

ETNOBOTANIK

PLANTER I SKIK OG BRUG,
I HISTORIEN OG I FOLKEMEDICINEN.

VAGN J. BRØNDEGAARDS BIOGRAFI, BIBLIOGRAFI
OG ARTIKLER I UDVALG PÅ DANSK

VOLYM 2

REDAKTÖR HÅKAN TUNÓN

ETNOBOTANIK
PLANTER I SKIK OG BRUG,
I HISTORIEN OG FOLKEMEDICINEN

Vagn J. Brøndegaards biografi, bibliografi
og artikler i udvalg på danska

ETNOBOTANIK
VÄXTER I SEDER OCH BRUK,
I HISTORIEN OCH FOLKMEDICINEN

Vagn J. Brøndegaards biografi, bibliografi
och artiklar på danska i urval

Volym 2

ETNOBOTANIK

PLANTER I SKIK OG BRUG,
I HISTORIEN OG FOLKEMEDICINEN

Vagn J. Brøndegaaards biografi, bibliografi
og artikler i udvalg på dansk

ETNOBOTANIK

VÄXTER I SEDER OCH BRUK,
I HISTORIEN OCH FOLKMEDICINEN

Vagn J. Brøndegaaards biografi, bibliografi
och artiklar på danska i urval

Volym 2

Redaktör Håkan Tunón

KUNGL. SKOGS- OCH LANTBRUKSAKADEMIEN

SKOGS- OCH LANTBRUKSHISTORISKA
MEDDELANDE 64

SUPPLEMENT TILL KUNGL. SKOGS- OCH
LANTBRUKSAKADEMIENS TIDSKRIFT

CBM Centrum för
biologisk mångfald

CENTRUM FÖR BIOLOGISK MÅNGFALD

CBM:S SKRIFTSERIE 79

Boken citeras:

Håkan Tunón (red.) 2015. *Etnobotanik. Planter i skik og brug, i historien og i folkemedicinen. Vagn J. Brøndegaards biografi, bibliografi og artikler i udvalg på dansk*. Volym 1. Centrum för biologisk mångfald, Uppsala & Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, Stockholm.

Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 64
& CBM:s skriftserie 79.

Utgiven av Enheten för de areella näringarnas historia (ANH)
och Centrum för biologisk mångfald.
Redaktörer för SOLMED-serien: Lars Ljunggren & Per Thunström

Finansiärer:

Stiftelsen AW Bergstens donation
Carl Fredrik von Horns stiftelse
C. F. Lundströms stiftelse
Kungl. Patriotiska Sällskapet
Centrum för biologisk mångfald, Sveriges Lantbruksuniversitet

Framsidas omslag:

En introduktion till ämnet etnobiologi.
Slättergubbe ur Johann Georg Sturm, *Deutschlands Flora in
Abbildungen* (1796); lek med maskros (ur Brøndegaards sam-
lingen); magisk gnideld (ur Nils Keyland, *Fataburen*, 1913);
plockning av rovor (teckning 1892, ur Brøndegaards samlingen).
Baksidan: orakellek med prästkrage (Håkan Tunón).
För- och eftersida: planscher ur *Flora Danica*

Beställning av boken kan göras från:

Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens bibliotek (KSLAB)
Box 6806, 113 86 Stockholm
Besöksadress: Drottninggatan 95 B
Tel: 08-54 54 77 20 E-post: kslab@ksla.se

© 2015 Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien & Centrum för
biologisk mångfald

Grafisk form: Håkan Tunón
Tryck: Livonia Print, Riga, Lettland 2015

ISSN 1402-0386 (SOLMED) &
1403-6568 (CBM:s skriftserie)
ISBN 978-91-86573-48-5

VOLYM 2 (DENNA VOLYM)

INNEHÅLL

Folkmedicin och afrodisiaka

<i>Artemisia</i> i gynækologisk folkemedicin	515
Brunstbefordrende midler i ældre tid	527
<i>Citrus</i> -safternes anvendelse i skole- og folkemedicinen	531
Farmakognosiens orkidéer	537
Gær som lægemiddel	545
Gøgeurter som afrodisiaka	553
Harpiks som lægemiddel	589
Løvsikken – træk af en gammel dyrlægeplantes saga	597
Silphion – antikens forsvundne lægeplante	603
Støvbald – blindsopp – blodstill	607
Træk af hundegalskabens historie	621
Vegetabiliske kontraceptiva	629
Vegetabiliske hårvækstmidler	637

Växter i seder och bruk

Alfedans og heksering	647
Birken som ”visdommens træ”	667
Botanikeren Emil Rostrup i Skårup (1858–1883)	671
Danske børnelege med blomster og andre plantedele	701
Planter som legetøj – I Norge og andre steder	781
Fanden i brombærrene	785
Gudernes svampe	791
Nordens palmer	795
Pesttjørne	805
Roelygten	821
Sagnet om <i>Sambucus ebulus</i>	833
Sankt Hansurt vi sanke	837
”Smørblomster” – Træk af mejeribrugets botaniske kulturhistorie	849
Spædbørn dopet med opium	857
Traditioner om fynske træer	863
Traditioner om træer	879
Troldsmør	905
Ønskeknude og lykkekrans	913

Växter till människans gagn och fördärv

Dansk ukrudt som indianske nytteplanter	923
Fannikeknop og manølyng	931
Farvel til en markblomst	935
Flora militaris	941
Flyvehavrens kulturhistorie	951
Fynboen og boghveden	959
Hvad betyder brøndsøl?	965
Katteurter – <i>Nepeta, Teucrium, Valeriana, Actinidia</i>	969
Klammerurt – et falsum	977
Kornarternes transmutation. En historisk orientering	981
Nordisk bomuld. Om førsøgene med indenlandske planters frøhår som tekstilmateriale	999
Nytteplanten marehalm	1013
Onde urter. Traditioner om gul okseøje (<i>Chrysanthemum segetum</i>)	1019
Pornografiske plantenavne	1037
Primitiv løbe	1047
Puktörne – Restharrow – Weiberkrieg. Pejorative <i>Ononis</i> -navne	1061
Stinksvampen – Ikke for sarte næser og øjne	1067
Tandbørsteplanter – Et kapitel af den primitive tandhygiejne	1075
Ukrudt som nytteplanter – Eventyret om Askepot – overført til planteverden	1079
Bokverkets artiklar ordnade enligt Brøndegaards bibliografiska system	1084
Presentation av artikelförfattare	1091
Publikationer från Enheten för de areella näringarnas historia (ANH)	1095
Publikationer från Centrum för biologisk mångfald (CBM)	1103

VOLYM I (FÖRRA VOLYMEN)

HÅKAN TUNÓN Ode till en dansk etnobotaniker. Redaktörens förord	9
LISA SENNERBY-FORSSE Med Brøndegaard, KSLA och SLU i Linnés fotspår – ett akademiföretal	15
GORM RASMUSSEN Ugræs findes ikke! Om etnobotanikeren og mennesket Vagn Brøndegaard	17
HENNING KNUDSEN Florafortællinger til nytte og fornøjelse	21
SØREN ESPERSEN Et fremadrettet og praktisk syn på etnobotanik i den nordiske hverdag	27
HÅKAN TUNÓN Studiet av bruket av naturen: Ur etnobiologins historia	33
BENGT AF KLINTBERG Vagn J. Brøndegaard	47
SIGRID LJUNGGREN Om Vagn J. Brøndegaards etnobiologiska publicering och om upprättandet av hans etnobiologiska bibliografi	61
Innehållsförteckning till Vagn Brøndegaards bibliografi, systematiskt ordnad och med ämnesord på danska och på svenska	72
Vagn Brøndegaards etnobiologiska bibliografi	74
Vagn Brøndegaards register – Håkan Tunón	191
Danskt register till bibliografen	193
Svenskt register till bibliografen	206
Tyskt register över de tyska uppsatserna i bibliografen	218
Register över vetenskapliga namn i bibliografen	220
Artiklar på tyska av Vagn Brøndegaard – Deutsche Aufsätze von Vagn Brøndegaard	231

Brøndegaards etnobiologiska uppsatser

Vad är etnobiologi? 235

Medicinalväxter

240

19 artikler om planter

Guldblomme – <i>Arnica montana</i> (Compositae)	241
Græskar (Cucurbitaceae) – Semen Cucurbitaea	249
Ginseng (Araliaceae)	253
Hvidløg – <i>Allium sativum</i> (Liliaceae)	257
Hvidtjørn – <i>Crataegus oxyacantha</i> , <i>C. monogyna</i> (Pomaceae)	265
Klorofyll	269
Lavendel – <i>Lavandula officinalis</i> (Labiatae)	271
Løvetand, mælkebøtte – <i>Taraxacum vulgare</i> (Compositae)	273
Nælde – <i>Urtica dioeca</i> , <i>U. urens</i> (Urticaceae)	279
Pebermynte – <i>Mentha piperita</i> (Labiatae)	285
Pollen	289
Rosmarin – <i>Rosmarinus officinalis</i> (Labiatae)	291
Rødkløver – <i>Trifolium pratense</i> (Papilionaceae)	297
Røllike – <i>Achillea millefolium</i> (Compositae)	299
Safflor – <i>Carthamus tinctoria</i> (Compositae)	313
Salvie – <i>Salvia officinalis</i> (Labiatae)	315
<i>Schizandra chinensis</i> (Magnoliaceae)	321
Spansk peber, paprika – Fructus Capsici (Solanaceae)	323
Timian – <i>Thymus serpyllum</i> , <i>T. vulgaris</i> (Island: <i>T. arcticus</i>) Labiatae	329
<i>Litteraturnøgle til 19 artikler om planter</i>	333
Bened – en etnobotanisk monografi	343
Equisetaceerne	353
Herba Euphrasiae – Ögontröst, Eyebright, Brise-lunettes	363
Hjortespring	375
<i>Hydrocotyle</i> [Vandnavle]	379
Linnæa i folkemedicinen	383
Lycopodiaceerne i folke- og skolemedicinen	393
Mesterrod (<i>Imperatoria ostruthium</i>) som veterinærplante	405
Nymphaeaceerne i folkemedicinen	413
<i>Parnassia palustris</i>	433
Pebermynten som lægeplante – <i>Mentha piperita</i> (= <i>Mentha aquatica</i> x <i>M. spicata</i>)	437
Pors (<i>Myrica gale</i>) og finnmarkspest (<i>Ledum palustre</i>) som lægeplanter	445
Rølliken i nordisk folkemedicin	457
Sevenbom som abortivum	467
Vejbred (<i>Plantago</i>) som sårmiddel	489
Vibefedt (<i>Pinguicula</i>) i folkemedicinen	507

~: 514 :~

***FOLKMEDICIN OCH
AFRODISIAKA***

ARTEMISIA I GYNÆKOLOGISK FOLKEMEDICIN

Det folkemedicinske bidrag til gynækologiens farmaci er et broget mønster af overtro, fejlagtig kausalitet og rationelle metoder. Dens eksakte viden om f.eks. uterus' anatomi og funktioner er lige så mangelfuld som hos antikens folkeslag. Livmoderen blev opfattet som et selvstændigt organ, der bevægede sig op og ned i takt med kvindens sindsstemninger, hvorfor hysteri blev behandlet bl.a. med behagelige dufte eller søgt fordrevet med stinkende stoffer.

Forstyrrelser i den månedlige cyklus betragtede man med megen alvor, og ikke blot fordi det kunne være tegn på graviditet; mange fysiske og psykiske lidelser blev knyttet dertil. Folkemedicinen kender en lang række midler, som skulle regulere og stimulere menses. Blandt dem indtager Artemisiaslægten og specielt *Artemisia vulgaris* en særstilling, idet bynke siden oldtiden og i et stort geografisk område er blevet appliceret mod næsten alle gynækologiske sygdomme. Bynken er mere end nogen anden "kvindernes urt".

Når denne iøvrigt prunkløse plante var genstand for så stor opmærksomhed, skyldes det vel fra først af dens stærke – aromatiske lugt – et forhold, der gælder mange andre trylle- og lægeplanter. Bynkens store udbredelse i Europa tyder på en meget tidlig indvandring, men det er ikke givet, at den altid var en vildplante. Den kan brede sig som et

slem ukrudt, men gror næsten altid i nærheden af menneskelig bebyggelse, og en forhistorisk dyrkning er sandsynlig i betragtning af de mange kræfter, man tillagde planten. Bynken var måske den allerførste "kulturplante"; det primitive, nomadiserende menneske tog rødder eller frø med til nye bosteder. Stenalderens magikere kan have brugt den i deres ritualer. De påfaldende ensartede magiske og medicinske forestillinger om *Artemisia vulgaris* over hele Europa og en stor part af Asien peger mod en traditionsvandring gennem årtusinder.

I Kina nævnes bynken som magisk vækst så langt tilbage de litterære kilder rækker.¹ Sat i forbindelse med torden- og regnguder fandt den anvendelse i de ældste frugtbarhedsriter.² I Indien blev *A. vulgaris* helliget både Vishnu og Siva,³ og planten spillede rimeligvis en magisk-kultisk rolle allerede for de indogermanske urfolk. *Artemisia* nævnes således i et græsk trolddomspapyrus (Papyrus Lgudunensis)⁴ som et middel til at vække venskab og kærlighed, og i det oldengelske tryllekvad *Sangen om de ni* [magiske] *urter*⁵ fra det 1. århundrede kaldes planten *una*, den ældste af alle urter (una thu hattest yldast wyrta). Tilnavnet "urternes moder" anføres hos Macer Floridus og Strabo; i finsk er optegnet *vanhempä* 'agerens ældste'.⁶ En sidste reminiscens heraf kan være den jyske tro, at bynken er tegn på jordens frugtbarhed.⁷ Under langvarig tørke 1483 gik 2 316 jomfruer i

Malört (Artemisia absinthium), ur Charlotte von Schéele, Apoteksväxter, 1906.

procession til kirken i Erfurt for at bede Guds moder om hjælp, alle bærende kranse af bynke på det udslagne hår.⁸

I Hellas blev *Artemisia* sp. helliget Artemis (Diana), i Ægypten Isis.⁹ Synonymet *Dianaria* kendes fra middelalderlige glossarier, og i gamle okkulte værker er planten tilforordnet Venus.

Om oprindelsen til slægtsnavnet *Artemisia* var allerede oldtidens lærde uenige. Plinius skriver, at navnet skyldes kong Mausolus' dronning eller gudinden Arternis Ilithya (romernes Lucina), der anråbtes af fødende kvinder, og at planten forhen hed *parthenis* 'jomfruurt'. Macer fortæller i *De herb.* 1,1 derimod, at det var Arternis Ilithya, der opdagede bynkens lægekraft mod gynækologiske

lidelser; han har synonymet *matrem herbarum*. I Linné's urtebog 1725 (ed. 1957, 114) hedder det videre: *Emådan hon war hustru hafwer hon utan twifwel då hon födt barn brukat dene sig til hielp, emådan hon har henes dögder först upfunit samt kallat henne effter sitt namn.*

Denne etymologi er dog lidet sandsynlig. Allerede Hippokrates kendte *Artemisia* som en meget virksom lægeplante, og navnet skyldes snarest gr. *artemes* 'frisk, sund', hvilket ogsaa stemmer godt med Plinius' oplysning, at *Artemisia* (malurt) er sundhedens symbol. Paa Balkan og i Lilleasien fandtes andre *Artemisiae* (saaledes *A. arborescens*, *A. absinthium*, *A. maritima*), der lige saa vel som *A. vulgaris* (og *Matricaria parthenium*) kan have været hellenernes "jomfruurt" (*παρνευσις*)¹⁰ I hvert fald blev en kompositae *αρτεμισια*, hvis virkning svarede til vor bynke, højt værdsat som gynækologisk remedium af oldtidens læger.

Assyriske kileskrifttekster omtaler flere *Artemisia*-arter, bla. i en ejendommelig symbolsk ritus, hvor kvinder med menorrhagi indtager *Artemisia* og to andre droger.¹¹

Dioskurides (*De Materia Medica* III, s. 113, 117, 151) anbefaler et dekokt som siddebad til at stimulere menses, løse barselkvinders efterbyrd, udstøde dødt foster samt mod livmodersygdomme, blæresten og som diuretikum; urten driver menses, naar den lægges i et tykt lag paa underlivet; den udpressede saft, blandet med myrrha og anvendt som stikpille, drager ondt af uterus. Tilsvarende hos Soranos af Efesos, Plinius, Galen, Marcellus Empiricus m.fl., der ligesom middelalderens forfattere stort set følger Dioskurides' applikationer af *Artemisia* som emmenagogum og abortivum.

Bartholomæus Anglicus (1200-t):¹²

swelh wip is siechtuomes (siechtum de wibe i.e. menstrua) niht haben muge, diu neme myrren unde temper si mit den süge [saft] artemysien ... so gewinnet si ir wipheit. Oder

bindet man ir [den fødende kvinde] diz gesotene [kogte] crût am ir rechte dich hofte, su genieset zu hant; man sol iz alzuhant abeneme, also daz kint geboren ist.

Otho Brunfels, *Kreuterbuch* 1534, s. 237:

Ein sonderlichs frauenkraut ist Buck [bynke], den frawen ihre Zeit zu fördern, geburt zu treiben und auch das bürdlein. Reyniget und erwarmet die muter [uterus], das wasser davon gebrennt oder ein decocotion ... Welche fraw und derenthalber klaget die unfruchtbarkeit, die bade mit dissen kraut, es erwärmet sye, neme darzu lorber bletter.¹³

Hieron. Bock, *New Kreutterbuch* 1539, s. 1, 99a: [disse planter] *seynd ehrliche vnd nützliche frawen kreutter / sollen billich von den weibern geehrt vnd aufgehoben werden / als nützliche kreutter zu erwärmen vnd zuverthehlen / jnnerlich vnnnd eusserlich zu brauchen.*¹⁴

Jac. Th. Tabernaemontanus, *Neu Vollkommen Kräuter Buch* 1687, s. 33 (1. udg. 1588):

Beyfuss in Wein oder Bier gesotten / und getrunken / ist sehr dienlich den gebärenden Frawen / dann er furdert die Geburt. Dessgleichen auch Beyfuss zu Beyfuss zu Pulver gestossen / und 1 Loth mit warmem Wein oder Bier getrunken / thut dessgleichen.

Wenn ein Weibsperson ihre Zeit oder Monatsblum nicht recht hat / die nehm ein Handvoll Beyfuss / lass den in einer halben Elsasser Mass Weins den drittentheil einsieden / und trincke davon Abends und Morgens / jedesmal ein guten Becher voll warm / und beharr das zween Tag / es häfft sehr wol.

Die Wurtzel von Beyfuss zu Pulver gestossen und mit Wein getruncken / tribt so gewaltig / dass es auch beyde die lebendige und todte Frucht austreibt / derowegen in schwerer

Gråbo (*Artemisia vulgaris*), ur C. A. M. Lindman, *Nordens flora* (1917).

Geburt und gleichen Fallen die Hebammen ihnen solche Artzney sollen lassen befohlen seyn.

En krans af bynke lagt paa navlen hjælper for barnsnød (1693).¹⁵

Signaturlæren gør sig nu gældende ogsaa her: Isaac Ericus 1640¹⁶ skelner mellem to slags *Artemisia*; den ene er rød og driver, den anden hvide standser menses – afskæres drogen opefter, stiller den for stærk menses, men i modsat retning (mod jorden) giver den menorrhagi (1717 ff.).¹⁷ Bynkes anvendelse som styptikum

har maaske forbindelse med de ofte rødligt anløbne stængler.

Med munke og fra tyske urtebøger naar antikens applikationer til nordisk folkemedicin.¹⁸ *Det arnamagnæanske håndskrift* AM 187.8°, fra 1. halvdel af 1300-t. har (ed. Viggo Saaby 1886, s. 94): *om quinnæ ligger i barn siæng, tac artemisiam oc bint with hænne liuska.* Dette svarer ganske til fire tekster i islandske lægebøger fra 1387 til slutningen af 1400-t.¹⁹ (*A. vulgaris* findes ikke i Islands flora!) Det stockholmske haandskrift K 48 med Macer Floridus som kilde indleder kap. om bynke: *drikker kunæ hænne thar döt barn hauær, tha kummær barn ut afhænne.*²⁰

I en Harpestræng-version fra slutningen af 1400-t. hedder det om *A. vulgaris*, at hvis en kvinde ikke kan føde, skal hun drikke et varmt eddikedekokt af roden; en klud vædet med afkoget og lagt paa navlen stiller smerter efter nedkomsten.²¹ Helt apotropæisk (lugten!) er et raad fra *Ny kgl. Saml.* 67.8° (ca. 1550): *lægges brun bynke i barselkvindes seng, er baade hun og fosteret værnet mod alle spøgelser.*

Christiern Pedersen skriver i sin lægebog 1533, bl. 69, at kan en kvinde ikke blive gravid, skal hun vaske sig med et vanddekot paa bynke og drikke plantens saft, *thi Byneke er Qvindfolk nøttelig der til.* Kan hun ikke føde (bl. 70), skal stødt bynke lægges som plaster paa hendes navle – *det hjælper hende ath føde sactelige.* Bynkesaft ordinerer han ogsaa for smerter efter fødselen (bl. 72). Mod udeblevet menses hjælper det at binde grøn bynke og malurt + honning og myrrha under genitalia eller drikke et vanddekot af bynke, men *om hwn haffuer sin tid for megit*²² skal der indtages et vin- eller øldekot af hvid bynke + pulveriseret mærkerod (bl. 66f.).

Henrik Smid's *Urtegaard* 1546, s. 56 a–b:

Rød oc huid Byneke / ere god oc nyttelige
Vrter til Quindfolck / Thi skulle de optagis

aff dem / oc holdis i ære / de atskillie oc warm giøre / maa brugis indvaartis oc udvaartis. – Rød Byncke oc Muskate blomster / 2. eller 3. gange der aff drueket / foruermer Quindernis indvaartis Fødsels ledemoder / atskill deris ind holdne tid / vdfører den / Sammeledis den anden Fødsel / den døde Fruct / oc all indvaartis Uhmskhed ... lige saa gjør hun [bynke] oc vdaartes / om mand gjør Tappe / Suedebed / eller Røgbad aff hende.

Og Simon Paulli skriver i *Flora Danica* 1648, s. 170, nr. 20: *Byncke [er] fast een aff de fornemste / som tiene til Moderen / oc ere hende gafnlige. Derfor er der ocsaa somme Quinder / som bruge disse Byncker / til at uddrifue Tiderne / Efterbyrden / Lochia eller Tøyet fra Barselquinderne.*

Af et vin-, vand- eller øldekot skal drikkes ½ pægl 2 gange daglig; et fodbad deri skal ogsaa kunne provokere menses. Videre hedder det: *er oc gafnligt / den samme paa den hemmelige sted at legge / naarsomhelst den er vel søden [kogt] udi vand / oc da fremlocker den icke alleniste Tiderne / men endocsaa Pisset ...*

Dampe fra bynke, kogt i øl eller vin, renser livmoderen, staar der i Niels Michelsen Aalborg's lægebog 1633, s. 26.

Flere nyere danske haandskrifter ordinerer et øldekot paa bynke mod kvinders ufrugtbarhed.²² Paa Fyn er 1946 hørt, at en the paa tørret bynke hjælper kvinderne i deres mensesperiode.

Der kan ikke raade tvivl om, at størsteparten af middelalderens og renæssancens bynke-applikationer er rent traditionelle, idet vi genfinder dem alle hos Dioskurides. Men urtebøgenes raad er sikkert blevet fulgt i vid udstrækning, og der indføres ofte nye træk, som tyder paa, at man har gjort visse positive erfaringer. Drogens gynækologiske anvendelse kendes desuden fra andre verdensdele uden paaviselig kontakt med græsk farmaci.

Norge: Ifg. en gammel lægebog fra Ulvik fremskyndes veerne, om den kogte urt lægges

paa kvindens underliv, men virkningen er saa drastisk, at indvoldene følger med ud, hvis urten ikke fjernes straks efter fødselen²³ (sml. Tabernaemontanus. Et dekokt ordineres mod uterusblødning, en sirup af bynke stiller (*liv-*)moderens urolighed.²⁴ Om *buegræs* (bynke) oplyser pastor Hans Strøm 1762 fra Søndmøre:²⁵ Det er her meget brugeligt at koge dette græs og saaledes at lægge det paa barselkoners liv. Frøet eller blomsterne af denne urt koges af nogle i øl og tages ind for modersvagheder. – Et øl- eller brændevinsdekokt blev drukket for nedfalden livmoder (moreller livsyke),²⁶ et udtræk indtaget efter fødselen mod blødninger.²⁷ Straks efter kælvningen fik koen bynke at æde for at løsne mælkeaarerne.

Sverige: Fra Gotland er optegnet, at *duna* (bynke) er god for ko og kone ved kælvningen og efter fødselen (Alskog s.), og 1869 skrives: *Ørten styrker och drifwer rening hos fruntimmer, då den beredes som the.*²⁸ Maaske blev bynken i ældre tid misbrugt som abortivum – den kaldes 1848 en ond urt, syndens symbol.²⁹

Tyskland: Et dekokt af roden har staaet i høj kurs som emmenagogum og kriminelt abortivum.³⁰ Der blev dyrket *rauten* (mest *A. vulgaris*, sjældnere *A. mutellina*) i næsten alle bønderhaver; en the heraf skulle udstøde placenta, eller planten lagdes paa kvindes kønsdele *des kindes nit bald genesen mag*. Bynkens applikation var næsten udelukkende gynækologisk.³¹ – Et dekokt i kælvekoens foder løser efterbyrden (Hessen-Nassau).³²

Svejts: Et vanddekokt skal kunne fremkalde menses eller uddrive dødt foster (1909).³³

Frankrig: Har folkemedicinsk været flittigt benyttet som abortivum og emmenagogum,³⁴ – jnf. det gamle galliske navn *bricumum*, maaske til brigâ, brigo 'magt, kraft': plukket Sankt Hans dag af kysk kvinde kunne *Artemisia* stimulere den seksuelle potens (1592).³⁵

England: *A. vulgaris* hjælper til konception (1525) og bruges hyppigt af kvinder,

ind- og udvortes, mod deres særlige sygdomme (1694).³⁶

Ungarn: Et udtræk som diuretikum efter fødselen (1900).³⁷

Bosnien: Dekokt for amenorrhoe og til kvindens renselse efter nedkomsten (1894).³⁸

Rusland: Indgivet barselkvinder for at fremskynde fødselen (1813).³⁹ En stærk the paa *A. vulgaris* drikkes for at vække menses og stimulere veerne ved vanskelig fødsel (1858).⁴⁰ Et udtræk af den tørre urt til siddebad for kvinder, der lider af sygdomme i uterus og anormal menses; berømmes som lindring ved smertefuld fødsel; en tinktur af den tørrede droge for livmoderlidelser (Lillerusland); afkog indtages for ophørt menses (Livland); kan hjælpe for alle kvindesygdomme.⁴¹ En the af *A. campestris*, *Anemone patens*, *Eryngium planum* og *Pulmonaria mollissima* drikkes mod gynækologiske lidelser, specielt i ovarierne.⁴² Udtræk af bladene mod smertefuld menses, af rødderne til at uddrive placenta.⁴³

Kina, Tibet: *A. vulgaris* tilskrives en hæmostatisk og antiseptisk virkning; dekokt eller bladsaften ordineres mod bl.a. hæmoptyse, menorrhagi, udflod fra vagina, blødninger efter fødsel, til beroligelse af uterus; en tinktur drikkes for nervøitet og underlivssmerter.⁴⁴ Indgaar i lægemidler, som skal forhindre abort, standse uterusblødninger og fœtus' smertevoldende bevægelser under svangerskabet. Bynke er blandt en snes droger, der samlet skal indtages omkring mensesperioden for at sikre konceptionen.⁴⁵

Indien: *A. vulgaris* regulerer menses, tilskrives emmenagogisk og abortiv virkning.⁴⁶

Bali: Bladene stimulerer kønsdriften og vellysten under coitus.⁴⁷

Bolivia: En sirup af roden indvortes mod mensesforstyrrelser (Ayma-indianerne).⁴⁸

Argentina: Et vandinfus af bladene regulerer menses, modvirker lidelser under denne; stimulerer uterus, standser blødninger ved abort.⁴⁹

Åbrodd (*Artemisia abrotanum*), ur *Herbarius Latinus*, Paris, c.a 1486.

Åbrodd (*Artemisia abrotanum*), ur *Leonhart Fuchs, De Historia Stirpium*, c.a 1545.

Da der som nævnt hersker usikkerhed mht. identifikationen af *A. vulgaris* hos Dioskurides og den mulighed ikke kan udelukkes, at positive erfaringer gjort med andre *Artemisia*-arter efterhaanden blev overført paa vor bynke, tilføjes nedenfor til sammenligning deres gynækologiske applikationer i ældre skolemedicin og i folkemedicinen.

Blandt oldtidens hippokratikere stod *A. abrotanum* (herba, radix) i højt ry som et kraftigt afrodisiakum; plantens nærværelse var nok til at vække begær hos en attraaet person; abrotonon var navnet paa en hetære. Drogen blev indvortes brugt mod brystlidelser, hysteri og mensesbesvær, udvortes mod bl.a. metritis. Dioskurides (I, s. 60, III, s. 21, 23, 26, 127)

nævner den bl.a. for dysuri og med honning som stikpille mod suppressio mensium.

Abû Mansûr (10. aarh.), hvis *Liber fundamentorum pharmacologiae* er et vigtigt kilde-skrift saavel for arabiske læger i 11.-18. aarh. som nutidens kendskab til persisk medicin, skelner mellem en romersk, nabatæisk og indisk "malurt"; det maa altsaa have været en velkendt lægeplante. Om *afsantin* (*A. absinthium* eller maaske snarere *A. maritima*) hedder det bl.a., at den øger menses og med sin diuretiske virkning uddriver de overflødige safter af blodaaererne.⁵⁰

Ebn Naithar, en af de sidste store arabiske læger (ca. 1200) mente, at naar en kvinde satte sig over et dekokt af *A. arborescens*, løstes

hendes menses.⁵¹ Avicenna (980–1037) nævner *A. abrotanum* som emmanagogum og abortivum.⁵²

I Brunfels' urtebog 1537, s. 113 staar der, at *A. abrotanum* *bringt lust zur unkeuscheit*;⁵³ tilsvarende i Turner's *A New Herball* 1551: *some hold that herbe layde but under a mannes bolster provoketh men to the multiplyinge of there kinde*. Intet under, at Culpepper (*The Complete Herball* 1653) kalder denne plante *a gallant Mercurial plant, worthy of more esteem than it hath*. Matthiolus (ty. udg. 1600, s. 280a) skriver, at lagt under sengen eller puderne bringer den ukysk begær og fordriver alle slags spøgelser og trylleri, der hindrer en saadan lyst. Tabernaemontanus har i sin urtebog 1613, s. 17, 52: *Erwarmet und stercket die blade erkalte Mutter [uterus] und stillet das Mutterkrimmen*, – i vinudtræk: *treibet fort die verstandene Monatsblume der Weiber und reinigt die Mutter von allen unrath*.

Om *A. abrotanum* læses hos Henrik Smid (*Urtegaard* 1546, 55b), at en tinktur *renser oc læger ... Quindernes lønlige lemmers / der met thone / oc klude der udi vaadgiorde der paa lagde*.

I Danmark synes applikationerne ret hurtigt at være gaaet af brug. Om bynke og malurt skriver Anton Andersen 1885:⁵⁴ *Jeg har specielt for kvinder flere opskrifter fra forskellige egne, der modsiger hinanden, idet nogle fortæller, at afkoget af malurt i øl skal gøre kvinderne frugtbare, medens andre forsikrer, at det gør dem ufrugtbare*. – Som gynækologisk remedium kendes kun *A. vulgaris* i danske cyprianus'er.

Norge: *Den gl. lægebog fra Ulvik* ordinerer ogsaa *A. absinthium* paa kvindes mave mod livmoderens urolighed. I en retsprotokol fra 1600-t. omtales en ung pige, der fik *A. abrotanum* i den hensigt at provokere abort,⁵⁵ og et brændevinsudtræk af malurt er anvendt mod *morsyke*.⁵⁶

Finland (sv.): Malurtthe var et godt lægemiddel for barselkvinder med "mjølkværk" (smertende mammæ?).⁵⁷

Tyskland: For "blodgang" (menorragi), udeblevet eller smertfuld menses drak landbokvinder gerne et afkog af *A. absinthium* eller *abrotanum*;⁵⁸ en salve af knuste malurtblade og myrrha paa navlen aabnede den tilstoppede "monatsblume"; ved svær fødsel blev dampe fra malurtdekokt ledet mod patientens krop.⁵⁹

Flandern: En malurtbitter drukket paa fastende hjerte om morgenen hjælper for kvindesygdomme.⁶⁰

Svejts: Unge piger drak sig beruset i absinths naps for at provokere abort.⁶¹

Frankrig: Den blotte berøring med malurt faar svangre kvinder til at abortere (Dep. Vienna).⁶²

Letland: The af *A. abrotanum*, afskaaret Sankt Hans-aften fra jorden og opefter, drikkes mod fluor albus; dekokt paa *den røde art* (*A. vulgaris*?), skaaret den modsatte vej, drikkes for udeblevet menses. Udtræk af malurt indtages for chokneuroser.⁶³

Italien: Malurt er i stærke doser virksom som emmenagogum og især mod amenorrhoe hos unge piger.⁶⁴

Rusland: *A. abrotanum* indvortes mod fluor albus og amenorrhoe; *A. absinthium* ordineres af "folkelæger" i Kaukasus mod anodyn, patienten faar et dekokt af urten i 2 glas vin (1889).⁶⁵

Kina: *A. capillaris* bl.a. for dysmenorrhoe; saften af *A. japonica* som lokal applikation i vagina; frøene af *A. keiskiana* i medicin for bl.a. impotens, amenorrhoe og smerter efter nedkomst, til at standse ekstravasation og forhindre dannelse af abscesser.⁶⁶

USA: Bemærkelsesværdig er *Artemisia*-arternes hyppige anvendelse i indianernes empiriske medicin for gynækologiske lidelser.

A. californica: et infus almindelig anvendt for vaginallidelser (Californien).⁶⁷

A. canadensis: dekokt af friske eller tørrede blade drikkes af kvinder efter fødselen for at fremskynde restitutionen (Brit. Columbia).⁶⁸

A. dracunculoides: dekokt af hele planten (eller stængler og blade) til siddebad for kvinder efter nedkomsten (Thompson);⁶⁹ dekoktet drikkes 3 gange daglig eller bruges som badevand for kønssygdomme; indtages som tonikum efter nedkomsten (dosis: ½ kop 1 gang daglig i en uge) (Nevada);⁷⁰ vandudtræk af rødderne og/eller blade og stilke indvortes mod saavel amenorrhoe som ekscessiv menses (Chippewa-ind.).⁷¹

A. frigida: et dekokt af *wia-ta-pezhibuta* 'kvinders medicin' til siddebad eller drik mod uregelmæssig menses (Dakota. Omaha-Poncha, Winnebago, Pawnee).⁷²

A. gnaphaloides: meget almindelig anvendt til at regulere menses, mest som varm the paa friske eller tørre blade. Naar unge piger har naaet en vis alder, tilberedes dem et dampbad med planten. Efter nedkomsten indgives dekokt paa rødderne eller hele urten som tonikum (vekslende dosis og varighed, fra 2–3 kopfulde daglig til en maaned eller mere) (Nevada).⁷³

A. mexicana: almindelig som indvortes emmenagogum (sydl. Californien, Mexico).⁷⁴

A. tridentata: et udtræk drikkes for at standse blødning og smerter efter fødselen (Navajo).⁷⁵

Bolivia: *A. absinthium* (herba) mod mensesforstyrrelser (Ayma-indianere).⁷⁶

Udover oldtidens *jomfruurt*, *matricaria*, *mater herbarum* kendes en del nyere folkelige *Artemisia*-navne, der hentyder til gynækologisk eller afrodisiakisk anvendelse. Relationen er dog undertiden usikker, idet nogle navne kan skyldes mytiske associationer (Moder Jord, Moder Maria) eller blomstringstiden:

Ty.:⁷⁷

Mutterkraut (1519ff. til *A. vulgaris*; med *mutterkraut* benævnes sine steder enhver plante, som menes at drive menses, stimulere livmoderens funktioner eller virke beroligende.

Frauenwermut, *weiberkraut* (1793)

liebeskrautwurzel (1890)

alte frogge [alte frau]; *A. abrotanum*
weiberlist

Engl. og Amerika:⁷⁸

motherwort til *A. vulgaris* (ca. 1440ff.)

boy's love; *A. abrotanum*

lad's love; *A. abrotanum*

old man; *A. abrotanum*

old woman; *A. abrotanum*

maiden's ruin; *A. abrotanum*

motherwort (*maderwort*) til *A. absinthium*

Ital.:⁷⁹

matrona

Da.:⁸⁰

stata(r)t til *A. abrotanum* (Bornh., Roskildeegn); hentyder til erectio penis, jnf. ty. *standhart* o.l. til *Orchis*.

A. vulgaris har som folkelig lægeplante næsten udelukkende tjent gynækologien (menses, konception, fødsel – som emmenagogum, spasmodikum, styptikum, afrodisiakum, abortivum) og applikationerne for kvindesygdomme holdt sig praktisk taget uændret fra antiken til nutiden, hvor den forsvandt fra den allopatiske medicin. Selvom den stærkt lugtende planteslægt fra først af blev tillagt apotropæiske kræfter og oldtidens læger simpelthen kan have føjet gynækologiske virkninger til *Artemisia*-arternes mange andre, turde enkelte reelle resultater dog have bidraget til at befæste drogernes ry. Dr. Wassily Demitsch skrev 1889⁸¹ om *A. vulgaris*: *Wie die geburthülfflich-gynäkologische Wirkung der Pflanze ... zu Stande kommt, ist bis jetzt schwer zu sagen. Sie zu bestreiten haben wir aber keine Recht.* Og Heinrich Marzell 1938:⁸² Selvom ogsaa bynken nu er forladt som gynækologisk middel og farmakologisk overhovedet ikke længere paaagtes, saa ligger dog maaske et korn sandhed i denne gamle anvendelse.

A. absinthium indeholder i alle organer æterisk olie med thujon (11,5–24,5 %) og fellandren som vigtigste farmakologiske bestanddele.

Begge har abortive virkninger, thujon findes i andre af folkemedicinens velkendte abortivdroger saasom thuja, sevenbom, rejnfan, salvie.⁸³ Alligevel nævnes malurten sjældent i gynækologiske midler. Den æteriske olie i *A. vulgaris* indeholder mest cinerol og kun en ubetydelighed thujon; drogen er altsaa ikke saa giftig som ol. absinth. Bekræftede tilfælde af abort som følge af malurt og bynke er ikke kendt; i Frankrig tilskrives malurtsnaps en abortiv virkning.⁸⁴ Den stypiske virkning kan skyldes et indhold af garvestof.

I dyreforsøg (rotter) virkede cinerol først centralt ophidsende, gav hurtigere og dybere aandedrag og klonisk krampe, siden blev aandedrættet lammet og døden indtraadte, men til det sidste iagttoges en øget reflekspirrelighed.⁸⁵ Santonin, en af de mest effektive anthelmintika, er paavist (0,25–3 %) i *A. maritima* og *A. mexicana*, men den farmakologiske undersøgelse af *Artemisia*-gruppens indholdsstoffer er iøvrigt langtfra afsluttet.

Leclerc anbefaler 1935⁸⁶ *A. vulgaris* for ammenorree, hos Madaus 1938⁸⁷ er ammenorree og epilepsi de vigtigste indikationer. Homøopatiens forskriver en essens af roden især mod epilepsi, hysteri og uregelmæssig menses.⁸⁸

KILDEHENVISNINGER OG NOTER

- 1 Wieger, L., 1927, *A history of the religious beliefs and philosophical opinions in China from the beginning to the present time*, Hsien Hsien, s. 287; Ross, J., 1909, *Original religion of China*, Edinburgh & London, s. 202.
- 2 *Folk-Lore* 55, 1944, s. 22ff.
- 3 *Proceedings and Transactions of the Nova Scotian Inst. of Science* 13, 1912, pt. 2, XXVIIIff.
- 4 *Fleckeisens Jahrb.* 16. suppl. bd., 1888, s. 784; giftelystne kvinder bar bynke paa sig:

Malört (Artemisia absinthium), ur Franz Euguen Köhler's Medizinal-Pflanzen in naturgetreuben Abbildungen mit kurz erläuterendem Texte, 1883–1914.

Handwörterbuch des deutschen Aberglauben I, 1927/28, s. 1007f. (Posen).

- 5 Cockayne, 1864–66, *Leechdoms, Wortcunning and Starcraft of Early England*, London, s. 169.
- 6 Suhonen, Pentti, 1936, *Suomalaiset kasvinnimet*, Helsingfors, s. 53.
- 7 Tang Kristensen, E., 1891, *Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv I*, Kolding, s. 43.
- 8 Hewe, Nils, 1952, *Läkeväxter*, Stockholm, s. 120.
- 9 Dierbach, Joh. Heinr., 1833, *Flora mythologica*, Frankfurt am Main, s. 179.
- 10 Fraas, C., 1845, *Synopsis plantarum florae classicae*, München, s. 206.
- 11 Campbell Thompson, R., 1949, *A dictionary of Assyrian botany*, London, s. 359, 361f.
- 12 Ed. Pfeiffer 1863 > Ploss, H., 1902, *Das Weib in der Natur- und Völkerkunde II*, Leipzig, s. 396; *Wiener Akad. Sitz. Bericht* 71, ÅR, s. 536.

- 13 Sml. *Circa instans*, 1497, Strassburg, s. 189 va, cap. 24.
- 14 Jnf. Fuchs, Leonh., 1938 [1543], *New-Kreüterbuchlein*, Basell, s. 19: *dise gesotten ... eröffnen die verschlossene muter*.
- 15 Schröder, Joh., 1693, *Trefflich. Med.-Chym. Apotheke*, Nürnberg, s. 881.
- 16 *Coleri oeconomia*, 1683, ed. Samuel Stehn, Stockholm, s. 271.
- 17 Gockel, Eberh., 1717, *Tractatus Polyhist. Magico-Medicus Curiosus*, Frankfurt & Leipzig, s. 99; Most, G. F., 1842, *Die Sympathetischen Mittel und Curmethoden*, Rostock, s. 161; Montanus [Zuccalmaglio, Vincenz von], 1854–58, *Die deutschen Volksfeste*, Iserlohn, s. 141; Lammert, G., 1869, *Volksmedizin und medizin. Aberglaube in Bayern*, Würzburg, s. 147.
- 18 Klemming, S., 1883–86, *Läke- och Örteböcker från Sveriges Medeltid*, Stockholm, s. 84, 237, 256, 289f., 385f.
- 19 Larsen, Henning, 1931, *An old Icelandic medicinal miscellany*, Oslo, s. 115; *Kgl. da. Vidensk. Selsk. skr.* 6. rk., hist. & filosof. afd. VI, 1907, 4, s. 378, jnf. s. 324.; Hesselman, Bengt, 1935, *Från Marathon till Långheden*, Stockholm, s. 182f.
- 20 Harpestræng, Henrik, 1908–20, *Gamle danske urtebøger, stenbøger og kogebøger*, ed. Mar. Kristensen, København, s. 11, jnf. s. 107 (*Ny kgl. Saml.* 66. 8°), s. 247 (*Ny kgl. Saml.* 314 B. 4°), *Thottske Saml.* 710. 4°, 1614.
- 21 Harpestræng, Henrik, 1936, *Liber herbarum*, ed. Paul Hauberg, København, s. 89.
- 22 Tang Kristensen, E., 1922, *Gamle Raad for Sygdomme hos Mennesket*, Viborg, s. 208.
- 23 Reichborn-Kjennerud, I., 1930, *Den gamle urtegård*, Sarpsborg, s. 11.
- 24 Reichborn-Kjennerud, I., 1922, *Våre folkemedicinske lægeurter*, Christiania, s. 94.
- 25 Strøm, Hans, 1762, *Physisk og oekonomisk Beskriv. over Fogderiet Søndmør* I, Sorøe, s. 73, jnf. Quisling, N. A., 1918, *Overtroiske kure og folkemedicin i Norge*, Christiania, s. 51f.
- 26 Krogh, J. A., 1813, *Efterretninger om provstiet Nordfford*, Bergen, s. 254.
- 27 Reichborn-Kjennerud, I., 1933, *Vår gamle trolldomsmedisin* II, Oslo, s. 75 (Trondenes).
- 28 Roselli, C., 1869, *Svensk Örtbok*, Stockholm, s. 21 – meddelt af arkivarie Sten-Bertil Vide, Landsmålsarkivet i Lund.
- 29 *Runa* 7, 1848, s. 35.
- 30 Buck, M. R., 1865, *Medicinischer Volksglauben und Volksaberglauben aus Schwaben*, Ravensburg, s. 33f.; *Vierteljahrschr. für gerichtl. Medizin* N. F. I, 1864, s. 315 (Schleswig); Zahler, Hans, 1898, *Die Krankheit im Volksglauben des Simmenthals*, Bern, s. 64; Schulz, Hugo, 1921, *Vorlesungen über Wirkung und Anwendung der deutsch. Arzneipflanzen*, Leipzig, s. 291.
- 31 Höfler, M., 1893, *Volksmedizin und Aberglaube in Oberbayerns Gegenwart und Vergangenheit*, München, s. 104f., jnf. Waringa, N. J., 1952, *Fryske plantlore*, Ljouwert, s. 11f.: blev anv. til at uddrive placenta (Friesl.).
- 32 Heidt, Karl, 1942, *Gegenwärtige Kenntnis und Anwendung einheimischer Heilpflanzen in der Volksmedizin*, (Bericht der Oberhessischen Gesellschaft für Natur- und Heilkunde, bd. 20/22), Giessen, s. 30.
- 33 *Jahresbericht d. Geogr.-Ethnogr. Gesellsch. in Zürich pro 1908–09*, 1909, s. 108.
- 34 Guilliot, R. Ch., 1947, *Plantes medicinales*, Paris, s. 25.
- 35 *Archiv für Geschichte d. Medizin* 5, 1911, s. 245.
- 36 Grigson, Geoffrey, 1955, *The Englishman's Flora*, London, s. 384.
- 37 Temesváry, Rud., 1900, *Volksbräuche und Aberglaube in der Geburtshilfe und der Pflege der Neugeborenen in Ungarn*, Leipzig & Grieben, s. 94.
- 38 *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina* 2, 1894, s. 433.
- 39 Richter, W. M., 1813, *Geschichte d. Medizin in Russland* I, Moskva, s. 134.
- 40 Krebel, Rud., 1858, *Volksmedizin und Volksmittel verschiedener Völkerstämme Russlands*, Leipzig, s. 134f., jnf. Ploss [note 13] I, s. 312.

- 41 *Historische Studien aus d. Pharmakolog. Inst. d. Kaiserl. Univ. Dorpat* 1, 1889, s. 181f. (m. litt. henv.).
- 42 Ossadcha-Janata, Natalia, 1952, *Herbs used in Ukrainian Folk Medicine*, New York, s. 75.
- 43 Müller-Dietz, Heinz & Rintelen, Kurt, 1960, *Arzneipflanzen in der Sowjetunion* I, Berlin, s. 91.
- 44 Stuart, G. A., 1911, *Chinese materia medica. Vegetable Kingdom*, Shanghai, s. 52f.; Hübotter, Franz, 1957, *Chinesisch-Tibetische Pharmakologie und Rezeptur*, Ulm, s. 35.
- 45 Mosig, Alfred & Schramm, Gottfr., 1955, *Der Arzneipflanzen und Drogenschatz Chinas*, Berlin, s. 31, 155f., 157, 164, 159, 162, 173f., 175.
- 46 Kirtikar, K. R., 1918, *Indian medicinal plants*, Bahadurganj, s. 699f.; Chopra, R. N. & Chopra, I. C., 1955, *A review of work on Indian medicinal plants*, New Delhi, s. III.
- 47 Ploss, H., 1897, *Das Weib in d. Natur- und Völkerkunde* I, Leipzig, s. 400.
- 48 *Webbia* 14, 1959, nr. 1, s. 86.
- 49 Saggese, Domingo, 1959, *Yerbas medicinales Argentinas*, Rosario, s. 32f.
- 50 *Historische* [note 41] 3, 1893, s. 146.
- 51 Lewin, L., 1922, *Die Fruchtabtreibung durch Gifte und andere Mittel*, Berlin, s. 216.
- 52 Avicenna, 1608, *Arabum medicorum principis canon medicus*, Venetiis > *Historische* [note 41] 2, 1890, s. 17.
- 53 Sml. *Handwörterbuch des deutschen Abergl.* 2, 1929–30, s. 527f.
- 54 Andersen, Anton, 1885, *Fra Planternes Verden*, København, s. 191.
- 55 Reichborn-Kjennerud, *Lægeurter* [note 24], s. 95.
- 56 Quisling [note 26], s. 52 (Listerl.).
- 57 *Finlands svenska folkdiktning* VII. *Folkro och Trolldom* 5. *Magisk folkmedicin*, 1927, Helsingfors, s. 498.
- 58 Ploss [note 48] II, s. 396 (Pfalz); Hovorka, O. von & Kronfeld, A., 1909, *Vergleichende Volksmedizin* II, Stuttgart, s. 617 (Westböhmen); Heidt [note 32], s. 96 (Hessen-Nassau).
- 59 Hovorka & Kronfeld [note 58], s. 568 (Nordböhmen).
- 60 Cock, A. de, 1894, *Volksgeneeskunde in Vlaanderen*, Gent, s. 226.
- 61 Marzell, Heinrich, 1938, *Geschichte und Volkskunde d. deutsch. Heilpflanzen*, Stuttgart, s. 280.
- 62 Rolland, E., 1908, *Flore populaire* 7, Paris, s. 69.
- 63 *Historische* [note 41] 4, 1894, s. 232, jnf. s. 235.
- 64 Inverni Boccaccio, Carlo, 1933, *Piante medicinali*, Bologna, s. 38.
- 65 *Historische* [note 41], s. 178f.
- 66 Stuart [note 45], s. 51.
- 67 Romero, John Bruno, 1954, *The botanical lore of the Californian Indians*, New York, s. 14.
- 68 *45th annual rep. of the Bureau of American Ethnology*, 1930, s. 470.
- 69 *Ibid.*, s. 464.
- 70 Train, Percy, Henrichs, James R. & Archer, W. Andrew, 1957, *Medicinal uses of plants by Indian tribes of Nevada*, Beltsville, s. 25.
- 71 *44th ann. rep. Bur. of Amer. Ethnology* 1926–27, 1928, s. 356f., blade og blomster tygges og anv. som styptisk omslag.
- 72 *33th ann. rep. Bur. of Amer. Ethnology* 1911–12, 1919, s. 134; Stone, Eric, 1932, *Medicine among the American Indians*, New York, s. 72.
- 73 Train & Archer [note 70], s. 26f.; ogsaa the af *A. tridendata* er meget anv. efter fødsel: *ibid.*, s. 29; *A. spinescens* regnes for blodstillende: *ibid.*, s. 28.
- 74 Vestal, Paul A. & Schultes, Rich. Evans, 1939, *The economic botany of the Kiowa Indians*, Cambridge, s. 57; Hockering, G. M., 1955, *A dictionary of terms in pharmacognosy*, Springfield, s. 19.
- 75 Wyman, Leland C. & Harris, Stuart K., 1941, *Navajo Indian medical ethnobotany*, Albuquerque, s. 62, 82.
- 76 *Webbia* XV, 1959, nr. 1, s. 86.
- 77 Marzell, H., 1939, *Wörterbuch d. deutschen Pflanzennamen* I, Leipzig, s. 419, 438; Pieper, Rich., 1897, *Volksbotanik*, Gumbinnen, s. 349.
- 78 Britten, J. & Holland, Rob., 1886, *A dictionary of English plant-names*, London, s. 344; *Journal*

- of American Folklore* 5, 1892, s. 99; Coats, Alice M., 1956, *Flowers and their histories*, London, s. 278; Jacobs, Marion Lee & Burlage, Henry M., 1958, *Index of plants of North Carolina*, Chapel Hill, s. 44f.
- 79 Penzig, O., 1924, *Flora popolare italiana* I, Genova, s. 51.
- 80 Lange, Johan, 1959, *Ordbog over Danmarks Plantenavne* I, København, s. 132, jnf. s. 557f., *Danske Studier*, 1956, s. 62f.
- 81 *Historische* [note 41], s. 183.
- 82 Marzell [note 61], s. 287.
- 83 Gessner, Otto, 1953, *Die Gift- und Arzneipflanzen von Mitteleuropa*, Heidelberg, s. 347f., 374f., 380f., 383f.
- 84 Lewin [note 51], s. 375.
- 85 *Quarterly Journal of Pharmacy* 13, 1940, s. 130ff.
- 86 Leclerc, H., 1935, *Précis de Phytothérapie*, Paris, s. 197.
- 87 Madaus, G., 1938, *Lehrbuch d. biolog. Heilmittel* I, Leipzig, s. 597.
- 88 *Hippokrates*, 1937, s. 198.

BRUNSTBEFORDRENDE MIDLER

I ÆLDRE TID

I de fleste danske tørve- og hedemoser finder man ved højsommertid en lille sirlig vækst med små hvide blomster i en kvast og rosettillede blade med lang stilk og en kredsrunnede plade tæt besat med røde, kirtelbærende hår.

Det er soldug (*Drosera*), som tilhører en af vore tre hjemlige insektædende planteslægter. Efterhånden som de botanisk knæsatte navne spredtes fra skoler og seminarier, forsvinder mange af vore gamle smukke og interessante blomsternavne; men endnu kan man høre ældre folk i Sønderjylland kalde den *yssengræjs*. Ingen er dog længere i stand til at forklare, hvad der egentlig menes med denne betegnelse; den praksis, som planten engang tjente, er nemlig forlængst gået i glemmebogen.

Når det drejer sig om at tyde den oprindelige mening i et nu uforståeligt ord, tyer sprogforskerne ofte til komparative studier – og det viser sig også at gøre god nytte i dette tilfælde. Rundt omkring i Europa er vor plante nemlig blevet tillagt en mængde folkelige navne, som klart viser, at det danske navn *yssengræs* må have forbindelse med en anvendelse som brunstbefordrende middel, til at gøre en ko *yssen*, *øvsen* – tyregal. I Holland er den nemlig blevet kaldt "løbeurt" (*loopigkeruid*), i Tyskland (Mecklenburg "tyreurt" *Bullenkruut*), østlige Friesland *Spöölkeruud* (spölen = være brunstig) og i Frankrig *taurelière* (taure = kvie); englænderne kalder den bl.a. "lysturt"

(*lustworth*) fordi får og andet kvæg blot de smager på den får lystførmelser..., og i Rusland, ja helt oppe i Finmarken træffer vi navne som "elskegræs" (*ljubimaja trawa*), "brunstgræs" (*kiimaheinä*) og "begærgræs" (*himoheinä*), der jo ikke kan misforstås.

På lignende måde kan påvises, at flere andre planter engang blev brugt på denne måde i den folkelige veterinærmedicin, selvom der ikke foreligger litterære vidnesbyrd derom. Det gælder således vortemælk, gøgeurt, vibefedt og mosebølle samt endnu et par planter, hvis navnetydning synes mere problematisk.

Der er dog næppe i noget tilfælde tale om en anvendelse som afrodisiakum på grundlag af rent praktiske erfaringer; snarere har almuens fantasi beskæftiget sig med disse planters særlige udseende og har fundet lighed med dyrenes kønsorganer. Ud fra en i ældre tid velkendt antagelse, at Gud under skabelsen gav de enkelte planter en form, der hentydede til deres specielle medicinske anvendelse (signaturlæren), måtte de nævnte vækster altså kunne bruges som brunstbefordrende middel. For de to insektædende planters vedkommende er bladene således dækket af en sperma-lignende slim; de øvrige planter har frugter eller rødder, der mere eller mindre ligner tyrens pung.

Allerede den romerske forfatter Plinius (23–79 e.Kr.) nævner, at vortemælkplanten besidder erotisk stimulerende egenskaber, og

det slesvig-holstenske navn "tyreurt" (*Bullenkruut*) skyldes da også, at man gav ungvæg den at æde for at øge dets kønsdrift. Gøgeurten (*Orchis*) har, som slægtsnavnet antyder, en testikeldannet, todelt rodknold og blev derfor i folkemunde velsignet med en rigdom af anstødelige navne, for det meste bygget over motivet penis sacerdotis. Også den har såvel i udlandet som herhjemme været flittigt brugt som afrodisiakum både for husdyr og mennesker. Adskillige ældre folk kan berette om, hvordan de som børn blev sendt ud i moserne for at grave gøgeurtens knolde op, der siden blev finsnittet og lagt på foderet til den ko, der ikke ville blive tyregal. På Færøerne kogte bonden forhen gøgeurtnolde i vand og lod den træge tyr drikke deraf. Også blandt slaverne er denne praksis velkendt; vil en ko ikke blive brunstig, blander litauerne sydøst for Memel en orchisart i foderet; zigeunerne hælder lønligt pulveriseret gøgeurtrod i "kolde" kvinders mad for at stimulere dem ad veneram, og hos gæstgivere i Turkestan sælges et lignende pulver til mandlige gæster, der tager det ind med kaffe og tror, at de dermed styrker deres potens. Sproglige minder herom har vi i de islandske navne *elskugras* og *gradrot* (grad = begær), det norske yksnegras (Hadeland) og finsk "brunstræs" (*kiimabeinä*).

Plantenavnet bølge til moseplanten *Vaccinium uliginosum*, som sprogforskerne hidtil har gættet på, at grundbetydningen kunne være "runde, svulmende bær" – kan ifølge de af den norske professor Rolf Nordhagen anstillede komparative undersøgelser jævnføres med svensk *böl*, engelsk *bull* og nedertysk *bulle*, der alle betyder "tyr", og samstemmende hermed hedder planten i tyske dialekter *bullbeeren*, *bullgraven* o.a., på engelsk *bullberrier* og svensk *böljon*. Tydeligst træder forholdet måske frem i det schweiziske navn *Munibeeren*, hvis første led betyder avlstyr. De seksuelle ideassocationer, som nævnte navne er udsprunget af under betragtning

af mose-bølles cylinder- eller pæredannede, indvendig slimede bær, går utvivlsomt tilbage til en hedensk tid, da de phalliske symboler spillede en stor rolle i den nordeuropæiske frugtbarhedskultus.

Et par andre tidtil gådefulde plantenavne må nævnes i denne forbindelse: Kodriver eller (på Fyn) øksendriver (*Primula*) og øksendrøj om padderokke (*Equisetum*), noteret på Als.

Hvad navnet kodriver angår, har planteforskeren Johan Lange opstillet den hypotese, at det er en forstærkelsesform af det ældre "kopatter", og at man med begge navne har villet sammenligne blomsterstanden med noget fra koen nedhængende, – patter eller savl. Til støtte herfor anføres det gængse engelske navn *cowslip* (af angelsaksisk *cuslyppe*) og de tyske *Rotzlocken* og *Schnuderschägneli*, indeholdende gloser som betyder ekskrementer, snot, noget klæbrigt, der flyder (drypper) fra koen. Et sådant slimet sekret flyder netop ofte fra løbelystne køer. Kodriver-navnet er dog så gammelt, at dets betydning var ukendt for vore tidligste forfattere. Alligevel er der en påfaldende lighed mellem præfix'et i et østjysk primula-navn, åwsendriwling (meddelt til Jenssen-Tusch af seminarielærer V. Bertelsen, Lyngby) og de jyske dialektale adjektiver *åwsen*, *øwsen*, *ywsen* – tyregal, jnf. det fynske *Primula*-navn øksendriver, der har en umiskendelig lighed med det alsiske øksendrøj om padderokken. Denne plante gror på fugtige steder og har foruden stive, grene og sterile skud tillige nogle oprette frugtskud med et tendannet sporehus foroven, der med lidt god Vilje (som almuen aldrig savnede) kan minde om en phallos og som da også har givet anledning til nogle uanstændige folkenavne. At præfix'et "øksen-" i hvert fald i dette tilfælde må have forbindelse med *yssen*, *oksen*, tyregal, fremgår ikke alene af en notits i *Oeconomisk Journal* 1757, der siger, at man forhen kastede tørre padderokker på et fyrfad og lod parringstræge

Herba paralyfis. Schlüffelblümen.

Gullviva (*Primula veris*), ur *Christian Egenolff, Herbarum, arbum, fruticum, frumentorum ac leguminem, Frankfurt, 1546.*

tyre indsuget røgen, men også af det tydelige navn heste-koras, i Nordvestsjælland, og som lader formode, at midlet også har været brugt til heste. I et islandsk navn *goibeytill* betyder suffix'et simpelthen phallos, medens goi

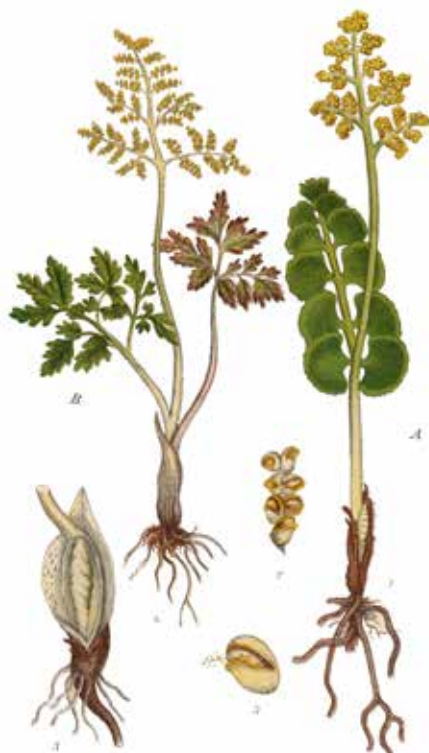
formentlig er det samme som gjø, en overnaturlig og kvindelig frugtbarhedsvætte.

Af andre brunstbefordrende midler, som endnu brugtes i vore bedsteforældres tid, kan eksempelvis nævnes afkog af kalmusrod,

skræppefrø, guldblomme eller ”volverlej”, hørfrø, surdej, honning i sødmælk eller et ølafkog af hjortespring – en trøffelsvamp (*Elaphomyces*), der kan have nogen lighed med hannens genitalia og sagtens netop af den grund er blevet brugt som afrodisiakum i store dele af Europa og den dag i dag forhandles til husdyrbrug på norske apoteker. Fremdeles lagde man et stykke ingefær i koens skede, en hel rugkærne af et bagt brød i øret og en levende ”Peder Okse-frø” i halsen på koen. Det mest almindelige var dog vist at give en ko, der ikke ville blive tyreagal, et nyspiret havreneg – helst skulle det være et juleneg. Eller man brankede havreneget ved ovnen, hvorefter det skulle få en særlig indvirkning på dyret. I egnen omkring Rhinen indgiver man uvillige køer forskellige stenurt-arter (der har slimfyldte blade!) og i Bayern og Schweiz indgives køerne månerude (*Botrychium*), – her er det sikkert atter bregnens særlige form med et aflangt, todelt blad på midten af et skaft med store sporehuse i spidsen, der har bidraget til brugen som seksuel stimulant.

Ejendommeligt nok er det kun meget få brunstmidler, som er blevet indgivet hopper og hingste. I den Thott'ske samling lægeråd fra 1600-tallet nævnes: *Vil Haars iche haffue hest, da tag Tyre Kjød, Krommen aff nye Brød och Hørfrø, stød det tilsammen och forbland i Løbe och giff Horset fastendes – ind at forterre. Da skal hun strax vil haffue hest, Blifuer och met det samme strax i foel.* Et par pægle honning i en uvillig hoppe var også probat, påstod de gamle.

At så mange vidt forskellige brunstmidler er blevet ”opfundet”, er egentlig ikke så underligt. For det primitive husdyrbrug betød det meget, at flokken formerede sig. Manglende anatomiske kundskaber, datidens trang til at

Låspræken (Botrychium spp.), ur C. A. M. Lindman, Nordens flora, 1917.

fordybe sig i mystiske spekulationer fremfor at anstille eksakte undersøgelser, husdyrenes nedsatte avlsevne som følge af indavl i de isolerede bygder – alt dette førte naturligt til, at folk greb til alle tænkelige midler for at stimulere husdyrenes kønsdrift og sikre befrugtningen. Da frugtbarhedsprocenten næppe har oversteget 50, siger det sig selv, at når drægtighed endelig indtraf, kunne det blive sat i forbindelse med allehånde overnaturlige væsener, varsler og forholdsregler.

CITRUS-SAFTERNES ANVENDELSE I SKOLE- OG FOLKMEDICINEN

Citrus-frugterne spiller en stor rolle i farmacien og medicinen og har gjort det århundreder før man kendte og havde isoleret deres livsvigtige indholdsstoffer. Det gjaldt ikke mindst søfarten, hvor citroner og appelsiner blev det eneste sikre forebyggende og lægende middel mod mangelsygdommen skørbug. Men først i det 19. århundrede blev verdens ældste vitaminpræparat, citronsaften ("lime juice"), en obligatorisk del af forplejningen om bord, og vi skal helt frem til 1928 før en ungarsk kemiker påviste, at citrusfrugternes C-vitamin er deres effektive substans.¹

Til den botaniske slægt *Citrus* inden for rufamilien (Rutaceae) hører cirka 60 arter med talrige kulturformer og sorter dyrket i alle subtropiske områder. De bedst kendte er citronen (*Citrus limonia*), appelsinen (*C. sinensis*), grapefrugten (*C. decumana*, dog snarere en krydsning mellem *C. maxima* og *C. aurantium*), mandarinen (*C. nobilis*) – endvidere pomerans (*C. aurantium*), pompelmus (*C. maxima*), cedrat (*C. medica*) og bergamotorange (*C. aurantiifolia*).

Den græske lærde Theophrastos (371–285 f.Kr.) omtaler en art *Citrus* grækerne lærte at kende under Alexander den Stores erobrings- togt til Persien; frugten skulle bl.a. beskytte mod forgiftning, hvilket gentages af Plinius og andre romerske forfattere. En jødisk læge Assaf skriver i det 10. århundrede, at citronens

saft uddriver tarmluft, stiller galdelidelser og læger krampe, den styrker maven, vækker appetit og ophæver den "nød og angst" som skyldes hjertesvækkelse.² Et arabisk håndskrift fra 1400-tallet anbefaler citronsaft som stimulerende på galdefunktionen. Under middelalderens pestepidemier skulle en skive citron holdt i munden værne mod smitte. Den spanske forfatter Laguna oplyser 1570, at citronernes saft fjerner "bumser" o.a. urenheder i ansigtet, især hos svangre kvinder, og at den uddriver spolorm, opløser blæresten og renser nyrerne for grus.³ Hieronymus Bock's tyske urtebog 1577 tilråder at drikke citronsaft som modgift; den uddriver sort melankoli, indkogt saft løsner galden og stiller pestfeber, et destillat af saften dræber bændelorm og fjerner blæresten. – Citronsaften var med i vor første farmakopé 1772.

Flere af disse indikationer genfindes i skolemedicinen og nyere folkemedicin verden over, hvilket tyder på at man gjorde positive erfaringer med citrusfrugternes saft i behandlingen af disse sygdomme.

Den desinficerede citrussaft (oftest citron) synes navnlig at have fundet anvendelse for infektiøse lidelser i åndedrætsvejene: den drikkes eller indsnuses mod snue, forkølelse, hoste, ondt i halsen, hæshed,⁴ influenza (Trinidad, Mexico),⁵ som drik eller til gurgling for angina (Østrig, Bolivia)⁶ og betændte mandler

Limonen.

Citron (Citrus limonia), ur Christian Egenolff, Herbarum, arbum, fruticum, frumentorum ac leguminem, Frankfurt, 1546.

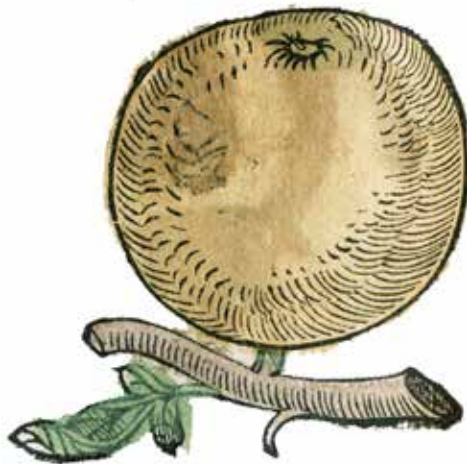
(Spanien);⁷ saften indtages på Sicilien mod lungesvindst og sidesmerter.⁸ Hos de mellemamerikanske Maya-indianere bruges bark af *Plumeria alba* kogt i appelsin- eller citronsaft for hoste, astma og kighoste; appelsinsaft og ristet salt indtages mod hvid belægning i svelget.⁹ Citronsaft drikkes for blodspytning (Maya, Indonesien).¹⁰ Mange patienter med astma fik det bedre, når de før hvert måltid og om aftenen tog en halv spiseskefuld citronsaft; russisk folkemedicin anvender revet peberrod i saften af 2–3 citroner, ½ teskefuld heraf to gange dagligt.¹¹ – For trøske gnides tandkødet eller skylles munden med saften af citron, pomerans eller bergamot-orange (Friesland, Trinidad).¹²

Selv om citrusfrugterne er syrlige reagerer kroppen alkalisk, og de egner sig derfor til at afbalancere syrerne i andre næringsmidler. En grapefrugt til morgenmaden og et glas citronsaft til de øvrige måltider fremmer fordøjelsen. I Indien drikkes saften mod dyspepsi og

opkastning; hvis modermælken giver spædbørn maveonde får de hver 3. time lige dele citronsaft og vand.¹³ Cedrat-frugten er i Kina et mavemiddel,¹⁴ hos de mellemamerikanske Maya-indianere tages for mavesmerter og tarmluft et knust grønt tobaksblad i citronsaft,¹⁵ i Indonesien drikkes for maveslim 2 glas saft af bergamot-orangens frugt på fastende hjerte.¹⁶ Den regulerende citrussaft modvirker både forstoppelse (pomeranssaft bruges på Trinidad som afføringsmiddel¹⁷ og diarré (Italien, Bolivia, Indien).¹⁸

Saften stimulerer endvidere galdsekretionen og tages derfor mod galdelidelser;¹⁹ citronsaft skal være et udmærket middel mod galdesten (Rusland), i Indonesien spises rå cikorieblade med citronsaft. Malajisk folkemedicin har dyvelsdræk (skærmpflanthen *Ferula asa-foetida*) med lime-juice for sygdomme i leveren,²⁰ den bolivianske anfører citrussaft mod betændelse i lever og mave,²¹

Pomerans.

Pomerans (Citrus aurantium), ur Christian Egenolff, Herbarum, arbum, fruticum, frumentorum ac leguminem, Frankfurt, 1546.

og allerede Paracelsus gav citronsaft mod gulsot.²² – For hikkesyge skulle man spise et par citroner (Vestjylland),²³ i Mexiko presses saften af en halv citron ind i patientens mund.²⁴

Urinvejene: citrusfrugterne virker vanddrivende,²⁵ deres saft drikkes mod blærebetændelse (Trinidad)²⁶ og blæresten samt for at stimulere nyrernes funktion (Bolivia).²⁷ Den østrigske urolog prof. Bernard Bibus konstaterede, at endog kirsebærstore nyresten af uratypen opløstes og forsvandt hos 60 pct. af de patienter, der nogle måneder dagligt drak saften af to citroner.²⁸

Citrussafterne rensrer blodet og eliminerer urinsyren, de er derfor et gammelt og meget udbredt middel mod gigt og reumatisme.²⁹ Et spansk husråd siger, at patienten første dag skal drikke saften af en citron, næste dag af to citroner og således videre indtil 45 citroner den 9. dag, derefter ”nedtælling” til kurens attende dag. En journalist interviewede 1957 Danmarks formentlig ældste aktive landmand, den 90-årige gdr. N.P. Nielsen i Stavnsholt (Nordsjælland), og der faldt under samtalen følgende replikker:

- De ser rask og rørig ud ...
- Og er det! Kan hænde jeg har en lille og lidt syrlig last, nemlig citroner, men den vil jeg nu hellere kalde et livsmiddel. I alt fald tror jeg selv, at det er citronerne jeg kan takke for, at jeg er uden gigt og værk. Jeg drikker saften af en frisk citron – dagligt, og har gjort det i de sidste 30 år.
- Det skulle blive 10 000 citroner!
- Ja, og så kan De godt lægge et hundrede stykker til ekstra. Jeg blev engang noget stiv i nakken og drak så hver dag i nogle måneder aften af to citroner. Så var den klaret ...

Bla. den omstændighed, at citrusfrugterne letter og fremskynder fordøjelsen, øger produktionen af mavesaft samt virker vanddrivende ligger til grund for deres anvendelse mod fedme, – *der findes intet bedre slankemiddel.*

Bayersk folkemedicin siger, at tykke folk skal drikke megen citronsaft. Indtages f.eks. grapefrugtsaft (uden sukker!) en halv til en time før måltiderne mindskes appetitten, desuden modvirkes den lave blodsukkerprocent, som ellers giver appetit mellem måltiderne. Mange amerikanske læger anbefaler at spise citrusfrugter eller drikke deres saft som en ”pick-up” mellem måltiderne, og det gælder såvel børn i voksenalderen som teenagers, patienter med alderssygdomme og rekonvalescenter. En forsøgsrække viste klart, at de personer som drak denne saft mellem måltiderne ikke blev så trætte som kontrolgruppen.³⁰

Citronsaft sprøjet på et sår lige efter kvæstelsen skal hindre infektion (Sicilien). Sår behandles på Jamaica med den friske saft af bergamot-orangen eller med et plaster af indkogt lime juice,³¹ pomeranssaft er hos negrene i Surinam et alm. brugt sålægemiddel,³² Maya-indianerne lægger æggeblomme og lime saft på brandsår,³³ i Holland er liggesår blevet badet med citronsaft;³⁴ den indsnuses mod næseblødning (Alabama),³⁵ virker blodstillende (Mexico); saften af bergamot-orangens frugt siges at læge alle indre blødninger.³⁶

Citrussafterne desinficerer slimhinderne, anvendes til gurgling mod betændelse i munden, tandkødet, svælget og mandlerne.³⁷ For mandelbetændelse, tonsillitis, suttes på en halv citron drysset med soda (Indonesien),³⁸ bullen finger stikkes i en citron, der bæres nogen tid (USA).³⁹

Hudlidelser behandles i Italien med koral opløst i citronsaft,⁴⁰ iflg. russisk folkemedicin skal patienter med mange filipenser første dag drikke saften af fem citroner, derefter stigende med fem pr. dag indtil 25 citroner og siden nedtælling til fem.⁴¹ Saften af bergamot-orange gives mod kopper, mæslinger, skarlagensfeber etc. (Indien), gnides på rosen, erysipelas (Trinidad); fregner, vorter, insektbid og kløe (USA), skorpionsstik (Mexico), sprukken hud (Baden) behandles med citronsaft, evt. tilsat

glycerin.⁴² Mod scabies indtages citronsaften blandet med krudt (Indien) eller med olivenolie (Italien).⁴³ "Bygkorn" på øjenlåg bades med citronsaft og ricinusolie (Texas).⁴⁴ Ligtorn gnides med citronsaft (USA) eller den påbindes spidsen af en citron, som skal sidde dér natten over (Rusland).

For at få en smuk teint vaskes ansigtet jævnligt med citronsaft og mælk (USA).⁴⁵ Lige dele (1 teskefuld) citronsaft, varm honning og olivenolie indtaget hver morgen før måltidet er et russisk skønhedsmiddel, og en "ungdomseliksir" brugt over 500 år i provinserne Kiev og Kharkov, især anbefalet ældre korpulente mennesker, består af ca. ½ kg knuste hvidløg plus saften af 24 citroner, der skal stå 24 døgn i en åben glaskrukke; 10 døgn i træk tages en skefuld om aftenen i et halvt glas varmt vand.⁴⁶

*Citronen er muligvis den mest værdifulde af alle frugter til at bevare et godt helbred.*⁴⁷ Ordet husråd får moderne mennesker til at reagere forskelligt. Mange ældre stoler på husrådene som det eneste effektive, mens de fleste yngre trækker overbærende på skuldrene. Men "radiofarmaceuten" Sven Holm erklærede:

Der ligger ofte positiv viden bad disse råd. Jeg husker en lille oplevelse. Da jeg var ung og smuk (det er længe siden) kom jeg meget på landet mellem Køge og Ringsted, hvor min svigerfar var præst. Jeg havde efterhånden lært den lokale befolkning godt at kende, og navnlig satte jeg stor pris på en gammel kone. En dag jeg besøgte hende led jeg af hovedpine. "Den skal jeg nok klare", sagde Marie og gik ud i køkkenet. Dér lavede hun en kop stærk kaffe og pressede saften af en halv citron i den. "Drik det, så bli'r De frisk igen", sagde hun. Det smagte ikke godt, men nu begyndte min farmaceuthjerne at arbejde. Vi har indenfor farmacien et stof "Citras coffeicus". Citras – det var citronen, og kaffen gav coffeinen. Der lå primitiv erfaring bag dette husråd, som Marie havde fået af sin mor, der igen fik det af sin mor o.s.v.⁴⁸

Saften af forskellige *Citrus*-arters frugt har ry for at kunne modvirke en lang række infektionssygdomme ud over dem, der her er nævnt i forbindelse med åndedrætsorganerne: dysenteri (Indien, Fijijøerne),⁴⁹ kopper, difteritis og tuberkulose (North Carolina),⁵⁰ kolera (Sicilien), tyfusfeber (Indien), syfilis (Bolivia), for gonorré saften af bergamot-orange med kamfer af Dryobalanops (malajisk medicin);⁵¹ guineakopper eller franboesia (tropesygdom) pålægges en åbnende salve af citronsaft blandet med fedt og knust rust (Surinam). På Lolland blev i 1700-tallet mod koldfeber (malaria) drukket en god portion citronsaft med brændevin,⁵² andre malariaråd er saften af bergamot-orange i stærk kaffe (Indien), citronsaft, honning og brændevin (Holland), citroner spist (Iran).⁵³

Mod indvoldsorm: citronsaft i kaffe eller olivenolie (Sicilien),⁵⁴ i mælk (Württemberg),⁵⁵ med aske mod bændelorm (Antillerne).

Andre applikationer: citronsaft for diabetes, hæmorroider, børns raktitis, lymfekirtelbetændelse o.a. kirtelsygdomme; den regnes for et godt middel mod arterieskle rose (aktiverer blodcirkulationen) og mod for højt blodtryk (Bolivia); mod for lavt blodtryk citronpulp blandet med honning og et fed hvidløg (Mexico). Frisk grapefrugt- eller appelsinsaft gives som tonikum til børn lidende af blodmangel, nervesvækkelse, raktitis m.m.; frisk citronsaft inddryppet hver morgen skal opløse ældre folks grå stær (Indien).⁵⁶ Citronsaft indgår i et pulver mod øjenlidelser (Ætiopien).⁵⁷ Saften af bergamot-orangetages for smertende menstruation (Trinidad). Frosne lemmer, frostkunder gnides med citronsaft (Tyskland).⁵⁸ *Jeg har lidt noget af hårafald, men prøvede så en citronkur. Hovedbunden blev gnedet med saften af en halv citron, og resultatet var forbløffende: hårafaldet ophørte, håret er nu tæt og skinnende.*⁵⁹ – *Drik hver dag saften af en citron, og du får aldrig kræft* (Mexico).⁶⁰

KILDEHENVISNINGER

- 1 *Pharmazeutische Zeitung* 119, 1974, s. 1883f.
- 2 Löw, Immanuel, 1924–34, *Die Flora der Juden* 3, Wien, s. 313.
- 3 Dioscurides, Pedanius & de Laguna, Andrés, 1570, *Pedacio Dioscórides Anazarbeo*, En Salamanca, s. 73.
- 4 *Sudentendeutsche Zeitschrift für Volkskunde* 4, 1931, s. 100; Hupfaut, Erich, 1957, *Zillertaler Volksmedizin*, Innsbruck, s. 24; Dieken, Jan van, 1971, *Pflanzen im ostfriesischen Volksglauben und Brauchtum*, Aurich, s. 129; Lucas, Rich., 1973, *Nature's medicine*, New York, s. 127; Pitré, Giuseppe, 1971 [1896], *Sicilian folk medicine*, Lawrence, s. 269f. (også apelsinsaft); *Frank C. Brown Collection of North Carolina Folklore* 6, 1961, s. 146; Browne, Ray B., 1958, *Popular Beliefs and Practices from Alabama*, Berkeley, s. 48, 50; Anderson, John Q., 1970, *Texas Folk Medicine*, Austin, s. 20f., 68; Pijper, C., 1919, *De volksgeneeskunst in Transvaal*, Leiden, s. 15, 23; *The Gardens' Bulletin* 6, 1960 [1929–30], s. 185 (malajisk); *Economic Botany* 31, 1976, s. 127 (Trinidad, saften af pomerans); Nadkarni, N. K., 1954, *Indian Materia Medica* 1, Bombay, s. 347.
- 5 *Economic Botany* 30, 1976, s. 127; Winter, Evelyn, 1968, *Mexico's ancient and native remedies*, ORT Mexico, s. 21.
- 6 Hupfaut [note 4]; Poblete, Enrique O., 1969, *Plantas medicinales en Bolivia*, La Paz, s. 219ff.
- 7 Font Quer, Pio, 1962, *Plantas medicinales*, s. 434f.
- 8 Pitré [note 4], s. 210, 253, 275, 298.
- 9 Roys, Ralph L., 1976, *The Ethnobotany of the Maya*, Philadelphia, s. 8, 13.
- 10 Roys [note 9], s. 59; Kloppenburg-Versteegh, J., 1934, *Wenken en raadgevingen betr. het gebruik van Indische planten ...*, s. 33.
- 11 Kourennoff, Paul M., 1970, *Russian folk medicine*, London, s. 37, 55, 110.
- 12 Dieken [note 4], s. 124; *Economic* [note 5].
- 13 Nadkarni [note 4], s. 340, 344, 347; *Economic Botany* 25, 1971, s. 20.

Bergamott (Citrus aurantiifolia), ur Franz Euguen Köhler's Medizinal-Pflanzen in naturgetreuben Abbildungen mit kurz erläuterendem Texte, 1883–1914.

- 14 Roi, Jacques, 1955, *Traité des plantes médicinales chinoises*, Paris, s. 193.
- 15 Roys [note 9], s. 36.
- 16 Kloppenburg-Versteegh [note 10], s. 220, 246, 300.
- 17 *Economic* [note 5].
- 18 *Fitoterapia* 41, 1970, s. 74; Poblete [note 6]; *Economic Botany* 19, 1965, s. 240.
- 19 *Qualitas Plantarum* 6, 1959, s. 79 (Iran); Nadkarni [note 4], s. 340 (pomerans); Poblete [note 6].
- 20 *Gardens'* [note 4], s. 374.
- 21 Poblete [note 6], s. 98, 128.
- 22 Büttner, Ludwig, 1935, *Fränkische Volksmedizin*, Erlangen, s. 70, 176, 180.
- 23 Hansen, H. P., 1943, *Kloge Folk. Folkemedicin og Overtro i Vestjylland* 2, København, s. 76.
- 24 Winter [note 5], s. 10f., 46, 79.

- 25 Font Quer [note 7], s. 434f.; Roi [note 14], s. 194; *Economic Botany* 30, 1970, s. 127; Dieken [note 4], s. 124 (vattersot).
- 26 *Economic* [note 5].
- 27 Poblete [note 6], s. 219ff.
- 28 *Die Weltwoche*, 27/11 1959 & 20/6 1962.
- 29 Dragendorff, Georg, 1898, *Die Heilpflanzen der verschied. Völker und Zeiten*, Stuttgart, s. 359; Dieken [note 4], s. 124; *Brown Collection* [note 4], s. 260 (m. litteraturhenviisn.); Browne [note 4], s. 89; Winter [note 5], s. 127; Kloppenburg-Versteegh [note 10], s. 244, 252 (reumatisk feber); Poblete [note 6], s. 219ff.
- 30 Lucas [note 4], s. 118 (m. litt.henviisn.).
- 31 *Economic* [note 5]; Beckwith, Martha W., 1927, *Notes on Jamaican Ethnobotany*, Poughkeepsie, s. 20.
- 32 Grimé, William Ed, 1976, *Botany of the Black Americans*, St. Clair Shores, s. 101, 103f.
- 33 Scully, Virginia, 1970, *A Treasury of American Indian Herbs*, New York, s. 129.
- 34 Andel, M. A. van, 1909, *Volksgeneeskunst in Nederland*, Utrecht, s. 291, 432.
- 35 Browne [note 4], s. 83.
- 36 Nadkarni [note 4], s. 344.
- 37 Vander, Adrian, 1974, *Plantas medicinales*, Barcelona, s. 93.
- 38 Fossel, Viktor, 1886, *Volksgeneeskunst und medizinischer Aberglaube in Steiermark*, Graz, s. 92; Pitré [note 4], s. 183, 189; Grimé [note 32], s. 98.
- 39 Browne [note 4], s. 64; *Brown Collection* [note 4], s. 186.
- 40 Pazzini, Adalberto, 1949, *La medicina popolare in Italia*, Trieste, s. 295, sml. Pitré [note 4], s. 161 (impertigo).
- 41 Kourennoff [note 11], s. 150, 160, 166.
- 42 Anderson [note 4], s. 35, 44, 46f.; Browne [note 4], s. 67; *Brown Collection* [note 4], s. 195; Winter [note 5], s. 62; Zimmermann, Walther, 1927, *Badische Volksheilkunde*, Karlsruhe, s. 77.
- 43 Nadkarni [note 4], s. 347; *Fitoterapia* 41, 1970, s. 74.
- 44 Anderson [note 4], s. 72.
- 45 Browne [note 4], s. 53; Puckett, Newbell Niles, 1969 [1926], *Folk Beliefs of the Southern Negro*, Chapel Hill, s. 381.
- 46 Kourennoff [note 11], s. 109, 169.
- 47 Grieve, M., 1976, *A modern herbal*, ed. C. F. Leyel, New York, s. 475.
- 48 *Landet*, 24/5 1951.
- 49 Nadkarni [note 4], s. 344; Parham, H. B. Richenda, 1943, *Fiji native plants with their medicinal and other uses*, Wellington, s. 57.
- 50 *Brown Collection* [note 4], s. 170, 275, 308.
- 51 *Gardens* [note 4], s. 359, 393.
- 52 Rhode, P., 1776, *Laalands og Falsters Historie* 1, København, s. 13.
- 53 *Qualitas Plantarum* 6, 1959, s. 79.
- 54 Pitré [note 4], s. 256.
- 55 Höhn, Heinrich, 1920, *Mitteilungen über volkstümliche Überlieferungen in Württemberg* 8, *Volkshheilkunde* I, Stuttgart, s. 104.
- 56 Nadkarni [note 4], s. 340, 343.
- 57 Till, Walter C., 1951, *Die Arzneikunde der Kopten*, Berlin, s. 104.
- 58 Barthel, Günther, 1974 (diss.), *Überlieferte Hausmittel ... im ehemal. Kreis Eschwege*, Marburg, s. 170; Büttner [note 22], s. 176; Lucas [note 4], s. 115.
- 59 *Esotera* 25, 1974, s. 371.
- 60 Winter [note 5], s. 18.

FARMAKOLOGIENS ORKIDÉER

I den for planteriget indtager orkidéerne en absolut særstilling. Blomsternes bizarre skønhed og ejendommelige bestøvningsbiologi, frøenes mængde og ringe størrelse, gruppens mysteriøse evolution m.m. har altid virket tiltrækkende på såvel botanikere som lægfolk.

Ingen anden familie af blomsterplanter har et så højt artstal. Der er skønmæssigt beskrevet 20–30 000 arter inden for 5–600 slægter – nogle specialister sætter endog tallene til henholdsvis 35 000 og 800! Der findes nye arter på næsten alle ekspeditioner i tropiske egne, hvor Orchidaceae er rigest udviklet. Men familien er repræsenteret i alle landes flora og mangler kun omkring polerne.

Der sælges årligt pryd-orkidéer for millionbeløb, men ellers er påfaldende få arter ”nyttige” i gængs forstand. Næsten alle botaniske håndbøger har da også en passus om dette misforhold og nævner vanillen som undtagelsen fra reglen, at orkidéerne er ”blot til lyst”.

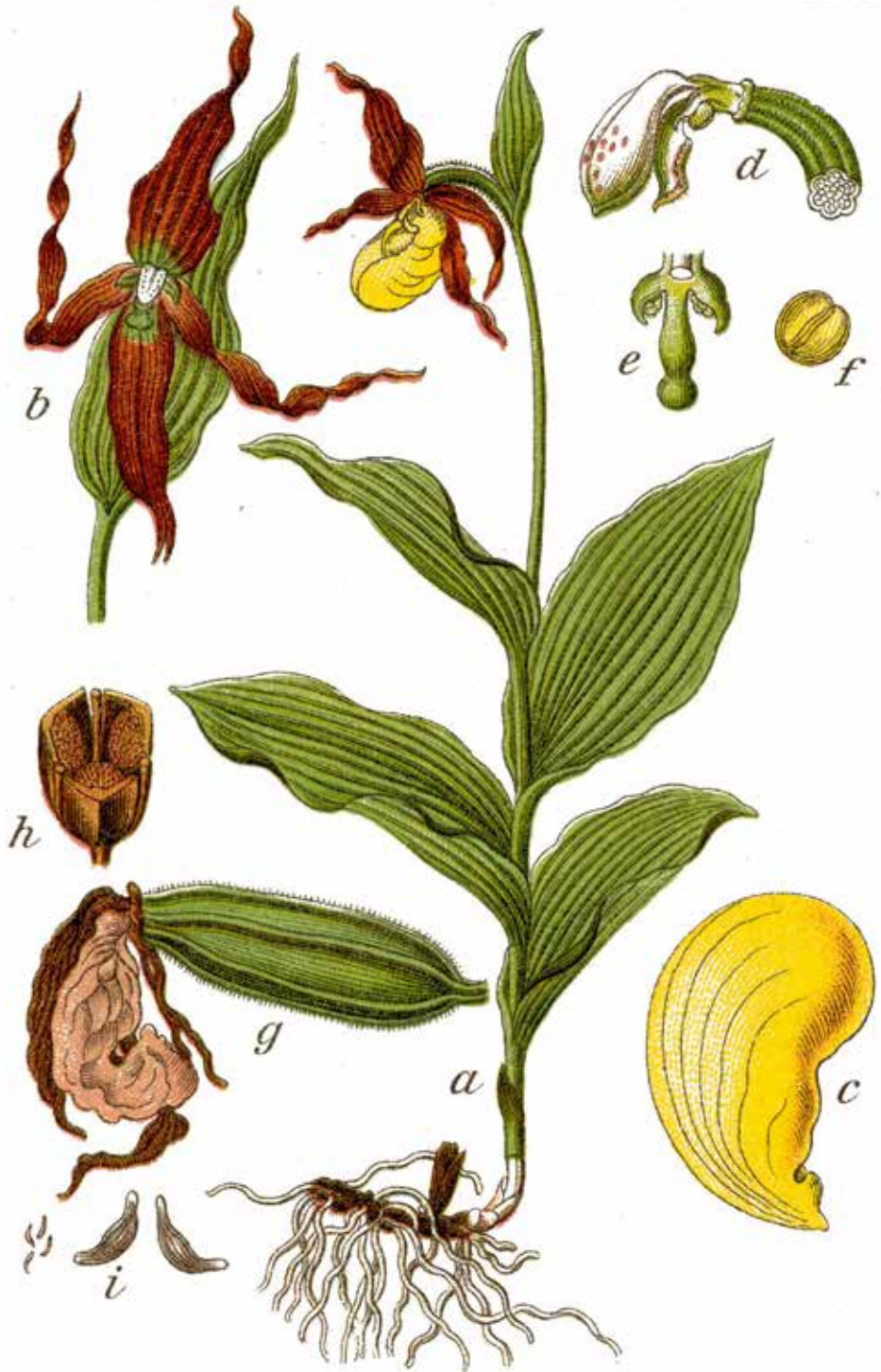
Som det vil fremgå af nedenstående har dette dog kun betinget gyldighed. En lang række arter finder – lokalt – anvendelse som lægemidler eller på andre måder. Da orkidégruppen endnu er meget lidt farmakologisk undersøgt, kan det ikke afgøres, hvor mange af de anførte applikationer der skyldes empiri eller blot signaturlæren og tilskrevne magiske kræfter. Under en systematisk gennemgang

af de mange tusinde arter ville man sandsynligvis finde adskillige indholdsstoffer med farmakodynamisk effekt. Asiatiske forskere hævder at have isoleret alkaloider af *Dendrobium*-arter, og berøringen af bladene på *Cypripedium spectabilis* og *C. pubescens* skal kunne give store blærer på huden og alvorlige betændelser. Mange arter indeholder cumarin.

Siden oldtiden blev *Orchis* (i Nordeuropa også *Platanthera*) tillagt afrodisiakiske kræfter på grund af rodknoldenes testesform. Gennem hele middelalderen og renæssancen anføres orkidéerne praktisk taget udelukkende i sympatiråd, som for størstepartens vedkommende er kolporteret fra antikens skrifter. Endog vanillen blev i 1700-tallet regnet blandt afrodisiaka; en tidlang var det således munkene forbudt at krydre chokoladen hermed.

Der ud over har Dioskurides, Plinius m.fl. nogle få andre applikationer af *Orchis*: de pulveriserede knolde mod diarré, saften for gift, et vinudtræk mod betændelse i hals og mund, den knuste rod som rensende, lægende og blodstillende omslag på bylder, brandsår, fistler etc. – hvilket gentages af de fleste europæiske urtebøger i 1500–1700 tallet.

Isoleret står følgende: den hvide knold stiler tandpine (Danmark); den tørre og pulveriserede tuber mod fluor albus (Letland), roden som kompres på børns crusta lactea (Norge) og i drik for snue og forkølelse (smst.),

blomsterne mod dysenteri (Tyskland). Adolf Steen skriver i *Samenes Folkemedicin* (1961), at et dekokt drikkes mod adskillige (ikke anførte) sygdomme.

I den vestlige verdens farmakopéer er orkidéerne kun repræsenteret ved *salep*, der navnlig ordineres mod diarré hos spædbørn og lidelser i luftvejene samt er et af de bedste mucilaginosi i salver.

Drogens hjemsted er den Orient, hvorfra brugen bredte sig til middelhavslandene og det øvrige Europa. Salep er i umindelige tider blevet samlet af en mængde vildtvoksende Orchidaceae (*Orchis*, *Bletia*, *Rabenaria*, *Eulophia*, *Habenaria* o.s.v.) i Persien, Afghanistan, Tyrkiet, på Balkan og i Alger, som eksporterer store kvanta tuber salep til bl.a. Indien. Indiske bazarer sælger tre slags salep: ægyptisk, bjerg og hindu; de største mængder kommer fra Afghanistan, Behichistan, Kabul, Bokhara og Ceylon. Drogen gives som et kraftigt roborativ og afrodisiakum i tilfælde af impotens, kogt i mælk per os for alle "tærende" sygdomme såsom ftisis, diabetes, kronisk diarré, og dysenteri – endvidere mod nervøse lidelser (f.eks. som piller mod natlige pollutioner) og hemiplegi. På Pâskeøen forbindes brandsår med salep.

Nedenfor nævnes orkidéer, der anvendes i de pågældende landes folkemedicin eller anføres i deres farmakopé. Der råder i kinesisk og malajisk farmaci nogen usikkerhed med hensyn til visse drogers botaniske identifikation, og sådanne usikre arter er ikke medtaget her.

Acampe pachyglossa. Plantens saft drikkes mod malaria. Tanganjika.

Acriopsis javaiica. Dekokt feberstillende, mod malaria. Java.

Aërides praeorsora. Resolvens, diureticum m.m. Saften skal være særlig virksom fra

t.v. Guckusko (*Cypripedium spectabilis*), *ur Johann Georg Sturm, Deutschlands Flora in Abbildungen, 1796.*

planten, som gror på *Strychnos nux vomica*. Malabar (Forindiens sydvestkyst).

Angraecum fragrans. Bladene mod lunge- lidelser, fremmer fordøjelsen. Man gnider fingrene mod bladene for at parfumere dem. Den væsentligste bestanddel i *faham tea*, der drikkes af de indfødte og som "bourbon te" forhen var velkendt i Frankrig, men aldrig blev almindelig akcepteret. Madagascar, Réunion, Mauritius.

Ansellia africana. Roddekokt og plantens saft drikkes mod malariakrampe. Tanganjika.

A. gigantea. Infus mod børns kighoste. Pedisstammen i nordlige Rhodesia.

A. humilis. Dekokt af blade og stængler indgives for sindslidelser. Nord-Rhodesia. Infus af hele planten som brækmiddel. Er ung mand vraget af efterstræbt pige, kan han med denne vækst hævne sig ved at gøre hende steril for livstid. Zulu (Sydøstafrika).

Aplectrum hiemale. Roden har været brugt mod bronchiallidelser. USA.

Aplostellis flabelliformis. Dekokt af bladene drikkes af barselkvinder. Malaya.

Arethusa bulbosa. Knoldene på bylder, hævelser, mod tandsmerter, hovedpine. Nordlige USA, Japan.

Bletia campanula mod dysenteri. Meksiko.

B. hyacinthina. Rhizomet anses for demulcens og gives især børn med dyspepsi; endvidere mod dysenteri, hæmoroïder og koldfeber, omslag på brandsår og ondartede bylder. Kina.

B. purpurea. Dekokt af pseudoknoldene drikkes som modgift, når man har spist giftige fisk. Spaltede knolde på åbne sår, tørrede som basis for et tonikum. Vestindien.

B. verecunda. Knoldene spises for at stimulere fordøjelsen. Jamaica.

Bletilla striata. Knoldene som malacticum på brandsår og hudlidelser. Kina.

Bromheddia fnlaysoniana. Reuma og ledsmerter behandles indvortes med roddekokt og kompres med varme blade af *Vanda hookeriana*. Malakka.

Bulbophyllum vaginatum (syn. *Plocoglottis javaica*). Varme saft af stegte frugter i øre for øresmerter. Tropisk Asien.

Calanthe sp. Som tonikum efter sygdom. Fiji-øerne.

C. veratrifolia. Mod diarré, udvortes for hudvattersot. Molukkerne.

Catasetum luridum. Saften anvendes som mucilaginosum. Latinamerika.

Chloraea discoides. Saften et galaktogogum. Chile.

Corallorrhiza maculata. De underjordiske dele har været anvendt som diaforeticum, mod feber, som sedativ. USA. The af tørrede stængler skal opbygge blodet i pneumoni-patienter. Owyhee-indianerne, Nevada.

C. multiflora. Pulveriseret på sår, brand- og skoldsår. Navajo-indianerne, Meksiko.

C. odontorrhiza. Feberstillende ("fever-root"), sveddrivende, mildt sedativ; for pleuritis, tyfus. USA.

Corymborchis longiflora. Malariapatient tygger bladene for at vomere, opkastningen menes at virke feberstillende. Java.

Cremastra wallichiana. Knoldene mod tandsmerter og som blødgørende kataplasma. Japan.

Cymbidium aloifolium. Purgativ. Indien.

C. crispatum. Mucilaginosum. Brasilien.

C. tenuifolium. Mod dysenteri, slim- og blodflod, omslag på bylder. Indien.

Cypripedium sp. Roddekøkt drikkes for hovedpine, som purgativ, nervemedicin, mod St. Veitsdans, beroliger maven. Roden tygges og saften svælges for åndenød. USA, især Alabama.

C. acaule. Roddekøkt drikkes af kvinder med underlivslidelser, endvidere mod sygdomme i urinvejene og børns nyresmerter. Komponent i et afrodisiakum. Milwaukee, Meskwaki (Nordamerika).

C. calceolus. Mod epilepsi. Frankrig. Sår-middel. Norge. Får køer planten at æde, bliver de ikke syge. Letland. Infus af rødderne mod

åndenød, tuberkulose, med *Taraxacum* for nyrelidelser. Indianere i Canada.

C. guttatum. Bladene mod epilepsi. Østlige Rusland og Sibirien.

C. hirsutum. Rødder og rhizomer har været anvendt som mild nervestimulans og mod krampe. USA. Tørrede og pulveriserede rod fremmer fordøjelsen, i tand mod tandpine; dekøkt af roden til badning af betændelser på knæene. Chippewa-indianerne, USA.

C. humile. Komponent i nerveberoligende midler. USA.

C. luteum. Har været benyttet som sedativ og mod kramper. USA.

C. macranthum. Rhizom og rødder som substitut for eller forfalskning af rhiz. valeriana og senega. USA.

C. parviflorum (syn. *C. pubescens*). For alle forstyrrelser i nervesystemet (hysteri, irritabilitet, hovedpine etc.). USA, kaldes "nerve root". Roden anses for at være et godt middel mod alle kvindesygdomme. Ojibwe-indianerne, USA. Dekøkt af roden mod indvoldsorm. Cherokee-indianerne, USA.

C. reginae. Roden stimulerer nerverne, virker krampestillende, mod hypokondri. Indianerkvinder svælger saften mod mensesbesvær og for at lette nedkomsten. USA.

Cyrtorchis sp. Plantens saft drikkes mod malaria. Tanganjika.

Dendrobium sp. Mod hævelser i øregangen inddryppes den varme saft af rod eller frugt og en pulp af roden lægges som udvendigt kompres; endvidere på hududslet og betændelser, mod vattersot og hovedpine. Malaya.

D. bifarium. Stængelsaften på panaritium. Amboina i Molukkerne.

D. ceraia. Stomaticum, ekspectorans, mod epilepsi. Kina.

D. chlorops. Mod kolik. Indien.

D. crumenatum. Som kompres på bylder og filipenser. østlige Malaya. For øresmerter;

blomsterne i lægemiddel for hjerne- og nerve-lidelser, specielt i forbindelse med kolera. Tropisk Asien.

D. macraei. Omtales i sanskrit som kølende, blødgørende, styrkende. Dekokt gives som tonikum for svækkelser, der skyldes seminale forstyrrelser. Mod slangebid. Indien. For galdesten. Ostindien.

D. nobile. Gives for pectoralia, flogose, entropium, insekter i øren, feber, maveonder. Nærmest et universalmiddel. Dyrkes mange steder. Kina.

D. planibulbe. Knuste plante som omslag på udslæt på halsen. Østlige Malaya.

D. pumilum. Skal kunne helbrede vattersot. Tropisk Asien.

D. subulatum. Knuste blade til omslag for hovedpine. Malaya.

Epidendrum bifidum. Saften urindrivende, afførende, mod indvoldsorm. Latinamerika.

E. pastoris. Indgives for dysenteri. Meksiko.

E. sterile. Herba mod katarr, udslæt, kløe, frugten som diureticum, saften inddryppes for døvhed. Ostindien.

Epipactis giganteum. Mod sindsslidelser o. a. mere alvorlige sygdomme, hvor patienten har mistet forligheden. Indianere i Californien.

E. latifolia. Herba udvortes mod podogra, gigt. Europa.

E. palustris. Dekokt mod appetitløshed og skrækneuroser. Letland.

E. pubescens. Anset for at være virksom mod skørbug, skal have lægt skrofuløse lidelser, leukorroe m.v. USA. Indgives for pleuritis, reumatisme og kvinder efter nedkomsten. Delaware-indianerne, USA.

E. repens var. *ophioides*. Rod og blade har været højt værdsat som middel mod kvindesygdomme, kirtellidelser, maveonde, blæresten. Infus af bladene til badning af syge øjne. Tyggede blade lægges på sår efter slangebid, samtidig svælges saften. USA.

Eria parmea. Malariapatienter bades med dekokt. Java.

Eulophia sp. Binds på vædskende sår. Ternate i Molukkerne.

E. arenaria for impotens og barnløshed. Zulu.

E. barteri til et sonoffer for brudt sexuel tabu. Liberia.

E. campestris, *E. nuda*. Tuber adstringerende, nærende, virker blodrensende, afrodisiakisk, mod indvoldsorm og skrofuløse lidelser i halsen (eks- og intern). Indien.

E. flaccida, *E. robusta*. Koldt dekokt drikkes af kvinder for barnløshed og måske for at hindre abort, idet drogen indtages de første fire måneder efter konceptionen. Pulver af brændte tubers på smertende lemmer. Knoldene af en række *Eulophia* er komponent i enhver medicin for langvarig og alvorlig sygdom. Suto-negrene, Sydvestafrika.

E. lindleyana. Knoldsaften dryppes i øre for mellemørebetændelse; knuste rod på syfilissår; rodsaften drikkes som afrodisiakum. Tanganjika.

E. silvatica. Saften af stængelfortykkelse plus salt drikkes som laktagogum; macerat af planten som afrodisiakum. Tanganjika.

E. virens. Mod indvoldsorm, som purgativ, hele planten som omslag på brandsår og bylder. Bengalen.

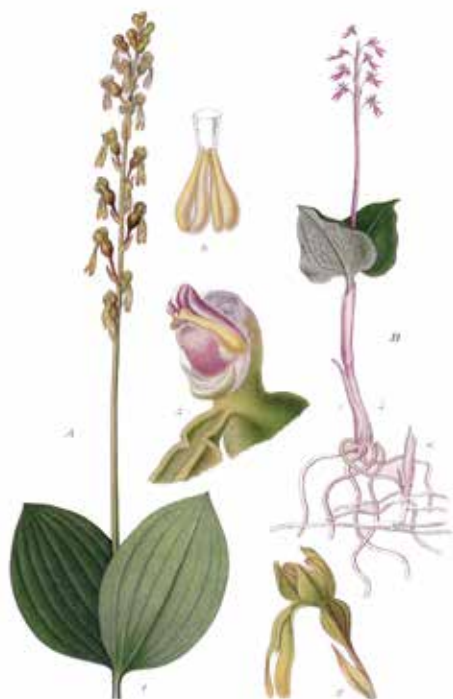
Gastrodia elata. Et universalmiddel: mod alle forgiftninger, kramper, neuralgi, reuma, lumbago, hovedpine; gør kroppen stærk og viril, stænglerne menes at virke afrodisiakisk. Knoldene spises rå eller kogt. Kina.

Geodorum nutans. Omslag på vædskende sår. Filippinerne.

Goodyera sp. Bladene i et lægemiddel for skrofula. Indianere i USA.

Grammatophyllum scriptum. Af pseudoknoldene en særlægende salve. Amboina, Indonesien. Mod indvoldsorm. Tropisk Asien. Affrøene et stærkt afrodisiakum. Molukkerne.

Habenaria bracteata. Roden smugles som afrodisiakum i madretter. Ojibwe-indianerne, USA.

Tvåblad (*Listera ovata*) (t.v.) och *spindelblomster* (*L. cordata*) (t.h.), ur C. A. M. Lindman, *Nordens flora*, 1917

H. conopsea. Komponent i en adstringens.

H. foliosa. Infus af roden som brækmiddel. Zulu.

H. leucostachys. Varmt dekokt til badning for reuma. Unge mænd og kvinder vasker sig hermed for at få held i kærlighed. Thompson-indianerne, British Columbia.

H. orbiculata. Bladene til kompres på lamhed, ømhed og vabler. USA.

Hetaeria oblique. Af pseudoknoldene en sårlægende salve, bladene på sår. Indonesien.

Hippeophyllum scortechinii. Varme saft af ristede frugter dryppes i øre for øresmerter. Tropisk Asien.

Laelia sp. et febermiddel. Meksiko.

L. majalis, *L. autumnalis* mod hoste. Meksiko.

Liparis odorata. Saften på forbrændinger, bylder; indvortes for feber og hudvattersot. Ostindien.

Liparis treubii. Maveonde behandles med gnidning med de varme blade; tubera og saft indtages. Trop. Asien.

Lissochilus arabicus. Pseudoknoldens slimede saft til sårbehandling og fjernelse af torne. Arabien.

L. krebsii. Indgår i medicin for ikke angivne børnesygdomme. Swagi-stammen, Afrika.

Listera ovata. Urten på sår; mod halssygdomme; for næseblod skulle man presse roden hårdt mod venstre hånd, radioaktive kræfter stillede da blodet ... moderne magi! Schweiz.

Luisia teres. Meget benyttet modgift, især over for Ku-infektion; endvidere mod kræft og malaria. Kina.

Macodes petola. Saften dryppes i øjne for at øge skrivefærdigheden. Java.

Maxillaria bicolor. Feberstillende. Mellemamerika.

Microstylis rheedii. Hele planten som diaforeticum, resolvens, feberstillende. Ostindien.

M. uniflora. Roden blandet med bark af *Diervilla lonicera* (Caprifoliaceae) som diureticum. Ojibwe-indianerne, USA.

Monadenium lugarde. Udtræk af planten og af *Portulaca quadrifolia* drikkes mod gonorrhoe. Er giftig og giver opkastning. Portugisisk Østafrika.

Neottia nidus avis. Roden på sår, mod indvoldsorm. Europa.

Nervilia aragoana. Dekokt af bladene drikkes af kvinder efter nedkomsten som profylacticum. Malaya.

N. fordii. Et universalmiddel. Kina.

Nigritella nigra. Mod syfilis. Schweiz.

Oberonia anceps. Den knuste plante som omslag på bylder. Malakka.

O. glandulosa. Skal hos voksne kunne lindre smerter i lunger og ryg. Fijøerne.

Ophrys anthropophora. Knoldene skal kunne helbrede brok. Frankrig. Urten som stimulans og diaforeticum. Arabien.

Pachyne coccus. Som adjuvans til universalmidlet *Panax ginseng*. Kina.

Peramium decipiens. Kaldes "medicin før fødsel" og tygges frisk eller tørret kort før og efter nedkomsten, saften svælges og skal lette fødselen. Thompson-stammen, British Columbia. En te af planten som tonikum. Indianere i Californien.

Pholidola imbricata. Hele planten som kompres mod amenorrhoe, knolde på bylder. Malabar.

Rhynchostylis relusa. Roden mod astma, iøvrigt som *Cymbidium tenuifolium*. Ostindien.

Saccolabium papillosum, *S. praemorsum*. Roden diureticum, bladsaften purgativ, mod reuma. Indien.

Spathoglottis plicata. Reuma og ledsmerter bades med varmt dekokt, lidt deraf drikkes. Malakka (Perak).

Spiranthes sp. Dekokt af roden blodrensende. N. Amerika. Drikken skal vække kvinders elskov. Nova Scotia.

S. diuretica skal være et kraftigt diureticum. Chile.

Thrixspermum pardalis. Som omslag på næsesår. Østl. Malaya.

Tropidia curculigooides. Dekokt af rødderne mod diarré. Java. Planten kogt med blade af *Ardisia* (*Myrsinaceae*) drikkes for malaria. Malaya.

Vanda coerulea. Blomsterne for brystlidelser, bladsaften mod diarré, dysenteri, udvortes som omslag på hudlidelser. Indien.

V. hookeriana. Reuma og smertende led bades med varmt dekokt og de varme blade pålægges. Malakka.

V. roxburghii. Rødderne for reumatisme, sygdomme i nervesystemet og sekundær syfilis, på skorpionsstik. Indien.

V. spathulata. De pulveriserede blade og blomster anvendes som *V. roxburghii*. Indien. Herba mod dysenteri og diarré, udvortes for kløe; flores mod astma og lungelidelser. Ostindien.

Flugblomster (*Ophrys muscifera*), ur
Johann Georg Sturm, *Deutschlands Flora in
Abbildungen*, 1796.

Vanilla clavicularia. Saften til sårbehandling. Vestl. Indien.

V. griffithii. Bladsaften gnides i håret for at gøre det sundt og tæt. Blomsterne knuses i vand til feberstillende bad. Indien, Malaya.

Kapselrugten af "Tshuchiakabi" (orkidé?) anvendes mod gonorrhoe. Gabon i fransk Ækvatorialafrika.

Et fransk kosmetikfirma lancerede fornylig præparater til ømfindtlige og allergiske hudtyper. De er tilsat pollen af *Cattleya*, som nu i Indien, navnlig det vestlige Bengalen, dyrkes i stor målestok specielt til dette formål. *Cattleya*-pollen skal være særlig rig på proteiner, aminosyrer, vitaminer, carotin, sukker m.v.

Endelig kan nævnes nogle mere kuriøse anvendelser af orkidéer.

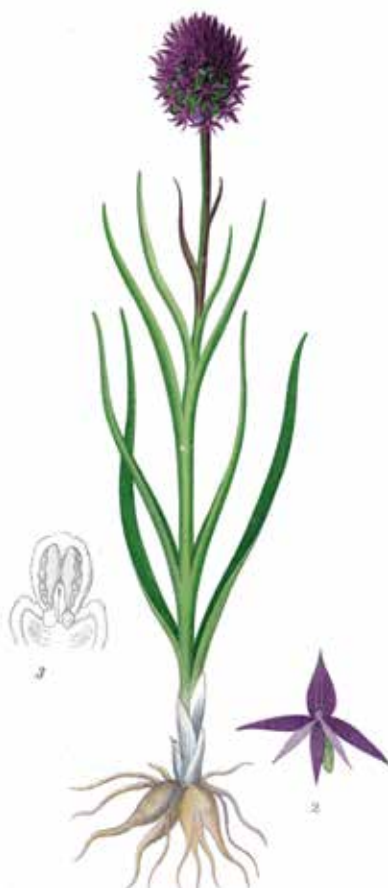
Knoldslimen af *Aplectrum hiemale* ("putty root") blev af de nordamerikanske nybyggere brugt som lim eller kit til reparation af ituslået lertøj og porcellæn og er endnu i handelen som racinemastic. En slim af pseudoknoldene på *Catasetum* og *Cyrtopodium* sp. smøres i Latinamerika på skosåler og både for at gøre dem slidstærke og vandtætte. Den indtørrede slim gnides som harpiks på violinstrengene (Centralamerika), og i Kina smøres den tykke bulbsaft af *Bletia hyacinthina* på paneler. Samme knolde leverer en pasta, der undertiden blandes i tusch for at give det skrevne og malede særlig glans; endvidere til tøjappretur og et hemmeligt blæk: det beskrevne papir dyppes i vand og læses op mod et lys. I det gamle Meksiko indgik knoldslimen fra flere orkidéarter som fiksativ i papirmasse og malerfarver; nu blandes slimen med sukkersirup og mandelolie til *alfeñique* i malerfarver.

De indfødte på Guam (Marianerne) tygger *Nervilia aragoana*'s tykke saftige knolde mod tørst undervejs gennem skovene. I Ostindien spises de ristede tubera af *Gastrodia cunninghamii* og *G. elata* som kartofler, en *Anoectochilus*- og to *Habenaria*-arter som grønsager. På Molukkerne syltes blade af *Renanthera moluccana* i saltvand og eddike, og i Meksikos højland sælges allehelgens- og allesjælesdag dekorerede kager formet som husdyr, frugter o.a., bagt af mel af pseudoknolde på *Laelia speciosa* og *L. autumnalis*.

Frøcapslerne af *Leptodes bicolor* skal i visse egne i Brasilien finde anvendelse som krydderi i en slags dessert. De tørrede, vellugtende blade af *Dendrobium salaccense* krydrer risretter (Malaya) og bæres som duftspreder i håret (Sumatras vestkyst).

I Schweiz (St. Gallen) har man lagt *Nigritella nigra* i klædesskabe mod møl.

Bladene af *Spathoglottis plicata* giver et indpakningsmateriale (Molukkerne), og af *Dendrobium* sp. flettes på Java og Sumatra kurve,

Brunkulla (*Nigritella nigra*), ur C. A. M.
Lindman, *Nordens flora*, 1917

hatte, cigaræsker m.v. – forbilledet var gartnerfuglen, som til reden bruger knolddele af *D. amblyornidis*; de indfødte vælger dog mest *D. utile*, som derfor nu er ret sjælden.

Den lysegule bark på *Dendrobiums* pseudoknolde indlægges i mønsteret på hovedbånd og armringe (Ny Guinea). De indfødte i Vestindien skærer pibeoveder af de store hule pseudoknolde på *Laelia thompsoniana*, og i Latinamerika laves signalhorn og fløjter af de af myrer udhulede pseudoknolde på *Laelia tibicinis* (tibicen = trompeter).

GÆR SOM LÆGEMIDDEL

Gær. Anvendelsen af gær som forebyggende og helbredende remedium går årtusinder tilbage. Ægypterne var allerede 1300 år f.Kr. i stand til at fremstille næsten ren gær og kendte dens medicinske egenskaber. Man gik formentlig ud fra den følgeslutning, at et ”stof” som kan sætte en proces igang (gæring, dejens hævnning) måtte have stærke lægende kræfter.

I det oldægyptiske *Papyrus Ebers*, der giver talrige oplysninger om datidens medicin og terapi, indgår opslemmet gær i omslag for ”brændende fornemmelser” i underlivet; gærvand er bestanddel af to diæter mod forkølelse, gær indgår i en salve på blodbylder og til blødgøring af stive led samt i et middel for hævede kirtler.¹

Babyloniske læger behandlede hudtuberkulose og lepra med ”bundfaldet” i en speciel slags øl (man havde over tyve øl-sorter).² Den berømte jødiske læge rabbi Chanina benyttede vin- og eddikegær, der også fandt medicinsk anvendelse i det antike Rom.

Gær-terapien nævnes ikke i middelalderens skrifter og 1400–1600-tallets urtebøger, men i århundreder har folkemedicinen anvendt gær mod bl.a. tuberkulose, diabetes, mave-tarmkatarr og hudlidelser. Ølgær var i Bayern et kendt middel mod skørbug,³ i Finland mod bændelorm.⁴ Man lagde i Mellemeuropa en dej af ølgær og reven peberrod eller rugmel på

fodsåler og håndflader mod lungebetændelse, feber, forkølelse, hovedpine m.m.⁵ I Estland skulle børn straks efter fødslen indgnides med en dej af gær og mel, svøbes i fugtige klude og bringes til at svede i en varm badstue.⁶

En salve af gær og pulveriseret trækul gni-des i Indiana (USA) på diegivende kvinders ømme bryster.⁷ Veterinært har gær været et ofte benyttet brunstmiddel i Danmark og Norge.⁸ Ville en ko ikke blive brunstig, kunne den ikke kælte eller udstøde efterbyrden, gav man den gær, evt. rørt op i øl. Gær hørte til lægemidlerne for hestens snive og blev lagt på et berændt yver.⁹

Kropsfunktionernes normale forløb er betinget ikke alene af en tilstrækkelig mængde tilført potentiel energi, men i lige så høj grad af de essentielle (livsnødvendige) næringsstoffer i et optimalt indbyrdes forhold, d.v.s. bestemte kvanta kulhydrater, fedtstoffer og proteiner med fuldgyldig repræsentation af de essentielle aminosyrer, vitaminer og mineraler. Praktiske erfaringer, dyreforsøg og den patologiske forskning har vist, at manglen på blot én af disse substanser indvirker på helbred og velbefindende og ofte resulterer i typiske mangelsygdomme.

Protein udgør næsten halvdelen af gærens tørsubstans og 25 pct. er kulhydrater (navnlig glykogen). Alene mængdemæssigt er gær således en vigtig ernæringsfaktor. Som

Gær eller jäst som vi är vana att se den. Foto: Håkan Tunón.

englænderne siger: Mennesket holder sig længere sund på et pund gærekstrakt end på et pund af nogen som helst anden føde.¹⁰

Den for gærens profylaktiske og kliniske anvendelse vigtigste stofgruppe er B-vitamin komplekset, som er til stede i høj koncentration og gunstig kombination. B-vitaminerne har livsvigtige funktioner i kroppens opretholdelse af det intermediære stofskifte, og gær er det eneste naturprodukt, som tilfører organismen den nødvendige portion af hele B-komplekset.

Mangel på vitaminet B₁ kan forårsage appetitløshed, visse former for nervebetændelse, mavesår, sår på tolvfingertarmen, forstyrrelse i mave-tarmkanalens vegetative system og vandstofskiftet, nedsat hjerte- og kredsløbsfunktion samt mindskelse af resistensen imod infektioner.

Vitaminet B₂ (riboflavin) er vækststimulerende og har i forbindelse med ribose og fosforsyre katalytiske funktioner i energistofskiftet. Mangelsymptomer: hudsprækker, læbesår, mundkatarr og en hørød papilleløs tunge, eksem på kinderne og stridt hår med tendens til at falde af.

Gær indeholder blodfaktoren B₁₂, hvis virksomme princip er sporelementet kobolt, og mere glutathion end noget andet nærings- og nydelsesmiddel. Glutathion uskadeliggør giftstoffer i cellerne og spiller en rolle i mange enzymatiske stofomsætninger. Gærens egne enzymer kan desuden på gunstig måde understøtte og supplere kroppens fordøjelsesfermenter.

Den britiske læge Plimmer mener, at 90 pct. af alle mave-tarm sygdomme skyldes mangel på vitamin B₁.¹¹ Vor dagligkost indeholder ofte utilstrækkelige mængder af dette så vigtige vitamin. Som kosttilskud er gæren særlig påkrævet når kornprodukter udgør en væsentlig bestanddel af ernæringen, idet disse hyppigt indeholder for lidt B-vitaminer og den essentielle aminosyre lysin. Med sit høje lysin-indhold er gær det ideale tilskud til en overvejende vegetarisk kost. Rosenberg og Rohdenburg konstaterede, at brødproteinets biologiske værdi kan fordobles med et øget lysinindhold.¹² Mange forskere tilråder at kombinere hvedens protein med gær.¹³

B₁ har en særdeles gunstig virkning på udskillelsen af urinsyre. Hvor stofskifteforstyrrelsen skyldes et overkonsum kulhydrater kan ølgær genoprette balancen. I forbindelse med C-vitaminrige frugter er gær særlig velegnet som kosttilskud i vintermånederne og mod forårstræthed.

Andre karakteristiske symptomer på B-vitaminmangel er øjensygdomme og ændringer i kønskirtlernes funktion, bl.a. begynder menstruationen på et unormalt sent tidspunkt. Som kosttilskud kan ølgær overraskende hurtigt helbrede sådanne forstyrrelser.¹⁴

Generelt er gærpræparater andre enkelte og sammensatte vitaminpræparater klart overlegne.¹⁵ Gærekstrakt har en signifikant appetitvækkende virkning, det fremmer i høj grad mavens sekretion af pepsinsaltsyre og er således et sikkert virkende middel mod appetitløshed og mangelfuld afsondring af fordøjelsesvædske,

mod akutte og kroniske mavelidelser.¹⁶ Faust-Newton anslår, at gærens B-vitaminer øger mavesekretionen med over 30 pct.¹⁷ Süttinger kunne allerede efter ti-tolv døgn behandling med gær notere en tydelig bedring hos patienter med kronisk og akut gæringsdyspepsi.¹⁸ Sydtysk veterinær folkemedicin giver dyr med svigtende ædelyst dagligt en håndfuld gær.¹⁹

Ved leddegigt og reumatisme svigter appetitten ofte som følge af træg fordøjelse. Risikoen for, at patienten ikke får dækket mindstebehovet for B-vitamin, kan imødegås med gærækstrakter. Mod appetitløshed virker ølgær mere effektivt end bagegær.²⁰ Den hyppighed hvormed mave-tarm forstyrrelser optræder hos leddegigt-patienter, viser B-vitaminernes store terapeutiske betydning, man har med overordentlig tilfredsstillende resultater behandlet dem med ølgærækstrakt.²¹ Gærpræparater regulerer fordøjelseskirtlernes sekretion og tarmmuskulaturens peristaltiske bevægelser samt øger mavesafternes modstandskraft over for infektion.²²

Kun ølgær egner sig til præventiv medicin og i terapien. Frisk gær griber ind i tarmfloraens normale udvikling og kan give diarré eller forstoppelse, dens indholdsstoffer resorberes meget dårligt så man endog risikerer at få B₁-mangelsygdomme, medens organismen i høj grad resorberer og udnytter tørgærens stoffer uden negative bivirkninger.

Ølgær er et udmærket naturligt afføringsmiddel²³ og har som sådant længe været benyttet i skandinavisk naturmedicin mod langvarig forstoppelse,²⁴ i lettisk folkemedicin mod diarré.²⁵ Tørgær er særlig velegnet til spædbørn; Reyher kunne hermed standse diarréen næsten øjeblikkeligt, og børnene blev meget hurtigt helbredt.²⁶

Man har længe vidst, at ølgær mindsker diabetikers glykosuri (udskillelse af druesukker), og mange forskere fastslog, at den sænker hyperglæmien (blodets sukkerindhold).²⁷ Bickel og Collazo fandt i gærækstrakt

et stof, der får sukkerprocenten til at falde og stærkt reducerer leverens og musklernes glykoseindhold. Collazo og Suner Bayo konstaterede ølgærs blodsukkersænkende virkning og mener, at B-vitamin har en insulin-effekt. Den væsentligste forskel skulle være, at insulin giver en markant men kortvarig og vitamin B en mindre, mere langvarig reduktion.²⁸ På det medicinske instituts klinik i Rostov blev diabetikere behandlet med gær og man fik bekræftet den formodning, at *i nogle ikke svære tilfælde kan gærdosering give gode resultater idet den øger organismens tolerance over for kulhydrater, medens glykosurien og delvis også glykæmien mindskes. I ét tilfælde lykkedes det endog med gær at rense urinen totalt for sukker.*²⁹ Melcher gav diabetes-patienter dagligt 10 gram gær i perioder af 6–8 uger og kommer i en længere afhandling herom til følgende konklusion: *Det ser ud, som gær bør gives i alle tilfælde af diabetes mellitus, også hvor insulin er absolut nødvendig. Fra behandlingsstart erstatter gær delvis og senere helt insulin.*³⁰

Duncan anbefaler gær som kosttilskud og fremhæver, at det især er påkrævet for gravide diabetes-patienter.³¹

Man kunne kalde vitamin-B et vegetabilsk insulin. Et halvt til to gram gærækstrakt eller 15–20 gram øltørgær daglig fremmer kulhydraternes forbrænding, sænker blodsukker-niveauet og fjerner giftig stofskifteslagger.³² Gærens aktive stoffer virker stimulerende på sukkerets magasinerings i lever og kropsvæv og dets nedbrydning til glykogen. Gærens blodsukkersænkende effekt tilskrives adenylynsyre, som er en bestanddel af gærens nukleinsyre. Da patienterne ikke reagerer så hurtigt på gær som på insulin må førstnævnte gives i store doser for at påvirke stofskiftet. Når terapien ofte svigtede skyldtes det, at den blev afbrudt for tidligt eller gæren givet i for små daglige doser.

Det mest påfaldende B₁₂-mangelsymptom er en forstyrrelse i nydannelsen af såvel de røde

som hvide blodlegemer resulterende i former for hypokrom blodmangel (anæmi). På et hospital i Edinburgh blev ølgær med meget positive resultater benyttet i behandlingen af pernicios anæmi.³³

Folsyren er vigtig for fordøjelseskana­lens slimhinde­funktion. Ølgær indeholder rigeligt med den essentielle aminosyre tryptofan, der stimulerer de røde blodlegemers nydannelse.³⁴

Man har anvendt gærpræparater til forebyggelse af diætisk levernekrose. Davis brugte en kombination af gær, diæt og vitaminer i behandlingen af leverskrumpning og –betændelse.³⁵

De fleste sygdomme er ledsaget af et øget vitaminbehov. Under infektioner med feber er B₁-forbruget langt større end normalt. B₁ virker fremmende på stofskiftet og appetitten, desuden meget gunstigt på blodfornyelsen. Ølgær har vist sig særlig velegnet til forebyggelse og bekæmpelse af forkølelsessygdomme. Længere tids indtagelse af ølgærpræparater giver en markant beskyttelse. Jo mere koncentreret et gærpræparat er, desto større dets indhold – og dermed virkningen – af B₁ og B₂. Lægen Glanzmann siger:

Efter mine personlige erfaringer synes netop gær, når den gives i tilstrækkeligt store doser, med dens vitamin-B-kompleks at yde beskyttelse imod de hyppige banale infektioner i de øvre luftveje. Det var mindre tilfældet hos spædbørn end hos ældre børn, som under gærbehandlingen havde en klart mindre infektionshyppighed end tidligere.

Daglig indtagelse af gær øger kroppens vitaminforråd, gør den mindre modtagelig for infektionssygdomme eller afkorter sygdomsperioden og mindsker risikoen for komplikationer. Under rekonvalescens giver gær en tit forbøffende hurtig bedring.

Resistensen over for infektioner er betinget af, at kroppen får tilført de vigtige råvitaminer

fra naturlige kilder såsom gær, hvis ledsage­stoffer åbenbart fremmer virkningen.³⁶ Folkemedicinen har anvendt ølgær mod malaria (Krim).³⁷ En vædske tilberedt af gær og indtaget tre gange dagligt i nogen tid skal i følge indiske læger øge blodets indhold af de hvide blodlegemer, der som bekendt angriber indtrængte mikroorganismer.³⁸

Gær indeholder glutathion, som tilskrives gode terapeutiske virkninger. Undersøgelser viste, at glutathion-niveaue er lavt under infektionssygdomme som ondartet blodforgiftning (sår­bakterier); tilføres gær afkortes sygdommens varighed.³⁹

Fernbach opdagede 1909, at visse gærarter danner flygtige stoffer, som standser væksten hos andre gærarter og hos bakterier. Okumuki fandt 1931 frem til en såkaldt rosagær, hvis celler indeholder et stof der hæmmer andre mikrosvampe, hans landsmand Tokahashi isolede fra ølgær et stof, som modvirker den virus, der forårsager tobaksplanters mosaiksyge.

I gær forekommer også "vitamin H" (p-aminobenzoesyre), der synes at regulere den normale udnyttelse af fedt- og æggehvitedoffer i bakteriers cellefunktioner. Sulfonamiderne er kemisk nært beslægtede med dette vækststof; indkommet i vor organisme forveksler bakterierne dem med det for dem livsvigtige "H-vitamin", og deres stofskifte bryder sammen.⁴⁰

I antiken var ældre romerske kvinders skønhedscreme en blanding af gær, blomsterløg, ærtemel og hjortehorn.⁴¹ – Det er velkendt, at ølgær forebygger subs. læger en række hudbetændelser såsom akne (filipenser) og furunkulose, der i nogle tilfælde kan skyldes mangel på H-vitamin (resulterer formodentlig også i skæl og håraffald), B₁₂ og andre B-vitaminer. Et russisk husråd til forbedring af teinten er at spise en teskefuld gær tre gange daglig.⁴² Dansk folkemedicin: gær indtages mod uren hud hjælper for udslæt ved at rense blodet,⁴³ er godt for neglene; kopterne (Nordøstafrika):

gær mod vorter og i salve på udslæt,⁴⁴ tysk husråd: gær opløst i mælk drikkes hver morgen eller anvendes som ansigtsmaske til forskønnelse af huden.⁴⁵ Dr. Mosse gav daglig tre spiseskefulde gær og kurerede således mange tilfælde af furunkulose, der ikke reagerede på anden behandling.⁴⁶

Som bestanddel af salver er gær endvidere brugt mod rosen (erysipelas), hårsæk-, åre-, lymfekar- og seneskedebetændelse.⁴⁷

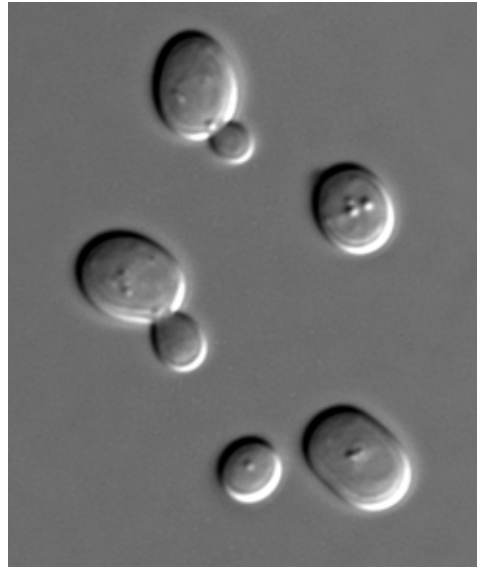
Når der i bryggerier skete uheld, der gav brand- eller skoldesår, behandlede man dem med frisk ølgær.⁴⁸ Ølgær blev i Sydtyskland og Norge gnedet på brandsår,⁴⁹ lagt på bylder, betændt finger etc. (Sicilien),⁵⁰ i Indien er ølgær et alm. indvortes middel for bylder,⁵¹ man lagde gær på benbrud, forstuvninger og ”rådne” sår eller et plaster af gær, krudt og æggehvide.⁵²

Gærens B-vitamin fremskynder helingen af sår, i klinisk behandling af knoglebrud blev opnået gode resultater med B-præparater af ølgær.⁵³

Gæromslag har siden slutningen af 1700-tallet i Peru været et populært ligtorne-middel;⁵⁴ ligtorne kan fjernes med gæromslag.⁵⁵

Før penicillinets fremkomst ordinerede humanmedicinen bl.a. gærpræparatet Furunkulin ind- og udvortes mod gonorré og hvidt udflåd (fluor albus, leukorré).⁵⁶ Sidstnævnte lidelse blev allerede i antiken behandlet med frisk ølgær. I russisk naturmedicin indtages ølgær med frisk mælk på fastende hjerte om morgenen for ophørt menstruation.⁵⁷

Med sit store indhold af B₁ har ølgær vist sig velegnet i behandlingen af nervebetændelse.⁵⁸ Således kunne Denny-Brown berette om gode resultater i mange tilfælde af neurologiske sygdomme.⁵⁹ Gærens B-kompleks regulerer nervernes stofskifte og påvirker både det perifere, det vegetative og centrale nervesystem. Gær kan anvendes i såvel forebyggende som lægende hensigt. Også her viste det sig, at rene B₁-præparater meget ofte svigtede, hvorimod

Jästsvarpar (Saccharomyces cerevisiae) under mikroskop. Foto: Wikimedia Commons.

de af gær udvundne indeholdende hele B-vitamin komplekset gav udmærkede resultater. Jo mere koncentreret et sådant præparat er, desto hurtigere virker det.

Gærterapien egner sig navnlig til patienter med neuralgier (hovedpine, migræne), herpes zoster (”helvedsild”), nervebetændelse, ischias, vasomotoriske forstyrrelser, allergiske sygdomme, depressioner, kronisk træthed, søvnløshed, impotens der skyldes nervøsitet og en række nervøst betingede hudlidelser.

Der blev iagttaget overraskende gode resultater af gærterapien hos såkaldt nervøse børn, som i løbet af kort tid genvandt appetitten, atter fik interesse for omverdenen, blev glade og opvakte. Ved nervelidelser bør i det mindste forsøges med vitamin-B i større doser. Det drejer sig ofte om kroniske tilfælde, som er vanskeligere at helbrede end de alvorlige akutte. Der kan gå måneder med rigelig indtagelse af B-vitamin komplekset før der indtræffer en bedring. Som for diabetes’ vedkommende pågås ofte den fejl, at man tager for små

doser eller - når resultatet ikke mærkes hurtigt nok - afbryder kuren for tidligt.

Ølgær indeholder meget D-vitamin, mangelsygdomme som rakitis og osteomalaci (knogleskørhed som følge af mindsket kalkindhold) kan helbredes med gær. Mange medicinske forfattere hævder, at D-vitaminet er det vigtigste forebyggende middel mod tandcaries. Den skyldes iflg. R. Müller bl.a. en ligevægtsforstyrrelse i mineralstofskiftet eller kroppens vitaminhusholdning, idet vitaminbehovet er betinget af næringens indholdsstoffer. Müller benyttede ølgær mod caries; han gav daglig 5 gram, og efter gennemsnitlig seks uger var sygdommen bragt til ophør.⁶⁰

Morawetz meddeler 1952, at han med et gær-lever præparat opnåede påfaldende hurtig helbredelse af skarlagensfeber og endokarditis (hjerتهindebetændelse), influenzabetinget lungebetændelse og skoldkopper.⁶¹ J. Abelin anbefaler gær til behandling af den basedowske syge.⁶²

I romersk oldtid lagde man gær på svulster.⁶³ Gær har længe været et folkemedicinsk kræftmiddel i Italien, Australien og Indiana (USA).⁶⁴ Man har de senere år diskuteret, om gær kan anvendes i behandlingen af ondartede svulster. Terapien går tilbage til italieneren Protti,⁶⁵ som i en mangeårig forsøgsrække afprøvede 74 gærstammers indvirkning på sygt og sundt kropsvæv hos mus. Han konstaterede en selektiv nedbrydning af tumorcellerne, der skrumpede ind under samtidig signifikant forstærket bindevævsdannelse således at svulsten til sidst var fuldstændig indkapslet. Protti noterede ikke ét tilfælde af beskadigende biefekter på den øvrige organisme.⁶⁶ Andre klinikere opnåede tilsvarende resultater,⁶⁷ men terapien har også været genstand for kritik.

Gærens rolle i den moderne terapi beror hovedsageligt på det faktum, at den i kraft af sin gunstige kemiske sammensætning kan ophæve eller udligne visse mangelsymptomer.

Der kan ikke længere råde tvivl om, at gær har en alsidig, direkte såvel som indirekte virkning på organismen. Ved dens organiske nedbrydning frigives stoffer, som stimulerer de fleste af kroppens funktioner.

Men gærens meget brede applikationsspektrum har vel også bidraget til, at mange læger stiller sig skeptisk, thi hvorledes skulle et og samme naturprodukt kunne have så alsidigt helbredende virkninger?

Denne skepsis er i dag ubegrundet. Vi véd nu, at der næppe i noget andet naturprodukt er samlet så store mængder livsvigtige stoffer. Tusinder af forsøg og kliniske erfaringer verden over viser, at ølgæren hører til menneskehedens vigtigste lægemidler.

REFERENCER

- 1 *The Papyrus Ebers*, 1937, ed. by B. Ebbell, København, s. 46, 66f., 95, 97, 121.
- 2 Böttcher, Helmuth M., 1959, *Wunderdrogen*, Köln, s. 59f. sml. s. 77.
- 3 Höfler, M., 1893, *Volksmedizin und Aberglaube in Oberbayern*, München, s. 893.
- 4 Hako, Matti, 1957, *Kansanomainen lääkintätietous*, Helsingfors, s. 135.
- 5 Lammert, G., 1869, *Volksmedizin und medizin. Aberglaube in Bayern, Würzburg*, s. 223; Höfler [note 3], *Möderndorfer, Vinko*, 1964, *Ljudska medicina pri slovensih*, Ljubljana, s. 27; Hovorka, O. von & Kronfeld, A., 1908, *Vergleichende Volksmedizin* 1, Stuttgart, s. 177 (Dalmatien).
- 6 Loorits, Oskar, 1953, *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* 2, Uppsala, s. 402f.
- 7 *The Frank C. Brown Collection of North Carolina Folklore* 6. *Popular beliefs and superstitions*, 1961, Durham, s. 16.
- 8 Reichborn-Kjennerud, I., 1922, *Våre folkemedisinske lægeurter*, Christiania, s. 14;

- Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (NEU) , svar 1126 og 12164 på spørgeliste nr. 20, 1955.
- 9 Bothe, Winfried, 1970, *Bäuerliche Tierheilkunde in Niederbayern*, München, s. 111, 116; Tang Kristensen, E., 1901, *Danske Sagn* 6.2, Aarhus, s. 288; Boers, Kristen, 1936, *Dansk veterinær Folkemedicin*, Horsens, s. 51, 255.
- 10 Coon, Nelson, 1963, *Using plants for healing*, New York, s. 247.
- 11 Schülein, J., 1935, *Die Bierhefe als Heil-, Nähr- und Futtermittel*, München, s. 92.
- 12 *Archiv für Biochemie* 37, 1952, s. 461ff. og 49, 1954, s. 263ff.
- 13 Brune, G., 1960, "Die therapeutische Bedeutung der Hefe", *Die Hefe*, s. 984, m. litteraturhenvi.
- 14 *Zeitschrift für Vitaminforschung* 3, 1937, s. 196; *La Science de l'Alimentation en 1937. 2. Congrès Sc. internat. de l'alimentation. British med.*, 1937.
- 15 *Quarterly Journal of Medicine* 16, 1947, s. 99ff; *British med. Journ.*, 1973 [1949].
- 16 *Therapie der Gegenwart* 62, 1921, nr. 5.
- 17 *Zeitschrift für Kinderheilkunde* 47, 1929, s. 205.
- 18 *Ärztliche Praxis*, okt. 1956.
- 19 Bothe [note 9], s. 86.
- 20 McCollum, E. V. & Simmonds, N., 1928, *Neue Ernährungslehre*, Berlin & Wien, s. 192.
- 21 Wyatt, B. L., 1933, *Chronic Arthritis and Fibrositis*, Baltimore, cit. af Schühlein [note 11], s. 96.
- 22 Schühlein [note 11], s. 99.
- 23 *Brockhaus Enzyklopädie* 8, 1969, Wiesbaden, s. 284f.
- 24 Quisling, N. A., 1918, *Overtroiske kure og folke-medicin i Norge*, Christiania, s. 35; Reichborn-Kjennerud, I., 1944, *Vår gamle trolldoms-medisin* 4, Oslo, s. 62; Johannesen, P. J., 1917, *Svartkonstbok*, Malmö, s. 40; Arill, D. et al., 1923, *Västsvensk fornro och folksed*, Göteborg, s. 188; Reimer, Christine, 1910–19, *Nordfysk Bondeliv i Mands Minde*, Odense, s. 530.
- 25 *Historische Studien aus dem Pharmakolog. Inst. Dorpat* 4, 1894, s. 189.
- 26 *Zeitschrift für Kinderheilkunde*, 1923, s. 145.
- 27 *Biochem. Zeitschrift*, 1918, s. 203ff; *Zeitschrift für physiolog. Chemie*, 1937, s. 242ff; *Deutsche medizin. Wochenschrift* 65, 1939, s. 710ff.
- 28 *Zeitschrift für Vitaminforschung* 1, 1932, s. 149.
- 29 *Ibid.* 3, 1937, s. 224.
- 30 *Polska Cezeta Lekarska* 5, 1932.
- 31 Duncan, G. G., 1947, *Diseases of Metabolism*, Philadelphia, cit. af Brune [note 13], s. 987.
- 32 *Progrès med.* 60, 1933, s. 2266–2276.
- 33 *The Lancet*, 8/10 1932.
- 34 *Méd. Soc.*, 21/9 1922; *Zeitschrift für physiolog. Chemie* 22, 1933, s. 214.
- 35 *Med. Journ. of Australia* 11, 1950, s. 790ff.
- 36 Lautenschläger, C. L., 1955, *50 Jahre Arzneimittelforschung*, Stuttgart, cit. af Brune [note 13], s. 986.
- 37 Krebel, R., 1858, *Volksmedizin und Volksmittel versch. Völkerstämme Russlands*, Leipzig, s. 125.
- 38 Nadkarni, A. K., 1954, *Indian materia medica* 1, Bombay, s. 1300.
- 39 *Schweiz. med. Wochenschrift*, 1934, nr.30.
- 40 Böttcher [note 2], s. 78, 196.
- 41 Lehmann, Fr. R., 1955, *Kulturgeschichte und Rezepte der Liebesmittel*, Heidenheim, s. 73.
- 42 Kourennoff, Paul M. & St. George, George, 1970, *Russian folk medicine*, London & New York, s. 170.
- 43 *Historisk Samfund for Odense og Assens Amter* 23, 1936, s. 694.
- 44 Till, Walter C., 1951, *Die Arzneikunde der Kopten*, Berlin, s. 65.
- 45 *Hör zu*, 1956, nr. 40; 1959, nr. 22.
- 46 Nadkarni [note 38], s. 1299.
- 47 Brune [note 13], s. 988f.; Rolfe, R. T. & Rolfe, F. W., 1925, *The romance of the fungus world*, London, s. 145f.
- 48 Schülein [note 11], s. 134.
- 49 Hovorka & Kronfeld [note 5] 2, 1909, s. 417; Lammert [note 5], s. 208; Osiander, Joh. Fr., 1838, *Volksarzneymittel*, Tübingen, s. 603; Reichborn-Kjennerud, I., 1930, *Folkemedisin i Østfold*, Sarpsborg, s. 28, 44.

- 50 Pitré, Giuseppe, 1971 [1896], *Sicilian folk medicine*, Lawrence, s. 180.
- 51 Nadkarni [note 38], 1, s. 1299f.
- 52 Lammert [note 5], s. 214; Höfler [note 3], s. 134.
- 53 Kügelgen, K. Fr. von & Berg, R., 1934, *Mangelkrankheiten*, Stuttgart, s. 101; *Münchener med. Wochenschr.* 12, 1936.
- 54 *Lloydia* 34, 1971, s. 422f.
- 55 *Landmands-Blade* 31, 1898, s. 482.
- 56 Hewe, Nils, 1949, *Läkeväxternas sällsamma historia*, Helsingfors, s. 73; Rolfe & Rolfe [note 47], s. 195f.
- 57 Krebel [note 37], s. 135; Kourennoff & St. George [note 42], s. 126.
- 58 *Kinderärztliche Praxis* 8, 1937.
- 59 *Medicine* 26, 1947, s. 41ff.
- 60 *Schweiz. Rundschau für Medizin*, 1936, s. 45.
- 61 *Medizinische*, 1952, s. 1601, cit. af Brune [note 13], s. 989.
- 62 *Klinische Wochenschrift* 4, 1932, s. 931.
- 63 Plinius, ÅR, *Naturalis historiae* XXIII, ORT, s. 63, sml. XXI, ÅR, s. 148 og XXXIV, ÅR, s. 171.
- 64 *Lloydia* 34, 1971, s. 422ff. (m. litteraturhenvisn.).
- 65 *Tumori* 22, 1948, s. 222ff; 24, 1950, s. 14ff.; 25, 1951, s. 167ff.
- 66 *Münchener med. Wochenschr.* 93, 1951, s. 1708f.
- 67 *Journ. of Nutrition* 44, 1951, s. 345ff.; *Science* 115, 1952, s. 271.

GØGEURTER SOM AFRODISIAKA

Forunderlige Blomst af Sol og Skygge,
fuldendte Skønhed, formet uden Lyde,
kysk og pervers, eksotisk og serafisk,
et Fabelvæsen, skabt af Ild og Luft.

(Grethe Heltberg, 1948, "Til en Orkidé", *Kinesisk Lak*, s. 67f.)

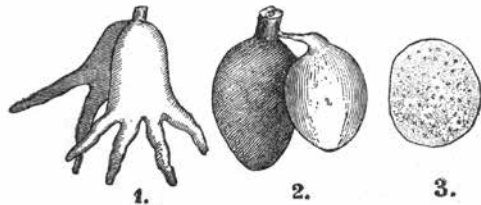
INDLEDNING. PRIMITIV ORGANOTERAPI

Gøgeurterne (Orchidaceae) – "Blomsternes Aristokrater" – har ikke alene stor Interesse for Botanikere og Gartnere; de spiller ogsaa en betydelig Rolle indenfor Planterigets Folklore. Det er det umiddelbare Synsindtryk, som er udslagsgivende, thi bortset fra Orkidéernes kommercielle Betydning i Blomsterhandelen har Familiens ca. 20.000 Arter meget ringe økonomisk og praktisk Værdi; Vanillen er faktisk Undtagelsen, som bekræfter denne Regel.

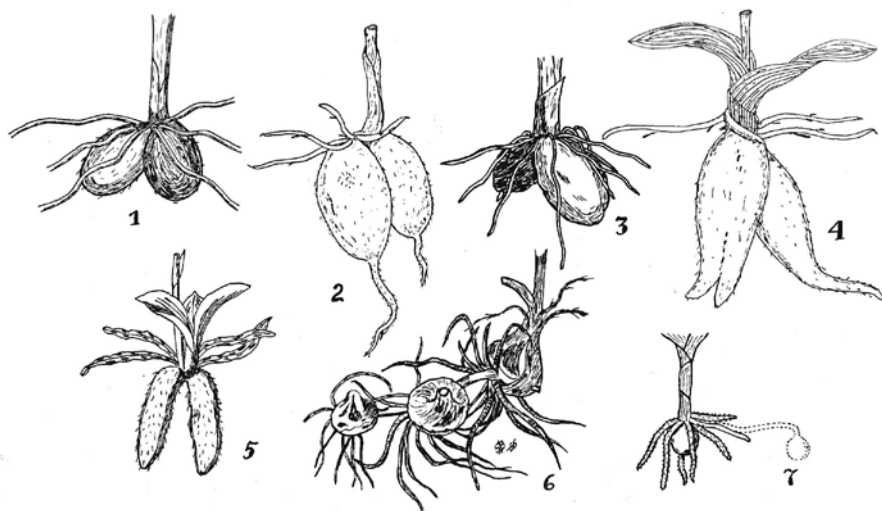
Mange Træk ved Gøgeurterne er iøjnefaldende og har fra de ældste Tider tildraget sig Menneskenes særlige Opmærksomhed: Blomsternes bizarre, imponante og "eksotiske" Skønhed, deres Farvepragt og tidlige Fremkomst (tildels ogsaa sjældne Forekomst), en undertiden stærk og besynderlig Duft samt – hvad der navnlig har inspireret Fantasien – mange Gøgeurters særlige Rodknoldform.

I alle Lande har Mennesket i Undren og Ærefrygt betraget Vaarens Løvspringskraft og de første Blomster. De nyløvede Kviste og tidligste Vækster blev efterhaanden florale Frugtbarhedssymboler og Udtryk for en ubændig vegetativ Potens med tilskrevne mystiske og magiske Virkninger paa Menneskers og Husdyrs Avlekraft.

For Gøgeurternes Vedkommende gælder det, at en Mængde Arter har to Rodknolde, der er enten runde eller delte (fligede); den ene Knold er mørk og indskrumpen efter at have afgivet Stivelse til indeværende Foraarsblomstring, medens den anden er hvid og glat, rummende Reservenæringen til næste Aars Lysskud. Uden denne botaniske Viden og i en Tidsalder, hvor alt usædvanligt i Naturen var Genstand for spekulative Tydninger og overtroiske Interpretationer, maatte det være nærliggende at opfatte de to Knoldfarver som

Orkidérøtter, ur Henrik Viktor Rosendahl,
Lärobok i farmakognosi, 1897.

Gøgeurter med testes-Knolde: 1. Orchis masculus (Tyndakset Gøgeurt); 2. Platanthera bifolia (Bakke-Gøgelilje); 3. Orchis morio (Salep-Gøgeurt); 4. Coeloglossum viride (Poselæbe); 5. Spiranthes spiralis (Skrueaaks); 6. Aplectrum hiemale (Adam and Eve); 7. Herminium monorchis (Pukkelæbe). Tegninger: Sonja Brøndegård.

Udtryk for henholdsvis onde og gode Kræfters Spil. Med nogen Fantasi og god Vilje (som Almuen aldrig har savnet i denne Forbindelse!) kunde de runde eller fligede Rødder desuden minde om enten Genitalier (testes, scrotum, penis, vulva, pubes) eller Hænder (Handsker, Fødder) og Patter.

Disse Sammenligninger er i og for sig ikke enestaaende indenfor Planteriget; de er meget nærliggende baade for Gøgeurternes og f.Eks. Stinksvampens (*Phallus impudicus*) Vedkommende. Form og Lugt har gjort dem næsten selvskevne til Elskovs- og Trylledrikke. Alleerede i det gamle Ægypten blev Testikler regnet for lægekraftige, og i Tidens Løb er mange herhen hørende Opfattelser flyttet fra Dyreriget til visse Planters ligedannede Organer.

Mands og Kvindes Kønsdele har over hele Verden og blandt alle Folkeslag været religiøse Symboler. Ja, Fallicismen kan maaske endda betegnes som den ældste af alle systematiske Religioner. Der foreligger talrige Beviser for, at Fallos var Genstand for religiøs Kultus i

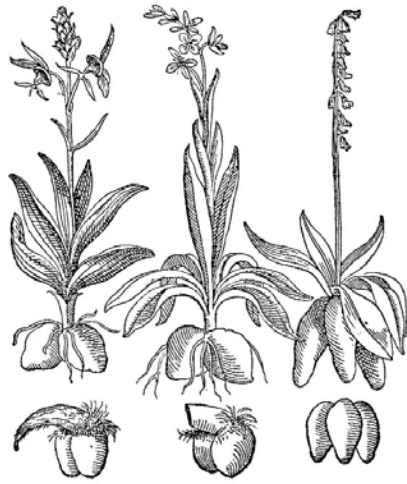
Oldtiden, og at Figurer deraf blev tilbedt og baaret som Amulet. I Palæstina skal det endnu være Skik at sværge *ved Guds Fallos*, og i Syd-europa bliver smaa Fallosfigurer baaret mod Paavirkning af onde Øjne. Lige til den nyere Tid har belgiske Kvinder skrabet lidt af saadanne Imitationer og har drukket det med Vin for at blive frugtsommelige.¹

Naar Gøgeurterne er saa sikkert placeret blandt de ældste, mest omtalte og hyppigst brugte Afrodisiaka, skyldes det altsaa Menneskets urprimitiv og ustandselige Kredsen om de erotiske Ting og Problemer. Gøgeurterne hører til Organoterapiens allerældste Virkemidler, thi Anvendelsen er uden al Tvivl en Frugt af Lighedsmagien, Signatura rerum, Similia similibus. Nogle Arters bukke- eller moskuslignende Lugt (saaledes *Orchis masculus*, *Himantoglossum hircinum*) har muligvis ogsaa bidraget til seksuelle Idéassociationer. Ogsaa de "primitive" Mennesker har sikkert set Ligheden mellem Testiklernes og Gøgeurternes Knolde og forsøgt, om de virkede som

de dyriske. De lægekyndige – og det var meget ofte samtidig Præster – udnyttede Opdagelsen ikke alene i Lægekunstens, men ogsaa i Religionens Tjeneste. Testes-manus-Navnene var maaske først tillagt nogle faa Arter med særlig karakteristiske Knolde; siden er flere og flere Orkidéer saa draget med ind i Navnekredsen. Paafaldende er, at andre almindelige Gøgeurter som Hullæbe (*Epipactis*) og Fliglæbe (*Listera*), der har Trævlerødder, slet ikke nævnes i Folkloren.

De nævnte Ligheder mellem Rødderne og Menneskets egne Genitalier har sikkert allerede i Samlerstadiet inspireret til erotiske Plantenavne og afrodisiakiske Regler. Under dets Søgen efter spiselige Vegetabilia og Lægeurter blev Planterne nemlig ikke alene skaar af, men ogsaa gravet op. Lægeurtsamlerne blev i Oldtiden kaldt Rhizotomer (Rodgravere), og i Alperne er en "Wurzelsepp" den langskæggede Urtesamler, en "klog" Mand. I det hele taget har Planterødderne været Genstand for mange mystiske Spekulationer, muligvis paa Grund af deres forborgne Tilværelse i det "underjordiske" – i den urene eller grødegivende Muld. I hvert Fald er det navnlig Rødder, der blev brugt og stadig anvendes som Afrodisiaka: Rødderne af *Calendula officinalis* (Morgenfrue), *Valeriana* (Baldrian), *Carlina acaulis* (Bakketidssel), en Art Venusvogn (*Aconitum heterophyllum*), Kartoffel, Gulerod, Pastinak ("Mandskraftrod"), Tormentil, Alrune, Ginseng m.fl. I Japan regnes de Mennesker for erotisk disponerede, der gerne og ofte spiser Rodfrugter og Svampe.²

At Gøgeurternes Brug som Afrodisiaka maa skyldes Signaturlæren, støttes ogsaa af det Forhold, at vor Tids "vilde" Folkeslag gaar ud fra lignende Spekulationer i Valget af mange Lægemedler. Det kan for de nordeuropæiske (men ikke for de sydeuropæiske) vegetabiliske Afrodisiaka straks siges, at det ikke er fysiologiske Erfaringer, der skabte den rigt udformede og sejlglivede medicinske Praksis. Thi

Tre Orkidéer (fra v. maaske: *Ophrys*, *Orchismorio*, *Spiranthes autumnalis*) i *J.B. Porta's Phytognpmica 1591, s. 216*. Tegneren har rakt Naturen en hjælpende Hand i de nederste Detailtegninger.

Gøgeurternes Knolde indeholder for Størstedelen Slim (40–48 %) og Stivelse (25–30 %) samt lidt Æggehvite (5 %) og Sukker (1 %). Har der virkelig været Tale om nogen eksakt Effekt, maa det vel – bortset fra en sympatetisk Indvirkning – kunne tilskrives et ringe Indhold af Kalkfosfater.³ I Orienten nydes Gøgeurtrknoldene (*Radix el. Tuber Salep*) desuden oftest sammen med stærkt krydrede Retter. Men naturligvis har den faste Tro paa "Midlets" Kraft i sig selv kunnet lægge en psykologisk Grund for Patientens Selvtillid og Sikkerhed i erotiske Affærer. Troen kan som bekendt flytte Bjerge!

Orchis-Knoldene er sikkert blevet opgravet i Samlerstadiet, da de har ikke ringe Næringsværdi, men de har næppe i nogen Egn været at finde i saa stor Mængde, at de kunde blive et gængs og vigtigt Fødemiddel. Den *Salep* (forhen *Radices Satyrii*), der stadig er i Handelen

i vesteuropæiske Apoteker, er importeret fra navnlig Grækenland og Lilleasien; Salep regnes for et mildt stoppende Middel mod Diarré og Tarmkatarr og benyttes endvidere som et letfordøjeligt og styrkende Næringsemne for Spædbørn. I Orienten laves der af Salep en thelignende Drik, og i Grækenland og Tyrkiet skal Salepslim i Honning være en yndet Morgendrik. Paa den Aarstid, da de populære Knolde falbydes, drager Hundreder af Sælgere Dagen lang gennem Konstantinopels Gader og udstøder et langtrukket "Salepi! Salepi!".⁴ Den saakaldte Vestindiske Salep er derimod et Produkt af Pilrod (*Maranta arundinaca*), der danner egen Plantefamilie.

At de runde eller ægdannede *Orchis*-Knolde er anbragt parvis, forstærker naturligvis yderligere Ligheden med testes,⁵ og dertil kommer de to Farver, der inspirerer til særskilt og ofte diametral Anvendelse. Nogle Forskere gaar endnu videre i de antropomorfe Jævnføringer. Dragendorff mener saaledes (*Die Heilpflanzen der verschiedenen Völker und Zeiten*, 1898, 150), at man har set en Lighed mellem Salepslimen og Spermavædsken. Antagelsen synes bekræftet af, at *slimbladede* Vækster som *Drosera* (Soldug) og *Pinguicula* (Vibefedt) ogsaa er blevet brugt som Afrodisiaka og tillagt adskillige erotiske Navne; det samme gælder *Sedum telephium* (Sankt Hansurt), der har kødfulde og indvendig slimeede Blade og mange erotiske Folkenavne fælles med *Orchis*-Arternes (bl.a. Satyrion i første Halvdel af 1500-Tallet, Fotzzwang (1630), Guckguck, Stier-, Ochsenkraut, Knabenkraut, herbe de jeune vache m.fl.). St. Hansurten er forøvrigt blevet brugt til Elskovsvarsier lige til Nutiden.⁶

Dr. Aigremont (Pseudonym for Dr. Siegm. Schultze, Freiherr von Gallera, f. 1865) bringer derimod i sit med mange Fejl behæftede, men ofte citerede Værk *Volkserotik und Pflanzenwelt* (Bd. II, 1908, 40, 44f.) en Række Tydninger, som man bør omgaaes med den største Varsomhed; f.Eks. mener han, at de

tillagte afrodisiakiske Kræfter beror paa visse Orkidéblomsters Lighed med nøgne Kvinder, at de besøges af frugtbare og avledygtige Insekter som Fluer, Bier, Edderkopper, at Knoldene ligner Æg, m.m.

A. ANTIKEN. GRÆSKE SEKSUALNAVNE

Orkidéernes Anvendelse som Afrodisiakum nævnes flere Gange i Antiken. Det ældste litterære Vidnesbyrd herom finder vi i *Historia plantarum* (IX, 18f., 3), den græske Botaniks Hovedværk, der tilskrives Aristoteles' Elev Theophrastos (372–287 f.Kr.). Teksten er imidlertid forvansket, og det betvivles, at han er Forfatteren.

Der skrives her, at *orkis* har to Knolde, en stor og en lille; den store, indgivet med Bjerggedemælk, styrker Elskovslysten, hvorimod den lille Rod nedsætter eller helt eliminerer denne Trang. Videre fortælles om en Urtekræmmer Aristofilos, at han ejede en Slags Rødder (*Orchis*-Knolde?), der kunde baade styrke de erotiske Lyster og bevirke fuldstændig Impotens i et forudbestemt Tidsrum af f.Eks. to eller tre Maaneder. Aristofilos brugte sin Viden til en yderst raffineret Straf eller Hævn over Slaver og Uvenner.⁷

I de følgende 2200 Aar bliver ovennævnte Praksis fulgt paa en tankevækkende præcis Maade ikke alene i Grækenland, men lige til Nutiden i bl.a. Balkan, Vestpreussen, det østlige Böhmen samt Danmark, hvor man har ment, at Nydelsen af den mindre og mørke Rod gør steril eller impotent og frigid (sagtens fordi den i sig selv er gold), mens den større, lyse og spirende Knold har modsatte Virkninger – samt at man med disse Rødders Hjælp kan vælge det ufødte Barns Køn⁸ (se herom senere).

Dioskurides, der levede i det første Aarhundrede efter Kristi Fødsel, oplyser noget

tilsvarende i sin Lægemedellære *De Materia Medica* (III, 126, 128, 131 Kap.): Naar Mænd æder de større Rødder, avler de Drengbørn, mens de mindre, fortæret af Kvinder, bevirker Pigefødsler. *Videre beretter man, at Kvinderne i Thessalien drikker de tyndere Rødder sammen med Gedemælk for at pirre Elskovslysten, men bruger de tykkere [Rødder] til Undertrykkelse og Svækkelse deraf, samt at den ene [Knold] ophæver den andens Virkning.*

Om Satyrion (el. erythraikon), der efter alt at dømme har været en Orkidé, siger han ogsaa: *Den løglignende ... skal man bruge, naar man vil have Samleje med en Kvinde, thi man siger, at den pirrer Lysten ved Samleje. Der fortælles videre, at Roden holdt i Haanden opflammer endnu mere til Elskovsnydelse, end naar den inddrikkes med Vin.*

Som man kunde vente, bringer Plinius i sin *Naturalis historia* (XXVI, 95, 97; XXVII, 65) ikke meget nyt udover Dioskurides' Oplysninger. Han nøjes egentlig med blot at redigere det ældre Stof, der staar til hans Raadighed – idet han samtidig grundigt sammenblander og forvansker sine Kilder. Heller ikke den lilleasiatiske Læge Galenos i det 2. Aarhundrede e.Kr. udtaler sig i *De simplici medicina* 15, 17 yderligere om Emnet. Heraf kan dog intet sikkert sluttet om Gøgeurternes almindelige eller sjældnere Brug som Afrodisiaka i Datiden. Desuden gør utilstrækkelig botanisk Diagnose og manglende Billedstof det meget svært eller helt umuligt at afgøre, hvilke Arter (efter nugældende Nomenklatur) de antike Skribenter omtaler.

Af de i Danmark mere almindeligt forekommende Arter vokser *Orchis masculus* og *O. morio* ogsaa i Grækenland⁹ – sidstnævnte repræsenteret ved Underarten *O. pictus*. Antikens ældste og desværre ikke illustrerede Plantecodices *Codex Constantianopolitanus* (3. Bog, Kap. 131, 132, 133) og *Codex Neapolitanus*, der begge er Dioskurides-Afskrifter fra henholdsvis det 6. og

7. Aarhundrede, nævner ganske vist klart Orkidéer med Synonymer som *satyrion*, *kynos orchis*, *priapiskos*, der tydeligt refererer til afrodisiakisk Brug, men Beskrivelsen er saa mangelfuld, at vi kun kan gætte paa *Orchis papilionaceus*, *O. undulatifolius*, *O. masculus* og *Aceras anthropophora*. En Dioskurides-Bearbejdelse fra det 7. Aarhundrede (*Codex Vossianus latinus*) og fra det 9. Aarh. (*Codex latinus* 337, Dioskurides longobardus) i Münchens Statsbibliotek bringer de første tydelige Gøgeurt-Tegninger med henholdsvis testes- og manus-delte Knolde.¹⁰

Først da Forskerne forlader Studerekamrene og begynder at læse i Naturens egen Bog, uddybes Kendskabet til Orkidéerne. Efterhaanden som Planternes vegetative Organer ogsaa fremhæves, volder det ikke længere Vanskeligheder at adskille Rhizom-Orkidéerne. Med Leonhardt Fuchs (d. 1566) præges *Orchis* som botanisk Begreb i nutidig Forstand, og Linné skaber omsider Orden i Slægtens temmelig forvirrede Nomenklatur.

Alle de græske Navne til Gøgeurter illustrerer, hvor snævert de dengang var knyttet til Forestillinger om erotiske Guddomme og Erhvervelse af seksuel Potens via primitiv Organoterapi.

Selve Slægtsnavnet orkis betyder Testikel.¹¹ *Satyrion* er en Opkaldelse efter de gejle Satyrer – dæmoniske Halvguder i den græske og romerske Oldtid med ofte brutalt sanselige Træk. Festerne for Dionysos eller Bacchus, Satyrernes Guddom, var præget af vilde Orgier og lascive Ceremonier og i baade Lilleasien og Sydeuropa knyttet til Dyrkelsen af Naturens Frugtbarhedsmagter. Enkelte Træk herfra er ogsaa vandret til Nordeuropa. Der ofredes gejle Dyr som Bukke, Haner og Tyre, og ved visse Lejligheder blev en kæmpestor Fallos baaret omkring som et potensgivende Symbol, mens man sang falliske Sange. *Priapiskos* maa gælde Priapos, Vækstrigets Gud og

Dæmon for det livsfornyende Princip; hans Statue – forsynet med stor membrum virile – blev opstillet i Vinbjerger og Haver. Endelig er *Serapias* (knæsat som botanisk Familienavn af Linné) vel en Opkaldelse efter den græsk-ægyptiske Helligdom Serapeion – Templerne, hvor man dyrkede Osiris og den hellige Apis-Tyr. Oldtidens Romere brugte det til orkis svarende Navn testiculus.

Vi har i alle disse samt talrige nyere Navne, der refererer til virkelige eller imaginære Ligheder mellem Gøgeurt-Rødder og Genitalerne og Knoldenes tilskrevne afrodisiakiske Kræfter, en udmærket Ledetraad, som i det følgende kan føre os fra Oldtid til Nutid. At mange af Navnene genfindes i praktisk taget samme Form over hele Europa, maa man dog ikke uden videre tage som Udtryk for, at den folkelige Fantasi overalt har virket efter et ensartet Mønster. En stor Part af dem er Oversættelser uden Plads i Folkesproget. De talrige "animalske" testes-Navne reflekterer vel ogsaa i nogen Grad Knoldenes Brug som veterinært Afrodisiakum.

Endelig maa man regne med, at en Del af det obskøne Stof er gaaet tabt, simpelthen fordi nogle Forfatteres Pen blues ved at nedskrive det. Navnlig i den nyere Tid har misforstaaede Hensyn til Sømmelighed og Moral eller Pudicitet afholdt mange Indsamlere af Folklore fra at medtage de "uhøviske" Minder og Skikke. Følgende Passus fra Forordet til Britten & Holland's store *Ordbog over Englands Plantenavne* (1886) er typisk i denne Henseende: *We have purposely excluded a few names which, though graphic in their construction and meaning, interesting from their antiquity, and even yet in use in certain counties, are scarcely suited for publication in a work intended for general readers.*¹²

Johannesnycklar (*Orchis militaris*), ur C. A. M. Lindman, *Nordens flora*, 1917

B. MIDDELALDEREN OG RENÆSSANCEN

Galleren Marcellus Empiricus i det 5. Aarhundrede anbefaler *testiculus leporinus*, der efter Sammenhængen maa være en *Orchis*, mod Hoftesmerter.¹³ Middelalderens arabiske Læger som for Eksempel Avicenna (978–1036), Serapion (Slutningen af det 11. Aarh.) m.fl. benytter analoge Navne: *khus yatus salab* (> Salep) og *husi-at-ta'lap* (= Rævetestikler); hvad de nævner om Gøgeurterne, knytter sig ligeledes nært til de antike Forfatteres Udsagn.

Den illyriske Falloskult trænger rimeligvis nu ved Saracenernes Formidling ind i den berømte medicinske Salernoskole, thi i det 12.

Aarhundrede har en Elev herfra, Aegifus Corbolensis, digtet dette frimodige Vers om Diasatyriens afrodisiakiske Virkninger:¹⁴

A satyris diasatyriion nomen sibi traxit,
Militiae Veneris lascivaque praelia noctis
Ex diasatyriion sumunt augmenta vigoris;
Lumbus ingravidat, membrum genitale
reformat,
Testiculos inflat et virgae sperma ministrat.

Hortus Sanitatis (Gart der gesundheit) 1485 og *Liber Serapionis aggregatoris in medicinis simplicibus* (Udg. fra ca. 1525) har *testiculus vulpinus* og *testiculus canis*¹⁵ ligesom Dominikanermunken Albertus Magnus (d. 1280), der afslører et godt Kendskab til Gøgeurterne (som han kalder satiria). I hans kendte Værk *De Vegetabilibus*¹⁶ finder vi ogsaa tydelige Forbindelser til arabisk Litteratur; da han følger Galenos i de medicinske Emner, undrer det ikke, at ogsaa han gentager Theofrastos og Dioskurides.

Orkidéerne bliver først sikkert kendelige i de ældste tyske Glossarier,¹⁷ og fra nu af bliver de ogsaa Genstand for folkloristisk Vurdering. I en af dem finder vi saaledes denne interessante Passage, der synes at vise, at Gøgeurter blev brugt som Afrodisiakum paa Datidens offentlige Badstuer:¹⁸ *Satyriion est flos campi, videlicet rote plumel hat es oben, in terra et in radice hat es zway hödel et etiam dicit testiculos vulpis fornacem in balneo. et sic viris surgunt membra virilia. donec deponitur.* I Førstetrykket af Pseudo-Apuleius (Rom 1481), der vel har et græsk Forbillede, men er skrevet paa Latin, er under Herba Satyriion, Herba Priapiscus, Testiculus leporis anført: *Si quis ad mulierem non potuerit.*¹⁹

I Senmiddelalderen eller Begyndelsen af Renæssancen dukker nogle tildels endnu brugte *Orchis*-Navne op i Litteraturen; de hentyder alle til erectio penis: Geilwurz, Ragwurz, Stendelwurz, Standhart og Stehauf.

– *Stendelcrut*, der først var tillagt *Platanthera*, nævnes i en *Synonyma apothecariorum* fra 1300-Tallet; Navnet skal være kommet til Tyskland fra Holland via en Oversættelse af *Hortus Sanitatis*. Fra Holland nævnes den afrodisiakiske Brug af Gøgeurter første Gang i Dodonaeus' *Cruydtboek* (1644–Udg., s. 377), der skelner mellem en stor og en lille Rod. Dette Værk studerede Menigmand flittigt i mange Aartier, saa det har sikkert bidraget væsentligt til "Midlets" Udbredelse.²⁰ En anden Hollænder Johan van Beverwijck gjorde i det 17. Aarhundrede megen Reklame for dette Afrodisiakum, og i Tyskland leverede Brunfels og Bock med deres Urtebøgers mange uhyrlige Brugsanvisninger vægtige Bidrag til den pornografiske Litteratur om Gøgeurterne; fra deres Værker oversættes og distribueres førnævnte Navne til alle europæiske Sprog: eng. *standelwort*, *standelgrass*, svensk og dansk *stendelkrydde* (1640), *ståndpers*, -ört (1638ff.) og *Stathart* (1688);²¹ fra slaviske Sprog: *cepétec* (slov. 'kønslig Kildrer'), *žganček* (slov., til žgati 'brænde'), *storczyk* (polsk, storczyč 'opretstille'), *vstavač* (tjekk., vstavati 'opstille'), *lubka* (ukrain.), *lubkova zelen*, *lubža* til næsten alle *Orchis*-Arter, *ljubim koren* (russ. 'Elskoves-Rod').²²

Stincha, *stinca* etc. er Benævnelsen i mange af de ældste Værker, men her er der aabenbart Tale om en Forveksling (Oversætterfejl?) med et andet Afrodisiakum, nemlig tørrede Eksemplarer af det store afrikanske Firben Ørken-Varan (*Varanus arenarius* syn. *Scincus officinalis*), af Dioskurides kaldt Skinkos (*Mat. med.* II, 66) og anbefalet som Elskovsmiddel. Plinius bruger Formen *scincus* (*Hist. nat.* XXVII, 119) og nævner udtrykkeligt, at Midlet skal indtages sammen med Urten satyriion – hvilket pirrer *cupiditates veneris*.

Forvekslingen mellem Plante og Dyr synes at gaa tilbage til en Angivelse hos Isodorus Hispalensis i det 6. Aarh. e.Kr.: *Satyriion. Volgus vocant stingum. Item et Orchis. Item et*

Leporina. Det ser ud, som om skinkos eller stincus var et middelalderligt Navn til alle Afrodisiaka, og at det derfor efterhaanden blev synonymt med Orchidaceae. Samme animalske Droge er forøvrigt pudsigt nok blevet forlangt som "Stinkmarie" og "Stenzelmarie" paa tyske Landapoteker til den nyeste Tid – naturligvis folkeetymologiske Omtydninger af *Stincus marinus*.

C. NORDISK OLDTID. MYTISKE NAVNE

Gøgeurterne blev sikkert benyttet som Elskovsmiddel allerede i den germanske Oldtid. Sikre Vidnesbyrd om en saadan Brug stammer ganske vist fra en forholdvis sen Epoke af Middelalderen, men vi véd fra anden Side, at Frugtbarhedskulter i Forbindelse med seksuelle Idoler spillede en stor Rolle helt frem til Vikingetiden og i det skjulte levede videre længe efter Kristendommens officielle Indførelse i Norden – saaledes som den norske Folkemindeforsker Nils Lid har paavist det i sine to grundlæggende Værker *Joleband og vegetasjonsguddom* (1929, 286 pp.) og *Jolesveinar og grøderikdomsgudar* (1933, 173 pp.). Falske Symboler optræder hyppigt paa Oldtidens Mindesmærker, og utvivlsomt har man allerede dengang rettet Opmærksomheden mod de testesdannede Planter, bl.a. Gøgeurterne. Den norske Botaniker Rolf Nordhagen etymologiserer Plantenavnet Bølle m.fl. Benævnelser til *Vaccinium uliginosum* ud fra en lang Række ældgamle seksuelle (og afrodisiakiske) Traditioner i Skandinavien.²³ Man maa betænke, at det værste, der kunde ramme en Mand i hine Dage var, at hans Husdyr blev golde, og at hans Kone ikke fødte ham Børn. I Datidens ensomme Bygder greb man da til alle tænkelige Midler for at sikre og stimulere Potensen, saaledes som nutidige Folkeslag

under tilsvarende Levekaar søger Hjælp i en primitiv og ofte naiv Organoterapi.

Nu er praktisk taget kun det folkelige Navnestof tilbage, og derfor er det svært at afgøre, hvor meget der er lokal Folkemedicin, og hvad der er laant fra litterære antike Traditioner gennem mange Led.

Den første Omtale af Gøgeurter som Afrodisiaka her i Norden synes at bero i en yngre Sagafortælling (Hálfðanar saga Brönufóstra), hvor en ung Mand faar det Raad, at han skal forære nogle Stykker af en bestemt Urt til den knibske Kongedatter, han elsker. *Naar hun lægger dem under sit Hoved og sover paa dem, vil hun elske dig som sit eget Liv.*²⁴

Der kan næppe være ment andet end en Gøgeurt – enten *Orchis maculatus*, der er meget almindelig i hele Skandinavien, paa Island og Færøerne, eller de hyppige *Platanthera*-Arter bifolia og hyperborea, hvilke Planter i Norge kaldes Marihand samt dialektalt *Hu(g)vendel*, *Yksnegras*, *Elskugras* o.lign. Selvsamme Praksis som det i nævnte Saga brugte Elskovsmiddel er nævnt gentagne Gange i de følgende Aarhundreder fra bl.a. skandinavisk, tysk og italiensk Folklore.²⁵

En angelsaksisk Lægebog fra det 8. Aarhundrede bruger i et Elskovsmiddel Betegnelsen *fornetes polm* (palm); det skal rimeligvis tydes som (Jætten) Fornjótr's Haand,²⁶ og i saa Fald er det det samme ældgamle Plantenavn, der i den forvanskede Form Flores palmæ og forklaret som "Satyrion" gentages i en norsk elskovsvækkende Trylleformel.²⁷ Forøvrigt er -haand et meget hyppigt Suffix i de nord-europæiske Gøgeurtnavne (s. 84f.). Et andet angelsaksisk *Orchis*-Navn er *beallocwyr* "Testikelurt", der i nyere Engelsk genfindes som *ballock-grass*; ogsaa det har talrige skandinaviske Parallelformer (s. 70f.).

Den norske Folkemindeamaler Joh. Th. Storaker (d. 1872) skriver indledningsvis, at *alle Orchides henføres til saadanne Ting, der opvække Geilhed*,²⁸ og baade han og andre

nordiske Folklorister nævner da ogsaa en lang Række Eksempler paa, at Gøgeurter bruges som Afrodisiakum for Folk og Fæ.²⁹

Et Dekokt af hele Urten var i Nordnorge en Elskovsdrik,³⁰ og en Jente kunde gøre Gutterne forliebt i sig, hvis hun bar Roden af Marihand i en Lomme. Paa Island og Færøerne refererer *hjósnagr* (hjósn = Ægtefolk) til den Tro, at Roden lagt mellem to uenige Ægtefæller (f.Eks. i Sengen) ophævede Husstriden og fik dem til at holde af hinanden igen. Fra Tysk kendes et tilsvarende Navn *Heiratswurzel*, og om russiske Bondekoner berettes, at de gravede Rødderne af *Orchis maculatus* (Plettet Gøgeurt) op og bar dem paa sig for at blive genelsket, naar de havde skændtes med Manden.³¹ Man har altsaa tillagt Knoldene apotropæiske Kræfter, thi Uvenskab mellem Ægtefolk regnede de gamle for Trolddomsværk, og Husstrid behandledes derfor som andre Sygdomme. Om den veterinære Anvendelse fortælles i et senere Afsnit.

At dette Afrodisiakum var meget befæstet paa Island og Færøerne fra meget gammel Tid, synes bekræftet af det righoldige Navnestof fra disse Øer: *brónugras* (brönu, brana = Troldkvinde, ogsaa Navn til Hundyr), *vinagr* (til Verbet vina = have Samleje, eller Subst. vina = Veninde), *freyjugras* og *friggjargras*³² samt *elskugras* og *graðrót* (til graður = gejl, brunstig, vrinsk), der ogsaa kendes fra Norge. Interessant er, at ogsaa sjældnere forekommende Orkidéer har faaet analoge Navne, hvilket tyder paa, at Almuen i særlig Grad har haft Opmærksomheden rettet mod denne Plante-gruppe. Hjertelæbe (*Malaxis paludosa*) kaldes paa Færøerne *nálgagr* (af nál = stærk Lyst til Samleje) og om Poselæbe (*Coeloglossum viride*), der paa Island hedder *barnajurt*, *barnagrásrót* (sml. tysk *Kinderkrudt* (16. Aarh.) til *Orchis*) siges, at den vækker Begær efter Kvinder.³³ Navnene *svartsjúka*, *svartsjúkblómst*, *svarthou(vendel)*, *svartkussa* til *Nigritella nigra*, der nævnes i Biskop Gunnerus' og C.

Hammers norske Floraværker 1766–94, synes derimod inspireret af Navnet *Jalousie*, som Linné anfører fra Svejts. Flere *Nigritella*-Arter nævnes i alpine Elskovsmidler.

Det ser ud til, at der er sket folkemedicinske Parallelforskydninger mellem Gøgeurtnolde og Løg. *Platanthera bifolia* hed i Gammel-norsk *náttlaukr* (Natløg), fik paa Nynorsk samme Navn som *Orchis maculatus*, nemlig Marihand – *men de kaller den helst hugvendel, den urt, som skal vende ens hug* (sml. s. 87 [Danm.]). Løget var – sagtens ud fra de samme Idéassociationer – et af de gamles Elskovsmidler. I Volsa Þáttr (*Flateyjarbók* II, 332) skal en Hestefallos, brugt som Kærlighedssymbol, styrkes med Løg og Lin. Roden af en tredje Plante, *Valeriana officinalis*, kaldes Vendelrot – et Navn, der ikke som flere Forfattere interpreterer, skyldes, at Roden vender sig i Jorden hvert Aar, men har Præfix fælles med Betydningen af Ordet hu(g)vendel (**hugr* = Sjæl > *hug* = Lyst, Attraa, Elskov; *hugvenda* = vække Kærlighed). *Valeriana officinalis* er i mange europæiske Lande brugt som Afrodisiakum, skønt et Ekstrakt af samme Rod nu bruges som nerveberoligende Middel.³⁴

Saafermt der ikke er Tale om senmiddelalderlige lærde Opfindelser, tyder de islandske Navne med Freya og Frigg som Forled paa, at der har bestaaet en fjern kultisk Forbindelse mellem Gøgeurterne og Hedenolds Elskovs- og Frugtbarhedsguddomme. Maaske har man ligefrem set en mytisk grødegivende Haand i Knoldformen paa *O. maculatus*, der jo er en typisk Vaarplante. Efterhaanden blev Fornjótr's og Freyas Navn erstattet med Jomfru Marias og Vorherres paa samme Vis som en Mængde forhenværende Kult- og Lægeplanter skiftede Benævnelse, uden at deres hedenske Traditioner blev synderlig undertrykt af den Grund. Almuen er som bekendt forbavsende konservativ, hvad Skikke og Navne angaar, og mange etnobotaniske Forestillinger kunde derfor, tildels camoufleret under kristne

Orchis masculus. – *Hieronymus Bock, New Kreutterbuch, Strassburg, 1551, s. 141.*

Navne og Forvanskninger i en Tidsalder, da den adækvate Betydning var gaaet tabt, leve næsten uændrede i de følgende 800–900 Aar. Saa stor Livskraft var der altsaa i vore Forfædres Tro! Frigg svarede til Romernes Venus eller maaske snarere til Hera og Juno, Ægteskabslykkens og Familiefredens Beskyttere; hendes Funktioner kunde derfor uden større Forskydninger i Tankeverdenen overtages af den hellige Gudsmoder.

Dybeck har til en Artikel om gamle og nye Gudinder i vore Plantenavne (Runa 1848–49) fra Kopparbergs Len i Sverige hentet det maaske allerældste nordiske *Orchis*-Navn *guffarstuppa*. Guffar eller goffar betyder 'Gulfader' og betegner i Dialekter desuden ogsaa Tordenen eller Djævelen (jnf. Talemaaden

goffarn går = det tordner!). *Digitus Veneris* anfører han som et sydeuropæisk Navn til *O. maculatus* – analogt med et hollandsk Navn *venusbloem* til *O. latifolius*, noteret 1907.³⁵ Men naar en anden af Nordens vilde Orkidéer, den smukke *Cypripedium calceolus*, kaldes Venussko eller (nyere) Fruesko, Mariesko, Gøgesko, Sankt Olavsbolle o.a., har Navnene næppe mytisk Oprindelse. Blomsten er ganske vist meget iøjnefaldende, men i Litteraturen nævnes den mærkeligt nok først fra 1561. Nogle nyere Forfattere har aabenbart af romantiske Grunde skabt de Venus-Navne, der stadig optræder i vore Plantenavne. Forøvrigt er *Cypripedium* saa sjælden, at den næppe har kunnet afsætte ægte folkelige Tilnavne.³⁶ I Folkemedicinen indtager den en meget beskedent Plads (som Saarmiddel). Paa den anden Side bør den Mulighed ikke lades unævnt, at denne og andre Orkidéers store, oppustede og scrotumlignende Underlæbe kan have inspireret nordiske Seksualnavne. *Cypripedium* har Trævlerod og ikke Rodknolde; alligevel har Planten i Tyskland faaet en Række til Gøgeurternes svarende Folkenavne: Bocksbeutel, Ochsenbeutel, Bullsack, Bollebüdel, i Svejts Pfaffehödeli, Hodlez o.lign.³⁷ I Danmark (Fjends Herred) er *Præjstpet* Navnet til den orkidélignende Tøffelblomst, *Calceolaria*.

Vi er hermed naaet frem til de talrige *Orchis*-Navne, der i Danmark, Tyskland, Frankrig o.a. Lande er dannet over Motivet penis sacerdotis: Præstepik, -pit, -pintel, -pyntel, -kok etc. plus en Mængde tit pudsige eufemistiske Omskrivninger: Præsteprikker, -piger, -bukser, -liljer, -børn. Navnegruppen er af en eller anden Grund navnlig udviklet i Sønderjylland. Tang Kristensen har en Fortælling om en Mand ved Ribe, der narrede sin Dreng til at tage en Kurvfuld Gøgeurtblomster med til Pinseudsmykningen af Kirken – hvilke netop var de Blomster, som Degnen udtrykkeligt havde forbudt Børnene at plukke.³⁸ Af udenlandske Paralleler kan nævnes *Pfaffenhoden* (16. Aarh. og flg.),

priest's-pintle (ogsaa til *Arum maculatum*), *testicule de prêtre*, russ. *sopovy jaiča*, m.fl.

At disse djærve Plantenavne er saa befæstede, skyldes selvfølgelig ikke nogen Tilfældighed. Middelalderens og Renæssancens gejstlige (og pædagogiske) Stand foregik desværre ikke altid Befolkningen med et godt moralsk Eksempel, og dette i Forbindelse med anatomiske Spekulationer over Fortidens store Børnekuld i Præstegaardene og en god Portion Drille- og Skæmtelyst bidrog til, at Præster og Degne blev Hovedpersoner i talrige erotiske Fortællinger og Vitser, hvoraf mange lever paa Folkemunde den Dag i Dag (jnf. ogsaa *Børnevisen Munken gaar i Enge...*), og at de blev forevige i en lang Række bredt folkelige Navne til Vækster som *Orchis*, *Arum maculatum*, *Euonymus*, *Galium*, *Typha* – alle med testes- eller penislignende Organer. I disse Navne har Almuen faktisk nedfældet en god Portion stærke seksuelle Drifter og Fantasier. Endog et tilsyneladende helt uskyldigt Navn som Tusindfryd (*Bellis*) er sikkert en Eufemisme for *Tusindpitter* (via *Tusindpiger*) med Henblik paa Randkronernes Form.³⁹

D. NYERE TID. BRUNSTMIDDEL

Jævnside med – eller efter – den folkelige medicinske Praksis er der næsten overalt sket en veterinær Anvendelse af Gøgeurter som Afrodisiakum. Man kunde tænke sig, at der gradvis er foregaaet en Overgang til veterinær Brug efterhaanden som Midlet af moralske Skrupler blev trængt ud af Menneskenes Samfund. I hvert Fald er det vore Husdyr, der længst frem mod Nutiden bliver stimuleret ad venerem med Orkidéknolde. Bemærk i denne Forbindelse ogsaa de mange ”animalske” testes-Navne.

I Norge blev Roden af *Orchis maculatus* pulveriseret og givet Køerne ind med Salt

for at gøre dem yxne, øxne – brunstige, deraf Navnet *yksnegras*, der kendes i flere Varianter. Fintsnittede *Orchis*-Knolde kunde ogsaa forebygge Kastning eller bevirke, at Køerne fik spraglede Kalve, d.v.s. som Gøgeurtens plettede Blade (altsaa dobbelt anvendt Signaturlære!).⁴⁰ Paa Færøerne kogte man Knoldene i Tyrens Drikkevand for at gøre den parringslysten;⁴¹ det samme meddeles fra Sverige og Finland, hvor man til *Orchis* og *Platanthera* har Navne som *yxne*, *yxnegräs*, *yxnepers*, *oxgräs* (1755ff.), *kiimabeina*, *-lehti* ’Brunstgræs’ og *orimus* ’Hingsteurt’.⁴² I Tyskland nævnes den veterinære Anvendelse første Gang 1534.

Danske Bønder gav en træg Ko ”Guds Haand” (den hvide Rod) at æde før den blev trukket til Tyren, ”Fandens Haand” (den sorte) saa snart Løbningen var overstaet for at holde paa Sæden. Det svarer til Antikens Forskrifter. Man lagde snittede Gøgeurtnolde paa Foderet til den Ko, der ikke vilde blive brunstig – og højst sandsynligt sker det endnu, at en Landmand i Smug tyer til det gamle Middel, naar en af hans Køer trods alle Forholdsregler ikke bliver tyregal.⁴³

Den litauiske Bonde Sydøst for Memel blander *Orchis incarnatus* i Foderet for at faa en Ko brunstig – men det skal være Knolde af en ”hanlig” Plante.⁴⁴ Tilsvarende Praksis nævnes ogsaa fra Nutidens Svejts og Tyskland.⁴⁵

Som nævnt i Indledningen har *Orchis*-Knoldene ingen fysiologisk Indvirkning; Anvendelsen beror udelukkende paa Lighedsmagi. Det er derfor mærkværdigt, at en ellers saa empirisk Forsker som *Linné* tilsyneladende uden Forbehold gik ind for Gøgeurternes Effekt som Afrodisiakum. Iflg. et Referat af hans *Praelectiones privatissimae* paa Hammarby 1770 (*Martin Vahls Haandskrift*) skal han have sagt:

Heele gamle Verden sagde at de vare aphrodisiaca, hvorav de har gjort sin Confectio

Dia satyrio i Apotequet. En Hob har negtet det i seenere Tider, men det bevises at det er sandt av følgende. 1. Har de finere og meere mucilago end nogen anden, 2. ab odore ambrosiaco et hircino alle ambrosi(a)ca stimulere venerem hvorfore hysterici ey taaler dem. At ambrosiaca stimulere venerem vises af Turquerne. De leve i Polygami og fortære saa meget ambra. 3. Vaniller er det i Chocoladen som opvækker Courage [], hvilken er av samme ordo naturalis. 4. Af de daglige experimenter som Bønder gjøre dermed, hvilke give deres Køer orchides.⁴⁶

I sin *Flora Suecica* 1755 s. 309 skriver han om *Platanthera bifolia*: *Tauri tardi provocantur in venerem hujus radicibus a Dalis.*

Gøgeurternes Anvendelse som Afrodisiaka nævnes endnu fra Midten af 1800-Tallet, i 1906 – ja, saa sent som 1920'erne! Cand. pharm. Harald Nielsen fortæller, at han efter et Radioforedrag om Elskovsmidler den 6. Februar 1953 (optrykt i *Farmaceutisk Tidende* Nr. 35) blev ringet op af den islandske Gesandts Frue; hun kunde berette om en Tildragelse, hun havde været ude for paa Island i 20'erne, hvor endog intelligente Folk troede paa Gøgeurternes afrodisiakiske Kraft og lagde dens Knolde under Hovedpuden – akkurat som det i Sagaen berettes om de gamle Nordboere for 1000 Aar siden!

Mange af de Elskovsdrikke, som ”kloge” Folk har brygget indtil vort Aarhundrede, var utvivlsomt tilsat noget af denne velkendte seksuelle Stimulans. I 1901 kom en gammel Mand til Hillerød Apotek og bad om for en Krone af den sjældne Drik; han forklarede, at Konen var gaaet fra ham efter 47 Aars Ægteskab og nu vilde han gerne vinde hendes Kærlighed tilbage! Desværre kunde Apotekeren ikke hjælpe ham med det ønskede... Der har naturligvis været drevet megen Svindel med Orchidaceae (sml. Vekselvirkningerne med Alrune i et senere Afsnit). To saakaldte Kosmobioleger i Paris blev 1954 idømt Bøder for at have solgt farvet Vand

som Elskovsmikstur og tjent 10.000 Kr. om Maaneden.⁴⁷

E. TESTES-NAVNE

Som Supplement til de ovennævnte testes-Navne skal anføres endnu en Række nord- og mellemeuropæiske Benævnelser for *Orchis*, *Platanthera*, *Gymnadenia* og andre Orkidéer; de viser bedre end mange Forklaringer, hvor ofte og gerne Botanikere saavel som Lægfolk har manipuleret med dette tillokkende Motiv og hvor udbredt den afrodisiakiske Praksis engang maa have været.

En italiensk Forfatter J. B. Porta (d. 1615) har i et besynderligt Værk *Phytognomica*, der udkom i Frankfurt 1591, et helt Kapitel (Lib. IV, cap. XIX) med Titlen ”Plantae animalium testes repraesentantes”; det indledes saaledes:

Varii sunt plantarum bulbi, qui animalium testes mentiuntur, praesertim luxuriosorum et ita affabre eos mentiuntur, ut nemo sit qui viderat, qui se eos cognoscere non fateatur. Natura hominum generationi satagens, hac testiculorum imagine ad vires venereas, ad conceptum et ad prolem eos valere significavit ...

De antike Navne testiculus canis, testiculus leporis, testiculus vulpis m.fl. oversættes via Urtebøgerne til alle europæiske Sprog:⁴⁸

Hundenosse (Simon Paulli, *Flora Danica* 1648 – Oeder 1769; noteret i Jylland 1886, i Norge 1794).

Hundetestikler (1768).

Rævenosser (Kylling 1688: Ref Nossen; P. Hauberg, *Folkenaavne paa Lægemedler* 1927, s. 90).

Hestekaaj (Samsø; kaaj = Testikel).

Hestedrebbel (herhen? Aarhuseggen).

Bukkenosser (ældre dansk iflg. Falk & Torp, *Etym. Ordb.* I, 1906, s. 17).

Bukkeblade (Jylland 1940).

Fandens Nosse (Samsø).

Fandens Ræddersten (Refsnæs).

Nosseurt (Vendsyssel ca. 1800).

Hareurt (Hornemann 1796; noteret paa Ærø 1876).

räffoo (1659).

nosserot (1806ff.) Skønt nosse naturligvis er dialektalt Navn til testis, giver Elias Fries i sin kritiske *Plantenavneordbog* 1880, 87 endnu to vidtløftige Tydninger.

gossört (1851).

olderdomens krafteroot (1638), – sängie-tröst (1659; sml. holl. juffertroost).

ålderdoms hugnad (1683; *auget virilem fortitudinem*; Linné's *Flora Dalecarlica* 1734).

herhen muligvis: brutgran (1826ff.), brudsporre (1864ff.), Spanske ryttere (1826, 1880), junkrar (1849; sml. tysk Husar, ital. ballerino).

kalmansrót (færøisk 'Mandfolkerod').

mulkkujuuri (finsk 'Testikelrod').

perseheinä ('herba anusa').

ukunkämmekkä, ämmän kämmen, vapah-tajan ('Gammelmands-Gøgeurt', 'Kællingens Gøgeurt', 'Befrierurt').

hiidenkämmen ('Jætte-Gøgeurt', herhen?).

Hasenhode (15. Aarh. ff.).

Fuchshödlein (16. Aarh. ff.).

Bockshödlein (17. Aarh. ff.).

Bockswürza (Svejts 1866).

Narrenhoden.

Knabenkraut (det knæsatte tyske Navn < *Hortus Sanitatis* 1488 o. flg.).

Bubenschellen (Schwaben; schelle = testis).

Höswurz (Østrig [Zillertal]; paa Grund af Rodformen eller fordi Roden bæres i Bukserne (Hös = Hosen) som en Pirring til Vellyst, sml. s. 91).

Muniseckelbluem (Svejts [Aargau]; Muni = Tyr, seckel = scrotum).

zotskulleken (hollandsk 'Narretestes'), jnf. Artsnavnet *Orchis morio* (= Nar); Nordhagen

tyder det i sin *Norsk Flora* 1940, 62 derhen, at *Blomsterne minner noe om en broket narrelue*.

bocks-, honds-, vossekullekens, kullekenskruid (1543ff.).

lisie jajka (polsk 'Ræve-Æg').

pasja jača (slovensk 'Hundetestikler').

mačja muda (serbokroatisk 'Kattetestikler', til *Tordylium apulum*).

dog cods

bull-bags

ballock-grass

cockoo-pint.

fool's stones.

testicolo di cane, – – volpe.

compañon de perro.

couillon de chien, o.m.a.

Længere sydpaa er man aabenbart mere frisindet end her i Norden, hvor det ville være utænkeligt, at der i Floraværker og botaniske Lærebøger blev brugt knæsatte Navne svarende til de tyske *Stendelwurz* 'Erektionsrod' (*Platanthera*), *Ragwurz* med samme Betydning (*Ophrys*), *Höswurz* 'Bukserod' (*Gymnadenia*) og *Geilwurz* 'Gejlrod' (*Himantoglossum*). Til Gengæld er vi nu mere liberalt indstillede overfor Brugen af de Afrodisiaka, som den moderne eksakte Hormonforskning har gjort legale.

F. NORDEUROPEISK

NAVNEGRÆNSE.

LIGHEDSMAGI

Af det her fremlagte Navnestof fremgaar det, at der kan drages en ret skarp Grænse mellem Syd- og Nordeuropa. Denne Grænse danner Danmark-Sverige – de norske, færøiske og islandske Navne er nemlig ikke bygget over testes-Motivet.

De nordvestskandinaviske Navne faar dermed stor historisk og etymologisk Interesse,

da de synes opstaaet lokalt uden Indblanding af Antikens og Middelalderens lærde, spekulative Tydninger af Naturen, hvori- mod en Mængde svenske og danske Navne er Oversættelser fra de tyske Urtebøger. Den Blanding af Forestillinger i det folkloristiske Stof, vi møder i det 16. og 17. Aarhundredes Urtebøger, maa aabenbart tages som Resultatet af Kollisionen mellem Middelhavslandenes Gudeverden og Nordens Frigg-Kult. Litteraturen giver os sikre Støttesteder, hvad de falliske Associationer angaar, medens Vurderingen af det nordiske Navnestofs mulige Forbindelse med en Frigg-Kult kræver en mere hypotetisk Betragtning.

De Opfattelser, der sydfra trænger mod Nord, hæfter sig navnlig ved Rodknoldenes Lighed med Genitalia, medens det norske, færøiske og islandske Navnestof illustrerer deres manus-Form. Og skønt Rødderne begge Steder er brugt i de samme Elskovskræfters Tjeneste, er den nordiske saa at sige "blidere" Elskovsmagi (Drømmevarler, Amulet) dog efterhaanden vejet for de mere bastante orientalsk-illyriske Falloskulter – dem, som Urtebogsforfatterne saa flittigt kolporterer.

Det turde formentlig være hævet over al Tvivl, at Gøgeurternes Benyttelse som Afrodisiaka gaar tilbage paa den ældgamle, i Renæssancen oplivede Signaturlære. Saa meget mere dristig er derfor den Opfattelse, som en hollandsk Folklorist og ivrig Modstander af alle Signaturerum-Teorier C. Bakker har fremsat i sin Bog *Volksgeneeskunde in Waterland* (1928), hvor det s. 11f. bl.a. hedder, at Knoldene oprindeligt kun blev brugt *op grond van de leer der lichaamsvochten en wel o.a. om het lichaam te zuiveren van alle taaië en slijmerige vochten*. Herefter skulde den afrodisiakiske Praksis altsaa være sekundær og hele Signaturlæreforklaringen opfundet, da den første Anvendelse var glemt.⁴⁹

En Samling og Vurdering af det efterhaanden ret fyldige Stof om Gøgeurternes Anvendelse Jorden over viser imidlertid, at det

Cantharides. Johans fliegen.

Cantharides eller Spansk fluga (*Lytta vesicatoria*), ur *Christian Egenolff, Herbarum, arborum, fruticum, frumentorum ac leguminem, Frankfurt, 1546.*

overalt er Naturens egne Kendetegn, der leder primitive og isolerede Naturfolk, naar de søger efter Lægemedler i Planterverdenen. Simple Erfaringer har vist alle Folkeslag, at Livets genskabende Kraft er lokaliseret i testes; Uddrag af dem eller af ligedannede Organer maatte da naturligt nok kunne hjælpe impotente Mænd, i videre Forstand skaffe Lykke i Kærlighedsaffærer.

Undersøger vi f.Eks. de nordamerikanske Indianerstammes Lægemedler, viser det sig, at Spekulationer over nogle *Habenaria*-Arters testesdannede Rødder har udpeget dem til Afrodisiaka. Hos Forest Potawatomi og Ojibwe Stammen i Wisconsin kaldes en Art 'Svinekones Lokkerod' og smugles i uvillige Kvinders Mad for kønsligt at ophidse dem; samme Stammers Kvinder bruger en anden *Habenaria*-Arts Knolde som Elskovsamulet for at sikre sig en god Ægtemand. Mændene i Thompson Stammen (Britisk Columbia) mener, at *Habenaria leucostachys* bringer dem Jagtheld og et godt Udseende – Kvinderne, at Roden giver Held i Kærlighed. Idet Planten graves op, synger de: *Ven, jeg vil have Styrke og megen Rigdom!* – Andre Orkidéer anvendes ved Fødsler.⁵⁰ Paa Nova Scotia kan en Mand vinde en kontrær Piges Kærlighed, hvis det lykkes ham at faa hende til at drikke et Dekokt af Rødderne af *Spiranthes*, der her kaldes *lady's tresses*; en *Habenaria*-Art hedder *Salomo's plaster*.⁵¹

Zigeunerne i Rumænien omformer Roden af en Art Gøgeurt til en Fallos, som sterile

Kvinder bærer for at blive frugtsommelige; Planten kaldes *karengo* 'Drengplante' og en sort Hund skal rive den op af Jorden (her er der tydeligt nok sket en Overføring af Alrunetro, se s. 93f.). Andre Zigeunerstammer pulveriserer *Orchis*-Knolde og Cantharider og blander det i frigjorte Kvinders Mad for at stimulere dem ad venerem.⁵² Iøvrigt henvises til Omtalen af den kosmopolitiske Falloskult i Indledningen. Frits Heide har i en udmærket Kompilation Historisk-Botaniske Kønsproblemer (1927, 132 pp.) Eksempler paa alle Verdensdeles seksuelle Plantenavne og Kønsdifferentieringer ud fra anatomiske Jævnføringer. Her skal blot nævnes et Par: *Convolvulus argenteus*, der har testesdannede Frugter, kaldes i Indien *chagândi* 'Bukke-testikler', og et Træ i Afrika med testeslignende Frugt hedder blandt Togo-Negrene 'testis under Vædder', en Urt med tyk og trind Rod 'krum penis'; sidstnævnte bruger de indfødte Kvinder mod Smerter i mammæ og som Laktagoga.⁵³

Fra den romerske Oldtid er bevaret en interessant Parallel til det norske huvendel ??: en Vækst, der vender en Persons Hu, Kærlighed, i en ønsket Retning. Hos Plinius (*Nat. hist.* XXIV, 167) nævnes det græske Plantenavn anacampseros (af anakampion, genbringe, omvende); han skriver derom, at den blotte Berøring med denne Plante var nok til at tænde Elskovsflammen. Det er dog tænkeligt, at et Ordspil ligger til Grund for denne Antagelse. Analoge Nutidsbenævnelser er svejtisk *Nachlaufwurzel* og *Frauedrehele*, Fransk-mændenes *amourette de prés* og det imperative hollandske *volg-mij-na*.⁵⁴

G. TYSKE URTEBØGER (1500—1700). NAVNE MED GØG-

Før Omtalen af Gøgeurternes afrodisiakiske Anvendelse i Danmark vil det være formaals-tjenligt at undersøge den tyske botaniske og medicinske Litteratur i Renæssancen, da de

danske Forfattere i stor Udstrækning henter deres Viden og Navne derfra; det samme gælder forøvrigt ogsaa Tysklands andre Nabostater — i England gentages Raadene saaledes af Wm. Turner's, John Gerad's og John Parkinsin's *Herbals* hhv. 1571, 1597 og 1640.

Med Otho Brunfels (d. 1534), Hieron. Bock (d. 1554) og Leonhardt Fuchs (d. 1566), der med Rette er kaldt den tyske Botaniks Fædre, bryder en ny Æra frem. De citerer ganske vist alle tre alt i de antike Skrifter, men vi finder dog i deres Værker de første ærlige Forsøg paa en mere subjektiv Naturbetragtning. I de ofte fremragende udførte Træsnit, der pryder deres Urtebøger, har vi desuden de bedste Hjælpe-midler til at diagnosticere Arterne.

Som de fleste gamle Lægebøger har de denne mærkværdige Sammenblanding af dyb Religiositet og umiddelbar og enfoldig Glæde over det kønslige Samvær, der er saa typisk for Datidens Livsopfattelse. Brunfels og Bock⁵⁵ skelner skarpt mellem Gøgeurter med kugleformede og haanddannede Rødder (*Orchis*, *Platanthera* og *Gymnadenia*); førstnævnte kalder de *Männchen* eller *Männlein* og sidstnævnte *Weiblein* eller *manus Christi*, *palma Christi*. Forklaringen er den enkle, at man dengang opfattede de to Former som værende to Køn af en og samme Planteart. Brunfels skriver 1534 om en Knabenkrautweiblein, der efter et vedføjet Billede at dømme maa være *Gymnadenia conopsea*: *das weiblein hat zuo wurtzel uffeinanderliegen gleich zwey henden, derhalben Palma Christi genant. Hat auch sonst einen unzüchtigen anblick der weiber heymlichkeit [pudenda] gleich*. Det hedder videre om Plantens afrodisiakiske Evner: *Stendelwurtz uss der ursach / dz es die mann freydig machet / und wol gerüst zu dem kampf den der herr Adam und Evam leeret da sye bey einander im garten waren. Darumb ettliche andere im den namen geben Ragwurtz / und Knabenkraut*.

Samme Kønsdifferentiering gør sig ogsaa gældende hos danske Forfattere, hvor

Hun-Gøgsurt er tillagt *Orchis morio* fra Kylling 1688 til Hornemann 1806 og *Han-Satyriion* nævnes for *O. latifolius* af von Aphelen 1768. Men ogsaa i Nutiden er den bevaret. I Litauen skelner Bønderne mellem en hanlig og en hunlig Plante; i Tyrol (Zillertal) har Pigerne opsøgt de mandlige Gøgeurters runde "Männchen" og Karlene de fladtrykte og platte Knolde af "Weibchen" og antaget, at Nydelsen deraf kunde vække Lyst til Elskov og Coitus hos den paagældende eller Modparten og styrke Potensen (Slutningen af 1700-Tallet).⁵⁶

Brunfels skriver videre om den afrodiasiske Krafts Anvendelse i Husdyrbruget: *Es haben in ettlichen landen die hyrten den brauch / dz sye ab dissem kraut den wideren und den böcken zu trinken geben damit sye wol springen mögen.* Om Orkidéernes Opstaaen har Bock i sin *Kreutterbuch* 1539 (II, 61 a) en lang og besynderlig Forklaring, idet han mener, at de ikke sætter Frø, men at Kapslerne indeholder *reines Staubmöl*; Planterne maa altsaa dannes ad overnaturlig Vej – nemlig dér, hvor Sjaggeres, Stæres og Droslers *überflüssige Geylhey*t er spildt paa Jorden. Tydningen er et godt Eksempel paa Datidens Hang til golde Spekulationer frem for eksakte Undersøgelser. Jac. Th. Tabernaemontanus' *Urtebog* fra 1588 fortæller noget ganske tilsvarende om den testesdannede Trøffelsvamp Hjortespring (*Elaphomyces*), at den gror frem dér, hvor Hjorten under Parringen har tabt lidt Sæd, og at han opsøger og æder af denne Svamp i Brunsttiden – noget, der har været Jægertro lige til Nutiden. Ogsaa Hjortespring har været et meget populært Afrodiasikum for Mennesker og Husdyr; til sidstnævnte Brug forlanges *laupekula* endnu paa norske Apoteker.⁵⁷

Ogsaa om *Alrunen* berettes, at den vokser frem paa Galgebakker det Sted, hvor en Forbryders Sæd faldt under Henrettelsen. I denne Opfattelse maa Grundlaget for det knæsatte danske *Gøgeurt* sikkert søges. Navnet kendes i en Mængde Varianter fra det meste af Europa

og i alle tre Sprogstammer;⁵⁸ herhjemme nævnes *Gøgis vrt* først i *Christiern Pedersens Lægebog* (Malmö 1533, 88. Kap.), og siden er en lang Række dialektale Former opstaaet: Gøgskrød, -bid, Gøjserrød, Kukkerbukser (dette Sidstled muligvis ogsaa med erotisk Betydning), Kukmandsblomme, Kukkedurer o.s.v.

Gøgen er Foraarets Fugl par excellence; først naar dens fjerne gaadefulde Stemme har lydt, er Vækstaaret begyndt. Den opfattes – og vistnok med Rette – som et meget varmblodigt Dyr, og dens Navn indgaar da ogsaa i nogle erotiske Associationer: Gøgeunge ??; Horebarn, Gøg ??; Slang for vulva og et letsindigt Pigebarn; endvidere tages der som bekendt mange Elskovsvarsler af dens Raab, thi af *Kukkeren du vide faar, hvor mange Kys og Leveaar* (H. C. Andersen, 1850) og i mange Lande har *Gøgen* nær symbolsk Tilknytning til Foraars grøde og Tordenregn.

Indtil Aar 1600 er Navnet (Gøgeyrt) kun brugt een Gang i danske Haandskrifter og da som Afskrift af en ældre trykt dansk Lægebog.⁵⁹ Meget tyder paa, at førnævnte Christiern Pedersen har kolporteret Navnet fra Tysk; omtrent paa samme Tid dukker det op i svenske Lægebøger, der ogsaa i stor Udstrækning bygger paa tysk Stof.⁶⁰ Men paa den anden Side kan et Navn som Gøgeurt ogsaa meget vel længe forinden være opstaaet spontant, og Christiern Pedersens Ordvalg viser ikke, at der er Tale om et nyt, men om et hjemligt Navn: *Der voxer en vrt her i landet paa enge som mange kalle Gøgis vrt* (88. Kap.), *Satirion Rod / so kallis Gøgis vrt paa danske* (l. c.), *En vrt (kallis Satirion paa Latine) oc Gøgis vrt paa danske / hun kallis oc Stat Hart aff mange* (94. Kap.).

Som allerede nævnt mente de tyske Forfattere, at disse Planter med testes dannet Rod blev skabt af Sperma. Og paa Falster og i jyske Egne er det endnu en folkelig Opfattelse, at Planten hedder Gøgeurt, *fordi den vokser, hvor Gøgen taber sit Skarn* eller *hvor*

*Kattene har pisset.*⁶¹ Det er i denne Forbindelse værd at bemærke, at Cikadeskumklatterne, der saa ofte træffes paa Engplanter og altsaa bl.a. ogsaa paa Gøgeurter, ganske almindeligt kaldes Gøgespyt, Kukmandsspyt, Fuglespyt⁶² og tilskrives onde Kræfter – derfor ydermere kaldt Troldkællingspyt (1763ff.), Trolde-, Fandens-, Hekse-, Snoge-, Tudse-, Snegle-, Rævespyt, i Norge Lappespyt (Lapfolket regnes for trolddomskyndigt).⁶³ At Gøgens Stemme er saa hæs sammenlignet med andre Sangfugles skyldes, siger Almuen, at den har saa meget Spyt i Halsen,⁶⁴ og man maatte ikke efterbe dens Kukken, for saa dryppede Blodet fra dens Næb og blev til de mørkebrune Pletter paa Gøgeurternes Blade (*Orchis maculatus*, *O. masculus*).⁶⁵ Disse Pletter har man yderligere kunnet associere med Gøgens Fjerdragt. De fleste Orkidéer blomstrer, naar Gøgen første Gang høres kukke, og ikke mindst af den Grund er denne og mange andre Trækfugles Navn knyttet til en lang Række Foraarsblomster,⁶⁶ uden at der iøvrigt har kunnet paavises erotisk Folklore. Lollænderne siger, at *Orchis* hedder *Kukkerbukser*, fordi *Vejret er blevet godt, naar den blomstrer, og saa trækker Kukkeren sine bedste Bukser paa.*

Mindst fire Impulser kan altsaa have bragt Gøg og *Orchis* i sproglig Kontakt: Fuglens tilskrevne Gejlhed – afrodisiakisk Anvendelse, forvandlet Sperma – Røddernes testesform, Foraarsvarsel – Blomstringstid, og Fjerdragt – Bladpletter. At ogsaa *Storken*, Fødselshjælperen og Bømebringeren, optræder i nogle *Orchis*-Navne, kan da ikke undre – saaledes *Storkblomst* i Sønderjylland og *Storcha-kraut* i Schwaben. Der er endelig Grund til at nævne, at Gøg og Stork er de hyppigst optrædende Fuglenavne i folkelige Synonymer til andre Foraarsblomster med falloslignende Organer, saaledes *Arum maculatum* (Dansk Ingefær), *Colchicum* (Tidløs), *Equisetum* (Padderokke), *Geranium* (Storkenæb) m.fl.⁶⁷ Nogle faa tyske, engelske

Orchis latifolius; *Træsnit i Dodanaeus' Stirpium hist., Antwerpen 1616, s. 240.*

og russiske 'Hane'-Navne til Orkidéer hen tyder til saavel Fuglens Gejlhed som det røde Blomsteraks (Hanekammen!).

H. DANSKE URTEBØGER (1200–1700). AFRODISIAKUM OG ANTAFRODISIAKUM

Den ældste danske Urtebogsskribent Harpestræng (d. 1244) nævner ikke dette Afrodisiakum. Grunden kan være, at han ikke har kendt det, men snarere, at det heller ikke anføres i hans væsentligste Kildeskrift *De viribus herbarum* af Pseudonymet Macer Floridus (ca. 1175) – og endelig er der ogsaa den Mulighed, at et Afsnit herom er udeladt eller gaaet tabt mellem Afskrifterne. I en Afskrift findes der saaledes et Kapitel om Hjortespring-Svampen *Elaphomyces officinalis*.⁶⁸

Første Gang, Gøgeurt og dens afrodisiakiske Brug nævnes paa Dansk, er i ovennævnte Christiern Pedersens *En nøttelig Legebog ffaar ffattige och Rige*, der udkom i Malmö 1533. Det er vor første trykte Lægebog og som saadan flittigt benyttet og citeret af senere Forfattere. Chr. Pedersen var ikke Læge, men Kannik og Bogtrykker; i sit Værk bringer han et skønsomt Udvalg af mange antike og tyske Bøger, fra Hippokrates til Hieronymus Brunschwig (d. 1534). Teksten holdes, som man vil se i det efterfølgende, undertiden meget nær op ad de tyske Urtebøgers.

I det LXXXVIII Kapitel (Bl. LXIIff.) med Overskriften *Om nogen mister sin manhed at han icke kan beuare sig met sin hustru* skriver han om Gøgeurten, der indleder en lang Række Midler:

Den skall man støde oc smørge sine Stene och Hemmelig ting der met / Men roden skall man støde och dricke hende met vin / thi hwn hielper hannem megit till ath komme til sin mact igen. Er det saa ath han fornemmer ath han haffuer den brøst aff kuld eller frost / Da skall han tage Ingefer / lang Peber Saliga / Negliken / Nelle frø oc nogit aff Satirion Rod / so kallis Gøgis vrt paa danske / Och støde dem smaa tilsammen oc dricke dem met Vin eller øll / Thi de hielpe hannem till sin naturlige verme oc mact igen.

Videre hedder det om Kvinden i LXXXXV Kap.:

Den som fornemmer ath hwn haffuer nogen brøst / ath hwn icke vndfange oc ville gerne Da skall hwn tage En vrt (kallis Satirion paa Latine) oc Gøgis vrt paa danske / hwn kallis oc Stat hart aff mange Oc det er en almindlig vrt som voxer alle vegne paa enge / oc haffuer store lange brune blomster oc tøcke stackede stelke / den skal hwn støde smaa / oc tage den oss [Saft] oc smørge sig vel op vnder

meth hannem effter sin tid Manden skall oc smørge sig neden till meth same oss / thi han hielper dem baade megit naar de ville affle foster til sammen ... thi samme vrt haffuer en stor krafft til ath hielpe baade Quinden oc Manden udi denne maade / Och hwn gif-fuer dem baade stor løst oc begering der til / oc ath affle børn tilsammen / Fordi skulle de lade graffue samme vrtis røder op om vaaren / eller effter S. Michells dag / Ath de kunde bruge dem om vinteren naar de kunde icke fonge dem grøne eller osen aff dem / Oc da skulle de støde sammen røder smaa / oc dricke der aff met vin Eller oc siude [koge] dem i lidet vin oc tho dem neden til der met.

Man bemærker, at Roden nævnes som værende baade Han- og Hunkøn. Chr. Pedersen slutter: *Jeg finder ingen vrt som mere kan hielpe mand oc quinde i denne maade en hwn kan gøre.*

At han ordinerer en Plante med testesdannede Rodknolde, falder godt i Traad med Datidens yndede Signaturlære og med de Raad, som han andetsteds i Lægebogen anbefaler impotente Mænd og frigide Kvinder – de skal fortære Testikler af Dyr, der regnes for særligt gejle (Ræv, Svin, Æsel, Hare, Hane m.fl.). Bogen er ellers fri for overtroiske Raad og Trylleformularer, men en af de faa Lidelser, han mener skyldes Trolddomsværk, er netop Mandens Impotens: *Styndem kommer saadan brøst aff megen frost oc kuld / Styndem aff Trolldom som mange onde oc vantro menniske bruge met dieffuelens deris mesteris onde indskydelser oc raad ...* (Bl. 62, verso). Midlerne derimod har da mere magisk end fysiologisk Natur. Noget andet er, at den nyeste Tids Hormonterapi bekræfter, hvad man dengang dunkelt anede, nemlig, at Dyretestikler kan øve en seksuel Stimulans – men rigtignok paa en anden Maade.⁶⁹ Allerede Oldtidens Ægyptere ansaa Testikler for lægekraftige, og i Midlaldren blev bl.a. *sperma ranarum* brugt som Afrodisiakum. J. B. Porta meddeler i sin *Magica naturalis* 1597, at *alten Kämpfern, die in*

den bellis nocturnis versagen skal nyde Æggehvilde, Tyrestikler eller tør Bævergejl, Satyrion, Due- og Spurvehjerne, Hjortespring som Piller. Derefter *wirst du gewaltig und mächtig in der Arbeit und Streit seyn ohne allen Schaden die gantze Nacht*. Endnu saa sent som 1798 er Testes equi, Priapus Ceti og Cervi opført i *Pharmacopoea Wirtembergica*.⁷⁰

I en anden navnkundig Malmøborger Henrik Smid's Lægebøger, der udkom fra 1546, er Gøgeurternes afrodisiakiske Anvendelse ogsaa udførlig omtalt, i alt væsentligt efter Brunfels og Bock – og det vil atter sige antike Forfattere. Henrik Smids Skrifter var meget populære og har øvet stor Indflydelse paa baade Folke- og Skolemedicinen. Den sidste Udgave, besørget af en Skipper Chr. Madsen i Aalborg, kom saa sent som 1923! – en Rekord, som næppe nogen anden af vore Lægebøger vil kunne slaa...

I hans *Een skøn loestig ny vrtegaardt* 1546 s. 94f. staar der om *Gøys vrt. Gøys bidt. Orchis, Cinosorchis, Satirium, Satyrion, Testiculus vulpis, Priapismus, Aphrodisia*:

Alle Satirions røder ere aff nature varm oc vaadactige / skulle brugis indvaartis om behoff giøris / oc vduaatris paaleggis. Induaartis. De suage Mend som icke kunde beuare dem met deris Hustruer / maa bruge i deris Mad alle trinde søde fuldkomne Satirionis røder / Eller giøre aff dem Elactuaria. Forscreffne Lægedom (om kand rettelige brugis) er nyttelig til Ecteskaffs opholdelse. Her imod ere samme Vrtis visne røder / ere gode til dem som i Closterne indgiffne ere / oc kyskhed haffue loffuet / thi de tilbage driffue oc nedlegge Ecteskabens læg / men faa er de som den begere. Forscreffne Røder maa brugis met gede melck / eller giøre it Electuarium aff dem met Honning oc lang Peber.

Til udvortes Brug anbefaler han et Vinudtræk som lægende Mundvand, pulveriserede

Rødder som Omslag paa Hævelser og til at rense og læge Saar.

Længere fremme:

Denne Electuarium Diasatirion findis tilgiort eller beredt i alle Apotecker / er en god oc nyttelig Lægedom (om den rettelige brugis) til at opholde Mennisken slect met / tien suage Mend / Her aff opueckis de oc bliffue mectige til Adams spil oc læg. Tien oc i saa maade / de kaaalde wfructsommelige Quindfolck.

Tilsvarende i Udgaven 1557: *Diasatirion. Er it Electuarium, oc giør baade Mend oc Quindfolck lystig til naturens spil oc leg / er oc god til dem som Suindesot haffue ...*

Henrik Smids Raad er næsten Ord til andet hentet fra Brunfels (her s. 74) og Bock.⁷¹ Han udgav ogsaa en saakaldt Syltebog, og i en af de senere Udgaver af denne anbefales en Lavværg af Gøgeurtens hvide og skøre Rødder, opgravet i Juli. Naar Væksterne stod i Mid-sommers fagreste Fylde, mente man naturligt nok, at de rummede de største Lægekræfter. Rødderne skulde stødes til en Vælling og et Pund deraf koges med Honning; siden tilsættes en Mængde findelte og "hidsende" Vegetabilia: *Frø af hvid Sennep, Roe, Løg, Kørvel, Pastinak, Kanelbark, Muskatnød, Galanga – 1/2 Lod af hver, sort Peber og hvid Ingefær – 1 1/2 Lod; heraf ordineres impotente Mænd 1 Lod i lunken Vin at drikke hver Aften*.⁷² Smid bringer endnu en Række Midler *huor aff hans Nature oc Sød kand forøgis* (2. Udg. af 3. Urtegaard 1557, C. Kap.) samt en Opskrift paa – syltede Gøgeurtknolde!

Omtrent et Aarhundrede senere udkommer Niels Michelsen Aalborg's *Medicin Eller Læge-Boog* (1633–38), der under Afsnittet om *Den forkølede Natur at raadføre* siger: *Gøges vrt (Satyrion) stod / med Nellefrø forblandet i Honning / er saare god. Med Gedemelck drucktet / formeerer oc styrcker Naturen. Eller Roden til*

Pulver stødt med huid Pibber oc Honning formengt til en Latweg. Som man ser – den ene Lægebogforfatter skriver troligt af fra sine Forfængere, og den Gedemælk, som Theofrastos nævner i Forbindelse med Gøgeurters afrodisiakiske Brug, er – efter 2200 Aars trofaste Repetitioner – først *sluppet op* i 1872; dette Aar kommer den sidste Udgave fra Svendborg, ogsaa med en længere Recept med *Gøgs Urt* som væsentligste Ingrediens – men uden Gedemælk, og med denne Tilføjelse: – Dog hjælper alt dette lidet eller intet hos traurige Personer og som hænge altfor meget efter Studeringer.

I Kristian den Fjerdes Dødsaar 1648 udgav hans Livlæge Simon Paulli sin *Flora Danica* det er: Dansk Vrtebog. Paulli er mere reserveret og anslaar en diplomatisk Tone i Omtalen af Gøgeurterne, af hvilke han nævner to Slags: *Orchis, Gøgs-Vrt / Gøgsgraa / Gøgsbid / Gillie-Vrt / Vor Herris Faar* (s. 96 Nr. 84, A) og senere: *Hunde-nosser / saa at tale* (47 Nr. 85). [*Apotekerne bruger*] *denne Vrtis rødder / (som ganske megit ligne Hunde-nosser) den som er fuld aff Saft / oc fuldkommen / mens den anden / som er ligesom indkrympet oc ryncket / lade de blifue borte* (97 Nr. 85, D) ... [*den har*] *tvende Rødder / ligesom Nosser / med Bønderne at tale.*

Af de Skribenter, Paulli henter Hovedparten af sin Viden fra,

bekiende samptligen at det første slags Gøgs-Vrts trinde Rødder hafue atskillige Kræfter / thi de som ere fuldkomne oc saftfulde meene de dennem at skulle commenderis / som det Electuario Diasatyriion kaldet behøfue / til huilcket at berede der findis tuende discriptiones: Men de som ere halff fortørrede oc indsvundne / sige de at hafue Kræfter tuert imod den første / derfor kand de dennem være tienlige / som hafue fornøden for Kyskheds Skyld / ligesom Muncke oc Nunner / at ligge om Natten paa den vext Agnus castus eller Munckepeber kaldet.⁷³ Saa kand mand

ocsaaff mangis Skrifter oc Meeninger slutte / at aff en eniste Vrt oc Plante / kand en giøris baade lystig oc w-duelig til Naturens Spil og Leeg.

Til Underretning for Læsere, der maatte søge nøjere Anvisninger, fortsætter han:

Meen efterdi at Aristophilus *Pharmacopola Plataicus* hos Theophrastum sagde [se s. 59] sig at hafue nogle Kræfter bekiendt / med huilcke hand baade kunde betage en den Lyst / saa oc til den samme at skynde / oc dog alligevel taler hand der om saaledis / at hand siunis meere at tilskynde Vngdommen til Kyskheds Øfvelse / end nogen anden Aarsag til Løssactighed oc den legemlige Lystis begierlighed gifue / skal det være os langt fra / at vi nogen / enten disse Gøgs-Vrter eller oc Diasatyrii Brug / som af denne blifuer beredt / skulle commendere (s. 98 Nr. 86, M-P).

Altsaa mange Ord og faa Realiteter. Om den saakaldte *Sygss-Vrt* eller *Sygss-Knap*, Orkideen Pukkellæbe (*Herminium monorchis*)⁷⁴ fortæller han en Episode under Botanisering, hvor Lugten af dens smalle gulgrønne Blomsteraks føltes behagelig af nogle fornemme Matroner – undtagen af een, som fandt den ilde *aff den Aarsag / at hun hafuer noget Tegn til [Liv-] Moderens opstigelse fornummet / som aff samme luct foraarsagis kunde* (s. 98 Nr. 86, Q-R). Linné udtalte sig paa Linie hermed.

Og herfra springer vi mere end to Hundrede Aar frem i Tiden. Tang Kristensens Tidsskrift *Skattegraveren* bringer i sit femte Bind 1886 s. 95f. nogle Oplysninger om Gøgeurter, som Lærer F. P. J. Lund i Vinten-Enner Skole ved Horsens hævder skyldes mundtlig Overlevering. De minder imidlertid i den Grad om Simon Paulli's netop citerede Ord, at man vægrer sig ved at tro de paa en saa nøjagtig Maade kan være bevaret i Folkeminde gennem ca. 230 Aar:

Jeg har af en gammel nu afdød Kone hørt følgende om Navnet Hundenosse, som hun kaldte Bredbladet eller Eng-Gøgeurt (*Orchis latifolius*), at de trinde Rødder (Konen mente de friske Knolde) skulde være gode til at fremme Avledygtigheden og Lysten dertil hos Menneskene; de indtørrede Rødder har derimod ganske de modsatte Virkninger og skulde være gavnlige for dem, der har svoret Kyskhed. Bladene skulde have de samme Egenskaber, naar man lagde dem under Lagnerne i Sengen og saa laa paa dem; hun fortalte, at da der var Munke og Nonner i Landet, brugte de dette Middel for at fremme Kyskheden [jnf. nyere Folkenavn s. 84] og hun sagde, at den hed ogsaa Munkepeber, og hun fortalte endvidere, at naar man havde det i Pulverform baade af de friske og hentørrede Knolde, kunde man efter Behag, ved at give Folk deraf, faa dem til at drive Utugtighed og ogsaa betage dem Lysten dertil. Ved at lugte til "Sygsurt" kan man efter samme Kones Udsagn faa Moderinstinktet til at stige op i Kvinder.

Simon Paulli nævner i sin *Flora Danica* 1648 et interessant Navn til *Orchis* og *Platanthera*. Det er *Gillie urt* (Gilleurt), der optræder i Floraværkerne til og med Hornemann 1806, og som synes at være et af de meget faa ægte danske Navne, der direkte hentyder til afrodisiakisk Praksis. Henrik Smid har *gillie*, men ikke som Plantenavn i sin *Libellus vocum latinorum* 1563; derimod har Jenssen-Tusch Navnet fra Folkemunde i Jylland og paa Fyn ca. 1860.⁷⁵ Det gaar tilbage paa et oldnordisk (isl.) Ord *gilja* 'forføre, have Samleje med', jnf. glsv. giælskap 'Utugt', oldslav. *želěti* 'begære', og det optræder i mange Folkeviser og adskillige Sammensætninger: Gillekunst, -drik, -mad, -skure (cunnus); *Gille* er clitoris, *Gillesot* og -*syge* Furor uterinos og Satyriasis. Moth har i sin Ordsamling ca. 1700 en Mængde Forbindelser og anfører, at Gille betegner Tilfredstillelsen af sanselig Vellyst.⁷⁶ Den Kombination, der har holdt sig længst frem mod Nutiden, er *Gill(i)ekrog* – Kravebenet af en Frø, hvormed man mente at kunne "trække" en Kvindes

Elskov til sig.⁷⁷ Navnet *Gildenstikker* til Sankt Hansurten (*Sedum telephium*) noteres fra Als og har utvivlsomt Forbindelse med denne Gruppe; man stak dens Stængler op under Tagskægget eller en Loftbjælke og drog Døds- og Kærestevarsler af deres videre Vækst.⁷⁸

Med Overgangen til 1800-Tallet bliver Omtalen af Gøgeurten som Elskovsplante stadig mere sparsom for tilsidst helt at forsvinde. Nu er kun nogle folkelige Tilnavne bevaret. Gøgeurternes folkloristiske Glansperiode synes altsaa at have været i 1500–1600-Tallet. Moth, der ellers tager alt med i sin Ordbog, har under *Giøgeurt* intet om dens Anvendelse.⁷⁹

I. MANUS-NAVNE. DUALISME OG TABUNAVNE

Et Sagn fra Böhmen beretter om de haandede Knoldes Skabelse:

To Søkende, en Dreng og en Pige, holdt uendelig meget af hinanden. Broderen døde og Søsteren græd ved hans Grav utrøstelig hele Foraaret. Da hun ikke ville forlade ham, forbarmede Gud sig over hende og hun forvandlede til en Plante paa Gravstedet; derfra har den siden bredt sig ud over alle Enge og Moser, og naar Børn og gamle Koner graver en Gøgeurt op om Foraaret, betragter de med Undren og Gysen *Den døde Jomfrus Hænder*.

Et meget uhyggeligt Sagn fra samme Egn melder om en Kirketjeners smukke Datter, der kun stræbte efter jordisk Pragt. Tilsidst prøvede hun endog at stjæle af de Penge, Menigheden ofrede paa Marias Alter. Men idet hun strakte de griske Hænder frem, for en frygtelig Smerte gennem hende og hun faldt om. Kirketjens Hænder blev sorte og groede fast i Jorden, hendes skønne Krop visnede – og paa Stedet fandt man siden en Vækst med Rødder saa sorte som Dødningehænder, hvorfor den blev kaldt *Totenhändchen*. Og Vinden bar dens

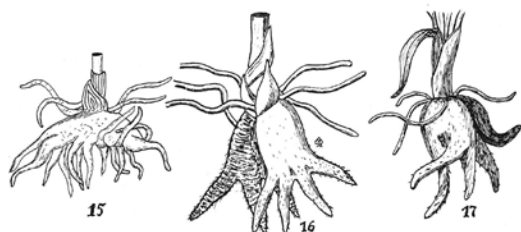
Frøkorn ud over hele Böhmen og fra Böhmen ud over hele Verden.⁸⁰

Fantasiaen har altsaa beskæftiget sig meget med ikke alene de testes-, men ogsaa de manusdannede Rødder (fig. 15–17). Engelske Børn gysrer, naar de hører deres Kammerater fortælle, at de sorte Rødder, *dead man's thumb*, er en ube-gravet Morders Tommelfingre.⁸¹ Et arabisk Navn til Knoldene er paafaldende analogt: *katil abiti* 'sin Broders Morder'⁸² (sml. Cain-and-Abel).

Om Oprindelsen af den alpine og nord-skandinaviske Orkidé *Nigritella nigra* siges i Tyrol, at to elskende engang svor hinanden evig Troskab ved denne Plante, men han var hende utro og hun døde af Sorg derover. Gud skabte hende da om til denne Urt og til Advarsel for alle nulevende Kærestefolk: den hvide Rod er den tro Piges Haand, men den sorte er den falske Karls.⁸³

Det har i Nord- og Vesteuropa samt Amerika været Skik at kaste Gøgeurtens to Rodknolde i Vand; den mindre og mørke svømmede ovenpaa og var Eva, medens den lyse og tungere repræsenterede og blev kaldt Adam. Vandprøven skildres undertiden med modsat Udfald, og den sorte Knold, der synker til Bunds, er da den syndige Eva. Fra denne Praxis skriver sig det meget udbredte Navn *Adam og Eva*⁸⁴ samt en Mængde andre Dualiteter, se nedenfor. Der hentydes sagtens til det første Menneskepærs frie og ubesmittede Kønsliv i Edens Have – jnf. den i Urtebøgerne ofte brugte Vending "Adams Spil og Leg", "Adams og Evas Kamp" etc. I USA (North Carolina, Georgia, Alabama) er det navnlig Negrene, der med *Adam and Eve*, Knolde af Orkidéen *Aplectrum hiemale*, anstiller et Elskovsvarsel med denne Svømmep prøve.⁸⁵

Som allerede flere Gange nævnt, bliver den tørre mørke Rod tillagt de modsatte (antafrodisiakiske) Virkninger, saaledes at Rodparret danner en Dualisme: mørk 'ond' og lys 'god'. – Vi finder det udtrykt i Folkenavne med Hænder, sjældnere Fødder som Komparation⁸⁶ (af

Gøgeurter med manus-Kolde: 15. *Gymnadenia conopsea* (*Traadspore*); 16. *Orchis maculatus* (*Plettet Gøgeurt*); 17. *Nigritella angustifolia*.

det meget righoldige udenlandske Materiale nævnes kun nogle typiske Eksempler):

da.: Vorherres Haand, – Fingre (i mange Egne).

Guds Haand (1688ff.).

Vor Frues Fingre (ca. 1520).

Maries Fingre (Sejrø, Samsø).

Herrens Haand og Fandens Haand (eller Den Slemmes Haand) (Jyll.).

Vorherres Haand og Djævelens (Fyn).

Guds Haand og Fandens Fod (Ringkøbingegnen).

Hvide Haand og sorte Haand (Jyll.).

Jomfru Maries og Fandens Haand (1786).

Fandens Fingre og Vorherres Haand (Salling).

Fandens Fingre (Jyll.), – Klo (Røsnæs v. Kalundborg).

Judashaand (Jyll., sml. Lukas 22, 21).

Trold

Djævel

Munk

Nøgen Jomfru (Skive-Eggen, ellers til *Colchicum*).

Djævelens Urt (Viborgeggen).

sv.: Jungfru Mariæ hand (1638ff.).

Jungfru Marias och Skams hand (1775ff.).

Guds hand och den ondes hand, etc.

Jungfru Marie handskar (1716ff.), – – fot.

ty.: manus (eller palma) Christi (Bock 1539ff.).

Muttergotteshand.
 Teufels-, Satans-, Judashand.
 Adamshändchen.
 Glückshand.
 Teufel und Engel.
 Hans und Grethe, etc.
 Christusfuss.
 Schärpranken 'Muldvarpepoter'! (Niederösterreich, om *Gymnadenia*).
 fr.: main du diable.
 eng.: dead man's hand, – – fingers,
 – – thumb.
 devil's-claws, – feet.
 drake's-foot.
 Cain-and-Abel.
 est.: Juuda käpad 'Djævelsfødder'.
 Jeeseuse käsi 'Jesuhaand'.

Ifølge germansk Folketro har Knoldene kun fem Fingre Sankt Johannesdag den 24. Juni og skal derfor opgraves denne Dato for at faa størst Magt til at varsle om Elskov m.m.

Sammenfattende kan siges, at den lyse og "gode" Rod vækker Elskov, skræmmer Genfærd, er lykkebringende, stiller Tandpine og har andre positive Kræfter, medens den mørke "onde" Rod eliminerer Kønndriften, vækker Had og bruges af ondsindede Folk eller Djævelen. Naar denne Navnegruppe viser saa stærkt et dualistisk Princip med Valg af alle de værste nedsættende og uhyggelige Tilnavne, kan det skyldes to Aarsager: Navnene var Skræmmebilleder, da den antafrodisiakiske Benyttelse omgik Skriftens Ord *vorder frugtbare og mangfoldige* – Folketroen havde jo udtænkt de mærkværdigste Pinsler efter Døden til Pebermør og Ungkarle – eller man har med hele Navnekomplekset villet præcisere et Skel mellem hedensk og kristen Praksis. I saa Fald hører vi her det lingvistiske "Brag" fra Sammenstødet mellem to næsten lige stærke Religionsretninger! Man begyndte at frygte disse Knolde, fordi man vidste eller anede, at de blev brugt til lyssky og ukristelig Virksomhed.

Den norske Plantenavneforsker Rolf Nordhagen har fundet Eksempler paa endnu brugte dialektale Navne til *Mikkelsbær* (*Vaccinium uliginosum*, dansk Mose-Bølle), der i deres oprindelige Betydning var en Advarsel mod at spise Bærrene; disse blev nemlig ud fra erotiske Spekulationer (testeslignende Bærpar!) brugt som Afrodisiakum engang i Fortiden. Ogsaa her er der altsaa opstaaet et Navnekompleks som Udtryk for en moralsk Reaktion, Frygt og Afsky hos den kristent oplyste Befolkning.⁸⁷

Karen Thuborg fortæller fra *Det gamle Harboøre* (1928, s. 269) om en klog Kone ca. 1870, der blandt mange Lægeurter navnlig brugte een, hvis Rod lignede en Haand, og

af den lavede hun Guds-Haands-Plaster. Den, sagde hun, kunde læge alle Saar. Men saa var der en anden Urt, som lignede den meget; den havde ogsaa en Rod som en Haand, men der sad Tommelfingeren ved Siden af Lillefingeren og vendte forkert. Det var "Fandens Haand" og med den kunde der gøres Ondt og Fortrød.

De to Orkidéer Gøgeurt og Poselæbe er blevet kaldt *Gudshaand* (Kylling 1688ff.), men det populære saakaldte Gudshaandsplaster var snarere lavet af den ældgamle Saarlægevekst Vejbred (*Plantago*).⁸⁸

Naar et Menneske fik indgivet "Fandens Haand", mistede det Forstanden, men en Patient der fik "Gudshaand" ind, kom sig.⁸⁹ Folk med *en vis Sygdom* drak et Dekokt af den sorte Rod – en Anvendelse, der aabenbart ogsaa var kendt i Sverige jnf. *Orchis*-Navnet *Pockershand*⁹⁰; om den alpine *Nigritella*, der har haanddelte Knolde, vides, at den i Svejs har været et Sympatimiddel mod "Franzoser" (ulcus molle?).⁹¹

Iøvrigt svarer de testes- og de manusdannede Knoldes Anvendelse i store Træk til hinanden. Et Husraad fra Ringkøbing-Egnen ordinerer mod Impotens og Frigiditet eller Ufrugtbarhed,

at Manden skal smøre sine Stene og Hemmelighed med Gøgsurt og Roden stødes og drikkes med Vin, et Fruentimmer maa tage Stenene af en Gede-buk eller Tyr, koge og spise dem og drikke Suppen med Vin til.⁹² I Østjylland (Vol) sagde man, at en Pige kunde blive frugtsommelig, hvis hun blot urinerede paa en *Kukblomst* (*Orchis*).⁹³ Det er muligvis blevet brugt som Skæmtforklaring, naar en Pige var kommet galt afsted uden at ville indrømme det. Omvendt fortæller Museumsforstander H. P. Hansen i sin Bog *Hyrdeliv paa Heden* (1941, s. 122f.), at disse Gøgeurter forhen blev brugt for at æ Kwendfolk et' sku fo Ba'r; H. P. Hansen tilføjer for egen Regning: *Jeg gaar ud fra, at Traditionen gaar tilbage til den katolske Tid, da Præsterne skulde leve i Cölibat*. Fra Letland, Vestpreussen og England berettes samstemmende, at utugtige Kvinder holdt sig sterile saa længe de spiste eller med Vin indtog de sorte Gøgeurt-Rødder, men blev svangre saasnart de fortærede den hvide Knold.⁹⁴ En mellemeuropæisk Orkidé *Limodorum abortivum* har derimod faaet sit systematiske Artsnavn (Lobelius, *Icones etc.* 1581 'Satyrium abortivum', Linné, *Species plantarum* 1753, 943 'Orchis abortiva') ud fra en Betragtning af de smaa og daarligt udviklede Stængelblade.⁹⁵

Fra Viborgegennen har Forfatteren C. A. Thyregod 1871 meddelt Botanikeren E. Rosstrup følgende om Gøgeurtens Brug som Afrodisiakum subs. Antafrodisiakum: *Fæster en Karl den ene Rod i en Piges Klæder uden at hun ved det, maa hun føle Kærlighed til ham, men ombytter han siden Roden med en anden [den sorte], afløses Elskoven af Had*.

Men der var ogsaa andre Fremgangsmaader. Hvis Karlen havde en Stump Gøgeurtrod i Munden, mens han kyssede en uvillig Pige, vilde hendes Kærlighed blive vendt mod ham (Samsø), og pulveriserede hvide Knolde af hvidblomstrende Gøgeurter (eller *Platanthera?*) hemmelig hældt i en Piges Drik, vendte hendes Hu mod den, der gav hende denne Drik; saa Karlen eller en ondsindet tredie

Person derimod sit Snit til at drysse lidt Pulver af den visne Rod i Drikken, ville hun faa Afsky for vedkommende.⁹⁶ En Karl, der gerne vilde være Kæreste med en Pige, kunde endelig tage Blomsterne (?) af en Gøgeurt med i Seng og lade dem ligge i Armhulen, saa de blev varme og svedgennemtrængte; siden skulde han sørge for, at Blomsterne kom til at berøre den efterstræbte Piges Bryst.⁹⁷

J. CLAVIS-NAVNE. GYNÆKOLOGISK PRAKSIS I MARIAKULT

Den almindeligste danske Gøgeurt *Orchis maculatus* er i Østjylland blevet kaldt *Marriløgl* 'Marienøgle'. Roden skal i ældre Tid have været brugt af Barselkvinder og Jordemødre til Fremskyndelse og Lettelse af Fødselen.⁹⁸ Yderligere Forklaring savnes, men Navn og Anvendelser gaar rimeligvis tilbage til Troen paa kvindelige Guddomme (Frigg > Maria), der tænktes at hjælpe Kvinderne i Barselsnød.

Ud fra saa faa Oplysninger kan det synes subtilt at ville knytte en mytisk Forbindelse mellem Himmeldronningen, Gøgeurter og Nøgler. Der er imidlertid paafaldende mange (navnlig svenske) Jomfru Maria-Navne, og selv om en Del vel skyldes nyere Forfatteres sproglige Opfindsomhed, er der en Række Momenter, som synes at underbygge en saadan Forbindelse:

1. Rodfligene kan være sammenlignet med en Nøglekam.
2. Megen Elskovsmagi er siden Middelalderen knyttet til Nøgle og Laas ud fra nærliggende anatomiske Komparationer (Mand eller penis 'Nøgle', Kvinde og vulva 'Laas').⁹⁹
3. Marias tildelte Rolle som Himmelnøglernes Bærer.

4. Blomstringstiden i Maj – Marias Maaned.

Johannis Nycklar og *Petri Nycklar* nævnes fra Gotland 1746, *Jungfru Marie nycklar* 1792ff.; *nyckleväxter* er nu det svenske knæsatte Navn til Gøgeurterne og *Marie nyckleblom* et gængs folkeligt Navn. En Tydning som denne, at *deras allmännaste namn nycklar givits dem för blomställningens likhet med ett gammeldags nyckelax*¹⁰⁰ holder næppe Stik. Forbindelsen mellem Gøgeurten og Nøglen skal snarere søges indenfor selve Nøgle-Overtroen, der betegnende nok er særlig udviklet i Forbindelse med Svangerskab, Fødsel, Barselseng og den nyfødtes Pleje. Den svangre Kvinde er beskyttet, saalænge hun bærer en Nøgle paa sig (sml. *Orchis*-Knoldenes tilsvarende Brug), Besiddelsen af en Nøgle eller Aabning af alle Laase i Huset letter Fødselen og Barselkvinden bar en Nøgle under første Kirkegang.¹⁰¹

Forskellige *Orchis*-Arter er ogsaa tillagt clavis-Navne i Mellemeuropa og alt tyder paa, at disse saavel som ligelydende Navne til andre Foraarsblomster, f.Eks. *Primula* (Marienøgler 1640ff., St. Peters Nøgler 1638ff., Himmerignøgler o.m.a.) ikke er ægte nordiske, men Laan fra Tysk. Nordhagen¹⁰² mener ud fra omfattende komparative Studier at kunne paavise en Forbindelse mellem det nordiske *Marilykjel* (*Botrychium*) og denne Bregnes afrodisiakiske Brug i en fjern Fortid – ud fra samme erotiske Ideassociationer som for Gøgeurternes Vedkommende. En Parallel fra Balkan er bemærkelsesværdig: I Makedonien kaldes Jerikorosen (*Anastatica hierochuntia*) af Korsblomstfamilien *Keri tes Panagias* 'Gudsmoders Haand' og ogsaa om denne Plante hævdes det, at den letter Fødselsveerne.¹⁰³

Den urnordiske Nøgle < **hmukila* > (*h*) *nykill* = Genstand forsynet med en Hage, var et Instrument alene brugelig til at lukke en Ting op med.¹⁰⁴ Efterhaanden blev Nøglen ogsaa et Symbol – i overført Betydning maatte en Nøgle (eller et Substitut) "aabne" et uviligt Hjerte, et Moderskød før Fødselen o.s.v.,

ja selve Foraarets Glæder blev der lukket op til med en Nøgle akkurat som man tænkte sig, at en Himmelnøgle aabnede Porten ind til Paradisets Glæder. Som det saa smukt og naturhengivent skildres i et slavisk Sagn: Gøgen vender hvert Aar tilbage fra Sollandet i Øst, og i Næbbet bringer Fuglen den Nøgle, som aabner for Himlens grødebringende Sluser og Døren til Vaarens Blomstervrimmel.¹⁰⁵ Hertil knytter sig det store folkloristiske Stof om Laasegræs og Sprængrødder, som bl.a. Fr. L. Grundtvig indgaaende har behandlet (Løsningsstenen 1878, 180 pp.).¹⁰⁶

Under Katolicismens Auspicier er mangfoldige religiøse Naturbetragtninger blevet kolporteret fra Klostrene til Almuen. Man søgte med talrige Legender og Tydninger at bringe Plante- og Dyreverdenens særlige Forhold i Kontakt med Evangeliets Budskaber. Mariahelligede Planter og Dyr passede godt ind i den katolske Liturgi og til de talrige Mariahymners rige symbolske Billedsprog. De katolske Kirker indvier desuden Blomster og Kviste Maria Himmelfartsdag 15. August for at øge deres lægende eller beskyttende Kræfter.

Orchis-Navnet Marienøgle o.lign. er altsaa efter alt at dømme opfundet eller i hvert Fald inspireret af Munkene og Navnene maa være befæstet i Norden et godt Stykke Tid før Reformationen i 1500-Tallets første Halvdel, thi efter den Tid fjerner Lutheranerne med stor Iver og Strenghed enhver katolsk Indflydelse i den kristne Lære, Kalkmalerierne overdækkes o.s.v.

En interessant svensk Parallel til Marienøgle er Billenavnet *Jungfru Maria nyckelpiga*, vor Mariehøne, hvis Placering i Folkloren (Elskovsvarsler) meget minder om Gøgens. Den svenske Forsker E. Louis Backman fører i en Bog om dette Navn (*Jungfru Maria Nyckelpiga* 1947, 312 pp.) med megen Lærdom den smukke røde Billes Navne tilbage til Middelalderen, paaviser under denne Vandring bl.a. de sorte Vingepletters Forbindelse med det

hellige 7-Tal og slutter med at finde en Sammenhæng med Jomfru Marias symbolske Rolle som Himmerigs Nøglebærer. Dr. Backman mener, at Jungfru Maria nyckelpiga er opstaaet i Slutningen af 1400- eller Begyndelsen af 1500-Tallet ud fra den Opfattelse, at den iøjnefaldende Billes Tilsynekomst om Foraaret paa sin Vis aabnede Vejen til Grøde og Kærlighed. Mariehønen og Gøgeurtens Folklore møder hinanden paa dette Punkt. Det er i Tyskland en gængs "Forklaring" til de mindreaarige Børn, at Storken eller Mariehønen(!) har hentet deres nyfødte Søster eller Lillebroder i Byens Brønd, hvor Jomfru Maria (forhen Mor Hulda, der svarer til den danske børnebeskyttende Hyldemor) sidder og passer paa de ufødte Børn¹⁰⁷; i Danmark har man navnlig udpeget visse store Sten som de ufødtes Herkomststed, men ogsaa her maa der have bestaaet en Association med Oplukning, thi paa den lille Ø Nyord ved Stege, hvor saa mange gamle Folkeskikke er bevaret, har man den staaende Vending om en forestaaende Fødsel: N. N. (Barnefaderen) skal vist snart hente Nøglen til Bromlands Sten! – en meget stor Sten, der ligger paa Østkysten.

En vanskelig og smertefuld Fødsel kunde være forvoldt af onde Magter; en kraftig Modtrolddom var derfor paakrævet. Allerede Eddadiget om *Oddrúns Klage* anbefaler *hulde Vætter, Frigg, Freya og flere Guder* som Fødselshjælpere. Kristendommen ændrede Navnene til Jomfru Maria, men man brugte Midlet i samme magiske Hensigt, og i afsides norske Bygder er Freya blevet paakaldt af Kvinder i Barselsnød helt frem til den nyere Tid.¹⁰⁸ Paa Øerne og i Jylland har denne sikkert ældgamle Trylleformel været anbefalet fødende Kvinder at fremsige:¹⁰⁹ *Jomfru Marie! Laan mig Nøglerne dine, at jeg kan aabne Lønderne mine!*

En afrodisiakisk Praksis er her i Norden rimeligvis progressivt blevet afløst af Knoldenes Brug som Fødselsamulet. I hvert Fald kan man vanskeligt forestille sig, at en Vækst

med saa syndig en Fortid kunde tjene den nye Religion og endda blive viet paa Altrene. En anden Trylleplante *Galium verum* 'Jomfru Marias Sengehalm', hvis ældste Navne *slægfrid* og *frillogräs* peger mod afrodisiakisk Brug, og som engang blev lagt i Barselseng, anføres i en Fortegnelse over magiske Midler, hvis Anvendelse forbydes paa et Koncilium Aar 734¹¹⁰ og nu forlængst er gaaet af Folkeminde. Man maa videre antage, at de svenske Navne *Jungfru Maria hand*, – *näve*, – *fingrar*, – *handskar* etc. efterhaanden blev erstattet med *Jungfru Maria fötter* o.a., da man fandt det upassende at den hellige Moders ubesmittede Hænder var begravet i den besudlede Jord. At hendes "Fødder" havde mærkværdigt lange Tæer, anfægtede ikke Almuen saa lidt som at hendes "Handske" er umage i Farven.¹¹¹ Over den svenske Opfattelse, at Mariehønen, hvis den kravler ud paa Ringfingeren, *mærker Brudehandsker* (varsler Bryllup), at Gøgen er Handskerne fjendtlig stemt og forsvinder, saa snart Folk tager dem paa (?: det bliver koldere)¹¹² og *Orchis'* Handske-Navne vender vi tilbage til Udgangspunktet.

K. MELLEME- OG SYDEUROPEISKE ANALOGIER

Der kan til den danske Stof knyttes en lang Række udenlandske (især tyske) Analogier, men af Pladshensyn vil der nedenfor kun blive anført nogle typiske Eksempler.

En böhmisk Urtesamler solgte Rodknolde af Gøgeurter under Benævnelser *Zeikenwurzel* (zeicken 'lokke, forføre') til giftelystne Kvinder. Rødderne skulde, indpakket i Linned, bæres ved den nøgne Krop for at erhverve vedkommendes Svedlugt; blev Posen siden hemmeligt anbragt i en Karls eller Piges Lomme, Seng e.a., saa maatte den paagældende løbe efter "Giveren" – deraf et andet

folkeligt Tilnavn *Nachlaufwurzel*.¹¹³ I Italien (Savoy) anbragte den forsmæede Elsker tre blomstrende Gøgeurter (Nigritella) under den knibske Piges Hovedpude.¹¹⁴ Det minder stærkt om den i Sagafortællingen nævnte Praksis, og det Spørgsmaal melder sig, om dette ret harmløse romanske Elskovsorakel er opstaaet spontant, eller om det blev bragt sydpaa af germanske (nordiske?) Folk f.Eks. i Folkevandringstiden og med krigeriske Invasioner nordfra over Alperne.

En *Heiratsblume* (*Orchis latifolius*), der opgraves Sankt Hansdag, har fem Fingre paa Rodknoldene og ikke som den øvrige Tid af Aaret kun fire (Erzgebirge); Knoldene studeres omhyggeligt, og hvis de to af Knoldens Fingre griber ind i hinanden, skal Brylluppet snart staa – og vice versa (Østpreussen). Tilsvarende i Italien (Piemont, øvre Tessin o.a. St.); her gaar de forelskede Par ud for at oplede en Gøgeurt, hvis haanddelte Knolde kaldes *concordia* eller *discordia* ('Enighed', 'Uenighed') alt eftersom "Hænderne" er vendt mod eller fra hinanden, thi deraf slutter de, om deres Forhold bliver varigt eller snart opløses.¹¹⁵ Den *concordia*, som ifg. Porta blev brugt af sicilianske Koner i det 16. Aarhundrede, naar de var uenige med deres Mænd, var dog sikkert ingen Orkidé, men den ogsaa herhjemme kendte Prydplante Jødekirsebær (*Physalis alkekengi*) – han kalder den nemlig ogsaa *vesicaria* (vesica 'Blære').¹¹⁶

En Trylle- og Lægebog fra 1610 (*Magia naturalis* af Wolfgang Hildebrand; Trykkested og Forfatterens rette Navn ikke nævnt, maaske af Frygt for Inkquisitionen) giver denne Recept *contra impotentia*:

Nimm Bibergeyl, Hirschbrunst, langen Pfeffer ana 2 loth Satorones, Palmae Christi, Calmuss, Aron, Galgant, Nesselsamen, Burrago, Bethonien ana 1 loth stoss jedes besonders klein, danach mische es unter einander. Unnd wenn du es brauchen wilt, so nimb Morgens und Abends allwegen 1 q.

in warmen Wein. Mirabiler irrigat et exitat torpentes etiam ex maleficio tales.

Men Satyrion virker ogsaa paa Kvinder: *Sic eruca large sumta, cicer, coepae, pastinaca, anisum, coriandrum, pinearum nucum nuclei, inter hos satyrion, large movet semen et fortius venerea in te obstat et mulieribus libido acrius excitatur venerisque urticae sunt.*

En anden Tryllebog et Aarhundrede senere (hvis Forfatter ogsaa klogeligt undlader at røbe sit Navn) brüger dette Raad til at bringe Lykke i et Ægteskab:

Man grub im Vollmond diejenigen Knabenwurzeln, wo immerdar Männlein und Weiblein beieinanderstehen. Das Männlein gab man ihr in einer Speise, die sie sonst gern zu sich nahm, zu essen und heimlich zu genießen, er aber musste die Wurzel des Weibchens [*Orchis* med spaltede Rodknolde] in einem feygelblauen Tüchlein von Seiden bei sich tragen, wie dann geschehen und sie ihn dermassen hernach geliebt hat, dass sie ihn fast nicht aus den Augen lassen können und jährlich ihn mit einem Kinde erfreut hat...¹¹⁷

Plettet Gøgeurt kaldes i det skotske Grevskab Aberdeen *lover's wanton* 'Elskers Vellyst'; Almuen tror, at Nydelsen af den hvide Rod giver stor Lyst til det andet Køn, mens den sorte Rod har modsat Virkning.¹¹⁸

L. MAMMÆ-NAVNE. LAKTAGOGA

En Del Navne til Orchidaceae med haanddelte Rødder viser, at man ogsaa har sammenlignet dem med *mammæ* (Bryst, Yver, Patter) og herudfra tilskrevet dem laktative Kræfter:¹¹⁹ da.: Maries Ko, Maries Køer (Østjyll.).

Svinepatter (Anholt 1939; sml. Navnene Solilje og Griseurt til Stor Konval i Østjyll.,

hvis hængende Blomsterrad ad en buet Stængel morsomt minder om et Kuld diende Grise¹²⁰).

sv.: Jungfru Maria bröst (1755ff).

gjetjur 'Gedeyver'.

no.: Marijuver

Gjetjuver

finsk uvarosheinä 'Yvergræs',

lehmänutarheinä 'Koyvergræs'.

ty.: Kuheuterchen (Østpreussen),

Geissuter (Graubünden).

I Sydjylland (Malt) fjernede man visse Dele af Blomsten og mente tilsidst at kunne se "Marie med Barnet"¹²¹

Et yverlignende Organ maatte ifølge den primitive Organoterapis Motto *similia similibus curantur* kunne bruges til at sikre, subs. øge Laktationen, hvortil ydermere kommer Gøgeurtens tilskrevne antidæmonske Kræfter. Orchis-Knolde (vel de lyse) blev lagt i Sien for at beskytte Mælken og sikre Gaardens "Smørlykke".¹²² I Norge blev Rødderne sammen med andre Trylleurter brugt mod Malkefejl hos Køerne, da saadanne Lidelser skyldtes onde Magter,¹²³ og i Spreewald (Østtyskland) fik Køerne *krowine humje* 'Koyver', hvis de gav lidt eller daarlig Mælk.¹²⁴ Samme Middel til Køer og Geder nævnes fra Vestpreussen og Schlesien;¹²⁵ i Böhmen gnides Kvægets Vandtrug med *Johanneshand* (Orchisrødder) som Beskyttelse mod Forhekselse, og efter lettisk Folketro skal Rødderne af *O. maculatus* give rigelig Mælk og et tykt Lag Fløde i Karrene.¹²⁶ Som Undtagelsen, der bekræfter Reglen, siges i en Egn af Vogtland, at *Kuckucksblumen* bragt ind i Stalden skader Husdyrene, saa bl.a. Køerne ophører med Laktationen – noget, der er hævdet ogsaa om andre Foraarsblomster.¹²⁷

I Sverige og i Jylland er Gøgeurt og Perikon blevet gravet ned under Stalddørens Tærskel eller sat over *a Nosda'r* som Værn mod Trolde-tøj, der vil skade Husdyrene.¹²⁸

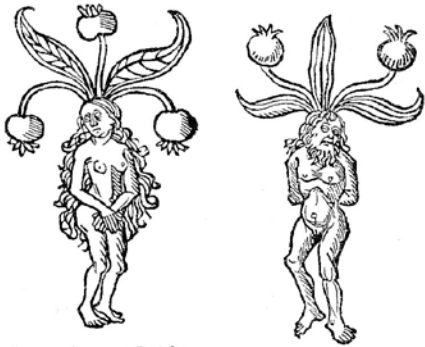
Mandragoras. Alrunn.

Alruna (*Mandragora officinarum*), ur Christian Egenolff, *Herbarum, arbum, fruticum, frumentorum ac leguminem*, Frankfurt, 1546.

M. ALRUNE-IMPULSER

Endelig maa nævnes de mange Impulser, der fra den ældgamle Trylleplante *Alrunn* (*Mandragora officinarum*) er tilgaaet *Orchis-Knoldene* saavel som andre Vækster med flerdelt "menneskelignende" Rod (*Bryonia*, *Atropa*, *Arum* m.fl.), der blev solgt og brugt som "ægte" Alruner.¹²⁹ Man kunde altsaa paa sin Vis kalde Gøgeurten for "Nordens Alrunn", thi den har mange Træk fælles hermed: fremvokset af Sperma etc., Roden menneskelignende og personificeret (jnf. Brunfels og Bock: *Männchen*, *Männlein*; holl. *mannejeorchis* o.lign., *zotskullekensmanneke*, *-wijffe*, færøisk *børkubondi*), Elskovsamulet, umiddelbar afrodisiakisk Kraft, Lykkebringer m.m. Der nævnes de samme mystiske

alrune fraw cclvñ c alrune man cclvñ c

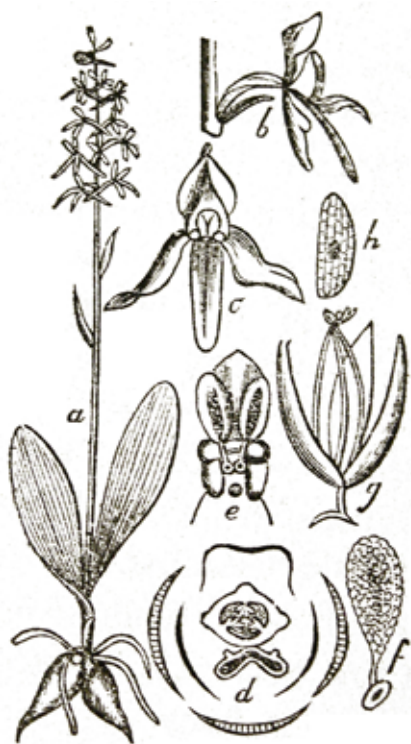
Kvindelig og mandlig Alrune. Træsnit i *Hortus sanitatis*, 1486.

Formaliteter og Besværgelser ved baade *Man-dragoras* og *Orchis'* Opgravning, og da den ægte Alruneplante som bekendt ikke vokser i Nordeuropa, gælder flere af den Slags Skildringer fra Tyskland, Island og Baltikum sagtens Gøgeurter.¹³⁰ En medvirkende Aarsag til, at *Orchis*-Arterne ikke i Længden har kunnet hævde sig som Afrodisiakum, hvorimod Alrune og Ginseng stadigvæk nyder en vis Yndest i Orienten, maa søges i den Omstændighed, at de ikke som sidstnævnte Planter indeholder Alkaloider med Irritationseffekt paa Erektionscentret og de kombinerede Kønskirtel- og Urinudførselsveje.¹³¹

Man har dog Vished for, at Gøgeurtnolde lige til Nutiden er blevet forhandlet som Amuletter og Talisman'er, der skulde beskytte mod Sygdom og skaffe Held i Erhverv og Kærlighed. Det nævnes saaledes ca. 1900 fra Leipzig og Berlin, Valfartsbyen Mariazell i Steiermark.¹³² I en Egn af Westfalen er det endnu Skik, at Børnene Pinsenat drager ud for at søge "Pfungstblumen"; de graver Planterne op og anstiller Varsler af deres Udseende. Som for saa mange andre Børnelege gælder det, at den afspejler en ældgammel Praksis. I Byen Münsters Arkiv finder man atter og atter Forbud mod at samle og sælge *Pfungstblumen*. I Aaret 1549 er der gjort en Postering paa 3 Schilling som Udgift til en "Bottmeister",

som gik fra Hus til Hus *dat de megede [Mägde] keine pinxtblomen kaifen sollen, dat de megede keine pinxtblomen hebben sollen vor allen porten, dat de pinxtblomen to verbadden, up pinxten keine pinxtblomen to halen* o.s.v. Af Retsprotokollerne efter 1600 fremgaar det, at Bottmeistersernes Kontrollbesøg fandt Sted regelmæssigt Andendagen før Pinse. I en Instruks til Bottmeisteren hedder det f.Eks. 1602, at han skal *gegen bevorstehendes Pinxtfest Haus bei Haus anzeigen, dass keine Megede sich bei den Pinxtblumen finden lassen, widringenfalls dieselben in den Tornkasten [Gabestöcken] gebracht werden*. I Aaret 1604 skulde Bottmeisteren forkynde ved alle Porte *dass die Pinxtblomen cessieren mögen*, 1608 og 1611 *dass die Pinxtblomen und deren in den Vorjahren gespürte Üppigkeit unterbleibe und die Übertreter zur Strafe gebracht werden*, og 1615: *den Unrat der Pinxtblomen so vor järlix gespürt worden, abzustellen*, 1617: *die Bottmeister sollen achthaben, dass das vorige Unwesen, so die Dienstmegede wegen der Pinxtblomen zu verüben pflegen, nicht wieder einreise, sondern die Megede, so betreten, auf die Schreiberei gebracht werden*.¹³³ Man ser, hvordan Byraadet fra Aar til Aar har forsøgt at afskaffe den fra gammel Tid befæstede Skik, baade af religiøse Grunde og fordi der utvivlsomt er drevet megen Svindel med dette Afrodisiakum.

Orchis-Rødderne blev som andre Substitutter for ægte Alrune solgt enten i tildannet Stand eller in natura. Det vigtigste var altid den menneskelignende Figur. I Litauen skelner man mellem to Køn af *geguzė rāibe* (*O. incarnatus*): kvindelige Eksemplarer har to Ben, men de mandlige tillige i Midten en penislignende Udvækst.¹³⁴ Ogsaa fra Hessen oplyses, at der er *Orchis*-Knolde med enten mandlige eller kvindelige Kønsorganer.¹³⁵ R. Rasmussen tyder det færøiske *børkubondi* (sml. *kápu-kona*, sv. *syskonbarn* (1775)), norsk *vallmosyster* (*Platanthera bifolia* 1766ff.) som 'Husbonden til børka' (= Roden af Tormentil, der altsaa opfattes som en rund og trivelig Kone).¹³⁶ Forøvrigt

Nattviol (Platanthera bifolia), ur N.J. Andersson, Inledning till botaniken, 1863.

er ogsaa Tormentilrod ('Blodrod') blevet brugt til magiske Kunster (paa Island) og som Alrune-Erstatning.¹³⁷

KONKLUSIONER

Visse Planters Rodform har siden Samlerstadiet beskæftiget alle Folkeslags Fantasi. Tilskrevne og virkelige Ligheder med Gøgeurters tvedelte eller fligede RodknoIde skabte i den klassiske Oldtid en sydøsteuropæisk Anvendelse som Afrodisiakum, som i de følgende 2200 Aar vandrer til det øvrige Europa og der bevares praktisk taget uændret lige til

vort Aarhundrede. En sideløbende folkemedicinsk og veterinær Anvendelse har afsat en lang Række intereuropæiske Seksualnavne til Orchidaceae.

En yngre Sagafortælling giver det første litterære Udsagn om en afrodisiakisk Anvendelse i Norden, men sproglige Reminiscenser tyder paa, at dette Afrodisiakum var kendt allerede i Vikingetiden og at Gøgeurter rimeligvis spillede en Rolle i endnu ældre falliske Religioner. Danmark-Sverige danner Grænsen mellem en illyrisk-orientalsk fallisk og en nordvestskandinaviske mantiske Navnegruppe; sidstnævnte synes opstaaet lokalt uden eller med ringe antik Paavirkning. Begge Forestillingskredse støder i Middelalderen sammen i Mellemeuropa og bliver, med Tilbagetrængning af det blidere nordiske Stof, til de i 1500- og 1600-Tallets Urtebøger nedlagte seksuelle og mere bastante Tryllerier.

En hedensk Freya- og Frigg-Veneration i Forbindelse med Gøgeurter er bevaret rene og længst paa Island, i det øvrige Europa ret hurtigt ændret af Kristendommen og korporeret ind i en Mariakult, der atter affødte en Række nordiske Maria-Navne til Gøgeurter. En clavis-Navnegruppe synes at være de sidste sparsomme Minder om en nyere gynækologisk Brug i Kontakt med Mariadyrkelsen, og en mammæ-Gruppe skyldes Lighedsmagi til Stimulering og Sikring af Laktationen.

Gøg-Komplekset maa udtrykke Ligheds-punkter mellem afrodisiakisk Praksis og Fuglens Gejlhed, i videre Forstand dens Fjerdrag og Træktid. De er enten opstaaet spontant eller indvandret via tyske Urtebøger. Den af de to RodknoIdes afvigende Kulør inspirerede Dualisme i Anvendelsen (mørk = ond, negativ; lys = god, positiv) faar i mange manus-Navne en sagnagtig Karakter og udtrykker en Advarsel eller Aversion mod en afrodisiakisk Anvendelse, der tildels overføres fra Arter med testdannede Rødder, og som den kristne Lære fordømmer.

Impulser fra den stærkere Alrunetro har i høj Grad paavirket og udformet Forestillingerne om Orkidéerne (Fremvækst af Sperma etc., Opgravningsceremonier, Røddernes Kønssdifferentiering og Brug som Apotropæum og Afrodisiakum, Lykkebringer m.m.). Gøgeurterne savner imidlertid Alrunes og Ginsengs hidsende Giftstoffer og har derfor ikke i Længden kunnet hævide sig; efter en Glansperiode i 1500- og 1600-Tallet gør de følgende Aarhundreders medicinske Forskning og Oplysningen i det hele taget dette ældgamle folkelige Elskovsmiddel overflødigt.

FORKORTELSER

Britt. Holl. = Britten, J. & Holland, Rob., 1886, *A Dictionary of English Plant-Names*, London.

Hovorka-Kronfeld = Hovorka, O. von & Kronfeld, A., 1908–09, *Vergleichende Volksmedizin* I–II, Stuttgart.

Hwtb. Aberggl. = *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* (især Bd. IV, 1931–32), Berlin.

J.-T. = Jenssen-Tusch, H., 1867–71, *Nordiske Plantenaavne*, København.

Lyttk. = Lyttkens, Aug., 1912–15, *Svenska växt-namn* (Bd. III), Stockholm.

Marzell, *Tiere* = Marzell, Heinrich, 1913, *Die Tiere in deutschen Pflanzennamen*, Heidelberg.

LITTERATURHENVISNINGER OG NOTER

- 1 Whatham, A. E., 1918, "Phallic Symbolism", *American Journal of Urology and Sexology* XIV, s. 63–73, 111–116, 166–177, 350–361; XV, 1919, s. 71–77; Hovorka-Kronfeld II, s. 522.
- 2 Hovorka-Kronfeld II, s. 165, 168, 170, 179; Reichborn-Kjennerud, I., 1933, *Vår gamle trolldomsmedisin* II, Oslo, s. 23.

- 3 Fischer, G., 1947, *Heilkräuter und Arzneipflanzen*, Berlin, s. 186f.; Heidt, K., 1942, *Gegenwärtige Kenntnis und Anwendung einheimischer Heilpflanzen in der Volksmedizin*, Giessen, s. 60. – Th. van der Velde mener (*Det fuldkomne Ægteskab*, 1938, København), at Paastanden om Orchis-Produkters erotisk pirrende Evner maa tilskrives *Fantasier, der fortrinsvis har Rod i det symbolske*.
- 4 Fischer [note 3]; Tschirch, 1912, *Handbuch der Pharmakognosie* II, Leipzig, s. 384; Marzell, Heinr., 1935, *Neues Illustriertes Kräuterbuch*, Reutlingen, s. 299; Stern, Bernh., 1903, *Medizin, Aberglauben und Geschlechtsleben in der Türkei* I, Berlin, s. 234f., jnf. Luce, J. W. L. von, 1823, *Topographische Nachrichten von der Insel Oesel*, Riga, s. 298: *Die Bucharen rösten die trockene Wurzel und kochen eine Art Kaffee davon, der auf allen Wirthshäusern daselbst gereicht wird*.
- 5 Sml. Tuschmann, Jul., 1894–95, i *Mélusine* VII, s. 275.
- 6 Brøndegaard, V. J., 1951, i *Dansk Veterinærhist. Aarbog 1950*, s. 65f.; Marzell, *Tiere*, s. 102, og sm. Forf., i *Hdw. Aberggl.* IV, s. 1555, 1558; Hegi, G., 1923, *Illustrierte Flora von Mittel-Europa* IV, München, 2, s. 522, 534, 536; *Acta Philologica Scandinavica* IX, 1934, s. 53; Aigremont, 1908, *Volkserotik und Pflanzenwelt* II, Berlin, s. 21.
- 7 Her citeret efter Marzell, H., 1926–27, i *Geschlecht und Gesellschaft* XIV, s. 211–223.
- 8 *Hwtb. Aberggl.* IV, s. 1556f., 1558.
- 9 Halácsy, Eugen von, 1904, *Conspectus florae graecae* III, Lipsiae, s. 167.
- 10 Fraas, K., 1845, *Synopsis plantarum florae classicae*, München, s. 279; Ziegenspeck, H., 1935, i *Botanisches Archiv* 37, s. 415f.
- 11 *Orchis* er Maskulinum; ikke desto mindre bruges Ordet i mange botaniske Værker som Femininum! *O. masculus* er forøvrigt, sammen med Bregnerne *Dryopteris filix-mas* og *Athyrium filix-femina*, vore Flora-Fortegnelse sidste Rester af Oldtidens gængse Kønssdifferentiering af Væksterne.
- 12 Et andet Eksempel: Marzell nævner i sin ellers meget udførlige *Neues Ill. Kräuterbuch* (1935)

- overhovedet ikke, at Sevenbom er brugt som Abortivum!
- 13 Burdigalensis, Marcellus, 1889, *De medicamentis liber*, ed. G. Helmreich, Lipsiae, s. 19.
- 14 Her citeret efter Schelenz, Herm., 1914, *Shakespeare und sein Wissen auf den Gebiete der Arznei- und Volkskunde I*, Leipzig, s. 217.
- 15 Sml. ogsaa Langkavel, B., 1866, *Botanik der späteren Griechen*, Berlin, s. 103f.
- 16 Magnus, Albertus, 1867, *De Vegetabilibus IV*, ed. Meyer & Jessen, Berolini, tract. 2 Kap., s. 18, VI, s. 454, 459.
- 17 Se Fischer, Herm., 1929, *Mittelalterliche Pflanzenkunde*, München, s. 276f.; s. 13 oplyser han, at *testiculus Bernhardi* var Munkenes Navn til Orchis, men i Synonymnøglen s. 273 er Navnet anført under *Lilium martagon*!
- 18 Steinmeyer, E. von & Sievers, E., 1898, *Die alt-hochdeutsche Glossen IV*, Berlin, s. 501; Höfler, Max, 1911, i *Archiv für Geschichte der Medizin V*, s. 259.
- 19 *The Herbal of Pseudo-Apuleius (Codex Casinensis 97)*, 1935, ed. F. W. T. Hunger, Leyden, s. 21.
- 20 *Eigen Volk XI*, 1939, s. 112f.
- 21 J.-T., s. 157; Lyttk., s. 1252, 1262.
- 22 Aigremont [note 6], s. 44f.; Prof. Dr. Wilh. Wissmann (München) har velvilligt meddelt mig det slaviske Navnestof, for hvilket jeg bringer min bedste Tak!
- 23 Nordhagen, Rolf, 1945, *Studier over gamle plantenaavn I. Motiver i nordiske navn på skinntryter og blåbær (Vaccinium uliginosum og V. myrtilus)*, Bergen, s. 144.
- 24 Reichborn-Kjennerud, I., 1922, *Våre folkemedisinske lægeurter*, Christiania, s. 42 (Originalteksten citeres).
- 25 Strøm, H., 1762, *Beskrivelse over Fogderiet Søndmør I*, Sorøe, s. 109f.; John, A., 1905, *Sitte, Brauch und Volksglaube im deutschen Westböhmen*, Prag, s. 87, 227; *Revue des Traditions populaires XIII*, 1899, s. 341 (*Nigritella nigra* i Savoyen), m.fl. I en senere islandsk Form er det ikke Kæresten, men – en Tyv man drømmer om.
- 26 Cockayne, T. O., 1864–66, *Leechdoms, Wortcunning and Starcraft of Early England II*, London, s. 145f., jnf. Petersen, N. M., 1863, *Nordisk Mythologi*, København, s. 78, der interpreterer *Fornjótr* med 'Den gamle Jyde'.
- 27 Bang, A. Chr., 1901–02, *Norske Hexeformulærer og magiske Opskrifter*, Christiania, Nr. 702. Der foreligger dog den Mulighed, at man har ment *flores palmae*, Pilerakler, der – paa Grund af Fallosformen – ogsaa er blevet brugt til at vække Kønndriften hos Husdyr (*Skattegraveren XII*, 1889, Kolding, s. 30).
- 28 Storaker, Joh. Th., 1928, *Naturriggerne i den norske Folketro*, Oslo, s. 59.
- 29 Gunnerus, J. E., 1766, *Flora Norvegica I*, Nidrosiæ, s. 22; Krogh, J. A., 1813, *Efterretning om Provstiet Nordfjord*, Bergen, s. 259; Wille, H. J., 1786, *Beskriv. over Sillegjord Præstegjæld i Norge*, København, s. 119 – m.fl.
- 30 Nicolaisen, O., 1889, *Fra Nordlands Fortid I*, Kristiania, s. 16; Qvigstad, J., 1932, *Lappischer Aberglaube*, Oslo, nr. 10.
- 31 Annenkov, N., 1878, *Botaničeskij slovarb*, Sankt Petersburg, s. 233; samme Forfatter oplyser, at Landsbyernes kloge Folk bruger Knolde af *Orchis latifolius* som Cantharide – deraf Navnet portča swadbyj 'Bryllupsødelægger', 'Brudforhekser'.
- 32 J.-T., s. 103, 155f. (1772 og flg.); J. Jonasson's haandskr. "Samling af islandske Folkeminder" i Dansk Folkemindesamling, Reg. 1918/7 & 1918/III–IV, nr. 462 (samlet Fremstilling), 1765f., 1769, 2407, 2421; jnf. ogsaa det svejtsiske Orchis-Navn *Liebwürza*, hollandsk *juffertroost* (Jomfrutrøst!), *liefkenskruid* o.a.
- 33 Jonasson [note 32]; Jessen, Knud & Mentz, Aug., 1940, *Vilde Planter i Norden I*, København, s. 276; J.-T., s. 105; *Præstepinteler til Herminium monorchis* i Sønderjyll. er tvivlsom.
- 34 Reichborn-Kjennerud [note 2], s. 23; Strøm [note 25]; J.-T., s. 350; *Festskrift til Feilberg*, 1911, København, s. 717; Trevelyan, M., 1909, *Folklore & Folkstories of Wales*, London, s. 89, Nordhagen [note 23], s. 87, Hovorka-Kronfeld II, s. 170. Løgs og Baldrianrods stærke Lugt skulde naturligvis fordrive Trolddommen. Paa Island skal *venusjurt* være et af *Valeriana's* Navne og anvendt mod Betændelse i mammæ (Jonasson [note 32], 2144).

- 35 Marzell, H., 1943, *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* I, Leipzig, s. 1302, 1304f., 1306; se ogsaa Lyttk., s. 1272f., Heukels, H., 1907, *Woordenboek der Nederlandsche Volksnamen van Planten*, Amsterdam, s. 168f.
- 36 Andre tvivlsomme mytologiske Navne til Orchidaceae er *norma* eller *jungfrutofel* (1868ff.) til den tropisk udseende nordsvenske Calypso bulbosa (se *Svenska turistföreningens årskrift*, 1934, s. 179) og *Niardar vötrr*, som ifg. Grimm, Jacob, 1844, *Deutsche Mythologie*, Göttingen, s. 198 skal have været et oldnordisk Orchis-Navn og betyde 'Njörðr's Handske'; snarere var ment en Havplante. I Nordhagen, Rolf, 1940, *Norske Flora*, Oslo, s. 63 kaldes Orkidéen *Epipogium aphyllum* *Huldreblom* uden Forklaring af Navnet.
- 37 Marzell [note 35], s.1306f., Kummer, Georg, 1952, *Schaffhauser Volksbotanik* I, Schaffhausen, s. 66.
- 38 *Skattegraveren* I, 1884, Kolding, s. 96.
- 39 Bom, Kaj, 1948, *Slang*, København, s. 74; se dog Lyttk., s. 56: *Pytter* (1745ff.).
- 40 Strøm, H., 1784, *Physisk-oekonomisk Beskrivelse over Eger Præstegjeld*, København, s. 98; Wille [note 29].
- 41 Landt, J., 1808, *Forsøg til en Beskrivelse over Færøerne*, København, s. 209.
- 42 Lyttk., s. 1253, 1257, 1263; Suhonen, Pentti, 1936, *Suomalaiset kasvinnimet*, Helsingfors, s. 246f. Det store Værk "Magisk folkmedicin" (*Finlands sv. folkdiktn.* VII, 1927, Helsingfors) nævner intet om Gøgeurters Anvendelse som Afrodisiakum.
- 43 Tang Kristensen, E., 1880, *Jydske Folkeminder* IX, København, s. 127; Lange, Axel, 1932, *Fynske Plantenavne og Folkeminder om Planter*, Odense, s. 35, og egne Optegn. fra Fyn ca. 1940.
- 44 Bezenberger, A., 1882, *Lithauische Forschungen*, Göttingen, s. 75.
- 45 Rhiner, J., 1886, *Volkstümliche Pflanzennamen der Waldstätten*, Schwyz, s. 28 (Kanton Schwyz); Heidt [note 3] (Hessen-Nassau); Marzell, *Tiere*, s. 102.
- 46 *Bergens Museums Aarbog*, 1910, s. 57.
- 47 Notits i *Hejmdal*. med *Frederiksborg Amtsavis* som Kilde; B T, 11/1 1954.
- 48 Testes-Navnestoffet hentet fra: Aphelen, Hans von, 1786, *Den Almendelige Natur-Historie* III, København, s. 94, J.-T., s. 105, 155f., 322, *Skattegraveren* V, 1886, Kolding, s. 95, XII, 1889, s. 159, Lyttk., s. 1253, 1259f., 1263f., Suhonen [note 42], s. 245ff., *Tidsskr. for hist. Botanik* I, 1921, s. 58, 246; egne Optegnelser; Marzell, *Tiere*, s. 29f. (m. Litteraturhenvisn.), 101, Schrank, F. P. von & Moll, K. E., 1785, *Naturhistorische Briefe über Österreich ...* II, Salzburg, s. 350. – Om en evt. Forbindelse mellem *Orchis*-Navnene *ows-*, *højstdrebbel* (Aarhusegnen: J.-T., s. 322) og Kombinationen *ywsen* 'brunstig' > *ywsendrywer*, *øwsendriwer* > *Oksendriwer* > *Kodriwer*: Brøndegaard [note 6], s. 66f., og Lange, Johan, 1950, i *Horticultura* 4, s. 72, 74f.
- 49 *Eigen Volk* XI, 1939, s. 109f., jnf. *Bot. Archiv* 37, 1935, s. 423ff.
- 50 Smith, Huron H., 1933, *Ethnobotany of the Forest Potawatomi Indians*, Milwaukee, s. 121, sm. Forf., 1932, *Ethnobotany of the Ojibwe Indians*, Milwaukee, s. 377, 431; Teit, James A., 1930, *Ethnobot. of the Thompson Indians of British Columbia*, Washington, s. 462, 506.
- 51 Bergen, Fanny D., 1899, *Animal and Plant Lore*, Boston, s. 113, sm. Forf., 1898, i *Journal of American Folklore* XI, s. 280f.
- 52 Wlislöck, Heinr. von, 1891, *Volks Glaube und religiöser Brauch der Zigeuner*, Münster in Westfalen, s. 90, sm. Forf., 1892, *Aus dem innerem Leben d. Zigeuner*, Berlin, s. 75.
- 53 Gubernatis, A. de, 1878, *Mythologie des plantes* I, Paris, s. 91; *Globus* XCV, 1909, s. 282f.
- 54 Ulrich, A., 1897, *Beiträge zur bündnerischen Volksbotanik*, Davos, s. 29; Kummer, Georg, 1952, *Schaffhauser Volksbotanik* I, Schaffhausen, s. 25; Heukels [note 35].
- 55 Brunfels, O., 1534, *Kreüterbuch contrafayt volkkummen ...*, Strassburg, s. 22f.; Bock, H., 1551, *New Kreutterbuch*, Strassburg, s. 299a.
- 56 Schrank & Moll [note 48].
- 57 Reichborn-Kjennerud [note 24], s. 14; tysk *Bocksgeil* til Orkidéer nævnt fra det 17. Aarh. Ogsaa Alrunen, der har mange Træk fælles

- med Gøgeurterne (se s. 93f.), tænktes fremvokset af Forbryderes Sæd eller Sved.
- 58 Se Marzells Kompilationer i Hegi [note 6], s. 336f., og sm. Forf. *Tiere*, s. 185f. Variationerne er mangfoldige: Gøgekartoffel (Finl.), Gøgenøgler (Sverige), Gøgestøvler (Litauen), Gøgetaarer (Rusl.), Gøgetestikler (Kärnten i Østrig), o.m.a.
- 59 Skriftlig Oplysning fra Apoteker Paul Hauberg 1954.
- 60 Lyttk., s. 1263.
- 61 Udvalg for Folkemaal (UFF) top. Saml. 1906/76: 1172, 3001 (indsendt 1919) og egen Optegn. 1946. Blomsternes Ildelugt har rimeligvis ogsaa spillet ind. Paa Ny Guinea siges, at de blegrune Pletter paa Pisangbladene opstaar, naar Stjerneerne pisser paa dem (*Zeitschrift für Ethnologie* 65, 1933, s. 279).
- 62 Samme Navne i Tyskl., Engl., Skotl., Frankr., Svejts, m.fl. europæiske Lande (*Danske Folkemaal* IV, 1930, s. 2ff.). Paa Øland i Vendsyssel kaldes Plettet Gøgeurt *Tudseblomst*, fordi den vokser, hvor der er mange Frøer og meget Tudsespyt. Nordengelske Børn tror det bringer Uheld at plukke de Blomster, som Gøgen har spyttet paa (Britt. Holl., s. 35); i Frankrig gror 'Gøgeurter' ??; Engkarse, Trævlekrone m.fl. frem dér, hvor Gøgene har spyttet (Rolland, E., 1896, *Flore populaire* I, Paris, s. 239). Allerede Bock 1539 og Fuchs 1543 mente, at Navnet Gøgeurt skyldtes bl.a. Cikadeskummet.
- 63 Henriksen, Kai L., 1944, *Danske Insektnavne*, København, s. 68.
- 64 *Skattegraveren* III, 1886, Kolding, s. 252.
- 65 Tang Kristensen [note 43] II, 1876, s. 222; Marzell, *Tiere*, s. 185f. Navnet *Gøgsgraa(d)* hos Simon Paulli 1684, med mange senere Variationer: Gøgsgrød, Gøjsengrød etc., hører vel herhen. Moth ca. 1700 har *Gøgegrød* til den runde Hulurtrod, *Radix aristolochiae rotundae*, der har haft folkelig gynækologisk Anvendelse. I mange Lande bliver Gøgeurternes Bladpletter tilskrevet Kristi Blodstaarer: Dähnhardt, O., 1909, *Natursagen* II, Leipzig & Berlin, s. 229f. Sml. ogsaa russ. 'Gøgetaarer' (Marzell l.c.). Taarer, Spyt, Skarn, Blod er Eufemismer for Sperma.
- 66 Marzell, *Tiere*, s. 179–188.
- 67 Marzell, *Tiere* (Index s. 221, 229). Om Gøg og Stork som Fallos-Symboler, se Mannhardt, Wilh., 1856, i *Zeitschrift für deutsch. Mythol.* III, s. 209–298, IV, s. 447, Grimm, J., 1876, *Deutsche Mythologie* II, Göttingen, s. 563ff., III, s. 195f.; Moll, Alb., 1921, i *Handbuch d. Sexualwissenschaften*, s. 582f. Heide, Fr., 1940, *Onde og Gode i Dyrerham*, København, s. 31ff., *The Folklore Record* II, 1879, s. 47–91.
- 68 Harpestræng, H., 1936, *Liber herbarum*, ed. Paul Hauberg, København, s. 33.
- 69 Herom videre i Hovorka-Kronfeld I, s. 214f. og *Archiv für die Geschichte der Medicin* 17, 1925, s. 201f.
- 70 Schelenz, H., 1910, i *Archiv f. Gesch. d. Med.* IV, s. 145f.
- 71 Bock, H., 1551, *New Kreutterbuch*, Strassburg, s. 299a; Theophrastos, ÅR, *Historia plantarum* 9, ORT, s. 18.
- 72 I en Protokol fra Lunds Apotek kan man se, at en lægestuderende ved Eksamen 1730 er blevet spurgt om Midler til Kønndriftens Stimulering og har svaret med bl.a. en Latværgen bestaaende af Gøgeurtnolde, Mandskraftrod [Pastinak], adskillige Krydderier plus Moskus (cand. pharm. Nielsen, Harald, 1953, i *Farmac. Tid.*, nr. 35, s. 1).
- 73 Det saakaldte Kyskhedstræ var *Vitex agnus castus*; herom: Nyrop, Kr., 1926, *Ordenes Liv* III, København, s. 66 og Lange, Axel, 1937, i *Vore Haver* 3, s. 260f.
- 74 *Vidensk. Selskabs Ordb.* VI, 1848, s. 994f.: *Sygskenap* = Almuenavn til *Ophrys monorchis*, Desmerknep; ifg. Moth er *Syg* en Orne, som ved Gildningen kun mistede den ene testis. E. Viborg foreslog 1793 Navnet Anmod.
- 75 J.-T., s. 157, 175.
- 76 Kalkar, O., 1886–92, *Ordb. til det ældre danske Sprog* II, København, s. 39.
- 77 *Vidensk. Selskabs Ordb.* II, 1802, s. 380f., Feilberg, H. F., 1886–93, *Ordbog over jyske Almuesmål* I, København, s. 434, Falk, H. & Torp, A., 1903, *Etymologisk Ordbog* I, Kristiania, s. 223.
- 78 J.-T., s. 340 – der mener, at *gild* betyder god; jnf. Lange [note 43], s. 102f., og *Fynsk Hjemstavn*, 1939, s. 44.

- 79 Moth G 186 og G 330 efterset af Ordbogsred. Kaj Bom.
- 80 *Magazin für Litteratur d. Auslandes* 67, 1865, s. 138; sml. isl. *Þjofarót* 'Tyverod', findes under Galge, bruges af Mestertyve: Maurer, K., 1860, *Isländische Volkssagen der Gegenwart*, Leipzig, s. 178; *Diebsgras* lukker Laase op: *Am Urquell* V, ÅR Slå i Statsbibliotekets katalog, s. 163 (Lille-rusl.). Kontakt med den stærke Alrunetro.
- 81 Brittt.-Holl., s. 145.
- 82 Thirsch, A., 1912, *Handbuch der Pharmakognosie* II, Leipzig, s. 375.
- 83 Heyl, J. A., 1897, *Volkssagen, Bräuche und Meinungen aus Tirol*, Brixen, s. 32.
- 84 Tang Kristensen, E., 1896, *Danske Sagn* IV, Aarhus, s. 614, Rasmussen, R., 1950, *Føroysk plantunovn*, Tórshavn, s. 47f. ("nyere"), Storaker [note 28], s. 59, Lyttk., s. 1255 (til *Orchis sambucinus* 1888ff.), Suhonen [note 42], 245f., 274 ('Adamshaand'; og efter Blomsterfarve: rød 'Adam', lys 'Eva'); Brittt. Holl., s. 5, *Journal of American Folklore* XI, 1898, s. 280f. (paa New Foundland om *Arethusa bulbosa*).
- 85 Bergen [note 51], s. 103, Niles, Grace Greylock, 1904, *Bog-trotting for Orchids*, New York & London, s. 284.
- 86 J.-T., s. 155f., 322, Feilberg [note 77], s. 268, 510, II, 1894-1904, s. 49, III, 1904-08, s. 468, *Sønderjysk Maanedsskrift* 5, 1928, s. 94, *Flora og Fauna*, 1894, s. 23, *Heimatblätter für den Kreis Sonderburg* I, 1914, s. 38ff., UFF top. Saml. 2515 (Ulfborg), skr. Meddelelse fra Salling 1950; *Acta Philologica Scandinavica* 9, 1934, s. 53; Mohr, N., 1786, *Forsøg til en islandsk Naturhistorie*, København, s. 209; Lyttk., s. 1265f.; *Hwrb. Abergl.* IV, 1931-32, s. 1559, Marzell, *Tiere*, s. 66; Shakespeare, William, *Hamlet*, IV. Akt 7. Scene.
- 87 Nordhagen [note 23], s. 75-80, sm. Forf., 1950, *Mikkelsbær, mikkelsfisk og Mikkell rev*, Bergen, s. 32-34 (m. Tegning, der viser de parvis anbragte Bær).
- 88 Heide, Fr., 1936, i *Aarb. f. hist. Samf. f. Odense og Assens Amter*, s. 693f., jnf. Blinkenberg, C. S., 1904, *Archaeologische Studien*, København, s. 103.
- 89 Tang Kristensen [note 43], s. 14.
- 90 Hansen, H. P., 1941, *Hyrdeliv paa Heden*, København, s. 120; Hyllén-Cavallius, G. O., 1864-68, *Wärend och Wirdarne* I, Stockholm, 238, Lyttk., s. 1257.
- 91 Stoll, O., 1908-09, *Zur Kenntnis des Zauberglaubens der Volksmagie und Volksmedizin in der Schweiz*, Zürich, s. 90.
- 92 Tang Kristensen, E., 1922, *Gamle Raad for Sygdomme hos Mennesket*, Viborg, s. 157 (Midlet svarer ganske til Chr. Pedersens Anvisninger).
- 93 Tang Kristensen [note 43], tillægsbd. III, s. 617.
- 94 Hovorka-Kronfeld I, s. 35; Treichel, A., 1894, i *Altpreuss. Monatsschriften* 31, s. 467 (Westpreussen); Josselyn, John, 1672, *Raritees*, London, s. 42; Bergen [note 51], s. 164 (*Habenaria?*).
- 95 Meddelt af Dr. Marzell, Gunzenhausen (Bayern) 1955.
- 96 Andersen, Anton, 1885, *Fra Planternes Verden*, København, s. 145 (fra Fyn 1876), *Skattegravere* III, 1886, Kolding, s. 80.
- 97 Lange [note 43], s. 35; tilsvarende Elskovsriddel med et Æble: Feilberg [note 77] III, 1904-08, s. 1135 (Litt. henv.).
- 98 Kamp, Jens, 1877, *Danske Folkeminder*, Odense, s. 163 (fra Frijsenborg-Egnen i Østjyll.), *Deutsch. bot. Monatschr.* XI, 1893, s. 75.
- 99 Hovorka-Kronfeld II, s. 178; *ciavar* 'laase, coire' (Venedig, l.c.).
- 100 Schiöler, Severin, 1932, i *Jorden runt*, s. 372.
- 101 *Hwrb. Abergl.* VII, 1935-36, s. 1224f., *Folklore Journ.* V, s. 208; Møller, J. S., 1940, *Moder og Barn i dansk Folkeoverlevering*, København, s. 132 (med Foto af Sølvnøgle anv. som Fødselsamulet).
- 102 Nordhagen [note 23] II, 1947, s. 53ff.
- 103 Abbott, G. F., 1903, *Macedonian Folklore*, Cambridge, s. 122.
- 104 Brøndum-Nielsen, J., 1931, i *Acta Philolog. Scand.* 6, s. 171ff.
- 105 *Globus* 38, 1880, s. 314f.; sml. svensk *göknycklar* til *Orchis morio* (1914).
- 106 Jnf. Litteraturhenv. i Feilberg [note 77] II, 1894-1904, s. 459, 523.
- 107 *Tidsskr. f. pop. Fremstill. af Naturvidenskaberne* 5. Rk. II, 1875, s. 166; *Hessische Blätter für*

- Volkskunde* III, 1893, s. 2; Birlinger, A., 1861, *Volcksthümliches aus Schwaben* I, Freiburg im Breisgau, s. 140, 503, Birlinger, A., 1874, *Aus Schwaben* III, Wiesbaden, s. 184, 343.
- 108 Reichborn-Kjennerud [note 2], s. 62f.; Møller [note 101].
- 109 Thiele, J. M., 1818–23, *Danmarks Folkesagn* III, København, s. 381; *Minerva* IV, ÅR, s. 39; Ohrt, F., 1917, *Danmarks Trylleformler* I, København, s. 231, DFS 972, 2313.
- 110 Lyttk., s. 175f.; Söhns, Franz, 1907, *Unsere Pflanzen*, Leipzig, s. 35f.
- 111 Tegnér, Esaias, 1939, *Strödda uppsatser*, Lund, s. 87f.
- 112 *Skattegraveren* VII, ÅR, Kolding, s. 57 (Fyn, Sjæll.). Bemærk ogsaa, at *Mariefigre* er bevarret længst i isolerede Egne som paa Sejro og Samsø.
- 113 *Hwtb. Abergl.* IV, s. 1559f., Hovorka-Kronfeld I, s. 344, *Deutsche Volkskunde aus d. östl. Böhmen* II, 1911, s. 167.
- 114 *Revue des Traditions populaires* XIII, 1898, s. 341.
- 115 Gubernatis, A. de, 1878, *Mythologie des plantes* I, Paris, s. 99. Leland, Ch. G., 1892, *Etruscan Roman Remains in popular Tradition*, London, s. 330, *Schweiz. Archiv für Volkskunde* 19, ÅR, s. 48. Sml. det svejtsiske Sagn om to elskende, der sværger Troskab ved en Gøgeurt (her s. 83).
- 116 Portæ, Joh. Bapt., 1591, *Phytognomonica*, Frankfurt am Main, s. 222; *Pigekeys* er et af de mange danske *Physalis*-Navne.
- 117 *138 gantz neu entdeckte Geheimnisse ...*, 1717, Frankfurt, s. 37.
- 118 Britt. Holl., s. 316.
- 119 Marzell, *Tiere*, s. 5, 27; Feilberg [note 77] II, 1894–1904, s. 557, J.-T., s. 156; Rasmussen [note 84], s. 114; Suhonen [note 42], s. 247, Lyttk., s. 1254, 1257, *Festskrift* [note 34], s. 711.
- 120 *Skattegraveren* V, 1886, Kolding, s. 71.
- 121 *Skattegraveren* II, ÅR, Kolding, s. 44, XII, 1889, s. 158; lign. Manipulationer med Stedmoderblomsten.
- 122 Feilberg [note 77] II, 1894–1904, s. 556.
- 123 Reichborn-Kjennerud [note 2] I, 1928, s. 208.
- 124 Schulenburg, W. von, 1882, *Wendisches Volkstum in Sage, Brauch und Sitte*, Berlin, s. 201 jnf. Noten s. 105.
- 125 *Schriften d. Naturforsch. Gesellsch. Danzigs*, N. F. 6, ÅR, s. 47; *Mitteill. d. schles. Gesellsch. für Volkskunde* II, 1909, s. 200.
- 126 *Studien aus d. Pharmakolog. Inst. der Universität Dorpat* IV, 1894, s. 241.
- 127 Regel, Fr., 1895, *Thüringen*, Jena, s. 680; jnf. Marzell, H., 1911, i *Natur und Kultur* VIII.
- 128 *Runa* V, 1846, s. 77; Hansen [note 90], s. 122f.
- 129 *Hwtb. Abergl.* I, 1927–28, s. 313, 316, IV, 1931–32, s. 1559, 1561; *Pharmac. Tid.* 41, 1931, s. 669–672.
- 130 Wlislöck, H. von, 1891, *Volks Glaube und religiöser Brauch der Zigeuner*, Münster in Westfalen, s. 90ff., Teirlinck, Is., 1924, *Flora diabolica*, Antwerpen, s. 76, Hovorka-Kronfeld I, s. 344; Mohr [note 86], s. 252.
- 131 Faust, E. St. & Schmiedeborg, O., 1909, *Grundriss der Pharmakologie in Bezug*, s. 171f., *Archiv für experiment. Pathologie und Pharmakol.* III, 1925, s. 281–294; Gotfredsen, Edv., 1950, *Medicinens Historie*, København, s. 28.
- 132 Dähnhardt, O., 1898, *Volcksthümliches aus dem Königsreich Sachsen* I, Leipzig, s. 83; Ascherson, P. & Graebner, P., 1905–07, *Synopsis der mitteleuropäischen Flora* 3, Leipzig, s. 714; *Die Neue Zeitung*, 1954, Nr. 14.
- 133 *Heimatblätter der roten Erde* V, 1925, s. 283.
- 134 Aigremont [note 6], s. 43; sml. her s. 74.
- 135 *Hessische Blätter f. Volkskunde* V, ÅR, s. 145.
- 136 Brunfels og Bock [note 55], Heukels [note 35], Rasmussen [note 84], s. 44ff., 87, Lyttk., s. 1263, J.-T., s. 174.
- 137 *Hwtb. Abergl.* I, 1927–28, s. 1463.

HARPIKS SOM LÆGEMIDDEL

PROPOLIS

Honningbierne tætnet om foråret deres stade eller kube mod træk, fugtighed, sygdoms- og svampekim med en bearbejdet harpiks hentet fra nåletræer og bladknopper på poppel og hestekastanie. Som det vil være mange af læserne bekendt, har dette harpikslimstof – *propolis* – den senere tid været genstand for megen omtale i aviser, blade og populærvidenskabelige tidsskrifter. Bierne skal tilsætte råmaterialet en substans, der virker som katalysator på enzymer i spyt og mavesaft. Man hævder, at stoffet i selvforsøg har modvirket en lang række infektioner, og det betragtes i visse kredse allerede som et universal- eller mirakelmiddel.

Der foreligger ingen klinisk bekræftelse. Medicinalfirmaet Novo oplyser, at stoffet har en antibiotisk effekt, og det bliver nu testet på et dansk hospital. Skulle det vise sig, at propolis er et effektivt antibiotikum uden negative bivirkninger, har man endnu engang genopdaget et gammelt lægemiddel. Propolis omtales af Scribonius Largus og Plinius (1. årh. e.Kr.) som komponent i plastre og salver – *det anvendes på mange måder til lægedom ... trækker pigge og alt ud af kroppen, fordeler buler, opbløder hårdhed, lindrer nervesmerter og lukker bylder, man anser for håbløse, med et ar*” (*Naturalis historia* 11,6; 22,50).

Under de to verdenskrige blev propolis benyttet af sovjetiske kirurger til sårlukning, og 1957 fik den tyske dr. Franz Köhler patent nr. 1.037.651 på en ”Verfahren zur Herstellung eines therapeutisch wirksamen Extraktes aus dem Kittharz der *Apis mellifica*”. Det hedder i patentskriftet, at *et af harpikslimstoffet udviklet præparat tjener som salve især til behandling af dermatoser eller som tabletter til terapi eller profylakse ved halsbetændelser*.

Det er dog særlig den danske biavler K. Lund Aagaard, der med sine store private ”forsøgsrækker” (ultimo april 1973 cirka 43000 personer) har gjort propolis kendt i vide kredse. Efteråret 1973 grundlagdes AB Nordisk Propolis.

Selv om det er for tidligt at sige noget afgørende om propolis faktiske værdi, har det meget røre om sagen aktualiseret en undersøgelse af, hvilke indikationer harpiks hidtil havde i folke- og skolemedicinen.

NATURENS EGNE SÅRFORBINDINGER

Harpikser og balsamer er naturens egne sårforbindinger. De danner en sejtflydende, efterhånden fast skorpe over et sår og modvirker mekanisk, rimeligvis også antibiotisk,

Honungsbin (Apis mellifica) på bikupans fluster. Foto: Håkan Tunón

indtrængende mikrober og svampekim. Bevidst eller intuitivt har mennesket måske allerede i forhistorisk tid brugt "naturmetoden" til at lukke og/eller læge sår, bylder etc., siden også indvortes mod en række infektionssygdomme.

Folkemedicinen bygger på talrige praktiske "forsøg" og erfaringer. Den blev længe betragtet som overtro, men efter det vestlige lægevidenskabs anerkendelse af nogle gamle eksotiske droger (efedrin, reserpin, curare, vissamin m.fl.) begyndte man en systematisk undersøgelse af såvel naturfolkernes farmaci som europæiske husråd. Størsteparten viste sig som ventet at være klinisk værdiløs, men i adskillige tilfælde kunne den påståede virkning bekræftes. Det blev f.eks. opklaret, at den medicinsk virksomme bestanddel af stillehavsoernes kawa-kawa drikk, der gives for maveonder, betændelser m.m., er en harpiks med antibiotisk substans.¹ Inkarigets læger benyttede barksekreter mod mange infektioner ledsaget af feber,² og "perubalsam"

anvendes ligesom kopaiva-balsam ved bakterielt betingede betændelser i urin- og åndedrætsvejene, til sårforbinding, mod hudsygdomme og hæmorrhoider.

Nåletræ-harpiksens antiseptiske virkning tilskrives et stort indhold (op til 30 %) terpenolinolie, der let optages af organismen gennem huden, lunger og fordøjelseskanal og udskilles gennem nyrerne. Terpenolinolien bruges medicinsk mod forkølelse, lufttrøkatarr, nervesmerter, lungebetændelse, blødninger, difteri m.m. og indgår i mange plastre og salver.

Harpikserne hører ligesom propolis til de farmakologiske og klinisk udforskede naturstoffer. Deres komplekse indhold af æteriske olier, glykosider, alkaloider, syrer etc. gør det svært at afgøre, hvilket stof der i de enkelte indikationer bevirkede en eventuel effekt. Folkemedicinens harpiks-indikationer er praktisk taget identiske med propolis', nemlig sår- og tandpleje, betændelser, infektiøse urinvejs- og mavelidelser.

OLDTIDENS INDIKATIONER

Fra Orienten og Middelhavsløndene foreligger siden oldtiden litterære underretninger om forskellige træers harpiks eller balsam til mange lægeformål, således på sår og især skorpion- og slangebid.³ Harpiks (myrrha) blev i det gamle Ægypten anvendt til balsamering.⁴ Assyrisk medicin kendte pulveriseret harpiks på sår, syge øjne, hævelser, blegner samt til at fremme hårvæksten; ”den kongelige salve” blandet til parthernes konge indeholdt harpikser.⁵

Hippokratikerne benyttede fyrreharpiks fortrinsvis udvortes som sårlægemedel.⁶ I følge den græske historiker Herodot blev myrrha brugt som salve på sår, bylder etc., hans landsmand Theofrastos giver udførlige anvisninger på at indsamle harpiks, og i det 1. årh. e.Kr. kendte den romerske forfatter Celsus ret komplicerede harpiksplaster-recepter. Dioskurides skrev, at harpiks koges med eller uden vand til plastre og hostemidler. – Plinius, at lærketræets harpiks blandet med vand og bygmel lægges på bylder.

Arabiske skrifter fra 700-tallet hævder, at harpiks renser blodet og hjælper for hævelser, svulster etc.⁷ En koptisk papyrus fra 9. årh. har fyrreharpiks blandet med fedt, olie eller voks til et plaster på vanskeligt helende sår og hundebid, men også indvortes mod maveonde.⁸ Den persiske læge Abu Mansur (10. årh.) anbefaler blommeharpiks for udslæt og hudpletter, mens kirsebærharpiks lindrer bronkierne og opløser blæresten.⁹

NYERE FOLKEMEDICIN

Nyere folkemedicin: lapfolket spiser piller af granharpiks for sursuri og stranguri.¹⁰ Den danske dyrlæge E. Viborg gjorde forsøg med harpiks' urindrivende virkning på heste.¹¹ Hos

kanadiske indianere skal tre harpiksblærer af balsamgran spises ni morgener i træk for nyresmerter, tygget harpiks fremmer fordøjelsen.¹² Harpiks tygges og spyttet svælges mod indvoldssygdomme (finske lapper),¹³ for kolik og diarré, som afføringsmiddel (Rusland),¹⁴ mod kronisk forstoppelse (indianere i Kalifornien og Nevada),¹⁵ maveonde (Indien),¹⁶ mavesmerter og flatulens (indianere i Sydamerika; North Carolina; eskimoer i arktisk Alaska),^{17, 18} den udtyggede saft svælges mod diarré (maoris på New Zealand).¹⁹ Lærkeharpiks smurt på et stykke brød gives ko med maveforgiftning (Schweiz).²⁰ Ældre indianere tygger harpiks for reumatisme (Kalifornien),²¹ indianere i Nevada drikker te af fyrreharpiks mod reuma.²²

Det var i Skandinavien som størstedelen af det øvrige Europa, i Asien, Nordamerika og Afrika almindeligt at tygge harpiks for at holde tænderne rene og sunde, styrke dem og tandkødet, samt mod caries,²³ herom skrev Linné 1734 fra Dalarne:²⁴

Kvinnfolken, sällan karlarna, tugga i kyrkan och annorstädes ett slags kåda, på särdeles sätt preparerad ... Säges förtaga all sömn och fördriva skörbjugg. Åtminstone gör han rent tandkött och tänder. Samma tuggkåda prepareras så: man tager den klaraste kådan som fås på gran, den tilltuggas av vallkullor, pojkar eller käringar, tills kådan blir vit, seg, så att hon kan dragas långt emellan tänderna, ju längre hon kan dras, ju bättre sägs hon vara preparerad. Den otuggade smakar mer besk och hänger mer vid tändren.

Harpiks indeholder små kvanta peroxid og øver tygget en såvel kemisk som mekanisk virkning på tænderne. Kvinderne i Zillertal var kendt for deres smukke hvide tænder, hvilket blev tilskrevet deres daglige vane at tygge harpiks.²⁵ Indianere i det østlige Paraguay lader børn tygge harpiks mod trøske i

munden,²⁶ og i Arkansas mener forældrene, at børnene således værnes mod indvoldsorm.²⁷

Brunfels skriver 1532, at kirsebærharpiks drukket med vin er god for hoste. Harpiks fra forskellige træer drukket som vandafkog, tygget eller spist naturel anvendes folkemedicinsk mod halsonde, -betændelse, forkølelse, hoste, influenza, tuberkulose etc. især blandt nordamerikanske indianere,²⁸ i Steiermark blev tygget harpiks fra fersken- og abrikostræer²⁹. Under en epidemi skal man tygge fyrreharpiks mod smitte (finske lapper);³⁰ fyrreharpiks tygget to gange månedligt hindrer tyfusmitte (Tennessee/USA),³¹ granharpiks indtages for lungelidelser (Blackfoot-indianere),³² fyrreharpiks mod gonorrhoe (Indien), naturel tygget eller spist som piller mod kønssygdomme (indianere i Nevada), harpiks aflærk smurt på brød gives ko med lungeinfektion (Schweiz). Kirsebærharpiks anvendes mod eksem og børns skurv.³³

Folkemedicinsk er harpiks dog utvivlsomt hyppigst benyttet som et generelt sårlægemiddel – en praksis, der synes at være international. Harpiks spillede altid en stor rolle i norsk folkemedicin; et ”kvåplaster” var kendt fra gammel tid og forlanges endnu (1922) på apotekerne, oftest laver man det imidlertid selv. Det kunne i flere tilfælde forhindre blodforgiftning, når den straks blev pålagt.³⁴ Hos lapperne er harpiks naturel, tygget eller blandet med fedtstoffer den almindeligste salve på sår af enhver art, bylder, betændte fingre, hævelser, skurv, udslæt etc., på hugsår for at standse blødningen.³⁵

MANGE

TILBEREDNINGSFORMER

I det foreliggende materiale oplyses, at harpiks naturel eller (oftest) æltes, smeltes, koges med fedtholdige substanser såsom talg, fedt,

mælk, smør, fløde, terpentint, bivoks, bomolie, kokosolie, evt. lidt mel, til et (træk-)plaster eller en antiseptisk salve på friske og gamle sår, brand-, syfilissår, erysipelas o.a. hudlidelser, sprukne hænder, insektbid, svulster, frostknunder, panaritium, øjne og mundhule, benbrud, fodinfektioner, lymfekirtelsvulster m.m.: Norge,³⁶ Sverige,³⁷ sv. Finland,³⁸ Estland,³⁹ Letland,⁴⁰ Rusland,⁴¹ Tyskland,⁴² Alpelandene,⁴³ Italien,⁴⁴ ægæiske øhav,⁴⁵ Sydafrika,⁴⁶ sydamerikanske indianere,⁴⁷ USA,⁴⁸ hvor fyrreharpiks er et af indianernes vigtigste råstoffer for sårmidler,⁴⁹ endvidere eskimoer i Alaska,⁵⁰ Mexico,⁵¹ Indien,⁵² maoris på New Zealand,⁵³ Malaya og Kina.⁵⁴

I harpikssalven er også blandet brændevin, urin, fæces, svovl og (Østrig) sauerkraut, desuden *virak man finder i myretuer* (Norge),⁵⁵ *Panax horridum* og *Calytonia alsinoides* (Rusland), *Achillea millefolium* eller reven peberrod (Bosnien, Hercegowina),⁵⁶ sporer af *Lycoperdon* (finske lapper). Fra en norsk egn oplyses i 1600-t., at befolkningens *plaster til alle slags vunder og saar er af fintet andet tilred end gammelt øll, harpix eller grannequaa, og tjære, det kaager de tilsammen pa it grydeband indtil det bliffuer tynd grød.*⁵⁷

I Slesvig gned man harpiks, hvor ligtorn var fjernet med kniv.⁵⁸ Arabiske naturlæger i Algeriet lægger efter et kirurgisk indgreb omslag af fyrreharpiks blandet med talg, honning og mel på operationsåret,⁵⁹ og i følge den persiske læge Abu Mansur (10. årh.) fremmer samme harpiks et sårs granulation. Brunfels' urtebog 1577 meddeleer, at terpentint og hvid harpiks anvendes meget til plastre og salver, *das will ich den Wundarzten befehlen*, det renser gamle og nye sår, som den daglige erfaring viser – at skrive mere herom finder han overflødig. En lægebog fra ca. 1700 i Viborg by arkiv (Danmark) har harpiks i en sammenkogt sår balsam – *meget god for den, der er hugget, stukket eller på anden måde bleseret, når et plaster deraf lægges på skaden, læges den inden få dage.*⁶⁰

Under første verdenskrig brugte den tyske læge dr. Müller-Meernach hele sit lager af perubalsam og derefter i stedet med bedste resultat lærkeharpiks til behandling af inflammationer,⁶¹ jnf. neden for om poppel.

POPPELEKSTRAKT

Nogle poppel-arter udsveder en aromatisk lugtende harpiks, der leverer en væsentlig del af råstoffet til biernes propolis. Gemmae populi var med i de første trykte farmakopeer og er stadig officinel i nogle europæiske lande. Også her falder folkemedieins indikationer stort set sammen med propolis’.

Vi læser i Matthiolus’ urtebog 1563, at *af knopperne laves en salve, man bruger mod mange brændende smerter*. Under sidste verdenskrig kunne tyske apoteker ikke længere skaffe perubalsam og man brugte i stedet et ekstrakt af bladkopperne på *Populus nigra*.⁶² I poppelknopper er påvist bl.a. æterisk olie, harpiks, garvestof, mannit, æblesyre, glykosiderne salicin og populin, der som komplekset salipopulin sænker blodets urinsyreindhold og øger udskillelsen af syren til urinen; salipopulin giver aldrig nyreforstyrrelser og anbefales navnlig til behandling af kronisk polyarthritis.⁶³ Præparater af knopperne har vist sig baktericide på *Stafyl. aureus*, *Bact. pyocaneus*, *B. dysenteriae* og *B. typhi abdominalis*. Salicinet spaltes i organismen til salicylsyre, der er feber- og smertestillende.⁶⁴

Poppelknopper anses for sved- og urindrivende og er givet for sygdomme i urinvejene. Bladene og knoppernes harpiks tilberedt med fedt gav en blødgørende salve og balsam brugt på podagra (1533),⁶⁵ for smertefuld urineringsdiarré og gigt,⁶⁶ omslag på ledsygdomme (Chippewa-indianere i USA),⁶⁷ en tinktur af knopperne for nyre- og mavelidelser, reuma og skurv (Amerika).⁶⁸ Te eller et vodkainfus af

Svartpoppel (*Populus nigra*), ur Franz Euguen Köbler's *Medizinal-Pflanzen in naturgetreuben Abbildungen mit kurz erläuterendem Texte*, 1883–1914.

knopper og blade blev i Rusland anset for at være et meget sikkert skorbøgsmiddel.⁶⁹ – Den berømte ”poppelsalve” hører blandt de mange husråd, der skal kunne modvirke skæl og stimulere hårvæksten.⁷⁰

Som ekspectorans mod hoste, bronchitis, lungehindebetændelse anvendes poppellknop-balsam i bl.a. Tyskland,⁷¹ USA⁷² og Indien; Klallam-indianerne (USA) tilbereder af knopperne et antiseptisk øjenbadevand.⁷³

Galen (1. årh. e.Kr.) anbefaler poppelknopper mod betændelse, som sårmiddel omtales poppelsalven i Bock's urtebog 1577, s. 381f.: af knopperne beredes en kostelig salve kaldt unguentum populi, denne nævnes også af den engelske urtebogsforfatter Gerard 1577 som velkendt af apotekerne og lægges på betændelser og sår,⁷⁴ samt af Simon Paullis *Flora danica* 1648. Knopperne blev kogt med smør eller svinefedt til en salve på smertende svulster

(1761),⁷⁵ deres saft eller et brændevinsudtræk anbefales omkring 1800 som sårlægende.⁷⁶

Nyere folkemedicin ordinerer poppelsalve (med knopskællenes harpiks som væsentligste ingrediens) eller et vandinfus af knopperne på snit-, skold-, brandsår, bylder, svulster o.a. inflammationer, hudløshed, eksem, hæmoroïder, frostknuder, sprukne læber: Tyskland,⁷⁷ Frankrig,⁷⁸ Spanien,⁷⁹ Sovjetunionen, Indien, USA.⁸⁰ Tyske læger har benyttet poppelsalven som antiseptisk sårlægemiddel, på brandsår; betændte mammæ og især betændte hæmoroïder, veterinært på klovdvirs yverknuder.⁸¹ *Mere eller mindre med urrette*, skriver apotekdirektør Ludw. Kroeber, *har den videnskabelige medicin glemt poppelsalven ... som jeg i min farmaceutiske læretid [o. 1900] fremstillede i store mængder ved at opvarme en del friske, stødte poppelknopper med to dele svinefedt. Salven var et ofte solgt husråd.*⁸²

KILDER OG TILFØJELSER

- 1 Böttcher, Helmuth M., 1959, *Wunderdrogen*, Köln, s. 446f.
- 2 Barradas, José Perez de, 1957, *Plantas magicas Americanas*, Madrid, s. 122–24.
- 3 Löw, I., 1928, *Die Flora der Juden* 1, Wien, s. 299f.
- 4 Woenig, Franz, 1886, *Die Pflanzen im alten Aegypten*, Leipzig, s. 387.
- 5 Thompson, R. Campbell, 1949, *A dictionary of Assyrian botany*, London, s. 259, 264, jnf. s. 335ff.
- 6 *Historische Studien aus d. Pharmakolog. Inst. der kaiserl. Univ. Dorpat* 1, 1889, s. 118, 127f.
- 7 Levey, Martin, 1971, *Substitute drugs in early Arabic medicine*, Stuttgart, s. 25.
- 8 Till, Walter C., 1951, *Die Arzneikunde der Kopten*, Berlin, s. 57, 69, jnf. s. 75.
- 9 *Historische* [note 6] 3, 1893, s. 211, 243.
- 10 Qvigstad, J., 1932, *Lappische Heilkunde*, Oslo, s. 77 (1734).
- 11 *Veterinær-Selsk. Skrifter* 1, 1808, s. 51–64.
- 12 *Memoires du Jardin botan. de Montreal* 2, 1946–48, s. 9; Rousseau, Jacq. & Raymond, Marcel, 1945, *Études ethnobotaniques Québécoises*, Montréal, s. 83.
- 13 *Mitteilungen d. Ver. für finnische Volkskunde* 3, 1945, s. 19.
- 14 Krebel, Rud., 1858, *Volksmed. und Volksmittel versch. Völkerstämme Russlands*, Leipzig, s. 132; *Historische* [note 6], 5, 1896, s. 49.
- 15 Balls, Edw. K., 1962, *Early uses of California plants*, Berkeley, s. 29; Train, Percy et al., 1957, *Medicinal uses of plants by Indian tribes of Nevada*, Lawrence, s. 78f.
- 16 Chopra, R. N. et al., 1956, *Glossary of Indian medicinal plants*, New Delhi, s. 195.
- 17 *Handbook of South Amer. Indians* 6, 1950, s. 477 (harpiks of Hymeneae courbaril).
- 18 *The Frank C. Brown Collection of North Carolina Folklore* 6, 1961, Durham, s. 222; *American Journal of Botany* 26, 1939, s. 716.
- 19 Brooker, S. G. & Cooper, R. C., 1961, *New Zealand medicinal plants*, Auckland, s. 17 (harpiks af *Pedocarpus ferrugineus*).
- 20 *Schw. Archiv für Volkskunde*, 1956, s. 87 (Löt-schentall).
- 21 *Contr. U.S. National Herbarium* 7. 3, 1902, s. 308 (Mendocino County).
- 22 Train [note 15].
- 23 Schübeler, F. C., 1885, *Norges vaxtrige* 1, Christiania, s. 426; Reichborn-Kjennerud, I., 1944, *Vår gamle trolldomsmedisin* 4, Oslo, s. 10, 17, 159 (litt.henviisn.), og sm. Forf., 1922, *Våre folkemedisinske lægeurter*, Christiania, s. 25; *Festskrift til H. F. Feilberg*, 1911, København, s. 727 (Härjedalen); Krebel [note 14], s. 171; *Historische* [note 6] 4, 1894, s. 49 (Rusl.); *Communioniones ex Bibliotheca Hist. Med. Hungarica* 39, 1966, s. 33–42; Höfler, M., 1893, *Volksmed. u. Aberggl. in Oberbayern*, München, s. 180; Löw [note 3], s. 195; nordamer. indianere: Hrdlička, Aleš, 1908, *Physiological and med. observations among the Indians of Southwestern United States and*

- Northern Mexico*, Washington, s. 265; Elmore, Francis H., 1944, *Ethnobotany of the Navajo*, Santa Fe, s. 38; 33th ann. rep. Bur. Amer. Ethn. 1911-12, 1919, s. 73.
- 24 Cit. efter Norlind, Tobias, 1925, *Svenska allmogens liv*, Stockholm, s. 369.
- 25 Bergmark, Matts, 1961, *Vallört och vitlök*, Stockholm, s. 183.
- 26 *Festschr. an P. W. Schmidt*, 1928, Wien, s. 511.
- 27 Randolph, Vance, 1947, *Ozark superstitions*, New York, s. 99, 106 (Missouri, Arkansas).
- 28 Balls [note 15]; Gunther, Erna, 1945, *Ethnobotany of Western Washington*, Seattle, s. 19f.; *Transactions Kansas Acad. og Science* 37, 1934, s. 58; Smith, Huron H., 1933, *Ethnobotany of the Forest Potawatomi Indians*, Milwaukee, s. 68f.; Train [note 15]; *Memoires* [note 12], s. 35; Browne, Ray B., 1958, *Popular beliefs and practices from Alabama*, Berkeley, s. 35.
- 29 Fossel, Viktor, 1886, *Volksmed. und med. Abergl. in Steiermark*, Graz, s. 103.
- 30 *Mitteilungen* [note 13] 2, 1944, s. 28, 55, 59.
- 31 Rogers, E. G., 1941, *Early folk medical practices in Tennessee*, Murfreesboro, s. 21.
- 32 *Economic Botany* 24, 1970, s. 305.
- 33 Kroeber, Ludw., 1948, *Das neuzeitliche Kräuterbuch* 1, Stuttgart, s. 233f.; 2, s. 226.
- 34 Reichborn-Kjennerud, *Lægeurter* [note 23], s. 30f.; Hermundstad, Knut, 1936, *Gamletiditalar*, Oslo, s. 107 (Valdres).
- 35 Qvigstad [note 10], s. 103f., 113, 115, 120, 134, 136, 138, 169, 248; Steen, Adolf, 1961, *Samenes folkemedisin*, Oslo, s. 27 (1673ff.); Hako, Matti, 1957, *Kansanomainen lääkintätietous*, Helsingfors, s. 100, 103.
- 36 Storaker, Joh. Th., 1932, *Sygdом og forgjørelse i den norske folketro*, Oslo, s. 47; Reichborn-Kjennerud, *Lægeurter* [note 23], s. 25, 30f. (litt. henvisn.), og sm. Forf., 1930, *Folkemedisin i Østfold*, Sarpsborg, s. 27; Reichborn-Kjennerud, *Trolldomsmedisin* [note 23] 1, 1928, s. 201, 2, 1933, s. 129, 131, 149 (litt. henvisn.); Hvidbergskår, A. S., 1968, *Kvaksalvere og folkemedisin på Agder*, Oslo, s. 10, 53; Hult, Ruth, 1937, *Østfoldminne*, Oslo, s. 64.
- 37 Tillhagen, Carl-Herman, 1962, *Folklig läkekunst*, Stockholm, s. 246, 259, 276; Heurgren, Paul, 1925, *Husdjuren i nordisk folketro*, Örebro, s. 188 (på syge koklove).
- 38 *Finlands svenska folkdiktning* 7. *Magisk folkmedicin*, 1927, Helsingfors, s. 42, 114f., 330, jf. s. 133.
- 39 Loorits, Oskar, 1949, *Grundzüge d. estn. Volksglaubens* 1, Uppsala, s. 31.
- 40 *Historische* [note 6] 4, 1894, s. 209.
- 41 Krebel [note 14], s. 178f.
- 42 Höfler [note 23], s. 128 (kirsebær-harpiks); Heidt, Karl, 1942, *Gegenwärt. Kenntnis und Anwendung einheim. Heilpfl. in d. Volksmed.*, Giessen, s. 88; Marzell, H., 1935, *Neues Illustr. Kräuterbuch*, Reutlingen, s. 78.
- 43 *Archiv für Gesch. d. Med.* 5, 1911, s. 26; Fossel [note 29], s. 153f.; *Schweiz. Archiv für Volkskunde* 38, 1940, s. 121, 42, 1945, s. 197 og 53, 1956, s. 86; Hupfaut, Erich, 1957, *Zillertaler Volksmedizin*, Innsbruck, s. 31.
- 44 *Atti dell'Acad. Ligure di Scienze e Lettere* 11, 1954, s. 8, 11 (særtryk).
- 45 *Bull. Hist. Med.* 22, 1928, s. 449.
- 46 *Journ. Amer. Folklore* 69, 1956, s. 166.
- 47 *Handbook* [note 17], harpiks fra *Protium*, *Eperua*, *Copaifera*, *Humiria floribunda*.
- 48 Browne [note 28], s. 56, 98; *Brown Coll.* [note 18], s. 135f., 168, 283; *Tennessee Folk. Soc. Bull.* 3, 1937, nr 74; Hyatt, Harry M., 1935, *Folklore from Adams County, Illinois*, New York, nr. 4630; *Florida Anthropologist* 18, 1965, s. 178f. (også som styptikum). Fyrreharpiks blev forhen i Amerika samlet i store kvanta til medicinsk brug.
- 49 *Economic Botany* 24, 1970, s. 305 (Blackfoot); Balls [note 15], s. 29; Train [note 15], s. 78f.; *American Journal of Pharmacy* 97, 1925, s. 159, 259 (Tewa, Zuñi); Gunther [note 28], s. 17; 44th ann. rep. Bur. Amer. Ethnology, 1930, s. 461, 466 (Thompson Indians); *Contrib.* [note 21]; Smith, Huron H., 1932, *Ethnobotany of the Ojibwe Indians*, Milwaukee, s. 378, og Smith [note 28]; *Memoires* [note 12], s. 35.
- 50 *Amer. Journ. Botany* 26, 1939, s. 716.

- 51 Pennington, Campbell W., 1963, *The Tarahumar of Mexico*, Salt Lake City, s. 178.
- 52 *Glossary* [note 16], s. 194 (fremmer pusdannelsen), 202.
- 53 Brooker & Cooper [note 19], s. 14–17, *the healing properties of the gum seem to be well established*.
- 54 *The Garden's Bulletin* 6, 1960 [1929–30], s. 109, 394.
- 55 Hornemann, J. W., 1821, *Dansk oekonom. Plan- telare*, København, s. 972.
- 56 *Wissensch. Mitteil. aus Bosnien und d. Hercegovina* 2, 1894, s. 430, 436f., 439.
- 57 Reichborn-Kjennerud, *Lægeurter* [note 23].
- 58 Nationalmuseets etnolog. Undersøgelser, reg. nr. 16683/25 (ca. 1900).
- 59 Hilton-Simpson, M. W., 1922, *Arab medicine and surgery*, London, s. 37, jnf. s. 66.
- 60 Tang Kristensen, E., 1922, *Gamle råd for sygdomme hos mennesket*, Viborg, s. 289f.
- 61 *Münchener med. Wochenschrift*, 1934, nr. 11.
- 62 Hewe, Nils, 1953, *Nöjsamt, sällsamt, nyttosamt om våra växter*, Stockholm, s. 192.
- 63 *Bull. Acad. Méd. Paris* 3, 1936, s. 116, 341.
- 64 Müller-Dietz, H. et al., 1969, *Arzneipflanzen in der Sowjetunionen* 5, Berlin, s. 67.
- 65 Pedersen, Christiern, 1533, *En nöttelig legebog*, Malmö, s. 76a.
- 66 Rafn, C. G., 1800, *Danmarks og Holsteens Flora* 2, København, s. 612.
- 67 *44th ann. rep. Bur. Amer. Ethn.* 1926–27, 1928, s. 363.
- 68 *The Herbalist, Indiana Herb Gardens*, 1918, s. 234.
- 69 Kourennoff, Paul M., 1970, *Russian folk medicine*, London & New York, s. 100.
- 70 *Archiv f. Ver. f. Siebenbürg. Landeskunde* 40, 1916, s. 137; Kroeber [note 33]; Fossel [note 29], s. 142; Müller-Dietz [note 63]. Poppelpomade nævnes allerede 1600 af Matthiolus.
- 71 Kroeber [note 33]; Gessner, Otto, ²1953, *Gift- und Arzneipflanzen von Mitteleuropa*, Heidelberg, s. 272; Mosig, A., 1955, *Pharmakognosie* 3, Dresden, s. 25.
- 72 *Southern Folklore Quarterly* 32, 1968, s. 321 (Kentucky; opblødt i whisky); *Amer. Journ. Pharm.* 97, 1925, s. 259 (prærieindianere); Smith, *Ojibwe* [note 48], s. 387; Smith, Huron H., 1923, *Ethnobotany of the Menomini Indians*, Milwaukee, s. 52, og sm. Forf., 1928, *Ethnobotany of the Meskwaki Indians*, Milwaukee, s. 245 (gnides i næsen); Coon, Nelson, 1957, *Using wayside plants*, New York, s. 124 (til hostesaft).
- 73 *Smithson. Institution*, rep. 1886–87, s. 618, 623.
- 74 Dawson, W. R., 1934, *A Leech Book of the 15th Century*, London, cit. efter Grigson, Geoffrey, 1955, *The Englishman's Flora*, London, s. 256.
- 75 Paulli, Joh., 1761, *Dansk oekonomisk Urtebog*, København, s. 316f.
- 76 Rafn [note 65], s. 612, 616; Retzius, A. J., 1806, *Flora oeconomica Sveciæ*, Lund, s. 546; Hornemann [note 54], s. 1003.
- 77 Pieper, Rich., 1897, *Volksbotanik*, Gumbinnen, s. 468; Heidt [note 42], s. 74; Kroeber [note 33]; Marzell [note 43], s. 86.
- 78 Beauquier, Ch., 1910, *Faune et flore pop. de la Franche-Comté* 2, Paris, s. 82.
- 79 Lucas, A. Castillo de, 1958, *Folkmedicina*, Madrid, s. 212.
- 80 Smith, *Potawatomi* [note 28], s. 80f.; Smith, *Ojibwe* [note 48], s. 352, 387; Smith, *Menomini* [note 71], s. 52 og Smith, *Meskwaki* [note 71], s. 245; *Univ. of Washington, Publ. in Anthropology* 7, 1938, s. 65, 117, 180f. (Quinault indianere, knoppernes harpiks gnides på snitsår).
- 81 Marzell [note 42], s. 86.
- 82 Kroeber [note 33].

LØVSTIKKEN

TRÆK AF EN GAMMEL DYRLÆGEPLANTES
SAGA

I nogle faa af de rigtig gammeldags Bondehaver kan man endnu – gemt og glemt i en Krog – finde en meterhøj Skærmpolante, hvis mørkegrønne glinsende Blade minder om Selleriens. Baade Blade og Rod har en stærk aromatisk Lugt, der faktisk forener alle ”Suppeurternes” Aroma. Ældre Mennesker ved om denne Plante kun at berette, at ”den blev brugt til Køerne”, og dens Navn er næppe længere kendt. Først i de seneste Aar er den atter dukket op i Urtefrøkatalogerne – som Krydder-vækst under Benævnelserne ”Maggiurt” (efter de kendte Bouillonterninger!).

Men for kun Hundrede Aar siden hørte *Løvstikken* til den folkelige Dyrlægekunsts mest højagtede Remedier. Den dyrkedes som Lægeplante i de fleste Bønderhaver; de gamle jyske Kringgaarde rummede saaledes foruden Morrødder (Gulerod) og Løg altid en Blok *Låvstilk*, som man ofte tyede til, naar der skulde kureres paa Husdyrene ad naturlig og navnlig overnaturlig Vej. Folkemindesamleren Jens Kamp oplyser 1877 fra Vestsjælland, at den

i ældre Tid var meget almindelig i Bønderhaver, fordi man troede den var et sikkert Middel mod Kvægets Forgørelse. Endnu findes den i enkelte Haver. Jeg spurgte engang en ung, oplyst Bondemand, i hvis Have *Løvstikke* fandtes, hvortil de brugte denne

Libbsticka (*Levisticum officinale*), *ur*
Herbarius Latinus, 1486.

Plante; han svarede, at han mange Gange have haft i Sinde at rydde den af Vejen, men han maatte ikke for sin Gammelmoer, for hun havde altid travlt med at faa noget af denne Plante i Kvæget om Voldborgaften (30. April), og saalænge hun levede, fik den derfor Lov at staa.¹

Bornholm er vistnok den eneste danske Provins, hvor *Løvstikken* endnu findes som Staude i mange Haver.

Løvstikken maatte ogsaa hjælpe, naar Kvæget havde Fordøjelsesvanskeligheder og efter Kælvningen. En Forfatter skriver 1885, at

Libbsticka vid husväggen. Foto: Håkan Tunón.

det var især for Lungesygge, den saa hyppigt benyttedes i ældre Tid, og mod denne Sygdom tilraades den endnu af "Hjemmedyr-lægerne" paa Landet. Man brugte saavel for nævnte Sygdom som for Trangbrystighed at stoppe noget af Planten ind i Munden paa Køerne og saaledes tvinge dem til at æde den.²

Dioskurides er den første af Antikens Forfattere, der nævner Løvstikken, nemlig i sin berømte *Materia medica*. Her kaldes Planten *Ligusticon*, – et Navn, man har ment tydede paa, at den havde hjemme i Ligurien paa den italienske Halvø ud for Genuabugten. Det er imidlertid efter nyere Undersøgelser ikke Tilfældet og det sandsynligste er nu, at vor Plante er kommet fra Persien, hvor en meget nærstaaende Art vokser vildt i Bjergene.³ Dioskurides opregner en lang Række af Løvstikkens Lægekræfter, bl.a. at Rod og Frø stimulerer Fordøjelsen og bruges mod "Vinde" og vilde Dyrs Bid; et Dekokt af Urten virker urin- og mensesdrivende. I Ligurien kalder Befolkningen den *panakes*, "Altlæger".⁴ Plinius fortæller, at

ligusticum dyrkes overalt, men at kun Roden af, den vilde Plante har Lægekraft.⁵ Romerne brugte den tørrede og stærkt balsamisk lugtende Rod mod Mave- og Tarmsygdomme.

Den fremskridtsvenlige Frankerkinge Karl den Store (742–814) nævner *leuisticum* i sin *Capitulare de villis*, hvor henvend 90 Planter, især Lægeurter, opregnes som de bedste til Dyrkning i Statsgaardenes Haver. Disses Indretning har utvivlsomt atter dannet Forbilledet ved Indretningen af de ældste tyske Bønderhaver.

Men ellers er det navnlig Munkene, der formidler Udbredelsen og Kendskabet til denne som saa mange andre Lægevækster; de var som bekendt ivrige Havedyrkere med gode Forbindelser til Middelhavslandene. Benediktinerordenen havde faaet fast Fodfæste her i Landet allerede i 1100-Tallet, og i 1200-Tallet vides det, at Løvstikken blev dyrket i adskillige danske Klosterhaver. Erik Plovpenning's Livlæge Henrik Harpestræng (d. 1244) og hans Kollega Simon Paulli i Kristian den Fjerdes Tjeneste nævner i deres Urtebøger Løvstikkens mangfoldige Anvendelsesmuligheder overfor Menneskets Sygdomme, men intet om nogen veterinær Anvendelse; en saadan er altsaa aabenbart først kommet til paa et ret sent Tidspunkt.

Selve Navnet *Løvstikke* er en saakaldt folkeetymologisk Omtydning af det latinske Slægtsnavn *Levisticum*. I alle europæiske Lande har den jævne Befolkning forsøgt at faa en vis Mening i det knudrede videnskabelige Navn og det er resulteret i de mærkværdigste sproglige Metamorfoser: Loffstik, Loftstykke, Livstock, Løbestok, Levestol, Ligstok, Lugtestok og Løgstilk, ja endog Læbestensrod – paa dansk alene ca. 85 Varianter i de sidste 300–400 Aar! Det gængse tyske Navn *Liebstockel* og engelske *lovage* er Omtydninger, hvis Præfix Liebe og love omvendt er resulteret i en udbredt folkelig Anvendelse som – Elskovsmiddel!⁶

Den kendte veterinære Foregangsmand Erik Viborg hævder i en Afhandling 1804, at *Løvtilkens Frø og Rod er et af Dyrlægens kraftigste, meest oplivende og gjennemtrængende Midler ... Planten voxer næsten i enhver Bondes Have, da den bruges som et Forebyggingsmiddel mod al Sygdom hos Hornqvæget naar det sættes paa Græs?*

Denne sidstnævnte Praksis har vistnok været almindelig over hele Landet i første Halvdel af forrige Aarhundrede. Før Udbindingen fik hver Ko en Visk friske Løvtikkeblade. Det var tænkt som et Værn mod onde Magters Forgørelse af Kvæget, idet man ansaa Plantens stærke Lugt som en Vederstyggelighed for Hekse og Trolldøj. Køerne fik naturligvis ogsaa samme Traktement Sankt Hansaften.⁸ Hen paa Sommeren gav en Gaardmand i Grumløse (Sydsjælland) alle sine Køer en Flaskefuld Løvtikkevand, hvorefter Mulerne blev smurt med Tjære.⁹ Ogsaa i Norge har man givet Køer og Faarene en Blanding af Løvtikke og Salt, før de blev drevet til Sæters og som Værn mod Sygdomme; men i Nordskandinavien har en anden Skærmpflante, nemlig Kvanen (*Angelica archangelica*) ellers overtaget de fleste af Løvtikkens mellemeuropæiske Funktioner.

Fra Reersø oplyses, at Sod, Salt og Løvtikkerod blev kogt sammen til en Grød eller Vælling og indgivet syge Køer samtidig med at man slog paa deres Horn med en Kistenøgte (ogsaa Salt, Staal og Larm fordriver Trolldøj).¹⁰ Iøvrigt synes der ikke at have været nogen særlig Plan i de Gamles Ordinerung af Løvtikken, der blev brugt mod snart sagt alle Sygdomme i Besætningen (se nedenfor). At man dog trods alt ikke har tilskrevet den de allerstørste Lægekrafter synes at fremgaa af det Forhold, at den sjældent bruges alene. I de kloge Folks Recepter, saaledes som navnlig H. P. Hansen har samlet den fra Jylland, nævnes Løvtikken talrige Gange, men oftest sammen med en hel Række andre stærktlugtende

Ingredienser (Hvidløg, Malurt, Kalmus, Dyvelsdræk, Dild, Svovl, Eddike, gammel Urin etc.) i Universalmidler mod forheksede Husdyr, for at faa Smørlykke, mod Kalvekasting, Blodpis o.s.v. Midlet skulde enten indgives eller anbringes i en Pose ved Stalddøren.¹¹ Stanken skulde saa kunne holde de onde Magter paa respektfuld Afstand.

Den kloge Ellen i Balstrup ved Ringsted (død først i 20'erne) blev ofte kaldt ud til syge Køer, og blandt andre Lægeurter medførte hun da altid en Pakke *Louestikker*. Var det Kolik eller en anden Fordøjelsessygdom Koen havde, dannede hun af smaa hakket Løvtikkerod, Ambra, Matrem, Krusemynte, en Haandfuld Salt og en Dosis Sod fra Skorstenen ni (3×3) Boller, hvoraf Koen fik 2–3 Stykker hver Dag. Med venstre Arm fattede hun om dens Hals, med højre Haand pressede hun Bollerne ned i Svælget. Efter Kælvingen fik Koen et Dekokt af Løvtikkeblade at drikke; det drev Efterbyrden og rensede Børen.¹² Løse Tænder og ømme Klove blev gnedet med Løvtikkeblade. Her har vi et af de gamle primitive Midler mod Mund- og Klovesygen.¹³

Gav en Ko lidt og tynd Mælk (hvad ogsaa blev tilskrevet Trolddom), fik den nogle særlige Kager eller Brød af Rugmel med indbagte Blade og Rødder af Løvtikke¹⁴ om Morgenen – *paa fastende Hjerte* – for at stimulere Ædelysten. Brødet skulde gnides med Salt paa den ene Side og med Aske paa den anden ifølge den Anvisning, der gives ca. 1800 i en fynsk Cyprianus. I den Cyprianus, som Erik Lassen i Tranflod brugte, staar der:

Loustilke er altid Koen godt til Melk, naar man indgiver hende det i Græsset eller Høe eller bager det i Brød, og om Morgenen æder et Stykke, to eller tre indgivet [og paa den ene Side med Salt]¹⁵ og paa den anden Side med Asken bestrøgen, ristet eller paa en Rist varmet og siden Fæet indgivet hver et Stykke

heraf, skal og være godt imod forgjorte eller fortryllede Køer".¹⁶

Dette Middel er muligvis hentet fra Boehme's *Kurtzen, doch bewährten Vieh-Artzney* 1682, hvor det s. 7 hedder:

Wann dir durch Zauberei deines Viehes Milch entzogen wird, so nimm Liebstockel und brühe es und gibs den Kühen unterm

Libbsticka (*Levisticum officinale*), ur *Christian Egenolff, Herbarum, arbum, fruticum, frumentorum ac leguminem, Frankfurt, 1546.*

Grass zu essen oder backe es mit Brodt und gib ihnen alle Morgen eine Schnitte zu essen. So du auch die Schnitte Brodt auff einer Seiten mit Aschen, auf der andern mit Saltz reibest und hernach auff dem Rost rötest, wird es kräftig erkand, darffst nur den 3. Teilder Schnitte jedem Viehe geben.

Ville Mælken ikke blive til Smør, skyldtes det ifølge Overtroen, at Hekse stjal Folks Smørlykke. Blandt de talrige Midler til Heksenes Fordrivelse nævnes ogsaa den stærktlugtende Løvstikke, som man tvang i Køerne. Det skulde – i Odsherred – ogsaa kunne hjælpe at skure Mælkebøtterne med Løvstikkeblade;¹⁷ i Holland (Friesland) blev en Dusk Løvstikke anbragt foran Vinduerne til Kælderen for at beskytte Mælkefadene dernede mod Hekse.¹⁸

Sidenhen blev man klar over, at Fejlen kunde ligge hos en enkelt Ko, hvorfor man tog Mælk fra hver Ko og piskede den. Naar det syge Dyr paa den Maade var fundet, stod i Midtsjælland dette Dyr lægeraad til Disposition: En Spiseskefuld læsket Kalk opløses i en halv Pot Vand; efter Bundfældningen hældes det klare Vand i en Flaske og Koen gives hver Morgen, før den faar andet Æde, en Spiseskefuld deraf med et Pulver bestaaende af Løvstikkerod og Kalmusrod.¹⁹

Var der Tale om Yverbetændelse, skulde Koen have *Lautstoks* Top og Rod, stegt i Majmaaneds Smør. *Er der Byld i iveret, smør med gammel smør og indgiv loefstilche og blodurt* [Pileurt eller Tormentil] *i usiet melch.*²⁰ Et hævet Yver blev badet med et Afkog af *Ligstok.*²¹

Løvstikke som Lægemedel for Huusdyrene og fornemmelig for Hornvæget opvækker nogen Betænelighed hos Dyr lægen, skriver Viborg 1804 en Betænelighed, hvorved dens Værd synes at formindskes. Man paastaar, at den særegne Smag, som alle Dele af den almindelige Løvstilk har, skulde forplante sig til Køernes Melk og Kjød, naar de nyde denne Plante. Viborg

anstillede Forsøg og paaviste, at dette ikke er Tilfældet.

Blandt diverse Anvendelser af Løvstikken i den veterinære Folkemedicin kan nævnes, at en Skefuld Løvstikkesaft ("olie") blev indgivet mod Kvægpest²² og brugt mod Kopper hos Faaret;²³ reven Løvstikkerod hørte til de mange blodstillende Remedier ved Aareladning af bl.a. Heste,²⁴ og hvis Kørerne gnavede de gammeldags Tøjr af Reb eller Humle- og Rævlingeranker, smurte man dem med Løvstikkesaft.²⁵ Det ser ud til at man i enkelte Egne, saaledes i Sydsjælland, har stukket Løvstikkerod ("Svinerod") gennem et Hul i Grisens Øren for at trække Stivsygen ud²⁶ – et Raad, der ellers er blevet praktiseret med Grøn Nyserod (*Helleborus viridis*).²⁷

Svenske Bønder blander endnu i afsides Egne den tørrede og pulveriserede Løvstikkerod i Køernes Foder for at de skal *ta sig med kalv*,²⁸ og et Dekokt af hele Planten anvendes ogsaa i svensk Finland til syge Køer, specielt for Diarré.²⁹ Tyske Bønder har lagt Løvstikkeblade under rugende Gæs, saa ville Gæslingerne lettæ kunne slippe ud af Æggene.³⁰ I Bayern anvendtes Planten mod "Milchfieber" (Kælvningsfeber),³¹ og i Erzgebirge strøg man Løvstikkeolie paa Kvægets Horn, for at de ikke skulde stange.

En Analyse af Rod og Blade viser, at de indeholder æterisk Olie, Bitter- og Garvestof, Stivelse, Fedt, Sukker, Gummi, Æggehvite, Slim og organiske Syrer.³² Endnu i 30'erne har tyske Dyr læger mod Svækkelser i Urinvejene ordineret en Blanding af lige Dele sønderdelt Løvstikke- og Kalmusrod plus Enebær (*Fructus Juniperi*) – 30–60 g af hver Ingrediens til Heste, 60–100 g til Hornkvæg og 4–10 g til Svin. Og hist og her tyer en Bonde vel endnu til det gamle og ret uskadelige Mittel, naar en Ko begynder at skrante efter svær Kælvning. Men i det store og hele er Løvstikkens Rolle nu udspillet baade i den folkelige og veterinære Medicin. *Tempora mutantur et nos in illis!*

LITTERATURHENVISNINGER

- 1 Kamp, Jens, 1877, *Danske Folkeminder*, Odense, s. 168.
- 2 Andersen, Anton, 1885, *Fra Planternes Verden*, København, s. 184.
- 3 Marzell, Heinrich, ¹1938, *Geschichte und Volkskunde der deutschen Heilpflanzen*, Stuttgart, s. 160ff.
- 4 Dioscurides, 1955, *Materia medica* 3, Barcelona, s. 51.
- 5 Plinius, 1510, *Naturalis Historiae* 19, Lugduni, s. 165.
- 6 Marzell, H., ¹1935, *Neues Illustriertes Kräuterbuch*, Reutlingen, s. 168, og sm. Forf., 1932–33, i *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* V, s. 1297f.; tilsvarende Omtydninger i Østeuropa og paa Balkan: se note 3.
- 7 *Nyt Bibliotek for Physik, Medicin og Oeconomie* 7, 1804, s. 47–49.
- 8 *Flora og Fauna*, 1894, s. 103 (Sydfyn), *Skattegravere* XII, 1889, Kolding, s. 28 (Jyll.); Sverige: *Ångermanland-Medelpad*, 1935, s. 45, 48; Tyskl.: se note 3.
- 9 Dansk Folkemindesamling 1906/23: 608.
- 10 Garboe, Axel, 1934, i *Farmaceutisk Tid.* 44, s. 562.
- 11 Hansen, H. P., 1942, *Kloge Folk. Folkemedicin og Overtro i Vestjylland* I, København, s. 34, 35, 59, 61, 63; II, 1943, s. 33, 68, 103f., 244 (mod Retsne, en Faaresyge; vel af resen, resne = svulme op, bulne: Feilberg, H. F., 1904–08, *Ordbog over jyske Almuesmål* III, København, s. 44); Tang Kristensen, E., 1922, *Gamle Raad for Sygdomme hos Mennesket*, Viborg, s. 235f., Boers, Kr., 1939, *Dansk Veterinær Folkemedicin*, Horsens, s. 174, 225ff.
- 12 Heide, Frits, 1916, i *Fra Naturens Værksted*, s. 206ff. Løvstikken nævnes ofte i lyssky Raad til Fosterfordrivelse og til Regulering af svigtende Menses.
- 13 *Fra Holbæk Amt* VII, 1931, s. 86.
- 14 *Aar bog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter* I, 1917, s. 529.

- 15 Det manglende i Haandskriftet er indsat.
- 16 Hansen [note 11] II, s. 104; jnf. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* V, 1932–33, s. 1298f.
- 17 Andersen, Lars, 1918, *Folkesagn og Folketro i Ods Herred*, København, s. 24, 54.
- 18 Teirlinck, Is., 1930, *Flora magica*, Antwerpen, s. 326.
- 19 Heide, Fr., 1919, *Midtsjælland i de gode gamle Dage*, København, s. 226.
- 20 Boers [note 11], s. 190.
- 21 Ibid., s. 189.
- 22 Ibid., s. 156f.
- 23 Ibid., s. 288.
- 24 Ibid., s. 142.
- 25 Hornemann, J. M., 1806, *Forsøg til en dansk oekonomisk Plantelære*, København, s. 269.
- 26 Dansk Folkemindesamling 1906/23: 540 (Fakse Herred); sml. tysk Saukraut (Marzell, H., 1913, *Die Tiere in deutsh. Pflanzennamen*, Heidelberg, s. 205.
- 27 *Dansk veterinærhistorisk Aarbog 1951–52*, 1952, s. 67–70.
- 28 Hewe, Nils, 1939, *Välsignade växter*, Stockholm, s. 166.
- 29 *Finlands svenska folkdiktning VII: Folketro och trolldom 5. Magisk folkmedicin*, 1927, Helsingfors, s. 152, 475.
- 30 *Handwörterbuch d. deutschen Aberglaubens* V, 1932–33, Sp. 1298f.
- 31 Marzell, H., 1925, *Bayerische Volksbotanik*, Nürnberg, s. 189.
- 32 Fischer, Georg, 1947, *Heilkräuter und Arzneipflanzen*, Berlin, s. 129.

*Arkesilaoskålen från
Vulci i Italien visar hur
Kyrenes kung Arkesilaos
sitter på sin tron
medan folket packar
silphion i säckar som
sedan stuvas in i last-
rummet på kungskeppet
(c:a 560 f.Kr.)*

SILPHION – ANTIKENS FORSVUNDNE LÆGEPLANTE

I det 7. århundrede f.Kr. grundlagde grækerne en koloni Cyrenaica på Nordafrikas højslette, nærmere betegnet i det østlige Libyen, med hovedstaden Kyrene 15 kilometer fra Middelhavet. At her også boede jøder, erfarer vi af Bibelen, der tre steder nævner Simon af Kyrene som den mand, man tvang til at bære Kristi kors mod Golgatha. Vældige og maleriske tempelruiner vidner den dag i dag om byens størrelse, om indbyggernes velstand og høje kultur.

Rigdommen skyldtes først og fremmest en nærings-, krydder- og lægeplante *silphion*, der her groede vildt. Kyrene var den vigtigste udførselshavn for planten og dens produkter. Herfra blev udskibet hele laster til Hellas og Rom. Datidens forfattere overgår hinanden i næsten fantastiske skildringer af rigdom og uhørt luksus i Kyrene, Barka, Ptolomais og fire andre byer på den kyrenæiske højslette. Kyrenaikas herskere spillede ofte en rolle som pengeudlånere. Og da det som nævnt især var *silphion*, der betingede velstanden og den blomstrende handel, var det kun naturligt, at planten blev afbildet på mønter ligesom guderne. Takket være præcis naturiagttagelse og møntprägningens højtudviklede teknik giver disse relieffer et udmærket indtryk af, hvordan planten så ud.

Ved begyndelsen af det 1. århundrede e.Kr. blev Kyrenaika erobret af kejser Augustus og

”kornkammer” for det romerske og østromerske rige. Og siden synes *silphion* at være sporløst forsvundet. Den engang så berømte plante kendes nu kun fra gamle skrifter og mønter, og det er trods mange anstrengelser stadig ikke lykkedes at identificere den botanisk.

Silphion nævnes af naturforskere som Theofrastos, Plinius og Columella, af læger som Hippokrates, Dioskurides og Galen. Theofrastos (372–287 f.Kr.) har i *Historia plantarum*, den græske botaniks hovedværk, et helt kapitel om *silphion*. Vi læser her, at planten og dens droger blev værdsat ganske overordentlig højt som et helt universalmiddel. Plinius beretter, at saften (laser) blev vejret op med sølvdenarer, og at diktatoren Cæsar, da han ved borgerkrigens begyndelse hentede Roms statsskat (i Saturn-templet), foruden guld og sølv i barrier og mønter fandt 1500 kg laserpitum (*silphion*).

Også sprogligt ses det, at planten dengang må have været almindelig kendt og brugt. Det gamle græske sprog havde et udsagnsord *silpióo* (*διλφισω*) *jeg tilbereder/krydrer med silphion*, og *kostbarere end silphion* eller (*kong*) *Battos' silphion* var mundheld eller ordsprog for stor rigdom.

Grækerne lærte først planten at kende, da de som nybyggere kom til Nordafrika. Her spirede den frem i yppig mængde efter forårets heftige regnskyl og dækkede den til da nøgne

En didrakma från Kyrene (t.h.), en tetradrakma från Barka (mitten) och ytterligare en tetradrakma (t-v-) och samtliga har bl.a. silphion som motiv, vilket visar hur högt man värderade den.

jord. Det var og er typisk for Nordafrikas vegetation efter regntiden, men på grækerne måtte det virke som et naturfænomen. Det vides ikke, om planten forlængst tjente egnens befolkning som nærings- eller lægemiddel, men det har vel været tilfældet. Navnet "silphion" er nemlig ikke ægte græsk, men må være hentet fra et ikke-indogermansk sprog. Barka's urindbyggere skal have kaldt planten "sirphi" eller "silphi", hvoraf grækerne dannede silphion og romerne sirpe.

Planten har ikke haft noget stort geografisk udbredelsesområde. Grækeren Strabo giver geografiske og historiske oplysninger om de i oldtiden kendte lande; ifølge ham fandtes silphion i en meget tør og sandet egn, som målte 1000 stadier (1 stadion = 178 meter) i retningen øst-vest og 300 stadier syd-nord.

Næsten alle plantens organer (som havde særlige navne) fandt anvendelse på mangfoldige måder. De første grundblade hed "maspe-ton" og blev ifølge Strabo efterstræbt af fårene; de virkede let afførende, gjorde dyrene fede og gav deres kød en fin smag. Fik en gedebuk silphion at æde før slagtningen, mistede kødet sin ramme lugt og smag. Unge skud (kauloi) blev af romerne betragtet som en delikat grøntsag og spist kogt, dampkogt eller stegt til fisk og kødretter. Frugterne var et krydderi, roden syltede man i eddike.

Men det mest værdifulde og efterstræbte silphion-produkt var dog "opos", den indtørrede mælkesaft, der blev hentet på omtrent samme måde som asa foetida: roden blev skåret i skiver og den udtrædende rødlig mælkesaft efter tørringen skrabet af, samlet og gerne æltet med lidt klid. Stængelsaften kunne også bruges, men den var af langt ringere kvalitet.

Som så ofte før og siden gik plantens navn efterhånden over på drogen; eftertidens medicinske terminologi forstod ved silphion ikke selve planten, men roden eller endnu oftere den deraf vundne opos. Romernes navn til mælkesaften var "laser" og til planten laserpicium (Plinius), laserpitum, d.v.s. planten, der lader saften – laser – dryppe, men kendes fra endnu ældre forfattere og kan føres helt tilbage til assyriske lasirbitu for en *Ferula*-art.

Opos' medicinske anvendelse beroede vel for en stor part på empiri, men var også præget af megen mirakeltro. Saften kunne gøre blinde seende, oldinge unge, skaldede behårede o.s.v. Opløst i vin eller vand blev drogen indgivet som et appetitvækkende og urindrivende middel mod hoste og hæshed, brystlidelser og sidesting; udvortes var den særlægende og lagdes som modgift på bylder, slangebid og skorpionstik. Kogt sammen med honning blev opos lagt på smertende hofter og lænder, blandet med voks appliceret for krampe, opløst i

vin gnedet på gigtsmertende lemmer. Hippokratikerne anbefalede opus ved svære fødsler, udeblevet menses, som abortivmiddel og for hysteri. Silphion var en afsvækkende bestanddel af drastiske purgativer. Efter de populære svedebade med påfølgende indhyllning i varme tæpper fik patienten en afførende drik tilberedt af silphionsaft og frøene af *Psoralea bituminosa* i vin.

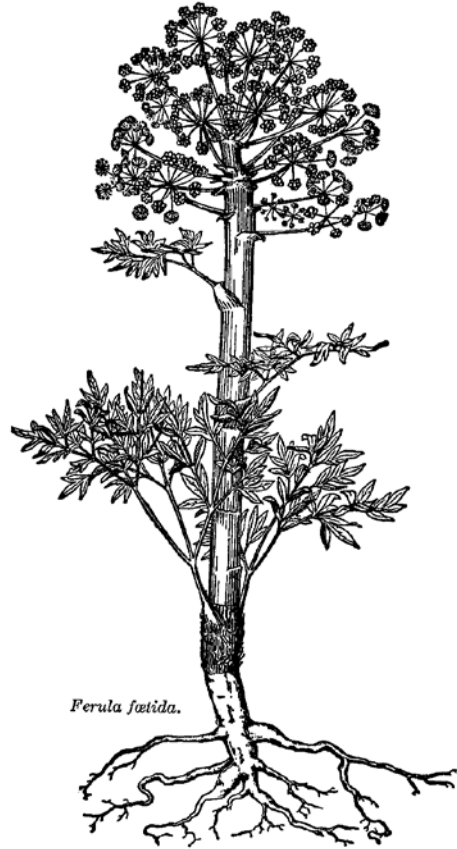
Veterinærmedicinen benyttede opus mod mave- og tarmlidelser, især kolik. Tyrene blev mere gejle, når man bestrog deres næse med opus. Landmændene gned en alkoholisk opløsning af silphions mælkesaft på granattræernes krone; så fik de mange og store frugter (skadedyrbekæmpelse?). Og har et æbletræ sure frugter, kunne det hjælpe at hælde silphion i vin ud over kronen.

I seks århundreder havde Kyrene det absolute monopol på handelen med silphion og kunne bestemme de svimlende priser. Man prøvede selvfølgelig andetsteds at dyrke planten, men forsøgene mislykkedes altid. Den ville kun trives i Kyrenaika. Her samlede man den ved bestemte årstider og på visse steder; høsten blev stuvet i sække og af karavaner bragt over steppen og ørkenen ud til kysten og skibene, som fragtede den dyrebare last til hele den dakendte verden. Allerede Hippokrates oplyser, at man i Peloponnes og Ionien uden held har forsøgt at dyrke silphion-planten.

Den alsidige anvendelse og store efterspørgsel resulterede i en hensynsløs rovdrift, således at forekomsterne svandt mere og mere ind. Der nævnes intet om, at man foretog nyplantninger. Ifølge Plinius var planten på Neros tid (37–68) blevet så sjælden, at det kun lykkedes at finde et eneste eksemplar til kejseren. Biskop Synesius af Kyrene (slutningen 300-tallet) var måske den sidste, som har set planten; han bemærker, at silphion er helt udryddet på store strækninger og nu kun findes i haver.

Fra det 5. århundrede er der i hvert fald ingen, der kender denne vækst. Med dens forsvinden sygnede også de engang så blomstrende græske byer i Nordafrika helt hen.

Den ægte kyrenæiske vare fik efter Alexander den Stores togt til Persien og Indien en konkurrent i "persisk silphion". Allerede Hippokrates' elever skelnede mellem flere handelssorter: kyrenæisk, syrisk, persisk, medisk, armenisk og parthisk silphion. Alle de asiatiske svarede sikkert til, hvad der nu kaldes *assa foetida*, dyvelstræk. De gamle skrifter understreger gang på gang, at den persiske silphions

Dyvelstræk (Ferula assa-foetida), ur Kings American Dispensatory (1898),

kvalitet er meget ringe, men den kunne alligevel vinde terræn, efterhånden som forsyningerne fra Nordafrika svigtede. Scribonius Largus, en læge på kejser Claudius' tid, skriver i sin receptsamling: "Kyrenæisk silphion, hvis det kan opdrives, ellers syrisk."

Et produkt så efterspurgt og højt betalt måtte naturligvis friste til forfalskninger. Dioskurides og Plinius nævner i denne forbindelse en gummiharpiks *sagapenum* med hvidløgslugt (af *Ferula persica*), bønnemel og gummi. Strabo beretter om silphionsmuglere.

Navnene på to eller flere leverandører af silphion må på et tidligt tidspunkt være blevet slået sammen til ét begreb, og den derved opståede forvirring har nutidens botanikere, arkæologer og rejsende ikke kunnet klare. Af optegnelser og mønter synes det dog klart at fremgå, at der var tale om en skærmblostm (Umbelliferae). Da plantens rod gav den vigtigste eksportvare, hæfter nogle møntbilleder sig navnlig ved dette organ. Roden var åbenbart tyk, krybende og havde kraftige tværribber som talrige andre Umbelliferae. Stænglen har vel været kort og forholdsvis tyk med talrige furer.

Ældre forfattere (bl.a. C. Sprengel) udpegede *Ferula tingitana*. På en rejse gennem Libyen 1817 mente Della Cella at have genfundet oldtidens berømte plante, som derfor fra 1824 blev kaldt *Thapsia Silphinum* (eller *T. garganica*). Men Dioskurides og Theophrastos kendte udmærket denne plante af selvsyn og vidste, at det ikke var den ægte silphion. I en lærd afhandling 1913 hævder Vercoutre endog, at der var tale om palmen *coco-de-mer*, som nu kun kendes fra en ø i Seychellerne.

Ferula narthex ligner meget møntbilledernes silphion med de store opblåste bladskeder og ældre, hurtigt forkrøblede stængelblade (tilpasning til steppeklimaet!). Imidlertid er denne plantes gummiharpiks ildelugtende, medens kyrenæisk silphion var vellugtende. Plantegeografisk er det desuden usandsynligt, at de to arter er identiske.

I det gamle Kyrenaika har man til dato ikke fundet nogen plante, som ganske nøje svarer til møntbillederne og datidens beskrivelser. Vi kan kun formode, at det drejede sig om en art *Ferula* nært beslægtet med *F. narthex*. Men måske vil gåden blive løst af nye botaniske ekspeditioner, såfremt der endnu gror nogle efterkommere et afsides sted på Libyens steppe.

At en plante helt kan forsvinde, har vi sværere ved at forestille os, end når dyrearter uddør. Planterne optræder altid i så stort antal, at i det mindste nogle få individer undgår ødelæggelse og fører arten videre. Flere omstændigheder bidrog til silphions forsvinden. Den var for det første meget kostbar og derfor efterstræbt. For det andet groede den kun vildt, og et i forvejen lille udbredelsesareal blev stadig mindre, efterhånden som jorden kom under kultur. Om de romerske erobrere fortælles også, at de lod deres husdyr græse silphion-forekomsterne nøgne, så grækerne ikke kunne tjene på dem. Endelig er der i historisk tid sket store klimatiske ændringer i Nordafrika; ørkensandet kom i drift og begravede hele byer, således Leptis Magna. — Således søggede mennesker og naturen i samvirke for, at antikens berømte lægeplante gik helt til grunde.

STØVBOLD – BLINDSOPP – BLODSTILLA

LYCOPERDON OG BOVISTA I
FOLKEMEDICINEN

INDLEDNING

Det lavere og højere svampeflor tæller over 70 000 arter, fordelt over næsten hele landjorden. Når denne store plantegruppe indtil for få årtier siden (og tildels endnu) kun har spillet en ganske underordnet rolle i medicinen, skyldes det flere årsager.

For det første er cirka 90 procent af arterne mikroskopisk små og kunne derfor først opdaget og studeres med optikkens nyere fremskridt: Men også de makroskopiske svampearters levevis var temmelig ukendt helt ind i det 19. århundrede. Endelig blev svamperigets eksakte udforskning negativt påvirket af mange fejlagtige spekulationer og overtroiske forestillinger.

For antikkens grækere og romere var svampenes opståen et mysterium. De kendte intet til sporestøvets rolle som formeringsorganer og opfattede heller ikke myceliets tråde som den egentlige svamp. Det var en almindelig tro, at svampene og specielt træflerne blev lavet af tordenvejre – en forestilling, som endnu kendes på Filippinerne. I det 1. årh. e.Kr. skrev Plinius:¹

Blandt de mest vidunderlige af alle ting er den kendsgerning, at noget kan gro og leve uden rod ... Hvad enten nu denne jordens

ufuldkommenhed – for det kan ikke kaldes noget andet – gror, eller det straks har fået dets fulde kuglestørrelse, hvad enten det lever eller ej, er det ting, som jeg mener vanskeligt kan forstås ... Oprindelsen til boletus [*Amanita caesarea*] er morads og den fugtige jords sure safter eller jævnlige sådanne fra agernbærende træer; først viser der sig en slags klæbrigt skum, så en hudlignende krop, derefter kommer den unge boletus.

I mellem- og nordeuropæisk folketro har svampene spillet en ikke ringe rolle. Men de var aldrig særlig populære. Kun ganske få urtebogsforfattere ofrer dem større opmærksomhed, og det samme gælder mange af nutidens etnobotaniske værker. I Petri Andrea Matthioli's urtebog 1590 skrives under kapitlet *Von allerley Schwämme* bl.a.:

Svampene er hverken urter eller rødder, hverken blomster eller frø, men intet andet end jordrigets, træers, stubbes og andre rådne tings overflødige fugtighed, derfor varer de også så kort tid, thi på syv dage gror de, forgår også besynderligt, men de kryber frem, når det tordner.

Hans kilder er altså de antike skribenter.

En række særlige forhold ved svampene har inspireret fantasien til overtro:

1. Pludselig og hurtig fremkomst og lige så sporløs forsvinden på kort tid;

2. holder til på mørke steder, ådsler, ekskrementer, rådne stubbe etc.;

3. ofte fantastiske former (lever, tunge, æg, penis o.s.v.) eller placering i kredse ("hekseringe", "alfedans"),

4. mange arters giftvirkning – at netop de smukkeste lokkede folk i fordærv blev tolket som noget diabolsk ved hele svamperiget;

5. savner de fleste kendetegn ved "normale" planter: bladgrønt, grene, blade, blomster, frø.

I ældre tid vovede kun de færreste lægfolk at spise vildtvoksende svampe. Man talte gerne med foragt om disse i mange henseender abnorme vækster, som måtte være dannet af hekse og andre overnaturlige væsener. De blev ofte opfattet som halvt animalske organismer, hvilket jo stemmer ganske godt med

Skålröksvamp (*Lycoperdon utriforme*, *tidigare* L. *bovista*), *ur Janus Kopps, Flora Batava*, 1846.

svampeflorets biologi og historiske udvikling. Vi ved nu, at svampene indeholder flere stoffer, der ellers kun kendes fra dyreriget: urinstof, kitin i cellemembranerne og skeletsubstanten samt glykogen og æggehvide, hvis sammensætning og ernæringsmæssige værdi står mellem den animalske og vegetabiliske æggehvide.

Alle disse forhold må have været årsager til, at svampene i så lang tid havde ingen eller kun minimal betydning for skolemedicinen. Det store vendepunkt indtraf faktisk først med opdagelsen af de mykologiske antibiotika. Så meget mere har folkemedicinen gjort brug af svampene, selvom anvendelsen indskrænker sig til nogle ganske få arter. En af dem er *støvbold*.

NAVNE MED FLATUS-MOTIV

Støvboldene, *Lycoperdon* og *Bovista* (syn. *Globaria*, *Calvatia*), hører til bugsvampene

(*Gasteromycetes*) og træffes temmeligt almindelig på forskellige lokaliteter: skovbund, heder, overdrev, træstubbe, enge. Det kugle eller ægdannede frugtlegete sidder som regel direkte på underlaget; kødet er i begyndelsen hvidt. Ved modningen indeholder svampen flere billioner sporer i nuancer af brunt og grønt; de afgår som en røgsky, når der slås eller trykkes mod det modne frugtlegete. Nogle arter har glat, andre trevlet, skællet, grynet, melet, pigget eller vortet overflade. Formatet varierer fra et kirsebærs størrelse til maksimalt en halv meters tværmål (*Lycoperdon giganteum*).

Hvorvidt disse svampe i oldtiden blev opfattet som særskilt "art" eller "slægt", kan ikke med sikkerhed afgøres, men den iøjnefaldende kæmpestøvbold må utvivlsomt også dengang have vakt opmærksomhed. Det er rimeligvis denne svamp Theofrastos (372–287 f.Kr.) kalder *pezis*, *πέζις*.² Plinius³ har *pezicae*, *pezitae*, *πέζιται*, som samlenavn til svampe uden stok.⁴

Slægtsnavnene *Lycoperdon* og *Bovista* samt de fleste folkelige navne skyldes sporestøvet udtømming. Når Hornemann 1837 forklarer,⁵ at allerede i de ældste Tider antog man, at nogle Arter af denne Slægt fremkom af Ulvens Ureenheder, og gav dem derfor det græske Navn, er det næppe rigtigt. Slægtsnavnene *Lycoperdon* og *Bovista* samt talrige europæiske folkenavne skyldes uden tvivl, at man har associeret sporestøvet med flatulens, ekskrementer, røg m.m.

Den ældre latinske benævnelse var *crepitus lupi* 'ulvefjert' og herfra hentede den franske botaniker Tournefort 1719 *Lycoperdon* ved at sammenkæde to græske ord *λύκος* 'ulv' og *πέσσω* 'flatulens'. Dyrenavnet hentyder dels til forekomsten i skove, dels til nogle arters meget ru overflade (jvf. pindsvine-støvbold, *Lycoperdon echinatum*) – som ulvens stridende pels. Albertus Magnus i 1200-tallet har *vesica lupi* 'ulvesvamp'. Sporestøvet formodede giftighed har måske også spillet ind.⁶ *Bovista* er latiniseret oht. *boimvist*, 15. årh. *vohenfist*, nht. *bovisf*, og disse navne stammer atter enten fra lat. *bovis*

En röksvamp 'fiser'. Foto: Håkan Tunón.

'okse' eller vohe 'hunræv' + fist 'flatulens'. Navnet *bovist* har også været brugt herhjemme.⁸ *Ulvefis* (*ulvvefies*) nævnes først af H. Rhode i en dansk oversættelse 1686 af Comenius og blev siden brugt over det meste af landet, indtil suffiks'et fik karakter af tabu-ord.⁹

Af andre danske og udenlandske navne i denne gruppe kan nævnes:

Danske navne:¹⁰ *Fasebold* (Viborg 1793, Hornemann 1806), *Fisebolle*, *-hat*, *Fissvamp*, *-bulle*, *-bult*, *Fnybold*, *Øjlefis* < *ulvefis*, *Bussefis*
Svenske navne:¹¹ *bofis(t)* (1806ff.), *kjarringfis* (1755ff.), *jessop* (ca. 1800ff.), *röksvamp*, *-sopp* (1862ff.), *fnyksvamp* (Ö.Götl.), *fuksvamp* (Gotl.; af ty. Fuchs 'ræv'? Fukhumle er humlens hanblomster).

Norske navne:¹² *fise-saap* (ca. 1750), *fissop*, *-bal* (1762ff.), *røyksopp*

Færøsk navn:¹³ *fisibjölgur*

Islandske navne:¹⁴ *fisisveppur* (1783ff.), *græðsveppur* (1786), *fysisveppur*

Tyske navne:¹⁵ *Wolfisfirst*, *-rauch*, *-furz* ('ekskrementer'), *Hundsfist*, *Vogelfist* < *Fohenfist*, *Hasenfies*, *Hasefurz*, *Eselsforzes*, *Poggenfist* (Pogge 'padde'), *Pfau(en)fist* < *Puefis* < *Bovist*, *Quarksacke* (præfiks = tykmælk, blod ost), *Tabaksbeutel*

Navne fra Nösnerland:¹⁶ *Ross-*, *Pferds-furz*, *Gurrenfist* (præfiks = hoppe), dial. *Beschine-dje-kòl* (af rumænsk *basinade cal* 'hes-tefjert'), *Furz-*, *Rossbeutel* (suffiks m. betydn. scrotum)

Navne fra Zips:²,¹⁷ *Poomfest* (af Poon 'jord'), *Päüchfest* (præfiks til Bacht 'snavs')

Østrigsk navn:¹⁸ *Blasbalg*

Polsk navn:¹⁹ *dymna hubka* 'røgsvamp'

Engelske navne:²⁰ *puffe(s) fistes* (1797), *puck fist*, *puff-ball*, *earth-*, *mollipuff*, *furzeball* > *fuss-ball* > *fuzzyball!*, *bullfist*

Gæliske, irske navne:²¹ *balg smuid* 'røgpøse', *balg seididh* 'sprutsæk'

Franske navne:²² *vosse/vaisselle/pisse de loup*

Hollandske navne:²³ *wolfs-scheet* (1599), *-veest* (1793), *poefblazen*, *poeffers*

Flamske navne:²⁴ *boeveest*, *doempers* (af *doem* 'røg, støv')

Italiensk navn:²⁵ *vescia di lupo*

Spanske navne:²⁶ *pedo de lobo* (1793), dial. *pet de llop*, *pet de bou*, *pet de monja* 'nonnefis' (monja også 'lille rundt brød'), *bejin* "støvbold" tillige betydn. 'råddent æg'

Indiansk navn (Canada):²⁷ *te-wa-tien-wha-ro-kwas* 'den som giver røg'

NAVNE MED DIABOLSK MOTIV

En række navne skyldes overtroiske forestillinger, mest om svampens tilblivelse. Hvis en kartoffel kom til at ligge på marken vinteren over, blev den til en *wulfis* (Jylland).²⁸ Den mentes at være bolig for hugorme og kaldtes derfor *hugormeknold(e)* – *herom gives der mange*

fortællinger, skrev digteren C. A. Thyregod til E. Rostrup (Midtjylland ca. 1875). Støvbold vokser på heksenes natlige dansepladser; når dens indre bliver sort, har djævelen rørt ved den og fordrevet alferne, siger tysk folketro;²⁹ i provinsen Oldenburg blev disse svampe forklaret som udbrændte stjernesked.³⁰

De følgende *Lycoperdon*-navne viser, hvilke diskrediterede dyr, mennesker eller overnaturlige magter man mente stod bag svampenes tilblivelse. Enkelte navne synes at gå tilbage på ældgamle og glemte myter om "moder Jord" som inkarnationen af al grøde.

Danske navne:³¹ *trolldskum* (Sejrø), *trolldhat* (Nordvestsjælland)

Svenske navne:³² *käringfis* – *ett almänt brukligt namn*, *käringrök*, *pug(g)ägg*

Samiske navne:³³ *stalo-burssa* 'troldpung' (-testes?), *stalo-gudnasækka* 'trolldaskesæk', *alsja-passma* 'tordengudens pung'

Finsk navn:³⁴ *maanmuna* 'jordtestikel' (også om kartoffel)

Islandske navne:³⁵ *kerlingareldur*, *skollapungur* 'djævelspung'

Tyske navne:³⁶ *Hexen-*, *Hasen-*, *Rabenei(er)*, *Hexenbeutel(-chen)*, *-pulver*, *Weiberfist*, *-furz*, *Trudenbeutel* (præfix = heks), *-gakele* ('-æg'), *Teufelsfist*, *-beutel*, *Speiteufel* 'spydjævel', *Teufels Tabaksack*, – *Schnupftabak*, (dial. *Dem Deiwel sein Mehlkaschde*, *Deimelmehlsack*, *Tüfelmehlsack*, *Des Taiwel sai Schnupftabak*), *Erdkraft*, *Wunderschwamm*

Navne fra Zips:³⁷ *Fosseier* 'ræveæg', *Katzenei* (*Bovista nigrescens*)

Østrigiske navne:³⁸ *Hexenschwamm* (*Lycoperdon giganteum*), *Teufelstabaksack*, *Judentabak*

Hollandsk navn:³⁹ *duivelsbrood* (også om fyrsvamp); ligner et rundt brød, men er så hård og sejt, at kun en djævel kan tygge det

Engelske navne:⁴⁰ *devil's el*. *Satan's snuff-box*, – *snuffmill*

Gælisk, irsk navn: *bochdan-bearrach* 'nisse, spøgelse' + 'bred, kort'⁴¹

1 Tysk sprogø tidligere i Ungarn, nu i rumænsk Transsylvanien.

2 Tysk sprogø tidligere i Ungarn, nu i Tjecoslovakiet.

Spanske navne:⁴² *pet del diable* 'djævlefjert',
bufa del dimoni 'djævlefjert'

Navn i USA:⁴³ *witch ball* (alm. brugt navn)

SPORESTØVET BLINDER

At *Lycoperdons* sporestøv forårsager blindhed, hvis det kommer i øjnene, er en geografisk vidt udbredt opfattelse, som dels vel hænger sammen med den megen mistro til støvbold og svampene overhovedet, men sikkert navnlig skyldes den almindelige frygt for at få støvkorn i øjnene. Ifølge tysk folketro (Schlesien) bliver man blind, hvis man faar løvetandsfnug i øjnene⁴⁴ eller – i Rumænien – sommerfugles vingestøv, i Kina stuestøv.⁴⁵ Det samme gælder, hvis væselen puster paa en (Böhmen).⁴⁶ Mælkesaften af *Calotropis* procera ødelægger øjnene (Ægypten).⁴⁷

I nordisk sagatid ville folk ikke gerne tro, at øjensygdomme havde naturlige årsager – undtagen naturligvis, når bålrogen sved så stærkt i øjnene, at de ikke kunne se; det hed vistnok at være røgblind (reykblindr). Man mente, at onde folk ad magisk vej kunne ramme deres fjender med blindhed, eller man blev blind af at overtræde et eller andet forbud. I overensstemmelse hermed søgte man gerne bistand hos højere magter, i kristen tid visse helgener.

Den engelske urtebogsforfatter J. Gerarde skriver 1597 i sin *Herball*,⁴⁸ at støvboldene producerer *a most thinne and fine powder, like until smoke, very noisome and hurtfull into the eies, causing a kinde of blindness, which is called Poor-blinde, or Sand-blinde ... divers have beene pore blind even arter, when some small quantitie thereof hath beene blowen in to their eies.*

Herhjemme synes troen udbredt over det meste af landet⁴⁹ (*blinderøg, -svamp*)⁵⁰. Et sagn fra Odsherred fortæller, at en mand engang belurede ellefolkets dans på engen, men da tog de overnaturlige væsener nogle "troldhatte" og

dryssede ham med i øjnene, så han blev blind.⁵¹ Til et nordjysk blad skriver en læser:⁵²

Almuen mente, at alle svampe indeholdt livsfarlig gift. Dog gik det til nød an at røre ved de fleste skurrehatte, når man tørrede fingrene godt af i græsset bagefter. Men en fuldmoden støvbold ... rørte man aldrig med fingrene; det var nemlig farligt at få den for tæt til øjnene, så kunne man blive blind. Jeg husker fra drengeårene, at det var ganske spændende at klemme på de røgfylde støvbolde, så de brast og den gulligsorte røg pulsede ud. Men var der voksne i nærheden, blev der altid grebet ind: *Smid den skurrehat, for du kan blive blind af den!*, hed det altid. Jeg har mange gange gået i skræk for at blive blind, når jeg uforvarende kom til at træde på en støvbold.

Også Linné lærte sine elever at værne øjnene mod sporestøvet, som kunne blinde dem – *men ey för efter nogle Dage, naar Maskerne ... (rest mangler i orig.)*, noterer Martin Wahl⁵³, og ifølge en anden elev skal Linné også have sagt, at hvis *melet* kom i kroppen, blev den *swulnad*.⁵⁴ Retzius 1806⁵⁵ nævner den almindelige tro i forbindelse med navnet *blindsvamp*⁵⁶ men tilføjer: *hälsosamt eller nytrigt för ögonen kan det icke wara, men näppeligen är det så farligt.*

I Norge er troen navnlig udbredt på vestlandet – jvf. navnet *blindsopp*.⁵⁷ Den er også kendt fra Island,⁵⁸ hvor svampen imidlertid skal have haft en "diametral" anvendelse i folkemedicinen, nemlig mod øjensygdomme.⁵⁹ Videre er troen noteret i Tyskland⁶⁰ – *blindfist, -appel, -piltz*,⁶¹ Østrig,⁶² Holland (*peerdeblind* "hes-teblind"),⁶³ England og Skotland, hvor disse svampe kaldes *blind-puff, blind-ball, blind-Harry, blind man's ball, -bellow, -buff, -eye*.⁶⁴ Her bringer det ulykke at sparke til enhver svamp.⁶⁵ Et gælisk navn til *Lycoperdon gemmatum* er *caochag*, af caoch "blind".⁶⁶ I USA⁶⁷ er troen næppe importeret af engelske nybyggere,

Vårtig röksvamp (*Lycoperdon perlatum*, *tidigare* L. *gemmatum*), ur *Janus Kopps, Flora Batava, 1846.*

idet den også kendes af flere indianerstammer; Navajo (Arizona, New Mexico) kalder bugsvampen *Astraeus hygrometricus na-adi 'blind'*,⁶⁸ og Menomini-indianerne skal benytte sporestøvet til at blinde fjender med.⁶⁹ Iøvrigt mener amerikanerne, at støvbolde er giftige ved berøring, f.eks. hvis man træder på dem med nogen fod.⁷⁰ – Endelig skal de tyske navne *Taub-Bofist*, *Doowappel* skyldes, at støvet også kan give døvhed;⁷¹ der er dog snarere tale om en forvanskning af præfikks i *Staub-Bovist* o.l.

ANVENDELSE SOM STYPTIKUM

Kunsten at ”stille blod”, d.v.s. få det til at koagulere, indtager en fyldig plads i folkemedicinen. Der er optegnet en lang række trylleformulærer, men også mange mere rationelle metoder. At dømme efter optegnelsernes mængde synes

spindelvæv, fyrsvamp (*Polyporus* sp.) og støvbold at have været de mest benyttede styptika. Af fyrsvamp brugte man det indre bløde og brune frugtlegerne, medens så vidt vides af alle svampe kun sporestøvet af *Lycoperdon* og *Bovista* fandt medicinsk anvendelse. Det blev fra selve svampen drysset på eller pustet mod åbne snit- og hugsår, efter åreladning etc. for at standse blødningen. Enkelte steder fandt også svampens friske eller tørre kød anvendelse som styptikum. For næseblod snusede man støvet op i næseborene. *Lycoperdon giganteum* kaldes i ældre værker *Bovista officinalis* og *Lycopodon gemmatum* (samt fyrsvamp) *Fungus chirurgorum* og brugtes flittigt af bartskærere og sår-læger. Midlet nævnes af digteren Georg Rollenhagen i det 16. århundrede:⁷² *In die Wunden aber strewt Schwartz pulver von dürren pomfeiss*, men synes iøvrigt ikke at have været kendt i oldtid og middelalder; bortset fra et enkelt sted (*Thott Saml.* 717.4°, her s. 1287) nævnes støvbold ikke i nogen af vore gamle lægebøger,⁷³ ej heller i Tang Kristensens kompilation *Gamle*

Raad for Sygdomme hos Mennesket (1922) og H. P. Hansens *Kloge Folk* (1942–43), hvad der kunne tyde på, at sporestøvet's anvendelse som styptikum herhjemme er af forholdsvis ny dato.⁷⁴ Medens fyrsvampens virkning som sådan er eksperimentelt bevist,⁷⁵ foreligger der endnu ingen undersøgelser af støvboldenes indholdsstoffer;⁷⁶ interessant, men betydningsløs, er deres 3 % urinstof. Dog har man i nyere tid forsøgt en anvendelse af støvbolde som veterinært hæmostatikum.⁷⁷

I det foreliggende materiale nævnes anvendelsen som blodstillende middel kun fra landsdelene øst for Lillebælt.⁷⁸ *Den gamle* [navngivne] *jordemor samlede støvbolde paa strandmarkerne til at standse blødninger efter aareladninger.*⁷⁹ I Norge har sporestøvet og den tørre svamp været brugt som styptikum over det meste af landet.⁸⁰ *Blør ein or ope sår, skal det vera godt té dytta røysopp nedí. En hogg meg tuvert yver fotbladet ... då svinta ho mor stad og hent a blindsopp og klemde i såret. Blodet stogga mest med same. Blindsoppen berga livet mitt.*⁸¹ At sporerne opsnuses for næseblod, nævnes bl.a. af pastor Wilse fra Spydebjerg (1779) og af Reichborn-Kjennerud fra Østfold.⁸²

I Sverige, hvor svampen er *ett av de flitigast använda blodhejdande hjälpmiddel* (Tillhagen 1958),⁸³ har Bromelius 1694 navnet *blodstilla*;⁸⁴ Retzius skriver 1806,⁸⁵ at man bruger den fuldvoksne, men ikke støvende svamp, idet afskårne stykker lægges på såret, men det skal ske straks efter at svampen er skåret over. Denne praksis nævnes også fra nyere tid.⁸⁶

At sporerne lægges på åbne sår for at stille blodet nævnes fra Lapland 1808 og senere.⁸⁷ Fra Vilhelmina sogn skriver en forfatter 1932: *Jag har träffat på många sagesmän* [savskærere], *som i sitt medicinförråd bl.a. haft flera röksvampar förvarade i en näverask* [birkebarks-æske].⁸⁸ Svensk-finsk folkemedicin ordinerer som blodstillende, at en *röksvamp* presses ud i såret; ved næseblødning stoppes en *röikboll* i næseborene, hvorefter hele næsen bades med koldt

vand. Endvidere anvendes svampen i surmælk mod indre blødning.⁸⁹ Støvbolde er i Island blevet brugt til at stille blod med.⁹⁰

I Tyskland (Bayern) anvendes dels sporestøvet og dels en ikke for gammel støvbold, som lægges over et stærkt blødende sår med et stykke silkepapir imellem.⁹¹ Fra Svejts meddeles, at støvet navnlig benyttedes til at stille næseblod, når intet andet ville hjælpe. Man samlede ”modne” svampe og opbevarede dem i æsker.⁹² I det østlige Galizien og i Bukowina har støvet's anvendelse som styptikum været ganske almindelig,⁹³ og endnu har zigeunermænd gerne et par støvbolde på sig for det tilfælde, at de skulle skære sig i fingrene.⁹⁴ Om anvendelsen i England⁹⁵ skriver en forfatter 1923, at man i næsten alle gamle landbokokke-ner finder disse svampe trædet på snor til brug ved ulykkestilfælde.⁹⁶

De amerikanske nybyggere har rimeligvis ført megen folkemedicin med fra England til den nye verden, således også brugen af *Lycoperdon*'s sporestøv til at standse blødninger.⁹⁷ Men indianerne i Kanada og USA havde forlængst opdaget, at støvet blæst på et sår eller snuset op i næsen tilsyneladende virkede blodstillende. Støvbold er en af de meget få svampe, indianerne ikke er bange for; et forråd holdes i reserve til at strø på sår.⁹⁸ Tewastammens kvinder regulerer menses med vandudtræk af en uidentificeret svamp;⁹⁹ det samme gælder en te på snyltesvampen støvbrand (*Ustilago maidis*) hos Zuñi-indianerne. Tewa anvender mod øreudflod sporestøvet af en svamp – det blæses ind gennem et sammenrullet majsblad eller et papirrør.

Endelig drysses i Grønland støvet af *Lycoperdon gemmatum* direkte på sår som styptikum,¹⁰⁰ en nærtbeslægtet svamp Stjernebold (*Geaster fornicatus*) bruges i Vestindien på samme måde,¹⁰¹ kinesisk folkemedicin har *Lycoperdon giganteum* mod blodstyrning og *Lycoperdon squamatum* som – emmenagogum.¹⁰²

Att spraya röksvampssporer över sår är en äldre behandlingsmetod. Foto: Håkan Tunón.

SÅRLÆGEMIDDEL

Svampens eller sporestøvets anvendelse som sårlægemiddel har ligeledes haft stor udbredelse. Det er dog i hvert enkelt tilfælde vanskeligt at afgøre, hvorvidt man har tillagt midlet en blodstillende, tørrende eller lægende virkning på sår, hudløshed, udslet etc. Rimeligvis spillede alle tre ting en samvirkende rolle for applikationen. *Lycopodon*-sporenes anvendelse som sådan er forøvrigt ikke enestående – af tilsvarende folkemedicinske remedier kan nævnes: sporerne af bregner og ulvefod (”heksemel”), kirkestøv, ”ormemel”, skorstenssod, et pulver af brændte harehjerter, tudser m.m.¹⁰³

Ældre dansk lægelitteraturs eneste nævnt af støvbald er i *Thott. Saml.* 717.40 (1700-tallet): *Naar nogen støder Huden af sine Skinneben, da skal han tage et Stykke af den yderste Hud af Vilefis, og lade noget hænge ved samme Hud af det tynde og rygende Ting, som er indeni Vilefis, spyt saa paa samme Stykke Hud og læg paa Saaret* (hertil føjer nedskriveren: *Det er det bedste Raad, jeg haver kunnet finde at bruge*).

Senere i samme håndskrift anbefales svampen mod frost(-sår). Fra ca. 1900: Støvet anvendes mod hudløshed *hvad de fleste soldater sikkert kan tale med om*;¹⁰⁴ *fæesbul* var god til at læge friske sår med (Sjæll.);¹⁰⁵ det var godt at blæse støvet på frostsår (Sønderjyll.).¹⁰⁶

Fra Norge oplyses, at sporerne blev trykket på fod- og åbne frostsår¹⁰⁷ og strøet på forskellige hudlidelser, navnlig spædbørns hudløshed; man brugte dog mest ”heksemel”.¹⁰⁸ Et omslag af finthakkede støvbolde var også sår- og hudlægende.¹⁰⁹ Lapperne drysser sporestøvet på børns attritioner, på snit- og brandsår,¹¹⁰ svensk-finsk folkemedicin ordinerer *röksvamp* på alle sår.¹¹¹ Ligeledes på Færøerne, hvor sporerne blev samlet i papirposer og presset ud i frostsår, det var *nytt at gröda sår við*.¹¹² I Island er svampen navnlig blevet applikeret for brandsår.¹¹³

I lægen Peter Uffenbach’s udgave af Adam Lonitzer’s urtebog fra 1551 (Ulm 1716) hedder det, at *Der dürrer Bubenfist mit seinem Mehl und Staub dient zu den fliessenden alten Schäden, die werden davon trocken und schicken sich zur Heilung*.¹¹⁴ Det samme middel anvendes endnu i tyske länddistrikter;¹¹⁵ hos det tyske mindretal i Zips (forhen Ungarn, nu Czekoslovakiet) anbragte bønderne et stykke moden støvbald på køers betændte hove med støvet ind mod såret, og satte så klovjernet på.¹¹⁶ I Frankrig lægges den knuste svamp på brandsår som da læges meget hurtigt,¹¹⁷ og i Rusland (bl.a. Ukraine) behandles børns hudløshed med sporestøvet.¹¹⁸

Gerarde 1597 skriver, at *the powder of them doth dry without biting; it is fitly applied to merigals, kibed heels* [frostbylder på fødderne] *and such likes*.¹¹⁹ Hans kollega W. T. Fernie fra nutiden¹²⁰ mener, at det fine pulver også egner sig til pudring af sår mellem fingre, tær og under armhuler. I USA, hvor sporestøv + svinefedt lægges på hæmorrhoider,¹²¹ har indianerne sikkert længe før europæernes ankomst brugt støvbolde som lægemiddel. Det er den

eneste svamp, som Forest Potawatomi-indianerne i Wisconsin finder anvendelse for; alle andre svampe betragtes som giftige. Sporerne benyttes her til at lindre enhver hudløshed hos børn,¹²² hos andre stammer samles og opbevares disse svampe specielt til at læge nyfødte børns navle – jvf. *hokshi chekpa* 'babynavle' til *Lycoperdon gemmatum* hos Dakota-indianerne.¹²³ En interessant parallel fra Hawaii: sporestøvet af *Psilotum* sp. anvendes som talkum for at forhindre eller læge den hudløshed, folk med malo (lændeklæde) undertiden pådrager sig.¹²⁴ I Kina anvendes *Lycoperdon*-sporerne til at tørre alle slags åbne sår.¹²⁵

OBSTIPANTIUM, ABORTIVUM, AFRODISIAKUM

Når sporestøvet er blevet anvendt indvortes mod *diarré* hos mennesker og husdyr (Danmark,¹²⁶ Sverige,¹²⁷ Norge (i vår tid),¹²⁸ Tyskland¹²⁹), kan det skyldes signaturlæren mere end praktiske erfaringer, idet sporestøvet "automatiske" udtømning associeres med ekskrementernes. En af Linnés elever noterer efter en ekskursion 1747, at bønderne i Ångermanland (N. Sverige) plejer at tage en god dosis sporestøv ("mjöl") i drikke for magsweda, d.e. mavepine. En anden discipel tilføjer bedrevidende: *hwarom man bör göra sig mera underrättad, ty det synes otroligt, efter swampen är hel förgiftig* [!].¹³⁰ Retzius gengiver 1806 en beretning fra provinsen Satakunta (sydvestl. Finland), hvorefter diarré hos kalve lægtes med sporestøvet i mælk.¹³¹ En botanisk nærtstående bugsvamp *Scleroderma* (bruskbold) anvendes endnu i Hessen som veterinært obstipantium.¹³²

Som *abortivum* nævnes et mælkekokt på støvbald i Østrig¹³³ og Galizien.¹³⁴ Samme virkning er tilskrevet bl.a. pollen (Oldenburg 1861) og "heksemel" af *Lycopodium selago*

(Østrig).¹³⁵ For anvendelsen som *afrodisiakum* kan signatura rerum (testesformen!) have spillet en rolle, således som det gælder en tilsvarende brug af stinksvamp (*Phallus impudicus*) og hjortespring (*Elaphomyces cervinus*). *Eg har høyr at dei har bruka té kreista røyksopp i brennevin. Slik a rådgjerer holdt no folk helst for seg sjølve* (Odda i Norge).¹³⁶ Tilsvarende fra Vesttyskland: Unge karle gav pigerne det sorte støv at drikke for at faa dem til at elske sig.¹³⁷ Herhen hører måske også en optegnelse fra Sverige (Balinge): Under enebærbuske findes der noget, der ser ud som en fingerspids og er rundt som en trækugle. Indeni findes et sort mel, og hvis dette mel gives i drikke til en ung pige, bli'r hun som forhekset og kommer til giveren midt om natten.¹³⁸ Støvbalds anvendelse som afrodisiakum i den folkelige humanmedicin har rimeligvis forhen været ret gængs, men "degraderedes" efterhånden til veterinærmedicinen – et forhold, som også kendes for gøgeurternes vedkommende.¹³⁹ Ville en ko ikke blive brunstig, fik den svampen eller sporestøvet at æde (sv. Finland,¹⁴⁰ Oldenburg i Tyskland¹⁴¹). – Thompson-indianernes (USA): unge mænd smører kroppen med sporestøvet af fyrsvamp (*Polyporus abietina*) for at give den styrke.¹⁴²

ANDEN FOLKEMEDICINSK ANVENDELSE

Mod hestens engbrystighed (anchelus) og i omslag og plaster mod ledevand (Danmark).¹⁴³ For halsbrand skal man tage en støvbald, gemme den godt og så tænke på den, når lidelsen melder sig (Norge: Oppdal, Sør-Trøndelag).¹⁴⁴ Lunkent vand + støvbald i øret for ørepine (Sverige: Frostviken).¹⁴⁵ Tørret støvbald indtages i vand eller brændevin for stakåndethed (astma?) og sidesting; rosen behandles med en dej af svinefedt, tjære, eddike,

kamferbrændevin og støvbald, den smøres på blå af en rebstump, kridt strøs oven på og ”rosbandet” bindes varmt på det syge sted, mens der siges en magisk formular (sv. Finland).¹⁴⁶ For gulsot skulle patienten spise pandekage med indbagt sporestøv (slaviske folkeslag).¹⁴⁷ I Svejts hedder det, at hvis geder æder støvbolde, giver de bagefter mindre mælk.¹⁴⁸ Sporestøvet forårsager fnat (-kløe) (USA).¹⁴⁹ En nordamerikansk indianerstamme kalder *Lycoperdon subincarnatum teokwéminum* ’hovedpinebær’: sporerne anvendes for hovedpine.¹⁵⁰ I Kina blandes sporestøvet af *Lycoperdon giganteum* med honning eller vand til et lægemiddel for halsonde, mod feber og lungelidelser. Også *Lycoperdon squamatum* anvendes som ekspektorans.¹⁵¹ Gerardes *Herball* 1597 fortæller om *Lycoperdon giganteum*, at den rygende svamp i nogle egne af England bruges af biavlere *to kill or smolder their Bees, when they would drive the Hives, and bereave the poore Bees of their meate, houses, an lives*, – jvf. det gæliske navn *beac, becan* (af beach ’bi’); svampen blev brugt til at ryge bier med endnu i slutningen af 1800-tallet.¹⁵² Endelig benytter homøopatien en tinktur af den modne svamp især for anæmi, venøse lidelser, hudsygdomme, kronisk katarr i respirations- og fordøjelsesorganerne, som hæmostatikum, for cystitis, leukorrhoe, mod forstyrrelser i intellektet og som antafrodisiakum.¹⁵³

Skønt støvbalden blev omgivet af megen mystik, fandt den kun ringe anvendelse som egentligt tryllemiddel. Folk fik mareridt, hvis man anbragte en *kattost* (støvbald) under sengen, og svampen skulle kunne ”formere” kornet i laden (Finland).¹⁵⁴ Den finske overtro, at man med en støvbald kan hekse en strumaknude på halsen af tyveknægte, skyldes vel signaturlæren.¹⁵⁵ De meget overtroiske beboere af Ozark-distriktet i Missouri og Arkansas mener, at hekse er usynlige, men enhver kan få øje på dem, hvis de kaster en smule støv af *devil’s snuff-box* i en lille hvirvelvind. *En gammel mand, som bor i Hickory County, Missouri,*

*fortæller mig, at han undgår krampe og bensmerter ved altid at bære en tør puffball i lommen.*¹⁵⁶

LITTERATURHENVISNINGER OG NOTER

- 1 Plinius, ÅR, *Naturalis historia* XXII, Lipsiae, s. 23.
- 2 Theophrastos, ÅR, *Historia plantarum* III, ORT, s. 8.
- 3 Plinius, ÅR, *Naturalis historia* XIX, Lipsiae, s. 3.
- 4 Peziza blev et førinnæisk slægtsnavn til en gruppe hatsvampe og siden til skåldannede svampe.
- 5 Hornemann, J. W., 1837, *Dansk oekonomisk Plantelære* II, København, s. 878.
- 6 Marzell, Heinrich, 1913, *Die Tiere in deutschen Pflanzennamen*, Heidelberg, s. 153, 170, 195; nogle forfattere etymologiserer oldnordisk fis ’vissent blad’.
- 7 Fischer, Hermann, 1929, *Mittelalterliche Pflanzenkunde*, München, s. 274.
- 8 Bovist som opslagsord i *Salmonsens Konvers. Leksikon*, 1915, København, s. 781.
- 9 *Videnskabernes Selskabs Ordbog* VII (1863) nævner ikke Ulvefis.
- 10 Jenssen-Tusch, H., 1867–70, *Nordiske Plante- navne*, København, s. 137, 317, 362; Grundtvig, Fr. L., 1909, *Livet i Klokkegaarden*, København, s. 85; *Lolland-Falsters historiske Samfunds aarbog* XXXVII, 1949, s. 23; Lange, Axel, 1932, *Fynsk Plantenavne og Folkeminder om Planter*, Odense, s. 119; Udvalg for Folkemaal top. saml. 882 (Aasum, inds. 1920–25).
- 11 Gustavson, H., 1947, *Gotländska växtnamn*, Visby, s. 15, 21; Jenssen-Tusch [note 10].
- 12 Høeg, Ove Arbo, 1939, i *Nytt Magazin for Naturvidenskapene* 80, s. 100 (Numedal og Sandsvær ca. 1750).
- 13 Rasmussen, R., 1950, *Føroyisk plantunøvn*, Tórshavn, s. 55; *Botany of the Færöes* III, 1908, København, s. 864f.

- 14 Jønsen-Tusch [note 10]: J. Jonasson's haandskr. samling af islandske folkeminder i Dansk Folkemindesamling 1918/7 og 1918/III-IV, nr. 2053.
- 15 Marzell, *Tiere* [note 6]: *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* 11, 1901, s. 52: *Das Bayerland* 25, 1924, s. 79; Niessen, J., 1936, *Rheinische Volksbotanik* I, Berlin, s. 209f.
- 16 Krauss, Friedr., 1943, *Nösnerländ. Pflanzennamen*, Beszterce-Bistritz, s. 638-41.
- 17 Gréb, Julius, 1943, *Zipser Volkspflanzen*, Keskmark, s. 72f.
- 18 Dalla Torre, K. W. von, 1895, *Die volksthümlichen Pflanzennamen in Tirol und Vorarlberg*, Innsbruck, s. 41.
- 19 Makowiecki, Stefan, 1936, *Slownik botaniczny lacinsko-maloruski*, Kraków, s. 60f., 219.
- 20 Britten, J. & Holland, Rob., 1878-86, *A Dictionary of English Plant-Names*, London, s. 591; Denham, M. A., 1892, *Denham Tracts. A Collection of Folklore* II, London, s. 30, 113; Schübeler, F. C., 1885, *Viridarium Norvegicum* I, Christiania, s. 227; Ramsbottom, John, 1953, *Mushrooms and Toadstools*, London, s. 165f.
- 21 Cameron, John, 1883, *Gaelic names of plants*, Edinburgh & London, s. 99.
- 22 Beauquier, Ch., 1910, *Faune et flore populaires de La Franche-Comté* II, Paris, s. 169.
- 23 Paque, E., 1896, *De vlaamsche volksnamen der planten*, Namen, s. 305; Marzell [note 6], s. 153.
- 24 Paque [note 23], s. 57, 86.
- 25 Marzell, *Tiere* [note 6], s. 153.
- 26 Masclans, Fr., 1954, *Els noms vulgars de les plantes a les terres Catalanes*, Barcelona, s. 173.
- 27 Rousseau, Jacq., 1945, *Études ethnobotaniques Québécoises*, Montréal, s. 24; Waugh, F. W., 1916, *Iroquols foods and food preparation*, Ottawa, s. 121.
- 28 Feilberg, H. F., 1904-II, *Ordbog over jyske almuesmaal* III, København, s. 972.
- 29 Marzell, Heinr., 1927-28, i *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* I, Berlin, s. 1485.
- 30 Wuttke, Adolf, 1900, *Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart*, Berlin, s. 97.
- 31 Jønsen-Tusch [note 10], s. 137; Kamp, J., 1977, *Danske Folkeminder, Æventyr ...*, Odense, s. 175; Andersen, Lars, 1918, *Folkesagn og Folketro i Ods Herred*, København, s. 26; Dansk Folkemindesamling 1906/23:151.
- 32 Jønsen-Tusch [note 10], s. 137; Fries, Elias, 1880, *Kritisk ordbok öfver svenska växtnamn*, Stockholm, s. 65.
- 33 Nordhagen, Rolf, 1950, *Mikkelsbær, mikkelsfisk og Mikkell rev*, Bergen, s. 93 < Qvigstad, J., 1901, *Lappiske plantenaevne*, Christiania.
- 34 Suhonen, Pentti, 1936, *Soumalaiset kasvinnimet*, Helsingfors, s. 68, 212, jvf. s. 352.
- 35 Nordhagen [note 33]; Jonasson [note 14].
- 36 Marzell, *Handwörterbuch* [note 29], s. 1485; Krauss [note 16]; Schübeler [note 20]; Teirlinck, Is., 1924, *Flora diabolica*, Antwerpen, s. 31; Niessen [note 15]; Aigremont, 1908, *Volkserotik und pflanzenwelt* I, Berlin, s. 155.
- 37 Gréb [note 17], s. 102.
- 38 Dalla Torre [note 18]; Höfer, Franz, 1884, *Dialektnamen der in Nieder-Oesterreich vorkomm. Pflanzenarten*, Bruck an der Leitha, s. 24; Wartmann, B., 1861, *Beiträge z. St. Gallischen Volksbotanik*, Wien, s. 24.
- 39 Paque [note 23], s. 96.
- 40 Britten & Holland [note 20]; Ramsbottom [note 20], s. 591.
- 41 Cameron [note 21].
- 42 Masclans [note 26], s. 66.
- 43 Randolph, Vance, 1947, *Ozark Superstitions*, New York, s. 277.
- 44 *Zeitschrift für österreichische Volkskunde* 2, 1896, 252.
- 45 Bredon, J. & Mitrophanow, I., 1937, *Das Mondjahr*, Wien, s. 86.
- 46 Wuttke [note 30], s. 126.
- 47 Winkler, Hans A., 1936, *Ägyptische Volkskunde*, Stuttgart, s. 272 (beduiner).
- 48 Ramsbottom [note 20], s. 167.
- 49 Kamp [note 31]; Feilberg [note 28]; Hansen, H. P., 1941, *Hyrdeliv paa Heden*, København, s. 125.
- 50 Jønsen-Tusch [note 10], s. 317, 362.

- 51 Andersen [note 31] (Asnæs sogn).
- 52 *Aalborg Stiftstidende*, 30/10 1949, jvf. *Varðin* XXIX, 1946, s. 182ff. (børn advares).
- 53 Linné, Carl von, 1910, *Linne's botaniske "Prelectiones privatissima" paa Hammarby 1770* (Martin Wahl's haandskrift), (Bergens Museums Aarbok, nr. 1), Bergen, s. 69.
- 54 Linné, Carl von, 1952 [1747], *Herbationes Upsalienses I, Herbationerna*, Uppsala, s. 26.
- 55 Retzius, A. J., 1806, *Flora Oeconomica Sveciae II*, Lund, s. 428f.
- 56 Liljeblad, S., 1816, *Udkast till en svensk flora*, Uppsala, har blindmjöl.
- 57 Reichborn-Kjennerud, I., 1922, *Våre folkemedisinske lægeurter*, Christiania, s. 15f., og sm. Forf., 1947, *Vår gamle trolldomsmedisin V*, Oslo, s. 13f.; Aune, Herm., 1939, *Skikk og Tru. Folke-minne frå Gauldal*, Oslo, s. 26.
- 58 *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* 8, 1898, s. 450.
- 59 Jonasson [note 14], nr. 2061.
- 60 Marzell, *Handwörterbuch* [note 29], s. 1485; Niessen [note 15] II, 1937, s. 95.
- 61 Focke, W. O., 1870, *Die volksthümlichen Pflanzennamen im Gebiete der unteren Weser und Ems*, Bremen, s. 262; mundtl. medd. fra dr. Marzell (1949).
- 62 *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* II, 1901, s. 52; Wartmann [note 38].
- 63 Paque [note 23], s. 289.
- 64 Britten & Holland [note 20], s. 50f., 338, 383f., 391, 591; Schübeler [note 20]; Gregor, W., 1881, *Notes on the Folklore of the Northeast of Scotland*, London, s. 148; Coon, Nelson, 1957, *Using Wayside Plants*, New York, s. 230.
- 65 *Folk-Lore* XX, ÅR, s. 343.
- 66 Cameron [note 21].
- 67 Bergen, Fanny D., 1899, *Animal and Plant Lore*, Boston, s. 120.
- 68 Wyman, Leland C. & Harris, Stuart K., 1941, *Navajo Indian Medicinal Ethnobotany*, Albuquerque, s. 30.
- 69 Smith, Huron H., 1923, *Ethnobotany of the Menomini Indians*, Milwaukee, s. 79.
- 70 Bergen [note 67].
- 71 Krauss [note 16]; Focke [note 61].
- 72 Grimm, Jacob & Grimm, Wilheml, 1893, *Deutsches Wörterbuch* 8, Leipzig, s. 2037.
- 73 Hauberg, P., 1929, i *Naturens Verden* IX, s. 157. Mellin, Christ. Jac., 1799, *Nyttige Huusmidler*, 1799, København, s. 98f.: lægebogens oversættelse, J. C. Tode, tilføjer efter omtalen af pulv. fyrsvamp mod næseblod: *Jeg plejer ellers altid at betjene mig af den saakaldte Ulvefvis eller Bovista*.
- 74 I første udg. af Hornemanns *Dansk oekonomisk Plantelære* (1806), s. 942 er *Lycoperdons Egenskaber og Anvendelse ubekjendt*; i 3. udg. II (1837), s. 877 tilføjes kun *Den har været brugt som blodstillende Middel*.
- 75 Keeser, E., 1939, i *Deutsche med. Wochenschrift*, s. 375.
- 76 Gessner, Otto, 1953, *Die Gift- und Arzneipflanzen von Mitteleuropa*, Heidelberg, s. 715.
- 77 Ramsbottom [note 20], s. 169.
- 78 *Skattegraveren* XII, 1889, Kolding, s. 30 – opsnuses ogsaa for næseblod; Ingvorsen, Ingvor, 1918, *Ingvor Ingvorsens Fortællinger om gammelt sjællandsk Bondeliv*, ed. H. Ussing, København, s. 175; Grundtvig [note 10], s. 85; Udvalg for Folkemaal top. saml. 788 (Radsted sogn, Loll.) og 882 (Aasum s., Fyn), begge medd. ca. 1925; egen optegn. fra Femø 1948.
- 79 Garboe, Axel, 1934, i *Hospitals-Tid.* 77, s. 1128f., sml. Garboe, A., 1938, *Agerso i Store Balt med Nabooen Omø gennem Tiderne*, København, s. 255f.
- 80 Quisling, N. A., 1918, *Overtroiske kure og folke-medicin i Norge*, Christiania, s. 37; Aune [note 57]; Hult, Ruth, 1937, *Østfoldminne*, Oslo, s. 68; Reichborn-Kjennerud [note 57], s. 16, og sm. Forf., 1940, *Vår gamle trolldomsmedisin III*, Oslo, s. 125 (saften!).
- 81 Opedal, Halldor O., 1930, *Makter og Menneske. Folkeminne ifrå Hardanger*, Oslo, s. 123.
- 82 Reichborn-Kjennerud, *Vår gamle* [note 80] IV, 1944, s. 82.
- 83 Bondeson, Aug., 1881, i *Uppsala Läkareförenings handlinger*, s. 221; *Ångermanland-Medelpad*,

- 1935, s. 46; Tillhagen, Carl-Herman, 1958, *Folklig läkekonst*, Stockholm, s. 183, 268, jvf. s. 82.
- 84 Jenssen-Tusch [note 10], s. 317.
- 85 Retzius [note 55], s. 428f.
- 86 Lundqvist, Marlin, 1923, i *Västsvensk forntro och folksed*, Göteborg, s. 199f.
- 87 Qvigstad, J., 1932, *Lappische Heilkunde*, Oslo, s. 105, 111, 117, 247 — cit. bl.a. forfatter 1808; anv. mod næseblod ikke nævnt.
- 88 Eriksson, Nils, 1932, i *Folkminnen och Folktankar XIX*, s. 180.
- 89 *Finlands svenska folkdiktning VII, Folketro och trolldom. 5. Magisk folkmedicin*, 1927, Helsingfors, s. 42, 713.
- 90 Jonasson [note 14], nr. 2061, 2132.
- 91 Marzell, H., 1925, *Bayerische Volksbotanik*, Nürnberg, s. 141, jvf. Lammert, G., 1869, *Volksmedizin und med. Aberggl. in Bayern*, Würzburg, s. 196, og Höfler, Max, 1888, *Volksmedizin und Aberglauben in Oberbayern*, München, s. 123.
- 92 Kummer, Georg, 1952, *Schaffhauser Volksbotanik I*, Schaffhausen, s. 63.
- 93 *Verhandl. d. königl.-kaiserl. zool.-bot. Gesellsch. in Wien XI*, 1861, s. 153.
- 94 Ramsbottom [note 20], s. 169.
- 95 Piermont Johnson, C., 1862, *The useful plants of Great Britain*, London, s. 314; Addy, S. O., 1895, *Household Tales ... in the County of York, Lincoln ...*, London, s. 88f.
- 96 Savage, F. G., 1923, *The Flora and Folklore of Shakespeare*, Cheltenham, s. 406, jvf. Ramsbottom [note 20], s. 169.
- 97 Randolph [note 43], s. 101.
- 98 Smith, Huron H., 1932, *Ethnobotany of the Ojibwe Indians*, Milwaukee, s. 370 (*Calvatia craniiformis*): Gilmore, M. R., 1919, *Uses of plants by the indians of the Missouri River region*, Washington, s. 62; Waugh [note 27]; Rousseau [note 27], s. 15, 17; Smith, Huron H., 1932, *Ethnobotany of the Meskwaki Indian*, Milwaukee, s. 200; Coon [note 64], s. 77, 230.
- 99 Robbins, W. W., Harrington, J. P., & Freire-Marreco, B., 1916, *Ethnobotany of the Tewa Indians*, Washington, s. 67. Stevenson, Matilda C., 1915, *Ethnobotany of the Zuñi Indians*, Washington, s. 297.
- 100 Bertelsen, A., 1914, i *Det grøn. Selskabs Aarskrift*, s. 42.
- 101 Dragendorff, G., 1898, *Die Heilpflanzen der verschiedenen Völker und Zeiten*, Stuttgart, s. 44.
- 102 Ibid.
- 103 *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* 16, 1906, s. 320f., sml. 19, 1909, s. 175; Lundqvist [note 85], s. 196; Reichborn-Kjennerud, *Vår gamle* [note 80], s. 61; *Folk-Lore XXII, ÅR*, s. 456; Zahler, Hans, 1898, *Krankheit im Volksglauben Simmenthals*, Bern, s. 761.; Nord, Rud., 1934, *Volksmedizin in Waldeck*, Corbach, s. 51; Randolph [note 43], s. 101.
- 104 Dansk Folkemindesamling 1906/23: 2055 (Aarhus amt).
- 105 Ingvorsen [note 77].
- 106 Dansk Folkemindesamling 1906/23: 3131 (St. Jyndeved ca. 1900).
- 107 Quisling [note 79], s. 47.
- 108 Quisling [note 79], s. 56 (Gudbrandsdalen); Reichborn-Kjennerud [note 57], s. 15.
- 109 Reichborn-Kjennerud [note 57], s. 16.
- 110 Qvigstad [note 86], s. 111, 117, 162, 247.
- 111 *Magisk folkmedicin* [note 88], s. 42.
- 112 Rasmussen, R. K., 1959, *Gomul føroyisk heimaråd*, Tórshavn, s. 94, 97, jvf. sm. Forf., 1946, i *Vardin XXIX*, s. 165.
- 113 Jonasson [note 14], nr. 2159, 2346.
- 114 Her efter Birkfeld, Alfred, 1954, *Pilze in der Heilkunde*, Wittenberg Lutherstadt, s. 18; sml. Pieper, Rich., 1897, *Volksbotanik*, Gumbinnen, s. 595.
- 115 Heidt, Karl, 1942, *Gegenwärtige Kenntnis und Anwendung einheimischer Heilpflanzen in der Volksmedizin*, Giessen, s. 35.
- 116 Gréb [note 17], s. 102.
- 117 Beauquier [note 22], s. 170.
- 118 Demitsch, Wassily, 1889, i *Historische Studien aus d. Pharmakolog. Inst. d. Kaiserl. Univ. Dorpat I*, s. 224.

- 119 Cit. efter Ramsbottom [note 20], s. 169f.
- 120 Coon [note 64], s. 230.
- 121 Browne, Ray B., 1958, *Popular Beliefs and Practices from Alabama*, Berkeley, s. 84.
- 122 Smith, Huron H., 1933, *Ethnobotany of the Forest Potawatomi Indians*, Milwaukee, s. 64.
- 123 Wyman & Harris [note 68], s. 63; Vestal, P. A. & Schultes, R. E., 1939, *The economic botany of the Kiowa Indians*, Cambridge, s. 12; Gilmore [note 97] (Dakota-, Ponca-, Omaha-stammen).
- 124 Degener, Otto, 1945, *Plants of Hawaii National Park*, Ann Arbor, s. 20.
- 125 Stuart, G. A., 1911, *Chinese Materia Medica. Vegetable Kingdom*, Shanghai, s. 250f.
- 126 Feilberg [note 28].
- 127 Lundqvist [note 85], s. 188 (södre Halland); Tillhagen [note 82], s. 172 (mell. Norrland).
- 128 Reichborn-Kjennerud, *Vår gamle* [note 80] IV, 1944, s. 60, og sm. Forf. [note 57], s. 16 (Molde).
- 129 Marzell, *Bayerische* [note 91], s. 187.
- 130 Linné [note 54].
- 131 Retzius [note 55], s. 429.
- 132 Heidt [note 114], s. 35 (især kalve).
- 133 *Zeitschrift für österreichisches Volkskunde* 5, 1899, s. 240, jvf. Aigrimont [note 36], s. 155.
- 134 *Verhandl. d. königl.-kaiserl. zool.-bot. Gesellsch. in Wien* XI, 1861, s. 155.
- 135 Lewin, L., 1922, *Die Fruchtabtreibung durch Gifte und andere Mittel*, Berlin, s. 226f.
- 136 Opedal [note 80], s. 126.
- 137 Niessen [note 15], II, 1937, s. 247.
- 138 Grip, Elias, 1917, *Svenskt allmogeliv*, Stockholm, s. 145f. (Upland).
- 139 Brøndegaard, V. J., 1956, i *Danske Studier*, s. 68.
- 140 *Magisk folkmedicin* [note 88], s. 727.
- 141 Wuttke [note 30], s. 97, 441; Gréb [note 17], s. 72.
- 142 Teit, James A. & Steedman, E. V., 1930, *The ethnobotany of the Thompson Indians of British Columbia*, Washington, s. 504.
- 143 Boers, Kristen, 1939, *Dansk veterinær Folke-medicin*, Horsens, s. 62, 91.
- 144 Reichborn-Kjennerud, *Vår gamle* [note 80] IV, 1944, s. 47, og sm. Forf. [note 57], s. 16 (mod brystonde), jvf. Storaker, Joh. Th., 1932, *Sygdом og Forgjørelse*, Oslo, s. 59.
- 145 Tillhagen [note 82], s. 218.
- 146 *Magisk folkmedicin* [note 88], s. 106, 232, 714.
- 147 Hovorka, Oscar von & Kronfeld, A., 1909, *Vergleichende Volksmedizin* II, Stuttgart; *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* I, 1927–28, Berlin, s. 1485 (Böhmen, som sympatimiddel mod forskellige ikke nævnte sygd.).
- 148 Wartmann [note 38], s. 24.
- 149 Bergen [note 67].
- 150 Smith [note 121], s. 64.
- 151 Dragendorff [note 100]; Stuart [note 124].
- 152 Pieper [note 113], s. 595; Cameron [note 21]; Ramsbottom [note 20], s. 169.
- 153 Gessner [note 75].
- 154 *Magisk folkmedicin* [note 88], s. 643; Rantsalo, A. V., 1925, *Der Ackerbau im Volksabergl. d. Finnen und Esten* V, Helsingfors, s. 112.
- 155 Rantsalo [note 154] IV, 1924, s. 160.
- 156 Randolph [note 43], s. 150, 283.

TRÆK AF HUNDEGALSKABENS HISTORIE

Hundegalskaben eller Vandskræk (*Rabies*, *Hydrofobi*) er en af de Dyresygdomme, vi kan følge længst tilbage i Historien. Desuden er det den eneste af alle Hundens Sygdomme, der har været Genstand for større medicinsk Opmærksomhed lige til Nutiden.

Allerede den græske Forsker Aristoteles (384–322 f.Kr.) nævner denne Sygdom. Om de berømte Bersærker siger Sagaen *Heimskringla*, at de undertiden *varu galnir sem hundar* og at de da *betu i skjoldu sina* – hvilket beviser, at Rabies fra de ældste Tider her i Norden har været kendt som Sygdom hos baade Dyr og Mennesker. I samme Saga fortælles, at da Venderne ødelagde det norske Kongshelle 14. April–16. Maj 1135, opførte Hundene sig *saa ilde, at ingen kunde holde paa dem; de sled sig løse og bed i alt, hvad de kom i Nærheden af, baade Folk og Fæ. Men alle, som blev bidt og blødte gik fra Forstanden, alle som var med Barn aborterede og blev gale.*¹ Rimeligvis har Erobrerne ført rabiesgale Hunde med sig, der atter har smittet Nordboernes Husdyr.

Før man kendte mere virksomme Midler (Udbrænding, Ætsning, Vaccinering), hørte Rabies-Tilfælde næsten til Dagens Orden i alle

Kulturlande, og navnlig i Rusland, Ungarn og Middelhavsløndene har Sygdommen krævet mange Tusinde Dødsofre. Som en frygtelig Epidem i hærgede Sygdommen Tyskland og England i 1830. Dens voldsomme Symptomer og sikkert ikke mindst dens gaadefuldt lange Inkubationstid (2 Uger – 3 Maaneder) bidrog til at øge Uhyggen og Frygten for at blive bidt af en gal Hund. Muligvis har omstrefjende rabiesyge Hundes og Ulves Overfald paa Folk gjort sit til at holde Liv i den gamle Folketro om Varulve.²

Takket være strenge og energisk haandhævede veterinære Politiforanstaltninger samt naturligvis Pasteurs Indførelse af Vaccinen (1885), lykkedes det at trænge Hundegalskaben stærkt tilbage. Dødeligheden for behandlede

Nedan. Instrument til Udbtænding af Hundebid (Böhmen), Ovan. Brændemærket

Patienter, der hidtil var ca. 30 pCt., gik helt ned under 0,2 pCt. Dog blev endnu 1905 alene i Preussen 368 Personer bidt af 211 rabiesgale Hunde, 7 Katte, 4 Køer og 2 Heste; 11 af de saarede døde. Ved første Verdenskrigs Udbrud var Sygdommen dog sjældnen i Tyskland og praktisk taget ikke forekommende i Skandinavien; Opløsningen af Samfundsordenen navnlig under sidste Krig bidrog til, at den atter kunde vinde Terræn i Tyskland.

Før Pasteur opdagede at Rabies skyldes et mikroskopisk Smitstof (Virus), var baade Lægfolks og Lærdes Forestillinger om Sygdommens Væsen og Behandling saa forvirrede og uklare, at vi i Dag næppe kan faa det rette Begreb om Datidens Raad- og Hjælpeløshed. Sygdommens Opstaaen mente man kunde skyldes Dyrets Ophidselse som Følge af Tørst, utilfredsstillet Kønsdrift, Lynild, Gift, Indvoldsorm, Nydelsen af *et Dyrs Kød, som enten er creperet af Galenskab eller af en anden anstikende Sygdom* (1816)³ samt – ondsindede Folks Trolddomskunster.

Fik en Hund blot een Gang som Hvalp Kvindemælk at drikke, kunde den aldrig blive ramt af Rabies.⁴ Papirlapper med Trylleformler blev bundet paa de rabiesgale Hunde og andre Husdyr, eller man skrev f.Eks. *Artus Gortus Retortus* paa et Stykke Brød og gav Dyret det at æde. Kr. Boers nævner en hel Række af disse tildels meget gamle Trylleformularer mod Hundegalskab.⁵

Christiern Pedersen har i sin Lægebog 1533 seks Midler *Faar en Galen Hundz bid*. I alle Læge- og Urtebøger fra Oldtiden til den nyere Tid findes et meget stort Antal Raad, men da de kun angaar Mennesket, forbigaa de her.⁶

Af Midler, der bragtes i Anvendelse, naar et Dyr eller Menneske var blevet bidt og smittet, kan nævnes: Oldenborrer fanget i Maj Maaned og druknet i Honning; de indgaves hele, eller "Saften" blev presset af Insekterne. *Dette er et berømt Middel mod Vandskræk, naar det bruges straks, før Vandskræken indfinder*

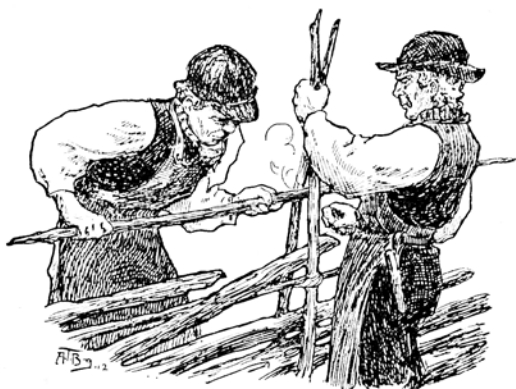
Ollonborre (Melolontha melolontha). Olof Rudbeck d.y., 1693–1710

sig, hedder det i en Samling haandskrevne Lægeraad fra Ringkøbing-Eggen.⁷ I Preussen og Rusland lagde man knuste Oliebiller (*Melolœ*) paa Saaret; Midlet har vel virket omtrent som et Spanskflue-Plaster.⁸

En norsk Forfatter fra 1500-Tallet oplyser, at mange Køer, Heste og andre Husdyr blev bidt af gale Ulve og døde. Bønderne kendte ikke andet forebyggende "Middel" end at *gøre Nødild*, d.v.s. frembringe Ild ved Gnidning, og lade Røgen derfra gaa henover Køerne.⁹ Andre lod en "Bustein" (et Konkrement af Haar og ufordøjelige Foderrester i Drøvtyggerses og Hestes Tarmkanal) ligge i rabiessyge Køers Drikkevand.¹⁰

Nødild. (Illustreret Tidende 1886).

Magisk eld skapades även i Sverige. Från Köla i Värmland berättades hur man gjorde gnideld mellan gårdsgårdsstörar: en lös stör drogs av en person fram och åter i springan mellan två gårdsgårdsstörar som klämdes ihop av en annan person. Nils Keyland, Fataburen, 1913.

I det gamle Rusland skulde hunde- og ulvebidte Heste jages hver Dag i en hel Uge til de sveddryppende styrtede. Allerede den romerske Leksikon-Forfatter Celsus skrev i Tiden omkring Kristi Fødsel, at bidte Dyr og Mennesker kunde reddes, hvis de uventet blev slyngtet i koldt Vand; samme Praksis var gældende i Tyskland,¹¹ og "Chokbehandlingen" omtales 1761 af Th. Holm (se nedenfor) saaledes: *De gamle ... kastede pludseligen de galne saavel Mennesker som Dyr hovedkulds i Vandet, og meente saaledes ved en Skrek at hielpe dem; men de mangfoldige Forsøg og Igentagelser, der ere anstille, vidne noksom om dette Middels Ufuldkommenhed.*

Grønne eller tørrede Skovmærker (*Asperula odorata*), indgivet med Mælk eller Brød, regnedes for et probat Mittel.¹² Men en ganske særlig Berømmelse i denne Henseende opnaede vore markers nu saa upaaagtede, men smukke lille Arve (*Anagallis arvensis*) med de højrode Stjerneblomster, der kun aabner sig i klart Vejr – derfor maaske bedre kendt under det originale folkelige Tilnavn "Grine-til-Middag".

Rødarven har siden Oldtiden været brugt mod snart sagt alle Menneskets Sygdomme.¹³ I det antike Ægypten var dens Saft blandet med Honning et Lægemedel for Husdyrs Øjenlidelser¹⁴ – en Anvendelse, som baade Grækeren Dioskurides og Romeren Plinius omtaler i deres Skrifter fra det 1. Aar e.Kr.¹⁵ og fra hvilken den automatisk er overgaaet til de gamle Urtebøger. I Persien bruges Anagallis stadig som Mittel mod Sygdomme i Hestenes Øjne,¹⁶ i Bayern syes et Bundt *Fellwurz* (= Anagallis) i et Klæde, der hænges for Synet af Køer og Heste med *Augenfell* (hvide Øjenpletter, Keratitis).¹⁷

Planten er saponinholdig og regnes af Almuen for giftig. Det knæsatte tyske Navn *Gauchheil* er ældgammelt; Forstavelsen er beslægtet med dansk 'Gæk Nar' og skulde altsaa betyde saadan noget som "Narre-Læger", d.v.s. en Henviisning til Anvendelsen mod Sindssygdomme.¹⁸ Dette falder ogsaa godt i Traad med, at de giftige og rødtblomstrende Urter blevet anset for dæmonfordrivende og dermed egnet som et specifikt Mittel mod Hundegalskab. I Tabernaemontanus' Urtebog (1588–91) hedder det i Udgaaven 1737:

Die Jäger pflügen / wan ihnen die Hund von andern wütenden Hunden gebissen werden / dieselbige Wunden in fließendem Wasser wol mit Sand auszuwaschen / und hernach diss Kraut in gebackenen Eyern einzugeben, ist auch dem Menschen dienlich / wann sie es / alsbald sie gebissen / einnehmen.

I en anden Urtebog, Matthioli's *New Kreuterbuch* 1563, fol. 203ff., er Rødarvens Anvendelse mod Hundegalskab Genstand for en længere Diskussion.

Kristian IV's Livlæge Simon Paulli skriver i sin *Flora Danica* 1648 og *Quadripartitum Botanicum* 1667, at Anagallis' Anvendelse mod Hundebid ogsaa kendes af *den gemeene Mand*.

Rød Arve (*Anagallis arvensis*). Kobberstikket i
Theodor Holms Afhandling 1761

1720 nævnes den af Johannes de Buchwald i
Specimen Medico-Practico-Botanicum.

Den 22. Maj 1758 promoveredes Landfysikus Bruch i Strassbourg til Doktorgraden for en Dissertation om den røde Arves kemiske og medicinske Egenskaber, især mod Hundegalskab. Hans Opdagelser og Undersøgelser vakte stor Interesse i det rabieshærgede Mellemeuropa, og i 1761 udsendte den da 30-aarige danske Læge Theodor Holm en *Kort Afhandling om Anagallis eller Rødarve og dens Kraft og Brug mod Vandskræk*.

Skriftet var kun paa 30 Sider i Oktav, bilagt et smukt Kobberstik af Planten, men

var dog den første mere eksakte Undersøgelse paa Dansk, skønt Forfatteren gør flittigt Brug af Bruch's Materiale. Stoffet dertil har han vel indsamlet under sin Studierejse gennem Holland og Frankrig 1757–60; hvad der har bevæget ham til at skrive Bogen er imidlertid efter hans eget Udsagn *det Rygte om Vandskræk, som hist og her paa Landet har befængt en Deel Mennesker og levende har rørt nogle af vore fornemste Læger, der har faaet Tidende om denne farlige Sygdom*.

Efter omstændeligt at have opregnet Plantens mange tilskrevne Virkninger mod allehaande Sygdomme hos Mennesket, saadan som de omtales navnlig af Oldtidens Læger, skriver han:

De gamle, der mærkede denne Urtes Kraft til at modstaae Gift, og til at dæmpe de forunderlige krampagtige Bevægelser, som man seer i den faldende Syge [Epilepsi], der synes at være det samme som fordums Besættelse af Dievelen, ansaae den som en Urt af en besynderlig Hexe-Kraft, som kunne afvende Ulykke og Fare fra deres Huuse ... Hvor viit vi bør gaae i at troe anførte Egenskaber, som Skribenter tillegge denne Plante, er mit Forsæt ikke her at undersøge; man seer letteligen, at meget af den Dyd Planten tilskrives, er overdrevet ...

Selv tvivler han dog ikke paa *Anagallis'* rabiesfordrivende Evner, idet han fortsætter:

For omtrent tredieve Aar siden [altsaa ca. 1730] fandtes der en Mand i Byen Pirmanzens i Hertugdømmet Zweybrück,¹⁹ der ejede et Pulver, som kurerede Mennesker og Dyr for Vandskræk. Samme fik et stort Ry og mange kom dertil for at faa dette Pulver, men i lang Tid vidste ingen, hvoraf det bestod, indtil en Oberst fra Zweybrück tilfældigvis kom derhen og opdagede, at det berømte Middel mod Vandskræk ikke var

andet end pulveriseret Anagallis, og dette bekendtgjorde han siden for alle og enhver. *Saasnart Een er bidt, skal han strax toe Saaret i varmt Vand, eller om han har det, i Vand af Anagallis; er Saaret i Hast groet sammen bør det aabnes igien, for i samme at strøe af Urtens Pulver ...* Til Mennesker ordineres ½–1 Kvint eller 3–6 Knivspidser pulv. Anagallis i Vand evt. Thevand eller tynd Suppe; til Heste, Køer, Svin, Hunde, Geder og Faar: 1 Kvint – ½ Lod Anagallis-Pulver paa Brød eller med lidt Salt og Allun i lunkent Vand.

I Slutningen af sin Afhandling anfører Th. Holm nogle Attester, som *kunne vidne, at Urten har evner til at modstaae denne Svaghed, som jeg ønsker aldrig maae angribe mine Landsmænd!*; her skal blot nævnes en enkelt af dem:

I Waldmor i Zweybrück havde en rasende Fæe-Hund bidt en Tyr tilligemed den største Deel af Horn-Qvæget; da Hr. Bruchs Fader blev hentet, stod Tyren ikke meere til at rædde, siden den allerede var vandskye og rasende og kastede Rødderne op igien, og døde altsaa i stærkt Raserie tilligemed nogle af Kiørne. De andre, saavel Mennesker som Qvæg, der endnu ikke vare rasende, og indtog Urten, bleve alle saa got som revne Døden af Struben og bragte til forrige Helsen igien.

Disse og andre ypperlige Virkninger, som Rødarven yttrede i at forekomme de paa rasende Hunde-Bid følgende farlige Tilfælde, bevægede den Høysalige Hertug Gustav [Samuel Leopold, d. 1731] af Zweybrück til at lade udgaae en Befaling, i Kraft af hvilken Sognefogederne i Hertugdømmet Zweybrück bleve tilholdte i rette Tid at samle og tilberede en tilstrækkelig Mængde af Anagallis, for deraf at betiene sig i paa-kommende Tilfælde.

En tilsvarende Forordning om Indsamling og Tilberedning af Rødarver blev 28. Maj 1749

udstedt i Bispedømmet Bamberg i det nordlige Bayern.

Th. Holms lille Bidrag til Hundegalskabens Bekæmpelse blev gjort til Genstand for en ret negativ Recension i Nr. 37 af *Kjøbenhavnske Nye Tidender om lærde Sager* (10. September 1761). Den anonyme Anmelder mente ikke, at Holms kemiske Skildringer var rigtige – *Dog!*, tilføjer han i en ondskafuld Parantes, *maaskee Forfatteren ey heller vil have sine Ord tagne i den strengeste Meening*. Videre lægges det Holm til Last, at han ikke nævner at Midlet *her i Dannemark har ... i det mindste over loode Aar været bekiendt, ey alene for Lægerne, som forstaae de lærde Sprog, men og for Danske Urtekiendere*. Til Slut glatter Anmelderen dog ud ved at tilføje:

Her see nu vore Læsere Indholdet af dette Skrift, hvorved denne ypperlige Plante, hvis Virkning mod Vandskræk de Kyndige vel tilforn have kiendt, og kortelig er beskrevet af Forfædrene, gøres yderligere bekiendt for hver Mand. Man er i vore Tanker Hr. H. saa meget meere forbunden som denne liden Afhandling, som den er udgiven paa en Tiid, da den synes høyst nødvendig, og omendskiønt Hr. H. ikke kan siges at have gjort noget nyt, saa viser dog Afhandlingen, saavelsom det tillagte smukke Kaabberstykke, at han har havt Lyst til at ville giøre noget almindeligt Godt.

Den angrebne for omgaaende i Blækkuset, og i et ”Anhang” til Nr. 40 svarer han i tildels meget bidske og sarkastiske Vendinger:

Min Herre! Een af de Pligter, som meest har staaet, og stedse vil staae mig for øyen, er Taknemmelighed imod enhver, som har gjort noget, der er faldet ud til min Fordeel. Jeg bør derfor ingenlunde glemme Dem, min Hr. Forfatter! som med Deres Critique imod min lille Afhandling har gjort mig

Rödmire eller rödarv (Anagallis arvensis), ur C.A.M. Lindmans Nordens flora, 1917.

en større Tieneste end De maaskee vel selv tænke ... naar en af Deres Liige med al sin Stræben og Umage i at udfinde noget, som er værdt at sætte ud paa et Skrift; dog ey kan komme videre end at hænge sig ved en og anden lidet eller intet betydelig Omstændighed, som ikke er en Hægte værd, om den var saa eller anderledes, da er det større Berømmelse for Autor, end om man gav ham de prægtigste Lovtaler.

At han ikke har anført danske Forfattere skyldes – siger han – at disse kun havde *en overleveret Kundskab, som grunder sig paa erfaringsløse Fornuftsslutninger og Overensstemmelser*. Og saa følger denne Snert til Anmelderen:

Men hvor har Deres Iver ført Dem hen? har jeg ikke anført originale Skribentere, som har skrevet mange Aarhundrede tilbage i Tiden ... Naar jeg anfører Hovedskribenterne, hvorfor skal jeg da lastes for at have forbiegaaet Udskrivere? Jeg gaaer til Kilden, men hvo, som heller vil øse af de smaae Jordbække, skal have Lov dertil for mig. – Mit Arbejde er endelig ikke nyt; saa meget desto bedre. Jeg troer, at det er til større Nytte at bekendtgjøre et Middel, som ved en forgaende Erfaring har fortient at blive meere bekendt, end at udgive et tvivlsomt splindernyt Hierne-Foster ...

Endelig anfører Holm et Tilfælde, hvor Dr. Fabricius paa Frederiks Hospital har helbredt en lille hundebidt Pige med Anagallis, og slutter:

Jeg er, Min Herre, Deres Tiener T. Holm. – P. S. Skulle min Replique imod Formodning sætte Dennem endnu engang i Bevægelse imod mig, da viid, Min Herre! jeg svarer ikke mere; thi: jeg anseer det allerede for en Daarlighed at have uden Aarsag besvaret Deres Critique, og vil jeg i det Fald rette mig

efter det bekjendte Ordsprog: At den er den Klogeste, som tier.

Der fremkom dog ikke flere Indlæg i Sagen, og Th. Holm fik ogsaa snart meget andet at tænke paa. Aaret efter (1762) blev han Læge og Professor i Naturhistorie ved Sorø Akademi; 1765 tog eller fik han sin Afsked og fra nu af indledte han en diplomatisk Karrière, der hurtigt førte ham op ad Rangstien til Rigets højeste Embeder. Han udnævntes til Overkammer, Kabinetssekretær hos Dronningen, adledes 1781 med Navnet Holmskiold, blev efterhaanden Justits-, Etats-, Konferens- og sluttelig Gehejmeraad til sin Død i Revolutionsaaret 1793.²⁰

Men medens Rabies-Midlets Forkæmper saaledes steg og steg til denne Verdens højeste Glans og Berømmelse, gled hans lille røde Arveblomst mere og mere i Glemmebogen. Andre Forfattere kom med nye Midler, bl.a. Brugen af tørret Galnebær-Rod²¹ og pulveriseret Rod af Skeblad,²² men ingen af dem viste sig virkelig at svare til de store Forventninger og navnlig til de Lovprisninger, der blev dem til Del af de medicinske Forfattere. I Dag lever de røde Arveblomster en overset Tilværelse paa vore Marker. Forøvrigt har en Professor Bohn nu paavist, at Rødarven indeholder Stoffer med en vis Indvirkning paa det centrale Nervesystem, Hjernen og Rygmarven.²³

LITTERATURHENVISNINGER

- 1 Reichborn-Kjennerud, I., 1940, *Vår gamle trolldomsmedisin* III, Oslo, s. 15f.
- 2 Hovorka & Kronfeld, 1909, *Vergleichende Volksmedizin* II, Stuttgart, s. 422f.
- 3 Boers, Kr., 1939, *Dansk veterinær Folkemedicin*, Horsens, s. 317f.

- 4 Dansk Folkemindesamling, 128/1: 86 (Gandløse); Hovorka & Kronfeld [note 2], s. 425.
- 5 Boers [note 3], s. 318, sml. Hovorka & Kronfeld [note 2], s. 423, 431, 433.
- 6 Der kan henvises til: Tang Kristensen, E., 1922, *Gamle Raad for Sygdomme hos Mennesket*, Viborg, s. 48, 132, 309 m.fl., og Hovorka & Kronfeld [note 2], s. 422–444.
- 7 Tang Kristensen [note 6], s. 132.
- 8 Hovorka & Kronfeld [note 2], s. 424, 431.
- 9 Reichborn-Kjennerud [note 1], s. 152, sml. Olsen, Bernhard, 1886, i *Illustr. Tidende*, s. 548.
- 10 Reichborn-Kjennerud, I., 1921, i *Maal og minne*, s. 1ff.
- 11 Hovorka & Kronfeld [note 2], s. 423, 425, 431.
- 12 Boers [note 3], s. 318; von Luce mener i sin *Topographische Nachrichten von der Insel Oesel* (1823), at Midlet allerede da er glemt i Estland.
- 13 Se f.Eks. Marzell, Heinr., 1930/31, i *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* III, s. 316f., og sm. Forf., 1943, *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen*, Leipzig, s. 253–260 (m. udenl. Navne; righoldig!); Böhme, Olga, 1942, *Heilende Pflanzen*, Berlin, s. 38f., og Stapelkamp, Chr., 1942/43, "Anagallis arvensis, guichelheil, in volkstaal, volksgeneeskunde, volksgelooft", i *Saxo-Frisia* IV, s. 5–15, 24–32, 41–44.
- 14 Woenig, Fr., 1886, *Die Pflanzen im alten Aegypten*, Leipzig, s. 377.
- 15 Dioscurides, Pedanius, 1958, *Pedanii Dioscuridis Anazarbei de materia medica* 2, Berolini, s. 178, 209; Plinius, ÅR, *Naturalis historiae* 26, ORT, s. 144f.
- 16 Jessen, K. & Lind, J., 1922/23, *Det danske Markkrudts Historie*, København, s. 163.
- 17 Marzell, H., 1925, *Bayerische Volksbotanik*, Nürnberg, s. 167 (med Citat fra Plinius); ogsaa i Frankrig: Rolland, E., 1912, *Flore populaire* 9, Paris, s. 60.
- 18 Se Marzell, *Wörterbuch* [note 13], s. 253f., 257 (m. Litt.henv.).
- 19 Nu Rheinland-Pfalz, hørte 1654–1718 til Sverige.
- 20 Christensen, Carl, 1924/26, *Den danske Botaniks Historie, Bibliografien*, København, s. 60, og *Dansk biografisk Leksikon*.
- 21 Münch, Johan Heinrich, 1784, *Udretning om Brugen af Belladonna i Vandkræk ...*, oversat af Rudolph Buchhave, København, 48, 80; Boers [note 3], s. 318 < Jacobi, 1816, *Underviisning for unge Fruentimmere* IV, København, s. 76. Naar denne meget giftige Vækst er blevet brugt, skyldes det sagtens det folkemedicinske Motto "simili a similibus curantur"; jnf. karakteriserende Folkenavne i Marzell, *Wörterbuch* [note 13], s. 519f.
- 22 Svinjin, Poul von, 1818, *Alisma plantago. Et virksomt Middel mod gale Hundes Bid*, overs. v. J. C. Satterup, København, 16, 80). Mod brugen af dette sikkert ganske harmløse "Middel" nedlagde Medicinalstyrelsen i St. Petersborg Forbud (Hovorka & Kronfeld [note 2], s. 427).
- 23 Hewe, Nils, 1939, *Välsignade växter. Skrock och fakta om hundra läkeörter*, Stockholm, s. 93.

VEGETABILSKE KONTRACEPTIVA

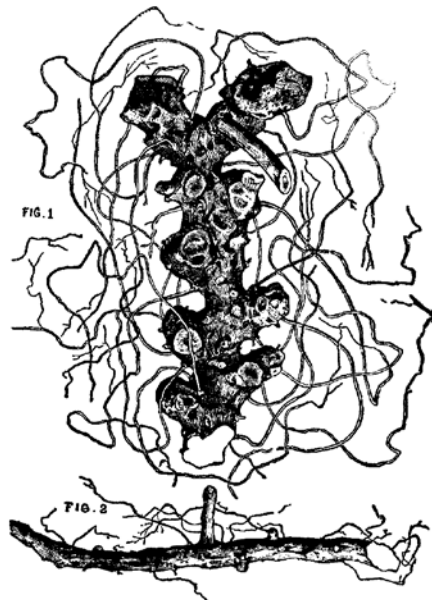
Det stejl stigende forbrug af antikonceptionelle præparater til fødselskontrol og familieplanlægning har aktualiseret en eftersøgning af substanser (navnlig i planteriget), der alene eller som udgangsmateriale kunne egne sig til massefremstilling af kontracetiva uden uønskede bivirkninger.

Det virksomme princip i nutidens p-piller er som bekendt progesteron. Hormonet blev først udvundet af dyrisk materiale, nu fremstilles det næsten udelukkende af *Dioscorea mexicana* (og *D. composita*). Japanerne Tsukamoto og Ueno isolerede 1936 diosgenin af en *Dioscorea*-arts rødder¹ og startede dermed udviklingen af metoder til dets nedbrydning til C₂₁- og C₁₉-forbindelser egnede til steroidhormon-industrien. Omkring 1940 kunne Russell E. Marker degradere diosgeninet til det mellemprodukt, hvorefter han isolerede progesteron.² I Østeuropa dyrkes arter af *Solanum*-gruppen, hvis steroid-alkaloid Solasodin har stor strukturel lighed med diosgenin og let nedbrydes til progesteron.³

Man kender nu en lang række substanser, der indtaget oralt eller som injektion påvirker kvindens fertilitet i såvel positiv som negativ retning. R. B. Bradbury og D. E. White opregner 60 planter, som i dyreforsøg (mus, rotter) gav østrogen virkning.⁴ Men en anden og måske lettere og hurtigere metode kunne være at undersøge det farmakodynamiske grundlag

for den ældre skole- og nyere folkemedicins kontracetive midler.

Hele denne "materia medica" betragtes af mange læger og farmakologer stadig som overtro eller i hvert fald uværdigt til videnskabelig forskning. Og selvfølgelig har mangelfuld anatomisk-fysiologisk viden og forkert

Dioscorea villosa, ur *Kings American Dispensatory*, 1898.

Besksöta (Solanum dulcamara), ur Johann Georg Sturm, Deutschlands Flora in Abbildungen, 1796.

kausaltet i rigt mål foranlediget brugen af enten helt ineffektive eller stærkt toksiske ”midler”. På den anden side kan ikke råde tvivl om, at anvendelsen af nogle antikonceptiva skyldes praktiske erfaringer – vel oftest gjort af kvinder, der indtog drogen mod forskellige sygdomme.

Hos såkaldt primitive naturfolk og i den europæiske folkemedicin er samlet et fond af empirisk viden, som rationelt udnyttet kunne komme den moderne lægevidenskab til gode. Faktisk har den allerede fået mange værdifulde impulser fra folkemedicinen – her skal blot nævnes *curare*, *Rauwolfia*, *Amni visnaga*, *Crataegus oxycantha* og *Viscum album*.

Naturfolk kender og bruger et stort antal planter med tilskrevet antikonceptionel virkning. Denne viden er gerne begrænset til

et lille etnografisk område, og oplysninger herom ofte vanskelige at finde frem til, da de er medicinmandens eller kvindernes hemmelighed: mange børn betragtes af ægtefællen som et statussymbol. Omvendt er kontraception næsten ukendt i f.eks. arktiske egne og ørkenområder med stor spædbarnsdødelighed.

Der foreligger enkelte på sin vis udmærkede kompilationer om emnet, men desværre begår forfatterne den fejl at nævne vegetabiliske kontraceptiva, emmenagoga og abortiva i flæng. Det kan tildels undskyldes med, at adskillige kontraceptive applikationer fejlagtigt anføres i de originale optegnelser som midler til at provokere menses og/eller abort. En tabel 1962⁷ med 35 ”svangerskabsforhindrende planter” hos antikens forfattere er en sådan sammenblanding. Henry de Laszlo og Paul S. Henshaw nævner 1954 ca. 60 arter, hvoraf mindst 25 er emmenagoga og abortiva; de har desuden ikke foretaget en systematisk gennemgang af deres kildeskrifter.

Vi må her skarpt skelne mellem kontraceptiva og de langt flere abortiva og emmenagoga (L. Lewin har i sit samleværk 1922⁶ ikke færre end ca. 380 vegetabiliske). Kontraceptiva er stoffer, der anvendt før eller kort efter coitus skal hindre befrugtning eller at det befrugtede æg udvikler sig. Til en kontraceptiv stilles navnlig tre krav: det skal

1. blokere æggenes modning, gøre dem befrugtningssudygtige eller efter indtrådt konception afbryde æggets videre udvikling i de allerførste stadier,
2. bevare libido og kønsdrift fuldt ud,
3. den normale cyklus genoprettes efter brugen.

Foreløbigt vides kun lidt eksperimentelt og klinisk om de effektive indholdsstoffer i naturfolks farmaci og anden folkemedicin. Den systematiske gennemgang af det store materiale besværliggøres af mange irrationelle

Hålrøt (Aristolochia clematitidis), ur Johann Georg Sturm, Deutschlands Flora in Abbildungen, 1796.

faktorer såsom mangelfuld botanisk diagnose, indholdsstoffernes afhængighed af klima og voksested, drogernes høst og lagring, ekstrakternes forarbejdning m.m.

Allerede de hippokratiske skrifter og middelalderens lægebøger giver detaljerede oplysninger om remedier til at forhindre svangerskab. Hippokrates omtaler flere gange en "patentmedicin", som efter én indtagelse skulle give sterilitet i et år; det har rimeligvis drejet sig om toksiske forbindelser som CuSO_4 , FeSO_3 , eller FeSO_7 .

Nogle "midler"⁴ har en nærmest sagnagtig karakter. *Allium cepa* var. *viviparum* skal være dyrket i klosterhaver, fordi nonner, der holdt toppens yngleløg i munden under coitus, ikke blev gravide.⁸ Svælger kvinden *Ricinus*-frø dyppet i varmt kaninblod, undgår hun

konception lige så mange år som tallet på frø (Algeriet⁹).

Usandsynlig er også F. von Oefele's tolkning 1898, gentaget af dr. Aigremont (pseudonym) og Hovorka & Kronfeld,¹⁰ at brugen af myrte, rosmarin, persille o.a. krydderplanter i erotiske folkeviser indicerer en anvendelse som kontræptiva (man har snarere tillagt dem afrodisiakiske kræfter): under menses skal unge piger have drukket te heraf og kunne siden uden risiko nyde elskovens glæder. Det må dog tilføjes, at salvie, bynke, mynte, rosmarin, rude o.s.v., der ligesom myrte indeholder æterisk olie med cineol, er velkendte folkelige abortiva,¹¹ se også Rosmarinus nedenfor.

Andre optegnelser kender kun selve virkningen eller blot plantens lokale navn. Man støder i litteraturen ofte på vendinger som: *Nogle af Huicholkvinderne drikker et dekolt af visse planter for at undgå barnefødsel* (Mexico¹²) eller: et udtræk af urter injiceres i vagina, efter tre måneders behandling kan kvinden ikke undfange de næste to år, men hendes øvrige funktioner fortsætter normalt (Amazonas¹³).

De indfødte kvinder i Tumleo på Ny Guinea kender fire tilsyneladende helt harmløse vegetabiliske kontræptiva: *kakau* (bladene spises med sagobrød), *natumnum* "børneforfejler" (blade og frugt spises med sagobrød), *lapalet* (den skrælledede rod skræres itu, blandes med kokoskærner og svælges uden tygning) samt en plante, der tørres og rygtes som tobak og røgen inhaleres.¹⁴ På Fidshjørnerne giver indfødte jordemødre som kontræptiv et udtræk af blade samt afbarkede og -skrabede rødder af *roga*-træt og *samalo*, der skal drikkes om aftenen dagen efter samlejet.¹⁵ Afskrab af roden på planten *omulondaxuxua* i det sydøstlige Angola drikkes med vand som et hemmeligt middel for kvinder, der efter samlejet ønsker at forhindre graviditet.¹⁶ I Indien skal frøene af en plante tilhørende Sapindineae indeholde en substans, der indtaget oralt giver 100 pct. sikker fødselskontrol.¹⁷

55 VEGETABILSKE
KONTRACEPTIVA

Nedenfor anføres en fortegnelse over 55 vegetabiliske kontraceptiva ordnet efter botanisk slægtsnavn:

Aloe. Efter coitus anbringes i vagina en pasta af aloë, *Ruta graveolens* og gummi og livmodermunden gnides med tobakssaft (Tyrkiet¹⁸).

Arisaema triphyllum. Dekokt af den tørrede og knuste rod drikkes for at hindre konception i et år, større dosis giver permanent sterilitet (Hopi-indianere, N. Amerika¹⁹).

Aristolochia clematidis. Frøene indgår i middel til at hindre fertilitet og lindre mensesmerter (Ungarn²⁰).

Asarum canadense. Rod og rhizom koges længe i lidt vand og drikkes (N. Amerika).

Asclepias hallii. Infus af planten drikkes efter fødselen (Navaho-indianere, Colorado²¹).

Skelört (*Chelidonium majus*), ur *Herbarius Latinus, Paris, c:a 1486*.

A. syriaca. Infus af tørrede rødder og rhizomer drikkes for at opnå temporær sterilitet (Caughnawaga-indianere, Quebec i Canada²²).

Asparagus officinalis, A. acutifolia. Dekokt af friske eller tørrede bær drikkes som kontraceptiv, infus af frugt eller hele planten for at inducere menses (S. Europa²³).

Asplenium adiantum nigrum. Betragtes i de medicinske Yuani-system som middel til at forvolde kvindens sterilitet (indisk Himalaya²⁴).

Atractylis gummifera. Arabiske kvinder lader deres mænd drikke et dekokt af roden for at gøre dem sterile.²⁵

Bahia dessecta. Dekokt af roden drikkes i mensesperioden – og af begge køn (Navaho-indianere, Arizona²⁶).

Borago officinalis skal have en antigonaderotrop effekt.²⁷

Caladium sequinum (Dieffenbachia). Indfødte i S. Amerika smugler planten i uvenners mad for at svække deres potens; anvendes af kvinder til at opnå tidsbegrænset eller varig sterilitet. Rotter, som dagligt i 40–90 døgn fik frisk udpresset bladsaft injiceret under huden eller med føden, blev ude af stand til at coiere, hundyr var efter 30–50 døgn sterile, gravide dyr fik døde unger. Follikeldannelsen blev reduceret, hos begge køn skrumpede kønsorganerne ind.²⁸

Callicarpa sp. Unge blade tygges indtil kvindens krop er mættet med den svælgede saft, giver permanent sterilitet (Torres-strædet²⁹).

Castilleja linariaefolia. Dekokt drikkes mod alvorlige mensesforstyrrelser og for at hindre konception, ”udtørre menstruationen” (Hopi-indianere, Arizona³⁰).

Chelidonium majus. Den friske mælkesaft drikkes (Rusland³¹).

Cicuta maculata. Roden tygges og saften svælges i flere på hinanden følgende dage og fertiliteten blokeres, nogle påstår, at hun herefter altid er steril (Cherokee-indianere, N. Amerika³²).

Citrus aurantium. Et lavement tilberedt med hesperidin ekstraheret af frugtskallen kan blokere det enzym, der sætter spermen i stand til at opløse æggets væg og befrugte det.³³

Cocos nucifera. Indfødte på Java er bange for at drikke ”mælken” af frygt for at svække libido eller fertiliteten.³⁴

Cuscuta sp. Man tror, at *too-vah-saah* ”kvinde uden børn” spist af kvinder bevirker, at de ikke kan blive gravide, planten indtages fra tid til anden, når hun ønsker at være steril (Paiutesindianere, Nevada³⁵).

Dioscorea sativa var. *rotunda*. For at opnå varig sterilitet spises rodknolden hver morgen på fastende hjerte, kvinden skal ligge ned hele dagen og intet drikke (Kawadji-stammen i Cap York, Australien³⁶).

Dryopteris filix mas. Te heraf drikkes af tartariske kvinder.

Entada scandens spises rå eller ristet tidligt om morgenen på fastende hjerte, hvorefter kvinden skal ligge ned og intet drikke resten af dagen (Kawadji, Australien).

Epimedium alpinum. Blade og rod skal, når de spises, kunne forhindre svangerskab (Ebn Baithar medio 1600-tallet³⁷). *I have thought good to call it barren wort [barren = gold] in English bicause being drunke it is enimie [fjende] to conception* (John Gerard's *Herball* 1597). Grundbladene indtaget med vin efter menses hindrer konception i fem døgn, roden forårsager sterilitet.³⁸

Eriogonum jamesii. Dekokt af roden drikkes i mensesperioden – af begge køn (Navahoin-dianere, Arizona).

Frasera speciosa. ”En halv kopfuld taget nu og da” virker antikonceptionelt (Shoshone-indianere, Nevada³⁹), gælder måske *Vetratrum californicum* (s.d.).

Gossypium herbaceum. Kreolerkvinder i S. Amerika drikker dekokt af planten som kontraseptiv, frøene anvendes som laktagogum.⁴⁰

Nuxiuglans.

Valnöt (*Juglans regia*), ur Christian Egenolff, *Herbarum, arbum, fruticum, frumentorum ac leguminem*, Frankfurt, 1546.

Hedera helix. De pulveriserede bær indtages efter placentas afgang for at bevirke sterilitet (Middelhavslandene⁴¹).

Juglans regia. Slovakiske kvinder har drukket vandafkog af bladene og safran som antikonceptionelt middel.⁴²

Juniperus sabina. Velkendt abortivum. Ung pige drak altid omkring mensesperioden te af sevenbom og undgik at blive gravid, *hverken hendes sundhed eller evne til samleje blev forringet*, men da man ryddede træet, blev hun straks besvangret af manden, hun hidtil stod i forhold til (1820⁴³).

Licuala sp. Rodbarken tygges og svælges af begge køn. (Salomonsøerne⁴⁴).

Lilium tigrinum skal virke antiøstrogent.⁴⁵

Lithospermum ruderales (*L. pilosum*). Koldt vandudtræk af rødderne drukket daglig i 6

måneder giver sterilitet derefter (Owyheeanianere, Nevada⁴⁶). Virkningen er klinisk bekræftet 1945ff.⁴⁷ Brunst og fertilitet hos mus blokeres uden anden giftvirkning; forsøgsdyrs hypofyse overført til infantile mus bevirker, at de ikke producerer lutein. Hos hamstere blev udviklingen af prostata og sædblærekirtel stærkt hæmmet, det samme gjaldt skjoldbruskkirtlens funktion. Vandekstrakt af de overjordiske dele gjorde såvel in vivo som in vitro de gonadotrope hormoner, det thyretrope hormon og hormonet prolotion ineffektive. Forsøg med kønsmodne hunrotter viste, at virkningen af de kropsegne gonadotrope hormoner ophæves. De fik daglig 100 g tørre ekstrakt, efter 3–4 døgn standsede den normale cyklus i æggestok og livmoder, men 5–8 døgn efter forsøgets ophør var den atter normal. – *L. officinale* har samme virkning:⁴⁸ vandfortyndet ekstrakt af blot 1 gram tørret droge anbragt daglig i syv uger i mus' vagina kunne hæmme brunsten. Fem uger efter at unge høns subkutant begyndte at få *Lithospermum*-ekstrakt, ophørte æglægningen, vægten af kam, ovarier og æggeleder gik stærkt ned.⁴⁹ – Hos kvinder gav 10 g tørret droge hverken subjektivt eller objektivt nogen virkning, det kunne ikke hindre den østrogene sekretion, men syntes dog at nedsætte mængden af corpus luteum. Iflg. senere iagttagelser kan vandekstrakt af *L. officinale* som anahormon ineffektivere det hypofysære gonadotropin, thyretropin og prolaktion, drægtige hoppers serum-gonadotropiner og – med svagere virkning – også chorion-gonadotropiner.⁵⁰

Lycopodium annotinum. For at undgå graviditet indtages et udtræk efter samlejet jf. slovakisk *netata* 'ikke fader' (Rusland⁵¹).

Lygodium dichotomum. Roden tygges med betel, jf. *Licuala* (Salomansøerne).

Mallotus sp. som anført ved *Lygodium*.

Mentha. En stikpille af mynte indført i vagina før coitus virker antikonceptionel.⁵²

Paeonia officinalis. Vandudtræk drikkes (Kiew-egnen).

Pinus cedrus. Før samlejet smøres træets flydende harpiks på penis for at hindre konception (Elm Baithar medio 1600-tallet).

Pisum sativum. Frøolien indeholder m-xylohydrochinon; rotter på ærtemel-diæt fik ingen unger. 1953–55 blev stoffet afprøvet på ca. 800 indiske kvinder under ovulationen, deres konception blev hæmmet med ca. 50 pct. Skal kunne forebygge graviditet, hvis ekstrakt indtages to gange månedlig. Senere forsøg med mænd viste, at stoffet reducerer mængden af spermatozoer og på denne måde virker dobbelt så effektivt. Man antager, at det har en antagonistisk virkning over for vitamin E, østrogen og progesteron.⁵³

Populus alba. Ved Middelhavet er det en udbredt træ, at barken indtaget med nyrer af muldyr giver sterilitet.⁵⁴

Rosmarinus officinalis. Te af planten og "ocean artemisia" drikkes for fødselskontrol (Opata-indianere, Centralamerika⁵⁵).

Rubus idaeus skal have antigonadotrop effekt.

Rumex sp. Frøene bevirker kvindens ufrugtbarhed (Island⁵⁶).

Ruta graueolens, se Aloe.

Salix sp. Frøenes ufrugtbargørende Kraft nævnt af Plinius (*Hist. nat.* XVI, 407 og middelalderens forfattere⁵⁷). Leonhart Fuchs hævder i sin urtebog 1543, at dekokt af bladene *fordriver lysten til ukyskhed*. Raklerne bevirker kvinders ufrugtbarhed (Island). Friske rakler indeholder østrogen, påvist af Loewe 1926, isoleret krystallinsk 1933, udbytte 7,5 mg af 65 kg blomster.⁵⁸

Salsola. Kvinder i Algeriet drikker nogle dage vand, hvori bladene har ligget.

Semecarpus anacardium. Dekokt af roden i surt risslim indtaget tre dage efter menses giver sterilitet (Indien (Hindu)⁵⁹).

Smilacina stellata. Infus af roden stiller mensesbesvær, 1 kop te af bladene drukket

daglig i en uge hindrer konception (Indianere i Nevada).

Stenomesson variegatum. Kontraceptiv blandt sydamerikanske indianere.⁶⁰

Trifolium subterraneum. Blev dyrket til græsning i Australien 1939ff., størsteparten af fårene fik svære forstyrrelser i fertiliteten. 1951 blev opklaret, at planten indeholder et svagt østrogen princip (glykosidet genistein), der siden er isoleret også af *Trifolium pratense*.⁶¹

Urena lobata. Bladene tygges og saften svælges (Bismarcksøerne⁶²).

Veratrum californicum. En teskefuld dekokt af roden taget tre gange daglig i tre uger skal give varig sterilitet; kaldes *div-ob-savva* 'barnløs kvinde' (mange indianerstammer i Nevada⁶³).

Viburnum prunifolium. Varmt dekokt drikkes 4–5 dage for mensesperioden (Italien⁶⁴).

LITTERATUR

- 1 *Journal of the pharmaceutical Society of Japan* 56, 1936, s. 135ff.
- 2 *Journal of the American Chemical Society* 61, 1939, s. 3592 og 62, 1940, s. 518ff.
- 3 Boll, Per M., 1966 (diss.), *Solanum-Steroidalkaloider*, København.
- 4 *Vitamines and Hormones* 12, 1954, s. 207–33.
- 5 *Angewandte Chemie* 74, 1962, s. 671.
- 6 Lewin, L., 1922, *Die Fruchtabtreibung*, Berlin.
- 7 Hippocrates, 1665, *Opera omnia* ed. van den Linden, Lugduni Batavorum.
- 8 Meddelt forf. fra Fyn 1960.
- 9 Hilton-Simpson, M. W., 1922, *Arab medicine and surgery*, London, s. 90.
- 10 Aigremont, 1908, *Volkserotik und Pflanzenwelt* 1, Berlin, s. 110, jf. s. 139; Hovorka, O. og Kronfeld, A., 1908, *Vergleichende Volksmedizin* 1, Stuttgart, s. 88f. og note 20.
- 11 Kummer, Georg, 1954, *Schaffhauser Volksbotanik* 2.1, Schaffhausen, s. 133 (lavendel, myrte, timian), jf. Niessen, J., 1936, *Rheinische Volksbotanik* 1, 1936, Berlin, s. 177.
- 12 Hrdlička, Alès, 1908, *Physiological and medical observations among the Southwestern U.S. and Northern Mexico*, Washington, s. 165.
- 13 Clark, Leonhard, 1954, *Floderne løber mod Øst*, København, s. 81, jf. Kreig, Margaret B., 1964, *Green medicine*, Harrap, s. 124 (ca. tre år).
- 14 *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 32, 1902, iflg. Hovorka og Kronfeld [note 10] 2, 1909, s. 525.
- 15 Ploss, H., 1902, *Das Weib in d. Natur- und Völkerkunde* 1, Leipzig, s. 671, efter *Glasgow Journal* 28, 1887.
- 16 *Journ. of Amer. Folk-Lore* 69, 1956, s. 159.
- 17 Kreig [note 13], s. 426, jf. s. 260.
- 18 Stern, Bernh., 1903, *Medizin, Aberglaube und Geschlechtsleben in der Türkei* 2, Berlin, s. 269; Oppenheim, F. E., 1883, *Ueber den Zustand des Heilkunde und über die Volkskrankheiten in der europäischen und asiatischen Türkei*, Hamburg, s. 65, jf. Hovorka og Kronfeld [note 10] 2, 1909, s. 525.
- 19 *Science* 119, 1954, s. 627.
- 20 Oefele, F. von, 1898, *Antikonzeptionelle Arzneistoffe* 2, Wien, s. 39.
- 21 *Papers of the Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University* 40, 1950, s. 25–27.
- 22 Rousseau, Jacques & Raymond, Marcel, 1945, *Études ethnobotaniques Québécoises*, Montréal, s. 59.
- 23 Dioscurides & Berendes, J., 1902, *Arzneimittellehre in fünf Büchern* 2, Stuttgart, s. 151ff.; *Research Program on the USSR* 21, 1952, s. 36.
- 24 Kirtikar, K. R. & Basu, B. D., 1918, *Indian medicinal plants*, Delhi, s. 2743; *Science* 119, 1954, s. 627.
- 25 Lewin [note 6], s. 236.
- 26 Wyman, Leland C. & Harris, Stuart K., 1941, Navajo Indian medical ethnobotany, Albuquerque, s. 61; jf. note 21.
- 27 *Endocrinology* 56, 1955, s. 239.
- 28 *Zeitschrift für die gesamte experimentelle Medizin* 109, 1941, s. 68.

- 29 Marshall, H. A., 1922, *The Physiology of Reproduction*, London, s. 652.
- 30 *Field Columbian Museum, Anthropological series* 6.2, 1905, s. 52; dekokt drikkes for at regulere menses: Quilleute-indianere i Washington (Gunther, Erna, 1945, *Ethnobotany of Western Washington*, Seattle, s. 46).
- 31 Ploss [note 15], s. 670.
- 32 Mooney, James & Olbrechts, Frans M., 1932, *The Swimmer Manuscript*, Washington, s. 117; *Anthropos* 26, 1931, s. 19, jf. *U.S. Dispens.*, 19. udg., 1907, s. 1393.
- 33 Faulks, P. J., 1958, *An Introduction to Ethnobotany*, London, s. 71.
- 34 Roig y Mesa, J. T., 1945, *Plantas medicinales, aromaticas o venenosas de Cuba*, La Habana, s. 232.
- 35 Train, Percy, Henrichs, James R. & Archer, W. Andrew, 1957, *Medicinal uses of plants by Indian tribes of Nevada*, Beltsville, s. 42, jf. s. 127.
- 36 *Bull. de l'Institute Botanique de Buitenzorg* 14, 1916, s. 20; *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 63, 1933, s. 453.
- 37 Lewin [note 6], s. 216, 218.
- 38 Dioscurides & Berendes [note 23] 4, 1902, s. 376.
- 39 Train et al. [note 35], og i *Bureau of Plant Industry U.S. Dept. Agriculture* 2, 1941, s. 76; 3, s. 139f.
- 40 *Science* 119, 1954, s. 629, jf. Bouton, L., 1864, *Plantes médicinales de Maurice*, Port-Louis, s. 13.
- 41 Dioscurides & Berendes [note 23], s. 210, 255.
- 42 Hovorka og Kronfeld [note 10] 2, s. 523.
- 43 Lewin [note 6], s. 331, efter *Journ. d. prakt. Heilkunde*, 1820, s. 5; Rønnekilde Nielsen, A., 1943, *Sjællandske Folkeminder*, København, s. 54: *I ... Bellevuegårdens have stod et Kvindernes Træ, ved dette kunne de blive "hjulpet", så de ikke blev frugtsommelige.*
- 44 Blackwood, B., 1935, *Both Sides of Buka Passage*, Oxford, s. 136.
- 45 Madaus, G., 1938, *Lehrbuch d. biolog. Heilmittel*, Leipzig, ref. i *Medizin. Monatschrift*, 1962, s. 587f.
- 46 Train et al. [note 35], s. 68, jf. s. 108.
- 47 *Journ. Pharm. and exp. Therapy* 83, 1945, s. 130–42; *Endocrinology* 45, 1949, s. 120 og 49, 1951, s. 1ff.; *Journ. of Endocrinol.* 10, 1954, s. 212, jf. *Medizin. Monatschr.*, 1962, s. 587 m.fl.; *Arzneimittelforschung* 9, 1959, s. 368–75, 416–19.
- 48 *Nature* 170, 1952, s. 274ff.; *Klinische Wochenschrift* 33, 1955, s. 531, 538, 1017 og 34, 1958, s. 448.
- 49 *Poultry Science* 37, 1958, s. 455.
- 50 Müller-Dietz, Heinz, Kraus, Eva-Maria & Rintelen, Kurt, 1968, *Arzneipflanzen in d. Sowjetunion* 4, Berlin, s. 44f. (m. litt.henvisn.).
- 51 Krebel, Rudolph, 1858, *Volksmedizin und Volksmittel versch. Völkerstämme Russlands*, Leipzig, s. 134.
- 52 *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* 26, 1916, s. 161.
- 53 *Acta endocrinol.* (suppl.), 1956, s. 77, 83, 93, 98; *Presse médicale* 65, 1957, s. 1514; *Life*, 29/2 1960.
- 54 Dioscurides & Berendes [note 23] 1, ÅR, s. 101, 109.
- 55 Hrdlička [note 12], s. 163–65.
- 56 J. Jónasson's optegn. af islandske folkeminder, *Dansk Folkemindesamling* nr. 1840, 2414.
- 57 Hovorka og Kronfeld [note 10] 2, s. 514, 522.
- 58 *Vitamines and Hormones* 12, 1954, s. 216; *Nature* 131, 1933, s. 766.
- 59 Schmidt, R., 1904, *Liebe und Ehe im alten und modernen Indien*, Berlin, jf. Hovorka og Kronfeld [note 10] 2, s. 525; *The Ananparanga* 16, s. 1450, 1526.
- 60 *Handbook of the South Amer. Indians* 6, 1950, s. 486.
- 61 *Vitamines and Hormones* 12, 1954, s. 208 (m. litt.henvisn.), s. 215, 218f.
- 62 Powdermaker, H., 1933, *Life in Lesu*, London, s. 296.
- 63 Train et al. [note 35], s. 98, sml. s. 50.
- 64 *Science* 119, 1954, s. 630.

VEGETABILSKE HÅRVÆKSTMIDLER

*T*il fremme af hårvæksten cirkulerer en stor mængde kosmetiske forskrifter og midler, skrev dr. G. Lammert for over hundrede år siden¹ – og det gælder stadig. Talrige industrielt fremstillede salver, tinkturer, eliksirer o.a. præparater forhandles, men ingen holder, hvad reklamen lover ... trods *hundrede aflægers og tusinder af patienters bekræftelse*.

Årsagerne til ændringerne i hovedhårets vækst og fordeling er som bekendt endnu ikke fuldt opklaret, og man kender ingen virkelig effektive modforholdsregler. Når salget alligevel fortsætter, må det skyldes dels uvidenhed herom, dels en udbredt mirakeltro og at håret er den del af kroppen, man dagligt ofrer størst interesse og omsorg – og flest penge på.

Håraffaldet (alopeci) begynder som regel efter 50-års alderen og er hyppigst hos mænd. En væsentlig årsag er svigtende ernæring af hårrødderne. Mandens kranium vokser længere tid end kvindens, følger issehuden ikke med i væksten, spændes den med sammenpresning af blodkarrene til følge. Hans hovedbundsmuskulatur er desuden stærkest udviklet og issearealet forholdsvis størst. Mænd med aldersbetinget alopeci lider altid af seborrhoe.

Hårets (for) tidlige grånen og svind, tendensen til at blive skaldet, kan være arvelig, men også skyldes forskellige infektionssygdomme, forgiftninger, hårsækbetændelse eller hormonale

forstyrrelser. Næsten alle hormonkirtler øver indflydelse på hårvæksten, og abnormt håraffald kunne i nogle tilfælde føres tilbage til en lidelse i skjoldbruskkirtlen, ligesom man har opnået gode resultater med hormon- og ultravioletbehandling af partiel skaldethed.

Som medicinsk problem synes alopeci hovedsageligt at gælde eller beskæftige den hvide race. Midler mod håraffald etc. er sjældne i afrikansk og kinesisk medicin. En fortegnelse med 415 malajiske plantedroger har ikke en eneste anvendt mod alopeci eller som hårvækststimulans; blandt 1 675 optegnelser om malajisk folkemedicin findes kun et herhen hørende råd.² Det kan dog ikke udelukkes, at forfatterne har forbigået sådanne midler ud fra den betragtning, at håraffald etc. ikke er "rigtige" sygdomme.³

Siden de ældste kulturer var det kraftige hår (og skæg) udtryk for maskulinitet og frihed – den skaldede blev spottet (2. Kong. 3, 23). Allerede i Babylonien brugte man hårvækstdroger, således *Juniperus excelsa* og *Lepidium sativum* blandet med bjørnefedt, *Nerium odorum* til omslag mod skaldethed og scabies i hovedbunden.⁴ Dioskurides har mod alopeci en salve af hvidløg og honning og *silphion* (*Ferula*-art?) anbefales mod skaldethed; compilatoren Plinius kender bl.a. *Lepidium sativum* med sennep, nældefrø, figenblade, frø af *Leontice* oplødt i olie – alt anvendt udvortes.⁵

De fleste af oldtidens og middelalderens ”midler” vandrede videre gennem urtebøgerne til nyere folkemedicin⁶ (sml. s. 703ff.). Som et mellemstadium kan vælges Abu Mansur’s lægebog fra det 10. århundredes Persien. Han skriver indledningsvis: *Jeg har forsket i alle bøger af tidligere lærde og doktorer, som skrev meget, og flittigt studeret, hvad de beretter om enkle såvel som sammensatte medikamenter og spiser ...*⁷

Abu Mansur nævner cirka tyve vegetabiliske hårvækstdroger der med én undtagelse appliceres udvortes; de anføres her i alfabetisk rækkefølge:

- *Adiantum capillus veneris*, asken blandet med olivenolie.
- *Allium cepa*, de knuste løg i eddike som omslag.
- *A. sativum*, fremmer hårvæksten, hvor affaldet skyldes fugtighed.
- *Artemisia* sp., asken blandet med oliven- eller bittermandelolie, ”er af stor nytte”, fremmer også skægvæksten.
- *Asphodelus*, se Ornithogalum.
- *Chamaecyparissus squarrosa*, asken blandet med løgsaft.
- *Cistus creticus*, harpiksen virker adstringerende, fordeler tykke safter, styrker hårrødderne.
- *Cyclamen europaeum*, som kompres eller dagligt indtaget med vin.
- *Lawsonia inermis*, hennaolien styrker og farver håret.
- *Melia azadirachta*, saften appliceres (nævnt af mange andre arabiske forfattere).
- *Myrtus communis*, olien befordrer hårvæksten og farver sort.
- *Ornithogalum stachyoides* eller *Asphodelus ramosus*, den tørrede og pulveriserede urt blandet med løgsaft.
- *Pinus*, aske af veddet får affaldne øjenvipper til at gro ud igen.
- *Piper betel*, bladene appliceres.
- *Pistacia terebinthus*, bladene.
- *Ricinus communis*, frøolien.
- *Ruta graveolens*, ”Mælkesaften” indgnides.

- *Valeriana jatamensi*, fremmer øjenvippernes vækst.
- *Zizyphus lotus*, styrker hårrødderne, hindrer alopeki.
- *Duhn-i sunbrás* er en olie, der styrker og fremmer hårvæksten, gør håret kraftigt og hindrer dets affald – ”et indisk middel”, der sædvanligvis bruges til dette formål.

Også i renæssancen var alopeki åbenbart et alvorligt eller særlig påagtet problem, siden første kapitel af Christiern Pedersens lægebog 1533 gælder *Om Haar falder aff hoffuit* (cap. 2 har imidlertid en række råd *Ath haarit skall icke voxer*). Af vegetabilia til udvortes brug nævner han: knuste hasselnødder eller knust bygbrød i bjørnefedt; hovedbunden vaskes med dekokt af ung eggs eller poppels mellem-bark og blade; dekokt af malurt; persille kogt med svineblod og hvidvin, hvad flyder på overfladen tilsættes kogte æggeblommer, mastiks, tysk kommen og issen gnides dermed; dekokt af vedbend-aske – *saa voxer haaret oc bliffuer gult oc paa de som gamle ere*.

En del af datidens hårvækstmidler skyldtes, som man kunne vente, signaturlæren; det gælder f.eks. *Adiantum*, soldug (*Drosera*) med langhårede blade, åkande (*Nuphar*) med lange stængler: *Roden kan treffligen komme Haaret til at voxer langt, eller oc, naar det er langt udvoxt, bevare det* (1648).⁸

Nælden (*Urtica*) ordineres i urtebøgerne mod en lang række sygdomme, men ikke for alopeki o.lign.;⁹ denne anvendelse er af nyere dato. Alkoholiske udtræk samt et destilleret vand af nælde tilsat perubalsam og vellugtende æteriske olier er som nældehårvande populære til fremme af hårvæksten. (1921);¹⁰ nælde tinktur gælder for at være et fortræffeligt hårvand (1935);¹¹ afkog af roden og spirituøse udtræk af urten spiller i folketroen en stor rolle som hårvækstmidler (1948);¹² vore oldemødre vidste; at den (nælden) gav grøde til håret.¹³

Dekokt af nælderødder benyttet som badevand mod håraffald og/eller for at stimulere

hårvæksten kendes fra Norge,¹⁴ Sverige,¹⁵ Tyskland,¹⁶ Holland,¹⁷ Østrig,¹⁸ Schweiz,¹⁹ Slovakiet.²⁰ Den 92-årige ”stålfarfar” Alfred Cederkvist i Eksjö begyndte som 80-årig at blive skaldet, spiste masser af nælder og fik håret igen.²¹

Heller ikke burren (*Arctium*) er i urtebøgerne nævnt som middel mod hårfald. En *Kunst-, Haus- und Wunderbuch* udg. i Frankfurt 1690 har et råd for at få meget smukt, langt og gyldent hår i løbet af få dage: hovedbunden gnides med dekokt af rødderne, man lader det tørre ind, og *du vil undre dig over resultatet*.²² Burrerodspomade blev o. 1870 anbefalet i danske aviser som et fortrinligt middel til at få hår til at gro frem på skaldede isser.²³ Dekokt af roden anvendt folkemedicinsk som kompres, vask eller indgnidning er meddelt fra bl.a. Norge,²⁴ Holland, Tyskland, Østrig,²⁵ Schweiz,²⁶ Slovakiet, Letland,²⁷ Sovjetunionen,²⁸ USA.²⁹ Kneipp anbefalede mod hårfald, skurv og kløe et eddikeblandet udtræk af lige dele burre- og nælderødder. Også olie-, spiritusudtræk og et vandigt destillat af roden har fra gammel tid haft ry for at modvirke alopeki og skæl, befordre hårvæksten og gøre håret stærkt. Den tyske *klettenöl* havde oprindeligt intet med *radix bardanae* at gøre, kletten – betød ”filtret hår”.

Løg og specielt hvidløg (*Allium sativum*) hører til ældre skole- og folkemedicins mest brugte lægemidler. Som lån fra antiken (sml. ovenfor) har Harpestræng i 1200-tallet: skaldet isse bades med løgsaft og smukt hår gror ud igen;³⁰ Henrik Smid's *Urtegaard* 1546ff.: rødløg gnides på hovedet mod hårfald; hvidløgssaft fordriver skæl, asken af brændte løg får affaldet hår til at vokse frem; Simon Paulli, *Flora danica* 1648: overskårne løg dypes i olie og gnides på spædbørns afragede hovedbund, så bliver den ny hårvækst kraftigere – gør mødrene det ofte, er deres børn ikke så tyndhårede eller skaldede under opvæksten.

Lignende applikationer er i nyere tid optegnet fra Danmark. En jysk kvaksalver brugte knust hvidløg med honning og brændt ambra som hårvækstfremmende salve,³¹ den ”kloge mand” på Rømø et saltvandsafkog af porre (*Allium porrum*),³² ”flyvemester” Peter Nielsen gned hovedbunden med løg eller badede den med løgsaft for at hindre yderligere hårfald.³³ En pilskaldet trykkeriarbejder i Holstebro prøvede mange ”håreliksirer” og intet hjalp; bedstefaderen, som havde et kraftigt hår, rådede ham til at gnide issen med akvavit og halve hvidløg, og nu begyndte nyt hår at gro frem.³⁴ På New Zealand har en gammel mand (immigrant?) været helt skaldet siden 20-års alderen, men han tror fuldt og fast, at håret kommer igen, når han dagligt gnider hovedbunden med salt og løg – *nu kan han tælle 50*

APOTEKARE POHLS vitlökspreparat

*Reklamannons, ur Farmaceutisk matrikel
från 1955.*

hår (1952).³⁵ – I øvrigt er rød- og hvidløg kun på Balkan og i Spanien benyttet mod hårfald: Saften gnides på hovedbunden,³⁶ som salve anvendes hvidløg og krudt (1875),³⁷ efter at issen er barberet, pålægges en pasta af hvidløg, dynamit og pulveriseret teglsten, det hele dækkes med kogøgødning.³⁸

Neden for anføres i alfabetisk orden nogle andre vegetabilia med tilskrevet hårvækststimulerende virkning (fortegnelsen er langt fra komplet); samtlige appliceres udvortes – A = mod alopeki, S = vækststimulans, hårtonikum.

- *Abrus precatorius*, frøene, A; Indien.³⁹
- *Acrocomia cleroarpa*, olieudtræk, A: Guarani-indianerne, østl. Paraguay.⁴⁰
- *Adiantum capillus veneris*, A: Pakistan,⁴¹ signatura rerum!
- *A. pedatum* var. *aleuticum*, aske af brændte plante, giver langt, skinnende sort hår, Quinault-indianerne, Washington.⁴²
- *Aesculus hippocastanum*, brændevinsudtræk af knuste frugter, A; gl. dansk husråd.⁴³
- *Alnus*, dekokt af grønne grene mod hårrodsbetændelse; Danmark (Fyn).
- *Aloe barbadensis*, *A. indica*, opblødt i sprit, S; Indien.
- *Arnica montana*, ifg. tekst på østrigsk præparat indeholder blomsterne stoffer, der gør håret fyldigt og smukt – *de har i århundreder (?) været kendt som livgivende til hårvækstens fremme* (1947).
- *Artemisia absinthium*; *Hortus sanitatis* 1533: *hvis håret falder af, vask det med malurt kogt i luge med stabwurz* (*Artemisia abrotanum*), *så bevares håret og det falder aldrig af*.⁴⁴ Dekokt mod A; Danmark (Jylland).
- *A. vulgaris*, dekokt af bladene, A og S; USA (Pennsylvania).
- *Berberis buxifolia*, *B. heterophylla*, bærskaller koges i vand, tilsættes alkohol og glycerin, appliceres to gange dagl., A og S; Argentina.⁴⁵
- *Calamagrostis epigeiros*, dekokt af rødderne, S; Letland.
- *Calocarpum sapota*, den knuste plante, A, gør håret blødt; Mexico.⁴⁶
- *Cerasus*, dekokt af træets bark, A: USA (Alabama).⁴⁷
- *Colletia ferox*, olieudtræk koges, indgnides, læger alle hårsygdomme, har hjulpet talrige, der led af A; Argentina.
- *Crescatia kujete*, udtræk af bladene, S; Mexico.
- *Dacrydium cupressinum*, saften, A; New Zealand.⁴⁸
- *Dialium laurinum* (sandsynligvis denne plante), bladene pålægges, A; Malaya.⁴⁹
- *Dicentra formosa*, knuste plante eller denne i vand indgnides, navnlig på børn, S; Skagit-indianerne, Washington.
- *Eurotia lanata*, afkog, A og S; indianere i Nevada, USA.⁵⁰
- *Ficus*, dekokt af bladene, A; USA (Alabama).
- *Fumaria* sp., A; Argentina.
- *Geum triflorum*, knuste plante, S; Makah-indianerne, Washington.
- *Hedychium spicatum* indgår i kosmetik som S; Indien.
- *Heuchera micrantha*, knuste plante gnides i småpigens hår som S; Skagit-indianerne, Washington.
- *Hexalobus senegalensis*, hele planten som S; Vestafrika.⁵¹
- *Hibiscus esculentus*, bladene i shampoo som S; Karibiske øer, Dominica.⁵²
- *H. rosa sinensis*, saften af kronbladene koges i vand og olivenolie, til vandet er fordampnet, S; Indien.
- *Honning* (mel) blandet med pulv. bittermandel, A; Danmark:⁵³ med brændt kvindedår, A; Island.⁵⁴
- *Humulus lupulus*, koges af kvinder med tyk olie til en nyttig hårsalve; Letland.
- *Iris*, sovjetisk biolog har af *Iris* fremstillet et ekstrakt, der skal virke 100 pct. mod A.⁵⁵

- *Juglans regia*, bladene af valnød og vejbrød (Plantago), S; Danmark 1807.⁵⁶
- *Juniperus communis*, vandafkog af bærrerne, A; grene koges med myretue (med myrer), A; samer;⁵⁷ enebærlud giver langt og smukt hår; Norge (Hålogaland).⁵⁸
- *Leea curtisii*, knuste blade og kinesisk wbak, S; Malaya.
- *Laurus nobilis*, frugtolien, A; Grækenland.⁵⁹
- *Linum usitatissimum*, i delvis magisk middel koges ny hørplanter i øl, til halvdelen af vædsken er forsvundet, hovedbunden bades med resten og det får håret til at vokse, ja gro så stærkt, at man knap får tid til at klippe det af (!); Danmark (Møn); hørfroaske og olie, A; Norge.
- *Loeselia mexicana*, knuste plante eller dekokt, A; Mexico.
- *Lonicera*, tinktur af friske blade og blomster, A; Grækenland.
- *L. ciliosa* anv. som *Heuchera micrantha*; Chehalis-indianerne, Washington.
- *Lycopodium*, hår kløvet i spiderne blev badet med dekokt i kourin; Sverige (Frostviken).
- *Majan*, olieafkog af barken, A og S; Mexico.⁶⁰
- *Malva*, vandafkog, A; Danmark.⁶¹
- *Medicago*, skaldet hest vaskes med olieafkog; Danmark 1500-tallet.⁶²
- *Myrica gale*, dekokt, A; Norge (Lyngdal).⁶³
- *Myristica fragrans*, frøolien indgår i pomader som S; Indien.
- *Myrtus communis*, fikseret olie af frugterne, A og S; Indien.
- *Nasturtium officinale*, saften blandet med parfumeret sprit og dagl. indgnedet skal modvirke A; Spanien.⁶⁴
- *Picea excelsa*, skud opblødt i vinsnaps, A og S; Sydtyrol,⁶⁵ sml. s. 705.
- *Pilocarpus pennatifolius*, *P. selloanus*, infus, A og S; Argentina.
- *Polytrichum commune*, dekokt, S (1854): USA,⁶⁶ signatura rerum.
- *Populus*, bladknopper samlet om foråret ristes, udpresses, blandes med svinefedt, berømmes som S; Østrig (Steiermark);⁶⁷ knopperne koges med fedt og olie til en "poppelsalve", der anv. alene eller med alt-hæasalve og laubærolie, S; Tyskland.
- *Quercus*, dekokt af bark og blade, A; Danmark 1632ff.,⁶⁸ sml. s. 700.
- *Raphanus sativus*, knust og blandet med honning, A; Balkan.⁶⁹
- *Ricinus communis*, de gamle ægyptere brugte frøolien som S,⁷⁰ salve af ricinusolie og garvesyre, A; Tyskland (Bøhmen), ricinusolie og vand, A og S; USA (Alabama).

Ricinus.
Wunderbaum.

Ricin (*Ricinus communis*), *ur ur Leonhart Fuchs, De Historia Stirpium, c:a 1545.*

- *Rosmarinus officinalis*, alkoholudtræk styrker hovedbunden; Østrig (Tyrol), indgrides 3 gange dagl., A; Mexico.
- *Rumex*, dekokt af rødderne, A; Danmark (Langeland).⁷¹
- *Salix*, dekokt af bladene, A; Norge (Jæren), af huzulerne i de østl. Karpathen anv. som S.
- *Salvia lavanduloides*, vandudtræk, A; Mexico, drogen alm. i hovedstadens mercados.
- *S. officinalis*, er man midaldrende og konstaterer et begyndende hårfald, kan det ofte hjælpe at indgvide hovedbunden med salviete (1954).⁷²
- *Scoparia ericacea*, dekokt, A; Guarini-indianerne, Paraguay.
- *Sedum rosea* (Rhodiola), dekokt af hele planten, A; Norge (Søndmør)⁷³ eller kun af rødderne og med smør, væsken sies fra, S; Færøerne.⁷⁴
- *Sprekelia formosissima*, knuses og tilsættes vand, A; Mexico.
- *Swietenia*, knuste frø blandet med trækul og vogns mørelse; A; Mexico.
- *Thymus*, udtræk med alkohol og petroleum, S; slovakker.
- *Tilia*, destilleret vand af blomsterne, A; Tyskland.
- *Trichosanthes cucumerina*, bladsaften, A; Indien.
- *Tropaeolum majus*, ifg. den franske fytoterapeut Leclerc virker den knuste plante anv. som kompres stimulerende på hårrøddernes aktivitet, forhindrer A.
- *Urginea scilla* (*U. maritima*), A; Grækenland.
- *Verbascum*, vask med kongelysvand får hestens hår til at vokse; Danmark begyndelsen af 1800-tallet.
- *Viburnum lanata*, dekokt af blade og bær, A, gør håret mørkt; Balkan.
- *Vitis* sp., vinstokkens og druens saft gør håret langt, skinnende, krøllet; USA (North Carolina).⁷⁵

- *Yucca baccata*, *Y. glauca*, udtræk af roden, A; Kiowa-indianerne, USA;⁷⁶ meget anv. til shampoo, man tilføjer *Artemisia campestris*, A, gør håret langt, blødt og duftende; Navajo-indianerne, Mexico.⁷⁷
- *Zingiber officinale*, friske rodskiver, S; Kina.⁷⁸

En mindre gruppe herhen hørende droger blev (bliver) benyttet for at konservere hårets naturlige farve subs. gøre gråt hår mørkere. – Man spurgte en gammel mandling i Bøhmen, hvordan han bevarede sit hårs naturlige farve til en så høj alder, og svaret lød: brænd malurt til aske og brug den blandet

Sjölök (*Urginea maritima*), ur Christian Egenolff, *Herbarum, arbum, fruticum, frumentorum ac leguminem*, Frankfurt, 1546.

med rosenhonning som salve, efter at hovedbunden er grundigt vasket. Gråt hår vasket med kold te af *Artemisia vulgaris* bliver mørkt (USA),⁷⁹ Californiske indianere har i mange år drukket et infus av *Artemisia tridentata* for at gengive gråt hår dets oprindelige farve.⁸⁰ Safte af *Eclipta erecta* koges i vand med jernpulver, alun og olie, til kun olien er tilbage, denne tilsættes kanelolie, dagl. applikation giver gråt hår dets naturlige farve (Indien). Knuste frø af *Sterculia platanifolia* skal forvandle gråt hår til sort (Malaya). I de fleste tilfælde er vel blot tale om en farvningsproces.

”Skæl”, er død, løs hud i hovedbunden og langt den hyppigste ”hår”lidelse, som mange forgæves prøver at få bugt med. Folkemedicinen kender mange ”midler”, der tildels falder sammen med dem, som skal fremme hårvæksten:

Abies, *Picea*, vandafkog af grenene; Færøerne. *Betula*, dekokt af unge, tørrede knopper; Lapmarken (Sorsole). *Cannabis*, udtræk; Abu Mansur, Persien (10. årh.). *Fumaria* sp. berømmes for at kunne bekæmpe skæl; Argentina. *Hedyotis congesta*; Malaya. Infus af *Larrea maxicana* kan redde en person helt fra skæl, den eneste ulempe er, at håret bliver groft, men til gengæld meget stærkt; californiske indianere. *Salix exigua*, pulp af kogte blade og unge kviste gnides i hovedbunden; USA (Nevada). Dekokt af hovedklid blandet med eddike; Danmark (Jylland). Dekokt af nælde; Tyskland.⁸¹ *Yucca*, rodudtræk; Kiowa-indianerne, USA og Navajo-indianerne i Mexico (77 sml. 78).

Har eller havde de nævnte droger nogen eksakt virkning? – Deres anvendelse gennem generationer kunne tyde på, at man opnåede gunstige resultater, men måske var det ikke selve drogen, der hjalp. Under applikationerne fik hovedhuden en tiltrængt afslappende massage, den blev tilført fedtstof eller omvendt, seborrhoen modvirket af de spirituøse udtræk, der også dræbte for håret skadelige mikroorganismer. Andre droger

virkede som irritantia eller stimulerede hvilende hårsække til ny aktivitet, hårrødderne fik tilført nærende stoffer. Men hvor sidstnævnte er døde, må enhver behandling naturligvis være nytteløs. Bemærkelsesværdigt mange af drogerne indeholder saponiner, garvestoffer og/eller antibiotika og blev også anvendt mod eksemmer, udslæt o.a. hudlidelser, som ”blodrensende”, sårlægende etc.

Eksempelvis har forsøg i Rumænien vist, at et vandudtræk af *Urtica dioeca* virker bakteriostatisk på mikrober som *Shingella*, *Staphylococcus aureus haemolyticus* og *Pasteurella aviceptica*; nældsafte injiceres i hønseæg med influenza vira gav tydelig hæmning af deres videre udvikling.⁸² Den antibiotiske effekt af *Allium sativum*, *Arnica montana*, *Raphanus sativus*, *Cannabis sativa*, *Humulus lupulus*, *Arctium* og *Tropaolum* er ligeledes eksperimentelt og klinisk bekræftet.⁸³

Visse af de folkemedicinske hårvækstmidler kan meget vel indeholde stoffer, der virker efter hensigten. Videre undersøgelser bør foretages og opmærksomheden rettes især mod de oversøiske droger. Naturfolkernes empiriske farmaci og terapi har som bekendt ofte givet værdifulde impulser til Aftenlandenes medicin.

KILDER OG NOTER

- 1 Lammert, G., 1869, *Volksmedizin und medizin. Aberglaube in Bayern*, Würzburg, s. 188.
- 2 *The Gardens' Bulletin* 6, 1960 [1929–30], s. 3–147, 168–282.
- 3 Medtages ikke i f.eks. Coon, Nelson, 1963, *Using Plants for Healing*, New York, 372 s.
- 4 Campbell Thompson, R., 1949, *A Dictionary of Assyrian Botany*, London, s. 273, 347.
- 5 Plinius, ÅR, *Naturalis historiae* XX, ORT, s. 50, XXI, ÅR, s. 13; XXIII, ÅR, s. 63 jf. *Historische*

- Studien aus dem Pharmakolog. Inst. d. Kaiserl. Univ. Dorpat* 3, 1893, s. 341f.
- 6 Larsen, Henning, 1931, *An old Icelandic medical miscellany*, Oslo, s. 75, 80, 98, 202, har mod håraffald Ruta, Nasturtium, Lilium (løg), laurbærolie.
- 7 *Historische* [note 5], s. 139ff.
- 8 Paulli, Simon, 1648, *Flora danica*, København, s. 95, no. 23, kaldes derfor **hårrod**; med kam dypet i lud af åkande redes hest, hvor hår skal gro frem (1600-t.): Boers, Kr., 1939, *Dansk veterinær Folkemedicin*, Horsens, s. 129.
- 9 Dodoens, Rembert, 1644, *Crvydt-Boeck ...*, Antwerpen, s. 325; hænder vasket med afkog af nælderødder gror fulde af hår.
- 10 Schulz, Hugo, 1921, *Vorlesungen über Wirkung und Anwendung der deutschen Arzneipflanzen*, Leipzig, s. 91.
- 11 Marzell, Heinrich, 1935, *Neues illustr. Kräuterbuch*, Reutlingen, s. 86, 101, 335, 358.
- 12 Kroeber, Ludw., 1948, *Das neuzeitliche Kräuterbuch* 1, Stuttgart, s. 90; som hårvand sælges i Tyskland et 5 % dekokt af herba urticae: Woelke, Arthur H., 1950, *Die Arzneidrogen*, Stuttgart, s. 64.
- 13 Meddelt 1948 af fru Kirstine Andersen på Fyn.
- 14 Reichborn-Kjennerud, I., 1922, *Våre folkemedisinske lægeurter*, Christiania, s. 48 (Levanger).
- 15 Tillhagen, Carl-Herman, 1962, *Folklig läkekunst*, Stockholm, s. 266 (Uppland).
- 16 Et tysk kemisk-farm. laboratorium, der fremstiller "Astrologiskpagyriske" præparater, averterer med "Ægte brændenælde-spiritus, velkendt naturligt hårvækstmiddel, anbefalet af berømte fagfolk".
- 17 Andel [note 9].
- 18 Matscher, Hans, ca. 1955, *Volksmedizin*, Brixen, s. 68 (Sydtyrol); Hovorka, O. V. & Kronfeld, A., 1909, *Vergleichende Volksmedizin* 2, Stuttgart, s. 763 (Steiermark).
- 19 *Jahresbericht der Geografisch-ethnographischen Gesellschaft in Zürich*, 1908–09, s. 95 (m. magi); *dass der Nesselsaft ... gegen Haaraufall verwendet wird, ist altbekannt: Schweiz. Archiv für Volkskunde* 30, 1930, s. 64.
- 20 Hovorka & Kronfeld [note 19], s. 763 (finsnitte rødder kogt i vand); piger vasker håret med afkog af nælde for at få det til at gro langt: Hovorka & Kronfeld [note 19] 1, 1908, s. 90.
- 21 *Hälsa*, 1958, nr. 2, s. 34.
- 22 Ifg. Hewe, Nils, 1939, *Välsignade växter*, Stockholm, s. 100, sml. Lammert [note 1].
- 23 E. Rostrups notater ca. 1865–85.
- 24 Reichborn-Kjennerud, I., 1940, *Vår gamle trolldomsmedisin* 3, Oslo, s. 70.
- 25 Hovorka & Kronfeld [note 19], s. 763.
- 26 *Jahresbericht* [note 20].
- 27 *Historische* [note 5], 4, 1894, s. 204.
- 28 Müller-Dietz, H. & Rintelen, Kurt, 1960, *Arzneipflanzen in d. Sowjetunion* 1, Berlin, s. 79 (m. litt.henvisn.).
- 29 *Proceedings of the Pennsylvania German Soc.* 45, 1935, s. 101.
- 30 Harpestræng, Henrik, 1908–20, *Gamle danske urtebøger, stenbøger og kogeboøger*, København, s. 22f., 116f., 254f.
- 31 Hansen, H. P., 1942, *Kloge Folk* 1, København, s. 40f.
- 32 *Sønderjydske Månedsskrift* 28, 1952, s. 15.
- 33 Egen optegn. 1944, 1948.
- 34 *Social-Demokraten*, 24/2 1953, s. 3.
- 35 *Jyllands-Posten*, 16/5 1952.
- 36 *Wissenschaftl. Mitteil. aus Bosnien u. d. Hercegowina* 2, 1894, s. 431; Lucas, Castillo de, 1958, *Folkmedicina*, Madrid, s. 214.
- 37 *Ny Pharm. Tid.* 5, 1875, s. 314 (Grækenland).
- 38 *Bull. Hist. Medd.* 22, 1928, s. 443 (ægæiske øer).
- 39 Nadkarni, K. M., 1954, *Indian materia medica* 1, Bombay, s. 6f., 74, 471, 608, 631, 833, 838, 1235; 2, s. 297.
- 40 *Festschrift an P. W. Schmidt*, 1928, Wien, s. 509, jf. s. 511: dekokt af epifyt.
- 41 *Qualitas plantarum et materiae vegetabiles* 9, 1962, s. 109.
- 42 Gunther, Erna, 1945, *Ethnobotany of Western Washington*, Seattle, s. 14, 31, 46, 48.
- 43 *Fyns Tidende*, 4/11 1935.

- 44 Hovorka & Kronfeld [note 19], s. 761–63.
- 45 Saggese, Domingo, 1959, *Yerbas medicinales Argentinas*, Rosario, s. 9f., 70, 81, 121f.
- 46 Martinez, Max., 1959, *Plantas medicinales de Mexico*, Botas, s. 132f., 281, 389, 391, 395, 453.
- 47 Browne, Ray B., 1958, *Popular Beliefs and Practices from Alabama*, Berkeley, s. 126f.
- 48 *Economic Botany* 15, 1961, s. 2; Brooker, S. G. & Cooper, R. C., 1960, *Medicinal plants of New Zealand*, Auckland, s. 15.
- 49 *Bulletin* [note 2], s. 135, 190, 199, 215.
- 50 Train, Percy, Henrichs, James R. & Archer, W. Andrew, 1957, *Medicinal uses of plants by Indian tribes of Nevada*, Beltsville, s. 49f., 90.
- 51 Githens, Thomas S., 1948–49, *Drug plants of Africa*, Philadelphia, s. 93.
- 52 *Webbia*, 12/2 1957, s. 580.
- 53 Tang Kristensen, E., 1922, *Gamla Råd for Sygdomme hos Mennesket*, Viborg, s. 146.
- 54 Jónas Jónasson's optegn. om islandske folke-minder, Dansk Folkemindesamling, nr. 2234.
- 55 *Welt am Sonntag*, 18/4 1968.
- 56 *Den almennyttige Samler* 4.2, 1807, s. 485.
- 57 Steen, Adolf, 1961, *Samenes folkemedisin*, Oslo, s. 14, 16 jf. Qvigstad, J., 1932, *Lappische Heilkunde*, Oslo, s. 170.
- 58 Hveding, Johan, 1935, *Folketru og folkeliv på Hälugaland*, Oslo, s. 36.
- 59 *Planta medica* 9, 1961, s. 166f.
- 60 Pennington, Campbell W., 1963, *The Tarahumar of Mexico*, Salt Lake City, s. 193.
- 61 Hansen [note 32], s. 41, sml. Boers [note 8], 130 (hest).
- 62 Boers [note 8], s. 129.
- 63 Flatin, Tov, 1928, *Gamalt fraa Numedal* 6, Oslo, s. 8.
- 64 Font Quer, P., 1962, *Plantas medicinales*, Barcelona, s. 275, 421.
- 65 Matscher [note 19], s. 105.
- 66 Jacobs, Marion Lee & Burlage, Henry M., 1958, *Index of Plants of North Carolina with reputed medicinal uses*, Texas, s. 148.
- 67 Fossel, Viktor, 1886, *Volksmedizin u. medizin. Aberglaube in Steiermark*, Graz, s. 142.
- 68 Kristensen [note 54]; Hansen [note 32].
- 69 *Wissensch.* [note 37], s. 445, 494.
- 70 Dawson, Warren R., 1929, *Studies in Medical History (Ægyptus)*, Milano, s. 53.
- 71 Dansk Folkemindesamling, 1906/23: 1153.
- 72 *Ugemagasinet*, 1954, nr. 14.
- 73 Strøm, Hans, 1762, *Beskrivelse over Fogderiet Søndmør* 1, Sorøe, s. 119 – kaldes **hårvokst**.
- 74 Rasmussen, R. K., 1959, *Gomul forøysk himarad*, Tórshavn, s. 103.
- 75 *The Frank C. Brown Collection of North Carolina Folklore* 6, 1961, Durham, s. 33, 206.
- 76 Vestal, Paul A. & Schultes, Rich. E., 1939, *The economic botany of the Kiowa Indians*, Cambridge, s. 19.
- 77 Wyman, Leland C. & Harris, Stuart K., 1941, *Navajo Indian medical ethnobotany*, Albuquerque, s. 53.
- 78 Mosig, Alfred & Schramm, Gottfr., 1955, *Der Arzneipflanzen- und Drogenschatz Chinas*, Berlin, s. 56.
- 79 *Brown Coll.* [note 76], s. 204; Browne [note 48], s. 127; Randolph, Vance, 1947, *Ozark Superstitions*, New York, 3. s. 164.
- 80 Romero, John Bruno, 1954, *The botanical lore of the California Indians*, New York, s. 13, 37.
- 81 *Hör zu*, 1959, nr. 17.
- 82 *Deutsche Apotheker-Zeitung* 98, 1958, s. 1124; Labenaka, Horst, 1959, i *Kristall*, nr. 14.
- 83 *Die Pharmazie* 19, 1964, s. 169, 172, 175, 179, 183 – m. litteraturhenvisninger.

~:646:~

VAGN J. BRØNDEGAARD

VÄXTER I SEDER
OCH BRUK

ALFEDANS OG HEKSERING

I. NYERE RATIONELLE FORKLARINGER PAA HEKSERINGENES OPSTAAEN

Hekseringene synes ikke at have beskæftiget de antike forskere. Fra først af blev disse ringe i græsset vel udelukkende tilskrevet overnaturlige hændelser, og ikke mindst den nøgne zone inden i eller umiddelbart ved ringen inspirerede fantasien. Den mest nærliggende forklaring maatte være, at de opstod, hvor sagnvæsener havde danset og med deres fødder trampet vegetationen ned (eller afsvedet den).

Nærmere nutiden blev mere naturlige årsager udpeget, men man interesserede sig stadig mest for at tolke ringenes og den nøgne zones fremkomst og tilskrev ikke de svampe, der skød frem paa stedet, nogen betydning – netop fordi man ikke var klar over, at myceliet breder sig koncentrisk udefter.

Som årsager nævnes adskillige ting, der bevæger sig i kreds eller har et ringformet omrids. Saa tidligt som i 1563 var englænderen W. Fulke¹ inde paa, at hekseringene ikke kan skyldes alfers dans, men lynild. Denne opfattelse harmonerede godt med oldtidens, at svampe og specielt trøfler laves af eller under tordennejr,² og var i og for sig nærliggende, idet græsset inden for ringen er ligesom afsvedet, og kun lynilden syntes at kunne komme paa tale. Desuden mente man, at lynet som al anden

ild bevægede sig i cirkler (hvirvler) og brændte mere i ydersiden end i midten. At græsset de følgende aar skød frodigere frem, netop hvor man mindst skulle vente det, nemlig i kanten af den afsvedne plet, havde man ogsaa en sandsynlig forklaring paa: asken af græsset gødede det nye græs, som derfor blev mere frodiggrønt og højere, eller jordbunden *having been highly improved with a fat sulphureous matter (recieved from the Lightning)*, som kemi-professoren i Oxford Robert Plot skriver i første kapitel af sin *The Natural History of Staffordshire* (1686). Dog gaar Plot ikke ubetinget ind for lyn-teorien, thi *that they [elves, fairies] dance in such rings we have ample Testimony from divers good Authors*. Han er i det hele taget stærkt i tvivl: *If I must needs allow them to cause some few of these Rings, I must also restrain them to those ... that are bare at many places like a pathway; for ... the others more natural causes may be probably assignes.*

I *Natural History of Wiltshire*, skrevet mellem 1656 og 1691, sammenligner John Aubrey ligesom Plot (1686) hekseringenes opstaaen af lynild med ringormes fremkomst: *a Disease that creeps on in the out parts, the middle growing well; these circles ... perhaps extend themselves in the like manner*. – Havde de to forskere erkendt, at sygdommen ringorm ligeledes skyldes en svamp (*Trichophyton* sp. og andre), ville de være rykket fænomenets opklaring et godt stykke nærmere.

Häxring på en gräsmatta. Foto: Michael Krikorev.

”Lyn-teorien” blev en af eftertidens mest populære teorier, citeret gang paa gang lige til første halvdel af det 19. aarh. Saaledes skrev Erasmus Darwin 1790 i sin *Botanic Garden: So from dark clouds the playful lightning springs, Rivers the firm Oak, or prints the Fairy Rings*. Hos almuen levede tydningen videre til midten af forrige aarhundrede, f.eks. i Tyskland³ og Frankrig.⁴ *Landmanden tror, at Hekseringe skyldes Lynstraalen, fordi Midten derafer lysere end Grasset i Nærheden, som blev skaanet og ikke fik et forbrændt Udseende* (1839).⁵ Forestillingen er ogsaa optegnet af E. Rostrup.⁶

Flere forfattere var altsaa rigtigt inde paa, at et eller andet maatte have gødet jorden i midten af ringen. Aubrey (1656ff.) mener, at hekseringe opstaar, naar *frugtbar damp bryder ud af jorden*; men ligesom røgen fra en tobakspibe kun tilfældigvis danner ringe, saaledes ogsaa her – derfor ses de kun hist og her paa markerne. Som ”bevis” anfører han, at naar grønsværen i ringen graves op, er græsroddeerne taagegraa og uden muld.⁷ Hans landsmand Martin Lister skriver 1674, at hekseringe opstaar af kvægets

fæces og urin, naar de om vinteren æder af samme høstak, *for their heads meeting at the hay as the center, and their bodies representing as it were so many radii ... their dung and urin falling always from them in due distance, and fertilizing the ground in a more than ordinary manner by the largeness of the quality*. Men ”others thought”, at de maa skyldes regnvand blandet op med forraadnet hø, som siver ned omkring høstakken og gøder jorden i en cirkel.⁸ Ogsaa Linné nævner, at hekseringene kunne fremkomme, hvor heste havde urineret, eller hvor der i øvrigt var særligt mange frugtbare og nærende stoffer i undergrunden.⁹ R. Westenhoff (1859)¹ mente bl.a., at de viste sig, hvor høstakke havde staaet paa marken i regnfuldt vejr, eller græsset var visnet under dem.

Det er karakteristisk for datiden, at baade lærde og lægfolk nøjedes med at spekulere og

¹ Westenhoff: *De Kol- of Heksenringen ook wel Tooverkringen genaamd*. Groningen 1859.

ikke anstillede lokale undersøgelser. ”Høstak-teorien” kunne ikke holde stik, fordi mange ringe maaler fem meter eller mere i tværmaal, og andre gaar tværs gennem hegn eller kun er faa centimeter brede.

Ogsaa andre ”naturlige” forklaringer savnede i høj grad sansen for logik og konsekvens. Førnævnte Lister fremsatte saaledes den formodning, at i hvert fald nogle hekseringe maatte skyldes muldvarpe, der ledet af et instinkt arbejdede i cirkler eller opførte sig saadan i parringstiden. Den ekstra store frø-dighed kunne skyldes muldvarpenes ekskrementer. I 1717 fremsatte botanikprofessoren i Cambridge Richard Bradley den teori, at myrerne i deres underjordiske gange sønderdelte mulden til et fint pulver, og at denne muld gav særlig grøde til vegetationen over jorden.¹⁰ Omvendt kunne steriliteten tilskrives, at insekter inden for cirklen formerede sig kolossalt og gnavede planternes rødder over.¹¹

Bradley motiverede ogsaa en ”snegle-teori”, idet han pegede paa, at snegle foretrækker at krybe frem over kort græs:

It is their manner, when they generate, to take a large Compass upon the Ground, and meet one another; thus I have seen them creep into a Circle for more than half an Hour, going over the same Ground at least twenty times ... leaving upon the Grass a vis-cous shining Matter.

Naar denne slimede sti raadner, fortsætter han, frembringes rimeligvis de svampe, som vokser i kredse.

Mere rationelle forklaringer gik ud paa, at ringene opstod, hvor uøvede landmænd saede græsfrøet med kredsformede haandbevægelser, eller hvor hvirvelvinde fik frøene til at leje sig saadan paa ageren (Tyskland).¹² Et sted i Østjylland saas aar ud og aar ind en rundkreds omkring en hyldebusk som naar en hest løber rundt i tøjrslaget,¹³ og

1875 optegnede E. Rostrup fra Sjælland (Ledreborg) den opfattelse, at svampe og specielt champignoner skyder frem i køernes tøjrsdrag paa marken og i skove, hvor dyr løber efter hinanden i kredse. Et sted i Tyskland mente man, at hekseringe skyldes spor efter en tøjret ged.¹⁴

Paa den nordlige skraaning af en aas, der fra Keldby Nor strækker sig østpaa gennem Møn, ses (1925) i grønsværen en ellipse dannet figur, hvor græsset har en mere mørkegrøn farve end det nærmeststaaende. Nogle hævder, at ringen skyldes en hest, som i voldsomt regnskyl travede rundt i tøjret, æltende jord og gødning sammen. Men det modsiges af, at figuren ikke er cirkelrund, desuden ville den i saa fald være forsvundet i løbet af et par aar, medens denne ring har været iagttaget mangfoldige aar. Om denne heksering fortalte man i meddelerskens barndom følgende sagn:

For mange aar siden boede der paa Gammelborg en ond borgfrue. Hun drev sin ondskab saa vidt, at hun paa skraaninger og aase ved borgen lod opstille et stort kar; heri opsamledes blod, afhuggede hoveder og lem-læstede kroppe fra de stakler, der vakte hendes vrede og derfor blev henrettet. Til sidst løb karret over og vædede det omkringstaaende græs, som siden den tid har haft den mørkegrønne kulør.¹⁵

Shakespeare røber i sin digtning et nøje kendskab til datidens alfetro og almuens meninger om hekseringene. I *The Tempest* (1611), 5. akt, 1. scene, lader han alferne danne svampe ved midnat:

... you demi-puppets, that
By moonshine do the green sour ringlets
make,
Whereof the ewe [faar] not bites, and you
whose pastime
Is to make mid-night mushrooms, ...

Tilsvarende i *Merry Wives of Windsor*. Anede han sammenhængen mellem heksering og

svampevækst? Næppe – der var enten tale om en tilfældighed eller et ”digterisk klarsyn”.

Mod slutningen af 1700-tallet studerede James Hutton jorden under ringene, men kunne ikke finde årsagen. Han bemærkede myceliets frugtlegemer i periferien, men tilskrev dem ikke nogen betydning.¹⁶

Den første forsker, som knytter hekseringe og svampe i en årsagssammenhæng, er lægen William Withering. Hans objekt *Marasmius* hører til de almindeligste blandt hekseringdannende svampe. I 3. udgave af *A botanical arrangement of british plants* (1796, bd. IV, s. 222) skriver han:

Jeg er overbevist om, at de nøgne og brune eller tætbevoksede og grønne cirkler paa græsgangene, som kaldes *fairy rings*, skyldes forekomsten af denne svamp (*Agaric*). Hvor ringen er brun og næsten nøgen, kan man ved at opgrave jorden ... finde svampens graalighvide mycelium, men hvor græsset atter er blevet grønt og rankt, findes aldrig svampetraade i jorden.

Den første biologisk rigtige forklaring synes dog at være fremsat 1807 af W. H. Wollstone.¹⁷

II. SAGNMOTIVET ”NØGEN PLET”

Græsset som saadant blev tillagt diabolske kræfter. Naar græs rives op med rode, skal man spytte paa voksestedet (snyt som apotropæum), ellers kan nyt græs ikke gro frem.¹⁸ Græs fra tre mands markskel er særligt velegnet til at hekse med.¹⁹ Man blev synsk, naar man holdt græstørv over hovedet nytaarsaften,²⁰ og æder hunden græs, er det bl.a. et dødsvarsel.²¹

Naar kornet spirer paa ageren om foråret, kan der fremkomme en gold plet. Faar pletten efterhaanden form som et gravsted, er en person

i ejerens hus feig, d.v.s. dødsmerket (Norge).²² I det nordlige Skotland undlod mange bønder at dyrke et hjørne af marken det var til ”Aul man” (djævelen).²³ Ligesaa i det nordlige Indien, hvor smaa felter af kornmarken ofte lades udyrket som fristed for aanderne.²⁴

Et sagnmotiv, der har mange lighedspunkter med hekseringtroen, synes at have sin nordgrænse og være særligt befæstet i Danmark: græsset visner paa steder, hvor ugudelige hændelser foregik, og mørkets magter færdedes. Den visne plet, ring eller stribe omtales i talrige danske stedsagn og er vel for størstedens vedkommende sekundære ”tolknings-sagn” (fænomenet krævede en forklaring), men viser ogsaa, at en hekseringtroen nærtstaaende forestilling har været meget udbredt herhjemme.

Allerede hos Saxo (ca. 1200) møder vi den forestilling, at varmen fra en helts krop kan ødelægge vegetationen; det hedder i Stærkodders sang bl.a.: *Teste loco, qui me stomacho linquente peresus / non parit arenti redivivum cespite gramen*.²⁵

Hvor paa tuer
jeg saaret laa,
siden man skuer
ej græsgrønt straa,
saa mine tarme forbrændte jorden,
aldrig udslattes det spor i Norden
af heltes ild!
N. F. S. Grundtvig's oversættelse.²⁶

Fager mø
jeg modig værnede,
brødre syv
i græsset bed.
Jorden dér
mit blod fik drikke,
aldrig græs
der groede siden.
Fr. Winkel Horn's oversættelse.²⁷

Fra Sverige kendes et sagn om Werland (Vøland) Smed – ”en troldkarl” – at hvor han

dræbte kongens unge sønner, vil intet græs gro.²⁸ Paa Færøerne viser fodspor i klipperne, hvor kæmpen Tórir løb, og paa den holm, hvor han sloges med øboen Óli, saa jorden blev revet op, ville der siden ikke vokse græs, skønt hele holmen ellers har et tæt græstæppe fra øverste klipperyg til havet.²⁹ Tilsvarende sagn er optegnet i England;³⁰ saaledes spiredede et aar derefter intet græs, ingen urt, hvor sagnhelten Llew Llaw Gyffes traadte.³¹

Ängsälvor av Nils Blommér, 1850.

III. SVAMPENES DIABOLSKE NATUR

Svampene har i mellem- og nordeuropæisk overtro spillet en ikke ringe rolle. Særlige forhold gjorde, at man næsten overalt knyttede dem til trosforestillinger om underjordiske eller diabolske væsener (alfer, hekse, trolde) og gav dem navne i overensstemmelse dermed: troldhat, paddehat, hekseæg, satanssvamp, troldsmørsvamp, troldkoste.³²

Lægfolk hæftede sig især ved følgende ting:

1. Frugtlegemernes ofte pludselige, uventede og hurtige fremkomst og lige saa bratte og sporløse forsvinden;
2. frugtlegemernes tilholdssted i mørke, paa adsler, ekskrementer, raadne stubbe etc.;
3. frugtlegemernes ofte antropomorfe eller fantastiske former (lever, tunge, penis, æg o.s.v.), samt adskillige arters optræden i kredse ("hekseringe", "alfedans");
4. mange arters giftvirkning – at netop de smukkeste arter lokkede folk i fordærv, blev tolket som noget dæmonisk ved hele svamperiget;
5. svampene mangler de fleste kendetegn for "normale" planter: bladgrønt, grene, blade, blomster, frø ect.

Alfetroen og heksetroen er blandet sammen i svampenes folklore, men den førstnævnte turde være ældst. Alferne fejrer deres

store fester under hatsvampe (Tyskland);³³ dværge bor under dem og aander alle mulige sygdomme på folk, der sætter sig derover (Estland).³⁴ Hos Shakespeare er det et hold vætters tidsfordriv *to make mid-night mushrooms*. Vokser der paa aaben plads i skoven særligt mange farveskønne svampe i ring, er det hekseens danseplads, thi hvor de træder, skyder giftige vækster op (Tyskland).³⁵

IV. ALFETRO BLIVER TIL HEKSETRO. DANSEN

Alfepolkets dans har sin mytologiske pendant i antikkens nymfer, men man kendte ikke diminutive naturvæsener svarende til den nyere tids forestillinger om alfernes udseende; en saadan tro er ogsaa ukendt i Orienten. I Indien ses efter regn ikke sjældent ringe i græsset, men der er ingen tro knyttet til dem. Dværgene spiller derimod en rolle i hindu-mytilogien og afbildes i relief på templerne. Siwa ledsages af en livvagt af dværge – en af dem, den firbenede Bhringi, danser svævende let.³⁶

Det er en over halvandet hundred aar gammel teori, at alferne og specielt "the fairies" er resterne af et forhistorisk dværgfolk, Nordeuropas oprindelige beboere, som lige til nutiden

Älvalek av August Malmström, 1866.

har holdt sig skjult i underjordiske hytter eller paa afsides steder.

Criirie skriver i *Scottish Scenery* (1803), at det, der inspirerede til alfesagnene, var eksistensen af *dispossessed aboriginals dwelling in subterranean houses, in some places called Pit's houses, covered with artifical mounds*.³⁷ Denne hypotese støttedes siden af flere forskere. Herhjemme skrev H. F. Feilberg: *det er altid muligt, at en dværgagtig folkestamme, der har efterladt sig jordboliger i Irland og Skotland, har sat dunkle spor i folkets mytiske sagn*.³⁸ Men først den britiske etnolog Margaret Alice Murray satte teorien i system med værkerne *Witch-Cult in Western Europe* (1921) og *The God of the Witches* (1931). I den første undersøgelse skriver hun bl.a. s. 238: *I suggest that the cult of the fairy or primitive race survived until less than three hundred years ago, and that the people who practised it were known as witches*.

Stadig ifølge Murray tilbød pygmæfolket i den yngre stenalder "den hornede gud" (= djævelen) og blev fordrevet under fremmede

stammers invasion; dets stadig færre efterkommere kaldtes under litterær paavirkning (især Shakespeare's digtning) alfer, længere frem mod nutiden hekse. Alfefolkets skræk for jern skyldes, at deres primitive samfund ikke kendte brugen af metaller.³⁹

Imidlertid er en saadan europæisk pygmærace, saa vidt vides, ukendt for både antropologerne og arkæologerne, saa hele teorien synes at være temmelig subtil. Arne Runeberg stiller i 1947⁴⁰ det spørgsmaal, om ikke i hvert fald nogle af "alferne" var maskerede hekse fra en "magisk cirkel" (saadanne eksisterer endnu i England!), der viste sig som "aander" for aspiranterne til kulten. Denne tolkning finder han i det mindste mere sandsynlig end Murray's teoretiske godkendelse af et forhistorisk dværgfolks eksistens i vor verdensdel lige til det 17. aarh.

I første instant kan teorien være udsprunget af ønsket om at give en forklaring paa arkæologiske fund. Stenalderens redskaber blev tydet som overnaturlige væseners frembringelser. I

mange lande mente man, at ruiner, stensætninger etc. var bygget af ukendte og uddøde forfædre, aander eller kæmper. Saaledes hedder det i det sydlige Indien, at forhistoriske ruiner skyldes en dværgrace, der var for lille og svag til at tumle med de store sten. Nord-europæisk almue knyttede megen overtro om onde væsener til arkæologiske stensætninger i cirkelform.⁴¹

Troen paa disse naturvætter gaar da rimeligvis tilbage til bronzealderen, maaske endnu længere. Feilberg mente, at alferne (alverne) er omtydede guder. En stor part af troen paa dværge, huldre, nisser, alfer, genfærd og drager maa have sit udspring i en ældgammel fædre- eller døds-kult. De døde var ikke udslettet, men besøgte slægtens bosteder eller dansede på højene juleaften samt modtog ofre fra de levende. Mangelfuld respekt for de dodes fred straffedes med sygdom, ulykke og misvækst.

Nordboernes tro paa alfer (alver) i folkevandringstiden dokumenteres af 22. kapitel i *Kormarks Saga*, der omtaler ofringen af en okse til dem. Edda'erne nævner alverne næst efter guderne. Paa Island ofrede man regelmæssigt til dem (alveblót) baade ude og inde. Snorre (ca. 1100) beskriver Alvheim, som ligger ets-teds højt oppe i luften og bebos af lyse lette væsener. Men allerede tre aarhundreder senere var forestillingerne herom gaet halvvejs i glemmebogen. Paa Island blev alferne efterhaanden kaldt "de underjordiske", i Norge levede mindet videre i navnet alvadanser om visse stensamlinger. At alferne oprindeligt var de dodes genfærd, synes ogsaa bekræftet af den ældre litteraturs beretninger om folk, der efter døden forvandles til alfer. Der foreligger intet om, at de oldnordiske alfer dansede. Denne forestilling skyldes vel naturmytiske folkeviser og legendemotiver, som efterhaanden blev rigt varieret i sagnene. Forestillingen om deres dans, mener Emil Birkeli, kan skyldes de kultiske danse, som opførtes paa eller

ved gravhøjene.⁴² Thi at de døde danser, troede man allerede i oldtiden; beretninger herom haves fra de fleste europæiske lande lige til nutiden.⁴³

Ord som Alvheim og Fairyland synes at være minder om et prækristent "Hades" over eller under jorden, hvor de døde (eller deres aand, sjæl) levede videre i et tidløst rige. Efter Ansgar – da fædre-kulten begyndte at gaa i opløsning – blev de døde efterhaanden opfattet som "hedninger" (modsat de i troen henfarne) og jævnført med troldske, ondsindede naturvætter. De dodes dance macabre er farlig for levende mennesker, som risikerer at blive draget med ind i kredsen – et træk, som genfindes i nyere tids tabutro om hekseringene. Middelalderen henlagde dødedansen navnlig til kirkegaardene; et levende menneske, som blev tvunget til at danse med, maatte dø inden aarets udgang. Og ligesom dæmoner kunne de døde ramme uforsigtige mennesker med sygdomme o.a. I det skotske højland sagde man, at den afdødes sjæl holdt til i en Fairy Hill (f.eks. ved Aberfoyle) – *and for that end ... at Mote or Mount was dedicate beside every churchyard to receive the souls till their adjacents bodies arise, and so became as a Fairy Hill* (1691).⁴⁴

Alfer og hekse har næppe samme mytiske oprindelse; alfetroen er ældst. De mange fælles træk i folkloren skyldes en grundig sammenblanding af alfer og hekse, som ikke mindst digtningen er ansvarlig for. Moderne børneeventyr og tegneserier skildrer alferne som puslinger, der danser i maaneskin eller, hvis det er mørk nat, med Sankt Hans orme som lygter, omkring en hatsvamp, der agerer bord eller musiktribune. Dette er folkløstisk ukorrekt, for saa vidt som medlemmer af alfefolket, f.eks. huldre, ellepiger, hylde-mor og mosekone ogsaa blev opfattet som værende af næsten normal menneskestørrelse. Shakespeare kalder alferne "demi-puppets"; hans alfe- og feskikkelser i bl.a. *A Midsummer*

Night's Dream (1595) paavirkede eftertidens billede af disse overnaturlige væsener og gav overtroen paa dem et nyt indhold.⁴⁵

I den oldnordiske alfetro skelnes der mellem gode lysalfer og onde svartalfer henholdsvis over og under jorden (i særlige høje). Først i nyere tid forvandles de til smukke elver, elfvor eller ellefolk (forbindelsen med elletræet beror paa folkeetymologi). Men som de dødes aander røber disse naturvætter fortsat trang til samkvem med menneskene. Dansk folketro skelner ret skarpt mellem bjergfolk og ellefolk.

Alferne maa *nærmest betragtes som en særform for [natur]vætter med dans som speciale*.⁴⁶ I svensk folkløse ansaa man dem for at være smaa luftige sjælvæsener med menneskelignende træk – omtrent som dukker –, der ved fuldmaane myldrede op af jorden for at danse. Saa længe man lod dem i fred, var de ufarlige for mennesker (modsat heksene). Men de kunne om dagen ogsaa (ligesom heksene) optræde i dyreham som tudser, myrer, firben, larver o.a.⁴⁷

I keltisk folketro opfattede man "the fairies" som smaa, hjælpsomme og lykkebringende væsener. Sagn og sange paa de britiske øer saavel som i Skandinavien beretter meget om et lysfunklende alfefolk, der lejlighedsvis og uset søger menneskenes selskab og hjælper dem, men ogsaa driller og endog ødelægger deres helbred og lykke. Kun under særlige omstændigheder kunne man faa øje paa dem. Blandt de sydlige germanske nationer (Tyskland, Østrig, Schweiz) kendes alferne praktisk taget ikke, og det samme gælder tabutroen i forbindelse med afsvedne eller stedsegrønne pletter paa græsmarker, men saa meget oftere nævnes dværgene.

Dette forhold kunne tyde paa, at de mellemeuropæiske alfer er af nordeuropæisk herkomst og med normannerne er ført til Frankrig og England, medens der paa et senere tidspunkt skete en ekspansion nordpaa af heksetroen. Alfekongen (Alberich) i *Nibelungen* er

en dværgenes konge, medens fekongens navn i den romanske form Oberon (ca. 1200ff.) kendes baade i Frankrig og England.

Det oprindelige mytiske slægtskab mellem alfer og dværge ses alene af deres store lighed. Alligevel er det bemærkelsesværdigt, at navnet alf (mhty. *alp*, pluralis *elbe*) paa et tidligt tidspunkt gled helt ud af højtysk, og først i 1700-tallet blev indført med oversættelser af engelsk litteratur, nu som et begreb med ret usikker betydning af et yndefuldt kvindeligt dværgvæsen (*fairy elves* i Milton's *Paradise Lost* > *aelfen* hos Joh. Jac. Bodmer (1732), gentaget som elf i Wieland's oversættelse i 1764 af *A Midsummer Night's Dream*). Det nordiske *alf* (oldn. *alfr*, oldeng. *elf*) gengives i tysk ligeledes med *elfe*, men hverken dette ord eller *elbe* naaede efter 1700-tallet uden for skøn- og faglitteraturen og blev ægte folketro. Dog tillægges *elben* i nordtyske skrifter (paavirkning nordfra?) visse dæmoniske træk (sml. nedenfor).⁴⁸ Ogsaa i England er de oprindelige keltiske feer tilsyneladende blandet sammen med germansk alfetro, saaledes skelner Shakespeare (som røber et godt kendskab til almuens overtro) næppe mellem alfer og feer og nævner dem ofte ved siden af hinanden.

Væsentlige træk i forestillingerne om heksene, saaledes som vi kender dem fra hekseprocesserne, stemmer overens med hedenolds alfetro; men der er ogsaa store kontraster, saaledes heksenes sammenkomster (sabbater) og djævlepagt. Her er der sikkert sket en stærk paavirkning fra kristendommen, der stemplede alle de forbudte riter som djævelske.

En kronologisk sortering af materialet om hekseringtro i svensk, tysk, engelsk og fransk folkløse viser, at alfetroen paa dette punkt efterhaanden viger, og heksene udpeges som ophav. Den grundige sammenblanding i nyere tid vil fremgaa af det følgende:

I engelsk og skotsk folketro anlages heksene navnlig for at have samkvem (ogsaa seksuelt) med alfer eller *fairies*, der her stort

set beskrives som ”djævl”. Sine steder i Tyskland mente man, at alferne var frugten af et forhold mellem heks og djævel.⁴⁹ Heksene blev beskyldt for at ødelægge markernes afgrøde; i Tyskland hed dette destruktive væsen først *Pilwiz*, der aabenbart fra først af var et væsen med alfetræk, men efterhaanden gjordes mere menneskelig og ondsindet. De som følge af svampeangreb sammenfiltrede kviste (”trollkost”) kaldtes forhen *alflodder*; ogsaa drage, djævel og ond aand hed *alf*.

Talrige folkesagn og -viser vidner om, at det var farligt at komme alferne for nær; et slag af dem kunne lamme eller gøre syg. I England antog man, at heksene gik klædt akkurat som alferne,⁵⁰ og troldsmørsvampen (*Fuligo septica*) hedder baade *fairy butter* og *witches' butter*.⁵¹ Omkring 1850 opregner en engelsk forfatter ikke færre end ca. 60 naturnavne og begreber med *fairy*, *elf*, *puck* og *pixy* som præfiks, bl.a. *fairy rings*, *fairy mushrooms*, *fairy stools*, *pixy puffs* (*Lycoperdon*), *puck fists* (*Lycoperdon*).⁵² I flere franske sagn om alferne hedder det, at de paa deres sabbat forbander kristendommen, hvorfor de opfattes som værende halvt hekse; andre overleveringer knytter dem som rigtige hekse sammen med djævelen. Baade alfer og hekse efterlod sig synlige spor af deres nattefester og nævnes derfor ofte i flæng som årsag til ”hekseringene”. Om en saadan ring paa en mark ved Vic du Chastenay sagde man, at her holdtes der heksesabbat.⁵³ Mange danske sagn (saaledes de af Sv. Grundtvig 1839–83 indsamlede) beretter om dansende ellepiger, trolde og bjergfolk.⁵⁴

Hekse og troldkællinger kunne ligesom alferne skyde med tordenkiler (belemnitter), foraarsage ”hekseskud”, lave tordenvejr, komme flyvende i (eller danse) som hvirvelvinde.⁵⁵ Naar alfer færdes, sker det hypigt i en hvirvelvind, og man kan da se dem fare over en pløjemark eller langs en støvet vej en foraarsdag. Slige hvirvler kaldes i Irland *wind fairies*. Taagebankers roterende bevægelser over enge har sikkert bidraget til sagnene om

elverpigernes dans.⁵⁶ I Indien foraarsages hvirvelvinde af de onde aander *bhuts*.⁵⁷

Baade alfer og hekse efterlader ringe i græsset, hvor de har danset, begge afværger med samme apotropæa. *Støvbold* gror paa heksenes natlige dansepladser; naar deres indre bliver sort, har djævelen rørt ved dem og fordrevet alferne (Tyskland).⁵⁸

Men græsset kunne ogsaa gro frodigere, svampe o.a. vækster hurtigt skyde frem, hvor de havde danset – de gav ogsaa grøde til jorden. At folketroen forholdsvis sjældnere omtaler de grønne pletter, kan skyldes, at den frugtbarhedskult, der var knyttet til disse væsener og specielt deres dans, først gik i opløsning. *In conjunction with the dates of the four great Sabbaths of the year, point to the fact that they also were intended to promote fertility*, skriver Murray (1921)⁵⁹ og anfører, at en frugtbarhedsdans ver paasketid og omkring en fallos-figur er nævnt i en engelsk præsteindberetning 1282. Fra Schwaben er medio 1800-tallet noteret: alle de steder, som *elfen* eller *sibyllen* gaar hen over, forbliver grønne i fjorten dage eller mere, og afgrøden er større.⁶⁰ Herhen hører maaske ogsaa et engelsk sagn om fund af mønter paa alfernes dansesteder.⁶¹

Dansen har gennem alle tider og lande været en vigtig funktion i frugtbarhedsriter med orgiastiske ceremonier. Talrige indhuggede fodspor i bronzealderens helleristninger vidner om en frugtbarhedskult; med sporene (som efter dans) ville man besværges eller fastholde de grødebringende guddomme. J. Bing tyder øverste scene paa Kivik-sten nr. 8 som en kultisk handling ledsaget af musik; en gruppe mennesker ses omgivet af en ring, maaske en magisk kreds, hvori er tændt en hellig ild.⁶² Saa sent som 1857 blev paa en mindetavle i Frankrig skrevet, at kejser Napoleon III's fodspor havde gjort egnen frugtbar; kejserens ene fod er endog afbildet paa tavlen.

I tysk jægersprog forstaas ved ”heksering” en nedtraadt sti omkring buske og træer og

opstaaet paa det sted, hvor bukken i brunsttiden forfølger raaen, kredsende flere gange om samme træ.⁶⁵ Disse stier om træer nævnes bl.a. i svensk og engelsk folketro. Harers slyngede veksel gennem kornmarker kaldes – omend sjældent – af danske jægere en ”heksesti”.⁶⁴ Folkemindesamleren Jens Kamp optegnede i sidste halvdel af forrige aarhundrede, at *i lang og tæt sæd findes undertiden smalle stier, hvor sæden er bartskaaren. Almuen har kaldt dem ”hekstestier”, da man troede, at det var stier, som heksene paa deres natlige farter havde dannet.*⁶⁵

Skønt alferne var lette, nærmest immaterielle, væsener, mente man dog, at de i dug, græs, jord, sne kunne efterlade fodspor af deres dans og anden lystighed. Man kunne ligeledes let se, hvor heksene havde danset: deres fodaftryk viste nemlig kun fire tæer (slavisk folketro).⁶⁶ De mørkegrønne ringe i græsset, men særligt den visne ”nedtrampede” eller ”forbrændte” randzone animerede til overtroen om alfe- og heksedans. At hvide svampe – maaske paa een nat – skød op fra ringen, var ogsaa mystiske tegn paa en eller anden aktivitet nede i jorden, hvor dværgene boede. Set paa afstand og i maaneskin kunne hvide hatsvampe i kreds vække illusionen om smaa dansende væsener. Og endelig bidrag ogsaa den iagttagelse, at faar og kvæg instinktivt vægrede sig ved at æde det græs i ringen, som ellers saa fristende ud – dyrene maatte altsaa undgaa noget forhekset og skadeligt.

Om bjergfolkene nævner dansk folketro, at de gerne danser omkring en høj (”Elverhøj”). Fra Sverige (Småland) har Hyllén-Cavallius (1864) denne tro: Jordvætterne samles undertiden om natten paa en mark til leg og dans.

De holder da i haanden et lys, ligesom et voksllys, brændende med en klar blaalig eller grønlig lue. Disse lys [belemniter, ”vætelys”] stiller de siden paa jorden i en ring, tager saa hinanden i hænderne og danser rundt omkring de smaa brændende lys.

Saaledes kan de danse og lege flere timer om natten”.⁶⁷

Ved heksesabbaterne forestillede man sig, at der blev danset i kæde mod solen (fra højre mod venstre) omkring djævelen eller et træ, en stor sten, lyssojle, et bord med tændt lys e.l. Tilsvarende hedder det om ellefolket, at det kunne danse som (eller i) ild, højen stod paa gloende pæle o.s.v.⁶⁸ Den ”afsvedne” plet paa marken kunne altsaa ogsaa tilskrives en direkte forbrænding. Med alfernes natlige dans forbandt man i Sverige ogsaa de saakaldte *älvgrytor* eller *älvkvarnar* ??: sten med ringformede fordybninger, som rindende vand havde slidt.⁶⁹

At alfer og hekse dansede, som de ”koreografiske” mærker paa græsmarkerne viste, kunne saa meget lettere befastes i overtroen, som datidens folkedansere ligeledes bevægede sig i ring (kreds, kæde). C. W. v. Sydow mener, at forestillingerne om ellepigernes dans over taagedækkede moser og enge mindre skyldes fejltlydede iagttagelser end fiktive romantiske talemaader i forbindelse med et allerede eksisterende ord ”alfedans” (i *Folketro. Nordisk Kultur* XIX, 1935, s.144, 149). Den runde og lukkede kreds i græsset og en visnen zone, der skuffende lignede en smal, nedtraadt sti, maatte dog i en tidsalder, hvor almuen selv dansede i kæde, næsten uvægerlig føre til den opfattelse, at her havde smaa levende væsener danset.

Fra Sverige omtales en ringdans af Olaus Magnus 1555,⁷⁰ og en folkedans ”elfwardantz” 1745.⁷¹ Det nordlige Skaanes befolkning var berømt for deres alfedans, der skulle imitere alfernes; den havde 11 ”ture” (sv. *elf* ’elleve’, sml. *elf*, *älf* ’alf?’), men kun de ti maatte danses, nummer 11 var forbeholdt de underjordiske væsener.⁷² Alfernes natlige dans og melodien dertil var endnu i 1864 kendt af befolkningen i Vislande sogn som ”elfvaleken”, og et halvt aarhundrede forinden havde bønderne opført en mimisk ringdans, der skulle forestille alfernes.⁷³

En häxring. Foto: Börge Pettersson.

V. RINGENS FOLKLORE. TABUTRO

Ogsaa til selve ringen, kredsen som symbol – oprindelig vel paa solskiven, i videre forstand denne som mørkets fjende – er knyttet mangfoldige magiske forestillinger.⁷⁴ Den sluttede linie skiller fladen i to dele eller rum: det indre danner en magisk magtsfære; ved at slaa kreds om et eller andet faar man det i sin magt. Djævle, hekse, spøgelse etc. kan fastholdes i en cirkel, saa de ikke skader besværgeren. Men i det lukkede rum bevarer dæmonen stadig sin magt,⁷⁵ og heksene opererede selv meget med ”magiske cirkler”.⁷⁶ Den, der træder ind i en heksering, drager den onde magt til sig og prisgives den. Ompløjning eller -kørsel af landsbyer i apotropæisk hensigt omtales allerede fra aar 743.⁷⁷ Som baand og ring omkring hals, arme og fingre bliver kredsen til sidst simpelthen et lykketegn.

Hekseringen i vor forbindelse kunne altsaa opfattes som udtryk for Moder Jords skabende tryllekraft, magisk virksom som selve græsset, der dannede den. I nyere folketro ligger græssets animation til grund for heksenes skadevoldende trolddom; dets sensibilitet over for berøring gjorde, at de fnuglette over- og

underjordiske væsener alligevel kunne trampe græsset ned.

Trolddommen ved en heksering blev hævet, hvis et brød (apotropæum) gravedes ned i midten af den (Schweiz).⁷⁸ Hekse brugte ringen til onde formaal. Af fjer fra sengedyner flettede de en *hexenkrantz*, og naar den var sluttet, kunne intet menneske sove, trives eller helbredes i sengen, men blev tværtimod syg, indtil man opdagede heksekranzen og fik den brændt paa en korsvej (Tyskland).⁷⁹ I USA samlede heksebesværgere græs og kviste sammen til en stor ring paa skovbunden, mumlede magiske remser og stak den et minut før midnat i brand; heksen skulle da komme til syne i ringen. *There are several stories of travellers ... blinding into these witch rings at midnight ... [are] shut to death* med en sølvknap.⁸⁰

De steder, hvor hekse og andre mørkemagter helst holdt til og dansede, blev derfor belagt med tabu. Ethvert menneske, som uforvarende traadte ind i hekseringen, kom i alfers og hekses magt:

Saafremt det skulde hændes nogen, Mand eller Qvinde, at see om Morgenen en rund Plet paa Marken, hvor Græsset er nedtraadt eller afsviet, da vogte man sig vel for at gaae

derover, forinden man har spyttet tre Gange; thi paa saadanne Steder har Fanden om Natten piint Hexene, og siges det, at naar man ikke vogter sig og ihukomme saadan Advarsel, kan man let siden af Hexene blive forgjort. (1819)⁸¹

Det var farligt at komme alfe(elle-)folket for nær, det kunne puste *sygdom og pestilentze* paa folk.⁸² Ej heller gik det an at hælde kogende vand ud hvor som helst – man risikerede at ramme et alfebo. En bondemand paa Fur havde uheld med kvæget, indtil han opdagede, at ajlen løb ned til de underjordiske.⁸³ Et sagn fra Odsherred fortæller om en mand, at han belurede ellefolkets dans paa engen, men da tog et af de overnaturlige væsener nogle ”troidhatte” (*Lycoperdon*) og dryssede deres støv i hans øjne, saa de blev blinde.⁸⁴ En anden mand i Odsherred tøjrede aldrig sit kvæg paa en kæmpehøj (= alfernes bosted) og gav høet derfra til naboen.⁸⁵ Hyrderne maatte paase, at kvæget ikke græssede, hvor ellefolket havde været (”heksering” nævnes ikke), spyttet eller *gjort det, som værre er*, for saa blev dyrene meget syge; dog undgik kvæget selv dette græs.⁸⁶

VI. ÆLDSTE NÆVN AF ALFERING.

Olaus Magnus er den første nordiske forfatter, som omtaler alferingene. I 3. bog, II. kap. af det store værk *Historia de gentibus septentrionalibus* (Rom 1555)⁸⁷ skriver han, at spøgelse eller genfærd adskillige steder i de nordiske lande plejer at opføre deres ejendommelige rundanse, ledsaget af musik i vekslende mangfoldighed.

Men efter solens opgang røber disse væsener sig undertiden ved deres fodspor, som forbliver synlig i den duggede mark ... Nogle

steder har man desuden opdaget, at disse væsener under dansen trykker deres fodspor saa dybt i marken, at stedet, hvor de plejer at holde til, bliver tydelig afsvedet som af lid i en cirkel, saaledes at grønsværen indtørres og intet græsstraa siden kan gro der. Disse aandevæseners natlige danse kalder indbyggerne alfedans [chorea eluam].

Videre tror man, at det er menneskesjæle, som efter døden og til straf for vellyst maa svæve hvileløse omkring over jorden, hvor de engang levede.

Shakespeare har to steder brugt alferingen som sujet: i *The Tempest* (1611) som citeret ovenfor og i *Merry Wives of Windsor* (1600), 5. akt, 5. scene:

And nightly, meadow-fairies, look you sing,
Like to the Garter's compas [hosebaands
runding], in a ring:
The expresse that it bears, green let it be,
More fertile-fresh than all the field to see;

Et par aartier senere fortæller John Aubrey, at en mand en nat i 1633 eller 1634 saa alferne myldre frem, da han nærmede sig

one of the faery dances as the common people call them in these parts, viz., the greene circles made by those sprites on the grasse ... very small people dancing rounde and rounde, and singing and making all maner of small odd noyses ... But at length they left him, and when the sun rose he found himself exactly in the midst of one of these feary dances.⁸⁸

I Frankrig ledte Sébillot forgæves efter litterære udsagn om heksering indtil det 17. aarh.⁸⁹ En rejsende Moncony er den første franskmand, som beskriver disse ringe:⁹⁰

Den 19. maj 1645 opholdt jeg mig i Vannes [Dép. Morbihan, sydl. Bretagne], og mens

jeg ventede paa et skib til Portugal, betragtede jeg egnens seværdigheder og lagde mærke til en eng, hvor man siger, at troldtøj [*sorciers*] holder deres sabbat. Der var her flere ringe, hvori græsset ikke blot var nedtraadt, men ogsaa saa ud, som havde man brændt det. Man siger, at disse ringe med aarene bliver større. Det er rigtigt, at man rundt om ser ligesom en ring, hvor græsset er meget smukkere og grønnere. Denne [eng] er højtliggende som en vej ved flodbredden ... men grønsværen dér, hvor man færdes, er ikke nær saa nedtraadt og forbrændt som disse ringe.

I sin *Antidote against Atheism* (1655, s. 232) diskuterer Henry More oprindelsen til de store mørkegrønne ringe i græsset, kaldet *fairy circles* – *whether they be the Rendezvous of Witches, or the dancing places of those little Puppet Spirits which they call Elves or Fairies*. En folkevisse fra 1658 fortæller om *elves* og *fairies*, at deres fodspor danner de mørkegrønne kredse, naar de følger efter dronningen, dansende rundt haand i haand; de breder borddug paa hatten af en svamp, en rugkærne er deres brød, o.s.v.⁹¹ Hekse og trold i runddans anføres som aarsag til *the fairy rings* af Nathanier Crouch (1688).⁹² Fra Tyskland omtales 1691, at almuen tilskriver ringene i græsset heksenes dans.⁹³

Man [finder] ... *här eller där små Kretzar och Ringar uthi Gräset på Marckenne / hwilke aff gemene Mannen kallas Elfwedantzar / eller Elfwé-Wägar / hwar til kunne finnes andre orsaker än at Elfwerna där skulle dantza*, skriver den svenske forfatter Urban Hjärne (1694).⁹⁴ Og knapt et aarhundrede senere (1769) definerer Johan Ihre begrebet *aelfdans*: *ita vocantur circuli, qui in pratis cernuntur ... credit vulgus his saltasse altos*.⁹⁵ Hvor alferne har danset, ses i græsset om sommeren et ligesom afbrændt sted, som almuen kalder *älv-dansar* (1783).⁹⁶

VII. ”ALFEDANS” OG ”HEKSERING”.

Alt tyder paa, at forestillingen om heksenes runddans er et laan fra alfetroen, og at benævnelsen ”heksering” ret sent kom til Danmark og Sverige sydfra. Feilberg's *Ordbog over jydsk almuesmaal* (1886–1914) har saaledes ikke heksering som stikord. Selv i egne, hvor alfe- og heksetroen maa have været stærkt befæstet, findes der paafaldende faa overleveringer om disse danseringer i græsset (sml. med f.eks. England og Frankrig); desto oftere nævnes de nøgne eller stedsegrønne pletter som resultatet af forbrydelser eller underjordiske væseners tilstedeværelse. Medens hekseringene ofte inspirerede engelske digtere (Chaucer, Shakespeare, Tennyson, Browning, Kipling m.fl.), synes f.eks. H. C. Andersen ikke at have hørt om dem; i hvert fald anvender han dem ikke i sin fiktive produktion, som ellers nævner 38 forskellige eventyrfigurer og sagnvæsener. Gennemgangen af ca. 2 000 nyere digtsamlinger gav ligeledes et pauvert resultat, idet heksering en kun et sted er benyttet som sujet (Aage Reiter i digtsamlingen *Slaaenbær*, 1944, s. 8):

”Elverpigerne dandsede allerede paa Elverhøi, og de dandsede med Langschawl vævet af Taage og Maaneskin, og det seer nydelig ud for dem, der synes om den Slags”, ur H.C. Andersens ”Eventyr og historier”, 1905. Tecknade av Vilhelm Pedersen.

Nejlikbroskingen eller nejlikbroskivling (Marasmius oreades) är en av de svamparter som orsakar häxringar. Foto: Michael Krikorev.

Fornemme ridderhatte
er stilfuldt stillet op
med anstand til en dans.
Som hoffolk silkeglatte
i hvide fløjelshoser
de danner *heksekrans*.

”Heksering” nævnes ikke i O. Kalkar’s *Ordbog til det ældre danske Sprog* (perioden 1300–1700). *Ordbog over det danske Sprog*, bd. 7 (1925) har som første nævn Vilhelm Bergsøe’s *Fra den gamle Fabrik* (1869), II, s. 286 og Israel Levin’s samtidige ordsedler i Det kgl. Bibliotek.

”Elledans” findes derimod i Matth. Moth’s ordbogsedler fra ca. 1700 (E 42), og ordet gælder her saavel alfefolkets dans som den ”dans”, der skyldes stik af den giftige edderkop tarantel. *Videnskabernes Selskabs Ordbog*, bd. I, s. 41f. (1793) har ”hexedands” som stikord, men kun om heksenes sammenkomst paa Bloksbjerg, medens ”ælledands” er *en rundagtig Plet Eng, hvor Græsset staaer hyppigere end i Nærheden deraf, hvilket af overtroiske Folk tilskrives Ællefolket, der skal have dandset i en Cirkelgang*. C. Molbech’s *Danske Dialect-Lexicon* (1841, s. 98) oplyser, at *undertiden træffer man paa Marken en Krands eller Rundkreds, hvor Græsset staaer tykkere end ellers andetsteds. Det er Ellefolkets Dandseplads, hedder det*. Se ogsaa ”Elledands” i hans *Dansk Ordbog* (1833).

Ogsaa i svensk er heksering (*häxring, häxdans*) ligesom ordet heks en nyere germanisme⁹⁷ og det ægte folkelige navn er *älvdans, älvring*. Islandsk og færøisk folketro opererer meget med naturvætter, bl.a. *alvar*, men der er intet overleveret om deres ringdans eller spor i vegetationen derefter. Heller ikke i Norge blev den meget udbredte huldretro sat i forbindelse med ringformede mærker i græsset. Professor Ove Arbo Høeg skriver paa forespørgsel, at *om hekseringer ... har jeg personlig aldrig truffet på noen overtro eller annet folkloristisk stoff i Norge, merkelig nok. Amanuensis Finn-Egil Eckblad, som også har interessert seg for folketro i forbindelse medopper, forteller meg at heller*

ikke han har det. Imidlertid er denne overtro ikke helt ukendt i Norge.

Skuepladsen for alfe- og heksedansen blev ikke sjældent nøje geografisk fikseret med stednavne. *Hexentanzplatz* hedder et udsigtspunkt i Harzen; navnet bruges ogsaa om Blocksberg sammesteds.⁹⁸ (Hexen-)Ringberg ved Egern i Bayern var heksenes vigtigste mødested og maaske fra først af en offerplads.⁹⁹ I Italien nævnes især et nøddetræ ved Benevent samt bredden af den fjerne Jordanflod, i Frankrig navnlig Puy de Dôme (nu meteorologisk station), i Sverige Blåkulla, o.s.v.

Ifølge en indberetning til Ole Worm (d. 1654) laa der i Ingslev sogn og ved Gremmeløkke (Nordvest-Fyn) en høj, kaldet *Dansehøj*, omkring hvilken der ved toppen saas en sti og *om enten Troldfolk eller Bjergfolk eller Papi-sterne paa St. Hans Nat haver gjort den Sti med deres Dandsen derpaa*.¹⁰⁰

Omkring midten af forrige aarhundrede hedder det fra Rydaholm sogn i Finveden (Sverige), at her ligger *Elfdalen*, og undertiden bliver alferne synlige, naar de ved Valborgsdag (1. maj) danser i ring paa engen. Denne dans kaldes af almuen *elfdans*.¹⁰¹

Paa borgpladsen ved Keninworth (England) er der en berømt danseplads for elverfolket.¹⁰² Og fra Frankrig¹⁰³ kan nævnes: Lige ved en vej, som romerne skal have kaldt ”elverpigernes vej” og ved et helligt træ er der i marken en rund plet, sandsynligvis rester af en stendysse; egnens befolkning siger, at der holder heksene deres sabbat. Paa bagsiden af Puy de Pege mellem la Chapelle og la Bastide findes ”djævelens vej”: en ring, hvor grønsværet ikke vil trives, og det hedder, at djævelen og hans tilhængere danser rundt om denne ring hver nat. Alfefolket samles hver nat ved ”Rondes-fées” (Saint Silvestre), og folk, som ser det og stiller spørgsmaal, faar svar. I Ardennerne er der aldrig græs paa ”Rond de la Dame”, hvor feerne danser i maaneskær; en bonde- mand stod tidligt op en sommermorgen og saa

de hvide skikkelser danse. I Warloy-Baillon (Somme) holdt feerne deres natlige sabbat paa "Champs des fées", som var en stor rund og uopdyrket plet.

Tanzplatz og *Spielplatz* er i Schweiz lokale stednavne med relation til sagnvæsernes dans; en granskov ved Seengen grænser til Elfliwiese, og en af dens største lysninger kaldes *Tanzplatz*, en bondegaard i nærheden *Tänzer*. Om mange af disse lokaliteter siges endnu (1856), at her har die Brunnenjungfer og Waldmännchen danset med hinanden, og de sorte græsringe, der hyppigt ses paa engene, kaldes Hexentanz. Træer med *Hexenbesen* (heksekoste) var ikke velsete; man betragtede dem som hekseenes træffested. I Breitenhau stod et fyrretræ med vældige "troldkoste" og i nærheden fandtes (ved Gullen) hekseenes vigtigste danseplads.¹⁰⁴

Nedanfor anføres en samlet oversigt over benævnelserne paa "hekseringe" på en række sprog.¹⁰⁵

Dansk: elledans (ca. 1700ff.), ellefolkets danseplads (1841), heksering.

Svensk: älfdans (1555), alfwewägar (1694), älf-, elfdans, elf-, älv-, alfring, elfgångar, älverdans (sv. Finl.), ellaredans, syrvelldansar ("cirkeldanse"), häxring, häxdans.

Norsk: alfedans (1844), alvedans, dansarring, heksering, soppring.

Engelsk: fairy ring, fairy dances, fairy courts, fairy walks, fairy grounds, fairy circles, pixy-rings, pisky beds, hag track ("heksepor").

Hollandsk: elvenring (1836), heksedans, -krans, -ring, kolring (præfiks = heks), tooverkring (toover = heks), tooveresse ronde, duivels karnpad, tjenmolenpad, dial. tsjerpæd.²

Belgisk: batis de macrales ("det ondes værk").

Fransk: cercles magiques, cercles mystérieux, cercles mycéliens, cercles des fées, ronde du sabbat, ronde de fées, ronde de sorcières, ronde du diable, dances de fées, bal des fées, anneaux magiques.

Tysk: Elfenring, Feenring, Elfentanzplatz, Alberring, Hexenkreis, -platz, -tanz, -ring, Zauberring, Pilzring.

USA: fairy ring, witch's ring.

Den her behandlede sagngruppe har i Danmark kun afsat to svampenavne, begge af ny dato, og efter alt at dømme konstruerede – nemlig *elledans-bruskhat* for *Marasmius oreades* og *hekseringpaddehat*, *heksering-ridderhat* til *Tricholoma personatum*. I litteraturen nævnes de første gang af E. Rostrup i 1869 (*Blomsterløse Planter*, s. 38, 47), *heksering-ridderhat* hos og efter Severin Petersen i 1895 (*Det højere Svampeflor*, s. 45). I det øvrige Skandinavien kendes ikke tilsvarende navne; i Tyskland hentyder kun *Kreisling* (*Marasmius oreades*) til ringdannelsen,¹⁰⁶ men til elledans-bruskhat svarer i England *pixy stool* (pixy = dværgvæsen) og fairy-ring champignon,¹⁰⁷ i Frankrig *nymphes des montagnes*. (Fig. 8).

Det artsspecifike epitet *oreades* er et laan fra den græske mytologi, hvor *oreaderne* var nymfer knyttet til bjergene (bl.a. "Ekko"), som dryaderne var det til træerne, og traadte dansen paa bjergsidernes bløde græs. Den første, som brugte ordet *oreades*, var skolelæreren og amatørmykologen James Bolton (d. 1799) i Yorkshire; denne svamp afbilder og beskriver han som *Agaricus oreades* i sit haandkolorerede værk *An History of Fungusses growing about Halifax* (pl. 151, 1791). Navnet *Elledans-bruskhat* er sandsynligvis dannet af Rostrup, der interesserede sig stærkt for etnobotanikken.

2 karnpad = "smørkærne-sti"; ligner den runde gang, som heste spændt for kærnen danner i græsset paa malkepladsen, men iflg. folketroen er det en hvid hest eller et føl (= heks), der om natten løber rundt, redet af en djævel.

Ålvdans enligt Olaus Magnus, ur Historira de gentibus septentrionalibus, 1555.

TILBAGEBLIK.

Siden middelalderen og i størstedelen af den vestlige verden beskæftigede fantasien sig overordentlig meget med de såkaldte hekseringe, der dels var usædvanligt frodige, dels havde en vissen, forbrændt eller nøgen randzone. Cirkelformen alene gav idéassociationer om væsener, der her havde danset i kreds. Snart tilskrev man ringene alfer og feer, som kunne give grøde til jordbunden, snart udpegede man dværge, hekse og trolde, hvis onde kræfter fik græsset til at visne eller gjorde stedet ufrugtbart. Den historiske folkløse viser, at heksene gang paa gang overtager ældre mytiske naturvæsners roller; forestillingen om alfernes dans er derfor ældst. Og denne forestilling skyldes ikke alene, at man fejltlydede iagttagelser (hvirvlende taagebanker), men ogsaa, at ringene paa marken lignede spor efter en runddans. Spørgsmaalet er da atter, hvorfor man blandt de mange overnaturlige væsener, som stod til almuens raadighed, netop valgte alferne og deres underjordiske slægtninge som dem, der dannede ringene. Svaret er maaske, at disse væsener oprindelig havde forbindelse med en frugtbarhedskult – græssets frodigere vækst var meget iøjnefaldende.

Allerede i 1700-tallet gik den overtro, som havde skabt sagnene om hekseringene, i opløsning. Den blev forvansket, omdannet og blandet op med adskillige andre sagnmotiver, herhjemme især ”nøgen plet”-motivet. I nutiden minder kun navnet heksering om den naturdyrkelse, som ligger til grund for det.

Forfatteren retter en tak til professor N. Fabritius Buchwald for hjælp ved materialets tilvejebringelse.

FORKORTELSER

ETK, DS = Tang Kristensen, Evald, 1892–1901, *Danske Sagn* I–VI, Aarhus.

ETK, DS ny rk. = Tang Kristensen, Evald, 1928–31, *Danske Sagn* ny Række I–VI, København.

Hwtb. Aberggl. = *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* I–IX, 1937–41.

Ramsbottom = Ramsbottom, John, 1953, *Mushrooms and Toadstools*, London.

Séb. = Sébillot, Paul, 1904, *Le Folklore de France* I, Paris.

Thiele^I = Thiele, J. M., 1818–23, *Danske Folkesagn* I–V, København.

Thiele^{II} = Thiele, J. M., 1843–60, *Danmarks Folkesagn* I–III, København.

Wär. och Wird. = Hyltén-Cavallius, G. O., 1864–68, *Wärend och Wirdarne* I–II, Stockholm.

KILDESTEDER OG TILFØJELSER

- 1 Fulke, W., 1563, *A goodly Gallery*, se Ramsbottom, s. 115.
- 2 Sml. *Donnerpilz* (1836ff.) om *Boletus luridus*. Marzell, Heinrich, 1943, *Wörterbuch d. deutschen Pflanzennamen* I, Leipzig, s. 616; *Hwrb. Abergl.* VII, 1935–36, s. 29.
- 3 *Sprengel's Land- und Forstwirtschaft. Zeitschrift für Nord-Deutschland* II, ÅR, s. 363.
- 4 Séb., s. 204.
- 5 Wiegmann, A. F., 1839, *Om Planternes Sygdomme*, overs. af S. Drejer, København, s. 156.
- 6 Rostrup, E., 1875, *Nogle kulturhistoriske Smuler vedkommende Blomsterløse Planter. Skaarup Seminarium i Undervisningsaaret 1874–75*, Skaarup, s. 18.
- 7 Ramsbottom, s. 120.
- 8 Ramsbottom, s. 117.
- 9 Linné, Carl, 1745, *Ölandska och Gothländska Resa 1741*, Stockholm, s. 66; sm. Forf., 1951, *Herbationes Upsalienses* I. *Herbationerna 1747.*, red. Åke Berg (Svenska Linné-Sällskapets Årsskrift 1950–51), Uppsala, særtryk s. 17.
- 10 Bradley, R., 1717, *New Improvements of Planting and Gardening*, London, pt. 3, s. 122f. – Myrer ses forøvrigt ofte i hekseringe af *Marasmius*, maaske tiltrukket af en substans ved disse svampe.
- 11 *Encyclop. britannica*, 1797, s. 91; 1855, s. 471.
- 12 Perger, A. von, 1864, *Deutsche Pflanzensagen*, Stuttgart, s. 89.
- 13 ETK, *DS* ny rk. V, s. 49.
- 14 Laube, Gustav E., 1896, *Volksthümliche Überlieferungen aus Teplitz und Umgebung*, Prag, s. 58.
- 15 Jørgensen, Sv., i Dansk Folkemindesamling 1906/23: 622, efter gl. husmandskone Julie Pedersen, optegnet 1925, sml. Tang Kristensen, E., 1923, *Æresbog*, København, s. 56. Maaske omtydet sagn om menneskeofring; jnf. Schütte, Gudmund, 1919, *Hjemligt Hedenskab*, København, s. 82, 204.
- 16 Hutton, J., 1790, *Of certain natural appearances of the ground on the hill of Arthur's seat* (Trans. Royal Soc. Edinburgh II), Edinburgh, pt. 2, s. 8.
- 17 Wollstone, W. H., 1807, *On fairy-rings* (Phil. Trans. Royal Soc. 97), London, pt. 2, s. 133–38.
- 18 Kamp, J., 1877, *Danske Folkeminder, Æventyr, Folkesagn*, Odense, s. 163 (Midtsjælland).
- 19 ETK, *DS* VI, 2, s. 214.
- 20 Uhrskov, Anders, 1923, *Sagn og Tro*, København, s. 14.
- 21 Thiele, J. M., 1860, *Danmarks Folkesagn* 3. *Den danske Almues overtroiske Meninger*, København, s. 168.
- 22 Grøn, Fr., 1909, i *Maal og Minne* (Setesdalen); jnf. *Norges land og Folk* 9. *Beskrivelse over Nedenes amt* I, 1904, Kristiania, s. 575ff.
- 23 Gregor, W., 1881, *Notes on the Folklore of the Northeast of Scotland*, London, s. 116, 179.
- 24 Crooke, W., 1896, *The popular religion and Folk-Lore of Northern India* II, London, s. 92.
- 25 Saxo, 1858, *Saxonis Grammatici Historia Danica*, ed. P. E. Müller, Havnæ, s. 404.
- 26 Saxo, 1941, *Danmarks Krønike*, oversat af N. F. S. Grundtvig, udgivet ved Vilh. La Cour, København, s. 365.
- 27 Saxo, 1898, *Danmarks Krønike* I, oversat af Fr. Winkel Horn I, København, s. 323.
- 28 *Wär. och Wird* II, 1868, s. 134.
- 29 Hammershaimb, V. U., 1891, *Færøsk Anthologi* I, København, s. 349.
- 30 Burne, Ch. S., 1883, *Shropshire Folklore*, London, s. 2: hvor to kæmper traadte i gl. tid, er aldrig groet græs; stier paa bjergsider, hvor der ikke gror lyng, er kæmpes fodspor (Orkney).
- 31 *The Maginogion*, 1877, ed. Ch. Guest, Chicago, s. 438.

- 32 Om svampenes diaboliske natur, se Teirlinck, Is., 1924, *Flora diabolica*, Antwerpen; jf. registreret "Fungus".
- 33 Grimm, Gebr., 1948, *Irische Elfenmärchen*, Berlin, s. XCVIII, XLII.
- 34 Loorits, Oskar, 1951, *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* II, Uppsala, s. 165, III, 1957, s. 71, 88 (Luce, J. W. L. von, 1827, *Wahrheit und Muthmassung*, Pernau).
- 35 *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* XIII, 1904, s. 435f.
- 36 *Folk-Lore* IV, 1893, s. 401f.
- 37 Her efter Kirk, Rob., 1893 [1691], *The Secret Commonwealth of Elves, Fauns, and Fairies*, London, s. 88, sml. XXI, XXV.
- 38 Feilberg, H. F., 1910, *Bjærgtagen*, København, s. 12.
- 39 Om pygmæ-teorien, se Evans-Wentz, W. Y., 1911, *The Fairy-Faith in Celtic Countries*, Oxford, se reg.; primitive folks respekt for jern: Croke [note 24], s. 12.
- 40 Runeberg, Arne, 1947, *Witches, Demons, and Fertility Magic*, Helsingfors, s. 141, jnf. VII.
- 41 *Mannus* VII, 1915, s. 231.
- 42 Birkeli, Emil Otto, 1943, *Fedrekult*, Oslo, s. 100, 107, 130.
- 43 Backman, E. Louis, 1945, *Den religiösa dansen inom kristen kyrka och folkmedicin*, Stockholm, s. 194, 203. I Schweiz sagde man, at de dødes aander, behængt med istapper, danser paa bjergeng: Jegerlehner, J., 1913, *Sagen und Märchen aus dem Oberwallis*, Basel, s. 200, 238, 255.
- 44 Kirk [note 37], XXIII, s. 23.
- 45 Murray, Marg. A., 1933, *The God of the Witches*, London, s. 55, 62.
- 46 Sydow, C. W. von, 1935, i *Nordisk Kultur* XIX, s. 144.
- 47 *Wär. och Wird.* I, s. 272f.; Jahn, U., 1886, *Volks-sagen aus Pommern und Rügen*, Stettin, s. 64, jnf. s. 74; sml. Hartland, E. S., 1891, *Science of Fairy Tales*, London, s. 51ff.; Feilberg, H. F., 1886–1914, *Ordbog over jyske Almuemål*, København: "tudse"; jnf. svampenavne som toadstool, tudsehat, paddehat o.l.
- 48 *Hwtb. Abergl.* II, 1929–30, s. 759 f.
- 49 Meyer, E. H., 1891, *Germanische Mythologie*, Berlin, s. 76ff., 118, 135.
- 50 Addy, S. O., 1895, *Household Tales*, London, s. 70, sml. XII.
- 51 *County Folk-Lore*, printed extracts no. 2, *Sufford*, 1893, London, s. 35.
- 52 Denham, M. A., 1895, *The Denham Tracts* II, London, s. 110.
- 53 Séb., s. 202.
- 54 Om syngende, spillende, dansende bjergfolk: ETK, *DS* ny rk. I, s. 133–44.
- 55 Petersen, N. M., 1863, *Nordisk Mythologi*, København, s. 107; *Wär. och Wird.* II, s. 13ff.; ETK, *DS* ny rk. II, s. 99; Grip, Elias, 1917, *Svenskt allmogeliv*, Stockholm, s. 147; sml. Randolph, Vance, 1947, *Ozark Superstitions*, New York, s. 283 (*Lycoperdon*).
- 56 Feilberg [note 38], s. 23 (m. litt.henv.).
- 57 Gordon, E. M., 1908, *Indian Folk Tales*, London, s. 80.
- 58 *Hwtb. Abergl.* I, 1927–28, s. 1485; i Engl. kaldes *Lycoperdon* bl.a. "alfeknap" (ibid.).
- 59 Murray, Marg. A., 1921, *Witch-Cult in Western Europe*, Oxford, s. 23, 130; jnf. Murray [note 45], s. 115.
- 60 Meyer, Ernst, 1852, *Deutsche Sagen, Sitten und Gebräuche aus Schwaben* II, Stuttgart, s. 24.
- 61 Rhys, J., 1901, *Celtic Folklore, Welsh & Manx* I, Oxford, s. 203f.
- 62 *Mannus* VII, 1915, s. 77; ringen kan dog ogsaa tydes som en indhegning eller hytte.
- 63 *Der grosse Brockhaus* 5, ¹⁶1954, Wiesbaden, s. 433. – Lynet rammer i følge folketroen oftest egen, men uden at tænde ild; jorden brændes omkring stammen, og saadanne ringe kaldes af almuen "hexenringe": Höfler, H., 1892, *Wald- und Baumkult*, München, s. 103.
- 64 *Dansk Jagt-Leksikon* I, 1944, s. 543.
- 65 Kamp, J., 1943, *Dansk Folketro*, København, s. 59; jnf. *Ugeskrift f. Landmand*, 1877, s. 190.
- 66 Krauss, Fried. S., 1908, *Slavische Volksforschung*, Leipzig, s. 44f.; i Malaya siges, at djævelen danser: *Folk-Lore* XIII, 1906, s. 135.

- 67 *Wär. och Wird.* I, s. 270; jnf. s. 272: tilsvarende ring af lys paa stuegulv.
- 68 Quicherat, Jules, 1841, *Procès de condamnation et de réhabilitation de Jeanne d'Arc*, Paris, s. 210 m.fl.; under processen blev hun spurgt om et træ, hvormod alferne dansede ved nattetid.
- 69 *Wär. och Wird.* I, s. 256; jnf. s. 144ff.
- 70 Magnus, Olaus, 1555, *Historia de gentibus septentrionalibus*, Rom, XV, kap. 8.
- 71 Norlind, Tobias, 1911, *Studier i svensk folklore*, Lund, s. 383; jnf. s. 38 (Ty.), 398.
- 72 Arndt, E. M., 1806, *Reise durch Schweden im Jahre 1804* IV, Berlin, s. 242; jnf. III, s. 16f.
- 73 *Wär. och Wird.* I, s. 253f. (med noder); II, s. 461.
- 74 Crooke [note 24], s. 43f; bæres mod sygdom (Indien, Irland): *ibid.*; *Hembygden* I, 1910, s. 9-18.
- 75 Om cirkelns folklore, se *Hwtb. Abergl.* V, s. 462-78.
- 76 Givry, Grillot de, 1954, *Witchcraft, Magic and Alchemy*, New York, s. 104-14, med illustrationer.
- 77 Erich, O., 1955, *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*, ed. Rich. Beitz, Stuttgart, s. 775 < *Indiculus superstitionum et paganiarum* (slutn. 8. årh.).
- 78 Rochholz, E. L., 1856, *Schweizersagen aus dem Aargau* II, Aarau, s. 169; Herzog, H., 1913, *Schweizersagen* II, Leipzig, s. 180.
- 79 *Hwtb. Abergl.* III, s. 1877, m. litt.henv.; sml. II, s. 1285.
- 80 Randolph [note 55], s. 289.
- 81 Thiele¹ II, s. 105.
- 82 Thiele¹ IV, s. 27.
- 83 Schütte, Gudmund, 1925, *Hedenskab i Danmark*, København, s. 20.
- 84 Andersen, Lars, 1918, *Folkesagn og Folketro i Ods Herred*, København, s. 26 (Asnæs s.); sml. Brøndeggaard, V. J., 1961, i *Archiv für Pharmaci og Chemi* 68, s. 1283-1285.
- 85 Andersen, Lars, 1921, *Folkesagn og Folketro i Skippinge, Tudsø og Merløse Herreder*, Kolding, s. 24; jnf. *Festskrift til H. F. Feilberg*, 1911, København, s. 174, 209: græs paa stuetag tabu, offer til græs-aand (Norge).
- 86 Thiele¹¹ II, s. 176f.; Rostrup [note 6].
- 87 Magnus, Olaus, 1909 [1555], *Historia de gentibus septentrionalibus*, ORT, s. 150.
- 88 Ramsbottom, s. 114.
- 89 Séb., s. 201.
- 90 *Journal des voyages de Monsieur de Monconys* I, 1665, 2, s. 11.
- 91 Percy, Th., 1765, *Reliques of Ancient English poetry* III, London > *Rev. trad. pop.* I, 1887, s. 75.
- 92 Crouch, Nathaniel, 1688, *The Kingdom of Darkness*, London, s. 55.
- 93 Tentzel, W. E., 1691, *Monatliche Unterhaltungen*, s. 345.
- 94 Hjærne, Urban, 1694, *Een kort anledning till åtskillige malm- och bergarters ...* II, Stockholm, no. 4.
- 95 Ihre, Johan, 1769, *Glossarium Suo-gothicum* I, Uppsala, s. 23.
- 96 J. P. Wallensten's optegnelser om overtro (1783); se Norlind [note 71], s. 83.
- 97 *Svensk Uppslagsbok* 13, 1959, s. 1295.
- 98 *Brockhaus* [note 63], s. 433.
- 99 Höfler [note 63], s. 100.
- 100 ETK, *DS* ny rk. I, s. 137f.
- 101 *Wär. och Wird.* II, XIII.
- 102 Elling, Chr., 1959, *Shakespeare*, København, s. 25.
- 103 Séb., s. 202, 204.
- 104 Kummer, Bernh., 1952, *Schaffhauser Volksbotanik* I, Schaffhausen, s. 63.
- 105 Navnestof hentet fra flg. litteratur (udover det allerede med notetal dokumenterede): Rietz, J. E., 1867, *Svenskt Dialekt-Lexikon* I, Lund, s. 117; Fries, Elias, 1880, *Kritisk ordbok öfver svenska växtnamn*, Stockholm, s. 24; Friend, Hilderic, 1883, *Flowers and Flower Lore* I, London, s. 20; Teirlinck, Is., 1933, *Flora magica*, Antwerpen, s. 29, 33f; *Bayer. Hft. f. Volkskunde* IX, 1922, s. 107; *Naturen*, 1943, s. 359; *Brockhaus* [note 63], s. 432.
- 106 *Til Marasmus oreades kender jeg ingen med alfer o.s.v. sammensatte navne* (prof. dr. Heinr. Marzell, skr. medd. 1962).
- 107 Friend [note 105], s. 20.

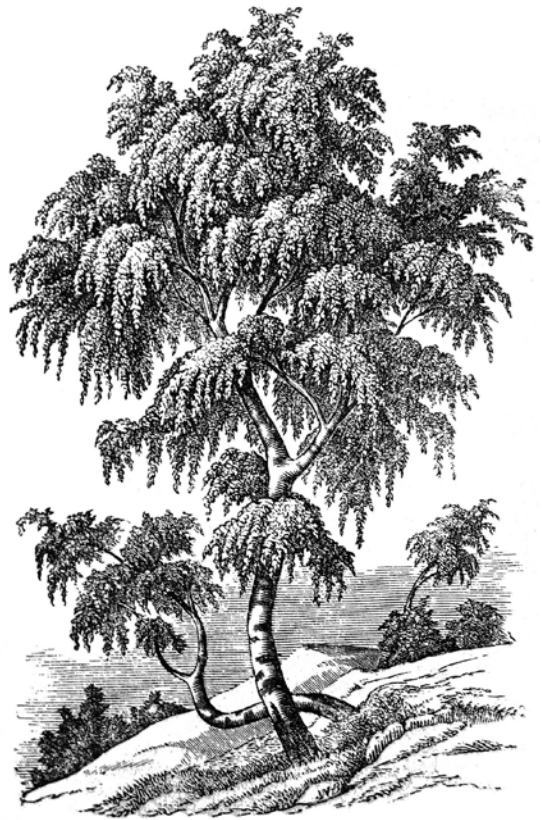
BIRKEN SOM ”VISDOMMENS TRÆ”

Til langt frem mod vor tid mente man, at en lærer ikke kunne bestride sit embede tilfredsstillende uden flittig brug af ris og ferle. Hustugt og skolegang var brutal. Endog en lærd mand som Anders Sørensen Vedel (1542–1616) tog med mellemrum sine børn ind i studerekammeret og gav dem ris. Også selvom de ikke havde gjort noget forkert. Langfredag piskede han dem særlig hårdt og længe. Denne dag skulle de på egen krop mindes om, hvad verdens frelser måtte lide for deres skyld.

Barnet repræsenterede jo arvesynden. Det var Vedel, som formulerede ordsproget: *Rodløst træ bærer sjældent frugt, undtagen birken.*¹ Dens tynde, smidige kviste gav det mest benyttede strafferedskab.

Luther huskede, at han som latinskole dreng fik ris femten eller seksten gange på én formiddag.² Christian den Andens skoleordinans 1537 forbød lærerne at *slaa børnene saa umadelighe oc uskellighe met riis som thii her till giorth haffuer*. Men også efter reformationen pryglede forældre og skolemestre løs på børnene – med absolution i skriftstedet: *Den der sparer sit ris hader sin søn; men den som elsker ham tugter ham tidligt* (Salomons Ordsprog 13,24).

En rektor i Schwaben førte med ægte tysk grundighed regnskab med sine afstraffelser. Han nåede i løbet af et halvt århundrede at uddele 911 ”hovednoder”, 527 stokkeslag og 7 905 lussinger; 777 disciple lod han knæle på

*Birke eller björk, ur C. F. Nyman,
Botaniken, en allmänfattlig framställning af
Wäxten och Wäxtriket, 1864.*

ærter og 631 på en trekantet lineal.³ Skolens lærere har sikkert været endnu flittigere.

På 1500- og 1600-tallets træsnit ses skolemesteren næsten altid afbildet med det respektindgydende ”Jens Birkeris”. Dette hørte til bohavet i enhver dagligstue og var gerne stukket ind bag skabet eller spejlet, så børnene altid havde det for øje.⁴ *Barnets vilje sidder bag spejlet*, hed det i pastor H. F. Feilbergs barndom,⁵ og i en vuggevis fra Fyn blev sunget: *Ding-dang, klokkesang, bring barn i seng med birkeris*.⁶

Christian den Femte besøgte Ribe latinskole i slutningen af 1600-tallet og spurgte rektoren, Gregers Lassen Fog, hvorfor så mange lærde mænd var udgået fra den. Rektoren svarede kryptisk: *Her er en smuk birkeskov ikke langt fra Ribe, den gør gode disciple*. Præsten St. St. Blicher skrev i et skæmte digt (1844):

Du er skolemestres og stuepigers træ,
hun fejer gulve med dine stumper
og skolemesteren fejer ... rumper.
Vor birk for snavs monne rense fjæle
så vel som for synder de unge sjæle.

Men allerede 1823 beklager hans kollega J. H. Smidth: *I den gamle opdragelses kunst har du spillet en rolle; gid i den nye man fandt mer' af din saft og din kraft!*⁷

1876 hedder det, at *for den opvoksende generation er denne anvendelse af birken en saga blott*,⁸ og knap ti år senere skriver den fynske lærer Anton Andersen:⁹ *Man har fordum, rigtignok med tvivlsom berettigelse, kaldt birken "Visdommens Træ". I vore dage er der ingen fare for, at birkeriset indgyder den opvoksende slægt skræk, om det i sin tid gjorde det*. Hans skepsis var i høj grad berettiget. Thi den omstændighed, at man så at sige dagligt måtte gentage afstraffelsen, viste jo klart, at den ikke virkede efter hensigten.

Det berømt-berygtede birkerisets historie går helt tilbage til antikken. Den romerske

Användning av björkris som "pedagogisk hjälpmedel" i skolan. Träsnitt från 1592.

digter Horats gav læreren Orbillus øgenavnet Plagorius, fordi han så ofte gjorde brug af riset, og samtidige Plinius (1. årh. e.Kr.) omtaler *ovrighedens skrækkelige stok*: Forbrydere blev pisket med birkens tynde grene eller kviste i liktorernes *fascies*, et knippe ris med en bødde-løkke ragende frem i midten. Et par årtusinder senere blev *fascies* af Mussolini gjort til fascismens symbol.

I et tysk digt fra 1500-tallet står:¹⁰

Grüss dich, du edles Reise,
dein Frucht ist Goldes werth,
der jungen Kinder Weise,
du macht sie fromm und gelehrt.
Bengst ihren stolzen, wilden Mut,
nicht besser Holz wird gefunden,
Erfahrung bringen tut.

Hieronymus Bocks urtebog 1539 oplyser, at *aus den zincken und reisern macht man scharpffe ruten über die bösen kinder*. *Doch so bleiben die Birkenreisen noch für und für auch in den Schulen, die brauchet man zu den ungehorsamen kindern*. I Oberhessen skal det endda ved samme århundredes begyndelse have været skik at lade børnene kysse riset og sige: *O du liebe Rut', mache du mich gut, mache*

*du mich fromm, dass ich nicht zum Henker komm.*¹¹ Den omrejsende prædikant Geiler von Kaysersberg (1443–1510) skrev i sin *Christlicher Pilger* (fol. 68, d): Når man slår et barn, så må det kysse riset og sige *Liebe Ruot, traute Ruot, werest du nit, ich thet nimmer guot.*

Hver påske, d.v.s., når riset var slidt op, blev det højtidelig brændt og erstattet med et frisk.¹² I Schweiz gik om foråret lærere og elever sammen ud til en birkeskov efter kvistene; 1577 klager en skovfoged over, at de beskadiger de unge træer.¹³ Endnu 1864 findes der i Tyskland lærere, som uden riset føler sig lammet i al deres gerning, og endnu findes der mødre, som ikke mener, de kan holde orden i deres hus, hvis riset ikke sidder som et advarende spøgelse bag spejlet. Omkring midten af 1800-tallet fik de større byer gadefejemaskiner, og

de lange rækker koste bliver af den hannoverske ungdom, særlig hvis den, som det ofte kan ske, ikke har nogen opdragelse, betragtet med skæve blikke. De slanke smidige ris af samme leverer jo de meget frygtede ris, med hvilke den unge slægt bibringes de første begreber om anvendt botanik.¹⁴

Helt frem til 1954 fejrede man i Sydtyskland og Schweiz en årlig *rutenfest* (risfest). I Ravensburg blev birkekvistene ”rutenmontag” kørt i pyntede vogne gennem byen, hvorefter et korps trommeslagere kaldte lærerne sammen til en lille forfriskning, oprindelig vel for at minde dem om, at de skulle gøre flittigt brug af det indsamlede straffemateriale.¹⁵ På en schweizisk lærers gravsten stod:

Hier schläft nach langer Arbeit sanft genug,
der Orgel, Schüler, Weib und Kinder schlug.

Johannes Palmbergs *Sundheitskötzel für gemeent folk*, der udkom 1670, giver følgende anbefaling og brugsanvisning:

Ett kosteligt remedium finner man ock av thetta träds qvistar emot olydige, olätige och wannaluga barn, om man smörjer them morgon, middag och afton, eftersom the betarwfa til, mer eller mindre, med samma qvistar, som äro mjuke och friske, thet giör them hel fixa och snälla, är proberat på många tusende och wist befunnit.¹⁶

Hertil denne kommentar 1953 af Nils Hewe: *Det receptet borde probaras även av vår egen tids klemiga uppfostrare. Att i en stormtid uppdraga ungdomen i drivhus är avita.*

Omtrent et århundrede før Palmberg skrev den norske præst Peder Claussøn Friis:¹⁷ *Grenene bruges til koeste at feje golffue med, oc besonderlig till riis at affue børn med i scholer oc i huse, aff huilchen brug det maa regnes it velsignet træ iblandt alle andre.*

Det var ikke ualmindeligt, at en ny lærer mødte frem på sin første skoledag med et birkeris i hånden eller under armen. Det er nævnt i et vers fra Slidre: *Sette e me på huskebuske, huska me so gjedne, gjette e burt mi bjollekyr, ho eitte Raue-Gullstjerne. Raun ba me rie, vier'n ba me bie, bjorketoppen sa da skulle koma te o svie.*¹⁸

I vore tider bringes de unge såvel som ofte, desværre! fuldvoksne til lydighed og forstand med de spæde kviste, og derfor har nogle ikke ubilligt kaldt birken Visdommens Træ, står der i Johan Paulli's Dansk oeconomisk Urtebog 1761. Spare the rod and spoil the child var en i England velkendt læresætning, Thomas Tusser digtede om sin skoletid i 1530'erne på Eton:¹⁹

From Paul's I was to Eton sent
to learn straightways the Latin phrase,
when fifty-three stripes give to me
at once I had:
For fault but small or none at all
it came to pass, thus beat I was.
See Udall [rektoren], see the mercy of thee
to me, poor lad!

I sit besynderlige værk *Adam in Eden or Nature's Paradise* 1657 hævder William Coles, at birken har en fortræffelig indflydelse på børn til at berolige dem med, og derfor kaldes den af nogle *makepeace*.

Men hos såkaldt primitive naturfolk er den korporlige afstraffelse af børn næsten ukendt. Rousseau (1712–78) formulerede mottoet ”tilbage til naturen”. I hans værk *Emile* finder vi mange af de tanker, som stadig regnes for pædagogisk rigtige, såsom vækst frem for prægning og frihed fremfor tvang. Rousseau kom til at øve en meget stor indflydelse og gav bl.a. stødet til 1700-tallets filantropisme: børnene skulle oplæres på en lempelig og naturlig måde.

Nærmere nutiden gik Tolstoj og den svenske forfatterinde Ellen Key ind for den ”fri opdragelse”, hvor pædagogen med sin vejledning alene giver barnet fri vækstmuligheder. Man havde langt om længe indset, at tvang kun tilsyneladende gav positive resultater. Værdifulde menneskelige egenskaber som åbenhed, ægte interesse og selvstændigt initiativ blev blokeret.

Alligevel skal vi helt frem til august 1952, før der i københavnske skoler ikke mere må bruges spanskror og anden korporlig straf. Først fra januar 1968 kom det til at gælde alle danske skoler og børne- og ungdomshjem.

LITTERATUR

- 1 Mau, E., 1879, *Dansk Ordsprogs-Skat* 2, København, s. 456; senere også som gåde: Hvilket træ har ingen rod og kan endda bære frugt?
- 2 Knortz, Karl, 1899, *Folkloristische Streifzüge* 1, Oppeln & Leipzig, s. 14, 17.
- 3 Bang, Vilh., 1829, *Latinskoledriv og Studenterliv*, København, s. 76, 78, 90.
- 4 *Aarbog for dansk Kulturhistorie*, 1898, s. 103f. (Jylland o. 1850).
- 5 Feilbergs utrykte ordbog, seddel nr. 4064 (Dansk Folkemindesamling).
- 6 Kamp, J., 1877, *Danske Folkeminder*, Odense, s. 307.
- 7 *Danske Haver*, 1823, s. 177.
- 8 Rostrup, E., 1876, i *Tidsskrift for populære Fremstillinger af Naturvidenskaben* 5. Rk. 3, s. 145.
- 9 Andersen, Anton, 1885, *Fra Planternes Verden*, København, s. 107. Birken kaldes allerede 1544 ”skolemesterens scepter” og *arbre de sagesse*, 1626 *Baum der Weisheit* og *Tränenbaum*: Roland, E., 1914, *Flore populaire* II, Paris, s. 67; Rosenbach, Zacharias, 1626, *Compendium Philosophicum*, ORT, s. 2027.
- 10 Spelter, P., 1900, i *Sammlung gemeinverständlicher wissenschaftl. Vorträge herausgegeben von R. Virchow*, N.F. 14, Heft 336, s. 651.
- 11 Perger, A. von, 1864, *Deutsche Pflanzensagen*, Stuttgart, s. 310f.
- 12 Rochholz, E. L., 1867, *Deutscher Glaube und Brauch in Spiegel der heidnischen Vorzeit* 2, Berlin, s. 119.
- 13 Kummer, George, 1953, *Schaffhauser Volksbotanik* 1, Schaffhausen, s. 79f.
- 14 Seeman, B., 1862, *Hannoversche Sitten und Gebräuche in ihrer Beziehung zur Pflanzenwelt*, Leipzig, s. 65.
- 15 Jackmann, Otto, 1955, *Gebirgspflanzen in Sage und Brauchtum*, Oberstdorf, s. 23.
- 16 Hewe, Nils, 1953, *Nöjsamt, sällsamt, nyttosamt om våra växter*, Stockholm, s. 38.
- 17 Friis, P. C., 1881, *Samlede Skrifter*, udg. af Gustav Storm, Kristiania, s. 138.
- 18 Høeg, Ove Arbo, 1974, *Planter og tradisjon. Floraen i levende tale og tradisjon i Norge 1925–1973*, Oslo, s. 239.
- 19 Cit. efter Savage, F. G., 1923, *The Flora and Folk-lore of Shakespeare*, Cheltenham, s. 122.

BOTANIKEREN EMIL ROSTRUP I SKÅRUP (1858–83)

Frederik Georg Emil Rostrup fødtes 28. januar 1831 på hovedgården Stensgård i Stokkemarke sogn (Lolland).¹ Faderen Georg Jesper Rostrup (f. 1773, d. 1865) var af gammel lollandsk slægt: kammerråd 1847, godsinspektør på Juellinge (nu Halsted Kloster) 1797–1850, derefter forpagter af Stensgård til sin død. Emil Rostrup havde seks ældre søskende, af hvilke den ældste broder tog juridisk embedseksamen og afløste faderen som godsforvalter på Juellinge; næstældste broder blev praktiserende læge i Stubbekøbing, en tredje broder cand. theol. og forpagter af Stensgård efter faderen.²

Emil Rostrup fik ingen egentlig skoleundervisning, men blev hjemme undervist i de gængse skolefag – dog ikke naturhistorie, til trods for, at netop naturen interesserede drengen mere end noget andet. Men tidligt og silde strejfede han videnom i Lollands frodige landskab og erhvervede sig i naturens store skole et førstehånds kendskab til planternes og dyrenes liv. At han var den fødte iagttager, derom vidner dels den ”dagbog”, som han fra 13 års-alderen førte over alle fund af plantearter, og dels cirka 100 bevarede fugletegninger (akvareller), der vidner om drengens skarpe blik for det væsentlige og karakteristiske, hans sikre kunstneriske sans.³ Også sidenhen tegnede Rostrup selv et rigt billedstof til sine botaniske værker.

Faderen syntes blind for sønnens forskertrang. Efter konfirmationen sørgede han for, at drengen blev ansat som skriver på Juellinge godskontor (1847–49). Men han brugte al fritiden til at fortsætte de naturhistoriske studier og lærte sprog. Endelig blev sognepræsten Joh. Wegener opmærksom på drengens rige evner; han og grev Frijs fik udvirket, at han kom til at læse til præliminæreksamen. I april 1850 rejste han til København og tog denne eksamen samme år.

De følgende syv år fulgte han undervisningen i naturlære og matematik ved Polyteknisk Lærestalt og samtidig forelæsninger på universitetet: J. F. Schouws, F. M. Liebmanns og A. S. Ørsteds botaniske, Japetus Steenstrup's zoologiske og J. G. Forchhammers mineralogiske. Rostrup skal siden have udtalt, at det var Liebmann, som først vakte hans livslange interesse for kryptogamerne (de blomsterløse planter). Januar 1857 tog han partiel eksamen i anvendt naturvidenskab – kemi, fysik og matematik, men *ikke* botanik og zoologi – ved lærestalten.

Sammen med venner og studiefæller havde Rostrup dannet den naturhistoriske klub ”Cellen”. 1854–58 var han desuden formand for den nystiftede Botanisk Forening.⁴ I eksamensåret blev han (19.3.) forlovet med sin kusine på mødrene side Maren Betsy (Betty)

Caroline Nielsen, datter af fhv. kolonibestyrelser på Grønland O. V. Kielsen, Nakskov.

Efter eksamen ernærede Rostrup sig ved manuduktion. De lange ferier blev tilbragt derhjemme på Lolland, hvor han flittigt fortsatte optegnelserne af den lokale flora og fauna.⁵ Somrene 1857 og 1858 tilbragte han med udgravninger i Gallemosen ved Stensgård. Han fandt her en mængde frugter og blade af lind, enkelte egeblade, bregner samt talrige frugter af hornnød (*Trapa natans*). Det sidstnævnte fund vakte stor opsigt og resulterede i Rostrups første trykte arbejde.⁶ Klimaet måtte i forhistorisk tid have været varmere, idet hornnød nu kun er almindelig i sydeuropæiske moser.

Barnefødt på landet og som forsker af den levende natur måtte Rostrup på flere måder være utilfreds med opholdet i hovedstaden.

Han søgte derfor en stilling i provinsen, og det traf sig så heldigt, at seminarierne netop havde brug for lærere, der kunne undervise i naturlære og naturhistorie. Undervisningen i disse fag ved seminarierne havde længe trængt til en revision. Reglementet fra 1818 sigtede mest mod rent praktiske formål, nemlig at give de vordende lærere et kendskab til land- og havebrug. Naturhistorisk uddannede lærere fandtes næppe ved noget seminarium, og kun få – eller ingen – steder var man på egen hånd gået så vidt som i Skårup, hvor undervisningen 1856–57 omfattede:⁷

1. den botaniske del (plantesystemet, giftplanter, ukrudtsplanter);
2. den kemiske del (luftens, vandets, jordbundens og væksternes kemi);
3. den agronomiske del (mark- og have dyrkning, køkken-, frugt- og blomsterhaven).

Den første større ændring indtraf med loven af 15. februar 1857 og en ministeriel bekendtgørelse af 9. maj samme år. Herefter oprettedes der tre klasser og naturlære og naturhistorie blev obligatoriske fag med 4 timer ugentlig i de to første klasser.

Efter reformen måtte seminarierne altså se sig om efter lærere med en solid naturvidenskabelig uddannelse. De ledige stillinger blev opslået, og den 13. september 1858 modtog direktionen for Det kgl. Skolelærer-Seminarium i Skårup fra ministeriet for kirke- og undervisningsvæsenet otte ansøgninger. Den 20. s. m. havde direktionen truffet sit valg i en betænkning til ministeriet, og den 9. oktober modtog den dettes beskikkelse af cand. polyt. Emil Rostrup som lærer fra 1. oktober at regne, med en årlig gage af 500 rigsdaler fra seminariefondet, stigende hvert tredje år med 100 rd. til ikke over 1000 rd.⁸ *Det er gjort ham til Pligt nøie at varetage Alt hvad der af Seminariets Direction eller dets Forstander maatte blive ham paalagt.*⁹

Rostrup var 27 år gammel, da han kom til Skårup og begyndte undervisningen den 1. november 1858. *Kl. 8 imorges blev jeg*

*højtidelig installeret i mit Embede i alle Klasesernes og Lærernes Nærværelse, med en skøn Tale af Forstanderen, dels til Eleverne, dels til mig.*¹⁰ Økonomien må have været temmelig anstrengt, thi allerede i København ansøgte han om og fik bevilget tre måneders forskud på lønnen – 130 rd.¹¹ Nogle måneder i forvejen (1. marts) var cand. theol. P. J. Friis blevet ansat som seminarielærer i dansk, litteraturhistorie, historie og geografi. Rostrup havde truffet Friis i hovedstaden, og i Skårup blev de straks uadskillelige venner, som fulgtes overalt. De kom også begge til at virke ved seminariet en lang årrække – Rostrup til 1883 og Friis helt til 1897. Kandidat Friis var den mest særprægede blandt lærerne – en noget distræt, undersætsig mand med markerede træk og lidt krumme ben under en meget kraftig krop. Han led af en talefejl, som tit ufrivilligt gav anledning til morskab i timerne. Men hans faglige viden var enorm. Rostrup skildrer ham 1858 som *en meget munter og overgiven herre*, men allerede året efter var han i Skårup blevet klar over, at Friis var *i allerhøjeste Grad hypokondrisk og lider overmaade meget deraf*.¹²

Datidens Skårup havde ikke meget tilfælles med nutidens moderne stationsby. En snes gårde og små stråtede bindingsværkshus lå hyggeligt gemt mellem buske, træer og humlehaver, flere var næsten dækket af slyngplanter, enkelte af vinranker. Og ud af den tæt sammentrængte landsby hævede den smukke og anselige kirke sig med det gamle ”kloster” ved muren. Byen bar præg af ærværdig ælde og af velstand.¹³ Den 4. april 1859 skriver Rostrup til familien, at der netop er ankommet tre storke. Hver dag kørte to diligencer mellem Svendborg og Nyborg. Postbesørgelsen stillede store krav til folks tålmodighed. Af et brev til kammerjunkeren Hannibal Sehested fremgår det, at en pakke var 5 (fem) dage om at nå fra Broholm til Skårup. Karen Post fortæller, at hendes bedstemoder Karen Hansdatter hentede seminariets post i Svendborg og tog fødevarer

Seminariet i Skårup, 1953.

© <http://fynhistorie.dk>

med retur, da der dengang ikke var nogen købmand i Skårup.

Seminariets forstander (fra 1851), professor, dr. theol. J. C. Schurmann, tillige Skårups sognepræst i 40 år, kunne næppe have fået en bedre lærer end Rostrup. Den førnævnte reform betød ganske vist, at seminaristerne fra nu af fik en undervisning, der skulle ligge på et højere plan end realskolens. Men deres udbytte var naturligvis også et spørgsmål om lærernes evne til at formidle stoffet på en fængslende måde. I så henseende kom Rostrups ansættelse til at betyde, at Skårup seminarium rykkede op i første række; takket være hans energi, store indsigt og pædagogiske evner blev naturhistorien det fag, der interesserede eleverne mest.

Rostrup fik til opgave at lægge de nye fag til rette for undervisningen. Og det viste sig hurtigt, at han forstod at gøre det på en måde, der i høj grad vakte elevernes interesse. Flere af dem fortsatte også efter Skårup-tiden med at drive floristiske studier. Rostrup underviste 4–5 timer daglig i alle klasserne og havde fagene naturhistorie, naturlære (fysik, kemi), matematik, geometrisk tegning og frihåndstegning. Undervisningen foregik, i det mindste til at begynde med, temmelig frit og væsentligt

uden bøger. Det gennemsnitlige antal elever i årene 1853–78 var 68, der demitterede gennemsnitligt 21 årligt.

Den 17. november 1858 skriver Rostrup til botanikeren Johan Lange:

Her i Skaarup, hvor jeg netop i Dag har været 14 Dage, er jeg i alle Henseender overmaade vel tilfreds; saavel Forstanderen, Pastor Schurmann, som de øvrige Lærere ere alle særdeles flinke og vakre Mænd, ligesom der i Omegnen hersker stor Gjæstfrihed og Selskabelighed, som jeg i den korte Tid allerede har nydt meget godt af. Jeg underviser i Gjennemsnit 4 Timer daglig, men de temmelig forskelligartede Fag lægger ret megen Beslag paa min øvrige Tid, til egen Forberedelse, saa at jeg idetmindste for det første, ikke faaer saa megen Otium, som jeg havde gjort Regning paa. – Jeg har endnu ikke set meget af Omegnen, hvortil Aarstiden jo heller ikke egner sig; det eneste, jeg har bemærket, er, at her er en Mængde Pile i Omegnen, og at *Salix cuspidata* [glanspil] ogsaa i denne Egn er meget hyppig.

Der skulle dog ikke gå lang tid, før Rostrup begyndte at nære betænkeligheder ved at være havnet i en lille landsby på Sydfyn. Året efter (26. oktober 1859) hedder det i et brev til Johan Lange:

Jeg befinder mig stadig vel ved at være herovre; det eneste, jeg savner, er videnskabelige Hjælpemidler og navnlig Omgangen med andre Naturvidenskabens Dyrkere. VauPELL [dr. phil., botaniklærer i København] besøgte mig for nogen Tid siden paa en Gjenrejse, ellers har jeg ikke talt med nogen Botaniker, siden jeg forlod Kjøbenhavn.

Og af et langt brev til Lange 25. januar 1863:

Jeg lever naturligvis herovre meget isoleret fra andre Botanikere og overhovedet fra Folk

af naturhistorisk Interesse; den eneste, jeg jævnlig hører fra, er [P.] Heiberg [cand. mag. i naturhistorie], som er saa god at fremskaffe mig Bøger til mit Svampestudium. Da mit Embede kun er lille, og jeg i et Par Aar har været givt og har en aars gammel Datter, har jeg kun vanskeligt Raad til at gjøre Kjøbenhavnstur, skjønt jeg jo ofte kunne have Lyst dertil, dels for at tale med Venner og Bekjendter, dels for Bibliotekers og Samlingers Skjyld. Iøvrigt er jeg meget vel tilfreds med min Virksomhed ved Seminariet, saavel som med øvrige Forhold herovre.

Knap et aar senere (9. oktober):

Jeg haaber til Foraaret at kunne gjøre en lille Rejse til Kjøbenhavn, som jeg af forskellige Grunde ofte længes efter. Herovre er man jo afskaaret fra saamange videnskabelige Hjælpemidler, som en saadan Rejse dog, om end kun i ringe Grad, kunde raade lidt Bod paa.

I begyndelsen af juli 1859 førte Rostrup sit første hold elever op til mundtlig eksamen, og han beretter herom i et brev til sin forlovede (9. juli):

Vi begynder hver Morgen Kl. 8, efter først at have drukket Kaffe inde hos Professorens; derpaa examinerede vi til Kl. 12, spiste Frokost ”in corpore” [samlet], examinerede derpaa atter fra Kl. 1 til 5, spiste til Middag og havde derpaa atter enten Sang eller Gymnastik fra Kl. 7 til henad 9; til Slutning samledes vi hos Schurmann og drak The og begav os derpaa: hver til sit. Her har været en Mængde Fremmede i denne Tid fra alle Kanter af Landet for at censurere, endel rigtignok ogsaa kun for at leve godt. Der var ... Biskoppen, en Snes Provster og Præster fra alle Kanter, Doctorer og Herremænd (f.ex. Grev Moltke-Glorup og Sehested) o.s.v. Hver Middag fik vi 5 a 6 Retter Mad og 4 Slags Vine, saa det har været en rigtig

fortravlet Tid i Præstegarden. Men Professorens faar jo ogsaa 200 Rd. for at beværte os de tre Dage, dog kan Pengene ikke slaa til.

Et nyt hold elever rykkede ind på seminariet, og

Dagen efter Optagelsesexamen fandt det store Optagelsesgilde Sted i Caroline-Amalielund ved Svendborg. Alle de nyankomne, de saakaldte "Fuxe", maatte betale Festen og her underkaste sig en særlig "Examen", som begyndte om Morgenen tidlig. Lærerne inviteres til Middag kl. 4 [16], men først afholdt de ældre Elever en Prøve af alle "Fuxene", og om Eftermiddagen uddeltes saa meget højtideligt deres "testimonia" [beviser] paa et helt Ark Papir, forsynet med Karakter, Dommernes Underskrift, Segl o.a. Narrestreger. Dette testimonium var nødvendig for at blive optaget i "Seminaristernes Samfund", og hvem der ikke bestod heri, maa leve som "en Ugle blandt en Flok Krager"; dog ændrer det sig naturligvis snart. "Fagene", som de blev examineret i, var Drikning, Tobaksrygning, Bukning, Opførsel o.s.v. – ialt en halv Snes. Examen i Drikning foregik paa den Maade, at der foran Kandidaten blev stillet 3 Glas Punch: et mindre, et større og en stor Pokal. Karakteren bestemtes af, om vedkommende valgte et mindre, et større eller alle tre – eller alle 3 to Gange. Mange af de ulykkelige unge Subjekter, som forhen hverken havde drukken eller røget Tobak, vare jo helt daarlige, og nogle vilde gjerne have betalt 5 Rd. for at slippe denne Dag og blive hjemme, men der hjælper ingen "Kjæremoer". Forresten er det Hele efter min Mening en tydsk Uskik, som ikke burde taales. Flere af de nye Elever vare, efter hvad jeg senere har hørt, bleven behandlede højt uforsvarligt.¹⁴

Da Rostrup kom til Skårup, logerede han først hos madam Holm i et stråtækt hus vest for kirken, medens Friis havde indrettet en såre beskedent lejlighed i et kvistværelse på

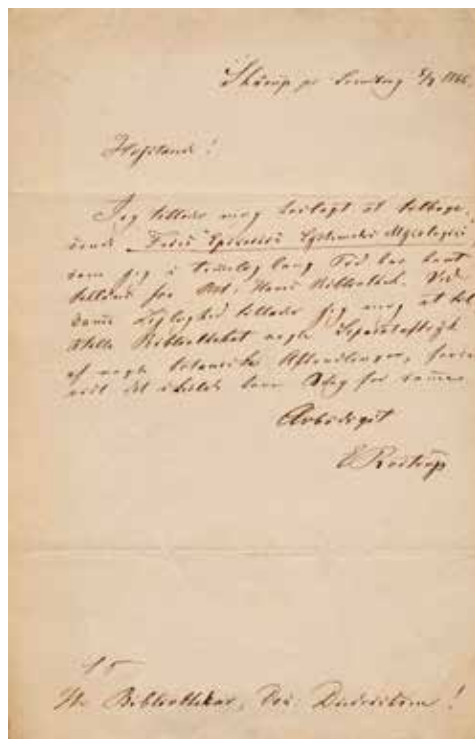
seminariet. Ganske vist var de begge ungarle, men kunne dog ikke finde sig tilrette med så snævre pladsforhold, og den 20. april 1859 sendte de ministeriet for kirke- og undervisningsvæsen et andragende om at få *opført en passende Bolig for 2 Lærere med Familie, mod at de faaer en vis aarlig Leie i forhold til den anvendte Byggesum*. Ministeriet indhentede tilbud på opførelsen, der kalkuleredes til 5,000 rigsdalere, og indstillede til rigsdagen, at den gav den fornødne bevilling – *saafremt de [Rostrup og Friis] maatte være villige til, foruden at svare 4 ½ % af Bygningssummen, tillige at overtage Bygningens Vedligeholdelse og Erlæggelse af de Skatter og Afgifter, der maatte blive dem paalagte ... ialt 133 rd. årligt for hver*.¹⁵ En bygningsingeniør Schrøder kom til Skårup for at tage lokaliteterne i øjesyn og finde det bedst egnede sted. Der blev udpeget en byggeplads i seminariets have, hvorved udgiften til jordkøb bortfaldt.

Det trak imidlertid i langdrag med projektet, og de to lærere blev mere og mere utålmodige. Omkring nytår 1860 kom "bondevennerne" til magten, og dette parti var ikke byggeplanerne gunstigt stemt. Navnlig forstander Høgsbro i Rødding ivrede ved finanslovsforslagets anden behandling stærkt imod nye bevillinger til seminarierne, idet han mente, at nogle af dem burde nedlægges. Det endte da også med, at denne del af forslaget blev forkastet – og Rostrups og Friis' byggeplaner gik i vasken. Kort efter blev ministeriet atter udskiftet, og kultusminister Monrad ville utvivlsomt have ført sagen igennem, om der ikke i mellemtiden havde åbnet sig en uventet mulighed for de to lærere for at komme til at bo mere standsmæssigt. Seminarierne kom for øvrigt igen i farezonen efter den tabte krig 1864, da rigsdagen ved finanslovens 2. behandling foreslog, at de nedlagdes. *Men ved tredie Behandling bleve dog Pengene atter voterede, saa at Seminarierne indtil videre kunne faae Lov at leve*.¹⁶

Den nævnte uventede chance meldte sig, da lærer A. Krarup Vilstrup, som tillige var hjælpepræst, søgte og fik et præstekald i Ålborg fra 1. august 1860. Vilstrup boede i et efter datidens forhold stort hus i Skårup nordlige udkant. Husets ejer, proprietær Mayntz, Ny Klingstrup, havde ladet det bygge med den plan for øje, at det senere kunne deles i to lejligheder. Vilstrup var meget velhavende (han havde efter sigende 80.000 rd. på rente!) og kunne derfor tillade sig en så stor og dyr embedsbolig. Friis og Rostrup var ikke sene til at få talt med Mayntz, som lod huset dele i to lejligheder og reparere. Rostrup flyttede derpå den 20. november; Friis havde da allerede boet der et par uger sammen med sin søster. Samtidig med de nye beboere fik huset et navn – prof. Schurmann døbte det ”Bakkehuset”.¹⁷ Herfra havde man et vidt udsyn til det frodige Sydfyn, til Storebælt og Langeland – i kikkert kunne man tælle vinduerne i Tranekær slot. Og fjernt i horisonten skimtedes det Lolland, hvor Rostrups barndomshjem lå. I stuen med adgang til den smukke have lå hans arbejds-værelse. Her skrev han manuskriptet til *Den danske Flora*, her stod det mikroskop, som åbnede svampenes lilleputverden for hans forskerblik – den verden, hvori han mere end nogen anden havde hjemme.

Nu kunne Rostrup omsider blive forenet med sin elskede. Den 26. marts 1861 (i påsken) stod brylluppet i Nakskov. Hun blev ham en trofast støtte under de ret trange kår i Skårup og fødte her deres to børn: Augusta (”Asta”) Dorthea 1862 og Ove Georg Frederik 1864.

Fjorten år senere opgav også Friis sin ungarlestand. I den anledning lod de to lejere for egen regning Bakkehuset nytække foråret 1875, ligesom der blev sat en kvist på Friis’ førstesal. *Men under en stærk Regnskyl, mens Taget en Nat var halvvejs af, fik vi spoleret næsten alle vore værelser ... hele Forskallingen af den ene Væg af Sovekammeret styrtede ned og begravede Sengen og Ruiner af Tøj og Servanter under sig.*¹⁸

För sitt skrivande lånade böcker och skrifter från olika personer. Ett av hans brev till botanisten Didrik Ferdinand Didrichsen i Köpenhamn om återlämnande av lånad botanisk litteratur, bl.a. Elias Fries Epicrisis Systematis Mycologica (1836-38). Original: Uppsala universitetets bibliotek.

Reparationen kostede Rostrup flere hundrede kroner – mange penge dengang og ikke mindst for en lærer.

Så ofte undervisning, studier og korrespondance tillod det, færdedes Rostrup til fods i hele Skårup sogn – 4970 tdr. land, deraf 380 tdr. skov – og gjorde afstikkere langt uden for dette. Hvor nøje han efterhånden kendte egnens plantevækst, fremgår bl.a. af hans *Flora Skaarupiana*, et kladdehæfte med stift papbind, der rummer en fortegnelse over de 731 arter blomsterplanter, vilde og forvildede, som han fandt i tidsrummet 1859-83. Bagest

i hæftet kunne han endda tilføje: *Naar man medregner et Bælte om Skaarup Sogn, saaledes at Bæltet blev ½ kvadratmil eller af samme Areal som Skaarup, blev Antallet af Blomsterplanter forøget med:* [der nævnes 19 arter].

Flora Skaarupiana tæller f.eks. 29 *Carex*-arter (star), 13 *Salix* (pil), 14 *Veronica* (ærenpris) og 12 *Trifolium* (kløver). Af sjældne eller usædvanlige fund kan nævnes:

Opiumsvalmuer i mængde i grusgrav på Skårupmark.

Hestehov, tordenskræppe (*Petasites officinalis*) – talrig langs præstegårdshaven; nogle eksemplarer med blade 3,5 m i omkreds.

Nøkkerose i seminariehavens dam med næsten blegrøde blomster.

Bulmeurt ved ”klosteret” i Skårup.

Vrietorn (*Rhamnus cathartica*) ved Vejstrup å, eksemplarer har i fodhøjde et stammeomfang af 45 cm.

Gul kløver (*Trifolium procumbens*), et eksemplar ved Skårup med 275 ”hoveder”.

Hundegræs-tuer med indtil 182 strå.

Gulaks (*Anthoxanthum odoratum*) med op til 274 strå.

Ørnebregne 11,66 fod høj (ca. 4 m).

Hvis notaterne ikke skyldtes en så nøgtern og samvittighedsfuld forsker som Rostrup, ville mange botanikere sikkert ryste tvivlende på hovedet ved at læse de angivne størrelsesmål. Eller havde Sydfyn dengang en mere ”tropisk” vegetation? – To nu almindelige arter var derimod sjældne: Dunet vejbred (*Plantago media*) kendte Rostrup kun fra seminariehavens græsplæner (her groede også, indslæbt med frøet, Bleg Frytles (*Luzula nemorosa*) og Sude-tisk Rapgræs (*Poa sudetica*); Sort natskygge, i dag et besværligt havekrudd, står anført som *sjælden, kun Klosteret i Skaarup*. Rostrup nævner ikke kæmpe-bjørnekloen (*Heracleum Mantegazzianum*), som på et senere tidspunkt må være begyndt at erobre byens ledige

gropladser. Blæresmeden (*Silene cucubalus*), nu almindelig på diger og marker, har Rostrup noteret som *sjælden, på dige ved Bakkehuset*. I dets have fandt han, indslæbt med plænegræsfrøet, Smuk kløver (*Trifolium elegans*), og i Vejstrup Aaskov en massevis forekomst af en næsten steril bastard mellem hvid og gul anemone (*svovlgul anemone*) og en ditto mellem eng- og febernellikeroed. Begge blev plantet ud bag Bakkehuset, hvor der allerede groede mange andre sjældne vækster. I dag ligner haven enhver anden have; en masse ”ukrudt” blev fjernet, da forstander Søndergård, Landbrugsskolen, overtog stedet – en stor gammel rødtjørn er vel det sidste levende minde om den navnkundige botanikers virke i Skårup.

Smuk kløver eller Alsikekløver (Trifolium hybridum, tidigare T. elegans (L), ur Johann Georg Sturm, Deutschlands Flora in Abbildungen, 1796.

Samme skæbne har ramt hans botaniske anlæg tilvenstre for seminariet. Da Rostrup kom hertil, fandtes der allerede flere sjældne træer i seminariet (der fra først af skal være anlagt af Chr. VIII som "ministerhave"). I slutningen af april 1859 begyndte han fritidsarbejdet med at danne det botaniske studiekvarter, idet han fra ekskursioner i omegnen medbragte planter eller frø af vilde blomster. Den første uge plantede og såede han 60 arter. Eller han hentede langvejsfra og til fods aflæggere og frø af sjældne vækster, bl.a. fra Hvidkilde park. Fem år senere talte anlægget i alt 191 arter – vilde planter (bl.a. seks orkidéer), stauder, lægeplanter o.s.v. – et absolut repræsentativt udsnit af den danske flora. En *Fortegnelse over Skaarup Seminariums fysiske og naturhistoriske Samlinger* sept. 1864 (Kbh. 1864, 24 s.) viser, at der i parken ved seminariet fandtes 102 arter buske og træer – således:

- 4 arter nåletræer i grupper
- en lang buegang med hassel
- espalier af vinranke og abrikos
- 6 pilearter i grupper og hegn
- flere grupper rød- og hvidæl
- 3 plataner
- talrige snebær, violet- og hvidblomstrende syren
- 6 arter gedebled
- alm. hyld plus 3 varieteter med monstrøse blade
- 1 hængeask
- 7 arter Ribes
- 1 gulblomstrende hestekastanie
- 5 spiræa-arter
- 4 amerikanske hvidtjørnarter
- 4 arter guldregn

Seminariets herbarium rummede cirka 600 mest indenlandske arter; i sprit bl.a. hornnødder fra Rostrups udgravninger af Gallemosen på Lolland.

Det botaniske anlæg måtte vige pladsen, da rektorboligen blev opført. Siden er der et par gange gjort forsøg på at lave et nyt (af lærerne Krogsgaard og Kristensen), men de har været kortvarige;¹⁹ dog husker murermester Simonsen, at der fandtes navneskilte ved nogle planter derinde, da han kom til byen i 1902. En botanisk have nævnes så sent som 1940; den blev brugt til avl af – kartofler og kål: *I Øieblikket er man ved at anlægge en ny botanisk Have nede ved Dammen*, skriver en elev,²⁰ men også denne plan må være opgivet. Og nu turde ethvert spor af fordums floradrykkelse ved seminariet være forsvundet; næppe en urt, en busk eller et træ er tilbage af alt det, Rostrup såede og plantede. Sic transit!

Da Rostrup søgte stillingen i Skårup, var det næppe tanken, at opholdet der skulle være andet end midlertidigt. Men det gik med ham som med de indplantede vækster: han groede selv fast i den lille hyggelige landsby med den

*Hornmød eller sjönöt (Trapa natans), ur
Otto Wilhelm Thomé, 1885, Flora von
Deutschland, Österreich und der Schweiz.
Gera-Untermhaus.*

frodige natur. Herfra rejste han, så ofte tiden tillod det, omkring på Fyn og i det øvrige land. På sine mange traveture i omegnen fulgtes han gerne med Friis, hvis hypokondri dog undertiden kunne stille ham på svære prøver.

Man var ikke bange for at bruge benene dengang. En fodtur Skårup-Svendborg og retur (12 km) var noget ganske dagligdags, f.eks. når et brev skulle afleveres til posthuset. Rostrup kom engang for sent til diligencen i Nyborg og spadserede til Skårup (28 km), endda i øsende regnvejr – alligevel følte han sig ved hjemkomsten ikke det mindste træ! En anden gang var Rostrup og Friis vandret til marked i Kværndrup. Undervejs tilbage over Svendborg blev de sultne og søgte simpelthen ind i det første det bedste hus i byen. Her var imidlertid ingen hjemme. Så fortsatte de til næste hus i gaden, som viste sig at være beboet af en agent (grosserer) Baagøe, hvor de straks blev budt inden for til middag og havde det hyggeligt et par timer.

Den slags forekommer helt utænkeligt i dag. Men vi må huske, at landet dengang var meget tyndere bebygget; man kendte ikke telefon, radio, TV, knap nok en avis – kort sagt nutidens familieisolerende faktorer. Uden synderlig kontakt med omverdenen udnyttede man enhver lejlighed til at søge sammen og udveksle nyheder. De mange visitter og fester i hine tider var reaktionen mod ensomheden. En længere rejse kunne, i det mindste om vinteren, let stille store krav til pengepung og helbred. Da Rostrup i januar 1861 skulle fra Nakskov til Skårup, varede turen en hel uge og kostede ham 30 rigsdalere (en tjenestepiges årsløn).²¹

For 100 års siden sad seminariets lærere ikke alene hjemme ret mange aftener. Fra nær og fjern kom der invitationer, og man kan roligt sige, at hvad selskabeligt samkvem med egnens større gårde angår, fører nutidens seminarielærere til sammenligning en ren skyggetilværelse.

Simonsen, Musiklæreren, er paa Farten hver Aften; han holder Hest og rider hele Landet rundt; han har nu spist Gaasesteg hver Aften fra Dagen før Mortensaften og desuden kommer han ofte ud til Middag paa alskens Herregaarde. Næste Dag har han da travlt med at fortælle os om alle de Dyrerygge, Østers, Hummere og Ryper, som han har konsumeret ...²²

Ja, man spiste godt og tit i de dage. Om en anden kollega fortæller Rostrup, at han *lever i sand Gaasefryd i denne Tid; han fortalte i Afies, at han i forrige Uge havde spist 8 Gange Gaasesteg! ... i een Uge.*

Også Rostrups omgangskreds var meget stor. Han selv, børnene eller hele familien kom ofte på besøg, til baller, høstgilde o.s.v. hos godsejer Jørgensen på Tiselholt, proprietær Møllers Vejstrupgård, på Gl. og Ny Klingstrup, Bøgeskovgård, Lundegård ved Stenstrup, Glorup (hvor fætter Lymann var skovrider), Gudbjerg præstegård, Magård, Hoffmangave. Datteren Asta deltog 1878 i rapshøsten på Magård; 30–40 mennesker var i virksomhed, og høsten sluttete med et vældigt ”rapsgilde”.

Men få steder kom Rostrup vel med større glæde end på Broholm, hvor den gamle hædersmand kammerherre Sehested²³ hjalp ham med arkæologiske studier. Sønnen Hannibal Sehested kendte Rostrup fra studieårene i hovedstaden, og en stor brevveksling mellem dem viser, at de meget ofte besøgte hinanden og bevarede et nært venskab livet igennem.

Om sit første besøg på Broholm (marts 1859) skriver Rostrup til Betty Kielsen bl.a.: *Hele Gaarden var fuld af Kareter ved vor Ankomst, og vi vare vist henved 40 tilbords ... hele Omegnens "noblesse" var samlet: Baroner, Kammerherrer, Etatsraader, Justitsraader o.s.v., o.s.v. Vi fik 6 à 7 Retter Mad og endnu flere Sorter Vin – alt naturligvis udsøgt.*

Hannibal Sehested havde Brændeskov og Tangegård i fæste, før han ca. 1870 overtog

driften af Broholm. De to steder kom Rostrup meget, og Friis fulgte gerne med; omvendt holdt kammerjunkeren ekvipage tit uden for Bakkehuset; han medbragte da som regel et eller andet, som han ville have Rostrup til at undersøge. Efter deltagelsen i en jagt på Broholm i november 1873 skriver Rostrup: *Jagtudbyttet var ikke ringe, nemlig 9 Dyr, 5 Ræve og 2 Harer, men der var ogsaa 6 Baroner, en Excellence, en Greve, en Kammerherre og 5 Sehested'er tilstede!*

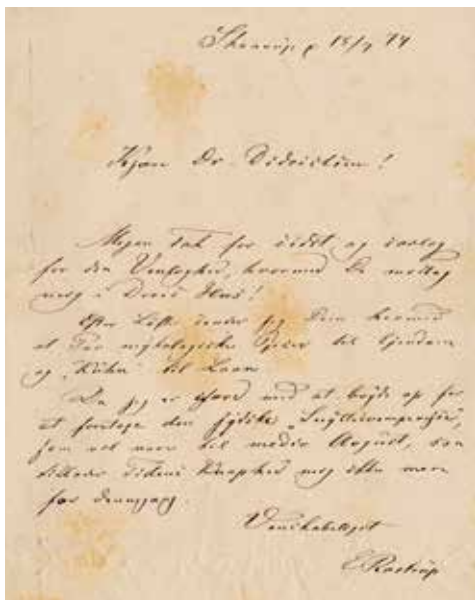
Rostrups eneste passion – foruden svampene – var kortspil. Han spillede whist og l'hombre og vandt næsten altid (men havde alligevel held i kærlighed). Efter at have boet knapt et halvt år i Skårup, skriver han til Nakskov, at nu har han deltaget i selskaber med kortspil 30 gange eller cirka hver tredie aften. På Broholm samledes herrerne også om l'hombre bordet; som undskyldning for ikke

at kunne efterkomme en invitation en bestemt aften anfører Rostrup, at *der gives jo noget, som hedder L'hombreklub, og skjønt temmelig "svampegal" har jeg dog endnu ikke givet Afkald paa alle andre Nydelser i Livet.*

Intet vil være mig kjærere, hedder det i et brev 26. juni 1877 til Hannibal Sehested,

end at tilbringe Løverdagen i Deres Selskab i den herlige Skovnatur i "Brændeskov", som ikke alene giver Brænde, men ogsaa smukke Træer, kjølig Skygge, Fuglesang, prægtig Skovbund og – sjeldne Svampe, som jeg vil haabe ere af mere videnskabelig Interesse end af ødelæggende Natur for Deres fremtidige nærmeste Omgivelser.

I samme brev fortæller Rostrup, at han sammen med Bakkehusets øvrige beboere indviede en lille eksamensferie med at sejle i en jolle til Tranekær. Og et andet eksempel på Rostrups brevstil:

Ännu ett brev till botanisten Didrik Ferdinand Didrichsen i Köpenhamn, bl.a. rörande parasitsvampar och svampsjukdomar. Original: Uppsala universitetets bibliotek.

... endnu i Dag [8.aug. 1881] afrejser jeg paa Sygebesøg til Viborg; Patienten hedder Pinus montana [bjergfyr], Sygdommens Diagnose endnu ikke stillet. Jeg haaber imidlertid at gjøre mig saa betids færdig i Hedeplantningen, at vi ville sees paa "Bakken" paa Fredag, maaske drikke Vand hos Kirsten Piil og høre, hvad den tusindaarige Eg har at sige – lutter Hypotheser!

Men Rostrup var ikke blot plantelæge, men også matematiker, og på et spørgsmål fra Hannibal Sehested, hvordan datoen for påsken fastsættes, sender han et længere brev (10. febr. 1876) med bl.a. en lang formel til beregningen af påskedag helt frem til år 2099 og slutter med at forklare, hvorfor 29. februar kaldes "skud-dag" uden at være det.

Et morsomt brev fortjener at blive gengivet in extenso:

Skaarup, den 26. December 80

Højvelbaarne Herr Kammerherre Sehested!

Det var min Plan, idag personlig at have bragt Kammerherren min hjerteligste Tak for det prægtige Barometer, der netop ankom til mig som en højst kjærkommen Gave paa Juleaften; men Omstændigheder, som man endnu ikke har fundet Midler til at gradere end mindre forudsige ved noget "Meter" – hvilket maa være Edison eller Bell forbeholdt at opfinde – nemlig sine Medmenneskers Villie og Planer, har hindret mig deri. Ja, jeg blev virkelig ligesaa glad som behagelig overrasket over den rigtig smukke Aneroide, der – som Forfattere og velvillige Anmeldere siger – har afhjulpen et dybt følt Savn i mit Værelse! Mange Tak!

Sidste Gang Kammerherren gjorde mig den Glæde at besøge mig, glemte jeg at bringe Dem Hilsener fra en vis Joh. Martorf, *Custos bei Schleswig-Holsteinischer Museum vaterländischer Aelterthümer in Kiel*, med hvem jeg har korresponderet i den senere Tid i Anledning af nogle Gravfund i Ditmarsken, og hvem jeg i Breve har kaldt Dr. phil. – hvad jeg plejer at titulere mig ellers ukjendte tyske Lærde – men som nu viser sig at være en "Fräulein", hvormod Postvæsenet i Kiel har underrettet mig, da det ikke vilde besøge mine Brevsager uden at jeg paa et mig tilsendt stort Dokument attesterede, at jeg med "Dr. phil." mente "Fräulein", og at Troværdigheden af min Attest atter bevidnedes af Postbesørgelserne i Svendborg og Korsør! De kejserlige-kongelige tyske Postembedsmænd er meget samvittighedsfulde!

Med bedste Ønsker om en glædelig Jul

Deres med Højagtelse særdeles forbundne

E. Rostrup.

Og mens vi er ved forlystelserne: i 1860 (og adskillige gange sidenhen) deltog Rostrup

med Schurmann og Friis i grundlovsfesten i Svendborg. Cirka 80 deltagere vandrede i procession fra byens torv ud til Christiansminde, hvor et festmåltid var arrangeret: *Flere i Dagens Anledning forfattede Sange blev sungne, talrige Taler holdte, talrige Skaaler tømte.*

Rostrup havde nok at bestille de første år i Skårup og sparede aldrig sig selv. På talrige ekskursioner og med undervisningen i den af ham anlagte botaniske have førte han eleverne langt videre end det strengt taget var påkrævet. Hvor fyldigt et stof, han formidlede, fremgår af *Rostrups Forelæsninger over Naturhistorie 1864–66* – fem oktavbind med 1224 sider tæt beskrevne af seminaristen Martin E. Matthiessen. Og så er botaniken endda ikke med, den fyldte rimeligvis andre fem bind.²⁴

Men da undervisningen først var kommet ind i faste rammer og fortsatte år ud og år ind i samme gænge, udfoldede hans stærke forskertrang sig på mangfoldige områder. Denne videnskabelige virksomhed var for ham så meget mere imponerende, som han jo i Skårup ingen adgang havde til landets store biblioteker og samlinger og savnede det nære samkvem med andre botanikere.

Mange lærere falder desværre for fristelsen til at opgive al selvstændig virksomhed, så snart embedet er sikret. Men Rostrups hørte til de få undtagelser fra reglen. I den sydfynske natur fandt han altid nok at iagttage, og der er ingen tvivl om, at de talrige ekskursioner og optegnelser fra Skårup-tiden siden fik en meget stor betydning for ham. I disse fem og tyve år blev grundlaget lagt for hans usædvanligt omfattende kendskab til dansk plantevækst.

Allerede i København havde han under Liebmanns forelæsninger på universitetet fattet særlig interesse for sporeplanterne. Augustseptember 1860 var meget regnfulde efter en tør forsommer – med det resultat, at svampe myldrede frem allevegne. Det blev Rostrups første impuls til at studere denne vældige plantegruppe. Til Johan Lange skrev han 25.

jan. 1863: ... en væsentlig Grund til, at jeg i de senere År, trods talrige Exkursioner, kun har fundet forholdsvis lidet af phaneogame Planter [blomsterplanter] er den, at jeg, siden jeg kom til Fyn, hovedsagelig har givet mig af med Studiet af Svampe. Det blev dog først fra 1865, at han med mikroskopets hjælp fik et stadig grundigere kendskab til de blomsterløse væksters for det meste usynlige verden. Og efterhånden var det atter de parasitære (snyltende) svampe, der særligt interesserede og førte ham ind på studiet af plantesygdommene (plantepatologien).²⁵ Rostrup blev herhjemme den mand, der lagde grunden til planternes sygdomslære og først bragte de videnskabelige erkendelser ud til befolkningen. Hans navn og store viden gik snart ud over det ganske land. Landmænd, forstfolk, gartnere o.s.v. opdagede, at de hos ham altid fik præcise og velvillige svar på stillede spørgsmål om plantesygdomme, ukrudtsbekæmpelse, gødskning m.m. Fra hele Danmark fik Rostrup efterhånden tilsendt et meget stort materiale til undersøgelse. Eksempelvis kan nævnes, at da han oktober 1882 vendte hjem fra en Sverigesrejse, lå der i Bakkehuset 29 pakket med ”patienter”: sygdomsbefængte urter og grene. Og hele dette arbejde udførte han i sin fritid og uden mindste vederlag.

Som landmandssøn, opvokset på en stor gård og fortrolig med alt landbrugsarbejde, vækkedes tidligt hans interesse for kulturplanternes trivsel. Og da han kom til Skårup, gik han i gang med praktisk at udnytte sine i mellemtiden videnskabeligt underbyggede kundskaber. Det første resultat heraf var billedværket om de vigtigste fodergræsser (1865). Man kendte dengang kun få af de faktorer, som betinger kulturplanternes trivsel, men landbrugsbotaniken og -litteraturen var netop inde i en rivende udvikling. Og da de to lærere Chr. P. Jacobsen og J. L. Jensen i 1868 startede *Landmands-Blade*, fik de hurtigt knyttet Rostrup som fast medarbejder ved ugebladet. En lang række både grundige og letfattelige

artikler heri om snyltesvampe, ukrudtsplanter etc. gjorde ham kendt landet over. Andre blade søgte forbindelse med Rostrup, som i næsten hele Skårup-tiden var en myreflittig bidragyder til tidsskrifter for landbrug, havebrug og skovbrug ... og en aldrig forgæves adspurgt konsulent for landboforeninger, landøkonomiske institutioner og ministerierne.

”Foreningen til Kulturplanternes Forbedring” blev stiftet 1876 på initiativ af fynboen E. Møller-Holst og virkede i begyndelsen mest for frøavl. Den sendte botanikere, bl.a. Rostrup, til forskellige egne af landet for at studere frøavl, plantesygdomme og ukrudtsbekæmpelse – Rostrup arbejdede 1877–78 på Lolland.²⁶ I 1879 valgtes han til sekretær i foreningen og redaktør af dens tidsskrift *Om Landbrugets Kulturplanter* (1895 overtog han redaktionen af *Tidsskrift for Landbrugets Planteavl* og ledede dette til sin død). 1882 blev han medlem af tilsynsrådet for ”Dansk Frøkontrol”.

Samme år skriver han til N. E. Hofman (Bang):

Igaar [7. okt.] var jeg i Ringe for at holde Foredrag i en lille lokal fynsk Frøavlerforening af Husmænd og andre Smaafolk. Jeg tror nok, at mine Tilhørere bleve lidt forskrækkede over alle de Hensyn, der var at tage, og alle de Forbedringer, jeg stillede til en rationel Frøavl. Men det gaar jo ikke an, at de tage Sagen for let; de bør jo ikke paa letsindig Vis kaste sig over slige, for dem ukjendte og uvante Foretagender.

Rostrup var i det hele en søgt foredragsholder, der bedre end de fleste forstod at popularisere et vanskeligt stof. Vinteren 1860 holdt han – for at nævne de første – i Skaarup Læseforening tre foredrag om vejrliget, og i Gæstgivergaardens store sal i Svendborg for Industriforeningens medlemmer berettede han om *Lysforholdene i Atmosfæren*, om *Varmeforholdene paa Jordens*

Overflade og om *De adle Metaller*; sammesteds i september 1860 to foredrag om *Naturen i Danmark i den forhistoriske Tid*. Mod slutningen af Skåruptiden: Foredrag i Svendborg Amts landøkonomiske Selskab 16. marts 1877 om *De for Landmanden skadelige Ukrudsplanter*,²⁷ i 1881 *Om Oprindelsen af vore Kulturplanter og Midler til deres Forbedring*²⁸ og *Om de for Skovtræerne særlige Sygdomme*,²⁹ i Odense 17. okt. 1881 *Om Markplanternes Sygdomme*³⁰ under den af Fyens Stifts patriotiske Selskab afholdte produkt- og redskabsudstilling.

Det skete også, at forskellige offentlige instanser søgte råd hos seminarielæreren i Skårup. Svendborg byfoged bad ham i juli 1877 bestemme nogle vandplanter; en fisker var blevet arresteret, sigtet for at have fisket med forbudt bundslæbevåd – byfogeden medsendte en pakke med planter, som sad i nettet, for at få opklaret, hvorvidt disse groede på havbunden. Samme år indtraf der i Svendborg en svampeforgiftning, og læge Angelo Petersen henvendte sig til Rostrup med et eksemplar af den nydte paddehat – det var den giftige panterfluesvamp (*Amanita pantherina*), som er almindelig i skove.³¹

Den 5. juni 1879 skrev Fåborg byråd til Rostrup, at det med interesse havde læst hans artikel (som svar på en forespørgsel) om dyrkning af tagrør i *Ugeskrift for Landmænd* og nu opfordrede ham til at undersøge betingelserne for en beplantning af ”Sundet” ved Fåborg med denne plante. Rostrup indvilligede, besøgte stedet i slutningen af juni 1879, studerede bundforholdene m.v. fra en robåd ledsaget af to byrådsmedlemmer og foreslog i en betænkning 5. juli en beplantning med ituskårne rodstokke – enten ved at hæfte sten eller stokke til disse eller regulær udplantning, efter at man først havde sænket vandstanden og delvis frilagt bunden. Udsæd af tagrørfrø i lerklumper kunne han ikke anbefale, da de let ville synke for langt til bunds i det løse mudder og spiredygtige

frø desuden næppe kunne opdrives i haven. De cirka 30 tdr. land af ”Sundet”, som kunne komme på tale, ville kræve 168 000 stk. rodstumper. Rostrup henleder byrådets opmærksomhed på en anden nyttig vildplante, Søkogeleaks, der giver materialet til sivsko og sivmåtter, og slutter:

For ikke at ”sælge Skindet før Bjørnen er skudt”, skal jeg ikke her tillade mig at udmale det Udbytte af Rør, der mulig vil kunne hentes af et saadant Areal og Terrain som ”Sundet”, eller omtale de mange Anvendelser, der kan gjøres af Tagrør, eller om det Pengeudbytte, et saadant Rørskær kan give.³²

Rostrup modtog 30 kroner som rejsegodtgørelse og honorar. Den 5. april 1883 sender byrådet i Fåborg ham en ny forespørgsel:

Da Faaborg Byraad, efter at have erhvervet fuldstændig Ejendomsret og Raadighed over den under Byens Markjorder beliggende Indsø ”Sundet” kaldet, indeholdende et Areal af 60 Tdr. Land, selvfølgelig maa bestræbe sig for at gjøre samme frugtbringende, og man i den Henseende anser det af Dem i hosfølgende Erklæring af 5. Juli 1879 fremsatte Forslag meget hensigtsmæssigt og antageligt, tillader man sig herved at forespørge Dem, om De maatte være villig til at paatage Dem eller i al Fald at give Anvisning paa og føre Tilsyn med Sundets snarest mulige Tilplantning med Rør, foreløbigt som i Deres Erklæring foreslaaet paa et mindre Areal og i bekræftende Fald da paa hvilke Vilkaar.³³

De fire års betænkningstid, før byrådet endelig traf en positiv afgørelse, ændrede billedet: I sit svar 10. april beklager Rostrup, at han ikke mere ser sig i stand til at imødekomme opfordringen, *da al min Tid er saa fuldstændig optaget, og jeg desuden rimeligvis til Sommer skal gjøre*

Opbrud for at flytte til *Kjøbenhavn*. Planen blev dog gennemført, omend i mindre målestok; rørskaeret indbragte i 1909 femtenhundrede kroner.³⁴

Af brevvekslingen med Hannibal Sehested får man et godt indtryk af Rostrups ry som Mentor på plantepatologiens område. Den viser desuden, hvordan han opfattede sig selv som en plantelæge på lige fod med en dyrlæge. Hvor Sehested end rejste hen, samlede han sygdomsangrebne planter (især træer) og sendte prøver af dem til Rostrup – fra Bornholm og Brændeskov (hvor R. ofte botaniserede), Tangeskov, Additskov, Skjelmose. De fleste breve bærer præg af Rostrups lune. For eksempel bestemmer han nogle tilsendte klaner-larver som i *Øieblikket myldrer omkring paa mit Bord ... jeg vil anbefale Dem at udrydde disse Gjæster fra Deres Stue, da de hverken skaaner Klæder eller Skind, Stovler eller Jagttasker*.³⁵ Eller Sehested har sendt ham nogle stankelbens- og andre larver – *naar det atter er bleven Tøvejr og Sneen er gaaet i sin Moder igjen, da vilde det være mig meget kjært, hvis De f.Ex. en Løverdags Eftermiddag (astronomisk talt) eller en Søndag Formiddag vilde tage mig med paa et Sygebesøg i den befængte Plantage*. Efter modtagelsen af svampesygte trædele: *Ja, Brændeskov er et herligt Sted – Sygdom hos Træer, men Sundhed hos Mennesker, det kan jo ikke være bedre, og jeg glæder mig til paa Fredag af nyde godt af begge*. Om noget *hvidt skimmel* forklarer Rostrup, at det bare er lidt størknet harpiks – *hvad De blandt andet let kan overbevise Dem om ved at holde en af Naalene et Par Sekunder ved et Lys – jeg mener en Flamme – eller en Kakkellovn – mener en varm – og De vil strax se, at Skimmelen smelter til en klar Terpentin-draabe*. I samme brev skriver han om en harpiksudtræden, som Sehested mener skyldes stik af et eller andet lille insekt:

... desværre har jeg ikke kunnet finde noget saadant Dyr, da jeg ellers vilde have

delikateret min *Drosera* [soldug, insektædende moseplante] hermed, og jeg haaber ikke, at Deres ædle Frue ville have taget mig dette Barbari ilde op i Betragtning af den Fortræd, som Dyret ... har gjort paa Brændeskoven.

Men de to naturforskere kommer også ind på andre emner. Således finder Rostrup efter hjemkomsten fra en ferierejse nogle *dubiose Naturgjenstande* tilsendt fra kammerjunker Sehested og giver i svarbrevet 17. aug. 1878 en længere beskrivelse af dem – bl.a. nogle røde bær af *Cornus suecica* (hønsbær); Rostrup

Benbræk eller myrliljal/benbräcka (*Narthecium ossifragum*), ur C.A.M. Lindmans *Nordens flora*, 1917-1926.

tvivler stærkt på, at de er giftige, *da Færingerne finde megen Behag i at spise dem, og jeg ikke veed af, at dette Folkefærd er skabt som Pindsvine ...* I samme pakke er der et eksemplar af moseplanten benbræk (*Narthecium ossifragum*), som bønderne troede gav køerne skøre knogler (jnf. navnet). Meningerne ere dog meget delte, om hvorvidt den maa erklæres skyldig eller ej ... *At Køerne skulle dø af at spise nogle faa Planter, kan jeg paa ingen Maade tro; men jeg vil gjerne tro, at Køerne dø, hvis de skulle leve alene af denne Plante, der sikkert er meget lidt nærende.*

Tomaterne – ja, det er en gal Historie i Aar, skriver Rostrup til Sehested 22. aug. 1888.

Det er for meget forlangt, at ”pommes d’amours” [elskovsæblerne] skulle sætte Frugt ved nogle faa Graders Varme over Nulpunktet. Jeg har aldrig haft Tro paa, at ”Danmarks Have” Fyn var i Stand til at yde en regelmæssig Høst af disse Bær til Export. Derimod kunde de være meget fortræffelige at dyrke til Hjemmebrug, desformedelst at det ikke er nogen af de store Ulykker at skulle undvære dem i Husholdningen en enkelt Fimbulsommer.

Rostrups vigtigste videnskabelige arbejder fra Skårup-årene blev til ved impulser udefra – som besvarelse af prisopgaver og rapporter fra rejser, han blev opfordret til at foretage. Året efter ansættelsen i Skårup udkom hans første trykte arbejde. 1860 fulgte *Om Vegetationen i den udtørrede Lersø ved Kjøbenhavn* og en afhandling om ”Plantevandringer”, i 1864 *Lollands Vegetationsforhold*, der ikke blot er en af vore bedste lokalfloraer, men tillige den første, der også behandler arternes indvandringshistorie.

1866 blev for så vidt et skelsættende år for Rostrup, som han da udsendte sit første rent videnskabelige arbejde om en gruppe snyltesvampe.³⁶ Han var hermed kommet ind på sit rette arbejdsfelt, der mere end noget andet

skulle optage ham hele resten af livet. Hvad angår kendskabet til og midlerne imod kulturplanternes smitsomme sygdomme, ukrudt og (tildels) skadedyr, blev Rostrup banebrydende herhjemme.

Samme år udsatte universitetet en prisopgave om de i Danmark hyppigst forekommende lav-arter (Lichener). Der indkom kun to besvarelser – den ene fra Rostrup i Skårup, den anden fra cand. theol. I. S. Deichmann Branth i Skelskør. De modtog begge den udsatte pris,³⁷ og det blev besluttet, at afhandlingerne skulle samarbejdes til offentliggørelse i *Botanisk Tidsskrift* 1869, idet Deichmann Branth tog sig af teksten, og Rostrup klarede billedstoffet.

Videnskabernes Selskabs prisopgave 1871 om marktidselens morfologi, anatomi og biologi besvaredes 1873 af Samsøe Lund og Rostrup. Begge modtog belønningen, og atter blev de to besvarelser samarbejdet til en stor afhandling. Det skete dog først, efter at Rostrup var kommet til København. Men Lund blev syg, således at afhandlingen først kunne trykkes i selskabets skrifter 1901–02.

Med *En Notits om Plantevæxten i Danmark i Broncealderen* 1877³⁸ leverede Rostrup det første beskedne bidrag til vor arkæologiske botanik. Han giver her meddelelse om meget interessante fund af hvedekorn, dele af hvedeaks og to hirsekorn i et broncekar fra Nagelsti på Østlolland, og sluttede heraf, at befolkningen dengang ikke blot dyrkede hvede, men også hirse.

Særlig ofte botaniserede Rostrup langs Vejstrup å, i hvis jungleagtige krat han fandt mange sjældne vækster. Ådalens og åskovens særprægede vegetation, der stadig er et valfartssted for botanikere, har han beskrevet i en lille, men grundig afhandling i seminariets årsberetning 1879. ”Svovlgul anemone” (*Anemone nemorosa* × *ranunculoides*), som Rostrup fandt her, spøger gang på gang i brevene til Johan Lange. *I frisk Tilstand* [er de]

saa kjendelige, at mine Elever aarlig bringer mig dem med Forespørgsel, om det er den "svoulgule Anemone", med hvilket Navn jeg har betegnet den paa Ekursionerne.³⁹ Navnet kendes endnu i Skårup.

Såvidt tid og pengepung tillod det, deltog Rostrup i Botanisk Forenings efterårs(svampe) ekskursioner. Sommerferierne blev udnyttet til vidstrakte studieture – 1868 f.eks. besøgte han Møn, Bogø, Falster, Lolland, Langeland, Ærø og Tåsinge, 1874 drog han gennem Jylland fra Kolding til Skagen og fra Mols til Vesterhavet. Den første længere rejse gik til Færøerne⁴⁰ sammen med cand. phil. C. A. Feilberg. De opholdt sig der et par sommer måneder 1867 og gjorde meget betydelige samlinger på de fleste af øerne, således at deres planteverden nu floristisk set blev ligestillet med det øvrige Danmarks.⁴¹

I april 1871 ville Sehested have Rostrup med til Addit skov i Østjylland. Rostrup gik til prof. Schurmann, der dog ikke kunne give ham ekstra ferie så nær eksamen. Turen måtte vente til sommerferien.⁴² Sommeren 1877 og 78 foretog han tre botaniske rejser til Lolland-Falster for at studere frøavl og plantesygdomme,⁴³ og på finansministeriets foranledning rejste han 20.–30. oktober 1878 i de nordsjællandske statsskove for at undersøge en svampearts ødelæggelse af nåletræerne. Rapporten herom ledsages af forslag til bekæmpelsen.⁴⁴ August 1881 studerede han sygdomme på fyrretræerne i jyske hedeplantager og gav indberetning herom til finansministeriet, og året efter var han atter i sommerferien i nogle nordsjællandske statsskove og i Sverige for at undersøge angreb af snyltesvampe.⁴⁵ I 1881 rejste han til Lolland og omliggende øer som konsulent i frøavl og plantesygdomme.⁴⁶

Sin første store anerkendelse modtog Rostrup, da det fornemme Videnskabernes Selskab den 28. april 1882 valgte ham – seminarlæreren i en sydfynsk landsby – til medlem, specielt for hans afhandlinger om sygdomme

hos skovtræer. Men rent pekuniært gav rejserne ikke Rostrup større udbytte – snarere tværtimod. Hvor alvorligt rejseudgifter må have tæret på hans beskedne gage røber et brev til botanikeren E. Warming (24. marts 1881): *Mon Du ikke vilde føle Vedkommendes Puls og sondere Terrainet, om det kan nytte mig at søge f.Ex. Carlberg-Fondet om pekuniær Hjælp for at holde en Række Foredrag om Plantesygdomme engang i dette Aar i Kjøbenhavn.*

Warming sendte ham fondets statutter, og Rostrup skriver tilbage den 3. maj, at han ikke kan tyde dem – *navnlig § IX maa løses cum grana solis [med skønsomhed] i en højere Potens, end jeg formår det. – Indenrigsministeriet? – nej Tak! Det har aldrig været saa knebent, som det er for Tiden, derom kunde jeg give nogle ret mærkelige Oplysninger.* Det havde året i forvejen bedt ham rejse til statens klitplantager og studere sygdomme hos bjergfyrrerne. Han skrev en lang indberetning til ministeriet, men hørte intet fra det i lange tider; direkte opfordret sendte, det endelig Rostrup et meget beskedent honorar.

Blandt Rostrups mange fortjenester må også nævnes, at han var pioneren på endnu et område, nemlig etnobotaniken. Medens han i 60'erne mere og mere kom ind på studiet af planterigets betydning for menneskene, blev han opmærksom på den store rolle, som væksterne spiller i skikke, overtro, folkemedicin, husflid og talemåder. Han begyndte at samle, hvad han læste herom eller hørte hos almuen, og vinteren 1869 holdt han i Svendborgs "Danske Samfund" en række foredrag om *Planteverdenens Indflydelse paa dansk Folkeliv*. Manuskriptet hertil blev siden betydeligt udvidet med trykning for øje,⁴⁷ herom fortæller han til Warming (brev 11. maj 1874):

Paa denne Begyndelse [foredragene] har jeg baseret et større Arbejde, som jeg under Titlen *Danske Plantesagn* af og til har tænkt paa at befordre udi Trykken paa en eller anden

passende Maade, enten som et selvstændigt, sammenhængende Hele eller i Brudstykker. Til andre Tider har jeg atter opgivet Sagen paa Grund af Utilfredshed med hele Arbejdet og hele Ideen. Netop paa Grund af denne Vaklen kunde jeg have Lyst til paa en Maade at raadføre mig med Publikum derom, ved at lade nogle Brudstykker se Lyset ... Maaske egnede de sig bedre for en Feuilleton end for Deres Tidsskrift. Jeg har forøvrigt endnu kun bearbejdet en del af Materialet, nemlig hvad der angaar vore Træer, Eg, Bøg o.s.v. hver for sig i Smaaartikler, ligeledes hvad der angaar Kryptogamerne, medens det øvrige endnu henligger i temmelig raa Tilstand – lejlighedsvis nedskrevne Tanker, Bidrag fra en Mængde Bekjendter, især forhenværende Elever, samlede blandt Almuen rundt om i Landet, samt Uddrag og Notater fra talrige Skrifter.

Godt en måned efter (24. juli) skriver Rostrup igen til Warming:

Efter megen Betænkelighed har jeg endelig besluttet mig til at sende Dem et Parti af mine Samlinger vedrørende *Danske Plantesagn*. Jeg har undertiden været meget nær ved at kaste hele Historien paa Ilden, medens jeg til andre Tider syntes ret godt om enkelte Afsnit. Jeg vil nu overlade til Dem at bedømme, om Indhold og Form er passende for Tidsskriftet. ... Men selvom De slet ikke finder, at Manuskriptet egner sig til Anvendelse for Tidsskriftet, vilde det være mig kjært at høre Deres Mening om disse Samlinger og om deres eventuelle Offentliggørelse paa en eller anden Maade, netop fordi jeg selv er i saa stor Tvivl om hele Sagens Værdi.

Warming og hans to medredaktører besluttede efter nogen diskussion at lade det tilsendte trykke i deres *Tidsskrift for populære Fremstillinger af Naturvidenskaben*. Fra 1875–79 offentliggjorde det de kulturhistoriske oplysninger om røn, hyld, birk, el, pil og mistelten – kun sidstnævnte med forfatternavn,

de øvrige med pseudonymet ”5–16”. I artiklen om mistelten brugte Rostrup et Grundtvig-citat, og det gav anledning til, at Warming modtog et anonymt brev, underskrevet ”2 Abonnenter”. Warming lod det gå videre til Rostrup, der morede sig kosteligt:

... At jeg, der alle mine Dage har været en, om end ikke fanatisk, Modstander af Grundtvigianismen, bliver anset for at være en ærke grundtvigiansk Skribler, er uimodstaelig komisk. De har fuldkommen Ret, naar De betragter min Opfattelse af Grundtvigs ”Autoritet” i botaniske Spørgsmaal ikke blot halvt, men *helt* ironisk. Der er vist faa, som har havt mindre Begreb om Naturen end Grundtvig; hans Udtalelser er jo kun medtagen som et Curiosum, der dog ikke er uden en vis Genialitet. Men de ”2 Abonnenter” ynder rimeligvis i det hele ikke den Art Undersøgelser, som mine *Plantesagn*, og de har rimeligvis hverken Begreb om, at slige kulturhistoriske Sammenstillinger kunne have mangesidig Interesse, eller Kjendskab til den ikke ringe Litteratur af denne Art, som findes i Udlandet, eller Kundskab om, at mange dygtigere Naturforskere have syslet med lignende Samlinger. *Plantesagnene* have jo iøvrigt indtaget en saa underordnet Plads i Tidsskriftet, at jeg ikke kan forstaa, at de have kunnet forarge selv saadanne, som ikke kunne sympatisere med slige Samlinger eller som endog ganske misforstaa dem. Jeg begriber ikke, hvorfor de ”2 Abonnenter” ere *nodte til at tyre den Slags* – de kunde jo ganske simpelt springe saadanne Artikler over; der er saamænd Læsning nok i vore Dage. Hvem der skriver et Sprog som de ”2 Abonnenter” bør iøvrigt ikke optræde som Smagsdommere. Men nok herom ...

Rostrups etnobotaniske arbejder, som ikke hører til hans mindst interessante, omfatter foruden de ovennævnte plantesagn: Gul okseøjes navn, indvandringshistorie m.m.,⁴⁸ de blomsterløse planters folklore,⁴⁹ rosens, liljens og violens kulturhistorie.⁵⁰ Rostrups

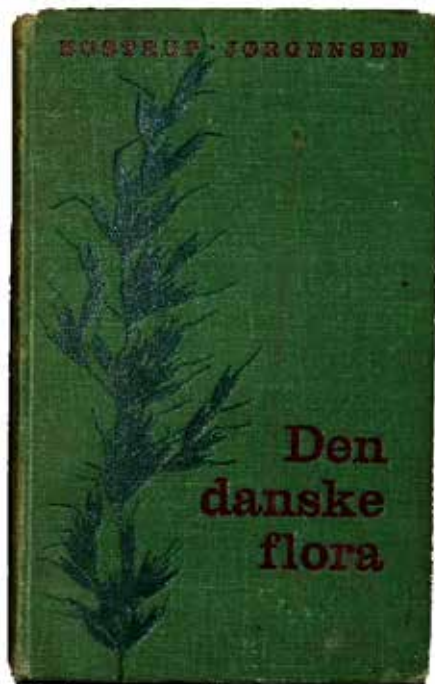
arbejde om planteverdenen i *Danmarks Natur* 1899 og om marktidselelen rummer også en del etnobotanik.

I det hele taget er ingen dansk botaniker, hverken før eller siden, nået op på højde med Rostrup i litterær virksomhed. Det er virkelig helt utroligt, hvad han nåede at skrive ved siden af sit arbejde som lærer. Bibliografien til Carl Christensens *Den danske Botaniks Historie* (1924–26) registrerer ikke færre end 296 afhandlinger og bøger plus 31 utrykte manuskripter, hvoraf de 83 (+ 13 mss.) blev til under opholdet i Skårup. Reelt skrev han mange flere, idet mange af bibliografiens numre dækker en række artikler, således 91 stikordsartikler i *Landbrugs-Ordbogen* 1876–83.

Men det værktøj, som mere end noget andet gjorde navnet Rostrup kendt i vide kredse, blev dog hans fortræffelige *Vejledning i den danske Flora. En populær Anvisning til at lære*

at kjende de danske Planter. Det udkom første gang 1860, altså kun to år efter ankomsten til Skårup. Den ansatte, for tidligt bortgangne botaniker C. Vaupell havde opfordret ham til at skrive en flora, der var mere handy og populær i fremstillingen end Johan Langes digre *Haandbog* på 696 sider fra 1850–51. Og Rostrup var den rette til at løse opgaven; han havde alle forudsætninger for at skrive en i bedste forstand populær flora. Uden at bruge for mange fremmedord gav han korte og præcise beskrivelser af de enkelte arters vigtigste kendetegn, nævnedede voksesteder, udbredelse o.s.v. Førsteudgaven (VII + 248 sider) omfattede ingen af de arter, som kun forekom i en enkelt egn, samt visse for amatører vanskelige slægter som star (*Carex*), således at kun cirka halvdelen af Danmarks blomsterplanter var med. I 2. udg. (oplag) 1864 blev tilføjet et afsnit om bregner, ulvefødder og padderokker, og fra

Rostrups Den danske flora publicerades 1860, men har sedan kommit ut i många reviderade utgåvor, varav den senaste kom 1973.

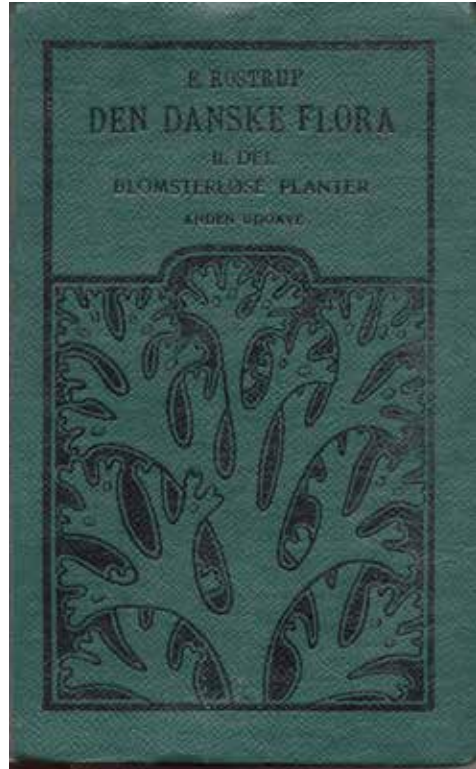

og med 4. udg. gav bogen bestemmelsesnøgler til hele den danske flora. Endelig i 1869 skrev Rostrup efter opfordring fra mange naturhistorielærere et lille tillæg *Blomsterløse Planter*. Skønt han kun medtog de mest almindelige arter og atter kun dem, der lod sig bestemme uden mikroskop, talte førsteudgaven ca. 450 arter.

De få år, som gik mellem hver ny udgave, viser, at hans flora havde stillet et ægte savn. Den nåede en efter danske forhold usædvanlig stor udbredelse, gjorde forfatterens navn kendt og skattet over det ganske land og har sikkert vundet botanikeren mange venner og dyrkere. Rostrup selv besørgede de ti første udgaver, sønnen Ove II.–14. udg. – i 100-året for udgivelsen kom 19. udgave ved C. A. Jørgensen, men med ændringer *så store og af en sådan karakter, at den nye bog næppe vil kunne bruges ved klasseundervisning sammen med de tidligere udgaver* (forordet).

Få eller ingen af vore botanikere har i den grad bidraget til at popularisere den ”kedelige” botanik og til at bringe kendskabet til vore medskabninger planterne ud i den brede befolkning. ”Rostrup” har fulgt utallige på deres færden i naturen, bogen er blevet slidt til laser af lægfolk og lærde – ”Rostrup” er ikke bare en bog, men et begreb!

Hans inspirerende undervisning på seminariet kom som nævnt også til at betyde, at flere af eleverne dyrkede botanikeren resten af livet.³¹ Det gjaldt bl.a. den siden så berømte gæringsfysiolog Alfred Jørgensen (dimitteret 1868), Anton Andersen (dim. 1876),³² som Rostrup hjalp med manuskriptet til vor første – og eneste – etnobotaniske bog *Fra Planternes Verden* (1885), og Severin Petersen (dim. 1861). Som lærer i Slotsbjergby ved Slagelse fik Severin Petersen en dag i 1881 øje på en klynge særligt smukke svampe; den vakte hans interesse for plantegruppen, han indledte en livlig brevveksling med sin gamle lærer og fik fra ham megen vejledning og hjælp, så han i 1904

Rostrup publicerede 1869 Den Danske Flora II - blomsterløse planter. Omslaget från andra upplagan från 1925.

kunne påbegynde og syv år senere afslutte et stort værk om hatsvampene.

Lige før Rostrup forlod Skårup, kom han også i forbindelse med en ung gartnerlærling i Svendborg Jakob E. Lange. Denne blev siden lærer ved Dalum Landbrugsskole og forstander for Fyens Husmandsskole og havde to højst forskellige passioner: georgisme og paddehatte. Også Jakob E. Lange skrev og tegnede et stort værk om svampene.

Det er træffende blevet sagt om Rostrup, at han var ikke stuelærd, men naturlærd. Han ejede en sjælden færdighed i at fatte og blive fortrolig med naturens mangfoldige forhold, en intuitiv evne til straks at finde det væsentlige

ved en ting og et medfødt skarpt blik for helheden i detaljen parret med en fænomenal hukommelse og udpræget ordenssans.

Rostrup er rimeligvis den mest alsidige kender af dansk planteliv, som har levet. Han studerede gennem et langt og virksomt liv både blomstrende og blomsterløse planter, vildtvoksende og dyrkede, sunde og syge vækster – beherskede så mange felter som floristik, plantepatologi, etnobotanik, zoologi, fysik og kemi, meteorologi, matematik, tegnekunst. Men først og sidst var Rostrup en *dansk* naturforsker ... en af de meget få herhjemme, som det blev forundt at blive banebrydende på sit specielle område, nemlig plantepatologien.

Aldrig henvendte nogen sig forgæves til Rostrup med spørgsmål. Og alle svar prægedes af hans tjenstvillighed og urokkelige søgen efter sandheden. I sine værker bruger han praktisk taget intet fremmed kildestof; overalt, hvor det lod sig gøre, anstillede han som en yderst samvittighedsfuld forsker egne undersøgelser, før han greb pennen.

Når han fik udrettet så meget som lærer, som forsker og forfatter, må det tilskrives dels hans uhyre flid, en særegen støt arbejdsmetode, og dels en gennemført orden med alting. Om morgenen plejede han at notere de forskellige arbejder op, der skulle udføres dagen igennem; de enkelte punkter blev så streget ud, efterhånden som han besørgede dem.

Men til trods for en kolossal arbejdsbyrde savnede han tilsyneladende aldrig tid. Han hørte til den sjældne mennesketype, der får udrettet en forbavsende masse uden at virke fortravlet. Når undervisningen på seminariet var endt, drev han videnskabelige sysler, besvarede talrige forespørgsler, førte en stor privat korrespondance, deltog i selskabelighed, botaniserede o.s.v.

Som lærer og ikke mindst som ekskursionsleder havde Rostrup fremragende evner. Med sit helt enestående kendskab til så at sige alle naturobjekter blev han næsten aldrig eleverne

svar skyldig. Og de kunne ellers finde på at stille de særeste spørgsmål. *Vi holdt meget af Rostrup. Trods det, at han var lille af Vækst, kunde han nok sætte sig i Respekt ... vi var ikke gladere, end naar han tog os med ud paa Ekskursioner i Omegnen, f.Eks. langs Vejstrup Aa eller til Skaarupøre.*⁵³ Her følger (i uddrag) en elevs dagbogsoptegnelser fra mandag den 19. april 1880:⁵⁴

Om Eftermiddagen, da vi i første Time skulde have Rostrup, gik vi ned til Stranden paa en længere botanisk Ekskursion. Kl. 2 ½ samledes vi paa Gymnastikpladsen for en Del i Sommertøj og med Botaniserkasser. Lidt efter kom Hr. Rostrup og vi fulgtes nu ad allesammen. ... Undervejs fortalte Hr. Rostrup noget om de Planter, vi fandt, og Hansen (Skerninge) opskrev Navnene paa de Planter, vi fandt i Blomst, og paa dem, der havde halvt Løvspring. Endelig naaede vi ned til Skovmøllen, som ligger indesluttet mellem høje Banker tæt ved Stranden. Her findes mærkelig nok et Par Lyngbakker, og da de ligger godt for Solen, fandt vi her mange Planter. ... Vi fulgte nu Stranden, til vi naaede en høj Skrænt, hvor vi alle steg op. Her i nedfaldent Løv og spirende Urter nød vi saa en ringe Forfriskning af medbragt Mad. Hr. Rostrup spiste Pandekager. Derpaa fortsatte vi ad Vejen langs Stranden, idet vi stadig opdagede nye Planter. Omsider naaede vi Skaarupøre By, og her nede ved Stranden foreslog Hr. Rostrup, at vi skulle prøve, hvor højt vi kunde kaste en Sten. Larsen (Kallerup) kunde kaste næsten 200 Fod lodret op (ca. 67 m), beregnet efter Formlen $s = \frac{1}{2}gt^2$. Ved Vejen, som skulde føre os tilbage til Skaarup, mente Hr. Rostrup, at vi kunde gaa hen i Kroen og drikke et Glas Øl. Dette gjorde vi, men vi havde nær ikke faaet noget. Halve Bajere havde de ikke, og det øvrige Øl var i en Dunk. Efter denne Forfriskning gik vi atter hjemad. Paa Vejen sang vi for Hr. Rostrup, og under Muntherhed naaede vi hjem hver til sit. Klokken var da 7 ½ ...

Som skolemand, forsker og skribent var Rostrup nøgtern, kort og klar i udtryksmåden, ingen ynder af hypoteser og mange overflødig ord. Hans stemme kunne få en lidt snerrende klang og forelæsningerne undertiden virke noget tørre og tunge, men takket være deres rigdom på egne naturiagttagelser virkede de alligevel fængslende på tilhørerne. Privat var Rostrup elskværdigheden selv, jævn og ligetil, med mange venner blandt unge og gamle, herremænd som småkårsfolk. Selv da han var nået godt op i årene befandt han sig vel i ungdommens kreds, og hans nærværelse virkede aldrig trykkende på stemningen.

Af temperament var Rostrup yderst rolig og fredsommelig, og han kom sjældent i affekt. Han afskyede alle intriger og pennefejder – og dem var der ellers nok af dengang inden for dansk botanik. Vist nok kun én gang deltog han i en polemik, nemlig da der blev rejst et uberettiget angreb på Foreningen til Kulturplanternes Forbedring 1883. *Det er bedrøvelige Stridigheder, man jævnlig hører fra den kjære botaniske Forening*, skriver han til Joh. Lange (28. febr. 1882), *saa hvem der som jeg hader den Slags Fejder maa jo være glad ved at befinde sig noget afsides og dermed nogenlunde udenfor Striden*. Som vi senere skal erfare undgik Rostrup imidlertid ikke at blive genstand for intriger fra kollegers side.

I ensomme stunder og navnlig i sine unge år kunne han være temmelig melankolsk. Men stort set ejede han et lyst syn på tilværelsen og en lun humor. På folk, der kun kendte ham flygtigt, kunne han virke noget tør, mut og fämælt, men hans taler og breve krydredes gerne af munter skæmt, og selv satte han stor pris på, at andre serverede *attisk salt* for ham. *Min Livsanskuelse er og har altid været, at man maa sætte et godt Humør som det højeste i Livet; at man skal søge at være glad og tilfreds, saalænge det er muligt, og bidrage, hvad man formaa, til at udbrede sin Glæde og Tilfredshed til alle sine Medmennesker.*⁵⁵

Blandt Rostrups efterladte papirer fandt man et håndskrevet vers af ukendt oprindelse, der kunne sættes som motto for hans livsgerning:

Naar ikkun Du vandrer den lige Vej
og Din Tid med Passeren maaler,
vil Lykken Dig sikkerlig svigte ej
og Du faar al den, som du taaler.

Selvom heller ikke han blev skånet for livets modgang og sorger, var han uden tvivl en lykkelig mand, der følte en dyb glæde ved arbejdet og havde et godt helbred til de sidste år.

Rostrups virke som foredragsholder, videnskabsmand, konsulenttjenesten, studierejserne fik et stadig større omfang, og det stod efterhånden både ham og mange andre klart, at et så omfattende arbejde umuligt i længden kunne forenes med stillingen som seminarielærer (han underviste i det sidste år 27 timer ugl.) i Skårup. Rostrup måtte gang på gang søge orlov for at kunne klare sine mange tillidshverv.

Dertil kom, at gagen var yderst beskedent – i 1883 med personligt tillæg og dyrtidstillæg i alt 2.410 kroner – og at de politiske forhold ("visnepolitiken") var ugunstige for deres forbedring. Og endelig interesserede undervisningen ham heller ikke så meget mere som i de første år, da lærerne selv eksaminerede ved afgangsprøven. Loven af 25. juli 1867 (senere annulleret) "umyndiggjorde" lærerpersonalet for så vidt som den bestemte, at afgangseksamen ikke længere skulle holdes på seminarierne, men for en beskikket kommission i København, Odense og de andre store byer. Det taltale ikke Rostrup, at undervisningen fra nu af fik karakter af lektieterpning, og at lærerne blev udelukket fra bedømmelsen af deres egne elever.

Af brevvekslingen med botaniske fagfæller fremgår det klart, at Rostrup selv følte sin

stilling mere og mere utilfredsstillende. Over for Warming nævner han *den Krog af Tilværelsen, hvor jeg befinder mig*,⁵⁶ og han beklager ikke at kunne møde Joh. Lange i København i påsken – *mine Finantser tillod vanskelig en saadan Rejse i Øjeblikket*.⁵⁷ Det geografiske Selskab indbød ham til en ekskursion i Norge, og han havde naturligvis brændende lyst til at være med,

men desværre er Vanskelighederne for mig saa store, at jeg i høj Grad betvivler Muligheden af, at det lader sig gjøre og maa derfor henvise Det geografiske Selskab til andre ”løse og ledige” Botanikere. Bortset fra Vanskeligheder som Standsninger af paabegyndte litterære Arbejder, fra en Datters Confirmation og en Søns eventuelle Anbringelse i Herlufsholms Skole i Sommer,⁵⁸ hvilke altsammen endda lod sig overvinde, saa kommer dertil de største Vanskeligheder, nemlig Besørgelsen af mit Embede, som umuligt kan passe sig selv saa længe ...

Skulle det også lykkes at finde en vikar, måtte Rostrup selv betale ham, og han

vilde dog være nødt til, paa en eller anden Maade, at søge Hjælp til de ikke faa Bekostninger m. H. t. Eqvipering m.m., som vilde blive en nødvendig Forudsætning for Rejsen. Haaber, det vil lykkes at finde en anden dertil kvalificeret Mand, som ikke er saa bundet af sine Forretninger.⁵⁹

Engang fik Rostrup et sjældent værk til låns i 6 uger og lagde alt til side for at gennemgå og ekscerpere tekst og tegninger – *naar man i en saadan for litterære Hjælpemidler blottet Krog som Skaarup har faaet fat i et saa vanskeligt ... Værk, da maa man jo benytte Øjeblikket*.⁶⁰ Efter sommerferien 1882 kom en svensk student Johanson til Skårup for på den navnkundige

professor Fries' anbefaling at studere mykologi (svampelære) under Rostrups vejledning i seks uger. Efter afrejsen skriver Rostrup til Warming: *Han rejste for 8 Dage siden, og jeg savner ham meget i min isolerede Stilling*.⁶¹

Allerede i 1879 prøvede Rostrup at komme bort fra Skårup, idet han søgte stillingen som docent i økonomisk havebrug ved Landbohøjskolen som J. A. Dybdahls efterfølger. *Jeg er iøvrigt temmelig sikker paa ikke at faa den*, hedder det i et brev til Warming⁶² – og valget faldt da også på Lerchenborg-gartneren, havebrugs-kandidat Carl Hansen. Det vakte nogen forbavselse og misfornøjelse hos Landbohøjskolen lærerstab, der havde anset det for givet, at Rostrup fik pladsen.⁶³ En del tyder på, at visse kræfter bag kulisserne havde modvirket Rostrups placering på en lærestol i hovedstaden – den 17. januar 1880 skriver han til Warming:

[Japetus] Steenstrups Bemærkninger til Dem undrer mig ikke. Skjønt han ellers idetmindste at dømme efter mundtlige og skriftlige Ytringer, synes at paaskjønne mine Arbejder [se s. 382], saa har han aldrig villet støtte mine Bestræbelser for at erhverve mig en Stilling i Hovedstaden, men har afvist mig med Talemaader om Ulemper ved Opholdet i Hovedstaden, den langt større Behagelighed ved at bo paa Landet, om at jeg kunde udrette mere i Skaarup o.s.v. Jeg kan jo ganske vist ikke gjøre mindste Fordring paa, at Steenstrup paa nogen Maade skulde interessere sig for mig, men naar han alligevel synes at gjøre det, saa er det en egen Maade at vise sin Velvillie paa, at ønske mig hele Livet igjennem begravet i en Krog paa Landet, uden Samfund [samkvem] med andre Naturforskere, og med en ussel Gage af lidt over et Par Tusinde Kroner, uden privat Formue, en Gage, som tilmed ved fuldstændig uforståelige Beregninger i Finantsministeriet er i Aftagende i Steden for at Gager dog ellers pleje at voxer, og desværre ere Ministeriets Afgjørelser inappleable, thi Embedsmænd er jo nu afskaarne

fra at søge deres Ret ved Domstolene. Der hersker den Vilkaarlighed og Anomali i Gageringen, at en meget yngre lærer her ved Seminariet (en Seminarist som er bleven Sang- og Musiklærer) faar højere Gage end baade jeg og min Collega, cand. theol. Friis, skjønt vi, der kom samtidig hertil, har været ansatte her dobbelt så længe som den omtalte Sanglærer, som dog begyndte ganske paa samme Vilkaar som vi. Jeg nævner kun denne Sag for at De kan se, at man er daarligt stillet i pekuniær Henseende, og at man ikke er fri for Ærgrelser paa Landet.

S[teenstrup]'s Sammenligning med de unge Mennesker fra Provinserne, der sendes til Kjøbenhavn og siden opgives af Understøtterne – den ”kan jeg ikke”. Foreløbig finder jeg den en Smule krænkende.

Da jeg i sin Tid blev bekendt med Statutterne for ”Carlsberg-Fondet”, tænkte jeg unægtelig paa, at jeg maaske en Gang kunde komme i Betragtning under en eller anden af de mange Afdelinger, hvorunder Stipendier og Honorarer kunne uddeles, men efter de Erfaringer, jeg har gjort, er jeg paa gode Veje til at komme bort fra min Vildfarelse. Men – nok herom.

Med sine talrige afhandlinger og artikler om plantesygdomme (ikke mindst skovtræernes), foredrag og beredvillige svar på forespørgsler fra privatfolk, selskaber og statsinstitutioner var Rostrup efterhånden blevet en landskendt mand, og adskillige fremskridtsvenlige personer indså det urimelige i, at en så alsidig forsker skulle forblive i Skårup. Han måtte til hovedstaden for der helt at kunne ofre tid og kræfter på det område (plantepatologien), hvor han forlængst havde indlagt sig så store fortjenester.

Omkring 1880 forsøgte Landhusholdningsselskabets sekretær J. C. la Cour at få Landbohøjskolen til at oprette et nyt docentur for Rostrup, men det mislykkedes. Også Hedeselskabet nærrede i høj grad interesse

Ett aktuellt exempel på trädskjudomar är aspskottsjukan, som orsakas av en för ask (Fraxinus excelsior) skadlig svamp. Foto: Håkan Tunón.

for Rostrups undersøgelser af snyltesvampe i nåltræer. Fra 1877 havde han bragt forstpatologiske årsoversigter i Tidsskrift for Skovbrug, og 1880–83 foretog han rejser til de hjemsøgte plantager i Midt- og Vestjylland, ligesom han i Sverige sammenlignede

naturlige fyrreskovs tilstand med de danske kulturskovs.

Hedeselskabets ledende mænd, Mourier-Petersen og E. Dalgas, rettede derfor i 1882 en henvendelse til Landhusholdningsselskabet. De foreslog, at begge institutioner i fællesskab opfordrede indenrigsministeriet til at skaffe Rostrup fast ansættelse. Det var ønskeligt, ja nødvendigt, at *Seminarieleærer E. Rostrup frigøres fra sin Virksomhed ved Skaarup Seminarium, for helt og holdent at kunne hellige sin store Indsigt, sin Tid og sine Kræfter til at yde vejledende Assistance, hvor Sygdomme optræder paa en ødelæggende Maade*.⁶⁴

Uvidende om disse forhandlinger gjorde Warming i 1882 et forsøg på at komme Rostrup til hjælp. Warming havde fået et fristende tilbud om et professorat i Stockholm og foreslog nu, at Rostrup søgte stillingen efter ham som docent i botanik ved universitetet. Rostrup svarede fra Skårup (6. april 1882) bl.a.:

Skjønt jeg jo vistnok ikke vilde undgaa min Part af "Haan, Drilagtighed og Pinagtighed",⁶⁵ saa vilde jeg dog næppe have betænkt mig paa at følge Din Opfordring, med Beredvillighed gjøre Forsøget og anstrenge mig for at opnaa Stillingen – hvis Dine Forslag vare kommen en Maaned tidligere. Nu skal Du høre.

Jeg vil da sub rosa betro Dig en anden Hemmelighed, som synes at maatte komme aldeles paa Kant med Dine velvillige Planer med mig. Jeg fik nemlig for en Maaned Tid siden underhaanden Forespørgsler samtidig fra Landhusholdningsselskabet og Hedeselskabet, om jeg havde noget imod en af de tvende Selskabers Bestyrelse fattet Plan, hvorom der foreløbig var konfereret med [konseilspræsident og finansminister] Estrup, der var velvillig stemt for Sagen. De to Selskaber vilde nemlig indgaa med en officiel Henvendelse til Regjeringen for at formaa Staten til at give mig en fast Ansættelse, saa at jeg kunde flytte til Kjøbenhavn og "helt og holdent hellige

mig til Studiet af Snyltesvampe og deres Angreb paa Landbrugs-, Forst- og Havekulturer", samt tillige, hvad Estrup tilføjede, holde Forelæsninger over Plantesygdomme. En af Aarsagerne til de tvende Selskabers Idé er vistnok, at det er dem bekjendt at jeg i Aarenes Løb faar en betydelig Mængde Forespørgsler fra Land-, Skov- og Havebrugere om Sygdomme hos alle Slags Kulturplanter, ledsagede af selve de indpakkede Patienter, hvilke gratis Konsuleringer optage en betydelig Del af min Fritid ... Desværre beror jo Afgjørelsen ikke alene paa de nævnte Selskaber og paa Regjeringen, men kræver Rigsdagens Samtykke, hvad der under de nuværende ulykkelige politiske Forhold er uberegneligt. Det er for mig meget uheldigt, at to hver for sig saa fristende Forslag komme saa at sige samtidig; det gaar jo ikke an at lade det ene falde for at gribe efter det andet – det vilde let gaa som det gik Katten med Rotten og Musen. Planen med at skaffe mig en fast Stilling som en Slags Stats-Mykolog – noget helt nyt! – tiltaler mig naturligvis i højeste Grad, og en saadan Virksomhed vilde jo fuldstændig kongruere med mine Evner og Tilbøjeligheder.

Men de negative kræfter fortsatte i baggrunden, og Rostrups brev til Warming et par måneder senere (10. juni) vidner herom: *Sagen staar nu klar for mig. Jeg agter ikke at gjøre et eneste Skridt m. H. t. Din tidligere Tanke om, at faa mig til Afløser. Jeg har i den sidste Tid været i megen Tvivl om hvad jeg skulde gøre ... nu falder Tvivlen bort af sig selv ...*

Og han tilføjer bittert:

... jeg [kan] jo ikke fragaa, at adskillige Enkeltheder blandt Dine Meddelelser har i ikke ringe Grad ærgret mig og bragt mig uventede Ydmygelser. Efter baade mundtlige og skriftlige Ytringer til mig, i Løbet af flere Aar, fra saa godt som alle fremtrædende Botanikere hos os, havde jeg Grund til at tro, at der ikke vilde rejse sig nogen Opposition

mod mit Kandidatur, undtagen maaske fra en ganske enkelt side. Men det lader jo nu til, at hele Skaren er imod ...

Saa længe jeg har holdt mig rolig herovre i min Krog og ikke været i Vejen, saa er jo alt gaaet fortræffeligt – de absentibus nil visi bene [den fraværende er ikke velset] – og jeg har aldrig hørt andet end Beklagelser over, at jeg skulde tilbringe mit Liv saa afsides fra den videnskabelige Verden; aber nun!

Jeg har nu i Sinde at sætte alle Sejl til for at opnaa at ”komme paa Finantsloven”, foreløbig haabende, at jeg i denne Retning ikke vil finde saa megen Modstand eller saa mange Rivaler. Min gode Ven og Velgjører Kammerherre Berner-Schilden-Holsten [Holstenschus] har lovet at tale min Sag hos sin Svoger Estrup og til [indenrigsministeren Erik] Skeel, naar han om kort Tid kommer til Kjøbenhavn ...

Sagen var kommet i skred, men endnu langt fra vundet. Der gik måned efter måned uden nogen afgørelse. Efteråret 1882 drog Rostrup på den ovennævnte studierejse til Sverige, og straks efter hjemkomsten først i oktober ledte han i finanslovsforslaget forgæves efter dette punkt. Skuffet og modløs skriver han til Warming den 15. oktober:

Jeg kan ikke finde Spor i Finantslovsforslaget af, at man har villet havt nogen Ulejlighed af mig. Det gaar formodentlig med disse Udsigter ligesom med alle de andre Planer, man har havt med mig – Taagebilleder, som for dunste, uden at nogen veed, hvor de blive af! Næste Uge, 22.–28. Oktober, agter jeg at tilbringe i Kjøbenhavn, og skal da, haaber jeg, faa Rede paa Sagen – hvis der er nogen.

Og endnu fem måneder senere: *Finantsloven er jo endnu ikke engang naaet til 3die Behandling i Folketinget, saa at jeg fremdeles svæver i Uvished om min fremtidige Existens.*

Men så lysnede det. Rostrup modtog i Skårup et meget fornemt dokument fra indenrigsministeriet, dateret 21. april, hvori det bl.a. hed, at rigsdagen under behandlingen af finansloven for 1882/83 ville drøfte en tillægsbevilling til docentlønningerne ved Landbohøjskolen med 2.400 kroner, således at der kunne ansættes en docent i plantepatologi. Ministeriet spurgte, om Rostrup var villig til at modtage denne ansættelse.

Kort efter modtagelsen skrev han til Joh. Lange, at han under alle omstændigheder ville tage mod tilbudet, men at han jo ikke kunne leve af de 2.400 kroner, hvorfor han ville rejse til København og i ministeriet gøre opmærksom derpå. Her fik han et vink om, at de vanskelige politiske forhold gjorde det nødvendigt at gennemføre ”Lex Rostrup” i to tempi. Og på finansloven 1883/84 blev der tilstået ham et honorar på 2.000 kr. for virksomheden som konsulent i plantesygdomme.⁶⁶ Rostrups samlede indtægt nåede da op på højeste professorsgage.

1. august 1883 forelå hans officielle udnævnelse som docent i plantepatologi,⁶⁷ fra 1. april 1884 tillige som Danmarks første statskonsulent. I disse stillinger virkede Rostrup til død, fra 1902 med titel af professor.

Således sluttede opholdet i Skårup, kort før han kunne have fejret 25 års jubilæum som lærer ved seminariet.⁶⁸ Familien forlod Bakkehuset den 8. oktober 1883 efter at have gjort nogle og tyve afskedsvisitter. I seminariets årsberetning for 1882–83 skrev forstanderen, prof. Schurmann:

Nu ved Undervisnings-Aarets Slutning [have vi] med Beklagelse at meddele et Lærerskifte som nær forestaaende, idet Lærer Rostrup har af Indenrigs-Ministeriet modtaget Ansættelse som Docent i Plante-Pathologi ved den kongl. Veterinær- og Landbo-Højskole ved Kjøbenhavn fra 1ste August d. A. at regne.

Efter at have rost Rostrup for *den anerkjendte Dygtighed og Troskab*, hvormed han løste opgaven at føre lovbestemmelserne fra 1857 ud i livet, fortsætter forstanderen:

Men skjønt Hr. Rostrup hidtilværende Stilling ikke ligefrem har været til Hinder for, at han paa forskjellig Maade har kunnet lade Frugterne af sit Arbejde komme ogsaa det Almene til Gode – gennem Skrifter, særlig paa Botanikens Omraade, ved offentlige Undersøgelser, iværksatte efter Regjeringens Opfordring, ved virksom Deltagelse i forskjellige Foreninger med videnskabelige eller praktiske Formaal –, saa tør man dog fra et almindeligt Synspunkt kun ønske baade ham selv og hans Videnskab til Lykke med, at der har aabnet sig for ham en Stilling, der ganske anderledes vil yde Tid og Lejlighed baade til Studier og til omfattende og frugtbar Virke, end de herværende, altid noget snevre og bundne Forhold have kunnet tilstede. Men Seminariet har fuld Grund til at ledsage ham ved hans Bortgang herfra med en oprigtig Tak for henvend fem og tyve Aars trofast Virksomhed i dets Tjeneste.⁶⁹

Medens Rostrup som sædvanlig var på rejse, dog nu for alvor i embeds medfør, drog fru Rostrup og datteren til København og fandt langt om længe en lejlighed i et villakvarter: Forhaabningsholms Allé 7. Her boede familien siden. Rostrup havde, i en alder af 52 år, omsider opnået den stilling, der helt svarede til hans evner. Og for anden gang faldt det i hans lod at føre et nyt fag frem ved en skole.

Rostrup virkede i endnu 24 år, men da det i nogen grad falder uden for denne artikels rammer, skal jeg indskrænke mig til kun at nævne det væsentligste, og hvad der kan have lokalhistorisk interesse.

Den konsulenttjeneste, han havde startet i Skårup, blev nu sat i system. I tidsrummet 1884–1905 besvarede han ikke færre end 4 345 skriftlige forespørgsler eller cirka to hundrede

årligt. Alligevel fik han tid til at skrive en lang række videnskabelige afhandlinger, så godt som alle om mykologiske emner. Efter Skårup-tiden beskæftigede han sig ikke mere med blomsterplanterne bortset fra de nye udgaver af flora'en. Til en kendt menneskelæge bemærkede Rostrup med et lunt blik bag lorgnetterne: *Ser De, hele forskellen mellem Dem og jeg er jo kun, at Deres patienter kommer og tår plads i venteværelset, mens mine patienter bli'r sendt mig med posten!*⁷⁰

Fra 1860 og til sin død havde Rostrup samlet svampe, for det meste i ferierne og ofte bistået af hustru og børn. I alle disse år førte han nøje dagbog over nye fund og iagttagelser. Han efterlod et noget nær komplet herbarium med ikke færre end ca. 30 000 svampe (ikke egentlige paddehatte, gær- og slimsvampe), som nu findes på Botanisk Museum.⁷¹ Sønnen Ove fulgte i faderens fodspor og blev en af vore fineste svampekendere. Med sit noget bohêmeagtige naturel var han imidlertid lidet produktiv.⁷²

Rostrup blev al den hæder til del, som et menneske kan forlange: Formand for Botanisk Forening 1884 til sin død, æresdoktor 1894, medlem af Videnskabsselskabet i Kristiania, æresmedlem af Gartnerforeningen og Det kgl. Haveselskab – dekoreret med dannebrogordenens ridderkors og sølvkors, med kommandørkorset af den norske St. Olavsorden, ridderkorset af den svenske Vasaorden m.v.

Skønt han utvivlsomt var glad ved at få nye og bedre studievilkår, giver han i ingen af sine breve udtryk for, at han så tilbage på Skårup-tiden med gru. 16. febr. 1885 takker han i et brev Hannibal Sehested for det Bevis, eg af Deres Udtalelser faar paa, at jeg ikke er glemt i min gamle Kreds. Jeg savner ganske vist den kjære Kreds og ikke mindst Brændskov, hvortil jeg i de senere Aar gjorde saa jævnlige Valfarter, altid blev modtaget med overordentlig Gjæstfrihed, og hvor jeg altid befandt mig saa ganske særdeles vel.

Emil Rostrup, fotograferet någon gång runt 1890. © Den Store Danske

Aaret efter rykker Sehested energisk for svar og inviterer ham samtidig til sankthansfest på Broholm. Rostrup svarer:

Jeg maa være i Besiddelse af en usædvanlig tyk Hjerne-kiste, siden der ikke er brændt Hul paa samme ved Hjælp af den Masse gløende Kul, som De har samlet paa mit syndige Hoved. Ja, den 23. Juni har jeg ganske vist hjemstøgt Dem adskillige Gange og er blevet lyst hjem med St. Hans-Blus paa Bankerne mellem Brændeskov og Skaarup.

Rostrup besøgte Fyn mange gange. 1885 opholdt han sig et par dage hos prof. Schurmann og besøgte forskellige venner på Fyn, bl.a. Gl. Klingstrup, Tangegaard, Broholm, brygger Schiøtz i Odense. November 1889 hilste han på Schurmann under gennemrejse. Efteråret 1887 og 1889, pinsen 1890 og juli 1891 atter paa Tangegaard; ved Klingstrup gravede han nogle "svovlgule anemoner" op og tog dem med til Sehested – *jeg antager dog ikke,*

at det bliver sidste Gang, jeg hjem søger de gamle kjendte Steder paa Fyn, hvis jeg da lever længe nok dertil. Juli 1889 et par dages ophold på Wedellsborg, en dag i Fåborg og med familien et par ugers ferie på Fanø. Pinsen 1891 hos fætteren skovrider Lymann, Glorup, og til sølvbryllup sammesteds november 91, hvor han traf mange gamle bekendte fra egnen. September 1899 på Broholm. Medio juli 1900 ankom han med kone og datter til Carlseje på Langeland, men blev der angrebet af en heftig zona ("helvedesild") på det halve af hovedet og måtte holde sengen i seks uger, før han kunne rejse hjem.

August 1905 var Rostrup for sidste gang på sin lollandske fødegård. Februar 1906 døde hans hustru, hvorefter huset blev styret af datteren Asta. Mod slutningen var Rostrup svagelig, men kunne dog stadig passe sit arbejde. Omkring nytår 1907 blev han imidlertid pludselig stærkt angrebet af influenza, dengang en ofte livsfarlig sygdom. Og den 16. januar døde Emil Rostrup, knapt 76 år gammel – ved et mærkeligt sammentræf i samme tidlige morgentime som Botanisk Haves overgartner Th. Friedrichsen. Så godt som alle dagblade og tidsskrifter bragte nekrologer ved vor navnkundige forskers bortgang.

Halvtredie år efter (29. sept. 1909) afsløredes i Landbohøjskolens have en broncebuste af Rostrup, og der blev sunget en sang skrevet af fynboen lærer Anton Andersen, Rostrups elev. På soklen står FORSKEREN – LÆREREN – VENNEN.

Skaarup Seminarium vil altid betragte det som en Ære at kunne berette, at den bekendte Videnskabsmand en Tid lang har været Lærer her ved Seminariet, skrev J. Klingemann 1903.⁷³ Men kun få skårupianere forbinder i dag noget med navnet Rostrup. Derfor burde der blandt seminarieparkens monumenter for hæderkronede lærere også rejses et synligt minde om denne mand, som gennem et kvart sekel ofrede sine ungdoms- og manddomsår på at

dygtiggøre fire og tyve kuld nye lærere fra Skårup.⁷⁴

KILDER OG TILFØJELSER

- 1 Ikke Stensgaard nord for Nakskov, som anført af Christensen, Carl, 1924–26, *Den danske Botaniks Historie* I, København, s. 696.
- 2 *Personallhistorisk Tidsskr.* IV, 1883, s. 72f.; adskillige i R.s slægt forblev ugift eller efterlod ingen børn. Om R.s slægt og tilknytning til Lolland: Møller, F. H., 1962, i *Lolland-Falsters historiske Samfund*, s. 295–330.
- 3 Om R. som ornitolog: *Dansk ornitolog. Tidsskr.* 5, 1911, s. 134–47.
- 4 Da. R. afgik som formand, sygnede foreningen hen, indtil Eug. Warming overtog posten i 1862.
- 5 Senere publiceret som ”Lollands Vegetationsforhold”, 1864, *Videnskabelige Meddelelser fra Dansk Naturhistorisk Forening*, s. 37–119.
- 6 Beskrivelse af ”Gallemosen” på Lolland, i *Videnskabelige* [note 5], 1858, s. 121–126.
- 7 *Skaarup Seminariums Aarsberetning*, 1855/56, s. 18.
- 8 Seminariets brevprotokol 1858, nr. 123, 125, 130. Den 29/9 kom endnu en ansøgning. R. blev anbefalet til stillingen af bl.a. Japetus Steenstrup.
- 9 Skrivelse fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet 30/9 1858.
- 10 Brev til Betty Kielsen, Nakskov, 8/11 1858.
- 11 Brevprotokollen 1858, nr. 133.
- 12 Dec. 1880 forværredes Friis’ hypokondri i den grad, at han ved juletid måtte søge læge og indlagdes på Oringe i et halvt år.
- 13 *Skaarup Sem.s Elevforenings Aarskr.*, 1923/24, s. 13.
- 14 Brev til Betty Kielsen 24/7 1859.
- 15 Seminariets brevprotokol 1859, nr. 14, 41.
- 16 Brev til Joh. Lange 9/3 1865.
- 17 Bakkehuset er nu helt sammenbygget med Husholdningsskolen og har fast tag, men ellers er der udvendig ikke sket større ændringer siden da.
- 18 Brev til broderen på Stensgård 13/6 1875.
- 19 Mundtl. medd. af fhv. pedel C. F. Hansen, Skårup 1961.
- 20 *Elevfor.s Aarskrift*, 1940/41, s. 53.
- 21 Fire breve til familien om rejsens sørgmuntre strabadser er optrykt i *Jyllands-Posten*, 10/2 1963.
- 22 Brev til Betty Kielsen 19/11 1858, 25/11 1859.
- 23 F. 16/11 1842, cand. jur., kammerherre, hofjærgermester (1883), medl. af landstinget, konseilspræsident og udenrigsmin. 1900–01.
- 24 Opbevares nu af dyrlæge C. C. Matthiessen, Ullerslev; de botaniske optegnelser menes gået tabt ved en skolebrand.
- 25 *Tidsskr. for Landøkonomi*, 1907, s. 153ff.
- 26 R. har givet et rids af foreningens historie i *Om Landbrugets Kulturplanter* 11, 1894, s. 105–15.
- 27 Trykt i *Svendborg Amtstid.*, 29/5 1877, ref. i selskabets årsberetn. for 1877, s. 38–44.
- 28 Optrykt i selskabets årsberetn. for 1881, 1882, s. 40–47.
- 29 *Ugeskr. for Landmænd* II, 1881, s. 32.
- 30 Manuskript i Botanisk Centralbibliotek.
- 31 *Hospitals-Tidende* II, 1877, 4, s. 193–97.
- 32 Ms. i Bot. Centralbibl.
- 33 Beslutningen om at tilplante Sundet med tagrør blev truffet i byrådets møde 10/1 1883, jnf. næste note.
- 34 Blomberg, Aage Fasmer, 1956 [1750–1914], *Faaborg By's Historie* II, Faaborg, s. 365ff., jnf. 257ff.
- 35 Breve til Hannibal Sehested 17/7 1876, 14/2 1877, 16/2 1880, 29/4 1882.
- 36 *Botanisk Tidsskr.* I, 1866, s. 199–224.
- 37 Som fast ansat i statens tjeneste kunne R. imidlertid ikke modtage guldmedaljen.
- 38 *Aarboeg for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1877, s. 77–82.
- 39 Brev til Joh. Lange 8/5 1868.

- 40 Botanisk Forening ydede et tilskud på 30 rd. (brev til Joh. Lange 16/10 1867).
- 41 Udbyttet bearbejdede R. til en afhandling om Færøernes flora i *Botanisk Tidsskr.* 4, 1870, s. 5–109.
- 42 Ms. i Botan. Centralbibl. *Addit Skov. En botanisk Skitse* 1871, 4°.
- 43 Beretning herom til Foreningen for indenlandsk Frøavl, i: *Om Landbrugets Kulturplanter*, beretn. 1876–78, s. 19–32.
- 44 Trykt som ms. Kbh. 1879, 8°, 15 s.
- 45 Indberetningen til finansmin. trykt som ms. Kbh. 1883, 4°, 8 s.
- 46 Beretning i *Om Landbrugets Kulturplanter* 2, 1881, s. 58–66. – Vegetationen på de små øer Smørstakken og Vresen øst for Fyn er af R. beskrevet i Meddelelser fra den bot. For. i København 1890, 139f.
- 47 Ms. i Landbohøjskolens bibliotek.
- 48 *Landmands-Blade*, 1873, s. 446–48.
- 49 *Seminariets Aarsberetn.*, 1874/75, s. 3–23.
- 50 Oprindelig skrevet til *Dansk Folkekalender*, der ikke udkom, hvorefter manuskripterne i lidt ændret form blev optaget i *Illustr. Tid.*, 1876, s. 410f., 414–16.
- 51 Omtrent samtidig med at R. kom til Skårup, kom den bedste kender af vor mosflora Thomas Jensen til Ranum Seminarium og lokalfloresten Hans Mortensen til Jonstrup Seminarium.
- 52 Lærer i Havrehed, gift 12/11 1880 i Skårup.
- 53 En seminarists erindringer fra 1878–81, i: *Elevefor. s Aarsskr.*, 1938–39, s. 28.
- 54 *Elevefor. s Aarsskr.*, 1938–39, s. 31f.
- 55 Brev til Betty Kielsen 26/11 1858.
- 56 Brev 9/7 1873.
- 57 Brev 4/4 1874.
- 58 Blev optaget i 2. klasse 1/7 1877.
- 59 Brev til Joh. Lange 24/1 1877.
- 60 Brev til do. 7/3 1870.
- 61 Mellem den svenske student og R.s datter opstod et kærlighedsforhold, som endte tragisk. Han druknede kort efter i Sverige under et redningsforsøg – Asta R. forblev ugift til sin død.
- 62 Dat. 15/8 1879.
- 63 Det Classenske Fideikommiss havde på forhånd tilsikret R. ekstra 1000 kr. i løn som sekretær i frøavlforeningen.
- 64 Kølpin Ravn, F., 1908, i *Den kgl. Veterinær og Landbohøjskole 1858–1908*, s. 445f.
- 65 Åbenbart et citat af W.s brev; W. blev netop da udsat for stærk kritik fra botanikere i hovedstaden.
- 66 *Rigsdagstid.*, 1883/84, tillæg A, s. 43.
- 67 R.s afskedsansøgning blev sendt fra seminariet til direktion og ministerium allerede 16/5 1883.
- 68 R. afløstes af lærer Christen Krogsgaard fra den kommunale betalingskole i Hobro. Krogsgaard overtog alle R.s undervisningsfag.
- 69 *Skårup Sem. i Undervisningsåret*, 1882/83, s. 7f.
- 70 Garboe, Axel, 1954, i *Fyens Stiftstid. s kronik*, 1/7 1954.
- 71 Efter R.s død blev hele herbariet samt hans store samling på Landbohøjskolen gennemgået af botanikeren og apotekeren Jens Lind; resultatet blev i 1913 et på engelsk udgivet værk om 3 300 danske svampe med oplysn. om udbredelse og illustrationer af Ove R.
- 72 Mag. scient (bot.) 1890, 1891–1902 bestyrer af Dansk Frøkontrol, derefter uden fast ansættelse. Gift med zoologen Sofie R. (speciale: planteavlens skadedyr).
- 73 *Skårup Seminarium*, 1803–1903, s. 56.
- 74 En ny vej i Skårups østlige del er 1964 opkaldt efter Emil Rostrup.

Oplysninger til nærværende arbejde er hentet på Landsarkivet i Odense og fra Familiearkivet på Brøholm (nu Rigsarkivet) samt biografier i bl.a. *Botanisk Tidsskrift* 1908, *Landbohøjskolens festskrift* 1908, *Højskolebladet* 1901, *Dansk biogr. Leksikon*. Flere hundrede breve til Warming var desværre bortkommet på Botanisk Centralbibliotek. R.s sønnedatter, fru departementchef, rigsdagsstenograf E. Wilcke

~: 700 :~

VAGN J. BRØNDEGAARD

samt d'herrer dr. phil. Axel Garboe, rektor
G. Schmidt-Nielsen og gymnastikinspektør
Peder M. Trap bringes en hjertelig tak for
hjælp ved manuskriptets udarbejdelse.

DANSKE BØRNELEGE MED BLOMSTER OG ANDRE PLANTEDELE

Legetøj er det for hjertet, vel sandt! men er
der da noget
Meer end Legetøj meer end det Bedres
Symbol?
Intet er smaat i sig selv, og hver Ting i
Naturen
Villigt modtager sit Præg af den beskuende
Aand.
Saaledes er mikroskopisk den inderste Ver-
den udtrykket
I den barnlige Urt ...
(Staffeldt, Schack, *Nye Digte*, 1808, 162f.)

A. ORIENTERING

Indenfor Studiet af den Rolle, som Planteriget spiller i Folkloren, danner Vekselvirkningerne mellem Børn og Blomster et Kapitel af ganske særlig Interesse. Vore væksters forskellige Emner indgaar i en lang Række højst forskellige Lege, under hvis Udøvelse saavel Skønhedsfølelse som Opfindelsestrang udvikles. Børnene er instinktive Naturelskere; de farverige Blomster og mærkeligt udseende Plantedele drager dem til sig med uimodstaaelig

Magt. Og de fleste Børns medfødte Trang til at eksperimentere kan ikke finde et bedre Virkefelt end den vilde og dyrkede Floras mange forskelligeartede Frembringelser.

Barnets fordomsfri Sind er i langt højere Grad end de voksnes modtageligt for enhver "Ukrudtplantes" Skønhedsværdier; dets Fantasi faar Virkelighetens Verden til at forsvinde og Barnets Øjne ser selv den mindste Ting i et vidt perspektiv. Gennem et snævert personligt Forhold til den omgivende Natur udvikles Aandens og Haandens Skabeevne, og langsomt fører Legen Barnet fra den tvangsfri, men alvorsfulde Beskæftigelse til den Pligtkreds, som senere skal udfylde dets Liv og berige det.

Ikke desto mindre undervurderes Børnelegsplanternes pædagogiske Betydning, idet Børnenes Leg med disse Naturemner kun undtagelsevis behandles i Forbindelse med børnepsykologiske Studier. Men ogsaa indenfor andre Discipliner turde en nøjere Undersøgelse af de puerile Plantelege kunne afgive betydningsfuldt Materiale. I adskillige iøvrigt udmærkede kulturhistoriske, folkloristiske og filologiske Skildringer vil man forgæves lede efter en Omtale af dette Emne, der dog ofte frembyder Ting af betydelig udviklingshistorisk Interesse og som kan danne vigtige Støttepunkter for komparative Undersøgelser. I Børnenes Lilleputverden finder den opmærksomme lagttager forhold og

På sidorna 747-749 återfinns ett översiktligt register över danska, svenska och vetenskapliga växtnamn av relevans för artikeln.

Genstande, som forlængst er glemte eller nu kun træffes hos primitive Naturfolk. Glimtvis kastes da Lys over svundne Tidsaldre, og de enkelte Plantelege kan blive smaa Mosaiksten i et klarere Billede af Menneskets Kulturvej.

Legen betegner i sig selv den højeste aandelige Udvikling paa det givne Alderstrin og danner som saadan baade Prototyp og Afbillede af det paagældende Barns Anlæg og Vaner. Det udsaggivende for de fleste Børnelege er Glæden over at efterligne det sete, Omgivelsernes Genstande og de voksnes Virksomhed. Derfor holder Børnene mest af saadanne Objekter, som de selv finder frem til som egnede til et specielt Brug. Alle Tildragelser og Genstande, der kommer til Barnets Kendskab, danner Forbillederne til det selvdannede Legetøj, og det progressive Valg heraf synes i grove Træk at betegne den menneskelige Evolution. Det første, som de fleste Børn leger med, er Husdyr dannet af de mest primitive Genstande som hullede Sten, Kogler, Træstykker o.a. – altsaa en Beskæftigelse hentet fra Hyrdens og Bondens Virkefelt. Indbildningskraften besjæler disse rudimentære Ting og gør dem langt

mere værdifulde end det dyrest købte Legetøj. Under deres Færden i Naturen opsøger, samler og spiser de Frugter og Rødder ganske som vore Forfædre i "Samler-Stadiet". I en mere fremrykket Alder træder Efterligninger af de voksnes Beskæftigelse mere og mere i Forgrunden; Pigernes Leg domineres af Dukker og Redskaber, der har Moderens huslige Dagligliv som Forbillede, blandt Drengene; der i og for sig er mere nyskabende anlagt, afløses Husdyr-Legene snart af Leg med Skydevaaben, Baadebygning, Musikinstrumenter og andet, der afslører de naturlige Anlæg for Valg af Livsstilling.

Børnelegene veksler ikke alene i en fast Rytme Aaret igennem, saaledes at ganske bestemte Lege afløser hinanden til de skiftende Aarstider; ogsaa Legenes Art er forbavsende konstant fra Slægtled til Slægtled. Stort set er de Lege, vore Børn fordriver Tiden med, de samme som vore Forældre, Bedste- og Oldeforældre legede i deres Barndom – det gælder i hvert Fald Plantelegene. Komparative Undersøgelser i Udlandet viser yderligere, at disse florale Lege har et udpræget intereuropæisk Præg,

Carl Larssons skildring av lek med kottdjur, ur Spadarfvet. Mitt lilla landtbruk (1906).

"Kommer, kommer inte". Utsnitt ur en färgillustration av konstnären Josef Wilhelm Wallander, ur Lithografisk allehanda 1, 1861.

ja at adskillige af dem har en kosmopolitisk Udbredelse. Paa tværs af de politiske Grænser, under forskellige Himmelstrøg og gennem skiftende kulturel Paavirkning har Børnene fundet frem til praktisk taget de samme Planter som egnet til Leg. Særlig tydeligt træder dette Forhold frem i Børnenes Orakel-Lege med Mælkebøttefnug, Okseøjes Randkroner og Vejbreds Bladtrævler. Om nogen mundtlig endsige skriftlig Traditionsvandring over Landegrænserne kan der næppe være Tale; snarere maa man sige, at disse Planters hele Udseende saa at sige selv "indbyder" til en saadan Praksis, der da er opstaaet spontant i de enkelte Lande. Naar de i denne Forbindelse fremsagte Remser udviser en saa paafaldende Lighed Sprogene imellem og endog kan have de samme Komponenter, kan den Mulighed dog ikke forbigaaes, at Barneplejersker og Nybyggerbørn i den nyere Tid har ført Orakelremserne med som sprogligt "Flyttegods" fra Land til Land. Thi netop Børnene er meget traditionsbundne; desuden er de lærenemme og antager villigt Skikke og Lege, som de ser deres Kammerater udføre, ligesom Samkvemmet i Skolerne yderligere bidrager til saadann Leges Udbredelse.

I nærværende Undersøgelse af danske Børnelege med Planter og Materialer af vegetabilsk Oprindelse, saaledes som de findes i Naturen, er ikke alene medregnet saadanne Plantearter (-slægter), der omdannes til Legetøj i almindelig Forstand, men ogsaa Arter, hvis Bær, Blade o.a. opsøges og spises paa Findestedet eller hvis Emner frivilligt forarbejdes til Nyttegenstande. Derimod er Lege, hvori forskellige Vækster nævnes men ikke spiller en aktiv Rolle, ikke medtaget – f.eks. Sanglege ("skære Havre"), symbolske og illustrerende Lege ("stjæle Hø", "plante Kaal"), Pantelege ("plukke Kirsebær") eller Gaader, ej heller saadanne Lege med forarbejdede Plantedele, der mere har Karakter af Sport og Idræt (Stylter, Stangspring m.m.). Derimod er medtaget nogle faa overtroiske Forestillinger, sædvanligvis Tabu-Regler, der navnlig er udbredt blandt legende Børn.

Ret beset kan man vel sige, at alle eller i hvert Fald de fleste af vore hyppigst forekommende Plantearter, vilde som "tamme", paa en eller anden Maade og ved en given Lejlighed bliver brugt i Børnenes Leg. Imidlertid foretager de selv en vis kritisk Udvælgelse af det store

Materiale, saaledes at visse Arter eller Slægter kan siges at være Favoritter. Utvivlsomt praktiseres der flere andre hjemlige Plantelege end beskrevet i det efterfølgende; en saa vidt mulig fuldstændig Beskrivelse af dem alle vanskeliggøres navnlig af det spredte eller mangelfulde Kildemateriale, der staa til Raadighed. En Tilbagedatering saavel som Lokalisering af de enkelte Lege er af samme Aarsag blevet vanskelig- eller umuliggjort; de vedføjede Egnsangivelser er derfor blot Udtryk for, at nævnte Børneleg er bemærket eller noteret herfra, mens Underretning herom endnu savnes fra det øvrige Land. Det maa antages, at langt de fleste af vore Børnelege med Plante-materialer kendes i alle Provinser, hvilket dog ikke udelukker, at en Kortlægning af disse Leges Udbredelse vilde afsløre en mere intim Vekselvirkning mellem Børn og Blomster paa sine Egne end i andre. Naar saa mange af vore folkloristiske Forfattere kun giver meget sporadiske Oplysninger om Børnelegsplanterne, kan det maaske i nogen Grad skyldes den Omstændighed, at netop det gængse og nugældende i Hverdagslivet ofte forbigaas i en større Sammenhæng.

I Relation til Plantelegene er der opstaaet en lang Række folkelige Plantenavne, der tit kun bruges indenfor Børnenes Kreds og har en meget lokal Udbredelse, mens enkelte andre forlængst er blevet knæsat af den botaniske Terminologi (Venusvogn, Skjaller, Blæresmelde o.a.). Rolf Nordhagen har paa træffende Vis defineret Plantenavnene som "et stykke natur sett gjennom et primitivt temperament"²¹ og der er intet, der som legende Børns aabne og uhilddede Blik har kunnet finde ejendommelige og karakteristiske Træk ved en Blomst eller Plante og omsætte Iagttagelsen i en aforistisk Diagnose. Et for Barneøjets Skarphed betegnende Forhold er ogsaa den Skelnen mellem Oksetunge-Sviklernes røde og blaa Blomster, som finder Sted under Nektarsugningen, og som synes direkte inspireret af Biernes iagttagne Adfærd.

Endelig har der angaaende Orakellegene hersket Tvivl i Tilfælde, hvor de er praktiseret ogsaa udover Barneaarene. Mange af Ungdommens erotiske Orakler med Planters Detailler konsulteres ogsaa af Børn, mens der omvendt drives en Del Botanomatik, som ikke kendes indenfor Børnenes Verden. Hvad der evt. burde være medtaget og udeladt maa derfor nødvendigvis hvile paa et subjektivt Skøn.

B. LEGTYPER

a. Dekorationer (imit. Smykker, Kransefletning)

En af de allerførste Blomster, som de mindste Børn selv finder frem til at lege med, er Tusindfryd. Naar vi holder saa meget netop af denne lille hvide blide Blomst, siger Knud Poulsen:²

skyldes det vel ... at den utvivlsomt er den allerførste Blomst, vi har set, den allerførste, vi lærte at sige "a-tij" til, den Gang vi – ak, for saa ufattelig mange Aar siden – som ganske spæde for første Gang blev baaret ud i Haven og sat paa Græsplænen – midt i Solskinnet – paa et lille Tæppe.

Det samme smukke Sujet er behandlet af Valdemar Rørdam:³

Og hør nu de smaa Søstre – en i ternet, en i brun sribet Kjole – hvor de skriger henrykt, sat ned i dette Grønsvær, stjernet af Millionvis hvide Tusindpiger!

og længere fremme i Digtet fortæller han om en lille Dreng:

Nu sidder han og ser; han fylder svimmel
sin Sjæl med Underet: Af Græsset gror,
levende, blomstrende, den Stjernevimmel,
som Salmen hvælver om vor mørke Jord.
Det er i Paradisets Blomstermark,
han sidder her ved sine Søstres Side.

Snit Hjertet op, naar han er død: Længst
inde,
hvor Fars tro Haand og Mors tro Øje vaager,
der vil du se de Tusindpiger skinne
vidunderligt som Dybets Stjernetaager.

Da Tusindfyrd har en lang og bøjjelig Stilk
under Kurvblomsterne, bruger Smaapigerne
den overalt til Kransefletning.⁴ Af samme
Aarsag bliver andre iøjnefaldende Blomster
egnet til at binde Kranse af: Engelskræs,
"Kransblomst" (V.Jyll.),⁵ "Fletteblomst"
(Ø.Jyll.); Viol,⁶ Hvidkløver, Kattefod og
Kornblomst,⁷ "Blaakranse" (N.Sj.).⁸ Disse
Kranse anbringes som "Diadem" over Haaret,
som Arm- og Halsbaand, Bælte etc.

Iøvrigt anbringes forskellige afplukkede
Blomster som Pynt paa Tøjet, f.Eks. stukket
ind i Knaphullerne, saaledes Kornblomst⁹ og
Valmue.¹⁰

I de første Foraarsdage gaar Børnene i Sko-
ven for at plukke friske Bukar til Vasepynt i
Hjemmet; den forhen udbredte Skik at binde
"grønne Kranse" heraf til Salg, saaledes som
skildret i Poul Martin Møllers kendte Digt,¹¹
er nu næppe praktiseret af den yngste Genera-
tion, men Bukar-Kranse anbringes ofte i Stu-
erne. I Sønderjylland (Broager) har man haft
følgende smukke Skik: En varm Foraarsdag
drog Skolebørnene med Læreren i Spidsen ud
i en nærliggende Skov, hvor de tog Ophold
paa to Kæmpehøje, idet de store Piger lejrede
sig paa den ene Høj og de mindre Piger paa
den anden; Drengene gik derpaa omkring
og plukkede "Myskener" og bragte dem til
Pigerne, som flettede Kranse deraf. Disse
Kranse blev ophængt i Skolestuen, hvor de
sidenhen, naar Aaret gik paa Hæld, spredte

deres fine sommerlune Duft. Dagen blev kaldt
Myskendaw.¹²

Og vor Tid er ikke blevet mere materialis-
tisk, end at de større Piger sender smaa Skov-
mærke buketter med i Breve til den Dreng,
som de i al Hemmelighed staar i Kontakt med,
og med forgyldt Traad binder Bukar til elskede
Billeder eller lægger den duftende Vækst dybt
i en Bogs Blade som et kært Minde om den
første spæde Forelskelse under Skoletiden.¹³
Paa Skovture er det først og fremmest denne
Plante, som opsøges og plukkes af Børnene. I
Stationsbyen Ryde paa Lolland har Børnene
den indbringende og kønne Tradition at sælge
smaa Violbuketter ved Togene – det sikre
Foraarstegn paa Egnen.¹⁴

Naar de første Bøge folder Løvet ud, er det
ogsaa almindeligt, at Børnene henter frisk
udsprungne Bøgegrene i Løvspringsskoven for
siden at pynte Stuerne dermed. I Kalundborg
var det Skik, at Fiskerbørnene Pinsedag sejlede
i Faderens Baad over Fjorden til Asnæs-Sko-
ven for at plukke Bøgeløv, der under Hjemtu-
ren var anbragt i Mastetoppen.¹⁵

Nogle Planters Blomster, Frugter eller
Stængler tjener til Forfærdigelse af "Perle-
kranse", Armbaand etc., idet Børnene opda-
ger, at deres Form eller Farve egner sig dertil.
Stærktfarvede Blomster med langt Kronrør
– saaledes Oksetunge,¹⁶ Phlox¹⁷ og Syrén¹⁸
(N.Sj.,¹⁹ Jyll.) samt Druhyacinthens "blaa
Perler" (Jyll.) – føjes ind i hinanden eller de
trædes paa et Græsstraa, evt. med en Naal paa
Traad. Paa lignende Maade dannes forskellige
Dekorationer af Frugter; Benveds orange- og
rosenrøde Kapsler føjes paa Snor til "Perle-
kranse" (Fyn),²⁰ ligesaa de højrøde "Bær" paa
Røn²¹ og Pralbønnes marmorerede Frø; af
Rosenbuskes lakrøde Hyben faas en "(Zigeu-
ner-) Perlekrans"²² af Hestekastaniens mahog-
nibrune og blanke Frugter desuden ogsaa en
"Hestetømme".²³ Naar Frugtkransen af Katost
afrives, dannes et Hul i Midten paa Støvve-
jens Plads, hvorigennem nu en Naal og Traad

føres, saa der dannes en "Perlekrans" (N.Sj.;²⁴ Fejø).²⁵ Planten kaldes derfor ogsaa "Katteperler" (Loll., Fyn, Jyll.).²⁶

Den allestedsnærværende Mælkebøtte med de store skinnende gule Kurvblomster paa kraftige, hule Skafter, hvorpaa siden dannes den graalige Fnugbold, er legende Børns absolutte Favoritblomst. – Naar Kurven er afknebet, føjes de hule Stængler ind i hinanden til lange Snore eller til "(Finger-)Ringe", eller disse Ringe føjes atter ind i hinanden til lange Kæder og Lænker, som bæres omkring Halsen eller over Brystet.²⁷

De noget større Børn brøde Blomsten fra den hule Stilk, boiede denne rundt ind i sig selv, Led ved Led, en heel Kjæde blev det; først een til Halsen, saa een at hænge om Skulderen og om Livet, paa Brystet og paa Hovedet; det var en heel Pragt af grønne Lænker og Kjæder ...

fortæller H. C. Andersen²⁸ og Claudius Rosenhoff digter herom (1835):²⁹

Som Barn jeg Fløiter af Din Stilk mig gjorde,
Og musicerte, Fuglene tiltrods;
Og Molly bandt en Krands, og slyngte os
I Lænker, skjøndt vi Dig ei plukke torde:
Din Mælkesaft er giftig – man os sagde;
Men ligerneget jeg Din Stilk afbrød,
Og hen til hende Ringene jeg bragte,
Og Kjeder flettede hun i sit Skjød.

De saaledes fremstillede Dekorationer kaldes "Hundelænker" (Fyn),³⁰ "Perleringe" eller "Perlekranse" (Jyll.)³¹ og "Urkæder",³² dial. *Tjæe te Klok* (Vends.),³³ endvidere bruges de som Bælte og "Hestetømme" og hele Planten benævnes "Lænkeblomst", "Lænkeurt" (Fyn, Langel.).³⁴

De lange leddelte og tykke Jordstængler af Tagrør tjener som Pyntekæde om Hoved og Arme eller over Brystet (Jyll.s Vestkyst).³⁵

Videre leger Børnene Politibetjent, Brandmand, Postbud o.lign. efter at de har forsynet deres Tøj med "Epauletter" og "blanke Knapper" af fasttrykte Burre-Kurve³⁶ i Hovedbeklædningen stikker Drengene Tagrørs store mørkviolette Top som "Fjerdusk",³⁷ i Mundvigene placeres et Bundt Græsstraa illuderende "Skæg". Perikon-Blomster knuses mellem Fingrene og den røde Saft tværes ud i Ansigtet³⁸ og store krumme Rosentorne hæftes med Spyt til Pande og Næse: "Djævehorn". Om en særlig Anvendelse af Kongelys fortæller J. H. Smidth (1823):³⁹

Jeg Første legede, og Pikkelhuen
Var Kronen: Septeret, jeg styred' med
Var Kongelyset; jeg besteed Græstuen
Som min Guldthronen ...

Smaapigerne hæfter med Fyrre-naale ("Synaale") Blade af Pil og Poppel sammen til saakaldte "Evabælder" (N.Jyll.), paa store Blade (f.eks. af Kastanie, Eg) fjernes Bladkødet med en Naal eller ved at bearbejde det med en Børste, hvorefter det fine Ribbeskallet ("Sildebent") bruges som Bogmærke, evt. med et paaklistret Glansbillede; nogle ynder at prikke deres Navn med en Naal i et glat Blad.⁴⁰ Videre fæster de med Melklister eller Traad grønne og røde Rønnebær til Papir, saa der dannes forskellige Figurer (Stjerner, Sløjfer, Frugter) og laver en primitiv "Parfume" ved at presse Rosenkronblade, Kru-semynte, Ambra og andre stærktlugtende Planter (N.Jyll.). Hyrdedrengene paa den jydsk Hede forsirede Kylekæppen med røde og hvide Striber, idet de vikledes Sivstængler omkring Egegrenen og lagde denne i *Røjk* (jernholdigt Vand); efter nogen Tids Forløb var den farvet rød undtagen dér, hvor Sivbeviklingen havde været.⁴¹

Legende Børn indretter ofte – navnlig i Skovbunden og Strandbreddens Sand – smaa pyntelige "Gaarde" og "Haver", hvis Trær

og Stauder illustreres af Grønkaalsblade, Spidser af Grangrene, Padderokkeskud, ("Grantræer"), Engelskgræs – Blomsterhoveder o.m.a., og hvori man kan finde baade Bænke, Udsigtshøj og Flagstænger dannet af smaa Pinde. Knud Poulsen, der atter og atter omtaler Børnenes Færden, fortæller, at Synet af disse forladte Lilleputhaver altid bevægede ham dybt.

Jeg føler nemlig, at disse fattige Børn, som drømmer og leger paa disse Skovveje, er mine smaa Landsmænd, ægte smaa Danskere. De drømmer og de drømmer om at komme til at eje Jord. De drømmer og bygger sig "Gaarde" – ja, men samtidig med at de drømmer og fantaserer, holder de sig i deres Leg ikke blot til Jorden – men ogsaa ved Jorden. De snyder sig ikke i Drømme til en større Gaard ... de holder sig indenfor det muliges og opnaeliges Grænser. Dette er typisk dansk. Kald det Svaghed eller Styrke – jeg er ikke helt klar over, hvad det er – men jeg er klar over, at mit Folks beskedne, resignerende, drømmende og agerglade Sjæl paa en forunderlig bevægende Maade taler til mig fra alle disse smaa beskedne "Gaarde" og "Haver".⁴²

b. Planteemner, der spises (hvor de findes i Naturen).

En lang Række vegetabiliske Emner tjener som legende Børns Nydelsesmidler. Disse vil man forgæves lede efter i de Voksnes nugældende Kostplan; dog maa det tilføjes, at de almindeligvis ikke nydes for at tilfredsstille Barnets Næringstrang, men fordi de er et Lækkeri, fordi det er søvt og uvant, eller simpelthen fordi de øvrige i Flokken spiser dem.

Børnenes instinktive Valg af Raakost under deres Færden i Naturen er interessant, for saa vidt som denne Praksis synes at give os værdifulde Fingerpeg mod det primitive Menneskes Levevis og den vegetabiliske "Urnæring" for Brødkorn-Dyrkningen. Om

disse folkløriske "Reliktplanter" er anstillet nogle Betragtninger i et senere Afsnit.

Af underjordiske Plantedele spises (eller tygges) Kalmus' bittersøde Rodstok⁴³ og Tagrørs sukkerholdige Jordstængler; Roden af den vildtvoksende Pastinak flækkes og den indeni liggende Marv udtages og spises (V.Loll.), paa lignende Maade behandles Turnips og Kaalrabi, der først skrælles med Tænderne. Gulerod er ofte udsat for Børnenes Efterstræbelser.

Under Kartoffeloptagningen eller naar der brændes Ukrudt faar Børnene undertiden Lov til at stege Kartoffler i et rygende Baal af vissent, tørt Græs, Gødning eller Kartoffeltoppe⁴⁴ – og i Hyrdetiden hændte det jævnligt, at Drengene forsynede sig med Kartoffler i anden Mands Ager for at riste dem paa Baalgøder ved Vandet (Jyll.).⁴⁵ Da Madmors Kost dengang ikke var særlig rigelig, maatte Vogterbørnene supplere den med hvad de kunde finde af spiselige Emner i Naturen, bl.a. spiste de *Skjærgræs*' (Star) hvidlige, sødtsmagende Rødder (Jyll.).⁴⁶

Af Planter, hvis Blade (eller Stængler) fortæres paa Findestedet, maa først og fremmest nævnes Syre-Arterne (især "Rødknæ"), hvis Blade har en frisk-syrlig Smag.⁴⁷ ... i *Skaarup (Fyn) drog Børnene tit ud i Flokke for at opsøge de i Maj fremskydende unge Blade ... og spise dem paa Stedet under Navnet Surkaal*, fortæller Rostrup, der var Seminarielærer dér 1858–83.⁴⁸ Børnene kalder undertiden disse Planter "Vild Rabarber". En anden almindelig opsøgt Raakostplante er Skovsyre ("Surkløver"), hvorom allerede Simon Paulli (1648) skriver, at mange Forældre anbefalede deres Børn at spise dens Blade, da de havde en lægende Indvirkning paa Blegner i Munden, og at de tyggedes for Tørst.⁴⁹ Endvidere spiser Børnene om Foraaret de første Rabarberstilke, nyudsprungne Bøgeblade⁵⁰ og de unge sprøde og lidt syrlige Skud paa Vildvin (Kbh.).⁵¹ Straa af Græs eller Korn rykkes op af Skeden og den nedre sødtsmagende Del spises (alm.).

Jordbær eller smultron (Fragaria vesca). Foto: Håkan Tunón.

Den sølvhvide og sukkerholdige Harpiks, der flyder ud af Kirsebærtræer, bliver undertiden trukket ud i lange Traade og spist eller Klumper deraf tygget.⁵²

Naturligt nok er det dog navnlig forskellige Planter farverige og søde Frugter, som efterstræbes. Børnene drager saaledes i Højsommertiden ud paa Jagt efter Jordbær, og de bevarer Kendskabet til de bedste Findesteder som en dyb Hemmelighed; Bærrene trædes oftest paa et Straa og bæres hjem – de mere lækkerstulne spiser dem straks.⁵³ Ogsaa Skovenes og Hegnernes Hindbær og Brombær er eftersøgte Objekter og ogsaa disse Frugter bæres ofte hjem paa et Straa.⁵⁴ Herom fortæller Knud Poulsen:⁵⁵

Børnene, der kom fra Skole, lignede smaa blodige Slagtere i Ansigtet og paa Hænderne, for der er fuldt af Brombær i Hegnene endnu, og de er saa dejlig modne, næsten lidt overmodne ... Det véd Børnene godt, derfor spiste de løs, hellere revne end levne; som græssende Kid flyttede de sig med smaa Ryk langs Brombærhegnets Pigtraadsranker, spiste og spejdede mellem de tornede Grenbuer, stod paa Taa for at naa, eller bukkede sig dybt og fremviste smaa hvide Bukseender ...

Langs Jyllands Vestkyst har de smaa Munde fortæret store Mængder af de gule *Galtbær* (Sandtidse) – *det var næsten de eneste Bær, Børn paa Harboøre den Gang fik*; som en særlig Delikatesse blev de noget sure Bær først sprøjtet i sirupblandet Mælk. Iøvrigt har det væsentlig været Hyrdebørnene paa Jyllands Heder, som konsumerede de vilde Bær – saaledes fik de Tiden til at gaa med at samle *Krøsbær* (Tyttebær), dels til Fortæring paa Findestedet, dels til Madmoder; var der samlet flere end hun kunde bruge, maatte de sælge Resten for egen Regning, hvilket undertiden kunde indbringe en pæn Spareskilling.⁵⁶ Ogsaa Bærrene paa den i Halvøens Hedeegne meget almindelige Rævling ("Sortbær") har dannet et meget væsentligt Tilskud til Hyrdebørnenes tit noget knappe Kost.⁵⁷

Dig, Revlingris, jeg kender nok,
saavel som Hedens sorte Kok –
de Hyrdedrenge sværter du om Munden,
ham paa et andet Sted ...

siger St.St.Blicher (1844). Ja, undertiden sendtes Børn af fattige Forældre ud paa Heden for at de kunde bjærge Føden af Sortbær.⁵⁸ Bærrene af Gedeblad ("Galbær",⁵⁹ "Vindrue",⁶⁰ "Vild Vin")⁶¹ er blevet spist i Jylland.⁶²

Kirsebær, saavel dyrkede som det vildtvoksende Fuglekirsebær, opsøges og spises; fremdeles Frugter af Slaaen – helst naar de efter Frost er blevet bløde og mindre sammensnerpende i Smagen;⁶³ frostbløde Hyben presses mellem et Par Fingre og den udflydende Pulp (Stivsaft, Gele) spises som "Marmelade" (Loll.), "Æblegrød" (Langel.) og naar Frøene ("Lusene") er fjernet, spises Hybenets Frugtkød som "Tomater" (Falst.)⁶⁴ En Mark eller et Havebed med spiselige Ærter har altid haft en dragende Indvirkning paa de fleste Børn, som forøvrigt ikke altid tager det saa nøje med Ejendomsretten; ogsaa Bælgen spises, efter at dens indre sejge Hinde er fjernet. I Mangel af

rigtige Ærter glider umodne Frø af "Museærter" (Musevikke) ogsaa ned. Eller de endnu bløde Kærner i Kornaks pilles ud og nydes.

Andre Delikatesser for de smaa Ganer er de melede og lidt søde Kærnefrugter ("Bær") paa Hvidtjørn og Røn; disse Frugter kaldes (derfor) "Kødbær" eller "Heste (Horse-)kød" (Fyn, Sj.),⁶⁵ "Høsekød" (Skanderborgegnen)⁶⁶ eller "Flæskbær" (Ø.Jyll.)⁶⁷ Elmens sødlige Vingefrugter spises som "Manna" i den Tro, at det var dem Bibelhistoriens Jøder fandt og levede af i Ørkenen.⁶⁸

De umodne Delfrugtkranse af Katost spises som saadan⁶⁹ eller som "Knapost" (N.Sj.; Brandsø, "Bitterost" (Sdj.),⁷⁰ "Kauringer" (= smaa Tvebakker) (Sdj.). Tilsyneladende er det en Børnepraksis overalt hvor Planten findes og af meget gammel Dato, da Planten i de fleste vestlige Sprog har Navne med *Ost* i forskellige Kombinationer.⁷¹

Endelig samles og spises Frugter af Eg,⁷² Ægte Kastanie⁷³ og Bøg, ("Bog", "Olden", blandt Børn ofte "Grisenødder"),⁷⁴ efter at den brune Skal eller Hinde er fjernet. At ogsaa Hasselnødder efterstræbes, er velkendt. Naar Skallen skal flækkes, borer Drengen sin Kniv ind gennem to bittesmaa Huller (Støvfang-Ar) i Nøddens Spids – eller netop dér, hvor Spætmejsens Næb bearbejder Skallen.⁷⁵

I ældre som nyere Tid synes saavel dyrkede som sure vilde Æbler at have været et særligt Lækkeri for Børn. I Vestjyllands magre Egne blev fine røde Æbler givet som en særlig Godte til Børnene Juleaften, og naar de hjemvendte Aalefiskere i Harbøre betraadte Landjorden, fik Børnene som Regel nogle Æbler.⁷⁶ Ved Julebagningen fik de Lov til at sætte et Æble, indpakket i Sigmelsdejg, ind i Ovn (Jyll.),⁷⁷ og Juleaften blev der spillet Kort om en Æblebunke og stegte Æbler (evt. inddryset med Sukker) paa Kakkellovnen.⁷⁸ – Indsamlede Æbler gemmer Børnene undertiden i "Æblere-der" i Hæs og Lade til senere Fortæring (Jyll., Loll.).⁷⁹

En speciel Børnepraksis er den Udsugning eller Afslikken af Nektar, som almindeligt finder Sted af en Del Blomster, hvis Kronrør rives over forneden og evt. opflænges. En Række folkelige Plantenavne refererer hertil.⁸⁰

Det drejer sig hyppigst om Blomster af Rødkløver (sjældnere ogsaa om Hvidkløver): "Swe" (1533),⁸¹ "Sue" (1563),⁸² "Suekop" (1648),⁸³ "Sueurt" (1793),⁸⁴ "Sauer" (Bornh. 1856ff.),⁸⁵ "Sugepatter" (N.Jyll.) og "Sukkerbrød" (1767ff.),⁸⁶ "Hvid Sug" (Sdj.⁸⁷), "Sugeblomst",⁸⁸ "Sukkerblomst" og "Honningsød" (vestl. S.Jyll.). Maaske ogsaa "Honningkage" (M.Sj. 1791)⁸⁹ og "Vor Herres Brød", "Himmelbrød" (1769ff.)⁹⁰ hører til i denne Sammenhæng, ligesaa "Kopatter" (Anholt).⁹¹

Sidstnævnte Navn betegner desuden andre Planter, hvis Blomsternektar røves af Børnene, nemlig Gedeblad: "Kopatter" eller "Kopatarøzla" (-ranker) o.lign. (Bornh. 1755ff.),⁹² v. Skanderborg,⁹³ Sdj.), "Sukkerpatter" (Vardeegnen) eller "Sugetappe", "Sug", "Sut", "Su(g)epatte", "Honningsug" o.a. (alle Jyll., navnlig Sdj.),⁹⁴ "Suggere" (Sdj.). Synonyma apothecariorum (1300-Tallet) har "Sugha", "Sughe".⁹⁵

Saa kvægende Drik blev jeg ingen Tid budt
som af Gedeblads liflige Kruse,
og finere Blomst har jeg aldrig brudt
end Valmuens Pynt til min Bluse.
(A. J. Gejlager)⁹⁶

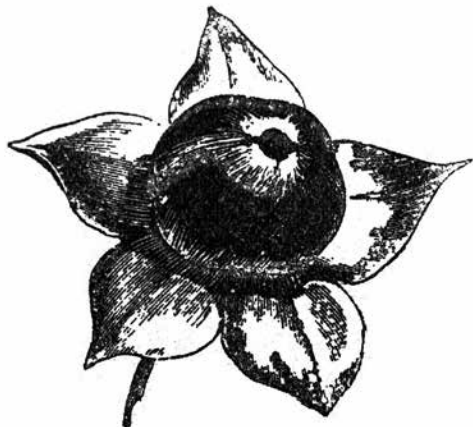
Endvidere Eng-Nellikerod: "Kopatte" (1633ff.; Bornh.),⁹⁷ "Sukkerblomst" (Amager),⁹⁸ og Kodriver: "Kopatte" (Langel.,⁹⁹ Loll., N. og Ø.Jyll.),¹⁰⁰ "Kostripper" (Samsø). En tilsvarende Børnepraksis ligger antagelig til Grund for Navnet "Kopatte" til Hørbladet Torskemund (noteret i n.v.jyske Egne);¹⁰¹ paa Grundlag af sammenlignende Navnestudier har Johan Lange¹⁰² søgt at forklare den hidtil uforstaaelige Kodriver-Benævnelse derhen, at de nektarsugende Børn har sammenlignet Blomsten med en Patte, og at de Voksne derpaa

– ved at ændre Kopatte til Kodriver, hvis Efterled skal betegne noget slimet, modbydeligt – har villet advare Børnene mod at lege med denne Plante, som undertiden fremkalder Hudeksem. For ingen af de nævnte Planter Vedkommende kan den Mulighed dog forbigaa, at ”Kopatte” ogsaa skyldes en rent figurlig Association med Blomsterformen.

Andre Objekter for Nektar-Sugerne er Blomsterne af Oksetunge: ”Sugeurt” (Anholt), ”Sødurt” (N.Sj.); Børnene ”har lagt Mærke til, at Humlebierne kun suger af de blaa, ikke af de røde Blomster – og gør derfor det samme”,¹⁰³ Kulsukker, Lungeurt, som derfor ved Guldborg L. ogsaa kaldes ”Kulsukker”,¹⁰⁴ Døvnælde: ”Søkywter” (Drejø, Birkholm v. Fyn),¹⁰⁵ ”Sød Nælde” (Fyn, Stevns),¹⁰⁶ ”Honingbrændenælde”,¹⁰⁷ ”Sukkernælde” (Als) og ”Pattenælder” (Løgstøregnen) eller ”Sugepatter” (v. Aalb.) ”Sukkerbrød” (v. Kbh.), ”Sukkerurt” (Birkholm)¹⁰⁸. ”Rødsuer” (= Rødsuger) for Alm. Hanekro, som af Oeder (1769) anføres fra Bornholm, kendes nu ikke der mere.¹⁰⁹ Kronrøret af Petunia oprives og Nektaren afslikkes (V.Loll.), de to langstilkede og nektarfylde Kronblade i Stormhat spises (Falst.)¹¹⁰ og hver Foraarsmorgen iler Barnet ud i Haven for at tilegne sig Kejserkronens store Nektardraaber ved Grunden af Bløsterbladene, idet et Straa benyttes som Sugerør.

Blandt Hyrdebørnene var det en yndet Morskab at lede efter *Hommelbue* (Humlebi-Reder), hvis retmæssige Ejere blev pirret bort med en Pind og Honningen derpaa suttet af Cellerne, evt. opsamlet i en Flaske (Jyll.).¹¹¹

I Betragtning af, hvormange giftige Planter Børnene omgaa og bruger i deres Leg, er Forgiftningstilfælde – i hvert Fald med dødelig Udgang – meget sjældne, og det drejer sig da næsten altid om helt smaa Børn, mens de større selv har en vis instinktiv Fornemmelse af, hvilke Planteemner der bør undgaa. De Børn her i Landet, der er

Galnebær eller belladonna (*Atropa belladonna*), ur H. V. Rosendahl, 1897. *Lärobok i farmakognosi*.

døde som Følge af Planteforgiftning, har spist Guldregnfrø, Gifttyde-Rod, Galnebærs sortviolette Bær eller Frugtkødet paa Pigæble;¹¹² oftere forekommende er Paadragelsen af en Hudeksem som Følge af Leg med Bjørneklo-Stængler.

I Forbindelse med de af Børn spiste Vegetabilia kan nævnes, at forskellige af de ovenfor nævnte Bær ofte anrettes paa store Blad”fade” og at det dækkede Bord under Legen ”komme Fremmede” er forsynet med f.Eks. Persille, Vild Kørvel, smaa Kaalrabi-Terninger, Æblestykker, Pærer, Pastinakrødder o.m.a., ligesom Mælkebøtens Blomsterskafter skæres i passende Længder og forestiller ”Aal”, der anrettes ”Katost” o.s.v. Et Navn som ”Rundebrød” for Regnfang, der tillige med ”Katteost” er noteret Nord for København,¹¹³ skyldes formentlig ogsaa en sådan Anvendelse i Børnernes primitive Husholdning. I Tørven findes undertiden nogle sorte Plantedele, der ligner Vanillestængler og indgaa som saadanne i Pigebørnernes Leg. Nordsjællandske Børn kalder de modne Frø i Strandarvens ærtstore Kapsler for ”[Kaffe-]Bønner” og maler dem paa Kaffemølle.

c. *Tobakserstatninger og Piber*

Naar Drengene har naaet en bestemt Alder og begynder at efterligne de Voksnes Sædvaner, manifesterer dette sig bl.a. derved, at de forsøger sig i Tobaksrygningens tillokkende Kunst, omend "Nydelsen" heraf de første Gange er temmelig problematisk og vist navnlig frister, fordi det er morsomt og uvant at kunne puste Røgskyer fra sig. Da ægte Tobak er vanskelig at erhverve, erstattes denne af forskellige tørrede Blade som f.Eks. Løv af Kirsebær,¹¹⁴ hvormod Jens Thise (Pseud.) digter:

Di skroer aa røger Cigaretter no te dawle
Brug
– wi røgt jo kuns no Tjesbæblaa, aa de skul
ske i Smug ...

fremdeles tørrede Kartoffelblade, Kamilleblomster, Blade af *Geranium roseum*, Hestekastanie m.fl. Planter.¹¹⁵ Tørre Rabarberblade rulles sammen og ryges som "Cigarer" (Fyn)¹¹⁶ ligesom lange Stykker *fronnet* (trøsket) Bøgeved, der antændes i den ene Ende og hvorigennem Trækken skal være udmærket (Guldborg L.).¹¹⁷

Tobakspibens Hoved er hyppigst dannet af en udhulet Nød af Hestekastanie,¹¹⁸ en Valnød-Skal eller udborede Hyldegrene kan danne baade Pibehoved og -rør;¹¹⁹ Piberøret kan ogsaa være en tør hul Stængel af Dunhammer (af Børnene kaldt "Bambus") (N.Fyn). En Cigaret-Pibe faas af et udboret Agern (Ege-Frugt) plus et stift Straa.

Men ogsaa uden at puste Røgskyer fra en hjemmelavet Pibe med tørre Blade af forskellige Urter og Træer som "Tobak", forsøger Drengene at tilegne sig "mandige" Manerer, idet de f.Eks. stikker en Pind i et Agern med Frugtskaal og gaar hermed i Munden¹²⁰ eller holder en afplukket Blomst af Tobakspibepplanten (*Aristolochia*) mellem Læberne. Paa Møn gravede Børnene en Konvalplante op og pillede Bladene af; den tykke leddede

Jordstængel blev da et imit. Pibehoved, Stængelen forestillede det lange krummede Piberør, og nedenunder hang de hvide Klokkeblomster som fine Kvaste.¹²¹ Løvrigt er det i mange Egne almindeligt at se Drengene snitte Dunhammers valseformede Blomsterkolber af med en kort Stilk og anbringe denne mellem Tænderne som Mundstykket paa "Cigaren", idet Kolbens øvre visne Hanblomster saa illuderer som Cigarasken.¹²²

d. *Imitationer.*

Under de tre først omtalte Legtyper er allerede nævnt paa Eksempler aa Imitationer (f.Eks. "Diadem", "Perlekrans", "Urkæde"; "Knapost", "Aal"; "Tobakspiber", "Cigarer"). Børnene leger imidlertid med endnu en lang Række højst forskelligartede vegetabiliske Objekter, der enten in natura eller efter omdannende Manipulation(er) faar en virkelig eller imaginær Lighed med Modellen. Ideassociationerne hertil er hentet fra de Voksnes Brugsgenstande og navnlig saadanne, der i Børnenes Øjne er "sjove" og omgivet med en særlig Nimbus – endvidere tjener forskellige Husdyr samt den menneskelige Krop som Forbillede. En naturlig Konsekvens heraf bliver, at mange af disse Imitationslege er specifikke for de to Køn.

Dunhammer eller kaveldun (Typha) som cigarr. Foto: Håkan Tunón.

Naar Børnene leger "Købmand" eller "Pranger", er deres Penge runde Blade plukket af Tyttebær (Jyll.), de flade Frøkapsler med det tørre, vedvarende Bæger paa Stor Skjaller, der rasler som Penge, naar de danner en Haandfuld og som er blevet kaldt "Penge" (V. og N.Jyll.) og "Pengeblomst" (Jyll.),¹²³ "Pengeurt" (Bornh.),¹²⁴ "Hundepenge" (S.Jyll.), "Skelsnywt", "Skillingsblomst" (Drejøj, Birkholm v. Ærø)¹²⁵ og "Firskilling" (Aarhusegnen),¹²⁶ endvidere Judaspenge store sølvskinnende, flade og næsten kredsrunde Skulper: bl.a. "Jødepenge" (V.Fyn), "Judas Sølvpenge" (Bornh.),¹²⁷ (N.V.Sj.),¹²⁸ "Sølvskilling" (Ø.Jyll.), "Skuepenge" (1769),¹²⁹ samt Skulperne af den botanisk nærstaaende Pengeurt, i Thy kaldt "Lybsk(e) Skjillinger".¹³⁰ Hvorvidt alle disse folkelige Penge-Navne oprindelig er dannet under Børns Leg, faar dog staa hen. Som "Penge" tjener videre Elmens Frugter, thi i *Juni flottes Elmen sig, øser om sig med Skjillinger, der er formede som Smaamønt, men af Stof som Papirpenge og fuldkommen verdiløse ...* (Mogens Lorentzen).¹³¹

Elmefrugter kastes desuden haandfuldvis i Vejret, hvorefter Børnene forsøger at fange dem i Flugten. Andre Flyveinstrumenter er Ahorns vingede Spaltefrugter: "Flyvemaskiner" (Fyn,¹³² M.Sj.,¹³³ Jyll.), "Møllevinger" (Jyll., V.Löll.) eller "Møller" (V.Löll.), "Guldsmede" (N.Sj.; Frugtens Vinger er netaarede som Insektets!)¹³⁴ og Vingefrugter af Ask: "Møllevinger" (Jyll.) og maaske ogsaa af den Grund "Oldenborretræ" (ved Kbh.),¹³⁵ idet de kastes i Vejret og deres svirrende-svævende Fald mod Jorden iagttages. Ogsaa Mælkebøttefugl afblæses undertiden ligesom Fugl af Gedeskæg for at Barnet kan more sig over "Faldskærmenes" dalende Flugt.

Efterligninger af forskellige Instrumenter sker bl.a. med ovennævnte to-vingede Ahornfrugter, der kløves, hvorpaa Spalten trykkes ned over Næseryggen som et Par "Briller",

En lösnäsa av frukten av ahorn eller lönn (Acer platanoides). Foto: Håkan Tunón.

"Nejsklemmer" (Sdj.)¹³⁶ eller "Næser" (Fyn).¹³⁷ Fingerlange Stykker af Mælkebøttenes Kurvskafter spaltes i $\frac{2}{3}$ Længde og anbringes enten i Munden eller i en Spand Vand, hvorpaa man morer sig over at se de to Spaltede krumme sig spiralformig tilbage og danne en "Krølkok" (Samsø).¹³⁸ Undertiden anbringes en Spythinde i Spiralerne, saa der dannes et Par "Glarøjne"¹³⁹ – eller et Straa knækkes i to Vinkler (evt. bøjes i en uregelmæssig Cirkel) og vædes med Spyt, den udspændte Hinde agerer saa et trekantet "Vindue", et "Spejl" eller et "Brilleglas" (alm.).¹⁴⁰ Store Rabarber- eller Skræppe-Blade afplukkes med Stilk og holdes under Regnvejrer over Hovedet som "Paraplyer".¹⁴¹ Under de fælles Skøjtøløb dypes Kolber af Dunhammer i Tjære eller et andet brændbart Materiale, antændes og svinges som Fakler, "Fakkeltøller"¹⁴² eller "Lysemænd",¹⁴³ over Hovedet,¹⁴⁴ saaledes som det endnu er praktiseret paa Als og N.V.Fyn 1937 og i V.Jyll. 1946, ligesom Roer eller Græskar udhules; i Skallen udskæres to Aabninger og der anbringes et tændt Lys indeni: "Lygter", "Billygter", "Roelygter".

Ved skiftevis at lægge to Blade af Sværdlilje vinkelret brækket ind over hinanden danner de en saakaldt "Musestige" (N.Sj.), "Musetakter" (Fyn;¹⁴⁵ i Jyll. o.a. St. ogsaa af Papirstrimler¹⁴⁶) eller en "Harmonika".¹⁴⁷

Forskellige imiterede Brugsgenstande faas af Siv-Stængler (i den folkloristiske Litteratur er Betegnelsen "Siv" for *Juncus*-Arter undertiden ogsaa tillagt Sværdlilje (Iris) og Kogleaks (*Scirpus*; heraf flettes "Siv"sko og -maatter)). Af Lysesiv flettes "Enghatte" og "Sivhatte" eller "Gitterhatte",¹⁴⁸ Hatte til Dukkerne eller smaa Baade.¹⁴⁹ Og Børnene snyder

deres smaa Næser i et grønt Blad, i et Hindbærblad, for de har forlængst opdaget, at til visse Gøremaal er Hindbærblade bedst, især naar man benytter den hvidflettede Underside, fordi den ligesom "tager bedre ved". Efter Brugen ... (bortkaster) ... de selvfølgelig deres "Lommetørklæde" med Indhold, det kunde ikke falde dem ind at gemme det i Lommen som de mere kultiverede voksne Mennesker mærkværdigvis endnu gør stik imod al Hygiejne. (Knud Poulsen).¹⁵⁰

Bladsaften af Rødbede bruger legende Børn som "Smøreolie" f.Eks. til Barnevognen.¹⁵¹

Hyrdebørnene sejgtørrede Stænglerne af *Haarkamper* (Frytle) og pillede dem derpaa itu med Neglene eller skrabe dem med en sløv Kniv (Pigerne med en Flinteflække), indtil der kun var de fine Trevler tilbage; heraf *knewelt* (flettede) de Piskesnøre eller snoede *Streker* (Baand), *Halsimer* (Tøjrepælsreb) og andet tyndt Reb (Jyll.).¹⁵² Sejge Frytlestængler blev forøvrigt tidligere anvendt en Del som Bindegarn.

"Hestetømmer" faas foruden af sammenkædede Mælkebøttestængler eller Hestekastanier ogsaa af lange sammenflettede Humleranker eller *Humlerever* (Loll.)¹⁵³ samt af sammenflettede *Juncus*-Stængler.

Den maaske smukkeste Form for Imitationsleg kommer til Udtryk i den Maade, hvorpaa Blomsten af Stormhat eller

Venusvogn omdannes. Det store hjælmdannede Bægerblad afplukkes, saa de to langstilkede Krønblade blottes – disse er da "Hestene" eller "Duerne", som trækker en lille "Vogn", den øvrige Blomst. *Venusvognen er Børnens mest beundrede Blomst*, fortæller Jens K. Jørgensen,¹⁵⁴ *saa vidunderlig bygget, saa rig paa Fantasi, at de Barndommens Hænder, der een Gang har leget med denne fine Blomstervogn, aldrig kan glemme Fantasiens Flugt med de lyseblaa Duer*. Flertallet af de mange folkelige Øgenavne, som er inspireret af denne Børnleg, er i Tidens Løb blevet tillagt ikke alene Blomsten, men hele Planten og bruges ogsaa af voksne: "Venusvogn" (1806ff.),¹⁵⁵ "Hestevogn" eller "Hest og Vogn" (alm.), "Vorherres Vogn" (Roskildeegnen), "Wienervogn" (Bornh.), "Karlsvognen" (S.Sj.), "Duevogn" *dåweuåwn* (Bornh.; Falst.) eller "Duekarm" (*durekarne*; v. Silkeb.), "Oldemor i Kalechen",¹⁵⁶ "Fatter og Mutter i Kaleche" eller "Oldefar og Oldemor i Kalés" (Sdj.),¹⁵⁷ "Kalechevogn" eller "Kareter" (S.Fyn),¹⁵⁸ "Karetmagere" (Øerne

Den sönderplockade blomman av stormhatt (Aconitum napellus) och den på så sätt frilagda vagnen med två hästar eller möjligen två duvor har på olika sätt stimulerat fantasin. Foto: Håkan Tunón.

i Smaalandsøhavet); "Guldkaretblomst"; "Kongen kører i Guldkaret" (Aarhuseggen), "Kongskaret" (Thy),¹⁵⁹ "Kongens Koretøj" (N.V.Sj.); endvidere "(Blaa) Duer" (Jyll.),¹⁶⁰ "Blaa Høns" (Samsø), "Vilde Svaner" (M.Sj.) "Arkens Duer" (Sdj.) og "Noahs Ark" (V.Loll. jnf. 1. Mosebog 8,8–11, hvor der dog ikke er Tale om to, men en og samme Due).¹⁶¹

Lignende Imitationer synes at være dannet ogsaa af Blomsterne af Lærkespore, der i Syd-fyn og paa Langeland kaldes "Hest og Kusk", "Hest og Vogn",¹⁶² og af Skov-Galtetand, der ifg. Meddelelse til Jenssen-Tusch er blevet kaldt "Røde Kareter" Nord for København.¹⁶³

Løvrigt udskærer de mindre Børn af tykke Barkflager (især af Eg), bittesmaa "Væddeløbs-biler" eller "Skibe", hvormed de hhv. kører og sejler paa Landkortet (Fyn).¹⁶⁴

Medens der i det foregaaende er nævnt Imitationer, der praktiseres af begge Køn, kan man for de efterfølgende Efterligninger af Brugsge-standes Vedkommende skelne mellem særlige Pige- og Drenglege. – De hvide Frødund paa Kæruld tjener som Fyld i Pigernes Dukkepu-der¹⁶⁵, ligesaa Frøuld fra Dunhammer,¹⁶⁶ og af Mos faar de Dukkesenge og -dyner¹⁶⁷ etc. eller Burrens Blomsterkurve presses sammen til Tæpper, Kors, smaa Figurer, Stole, Boller o.m.a.¹⁶⁸ Af meget lange og tynde Pileris flettede Smaapigerne paa Jyllands Vestkyst smaa Sykurve, Dukkevogne og -senge.¹⁶⁹ "Sytraad" faar de af de lange rødlig, rodslaaende Udløbere paa Potentil (især Gaasepotentil; i Thy og Vends. kaldt "Kællingetøj", "Røde Tøj" og "Røde Tyre"¹⁷⁰), som pilles itu, til den indeni liggende Baststreng blottes (N.Sj.). I vestlige Vendsyssel flettede Vogterpigerne i deres Fritid smukke Kurve og Æsker til Knapper og lignende Smaating af Marehalmens lange Rødder, *Orveder*, som blev flækket, skrabet og poleret, saa de blev gule og blanke som Rav.¹⁷¹ At sætte de hættedannede Blomster af Fingerbøl og Klokke (*Campanula*) paa Fingrene som et "Fingerbøl", er en velkendt og meget udbredt Leg. Navnet

"Fingerhat(te)" nævnes allerede af Hans Rasmussøn Block i *Horticultura danica* 1647; Simon Paulli har "Fingerbølle" (*Flora Danica* 1648) og siden er opstaaet forskellige Dialektformer over og Varianter af dette Motiv, ogsaa tillagt andre Slægter¹⁷² – det samme gælder saavel dyrkede som vilde Klokke-Arter over hele Landet.¹⁷³

I Tilslutning til Omtalen af Børnenes imiterede Bordopdækning kan anføres en af Knud Poulsens Oplevelser:

Jeg traf [en lille Dreng og Pige i Skoven] staaende foran en stor, udfoldet Fluesvamp, foran hvilken de havde anbragt Pigens Kludedukke. Svampen forestillede et rundt Bord med en pragtfuld højrød, hvidfnugget Dug paa, og paa Bordet foran den maabende Kludedukke havde de stillet smaa Nødde-skalskopper og Agerskaale og et gult Blad-fad med et Par sorte, gnistrende Brombær. Værsgo og spis, Dukke-Lise. Det saa nyde-ligt ud. Den Slags Ting laver Børn saa forun-derlig rørende og sødt.¹⁷⁴

Med blålockshattar blir fingrarna utmärkta dockor att spela teater med. Foto: Håkan Tunón.

Drengenes specielle Imitationer er naturligt nok af en mere bastant Art og manifesterer andre Interesser end Pigernes. Støvbolde, endnu faste i Kødet, bruges som "Fodbold" eller sparkes blot itu hvor de findes;¹⁷⁵ de lidt mindre Drengene løber omkring og raaber Ba-bu! idet de samtidig trykker paa "Bilhornet", den gamle og gummiagtige Støvbold. En afblomstret, men endnu ikke udfoldet Kurv paa Gedeskæg forestiller og kaldes en "Malerpensel" (Fyn) eller "Barberkost" (Falst.) – sidstnævnte Redskab dannes ogsaa af Kobjældes Dusk af lange Frøhaler paa en stiv opret Stængel; af smaa kløvede Pilepinde laves Cykleklemmer¹⁷⁶ og af en knap fingertyk og ca. 10 cm lang Hasselpind eller Askegren fremstilles en Nøddeknækker, en *Brager*, idet Nødden lægges i en firkantet Indskæring i Pindens Midte, hvorpaa denne bøjes sammen om og knuser Skallen (Fyn, Jyll.).¹⁷⁷

De jyske Hyrredrenge fik megen Tid til at gaa med at samle *Drawgres* (Traad-Siv) og binde *Libiboster* (Kalkkoste) deraf.¹⁷⁸ Af Hvenestraa lavede de Koste, som deres Madmoder bl.a. brugte til at feje Loen med. Store Bundter af de marvfyldte Lysesiv afskæres og bindes om Livet som Svømmepude under drenges Svømmeøvelser¹⁷⁹ og den piggede Frugtkapsel med Hestekastanier sættes paa en spids Pind og bæres omkring som de Vægternes "Morgenstjerner", Drengene har set afbildet i Eventyr- og Historiebøger.¹⁸⁰

En yndet Drengelæg er at anbringe halve Valnødsaller paa Vandpytter eller i en Beholder med Vand; de smaa "Baade" forsynes gerne med Mast og Rigning af Tændstik og Sytraad.¹⁸¹ Efter at Frøene forsigtigt er pillet ud af en Ærtebælg, udsparres den med smaa Pinde og agerer en lille Baad eller Kano. Eller et stort Blad af Græs eller Tagrør afrives og forsynes i Midten (ca. ¼ fra Brudstedet) med en 1–2 cm lang Rift – den spidse Bladende bøjes i en Halvcirkel ned igennem Aabningen,

saaledes at Spidsen danner en Slags "Køl" under Bladpladen og Bladkrumningen agerer "Sejl"; Fartøjet anbringes forsigtigt paa Vandoverfladen, hvor Vinden fører det med sig – i de fleste Tilfælde kæntrer det dog snart (alm.).¹⁸² I sine "Livserindringer" (Kbh. 1887, 34f.) fortæller J. N. Madvig fra Bornholm:

Vore Lege bare stærkt Præg af den omgivende Natur; vi opkastede store Grusdæmninger, der kæmpede mod de mellem Klipperne indtrængende Bølger; vi opbyggede, naar Vandet veg tilbage, i Hast af flade Stene Smaataarne, paa hvilke vi kneisede stolt, naar den tilbagevendende Bølge omgav dem, men hvorfra vi ogsaa stundom styrtede med Stenhoben ned i Vandet; vi sammensatte med Pinde Skibe eller Flaader af tørre Rørsiv og sendte dem ud i Bølgerne med Master og Papirseil.

Om et imiteret Vaaben beretter han under Omtalen af en anden Barndomserindring fra Bornholm omkring 1807: *Jeg ... erindrdrer endnu, hvorledes jeg paa en over Marken løbende Vei ivrig byggede Fæstningsvolde af Støv og besatte dem med Ærtebælge som Kanoner, thi krigerisk var Tiden.* – Iøvrigt er det almindeligt, at Drengene bærer Sværdliljes lange spidse Blade ved Siden som "Sværd" eller "Sabel"; muligvis ligger denne Børnepraksis til Grund for de østsjællandske Navne "Soldater" og "Sivsoldater".¹⁸³

Blandt de lidt mindre Børn er Imitationer af Dyr, navnlig Husdyr, meget populære. De vegetabiliske Emner, der vælges hertil, har som oftest en Form og Farve, der leder Tanken hen paa det forestillede Dyr. De tørre kogleagtige Hunrakler af El har som afbrækkede Kolber af Dunhammer en buttet Form og sortbrun Farve og tjener som "Køer", "Heste" o.a., endvidere gør Grankogler (sjældnere Fyrrekogler), hvori der er hæftet en Snor, det ud for Husdyr, der tøjres og flyttes paa Græsplænen.¹⁸⁴

Mens Køerne græsser, leger Børnene. De bygger "Gaarde" i Vejenes Jord og Støv. Jeg finder tit deres forladte "Ejendomme" paa Skovvejene, for de er jo smaa Nomader, der maa flytte tit og ofte ... "Besætningen" bestaar aldrig af mere end seks Køer (seks Grankogler lagt paa Rad indenfor en lille Stenindfatning, der markerer "Stalden"), tre Kalve (tre Fyrrekogler), to smaa islandske Heste eller "Rusere" (to Pinde) og to Faar (der repræsenteres af to lidt mindre Pinde omviklet med Kæruld, som de har plukket i Skovmosen)". (Knud Poulsen)¹⁸⁵

I Smaabørnernes Dyrerhave finder man videre "Husdyr" dannet af Grønkaalsstokke (Fyn),¹⁸⁶ meget tykke Barkflager (f.Eks. af Poppel) eller udskaarne Korkstykker.¹⁸⁷ De fløjlsbløde udsprungne Pileblomster kaldes og er Børnernes "Gæslinger",¹⁸⁸ dette Navn er som bekendt ogsaa de Voksnes Betegnelse og kan maaske som andre lignende Navne: "Busser", "Musser" eller "Mos" (Mus) (Sdj.)¹⁸⁹, "Missekatte" (N.Sj.), "hvide Mus" (Nakskov) og "Majkatte" (Als)¹⁹⁰ fra først af være opstaaet under Børns Leg; det samme gælder Hare-Kløver, hvis ovale, tilsidst valseformede Aks med et graaloddent Udseende har bidraget til Benævnelser som det botanisk knæsatte (1648ff.) og "Missekatte", "Museunger" (Gilleleje), "Musljerger" og "Haarmusse" (V.Jyll.).¹⁹¹ – Gulerods lodne, sammenkrummede Frøskærme er smaa "Fuglereder",¹⁹² naar Børnene trenter Paaskeæg, danner de lignende Reder til Æggene af Mos (N.Sj.)¹⁹³ eller af Pile og Popleers Frødund ("Vat").

Forskellige egnede Frugter forsynes med indstukne Pinde eller Torne, der forestiller de fire Ben og Halen. Det gælder især de store mahognibrune Frø af Hestekastanie, som Børnene i Sensommertiden indsamler store Mængder af og opbevarer i Poser og Kasser. At lede efter Kastanier i Alleer og Parker kaldes af Børnene at gaa paa *Kastaniejød*.¹⁹⁴ Saa efterstræbte er disse Frø, at Drengene gerne

risikerer Liv og Lemmer for at faa fat i dem;¹⁹⁵ for at de kan blive rigtig blanke, skal de have "Næsefedt", idet hvert Frø gnides mod Næsefløjene. *Aa, at grave i saadan en Kassefuld med begge sine smaa Næver, stikke dem helt ned til Bunden og lade de rødbrune, glinsende Kastanier glide gennem Fingrene. Hvilken Rigdom!*¹⁹⁶ Ved Hjælp af Naale og Pinde (f.Eks. Tændstikker) sammenkædes disse Frugter til forskellige Fantasidyr;¹⁹⁷ tilsvarende Manipulationer foretages med Sværdliljes grønne Kapselfrugter (S.Jyll.) og de saaledes fremstillede Dyr navngiver i Børnesproget ofte hele Planten,¹⁹⁸ Kartofler med indstukne Træpinde¹⁹⁹ samt Hyben + Torne, hvoraf dannes "Hybenheste" (Loll.),²⁰⁰ "Røde Heste" (Falst.),²⁰¹ "Grise" (SV.Fyn,²⁰² Als) eller (oftere) "Røde Grise" (Fyn):²⁰³

Nu vokser de vilde Rosers Bær,
der bliver til "røde Grise".
Min Barndoms dejlige Dyr I er,
thi vil jeg højt eder prise:
Den skarlagens Farve, den buttede Krop,
hvor var og er I dog søde,
med jer staar tusinde Minder op,
Barneminder, der døde ...

skriver Kristen Beck,²⁰⁴ som tilføjer, at en udmarvet og flækket Hyldepind var de røde Grises Trug.

De vendsysselske Navne "Gris"²⁰⁵ og "Gæs" om Frugterne paa Aften-Pragtstjerne kunde tyde paa, at en lignende Børnepraksis har været forsøgt med denne Plantes store, trinde Kapsler.²⁰⁶ Hvad Synonymerne "Røde Køer" eller "Brogede Køer" (N.Sj.) og "Vilde Køer" (Sj.)²⁰⁷ til forskellige Syre(*Rumex*)-Arter angaar, kan disse skyldes enten de røde Frøsamlinger eller den Omstændighed, at Børnene "malker" Frugtstanden ved at gnide den gennem Haanden.²⁰⁸

Enkelte Blomster agerer Dyr under visse Manipulationer. Ved at trykke let med to

Fingre mod Løvemunds Blomstersider aabnes og lukkes "Løvens Gab";²⁰⁹ naar bestemte Dele af de store Hanblomster af Græskar fjernes, fremkommer et "Grisehovede" (Møn), Kølen paa nogle Ærteblomster, saaledes Lupin og Kællingetand, presses ned og Børnene betragter den gule Pollenmasse, der vælter frem i Spidsen, som fæces.²¹⁰ En af de smukkeste Dyreimitationer dannes af Blomsterne af Krageklo: Det øvre store Kronblad fjernes og under Fastklemning mellem to Fingre presses Støvdragerbundet frem over de to nedre sammenvoksede Kronblade (Kølen), saaledes at det danner "Svanens" Hovede og de to sidestillede Kronblade er Fuglens Vinger (S.Sj.).

En lille "Stork" kan enten være dannet af en Linde-Frugt med Flyveblad eller af sammenknyttede Sivstængler; Vogterdrengene paa Heden morede sig med at danne forskellige Slags Fugle eller smaa Stole ("Kukmandsstole", "Kragestole") af Siv, i andre Egne flettedes af Lysesiv "Sivænder" og "Sivgæs" forsynede med Næb og Ben (N.Sj.), "Grisehaler", smaa Vugger, Borde, Bænke m.m.²¹¹

Et ulige Antal Tændstikker stikkes radiært i en Hestekastanie og en Snor flettes imellem disse, saa der dannes en "Edderkop" i sit Net; Barnet tager derpaa i Snorens frie Ende og ved at rykke lidt i den, gaar Fletværket op – d.v.s. Peter Edderkop firer sig ned i Spindet.²¹²

Nært tilknyttet disse Imationer er Børnernes figurlige Associationer mellem nogle Blomsters Bygning og Farvekontraster og Mennesket – visse Personer eller enkelte Legemsdele.

Pigerne leger "komme Fremmede" eller "Skolegang" med de store røde Have-Tusindfryd, "Tusindpiger" (Jyll.,²¹³ S.Sj.), hvis Randkroner er Kjolen og den oprette Stilkstump Kroppen. En lignende lille Dukkefigur faar de af Ager-Snerlen med den skørtlignende Krone og Frugtknude som et Hovede foroven, hvilken Blomst ogsaa agerer lidt

større Dukkens Hat eller Paraply.²¹⁴ Valmuers Blomsterknopper aabnes forsigtigt, de sammenkrøllede Kronblade glattes ud og krænges bagover, saaledes at de danner Kjolen og Frugtknuden med Støvfang er Dukkens hhv. Krop og Hovede;²¹⁵ Navnene "Røde Dreng" (N.Fyn)²¹⁶ samt "Tøse og Dreng" (Roskildeegnen, røde Blomster = Tøse og hvide = Dreng)²¹⁷ kan maaske tilbageføres til denne Børneleg (sml. nedenfor under Kobjælde).²¹⁸ Af de hængende, klokkedannede Blomster paa Fuchsia faar Børnene efter en Bortknibning af Støvfanget og nogle Støvdragere en "Danserinde", "Jomfruen" (Ø.Sj.) eller "Skørter og Liv" (Ods H.).²¹⁹ Nogle folkelige sønderjydske Navne til Blæresmelde – "Koneblomst", "Gammel Kvinde" – tyder paa en lignende Oprindelse.²²⁰

Naar de to ydre, purpurrøde Kronblade paa Blomsten af en Hjerteblomst bøjes til Siderne, danner de to indre sammenstødende, hvide Kronblade en Figur, der ofte navngiver hele Stauden og som navnlig af Børnene tydes paa forskellig Maade: "Damen" (Møn) "Barnet i Vuggen" (Bornh.), "Jomfruen"; "nedringet Baldame" (Himmerl.); "Danserinde" (V.Sj.); "Manden i Skjorten" (Fyn),²²¹ "Jomfruen i Bad" (Jyll.), "Manden i den røde Trøje" (Vends.), "Bagerdreng" (Jyll.).²²²

Med Stedmoderblomsten har baade Børn og Voksne i hele Danmark haft meget Tidsfordriv, idet Forbindelsen med Stedmoderen er blevet "forklaret" paa forskellig Maade ud fra Blomstens Bygning og Farvekontraster.²²³ Det smukkeste nedre Kronblad er den pyntesyge Stedmoder, som med Guld paa Brystet sidder mageligt i en grøn Sofa (to Bægerblade); de to midtstillede Kronblade er hendes egne pyntede Børn, som har hver sin Stol og sidder hende nærmest, mens de to Stedbørn bærer simple blaa Hvergarnskjoler og er anbragt øverst paa een Stol.²²⁴ Eller Stedmoderen sidder med en Pandekage (eller Æggecake) (Blomstens gule Midte),

Stedmoderblomster eller styvmorsviol (Viola tricolor), ur Gustaf Lind & Nils de Verdier, Våra medicinalväxter, 1917.

hvoraf hun har givet sine egne Børn hvert et Stykke, mens Stedbørnene staar bagved og ser sultne til.²²⁵ Saa pilled de respektive Kronblade af: først dør Stedbørnene af den daarlige Behandling, saa hendes egne Børn og endelig den onde Stedmoder selv; tilbage er da en Kegle af Frugt-knuden med Støvvej og de sammenklæbede Støvknapper, – en Figur, der tydes som Stedmoderen, der sidder og pines i Helvedets Luer (de fem spidse Bægerblade).²²⁶

Nævnte Rest af Blomsten (samt evt. Sporen) er ogsaa paa anden Maade blevet jævnført med en Menneskeskikkelse: ”Jomfru Maria” (Himmerl.),²²⁷ ”To Køer og en Kone der sidder og malker dem i Spanden” (Jyll.)²²⁸ eller Børnene leder efter ”Kukmanden” (Griffelsøjlen) mellem Kronbladene.²²⁹ Johs. V. Jensen digter over dette Sujet:²³⁰

Pluk Kronen af, en lille Mand
du finder da, fra Alfeland,
som sidder paa en lille Stol,
et smaat, men *meget* stærkt Idol!

En Dukke laver Pigerne af en Hestekastanie + indstukne Tændstikker, som forestiller Arme, Ben osv.; i Mangel af Hestekastanier bruges Kartoffel-Bær (Jyll.). Eller de skævt korsdannede Grenskud paa Gran udklædes med broget, udklippet Papir eller Tøjstykker (Horns H.).²³¹ Naar Kobjældes Frugtstand med lange lodne Frøhaler er gjort vaad, redes Totten bagover og flettes med Græsstraa jnf. Navne som ”Barhovede Dreng” (Holbækegenen), ”Kullede Dreng” (v. Fr.værk), ”Klokkerdreng” og ”Bønderdreng” (N.Sj.).²³²

Om Efteraaret morer navnlig Drengene sig med at udhule et Græskar eller en Roe (Runkelroe, Kaalrabi), udkære Huller – ”Mund”, ”Næse” og ”Øjne” – i Skallen og dække Hullerne med tyndt kulørt Papir; et tændt Lys placeres indeni og det hele anbringes i mørke Aftener (evt. som Led i Nytaarsløjer) ved øde Vejstrækninger, i en Port, bag Folks Vinduer o.lign. Steder for at forskrække forbigående:²³³ ”Dødningehoved”; ”Lygtemand” (V.Jyll.) – med kun to Huller i Skallen: ”Lygter”, ”Roelygter”, ”Billygter” (Fyn).²³⁴

Navnet Kællingetand (1688ff.)²³⁵ kan ifg. Johan Lange²³⁶ være dannet paa den Maade, at legende Børn har puttet en fa blomstret Skærm af uudsprungne Blomster halvt ned bag Læberne, saa de skæve gulbrune Knopper rager frem af Munden som en gammel Kones ormstukne Hugtænder; samme Plante er (derfor?) ogsaa blevet kaldt ”Legetand” (v. Skanderb.)²³⁷ og ”Heksetand” (Jyll., Fyn).²³⁸ Forøvrigt er det en gængs Børnepraksis, at en Appelsin-Skræl forsynes med een Længde- og mange Tværridser og anbringes foran Tænderne som ”et Gebis”.

Naar Snemanden dannes, gør en Gulerod det ofte ud for hans ”Næse”. Fra Fyn er meddelt, at Skoledrengene holder en Gulerod skjult indenfor Bukserne og spørger Pigerne ”vil I se min Tissemand?”; i en anden obskøn Leg (Vejleegnen) under fælles Skovture med Pigerne (f.Eks. efter Eksamen) bruger Drengene en Stinksvamp, der føres gennem

Bukse-Aabningen som en Efterligning af Coitus.²³⁹ De mange uanstændige Navne, som Dunhammer er blevet tillagt i Folkemunde,²⁴⁰ fører undertiden til, at entreprenante Drenges atter og atter viser en Kolbe frem og ”nysgerigt” spørger ældre Folk, hvad denne Vækst vel bliver kaldt.²⁴¹

Tidligt om Morgenens iler Børnene ud i Haven for at pille den kegleformede Bægerhætte af Blomsterne af Guldvalmue (*Eschscholtzia californica*) inden Udspringet – deraf maaske Navnet ”Goddag-Mand”.²⁴² Fynske Børn laver en ”Flabnigrine” af et Straa, der knækkes i en Vinkel mellem to Led; et Par cm paa hver Side af Knækket skæres fire dobbelt saa lange Længderidser, og naar Straaet trykkes sammen og atter rettes ud, gaber og lukket Spalten sig.²⁴³

e. Legredskaber til Kast, Slag.

I denne Gruppe Lege, der hovedsagelig beskæftiger Drengene, er Planteriget svagere repræsenteret.

I Sydsjælland er set Børn, der kaster umodne Kærner med Stak af Byg mod Vinden og da beskriver en temmelig lang Flugt.²⁴⁴ En almindelig Drengesport er at hvirvle Sten med fastgroet Blæretang rundt og slynge dem langt bort, evt. kappes man om at kaste længst. Under Kartoffeloptagningen morer Børnene sig med at kaste Kartoffelæblerne (Bærrene) efter hinanden.²⁴⁵

I de hjemmelavede Bolde kan Kærnen være Tagmos med omviklet Sejlgarn i flere Felter (N.V.Sj.)²⁴⁶ eller et Korkstykke, hvormed der først er viklet *Svamp* (Havsnegles Æggehylstre) og yderst syet Tøj og Garn i flerfarvede Felter (Jyll.).²⁴⁷

Til Lanser, Kastespyd o.lign. bruger Drengene hyppigst rette Skud af Pil eller Hassel.²⁴⁸ En ”Vejrstab”, ”Flyvekok” (Als) er en ca. 10 cm lang tilspidset Træpløk forsynet med en Fjer i den ene Ende; naar den kastes tilvejs, styres den af Fjeren lodret mod

Jorden, hvor den borer sig ned og bliver staaende.²⁴⁹ En ”Helikopter” er to store Fjerpresset i Kastanie.

De jyske Hyrdedrenges Kastestok (*Kylkjæp*, *Hjorkjæp*, *Hjøverkølle*, *Hjøverkæp*, *Drivekølle*, *Klondtkjæp*; Slaa-løs-Kæp) var oftest et rodhugget Egeskud, ca. 75 cm lang, og kunde i den tykkeste Ende være forsynet med et Søm. Stokken blev med stor Kraft slynget mod Faar og Køer, der kom paa Afveje, og slog ikke sjældent Ben eller Horn over paa Dyrene.²⁵⁰ Samme Kæp var i ledige Stunder god til *o tælle i* (tælle-snitte, skære) – Ejerens Initialer blev skaaret ind i den, Ridser til Markering af Data eller Antal vogtede Dyr, forskellige Stregornamenter o.m.a., endvidere skulde der helst som en Slags Justering være skaaret et Kors i den ene Ende, *hæjsen mot en bræk'n*. Eller Hyrdedrengen morede sig med at udskære en Faareklov i Kæppens ene Ende og trykke denne i fugtig Jord, saa der dannedes ”Faarespor”.²⁵¹

En videre Udformning af dette Kaste-vaaben var ”Ranglekæppen” (-stokken), der af Form og Størrelse var som en kraftig Kylekæp, men i Siden forsynet med nogle løse Jernringe paa en (undertiden spiralsnoet) Glidestang af Jern. Dens Virkning var dog mere af psykologisk Art, idet Ranglekæppen gjorde et fælt Spektakel, naar Hyrden i et susende Kast slyngede den mod Dyrene; tilsidst var disse saa skræmte, at det var tilstrækkeligt blot at rasle med Ringene (Jyll.,²⁵² Bøtø p. Falst.).²⁵³

Et tredje Kastevaaben bestod i en Kylekæp med et tyndt Reb og en løs Jernring (Kylring) i Enden; det blev brugt omtrent som en Pisk, idet Rebet ved et hurtigt Kast med Haanden slyngede sig om Dyrets Ben eller Horn (Jyll.).²⁵⁴

Endnu et Kastevaaben bestod af en alenlang Stok af en Fingers Tykkelse (af Eg eller Hassel), i den ene Ende forsynet med en Spalte; heri pressede Hyrdedrengen nu en flad glat

Sten for derpaa med en hurtig Armbevægelse at slynge Projektilet langt væk. Det kaldtes en "Kyleklemme" (Fyn,²⁵⁵ Falst.),²⁵⁶ "Kylekæp" eller "Stritklemme", "Strideklemme" (Sj.); "Kyleklov" (Jyll.).²⁵⁷

Naar Børnene forhen legede Trille, brugte de en afsavet Skive af en Bøgestamme og en Hassel- eller Askekæp til Fremdriften (Fyn).²⁵⁸ Bandholm-Egnens Drengene kalder Kæmpe-Fyrren for "Slaa-paa-Snude-Træ" fordi Stammens tykke, bløde Bark egner sig til at øve sig i Boksning mod. Dunhammers langskaftede Kolber kalder Drengene i de fleste Landsdele "Nasser", de slaas indbyrdes med dem, saa Frøfnuggene staar dem om Ørene som "Krud-trøg" eller "Snevejr";²⁵⁹ de større Børn svirper de lidt mindre med Hestekastaniens nedfaldne Bladskafter, de saakaldte "Nasser" eller "Nassepinde" (alm.). (Se endvidere under *m.* Drilleri og Narreværk; *n.* Væddemaal og Kappestrid).

Hyrdedrengene brugte en lille tynd Pilekvist, en *Pisling*, til "Svippert" eller "Jagtil-Vands-Kæp" (N.Sj.).²⁶⁰ Et Piskeskraft kunde enten være af Pil, Hassel eller tre-fire Enebærkanter, som fingernemme Hyrdebørn snoede sammen til et *Swøfskawt*; da der ikke groede Ene paa enhver Hedeegn, var et saadant en skattet Handelsvare mellem Hyrderne (Jyll.).²⁶¹ Hertil blev fire tjærede Snore fæstet paa en særlig Maade (Midtsj.)²⁶² eller Snerten var dannet af *slinget* (flettet) Sejlgarn (N.Sj.) eller sammenflettede Stængler af Lysesiv. En "Gaj" var en Hyrdepisk af Hassel (eller Røn) og blev brugt med begge Hænder (Jyll.).²⁶³

Om Foraaret danner Drengene undertiden en primitiv Piskesnert af de sejle Barkstrimler af bl. a. Pil og Syren.

f. Skydevaaben og Projektiler.

Medens Flertallet af de ovennævnte Kaste- og Slagvaaben kun er eller har været kendt indenfor Hyrdedrengenes Kreds, nyder de efternævnte Skydevaaben (Instrumenter til mekanisk Affyring af Pile og andre Projektiler) stor

Popularitet blandt alle Drengene, i hvert Fald paa Landet. Det skyldes utvivlsomt, at Brugen af disse Skydevaaben, der næsten altid sker i samlet Flok, i lige høj Grad harmonerer med noget urprimitivt i Drengesindet, en Trang til at hævde sig i Fællesskabet, og tiltaler Drengens Fantasi. Praktisk talt alle Drengenes Skydevaaben er dannet af vegetabiliske Materialer og flere af dem beror paa en ret udviklet Teknik, der under Forfærdigelsen stiller den enkeltes Fingerfærdighed og Snille paa Prøve.

Som Pusterør bruges tykke Tagrørstængler og Kornstraa eller en udmarvet Træstængel (Fyn);²⁶⁴ som Projektil anvendes bl. a. en Stoppenaal med Garnendedusk, Saltkorn, Sædekorn, grønne Hylde- og Rønnebær og Ærter.²⁶⁵

Blandt Drengene paa Guldborg-Egnen (Loll.) er iagttaget Brugen af et særligt "Skydevaaben", der kaldes *Klabóm* (= Klapom?). En blomsterbærende Stængel af Lancetbladet Vejbred bøjes i en Løkke, saaledes at det korte valseformede Aks omsluttes; naar der trækkes et rask Tag i denne Løkke og Resten af Instrumentet fastholdes af den anden Haand, løsri- ves Akset og slynges et Par Meter fremefter – evt. i Hovedet paa en Kammerat.²⁶⁶

Til Flitsbuen vælges forskellige Træsarter i de enkelte Landsdele; paa Langeland foretrækker Drengene friske Hasselkæppe ("Buetræ"), i Midtsjælland navnlig Grene af Navr og sine Steder i Vestjylland oventørrede Askegrene, men hyppigst anvendt er Pilegrene. Marius Kristensen fortæller, at Aarhusegnens Drengene (o. 1875) ansaa Pile- og Askegrene for at være for stive og skøre til Formaale og derfor saa vidt muligt benyttede en Hvidtjørngren til Flitsbuen, men at de kun sjældent fandt en saadan i passende Længde.²⁶⁷

Paa den saakaldte "Flitsbøsse" eller "Kilebøsse" er Pilen anbragt i et Skæfte, saa der bedre kan sigtes (Fyn).

Som Pileskaft bruges tykke Tagrørstængler, fornedet skæres et Hak i et Stængelled til Basis for Buestrengen og foroven forsynes

den enten med en Muffe af en Stump Hyldestængel (evt. med et indklemt Søm),²⁶⁸ en Dup gammel Vognhjulstjære eller en Klump Beg. Hyppigt anvendt er ogsaa Hindbærs rette Aarsskud, tynde Hassel- og Pilekæppe.²⁶⁹

En "Hyldebøsse" *Hollerøwde* (N.Falst.),²⁷⁰ "Blaarbøsse" (Jyll.)²⁷¹ bestaar af en ret Hyldegren, hvoraf Marven er udstødt; en med Spyt æltet og sammentyget Blaartot eller optrevlet Hampereb (undertiden benyttes en Kartoffel-skive, en Korkprop eller en Hyldemarvskugle) presses ved Hjælp af en Ladestok ind i Røret indtil dettes Aabning – et nyt Projektil drives ind bagved, og den komprimerede Luft skyder da den foranliggende Ladning ud med et Knald. Saa presses den sidst indførte Prop frem til Rørets Aabning, en ny indføres bagved, o.s.v.²⁷² Den fugtige Kugle af Blaar o.a. klæber ved den ramte Genstand og Instrumentet egner sig derfor til Maalskydning indendørs. Det er dog vist navnlig Knaldeffekten, der gør Instrumentet interessant.²⁷³

Ogsaa tykke Stængler af vild Kørvel er blevet brugt til et saadant Instrument (Fyn).²⁷⁴

"Kartoffelbøssen" eller "Fjerbøssen" beror paa samme fysiske Princip: Skafet af en stor Gaasefjer afskæres i begge Ender og renses for Marv; den største Aabning presses ned i en Kartoffelskive eller en Tordenskræppes kødrige Stilk og lukkes saaledes med en Prop efter Udtagningen. Ved Hjælp af en tynd Pind trykkes denne saa frem mod Penneposens tyndere Ende, en ny Prop presses ind bagved og den forreste udslynges med et lille Smeld.²⁷⁵ Børnene bruger undertiden en Kartoffelbøsse til at skyde Fluor med, men ogsaa i dette. Tilfælde synes Knaldet at være det vigtigste.

Til Forskel fra Hyldebøssen er Hyldeprøjten lukket i den ene Ende med en gennemhullet Prop; en Stok med omviklet Blaar e.lign. i Spidsen presses ned gennem det vandfyldte Rør og Vædsken afgives i en Straale gennem det lille Hul.²⁷⁶ Leg med dette Instrument begynder som en fornøjelig Sprøjekonkurrence

og ender som oftest i et Slagsmaal. Nutidens Drengene benytter vistnok hyppigere en gammel Cyklepumpe til samme Formaal.

Drengenes Skydevaaben naar den højeste tekniske Udvikling i "Ærtebøssen" eller "Kanonen" (V.Loll.). Paa Midten af et udhullet Grenstykke (f.Eks. af Hyld) skæres en 6–7 cm lang Aabning ind til Hulheden. En tynd, elastisk Træpind, en Korsetstiver eller (forhen) en Krinolinefjeder (af Fiskeben) bøjes og indsættes her som en Fjeder. Nu trilles en Ært ned i Røret og med Pegefingern presses den under Røret fremragende "Afrækker" tilbage og slippes, hvorefter Projektilet slynges nogle Meter bort.²⁷⁷ Ogsaa Spurvehagl, smaa glatte Sten eller Kirsebærkærner tjener som Skyts.

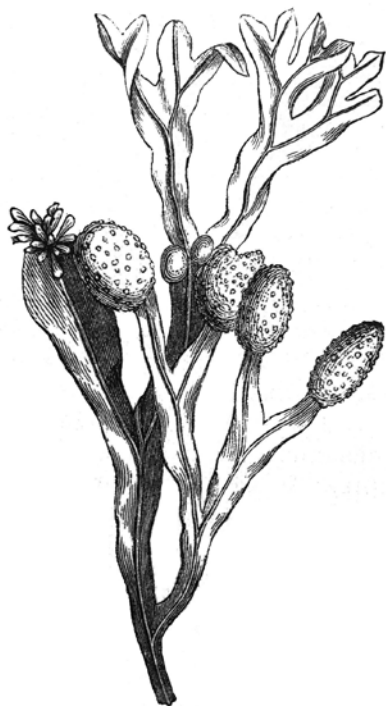
"Slangebøssen" bestaar af en gaffeldelt Gren med paabundne Gummistrimler og i Midten en Tøjlap til at fastholde Projektilet – en lille Sten, Kirsebærkærne e.lign.²⁷⁸

g. Knaldeffekt.

Som allerede nævnt under foregaaende Legtype har Instrumenter, som kan knalde, i særlig Grad Børnenes Bevaagenhed. Hylde- og Kartoffelbøssen danner altsaa saa at sige Overgangsled til de Knaldeffekter ved Hjælp af forskellige Plantedele, der i det efterfølgende skal omtales, hvilke atter kan gælde som Mellemstadium til de egentlige Lydinstrumenter.

De allerfleste Børn finder stor Fornøjelse i at klemme Blæretangens luftfyldte Svømmeblærer mellem Fingrene, saa de punkterer med et lille Plaf; Planten kaldes derfor ogsaa "Knaldetang".²⁷⁹ Blandt vestmønske Børn hed det sig (o. 1900), at kunde man finde en lille Sten indeni en Blære, var det en Diamant!

En anden almindelig Børneleg er at klemme Blæresmeldens af Naturen oplæste Blomsterbæger sammen foroven for derpaa at slaa det mod den anden Haand eller Panden, saa det brister itu med et lille Smeld. Denne Knaldeffekt har inspireret ikke alene til det botanisk knæsatte Navn (Blære Smelle

Blaeretang eller blåstång (*Fucus vesicatorius*),
ur C. F. Nyman, *Botaniken, en allmänfattlig
framställning af Växten och Växtriket*, 1864

og Smelleblomst: 1793ff.),²⁸⁰ men til en lang Række folkelige Tilnavne i alle Landsdele (undtagen Fyn): "Knalder", "Knaldeblomst", "Knaldhætte", "Knaldhat", "Smækblomme", "Skraldeblom(me)", "Skralderose", "Skralder" (alle Sdj.),²⁸¹ "Smækker" (Thy) eller "Smækblomst" (v. Aalb.);²⁸² "Maren Skraldehat" (S.Jyll.), "Skraldemand" (Djursl.); "Knækker", "Knaldhætter" og "Knalder" (N.Sj.), "Skraldebasser" (Refsnæs),²⁸³ "Knaldposer" (Horns H.), "Knallerter" (Østmøn), "Knaldurter" (V.Loll.) og "Smøjlekotta" (Bornh.).²⁸⁴ Ogsaa i det øvrige Europa har denne Børneleg bidraget til talrige Folkenavne.²⁸⁵ Blæresmeldes nære Slægtning Aften-Pragtstjerne benyttes ogsaa, omend i mindre Udstrækning: "Knaldblomst" (Østmøn), "Skraldeblomst" (Agersø), "Stor Smækker" (Thy).²⁸⁶ Derimod er det ret

almindeligt, at Børnene presser Blomster af Klokke og Fingerbøl sammen foroven og slaar dem mod Haanden eller Panden, saa Luften frigøres med et lille Plaf, heraf det vestjyske Navn "Knaldhætte" til *Campanula* sp.²⁸⁷

Visne og slatne Blomsterskafter ("Slatener": Stevns)²⁸⁸ af Mælkebøtte pustes op bag en Knude og brister efter et glidende Fingertryk itu med et Smeld (S.Sj.);²⁸⁹ paa lignende Vis opnaas en Knaldefekt ved hurtigt at presse Luften i et Straa sammen mod et Led.

Om Efteraaret morer navnlig Drengene sig med at klemme Snebærs store svampede Bær mellem Fingrene, saa de gaar i Stykker med et lille Smeld; de kalder dem derfor "Knaldbær" (alm.), "Knallerter" eller "Knaldperler" (N.Sj.) samt "Skumbær", "Spytbær" m.m.²⁹⁰ Fynske Børn kalder Stor Fladstjerne "Knalderblomst" "Knalerbøt(te)" eller "Knalderstjerne" samt "Knæprose",²⁹¹ fordi de knuser Frøhusene med et Smeld.

Fremdeles tjener forskellige Blade til at fremkalde en Knaldefekt. Et saa vidt muligt nyudsprunget Blad af bl.a. Poppel, Syren eller Bøg lægges over Hulheden mellem en næsten knyttet Haands Tommel- og Pegefinger og slaas itu med et kraftigt Slag af den anden flade Haand, hvorved der lyder et Smeld. Legen kaldes i mange Egne at *slaa Skrald*, *Skovskrald*.²⁹² Eller Bladet holdes med begge Hænder foran Munden og blæses i Stykker med et kraftigt Pust.²⁹³ Et stort Kronblad af Valmue finder ogsaa Anvendelse i begge Tilfælde; hele Planten er derfor blevet kaldt "Knaldrose" og "Klap(per)rose",²⁹⁴ muligt har ogsaa det jyske Navn "Tordenblomst" sin Oprindelse i denne Børnepraksis.²⁹⁵

Vogterdrengene o.a. havde Morskab af at trække Padderokkes Stængler over ved Leddene, idet der ved hvert Træk lyder et lille Smeld eller Knæk; det sønderjyske Navn "Knipsstraa" [*knæpstro(j)*]²⁹⁶ skyldes tydeligt nok denne Leg, mens en Række andre, saaledes "Knækker" (Vends., Mors

(1811ff.),²⁹⁷ ”Knækkegræs” (1769ff.),²⁹⁸ ”Knækstraa” (Kneg-) (Sdj.) og de nordsjællandske ”Knækkert(er)”, ”Grene-”, ”Purre-” eller ”Stejleknækker”²⁹⁹ også kan have Relation til Plantens skrøbelige sterile Skud.³⁰⁰

Endelig morer Drengene sig med at kaste Haandfulde af de olierige Hestekastanie-Frø i Baal eller Kakkellovn, hvor de brister i Varmen med høje Knald.³⁰¹

h. Lydinstrumenter.

Med denne Legtype er vi naaet til Udtryk for Barnets højeste kunstneriske Stræben. Børnens primitive Tonekunst er først og fremmest karakteriseret af stærke og skraldende Lyde, og Gruppen kunde derfor i og for sig ligesaavel betegnes med ’Støjinstrumenter’. Den hører til dem, der tæller de fleste Udøvere, navnlig blandt Drengene.

Et Par Planter fungerer direkte som de mindre Børns ”Rangle”: de morer sig med at ryste Skjallers modne Kapsler, saa Frøene og de stive Bægre rasler; en Del folkelige (især jyske) Plantenavne hentyder til denne Lyd: ”Rassel” (1688ff.), Rasleblomst (Sdj.); ”Skralde”, ”Skratte” o.lign., ”Skraad”,³⁰² ”Skraa”³⁰³ og ”Skraadekorn”, ”Skraad”,³⁰⁴ ”Skranglegræs” (1775),³⁰⁵ ”Skrallehans” (Als)³⁰⁶ o.fl.a.; det botanisk knæsatte Slægtsnavn Skjaller (1796ff.) er antagelig en Fordrejelse af et ’Skralde’-Navn.³⁰⁷ Modne Valmuekapsler rystes, saa Frøene rasler, eller svinges rundt, indtil de er drysset ud af Strøhullerne foroven.³⁰⁸

Ved Gaasens Slagtning blev dens Luft-rør tørret og der anbragtes Ærter, Hagl eller Smaasten deri, Rørets Ender føjedes sammen og der var dannet en ”Skraadel”, ”Skralde”, ”Skrarrel” eller ”Skraldebasse”, ”Skraad”, ”Skrangle” (alle S.Jyll.),³⁰⁹ ”Gaaseskraldre” (Falst.),³¹⁰ ”Skraene” (S.Sj.), ”Gaaseralle” (Fyn, Jyll.).³¹¹ Instrumentet blev ogsaa brugt til at vinde Garn paa.

I Kystegne holder Børnene Bændeltangs lange Bladstreng udspilet mod Vinden – de

toner da som et ”Orgel” eller ”Violiner” med Sordin, eftersom de gøres lange eller korte (Sj.,³¹² Fyn).

Et meget primitivt Blæseinstrument – en ”Piber” [*piver*] – faas af et afplukket Bladskud af Tagrør, der oprulles og befries for de indeni liggende Bladspiraler; naar der blæses kraftigt i den afbrækkede Ende, fremkommer en pibende Lyd (N.Sj.).³¹³ Hos E. Viborg (1793) og Hornemann (1806)³¹⁴ er anført Navnet ”Pibe-græs” til Sand-Hanekro, hvilket dog maa være overført fra norsk, idet der ikke her fra Landet foreligger Underretning om den i vore nordiske Nabolande (incl. Finland) saa populære Børnepraksis at pibe eller fløjte i disse og andre afplukkede Læbeblomster.³¹⁵

En skinger, vibrerende Lyd opstaaer, naar der blæses kraftigt mod Kanten paa et Græsblad, der holdes udspilet mellem to sammenlagte Tommelfingre; Lyden forstærkes af Hulheden i de to samholdte Hænder.³¹⁶ Eller et Bøgeblad lægges foran Munden saaledes, at dets øverste Kant bøjer lidt fremefter mod Overlæben. Idet Luften hurtigt presses ud over denne Bladkant, frembringes en brægende eller hylende Lyd, der kan varieres og endog sammensættes til ”Melodier”;³¹⁷ Jægerne benytter samme Metoder under Bladning for Raavildt.³¹⁸

Efter at Bladkødet med en Negl er skrabet af den ene Halvdel af et Porrebladstykke, saa den under Bladpladen liggende tynde Hinde er

*Skallra av gåsstrupar. Foto: Olle Norling/
Upplandsmuseet.*

blottet, lægges dette ind paa Tungen og trykkes op mod Ganen med Hindestykket vendt mod Mundaabningen; naar Luften stødes ud mellem Blad og Tunge, høres en skarp, hvislende Tone.³¹⁹

En noget tilsvarende Teknik benyttes i dette Instrument: Paa et Stængelstykke af Tagrør, der i den ene Ende er lukket af et Led, fjernes den haarde Skal saa forsigtigt, at den underliggende meget tynde Hinde ikke beskadiges; denne Membran ridses nu ganske lidt paa langs og Munden anbringes tæt ved Aabningen – naar Stemmebaandet sættes i Svingninger, opstaar der en vibrerende Lyd som fra Papiret paa en Redekam (Fyn). I Jylland synes et tilsvarende Instrument, en ”Nynnefløjte” eller ”Skræbe”, at være dannet af samme Planter huldelt Rodstok (*Nynne*); Feilberg oplyser, at Hyrdedrengene nynnede ind i Hulheden³²⁰ og Karen Thuborg meddeler fra Harboøre, at der blev lavet et Lydeinstrument af en vandret Jordstængel, kaldet *Hvistelrør* (sansynligvis af Tagrør) og at musikalske Børn kunde fløjte baade Vise- og Salmetoner derpaa.³²¹

Mere enkelt blæses der blot skraat mod Tagrørstængelens Hulhed paa samme Maade som mange Børn blæser (fløjter) i en Nøgle. Ved med Garn eller Staaltraad at sammenbinde en Række uens lange Stængelled faar musikalsk anlagte Børn et virkelig brugbart Instrument, hvorpaa de kan spille enkle Melodier.³²²

Drengene anbringer den ene Halvdel af en Nøddeskall mellem tredie Led af Pege- og Langfinger og med Hulheden vendt mod Haandryggen, Næven knyttes og der opstaar da en Spalteaabning mellem Fingrene ind til Nøddeskallen; naar Munden sættes til Knoen og en kraftig Luftstrøm ledes med Overlæben mod Hulheden, opstaar en høj Fløjte lyd.³²³

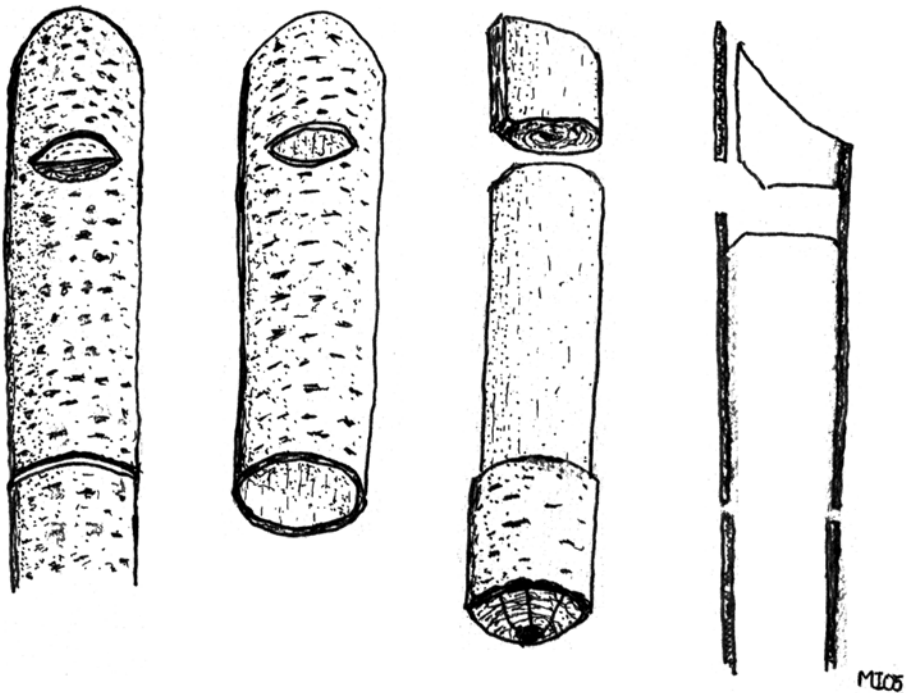
En ”Skralde” eller ”Rugfløjte” (N. Jyll.) bestaar af et af Bladskeden optrukket Kornstraa; et ca. 4 cm langt Stykke af dets nedre sprøde Del afbides, dets ene Ende klemmes (spaltes) mellem et Par Fingre – eller der knibes

med Neglene en lille Spaltetunge i et af et Led lukket Stængelstykke – og naar der blæses i den ene Ende, høres en brummende eller trompetagtig Lyd.³²⁴ Paa samme Vis behandles friske Blomsterskafter af Mælkebøtte. Instrumentet kaldes da en ”Skræmer” (Langel.), ”Skriger” (V.Loll.). Naar Kurvblomsten bibeholdes og der med Neglene knibes en Række Lydhuller langs Stængelen, kan Barnet med Fingersætning opnaa Toner af forskellig Højde.³²⁵ Endelig kan en Slags Fløjte eller Skralde være lavet af et Straa med et Indsnit bag et Led.³²⁶

En temmelig svær Stængel af Vild-Kørvel (i mange Egne fejlagtigt kaldt *Skarn-tyde*) afskæres nedenfor et Led og der snittes en Fure paa langs ind til Hulheden, Røret bøjes derpaa saa meget til den modsatte Side, at Spalten netop aabner sig, og naar der blæses ind i den ene Stængelende, virker Furens indre Rande som Stemmælber og der opstaar en ret klar fløjtende eller trompetlignende Lyd. Instrumentet har forskellige Navne i de enkelte Landsdele, saaledes ”Flæber”, ”Kørrels-” eller ”Skærkyerspipper” (Falst.),³²⁷ ”Skallentyr” (M.Sj.),³²⁸ ”Hvisselpibe”, ”Hwistlpiver” (Jyll.),³²⁹ ”Skræmmer” (Langel.)³³⁰ eller ”Tyskefløjter” (V.Loll.).³³¹ Paa Fyn og i Salling stak Drengene en Pind ned i Mundstykket og fik paa den Maade en Slags Skalmelje. Selve Planten er paa Sjælland blevet kaldt ”Fløjtestængel”, ”Fløjteurt”, ”Tudestængel” og ”Hundetude”, paa Sejrø ”Skarrentude”.³³² Iøvrigt har Kørvelfløjten navnlig været et Hyrdeinstrument, saaledes som Aakjær nævner det i *Heimdals Vandring* (1924, s. 39):

Bag Diget der fløjtes i Skarntyderod,
og Hyrden slaar Takt med sin solbrændte
Fod.

Naar Saftspændingen om Foraaret har løst Barken fra Træernes Grene (”Barken kan

MUS

På våren kan man tillverka en pipa av sälg (*Salix caprea*) eller rönn (*Sorbus aucuparia*). Teckning: Mattias Iwarsson, 2005.

gaa”), skærer Dreng paa Landet sig en Fløjte, saaledes som Sophus Claussen udtrykker det i Digtsamlingen *Pilefløjter* (1899, S. 35):

Solen føles usynlig blid,
det er Pilefløjternes Tid:
bagved hvert Gærde paa en Sten
siddet en Dreng og skærer sig en.

Foruden en Pilegren (paa Fyn skulde det helst være Rødpil) bruger Drengene ogsaa andre Træers Grene; i Midtsjælland er ”Røn-maj” saaledes blevet foretrukket,³³³ paa Fyn er ogsaa brugt Syren og i Sønderjylland Hestekastanie.³³⁴

Fløjten kan være tildannet paa forskellig Maade. Den almindeligste Form laves saaledes: Først skæres et Hak gennem Bark og Ved over Grenens skraat afskaarne Ende

(Mundstykket) og derefter et ringformigt Barksnit ca. 10 cm herfra; saa slaar (banker) Drengen med Knivskaftet mod Barken, indtil den har løsnet sig og med et fast, drejende Tag med Haanden kan aftages. Førstnævnte Hak uddybes og der snittes en Luftkanal, idet Mundstykkets øvre Kant fjernes. Pinden fugtes med Spyt, Barkcylinderen paasættes – og Instrumentet er færdigt, i de enkelte Landsdele kaldt ”Brøle” (Fyn), ”Pipper” (Falst.), ”Hvisselpibe” (Jyll.),³³⁵ ”Hvislepil” (Fyn),³³⁶ ”Blærre” eller ”Luj” (Lur) (Jyll.).³³⁷

En ”Tværføjte” er skaarret af en længere Gren og har større Afstand mellem Blæse- og Lydhul; den indvendige Udskaering er som for den alm. Pilefløjtes Vedkommende, men Barken løsnes kun fra Blæsehullet til Grenens tyndere Ende og Fløjten blæses fra Siden.

Undertiden fjernes Veddet og erstattes af en Træprop bagtil.³³⁸

Naar det indvendige Grenestykke er skaaret fri, saaledes at det kan bevæges frem og tilbage og derved ændre Tonehøjden, et der dannet en "Blokfløjte" eller "Basun" (Guldborg F.); paa en "Nattergal"³³⁹ er der i Fløjten Lydhul anbragt en lille kuglerund Kirsebærsten, Ært, en Hyldeмарvskugle eller lidt Vand, saa der opstaaer en trillende eller klukkende Tone.

Endelig har en "Dobbeltfløjte" eller "Dobbelt Bomfløjte" to Lydhuller, – et i hver Side af et midtstillet Blæsehul; naar de to Hak har ulige stor Udskaering, opnaas en tvetonende Fløjten.³⁴⁰

Af selve Barkrøret dannes "Skræler" (Midtsj.) eller "Skræmer" (Jyll.);³⁴¹ naar det skræbes tyndt i den ene Ende og der blæses i den anden vibrerer den tynde Bark og sætter Luften i Svingninger. En yderligere Udformning af dette Instrument er "Skalmejen". Paa en alenlang, tyk Pilegren skæres et spiralsnoet Barksnit, den lange Barkstrimmel aftages, snos atter kræmmerhusformig sammen og fasthæftes med Torne til et kortere, tragt-dannet Rør, en "Brumlebasse" (Taasinge). Et tyndt Barkrør af førstnævnte Type indsættes i Tragtspidsen og der fremkommer af en stærk Luftstrøm en brummende eller skrattende, af Hulheden forstærket Tone (Jyllands Hyrdebørn;³⁴² Fyn³⁴³).³⁴⁴ Barken kunde ogsaa være taget fra en Askegren.³⁴⁵ I Ø. Jylland dannede Hyrderne en Skalmeje af en flækket, udhulet og atter sammenbundet Hyldepind, forsynet med et vibrerende Mundstykke.

Ogsaa Hyldens Grene er blevet brugt til Fløjteskaering, saaledes som det ofte nævnes i Litteraturen, navnlig i 1800-Tallets sidste Halvdel. Ingemann nævner i *Landsbybørnene* (1852) en Person med en Hyldefløjte, og ved Hyldebusken over Moderens Grav lader Oeh-lenschläger sin Aladdin (1805) synge:³⁴⁶

Er ej Hjærtet haardt som Sten,
Mærk min Idræt Moder kjære!

Her af denne Hyldegren
Vil jeg dig en Fløjte skjære.

Ogsaa senere forekommer Instrumentet i dansk Poesi, saaledes i Holger Rasmussens Digtsamling *I Eftersommeren* (1918, S. 75) men i Nutiden er Hyldefløjten kun sjældent brugt.

Et Strengeinstrument fremstilles af en halv Valnød-Skal, der i Randen forsynes med smaa Stifter til Udspænding af Sytraad eller Elastik.³⁴⁷

Som Gnidestok i Nytaarsaftenens forhen saa yndede "Rumlepotte", ("Buddipotte", "Guffepotte", "Gubbepotte", "So-Tromme") valgte Drengene helst en Tagrørstængel.³⁴⁸

i. Remselege.

Børnenes Trang til at digte Rim og Remser af helt eller tilsyneladende meningsløst Indhold er velkendt.

Forskellige Plantearter med blaa Blomster i Kurv eller Hoved – saaledes Blaahat, Blaamunke, Djævelsbid og Kornblomst – er af jyske Børn blevet behandlet paa en særlig Maade. Mens Stilken fastklemmes i en knyttet Haand, drejes Blomstersamlingen nogle Gange rundt; Elasticiteten i Stilken vil da dreje denne tilbage igen uden at Fingrene bevæges, og herunder fremsiges forskellige Remser med en personificerende Navnegivning af Blomsten; med Blaahat: "Blaamand, Blaamand, vend dig om!" (Thy), "Baadsmand, bitte Baadsmand – køør rundtenom!" eller "Gammel Mand, køør rundtenom!" (Thy, Himmerl., Salling o.a.St.);³⁴⁹ "Blaamand, Blaamand – rend runden, omkring saa skal du faa en Guldring!" (Jyll.);³⁵⁰ "Wolle, Wolle – vend dig om og se din Oldemor kommer!" eller "Wolle, Wolle – vend dig om og se en Fugl der flyver!";³⁵¹ med Blaamunke: "Wolle, Wolle, vend dig om og hør Folket synger!" eller "Wolle, Wolle, vend dig om og se, hvordan Solen drejer!";³⁵² (jnf. Navnene "Blaa Woll" (Blaamunke) og "Wolle-vend-dig-om" (Djævelsbid og Due-Skabiose), der er

noteret i Sønderjylland);³⁵³ med Kornblomst: ”Blaamand, Blaamand – vend dig omkring, saa skal du faa en (eller min) Guldring!” eller ”Blaamand, Blaamand – drej rundten om!” (Vends.)³⁵⁴

Idet Børnene rækker Syrénblomster mod hinanden, siger de spørgende:

Vil du ha’ en Serin (el. Syrin) –
det er bare for Grin!

(Midtsj., Fyn), og naar de beder hinanden om en Frugt:³⁵⁵

Giv mig et Ævle
til at lægge i min Støvle;
giv mig en Pære
til at lægge paa min Hære;
giv mig en Blomme
til at putte i min Lomme!³⁵⁶

Medens der i vore Nabolande er noteret et stort Antal Remser i Forbindelse med Fløjteskærens Løsbanken af Barken – de saakaldte Bastløserim³⁵⁷ – foreligger der kun et Par saadanne fra Danmark:³⁵⁸

Banke, banke Hvisselpibe,
i Fjor [eller: i Gaar] gik du i Stykker,
i Aar [i Dag] skal du holde. (Fyn)

Banke, Banke Hvislepil (Hvisselpibe),
banke, banke Fløjte. (Fyn, Jyll.).

j. Orakellege.

Antallet af Plantearter, der benyttes indenfor denne Legtype, er ikke stort; til Gengæld nyder de faa stor Popularitet blandt de fleste Børn, – flere af de nedennævnte Blomsterorakler konsulteres ogsaa af unge Piger og Mænd.

Botanomantiken adskiller sig paa et væsentligt Punkt fra de fleste af de Spaadomskunstner og Varsler, som Mennesket gennem skiftende Tider har forbundet med f.Eks. visse Dyr eller Himmellegemers Opførsel. Medens disse sidste Praktika har deres Basis i en Besjæling af

Objekterne, er Grundlaget for de florale Orakler mere Ritus end Tro. For Børnenes Vedkommende gælder det, at Orakelsøgningen nok saa meget er inspireret af den gensidige Drillelyst eller blot er Udslag af Spøg og Skæmt. Heraf maa man dog ikke slutte, at Barnets Sjæl ikke er med i Legen; naar det raadvilde Barn saavel som den forelskede unge pige spørger Blomsten til Raads, er der egentlig ikke længere Tale om Leg, men snarere om en ”rituel” Handling. Ganske vist tager man det ikke saa nøje – svarer Orakelsvaret ikke til Forventningerne, kasseres det omgaaende og en ny Blomst udspørges, indtil et tilfredsstillende Resultat er opnaet – men som allerede Walther von der Vogelweide for 750 Aar siden paapeger: *da hoeret ouch geloube zuo.*

I Betragtning af den store Søgning, som vore Orakelplanter har, er det paafaldende, saa faa Navne de er blevet tillagt. Sønderdelingen af f.Eks. Stormhat eller Hjerterblomst, der praktiseres sjældnere, har derimod affødt en Rigdom af benævnelser. Sprogligt nydannede Børns Fantasi inspireres aabenbart mere af det figurlige i Blomsterbygningen end af den blotte mantiske Handling.

En almindelig Børneleg er at holde en Blomst af Ranunkel (”Smørblomst”) op mod en Kammerats Hage og spørge: ”Kan du lide Smør?” eller (tidligere): ”Har du god Smørlykke (= Held med Kærning)?” Af det stærkere eller svagere gule Genskær paa Huden slutter de sig til Svaret.³⁵⁹ Thøger Larsen nævner Legen i Indledningen til Udvalgte Digte (1938):

... af Marker og Enge sprang gule Blomster frem i store Hobe: De stod og svajede som en nyvaagnet Verdens stumme Kærlighedserklæringer til Solen. Dreng og Piger kravlede rundt mellem dem og plukkede dem, holdt dem op, saa de kastede et Drømmeskær paa Skyggerne i deres Ansigter.

og Valdemar Rørdam digtede herom:³⁶⁰

... glade Børn har i tusend Aar skyndt
sig for at finde den Vold eller Banke,
som først blev klædt med Grønt af min
blanke
mørkbladede lave jordbundne Ranke;
for dem er min Guldblomst mer end kling-
ende Mønt.

De gætter min skjulte Kraft;
og mangen Pige og Dreng
har sidenefter, graanet og streng,
husket den Foraarsfryd, de har haft
hos mig, ved at se – paa en snavset Hage –
mit Guldkær spejle de gamle Dage,
som det er haabløst at ønske tilbage
med barnlig Kærligheds friske Sødme og
Saft.

Et andet og mere distinkt Orakel konsul-
teres paa følgende Maade: Fire Græsstraa
holdes i en lukket Haand saaledes, at de frie
Ender rager frem foroven og forneden. Disse
Ender skal en Kammerat nu forsøge at sam-
menbinde to og to paa en saadan Maade, at
der – naar Haanden aabnes – er dannet en
sammenhængende Krans; i saa Fald gaar et
(Kærligheds-) Ønske i Opfyldelse. Eller fem
lange Græsstraa bøjes sammen paa Midten
og holdes i en knyttet Haand med de frie
Ender ragende ud foroven, hvorefter Hjælpe-
ren forsøger at sammenknytte dem to og to
som ovenfor beskrevet. Legen kaldes eller er
blevet kaldt at binde ”Ønskeknuder”,³⁶¹ ”Kær-
lighedsknuder”,³⁶² ”Lykkens Krans”,³⁶³ eller
”Lykkekrans” (Fyn).³⁶⁴ Men ogsaa andre
Betegnelser maa have været brugt. I Trage-
dien *Ridderløftet* lader Ingemann Gisela sige
til sin Elskede:³⁶⁵

Vi skal aldrig mere sidde sammen
Og knytte Hjertestraa i Krands, som før,
Og spørge Himlen, om vort stille Haab
Engang opfyldes skal ...

hvortil han svarer:

Kom, sæt dig i det Grønne!

Og lad os knytte Straa!
Kan til en Ring vi binde
De Straa i fremmed Haand,
Vi Glædens Krands skal finde
I Haabets grønne Baand.

Jyske Hyrdebørn bandt ”Ønske-” eller ”Lyk-
keringe” paa samme Maade, men brugte Siv-
stængler.³⁶⁶ Iøvrigt synes Legen at have været
kendt over hele Landet og navnlig blandt
Piger, hvilket ogsaa gælder de fleste andre
Orakellege.

I ældre Tid, da det blev betragtet som sær-
lig fornemt jo højere Brudesengens Pude- og
Dyneopredning var, tog Pigebørnene en fug-
tig Æblekærne, pressede den mellem Tom-
mel- og Pegefinger og spurgte: ”Hvor høj vil
du have din Brudeseng?” ”Saa høj som Vor-
herre vil unde mig den!” Kærnen smuttede
bort fra Fingrene og af dens højere eller lavere
Flugt sluttede de sig til Svaret.³⁶⁷ Eller der blev
spurgt: ”Æwild, Pær, Plomm / hvorfra ska mi
Kjærrest kom?” – den smuttede Kærnes Ret-
ning angav da Bostedets Beliggenhed (Sdj.);³⁶⁸
ogsaa kendt i V.Sj.³⁶⁹,³⁷⁰

Ved at ”trække Straa”, ”trække Fissenstraa”,
hvoraf det ene er kortere end de øvrige eller
markeret af et Led (”Knæstraa”), afgør
Børnene tit forskellige Tvivlspørgsmaal.³⁷¹

De resterende florale Orakler er baseret
paa en Optælling af en Plantes eller Blomsts
Detailler, oftest i Forbindelse med en Remse,
der i mange Tilfælde har Alliterationer.

Hos Vejbred er det fortrinsvis Bladene,
der benyttes. En Bladstilk afrives og de udra-
gende Trævler (Karstreng) tælles; deres Antal
betegner de resterende Leveaar (!) (N.V.Fyn),
hvormange Kærester man vil faa, inden den
rette dukker op (Fyn, Sdj.) eller hvormange
Kærester den orakelsøgende (eller en Kam-
merat) i Øjeblikket har (smst.). Om disse
”Kærestebåde” (Horns H.) har Johs. Boolsen
en Ritornel:³⁷²

Træk kun, hvis din Samvittighed er ren.
 Jeg trækker for mig selv; nu, spaa mig,
 Vejbred!
 – Jeg vidste det – selvfølgelig kun een!

Dette Elskovsorakel komplicerer Børnene paa forskellig Maade. De udragende Trævler paa et overtrukket Blad af Stor Vejbred kan saaledes betegne det Antal Børn, Pigen engang vil faa,³⁷³ og ved forsigtig at trække disse Ribber op gennem Bladpladen afgøres, hvormange af dem der er levedygtige ved Fødselen – nemlig saamange som Antallet af Trævler, der uden at briste kan trækkes helt ud til Bladets Spids; men det er sørgeligt mange, der omkommer som Aborter paa Halvvejen, fordi de smaa Fingre trækker for ivrigt eller hurtigt eller Ribben er for spinkel, saa den brister.³⁷⁴ Paa Fejø betegner de tilendeførte Bladribber Antal Kærester. – Eller to Børn holder i hver sin Ende af en Bladstilk og trækker den over – den Part, der faar flest Trævler ved Brudstedet, faar et samtidig gjort Ønske opfyldt (Ø.Sj.). Paa Fyn betegner Antallet desuden, hvormange Aar der vil hengaa inden Ønskets Opfyldelse.³⁷⁵ Lollandske Børn afgnider med et hurtigt Tag et modent Aks af Stor Vejbred – de tilbageblevne Frø betegner da det Antal Kærester, som Spørgeren i Øjeblikket har.

Ogsaa Padderokke bruges som Orakelplante, idet Stængelledene afrives et for et fra Toppen og nedefter samtidig med at en Remse fremsiges: ”Ja / nej / ja / nej osv.” – sidste Led giver da Svar paa et tænkt Ønskes mulige Opfyldelse.

Rajgræs er i Nordsjælland blevet kaldt ”Lykkegræs”, fordi man ved at afplukke dets Smaaaks og samtidig fremsige en Remse har anstillet et Kærestevarsel. For Pigerens Vedkommende er Remsen ”Kløkker / Købmand / Skrædder / Sømand / fattig Mand / rig Mand / Stodder / Soldat”, – Drengene siger: ”Fattig Enke / rig Enke / fattig Pige / rig Pige / Syerske / Væverske / Tjenestepige / væn Mø”. Det

En av de idag mest kända orakellekarna är att dra kronbladen från en blomma ett och ett: ”älskar”, ”älskar inte”, ... Foto: Håkan Tunón.

Led af Remsen, der falder paa sidst afplukkede Smaaaks, betegner Skæbnesvaret.³⁷⁶

Ingen af de hidtil nævnte Planter er dog blevet flittigere brugt som Orakelgiver end den hvide Okseøje (”Marguerit”, ”Præstekrave”), der fortjener Prædikaten ”den klassiske Orakelblomst”. Dens ”Kronblade” rives af et for et under Fremsigelse af en Remse, hvis sidste Blad og Led angiver Skæbnesvaret paa et Tvivlsspørgsmål af (hyppigst) social eller erotisk Art. I mindre Udstrækning er lignende Kurvblomster som Gaaseurt, Kamille og Tusindfryd brugt, dog vistnok kun, naar den førstnævnte ikke er ved Haanden. En Del af de Spaadomsremser, der knytter sig hertil, har ogsaa været anvendt i Forbindelse

med Tællen paa Knapper eller Fingre, Kortoplægning, Udvælgning for Leg o.a.³⁷⁷. Nogle faa Navne hentyder til denne saa almindelige Praksis: "Spaablomst" (Ø.Jyll.),³⁷⁸ "Spaarse" (S.Fyn),³⁷⁹ "Ønskeblomst" (N.Jyll.), "Elskovsblomst" (Sdj.) og "A elsker dæg" (smst.).

De mange forskellige Remser kan man opdele i en Række Motivgrupper efter Tvivlsspørgsmaalets Art:

1. Ja / Nej / Ja / Nej ...; Skal / skal ikke / skal ...; Jeg vil / jeg vil ikke ...; er vistnok den almindeligst benyttede Form.

2. Faar jeg den, jeg holder af?: Sker / sker ikke ... (V.Sj.).³⁸⁰

3. Navnene paa Drengene, som Pigen synes bedst om, fremsiges i samme Rækkefølge, mens de hvide Randkroner afplukkes;³⁸¹

4. Han (Hun, Jeg) elsker / han elsker ikke ... (N.Jyll.), Han elsker af Hjerte / med Smerte / en lille bette Kons / slet ett (Sdj.),³⁸² Han elsker af Hjerte / med Smerte / overmaade / overdaade / et lille bette Kov / slæt it (Ø.Jyll.),³⁸³ Han elsker / med Smerte / mit Hjerte / med Glæde (Fyn),³⁸⁴ Han elsker / af Hjerte / med Smerte / overmaade / ganske hemmelig / en lille bitte / slet ikke, Han elsker / overmaade / Maade med / lidt nok / slet ikke (V.Loll.), Han elsker / af Hjerte / med Smerte / med Længsel / med Fryd / med Dyd (N.Jyll.); Æ har en Kjærest / han elsker mig / overmaade / overdaade / lille bitte Koen / slet et (Jyll. o.a. Landsdele);

5. Pigens Fremtidsstilling: Frue / Frøken / Mutter / Madam / Bedekone (Sdj.),³⁸⁵ Frue / Frøken / Jomfru / Madam / Bondekone / Tiggerkælling (Jyll.),³⁸⁶ Frue / Frøken / Madam / Kælling; Giftes / lokkes (faa uægte Børn) / gaa saadan (forblive ugift);³⁸⁷

6. Ægtemandens sociale Stilling: Herremand / Bondemand / Stodder / Rakker ... eller: Herremand / Æremand (Rangs-, Embedsperson) / Ridder / Beskider (Forfører) / Gaardmand / Husmand / Stodder (Jyll.),³⁸⁸ Adelsmand / Bondemand / Doktor / Pastor // Konge / Kejser /

Borgmester / Major // Skomager / Skrædder / Købmand / Sergent // Skraldemand / Natmand / Tyv / Spekulant (Kbh.),³⁸⁹ Sneider / Borgmester / Affekåt / Major (Sdj.), Edelmann / Betelmann / Doktor / Pastor / Schuster / Schneider / Burgmeister / Major (Kbh.), Sdj.,³⁹⁰ Ejemand / Bejemand / Bukkemand / Rytter / Soldat / König / Kejser / Advokat (Sdj.);

7. Hendes fremtidige Hjem: Slot / Gaard / Hus / Sted, Herregaard / Bondegaard / Lejestue / Barakke (Jyll.), Hus / Boelsted / Bondegaard / Herregaard,³⁹¹ Slot / Herregaard / Bondegaard / Sted / Hus / Hytte / Hjem (Fyn);³⁹²

8. Befordringsmidlet til Bryllupskirken: Karet / Fjedervogn / Møgvogn / Stukore (Skubkærre) (Jyll.), Karet / Karos / Faeton / Fed'vugn / Mogvugn (Sdj.);

9. Forspandet til Kirken bestaar af: Et Par Hopper / et Par Stude / et Par Lopper / et Par Lus (Jyll.),

10. og hun skal være klædt i: Sammet / Silk / Atlask / Kattun / Polt (Pjalter) (Sdj.);

11. Om et Kærlighedsforhold bestaar: Holder / holder ikke osv.; den Randkrone, som ved Afplukningen først gaar itu, angiver (regnet fra den først afplukkede) i Maaneder den Tid, vedkommende endnu vil elske Orakelspørgeren – gaar ingen af Randkronerne i Stykker, vil Kærligheden vare (N.Fyn). De iturevne Randkroner kan ogsaa markere det Antal Børn, man engang vil faa (Fyn).³⁹³

Undertiden sammenkædes Remserne til en hel Spørgeserie, og intet er da mere beskæmmende for den lille Pige, hvis Oraklet spaar hende at skulle giftes med en Skraldemand, bo i en Barak og køre til Bryllup i en Møgvogn forspændt et Par Lopper! I saa Fald kasseres Blomsternes Svar omgaende og nye udspørges, indtil hun er tilfreds.

Mindst lige saa ofte tjener Mælkebøttens fine sølvskinnende Kugle af Frøfnug som Børnenes Orakelgiver. *Hvor var vi Børn lykkelige*, fortæller Sofus Franck,³⁹⁴ *da Mælkebøtteguld*, *de Guldterninger*, *Guderne glemte i*

Græsset, var vor eneste Rigdom, og de graahvide, dunede Bolde, der skinnede som Sølvkugler i Aftenlyset, fyldte os med Forhaabninger om nyt Tøj, hvis vi kunde blæse Frugterne af i eet Pust. Det er den Børneleg med Planter, vi litterært kan følge længst tilbage, der oftest er blevet brugt som digterisk Sujet og som endog er blevet foreviget paa Plakater og Frimærker.

Allerede hos Simon Paulli (1648)³⁹⁵ læser vi, at Blomsterne

blifue til en trind Føn oc Vld / huilcken
letteligen kand aflblæsis / oc derfor pleye
Børnene / naar de indbyrdis læge med hin
anden / eller deris jefnlige / at tage denne
samme Vrt / oc blæse hinanden udi Ansictet
eller Øynene med bemelte Føn / der med at
forsøge / hou aff dennem skal blifue ældst /
item huo sin Mødom hafuer; thi de som paa
engang eller med it pust kand afpuste den
gandske Føn reent aff / de holdis for at blifue
ældre end de som to gange der til skal blæse:
Ja de end oc fram for disse holdis for at hafue
sin Mødom / oc anden saadan Børne-snack
hafue de her om.

Ingen af de her nævnte Orakler anstilles vistnok af Nutidens Børn.

I Eventyret *Der er Forskjel* (1851) fortæller H. C. Andersen i en Skildring af Børnenes Leg, at

de største Børn toge forsigtig den afblomstredede Urt, Stilken, der bar den fnugartede, sammensatte Frøkrone, denne løse, luftige Uldblomst, der er et heelt lille Konststykke, som af de fineste Fjer, Fnug eller Dun; de holdt den ved Munden for i eet Pust at aflblæse den heelt; Den, der kunde det fik nye Klæder før Aaret var omme, havde Bedstemoder sagt. Den foragtede Blomst var en heel Prophet ved denne Lejlighed.

Paa samme Maade spørger Børnene stadigvæk, om de faar nyt Tøj (ny Kjole) inden længe

– undertiden føjes en Termin til: til Maj, til Jul etc.³⁹⁶ og maaske kaldes Fnuggene af samme Grund ”Skræddere” og ”Skrædderfrø”.³⁹⁷

En almindelig Opfattelse blandt Børn er, at det bringer Lykke eller et Ønske gaar i Opfyldelse, hvis man kan fjerne alle Fnuggene med eet (eller tre) Pust, saaledes som Claudius Rosenhoff omtaler det (1835) i et større Digt om ”Fandens-Mælkebøtte”.³⁹⁸

Som Yngling jeg Dig og en Tanke skylder;
Din visne Krone tidt jeg blæste ud –
”Tre Gange kun!” – det er Oraklets Bud;
Thi ellers Skæbnen Ønsket ei opfylder.
Jeg ønsket har formeget – thi jeg blæste
Vel fire Gange, men Du holdt for fast;
Dog ikke feilt i Fremtidsbog jeg læste:
Mit Ønske alt i Blomstertiden brast.

Adskillige senere Digttere har brugt dette Sujet, bl.a. Peter Alsted:³⁹⁹

Naar Solen har drukket den sidste Dugg –
og ikke Du ryster paa Haanden,
men løfter den let og tyst mod Din Mund,
imedens Du drager Aanden
og samler Din Kraft i et eneste Pust
– et eneste, derom gælder det just,
saa intet Fnug bli'r tilbage –
og ønsker da, hvad helst Du attraar,
da opfyldes Ønsket, maaske i Aar,
maaske i de kommende Dage ...

og at det gerne er Elskovsvarsler, der anstilles, kommer ogsaa til Udtryk hos Lauritz Larsen⁴⁰⁰ og Thorkil Barfod:⁴⁰¹

Store Tøse med solblegt Haar
ad Grøfterne Blomster sanker,
og Mælkebøtternes Frøfnug spaar
de vaagnende Kærestetanker ...

– Og sig du mig, ung Ilse,
hvorfor du gaar i Dugg
og plukker Mælkebøtter
og blæser deres Fnugg?

Jo, derfor vil jeg plukke
de Mælkebøtter smaa
og blæse deres Skrædderfrø
om jeg en Mand kan faa!

Og kan jeg i et enkelt Pust
hvert Fnugg faa bort fra Stilken,
saa faar jeg mig en Mand i Aar –
jeg siger ikke hvilken!

I Jylland siger Børnene, at hvis alle Fnug flyver af efter eet Pust, er Kæresten tro,⁴⁰² eller man bliver forlovet inden Aarets Udgang;⁴⁰³ det kan ogsaa betyde, at man snart kommer til Marked eller anden Lystighed.⁴⁰⁴

Det Antal Pust, der er nødvendig, før alle Fnug er borte, betegner desuden Antal Aar før ens Forlovelse, og de jyske Hyrdedrenge paastod, at hvis det ikke lykkedes at blæse hele Fnugkuglen af paa eengang, vilde Køerne bisse inden Aften.⁴⁰⁵

De tiloversblevne Fnug efter et (eller tre) Pust – paa Fyn efter at Frugtstanden er rystet een Gang⁴⁰⁶ – betegner almindeligvis det Antal Kærester, man selv eller ens Kammerat har (faar),⁴⁰⁷ hvormange Aar der er til Bryllup'et (S.Fyn) eller hvormange Børn man kan vente at faa engang – blandt Hyrdebørn desuden ogsaa Klokkeslettet (!)⁴⁰⁸ eller Leveaar, idet der sættes et nul efter den evt. Fnugrest (V.Jyll.).

Undertiden blæser Børnene midt ned i Dunboblen – Kæresten vil da engang komme fra den Side, hvor de tiloversblevne Fnug sidder eller hvor de afblæste Fnug flyver hen (Jyll.⁴⁰⁹). Eller Frugterne blæses eller slaas mod et andet Barns Tøj; saa mange Fnug der hæfter ved, saa mange Kærester har vedkommende (N.Sj., Fyn). Et lignende Kærestevarsel har Ungdommen i Høsttiden anstillet med fasthæftende Havrekærner.⁴¹⁰

De ovennævnte Orakler foretages ogsaa, omend sjældnere med Fnugbolden paa Gedeskæg; begge Planters dunedede Frø kalder Drengene ofte "Faldskærme" og morer sig

med at blæse dem af og se dem svæve bort over Marker og Tage.

k. Overtro og fejlagtige Meninger.

Medens det overtroiske Moment enten slet ikke eller kun undtagelsesvis er repræsenteret i Orakkelgene, lever der en Del "overtroiske" Talemaader og Forestillinger, som Børn enten selv har fundet paa eller er blevet dem fortalt af de Voksne; i sidste Fald drejer det sig da sædvanligvis om Taburegler. Kun i ganske faa Tilfælde synes ældre Tids Trosforestillinger i Forbindelse med Planteverdenen at være bevareret i Børnenes særlige Regler.

Blandt fynske Børn – og vel ogsaa andetskeds – hersker den Tro, at "Nælderne brænder ikke, hvis man holder Vejret, mens de berøres" – en Forsikring, som de større og bedreviddende Børn bruger for at faa en Kammerat til i dobbelt Forstand at brænde sig.⁴¹¹

Det er en yndet Sport at trykke paa modne (brune) Støvbolde, saa det gulligsorte Sporestøv pulser ud;⁴¹² undertiden rettes Frugtlegemets Udstødninger mod en Kammerat – men i de fleste Egne advarer Børnene dog hinanden mod at gøre det, thi "man bliver blind, hvis Støvet kommer i Øjnene",⁴¹³ hvorfor Svampen ogsaa er blevet kaldt "Blindesvamp" (S.Jyll., Ærø), "Blinderøg".⁴¹⁴

De større Børn (eller Forældrene) advarer de mindreareige mod at lege med Kællingetand, "saa faa I Tandpine!" (Ø.Jyll.), eller med Mælkebøtter – "saa faa I Lopper og Lus⁴¹⁵ eller Fnat!" jnf. gængse Folkenavne til denne Plante som "Loppeurt" (-rose, -blomst), "Luseblomst" og "Fnatblomst",⁴¹⁶ der dog maaske i første Instans skyldes Tilstedeværelsen af en Mængde smaa sorte Biller i Kurvblomsterne og en folkemedicinsk Anvendelse af Mælkesaften mod Fnat. Børnene advarer ogsaa hinanden mod at sutte paa Stænglerne, fordi "Saften er giftig" (sml. Rosenhoff i cit. Strofe ovenfor.⁴¹⁷ – Ligesaa er det blandt de fleste Børn en uskreven Lov, at plettede og

”lodne” (svampangrebne) Stikkelsbær ikke maa spises, for ”saa faar vi Fnat (Vends.), Kræft (Møn) eller Lus i Maven (Loll.)!” Sidstnævnte Smaadyr mener de ogsaa at kunne paadrage sig ved at spise ”Lusebær” – d.v.s. Hyben eller Benved-Frugter.⁴¹⁸ Ældre Folk fortæller, at de som Børn blev paalagt at knibe Spidsen af Bøgenødderne inden de spiste dem – ellers fik de Hovedpine, og at de ikke maatte lugte til en Stedmoderblomst, thi saa fik den en Stedmoder (Fyn).⁴¹⁹

Naar det ikke vilde lykkes Hyrdedrengen at udfylde Rammen af et Græsstraa med en Spythinde, vilde han faa Skænd af sin Mor, hvis han kom for sent hjem. (Jyll.).⁴²⁰

Af Husraad, der tilsyneladende navnlig anbefales blandt legende Børn, kan nævnes, at Mælkebøttens Saft smøres paa Vorter (alm.)⁴²¹ og ligeledes Mælkesaften af overtrukne Stængler af Vortemælk.⁴²² Den første Stedmoderblomst, Børnene fandt om Foraaret, skulde de spise, saa fik de ikke Halssyge det Aar (Jyll.).⁴²³ Og en gammel Overtro, som Børnene sørgede for blev overholdt, dikterede, at hele Husstanden hvert Aars Langfredag- eller Paaskemorgen skulde spise et Æble paa fastende Hjerte – det værnedes mod Tandpine, Kolden og andre Sygdomme i det kommende Aar.⁴²⁴

Paa Anholt knælede Drengene ærbødigt for den hellige Hyld og bad om Lov til at skære af dens Grene til Legetøj, idet de føjede til: ”for det er nødvendigt”.⁴²⁵

Intet Barn gaar forbi et Firkløver uden at plukke det firdelte Blad for maaske siden at presse det og lægge det i en Skolebog som Mærke;⁴²⁶ H. P. Hansen fortæller, at *det var en hel Sport blandt Hyrdedrengene at finde en Smærfir ... det var der Lykke ved*⁴²⁷ og et Ønske, som gøres samtidig med Fundet, vil gaa i Opfyldelse (alm.).⁴²⁸ Finder Barnet en Syrén-Blomst med flere eller færre Kronflige end det sædvanlige Antal (4), lægges den ind paa det nøgne Bryst og tænkes nu at kunne skaffe Bæreren et Ønske opfyldt; det tilfældige

Fund alene kan ogsaa betyde Lykke. (Møn,⁴²⁹ S.Slesv.,⁴³⁰ Kbh.,⁴³¹ Loll.).⁴³²

I. Gættei, Spil

I Midtjylland havde Hyrdedrengene (i 1840'erne) megen Fornøjelse af en Leg, som de kaldte *Skurfæmten*. Der blev skaaret femten Indsnit (Skurer) i Kylekæppen plus endnu fem lidt større, der kaldtes *Kallot'er* (= Kalvefæces); uden at se Kæppen skulde en Dreng af Modpartens Fingersætning slutte sig til, naar Skurfæmten (eller et Kors mellem de to Skurerækker) blev passeret og da raabe *Æendskur* – naaede han det ikke, skulde han æde lige saa mange *Kallot'er*, som der var passeret inden Stopraabet!⁴³³

En anden Straf – naar Drengene ”kastede Kniv” – bestod i, at den tabende skulde ”have Græs”, d.v.s. han maatte gabe saa højt som muligt og forsøge at skærme sin Mund med Knivsbladet, indtil Kammeraterne med et rask Tag fyldte hans Gab med en Haandfuld smaatskaaret Græs (Jyll.).⁴³⁴

Haslens Nødder var i ældre Tid mere end nu benyttet som Spilleobjekt ved Julebordets Kortspil og Børnernes Gættelege;⁴³⁵ efterhaanden gik man over til at bruge Pebernødder i Stedet.

Gættelegen i Juletiden og Skolen kunde bestaa i, at Modparten skulde gætte Antallet af Nødder i en lukket Haand, idet der blev spurgt: ”Effen eller Ueffen?”.⁴³⁶ Eller Barnet tog et Antal Hasselnødder eller Kirsebærsten i en lukket Haand og sagde til sin Medspiller: ”Æ boer i Kaad” – der svares: ”Æ boer i Hus”, den første spørger: ”Gjæt, hvor mange der er i mit Hus!” og Forskellen mellem det gættede og det virkelige Antal maatte den anden Part saa aflevere. Der brugtes ogsaa en rimet Remse som: ”Hjort tie, Haand vrie / gæt wo manne dæ æ i min Rie!”. Legen er blevet kaldt ”Nødder-i-Hænde” og ”Gjæt-mool” (Als; Jyll.).⁴³⁷ – I en tredje Gætteleg blev der lagt en Nød under en lukket Haands

Finger, hvorefter Ejeren sagde: "Peg paa hvilken Bov!" (Als) eller Ejeren indledte følgende Ordskifte: "Hjorte" – "Hund spre" – "Gæt, saa faar du mangel!" (S.Jyll.,⁴³⁸ Legen kaldtes at *hjordtes*) eller: "Min So gaar til Skovs!" – "Min gaar medt!" – "Hvilket Træ ligger den under?" (Fyn, S.Jyll.);⁴³⁹ Modparten skulde saa udpege den Finger, hvorunder Nødden laa skjult – gættede man rigtigt, blev Nødden afleveret og man havde Udspillet, i modsat Fald skulde en Nød afgives.

Naar Børnene "spiller Fip" eller "leger Mus", har de en Nøddebunke liggende foran sig og lægger heraf en Nød paa Bordets Midte. En af Deltagerne vender sig bort, og de øvrige udpeger nu stiltiende en af disse Nødder til "Fip"-en (Musen). Atter tilbagevendt skal førstnævnte nu forsøge at gætte sig til, hvilken Nød der er Fip (Mus); han tager Nød efter Nød i Haanden, og naar han kommer til den udvalgte, raaber de øvrige "Fip!" (Mus!) og der maa ikke tages flere af Bunken. Saa vælges ny Mand til at tage og en ny Fip (Mus). I hver Runde giver Deltagerne først en Nød til Puljen, hvis Rest hele Tiden bliver liggende og derfor tilsidst kan blive stor. Har en Deltager Held til at tage alle Nødder op før Fip'en (Musen), maa denne tages med (Kbh., Jyll.).⁴⁴⁰

En "Blæsvedpind" eller "Blærre-ved-Pind" er en i Midten gennemboret Pind; med Hullet som Centrum slaas to koncentriske Cirkler, den således dannede Cirkelring inddeles i nummererede Felter som en Urskive og der lægges Hassel- eller Pebernødder (*Bækkenødder*) deri i et Antal, der svarer til Feltets Nummer. Pinden eller Viseren svinges rundt af en Deltager i Spillet, som faar det Felts Nødder udleveret, Pinden standser ved; er disse allerede udleveret, maa han give et tilsvarende Antal (Jyll.).⁴⁴¹

I Nøddesæsonen plejede Ribeejens Drenge (o. 1850) "at brages"; hver Part lagde en Hasselnød ind i en *Brager* og bøjede Pinden

Vintergæk eller snødroppe (*Galanthus nivalis*),
ur Janus Kops, 1800. *Flora Batava*, vol. 1.

sammen, og den, hvis Nød holdt, havde vundet Modpartens.⁴⁴²

Som Afslutning paa denne og Overgang til en følgende Legtype maa nævnes Gækkebrevskikken, der er specielt dansk, idet den kun kendes indenfor vort Tungemaalss Omraade.⁴⁴³ Naar den første Vintergæk i den sidste Sne er kommet frem, lægges den som "Gækkeblomst" i et kunstfærdigt udklippet Brev uden Afsender, men forsynet med Vers og Tegn, hvoraf Modtageren skal forsøge at gætte Afsenderens Navn; lykkes det ikke, er vedkommende Ophavsmandens Gæk og maa løse sig fri med en lille Gave. Paa Vestloll. er noteret en Variant: Barnet skjuler en Vintergæk bag Ryggen og siger til Kammeraten: Din ene Haand er jo snavset! (e.l.). Rækker denne sin Haand frem, smækkes Blomsten i Haandfladen med Ordene

”Nu skylder du mig et Paaskeæg!” (o. 1920 og vistnok endnu).

Gække- eller rettere Gættebrevet er en Udformning af de langt ældre Bindebreve, som den højere Middelstand og siden ogsaa Almuen drev Skæmt med hele Aaret.⁴⁴⁴ De indeholdt enten en spidsfindig Gaade, som Modtageren skulle løse, eller i modsat Fald give en Gave, et Gilde; eller denne skulde i bogstavelig Forstand ”løse” Brevet af en vedhæftet, kunstfærdigt knyttet Knude.

At Gækkebrev-Skikken maa være opstaaet i hvert Fald efter 1658 fremgår af, at man ikke kender den i de Provinser hinsides Sundet, vi maatte afstaa, medens andre og ældre Traditioner endnu er fælles. Peder Syv nævner i sin *Aldmindelige Danske Ord-Sproges Anden Deel* (1688, s. 36) Udtrykket *Sommergæk, Vinterner, Daaren er altid saa. Siges, naar mand først om aaret giver een et blomster*, og i Moth's Ordbog (s. 605) hedder det: *Sommer-gekken/ kaldes den, som annammer det første blomster af året af en anden, som gerne er blidelstlillen [= Blideslilje, Vintergæk]. Denne S sammensmeltning af to sideløbende Skikke er saa resulteret i Plante-navnene ”Sommergæk” (1798ff.) og ”Vintergæk” (1806ff.).*⁴⁴⁵

Skikken at sende Gækkebreve blev ogsaa udøvet af Piger og Karle, men kendes nu kun i vore Skolers nedre Klasser. Den bredte sig over hele Landet i 1800-Tallets første Halvdelen og slog først igennem i Provinsen,⁴⁴⁶ hvor den resulterede i talrige Gækkevers; faa eller ingen af dem udmærker sig ved hverken Vid eller større Versekunst, men de rummer et godt Udtryk for dansk Almuepoesi.⁴⁴⁷

m. Drilleri, Narreværk.

Børn morer sig med at narre deres Kammerater eller de Voksne til at stikke Næsen dybt ned i en Lilje-Blomst eller anden Blomst, idet de forsikrer dem, at ”den lugter saa dejligt!” – Følgen er naturligvis, at Næse og Kinder sværtes af Støvdragernes gule Pollen.⁴⁴⁸ Eller

et Kornaks med Brand slaas under et eller andet påskud mod en Kammerats Haand eller Pande, saa det brunsorte Sporestøv afsættes i lange Striber.

Forskellige andre drilagtige Paafund indgår i legende Børns Færden. Det er almindeligt, at Drengene kaster Burrer – fynske Drengene kalder dem ”Kanonkugler” – i Pigernes Haar⁴⁴⁹ eller iøvrigt bruger de tørre Blomsterkurve som Kasteskylts mod hinandens Tøj,⁴⁵⁰ at de drillende løber efter hinanden med Brændenælder⁴⁵¹ og om Foraaret kaster Haslens lange Hanrakler efter de mindre Børn og raaber: ”Pas paa – det er Regnorme!” eller lokker et Barn til at tage imod en saadan Rakle og derefter raaber: ”min Gæslingeunge!” (Als).⁴⁵² I Nordsjælland holder Børnene en Frødusk af Kobjælde hen under Næsen paa en Kammerat, og idet der gøres en kildrende Bevægelse spørges: ”Vil du lugte til den lodne Dreng?”; Blomsten i Knopstadiet kaldes sammesteds ”Lodden Pige”.

Under Græskar- eller Agurkesylningen tilegner Børnene sig den af Frugterne udskrabede Pulp for at bruge de slimede Kærner, idet de ved at klemme dem mellem to Fingre ”smutter” dem efter hinandens Ansigt. Ogsaa Æblekærner bruges til dette Drilleri.⁴⁵³ Ligesaa almindeligt er det, at Børnene puster Mælkebøtte-Frugtstandens Frødund i Hovedet paa hinanden; paa Falster kalder Drengene det ”at tage en Snaps” eller ”et Krus Øl”;⁴⁵⁴ i Jylland gælder det om at ”blæse St. Gertrud af Stolen”, d.v.s. fjerne alle Fnug i eet Pust.⁴⁵⁵

De jyske Drengene har haft megen Morskab af dette Narreværk: Under Foregivende af at ville vise en itetanende Kammerat *o fang Møs*, lokker en Dreng denne til at tage et Straa af Fløjelsgræs eller et andet Græs med stor og løs Top mellem Læberne; naar Straaet er anbragt i Mundvigene, trækkes der pludselig til, saa Lærlingens Mund fyldes med Avnerne.⁴⁵⁶

At Filten omkring Delfrugterne i Rosen-Hyben udpilles og som et ”Kløpulver” ubemærket drysses ned i en Kammerats

Fröhåren av rosen-hyben eller nypon (Rosa sp.) kan användas som klipulver. Foto: Håkan Tunón.

Undertøj, er en velkendt Praksis, navnlig blandt Skolebørn. Disse Frugter kaldes derfor "Kløbær" (V.Fyn) eller "Lusebær" (Ærø) og selve Frøene "Lus" (Samsø,⁴⁵⁷ Sdj.⁴⁵⁸); de sønderjyske Hyben-Navne "Juge", "Hjuge", "Jubær", "Hubær" o.lign. er aabenbart dannet af tysk *jucken*, at klø (jnf. Juckbeere [Hyben], deraf Juckpulver).⁴⁵⁹ Det hænder ogsaa, at et Bygaks med de lange modhagebesatte Stakke ubemærket listes ned paa en Persons Ryg eller anbringes i vedkommendes Undertøj, hvor det snart foraarsager Kradsen og Kløe,⁴⁶⁰ og at et Græsaks med kortstakkede Avner og stift Straa (oftest Rugaks) i et ubevogtet Øjeblik snoes ind i en Persons, helst en Piges Hovedhaar, idet Straaet drejes langsomt mellem Fingrene. Det er da meget vanskeligt at fjerne igen, og maaske trækker Drillepinden endda i Straaet, saa den uheldige maa følge efter.⁴⁶¹ Under Badning forsøger Børnene at knytte lange slimede Tangstængler ("Søgræs") om hinandens Ben eller Haandled (Fyn). Det er ogsaa Udslag af Drillelyst, naar Børnene morer sig med at klemme store Blomster, f.Eks. paa Katost (af langelandske Børn derfor ogsaa kaldt "Bifanger"), Have-Klokkeblomster eller Løvemund, sammen saa en Bi eller et andet Insekt indespærres.⁴⁶²

Nytaarsaften driller de i Spøg Folk, idet de kaster Ærter haandfuldvis mod Ruderne,⁴⁶³ gnider dem med en Korkprop, der er sværtet i den ene Ende efter at være holdt et Øjeblik i

en Flamme, hvorved der frembringes en knirkende Lyd, eller pisker Vinduerne med et lille Risbundt.⁴⁶⁴

Som Selskabsleg bruges Narreværk ogsaa, saaledes paastaar en af Flokken, at en bestemt Dreng eller Pige ikke engang kan springe over et Halmstraa; naar vedkommende protesterer, lægges Straaet paa Gulvet og tæt ind til Væggen.⁴⁶⁵ Eller alle skal holde Hænderne under Bordpladen, hvorefter en Kartoffel med indstukne Synaale, en Tjørnegren, et Stykke fedtet Sæbe og andet ubehageligt cirkulerer fra Haand til Haand. Legen kaldes "at spise kold Frokost".⁴⁶⁶

n. Kappestrid, Væddemaal.

Om Efteraaret vælter Børnene sig eller tramper, "vader" i de store faldne Løvbunker, der staar op over Fødderne som "Bølger", samtidig med at der høres en raslende Lyd. Eller de kaster Haandfulde af de visne Blade mod hinanden, saa Modstanderen indhylles i hele "Røgskyer".

Drengene leger "Tarzan" mens de klatrer i Træerne og svinger frem og tilbage i de nedhængende Grene; i tætte Granskove kappes de om hurtigst at svinge sig fra Trætøp til Trætøp: *De stod to Alen fra hinanden og var omkring 20 Alen høje*, fortæller Ingv. Ingvorsen (o. 1850),⁴⁶⁷

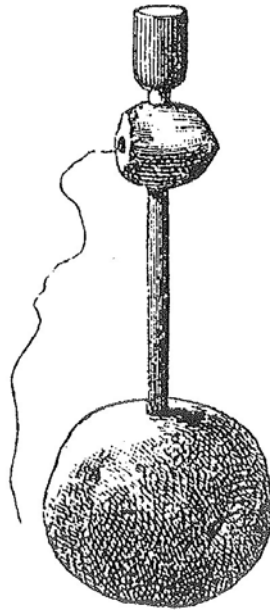
vi satte Granen i Sving og snuppede saa den næste Gran og svang os hen i den; saadan blev vi ved, til vi naaede [Stenkilde-] Bækken. Det kunde gaa meget hurtigere, end man skulde tro; der var nok 600 Alen ned til Bækken. Manglede der en enkelt Gran i een Rad, svang vi os til Siden om i en anden Rad. Der var kun een Gang een, der faldt ned; han slog sig ganske vist meget, men knækkede da ingen af Lemmerne.

Ved Børneselskaber kappes Deltagerne om at finde flest Firkløvere i Græsplanen;⁴⁶⁸ en Gruppe Børn kappes om hurtigst at faa

pustet Fnuggene af et givet Antal Mælkebøtte-Frugtstande – den dygtigste faar en eller anden Belønning – og naar der spises Kirsebær, spyttes Kærnerne ofte mod den nærmeststaaende eller man ser, hvem der kan spytte dem længst. Ved "Kartoffelløbet" foranstaltes der Væddeløb med Kartofler paa en Ske ligesom Kapløb med Æg.⁴⁶⁹

En særlig Drengelig i hele Nordeuropa gaar ud paa, at to og to af Vejbrede Blomsteraks slaas mod hinanden, og den Part, hvis Stilk holder længst, faar en Belønning af den, hvis "Kæmpe" har mistet "Hovedet". Dette har givet Anledning til folkelige Navne til Planten eller Blomsteraksene: "K(j)æmpe (græs)" (ca. 1450ff.),⁴⁷⁰ "Slaaskæmper", "Stridsmænd", "Taterhug" og "Krigsmand" (Jyll., Fyn); ogsaa de langstilkede Blomster paa Engelskgræs er blevet brugt i denne Leg⁴⁷¹ – deraf Navne som "Krigskar(e)" eller "Kjæmper" (Jyll.) samt "Huggelege" (Nr. Farup i Jyll.).⁴⁷² Paa Bornholm og Fyn er Legen blevet kaldt at *munkas, kjæmpa* eller *slaa Munka (Munke)*.⁴⁷³ Det er tilsyneladende en infantil Efterligning af en Duel eller Turnering; saavel Navnet som Legen har en stor geografisk Udbredelse og maa betragtes som en af vore ældste Blomsterlege. At Børnene gerne vælger dramatiske (militære) Begivenheder som Forbillede for deres Leg, er jo velkendt; den populære "Røvere og Soldater" bliver saaledes stadig aktualiseret efter romantiske (Robin Hood) eller politiske Motiver (1945: "Frihedskæmpere og Stikkere", 1955: "Politi og Klaksvigere", o.s.v.).

Finder et Barn en Nød med to Kærner i, aftaler det med en Kammerat at spille *Filippine*. De spiser nu hver sin Kærne og bliver enige om, at der skal siges "Filippine" den næste Gang (eller en bestemt Dag) de træffes; den, der først faar sagt Ordet ved denne Lejlighed, har vundet – og den anden Part maa give en Gave.⁴⁷⁴ Ogsaa denne Leg har en stor geografisk Udbredelse.⁴⁷⁵

En "kartoffelmølle" eller nötsnurra, ur Ungdomens bok, 1878.

o. Behændighedsøvelser. – p. Iovrigt.

To Hestekastaniefrø anbringes i hver sin Snor, der er henholdsvis ca. 25 og 35 cm lange og hver har en Knude for Enden. Kastanien i den lange Snor holdes i venstre Haand, og mens den anden svinges rundt af en op- og nedgaaende Haandbevægelse, sættes førstnævnte i Cirkelsving med en hurtig Startbevægelse nedad – og begge Kugler svinger da rundt i hver sin Retning.⁴⁷⁶ Der skal ligeledes Øvelse til at faa en "Kartoffelmølle" til at snurre. Dette intereuropæiske Stykke Legetøj bestaar af en udhulet Nøddeskal med tre Huller; igennem det ene føres en Snor, der vikles omkring en i de to andre anbragt lang Pind, og hvis udragende Spids er stukket i en Kartoffel. Denne snurrer rundt, naar Snoren skiftevis strammes og slappes (Jyll.).

En anden Behændighedsøvelse gaar ud paa, at Barnet med en Haand i hver Stortaa skal forsøge at springe over et Straa paa

Gulvet,⁴⁷⁷ eller vedkommende skal forsøge at hoppe over et temmelig kort Straa, som holdes med en Haand i hver Ende, efter at den øvrige Flok har paastaet, at han eller hun ikke kan springe over et Græsstraa.⁴⁷⁸ Eller et langt Straa anbringes over Skulderen saaledes, at den ene Haand griber i dets ene Ende midt paa Ryggen, den anden holder fast i Straaets Ende paa Brystet; i knælende Stilling og støttende sig paa højre Fod og venstre Knæ (eller omvendt), mens venstre Fod løftes fra Gulvet, skal Barnet nu forsøge at rejse sig op uden at venstre Fod berører Gulvet og uden at slippe eller knække Straaet (Skiveegnen).⁴⁷⁹

Paa Lolland-Falster siges blandt Drengene, at den, der med eet Pust kan fjerne alle Mælkebøttens Fnug, ogsaa kan drikke en Snaps eller et Krus Øl i eet Drag.

Før et Æble spises, morer Børnene sig med at sønderskære, *gal* (gilde; Thy)⁴⁸⁰ det med et bestemt zik-zak-Snit saaledes, at det kan skilles ad i to ensartede Halvdele og atter sættes sammen: "Æblelaas" (Loll.-Falst.).⁴⁸¹

Skolebørn har anstillet en meget smertefuld "Mandighedsprøve" gaaende ud paa, at en Dreng skal knæle paa udlagte Ærter paa Gulvet uden at klage sig; Legen er tilsyneladende inspireret af en Straf, som forhen blev givet i Latinskolerne.⁴⁸²

Omkring den 1. December stikker Børnene i mange Hjem et Antal Tændstikker i en Kartoffel, svarende til de resterende Dage før Juleaften; i de følgende Dage fjernes Træpindene saa en for en, indtil den primitive Kalender er udløbet.

Landbobørnene morer sig ofte med at lægge Korn, Majs eller Ærter i Sprit eller Brændevin og derpaa give de opblødte Frø til Fjerkræet, som snart foretager mærkelige Bevægelser under Rusen. Paa Strynø har det været Skik, at Drengene "baaled" før Paaske, d.v.s. at de antændte Tangbunker ved Stranden og løb igennem Røgen.⁴⁸³ I Skovene opsøges en Fyrsvamp, der antændes og svinges rundt,

saa Svampen gløder i Mørke og om Dagen udsender en bølgende Røg (V. Loll.).⁴⁸⁴ Eller Børnene morer sig med at pirre ved Springbalsaminens modne Kapsler, saa de splintrer ("eksploderer") og kaster Frøene langt væk.⁴⁸⁵ Klokkeblomsters mørkeblaa Krone presses mellem Fingrene, saa Farvestoffet forsvinder og Bløsteret synes hvidt. Drengene, der samler Fugleæg, bruger en Torn til at prikke Hul paa Skallen for siden at blæse Indholdet ud,⁴⁸⁶ og de fleste Børn benytter en Tagrøstængel eller et tykt Straa til Sæbebobleblæsning.⁴⁸⁷ Endelig tyder Navnet "Træk-af-og-træk-i" [*træk ow o træk i*] til Aften-Pragtstjerne (Jyll.) paa, at Børn har moret sig med at skyde Bægeret omkring den trinde Frøkapsel op og ned.⁴⁸⁸

C. ANALYSE OG STATISTIK

Undersøgelsen omfatter ialt 137 Plantearter samt 7 ikke-specierede Planteemner (Mos, Tørv, Løv, Træ, Torn, Frugt, Trøske), hvormed der praktiseres 231 Enkeltlege. Flere af disse Lege varieres dog paa forskellig Maade – saaledes f.Eks. Kastestokken (Type e), Fløjter (h), Orakelremserne (i, j), Nøddelege (l) og Behændighedsovelser med Straa (o).

De 137 Arter + 7 uspec. Vegetabilia fordeler sig botanisk-systematisk saaledes indenfor de enkelte Legtyper og i Forhold til Anvendelsehyppighed: (Se Tabel I [*nästa sida*]).

I Tabel II er forsøgt en Analyse af vore Børns Plantelege i et System efter Legtype, benyttede Plantedele og de to Køn. Som specielle Pigebørn-Lege er bl.a. regnet Kransefletning, Perlekranse, Dukker og visse Orakler, til Drengelene f.Eks. Rygning, Skydevaaben og Fløjteskæring.

Analyserne viser at Vekselvirkningerne mellem Børn og Planter er meget livlige samt større end det vistnok almindeligvis antages, idet der er Tale om i hvert Fald 420 florale

Tabel I.

	Arter	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n	o	p	Ialt
Græs-Halvgræs-fam.	7	2	2	-	6	2	2	-	4	-	1	1	-	1	-	-	1	45
»Korn«	-	-	3	-	3	-	2	1	3	-	2	-	1	3	-	2	3	
Kurvblomstrede	10	6	-	1	9	1	-	1	1	1	5	2	-	2	1	1	1	32
Ærteblomstrede	8	2	4	-	7	-	1	-	1	-	-	2	-	1	1	1	1	21
Pilefam.	2	2	-	-	6	4	2	1	2	1	-	-	-	-	-	-	-	18
Bøgefam.	3	2	4	1	3	3	-	1	1	-	-	1	1	-	-	-	-	17
Hasselfam.	1	-	1	-	1	4	2	-	1	-	-	-	4	2	1	1	-	17
Æblefam.	3	2	3	-	-	1	2	-	1	-	1	1	1	2	-	1	1	16
Gedebbladfam.	3	-	2	-	2	-	6	1	2	-	-	1	-	-	-	-	-	14
Rosenfam.	6	3	5	-	3	-	1	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	14
Hestekastanie-fam.	1	3	-	1	5	1	-	1	1	-	-	-	-	-	-	1	-	13
Ligusterfam.	2	1	-	-	2	2	1	1	2	1	-	1	-	-	-	-	-	11
Natskyggefam.	2	-	2	1	2	1	1	-	-	-	-	-	-	1	1	1	1	11
Maskeblomst-rede	5	1	1	-	3	-	-	1	1	-	-	-	-	1	-	-	-	8
Korsblomstrede	5	1	1	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	8
Sivfam.	2	1	-	-	5	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	8
Svampe	3	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	2	8
Skærmbloomst-rede	3	-	2	-	3	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	7
Granfam.	3	1	-	-	4	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	7
Stenfrugtfam.	2	-	3	1	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	7
Dunhammer-fam.	1	-	-	-	5	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	7
Rest fordelt paa 42 Plantefam.	65	16	15	2	33	2	8	6	3	2	4	7	1	8	1	-	3	111
Ikke spec. Vegetabil.	(7)	-	1	-	3	4	2	1	2	1	-	1	-	2	-	-	3	20
Ialt	137	43	49	7	114	28	32	15	27	6	14	19	8	27	7	8	16	420

Legtyper: *a.* Dekorationer (imit. Smykker, Kransefletning); *b.* Planteemner, der spises (hvor de findes i Naturen); *c.* Tobakserstatninger og Piber; *d.* Imitationer; *e.* Legredskaber til Kast, Slag; *f.* Skydevaaben og Projektiler; *g.* Knaldeffekt; *h.* Lydinstrumenter; *i.* Remsselege; *j.* Orakellege; *k.* Overtro og fejlagtige Meninger; *l.* Gætteri, Spil; *m.* Drilleri, Narreværk; *n.* Kappelstrid, Væddemaal; *o.* Behændighedsøvelser; *p.* Iøvrigt.

Tabell II.

Legtyper	Antal Lege ¹⁾	pCt. af samtl.	Plantearter + uspec. Planteremner	Fugt, Fros; Fugtstand	Blomst + Stilk; Blomsterstand	Stængel, Gren, Skud	Blad + Stilk	anvendes af Antal Arter ²⁾		Hele Planter (sædv. uden Rod)	Rod (incl. Jordstængel)	Nektar	Bark Kork	Diverse	Piger	Drenge	Bege Køn
								Arter	Arter ³⁾								
a. Dekorationer	22	9,5	32	7	12	9	4	4	-	-	1	-	-	2 (Torn, Saft)	8	4	10
b. Spises	10	4,3	45+1	22	-	2	4	-	-	-	7	12	-	2 (Harpjks, Blomning)	-	1	9
c. Tobaks-erstatninger	3	1,3	7	-	1	-	5	-	-	-	-	-	-	Troske	-	3	-
d. Imitationer	64	27,7	²⁾ 68+3	32	19	14	9	5	5	5	5	-	2	2 (Torn, Saft)	13	23	28
e. Kast, Slag	15	6,7	20+4	5	-	12	2	3	3	-	-	-	3	-	1	10	4
f. Skydevaaben	8	3,4	10+1	-	1	10	-	-	-	-	-	-	-	Marv	-	8	-
Projektiler			11+1	5	-	5	1	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-
g. Knaldeffekt	8	3,4	15	3	5	3	3	3	-	-	-	-	-	Svømmeblære	-	3	5
h. Lydinstrumenter	18	7,8	20+1	6	-	9	8	-	-	-	1	-	1	Marv	-	5	13
i. Rensselge (excl. Orakler)	4	1,7	6+1	1	5	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	3
j. Orakellege	15	6,5	12	4	5	3	1	-	-	-	-	-	-	-	3	1	11
k. Overtro m.v.	12	5,2	17	7	2	2	1	2	2	-	-	-	-	2 (Saft, Svømmeblære)	-	2	10
l. Gæteri, Spil	8	3,4	5	2	1	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	3	5
m. Drilleri, Nareværk	21	9,2	23	11	5	3	1	1	1	2	-	-	1	-	-	5	16
n. Kapperstrid, Væddemaal	7	3,0	8	4	1	-	1	1	1	1	1	-	-	-	-	2	5
o. Behandlingsøvelser	7	3,0	7	6	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	4	3
p. Løvrigt	9	3,9	13+2	7	2	3	-	1	1	1	1	-	-	Torn	-	3	6
Total	231	100		122	59	77	41	13	20	12	9	9	9	13	25	78	128
pCt. ³⁾	-	100		84,7	41,0	53,5	27,8	9,0	13,9	8,3	6,3	6,3	6,3	9,0	10,8	33,8	55,4

¹⁾ excl. Varianter. ²⁾ + 5 problematiske. ³⁾ Procenttallet er beregnet af de 137 Plantearter + 7 uspec. Planteremner, idet sidstnævnte under Oprællingen er regnet = 1 Art.

Tabel III.

	Antal Lege ¹⁾		Antal Lege ¹⁾
Hassel	17	Kartoffel	10
Pil	15	Eg	10
Mælkebøtte	14	Bøg	8
Hestekastanie	14	Ært	8
Tagrør	12	Æble (-træ)	8
Hyld	11	Rose	7

¹⁾ excl. Varianter.

Legmuligheder – hvortil yderligere kommer de ovenfor nævnte Variationer. Det er navnlig Græsser og Kurvblomster, og Interessen samler sig især om Imitationslege og spiselige Plantedele; af Tabel II fremgaar det endvidere, at Anvendelsen af forskellige Frugter (Frø) er absolut Prædominant (84,7 pCt.), medens Stængler (Grene) af over 50 pCt. af de anvendte Arter og vegetabiliske Emner tjener Børnene til Leg; de farverige Blomster kommer derimod paa Trediepladsen (41 pCt.).

Endelig viser Analysen det egentlig ikke overraskende Forhold, at Drengene i langt højere Grad end Pigerne henter Ideer til Leg eller Legetøj i den omgivende Natur. Det har naturligvis ikke i alle Tilfælde været muligt at skelne nøje mellem Lege, der kun leges af Piger hhv. Drengene, eller i Flæng og Fællesskab, men Forholdstallet 3:1 i Drengenes Favør er dog næppe meget forkert. Ligeledes er det vanskeligt at afgøre, hvilke Plantelege der optager Børnene i det længste Tidsrum eller hvilke Blomster og andre Plantedele der søges hyppigere end andre.

D. KONKLUSIONER

Som Analysen viste, tjener Produkter af ikke færre end 45 hjemlige Plantearter som Børnernes "Næringsmidler". Legtype b overgaas

i Artsantal saaledes kun af d. Imitationer. – Flere etnologiske Forskere har i Børnernes instinktive Valg af disse Raakostemner villet se en Række folkloristiske "Repliktplanter" og mener, at vi her har en Rest af det primitive Menneskes Ernæring i en fjern Fortid (Samler-Stadiet). Bevisgrundene er imidlertid ret usikre og giver kun et svagt Indtryk af vor Kulturvej.

Talrige Planteemner bliver kun efterstræbt af Børn i een Egn, medens de i andre tjener ogsaa de voksne som Næring, ja endog er Genstand for Kultur og sælges paa Markeder. Omvendt er flere Skovbær (Hindbær, Jordbær, Brombær) først i Løbet af de sidste 100 Aar kommet under Kultur i vore Haver; indtil Midten af 1800-Tallet kendte man dem praktisk taget kun fra Børnernes Indsamlinger. I Schweiz skal 8–10 pCt. af de vildtvoksende planter i en eller anden Tilberedning tjene som Befolkningens Næringsmidler.⁴⁸⁹

Adskillige af de Vegetabilier som Nutidens Børn spiser, var paa et tidligere Kulturtrin almindelige Fødemidler og er i Nødsperioder – under Krig og Hungersnød – paany blevet draget frem af Glemselen. Friske Bøgeskud er blevet brugt som Gemyse af Fattigfolk i den tidlige Middelalder, efter hvad Konrad von Megenberg († 1374) oplyser;⁴⁹⁰ Agern og Bog er fra de ældste Kulturperioder blevet spist af Hvermand,⁴⁹¹ i Midten af 1600-Tallet nævnes det om den danske Almue, og Katost-Frugter,

som er en yndet Børnespise, har ligeledes optraadt i svundne Tiders daglige Kostplan, hvad de europæiske Folkenavnes store Lighed tydeligt viser. Höfer fører det tyske Navn *Pappel* tilbage til mht. pap, nht. pappe = [Børne-] Grød, da de slimfyldte Blade i umindelige Tider har været brugt som Grødomslag og de slimholdige Frugter som Næringsmiddel.⁴⁹² Allerede 1532 omtaler Brunfels,⁴⁹³ at Katost gerne spises af Børn. Og naar Katost har været holdt som Prydplante i Jylland og tit træffes udenfor gamle Haver,⁴⁹⁴ skyldes det antagelig en fortidig Dyrkning som Gemyseplante. At de jyske Hyrdebørn spiste afvaskede Rødder af Star, kan ogsaa jævnføres med Praxis hos primitivt levende Folkestammer og kan saaledes være et Minde om ældgammel "Samlenæring" ikke alene blandt Hyrder. Om en nordamerikansk Indianerstamme oplyses f.Eks., at den gerne fortærer de raa, sødtsmagende Rødder af en Art Kogleaks.⁴⁹⁵ I Norge, Tyskland og Schweiz er Roden af Engelsød(-Bregnen) et kærkomment Lækkeri for Børn, og som almindeligt Næringsemne er det endnu brugt af kulturelt laverestaaende Folkeslag, ligesom Bregnerødderne har været brugt under Nødsperioder i bl.a. Dalmatien og Frankrig.⁴⁹⁶

Hyppigst opsøgt og spist af Børn er Bladene af Syre-Arter (*Rumex* sp.). Denne Praxis' kulturhistoriske Perspektiver har Brockmann-Jerosch nævnt i en Afhandling, hvis Konklusion er denne, at man oprindeligt har indsamlet Syrebladene i Naturen, siden er Planten blevet fredet og tilsidst indplantet i Haverne, hvor den nu dyrkes som Gemyseplante i hele det alpine Omraade (samt i mange nordeuropæiske Haver, bl.a. anføres Syre i danske Haveplantekataloger). Den nyere Tids primitive Folkeslag har benyttet Syre-Arter som dagligt Fødeemne. Under Omtalen af *Oxyria*, der botanisk staar *Rumex* nær, nævner Schübel,⁴⁹⁷ at Eskimoer og Tschuktscherne (NØ. Asien) spiser dens friske Blade eller en gæret

Kopot deraf som hhv. Sommer- og Vinterkost, og at de friskplukkede Blade er baade Raakost og Skørbugsmiddel paa Grønland. Videre koger Lapperne og Nordnorges Befolkning en Grød af Bladene; denne Grød opbevares Vinteren over og spises enten med Mælk eller bages med Mel til en Slags Fladbrød. Max Höfler⁴⁹⁸ skriver, at Islændingene har en meget gammel Ret, en Grød af *nyöli* (*Rumex domesticus?*), og at man i Pilsen banker Syrebladene sammen til en Dejg, der spises som "Ampferbrød".

Der sker ofte et Tilbagefald til kulinariske Reliktplanter under Nødsperioder. Historikeren Vedel Simonsen har beskrevet, hvordan den fynske Befolkning efter Svenskekrigene i 1660'erne maatte samle vildtvoksende "Surkaalsrødder"; det samme gentog sig under Hungersnøden 1817-1819 i Schweizeralperne, 1846-1851 i Galizien og 1868-1869 i Sverige. I sidstnævnte Land blev Syreplanterne tørret paa Bukke som Hø og bagt til de ca. 1.5 cm tykke Syrgrasbrød.⁴⁹⁹

Den schweiziske og bayerske Folketro, at den der spiser Syres Blomster- eller Frugsttande, faar Lus (og altsaa bliver befængt, som Fattigfolk eller udsultede ofte var), tydes af Höfler som et Minde om de elendige Samfundsforhold under Datidens Misvækst- og Krigskaar.⁵⁰⁰ Forestillingen er dog ogsaa knyttet til mange andre Planter og er snarere dannet af en Sympatitro: de smaa og talrige Frø ligner Lus.⁵⁰¹

Ogsaa i Børnenes Imitationslege har vi kulturhistoriske Minder og Levn. At Drengenes Flitsbuer, Lanser og Pusterør er kendt fra saavel de ældste Kulturtrin som blandt vor Tids Naturfolk, er velkendt. Som Johs. V. Jensen siger det i Digtet "Den lange Rejse":⁵⁰²

Samme Sjæl [Urfædrenes] er i vore Børn
naar de gør sig Buer om Foraaret.
Hvert Aars Tøbrud
Minder om Istiden ...

og Vald. Rørdam fortæller om en syvaarig Dreng.⁵⁰³

... Han gaar
sin Spejdergang igennem tusend Aar;
Slægters Erfaring samles i de Hænder.
Hver snavset Fingerspids har følt og kender
de givne Stoffers gaadefulde Kraft. - - -

Saaledes minder de jyske Drenges Kastevaaben i deres Udførelse og Brug om visse nutidige Naturfolks Boomerang og Bola.

Hvert Lands Børn har altid selv kunnet finde frem til at danne Bolde, Dukker, Husdyr, Fløjter etc. af den vilde Floras Materialer. Bemærkelsesværdig er derimod den store geografiske Udbredelse, som f.Eks. Hyldebøssen og Ærtebøssen i praktisk taget samme Udførelse har. Utvivlsomt er der foregaaet visse "Traditionsvandring" Folkslagene imellem, men iøvrigt er det endnu et uløst Problem, hvorvidt et Stykke Legetøj med distinkt Præg kan blive "opfundet" flere Gange og forskellige Steder paa Kloden. Om Dragen vides det dog, at Ideen er kommet til Europa (Holland?) fra Østasien engang i 1600-Tallets Midte;⁵⁰⁴ det samme gælder den nu i hele den vestlige Verden velkendte Snorefigur-Leg, hvis Hjemsted antagelig er Sydøst-Asien. Vi har ingen Underretning om disse Lege i Litteraturen helt frem til den nyere Tid.⁵⁰⁵ Forøvrigt har man paa Grundlag af alpine Navne til Børns "Husdyr" dannet af Kogler ment at kunne paavise romanske Folkevandring.⁵⁰⁶

Naar Pigebørnene bruger Frøfnug af Kæruld og Dunhammer til Dukkepudefyld, gaar det ogsaa i lige Linje tilbage til Praksis i Nødsperioder saavel i Udlandet som herhjemme, da Fattigfolk stoppede disse Fnug i Dyner og Sengetæpper.⁵⁰⁷ Endnu saa sent som 1946 er det iagttaget paa Sydfyn. Kæruldens "Uld" totter forsøgte man i sin Tid at benytte som Spindstof; i et Ugeskrift fra 1838

kaldes Planten endog optimistisk "Nordisk Bomuld".⁵⁰⁸

Af betydelig kulturhistorisk Interesse er det gængse danske Navn *Kæmpe(r)* til Vejbred, der især bruges om de frøbærende Stængler, og som skyldes den beskrevne Kampleg mellem to eller flere Børn. Saavel Plantenavn som Leg kan nemlig føres langt tilbage i Tiden. Selve Legen minder i høj Grad om en middelalderlig Duel eller Turnering,⁵⁰⁹ og en saadan har nok ogsaa tjent Datidens Dreng som Forbillede.

"Kæmpe" hører til de ældste fællesskandinaviske Plantenavne og er i hvert Fald blevet brugt i den tidlige Middelalder. Det er i denne Forbindelse værd at bemærke, at *kemp(s)* ogsaa er almindeligt brugt i Skotland og det nordlige England – altsaa i Omraader, der engang var under stærk nordisk (især norsk) Kulturpaavirkning. Om en anden Leg (et Kærestevarsel) med Vejbred-Aks ved vi, at den praktiseres paa nøjagtig samme Maade saavel paa Færøerne og Shetlandsøerne som det norske Vestland, en Omstændighed der næppe kan skyldes andet end Indførsel med norske Kolonisateurer fra omkring Aar 1000.⁵¹⁰ Det samme kan være Tilfældet for Kamplegens Vedkommende. Nye og mere aktuelle Navne til Leg og Plante er i Tidens Løb opstaaet: *Stridsmand*, *Krigsmænd*, *Taterhug* o.a. Flere af de nyere Navne synes tillige at indeholde interessante sproglige Levn om de enkelte Landes krigerske historie. Saaledes kaldes Legen i Norge (navnlig Hedmark) at "slå svenske", en Betegnelse der aabenbart er opstaaet i en Periode med spændt Forhold mellem de to Lande, maaske i 1700-Tallet (1742–43, 1772 eller 1788), medens det åland'ske Vejbrednavn "ryssar och tyrkar" næppe kan have anden Tilknytning end til de engang af hele Europa med megen Spænding fulgte Kampe mellem Østrig og Tyrkiet i 1600-Tallets sidste Fjerdedel, eller til den nyere Tids Kampe mellem Sverige og Rusland 1700–20 og 1808–09. Lignende infantile Efterligninger af Kriqshandlinger maa ligge til

Grund for det skotske Vejbreddnavn Carl-Doddie, en Forvanskning af "Charles-(against)-George"⁵¹¹ og med Allusion til Striden mellem Sønesønnen af den sidste engelske Stuart-Konge og Georg den Anden af Huset Hannover om Retten til Tronen. Under Legen deler Børneflokket sig i to Partier eller "Hære", der kæmper for hhv. Carl og Doddie. Et andet engelsk Børnenavn til vor Plante er "French-and-English-soldiers" (Devonshire), der kan være opstaaet under de mange fransk-engelske Krige, mest sansynligt under Koalitionerne mod Napoleon i Begyndelsen af 1800-Tallet. Derimod synes andre engelske Børnenavne som *Cocks* og *Fighting-cocks* at være inspireret af Hanekampe.

I nogle Gætteremser med Nødder mener Aug. F. Schmidt at kunne paavise Minder om visse sociale Forhold.⁵¹² Under Legen raaber Børnene f.Eks. "Hjorte!" og "Hund! spred jer!" eller "Min Gris er rendt til Skovs, gæt

under hvilket Træ den ligger!". Førstenævnte Udbrud kan først have været knyttet til et Væddemaal med fundne Hasselnødder, mens Børnene deltog i de store Klappjagter paa Herregaardene, medens sidste Spørgsmaal dateres tilbage til den Tid, da Bønderne drev deres Svin paa Skovenes Olden og siden havde svært ved at finde dem igen. Lollandske Børn kalder endnu Olden og Bog for "Grisenødder".

Hvad Børnenes Straadragning angaar, er det vanskelig at afgøre hvorvidt den er inspireret af en gammel Retspraksis⁵¹³ eller er opstaaet spontant blandt Børnene. Ogsaa i andre Kulturkredse afgøres Tvivlspørgsmaal ved at trække Straa.⁵¹⁴

Bortset fra Orakelremser knyttet til Okseøje (og lignende Kurvblomster) er Antallet af danske Børns Rim og Remser i Forbindelse med Planter paafaldende lille sammenlignet med Udlandets. Af Bærsamlerim er der ikke

Orakellek i idyllisk framställning. Ernst Ljungh ur Henrik Wranér, *Iskånska stugor. Små bilder ur folklifvet i östra Skåne – förr och nu*, 1886: 386.

optegnet et eneste, af Bastløserim har jeg i Litteraturen kun kunnet finde to uudviklede Eksempler. Disse Rim er derimod velkendte i vore Nabolande; Marzell har saaledes indsamlet flere Hundrede fra Tyskland og Østrig, og tilsvarende Remser er ogsaa rigt repræsenteret i sv. Finland, Norge (her især i Forbindelse med Mælkebøttespiraler), Schweiz, Belgien og Frankrig.

Naar Remser i Forbindelse med Børsamling og Fløjtedannelse er saa ringe repræsenteret i dansk Folklore, kan Grunden ikke være den, at danske Børn er mindre disponeret for florale Remser end andetsteds. Hvad specielt Okseøje-Remserne angaar, har vore Børn dannet et Antal, der er forholdsvis langt større end i noget andet Land. Børsamle- og Bastløserimene synes at indeholde svage Spor af kulturelle Besværgelser til vegetative Guddomme; men de Trosforestillinger, der i saa Fald har givet Remserne Mening og Hensigt i Mellem-europa,⁵⁵ har ikke været mindre udbredt her i Landet og er heller ikke blevet hurtigere forflygtiget i dansk Almue. Adskillige præservative Forholdsregler ved Grenskæring af Hyld eller Træers Fældning, Troen paa og Trylle-remser til Hultræer, Respekten for Værnetræer m.v.⁵⁶ har holdt sig lige til Nutiden. Forøvrigt er den danske Lakune midt i denne Vrimmel af Børsamle- og Bastløserim ikke enestaaende; medens de er almindelige i fransk Schweiz, er de sjældne i den germanske Del af Landet.⁵⁷

Omvendt er Remser i Forbindelse med Drejning af Blomster mellem Fingrene rigere udviklet i Danmark end andetsteds. Disse Lege skyldes maaske Børnenes Efterligning af religiøse Ritualer. Drejningen har oprindelig været foretaget i en bestemt Retning, nemlig mod Solen (venstre om), saaledes som Børnene har set de ”kloge” Folk gøre det med f.Eks. et Sold, en Ring af Træ, en Kniv o.a., samtidig med at en Trolddomsformel er fremmumlet.⁵⁸ En anden Oprindelse kan søges i den Omstændighed, at det udelukkende drejer sig

om blaa Blomster – det maskuline Elements og visse Munkeordeners Farve (jnf. Blomsternavne som Blaamand, Blaamunke) –, og at Børnene kalder de benyttede Blomster *Wolle*, *Røde* (el. *Blaa*) *Wolle*. Som bekendt blev en Mængde Træk fra Thorsdyrkelsen efterhaanden overført paa Hellig Olav, saaledes ogsaa det røde Skæg. St. Olav har spillet en betydelig Rolle i Middelalderens religiøse Liv; hans Helgendag i Højsommer (29. Juli), ”Olavsmesse”, er blevet vedligeholdt lige til vor Tid. Med ringe Omskrivning kunde de hedenske Trylleformler til Thor (og Odin) bruges ogsaa til Olav (> Ole, jysk *Wolle*).⁵⁹ Almuebørnene har undrende betragtet disse Besværgelsesceremonier og kan siden have søgt at efterligne dem under Leg. Johan Lange (*Ordbog over Danmarks Plantenaavne* I, 1959, sp. 801) ser i *Wolle* en Omtydning af vol = Slagredskab og mener, at disse Planter ligesom Vejbred har været brugt til at ”slaa Kæmpe” med.

Et andet Levn fra den katolske Tid er Udtrykket ”blæse St. Gertrud af Stolen” med eet Pust fjerne alle Mælkebøttefnug. Denne Helgenindes Mindedag var den 17. Marts, paa Skellet mellem Vinter og Vaar, og hun forekommer i en hel Række folkelige Vejregler.⁶⁰ Hvis der overhovedet er nogen folkloristisk Tradition forbundet med denne Talemaade, maa det være en eller anden symbolsk Handling i den Hensigt at hjælpe Foraaret til at sejre over Vinteren.

Den Legtype, vi litterært kan følge længst tilbage i Tiden, er de florale Orakler (mantiske Remser knyttet til Optælling af en Plantedels Detailler), idet den tyske Minnesanger Walther von der Vogelweide (ca. 1170–1230) i en Indledningsstrofe fortæller, hvordan han er blevet spaaet om Elskov ved at ”tælle” paa et Græsstraas Led:⁶¹

Mich hât ein halm gemachet frô:
er giht, ich süle genâde vinden.
ich maz daz selbe kleine strô,

als ich hie vor gesach von kinden.
 nú hoeret unde merket, ob si 'z denne tuo:
 "si tuot, si entuot, si tuot, se entuot, si tuot".
 swie dicke ich 'z tete, só was ie daz ende guot.
 daz troestet mich: da hoeret ouch geloube
 zuo.

Luther bruger i en af sine "Tischreden" 1531 (2, 3 Nr. 1233: Weimarer-Udg.) Sammenligningen *nos sumus pappi die die kinder hinweck plasen*; herhjemme omtaler Paulli i *Flora Danica* 1648 nogle Spaadomme, som Datidens Børn anstillede med Mælkebøtters Frugstande. Okseøje indføres som Poesiens Orakelblomst af Goethe, der i en Scene af *Faust* lader Gretchen spørge en Marguerite til Raads i et Hjerteanliggende.⁵²³ Aabenbart er det dette Skuespil, der har gjort Orakellegen kendt og populær i vide Kredse; den tyske Version "Er liebt mich – er liebt mich nicht", "Er liebt mich vom Herzen, mit Schmerzen o.s.v." er blevet oversat til andre Sprog og dér siden befordret af de romantiske Digteres Udvikling af Sujet'et, saaledes at vi nu træffer praktisk taget enslydende Remser i hele Europa.

Under den katolske Kirkes Auspicier har de florale Orakellege oplevet en Renaissance, thi i Mellem- og Sydeuropa er det hovedsagelig metafysiske Problemer, Børnene søger at klare ved Okseøjes og Mælkebøtters Hjælp. I Skandinavien har sociale og socialt betonede erotiske Spørgsmaal aabenbart været mere aktuelle. For nogle Generationer siden, da Ægteskabsannoncerne endnu ikke var opfundet, blev Orakelblomsterne sikkert konsulteret langt oftere end det nu er Tilfældet – og med større Andagt. For Pigerne var "gift-ikke gift?" og "med hvem bliver jeg gift?" det store Spørgsmaal, hvorom Interessen samlede sig allerede i Barneaarene. Man tog den bibelske Opfordring "vorder frugtbare og mangfoldige" langt mere alvorligt, Folketroen dømte Pebermøer og Ungkarle til alskens Pinsler efter Døden – og hvad der nok vejede tungest

til: den ugifte Pige fristede i langt de fleste Tilfælde ublide Kaar. Enten var hun henvist til Tyendets lidet misundelsesværdige Lod, eller hun maatte Resten af sit Liv spise Naadsensbrød hos en Slægtning.

Med Nutidens store Samkvem Landene imellem og kulturel Udveksling i Skrift og Tale bliver færre og færre Børnelege og Legetøjsformer nationalt Særeje. For enkelte Planteleges Vedkommende kan der dog endnu paavises en begrænset geografisk Udbredelse. Spontant opfundet af idérige Børn i een Egn kan en Leg leve dér i lang Tid, før Kendskabet til den breder sig til det øvrige Land eller ud over Landets Grænser; andre Lege har tilsyneladende vanskelig ved at vinde Indpas i fremmede Lande.

I Norge, England, Tyskland og Schweiz har Børnene Morskab af at lege med et selvdannet Stykke Legetøj, der hhv. kaldes "Bukkenikke",⁵²³ "Jack-jump-about",⁵²⁴ "Hanskasperl" eller "Bajasse",⁵²⁵ i Schweiz "Guetsäägeli" [siger: Guets Tägeli!],⁵²⁶ og som bestaar af den hule Stængel af Mælkebøtte (med nøgen Kurvbund) eller en Skærmpilante med et Indsnit midtpaa; et Græsstraa stikkes igennem Røret og fastgøres foroven – og naar Barnet trækker i Straaet forned, bukker og nikker Kurvbunden eller det øvre Stængelstykke (se s. 561). Og i Sverige og sv. Finland morer Børn paa Landet sig med at fløjte eller tude i forskellige Læbeblomsters Kronrør.⁵²⁷ Ingen af disse Lege er noteret her i Landet. Omvendt kendes den her i Landet populære Gækkebrevsskik ikke udenfor det danske Sprogomraade.

De tyske, hollandske, franske og engelske Børn har en morsom Leg med den gule Aakandes store runde Frugtknude (Bær):⁵²⁸ der stikkes en lille Pind ned midt i Frugten og man har en lille Model af en Smørkærne – naar Pinden stødes op og ned, flyder Frugtens slimede Indhold ovenud som Skummet i en rigtig Stampekærne. I Sverige (Härjedalen) var Hyrdebørnenes "Kærne" og "Kærnestav" dannet

af Bjørneklos tykke hule Stængel (afskaaret ved et Led) og en Skærmstilk.⁵²⁹ Der savnes Underretning om en tilsvarende Leg herhjemme, hvor den gule Aakande er en almindelig Plante i de fleste Aaer og Søer.

Børnelegsplanterne danner et Fællesskab, en Legenes Internationale. I de mange og forskelligartede Lege med Frugter, Blomster og andre Plantedele finder det barnligt Sind, det fællesmenneskelige og den nationale Egenart sit smukkeste Udtryk.

REGISTER

Danskt (vetenskapligt) – svenskt

- Aakande (*Nuphar luteum*) – gul näckros
 Ahorn (*Acer pseudoplatanus*) – lönn
 Appelsin (*Citrus aurantium*) – apelsin
 Ask (*Fraxinus excelsior*) – ask
 Benbræk (*Narthecium ossifragum*) – myrlilja
 Benved (*Euonymus europaeus*) – benved
 Blaahat (*Knautia arvensis*) – åkervädd
 Blaamunke (*Jasione montana*) – blåmunkar
 Blæresmelde (*Silene cucubalus* eller *S. vulgaris*)
 – smällglim
 Blæretång (*Fucus vesiculosus*) – blåstång
 Brand (*Tilletia*, *Ustilago* o.a.)
 Brombær (*Rubus fruticosus*) – björnbär
 Bukar (*Asperula odorata* eller *Galium odoratum*) – myskmadra
 Burre (*Arctium*) – kardborre
 Byg (*Hordeum vulgare*) – korn
 Bændeltang (*Zostera marina*) – bandtång
 Bøg (*Fagus silvatica*) – bok
 Djævelsbid (*Succisa pratensis*) – ängsvädd
 Dunhammer (*Typha*) – kaveldun
 Døvnælde (*Lamium album*) – vitplister
 Eg (*Quercus robur*) – ek
 El (*Alnus glutinosa*) – al
 Elm (*Ulmus glabra*) – alm
 Enebær (*Juniperus communis*) – en
 Engelskræs (*Armeria maritima*) – trift
 Engelsød (*Polypodium vulgare*) – stensöta
 Fingerbøl (*Digitalis purpurea*) – röd
 fingerborgsblomma
 Fladstjerne (*Stellaria holostea*)
 – buskstjärnblomma
 Fluesvamp (*Amanita muscaria*) – röd flugsvamp
 Fløjelsgræs (*Holcus lanatus*) – luddtåtel
 Frytle (*Luzula*) – fryle
 Fuchsia

- Fuglekirsebær (*Cerasus avium* eller *Prunus avium*) – sötkörsbär
 Fyrsvamp (*Polyporus fomentarius*) – fnöskticka
 Gaaseurt (*Anthemis*) – kulla
 Galtetand (*Stachys silvatica*) – stinksyska
 Gedeblad (*Lonicera periclymonum*)
 – vildkaprifol
 Gedeskæg (*Tragopogon pratensis*)
 – ängshaverrot
Geranium roseum eller *Pelargonium roseum*
 – rosengeranium
 Gran (*Picea*) – gran
 Græs (Graminaceae) – gräs
 Græskar (*Cucurbita*) – pumpa
 Grönkaal (*Brassica oleracea acephala*) – grönkål
 Guldvadmue (*Eschscholtzia californica*)
 – sömntuta
 Gulerod (*Daucus carota*) – morot
 Hanekro (*Galeopsis ladanum*, *G. tetrahit*)
 – pipdån
 Hareklöver (*Trifolium arvense*) – harklöver
 Harpiks (Resina) – kåda
 Hassel (*Corylus avellana*) – hassel
 Hestekastanie (*Aesculus hippocastanum*)
 – hästkastanj
 Hindbær (*Rubus idaeus*) – hallon
 Hjerterblomst (*Dicentra spectabilis*)
 – löjtnantshjärta
 Honning (Mel) – honung
 Humle (*Humulus lupulus*) – humle
 Hvene (*Agrostis*) –
 Hvidklöver (*Trifolium repens*) – vitklöver
 Hvidtjörn (*Crataegus*) – hagtorn
 Hyacinth (*Muscari botryoides*) – pärlhyacint
 Hyld (*Sambucus nigra*) – fläder
 Jordbær (*Fragaria*) – smultron/jordgubbe
 Judaspenge (*Lunaria annua*) – Judaspenningar
 Kaalrabi (*Brassica napus* var. *rapifera*)
 – kålrabbi
 Kalmus (*Acorus calamus*) – kalmus
 Kamille (*Matricaria*) – kamomill
 Kartoffel (*Solanum tuberosum*) – potatis
 Kastanie (*Castanea sativa*) – äkta kastanj
 Katost (*Malva*) – malva
 Kattefod (*Antennaria dioeca*) – kattfot
 Kejserkrone (*Fritillaria imperialis*) – kejsar-
 krona
 Kirsebær (*Cerasus acida*) – körsbär
 Klokke (*Campanula*) – blåkklockor
 Kobjælde (*Pulsatilla pratensis*) – fältsippa
 Kodriver (*Primula*) – vivor
 Kogleaks (*Scirpus*, især *S. validus*) – skogssäv
 Kongelys (*Verbascum*) – kungsljus
 Konval (*Polygonatum multiflorum*) – storrams
 Kornblomst (*Centaurea cyanus*) – blåklint
 Kork (Suber) – kork
 Krageklo (*Ononis repens*) – puktörne
 Krebseklo (*Stratiotes aloides*) – vattenaloe
 Krumhals (*Anchusa arvensis*) – færtunga
 Kulsukker (*Symphytum officinale*) – vallört
 Kællingetand (*Lotus corniculatus*) – kärring-
 tand
 Kæmpefyr, Mammuttræ (*Sequoia gigantea*)
 – sekvoja
 Kæruld (*Eriophorum*) – ull
 Kørvel (*Anthriscus silvestris*) – hundkäv
 Lilje (*Lilium*) – lilja
 Lind (*Tilia*) – lind
 Lungeurt (*Pulmonaria officinalis*) – lungört
 Lupin (*Lupinus*) – lupin
 Lærkespore (*Corydalis cava*) – hålnunneört
 Løn, se Ahorn – lönn
 Løvemund (*Antirrhinum majus*) – lejongap
 Løvetand, se Mælkebøtte – maskros
 Marehalm (*Elymus arenarius* eller *Leymus are-
 narius*) – strandråg
 Mos (*Bryophyta*, *Bryum* o.a.) – mossa
 Mælkebøtte (*Taraxacum*) – maskros
 Navr (*Acer campestre*) – naverlønn
 Nellikerod (*Geum rivale*) – nejlikrot
 Nælde (*Urtica*) – nåssla

- Oksetunge (*Anchusa officinalis*) – oxtunga
 Okseøje (*Chrysanthemum leucanthemum*)
 – præstkrage
- Padderokke (*Equisetum*) – fräken
 Pastinak (*Pastinaca sativa*) – palsternacka
 Pengeurt (*Thlaspi arvense*) – penningört
 Perikon (*Hypericum perforatum*) – johannesört
Petunia
 Phlox
 Pil (*Salix*)
 Pindsvineknop (*Sparganium*) – igelknopp
 Poppel (*Populus*)
 Porre (*Allium porrum*) – purjolök
 Potentil (*Potentilla anseriana*) – gåsört
 Pragtstjerne (*Melandrium album* eller *Silene latifolia*) – vitblära
 Pralbønne (*Phaseolus coccineus*) – rosenböna
- Rabarber (*Rheum*) – rabarber
 Rajgräs (*Lolium perenne*) – engelskt rajgräs
 Ranunkel (*Ranunculus*) – smörblommor
 Regnfang (*Tanacetum vulgare*) – renfana
 Rose (*Rosa*) – rosor
 Rottehal (*Phleum pratense*) – timotej
 Rug (*Secale cereale*) – råg
 Runkelroe (*Beta vulgaris* subsp. *perennis* var. *maritima*) – strandbeta
 Rævling (*Empetrum nigrum*) – kråkbär
 Rødbede (*Beta vulgaris* subsp. *esculenta* var. *cruenta*) – rödbeta
 Rødkløver (*Trifolium pratense*) – rödkløver
 Røn (*Sorbus*) – rönn
- Sandtidse (*Hippophae rhamnoides*) – havtorn
 Siv (*Juncus*, især *J. effusus* og *J. squarrosus*)
 – säv
 Skabiose (*Scabiosa columbaria*) – fältvädd
 Skjaller (*Rhinanthus major*) – skallror
 Skovmærke, se Bukar
 Skovsyre (*Oxalis acetosella*) – harsyra
 Skræppe (*Rumex*) – skræppor
 Slaaen (*Prunus spinosa*) – slån
 Snebær (*Symphoricarpos albus*) – snöbär
- Snerle (*Convolvulus arvensis*) – åkervinda
 Springbalsamine (*Impatiens noli-tangere*)
 – springkorn
 Star (*Carex*) – starr
 Stedmoderblomst (*Viola tricolor*)
 – styvmorsviol
 Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*) – krusbär
 Stinksvamp (*Phallus impudicus*) – stinksvamp
 Stormhat (*Aconitum napellus*)
 – trädgårdsstormhatt
 Strandarve (*Honckenya peploides*) – saltarv
 Støvbold (*Lycoperdon, Bovista*) – röksvamp
 Sværdlilje (*Iris pseudoacorus*) – gul sværdslilje
 Syre (*Rumex*) – syror
 Syren (*Syringa vulgaris*) – syren
- Tagrør (*Phragmites communis* eller *P. australis*)
 – vass
 Tobakspibeplante (*Aristolochia durior*)
 – pipranka
 Tordenskræppe (*Petasites*) – skråp
 Torskemund (*Linaria vulgaris*) – gulsporre
 Turnips (*Brassica campestris* var. *rapifera* eller *B. napus* var. *napobrassica*) – kålrot
 Tusindfryd (*Bellis perennis*) – tusensköna
 Tyttebær (*Vaccinium vitis-idaea*) – lingon
- Valmue (*Papaver*) – vallmo
 Valnød (*Juglans regia*) – valnöt
 Vejbred (*Plantago*) – groblad
 Venusvogn, se Stormhat
 Vikke (*Vicia cracca*) – kråkvicker
 Vildvin (*Parthenocissus*) – vildvin
 Vintergæk (*Galanthus nivalis*) – snödroppe
 Vortemælk (*Euphorbia*) – törel
- Æble (*Pyrus malus*) – äpple
 Ært (*Pisum sativum*) – ärt

LITTERATUR-FORKORTELSER

- AxLa, *Fynske Plantenavne* = Lange, Axel, 1932, *Fynske Plantenavne og Folkeminder om Planter*, Odense.
- AxLa & Seeb. = Lange, Axel & Seeberg, Chr., 1927, *Nogle Sønderjydske Planter, deres Navne og Stilling i Folkloren*, Tønder.
- Baessler-Archiv = *Baessler-Archiv. Beiträge zur Völkerkunde*. I, 1911.
- Beauquier = Beauquier, Ch., 1910, *Faune et flore populaires de la Franche-Comté*, Tome II: *Flore*, Paris.
- Bergen 1895 = Bergen, Fanny D., 1895, "Nature's Playthings", *Boston Evening Transcript*, 6/4 1895.
- BrittHoll. = Britten, J & Holland, Rob., 1878, 1886, *A Dictionary of English Plant-Names*, London.
- Browning I-II = Browning, Gareth H., 1936, *The Book of Wild-Flowers and the Story of Their Names I & II*, London & Edinburgh.
- Böhme = Böhme, F. M., 1897, 1924, *Deutsches Kinderlied und Kinderspiel*, Leipzig.
- Cock & Teirl. = Cock, A. de & Teirlinck, Is., 1906, *Kinderspel en Kinderlust in Zuid-Nederland*, Gent.
- Crowfoot & Baldensperger = Crowfoot, Grace M. & Baldensperger, Louise, 1932, *A Study in the Folklore of Plants in Palestine*, London.
- Culin, *Korean Games* = Culin, Stewart, 1895, *Korean Games with Notes on the Corresponding Games of China and Japan*, Philadelphia.
- Da. Stud. = *Danske Studier*, 1904ff.
- Densmore = Densmore, Frances, 1928, *Uses of plants by the Chippewa Indians* (44th Ann. Rep. of the Bureau of Amer. Ethnology), Washington.
- DF-m = *Danmarks Folkeminder* nr. 1ff., 1908ff., København.
- DFS = *Dansk Folkemindesamling* (Nyere Saml.; Kapselnr. + top. Distr.).
- Feilb. JO; JOT = Feilberg, H. F., 1886-1911, *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål* I-V, København; Tillægsbind, 1910-1914, København.
- FFb. = *Festschrift til H. F. Feilberg*, 1911, København.
- Ghesquiere = Ghesquiere, R., 1905, *Kinderspelelen uit Vlaamsch België* II, Gent.
- Gréb = Gréb, Julius, 1943, *Zipser Volkspflanzen, ihre Namen und Rolle in unserem Volksleben*, Käsmark. [Ty. Sprogø tidl. i Ungarn, nu Tjekkoslav.].
- Heuk., *Woordenboek* = Heukels, H., 1907, *Woordenboek der nederlandsche volksnamen van planten*, Amsterdam.
- Hwtb. = *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* I-X, 1927-42.
- Hyrdeliv = Hansen, H. P., 1941, *Hyrdeliv paa Heden* [Midt- og Vestjylland], (DF-m nr. 49), København.
- Ingvorsen = Ingvorsen, Ingvor, 1918, *Ingvor Ingvorsens Fortællinger om gammelt sjællandsk Bondeliv*, ved Henrik Ussing (DF-m, nr. 20), København.
- Journ. Amer. Folk. = *The Journal of American Folklore*, 1888ff.
- J.-T. = Jenssen-Tusch, H., 1867, *Nordiske Plantenavne*, København; Tillæg, 1870; Navnefortegnelse, 1871.
- Krauss = Krauss, Friedrich, 1943, *Nösnerländische Pflanzennamen. Ein Beitrag zum Wortschatz der siebenbürger Sachsen*, Beszterce-Bistritz. [Ty. Sprogø, tidl. i Ungarn, nu rumæn. Transsylvania].
- Lud = *LUD. Organ Polskiego Towarzystwa Etnologicznego*; Serja II, Tom. 28, 1929, Lwów m.fl.
- Lyttk., *Växtnamn* = Lyttkens, Aug., *Svenska växtnamn* I-III, 1904-15, Stockholm.
- Marzell 1922 = Marzell, Heinrich, 1922, *Die heimische Pflanzenwelt im Volksbrauch und Volksglauben. Wissenschaft und Bildung* nr. 177, Leipzig.
- Marzell 1925 = Marzell, Heinrich, 1925, *Bayerische Volksbotanik. Volkstümliche*

- Anschauungen über Pflanzen im rechtsrheinischen Bayern*, Nürnberg.
- Marzell 1935 = Marzell, Heinrich, 1935, *Neues Illustriertes Kräuterbuch*, Reutlingen.
- Marzell, *Wtb.* = Marzell, Heinrich, 1943ff., *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* Iff., Leipzig.
- Newell = Newell, William W., 1903, *Games and Songs of American Children*, New York.
- Niessen I–II = Niessen, J., 1936–37, *Rheinische Volksbotanik. Die Pflanzen in Sprache, Glaube und Brauch des rheinischen Volkes* I–II, Berlin & Bonn.
- Panțu = Panțu, Zach. C., 1929, *Plantele cunoscute de poporul român. Vocabular botanic*, Bukarest.
- Paque = Paque, E., 1896, *De vlaamsche volksnamen der planten van België Franch-Vlaanderen en Zuid-Nederland*, Namen.
- Pauwels = Pauwels, J. L., 1933, *Enkele bloemnamen in de Zuidnederlandsche dialecten. Noord- en Zuidnederlandsche Dialectbibliothek* Deel V, 's Gravenhage.
- Penzig, *Flora* = Penzig, O., 1924, *Flora popolare italiana. Raccolta dei nomi dialettali delle principali piante indigene e coltivate in Italiana* I–II, Genova.
- Pitrè, *Arch.* = *Archivio per lo studio delle tradizioni popolari rivista trimestrale diretta da G. Pitrè e Salomone Marino* Iff., 1882ff., Palermo.
- Pitrè, *Giunchi* = Pitrè, Giuseppe, 1883, *Giunchi fanciulleschi siciliani* I, Palermo.
- Pitrè, *Usi* = Pitrè, Giuseppe, 1889, *Usi e Costumi, credenze e pregiudizi del popolo siciliano* I–IV, Palermo.
- Reimer, Nordfyn = Reimer, Christine, 1910–19, *Nordfynsk Bondeliv i Mands Minde*, 5 Bd., Odense.
- Rhein. Wtb.* = Müller, Josef, 1923ff., *Rheinisches Wörterbuch*, Bonn & Berlin.
- Roll., *Fl. pop.* = Rolland, Eugène, 1896–1914, *Flore populaire ou histoire naturelle des plantes dans leurs rapports avec la linguistique et le folklore* I–XI, Paris.
- Schlesw. Wtb.* = Mensing, Otto, 1927–35, *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch* I–V, Neumünster.
- Schüb. I–II = Schübeler, F. C., 1885–89, *Virdarium norvegicum. Norges Væxtrige. Et Bidrag til Nord-Europas Natur- og Culturhistorie*, 3 Bd., Kria.
- Schw. Archiv* = *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* Iff., 1897ff.
- Sébillot = Sébillot, Paul, 1906, *Le Folklore de France*. Tome III: *La Faune et la Flore*, Paris.
- Skattegr.* = *Skattegraveren* I–XII (+ Efterslæt), 1884–1890, Kolding.
- Suhonen = Suhonen, Pentti, 1936, *Suomalaiset kasvinnimet. Annales Botanici Societatis Zoolog.-Bot. Fennicae Vanamo* Tom. 7, nr. 1, Helsinki.
- TangKr., *Børnerim* = Tang Kristensen, E., 1896, *Danske Børnerim, Remser og Lege, udelukkende efter Folkemunde*, Aarhus.
- TangKr. *JA*; *JAT* = Tang Kristensen, E., 1891–94, *Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv, som det er bleven ført i mands minde, samt enkelte oplysende sidestykker fra Øerne* I–VI, Kolding; Tillægsbind I–VI, 1900–1905, Aarhus.
- TangKr. *JF-m* = Tang Kristensen, E., 1871–97, *Jyske folkeminder* I–XIII, København.
- TangKr. *DS* = Tang Kristensen, E., 1892–1901, *Danske Sagn, som de har lydt i Folkemunde, udelukkende efter utrykte Kilder* I–VII, Aarhus.
- Thuborg, Harboøre = *Det gamle Harboøre* [o. 1870], 1928, optegnelser af Karen Thuborg. Tilrettelagte og udgivne af Henrik Ussing, (DF-m nr. 36), København.
- Trad. pop.* = *Revue des traditions populaires* I–XXVI, 1886ff., Paris.
- UFF = Udvalg for Folkemaal's haandskrevne Samlinger; m. top. Sogner.
- Wessman = Wessman, V. E. V., 1929, "Barnens musik", *Studier och uppsatser tillägnade Otto Andersson på hans femtioårsdag den 27 April 1929*, (Budkavlen VIII), Åbo, s. 16–22.

ZfM = *Zeitschrift für deutsche Mythologie und Sittenkunde* 1–IV, 1853–59.

ZföVkd = *Zeitschrift für österreichische Volkskunde*; spec. Bd. V, 1899.

ZVfVkd = *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* If., 1891ff.; her især Bd. XI, 1901.

Züricher = Züricher, Gertrud, 1930, "Bernische Spiele mit Blumen und sonstigen Pflanzenteilen", *Festgabe für Samuel Singer*, überreicht zum 12. Juli 1930 von Freunden und Schülern, Tübingen, s. 29–39.

Andre forkortelser

B. = Belgien

Bornh. = Bornholm

E. = England

Falst. = Falster

Fi. = Finland

Fr. = Frankrig

H. = Holland

I. = Italien

Jyll. = Jylland

Loll. = Lolland

Langel. = Langeland

N. = Norge

Sdj. = Sønderjylland

Sj. = Sjælland

Slesv. = Slesvig

Sv. = Sverige

Swz. = Schweiz

T. = Tyskland

U. = Ungarn

Ø. = Østrig

N. S. V. Ø. = Nord, Syd, Vest, Øst

H. = Herred

M. = Midt

KILDE- OG TEKSTHENVISNINGER

Analoge Lege i Udlandet

For værdifulde Henvisninger til udenlandsk Litteratur samt Oplysninger om analog Børnepraksis skylder jeg fil. dr. Åke Campbell og fil. dr. Herbert Gustavson, begge Landsmåls-Folkminnesarkivet i Uppsala, samt Prof. Dr. Heinrich Marzell, Gunzenhausen (Bayern), stor Erkendtlighed.

Red. anm.

"Danske Børnelege med Blomster og andre Plantedele" publicerades första gången i *Sprog og Kultur* 1960. Sedan dess har V. J. Brøndegaard tillfört artikeln en lista med utländska källor, som i denna version har sammanförts med det gamla notsystemet. För att underlätta en jämförelse mellan de båda versionerna, finns de ursprungliga noternas gamla nummer inom hakparentes.

- 1 [1] Nordhagen, Rolf, 1945, i *Bergens Museums Arbok. Naturvid. rekke*, nr. 10, s. 8.
- 2 [2] Poulsen, Knud, 1928, *Vandringer*, København, s. 139.
- 3 [3] Rørdam, Valdemar, 1933, *Af et Barns Verden*, København, s. 22.
- 4 T.: *ZVfVkd* XI, s. 58, Marzell, *Wtb.* I, Sp. 563; Ø.: *ZVfVkd* XI, s. 58; Swz.: Züricher, s. 30; H.: Heuk., *Woordenboek*, s. 37; B.: Cock & Teirl. VII, s. 184, 197; E.: Browning I, s. 59f.; Bergen 1895.
- 5 [4] J.-T., s. 25, jnf. s. 285 og Feilb. *JOT*, s. 263; blandt jyske Hyrder hed det sig imidlertid, at disse Blomster ikke maatte afplukkes, saa vilde Lammene dø (jnf. Navnene *Lamljæger*, *Lamknap*): *Hyrdeliv*, s. 123, TangKr. *JAI*, s. 106.
- 6 T.: Böhme, s. 183, 426, Niessen II, s. 137; B.: Ghesquiere, s. 375; Swz.: *Schw. Archiv* XXII, s. 83.
- 7 [5] Jørgensen, Jens K. & Andersen, Kn. Hee, 1930, *Blomster ved Alfårvej*, Aarhus, s. 74.

- 8 [6] J.-T., s. 291.
Sv.: Campbell, Gustavson; T.: *ZVfVkode XI*, s. 57, Niessen II, s. 137; Ø.: *ZföVkode V*, s. 134; B.: Cock & Teirl. VII, s. 184, 195; Polen: *Lud* 28, 1929, s. 64.
- 9 [7] Folkenavne som Kongens Knapper (J.-T., s. 55) og Blaaknapper (Feilb.*JO I*, s. 97) til Kornblomst, Kongens Knapper og Sølvknapper til Engelskræs og Hvidkløver (J.-T., s. 25, 346) kan have denne Oprindelse.
- 10 B.: Cock & Teirl. VII, s. 195; Polen: *Lud* 28, 1929, s. 64.
- 11 [8] Møller, Poul Martin, 1895, *Udv. Skrifter I*, udg. v. Vilh. Andersen, København, s. 33.
- 12 [9] Meddelt DFS 1928 af Lærer W. Christiansen, Bylderup Bov.
En tilsvarende "Möskefest" er nævnt af Marzell, H., 1941, i *Natur und Volk* 71, s. 245 (fra Rheinsberg i.d. Mark).
- 13 [10a] Meddelt af Fru Kirstine Nielsen, Ejsing pr. Vinderup J.
- 14 [10b] *Ny Dag* (Nakskov), 13/4 1951.
- 15 [11] Meddelt af Museumsinspektør Henning Henningsen (efter G. Thillerup, f. i Kalundborg 1910); Skikken har vel Forbindelse tilbage til Majdags- og Pinsefesterne med Majning af Husene med friskløvede Grene, se Feilb.*JO II*, s. 532f.
- 16 Gustavson (Gotl.).
- 17 Swz.: Züricher, s. 34; Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 208; USA: Bergen 1895.
- 18 T.: *ZVfVkode XI*, s. 225, Marzell 1925, s. 83 (*Primula*); Ø.: *ZföVkode V*, s. 133, 135 (Bukketornblomster); Swz.: Züricher, s. 34; Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 208; USA: Bergen 1895 (Phlox, Gedeblad, Ridderspore).
- 19 [12] Terslin, H. C., 1939, i *Fra det gamle Gil-leleje*, s. 105ff.; *Politiken*, 9/6 1954.
- 20 [13] *Flora og Fauna*, 1894, s. 14f.
T.: *ZVfVkode XI*, s. 59, Marzell 1922, s. 54; Marzell 1925, s. 87; Fr.: Roll., *Fl. pop.* IX, s. 100.
- 21 T.: *ZVfVkode XI*, s. 60, Marzell 1925, s. 83; Polen: *Lud* 28, 1929, s. 67; U.: Gréb, s. 8; USA: Densmore, s. 379 ("red berries", Indianerbørn).
- 22 [14] Thuborg, *Harboøre*, s. 121, Reimer, *Nordfyn*, s. 380; iøv. alm. over hele Landet.
T.: Marzell 1925, s. 85, Niessen II, s. 139; Ø.: *ZföVkode V*, s. 135; Swz.: Züricher, s. 30.
- 23 Sv.: Campbell; T.: *ZVfVkode XI*, s. 225, Marzell 1925, s. 87; Ø.: *ZföVkode V*, s. 134; Swz.: Züricher, s. 30; B.: Ghesquiere, s. 375; Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 210; USA: Bergen 1895.
- 24 [15] Lærer Terslin, H. C., 1934, i *Nordsjællands Venstreblad*, 19/12 1934; AxLa, *Fynske Plante-navne*, s. 66.
- 25 T.: *Schlesw. Wtb.* III, Sp. 966, *Rhein. Wtb.* VI, Sp. 242; Swz.: *Schweizerisches Idiotikon* IV, 1884, Frauenfeld, s. 846; B.: Paque, s. 286 (paternosterskruid).
- 26 [16] J.-T., s. 362, Feilb.*JO II*, s. 111, *JOT XXX-VII*, AxLa, *Fynske Plantenavne*, s. 66.
- 27 [17] Grundtvig, Fr. Lange, 1908-09, *Livet i Kløkkergaarden* (DF-m 2), København, s. 55, 134; Ingvorsen, s. 44.
- 28 [18] Andersen, H. C., 1851, "Der er Forskjel", *I Sverrig*, København.
- 29 [19] Rosenhoff, Claudius, 1835, *Fortællinger og Digte*, København, s. 19f.
- 30 [20] Reimer, *Nordfyn*, s. 380; Stængelspidser af Kaalstokke brugt i Kaalretter er blevet kaldt *Bukke* (Jyll.: Feilb.*JO I*, s. 139).
- 31 [21] Meddelt af Fru Kirstine Nielsen, Ejsing pr. Vinderup J.
- 32 [22] Andersen, Anton, 1885, *Fra Planternes Verden*, København, s. 201.
- 33 [23] Thise, Jens (Pseud.), 1935, *Muld og Mæle*, Brønderslev, s. 370.
- 34 [24] J.-T., s. 124, AxLa, *Fynske Plante-navne*, s. 83, Uff top. Saml. 1047 (Drejøj).
Sv.: Gustavson (*kedjor*), J.-T., s. 124, 313; Svensk Fi.: Wessman, s. 16; N.: *Maal og minne*, 1947, s. 29f.: T.: Marzell, H., i *Heil- und Gewürzpfl.* XIII, 1930, s. 85f., Böhme, nr. 909, Niessen I, s. 184 f. (Navne), *ZVfVkode XI*, s. 57f.; Ø.: *ZföVkode V*, s. 134, jnf. *ZVfVkode XI*, s. 57f.; Züricher, s. 31; B.: Cock & Teirl. VII, s. 203, Pauwels, s. 146ff. (Navne), Paque, s. 194, 273; H.: Heuk., *Woor-denboek*, s. 250; Polen: *Lud* 28, 1929, s. 61; U.: Gréb, s. 7 (ogsaa Dukker flettes heraf: Zips),

”Kæje tå gulborststelker” (kedja av maskrosstjälkar/ mælkebotte). av Nils Keyland.

- Krausse, s. 558 (Navne; Siebenbürgen); USA: Newell, s. 107f.
- 35 [25] Thuborg, *Harboore*, s. 120.
- 36 [26] AxLa, *Fynske Plantenavne*, s. 18 (fra Birkholm).
 Sv.: Campbell, Gustavson; Lyttk., *Væxtnamn*, s. 94; T.: Niessen II, s. 136, 139, Marzell, *Wtb.* I, Sp. 377; H.: Heuk., *Woordenboek*, s. 134; Fr.: Roll., *Fl. pop.* VIII, s. 135, 139; E.: *Folk-Lore* XIX, 1908, s. 379 (Dreng pyntet med Burrer, Blomster og Grønt, ”the Burryman”, føres 8 Aug. omkring; sml. Guthrie, E. I., 1885, *Old Scottish Customs*, London, s. 33), BrittHoll., s. 21, 33, Browning I, s. 42 (Burre-Snerre); I.: Penzig, *Flora* I, s. 44; U. (Zips): Gréb s. 6, 113f., 139.
- 37 Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 206.
- 38 Swz.: Züricher, s. 32.
- 39 [27] Smidth, J. H., 1823, *Danske Haver*, København, s. 98.
- 40 Swz.: Züricher, s. 31 (Rosen-, Pæonkronbladesaft); B.: Cock & Teirl. VII, s. 180 (Arum-Saft); USA: Bergen 1895; Ny Guinea: *Journal of Anthropolog. Inst. of Great Britain and Ireland* vol. 38, 1908, s. 279 (Pigebørn maler ”Tabu-Tatoveringer” paa huden m. afsmittende Træstykke).
- 41 [28] *Hyrdeliv*, s. 59.
- 42 [29] Poulsen, Knud, 1922, *Breve fra Danmark*, København, s. 49f.
- 43 [30] Feilb. *JO* II, s. 78; III, s. 331 (brugt som Skraa); *JOT*, s. 251; Roden er blevet tygget mod Smitte (TangKr. *DS* IV, s. 602, Uff top. Saml. 2515) og Tandpine (Hansen, H. P., 1942, *Kloge Folk* I, København, s. 43). Under den første Verdenskrig tyggede tyske Soldater ofte Kalmusrod mod Tørst (*Stuekultur*, 1920, s. 71).
 T.: *ZVfV* *Vkde* XI, s. 56, Marzell, *Wtb.* I, Sp. 111; H.: Heuk., *Woordenboek*, s. 4.
- 44 [31] Feilb. *JO* II, s. 99, 256, Reimer, *Nordfyn*, s. 170, *Politiken*, 8/9 1949.
- 45 [32] Sml. Reimer, *Nordfyn*, s. 374; *Hyrdeliv*, s. 93, 172; Kristensen, Marius, 1923, *H. F. Feilberg, hans Liv og Gerning*, København, s. 9f.; Kvolsgaard, C. M., 1891, *Spredte Træk af Landbolivet*, København, s. 63, og Schmidt, Aug. F., 1926, *Hyrdedrenge og Hyrdeliv*, København, s. 108, 111.
 Swz.: *Korrespondenzblatt d. Schweiz. Gesellsch. f. Vkke* IV, ÅR, s. 45; T.: Niessen II, s. 135; B.: Cock & Teirl. VII, s. 174f.; sml. *Mélusine* V, ÅR, s. 64f. (Malmédy).
- 46 [33] *Hyrdeliv*, s. 29, 119, 190 (o. 1870).
 B.: Cock & Teirl. VII, s. 211; USA: *Journal of American Folklore* VIII, 1894, s. 103 (Rodbolde af Fladaks-Art), Densmore, s. 320 (af *Scirpus*-Art).
- 47 [34] Reimer, *Nordfyn*, s. 374, Ingvorsen, s. 44.
- 48 [35] Rostrup, E., i AxLa, *Fynske Plantenavne*, s. 108f.; Simonsen, Vedel, *Bidrag til den fynske Kongeborg Rugaards ... Historie*, 1844, København, s. 89, beretter at Befolkningen under Svenskekrigene 1659–60 maatte søge Tilflugt i Skov og Krat og dér tildels leve af Surkaalsrødder.
 Sv.: *FFb.*, s. 714; iøvrigt spises Planten i hele Skandinav.: Schüb. I, s. 588. – T.: *ZVfV* *Vkde* XI, s. 59f., Marzell 1935, s. 285; Swz.: Züricher, s. 30 (m. Litt.henv.); B.: Cock & Teirl. VII, s. 211; H.: Heuk., *Woordenboek*, s. 217ff.; Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 209; E.: Schüb. I, s. 588 (Navne); U. (Zips): Gréb, s. 7.

49 [36] Paulli, Simon, 1648, *Flora Danica*, København, s. 138, nr. 126, H, I.

Sv.: Gustavson (alm.); T.: *ZVfVkode* XI, s. 60 (ogsaa spist af Voksne mod Tørst og som appetitvækkende Raakost), Marzell 1922, s. 55 (Navne), Marzell 1925, s. 73 (i Tölz spises kun Blomsterne); Swz.: Züricher, s. 30; B.: Cock & Teirl. VII, s. 211; Fr.: Roll., *Fl. pop.* III, s. 341, 348; E.: Browning I, s. 74f.; U.: Gréb, s. 190 (spises ogsaa af Skovarbejdere for Tørst); I.: Penzig, *Flora* I, s. 330.

50 T.: *ZVfVkode* XI, s. 225, Marzell 1925, s. 73; B.: Cock & Teirl. VII, s. 198 (Hvidtjørnblade); E.: Dyer, Thiselton, 1889, *The Folklore of Plants*, London, s. 233 (Hvidtjørn). – Om Træers Løv som Næringsmiddel i Swz., Fr. og I., se Brockmann-Jerosch, H., 1921, i *Neujahrsblatt d. Naturforsch. Gesellsch. in Zürich*, s. 24f.

51 [37] Meddelt af mag. art. Kaj Bom.
Ø.: *ZVfVkode* XI, s. 62; B.: Cock & Teirl. VII, s. 210; Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 209 – alle Skud af dyrket Vin; Swz.: Brockmann-Jerosch [note 51], s. 25.

52 Sv.: *FFb.*, s. 727f. (Härjedalen; *tugg-kwa* af Gran meget efterstræbt af Børn), *Runa* V, ÅR, s. 95; N.: Schüb. I, s. 426 (Gran; meget alm.). Se iøv. *Arkiv for nord. Filol.* II, ÅR, s. 161. – T.: *ZVfVkode* XI, s. 54 (*Kaupech* af Gran, giver hvide Tænder), 56f., 59 (*Niklas-el. Katzenpech*, af Kirsebær-, Blommetræ), Niessen II, s. 135; B.: Cock & Teirl. VII, s. 204f. (Blommetræ); U. (Zips): Gréb, s. 127 (der suttes paa Fyrrebark).

53 [38] Andersen, H. C., 1844, *Grantræet*, København, Reimer, *Nordfyn*, s. 280, 380 hævder, at man før 1860'erne faktisk kun kendte Hindbær fra Børns Plukning i Skovene; AxLa & Seeb., s. 6; *Jordbærstrooj* = Hvene; ogsaa Eng-Rotthale er ofte benyttet.

Sv.: Gustavson; N.: Jordbær, Tyttebær trædes paa Straa (mdtl. Meddelelse); T.: *Zfm* IV, s. 415, Marzell 1925, s. 75, 77ff. (m. Rim); Ø.: *ZVfVkode* XI, s. 53; Swz.: *Schw. Arkiv* I, s. 259; B.: Cock & Teirl. VII, s. 175, 209.

54 [39] Reimer, *Nordfyn*, s. 380.

T.: Marzell 1925, s. 77f. (m. Samlerim); B.: Cock & Teirl. VII, s. 187, 209.

Att äta skogens bär är och har alltid varit populärt. Foto: Håkan Tunón.

55 [40] Poulsen, Knud, 1936, *Breve fra Ensomheden*, København, s. 17f.

56 [41] *Hyrdeliv*, s. 36ff. (o. 1870), 188.

57 [42] *Hyrdeliv*, s. 29; Børnene havde en særlig Rævlingpotte til at samle Bærrene i (*Fra Ribe Amt* I, 1903, s. 42, og de spistes med Mælk paa Feilb.*JO* III, s. 116). Borch, Ole, 1675, i *Acta Medica & Philosophica Hafniensia* II, s. 161f., skriver at han som Dreng har spist Rævlingbær og ikke fundet dem skadelige.

58 [44] Hansen, H. P., 1936, *Skovlovringer. Folke minder fra Silkeborgs Vesteregn* (DF-m 42), s. 20.

Færøerne: Landt, J., 1800, *Forsøg til en Beskriv. over Færøerne*, København, s. 213.

59 [45] Feilb.*JO* I, s. 415.

60 [46] J.-T., s. 316.

61 [47] *Skattegrav*. XII, 1889, s. 27.

62 [48] Hornemann, J. W., 1821, *Forsøg til en dansk oekonomisk Plantelære*, København, s. 267.

63 Sv.: Gustavson (alm.); T.: Marzell 1925, s. 74; Ø.: *ZVfVkode* XI, s. 60; B.: Cock & Teirl. VII, s. 209; U.: Gréb, s. 195.

64 T.: *ZVfVkode* XI, s. 63, Marzell 1922, s. 55; Ø.: *ZVfVkode* XI, s. 63; Swz.: Züricher, s. 30; B.: Cock & Teirl. VII, s. 209; E.: Browning II, s. 187 (unge Bladskud spises).

65 [49] J.-T., s. 68, 296, 354; Graves, Karoline, 1921, *Ved Halleby Aa* (DF-m 24), s. 227; Garboe,

- Axel, 1938, *Agersø i Store Bælt med Nabo-Øen Omø gennem Tiderne*, København, s. 210 (Haas-Kydder).
- 66 [50] *Skattegr.* V, 1886, s. 74.
- 67 [51] UFF top. Saml. 2055 (Aarh. Amt).
- Sv.: J.-T., s. 296 (horsakött); T.: *ZVfVkte* XI, s. 62 (alm.), Marzell 1922, s. 55 (Navne), Marzell 1925, s. 74, Marzell, *Wtb.* I, Sp. 123of.; Swz.: Züricher, s. 30; B.: Cock & Teirl. VII, s. 209.
- 68 [53] Heide, Fr., 1926, *Vore Planter i Mark og Skov*, København, s. 57; jnf. 2. Moseb. 16, 4. Moseb. 11, 6–9.
- T.: Marzell 1925, s. 74.
- 69 [54] Navnene *Kattæost*, *Kattosth* o.lign. bruges allerede af Harpestræng (o. 1200), i en Afskrift ca. 1450 findes bl.a. *Catteosth* (Hauberg, P., 1927, *En middelalderlig dansk Lægebog*, København, s. 34, 90), hos Colding (1622) *kat oost*; Paulli [note 50], s. 282 Nr. 133, H, L, skriver om Frugtsamlingen, at det er en *trind Tingist ligesom en Kage / oc den kaldis Ost, ... en trind Bricke eller Knap / som er ligesom en Kage eller Knap-ost*.
- 70 [55] *Flora og Fauna*, 1921, s. 87f.
- 71 Sv.: J.-T., s. 140f., 318, Lyttk., *Växtnamn*, s. 570ff., 1686 (Aar 1400ff.); N.: J.-T., s. 140 (ca. 1770); Fi.: Suhonen, s. 219f.; T.: Marzell 1925, s. 73f., 85 (m. Citat fra Brunfels 1532), Marzell [note 34], s. 137 (Navne); Ø.: *ZföVkte* V, s. 133; Swz.: Züricher, s. 30; B.: Cock & Teirl. VII, s. 197; H.: Heuk., *Woordenboek*, s. 149f.; Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 211, Roll., *Fl. pop.* III, s. 100f., 105f.; E.: Browning II, s. 116ff.; I.: Penzig, *Flora* I, s. 289; Malta: Dähnhardt, O., 1909, *Natursagen* II, Leipzig & Berlin, s. 81; U.: Gréb, s. 7, 85, 132f.; Rumænien: Pantu, s. 189; Palæstina: Crowfoot & Baldensperger, s. 51 (Art af Malvaceae); USA: *Journ. Amer. Folkl.* V, s. 93, IX, s. 183.
- 72 [56a] Paulli [note 50], s. 389, Nr. 7, T, nævner at Agern steges i varm Aske og spises.
- B.: Cock & Teirl. VII, s. 210.
- 73 B.: Cock & Teirl. VII, s. 202.
- 74 [56b] Hansen, Jørgen, 1915, *Nønnes Skoleaar*, Odense, s. 43: *Der kunde være et helt Lag under Bøgetræerne af de maa, brune, trekantede Frugter, og de smagte godt – omtrent som Nødder*.
- T.: *ZVfVkte* XI, s. 52, Niessen II, s. 135; Ø.: *ZVfVkte* XI, s. 52; Swz.: Züricher, s. 30; B.: Cock & Teirl. VII, s. 180f., 209.
- 75 [57] Dr. phil. Hagerup, O., 1944, i *Kristeligt Dagblad*, 19/5 1944.
- 76 [58] Thuborg, *Harboøre*, s. 55, 176.
- 77 [59] Gejlager, A. I., 1946, *Nord for Horsens Fjord. Folkemindeoptegnelser fra Vor Herred* (DF-m 55), s. 115.
- 78 [60] Reimer, *Nordfyn*, s. 279.
- Sv.: Gustavson: *juläpplar skulle även den fattige skaffa sig* (Gotl.).
- 79 [61a] Jørgensen, J., 1937, *Lollandsk Landsbyliv i 19. Aarhundrede*, Nykøbing, s. 97; Feilb. *JO* III, s. 1135.
- N.: *Arkiv f. nord. Filologi*, ny Rk. I, p; T.: Böhme, s. 429f., Niessen II, s. 135; B.: Cock & Teirl. VII, s. 210; E.: Nicholson, J., 1890, *Folklore of East Yorkshire*, London, s. 28.
- 80 [61b] Biernes hyppige Besøg i de nektarrige Blomster kan have inspireret til ”Suge”-Navne.
- 81 [62] Pedersen, Christiern, 1933, *Christiern Pedersens Lægebog*, inl. v. P. Hauberg, København, ifg. Hauberg, P., 1921, i *Tidsskr. f. hist. Botanik* I, s. 113.
- 82 [63] J.-T., s. 246 < Malmogius, Henricus Faber & Smith, H., 1563, *Libellus vocum latinarum*, Malmogiae.
- 83 [64] J.-T., s. 246 < Paulli [note 49].
- 84 [65] Viborg, Erik, 1793, *Forsøg til systematiske danske Navne af indenlandske Planter*, København, s. 150.
- 85 [66] J.-T., s. 246 < Adler, A. P., 1856, *Prove paa et Bornholmsk Dialektlexicon*, København.
- 86 [67] J.-T., s. 246.
- 87 [68] *Heimatblätter für den Kreis Sonderburg I*, 1914, s. 38ff.; AxLa & Seeb., s. 18.
- 88 [69] Overgartner Jørgensen, Jens K., 1929, i *Berlingske Tid.s Søndag*, 11/8 1929, s. 5.
- 89 [70] Beyer, S. M., 1791, *En geographisk-historisk og oekonomisk ... Beskrivelse over Bringstrup og Sigersted Sogne ved Ringsted*, Sorø, s. 104.
- 90 [71] J.-T., s. 246; Vorherres Brød er ogsaa Navn til den nektarrige Nellikerod (Feilb. *JO* III, s. 1088).

- 91 [72] Tang Kristensen, E., 1891, *Øen Anholt i sagn og sæd*, København, s. 128.
- Sv.: J.-T., s. 244ff., 346, og Lyttk., *Växtnamn*, s. 709 (mange Navne); N.: J.-T., s. 246 (Navne); Fi.: Suhonen, s. 377, 379; T.: *ZVfVkte* XI, s. 63, Marzell 1922, s. 55f., Marzell 1925, s. 73 (desuden Salvie-, Døvnælde-, Robinie-, Akele-jebloomst; Navne); Ø.: *ZföVkte* V, s. 132; Swz.: Züricher, s. 30; B.: Cock & Teirl. VII, s. 192; H.: Heuk., *Woordenboek*, s. 257; Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 210, Beauquier II, s. 322, Roll., *Fl. pop.* IV, s. 145; E.: BrittHoll., s. 265, 457f., Browning I, s. 62f., 231 (Torskemund); I.: Penzig, *Flora* I, s. 499; U. (Zips): Gréb, s. 116f.; USA: *Journ. Amer. Folkl.* IX, s. 186.
- 92 [73] J.-T., s. 134; Amtmand Urne hos Thott 4°, 1507; *Skattegr.* V, s. 73.
- 93 [74] *Skattegr.* V, s. 69, 73; XII, s. 159. Sukkerpatte er ogsaa Navn til Barnesut.
- 94 [75] AxLa & Seeb., s. 48, J.-T., s. 134, 316, *Hejmdal*, 12/11 1925; Feilb. *JO* III, s. 650, *JOT*, s. 351; sml. Kristensen, Marius, 1931–32, i *Danske Folkemaal* V, s. 69.
- 95 T.: *Schlesw. Wtb.* IV, Sp. 714, 934, Marzell, H., 1913, *Die Tiere in in deutschen Pflanzennamen*, Heidelberg, s. 27; B.: Cock & Teirl. VII, s. 192, Paque, s. 250f.; H.: Heuk., *Woordenboek*, s. 144f.; Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 209, Roll., *Fl. pop.* VI, s. 219ff.; I.: Penzig, *Flora* I, s. 278; E.: BrittHoll., s. 265, 457., Browning I, s. 219.
- 96 [76] Gejlager, A. J., 1915, *Min Barndomsby*, Aarhus & København, s. 69.
- 97 [77] Lyttk., *Växtnamn* III, s. 1674; J.-T., s. 101, 306.
- 98 Sv.: Lyttk., *Växtnamn*, s. 827 (*kopattar*, 1806ff.).
- 99 [79] AxLa, *Fynske Plantenavne*, s. 70.
- 100 [80] J.-T., s. 184, 356, Uff top. Saml. 2055 (indsendt 1929). Paa V.Lolland er set, at Støvvejen pilles ud og spises.
- 101 [81] J.-T., s. 22, 285.
- 102 [82] *Horticultura* 4. Aarg., 1950, s. 73ff.
- 103 [83] *Jyllandsposten*, 16/1 1949, s. 9 Sp. 1. – Navnet *Smilgum* til den nært beslægtede *Krumhals* (*Anchusa arvensis*), der er not. i Thy (J.-T., s. 283), hentyder vel til Børnenes Nektarsugning

Krumhals eller fårtunga (*Anchusa arvensis*), ur J. Sowerby, *English Botany or coloured figures of British plants*, 1867.

(se Feilb. *JO* III, s. 407), saafremt Navnet ikke snarere fejlagtigt er tillagt denne Plante i St. f. Oksetunge. I Thüringen (Gotha) er noteret *Eier und Speck* til Krumhals (Herzog, M., 1901, i *Mitteilungen d. Ver. f. Goth. Gesch. u. Altertumsforsch.*, s. 170).

- Fi.: Suhonen, s. 39 (*imiäsnokkonen*, 'Suge-Nælde'); Fr.: Roll., *Fl. pop.* VIII, s. 76.
- 104 Sv.: J.-T., s. 188 (*hökasugor*; sml. imidlertid Lyttk., *Växtnamn*, s. 346); Fi.: Suhonen, s. 299 (*imekäs, imikkä*); T.: *Honigblume* (Rhinl.), *Zützelblume* (Böhmerwald) (medd. mdtl. af Marzell); Fr.: Roll., *Fl. pop.* VIII, s. 79; E.: BrittHoll., s. 266; I.: Penzig, *Flora* I, s. 390; U.: Gréb, s. 197 (Kulsukkerblomst; Zips), Krauss, s. 468 (Siebenb.).
- 105 [84] AxLa, *Fynske Plantenavne*, s. 24.
- 106 [85] J.-T., s. 120, 312.
- 107 [86] Hjortø, Knud, 1918, *Fra Ordenes Samfund*, København, s. 18.
- 108 [87] *Danske Folkemaal* III, 1929, s. 146.
- Sv.: J.-T., s. 120, 312, Lyttk., *Växtnamn*, s. 310f. jnf. s. 308 (*sugor* blev tillagt flere Slægter af

- Labiatae, især *Lamium* og *Galeopsis*); Svensk Fi.: Wessman, s. 16; Fi.: Suhonen, s. 191f.; T.: Marzell 1922, s. 55; Ø.: *ZföVkte* V, s. 133 (endv. Blomster af Akacie, Kulsukker, Lovemund) jnf. *ZVfVkte* XI, s. 60; Swz.: Züricher, s. 30; B.: Cock & Teirl. VII, s. 192; H.: Heuk., *Woordenboek*, s. 132f.; E.: Browning II, s. 83, BrittHoll., s. 457; Fr.: Roll., *Fl. pop.* VIII, s. 201, 203 (Navne); Rumænien: Pantu, s. 296; I.: Penzig, *Flora* I, s. 257.
- 109 [88] Rohmann, Aage, 1942, i *Smaaafhandlinger om Bornholm til Peter Thorsen ...*, Rønne, s. 115ff.
- 110 [89] Grundtvig [note 27], s. 55f.; AxLa & Seeb., s. 115; Feilb.*JO* II, s. 99f.; sml. *Skattegr.* VIII, 1887, s. 57: unge Pigers Kærestevarsel.
- 111 [90] *Hyrdeliv*, s. 38f.
- 112 [91] *Dansk Havebrug* Nr. 15, 1950.
- 113 [92] J.-T., s. 345.
- 114 Sv.: Campbell (Göta.); T.: Alm., især røget af Voksne i Krigstid (medd. af Marzell).
- 115 T.: *ZVfVkte* XI, s. 53 og 56 (Kartoffelblade), 59 (Hestekastanieblade), *Das Bayerland* 35, 1924, s. 77 (26 Arter nævnes). – Højasien: *Globus*, 1880, II, s. 96 (*Rheum*-Arter).
- 116 [94] Meddelt af Museumsinspektør Henning Henningsen (fra Nyborgegnen).
- 117 [95] Trøsket Træ har været benyttet i Fyrtøj (Ingvorsen, s. 58, Reimer, *Nordfyn*, s. 152) og til Lunte ved Bjælkesprængning (Uhrskov, Anders, 1918, *Nordsjællandsk Landsbyliv i ældre Tid*, København, s. 18).
B.: Cock & Teirl. VII, s. 188 (trøsket Egerod); Ty.: *Das Bayerland* 25, ÅR, s. 78.
- 118 Sv.: Gustavson (Gotl.), Campbell (Göta.); T.: *ZVfVkte* XI, s. 53, 59, Marzell 1922, s. 49; Ø.: *ZföVkte* V, s. 134; Swz.: Wartmann, B., 1861, *Beiträge zur St. Gallischen Volksbotanik*, Wien, s. 8, Züricher, s. 31; B.: Cock & Teirl. VII, s. 188, 202, 209, Ghesquiere II, s. 370; Fr.: Roll., *Fl. pop.* III, s. 139; U. (Zips): Gréb, s. 6.
- 119 T.: *ZVfVkte* XI, s. 53, 56.
- 120 Sv.: Gustavson (Gotl.); T.: *ZVfVkte* XI, s. 53, Marzell 1925, s. 83; Ø.: *ZföVkte* V, s. 133; B.: Cock & Teirl. VII, s. 188, 209; Swz.: Züricher, s. 31 (Lærke-Kogle; *Aristolochia*); Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 209 (*Aristolochia*), 211.
- 121 [96] DFS 1906/46: 620 (Gdr. A. Christiansen, Pollerup).
- 122 Sv.: Lyttk., *Växtnamn*, s. 1404; Fi.: Suhonen, s. 386; T.: *ZVfVkte* XI, s. 59, Niessen II, s. 135; B.: Paque, s. 339f.; H.: Heuk., *Woordenboek*, s. 263 (antendes).
- 123 [97] Uff top. Saml. 2055 (Aarh. Amt); sml. Navne som Lokespung (Møller, Birgitte, 1900, *Vilde Planter*, København, s. 75) og det bornholmske Engpenge [*leinjpeinj*].
- 124 [98] J.-T., s. 198f., 333; Feilb.*JO* III, s. 18, 19f., 309.
- 125 [99] AxLa, *Fynske Plantenavne*, s. 99.
- 126 Lign. Folkenavne i Udlandet: J.-T., s. 198, 333 og Lyttk., *Växtnamn*, s. 234 (Sv., N., Island); Fi.: Suhonen, s. 309; Marzell, *Wtb.* I, Sp. 185ff. (m. Litt.henvisn. til eng., polske, russ., slov., kroatisk Navne).
- 127 [100] Køie, E., 1937, i *Jul paa Bornholm*, s. 17f.
- 128 [101] Graves [note 66], s. 226.
- 129 [102] Bomare, Valmont de, 1768, *Den almindelige Natur-Historie i Form af et Dictionaire* V, oversat, forøget og forbedret af H. von Aphele, København, s. 192.
- 130 [103] J.-T., s. 242.
De to Planters folkelige Navne i Europa er i de fleste Tilfælde dannet over 'Penge'-Motivet, men Børnelegen nævnes sjældent: Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 211, sml. T.: *ZVfVkte* XI, s. 225 og Marzell 1925, s. 87 (ogsaa Hyrdetaske-Skulper). U. (Siebenbürgen): Katost-Frugter (mundtl. Medd.).
- 131 [104] Lorentzen, Mogens, 1940, *Grofttekanten*, København, s. 17.
- 132 [105] AxLa, *Fynske Plantenavne*, s. 6f.; maaske er det Spaltefrugtens Form, der har ledt Tanken hen paa en Propel.
- 133 [106] Heide, Fr., 1919, *Midtsjælland i de gode, gamle Dage*, København, s. 238.
- 134 [107] Sml. Rørdam [note 3], s. 21.
Sv.: Campbell; Gustavson (Gotl., Göta.); T.: *ZVfVkte* XI, s. 50 (*Schmetterling*), *Rhein. Wtb.* I, Sp. 83 (*Vögelchen ziehen*), *Tiroler*

- Heimatblätter* III, 1925, Hft. 2, s. 10 (*Schwalbalan*), Marzell, *Wtb.* I, Sp. 65 ('Fugle'-Navne; *Engelköpfchen*, *Propeller* o.a.); Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 209 (Lindfrugter > *héllice*), Sébillot, s. 410, sml. Roll., *Fl. pop.* III, s. 151; B.: Cock & Teirl. VII, s. 207 (Naaletræsfrugter); Heuk., *Woordenboek*, s. 1f.
- 135 [108] J.-T., s. 303.
Sv.: Gustavson (Gotl.).
- 136 [109a] AxLa & Seeb., s. 21.
- 137 Sv.: Campbell; Gustavson (Gotl., Götal.); T.: *ZVfVkte* XI, s. 50, Marzell 1925, s. 82, Marzell, *Wtb.* I, Sp. 64f.; Ø.: *ZVfVkte* XI, s. 50; Swz.: Züricher, s. 31; Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 210, Roll., *Fl. pop.* III, s. 152; B.: Cock & Teirl. VII, s. 176; U.: Krauss, s. 3 (Siebenbürgen).
- 138 [109b] Feilb./JO II, s. 320 (hvord – sikkert fejlagtigt – er Tale om Stængelled af en Skærmplante).
- 139 [110] TangKr., *Børnerim*, s. 676; Kristensen [note 95], s. 65f.; Feilb./JO III, s. 274 (m. Orakel).
- Sv.: Gustavson (Ö.Gotl.); N.: *Maal og minne*, 1947, s. 28ff.; eller der dannes 'Krøller' til Haaret (mdtl. Medd.), Hoeg, O. A., 1938, i *Naturen*, s. 74 (Barnet fremsiger Remse idet Spiralerne dannes); Svensk Fi.: Wessman, s. 16f. (m. Remser, sml. Nordlander, J., 1886, *Svenska barnvisor och barnrim*, Stockholm, s. 204); T.: Böhme, s. 184, *ZVfVkte* XI, s. 57f., Marzell 1925, s. 85 (*Autobrillen*); Goethe omtaler denne Børneleg i sine morfologiske Skrifter ("Spiraltendenz der Vegetation", 1885, *Sämtl. Werke*, Stuttgart (Cotta), 9, s. 433); Ø.: *ZföVkte* V, s. 134 (m. Remse); Swz.: Züricher, s. 31 (Haarlok, Brille); B.: Pauwels, s. 147; U. (Zips): Gréb, s. 171 (m. Remse); USA: Newell, s. 108 (*curls*).
- 140 Gustavson; T.: Marzell 1925, s. 84 < *Bayerland*, 1906, s. 603 (m. Vejrvarsel), Niessen II, s. 137; Swz.: Züricher, s. 32; B.: Cock & Teirl. VII, s. 208; Polen: *Lud* 28, 1929, s. 61.
- 141 T.: *ZVfVkte* XI, s. 59, Rochholz, E. L., 1857, *Alemannisches Kinderlied und Kinderspiel aus der Schweiz*, Leipzig, s. 178, Niessen II, s. 137 – alle: Skræppeblade; Ø.: *ZföVkte* V, s. 134 (Burreblade); Swz.: Züricher, s. 31 (Rabarber-, Skræppeblade som Parasoller); U.: Gréb, s. 6f. ("Modehat", Parasol af Burreblad); N.V. Sydamerika: *Globus*, 1880, s. 244f. (*Heliconia*-Blade; m. Teg.).
- 142 [111] J.-T., s. 348.
- 143 [112] Danske Folkemaal I, 1927, s. 119, jnf. Feilb. JO II, s. 486 (brændende Dunhammerkolbe i første Brød v. Bagning) og Feilb./JO T, s. 102 (til Fakkelt Valborgaften).
- 144 T.: *Wörter und Sachen* IX, 1924/26, s. 182 (paa Elben); Swz.: Züricher, s. 32; Fr.: Schüb. I, s. 356 (*chandelle*); B.: Cock & Teirl. VII, s. 197; H.: Heukels, *Woordenboek*, s. 263 (*stalkaarsen*).
- 145 [113] Reimer, *Nordfyn*, s. 371; AxLa & Seeb., s. 36f., jnf. Navnet Mustrapper til Musevikke (Horsensegnen: *Skattegr.* V, s. 74).
- 146 [114] Feilb./JO II, s. 633; III, s. 210f. (Sivhat, -kukkernand, -laas, -pisk, -stol, -stork). Jnf. II, s. 468: Lusetrapp om Hakker i Haar efter uøvet Frisør [V.Jyll.].
- 147 T.: *Katzenstühlchen* flettes af Vejbredstængler og en *Katzentreppe* af Engelskræs: Marzell 1922, s. 49f., og mdtl. Medd.; Swz.: Züricher, s. 32 (*chatzestägli* af to Græsblade); B.: Cock & Teirl. VII, s. 192 (*muizebreielen* af Græsblade); USA: Bergen 1895 (*cat-ladders* af Dagliljebblade).
- 148 [115] Jensen, Johs. V., 1943, *Digte 1901-1941*, København, s. 220.
- 149 T.: *ZVfVkte* XI, s. 51, Niessen II, s. 134; Ø.: *ZföVkte* V, s. 133 (smaa Kurve, Piske), jnf. *ZVfVkte* XI, s. 51; Swz.: Züricher, s. 34f. (smaa Kurve); B.: Cock & Teirl. VII, s. 181f.; Polen: *Lud* 28, 1929, s. 61f. (Pisk, Hue, Forklæde); Fr.: *Trad. pop.* VIII, s. 152 + Tavle II (Forklæde); U.: Gréb, s. 9, 184 (Pisk), 180 (Dukkekurv af flettede Vejbredstængler).
- 150 [116] Poulsen [note 55], s. 17f.
- 151 [117] Olsen, Ole, 1920, *Hjemstavn. Digte*, København, s. 11.
- 152 [118] *Hyrdeliv*, s. 56f., 119; jnf. Feilberg, H. F., 1889, *Dansk Bondeliv, saaledes som det i Mands Minde fortælles, navnlig i Vestjylland*, København, s. 326, hvor *Hårkamp* jævnføres med Børste-Siv (*Juncus squarrosus*), ogsaa Nælder kunde bruges.

- 153 [120] Krohn, J., 1919, "Kastanjetræet", *Fortællinger for Børn*, København, s. 5f.; Jørgensen [note 79], s. 96 (o. 1870).
T.: Marzell 1925, s. 85 (Sjippetov), og som omtalt (mdtl. Medd.); B.: Cock & Teirl. VII, s. 193 (Gyngetov); Ø.: *ZföVkke V*, s. 135 (Skov-Clematis).
- 154 [121] Jørgensen & Andersen [note 7], s. 83f.
- 155 [122] J.-T. 3, s. 278.
- 156 [123] Havearkitekt Erstad, Troels, 1944, i *Berlingske Tid.*, 25/7 1944.
- 157 [124] Jnf. Feilb.*JO I*, s. 96, II, s. 737; Oldefar og Oldemor betegner i Sdj. henholdsvis Farfar og Mormor (smst. II, s. 737).
- 158 [125] AxLa, *Fynske Plantenavne*, s. 104.
- 159 [126] Vester, Vald., 1934, *Høstfanfare*, København, s. 16.
- 160 [127] Feilb.*JO I*, s. 96f., J.-T. 3, s. 278.
- 161 Sv.: Lyttk., *Växtnamn*, s. 1035f., 1698; Fi.: Suhonen, s. 24 (Navne); N.: Nordhagen, Rolf, 1951, *Lushatt og tyrihjel*, Oslo, s. 145ff.; T.: Marzell, *Wtb.* I, Sp. 102ff. (righoldig Navnefortegnelse, m. Litteraturhenvi. til holl., fr., eng., polske. og russ. Folkenavne); Swz.: Züricher, s. 33; Polen: *Lud* 28, 1929, s. 64; USA: *Journ. Amer. Folk.* IX, s. 179.
- 162 [128] AxLa, *Fynske Plantenavne*, s. 81f.; Forf. nævner endnu to (noget spekulative) Tydnin-ger.
Jnf. T.: Marzell, *Wtb.* I, Sp. 1192f.
- 163 [129] J.-T., s. 344.
- 164 T. og Ø.: *ZVfVkke XI*, s. 54 (Skibe, Dyr o.a.).
- 165 [130] Kæruldens Frødu har i Nødspæ-der været anvendt af Fattigfold som Pude- og Dynefyld (Feilberg [note 153], s. 59, Tang Kristensen, E., 1913, i *Hedebogen*, Odense, s. 42; *Hyrdeliv*, s. 118f.; Schüb. I, s. 317).
- 166 N.: Schüb. I, s. 356; Swz.: Wartmann [note 118], s. 41; Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 210.
- 167 T.: *ZVfVkke XI*, s. 58 og Ø.: *ZföVkke V*, s. 134 (til Udsmykning af "Julekrybben").
- 168 T.: *ZVfVkke XI*, s. 57, Marzell 1925, s. 86; Ø.: *ZföVkke V*, s. 143; U. (Zips): Gréb, s. 6.
- 169 [131] Thuborg, *Harboøre*, s. 135.
Sv.: *FFb.*, s. 724 (smaa Bøtter etc. af Birkebark); USA: Densmore, s. 379 (Dukker flettes af Pile-ri).
- 170 [132] J.-T., s. 182.
- 171 [133] Forf. Hansen, Karl, 1950, i *Landet*, Nr. 30, (m. to Fotos; fortalt af Forf.s Oldemor); Feilb. *JO II*, s. 761.
- 172 [134] J.-T., s. 73, 298, sml. Feilb.*JO I*, s. 290f.
Fingerbøl-Navnet er tillagt Digitalis over hele Europa (se Marzell, *Wtb.* II, Sp. 127ff.), ogsaa Børnelegen er intereuropæisk. – Sv.: Campbell, Gustavson; jnf. J.-T., s. 73 og Lyttk., *Växtnamn*, s. 207; N.: J.-T., s. 73; T.: *ZVfVkke XI*, s. 54, Niessen II, s. 136, Marzell, *Wtb.* II, Sp. 131 (1543ff.); Swz.: Züricher, s. 33; H.: Heukels, *Woordenboek*, s. 87f.; E.: Browning I, s. 149; Fr.: Roll., *Fl. pop.* VIII, s. 135; I.: Penzig, *Flora*, s. 169. Se òv. Marzell, *Wtb.* II, Sp. 131ff.
- 173 [135] Fingerbøl-Navnet m. Varianter er noteret til *Campanula*-Arter fra det meste af Landet: J.-T., s. 47ff., 289, *Skattegr.* V, s. 73, XII, s. 157f.
Sv.: Lyttk., *Växtnamn*, s. 132; N.: J.-T., s. 48; T.: Marzell 1925, s. 83, Marzell, *Wtb.* I, Sp. 760f. (m. Litteraturhenvi. til holl., eng., fr., it., polske Navne).
- 174 [137] Poulsen [note 42], s. 90.
- 175 T.: mdtl. meddelt af Dr. Marzell.
- 176 [138] Tholle, Johs., 1936, i *Loll. Falst. hist. Samfunds Aarboeg XXIV*, s. 132, 140, 144.
- 177 [139] TangKr., *Børnerim*, s. 679f., Feilb.*JO I*, s. 111 (Pinden kaldtes vistnok en *Brager*); Hansen [note 74], s. 45; Knudsen, Fr., i DFS 1934/XII (fra Midtsj.), Uhrskov, A., 1924, *Dagligt Liv* (Nord-sjællandsk Folkeliv V), København, s. 57.
- 178 [140] *Hyrdeliv*, s. 37 (Foto), 38, 119, 121; Feilb.*JO I*, s. 696, II, s. 286, 325f. *Kalkkost* er Fællesnavn til flere stive Græsarter: J.-T., s. 150, 296.
- 179 [141] Hansen [note 74], s. 72 (Fyn?).
T.: Marzell 1925, s. 88.
- 180 [142] Poulsen [note 2], s. 96f., *Politiken*, 23/10 1952; Pindsvineknop (*Sparganium*) er paa S.Fyn blevet kaldt *Vægterstav*.
- 181 Sv.: *Svenska lekar I, Gotl. lekar*, 1948, Uppsala, s. 187; T.: Niessen II, s. 136; Swz.: Züricher, s. 33; B.: Cock & Teirl. VII, s. 199; Fr.: *Trad. pop.*

Pindsvineknope eller igelknopp (Spargium), ur Otto Wilhelm Thomé, Flora von Deutschland, Österreich und der Schweiz, 1885.

- XIII, s. 212; Ny Guinea: *Baessler Archiv* I, 1910, s. 259 (halv Kokosnødskal).
- 182 Swz.: Züricher, s. 33. – Ny Guinea: *Baessler Archiv* I, 1910, s. 259 (små primitive Fartøjer af Bananblade (m. Tegn.), smt. 283 (lille Kano af Palmebladstængel).
- 183 [143] Bentzien, J. A., 1862, *Anvisning til at indrette og passe Færske og Saltvandsagvarier*, København, s. 20 kalder Krebsklo (*Stratiotes aloides*) for Soldatplante, hvilket sagtens er en Oversættelse af det eng. Bognavn *watersoldier* (Prior, R. C. A., 1863, *The Popular Names of British Plants*, London, s. 146). Navnene Mægæ, Mægen, Mægerot til *Iris florentina* og *I. pseudacorus* (ca. 1350) er beslægtet med oldnord. *mækir*, Sværd (se Høeg [note 139], s. 82).
- T.: Marzell 1922, s. 48f. (*Säbel, Bajonettstangen* af hhv. Blade og Blomsterkolber af *Kalmus*); Swz.: Züricher, s. 31; Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 207; jnf. Folkenavnene paa Balkan *sabljar* (kroat.), *sabelbnik* (russ.), *sabeln* (ty.-ung.): Šulek, B., 1879, *Jugoslavenski imenik bilja*, Zagreb, s. 345; Annenkov, N., 1878, *Botaniceskij slovarb*, Sankt Petersburg, s. 8, Gréb, s. 188.
- 184 Sv.: Gustavson; J.-T., s. 168 (graakynär; *bäss*); N.: J.-T., s. 168 (*ko, søtko* o.a.); T.: Marzell [note 95], s. 17ff. (Fyrre-, Grankogler), Niessen I, s. 99f. (Fyrrekogler, Navne), Marzell, H., 1929, i *Mitteill. d. Deutsch. Dendrolog. Gesellsch.* Nr. 41, s. 83; Swz.: Züricher, s. 31, – om Kogler som Børns Husdyr og Navne i Tilknytning hertil i det swz., ty., it. og fr. alpine Omraade, se Rütimeyer, L., 1924, *Ur-Ethnographie der Schweiz*, Basel, s. 180ff., 194ff., *Schw. Archiv* XX, s. 339f., XXII, s. 23ff., *Schweizisches Idiotikon* III, ÅR, s. 96f., IV, s. 378, 922, Jud, J., 1911, *Della storia della parole lombardo-ladine* (Bull. de Dialectologie romane III), s. 14ff.; E.: BrittHoll., s. 427 (*sheep*=Fyrrekogle); U. (Zips): Gréb, s. 83, 99, 144 (Navne); Ø.Afrika: *Globus*, 1909, s. 288f. (Ko, Offerdyr af Banan-Blomsterstande).
- 185 [144] Poulsen [note 42], s. 49. For Benbræk (*Narthecium ossifragum*), der har lignende Blade, er noteret Navnet Sabelgræs: Feilb. *JO* III, s. 138.
- 186 T.: *ZvfVkte* XI, s. 57; U. (Zips): Gréb, s. 9 (Kaalrabi-Bladstængelstykker + Tændstikker).
- 187 T. og Ø.: *ZvfVkte* XI, s. 54, *ZföVkte* V, s. 133 (Fyrrebark); Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 206 (Pilebark).
- 188 [145] Jnf. Beck, Kristen, 1935, *Stokroser. Digte*, Odense, s. 69, og J.-T., s. 211f.; Simon Paulli (1648) har *Geszlinge*.
- Sv.: Gustavson (*kissar*); B.: Cock & Teirl. VII, s. 193.
- 189 [146] AxLa & Seeb., s. 53 < *Sønderj. Maanedsskr.*, 1928, s. 169; Jensen, Johs. V., 1922, *Kongens Fald*, København, s. 187.
- 190 [147] Meddelt af Redaktør Robert Huhle, Sønderborg.
- 191 [148] J.-T., s. 245, 364.
- Lignende Navne ogsaa i Udlandet: J.-T., s. 245, og Lyttk., *Växtnamn*, s. 718ff. (Sv., N.), Suhonen, s. 376 (Fi.), Marzell [note 95], s. 4, 55, 65

- (m. Litteraturhenvi- s. til ty., eng., it., fr. og russ. Navne).
- 192 [149a] Jørgensen & Andersen [note 7], s. 95; Navnet Fuglerede findes allerede 1619 (Apothecken Taxt GIII)* og i Paulli [note 49], s. 219, A.
Navnet "Fuglerede" ogsaa i andre Sprog: Lyttk., *Växtnamn*, s. 501, Niessen I, s. 195 (Aar 1484ff.), jnf. Marzell, *Wtb.* II, Sp. 60f., Britt-Holl., s. 44, 132, jnf. s. 32; *Journ. Amer. Folk.* VII, s. 89.
- 193 I Bayern lægger "Paaskeharen" Chocolateæg i en af Børnene dannet Mosrede (mdtl. Medd. af Hauptlehrer Jordan, Gunzenhausen).
- 194 [149b] Bom, Kaj, 1950, *Mere om Slang*, København, s. 170.
- 195 [150] 27. Sept. 1950 mistede to Dreng i København Livet efter Fald fra Kastanietræer (*Politiken*, 28/9 1950).
- 196 [151] Forfatterinden Nagel, Ester, 1949, i *Social-Demokraternes Kronik*, 30/10, Sp. 1-2.
- 197 Sv.: Campbell (Göta.); T.: Marzell, *Wtb.* I, Sp. 134, Wilde, J., 1923, *Die Pflanzennamen im Sprachschätze der Pfälzer*, Neustadt an der Haardt, s. 215 (Dukker og smaa Mænd); Swz.: Züricher, s. 31, 34 (Dukker, smaa Mænd); U. (Zips): Gréb, s. 6 (Heste).
- 198 [152] En Legetøjs-Gris dannes af Irisfrugt og Hyben, idet 4 indstukne Pinde er Ben og et Stykke af Stilkken Halen: Feilb. *JOT*, s. 186. Navne som Horsze Bønne (Kylling 1688), Hørsepære (Uhrskov, A., 1921, *To Nordsjællenderes Erindringer*, København, s. 134) og Svineblomst til *Iris pseudacorus* kan ogsaa betegne noget nedsættende.
Sv.: *FFb.*, s. 711 (grisa af Aakandefrugter + fire Pinde); T.: Marzell, *Wtb.* I, Sp. 1085ff. (forskell. Dyr af Tidløskapsler, m. Litteraturhenvi- s. til fr., it., polske og slov. Navne), *ZföVvke* XI, s. 56, 225 (smaa Dyr, Skibe af Tidløs); Ø.: *ZföVvke* V, s. 135 (Tidløsfugter); H.: Heukels, *Woordenboek*, s. 127 (*bargjes, varkentjes* af Irisfrugter); Fr.: *Trad. pop.* X, s. 646, XII, s. 374.
- 199 Ø.: *ZföVvke* V, s. 133.
- 200 [153] Uff top. Saml. 780: ved Sakskøbing benævnt *hiwnhæste*.
- 201 [154] DFS 1906/46: 833 (optegnet 1908).
- 202 [155] J.-T., s. 334.
- 203 [156] *Flora og Fauna*, 1894, s. 8 (fra Avernakø), Uff top. Saml. 1049 (Taasinge, optegn. 1913 af H. Høgstrøm).
Ø.: *Dorn-Kühlein* af Hyben + Torne (mdtl. medd. af Dr. Marzell). Sml. Culin, *Korean Games*, s. 29f.: Æsel, Hest af Melongræsker, Ægplantefrugt el. Radise, forsynet med fire Pinde (Korea, Japan).
- 204 [157] Beck [note 188], s. 102f.; Røde Grise anføres ogsaa for Hvidtjørnbær (Fyn: Uff top. Saml. 882).
- 205 [158] J.-T., s. 318.
- 206 Marzell [note 95], s. 19 (*Fetthenne*), *Journ. Amer. Folk.* XI, s. 223 (*little brown pigs*, *Silene gallica*).
- 207 [159] J.-T., s. 336; Navnet Vilde Heste anføres desuden for *Chenopodium bonus-henicus*.
- 208 T.: *Rhein. Wtb.* IV, s. 1682 (*Rotkub*), i Niederbayern *Alte Kub* (Marzell, mdtl. Medd.); Husdyr-Navnene hentyder til Frøenes Farve, se Marzell [note 96], s. 80.
- 209 [160] Jørgensen & Andersen [note 7], s. 130; jnf. Gavflab og det falsterske Kykelikyblomst.
Sv.: Gustavson (Gotl.); T.: Marzell, *Wtb.* I, Sp. 348f.; Swz.: Züricher, s. 33; H.: Heukels, *Woordenboek*, s. 23; Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 208; E.: Browning I, s. 229f.; Balkan: Šulek [note 185], s. 461 (serb.); U. (Zips): Gréb, s. 118.

Grisar av frukter av aakande eller gul näckros (Nuphar lutea). Foto: Håkan Tunón.

- 210 Blomsten af *Lotus corn.* kaldes i T. *Quarkquetsche* (mdtl. medd. af Marzell), jnf. Müller-Fraureuth, Karl, 1911, *Wörterbuch der obersächsischen und erzgebirgischen Mundarten* II, Dresden, s. 314.
- 211 Sv.: Gustavson (Ö.Göta), af Sø-Kogleaks); T.: Marzell 1922, s. 49, Marzell 1925, s. 88 (smaa Skibe, Svaner, Ænder – især af Sø-Kogleaks), Niessen II, s. 134, sml. *Hwrb.* IV, Sp. 704 ("Gøgestol"); Swz.: Züricher, s. 34f. (Svaner), *Schweizisches Idiotikon* II, ÅR, s. 793 (And af flettede Glyceria-Straa); B.: Cock & Teirl. VII, s. 181ff. og Ghesquiere II, 1905, s. 363f. (Svane, Hest, Gøg); Fr.: *Trad. pop.* I, s. 317 (Fugl), VIII, s. 153 (*chaire à coucou*); USA: Densmore, s. 380 (Dukker, Ænder af Dunhammerstængler og -blade; Fig. a Pl. 51); Ny Guinea: *Baessler-Archiv* I, 1910, s. 229 (Kænguru af flettede Kokospalmeblade), *Reports of the Cambridge Anthropolog. Exp. to Torres Straits* Vol. IV, 1912, s. 319f. (Fig. 265) (Legetøjs-Fugl af tildannet Træ "svømmer" ved Bredden, mens Barnet holder den i en Snor).
- 212 [161a] *Nationaltidende*, 22/10 1951, s. 5 (m. Foto).
- 213 [161b] Meddelt af Fru K. M. Pedersen, Thyrsting v. Brædstrup som leget ca. 1870; jnf. J.-T., s. 34, 289. Tusindpiger (< Tusindpitter (Paulli 1648), en figurlig Henrydning til Randkronernes Form?) anføres af Just, Iver Dam, 1774, *Grundig og fuldstændig Anvisning til Havevæsenet* II, Viborg, s. 105.
- 214 [162] Jnf. gængse Folkenavne som Jomfrusærk (J.-T., s. 65), Paraplyer (Jyll.: *Skattegr.* V, s. 73), Paraplyblomst (AxLa, *Fynske Plantenavne*, s. 101) o.a. Et langelsk Navn Oles Telt (not. 1946) skyldes maaske Leg.
- 215 [163] Det sønderj. Navn Mannekop (fra ty. *Mohnkopf*; Kapslen!) (se J.-T., s. 160, 323) kan have denne Oprindelse: Pauwels, s. 80.
- 216 [164] AxLa, *Fynske Plantenavne*, s. 113.
- 217 [165] Uff top. Saml. 163.
- 218 T.: *ZVfVkte* XI, s. 225, Marzell 1922, s. 48, Marzell 1925, s. 85 (Navne); Ø.: *ZföVkte* V, s. 134; Swz.: Züricher, s. 34; B.: Cock & Teirl. VII, s. 195; Fr.: *Trad. pop.* VIII, s. 511, XX, s. 54;

Løjtnantshjerter eller løjtnantshjärta (*Lamprocapnos spectabilis*, *tidigare Dicytra* eller *Dicentra spectabilis*). *Hjärtat kan plockas i sär i en dansös, som i sin tur kan bli två sporrar (ståndarna) och en champagneflaska (pistillen).*

Foto: Håkan Tunón.

- Roll., *Fl. pop.* I, s. 168, 178, Beauquier, s. 279; Polen: *Lud* 28, 1929, s. 64; I.: Penzig, *Flora* I, s. 335, 1334; sml. Palæstina: Crowfoot & Baldersperger, s. 54 (Valmueknopper aabnes + Gaade).
- N.: Nordhagen, R., 1947, i *Nysvenska studier*, s. 24 (Danserinde + Champagneflasker); T.: *ZVfVkte* XI, s. 56 (*Tänzerin*), Niessen I, s. 98; Marzell, *Wrb.* II, Sp. 120f. (m. Litteraturhenvisn. til fr., eng., holl. og ung. Navne); USA: *Journ. Amer. Folkl.* VI, s. 137, IX, s. 181 (Navne), sml. Smith, Huron H., 1923, *Ethnobotany of the Menomini Indians*, Milwaukee, s. 81 (*a'nimau kapotise'sa*: lille 'pants' med Hænderne i Lommen).
- 219 [168] Meddelt af Botanisk Gartner Jensen, H. Nilaus, 1944, i *Dansk Bot. Forening*, 27/4 1944. T.: Marzell, H., 1935, *Volksbotanik. Die Pflanze im deutschen Brauchtum*, Berlin, s. 121 (Navne).
- 220 Sml. Fi.: Suhonen, s. 348 ("Brudekjole").
- 221 [166] AxLa, *Fynske Plantenavne*, s. 42.
- 222 [167] Dinesen, Isak (Pseud.), 1935, *Syv fantastiske Fortællinger*, København, s. 455: ... *Dicytra* – som man i Danmark kalder *Løjtnantshjerter*, fordi de, naar man bøjer Blomsterne fra

hinanden, indeholder en Champagneflaske og en Danserinde.

- 223 [169] Disse Almuefortællinger maa være sekundære; sandsynligvis er det Ligheden, som der ofte kan være mellem Blomstertegningen og et vrissent Ansigt, der har givet Anledning til Navnet, i andre europæiske Sprog findes en Række Tilnavne, der har Stedmoder, Svigermoder eller forældreløst Børn som Sujet, se *Aarhuus Stiftstid.*, 18/4 1948 (Tillæg), *Berlingske Aftenavis*, 18/11 1948, og Eriksholm, Anders J., 1903, *Højsommer. Digte*, København, s. 6 (l. og 4. Vers).
- 224 [170] Lærer K. Jensen, Ølgod, i Brev til Feilberg 26/6 og 24/9 1878: DFS 1922/23; jnf. Feilb.*JO* III, s. 562, *Tidsskr. f. Havevæsen*, 1868, s. 72f., og Andersen, H. C., 1944 [1837], *Kun en Spillemand* III (Sprog- og Litt.selsk.s Udg.), København, s. 46 (Middelfart?).
- N.: Nordhagen, R., 1947, i *Nysvenska studier*, s. 24; Sv.: *Runa* VI, ÅR, s. 25; T.: *ZVfVkte* X, s. 213, Müllenhoff, K., 1898, *Natur im Volksmunde*, Berlin, s. 62; Kanada: Newell, s. 108; USA: *The Gardener's Chronicle*, 23/5 1874. Navnet "Stedmoder(-blomst)" i de fleste vesteuropæiske Sprog (tysk litterært 1570ff., svensk 1684ff., dansk 1648ff.), mens "Svigermor"-Motivet dominerer i Sydøsteuropa.
- 225 [171] Feilb.*JO* III, s. 562, DFS 1906/23: 2326.
- 226 [172] DFS 1906/23: 361, 1174, 1384, 2401 m.fl.
- 227 [173] Sml. Navne som *Marie med BARNET* for Martsviol (Vardeegnen: *Skattegr.* II, s. 44) og Gøgeurt (smst. XII, s. 158) samt *En Mand i en Sæk* (Gøgeurt).
- 228 [174] DFS 1906/23: 1621 (Viborg Amt).
- 229 [175] AxLa & Seeb., s. 20; jnf. de jyske Navne *Kukmandsblomme*, -rose (Feilb.*JO* II, s. 325f.).
- 230 [176] Jensen, Johs. V., 1926, "Dyrlægens Minde", *Verdens Lys*, København, s. 39f.
- 231 USA: Densmore, s. 380 (Dukker af Fyrrenaale paa Grenspids; Fig. b Pl. 51); Culin, *Korean Games*, s. 9 (Bambuspind m. Græstot som Haar).
- 232 Erik Modin skriver i FFb., s. 713: ... *plockas allmänt av barnen, ock med blommorna anställes av dem en särskild lek* (Härjedalen).

"Roerne skures ud paa det kunstferdigste med Initialer, Billeder, Slanger, Spiraler, Rosetter, og paa et givet Tidspunkt samles Ungdommen til Optog i Byen."

- 233 [177] Jnf. TangKr. *JA*² IV, s. 132; VI, s. 101 (hvor Mand narres med "Lygtemand"). AxLa & Seeb., s. 10 hævder, at lygten forhen blev sat ud paa Møddingen Jule- og Nytaarsnat i den Hensigt at forjage onde Aander (?). – I Krage-næs (Vestloll.) har der siden 1953 været afholdt en aarlig "Roelygtefest", hvor de bedste Lygter præmieres; her som i Slesvig synger Børnene en særlig "Lanternevis" (*Da. Børnebl.* 26, 1953, s. 702; *Kolding Folkebl.*, 6/11 1956).
- 234 Sv.: Gustavson (Gotl.); T.: *ZVfVkte* XI, s. 52, 57, Marzell 1925, s. 86 (*Gespensterkopf. Totenkopf*), Niessen II, s. 136, sml. II, s. 158; Ø.: *ZföVkte* V, s. 134, jnf. *ZVfVkte* XI, s. 57; Swz.: Züricher, s. 37, *Schw. Archiv* XXII, s. 86, *Kosmos*, 1931, s. 426f. (syngende Børn bærer dette Legetøj gennem Landsbyen Ugen før Jul; Fotos); B.: Cock & Teirl. VII, s. 204 (bæres m. Sang gennem Gaderne), 205f. (*lantaarn*, "Dødningehoved"); Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 214; XIX, s. 299; Polen: *Lud* 28, 1929, s. 66; USA: Bergen 1895 (*Jack-o'-lanterns*), *Journ. Amer. Folk.* VI, s. 68 (benyttes *Pope-day*); Korea: Culin, *Korean Games*, s. 30

- (*mou-teung*: Turnips-Lanterner); japanske Børn danner Legetøjet af Vandmeloner (l.c.).
- 235 [178] J.-T., s. 135, 316.
- 236 [179] *Horticultura* 4, 1950, s. 73.
- 237 [180] *Skattegr.* V, s. 74 (meddelt fra Taaning v. Skanderborg); Uff top. Saml. 2055 (indsendt 1929).
- 238 Sv.: *FFb.*, s. 709, sml. s. 727 (*Lonicera*).
- 239 Sml. Schäfer, Th., 1924, i *Mitteill. d. Ver. f. Heimatforschung u. Wanderpflege*, s. 35 (foretaget med Syrenblomster; jnf. den i T. udbredte Benævnelse paa Planten *Huck auf die Magd*).
- 240 [181] J.-T., s. 251, 348.
- 241 Sml. Marzell, *Wtb.* I, Sp. 1092 (tyske Tidlø-Navne).
- 242 [182] *Mag. scient.* Johan Lange i Radioforedrag 13/8 1943, Kl. 17.00 (København).
- 243 [183] AxLa, *Fynske Plantenavne*, s. 76f. (o. 1885).
- 244 Sml. B.: Cock & Teirl. VII, s. 198.
- 245 N.: *Maal og minne*, 1935, s. 68; T.: *ZVfVkte* XI, s. 53 (anbringes i foroven spaltet Slyngeskæp), jnf. Marzell 1925, s. 85; Swz.: *Züricher*, s. 32; Polen: *Lud* 28, 1929, s. 67 (slynges bort m. spids Stok); Ø.Afrika: *Globus*, 1909, s. 287 (Natskyg-gefrugt som Kasteskyts).
- 246 [184] Graves [note 65], s. 148.
- 247 [185] Thuborg, *Harboøre*, s. 283.
- Sv.: Gustavson (Gotl., *pärkball*). Børnene danner iøvrigt Bolde af de forskelligste vegetabil-ske Emner, i N. og Ny Guinea af Aakandes sejge Rodstængel (*Maal og minne*, 1909, s. 85ff., *Journ. of Anthropolog. Inst. of Gr. Britain and Ireland* Vol. 38, 1908, s. 279f., paa Ny Guinea ogsaa af sammenbundne Bananblade: *Baessler-Archiv* I, s. 247, og forskellige Frugter: *Reports of the Cambridge ...* [note 213], s. 313, Fig. 259f.), paa Filipinerne og i Siam af flettede Rotang-Stængler (*American Anthropologist*, N.S. Vol. 2, 1900, s. 655, Fig. 76; *Globus* 78, 1900, s. 193); koreanske Børn benytter en vild Orange-Frugt (Culin, *Korean Games*, s. 58), o.s.fr.
- 248 [186] Franck, Sofus, 1945, *Langs Grøftkant og Hegn* II, København, s. 38; *Da. Folkemaal* 2, 1928, s. 87.
- 249 [187] TangKr., *Børnerim*, s. 680, Feilb.*JO* I, s. 301, i Kristensen, Mar., 1928, i *Da. Folkemaal* 2, s. 85f.; Reimer, *Nordfyn*, s. 376, Feilb.*JO*T, s. 149.
- T.: *ZVfVkte* XI, s. 53 (Kartoffel + Fjer > *Fledermaus*); B.: Cock & Teirl. VII, s. 174 (do.); Fr.: *Trad. pop.* VIII, s. 150, Fig. 2 Tavle I; Bolivia: *Zeitsch. f. Ethn.* 42, 1910, s. 430 (Majskolpe + to Fjer; Afbildn, 4).
- 250 T.: Euler, Carl, 1896, i *Encyclopädisches Hand-buch des gesamten Turnwesens* III, 1896, Wien & Leipzig, s. 495 (*Wurfstock*).
- 251 [188] *Hyrdeliv*, s. 57ff. (m. Foto), 164f. (m. Skitse af indskaarne Mærker) Feilb.*JO* I, s. 207, 720, II, s. 194, 347; *Da. Folkemaal* 2, 1928, s. 88; jnf. Uhrskov [note 177], s. 192f.: Datoskurer i Pilegren som Piskeskæft.
- 252 [189] *Hyrdeliv*, s. 61ff. (m. Fotos); Ringlestaven forekommer alm. i de danske Varianter af Eventyrtypen Aarne 328.
- 253 [190] *Skattegr.* VI, 1886, s. 95.
- 254 [191] *Hyrdeliv*, s. 64.
- 255 [192] TangKr., *Børnerim*, s. 679.
- 256 [193] *Livet i Klokkergaarden*, s. 199, Ingvorsen, s. 182.
- 257 [194] *Aar bog for dansk Kulturhistorie* udg. af Poul Bjerger, 1898, s. 105, jnf. *Da. Folkemaal* 2, 1928, s. 88.
- Sv.: Campbell; *ZVfVkte* XI, s. 53 Kartoffelbær slynges bort med spaltet Kæp; et hyppigt anvendt Kastevaaben); Swz.: *Schw. Archiv* XXII, s. 84 (m. Hasselkæp), XXVII, s. 55 (*Wurfgeschoss*); Fr.: *Trad. pop.* VIII, s. 150; Ny Guinea: *Baessler-Archiv* I, s. 248.
- 258 [195] Reimer, *Nordfyn*, s. 378; jvf. Feilb.*JO* III, s. 836, *trilletrant*.
- 259 [196] Jørgensen & Andersen [note 7], s. 117f.; jnf. Navne som Hundetamp, Rørtamp, Don-tamp (J.-T., s. 251, 357).
- Sv.: Lyttk., *Växtnamn*, s. 1403; Fi.: Suhonen, s. 386; T.: kaldes bl.a. *Wamsknüppel* (mdtl.medd. af Marzell); H.: Heukels, *Woordenboek*, s. 263.
- 260 [197] Uhrskov [note 198], s. 134, og Uhrskov [note 177], s. 192, 195.
- 261 [198] *Hyrdeliv*, s. 55, 116.

- 262 [199a] Knudsen [note 177] (fra Bromme S. o. 1870).
- 263 [199b] Feilb./JOI, s. 414 < *Skattegr.* IX, s. 206. T.: Niessen II, s. 133.
- 264 [200] Reimer, *Nordfyn*, s. 376.
- 265 B.: Cock & Teirl. VII, s. 206, og I.: Pittré, *Giuochi* I, s. 397 (forskellige Plantefrø); Korea, Japan: Culin, *Korean Games*, s. 29 (Peberkorn, Naal el. Bambussplint forsynet med Papirfjer).
- 266 T.: Marzell 1925, s. 83 (*Schiessen* m. Engelsk-græs-Slynge).
- 267 [201] *Danske Folkemaal* 2, 1928, s. 86f.
- Litteratur om Leg med Flitsbuer: *Svenska lekar* [note 183], s. 192 (Taks, Ene), *Svenska Landsmål* XIX, 1, 1908–34, Nr. 203; E.: Klein, Ernst, 1924, *Runö*, Uppsala, s. 350; Jæger, H., 1889, *Bergen og bergenserne*, Bergen & Christiania, s. 38, *Maal og minne*, 1935, s. 68; Bjarnason, B., 1905, *Nordboernes legemlige Uddannelse i Oldtiden*, København, s. 59, Árnason, J. & Davids-son, G., 1888f., *Íslenzkar gátur ...*, Kaupmanahöfn, s. 348; Niessen II, s. 134, Böhme II, s. 494; *ZföVkte* V, s. 133; *Schw. Archiv* XXII, s. 84, Züricher, s. 31; Cock & Teirl. V, 1905, s. 237f., VII, 1906, s. 196 (Rød Kornel); *Trad. pop.* VIII, s. 147; Strutt, J., 1831, *The sports and pastimes of the people of England*, London, s. 48; U.: *Globus* 85, ÅR, s. 60; Le Coq, A. von, 1916, *Volkskundliches aus Ost-Turkestan*, Berlin, s. 12f., Fig. 2 (Tamarinde); Ny Guinea og den papuanske Golf: *Baessler-Archiv* I, s. 228f., *Journ. of Anthropolog. Inst. of Gr. Britain & Ireland* Vol. 38, 1908, s. 281, *Reports of Cambridge ...* [note 211], s. 318.; Culin, *Korean Games*, s. 63f.; Ø.Afrika: *Globus*, 1909, s. 287.
- 268 [202] Knudsen [note 177] (fra Bromme S.).
- 269 [203] Se Marius Kristensens etymologiske Tydning af Plantenavnet Pil ud fra ældre Tids Drengelæg: *Danske Folkemaal* 4, 1931–32, s. 66ff. – *Livet i Klokkergaarden*, s. 199 (Sejgpil). T.: Marzell 1925, s. 87, Niessen II, s. 134 (m. Hyldegrensmuffe); Ø.: *ZföVkte* V, s. 134; Swz.: Züricher, s. 31. – B.: Cock & Teirl. V, s. 237 (Kornelgren), N.: især Birkegrene (mdtl. Medd.).
- 270 [204a] *Loll.-Falsters hist. Samfunds Aarbog*, 1930, s. 122.
- 271 [204b] Feilb./JOT, s. 52.
- 272 [205] Moth's Ordsedler H353, Hornemann [note 63], s. 293, TangKr., *Børnerim*, s. 680; Reimer, *Nordfyn*, s. 277, 375f. Hyldebøssen nævnes af Jens Baggesen – forøvrigt Forf.s eneste Brug af Hyld – og er i Jeppesen, Niels, 1915, *Gyldne Straa*, København & Kristiania, s. 39f. Genstand for et helt Digt ”Hyldebøssen”, hvis sidste Vers lyder: *Saa tygged jeg Kugler og sigted efter de søvnige Fluver og tegnede Skiver paa Dørene ind til de andre Stuer.*
- 273 Hyldebøssen er et internationalt Legetøj, se André, R., 1889, *Ethnographischen Parallelen und Vergleiche* II, Leipzig, s. 93f. (m. Oplysninger fra Afrika, Asien, Missouri, Ostindien og de malaj. Øer). – Sv.: *Svenska Landsmål* XIX, 1, 1908–34, Nr. 205 (*pluttebössa*), *Svenska lekar* [note 183], s. 193, Ödman, S., 1924, *Häggomster från hembygden och skolan*, Stockholm, s. 73 (*tolkabössa*), jnf. Engström, A., 1907, *Mit Lif och Lefverne*, Stockholm, *tallbössa* af udmarvet Fyrretop; N.: *Maal og minne*, 1935, s. 68, 71; Fi.: Allardt, Anders, 1889, *Nyländska Folkseder och Bruk, Vidskepelse m.m.* IV, Helsingfors, s. 72; T.: Böhme II, Nr. 496f., *ZVfVkte* XI, s. 50, 225, Kück, E., 1906, *Das alte Bauernleben d. Lüneb. Heide*, Leipzig, s. 22 (*Schetbüssen* af Ahorn), Marzell 1925, s. 85 (Navne), Niessen I, s. 143 (Navne); Ø.: *ZföVkte* V, s. 133; Swz.: *Schw. Archiv* XXII, s. 84f. (bl.a. Roeskiver som Ladn.), Züricher, s. 32 (*Chuderbüchse*; m. Litteraturhenvisn.); Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 205 (*taperiau*), righoldig Navnefortegn. hos Roll., *Fl. pop.* VI, s. 274ff., Paque, s. 197 (*canonnière d'enfant*); B.: Cock & Teirl. V, 1905, s. 244ff. (*Klakkussen* m.fl. Navne); Polen: *Lud* 28, 1929, s. 62f. (*pukawka*); E.: *The Gardener's Chronicle*, 1876, II; I.: Pittré, *Arch.* I, s. 876 (*sguez, stiupet*); U.: Gréb, s. 10; Turan: Le Coq [note 269], s. 12 (Fig. 4, s. 13) (Tamarindegren, fugtig Bomuld som Skyts); Afrika: Widenmann, A., 1899, *Kilimandscharo-Bewölkerung*, Gotha, Erg.-Heft 129, s. 87; *Globus*, 1909, s. 301, og *Baessler-Archiv* I, s. 184 (begge fra Ø.Afrika), jnf. *Zeitschr. f. Ethnol.*, 1911, s. 239; Sydamerika: Koch-Grünberg, Th., 1909, *Zwei Jahre unter*

- den *Indianern* I, Stuttgart, s. 119, 274; Nordamerika: *Journ. Amer. Folkl.* VI, s. 206, XIX, s. 35 (*pop-gun*, indiansk), sml. *North Indian Notes & Queries* III, 1893, s. 43; Korea, Kina, Japan: Culin, *Korean Games*, s. 29 (Bambusrør, Navne; lades m. Papirkugler).
- 274 [206] Reimer, *Nordfyn*, s. 375.
- 275 Wigström, E., 1880, *Folkdiktning ... lekar och barnvisor*, København, s. 115 (*potatisbössa*), *Svenska lekar* [note 183], s. 194 (*rof-bössa*) [Roebøsse?]; sv. Estl.: Söderbäck, P., 1940, *Rågöborna*, Stockholm, s. 256; T.: Marzell 1925, s. 85, Niessen II, s. 139 (Kalmusrod); i Bayern er Ladn. bl.a. Siv-, Hylde- og Hestekastaniefrømarv (mdtl.Medd.); Ø.: *ZföVkd* V, s. 133; Polen: *Lud* 28, 1929, s. 69; U. (Zips): Gréb, s. 10, *Globus* 85, s. 62.
- 276 [207] Nævnes af Hornemann [note 62], s. 293.
Sv.: Campbell (Götal.), Gustavson (Kørvelstænger foretrækkes), *FFb.*, s. 708f. (Bjørneklostængel), jnf. Lyttk., *Växtnamn*, s. 488 (*Angelica*); N.: *Maal og minne*, 1935, s. 149 (*sløkesproite* af *Angelica*); Sv. Fi.: Wessman, s. 18f. (*Angelica*, Kørvel); T.: Marzell 1925, s. 85; Ø.: *ZVfVkd* XI, s. 56, *ZföVkd* V, s. 133; Swz.: *Schw. Archiv* XXII, s. 84 (af *Angelica*), Züricher, s. 38 (Kørvel, Bjørneklo); B.: Cock & Teirl. V, 1905, s. 248ff.; Polen: *Lud* 28, 1929, s. 62; Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 205, Roll., *Fl. pop.* VI, s. 133 (*Angelica*), 277f.; E.: *The Gard. Chron.*, 1876, II, Browning II, s. 69 (Kørvel); I.: Pitrè, *Giuochi* I, s. 399; U. (Zips): Gréb, s. 9 (ogsaa Kørvel); Korea, Kina, Japan: Culin, *Korean Games*, s. 29 (Bambusrør, Navne).
- 277 Fr.: *Trad. pop.* VIII, s. 148f. (Fig. 4 Tvl. I); E.: BrittHoll., s. 81 (*Angelicastængel* + Ært); Polen: *Lud* 28, 1929, s. 63 (*pistoler*; lades m. smaa Grenstumper, Fig. s. 64); I.: Pitrè, *Giuochi* I, s. 402f. (Stængel af *Arundo donax*, Fig. Tvl. I, 2), bruges til at skyde Fluor, Græshopper med; N. Og sydamerikanske Indianerbørn: *Zeitschr. f. Ethnol.* 42, 1910, s. 432f., jnf. 43, s. 237 (Afrika), Fig. 2, s. 238; Ny Guinea: *Reports of the Cambridge ...* [note 211], s. 319 (Bambusrør + Abrus-Frø).
- 278 Sv.: Campbell (Götal.); N.: Frø af Hestekastanie (mdtl.Medd).
- 279 [208] J.-T., s. 304.
N.: Schüb. I, s. 198; T.: *Schlesw. Wtb.* III, s. 197 (*Knacker*); H.: Wijk, H. L. Gerth van, 1911, *Dictionary of Plant Names* I, Haag, s. 559 (*knappers*); Fr.: Roll., *Fl. pop.* XI, s. 188 (*craké, pétar*).
- 280 [209] Viborg [note 84], s. 89.
- 281 [210] AxLa & Seeb., s. 42 < J.-T., s. 225, 341; Feilb./JO II, s. 209, III, s. 306f.
- 282 [211] J.-T., s. 226; Feilb./JO III, s. 410.
- 283 [212] *Tidsskrift f. hist. Botanik* I, 1921, s. 246.
- 284 [213] J.-T., s. 226; *Botanisk Tidsskr.* XIII, 1882, s. 31.
- 285 Børnelegens intereuropæiske Udbredelse dokumenteres af de talrige analoge Navne. – Sv.: J.-T., s. 225, 341, og Lyttk., *Växtnamn*, s. 665, 1050f.; 1691 (Blæreblæg), *FFb.*, s. 714f.; N.: J.-T., s. 225, Høeg [note 287], s. 96, 104 (G.T. Holm ca. 1750); Fi.: Suhonen, s. 349; T.: Marzell 1935, s. 239; Marzell, *Wtb.* I, Sp. 1112 (lign. Navne til Blæreblæg, m. Litteraturhenv. til holl., fr., it., lillerruss. og serbokroat. Navne), II, Sp. 50f. (Pigæble-Blomst, ty. Navne m. Henv. til andre i sydøsteurop. Sprog); Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 211, Beauquier, s. 321f., Roll., *Fl. pop.* II, s. 246; Ø.: *ZföVkd* V, s. 133 (ogsaa Blæreblæg, Ensianblomst, Pragstjerne), jnf. *ZVfVkd* XI, s. 51; Swz.: Züricher, s. 35; E.: Browning II, s. 94f., BrittHoll., s. 73, 121, 125, 290, 439, 468, 521; I.: Penzig, *Flora* I, s. 458, Pedrotti, G. & Bertoldi, V., 1930, *Nomi dialettali*, Trento, s. 369; U.: Gréb, s. 5, 139 (Zips), Krauss, Sp. 531f. (Siebenb.).
- 286 [214] J.-T., s. 318.
- 287 [215] *Skattegr.* V, s. 73 (Varde).
Klokkeblomst: Marzell 1935, s. 271, *ZVfVkd* XI, s. 55; Gréb, s. 137 (Zips i Ung.). – Fingerbølbomst. N.: Holmboe, 1928, i *Nyt Mag. f. Naturvid.* 66, s. 194; T.: Marzell [note 34], s. 42; B.: Paque, s. 278; H.: Heuk., *Woordenboek*, s. 88; Fr.: Roll., *Fl. pop.* VIII, s. 137f. (Navne); E.: Browning I, s. 147.
- 288 [216] *Da. Folkemaal* 3, 1929, s. 141ff.
- 289 Swz.: Schurter, H., 1921, *Die Ausdrücke für den "Löwenzahn" im Galloromanischen*, Halle, s. 77, Note 1 (*Schlöpfere*).
- 290 [217] Poulsen [note 55], s. 126.

- Sv.: Gustavson (Gotl.); T.: Niessen I, s. 229 (Navne), II, s. 136; B.: Cock & Teirl. VII, s. 207, Paque, s. 197, 204, 305; H.: Heuk., *Woordenboek*, s. 248; Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 211, Roll., *Fl. pop.* VI, s. 226; E.: Lyons, A. B., 1900, *Plant Names, Scientific and Popular ...*, Detroit, s. 361; I.: Penzig, *Flora* I, s. 479.
- 291 [218] AxLa, *Fynske Plantenavne*, s. 28, 129; J.-T., s. 237 (Svendborg).
- 292 Sv.: *Svenska lekar* [note 183], s. 177f.; sv.Fi.: Wessman, s. 29; N.: mdtl.Medd.; T.: *ZVfVkte* XI, s. 54; Ø.: *ZföVkte* V, s. 133f.; Swz.: Züricher, s. 35; B.: Cock & Teirl. VII, s. 181, 196, 268.
- 293 T.: Böhme, s. 424.
- 294 [219] *Vort Havebrug*, 1899, s. 186f., jnf. Thott 4°718, 373 (1678), og *Videnskabernes Selskabs Ordb.* II, 1820, s. 143 (Klapperrose); fra ty. *Klatschrose, -mohn*.
- 295 [220] Feilb.*JO* III, s. 825; lign. Navne er i Udlandet knyttet til den Overtro, at hvis Valmueblomsterne plukkes, vil der ske Lynnedslag under et snart optrækkende Tordenvejr.
- Knyttet til et Elskovsvarsel nævnes denne Praksis af Theokritos (ca. 270 f.Kr.), den græske Hyrdedigtningens Skaber (se Theokrit, 1793, *Idyllen und Epigramme ... übersetzt von E. C. Bindemann* III (Amaryllis), Berlin, s. 41, IV (Kyklopen), s. 128, sml. Billerbeck, Julius, 1824, *Flora classica*, Leipzig, s. 115) og kendes endnu som saadan i I. og Swz. (Folkard, R., 1892, *Plant Lore, Legends and Lyrics*, London, s. 504f., sml. *Hwtb.* IV, Sp. 1445 (i Lothringen, Anhalt) (se dog smst. VII, Sp. 22, 24)). – T.: Marzell 1922, s. 50 (m. Citat af Fuchs 1543; omtales først af Brunschwyg 1500) og Marzell, H., ÅR, i *Heil- und Gewürzpflanzen* XIII, s. 138 (Navne); Ø.: *ZföVkte* V, s. 133; Swz.: Züricher, s. 35 (Pæon); B.: Cock & Teirl. VII, s. 195, 206 (Rose; omtalt 1665), VII, 1907, s. 288 (Rose, Valmue), sml. Pauwels, s. 92ff. (Navne); H.: Heuk., *Woordenboek*, s. 173f.; Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 209; E.: Browning I, s. 206; Polen: *Lud* 28, 1929, s. 64; U. (Zips): Gréb, s. 5f. – Se endv. Schroeff, O., 1915, *Die Ausdrücke für den Mohn im gallo-romanischen*, Graz, s. 73.
- 296 [221] *Hejmdal*, 26/5 1925, jnf. Feilb. *JO* II, s. 236. I *Videnskabernes Selskabs Ordb.* II, 1820, s. 191, anføres *Knæppegræs*.
- 297 [222] J.-T., s. 79, *Skattegr.* III, s. 188 (*Knaker*), Schade, C., 1811, *Beskrivelse over øen Mors*, Aalborg, s. 165.
- 298 [223] J.-T., s. 80; *Videnskabernes Selskabs Ordbog* II, 1820, 191.
- 299 [224] Uhrskov [note 198], s. 134; Terslin, H. C., 1934, i *Nordsjællands Venstreblad*, 19/12 1934.
- 300 T.: Seidel, 1880, *Excursionsflora ... der in und um Zscopau wildwachs. ... Pflanzen*, ORT, s. 268 (*Knacke*).
- 301 [225] Meddelt af Museumsinspektør Henning Henningsen (fra Kbhvn. og Nyborg); Krohn [note 153], s. 5f.
- Færøerne: Rasmussen, R., 1950, *Føroyisk plantunøvn*, Tórshavn, s. 37 (Kabelleje, brak [Lydord], jnf. norsk *braak* til Tang); T.: *ZVfVkte* XI, s. 59, *Schlesw. Wtb.* III, s. 197 (Blæretang); B.: Cock & Teirl. VII, s. 185 (Ærter); Fr.: Roll., *Fl. pop.* XI, s. 188 (Blæretang).
- 302 [226] *Krøyers Tidsskr.*, 1838–39, s. 184.
- 303 [227] Hornemann, J. W., 1806, *Forsøg til en dansk oekonomisk Plantelære*, København, s. 573.

Blæretang eller blåstång (*Fucus vesicatorius*).
Foto: Håkan Tunón.

- 304 [228] Feilb.*JO* I, s. 252, III, s. 331f.
- 305 [229] Schaar, Joh. M., 1775, *Oeconomisk Afhandling til Land-Huusholdningens Nytte* I. Del, København, s. 61.
- 306 [230] *Heimatblätter für den Kreis Sonderburg* I, 1914, s. 38ff.
- 307 De tørre, raslende Frøkapsler har faaet analoge Tilnavne over hele vor Verdensdel: Lyttk., *Växtnamn*, s. 232, *FFb.*, s. 714f., J.-T., s. 198 – Sv. og N.; J.-T., s. 198, 333 (Færøerne); Marzell, *Wtb.* I, Sp. 182ff. (mange ty. Navne; m. Litteraturhenv. til holl., eng., fr., it., rum., lit., lett., slov. og russ. Navne); Swz.: Züricher, s. 35; E.: Browning II, s. 76; Ø.Afrika: *Globus*, 1909, s. 301 (lange Bælge af en Ærteblomst er Smaabørns Rangle); paa Ny Guinea benyttes modne Bælge af *Entada scandens*: *Reports of the Cambridge* ... [note 211], s. 312.
- 308 T.: Sml. Navnet Klapperrose o.lign., der gaar tilbage til ca. Aar 1500.
- 309 [231] Feilb. *JO* III, s. 305f., 315, 332, 608.
- 310 [232] Strange, Helene, 1945, *I Modrenes Spor* (DF-m 54), s. 124; Olsen, J., 1914, *Fra Sydsjælland* (DF-m 12), s. 16.
- 311 [233] Reimer, *Nordfyn*, s. 244, jnf. s. 230: i Svineblære; Feilb.*JO* I, s. 530.
- 312 [234] *Sorø Amtstidende*, 16/10 1944; jnf. Navnene Fiol-, Violinstreng for Tangarten *Chorda filum* (J.-T., s. 92 < Kylling 1688; AxLa, *Fynske Plantenavne*, s. 118).
- 313 Sv.: Lyttk., *Växtnamn*, s. 1513 (*blister* om Tagrørblade); sml. *Schw. Archiv* XXII, s. 83 (af Straa dannes Fløjte, der piber som Mus).
- 314 [235] Viborg [note 84], s. 121; Hornemann [note 303], s. 559.
- 315 [236] En Mængde Navne med Tilknytning hertil (*blistro*, *plister* o.lign.) anføres i Lyttkens, *Växtnamn*, s. 307ff., 1668f., *FFb.*, s. 707, og i *Budkarlen* VIII, 1929, s. 16. Se Kristensen [note 94], s. 65f.
- 316 Sv.: *Svenska lekar* [note 181], s. 177, *Nordisk Kultur* XXIV, ÅR, s. 100; N.: ifg. mdl.Medd.; sv.Fi.: Wessman, s. 18 (Bladet anbringes ogsaa i Spalte i Træstok); T.: Böhme, s. 424 (m. Citat fra Eschenbach, Wolfram von, ca. 1208, *Parzival*), *ZVfVkte* XI, s. 55; Ø.: *ZföVkte* V, s. 133 (efterligner Hanegal); Swz.: Züricher, s. 35; B.: Cock & Teirl. VII, 1907, s. 278 (evt. i spaltet Pind); Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 207 (Irisblad); Polen: *Lud* 28, 1929, s. 59 (endv. en *kotugek* [Hanegal] af Græsblad i Pilegrensspalte); USA: Newell, s. 108, Bergen 1895; Ny Guinea: *Baessler Archiv* I, s. 248 (Græsblad mellem sammenbøjet Plantestængel).
- 317 [237a] TangKr., *Børnerim*, s. 675f.
- 318 [237b] Møller, Viggo, 1890, *Haarvildtjagten*, København, s. 10 (Græsblad mellem Tommelfingrene), 191 (i særlig Bladfløjte); Lyden efterligner den brunstige Raas Skrig, naar den forfølges af Bukken.
- Sv.Fi.: Wessman, s. 16 (især Liljekonvalblad anv.); N.: Høeg [note 287], s. 96 (G. T. Holm ca. 1750, Gedebrægen imiteres med Liljekonvalblad); T.: mdl.medd. af Hauptlehrer Rich. Jordan, Gunzenhausen; B.: Cock & Teirl. VII, 1906, s. 192 (*nachtegal* af Avnbøgblad, jnf. VII, 1907, s. 278); papuanske Golf: *Journ. Anthropolog. Inst. of Gr. Brit. & Irel.* 38, 1908, s. 284.
- 319 [238] TangKr., *Børnerim*, s. 676 (fra Kværndrup).
- B.: Cock & Teirl. VII, 1906, s. 204 (*nachtegal*), en mere kompliceret Form, som sælges af Gadehandlende, er nævnt l.c. VII, 1907, s. 278; Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 214 (*chant d'appel*, *chant du rossignol*); U. (Zips): Gréb, s. 229 (Løgstængel); USA: Densmore, s. 379 (Indianerbørn m. Løgstængel).
- 320 [239] Feilb.*JO* III, s. 323; II, s. 703 m. Henvi-
 til et norsk Legetøj *nyna*.
- 321 Sv.: *Svenska lekar* [note 181], s. 191 (*nunor*); sv.Fi.: Wessman, s. 18 (Tildannen, Navne); T.: *ZVfVkte* XI, s. 59, Marzell 1925, s. 90 (*Mundharmonika*); B.: Cock & Teirl. VII, 1906, s. 206 (*moeneken*), sml. *ibid.*, s. 202 (*noeneken* af Padderokke); smst. VII, 1907, s. 274, jnf. s. 278 (Tildannen, Navne); H.: Heuk., *Woor-denboek*, s. 181 (*piepers*); Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 206; I.: Penzig, *Flora* I, s. 349 (*cannucia pe le pippe*), Pitrè, *Giunchi* I, 1883, s. 413, Nr. 305, 308 (*ciaramedda, lu frauto*); USA: Densmore, s. 379 (Løg); Ny Guinea: *Baessler-Archiv* I, s. 249 (Bambusrør med udskaaet, vibrerende Tunge + Snor som Resonator).

- 322 [240] Tagrøret dannede Grundlaget for den græsk-romerske Rørfløjte *calamus* < gr. kalamos > oldfr. chalemie > mnty. schalmei > ænyd. skalmej(e).
- 323 Sv.: Campbell (Göta.); T.: *ZVfVkte* XI, s. 55, Marzell 1922, s. 52 (Frugtskaal af Agern), Nielsen II, s. 133 (gennemboret Nøddeskal), *Der Oberschlesier* VI, ÅR, s. 482ff.; Ø.: *ZföVkte* V, s. 134 (Valnødskal, efterligner Krageskrig); B.: Cock & Teirl. VII, 1906, s. 199, VII, 1907, s. 269.
- 324 Indledningsstrofen til Æneiden: *Ille ego, qui quondam gracili modulatus avena* hentyder maaske til en lignende Fløjte. – Sv.Fi.: Wessman, s. 18; T.: Marzell 1925, s. 90; B.: Cock & Teirl. VII, 1906, s. 189, og VII, 1907, s. 276ff. (Tildannen, Navne), sml. Ghesquiere II, s. 360; Polen: *Lud* 28, 1929, s. 65; USA: Bergen 1895.
- 325 Sv.: *Svenska lekar* [note 181], s. 191; sv.Fi.: Wessman, s. 17; N.: *Maal og minne*, 1947, s. 31, 47; T.: *ZVfVkte* XI, s. 57f.; kaldes bl.a. Huppeblume (Huppe = Signalhorn) og Trompetenblume (mdtl.medd. af Marzell); Ø.: *ZföVkte* V, s. 134, jnf. *ZVfVkte* XI, s. 57f. (Navne); Swz.: Züricher, s. 35 (m. Litteraturhenv.); B.: Ghesquiere, s. 360; Fr.: Roll., *Fl. pop.* VII, s. 191f., Beauquier, s. 286; Ø.Afrika: *Baessler-Archiv* I, s. 185 (Trompet af Lobelia langongola's hule Blomsterskaft); USA: *44th ann. rep. of the Bureau of Amer. Ethn.*, 1926/27, Washington, s. 379 (Fløjte af Løgstængel), *Amer. Anthropol.* N.S. II, 1909, s. 34 (af Padderokke, Navn).
- 326 T.: *ZVfVkte* XI, s. 55; B.: Cock & Teirl. VII, s. 189; Swz.: *Schw. Archiv* XXII, s. 83.
- 327 [241] *Livet i Klokkergaarden*, s. 134.
- 328 [242] Ingvorsen, s. 183.
- 329 [243] *Hyrdeliv*, s. 67f.
- 330 [244] AxLa, *Fynske Plantenavne*, 79 (o. 1870).
- 331 Sv.: *FFb.*, s. 703 (*kwann-stut* af *Angelica*; *wanj-pipa* ogsaa af Bjørneklostængel), jnf. s. 709f.; Lyttk., *Växtnamn*, s. 488 (*Angelica*); sv. Fi.: Wessman, s. 18f. (*Angelica*, Kørvel, Løvstikke; Tildannen og Navne), Lyttk., *Växtnamn*, s. 488; N.: *Maal og minne*, 1935, s. 151 (*slokepipa* af *Angelica*); T.: *ZVfVkte* XI, s. 59, Marzell 1922, s. 52, Marzell 1935, s. 243, Marzell, *Wtb.*

Kvannpipa eller fadnopipa av stjälken av Angelica archangelica, ur Ernst Manker, De svenska fjällapparna, 1947.

- I, Sp. 308 (*Angelica*), 337f.; Ø.: *ZföVkte* V, s. 133 (Kvan); Swz.: *Schw. Archiv* XXII, s. 83, og XXVII, s. 54; B.: Cock & Teirl. VII, 1906, s. 188 (*Angelica*), VII, 1907, s. 271f. (endv. Bjørneklo, Klaseskærm); H.: Heuk., *Woordenboek*, s. 23; Fr.: Roll., *Fl. pop.* VI, s. 132f. (*Angelica*), Beauquier, s. 138; E.: BrittHoll., s. 283 (*Angelica*); I.: Pitre, *Giuochi* I, s. 414f. (*Anethum foeniculum*, *Arundo donax*); Rusl.: Annenkov [note 183], s. 39; U. (Zips): Gréb, s. 224.
- 332 [245] J.-T., s. 22, 284, jnf. s. 228: *Hundtud* til Mærke (*Sium angustifolium*; Vends.).
- 333 [246] Meddelt til Fr. Knudsen fra Krøjerup i Bromme S. (DFS 1934); Feilb.*JO* III, s. 125, har *rönflöjt* (Silkeb.).
- Sv.: Gustavson (Gotl.); sv. Fi.: Wessman, s. 19f. (Navne, Bastløserim); T.: *ZVfVkte* XI, s. 60ff., og Marzell 1922, s. 50 (Navne, Bastløserim; Litteraturhenv.); H.: Heuk., *Woordenboek*, s. 243; Fr.: Beauquier, s. 110.
- 334 [247] AxLa & Seeb., s. 22.
- Sv.: Gustavson (Gotl.; Hestekastanie); T., Ø., Swz.: *ZVfVkte* XI, s. 54, Züricher, s. 35 – Syrén.
- 335 [248] TangKr., *Børnerim*, s. 677, Feilb.*JO* I, s. 709.

- 336 [249] Tholle, Johs., 1931, i *Nationaltid.*, 17/4 1931; Riisberg Jensen, Ove J., 1947, *Hjertegræs*, København, s. 62f.
- 337 [250] Rostrup, E., 1876, i *Tidsskr. f. populære Fremstill. af Naturvidenskaben*, V. Rk. Bd. III, s. 470), Feilb. I, s. 94 (blærre = slaa Kile ind); se dog Feilb. JO II, s. 463.
- 338 [251] TangKr., *Børnerim*, s. 677, Ingvorsen, s. 183.
- 339 [252] TangKr., *Børnerim*, s. 677; Reimer, *Nordfjn.*, s. 375.
- 340 Litteratur om Drengefløjter. – Sv.: Hyltén-Cavallius, G. O., 1868, *Wärend och Wirdarne* II, Stockholm, s. 457, Allard [note 273], s. 72; Estl.: Söderbäck [note 275], s. 256; sv. Fi.: Wessman, s. 19ff. (Navne); N.: *Maal og minne*, 1919, s. 84, og 1935, s. 71, 150; T.: Marzell 1922, s. 50, Marzell 1925, s. 90f. (Tildannen, Navne), Niessen I, s. 255 (Navne), II, s. 132f. (Tildannen; ogsaa Kastanie, Hassel, Røn, El); Ø.: *ZföVkke* V, s. 135; Swz.: Züricher, s. 35, *Schw. Archiv* XXII, s. 84; B.: Cock & Teirl. VII, 1907, s. 266ff., 272ff. (Navne, Tildannen); Heuk., *Woordenboek*, s. 221; Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 206; Polen: *Lud* 28, 1929, s. 60f.; I.: Pitrè, *Usi*, s. 3 (Oleandergrene); U.: Gréb, s. 3, 9; Balkan: Schneewis, E., 1935, *Grundriss des Volksglaubens und Volksbrauchs der Serbokroaten, Celje Mohorjeva družba*, s. 78f., sml. *Globus* 78, 1900, s. 322 (tjekkiske Børn i Schlesien); Ny Guinea: *Baessler-Archiv* I, s. 248f. (Bambus).
- 341 [253] Feilb. JOT, s. 232, jvf. III, s. 328.
- 342 [254] TangKr., *Børnerim*, s. 678, Feilb. JO III, s. 227.
- 343 [255] *Skattegr.* XII, 1889, s. 30.
- 344 Swz.: Züricher, s. 35; T.: mdl. medd. af Hauptlehrer Jordan, Gunzenhausen (Bayern).
- 345 [256] Kristensen [note 94], s. 65 (fra Aarhusgenen o. 1875).
- 346 [257] Mejborg, R., 1890, *Landsbyskomageren Jonas Stolts Optegnelser*, København, s. 113. – Oehlenschläger, A., 1896–99, *Poetiske Skrifter* I (i Udv. v. F. L. Liebenberg), København, s. 267.
- 347 Et spec. Strengeinstrument af to tørre Hirsestængler beskrevet hos Le Coq [note 169], s. 12 (Fig. 10).
- 348 [258] Hansen, Thorvald, 1934, *Mellem sydfynske Sunde* (DF-m 41), s. 249; Grüner Nielsen, H., 1924, *Læsøfolk i gamle Dage* (DF-m 29), s. 181, Feilb. JO I, s. 137, 512, III, s. 92, 470, Uhrskov, 1924, *Højtid* (Nordsjæll. Folkeliv IV), København, s. 19f., *Loll.-Falsters Samfund*, Jan.-Nr. 1954.
- T.: Niessen II, s. 139f.; Portugal: Urtel, H., 1928, *Beiträge zur portugiesischen Volkskunde*, Hamburg, s. 31 (Canna-Rør). Feilb. JO III, s. 93, anfører en Mængde Henvisninger till Litteratur om dette intereuropæiske Stykke Legetøj (T., H., Fr., Rumænien, I., Portugal).
- 349 [259] J.-T., s. 119; jnf. s. 312, 361 og 356: *Gammelmand, Spaamand* (N. Jyll.), *Røde Ole* (Sdj.), *Mollemand* (Salling); Feilb. JOT, s. 87.
- 350 [260] Feilb. JOT, s. 52; jnf. TangKr. JAT I, 1900, s. 3.
- 351 [261] Feilb. JO II, s. 739 < TangKr., *Børnerim*, s. 118.
- 352 [262] AxLa & Seeb., s. 14 < *Hejmdal*, 12/11 1925.
- 353 [263] J.-T., s. 219, 310.
- 354 [264] DFS 1906/23: 1173, jnf. TangKr., *Børnerim*, s. 118, *Skattegr.* VIII, s. 46.
- Sml. T.: *ZVfVkke* XI, s. 57 (Klinteblomst drejes i Bægeret > *Uhreblume* o. lign. Navne) jnf. Marzell, *Wtb.* I, Sp. 157f., II, Sp. 107f. (Bakke-Nellike), Niessen II, s. 137f.; Et imperativt Navn til Valmue *Dreh dich Waw(e)l* [Kælenavn for Barbara] skyldes, at Børn drejer Blomsten mellem Fingrene (*Bayr. Wtb.* I, s. 559); Ø.: Baumgarten, Aus der Heimat 149 (Okseøje-Kurv drejes + Remse og Elskovsvarsel); E.: Browning I, s. 183, Denham, M. A., 1892–95, *The Denham Tracts. A Collection of Folklore* II, London, s. 376; se ogsaa N.: *Maal og minne*, 1947, s. 43, 46f. (Remse til spaltet og spiralformig oprullende Mælkebøttestængel); Ø. Afrika (Usambara): *Baessler-Archiv* I, s. 184 (Blomsteraks rulles mellem Fingrene + Remse).
- 355 [265a] TangKr., *Børnerim*, s. 474.
- 356 T.: Niessen I, s. 47; B.: Cock & Teirl. VII, s. 177 (fire Rim).
- 357 Sv. Fi.: Wessman, s. 19f., Nordlander [note 140], s. 204; N.: *Maal og minne*, 1918, s. 75ff., 1920, 125f.; T.: *ZVfVkke* IV, s. 74ff. (m. Litteraturhenvisn.), VI, s. 99ff., 295f., VII, s. 62ff., XI, s.

- 6off., Marzell 1922, s. 50f., Marzell 1925, s. 91ff. og Marzell, H., 1936, i *Mitteillungen d. Deutsch. Dendrolog. Gesellschaft.*, s. 177f.; Ø.: *ZVfVkte XI*, s. 60ff., Hörmann, L. von, 1909, *Tiroler Volksleben*, Stuttgart, s. 80; Swz.: *Züricher*, s. 35 (m. Litt.henv.), *Schw. Arch.* IX, s. 59f., XIII, s. 180; B.: *Cock & Teirl.* VII, 1907, s. 270f. (m. Litt.henv.); H.: Heuk., *Woordenboek*, s. 221; Fr.: *Trad. pop.* II, s. 437, XIII, s. 206, 394, XVII, s. 615, Roll., *Fl. pop.* VII, s. 191 (Rim i Forb. m. Mælkebøttefløjte), Rolland, E., 1883, *Rimes et jeux d'enfance*, Paris, s. 348ff., Beauquier, s. 110f.; E.: *Journ. Amer. Folkl.* VIII, s. 82 (Hudersfield); U.: Gréb, s. 4.
- 358 [265b] Feilberg, H. F., 1901, i *Haven*, s. 244f.
- 359 [267] *Hyrdeliv*, s. 124 (viser, om Barnet har *gue smørlyk*), AxLa & Seeb., s. 66, DFS 1906/23: 1171 (Vends.); sml. Feilb.*JO* III, s. 414 (om Smørblomst hvis den holdt mod Husmoders Hage smitter af).
Sv.: Gustavson (Gotl., *har du ätit mycket smör?*); *FFb.*, s. 716 (m. Mælkebøttekurv); N.: *likar du smør?* (mdt.medd. af Fru Grønsberg, Voss); T.: *ZVfVkte XI*, s. 52 (ogsaa m. Engblomme: "har du Smør eller Fedt? Hvormange Pund Smør har du spist?") jnf. Niessen II, s. 137, Marzell 1925, s. 82f.; Swz.: *Züricher*, s. 37; E.: Gutch, E., 1912, *Examples of... East Riding of Yorkshire*, London, s. 30; USA: Bergen 1895, og Newell, s. 108 (*do you like butter?*); sml. Fr.: Roll., *Fl. pop.* VII, s. 195; 3 Pust paa Mælkebøttefnug + Remsen "bats ton beurre! ton beurre n'est pas bon! ton beurre est bon!" (Cubry).
- 360 [268] Rørdam, Valdemar, 1925, "Smørblomst", *Blomstervers*, København, s. 32f.
- 361 [269] Blicher, Steen Steensen, 1856, *Gamle og nye Noveller* 4, København, s. 115. Del af Fortællingen "Baglænds" (knyttes af *Hviinstra* = Hvene), Kamp, J., 1877, *Danske Folkeminder, Eventyr, Folkesagn, Gaader, Rim og Folketro*, Odense, s. 74, jnf. s. 311; Feilb.*JO* III, s. 1179.
- 362 [270] Kamp, J., 1943, *Dansk Folketro* (DF-m 51), s. 117.
- 363 [271] Feilb. *JO* II, s. 477 (sml. Stikord Lykkeningl), og *JOT*, s. 294 (m. Litteraturhenvi- sn.), Brøndum-Nielsen, Johs., 1932, i *Berlingske Tid.*, 9/2 1932. Om Knuder som magisk-erotisk Magtmiddel, se *KUML*, 1956, s. 86ff.
- 364 [272] DFS 1906/23: 282 (Sv. Frederiksen 1925 efter Frk. Joh. Nielsen, Raaglund, f. 1885).
Sv.: Eneström, F. J. E., 1910, *Finvedbornas Seder och Lif*, Halmstad, s. 90, Kamp [note 364], s. 117 (Skaane); T.: *Hwtb.* III, Sp. 1120 (forskell. Elskovsvarsler, Citat fra 1575; Litteraturhenvi- sn.), *Am Ur-quell* I, ÅR, s. 269; Swz.: *Züri- cher*, s. 36, *Schw. Archiv* VII, s. 133; B.: *Cock & Teirl.* IV, s. 135f., jnf. *Wallonia* I, ÅR, s. 73, III, s. 99, og *Teirlinck*, Is., 1930, *Flora magica*, Ant- werpen, s. 261f. (m. *Cyperus*-straa); H.: *Cock & Teirl.* IV, s. 136 *Woordenschat*, ORT, s. 372; I.: Gubernatis, A. de, 1878, *La Mythologie des Plantes* I, Paris, s. 203; Portugal: *La Tradition XVI*, ÅR, s. 15; Kina (Kanton): *Culin, Korean Games*, s. 52.
- 365 [273] Ingemann, B. S., 1853, *Samlede Dramati- ske Digte* V, København, s. 33. Skikken nævnes af Andersen, H. C., 1944, *I Sverige*, Stockholm, 24. Kap. (Dagbogsnotat 6/7 1849), af Ussing, Thv., 1854, *Originale Digte og Fortællinger*, København, s. 134f., Paludan-Müller, F., *Ivar Lykkes Historie* I, København, s. 77, o.a.
- 366 [274] *Hyrdeliv*, s. 121; *Skattegr.* VIII, s. 85 har lign. Kærestevarsel m. Hørstraa.
- 367 [275] TangKr., *Børnerim*, s. 653, sml. Kamp [note 361], s. 69f.
- 368 [276] AxLa & Seeb., s. 49, jnf. Feilb.*JO* III, s. 1137.
- 369 [277] Kamp [note 365], s. 69f.
- 370 Dette Kærestevarsel nævnes allerede af Horaz (65–8 f.Kr.), 1855, *Sermonendichtungen* II, Leipzig, 3, s. 272. – Sv.: Gustavson (ogsaa m. Agurkkærner); T.: Strackerjan, 1909, *Aber- glaube und Sagen aus dem Herzogtum Olden- burg* I, Oldenburg, s. 104; B.: *Cock & Teirl.* VII, s. 177, IV, s. 132f. < *Wallonia* IV, ÅR, s. 50f.; Fr.: *Trad. pop.* V, s. 89, VII, s. 98 (Kirse- bærsten); E.: Dyer [note 50], s. 93, *Folklore Jour- nal* V, ÅR, s. 215; I.: Pitrè, *Arch.* I, s. 237; USA: Bergen, Fanny D., 1896, *Current Superstitions*, Boston & New York, s. 38ff., endv. *Journ. Amer. Folkl.* II, s. 71, og Newell, s. 109 (Antal Kærner i overskaaret Æble = Kærester).

- 371 [278] Feilb. *JO I*, s. 298, III, s. 615; sml. III, s. 531 ("drage Stak"); *Livet i Klokkergaarden*, s. 193. – I den Thott'ske Saml. (4° 1525, 280) findes Citatet *Med Halm kand mand drage straae*; nævnes ogsaa af Moth (s. 846) og af Wessel, J. H., 1785, *Anno 7603*, København, s. 36. Se Vogel-Jørgensen, T., 1940, *Bevingede Ord*, København, Sp. 575 ("trække det korteste Straa").
- Sv.: Gustavson (alm.); B.: Cock & Teirl. IV, s. 137 (m. Litteraturhenvi-; i B., Swz. og I. afgøres metafys. Spørgsmaal); USA: Newell, s. 106. – I Froissart's "Erbelette" (se Mme. Celnart, 1830, *Manuel Complet des Jeux de Société*, Paris, s. 105) hentydes maaske til en Lodtrækning med Straa.
- 372 [279] Boolsen, Johs., 1942, *Stille Verdner*, København, s. 27.
- 373 [280] Møller, J. S., 1940, *Moder og Barn i dansk Folkeoverlevering* (DF-m 48), s. 48, AxLa & Seeb., s. 41.
- 374 [281] Skibsted, Mette, 1947, i *Politikens Magasin*, 2/11 1947, Sp. 3.
- 375 T.: Marzell 1922, s. 53, Marzell, H., i *Hwttb. IX*, Sp. 226 (Kærestevarsel, Antal Løgne, Synder; m. Litteraturhenv.), *Bartsch, Sagen, Märchen und Gebräuche aus Mecklenburg II*, ÅR, Wien, s. 197 (Lykkevarsel), *Schlesw. Wttb. I*, s. 53 (Børneantal, korte Trevler = Pige- og lange Trevler = Drengebørn); Ø.: *ZVfVkte XI*, s. 62 (Løgne), *Tiroler Heimatblätter III*, 1925, s. 11 (Synder); Swz.: *Schw. Archiv X*, s. 36 (Kærester, Leveaar, Løgne, Aar før Bryllup), sml. Züricher, s. 36; E.: *Folk-Lore XXI*, ÅR, s. 91, jnf. Wright, J., 1898, *English Dialect Dictionary I*, London, s. 68fn. (Kærester); I.: Pedrotti & Bertoldi [note 285], s. 288 (Synder); U.: Gréb, s. 11 (Kærester, Smørforraad), Krauss, Sp. 416, 419 (Løgne). – Norsk Ungdom praktiserer et andet Elskovsvarsel med Vejbred: uudsprungne Blomsteraks lægges Jonsok-Aften under Hovedpuden; findes om Morgenens udsprungne Stovdragere, angiver det Svar paa forskellige erotisk betonedede Spørgsmaal. Skikken er ældgammel i Norge og er sandsynligvis ført med norske Kolonister til Færøerne og Shetland, se Høeg, Ove Arbo, 1940, i *Kgl. Norske Videnskabers Selskabs Forhandl. XIII*, Nr. 39, s. 157ff. I E. praktiseres et ganske tilsvarende Blomsterorakel ogsaa med andre Planter (Knopurt, Kodriver, Perikon, Tidsel o.a.), ifg. Folkard [note 295], s. 381, 506, 537, 563.
- 376 [282] DFS 1906/23: 294 (meddelt af Emma Jensen, Kokkedal).
- T.: Perger, A. Ritter von, 1864, *Deutsche Pflanzensagen*, Stuttgart, s. 64, og Niessen II, s. 246 (Hjertegræs); B.: Cock & Teirl. IV, s. 130, 133 < *Wallonia IV*, ÅR, s. 54 ("Græs"), Teirlinck [note 368], s. 277 (Star, Rapgræs); Fr.: *Bulletin de Folklore II*, 1892, s. 214 ("Græs", Robiniablad); E.: Leather, E. M., 1912, *Folklore of Herefordshire*, Hereford, s. 63 (Hejre), Gutch [note 363], s. 32 (Baandgræs).
- 377 [283] TangKr., *Børnerim*, s. 346ff., Feilb. *JO I*, s. 123, II, s. 210, Kamp [note 365], s. 66f., Jørgensen [note 80], s. 148f., *Spectator VI*, 1949, Sp. 17f.
- 378 [284] *Skattegr.* V, s. 72, DFS 1906/23: 2224.
- 379 [285] J.-T., s. 59, 292.
- 380 [286] Kamp [note 361], s. 67f.
- 381 [287] TangKr., *Børnerim*, s. 348f.
- 382 [288] AxLa & Seeb., s. 8 (under Gaaseurt).
- 383 [289] DFS 1906/23: 2224, sml. Feilb. *JO I*, s. 530.
- 384 [290] DFS 1906/23: 972; 2401 (m. Tusindfryd), jnf. TangKr. *JF-m IV*, s. 406, Feilb. *JO I*, s. 243.
- 385 [291] Hansen, Christine, 1927–28, i *Sønderjydske Maanedsskrift IV*, s. 112.
- 386 [292] *Spectator VI*, 1949, Sp. 59 (medd. fra Randbøl S. som Leg o. 1890); smst. V, 1948, Sp. 105.
- 387 [293] TangKr., *Børnerim*, s. 653.
- 388 [294] TangKr., *Børnerim*, s. 348 (fra Aarhusegenen), Feilb. *JO I*, s. 530 og *JOT*, s. 196 (m. Litteraturhenvi.).
- 389 [295] *Spectator VI*, 1949, Sp. 184 (o. 1890).
- 390 [296] DFS 1906/23: 3, 1702 (Ribe), *Sønderj. Maanedsskr.* IV, 1927–28, s. 112.
- 391 [297] Rostrup, E., 1899, i *Danmarks Natur*, København, s. 272.
- 392 [298] *Skattegr.* VI, 1886, s. 67 (fra Flemløse).
- 393 Botanomantiske Remser i Forbindelse med Hvid Okseøje, Tusindfryd o.lign. Kurvblomster er kendt fra hele Europa (se *Germania* 33, 1888, s. 179ff.). Den danske Remsetype, forekommer i næsten samme Ordlyd i andre Sprog,

ogsaa Type 6 er almindelig forekommende; derimod kender vore Børn ikke Remser til Afgørelse af metafysiske Spørgsmaal, saaledes som det er Tilfældet i Udlandet. Foruden de i Danmark gængse Typer benytter andre Landes Børn hyppigt disse Blomster til at afgøre f.Eks. hvad der venter hjemme (Skænd, Suppe o.a.). Antal Tilbedere, Børn engang, Leveaar, hvordan Vejret vil blive, Udvælgen før Leg m.m.

Sv.: Nordlander [note 357], s. 209, *Runa* V, ÅR, s. 74, *Folkminnen och folktaikar* IX, 1922, s. 55, J.-T., s. 58, jnf. Lyttk., *Växtnamn*, s. 1612ff. (*lifvådäa* (1843) = leve-dø?); sv.Fi.: Lyttk., *Växtnamn*, s. 7, *Spectator* V, 1948, Sp. 79; N.: Reichborn-Kjennerud, I., 1933, *Vår gamle trolldomsmedisin* III, Oslo, s. 31, Schüb. II, s. 25; Fi.: Suhonen, s. 104f., 220 ("Leve-dø-Blomst", "Lodblomst", "Ja-og-nej"); T.: *ZVfVkte* VIII, s. 414, X, s. 41, XI s. 63f., Marzell 1922, s. 39, 52, Marzell 1925, s. 88f., Marzell, *Wib.* I, Sp. 965-68 (righoldig!), *Hwtb.* IX, Sp. 817f. (m. Litt.henvisn.); Ø.: *ZVfVkte* XI, s. 58, 63f., Zoder, H., 1924, *Kinderlied und Kinderspiel aus Niederösterreich*, Wien, s. 94; Swz.: Wartmann [note 118], s. 11, Züricher, s. 36, *Schw. Archiv* VI, s. 152, jnf. VII, s. 136; B.: Cock & Teirl. IV, s. 131ff., VII, s. 197 (desuden lign. Tælleremser paa Knapper, Vifteribber, Perlekrans o.a.; Litteraturhenv.); Fr.: *Trad. pop.* X, s. 129, XII, s. 552, XIII, s. 208, XV, s. 586, XIX, s. 348, Roll., *Fl. pop.* VII, s. 52f., 151; E.: *Folklore in England and Amerika*, 1899, ORT, s. 35, *Folkl. Record* IV, ÅR, s. 124 (Irl.), *Funk & Wagnalls Standard Dictionary of Folklore* I, 1950, New York, s. 275; I.: Gubernatis [note 368], s. 204, 266, Pittrè, *Arch.* II, s. 421, V, s. 168, Penzig, *Flora* I, s. 268, Pittrè, *Usi*, s. 260; Rumænien: Frigges, S., 1913, *A Sopronikemet gyermekdal*, ORT, Nr. 237; U. (ty. Sprogøer Zips, Siebenb.): Gréb, s. 10f., Krauss, Sp. 92; Balkan: Abott, G. F., 1903, *Macedonian Folklore*, Cambridge, s. 46; Spanien: Marin, F. R., 1882, *Cantos Populares Españoles* I, Sevilla, s. 123; Tyrkiet: Garnett, Lucy M. J., 1890, *The Women of Turkey and their Folklore* I, London, s. 149 (m. Rosenkronblade, sml. Engelsen, Poul, 1927, *De vanskelige Aar*, København, s. 89); USA: Bergen [note 370], s. 42f., 44f., Bergen 1895; Newell, s. 105f., *Journ. Amer. Folk.* II,

s. 71, XV, s. 113. - Indien: *North Indian Notes ...* [note 273], s. 107 (tælle paa Spær i Hus: Indra, Ram, Jam o.s.v.); Ø.Afrika: *Globus*, 1909, s. 288 (Indsnit i Bananblad berøres + Remse).

394 [299] Franck [note 248] I, 1937, s. 77f.

395 [300] Paulli [note 49], s. 203, Nr. 53, D.

396 [301] Thiele, J. M., 1860, *Danmarks Folkesagn* 3. *Den danske Almues overtroiske Meninger*, København, s. 47; Kamp [note 362], s. 168 (V.Sj.); Reimer, *Nordfyn*, s. 380, UFF top. Saml. 2055 (Aarh. Amt), DFS 1906/23: 620 (Møn), 640 (Bornh.) m.fl.

397 [302] *Social-Demokraten*, 10/5 1950; eller ligger der en ironisk hentydning i Navnene? sml. *Skrædder* (Brøndsel: Viborg [note 85], s. 162) og *Bejler* (Burre-Snerre: Paulli [note 49], s. 167), der ligesom Mælkebøttefnug let hæfter ved Tøjet.

398 [303] Rosenhoff [note 29], s. 19f.

399 [304] Alsted, Peter, 1932, *Heden og Haven*, København, s. 60f.

400 [305] Larsen, Lauritz, 1943, *Billeder fra Barn-dommens By*, Stege, s. 55.

401 [306] Barfod, Thorkil, 1917, *Det evige Foraar*, København, s. 39f.

402 [307] Andersen [note 32], s. 202, UFF top. Saml. 2055.

403 [308] *Skattegr.* V, 1886, s. 172 (fra Fredericia).

404 [309] *Skattegr.* II, s. 95, TangKr. DS IV, s. 607, DFS 1906/23: 1171.

405 [310] Andersen [note 32], s. 202, *Skattegr.* V, s. 72.

406 [311] DFS 1906/23: 1035 (Svendborgegnen).

407 [312] Tholle [note 176], s. 139; AxLa, *Fynske Plantenavne*, s. 84.

408 [313] Kamp [note 362], s. 168, Andersen [note 32], s. 202, DFS 1906/23: 2398 (Koldingegnen).

409 [314] TangKr. DS IV, s. 607, Andersen [note 32], s. 202, *Skattegr.* II, s. 95.

410 [315] Kamp [note 362], s. 73.

Sv.: Gustavson; N.: *Maal og minne*, 1947, s. 30f., 37; T.: Böhme, s. 427, *ZVfVkte* XI, s. 55 (Havrekærner), 58, Marzell 1922, s. 52f., Marzell 1925, s. 86, *Hwtb.* V, Sp. 1438f. (m. Litt.

- henvi-), Niessen II, s. 137, *Bayerland XVII*, 1906, s. 602; I sine "Tischreden" (Weimarer Ausg.) sammenligner M. Luther 1531 med Løvetandsfnug, som Børnene puster i Vinden; Swz.: Wartmann [note 118], 1874, s. 22; B.: Cock & Teirl. IV, s. 134, 136, 140, Pauwels, s. 148f. (Navne); H.: Pauwels, s. 149; Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 208, XVII, s. 595, XIX, s. 155, XX, s. 18, 196, XXIV, s. 426, XV, s. 592; Roll., *Fl. pop.* VII, s. 189ff.; E.: Folkard [note 295], s. 309, Gutch [note 359], 1901, s. 61, jnf. Browning I, s. 100 (*blow-ball, clocks, fortune-teller*); I.: Penzig, *Flora I*, s. 484, og Pedrotti & Bertoldi [note 285], s. 397 (Navne); USA: Bergen [note 362], s. 49, Bergen, Fanny D., 1899, *Animal and Plant Lore*, Boston, s. 103, Newell, s. 108.
- 411 T.: Niessen II, s. 136; B.: Cock & Teirl. VII, s. 198; Swz.: Züricher, s. 37; E.: Gutch [note 363], s. 31 – alle med Forsikringen: "Næderne brænder ikke denne Maaned (el.: efter idag)!" (sml. Feilb. *JO II*, s. 712). Besværgelser mod Nælde-: *Korrespondenzblatt Schweiz. Gesellsch. f. Vkke IV*, ÅR, s. 15, Hunt, R., 1881, *Popular Romances of the West of England*, London, s. 414.
- 412 [316] Sporestøvets Udtømmning ligger til Grund for de i Danm., Norge og Sverige gængse Folkenavne med *fis* som Præ- eller Suffix (se J.-T., s. 137, 317) jnf. Plantens botaniske Slægtsnavn *Lycopodium (lycos + perdo)* og oldnord. *fisa*, fjærte (*Deutsch. Wörterb.* III, ÅR, s. 1691).
- 413 [317] Kamp [note 361], s. 175; Feilb. *JO III*, s. 972, *Hyrdeliv*, s. 125, *Aalb. Stiftstid.*, 30/10 1949; sml. Andersen, Lars, 1918, *Folkesagn og Folketro i Ods Herred*, København, s. 26: Ellefolk gør Belurer blind med Svampens Sporestøv.
- 414 [318] J.-T., s. 317.
Sv.: J.-T., s. 137 (*blindsvamp, -mjöl*); T.: *Hwtb. I*, Sp. 1485; jnf. *ZVfVkke XI*, s. 52 (Ø.), 56 (*Meis-Pfeifla* [lille Mospibe] m. Hjortetroffel); B.: Paque, s. 289 (*peerdeblind*), 305 (*poefblazen*); E.: Gregor, W., 1881, *Notes on the Folk-lore of the Northeast of Scotland*, London, s. 148, Brittholl., s. 50f., 338, 383f., 391 (*puffball, pluff, blind-buff* o.a.), sml. Folk-Lore XX, ÅR, s. 343 (ulykkesbringende at sparke til Støvbold); USA: *Journ. Amer. Folkl.* XIC, s. 177ff. (*devil's snuff*), Bergen [note 414], s. 120.
- 415 [319] Lange, Axel, 1938, i *Berlingske Aftenavis*, 7/5 1938.
- 416 [320] J.-T., s. 124, 313.
- 417 Planten kaldes alm. *Lusbluema* o.lign. i T., Swz. og B. (Marzell [note 34], s. 86, jnf. Marzell 1925, s. 86; Pauwels, s. 155). Det svenske Slægtsnavn *maskros* hentyder ogsaa til Billers og Larvers Tilstedeværelse i Blomsterne (Lyttk., *Växtnamn*, s. 116f. – En mere udbredt Opfattelse i Fr., T., H. og B. er, at Børn, der leger med Mælkebøtte, gør sig vaade om Natten, jnf. det alm. fr. Navn *pissennit* [*Trad. pop.* XXIII, s. 450, Pauwels, s. 128–133, Heuk., *Woordenboek* (pissbloem o.lign.); se endv. Schurter [note 291], s. 8ff., og iøv. især s. 77–80, 100–103, 112. Plantens urindrivende Egenskab omtales af Paulli [note 50], s. 204, Nr. 54, I.
- 418 [321] J.-T., s. 334, Feilb. *JOT*, s. 293, DFS 1906/46: 833.
- 419 [322a] *Skattegr.* VIII, 1887, s. 43, Kamp [note 361], s. 48.
- 420 [322b] Feilb. *JO III*, s. 274.
- 421 [323] Reimer, *Nordfyn*, s. 524, *Hyrdeliv*, s. 122; Christophersen, Marie, 1923, *Fra Hedeboegnen* (DF-m 26), s. 158, DFS 1906/23: 3092.
- 422 Sv.: Gustavson; N.: *Maal og minne*, 1947, s. 60; T. og Ø.: *ZVfVkke XI*, s. 60 (Svaleurtsaft), 63; Swz.: Rochholz [note 141], s. 180; USA: Bergen [note 362], s. 102.
- 423 [324] TangKr. *DS IV*, s. 593; samme Tro er ogsaa knyttet til andre Vaarblomster: Feilb. *JO I*, s. 79 (Anemone), Reimer, *Nordfyn*, s. 523 (Tusindfryd), TangKr. *DS IV*, s. 621 (Viol), m.fl.
- 424 [325] Kamp [note 361], s. 177 (Loll.), Kamp [note 361], s. 50 (Bogø); Reimer, *Nordfyn*, s. 435, 557, Strange [note 310], s. 198 (Falst.), DFS 1906/23: 2364, 2494 m.fl. Se Kristensen, K. L., 1944, "Paaskemorgens Æble", *Mindets Træ*, København, s. 49f. – Johs. Tholle nævner denne Praksis 1937 (*Aarbøger udg. af Hist. Samf. for Aarb. Stift XXX*, s. 155) som *en Skik, der er uhyre udbredt endnu* (?).
Marzell, H., i *Hwtb. I*, Sp. 519f. (m. Litteraturhenvi-). Jnf. *Schw. Archiv XIV*, s. 173 og *Trad. pop.* XXVI, s. 347.
- 425 [326] Tang Kristensen [note 91], s. 73.

- 426 [327] Reimer, *Nordfyn*, s. 371, jnf. Kamp [note 365], s. 46: Firkløver lagt i Barnets første Bog gør det lærenemt (Bogø).
- 427 [328] *Hyrdeliv*, s. 123.
- 428 Et (tilfældigt) Firkløverfund er et Lykkevarsel i hele den vestlige Verden (se *Hwtb.* IV, Sp. 1448f. (m. Litteraturhenvi- sn.)).
- 429 [329] DFS 1906/46: 624 (indsendt 1919 fra Borre).
- 430 [330] DFS 1906/23: 3335 (Havetoft).
- 431 [331] DFS 1906/23: 3.
- 432 Sv.: Gustavson (Syrrenblomst m. 4-delt Krone kaldes lyckablade, m. 3-delt olyckablade); T.: *Opplner Heimatblatt* II, 1926, Nr. 4; Blomsten spises som lykkebringende (medd. af Marzell); Fr.: *Trad. pop.* XV, s. 211 (Primulablomst m. 7 Kronflige spaar Bryllup).
- 433 [332] *Hyrdeliv*, s. 591. (m. Variationer), Feilb. *JO* III, s. 341, TangKr., *Børnerim*, s. 342.
Sml. Marzell 1925, s. 84 (lign. Leg m. Hak i Hasselkæp).
- 434 [333] Feilberg [note 153], s. 323ff., sml. sm. *JO* II, s. 632, øv. og s. 633 (Tørv).
- 435 [334] Reimer, *Nordfyn*, s. 453, Uhrskov [note 351], s. 22, Møller, J. S., 1933, *Fester og Højtider i gamle Dage* II, København, s. 282f. (NV.Sj.); Nødder og Æbler var ogsaa Børnenes Jule- og Nytaarsgave: *Fra Dansk Folkemindesamling* VI, 1938, (DF-m 44), s. 135, 137 (S.Slesv. o. 1860).
- 436 [335] Feilb. *JO* I, s. 236, *Livet i Klokkergaarden*, s. 127; sml. den i Nutiden meget populære Skik at klunse, d.e. at gætte Antal Tændstikker o.a. i lukket Haand.
Andree skriver i *Ethnogr. Parall. u. Vergl.* II, 1889, s. 104: *Under "Paar oder Unpaar" gehört zu den Hazardspielen und ist sehr alt. Die alten Ägypter kannten es bereits und als ludere par impar war es bei den Römern verbreitet.* Se ogsaa Tylor, Edw. B., 1879, i *The Fortnightly Review* XXV, s. 737. — Sv.: *Runa*, 1849, s. 38; Gustavson; T.: Rochholz [note 141], s. 424, *ZVfVkte* XI, s. 51 (*gråd-ungråd*, tjekk. *suda licha*), Niessen II, s. 143 — alle m. Bønnefrugter; Balkan: *ZVfVkte* VIII, s. 70; Swz.: Züricher, s. 37 (Bønne); I.:

Fyrkløver av vitkløver (Trifolium repens).
Foto: KEBman, Wikimedia Commons.

- Pitrè, *Arch.* II, s. 542, XII, s. 458; Pitrè, *Giouchi* I, s. 128 (Mandler, Lupinfrø o.a. Frugter).
- 437 [336] Ussing, Henrik, 1926, *Det gamle Als*, København, s. 178f., Feilb. *JO* I, s. 452, II, s. 720, se ogsaa I, s. 15 (agn i Hænde), 625 (m.fl. Varianter); Møller [note 435], s. 283 (NV.Sj.).
- 438 [337] *Da. Stud.*, 1940, s. 154, *Sønderj. Maanedsskr.* 18, 1941, s. 16, jnf. Feilb. *JO* I, s. 625, *JOT* s. 217.
- 439 [338] Reimer, *Nordfyn*, s. 598 (o. 1870), Schmidt, Aug. F., 1940, i *Da. Stud.*, s. 155 (Koldingegnen o.a.St.), sml. Feilb. I, s. 625, III, s. 677 og *JOT*, s. 217.
- 440 [339] Knudsen [note 177] (Leg o. 1905), jnf. *fippe, fiple*, berøre med Fingerspidserne, røre ved en Genstand: Molbech, C., 1841, *Dansk Dialect-Lexicon*, København, s. 112, *Ordb. da. Sprog* IV, 1922, Sp. 1022; Feilb. *JO* II, s. 630.
- 441 [340a] Jnf. Ussing [note 437], s. 179, og Feilb. *JO* I, s. 94, samt Molbech [note 440], s. 42.
Legge, der temmelig nøje svarer til den danske "at hjortes" og "Nødder-i-Hænde", er vidt udbredt Dele; Sv.: *Runa* VIII, ÅR, s. 38, Hazellius, ÅR, i *Samfundet för Nordiska Museets Främjande* IV, s. 18; I.: Pitrè, *Arch.* I, 629, Pitrè, *Giouchi* I, s. 72; Afrika: *Globus*, 1909, s. 302 (gule Natskyggefrugter, Wadschagga-Stammens Børn i Ø.Afrika), *Zeitsch. f. Ethn.* XLIII,

- 1911, s. 870 (Jordnødder i Krukke; Sudan); Ny Guinea: *Baessler-Archiv* I, s. 248 ("Frugter"), sml. *Reports of the Cambridge ...* [note 211], s. 314; Korea, Japan, Kina: Culin, *Korean Games*, s. 49 (Fyrretræsfrugter). – "Spille Fip": *Trad. pop.* XI, s. 50, jnf. XVI, s. 60; Pitirè, *Arch.* III, s. 514. – Forskellige ty. Nøddeløge: Niessen II, s. 133f., *Lippischer Kalender*, 1930, s. 91f., *Volkstum und Heimat. Karl Wagenfeld zum 60. Geburtstage vom Westfälischen Heimatbunde*, 1929, Münster, s. 132–43.
- 442 [340b] Feilb. *JO* I, III.
- 443 [341] Arkivar Ellekilde, 1944, i *Berlingske Aftenavis*, 4/4 1944.
- 444 [342] *Social-Demokratens Kronik*, 2/3 1950; om Bindebreve: Feilb. *JO* I, s. 75; Tang Kristensen, E., ÅR, *Danske Bindebreve* (Sprog og Kultur II), s. 129ff.
- 445 [343] Nemnich, P. A., 1797, *Waaren-Lexicon in 12 Sprachen*, Hamburg, s. 2065; Hornemann [note 303], s. 310. Om Vintergæknavnet contra Sommergæk, se H. C. *Andersens Brevveksling med Edvard og Henriette Collin* V, 1933/36, København, s. 289f., hvor Grundlaget for Eventyret *Sommergækken* (1863) kommenteres.
- 446 [344] Gækkebrevsskikken nævnes af St. St. Blicher (f. 1782), Grundtvig (f. 1783) og Ingemann (f. 1789), men ikke af Oehlenschläger (f. 1779) og Heiberg (f. 1791), der begge var opfødte i københavnske Borgerhjem.
- 447 [345] Om Gækkebreve og -vers, se f. Eks. TangKr., *Børnerim*, s. 160ff. (Nr. 1501–1516), Kamp [note 361], s. 189f., Andersen [note 32], s. 164f., Reimer, *Nordfyn*, s. 605ff., og Feilb. *JO* I, s. 447.
- Den nærmeste Parallel til den danske Gækkebrevsskik er en i E. til St. Valentinsdag (14. Febr.) knyttet Børnepraksis, se Hole, C., 1943–44, *English Custom & Usage*, London, s. 33ff. (Postkort sendes, Børn faar Gaver, primitiv Poesi).
- 448 T.: *ZVfVkte* XI, s. 54, Marzell 1922, s. 53f., *Schlesw. Wtb.* III, s. 785; ogsaa med Kejserkroneblomst (mdtl. medd. af Marzell); Swz.: Züricher, s. 36 (ogsaa m. Haslens Hanrakler).
- 449 [346] Ingvorsen, s. 44.
- 450 Sv.: Campbell, Gustavson; T.: Marzell 1922, s. 49, og Marzell, *Wtb.* I, Sp. 380 (m. Citat fra Brunfels 1532); Ø.: *ZföVkte* V, s. 134, jnf. *ZVfVkte* XI, s. 57; Swz.: Züricher, s. 37 (m. Burre-Snerre); B.: Cock & Teirl. VII, s. 194f.; Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 205 (Burre-Snerre), 210, Sébillot, s. 525, Roll., *Fl. pop.* VII, s. 134; E.: Brittholl., s. 241, Browning I, s. 140 (Burre-Snerre); I.: Penzig, *Flora* I, s. 44.
- 451 T.: *ZVfVkte* XI, s. 58; B.: Cock & Teirl. VII, s. 198.
- 452 [347a] Feilb. *JOT*, s. 180.
- Sml. T.: Marzell, *Wtb.* I, Sp. 1203ff. (Dyre-Navne); Swz.: Züricher, s. 37 (Hyrdetaske gives til Barn + Narreraab); Fr.: Roll., *Fl. pop.* VI, s. 245f. (Frugt af Burre-Snerre trykkes paa Barns Tøj – "det er Lus!").
- 453 Sv.: Gustavson; T.: Böhme, s. 429 (Kirsebærsten), *ZVfVkte* XI, s. 50; Ø.: *ZföVkte* V, s. 134 (Kirsebærsten), jnf. *ZVfVkte* XI, s. 56f.; B.: Cock & Teirl. VII, s. 194 (Kirsebærsten).
- 454 T.: Marzell [note 34], s. 86 (*Lichterblume, Laterne; Teufelslicht ausblasen*), jnf. Marzell 1922, s. 52, og Marzell 1925, s. 85, *ZVfVkte* XI, s. 57f., 225; Niessen I, s. 185 (Navne); Ø.: *ZföVkte* V, s. 134 (*Licht ausblasen*); Swz.: Züricher, s. 38, *Schw. Archiv* XXII, s. 83; U. (Zips): Gréb, s. 7.
- 455 [347b] TangKr. *JF-m* IX, s. 76.
- 456 [348] *Hyrdeliv*, s. 162; Feilb. *JO* II, s. 632; maaske ogsaa brugt som Strafi Leg (l.c.).
- T.: Marzell 1922, s. 53 (m. Hyrdetaske-Frugtstand + Narrenavn), sml. Marzell 1925, s. 83f. (m. Eng-Rævehale og andre Græsaks; *ich lehre dir das Singen, Lerchenpfeifen*); Swz.: Züricher, s. 37 (Hjertegræs), *Schw. Archiv* XXII, s. 163 (Rajgræs-Aks; vedkomm. skal lære *Chèsmässe*, at lave ost); B.: Ghesquiere, s. 439 (*muizen muilbanden* m. to Græsstraa); Fr.: Beauquier, s. 276 (Hjertegræs; *je vais te faire un panier*); U. (Zips): Gréb, s. 7 (Hjertegræs, "véd du, hvordan Fuglene lærer at synge?").
- 457 [349] *Skattegr.* V, s. 74, XII, s. 159.
- 458 [350] Feilb. *JO* I, s. 715, II, s. 468; AxLa & Seeb., s. 51.
- 459 Sv.: Gustavson (alm.); T.: *Elsäss. Wtb.* I, ÅR, s. 69, 486, II, s. 951 (Navne, især sammensat

- med Lus); Filten i Hybenet kaldes Juckpulver (mdtl.medd. af Marzell); Swz.: *Schweizerisches Idiotikon* IV, ÅR, s. 1469, Züricher, s. 37; Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 211, Roll., *Fl. pop.* V, s. 232, 239 (Navne); E.: Browning II, s. 187, BrittHoll., s. 304; I.: Penzig, *Flora* I, s. 413.
- 460 Sv.: Gustavson; T.: *ZVfVkte* XI, s. 55; Aks af Gold Byg (*Hordeum murinum*), *Schliefhansl*, anbringes i Persons Ærmegab, hvorfra det efterhaanden arbejder sig op til Armhulen, endv. lægges Burrer i Seng (Bayern, mdtl. medd. af Dr. Marzell); Ø.: *ZföVkte* V, s. 134 (*Hansl schliaf*; ogsaa m. Tranehals-Frugter), sml. *ZVfVkte* XI, s. 55 (Rugaks); B.: Cock & Teirl. VII, s. 191, Ghesquiere, s. 440; Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 206; USA: Bergen 1895 (forskellige Græsstraa).
- 461 Sv.: Gustavson (Smål.); T.: *ZVfVkte* XI, s. 63 (Eng-Rævehale), Marzell 1925, s. 83 (Eng-Rot-tehale) og Marzell, *Wtb.* I, Sp. 227 (Eng-Rævehale).
- 462 USA: Bergen 1895 (Græskarblomst).
- 463 [351a] Knudsen [note 177] (Langel.), Reimer, *Nordfyn*, s. 458f., FeilbJO III, s. 1153 (Ribe, 1840-49).
- 464 T.: *Die Religion der alten Deutschen* I, 1890, München, s. 32, 35 (i "Klopfnächte"), jnf. Geiger, Paul, 1936, *Deutsches Volkstum in Sitte und Brauch*, Berlin, s. 139, Reinsberg-Düringsfelt, Otto von, 1863, *Das festliche Jahr*, Leipzig, s. 358f. – Sv.: Gustavson (Korkprop gnides mod Vindue).
- 465 [351b] TangKr., *Bornerim*, s. 667, *Skattegr.* II, s. 141, VI, s. 238.
- 466 [352] TangKr., *Bornerim*, s. 667.
Rumænien: mdtl.medd. af Hauptlehrer Jordan, Gunzenhausen (Bayern) (som Nytaarsspøg).
- 467 [353] Ingvorsen, s. 181.
- 468 [354] *Ekstrabladet*, 10/6 1949.
- 469 [355] Knudsen [note 177] (fra Jyll. 1918).
- 470 [356] Thott 4^o710, 55b ("kemppe blat"); J.-T., s. 173f., 326 < Fries, E., 1865, *Jemförelse mellan inhemska växternas namn i Skandinaviska och Engelska folkspråken*, ORT: S.I.; sml. AxLa, *Fynske Plantenavne*, s. 115, og AxLa & Seeb., s. 40f., Feilb.JO II, s. 149, 297.
- 471 [357] Feilb.JOT, s. 263, *Spectator* V, 1948, Sp. 106.
- 472 [358] J.-T., s. 25, 285; Feilb.JOI, s. 664.
- 473 [359] Rohmann [note 109], s. 115ff., *Skattegr.* VI, s. 205f. *Munke*-Navnet er iøvrigt til-lagt en Mængde Planter med hoveddanned Blomst(erstand) paa et nøgent Skaft, se J.-T., Registeret, og Lange, Johan, 1959, *Ordbog over Danmarks Plantenavne* I, København, Sp. 123, 304, 778f., 801; Joh. Lange mener, at alle disse Planter er blevet brugt til at *slaa Kæmpe* med, og at Munk har Betydningen 'tung Hammer', munke 'slaa, prygle'.
- Sv.: *Runa* V, 1845, s. 54, Lyttk., *Växtnamn*, s. 185f., jnf. s. 1541f., 1650 (*kampegäs* kan for *Plantago media*'s Vedkommende føres tilbage til 1642; lign. Navne til Eng-Rottehale skyldes aabenbart samme Leg; en Variant af Legen med sidstnævnte Planter Aks, kaldet *rivaler*, er beskrevet af Pipping, Hugo, 1914, i *Svenska Studier tillägnade Gustaf Cederschiöld*, Lund, s. 143. Paa Åland har Kamplegen navngivet *Plantago media ryssar och turkar* (Liro, J. L., 1915, i *Acta Soc. Pro Fauna et flora Fennica* Vol. 40, Nr. 4, s. 25); N.: Schüb. I, s. 603, Høeg [note 375], s. 157 (*slå kjempe, slå svenske*); T.: Niessen II, s. 138 (Trier, Rhinlandet); i Ostpreussen. og ty. Baltikum kaldes Planter *Soldaten(-blume)* som Følge af en tilsv. Leg (medd. af Marzell); E.: BrittHoll., s. 285 (udförl. Beskriv. af Legen) og Browning I, s. 174ff. (*cock-fighters, soldiers, French-and-English-soldiers, Carl-Doddie, kemps* o.a.); Wright daterer Legen *striking kemps* tilbage til 1822 (*The English Dialect Dictionary*, 1898-1905, III, s. 417, V, s. 816); USA: *Journ. Amer. Folk.* X, s. 53 (*soldiers*), VIII, s. 331, IX, s. 272 (Iroquois-Indianere) og Bergen 1895 omtaler en analog Leg *violet-fighting*, hvor Blomsterstænglerne to og to kædes sammen og Parterne trækker hver sin Vej indtil den enes Blomst mister "Hovedet", jnf. Viol-Navne som *chicken-fighters, fighting-cocks* og det indianske *takeah-noon-wi-tahs*, 'to i hinanden indfiltrede Hoveder'. Denne Leg praktiseres i hele USA, Kanada, Korea, Japan og Kina, se Culin, *Korean Games*, s. 55f. (m. Navne paa Viol og Leg, der for Kinas Vedkommende nævnes i en Ordbog 1815). – Det i middelalderlige Glossarier

anførte Navn *herba Martis* kan baade hentyde til Vejbreeds tillagte saarlægende Evner og til Kamplegen (Fischer, H., 1929, *Mittelalterliche Pflanzenkunde*, München, s. 279).

- 474 [360] Knudsen [note 177] (fra Sj.). Ogsaa spillet med Krakmandler (*Morgenbladet*, 22/12 1929 (Sj.)); jnf. Reimer, *Nordfyn*, s. 542, TangKr. *JF-m* IV, s. 406: Fund af to Kærner i een Nød eller Mandel er et Lykkevarsel. Filippine er fr. gennem ty. *Vielliebchen*.
- 475 Alm. i Sv. (Gustavson) og T. (mdtl.Medd); *Deutsch. Wtb.* XII, ÅR, Sp. 241f. Filippine fra fr. gennem ty. *Vielliebchen*; Legen kendes i Turkestan og formentlig i hele Centralasien (Hjuler, A., ÅR, i *Dania* VIII, s. 51), en eng. Parallel er nævnt af Hole [note 447], s. 35.
Sv.: *Svenska lekar* [note 181], s. 186; Swz.: *Schw. Archiv* XXII, s. 85; B.: Cock & Teirl. VII, s. 201, jnf. s. 200, Ghesquiere, s. 469f.; Polen: *Lud* 28, 1929, s. 68f.; I.: Pitre, *Giuchio* I, s. 396.
- 476 [361] Meddelt til Fr. Knudsen som leget i Haslev 1910 (DFS 1934); *Landet*, 21/10 1948 (m. Tegn.).
- 477 [362] TangKr., *Børnerim*, s. 591 (medd. fra Særsløv), *Skattegr.* IV, s. 13.
Sv.: Gustavson (Gotl.).
- 478 Sv.: *Jämten*, 1927, Östersund, s. 168; Fi.: Rosenström, H., s. 64; sv.Estl.: Klein [note 267], s. 342; Isl.: Knudsen [note 179].
- 479 [363a] Knudsen [note 179] (o. 1880).
- 480 [363b] Feilb. *JO* III, s. 1134, *JOT*, s. 178.
- 481 T.: *ZVfVkte* XI, s. 50 (*Schnupftabaksdose*); Swz.: Züricher, s. 35 (*Öpfelschloss*; jnf. *Schw. Archiv* VI, s. 45); B.: Cock & Teirl. VII, s. 178 (*Brugge-en-Gent, duivelsbete, sluitappel*); Fr.: *Trad. pop.* VIII, s. 154 + Tvl. III, XIII, s. 211 (*quartiers de roi*).
- 482 [364] Meddelt af Museumsinsp. Henning Henningsen (leget i Nyborg Realskole o. 1920). Bang, V., 1829, *Latinskoleliv og Studenterliv*, København, s. 78, 90, nævner at en Rektor i Schwaben i Løbet af et halvt Aarhundrede uddelte bl.a. 911 "Hovednødder", 527 Stokkeslag og 7905 Ørefigner; 777 Gange havde han ladet Disciple knæle paa Ærter og 613 Gange paa et Stykke trekantet Træ.

När man knäcker en hasselnöt eller krakmandel och hittar en dubbelkärna kan man spela filipin. Foto: Fredrik Tunón.

- U. (Zips): Gréb, s. 94; i T. skal Ærter forhen have været lagt i Sko før religiøs Bodsgang (mdtl.Medd.).
- 483 [365] Hansen [note 348], s. 255; sml. *Fynsk Hjemstavn* 7, 1934, s. 35ff.
- 484 [366] Sml. Feilberg [note 152], s. 326 (som Hyrdrengenes Fyrtøj).
- 485 Swz.: Züricher, s. 33; B.: Cock & Teirl. VII, s. 207 (Visse-Bælge); Fr.: *Trad. pop.* XIII, s. 211 (ogsaa Springagurk).
- 486 [367] Hansen [note 74], s. 50.
- 487 Om Straa, Tagrør til Sæbeblæsnings: N.: *Maal og minne*, 1935, s. 149; T.: *ZVfVkte* XI, s. 55, Niessen II, s. 138, – her som i B. (Cock & Teirl. V, 1905, s. 233) er Straaets ene Ende korsvis udfillet til Støtte for Boblen; Ø.: *ZföVkte* V, 135; Swz.: Züricher, s. 32.
- 488 Sml. Heuk., *Woordenboek*, s. 236 (*Silene*-Navne: *Jan-trek-den-broek-uit-en-an, broek-trekkertje*).
- 489 [375] "Surampfele und Surchrut. Ein Rest aus der Sammelstufe d. Ureinwohner der Schweizeralpen", 1911, *Neujahrsblatt der Naturforsch.*

- Gesellsch. in Zürich*, s. 28 pp. 4°. Sml. sm. Forf., "Die ältesten Nutz- und Kulturpflanzen", 1917, *Vierteljahrsschrift d. Naturforsch. Gesellsch. in Zürich* 62, s. 80–102.
- 490 [368] *Buch der Natur* (Franz Pfeiffer's Udg.), 1861, Stuttgart, s. 324.
- 491 [369] Se Höfler, Max, 1908, *Volksmedizinische Botanik der Germanen* (Quellen und Forschungen z. deutsch. Vlkde Bd. 7), Wien, s. 41f., 45f.
- 492 [370] Höfer, Matth., 1815, *Etymologisches Wörterbuch der in Oberdeutschland vorzüglich aber in Österreich üblichen Mundart* II, Linz, s. 306.
- 493 [371] Brunfels, O., 1534, *Kreüterbuch contrafayt vollkummen ...*, Strassburg, s. 229.
- 494 [372] Skautrup, P., 1927, *Et Hardsyselmål* I, København, s. 147; sml. *Zeitschr. f. Ethn.* 43, 1911, s. 830.
- 495 [373] Densmore, s. 320.
- 496 [374] Hahn, Ed., 1911, i *Zeitschr. f. Ethn.* 43, s. 829ff., jnf. note 5.
- 497 [376] Schüb. I, s. 589f.
- 498 [377] Höfler [note 495], s. 27f.
- 499 [378] Maurizio, A., 1917, *Die Getreidenahrung im Wandel der Zeiten*, Zürich, s. 121, 126.
- 500 [379] Höfler, Max, 1914, "Engelbrot (Not- und Hungerbrot)", *ZföVkte* XX, Særtryk s. 4.
- 501 [380] Marzell 1925, s. 72f., og Marzell [note 95], s. 14ff.
- 502 [381] Jensen [note 148], s. 64; sml. s. 249 to sidste Vers.
- 503 [382] Rørdam [note 3], s. 10.
- 504 [383] Plischke, Hans, 1936, i *Nachrichten v. d. Gesellsch. d. Wissensch. zu Göttingen, Phil.-Hist. Klasse, Fachgruppe 2*, N.F. Bd. 2, Nr. 1.
- 505 [384] Om hele Spørgsmaalet Lege og Legetøjs Vandringer og Udbredelse kan henvises til Tylor [note 431], s. 735–747, og Tylor, Edw. B., 1880, i *Journ. of the Anthropolog. Inst. of Gr. Britain and Ireland* IX, s. 23–31.
- 506 [385] *Schw. Archiv* XX, s. 339f., XXII, s. 33.
- 507 [386] Uhrskov, A., 1939, *Handel, Haandverk, Fiskeri*, København, s. 172; *ZVfVkte* XXIV, s. 19 (16. Aarh.); Schüb. I, s. 356 (m. Litteraturhenvi-
sen.).
- 508 [387] Phillip, R., 1838, *Skaberens Verk. Et naturhistorisk, og med Hensyn til Huusraad, legevildenskabeligt Ugeblad*, København, s. 137.
- 509 [388] Kristensen [note 91], s. 68f.
- 510 [389] Høeg [note 375], s. 157ff.
- 511 [390] Browning I, s. 175f.
- 512 [391] *Da. Stud.*, 1940, s. 154f.
- 513 [392] Se Zingerle, I. von, 1868, *Das deutsche Kinderspiel im Mittelalter*, Wien, s. 32f. (m. Citat af Retsdokument fra 1403), Böhme, s. 185, og Cock & Teirl. IV, 1904, s. 144ff.
- 514 [393] Culin, *Korean Games*, s. 52f.
- 515 [394] *Hwtb.* II, Sp. 893, Marzell 1925, s. 74–82, *ZVfVkte* XI, s. 341 (m. Litt.henv.).
- 516 [395] *Da. Stud.*, 1928, s. 54–76, 1932, s. 33–56, 1944, s. 1–38, især s. 13 og s. 21ff.
- 517 [396] *Schw. Archiv* IX, s. 10f.
- 518 [397] Feilb. *JO* III, s. 456f.
- 519 [398] Petersen, Henry, 1876, *Om Nordboernes Gudedyrkelse og Gudetro i Hedenold*, København, s. 83.
- 520 [399] TangKr. *JA* I, s. 73f., Feilb. *JO* I, s. 446, Kamp [note 366], s. 163, 167.
- 521 [400] Her citeret efter Böhme, s. 185, Nr. 912.
- 522 [401] Goethe, J. W. von, 1885, "Faust", *Samtliche Werke* III, Stuttgart, I. Teil, s. 307.
- 523 [403] Nordhagen, R., 1947, i *Maal og minne*, s. 31.
- 524 [404] BrittHoll., s. 277.
- 525 [405a] Marzell, *Wtb.* I, Sp. 309, 337f; *Schornsteinfeger* af Vejbredaks stukket i Konvalstængel: Militzer, Max & Schütze, Th., 1953, *Die Farn und Blütenpflanzen im Kreise Bautzen*, Bautzen, s. 215.
- 526 [405b] *Schw. Archiv* XXII, s. 164.
- 527 [406] *FFb.*, s. 707, *Budkaulen* VIII, 1929, s. 16.
- 528 [407] Niessen I, s. 231, Marzell, H., 1951, *Himbelsbrot und Teufelsleiter*, München, s. 23; Heuk., *Woordenboek*, s. 163; Roll., *Fl. pop.* I, s. 157; BrittHoll., s. 79f., 104.
- 529 [408] *FFb.*, s. 709

PLANTER SOM LEGETØJ – I NORGE OG ANDRE STEDER

Mellem børn og flora består et snævert udvekselvirkende, der kommer til udtryk i deres leg med blomster, blade, frugter og andre plantedele. Disse lege har interesse ikke alene for pædagoger og psykologer, men indeholder meget folkloristisk, etnologisk og filologisk stof, hvor nøjere undersøgelser kan give vigtige kulturhistoriske oplysninger.

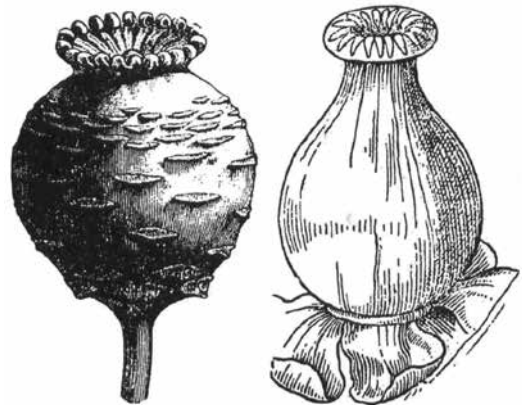
Børnelegene skifter som bekendt året rundt, men legene som sådan er forbavsende konstante. Engang "opfundet" blev og bliver de givet næsten uændret videre til næste generation. Børn er traditionsbundne og samtidig lærenemme; de tilegner sig hurtigt nye kammeraters lege, og samkvemmet i skolen bidrager til deres udbredelse. Mange lege er fælleseuropæiske, nogle endda internationale. På tværs af geografiske og politiske skel, i vidt forskellige kulturer og klimater fandt børn frem til de samme planter som egnede til at lege med. Og de dertil knyttede rim og remser er ligeledes ofte meget enslydende. Det sidste forhold må skyldes mundtlig eller skriftlig traditionsvandring, f.eks. har nybyggerbørn og barneplejersker taget lege og remser med over landegrænserne.

Men der findes også lege med blomster, frugter o.s.v. som synes at have (haft) en helt lokal udbredelse. Måske blev den pågældende leg eller legetøjet simpelthen ikke optegnet af folklorister andre steder, eller man savnede dér

den "rigtige" sociale baggrund. Det er i nogle tilfælde gådefuldt, hvorfor legen (legetøjet) ikke kunne vinde terræn i andre egne eller lande.

Således har tyske, hollandske, franske og engelske børn brugt nøkkerosens og gul åkandes store runde frugtknude (fig. 1) på følgende måde: en lille pind stikkes ned midt i frugten, og når pinden stødes hurtigt ned og op flyder en slimet pulp ovenud ligesom skummet i en smørkærne – jfr. tysk (dialekt) *kern-*, *karnblome*, *pümpelken*, *pumpeln*, *plümpes*, endvidere *butterfass*, *-stab*, *-kerne*, hollandsk *karnpjes*, fransk *baratte*, engelsk *churn*, *butterchurn*, *-pumps* (Marzell 1969, sp. 343, Heukels 1907,

Figur 1.

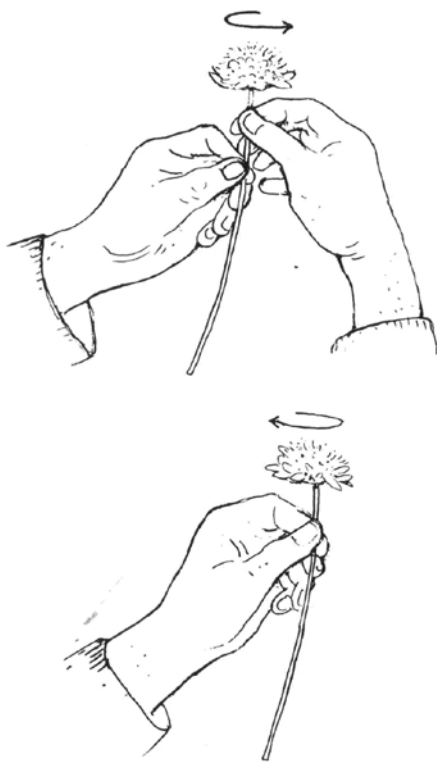

s. 163, Rolland 1896, s. 157, Britten & Holland 1878–86, s. 79f., 104; Grigson 1955, s. 48). Men fra Sverige (Härjedalen) foreligger, at børn af *Heracleums* tykke stængler lavede små ”smørkærner” med stængelled som bund og skærmstilke som kærnestave (Modin 1911, s. 709). Der haves fra Sverige, Norge og Danmark ingen underretning om den nævnte anvendelse af *Nymphaea* eller *Nuphar* uagtet begge også her er almindelige i søer og åer. Legetøjet kan i Norge-Danmark være forsvundet længe før forbilledet – hjemmekærningen – ophørte.

Den næste leg kendes kun fra Jylland og Norge. Med venstre hånds tommel- og pegefinger klemmer barnet på stængelen lige under et blomsterhoved. Den seje stilk drejes nogle gange med højre hånd, og når stilkens slippes foroven og holdes fast forneden, drejer blomsterhovedet selv tilbage (fig. 2). Samtidigt siges en remse:

Blåmand, blåmand, vend dig om (eller: drej rundtenom); blåmand, vend dig omkring, så skal du få en (eller min) guldring; *blåbaj*, løb rundtens om, så skal du få et guldæg/en sigtering (brødkrumme); *bådsmand*, bitte bådsmand, kør rundtenom, *gammelmand*, kør rundtenom; *Wolle*, vend dig om og se din oldemor kommer / en fugl der flyver / hvordan solen drejer; *Wolle*, *Wolle*, vend dig om, vend dig sønder, vend dig nør, vend dig ind ad bondens dør!

Til legen blev kun benyttet blå eller violette blomsterstande – af *Knautia arvensis*, *Jasione montana*, *Succisa pratensis* og *Centaurea cyanus*. Den opstod tilsyneladende på den jyske halvø i anden halvdel af forrige århundrede; de mange remse-variationer viser den må have været meget udbredt og populær. Nu praktiseres den ikke i Danmark, men norske børn har helt frem til nutiden manipuleret med den langstilkede blomsterstand af *Succisa* og *Jasione* på nøjagtigt samme måde og brugt remsen

Figur 2.

Morten gå, *Morten gå* eller *polka polka* (Høeg 1974, s. 418, 621f.).

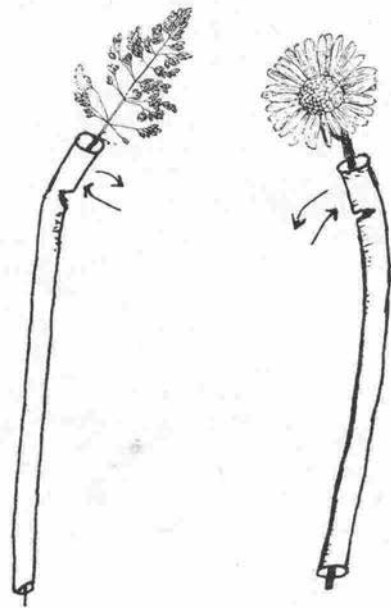
Remserne er tilsyneladende meningsløse, og hvorfor anvendes kun blå blomster? I en optegnelse fra Skotland hedder det: børn stiller sig foran en *Succisa*-plante og råber ”krushoved, udfør mit ønske, fej mit hus, fjern min dyng snavs!” (Browning 1936, s. 183). Er det rester af trylleformularer? Børn kan have været til stede, når kloge folk drejede en rund genstand (si, sold, tøndebånd) venstre om – mod solen – og mumlede nogle magiske ord, og har siden efterlignet det i denne legtype.

Et andet ”mekanisk” legetøj kendt fra størsteparten af Norge (Høeg 1974, s. 628f. har tyve belæg, de fleste fra Vestlandet) kaldes

bukkemann, bukke'-nikke, nikkemann, god-dagmann, haremann. Et tyndt strå med aks stikkes ned midt i *Taraxacum*-kurv efter at alle blomster er plukket af og føres videre gennem den hule stængel, så det rager ud forned. Når barnet nu trækker i strået, opstår der en revne lige under kurven og "hovedet" nikker ærbødig. Man bruger også den nøgne (afblomstrede) kurvbund, som ligner et skaldet hoved, og en stængel af *Luzula* eller *Plantago lanceolata*. Det udvikles til en konkurrence: to børn står foran hinanden; ved hvert træk bliver revnen lidt større, og den har vundet hvis blomst kan bukke flest gange. Eller legetøjet holdes hen foran et lille barn og man siger for at få det til at le: *Sjå haremann, kor han bokka på seg, å nikka på seg – bokka på seg, nikka på seg!*

Nordhagen (1947, s. 31) nævner "bukke-mann", "bukke-nikke" i en afhandling om folkelige synonymer til *Taraxacum* og slutter: *Hittil har jeg ikke sett denne lek omtalt i utenlandsk litteratur.* Den er så vidt vides ukendt i Danmark – nærmest kommer legetøjet *flabnigrine* på Fyn (Lange 1932 s. 76f., ca. 1885): et græs- eller frisk kornstrå brækkes i en vinkel mellem to led, derefter skæres et par centimeter fra hver side af knækket fire længderidser; når strået nu trykkes sammen og atter rettes ud; gaber og lukker åbningen sig (flab = stor mund; grine = le, spærre munden op).

Men i Tyskland og Schweiz danner børnene et til bukkemann ganske svarende stykke legetøj benævnt *gundag-männche* (goddagmand), *guetstäägeli* (siger "guets tægeli!"), *nickemännchen, kasperl, hanskasperl, hauswustel, bajasse, schornsteinfeger* (fig. 3), omtalt første gang i Rochholtz' bog (1857, s. 179) om alemanske børnelege: en valmueblomstknop åbnes, kronbladene krænges ned omkring stilkens og er dukkens kjole, frugtknuden hovedet og en pind gennem den armene. Stilken føres gennem en hul stængel, og dukken bringes til at nikke idet barnet skiftevis presser stilken op og trækker den tilbage. Dukkehovedet

Figur 3.

kan også være en blomst af *Bellis*, *Ranunculus* eller *Plantago lanceolata* og stilken ført gennem stængel af *Taraxacum* eller *Convallaria*, som gives et knæk. Oftest vælger barnet dog en skærmpilte, f.eks. *Anthriscus silvestris*. Et stængelstykke skæres over så kun en tynd hinde holder halvdelene sammen. Nu stikkes *Plantago* eller et græsstrå (f.eks. *Alopecurus pratensis*) gennem den hule stængel indtil akset klemmer sig fast foroven, og når der trækkes forned nikker "hovedet" (Marzell 1922 s. 48f., Züricher 1930 s. 34, Militzer & Schütze 1953 s. 215). I en sydtysk egn siger børnene under legen *schnupauf, zoig d'Uhr auf!* (snap-op, træk uret op) (Marzell 1943, sp. 309, 337f., Marzell 1925 s. 88, Löber 1972 s. 253f.). Legetøjet synes at have været kendt også i England, jf. navnet *jump-up* og *Jack-jump-about* til *Angelica silvestris* og *Aegopodium podagraria* (Britten & Holland 1878-86 s. 277, 281, 546, Grigson 1955 s. 136f., 216, 220).

LITTERATUR

- Britten, J. & Holland, R., 1878–1886, *A Dictionary of English Plant-Names*, London.
- Browning, G. H., 1936, *The Book of Wild-Flowers and the Story of their Names I*, London & Edinburgh, jf. Denham, M. A., 1892–95, *The Denham tracts, a collection of folklore 2*, London, s. 376.
- Grigson, G., 1955, *The Englishman's Flora*, London.
- Heukels, H., 1907, *Woordenboek der Nederlandsche Volksnamen van Planten*, Amsterdam.
- Høeg, O. A., 1974, *Planter og tradisjon. Floraen i levende tale og tradisjon i Norge 1925–1973*, Oslo, Bergen & Tromsø.
- Lange, A., 1932, *Fynske Plantenavne og Folkeminder om Planter*, Odense.
- Löber, K., 1972, *Pflanzen des Grenzgebietes von Westerwald und Rothaar. Ihre Stellung im Volksleben und die Geschichte ihrer Erforschung*, Göttingen.
- Marzell, H., 1922, *Die heimische Pflanzenwelt im Volksbrauch und Volksglauben*, Leipzig.
- Marzell, H., 1925, *Bayerische Volksbotanik*, Nürnberg.
- Marzell, H., 1943 & 1969, *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen 1 & 3*, Leipzig & Stuttgart.
- Militzer, M. & Schütze, Th., 1953, *Die Farn- und Blütenpflanzen im Kreise Bautzen*, Bautzen.
- Modin, E., 1911, "Växtnamn i Härjedalen", *Festskrift til H. F. Feilberg*, København, s. 697–737.
- Nordhagen, R., 1947, "Kappilaup, kobbeloppe og kappegullkåre. Norske dialektnavn på løvetann", *Maal og minne*, s. 27–69.
- Rochholtz, E. L., 1857, *Alemannisches Kinderlied und Kinderspiel*, Leipzig.
- Rolland, E., 1896, *Flore populaire ou histoire naturelle des plantes I*, Paris.
- Züricher, G., 1930, "Bernische Spiele mit Blumen und sonstigen Pflanzenteilen", *Festgabe für Samuel Singer*, Tübingen.

FANDEN I BROMBÆRRENE

Af naturens bærfrugter modnes brombær sidst; de skades derfor ofte af tidlig frost, går i opløsning, flyder ud til klatter, der smager vammelt (saften fermenterer), medens busken til langt hen i december står med friskgrønne blade og skud.

Man undrede sig over, at bærrerne så ”pludselig” blev uspiselige og nu kunne give mave-
 onde. Mange brombær angrebet af meldug kom til at ligne mugne ekskrementer. Der var desuden noget vildsomt, uhyggeligt og afskrækkende ved brombærkrattet. Ingen fugle byggede rede i dette uigennemtrængelige buskads, bier og sommerfugle så man sjældent i blomsterne. Kun den lumske ræv søgte undertiden skjul i buskens halvmørke, hvor jorden gerne var nøgen. Grenene tæt besat med lange torne greb som djævlékler fat i alle, der kom for nær.

Det gav helt frem til nutiden anledning til den folketro, at diaboliske væsener ødelagde bærrerne for at skade menneskene, og man her-
 efter på forskellig måde blev straffet, hvis man spiste dem. For brombærrets vedkommende er denne tro ikke optegnet før 1700, og den kendes kun fra Danmark, Tyskland, England-Skotland og Irland, uagtet *Rubus fruticosus* (med talrige små-arter) er almindelig over hele Europa.

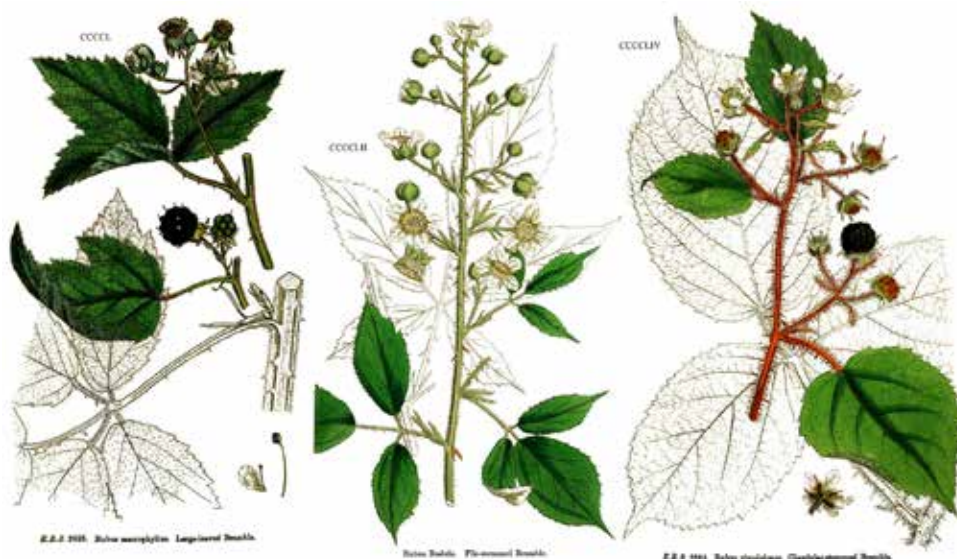
Danmark: efter mikkelsdag 29/9 er brombærrerne uspiselige eller giftige, aftenen eller

natten før smurte fanden sine støvler eller sko med dem.¹ Brombær skal plukkes før en bestemt dag, hvor troldene bruger dem til at smøre deres syvmilestøvler med (Sønderjylland).² Når fandens fod en vis tid om efteråret har strejft brombærrerne, duer de ikke mere (Nordjylland).³ *Hvor Hellig Mikkel har sat sin fod, er brombærsaften ej mere god.*⁴ Efter mikkelsdag har fanden eller trolden forrettet sin nødtørft i busken (Læsø, Bornholm),⁵ efter nattefrost tisset på bærrerne (Sønderjylland),⁶ efter mikkelsdag spyttet på dem (Bjørnø).⁷

Tyskland: man må ikke spise brombær efter bartholomæusdag 24/8, de smager da ilde, Barthel har snavset dem til med sine ekskrementer.⁸ *Wenn Bartholomäus über de brambeere gekropen es, dann ös der worm drin* (Rhinland).⁹ Efter michaelis 29/9 smører djævelen sine støvler med bærrerne (Slesvig-Holsten), jnf. *smierbein* = schmierbein, Ditmarsken, *teufelsbeere* Erzgebirge;¹⁰ de må ikke spises efter michaelis, fordi den onde nu holder hånden over dem (1864).¹¹

England-Skotland: her var (er) troen særlig befæstet og udbredt;¹² en forfatter skriver 1727, at bærrerne har et ilde ry som årsag til sår i hovedet,

hvorfor det hænder, man skræmmer børn fra at spise dem, nogle kalder dem *scaldberries*

Brombær eller björnbær (Rubus sp.), ur Eng. Bot., 1864.

(scald = skoidsår), men det anser jeg for at være en vulgær vildfarelse. Efter Old Michaelmas [11/10, før kalenderreformen 1752 svarende til 29/9] kaster djævelen sin kølle over dem, hvilket er en fabel ... Som andre sommerfrugter er denne tilbøjelig til at rådne i maven og således give væmmelse, når man har spist dem for grådigt.¹³

Efter mikkelsdag har djævelen trådt på, rørt ved, kastet sin kappe over, spyttet, urineret på bærrerne og således gjort dem uspiselige eller giftige.¹⁴ Da satan den første mikkelsdag blev kastet ud af himlen, faldt han ned i en brombærbusk; han forbandede dens frugter, og lige siden har han hvert år ved samme tid ødelagt dem, idet han brænder dem med sin ånde, stamper, spytter, kaster sin kappe eller kølle på dem, gnider sin hale over dem.¹⁵ Børn advares mod at spise brombær efter 11/10, hvis de gør det, rammes de af stor fortræd eller skal dø inden årets udgang.¹⁶ Simonsdag 28/10 stamper djævelen en sti omkring brombærbuskene, og derefter sætter de ikke flere bær.¹⁷ Djævelen

fordærver dem i september, så de bliver giftige; natten før the Fair (efterårs-bymarked) går han hen over busken og rører ved bærrerne med sin pote (Argylleshire).¹⁸ Bærrerne anses for usunde, uspiselige, når edderkopper har dækket busken med deres spind, for det viser, at djævelen har kastet sin kølle over den (Lancashire).¹⁹ Man spiste forhen slet ingen brombær, det hed, *at the trail of the serpent is over them* (Herefordshire).²⁰

Irland: michaelmas eller halloween (allehelgensdag 1/11) snaves bærrerne til, ødelægges af puca, pooka etc. eller the fairies; efter November eve, *vinterens første nat*, hvor ånderne danser med the fairies, pooka er ude og hekse driver deres kunster, kan bærrerne ikke spises, pooka ødelagde dem.²¹

Som nævnt er sagn- og tromotivet ”fanden i brombærrerne” begrænset til et ret lille geografisk område. Det falder imidlertid praktisk taget sammen med udbredelsen af helt analoge eller lignende forestillinger knyttet til andre frugter i naturen.

Danmark: efter Sankt Hansdag 24/6 smager revlingbærrene vammelt og kan eller må ikke spises; heksene red om natten hen over og spyttede på dem;²² trollden, heksene eller fanden har pudset sko eller støvler med bærrene.²³ Revlingens bær blev hen på året uspiselige, fordi ræven havde pisset på dem,²⁴ jnf. *rævebær* Silkeborgegnen, *rævelyng* Bornholm;²⁵ et lille insekt (tæge) kaldt *swåtbærmand*, *-konge*, *-tyv* havde tisset på sortbærrene.²⁶ – Hvis det regner St. Hansdag eller margrethedag 13/7, fordærves hasselnødderne (1634ff.).²⁷ – Margrethe har pisset på (i) nødderne (1648ff.),²⁸ Den ormstukne subs. hule nød fik en lang række personnavne sigtende til den, der har tisset eller været i nødden: *sorte Margrethe*, *sorte Grete*, *skidte Margrete*, *skidte Grete*, *Grete*, *sorte Ellen*, *sorte Sidsel*, *sorte kælling*; fanden, trollden (= fanden), mosekonen.²⁹ Tom nød eller nød med sort kærne er en *pisse-Margrete*, *fandens nød*.³⁰ – Hindbær får en ækel smag, efter at Grete har været på dem (Vestlolland).³¹

Sverige: her hedder det tilsvarende om hasselnødden: *Gretalfru Sara väter i nöten*.³² – **Norge:** lægfolk tyder navnet *mikkelsbær* til mosebølle (*Vaccinium uliginosum*) derhen, at bærrene er uspiselige efter mikkelsmesse (Sørlandet).³³

Tyskland: Marie besøgelsesdag 2/7 *schlumpert* hun hen over blåbærrene og de bliver sorte (Erzgebirge).³⁴ Efter jakobsdag 25/7 er de usunde, fordi *der kobel* (en tæge) har skidt på dem (Oberfranken).³⁵ Blåbær skal man ikke plukke efter bartholomæusdag 24/8, Barthel eller djævelen har skidt på dem;³⁶ spiser man dem, får djævelen magt over en.³⁷ – Kamilleblomster bør plukkes før St. Hansdag, ellers risikerer man, at heksene har tisset på dem (Vestpreussen);³⁸ efter denne dag flyver *den onde krebs* (jordkrebs, Gryllotalpa vulgaris) hen over kamillen og gør den ubrugelig til lægedom (Mecklenburg).³⁹ – At regn St. Hansdag ødelægger hasselnødderne, kendes her litterært 1514ff., ligeså regnvejr på margrethedag

(20/7); hun eller *die faule Grete* har pisset i dem.⁴⁰

Portugal: under en natlig dødsfest pisser sjælene på figentræerne, og fra da af må frugterne ikke plukkes.⁴¹

”Fanden i brombærrene” hører til en i Europa vidt udbredt gruppe sagn om ondsindede kræfter, som altid, men navnlig omkring visse kalenderdage, pønser på at ødelægge menneskenes redskaber, nærings- og lægemidler. Eksempelvis fik planten djævelsbid (*Succisa pratensis*) sit navn, fordi djævelen misundte menneskene rodens lægekraft og bed den af (1485ff.),⁴² og han prikkede af samme grund huller i perikons blade.⁴³ Hekse kunne (med forårs-senfrost) ødelægge vinstokkene⁴⁴ og forårsage brand i kornet; 1. maj red de hen over skovmærke (bukkar), og så duftede den ikke mere (Slesvig-Holsten).⁴⁵ Når sæden gik i leje skyldtes det, at Barthel med sin skimmel havde redet hen over marken (smst.)⁴⁶ – osv.

Brombær o.a. af naturens frugter blev efterstræbt og/eller ødelagt af:

djævelen, fanden, hekse etc., eufemistisk eller da den mytiske baggrund var glemmt: Mikkel, Barthel, Margrethe, Marie; fairies, sjæle, slange, ræv, insekt.

Tidspunktet henlagdes til:

St. Hansdag 24/6 (Danmark, Tyskland), Marie besøgelse 2/7 (T.), margrethedag 13/7 (D., T.), do. 20/7 (T.), jakobsdag 25/7 (T.), bartholomæusdag 24/8 (T.), mikkelsdag 29/9 (D., Norge, T., Engl., Skotl., Irl.), do. *gl. stil* 1/11 (E., I.).

Frugterne blev ødelagt, når et ondsindet væsen: fløj, red, slæbte halen hen over, åndede, spyttede, trådte, efterlod ekskrementer på/i dem; djævelen kastede sin frakke, kappe, kølle på busken (E.), brugte bærrene som sko- eller støvlesværte (D., Slesv.-Holsten).⁴⁷

De var herefter:

ildesmagende, uspiselige, giftige, ormstukne eller tomme (nød); spiste man dem alligevel,

fik djævelen magt over en (T.), straffedes man med sår i hovedet, uheld eller døden (E.).

De diaboliske væsener måtte desuden hade brombær- og hasselbusken, fordi den i hele Europa blev benyttet som apotropæum;⁴⁸ førstnævnte omtales som anvendt mod forhekselse allerede i en angelsaksisk lægebog.⁴⁹ Endelig mente man, at skovens dæmoner anså bær og nødder for deres ejendom og straffede folk, som plukkede dem, jnf. de mange magiske forholdsregler samt ofring under bærssamling.⁵⁰ Man advarede børn mod at plukke blåbær Marie besøgsdag 2/7; gjorde de det, kom hun på en hvid hest og tog dem med (Oberlausitz),⁵¹ sml. ovenfor: Barthel på hvid skimmel. Det overnaturlige væsen blev identificeret med et insekt (swåtbærrnand, heidelbeermann, krebs, tæge),⁵² i Irland var det en almindelig tro, at hvert brombær indeholdt en giftig orm.⁵³ – Det kan ikke være tilfældigt, at vor sagn- og trogruppe primært gælder helt eller næsten sorte frugter (brombær, blåbær, revling, figen) og sjældent røde på samme lokaliteter, f.eks. hindbær, der som bekendt ofte angribes af maddiker ("orm"). Sort havde relation til mørkets onde, destruktive kræfter, desuden vidste man af erfaring, at mange (andre) sorte frugter er giftige.

Kalendarisk er "brombær-troen" oftest knyttet til mikkelsdag.⁵⁴ St. Mikael var djævelens værste fjende, han måtte derfor opføre sig særlig ondskabsfuldt omkring denne helgens dag 29. september. Men Mikkel blev desuden associeret med det samme øge(tabu-)navn til djævelen, som siden overførtes på den lumske ræv samt visse bær, folketroen af en eller anden grund nærrede aversion imod.⁵⁵ En kat født omkring mikkelsdag (når brombær [blackberry]-sæsonen slutter) kaldes i flere engelske provinser en blackberry-cat, under opvæksten skal den opføre sig særligt arrigt; det samme siges om andre husdyr født på denne årstid, og det har rimeligvis forbindelse med legenden om djævelens udstødelse af himlen og

nedstyrtning til jorden (jnf. ovenfor).⁵⁶ Efter en gammel norsk bonderegel (optegnet 1687) skulle heste sættes på stald mikkels aften; opholdt de sig denne nat på marken og åd græs, blev de lusede om vinteren.⁵⁷

At Margrete (oprindelig heks) pisser i hassel-nødderne har jo relation til regnvejret. Denne tro inden for gruppen kan føres længst tilbage og har den største geografiske udbredelse kongruent med "brombær-troen", hvorfor den kunne være prototypen, hvorefter sidstnævnte udviklede sig. Talemåder og synonyme svarende til de dansk-tyske vedrørende nødder er ganske vist ikke optegnet i England, men også her associeres djævelen med hassel. Holy Rood Day (helligkorsdag) 14/9 blev af nogle anset for den bedste til at plukke nødder: *to morrow is Holy Rood Day / when all a nutting take their way* (1662), medens andre tværtimod mente, der på denne dag var særlig stor risiko for at møde djævelen ude i samme ærinde bærende på en sort nutting bag; nøddeplukkeren ville *komme til skade på en eller anden måde*. Halloween (allehelgen) spiller en rolle i "brombær-troen" og var kendt som Nutcrack Night, hvor unge folk kastede nødder i ild og tog varsler af, hvordan de brast og flammede op.⁵⁸

KILDEHENVISNINGER OG NOTER

- 1 Molbech, C., 1850, *Danske Ordsprog, Tanke-sprog og Rimsprog*, København, s. 300 (Jyll.); Rugaard, D. E., 1863, *Aaret og dets Maaneder*, Jordan, s. 254; Kok, Johs., 1870, *Da. Ordsprog og Taalemaader fra Sønderj.*, København, s. 143 (tolden); Kamp, J., 1943, *Dansk Folketro*, København, s. 40 (Øst j., Fyn); Lange, Axel, 1932, *Fynske Plantenaavne og Folkeminder om Planter*, Odense, s. 126; *Fynsk Hjemstavn*, 1932, s. 63; Nationalmuseets Etnologiske

- Undersøgelser (NEU), svar på spørgeliste nr. 20, reg.nr. 16297 (Sønderj. o. 1880); *Jul på Bornholm*, 1949, s. 23; Dansk Folkemindesamling (DFS) 1906/23; 11, 13, 2667, 3018.
- 2 Kielser, Laura, 1903, *Karen Jürgens til Egtved*, København, s. 147.
- 3 Meddelt 1961 af fru Kirstine Nielsen, Ejsing.
- 4 *Børsen*, 1/9 1946.
- 5 NEU 17923 (o. 1900); *Jul på Bornholm*, 1949, s. 23.
- 6 NEU 15446 (Branderup o. 1900).
- 7 NEU 15760.
- 8 Wolf, J. W., 1852, *Beitrage zur deutschen Myth.* 1, Görtingen & Leipzig, s. 55; *Hessische Blätter für Volkskunde* 22, 1924, s. 9.
- 9 Müller, Jos., 1923, *Rheinisches Wörterbuch* 1, Bonn, s. 903.
- 10 Mensing, O., 1927, *Schlesw.-Holst. Wtb.* 1, Neumünster, s. 538; Wiensesen, Liselotte, 1952, *Die Brombeere*, Giessen, s. 82.
- 11 Perger, A., 1864, *Deutsche Pflanzensagen*, Stuttgart, s. 256.
- 12 Wolf [note 8]; *Folk-Lore* 16, 1905, s. 454.
- 13 Threlkeld, Caleb, 1727, *Synopsis stirpium hibernicarum*, Dublin, upag.
- 14 Harland, I., 1873, *Lancashire Legends*, London, s. 238; Henderson, W., 1879, *Notes on the Folklore of the Northern Counties of England and the Borders* 2, London, s. 96; Dyer, J. F., 1889, *The Folklore of Plants*, London, s. 74; Denham, M. A., 1895, *The Denham Tracts* 2, ed. J. Hardy, London, s. 88; *Yorkshire Folklore*, 1901, ed. Gutch, London, s. 61; *Northumberland Folklore*, 1904, ed. N. W. Thomas, London, s. 7; *Folk-Lore* 20, 1909, s. 343 og 23, 1912, s. 481; Grigson, Geoffrey, 1955, *The Englishman's Flora*, London, s. 145f.
- 15 Radford, E. & Radford, M. A., 1961, *Encyclopaedia of Superstitions*, ed. C. Hole, London, s. 39, 55f.; Gutch, E. & Peacock, M., 1908, *Examples of printed folk-lore concerning Lincolnshire*, London, s. 64.
- 16 *Folklore-Record* 1, 1878, s. 14 (opt. 1868); *Folk-Lore* 20, 1909, s. 343; Radford & Radford [note 15].
- 17 Skinner, Ch. M., 1925, *Myths and Legends of Flowers, Trees ...*, Philadelphia, s. 66.
- 18 *Folk-Lore* 16, 1905, s. 454.
- 19 Harland [note 14].
- 20 Leather, E. M., 1912, *Folklore of Herefordshire*, Hereford, s. 21 (ved Ross-on-Wyc); en lign. aversion skal være optegnet i Normandiet *some twenty years ago* (ibid.).
- 21 Yeats, W. B., 1888, *Fairy and Folk Tales of the Irish Peasantry*, London, s. 3; Denham [note 14], s. 88; Cameron, John, 1883, *Gaelic Names of Plants*, Edinburgh & London, s. 112; Ó Súilleabháin, Seán, 1942, *Handbook of Irish Folklore*, Dublin > Grigson [note 14]; pooka etc. er ond-sindet spirit i hestesikkeise.
- 22 E. Rostrups notater, Viborgeggen o. 1870.
- 23 Kamp, J., 1877, *Danske Folkeminder, Æventyr ...*, Odense, s. 169; Tang Kristensen, E., 1899, *Danske Sagn* 6.1, Aarhus, s. 145.
- 24 *Fra Ribe Amt* 11, 1944-47, s. 644.
- 25 Lange, Johan, 1959, *Ordbog over Danmarks Plantenaavne* 1, København, s. 524; kan også være nedsættende omtydning af revling.
- 26 NEU 12248, 12356; Hansen, H. P., 1941, *Hyrdeliv paa Heden*, København, s. 139.
- 27 Aalborg, N. Michelsen, 1634, *Huusholdnings Calender*, København, s. 44; Syv, P. Pedersen, 1688, *Alm. da. Ordsproge* 2, København, s. 5; Molbech [note 1]; Rostrups notater o. 1860; Uhrskov, Anders, 1923, *Sagn og Tro*, København, s. 54.
- 28 Syv [note 27]; Tang Kristensen, E., 1880, *Jydske Folkeminder* 4, København, s. 371; Schmidt, Aug. F., 1963, *Markedage og Vejrregler*, Brand, s. 94, litt. henvisn. s. 98.
- 29 Feilberg, H. F., ÅR, *Ordbog over jyske almuesmål* tb. XXXVIII, København; Lange [note 25], s. 131; Lange, Axel & Seeberg, Chr., 1927, *Nogle sønderj. Planter ...*, Tønder, s. 27; *Da. Folkemål* 12, 1940, s. 106; *Folkeminder*, 1967, s. 159f.; NEU [note 1], 12007, 12196, 12304, 14741, 18757; et insekt kaldt *noddepisser* er omtalt i Pontoppidan, Erich, 1763, *Den danske Atlas* 1, København, s. 683.

- 30 Rostrups notater, Jyll. o. 1870; NEU 19188 (Himmerl. o. 1900).
- 31 *Folkeminder* [note 29].
- 32 *Runa* 7, 1848, s. 38; Jysk Ordb.: margrethesdag.
- 33 Nordhagen, Rolf, 1950, *Mikkelsbær, mikkelsfisk og Mikkell rev*, Bergen, s. 38.
- 34 John, E., 1909, *Aberglaube, Sitte und Brauch im sächsische Erzgebirge*, Annaberg, s. 229, 245.
- 35 Marzell, Heinrich, 1925, *Bayerische Volksbotanik*, Nürnberg, s. 50.
- 36 *Hwtb. deutsch. Abergl.* 3, 1930–31, s. 1633.
- 37 Pieper, Rich., 1897, *Volksbotanik*, Gumbinnen, s. 204.
- 38 *Alipreuss. Monatsschrift* N. F. 31, 1894, s. 462.
- 39 Staak, G., 1931, *Die magische Krankheitsbehandlung in der Gegenwart in Mecklenburg*, Kiel, s. 189.
- 40 *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 2, 1956, s. 141–45 (m. kildehenvisn.); lign. talemåder i Frankrig: Rolland, E., 1913, *Flore populaire* 10, Paris, s. 191.
- 41 *Trad. pop. de Portugal*, 1882, Porto, s. 234 a.
- 42 Marzell, H., 1963, *Zauberpflanzen und Hexentränke*, Stuttgart, s. 59f., og Marzell, H., 1936–37, i *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* 8, s. 744f.; Dähnhardt, O., 1907, *Natursagen* I, Leipzig & Berlin, s. 203f.; norsk *Gammel-Erik-blomst*.
- 43 *Hwtb. dt. Abergl.* 3, 1930–31, s. 1485f.; i nynorsk og sv. ”djævelsbid” om blad af tagrør med dj.s (finger-) trykmærke dannet i knopstadiet: Nordhagen [note 33], s. 88, lign. sagn om valmuen: Sébillot, Paul, 1906, *Folklore de France* 3, Paris, s. 446, og *Rev. trad. pop.* 15, ÅR, s. 458, sml. 19, ÅR, s. 220.
- 44 Grimm, J., 1854, *Deutsche Mythologie* 2, Göttingen, s. 1043.
- 45 *Natur und Volk* 71, 1941, s. 245.
- 46 *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*, 1955, ed. Rich. Beitzl, Stuttgart, s. 55.
- 47 Nordhagen oplyser fra Norge, at børn pudser sko med saften af visse planter, især stenurt (*Sedum*), som giver fodtøjet en mørk farve [note 33], s. 110; jnf. sv. *skosmörja* 1638ff. til *Sedum acre*: Lyttkens, Aug., 1907, *Svenska växtnamn* 2, Stockholm, s. 880.
- 48 Hvor *die Waldriderske* satte sig i brombærkrat, visnede det: Strackerjan, Ludw., 1909, *Aberglaube und Sagen aus dem Herzogtum Oldenburg* 1, Oldenburg, s. 39.
- 49 Cockayne, Osw., 1866, *Leechdoms, Wortcunning, and Starcraft of Early England* 2, London, s. 139.
- 50 Mannhardt, Wilh., 1905, *Wald- und Feldkulte* 2, Berlin, reg. XII; *Hwtb. dt. Abergl.* I, 1927–28, s. 974; *Finl. sv. Folkdiktn.* VII. *Folketro och Trolldom* 2. *Växtlighetsriter*, 1925, ed. G. Landtman, Helsingfors, s. 257; Storaker, Joh. Th., 1941, *Sagn og Gaader*, Oslo, s. 111; Schmidt, Friedr. H., 1963, *Forschungen zur Volkskunde*, Stuttgart, s. 51–55; Seier, A. F. V., 1934, *Bornholmske Folkeminder*, Rønne, s. 142; *Østj. Hjemstavn*, 1954, s. 103.
- 51 *Brandenburgia* 5, ÅR, s. 141f.
- 52 Wilde, Jul., 1947, *Kulturgeschichte d. Straucher und Stauden*, Speyer, s. 190ff.
- 53 Cameron [note 21]; i Norge (Sunnhordland, Telem.) siges, at skinnende blanke blåbær skyldes hugorms slikken på dem, derfor kaldt *ormslikkebær*: Nordhagen, R., 1945, *Studier over gamle plantenaavn* I. *Motiver i nord. navn på skintryter og blåbær*, Bergen, s. 122.
- 54 ”Gammelfar” sår giftige svampe på bartholomæusdag: Looorts, Osk., 1951, *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* 2.1, Uppsala, s. 165 (1854).
- 55 *Mikkelsbær* o. 1740ff. til mosebølle: Nordhagen [note 33], s. 18f.
- 56 Radford & Radford [note 15], s. 86f.
- 57 Lid, Nils, 1924, *Norske Slakteskikker* 1, Kristiania, s. 14 (Valdres).
- 58 Henderson [note 14], s. 96 (Sussex); *Folklore-Record* 1, 1878, s. 155f. (Suffolk, Kent, Lincolnshire; m. litt.henvisn.); Radford & Radford [note 15], 1949, s. 183, 1969, s. 251f.; et digt 1709 om djævelens forbindelse med 14. sept.: Brand, J., 1849, *Observations on the Popular Antiquities of Great Britain*, ed. H. Ellis, London, s. 232.

GUDERNES SVAMPE

Over 2 000 år har Mellemamerikas indianere brugt rusgifte af forskellige svampe. De blev allerede i prækolumbiansk tid spist af præster og spåfolk for at opnå kontakt med guderne, og visioner om fremtiden. De indtages endnu ved indianerstammes religiøse ceremonier. Tegninger i aztekiske codices og skulpturer fra Maya-riket i Meksiko og Guatemala vidner om svampekulten tilbage til ca. 300 f.Kr.

De første spanske beretninger (16.-17. århundrede) om det erobrede Meksiko

fortæller om svampe, som de indfødte spiser ved fester og medicinmændene indtager for at erkende sygdomme og deres behandling. Kristne missionærer bekæmpede energisk de hedenske ritualer, og det var vel grunden til, at indianerne de følgende århundreder hemmeligholdt deres viden om svampenes rusvirkninger. Desuden lød de spanske forfatters oplysninger så fantastiske, at kun de færreste ville tro på dem.

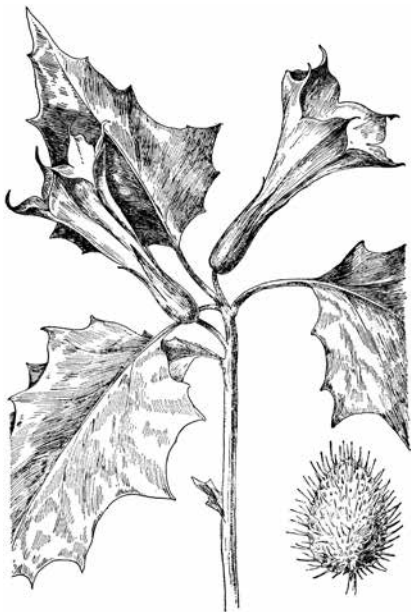
Franciskanermunken Sahagun, der efter 1529 samlede overleveringer om aztekernes kultur, og lægen Hernandez, som på Filip II's befaling studerede over 1 000 mexikanske lægeplanter, nævner fire helligholdte og ved religiøse ceremonier benyttede trylleplanter:

toloachi 'guddommeligt, der får hovedet til at sove' – *Datura tatula* m.fl. (Solanaceae);

ololiuqui 'hypnotiserende plante' – frø af *Rivea* (el. *Turbina*) *corymbosa* (Convolvulaceae);

peyotl 'lader ånder se' – *Lophophora williamsii* (Cactaceae);

teo-nandcatl 'Guds kød' eller 'guddommelig (d.v.s. ekstasegivende) svamp' *Psilocybe* sp. Sahagun skriver bl.a.:

Datura tatula, ur F. Shuyler Mathews, 1902.
Field Book of American Wild Flowers. New York.

Kaktusen, Lophophora williamsii, inneholder meskalin och kallas i torkat tillstånd för mescal buttons. Foto: Costa PPPR, Wikimedia Commons.

Det første, man ved sådanne lejligheder (rige meksikaneres festmåltider) indtog, var en sort svamp kaldet *nanácatl*. Den virker berusende, giver syner og pirrer til utugtige handlinger. Svampene spises med honning. Når man har gjort sig beruset dermed, bliver man ophidset. Nogle synger, andre græder, atter andre sidder som hensunken i dyb sorg. De får visioner, hvor de ser sig selv dø, og det gør dem bitterlig ondt. Andre oplever gyselige scener, overfaldes af vilde dyr og tror, de bliver ædt. Nogle har skønne drømme, føler sig meget rige med mange slaver. Bagefter taler de om drømmene og fortæller hinanden om deres visioner.

Et andet sted hedder det om Chichimeca-indianerne:

De bruger en svamp kaldet *nanácatl*, hvorafr de laver en drik. Dermed beruser de sig, vandrer op på bjerge, skriger, synger og danser.

Næste dag græder de jammerligt – de siger, de tårerne tjener til at vaske synerne af øjnene ...

Hernandez oplyser, at præsterne indtager dette magiske middel for at få kontakt med guderne; de ser *1 000 fantasibilleder og demoner*. Efter den euforiske beruselse følger dyb depression; nogle begår endog selvmord, som det skal være sket under Montezuma II's kroningsfest 1502.

Men alt dette var næsten gået i glemmebogen, da amerikanske forskere 1936–38 opdagede, at meksikanske indianere i afsides egne stadigvæk brugte svampe til samme formål. Hos Pima-indianerne så professor Victor A. Reko, hvordan man af unge svampes frugtleger og mælk lavede en drik, som blandet i agavesnapsen skulle *gøre ung påny, give bedre syn, hørelse og potens*. I staten Vera Cruz, særlig omkring Jalapa, og til festdage i Carizel sælges endnu på torvene en berusende

svampedrik, og i Tlacolutan og Coatepec avles en stærkt berusende svamp på muldyrgødning, da de i naturen indsamlede mængder langt fra kan tilfredsstille efterspørgslen. I Meksikos ensomt beliggende bjergegne benyttes teo-nanácatl den dag i dag ved rituelle handlinger; deltagerne kommer med svampenes hjælp i en trancelignende tilstand, især karakteriseret ved farveprægtige visioner. De hallucinatoriske virkninger minder om symptomerne for visse sindslidelser.

Med hensyn til den botaniske identifikation var man længe i vildrede. De fleste forskere formodede, at der var tale om en art fluesvamp *Amanita muscaria* var. *mexicana* – sagtens fordi man vidste, at asiatiske shamaner har betjent sig af fluesvampe for at stimulere deres særlige færdigheder.

Efter 1954 foretog et amerikansk ægtepar V. P. og R. G. Wasson flere mykologiske ekspeditioner til Meksiko og fik som de første hvide lov at deltage i de mystiske svampeceremonier. På en sådan rejse 1956, nu ledsaget af direktøren for Paris' naturhistoriske museum Roger Heim, til tre indianerstammers reservater, lykkedes det at bestemme arterne. Størsteparten (11 af ialt 13) tilhører slægten *Psilocybe*. *P. mexicana* kaldes i azetekisk "magtens hellige svamp". *P. coerulescens* var. *mazatecorum* endog "jordsammenstyrtning".

Tilbage stod at finde det rusgivende agens og undersøge dets eventuelle terapeutiske muligheder. 1958–59 startede man en kultur af *Psilocybe mexicana* – dels i Museum National d'Histoire (Paris), dels i Sandoz-laboratorierne (Basel). Det viste sig hurtigt, at både mycelium, frugtlegemer og skleroter indeholder rusgivende stoffer.

Den aktive substans i pulveriserede svampe blev først overført til en opløsning af metylalkohol og vandig ætylalkohol, hvorefter man med andre organiske opløsningsmidler fjernede inaktive ledsagestoffer. Man havde nu et råprodukt 100 gange mere effektivt end

Meksikansk tegning af tre svampe, en mand, der spiser dem og bagved den gud, som taler gennem svampene. (16 årh.)

udgangsmaterialet. Med papirkromatisk rensning øgedes effekten yderligere 4–5 gange. De inddampede rester af forskellige eluater blev testet, og man fandt det eftersøgte fantastikum som et hvidt krystallinsk pulver. Det fik navnet Psilocybin.

Med farvereaktion på indolderivater lykkedes det at finde og isolere spor af endnu en psykotrop substans, kaldet Psilocin.

Endelig kunne man også fremstille begge stoffer syntetisk. De har samme reaktioner og absorptionspektrum i infrarødt som de af svampene isolerede stoffer.

Svampedrogerne er fosforholdige derivater af indolrækken og strukturelt nært beslægtet med Bufotionin og det af fa. Sandoz (A. Hoffmann) fundne meldrøjer-alkaloid LSD 25. Hvorvidt stofgruppens virkninger som fantastika har noget at gøre med det strukturelle særpræg, er endnu uopklaret.

På Sandoz-laboratorierne indtog flere personer 32 friske svampe. Rusen var ledsaget af ganske de samme somatiske og pseudo-sensoriske symptomer, som man kendte fra indianernes ceremonier. 4–8 milligram krystallinsk Psilocybin eller Psilocin, indtaget oralt, giver efter ca. 45 minutter en flere timer lang euforisk beruselse, total afslapning og med

lukkede øjne individuelt forskellige, farvestrålende visioner. Personen er hele tiden ved fuld bevidsthed og kan nøje skildre sine oplevelser. Der kommer ingen ”tømmermænd” bagefter. 10 mg. og endnu større doser angriber det vegetative nervesystem, men man får stadig ingen ubehagelige eftervirkninger.

Gordon Wasson spiste kun 12 af de små svampe, kom i en slags trance og fik i den mørke hytte bl.a. følgende visioner:

Først viste der sig geometriske, farvede mønstre, der antog en arkitekturagtig karakter. Så fulgte syner af vidunderlige søjlehaller, ædelstensmykkede paladser med overjordisk harmoni og pragt, triumfvogne trukket af fabeldyr, som kun mytologien kender, landskaber i eventyrlig glans. Frigjort fra kroppen svævede sjælen tidløs i et fantasiens rige med billeder af højere virkelighed og dybere betydning end hverdagens verden. Urgrunden, det uudsigelige, syntes at ville lukke sig op, men den sidste port åbnede sig dog ikke ...

Dr. Sigrid Knecht deltog som den første europæer i en svamperitus i Guatemala. Hun spiste ca. 100 gram friske svampe og fik besked om at tygge længe og blande dem godt med spyt. Et par timer efter begyndte visionerne:

Alt fik pludselig de herligste kulørte ornamenter. Væggene opløstes til blidt flagrende farveslør. Genstandene ændrede deres dimensioner, blev længere med større indbyrdes afstand. Tingenes form skiftede: bordet blev til et slags akvarium, majscolber til fisk, tallerkenen til en amfora. Desuden steg uden pauser elfenbensfarvede, maskelignende hoveder frem, nogle med fire øjne, skæv næse, uden mund, indrammet af en slags hætte eller hårtotter. Disse fjæs samlede sig til en frise på loftet, forsvandt snart igen og erstattedes af nye masker.

Engang så jeg tydeligt en statuette af den korsfæstede. Bag døråbningen viste der sig ligesom en scene med ”solkugle” og satelliter

Psilocybe mexicana, en af de hallucinogene svamparna som brukar kallas för magic mushrooms. Foto: Cactu, Wikimedia Commons.

på mørkviolet grund. Umiddelbart over mit hovede, i ca. 1,20 meters højde, svævede et grønligt tyllsklæde frem og tilbage. Da jeg så nøjere til, kravlede små dyr fra loftet ned på tørklædet. I virkeligheden var det en sæk med majscolber.

Da Psilocybinet giver en schizofrenilignende tilstand, har man opstillet den teori, at visse sindssygdomme kan skyldes unormalt stofskifte. Dette synes bekræftet af A. Quétnis forsøg med Psilocybin på normale og sindslidende personer. Meksikaneren D. Nieto kunne 1961 med et anti-farmakon hemme eller endog blokere virkningerne af den ”magiske” svamp *Stropharia cubensis* og LSD 25.

Psilocybinets virkning på underbevidstheden består bl.a. deri, at tidsfornemmelsen ophører og længst glemte oplevelser fra den tidligste ungdom bliver levende. Stoffet anvendes i psykoterapien for at reaktivere glemte eller fortrængte bevidsthedsindhold, især sådanne, der resulterer i angstgivende drømme.

NORDENS PALMER

*Palmesøndag.*¹ En procession med palmegrene eller erstatninger herfor til minde om (eller efterligning af) Jesu indtog i Jerusalem søndagen før påsken (Matth. 21, 1–16; Joh. 12, 12–15) er i den østromersk-katolske kirke kendt fra 4. årh. Biskop Eriphanus af Salamis på Cypern (310–403) sagde: *Her er vi i dag, som hele det nye mandskab, vi selv lig et frugtbærende olietree, bærende olivenkviste og anrøbende forbarmeren Kristus.* Han fremhæver, at det var børn, som svang palmegrene og sang hosianna. – De første vidnedsbyrd om en palmeprocession (og -benediktion) i den romersk-katolske kirke stammer fra skiftet mellem 7. og 8. årh. På tysk område er skikken skriftligt belagt siden 10. årh. og var allerede da rigt udviklet.

I det gamle testamente nævnes palmegrene ofte som symbol på sejr og fred, i Hellas først af Pindar, fra Italien fra år 293 og som et lån fra græsk kultur. Overgangen af symbol og skik til Europa blev formidlet af bibelberetningen, og plantenavnet palme (gthy. *palma*) må være kommet til Nordeuropa med benævnelsen ”palmesøndag”, middellat. *dominica palmerum* ’palmernes søndag’, estisk *palmi-puudepäha* ’palmetræsfest’, kun gotisk har det gådefulde navn *peika-bagms*.²

SUBSTITUTTER FOR PALMEGRENE; FORBUD

Italienske kirker fik leveret størsteparten af palmekvistene fra Bordinghera, men i mange sydlige katolske lande vægrede man sig efterhånden ved at anvende de dyre ægte palmegrene; dér og nordpå benyttede man i stedet visse stedsegrønne vækster fra den lokale flora (sml. ovenfor: oliven). Således hedder laurbærtræet i nygræsk *βαϊνά*, fordi dets kviste bruges palmesøndag, og buksbom i russisk (kaukasisk) *kawkassaja pal'ma* ’kaukasisk palme’. Andre substitutter var og er kristtorn, orange, sevenbom, myrte, taks – i Nordeuropa oftest hassel, buksbom og særlig raklebærende pil. Efter at være stænket med kirkens vievand blev kvistene båret hjem, hvor de beskyttede huset mod lynnedslag, sygdom, uheld, misvækst etc.³ Skikken var kendt i store dele af England og i Irland; ”palms” indvielse nævnes allerede 7. årh. i en missal af irsk oprindelse.⁴

Lutherivredestærkt mod ”palme” indvielsen og den dertil knyttede overtro. Efter reformationen blev den officielt forbudt, men fortsatte flere århundreder på protestantisk område, således tog man palmesøndag en *palmbuschl* med til Pfalz’ protestantiske kirke.⁵ Biskop Palladius påtaler i sin visitatsbog skrevet kort efter reformationen 1536 nogle katolske levn, bl.a. processionerne, men nævner ikke specielt

Jesu indtog i Jerusalem. (Det palatinske kapel, Palermo; 12. årh.)

denne skik. I Sverige blev kirkerens indvielse af "majgrene" og "palmer" på palmesøndag som andre papistiske ceremonier afskaffet ved rigsdagsbeslutning i Västerås reformationsåret 1527. På kirkemødet i Örebro 1529 prøvede man at redde nogle middelalderlige kirkeskikke ved at give dem en evangelisk tolkning:⁶ *palm viges icke ej heller brukas därtill att han skall sätta tröst till en äminnelse att folket strödde palmkvistar i vägen för Kristus.*⁷ Men så mange holdt fast ved de katolske institutioner, at heller ikke denne skik kunne afskaffes på en gang, derfor tillodes indtil videre bl.a. de indviede "palmer" under den betingelse, at der til dem ikke blev knyttet undergørende kraft; kvistene skulle bruges udelukkende som erindring om den æresbevisning, hvormed jøderne modtog Jesus i Jerusalem.⁸ S. Bælter skriver 1762: *Vi gå forbi, huru de följande förskrämda tider ... wälsignat palm och oljokwistar, hwarmed de gått i procession på gatorna och ropat: Hosanna Davids son ... Nu behålle wi allenast denna söndagens namn uten några fåfänge besynnerligen ceremonier.*⁹

I det protestantiske Tyskland blev såvel indvielsen og velsignelsen af aske til askeonsdag som "palmer" til palmesøndag forbudt i en kirkeforordning 1543 – *thi slikt er afgudsdyrkelse og strider mod Guds ord og tjener mere til overtro end til gudfrygtigt levned.*¹⁰

PIL SOM "PALME"

I det gl. Rusland (Ukraine) hed palmesøndag 'pilesøndagen'; tusinder trængtes ved og i kirkerne for at få vievandsstænket medbragte pilegrene.¹¹ I litauisk betyder *werba* egentlig 'pilekvist', men også 'palmeblad' eller 'palmekvist', *werbu medäle* er palmesøndag¹² svarende til russisk *verbnojer, vorkresenije* 'pile-påske'¹³ og estisk *urbe-pehä* 'raklefest'.¹⁴

I Nordøsttyskland blev oftest anvendt raklebærende grene af selje-pil (*Salix caprea*) til processioner og kirkeudsmykning palmesøndag. Denne pileart er almindelig i vore skove, moser og levende hegn, blomstrer tidligt (fra medio april) og kunne således de fleste år bruges til formålet. Dens rakler ("gæslinger") er desuden større og smukkere end på de fleste andre af vore pilearter. Når palmesøndag faldt meget tidligt, har man vel benyttet hasselkviste, hvis lange gule hanrakler "støver" allerede i marts.

Pilenavnet *palm(-e)* kan være indkommet som direkte oversættelse fra tysk. Christiern Pedersens lægebog 1533 (31a jf. 39b) har *Knopperne aff Palme træ, naar de voxer først vd om fasten*. Som *palmetræ* benævnes pilen også i nyere litteratur¹⁵ og er 1944 optegnet i Nordjylland (Tolstrup).¹⁶ – Andre navne:

Palmevie 1779 (Palm Vien), 1784; Bornh. 1943.¹⁷

Palmevidje 1796ff., Jyll. o. 1870.¹⁸

Palmepil 1829ff., Nordjyll. 1952, Bornh. 1943.¹⁹

Oftest om raklerne eller raklebærende kviste:

Palme(-r) Bornh. 1756ff.;²⁰ 1800,²¹ Sønderjylland, Sydjylland. o. 1860–80,²² efter århundredskiftet optegnet 1938 i Øsby s., Højer a., 1943 på Anholt (*Salix repens*), 1929 på Midtfyn, 1941 i Seden s., Odense a.: *Min far og enkelte gamle folk ... sagde somme tider, når de så nogle store piletræer, at det var nogle ordentlige palmer.*²³

Som navn til hassel (-grene) med hanrakler kendes *palm(-e)* fra Sydslesvig, Sønderjylland, ”Jylland”,²⁴ *hasselpalm(-e)* Slesv.²⁵

Uvist hvorfor er bægplanten *Lotus corniculatus* i Thy (o. 1870) kaldt *palme*,²⁶ den blomstrer juni–juli og kunne ikke som sådan anvendes til udsmykning palmesøndag. E. Rostrup mente, at det (o. 1870) gængse navn *palmer* til figurer, der hyppigt forekom som mønstre i sjaler, skyldtes ligheden med pilens rakler;²⁷ *palmeblomst* til *Begonia incarnata* skyldes bladernes lighed med det engang yndede palmebladsmønster i franske og persiske sjaler.²⁸

Om brugen af pilegrene i Danmark foreligger så vidt vides ingen oplysninger før reformationen, men man tør gå ud fra, at man som i det sydlige udland tillagde de indviede kviste undergørende kræfter. Iflg. Thurah 1756 bruges *palmer* til pynt i bornholmske kirker. Som så mange andre folkeskikke endte også denne som børneleg. Rafn meddeler 1796, at *palmesøndag* eller ved den tid udsmykker drengene sig nogle steder i Jylland med det unge løv af den pil, som de kalder palmevidjer.²⁹ N. F. S. Grundtvig har måske haft skikken i tankerne, da han digtede (*Historiske Psalmer og Riim*, 1832):

Strø maj på kongens vej,
og spar din silke ej!
Lad folket bære palmer
og syng højtidsalmer.

Anden halvdel af 1800-tallet var skikken ikke længere i mands minde. Den nævnes ikke i Tang Kristensens omfattende samlinger om jysk almueliv og folketro, og hverken Institut for jysk Sprog- og Kulturforskning eller Dansk Folkemindesamling har i seddelsamlingerne oplysninger om ”palmer”.³⁰ Men endnu i 1870’erne blev mange – navnlig jyske – landsbykirker til palmesøndag smykket med raklebærende pilekviste,³¹ og i talrige hjem er det stadig brugt at sætte knoppede pilekviste

Selje eller sælg (*Salix caprea*), ur Otto Wilhelm Thomé, *Flora von Deutschland, Österreich und der Schweiz*, 1885.

i vand, for at de kan blomstre palmesøndag; herom digtede Johannes Jørgensen:³²

Jeg bryder pilens kviste
til vassen på mit bord –
det er de søndagspalmer,
som vokser her i Nord.

En herhen hørende relik er de *palmekager*, som falsterske bagere sælger palmesøndag: flade boller strøet med sukker og mandler og tilsat rosenvand.³³ Skikken er rimeligvis indkommet fra Tyskland eller Holland; f.eks. bages i Allgäu *palmbrezen* ’palmekringler’,³⁴ i Amsterdam og andre hollandske byer løber

børn omkring med *palmpasens* 'påskepalmer', bagte kranse eller kringler pyntet med buksbom.³⁵

Pilenavnet *palm(e)* indgår i en lang række danske stednavne,³⁶ det ældste optegnet 1569; de anføres her topografisk begyndende i Sønderjylland:

Palmeagre Magstrup s., Haderslev a. (*Danmarks Stednavne* 4, s. 401).

Palmose Dybbøl s., Sønderborg a. (*Danmarks Stednavne* 7, s. 20, 25) og Nordborg lands., Sønderborg a. (*Danmarks Stednavne* 7, s. 420).

Palmekrog Sønderjylland (*Danmarks Stednavne* 4, s. 60).

Palmelund Hedensted s., Vejle a. (optegn. o. 1875) og Hvejsel s., Vejle a. (optegn. 1900).

Palmso Sevel s., Ringkøbing a. (Generalstaben o. 1875).

Palmetræet over 100-årig pil i Brund ved Horsens.³⁷

Palmelunden Kolt s., Århus a. (Postadressebogen).

Palmelund Tiset s., Århus a. (Generalst. 1961).

Palmoskær Estruplund s., Randers a. (generalstabskort o. 1875; Palmosekjær).

Pallumhøj (Palmehøj) Hobro købstad (Postadressebogen 1951).

Palmedalsgård Ellishøj s., Ålborg a. (markbog 1683; Pallumssdall).

Pallum Høje Hørby s., Ålborg a. (Generalst. o. 1875; Palmehøj).

Palmbæk Valsgård s., Ålborg a. (Generalst. 1961).

Palmerbro (forhen Palmisbro) Skæve s., Hjørring a. (markbog 1683; Palmeris houg falld).

Palmerne bevokset med pile på Anholt.³⁸

Lille (og *Store*) *Palmeskifte* Skårup s., Svendborg a. (markbog 1682).

Palmegårde Annisse s., Frederiksborg a. (*Danmarks Stednavne* 2, s. 71).

Palmehøj smst. (Generalst. 1949).

Palmeholm smst. (markbog 1681ff.).

Palmehuset smst. (matriklen 1844).

Palmeskov Herlev s., Københavns a. (Generalst.).

Palmevænge(t) Fuglebjerg s., Sorø a. (Generalst. o. 1890) og Førslev s., Sorø a. (Postadressebogen).

Palmegård Fyrendal s., Sorø a. (Generalst. o. 1890ff.).

Palmekæret bag Sejro kirke.³⁹

Palmegården Herfølge s., Præstø a. (Generalst., 1907; Palmegård).

Store (og *Små*) *Palmeager* Vejlo s., Præstø a. (markbog 1682).

Palmehøj Magleby s., Møn (Generalst. 1901).

Palmebuske Olsker s., Bornholm (*Danmarks Stednavne* 10, s. 277).

Palmehøj smst. (*Danmarks Stednavne* 10, s. 269).

Palmegård Vester Marie i Ibsker s. (*Danmarks Stednavne* 10, s. 145).

Palmeeng Knudsker s. 1569 (*Danmarks Stednavne* 10, s. 118).

Palm, Palmkvist, -gren, -høj, -vang og adskillige andre slægtsnavne går tilbage på pilenavnet *palme* eller deraf dannede stednavne.

Også i Sverige blev kirkerne pyntet med "palmer" (*Salix*), der efter indvielsen tillagdes undergørende kraft.⁴⁰ Skikken ændredes i nyere tid til, at man søndagen eller dagen før eller selve palmesøndag hentede pilekviste, "plockade palmer", til stuepynt; det var ret almindeligt, mange optegnelser herom findes i Nordiska Museet (Stockholm) og Landsmålsarkivet (Lund).⁴¹ *Der fins en del, som tro, att det var sådana palmer, som buros i Jerusalem när Kristi intåg*" (pastor J. Danér i Småland);⁴² *enligt vad som berättats härom brukade man i en gången tid även smycka kyrkan till palmsöndagen med sådana "palmer"* (Småland),⁴³ palmesøndag plejede ungdommen at vandre i skoven for at plukke "palmer", der

sattes i hatten eller knaphullet som et vårtegn (Kivik).⁴⁴ – Pilegrene blev hentet søndagen før påsken (V. Götland, Dalsland),⁴⁵ til påsken (Blekinge, Skåne).⁴⁶ – En dreng eller pige gik til naboerne og piskede kvinderne med ”palmer” (Värmland).⁴⁷ – Arkivarie Sten-Bertil Vide deltog 1968 i en gudstjeneste i Rögles dominikanerkloster, før korsvandringen blev til alle deltagere uddelt kviste af pil og buksbom.⁴⁸

Linné mente i forelæsningerne på Hammarby 1770, at navnet *palme* (til *Salix caprea*) har [vi] fået af russerne, som altid skal have palmer i hænderne palmesøndag,⁴⁹ mest sandsynligt er det dog her som i Danmark indkommet fra tysk. *Palm*, *palmer* (oftest om raklerne) kendes i svensk litteratur fra og med Linné's *Flora Suecica* 1745, *palmträd* 1826 og *palmvide* 1857;⁵⁰ i Sydsverige er *palm* (raklerne), *palmbuske*, *-träd* optegnet fra mange lokaliteter, *påskpalm(-er)* i Svennarum, Småland⁵¹ og Holm s., Dalsland.⁵² Pilen *palmer*, når den står med rakler (Värmland, Dalarna),⁵³ selve træet hed *palmstöd*, de udsprungne blomster *palmer* (Berg s., Småland),⁵⁴ kvistene *palmer*, men blomsterne *kisser* (Älga s., Värmland).⁵⁵ *Palmen slår alltid ut til palmsöndag. Göingen kallar dess samt pilträdet's blommor för 'gäslingar', plockar man dessa, så får man det året inga gäsungar* (1880).⁵⁶

Svenske stednavne med Palm(e) kan i de fleste tilfælde tolkes som indeholdende *palm* = pilens rakler, resten skyldes et person- (sædv. soldater-)navn Palm; *i nogle tilfælde har man ment, at navnet skulle være foranlediget af høje bregner, der kunne minde om palmtræer(?)*.⁵⁷ – Bebyggelses- og naturnavne med pilenavnet *palm* anføres her topografisk fra syd mod nord:

Skåne: *Palmagården*, *-hytten*; *Palmelund* (gård);

Småland: *Palmeryd* og *Palmhult* (gårde); *Palmegölen* (2 eksempler), *-torpet*, *Palmas* (?), *Palmkärret* (2 ekspl.), *Palmen* (terræn), *Palmtorp(-et)* (2 ekspl.);

Blommor på sälg (Salix caprea) på svenska kallade för videkissar eller videung, som i barnvisan "Sov du lilla videung". Foto: Håkan Tunón.

Gotland: *Palmhagen*;

Halland: *Palmäs(-en)* (gård); *Palmaliden*, *Palmekullen*, *Palmen* (holme);

V. Götland: *Palmagården*, *Parmelund* (gård); *Palmabacken*, *-lyckan*, *Palmsjon*, *Palmon*;

Ö. Götland: *Palmböghagen*, *Palmdalsviken*, *Palmahagen*;

Närke: *Palmböghult*;

Södermanland: *Palmskog* (gård), *Palmsta* 'palmernes torp', *Palmtorp* (gård); *Palmersvik* (?), *Palmkärret*;

Värmland: *Palmgård*;

Uppland: *Palmesbäck* (?), *Palmodlingen*, *-slätten*;

Dalarna: *Palmhöjden* (by); *Palmbro*, *-bäcken*, *-dammen*, *-gruvan*, *-udden*;

Hälsingland: *Palmabolmen, -myran, Palm-rönningen, -äng*;

Medelpad: *Palmmyran*;

Jämtland: *Palmhäggen*;

Västerbotten: *Palmbrånet, -änget*;

Lapland: *Palmsunda* (flere gårde).

I svensk Finland (Snappertuna) skulle man før solen stod op palmesøndag ud og plukke *palmer*, man fik da god vækst i haven den sommer;⁵⁸ næsten hele byen var på udflugt efter *palmer*.⁵⁹ Fra det østlige Finland oplyses, at pilekviste med rakler (*virpolampaat, virpovitsanpuu*) palmesøndag blev viet i kirkerne og derefter stukket i staldtaget, til køerne blev drevet på mark, åbenbart en fra Rusland indkommet skik og tro; natten til skærtorsdag viftede man ved kvægstalden kraftigt med en raklebærende pilekvist mod nord for at ulve ikke skulle angribe fårene.⁶⁰ Tidligt palmesøndag slog børn med pyntede *palmer* på en sengeliggende person og sagde: *virvon, varvon tuoreksi, terveeksi / nätäliksi velkaa / nuodeksi vapaa / sinulle vitsaa / minulle mitä tahdot* – og vedkommende skulle give en lille gave (Karelen).⁶¹ – Suhonens store plantenavneordbog 1936 har *palmu* (1850) til *Salix*, men ingen senere nævn; uvidst hvorfor er valmuen i en egn kaldt *palmu*,⁶² sml. s. 15f.

Fra Norge er det foreliggende materiale meget sparsomt. Skikken nævnes ikke i Joh. Th. Storakers store samling af norsk folkløse, på forespørgsel oplyser Institutt for Folkminnevitenskap (Oslo), at man heller ikke der har optegnelser vedrørende denne palmesøndagsdekoration. *Palm(-er)* om raklebærende pilekviste er litterært kendt fra 1779 (Søndmør *palma*),⁶³ i nogle egne bruges *palm* også om knopper på andre træer.⁶⁴ Palmesøndag var det i Østfold skik, at børn gik ud for at plukke *gåsunger* eller *palm*.⁶⁵ Traditionen er enten ikke annekteret, eller den ophørte kort efter reformationen ca. 1530, hvorimod andre katolske

skikke holdt sig meget længe. Stednavne med *Palm-* er sjældne: *Palmhytten* (nu Hvidsteen) i Hobøl (Østfold), *Palmefossen* i Voss (Hordaland), *Palmåsen* i Øksnes måske snarere afledt af mandsnavnet *Palme*.⁶⁶

Salix caprea er ikke vildtvoksende på Færøerne, men blev længe dyrket i haver. Ifølge en overlevering skal en søster til sysselmand Ole Larvesen ca. 1660 i Ørdvik have plantet de første pile, som hun hentede *vestpå* i *Pålmskogi*. Svabo og Landt er de første forfattere, der henholdsvis ca. 1780 og 1800 nævner pile- (og rakle-)navnet *palm, polmi, palmi* (best. *pålman*), men det var da allerede en mindst halvandet hundrede år ældre benævnelse. Pilen *palmer*, når rakleknopperne bryder frem.

Skikken at bære ”palmer” palmesøndag var medio 1600-tallet kendt (men ikke officielt tilladt) i Skandinavien og England; R. Rasmussen mener, at den også blev praktiseret på Færøerne, omend et direkte bevis savnes. *Pålmi* gjaldt her fra først af ikke *Salix caprea*, men *S. phycifolia*, den største af de forekommende pilearter og den eneste oprindelige art, mens førstnævnte er indført i historisk tid og så vidt vides aldrig blev kaldt *pålmi*. Om skikken minder også stednavnet *Pålmagil* på den vestlige del af Kallsøy.⁶⁷

Pilenavnet *palm(-e)* er ukendt i Island (hvor træet heller ikke er vildtvoksende). I England (reformation ca. 1550) blev *palm, palm-tree* optegnet fra Devonshire til Skotland,⁶⁸ *palm* om rakler af *Salix caprea* kendes litterært 1431ff. og bruges nu også om kviste af taks, hassel og fyr. Shakespeare lader i *As You Like It* (ca. 1600) Rosalinde plukke ”palmer” i Ardenerskoven. Fra Skotland omtaler Walter Scott (d. 1824) anvendelsen af *palms* i novellen *Castle Dangerous*. Pilegrene blev samlet palmesøndag tidligt om morgenen og anbragt i *palm-crosses* (flettet om et trækors).⁶⁹ 1795 oplyses, at skotske skolebørn dagen før palmesøndag går

i festlig procession bærende et langt piletræsmykket med påskeliljer, pebertræ (*Daphne*) og buksbom.⁷⁰ *Palms* er de (pile-)grene, der sælges som palmer på Covent Garden markedet (London); i Kent og andre landsdele er *going a palming* en populær skik torsdagen før palmesøndag (1886). Det var omkring århundredskiftet i London almindeligt, at man tidligt palmesøndag gik *palming*, d.v.s. i byens omegn hentede pilekviste med rakler for dermed at pynte sin hat og knaphullerne for hjemturen.⁷¹ I næsten hele England er det stadig en palmesøndagsskik at bære pilegrene eller importerede palmer til kirkerne; palme-kors fordeles ofte blandt menigheden til minde om Jesu indtog i Jerusalem.⁷²

KILDEHENVISNINGER OG NOTER

- 1 Mannhardt, Wilh., ²1905, *Wald- und Feldkulte* 1, Berlin, s. 282, 285 (cit. fra 1622); Reinsberg-Düringsfeld, O. von, ²1898, *Das festliche Jahr*, Leipzig, s. 119ff.; Graft, C. Catharina van de, 1910, *Palmphaasch*, Dordrecht, s. 21ff.; Franz, A., 1909, *Die kirchliche Benediktionen im Mittelalter* 1, Freiburg im Breisgau, s. 470ff.; *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* 6, 1934–35, s. 1365ff. (m. litteraturhenvisn.); Erich, Oswald A., 21955, *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*, Stuttgart, s. 593f.; *Kirche-Lexikon für Norden* 4, ÅR, s. 358.
- 2 Schrader, O., 1901, *Reallexicon der indogermanischen Altertumskunde*, Strassburg, s. 128; Looorits, Oskar, 1949, *Grundzüge d. estnischen Volksglaubens* 1, Uppsala, s. 580; i Spanien kaldes dagen domingo de ramos (ramo 'afskåret gren, buket').
- 3 Sekundært opstod den overtro, at pilen er hel- lig og ikke må bruges til brændsel: *Zeitschrift für klin. Medizin* 73, 1911, s. 145 (Rusl.); Wilde, J. F. S., Lady, 1890, *Ancient Cures, Charms and Usages in Ireland*, New York, s. 56f.
- 4 Brand, J., 1870, *Popular Antiquities of Great Britain* 1, London, s. 71, 73, 76; Prior, R. C. A., ²1879, *On the popular names of British plants*, London, s. 176; *Der grosse Brockhaus* 8, ¹⁶1955, Wiesbaden, s. 695.
- 5 *Handwörterbuch* [note 1], s. 593, sml. s. 429.
- 6 Dijkman, P., 1703, *Antiquitates ecclesiasticae*, Stockholm, s. 114.
- 7 Hagberg, Louise, 1920, *Påskhögtiden*, Stockholm, s. 13.
- 8 *Fataburen* 1, 1906, Stockholm, s. 130f.; på mødet i Uppsala 1593 afskaffedes flere rester af katolicismen.
- 9 Bælter, S., ²1783 [1762], *Historiska anmärkningar om kyrko-ceremonierna*, Stockholm, s. 169 (m. litteraturhenvisn.).
- 10 Pfannenschmied, H., 1878, *Germanische Erntefeste*, Hannover, s. 380.
- 11 Mannhardt [note 1], s. 256f., 284f.; iflg. forf. skal jøderne have kaldt syvendedagen "pile- dag" og med pilekviste slået mod jorden, døre eller vinduer.
- 12 Schrader [note 2], s. 128.
- 13 *Globus* 2, 1880, s. 349; i Rusl. er *Salix viminalis* mest benyttet.
- 14 Looorits [note 2], s. 580.
- 15 *Botanisk Tidsskrift* 5, 1872, s. 175 (1742); Mol- bech, C., 1841, *Dansk Dialect-Lexikon*, Køben- havn, Jenssen-Tusch, H., 1867–71, *Nordiske Plantenavne*, København, s. 213 (Slesv., Sjyll.), Feilberg, H. F., 1886–1914, *Ordbog over jyske Almuesmål*, København (Århus).
- 16 Feilberg [note 15] (Århus).
- 17 Fleischer, E., 1779, *Forsøg til en Underviisning i det Danske og Norske Skov-Væsen*, København, s. 304; Trojel, F. W., 1784, *Fuldstændig Afhand- ling om alle Slags Indhegninger*, København, s. 150; Lange, Johan, 1960, *Ordbog over Dan- marks Plantenavne* 3, København, s. 513f.
- 18 Rafn, C. G., 1796, *Danmarks og Holsteens Flora*, København; *Have-Avis*, 1844, s. 67; Jen- sen-Tusch [note 15], s. 215 (Jyll.); *Danske Folke- maal*, 1931, s. 66; Lange [note 17] 2, 1960, s. 506, 522.

- 19 *Dansk Ordbog*, 1829, udg. Vidensk. Selsk.; *Dansk Have-Tidende*, 1870, s. 62; *Vendsyssel Tid.*, 9/4 1952; Lange [note 17] 2, 1960, s. 513 (Bornh. 1943).
- 20 Thurah, Laurids de, 1756, *Beskrivelse over Bornholm*, København, iflg. *Bornholmske Samlinger*, 1949–53, s. 72; Jenssen-Tusch [note 15], s. 213; *Jul paa Bornholm*, 1933, s. 17f.: *et træ, som kaldes palm, skal være en slags pil(?)*.
- 21 Trojel, F. W., 1800, *Forsøg til Besvarelse ... Afhandling om ... Popler og Pile*, København, s. 32.
- 22 Institut f. Dialektforskning, jyske saml., optegn. 1859 i Agerskov sogn, Haderslev Vesteramt.
- 23 Inst. f. Dialektforskning, jy. saml. (men ikke nævnt i Ottosen, M. B., 1963–69, *Hostrup-Dansk* 2, København); *Hist. Årbogf. Thisted Amt*, 1955, s. 323; Lange, Axel, 1932, *Fynske Plantenavne og Folkeminder om Planter*, Odense, s. 91.
- 24 E. Rostrups notater o. 1860–70; Jenssen-Tusch [note 15]; Lange [note 17] 1, 1959, s. 417.
- 25 Dansk Folkemindesamling 1906/23: 3302.
- 26 Lange [note 17] 1, 1959, s. 900.
- 27 *Tidsskrift f. pop. Fremstill. af Naturvidenskaberne* 5,3, 1876, s. 471.
- 28 *Tidsskr. f. hist. Botanik* 1, 1918, s. 179. *Palmegran* 1942ff. til *Pseudotsuga taxifolia* og *Abies grandis* skyldes grenenes lighed med palmeblade på grund af de fladt udbredte nåle; navnet bruges især om afskårne kviste til pyntegrønt ved juletid: Lange [note 17] 1, 1959, s. 3, og 2, 1960, s. 375.
- 29 Rafn [note 18], s. 417, jnf. Viborg, E., 1800, *Botanisk-oekonomisk Beskrivelse over de i Landhuusholdningen vigtigste Aspe- og Pilearter*, København, s. 101, og Viborg, E., 1821, *Om Pilevaands-Afbarkning og Planning*, København, s. 22.
- 30 Forespørgsel besvaret af prof. P. Skautrup og fru Else-Margrethe Ransy.
- 31 *Berlingske Tidende*, 6/4 1930 (tillæg).
- 32 Jørgensen, Johannes, 1941, *Vers fra Vadstena*, København, s. 18. Johs. Jørgensen konverterede 1896 til katolicismen. "Gæslingerne" er ind under jul en stor salgsvare; raklerne klæbes også på hjerte- og korsformede skabeloner til at lægge på gravsteder.
- 33 *Landmændenes eget Blad*, 26/5 1955.
- 34 Reiser, Karl, 1902, *Sagen, Gebräuche und Sprichwörter der Allgäu* 2, Kempten, s. III f.
- 35 Reinsberg-Düringsfeld [note 1], s. 124, sml. s. 121, og Hole, Christina, 1943–44, *English Custom and Usage*, London, s. 144: pax cakes.
- 36 Forf. takker Stednavneudvalget for tilsendt materiale; de få marknavne skyldes, at markbogs materialet endnu ikke er ordnet alfabetisk.
- 37 *Jyllands-Posten*, 8/11 1965 (m. foto).
- 38 Tang Kristensen, E., 1891, *Øen Anholt*, København, s. 17.
- 39 *Tidsskrift f. pop.* [note 27]; *Soro Amtstidende*, 28/2 1930.
- 40 Hagberg [note 7], s. 13; Fries, Elias, 1880, *Kritisk ordbok öfver svenska växtnamn*, Stockholm, s. 92, m. tilføjelsen: Från Skandinavien har namnet och bruket öfvergått till Northumberland i England.(?)
- 41 Ernvik, Arvid, 1966, *Folkminnen från Glaskogen* 1, Uppsala, s. 207 (Värmland) (meddeleren født 1885); Nilsson, Ragnar & Bergstrand, Carl-Martin, 1955, *Folkro och folksed på Värmlandsnäs* 2, Göteborg, s. 133; Sjunneson, Oscar, 1953, *Sydhalländskt allmogeliv i slutet av 1800-talet*, Stockholm, s. 199; Bergstrand, Carl-Martin, 1960, *Gammalt från Kind* 2, Göteborg, s. 118 (Västergötland) (meddeler f. 1847); Olofsson, K., 1928, *Folkliv och folkminne i Ås* 1, Göteborg, s. 77 (Västergötland); optegnelser i Nordiska Museet fra Småland, Värmland, Östergötland (medd. f. 1855), Öland; to optegnelser i Landsmålsarkivet, Lund, fra Blekinge iflg. arkivarie Sten-Bertil Vide. Folklivsarkivet i Lund har ingen optegn. herom (arkivarie Åke Weidenfels).
- 42 Optegnet 1926 af Louise Hagberg til Nordiska Museet.
- 43 Optegnet 1943 til Nordiska Museet.
- 44 Cappelín, Ola, 1932, *Gammal sed och tro i Kivik*, Lund, s. 24.

- 45 Optegn. 1941 til Nordiska Museet (medd. f. 1870) og 1932 (medd. f. 1857).
- 46 Landsmålsarkivet i Lund (optegn. fra Mjälby og Väckelsång).
- 47 Optegn. 1955 til Nordiska Museet (medd. f. 1941 har oplysningen fra en 93-årig farmor). På Møn blev pilekviste brugt som fastelavnsris, på Lolland som langfredagsris: Dansk Folkemindesamling 1960/23: 620; Ussing, Henrik, 1937, *Lollandsk Landsbyliv i 19. Aarhundrede*, Nykøbing, s. 158.
- 48 Brev 6/4 1970.
- 49 Linné, Carl von, 1910, *Linnés botaniske "Prælectiones privatissimæ" paa Hammarby 1770*, (Bergens Museums Aarbok, nr. 1), Bergen, s. 61.
- 50 Lyttkens, Aug., 1912–15, *Svenska växtnamn* 3, Stockholm, s. 1242f.; Jenssen-Tusch [note 15], s. 211.
- 51 Vide, Sten-Bertil, 1966, *Sydsvenska växtnamn*, Lund, s. 217, 233.
- 52 Optegn. til Nordiska Museet 1932 (medd. f. 1857).
- 53 *Berlingske Tidende*, 6/4 1930.
- 54 Optegn. 1943 til Nordiska Museet.
- 55 Ernvik [note 41].
- 56 Wigström, Eva, 1880, *Folkdiktning* 2, København, s. 163.
- 57 Svenska Ortsnamnsarkivet i Uppsala v. arkivarie R. Otterbjörk takkes for tilsendt materiale.
- 58 *Finlands svenska Folkdiktning* 7.2 *Växtlighetsri-ter*, 1925, Helsingfors, s. 50.
- 59 *Hembygden*, 1934, s. 80.
- 60 Rantasalo, A. V., 1937, *Der Viehstall im Volksa-berglauben der Finnen*, Helsingfors, s. 128, 130.
- 61 *Budkavlén*, 1931, s. 132f.; *Lönnrots Finsk-Svenska Leksikon* 2, 1875, s. 100, har verset: *virpoo, var-poo / turoreeksi, terveksi / neteliksi, velkapääksi*.
- 62 Suhonen, Pentti, 1936, *Suomalaiset kasvinni-met*, Helsingfors, s. 251, 333.
- 63 Jenssen-Tusch [note 15], s. 66, 212; Schübeler, F. C., 1891, *Tillæg til Viridarium norvegicum*, Kristiania, s. 33. Hallager, L., 1802, *Norsk Ord-samling*, København: Palm, Blomsterrangler på Træerne.
- 64 Meddelt af prof. Ove Arbo Høeg.
- 65 Hult, Ruth, 1937, *Østfoldminne*, Oslo, s. 98.
- 66 *Tromsø Museums Aarshefte* 46, 1923, no. 1, s. 59. Skriftlige forespørgsler på Stadnamnarkivet i Oslo blev ikke besvaret.
- 67 *Froðskaparrit* 2, 1953, s. 7–18.
- 68 Grigson, Geoffrey, 1955, *The Englishman's Flora*, London, s. 258.
- 69 Britten, J. & Holland, Rob., 1886, *A dictionary of English plant-names*, London, s. 366–68.
- 70 Brand [note 4], s. 121.
- 71 Reinsberg-Düringsfeld [note 2], s. 124.
- 72 Hole [note 34], s. 42.

~:804 :~

VAGN J. BRØNDEGAARD

PESTTJØRNE

INDLEDNING

Middelalderens morbus pestis er den største katastrofe, som har ramt Europa i historisk tid. Soten var kendt også i antikken, men 1300-tallet blev det store pestsekkel.

Byldepesten hærgede Italien 1329–32, så fulgte den epidemi, der i Skandinavien blev kaldt *digerdøden*, *mærkedøden*, *mandedøden*, *den store død*, *den store mandekval*, på Island *bólmasótt*, men først fra 1601 litterært ”den sorte død” på grund af mange patients hæmorrhagiske exantherer. Sygdommen kom 1346–47 fra Kina og Indien til Krim, med handelsskibe årene efter til Balkan og Norditalien. Trods alle isoleringsforsøg spredtes den hurtigt over hele Europa. 1348–50 nåede soten Danmark, Norge og Sverige.

Adskillige byer og landsdele blev næsten affolket, hele generationer uddøde. Utallige flygtninge førte smitten til endnu skånede egne. Lægerne stod helt magtesløse mod denne ”dæmoniske” sot, datidens hygiejniske og sanitære forhold var yderst dårlige, der kunne ikke etableres desinfektion af drikkevandet, effektive spærrezone osv., gudstjenesterne fortsatte.

1352 var pesten i aftagen. De historiske kilder er sparsomme og nævner ingen tal på dødsfrene, blot at sygdommen var meget smitsom og næsten altid medførte døden. 25 millioner eller en fjerdedel af Europas daværende befolkning er dog næppe for højt et skøn. Mansa regner med, at hver tredie indbygger i Danmark døde af pesten, der navnlig synes at have ramt Jylland. Andre mindre epidemier indtraf 1361, 1405, 1446, 1450, 1460, 1484, 1550–54, 1563–66 (i Frue Kirke, København, blev 1564 jordet 700–800 mod normalt 60–70 om året; i Musse herred på Lolland

Pesten skildrad av Nicolas Poussin, 1630. Musée du Louvre.

UR DANSKE STUDIER 1970, S. 124-142.

døde 1566 3 555 mennesker af pest), med korte mellemrum 1568–99. Det må dog tilføjes, at ”pest” dengang betegnede enhver ondartet og vidt udbredt sygdom (jvf. nedenfor). Den sidste omfattende epidemi 1663–68 krævede alene i London 70 000 dødsopfre, og endnu 1710–11 døde mindst 18 000 af Stockholms og 23 000 af Københavns indbyggere eller cirka hver tredje borger af pest.¹

Til sotens udbredelse bidrog også et slet organiseret begravelsesvæsen. Når epidemien var på det højeste, kunne det fornødne antal kister ikke fremskaffes, og talrige pestofre måtte begraves uden. 1711 bukkede i løbet af fire døgn 30 gravere, ligbærere og -kuske under for sygdommen, så kun seks var tilbage, fanger fra Bremerholm måtte frigives til arbejdet (de døde også på nær ti), siden blev et par hundrede soldater sat til at grave lange kuler ”til nogle tusinde lig”. Alligevel lå ligene – ofte udækket – 3–4 døgn før begravelsen. Uden for Kastellet og Østerport blev et sted 40 gruber 200–300 alen lange fyldt med lig, mange uden kiste. Myndighederne påbød, at ofrene skulle begraves senest 24 timer efter dødens indtræden, og at gravene skulle være mindst tre alen dybe. Men da 3–4 lig blev anbragt oven på hinanden, afgav pladserne en frygtelig stank, der måtte stilles jerngryder med brændende tjære, svovl og salpeter for at ”rense” luften.

Men selv mens pesten rasede værst, fortsattes uskikken at begrave fornemme og velhavende folk under kirkegulvet – *hvor ligkister åbenlyst ... uddunster en lugt, som borgerlige småfolk må have den ære at indånde for at erindre kadaveret af noblessen.*² For at anbringe nye kister måtte gamle graves op, længe før ligene var helt opløst. Under gulvet levede desuden mange rotter. Men først 25 februar 1805 blev det ved lov forbudt at gravsætte i kirkerne og bestemt, at der skulle anlægges og indvies kirkegårde.

I Sydeuropa indrettedes særlige pestkirkegårde, hos os synes man før 1700-tallet at

Förekomst av pesttjörn. De icke-ifyllda cirk-larna symboliserar platser där man betonat att träden inte får fällas eller där ett fällande är förknippat med något slags straff.

have anbragt ligene vest eller øst for kirken, men jævnligt nævnes også pestkuler og -høje på åben mark langt fra kirken. Pest, hungersnød og Svenskekrigene er de skelsættende begivenheder, der oftest omtales i vore sagn. En indskrift på Snebjerg kirkes sydside oplyser, at 1602 døde 209 af sognets indbyggere af pesten. De blev iflg. sagnet gravlagt under den lille ”pesthøj” øst for kirken.³

TJØRNEN PÅ FÆLLESGRAVEN

Pestens smitstof blev via gnaveres (især rotters) lopper overført til mennesker. Bakterien *Pasteurella pestis*, fundet 1894 i patienternes pus og opkastning, kan aktivt leve lang tid i jorden; hvis rester af ligene blev gravet op, risikerede man en ny epidemi, og erfaringer i så henseende har sikkert meget tidligt belagt pestkulerne med tabu.

En lang række sagn hævder, at der over fællesgravene blev plantet tjørn. De kraftige torne skulle afholde folk fra at grave og husdyr fra at græsse på stedet. Ofte tilføjes, at hvis tjørnen forsvinder, sker en ulykke.

Omkring i sogne som St. og Ll. Solt, Oversø, Havetoft og Siversted [Sydslesvig] ses her og der ensomme tjørne vokse ikke alene i et skel, men også inde på marken; disse tjørne ryddes eller fældes ikke. Det fortælles, at hvor de ensomme tjørne vokser, begravedes i sin tid mennesker og dyr, som var døde af pesten. Når jorden var kastet til, plantedes tjørne, de skulle være et værn mod, at ingen dyr rodede, at ingen mennesker gravede i eller pløjede den jord.⁴

Først i nyere tid har bensaamlere gennem søgt sydjyske pestkuler og eksporteret knoglerne til England, men egnens folk greb ikke sjældent ind og krævede det standset af frygt for smitten.⁵

Ligene jordedes massevis i fællesgrave, ofte på et afsides sted uden for byen, og på graven plantede man en hvidtjørn til tegn på, at graven ikke måtte berøres i fremtiden,⁶ man kastede ifølge sagnet ... alle de døde i en kule på kirkegården og plantede tjørn derpå, for at folk skulle tage sig i agt og ikke komme for nær, da man troede, at selve uddunstningerne af graven kunne smitte (Skamby Nordfyn 1843).⁷ De skarpe torne var tegn og advarsel, at der på dette sted ikke måtte graves, da sygdommen ellers formedelst de opgravede lig igen kunne fremkomme.⁸

Kirkegårdenes indviede jord kunne ikke rumme de døde, man slæbte dem derfor ud på marken i store dynger for at begrave dem dér, og oven på en sådan grav plantede man en hvidtjørn for at advare efterslægten fra at røre ved dette sted. Endnu efter 500 års forløb står trindt omkring på vore marker nogle mærkværdige gamle hvidtorn under navn af "pesttorn"; de fredes af bønderne, thi de

Tjørn eller hagtorn (Crataegus), ur C. A. M. Lindmans Nordens flora, 1917.

står på vore forfædres grave. Hele det vestlige Fyn er rigt på sådanne enkeltstående gamle hvidtorn (1874).⁹

Det foreliggende stof om pesttjørne i forbindelse med menneskegrave er her anført i topografisk rækkefølge¹⁰ (i forbindelse med kvægpest):

1. Den meget store og gamle *Håskystorn* på stengærde vest for Spraglehøj ved Roskilde Fjord (164) skulle være plantet over pestlig. Gravede man penge ned ved rødterne, var folk og fæ værnet mod sygdom; nogle børn fandt mønter her, brugte dem til slik og fik gulsot. Fældet o. 1905, kort efter døde manden, som gjorde det – *han skulle aldrig have rørt ved den tjørn*, sagde folk på egnen.¹¹

2. Pesttjørn på mark i Salløv ved Roskilde (195).¹²
3. Pesttjørn ved Skensved (203) tjente som sømærke.¹³
4. Lidt vest for Høng (291) stod en tjørn plantet over ofre for den sorte død og måtte ikke fældes, så skete en ulykke.¹⁴
5. Under nu forsvundet hvidtjørn på mark i Egebjerg sogn (336) lå en grav fra pestens tid, blev den ryddet, brød sygdommen atter ud.¹⁵
6. *Kirketornene* på Omø (461) ved vejen fra havnen til byen; her var pestdøde begravet og færdedes spøgelse.¹⁶
7. Midt på gården Brodal's mark (506) stod en pesttjørn, der ikke måtte ryddes, da gården ellers blev ramt af uheld; o. 1930 lod en ny ejer den fjerne, hvilket dens tidligere ejer var ilde berørt over.
8. Fra Lolland blev de spedalske ført til Askø (772) og bragt i land ved Kenemas Pynt; når de døde, begravede man dem på kirkegården og plantede nogle tjørne, de står der endnu (1949) og kaldes pesttjørnene.¹⁷
9. Ingen turde røre en fredlyst hvidtjørn på Bogense kirkegård (855), fordi en trolld lå begravet under den. Der har stået en pesttjørn på Kappelsmøllegårdens gårdsplads.¹⁸
10. Under en torn nord for Store Ernebjerg (867), et af Fyns højeste punkter, er fundet en lille brønd med knogler fra den sorte døds tid.¹⁹
11. En stor hvidtjørn *Pestbusken* står (1941) ved mose i Brændekilde (871) og blev iflg. sagnet plantet over pestofre begravet i mosen.²⁰
12. I Tommerup sogn (876) skal næsten alle være døde af pesten, på fællesgraven står (1943) en vældig ældgammel hvidtjørn, og ingen tør røre den, for så kommer ulykke over gerningsmanden og hele byen.²¹
13. Tjørn over pestofre på mark i Norup sogn (921); da man begyndte at fælde den, døde tre heste, og så blev den fredet.²²
14. En meget stor hvidtjørn på pestdødes fællesgrav i det sydvestlige hjørne af Skamby kirkegård (936) er omtalt første gang 1819.²³ Den blev plantet, for at ingen skulle åbne graven og pesten bryde ud igen. På stedet skal være fundet en mængde knogler. Det var farligt at gå ind under træet, og gik man tre gange baglæns omkring det, faldt man død om (!). Børn skulle spytte, hvis de af vanvare kom tjørnen for nær, ellers fik de hovedpine. *Det fortælles, at den har stået her helt fra Valdemar Atterdags tid*, men biskop Jacob Madsens ret udførlige beskrivelse af kirken 1590 nævner hverken træet eller sagnet. Tjørnen blev måske plantet under en pestepidemi i 1600-tallet, og dens usædvanlige størrelse gjorde, at den blev knyttet til pesten i middelalderen. Stormfældet 11 oktober 1933, men en ny tjørn blev plantet samme sted.²⁴
15. For nogle år siden blev flere stammer af en gammel pesttjørn fjernet i hegn ved Sebjerggård (1023).²⁵
16. Ved Kværndrup findes (1946) to pesttjørne, fældes de, udbryder pest på ejernes gårde – den ene erklærede, at tjørnen aldrig ville blive ryddet, for *jeg vil ikke bringe nogen sot her til landet*.²⁶ *Knubbjergtornen* på Knubbjerg i Kværndrup Vænge var iflg.

Pesttjørn i Kværndrup, Midtfn. Foto: N. Jensen, 1908. Dansk Folkemindesamling.

- sagnet plantet over pestdøde mennesker (o. 1850),²⁷ en anden pesttjørn står i Rokkeryden, Trunderup Vestermark (1042).²⁸
17. Hist og her ved Hostrup og Jordløse stod (1908) enlige fredede hvidtjørne midt i kornmarker og græsninger, de var iflg. sagnet plantet over hedenske vender begravet uden for kirkegårdene, andre sagde, at tjørnene stod over pestlig (1068).²⁹
18. Tjørnene på Dejrup (1166) ved Ærøskøbing skal være pesttjørne ... sat for at markere pestgrave, store fællesgrave for folk, der var døde af pest, og som man på grund af smittefaren havde fundet det rigtigt at sejle væk fra byen. Om de gamle fritstående tjørne på Drejøgisnes også, at de markerer pestgrave.³⁰
19. Nogle tjørne omkring Korbenshøj i Vust (1316) skal stamme fra den sorte døds tid.³¹
20. På Ulsted kirkegård øst for Nr. Sundby (1474) har stået tjørne plantet over en pestkule.³²
21. 21. *Pest-* eller *Hellettjørnen* ved vejen fra Hem til Skrødstrup (1853) skal stamme fra den sorte død.³³
22. En tjørnebusk i Nørager sogn (1959) blev efter sigende plantet, hvor man begravede ofrene for en tyfuspidemi.³⁴
23. *Lats* hed en stor hvidtjørn midt på marken Svende- eller Svenskebakken ved Ommestrupgård ved Kalø Vig (2044). Den skulle være plantet over pestofre, andre mente af svenskerne. Blev tjørnen fældet, ville gården brænde og gerningsmanden lide en voldsom død. Gik ud i de strenge vinstre 1940–42, skønt man gjorde alt for at hindre det, og ejeren lod sin karl grave stubben op – kort efter brændte den ene længe som følge af lynnedslag, og karlen blev dræbt af en nedfaldet højspændingsledning.³⁵
24. Da en smitsom sygdom hærgede landet, blev i Skorup (2176) en kone syg og døde; hun bestemte, at man begravde hende i en høj på marken, så ville byen blive skånet. På højen stod en hvidtjørn, ingen turde røre, men o. 1870 blev den brændt af hyrdedrenge.³⁶
25. Omkring Salten (2210) findes hist og her store enlige tjørnebuske, der skal være plantet i pestens tid over nedgravede lig, for at ingen kunne grave dér.³⁷
26. Man sagde (1910), at der under enlig tjørn på Overgårds mark syd for Salten (2211) lå pestdøde mennesker begravet.³⁸
27. Ofre for den sorte død skal være lagt i højen under *Møgelhøjs Torn* på Ris mark ved Elling skov (2223), ved tornen er fundet en skat.³⁹
28. Om en gammel tornebusk på Tornumgårds mark (2313) hed det, så langt man huskede tilbage, at den var plantet over en pestkule og at gården ville brænde, hvis man ødelagde tjørnen.⁴⁰
29. En pestkule på Lilballe mark (2374) var omgivet af torn for at holde folk væk.⁴¹
30. Ved Buskløkke på Øster Lindet mark (3051) har stået tre tjørnebuske om en Troldhøj; her lå i pestens tid en gravplads og var set troldtøj, ingen turde røre ved tjørnene og gå forbi efter mørkets frembrud.⁴²
31. I Hygum sogn døde 1659 504 mennesker af pest, de blev lagt i store fællesgrave, og over dem plantede man en hvidtjørn som advarsel om ikke at nærme sig stedet (3058).⁴³
32. På Barsø (3211) blev pestdøde fra strandet skib begravet i løkken Kragtvorn og fredede tjørne sat omkring stedet; man har set lys ved dem, før der kom lig til øen.⁴⁴
33. På engen Majhøj ved inderste vig af Gerner Fjord (3211) står en ældgammel hvidtjørn på ”pestgraven” – en 35 m. lang og 2 m. høj kampestensætning, hvor ofre for den sorte død skal ligge begravet. Stammen er spaltet og holdes sammen af jernbånd mærket J. Bruhn, i 1850'erne lod han tjørnen indhegne og frede.⁴⁵
34. Pesttjørn på høj øst for Ertebjerg på Als (3253), egnens højeste punkt (55 m.), præger

landskabet i vid omkreds og bruges som sømærke. Pestofre skal være jordet under tjørnen, som blev fredet 1953, i den er sat "forbrand" for Ertebjerggård. Den 15 m. lange og 4 m. brede jordforhøjning med enkelte sten er imidlertid rester af en langdysse fra yngre stenalder.⁴⁶

Der råder usikkerhed med hensyn til hvidtjørnens maksimale alder, idet spørgsmålet endnu ikke har været genstand for dendrologiske undersøgelser. Nogle af landets ældste eksemplarer i Dyrehaven ved København stammer sikkert "fra skovens tid", d.v.s. før 1670, men da botanikeren C. Raunkiær 1925 talte årringene i en tjørn, kom han langt fra til to hundrede.⁴⁷ Basis og rodsystem kan dog være langt ældre end stammen; efter fældning af storm eller mennesker blev tjørnen "sat på roden" og fik ny livskraft, dette kan være sket flere gange med passende mellemrum. Før træet dør, skyder det nye skud, der lidt til siden danner en ny tjørn, således at et træ ... engang plantet på højen kan fortsætte i årtusinder.⁴⁸ Desuden er veddet meget hårdt og varigt. Endelig har overtroisk frygt værnet de gamle markante tjørne samt tit vel også sørget for, at et visnet eller ødelagt eksemplar blev udskiftet.

Alligevel er det mest sandsynligt, at de ældste nulevende pesttjørne blev plantet under kvægpest-epidemier i 1700-tallet, ligesom en lang række herhen hørende sagn gælder denne sot og ikke morbus pestis.

1745 skal i hele landet to millioner stykker kvæg være pestdøde, 1762-63 angives tallet til 254 994. Det var denne katastrofe, som gav stødet til, at man forlod fællesdriften, og til at man oprettede Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. Da pesten 1777-81 atter indkom syd fra, kunne træffes så effektive modforholdsregler, at blot 5 136 kreaturer døde, mens 4 481 blev slået ned. Siden har kvægpesten været ukendt i dansk landbrug.

35. Den cirka 200-årige *Simonstjørn*, fredet 1939, på Sylshøj ved Snoldelev (195) blev måske opkaldt efter Simon Mørch, en søn af herredsskriveren på kvægpestens tid i 1740'erne; man plantede den, hvor pestdøde husdyr blev begravet, og så ophørte soten.⁴⁹⁵⁰

36. I Åstrup (1054) blev o. 1750 plantet en tjørn over pestdræbte kreaturer (eller: for at standse kvægpesten). Ejeren savede o. 1925 nogle grene af tjørnen og fik mund- og klovesyge i besætningen.⁵¹

37. En pesttjørn nord for Give mølle (2313) viste, hvor de døde dyr blev gravet ned.⁵²

38. Om en gammel, 1941 fredet, kristtornlund på åben mark ved Seest Skovgård (2668) sagde gamle folk, at den blev plantet over pestdøde kreaturer for at hindre sunde dyr i at græsse her og blive smittet. Men der er tale om en gravplads fra yngre jernalder, i nærheden er fundet menneskeknogler.⁵³

39. Meget stor hvidtjørn skød frem, hvor pestdøde kreaturer lå begravet ved vejen mellem Løgumkloster og vandmøllen (3117); fældet 1965 i forbindelse med vejoplægning. *Noget er der om det. Kommer man til Slesvigs østkyst, så har man der fuldt og fast pointeret, at hvidtjørn stammede fra kvægpestens dage.*⁵⁴

Da Vendsyssel 1709 blev ramt af kvægsyge, var bønderne ret ligegyldige med at fjerne kadaverne. Amtmanden måtte 4 juni pålægge grandefogederne i Vrensted at drage omsorg for, at de døde dyr nedgraves senest klokken ni næste formiddag.⁵⁵

19 maj 1745 gav grev Rantzau, befalingsmanden over Fyns stift, efter dr. Carl Musæus' anvisninger en række bestemmelser om pestdøde dyr. De skal graves fire alen ned ...

... og kastes intet andet på end bare jord; når denne jord efterhånden er sunket en halv

alen, så fyldes graven op igen med frisk jord, grus eller sand. Når den således er blevet opfyldt to gange eller tre gange, spænderes på hvert stykke kvæg et læs brænde eller tørv, og [det] brændes op i graven; det er den allersikreste metode og den nyttigste.

Iflg. kgl. forordning af 9 juli for Fyn og Sjælland skal kvæg udført uden sundhedsattest *straks ihjelslås og derpå dybt i jorden nedgraves*. 29 juli hedder det i en anden kgl. bestemmelse med 14 vidtløftige punkter bl.a., at kadaverne skal graves tre alen under jorden, dækkes udelukkende med jord og mere jord fyldes på, så ofte fækulen synker sammen.⁵⁶

12 april 1746 oplæstes på Fakse og Stevns herredsting en kgl. befaling, hvorefter man straks skulle efterse, om kulerne med pestdødt kvæg var forsvarligt dækket, i modsat fald lægges et tykt lag jord over for at hindre stank og smitte i sommervarmen.⁵⁷ Iflg. Ramsø-Tune herreders tingbog 15 april 1746 skal pestdøde kreaturer dækkes med to alen jord, graves ikke så dybt, kastes mere jord over til denne højde.⁵⁸

Tang Kristensen har fra kvægpestens tid samlet oplysninger om talrige fækuler på afsides steder navnlig i Jylland, men pesttjørn er sjældent nævnt.⁵⁹ Plantningen af tjørn på pestgravene skyldtes ikke et offentligt påbud; den må være sket på bøndernes eget initiativ og som en fortsættelse af ældre tiders skik.

PESTMOTIVET I OPLØSNING

Der er bevaret ”sikre” efterretninger om cirka 40 pesttjørne, men det oprindelige antal var utvivlsomt meget større. Kvægpesten indtraf sidst og traditionerne om den levede derfor længst, da nye epidemier ikke indtraf, gik mindet dog efterhånden i opløsning, og mange steder vidste man ikke længere, hvad tjørnen stod for. Men den indgød stadig

respekt på grund af dulgt overtro og blev ikke ryddet, selv hvor den generede markarbejdet. I en række optegnelser fra Sjælland er pestmotivet næsten forsvundet; der advares mod at beskadige eller fjerne visse tjørne, for hvis det sker, rammes ejerens (eller landsbyens) husdyr af uheld, sygdom etc.

40. I Borup (216) forbød ejeren af en tjørn på det strengeste at fjerne den mindste kvist eller slå kreaturer med gren fra tjørnen, han var overbevist om, at det ville blive straffet med uheld i hans besætning. Så ofte der var pløjet og sået omkring træet, sås næste morgen en trampet sti, og man havde set spøgelser på stedet.⁶⁰
41. En gårdejer i Ebbeløkke (333) holdt strengt på, at en hvidtjørn ikke måtte fældes – af frygt for uheld med husdyrene.⁶¹
42. På højen Stenkisten (336) stod en meget stor tjørn, ejeren prøvede flere gange at få den fjernet, lige så ofte blev et af hans dyr sygt, derefter fik den lov at stå urørt.⁶²
43. Man fredede nogle store tjørne i Høve og Åstofte (338), hvis de forsvandt, kom sygdom i ejernes besætning.⁶³
44. Der blev sagt om en meget gammel tjørnebusk på mark i Nordrup (402), at for hver gren eller kvist man huggede af den, døde et kreatur i gårdejerens stald.⁶⁴
45. Gennem flere slægtled hed det, at en hvidtjørn i Skuderløse (414) ikke måtte røres, den rummede en forbandelse, og blev den ryddet, gik det ud over kreaturerne; der var ofte set lys under træet.⁶⁵
46. En mand i Landgrav (421) kørte jord fra en høj og savede grene af en tjørn på højen, de følgende år blev mange af hans husdyr syge, andre døde, og siden rørte han aldrig hverken høj eller tjørn.⁶⁶
47. Det gav uheld med kreaturerne at hugge en tjørn ved langdysse nær Rævehøj i Gerlev sogn (434).⁶⁷

48. En tjørn på mark i Vollerslev (504) stod i vejen for markarbejdet, men blev ikke ryddet; den vogtede en skat fra krigens tid, og fældede man den, ville gårdens dyr dø af pest.⁶⁸
49. Så ofte man huggede grene af hvidtjørn på Elverhøj i Hellested (527), døde ejerens bedste hest; man satte træet i forbindelse med bjergfolk.⁶⁹
50. Blev gammel tjørn på mark i Næstelsø sogn (584) fældet, skulle hestene dø og andre uheld ske. Man gjorde det alligevel, og året efter mistede ejeren tre heste og et føl.⁷⁰
51. Hvis man tog noget fra en tornebusk ved gård i Vester Herup (1668), mistede ejeren et kreatur.⁷¹

Kun i et par tilfælde synes pesttjørn-traditionen at være overført på andre træer og en stendysse (hvor der engang stod en pesttjørn?):

Asken på den store gravhøj mellem de to Juulsgårde i Bodilsker sogn (681) måtte ikke fældes, uden at man straks plantede en anden. En ny ejer gjorde det ikke og hans køer blev syge, til han havde plantet et nyt træ.⁷²

Fældes gammel eg mellem Frederiksgave og Ebberup på Vestfyn (1012), bliver gårdens køer syge og dør; nu (1935) står kun den barkløse stamme tilbage.⁷³

Blev en stendysse på Frenkerup mark fjernet, kom en ødelæggende kvægsygdom til egnen. Da en mand borede hul i overliggeren for at sprænge den med krudt, døde pludselig en af hans køer.⁷⁴

I sidste afsnit diskuteres, hvorvidt magiske og mytiske forestillinger kan have spillet ind ved valget af tjørn som fællesgravens vogter. Fra først af kan der dog meget vel have været tale om en rent praktisk foranstaltning (advarsel, skræmmemiddel), først senere blev der til det strenge forbud mod at færdes, endside grave,

på stedet knyttet overtro, oftest straf for at nærme sig eller beskadige tjørnen (nr. 1, 4, 5, 7, 12–15, 23, 24, 34, 36, 40–51), spøgelse, lys set ved træet (nr. 6, 30, 32, 40, 45), skat ved det (nr. 27, 48), offer til det (nr. 1). Mindst fire steder er traditionen henlagt til oldtidsminder (nr. 33, 34, 38, 47).

Traditionen har tilsyneladende været mest befæstet på Sjælland, i hvert fald stammer de fleste meddelelser herfra. Der er også optegnet de sidste usikre rester af taburo: store gamle og fritstående tjørne, især på kæmpehøje, skal ”for en sikkerheds skyld” blive stående.⁷⁵ Men også i Sønderjylland nærede ældre folk stor respekt for flere gamle tjørne.⁷⁶

Tjørn på mark i Sandby ved Lammefjorden (266) måtte ikke ryddes.⁷⁷ *Helletjørnen* på Tjørnehøj i Ulstrup (292) ikke fældes, det bragte gerningsmanden uheld; en karl tog gren til at reparere ploven med, kort efter styrtede den ene hest om.⁷⁸ Ryddede man en tjørn på Bøgebjerg ved Algestrup (311), fik man uheld.⁷⁹ I Holmstrup (315) frarådede gammel mand en gårds nye ejer at fælde tjørnen ved en kilde i Barnshøj, da det let kunne bringe ham uheld og ulykke.⁸⁰ Hest lå begravet under tjørn ved Egeløkke i Højby sogn (333) og man pløjede uden om den.⁸¹ Det gav uheld at fjerne nogle tjørne på Langhøj i Asnæs sogn (338) og en stor tjørn på gårde i Fårevejle (339).⁸² En tjørn ved vejen i Vallekilde sogn (341) blev værnet af ejeren, så længe han levede.⁸³ Tjørn på Bromme mark (379) var beboet af en trolde, ejeren ville fælde den, men gik syg hjem og døde kort efter.⁸⁴ Da en hjulmand havde ryddet en tornebusk i Sludstrup (432), døde han hurtigt af kræft, som årene gik fik hele familien sygdommen – *af hjulmandens børn blev ingen tilbage, høvnen ramte dem alle*.⁸⁵ Der stod en ulykkestjørn på Stubberup mark ved Holsteinborg (455),⁸⁶ og ingen turde rydde en gammel tjørn ”Busken” mellem Fodby og Saltø nord for Bistrup (484), den blev regnet for et helligt træ

(fredet 1960).⁸⁷ Man måtte ikke fælde en meget stor hvidtjørn i Svaneke vang ved skel til Ibsker sogn (645), ejeren begyndte at rydde den, gik syg hjem og drømte, at træets ånd sagde: Du må studse, men ikke hugge mig!⁸⁸ Det bragte uheld at fjerne et par hvidtjørn mellem to gårde på Landø, Sydlolland (783),⁸⁹ og den, som fældede en hvidtjørn på tomten af Bellinge slot (837), ville få en plage.⁹⁰ Blev meget stor hvidtjørn på Gl. Stenderup bymark nær Odense-Fåborg landevejen (1073) beskadiget, skete der gerningsmanden en stor ulykke.⁹¹ Horne præstegård (1078) fik en ulykke, hvis stor tjørn på dens mark blev fældet.⁹² Ingen måtte bryde grene af enlig gammel hvidtjørn på strandskrænt ved Silstrup i Thisted Bredning (1352), vedkommende blev straffet med en stor ulykke,⁹³ *Helligtjørnen* på øen Fur (1671) omtales fra slutningen af 1600-tallet som tabutræ, øboerne turde ikke fjerne den mindste stump, at gøre det blev betragtet som en ugudelig handling.⁹⁴ En stor hvidtjørn ved gården Tolstrup i Nødager sogn (2013) og én ved gård i Hårbølle, Østmøn (627) blev fredet, fordi ”noget” lå begravet under dem; der ville ske uheld, hvis de blev fjernet.⁹⁵ En stor tjørn i markskel i Skåde (2114) måtte ikke ryddes, begyndte man på det, lød skrig og blod flød ud af træet.⁹⁶ På en mark ved Hvolbæk (2153) skal have stået nogle fredlyste ”hellige” tjørne.⁹⁷ Stor udgået tjørn på mark øst for Isted Skovkro (3345) blev ikke fjernet, den som gjorde det, fik en stor ulykke.⁹⁸

TJØRNEN SOM TABU- OG VÆRNETRÆ

Pesttjørnen er en speciel dansk tradition med sydgrænse i de tidligere danske provinser Slesvig-Holsten. Den er ukendt i vore nabolande⁹⁹ som i det øvrige Europa, må være opstået lokalt og danner en endnu uforklarlig enklave, idet

den falder sammen med mytiske og magiske forestillinger om tjørn og torn, der er næsten kosmopolitiske.

At de talrige skarpe torne skulle holde folk og fæ på afstand fra fællesgraven, nævnes i den første optegnelse om pesttjørn (Skamby 1819) og af mange senere meddelere. Men allerede 1845 er Vedel Simonsen inde på, at det kan være en sekundær tolkning. *Trolden, for hvem man skulle vogte sig, [var] vist ingen anden end den dér begravede pestsmitte, som man for desto sikrere at opvække frygt i hin overtroens tidsalder gav navn af en trolde*¹⁰⁰ (sml. nr. 6, 9, 30, 40, 49, s. 134 Bromme). Man mente, at pesten gik over landet som en lille grå mand, en sort dreng, en hvidklædt kvinde (”pestfrue”) o.a. personifikationer af sygdommens dæmoniske natur; i en senere tid blev de til trolde, dværge og spøgelse.

Hvis gårdens brand var sat i en tjørn, måtte denne ikke fældes, da gården i så fald ville brænde. Tegning af Lorenz Frølich til H. C. Andersens eventyr »Noget«.

Det var gammel folketro, at de underjordiske væsener holdt til under tjørn. »Bakketrollden Sindre udenfor sin hule«, maleri af J. Th. Lundbye, 1845.

Her kommer så et andet ældre motiv ind: tjørn og andet, som groede på kæmpehøje, tilhørte de døde ("underjordiske"), var derfor helligt og urørligt; beskadigede eller tilegnede man sig deres ejendom, blev man straffet med uheld, måtte bøde med et husdyr.¹⁰¹

Bjergmanden boede under en tjørn på Skelhøj mellem Tørring og Blaugstrup;¹⁰² dværge holdt til ved nogle omhyggeligt fredede torne ved Bjerget på Gjøl i Limfjorden;¹⁰³ underjordiske væsener boede under enlige tjørne på marker omkring Bejstrup og Aggersund og måtte ikke fældes, da de ellers gjorde fortræd i landsbyerne.¹⁰⁴ Ingen turde røre en tornebusk på sløjfet høj på Hønsholm ved Åbybro, her holdt en dværg til, og man havde set lys ved busken;¹⁰⁵ en dværg boede under tjørn ved Dværghøj på Rønæs,¹⁰⁶ bakkenisser under tornebusk ved vejen fra Hørmested til Skærum,¹⁰⁷ liglam var

set under flere store tjørne i Østjylland.¹⁰⁸ Der færdedes troldtøj under fladkronet hvidtjørn på Tandkildebakken mellem Tibirke og Tisvilde,¹⁰⁹ hekse holdt til ved tjørn i markskel mellem Haslund og Værum¹¹⁰ – osv. (sml. nr. 6, 30, 32, 40, 45).

Tilsvarende forestillinger findes i bl.a. Irland: *the fairies* holdt helst til under en hvidtjørn og denne stod derfor gerne midt i en *fairy-ring* (heksering af svampe), bonden ville hellere dø end fælde en sådan gammel tjørn, der var helligt alferne.¹¹¹ S. Nilsson kendte 1863 cirka et dusin gravhøje med gammel tjørn i det sydlige og vestlige Sverige; omk. 1820 var træerne så hellige, at ingen økse måtte berøre dem, ingen kvist brydes af, forældre gav deres børn strenge ordrer om ikke at røre ved et sådant træ, når de legede på højen. Ved Karaby i Skåne fandtes 1680 en høj tjørnebusk, der var hellig, den

hverken kunne eller måtte fældes og havde derfor stået her i umindelige tider.¹¹² Om et par bakker bevokset med store hvidtjørn siger sagnet, at her ligger en konge begravet, og alle undlader at beskadige træerne (1929);¹¹³ andre steder er ”hellig” tjørn plantet over dronning, kriger, forbryder; man pådrog sig alskens ulykke ved at fælde dem, og til visse tjørne blev der ofret som værn mod trolldøj.¹¹⁴

Lignende overtro kendes om andre træer, men det er bemærkelsesværdigt, at tjørn og torn hos os blandt 344 brand- og ulykkestræer (pesttjørne ikke medregnet) udgør langt den største gruppe: 35 på øerne, 36 i Jylland, 14 syd for grænsen, ialt 85; næst efter følger 71 ege (henholdsvis 11+16+44) og 38 aske (3+35). Mens de fleste sønderjyske og slesvigske ulykkestjørne forårsager ildebrand på bygninger, dominerer pestmotivet i øernes tjørn-folklore og falder her ofte sammen med (ældre?) tro om hylden:

Husdyr døde, hvis man fældede en hyld; den, som hader hyld, får uheld i sin besætning (Stevns).¹¹⁵ Sagde man ikke ”mig forlov” eller bad en bøn, før hyld blev ryddet, fik man uheld med mælken (Nordvestsjælland)¹¹⁶ og kreaturerne (Ørslev, Sydsjælland);¹¹⁷ husdyr døde, da man i Bregninge på Fyn havde fældet en hyld på kæmpehøj.¹¹⁸

Det ældste germanske navn til hvidtjørn (og andre tornede træer og buske) var *haga*, *hagan*, der refererer til begreber som pleje, værne, skjule, er beslægtet med ordene *have* (oldnord. *hagi* = indhegnet græsning), *hæk*, *hegn*, *hæge* om, måske også *heks* (da med den oprindelige betydning ’skovdæmon’) og bevaret i tysk *hagedorn*, norsk og svensk *hag-*, *hagetorn*, dansk *havtorn* (omkr. 1300 *haghæn thorn*), engelsk *hawthorn* samt trænavnet *hæg* (oldnord. *hegg*).¹¹⁹ Hagenhouc ’tjørnehøj’ er en gammel og udbredt benævnelse for især gravhøj beplantet med tjørn, som sådan nævnt

786 i dokument fra Hessen.¹²⁰ En lille gruppe østnordiske navne til vrietorn (korsved) må høre herhen: *virntorn* (1580), *voentorn* (begyndelsen af 1800-tallet), *verentorn* (Sydsjælland), *vårtorn*, *-træ* (Bornholm), svensk *viren-*, *vårren-*, *vårntorn* – alle forled til verbet værne, idet planten med de korsdannede grene blev brugt som beskyttelse mod hekse og trolldom.¹²¹ Louise Hagberg mente, at man før jern (stål) blev tilskrevet apotropæisk kraft tænkte sig, at tjørnens hårde, spidse torne kunne holde onde ånder på afstand; den senere brug af knappenåle, knive etc. mod trolddom skyldtes altså ikke selve materialet, men dets stikkende, skærende egenskab.

Så tidligt som i Cæsars omtale af Galterkrigen 58–50 f.Kr. nævnes næsten uigennemtrængelige levende tjørnehegn, også som militært forsvar. Det var og er i Sydafrika, Paraguay, Indien o.a. st. almindeligt at omgive eller dække gravsteder med tjørn, som værn mod ådselædende rovdyr og mod dæmoner, for at hindre den døde i at ”gå igen” – kort sagt sikre menneskers og dyrs sidste hvilested.¹²²

Meget peger således i retning af, at den stikkende tjørn skulle dels holde pestens ofre og/eller den personificerede smitte nede i graven, dels værne denne mod ondsindede væsener, rovdyr, nysgerrige o.s.v.

Et spøgelse kunne ikke komme ind i et hus omgivet med tjørn eller hvor tjørnegren lå på tærskelen (Skåne, Island, Balkan, Armenien).¹²³ I det gamle Palæstina og Rom blev tjørnekviste ofte hængt over døre og vinduer for at drive dæmoner (navnlig sygdommes) på flugt.¹²⁴ Slaviske folkeslag stak slænkviste over døre og vinduer til et hus med spædbørn,¹²⁵ på Malakka anbringes en tornet plante under gulvet for at hindre onde ånders adgang til nyfødte børn, barselkvinder bærer skarpe torne som apotropæum.¹²⁶ Tornede vækster beskyttede også husdyr mod enhver negativ påvirkning, man satte kviste af hvidtjørn eller slæn i stalddaget eller lagde dem i krybben;

i Böhmen drev man køerne over tjørn ud til græsning.

Der blev plantet tjørn omkring en grav på Haverslev kirkegård, fordi den døde gik igen,¹²⁷ og over nedmanet genganger fra Frørup mølle for at binde hende til jorden,¹²⁸ i en have i Eskebjerg, Nordvestsjælland, hvor præst manede et genfærd ned.¹²⁹ Hvert år blev lagt et læs tjørn i Glostrup skov på Vestlolland, hvor ugudelig præst var nedmanet,¹³⁰ og *der lå altid tjørn over officerens grav* på Horslunde kirkegård.¹³¹

Som hjemmets værn blev hvidtjørnen hos indogermanske folk efterhånden et symbol på den trygge hvile og knyttet til naturmyter om søvnen, jf. eventyret Tornerose og sagn om "søvntornen". Odin stak valkyrien Brynhilde med en torn, og hun faldt i dyb søvn, eddaerne nævner samme anvendelse.¹³² *Man plantede derfor hvidtjørnen [på pestgrave] for at skaffe de afdøde en lykkelig afsløsning for den trængselstid, de havde gennemlevet.*¹³³

Den i England ret udbredte tro, at blomstrende hvidtjørn ikke må bringes ind i huset – det giver sygdom, ulykke, død – gælder en række andre forårsplanter,¹³⁴ men det hedder i en optegnelse: *Det er en relikv af en langt ældre og meget ejendommelig overtro, som forbinder lugten af tjørnen med pesten.*¹³⁵ Når vinterstormen for gennem en fritstående tjørn, syntes man det lød som en grådkvalt jamren – *nu kalder den på lig, sagde de gamle; der er ulykke ved det træ, ingen tør røre det, alle frygter det, som de har frygtet det gennem hundreder af år; de, der kommer ind under dets krone, dem rammer sorgen og skammen* (Jens K. Jørgensen),¹³⁶ og J. P. Jacobsen digtede: *For tjørnen er gravtræ, / dens rødder rinder / blandt døde mænds ben.*¹³⁷

Det har i Sverige været meget brugt at plante tjørn om grave og kirkegårde, "gravtørne" i Bohuslän også på selve graven.¹³⁸ Og helt fra Tacitus (*Germania*, kap. 2) har vi mange beretninger om Nordeuropas hellige

skove og lunde, der både var domus dei og domus mortuorum, gravpladser og bosteder for de dodes sjæle. I Estland blev der ofte gravlagt ude i naturen mellem buske og krat, også i Letland anbragte bønderne hemmeligt deres døde sådanne steder, herom hedder det 1422 i Rigas statutter: *praeeligunt se in campis silvestribus cum feris sepeliri.*¹³⁹ Kristendommen prøvede længe forgæves at få alle lig jor-det på kirkegårdene; 1637 og senere berettes, at letterne i Livland helst selv vælger deres gravsteder, også lapperne begravede de døde i skovene.

I det meste af Mellemeuropa har det været skik at brænde lig på bål af tjørn, slåen, måske også taks. Af "Mannhardt-skolen" blev det genstand for mytiske tolkninger, således skulle tjørnen være en manifestation af lynet, med røgen vendte sjælen retur til himlen.¹⁴⁰ Men grunden til, at man valgte slåen og tjørn, var sandsynligvis rent praktisk: veddet giver en kraftig ild og blev derfor i ældre tid foretrukket til fyring af bageovne. Ligbrændingen ophørte i de romerske provinser i 4. årh., skikken holdt sig længere i det nordlige og østlige Tyskland, i Skandinavien og de slaviske områder.

Man har her ud fra forsøgt endnu en tolkning: med skikkens ophør mistede tjørnen sin betydning som (helligt?) bålmateriale, siden plantede man den over de brændte eller ubrændte lig i en *hagenhouc, hagenhougi*, 'tornhøj', *thornbus* 'grav'. Sådanne tjørne kendes i bl.a. Skåne og Skotland. Hos tsherkesserne i Kaukasus er plantet hvidtjørnhække om kirkegårdene.¹⁴¹

Som undersøgelsen viste, har det samme kompleks af mytiske og magiske forestillinger om tjørnen rådet i hele det område, der blev ramt af pestepidemier. Men kun hos os blev den knyttet til traditioner om pestens fællesgrave. Hvad der har betinget denne enklave er stadig en gåde; samtidige oplysninger savnes, og det senere folkloristiske materiale er sparsomt. Skikken må være et hedensk levn,

da tjørnen ellers ikke blev plantet på grave i kristenjord.

FORKORTELSER

DFS = Dansk Folkemindesamling (med registrant-nr.).

DS = Tang Kristensen, E., 1892–1901, ny række 1928–39, *Danske Sagn*, Aarhus.

JA = Tang Kristensen, E., 1891–94, tillægsbind 1900–02, *Gamle Folks fortællinger om det Jyske Almueliv*, Kolding & Aarhus.

KILDEHENVISNINGER

- 1 Pesthistorie: Holberg, Ludvig, 1732–35, *Danemarks Riges Historie* 2, København, s. 299; Rhode, P., 1776, *Samlinger til de danske Øers Laalands og Falsters Historie* 1, København, s. 89, 92, 419; Museumi, 1895, s. 295f, 307, 316; Troels-Lund, Fr., 1915, *Dagligt Liv i Norden* 2, s. 113, 121ff; Feilberg, H. F., 1894–1904, *Ordbog over jyske almuesmål* 2, København, s. 810f; *Trolde-sagn og dunkel Tale*, 1917, København, s. 50; Reichborn-Kjennerud, I., 1940, *Vår gamle trolldomsmedisin* 3, Oslo, 82ff; Bastholm, E., 1942, *Sygdomme i Danmarks Middelalder*, København, 160 s.; *Medicinhist. Årsbok*, 1968, s. 96ff; *Kulturhist. Leksikon for Nord. Middelalder* 13, 1968, s. 238ff.
- 2 Wedel, L. M., 1796, *Oeconomisk-patriotiske Afhandlinger og Forslag*, København, s. 362.
- 3 Pestkuler og -høje: DS 4, s. 560ff, 572, 1703, 1769f, ny rk. 4, s. 428ff (men tvivlsomt, om alle (eller nogen?) skyldes morbus pestis).
- 4 DFS 1906/28, 3287 (optegn. 1945).
- 5 *Fra Ribe Amt*, 1938, s. 43f.
- 6 Ries, J. H., 1916, *Sagn, Overtro og gamle Fortællinger fra Løjt Sogn*, København, s. 44.

- 7 Simonsen, Vedel, 1843–44, *Bidrag til den fynske Kongeborg Rugaards Historie* 1, København, s. 115.
- 8 Rasmussen, M., 1855, *Folkesagn og Fortællinger*, København, s. 12.
- 9 *Dansk Landbotidende* 9, 1874, s. 326.
- 10 Topografinumrene (sogne) er opløst i *Festskrift til Feilberg*, 1911, Kristiania, s. 477ff. og *Sønderjyske Årbøger* 1931, s. 229ff.
- 11 *Aarvog udg. af Historisk Samfund for Københavns Amt*, 1924, s. 20.
- 12 Mølby, Th. & Andersen, A. P. m.fl., 1939, *Snoldelev-Tune*, Roskilde, s. 165f.
- 13 *Ekstra-Bladet*, 21/3 1931.
- 14 DFS 1906/31d, s. 291.
- 15 DFS 1906/31d, s. 336.
- 16 Garboe, Axel, 1938, *Agersø i Store Bælt med Nabøen Omø gennem Tiderne*, København, s. 90, 251; DFS 1906/31d, s. 291 (1922).
- 17 DFS 1906/23, s. 772.
- 18 Simonsen [note 7], s. 115; Andersen, Anton, 1885, *Fra Planternes Verden*, København, s. 16.
- 19 Lange, Axel, 1932, *Fynske Plantenavne og Folkeminder om Planter*, Odense, s. 48f; DFS 1906/23, s. 867 (1943).
- 20 DFS 1906/23, s. 871.
- 21 DFS 1906/23, s. 876.
- 22 DFS 1906/23, s. 921.
- 23 Thiele, J. M., 1820–23, *Danske Folkesagn* 2, København, s. 39; Simonsen [note 7], s. 144; Rasmussen [note 8], s. 16.
- 24 *Samlinger til Jysk Historie og Topografi* 4, 1867, Ålborg, s. 253; *Skattegraveren* 10, 1888, Kolding, s. 107; *Aarvog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter* 11, 1923, s. 263; *Jakob Madsens Visitatsbog*, 1929, Odense; Uhrskov, Anders, 1929, *Fynske Sagn*, København, s. 82; *Fynsk Hjemstavn*, 1939, s. 27; DFS 1930/5, 936 (rødtjørn); Friis, Achton, 1936–37, *Danmarks store øer* 1, København, s. 39; Trap, Jens Peter, 1956, *Danmark* 5:1, *Odense Amt*, København, s. 351.
- 25 Meddelt af frk. Marie Illum, Sebjerggård 1966.
- 26 Egen optegnelse 1946.

- 27 *Aarborg for dansk Kulturhistorie*, 1896, s. 70.
- 28 *Fynsk Hjemstavn* 6, 1933, s. 62; *Aarborg for dansk Kulturhistorie*, 1896, s. 70.
- 29 DFS 1906/23, 1068.
- 30 Kjørboe, Tove, 1965, *En lille bitte vittens bit fra Ærø*, Ærøskøbing, s. 45 (øen hed oprind. Digerø, en forvandskning af digerdød?); sml. sm. Forf., 1951, *Ærø i en nøddeskal*, Marstal, s. 9.
- 31 DFS 1906/23, 1316 (1922).
- 32 DS 4, s. 576.
- 33 *Randers Amtsavis*, 28/7 1933.
- 34 DFS 1906/23, 1959.
- 35 *Fra Randers Amt*, 1915, s. 63; *Randers Amtsavis*, 28/8 1942; DFS 1906/23, 2044 (1947).
- 36 Kamp, Jens, 1877, *Danske folkeminder, aeventyr, folkesagn, gaader, rim og folketro*, Odense, s. 120.
- 37 DS ny rk. 3, s. 374.
- 38 DS ny rk. 4, s. 431f.
- 39 JA 1, s. 73; DS 3, s. 431; *Skattegraveren* 10, 1888, Kolding, s. 107.
- 40 DS ny rk. 4, s. 432, sml. *Sprog og Kultur* 3, 1935, s. 95 (Torninggård).
- 41 JA 1, s. 73.
- 42 DS 4, s. 573.
- 43 *Sønderjyden*, 20/7 1955.
- 44 *Sønderjysk Maanedsskrift* 11, 1934, s. 35.
- 45 DFS 1906/23, 3211 (1908); *Sønderjysk Maanedsskrift* 11, 1934, s. 28f; *Hejmdal*, 4/12 1942; Ries [note 6], s. 16; *Sprogforeningens Almanak*, 1941, s. 66.
- 46 Ussing, Henrik, 1926, *Det gamle Als*, København, s. 217; Raben, J., 1923, *Folkesagn fra Als og Sundeved*, Sønderborg, s. 64; *Sønderjysk Maanedsskrift* 19, 1943, s. 67; *Jydske Tidende*, 27/11 1949; *Jyllands-Posten*, 6/3 1953.
- 47 *Vidensk. Selsk. Skr., Biolog. Medd.* 5.1, ÅR, s. 73; brev fra lektor P. Chr. Nielsen, Hørsholm, 4/10 1965.
- 48 Nilsson, S., 1863, *Die Ureinwohner des scandinavischen Nordens* I, Hamburg, s. 34ff.
- 49 Fredericia, J. A., 1888, *Den danske Bondestands Frigørelse* 10, København; Böttiger, L., 1924, *Vesterskjærninge-Ulbølle og Omegn*, Nyborg, s. 141f; *Fra Ribe Amt* 21, 1927, s. 145; *Vendsysselske Aarbøger* 9, 1930–32, s. 223f, 225; *Fynske Aarbøger* 1, 1939–41, s. 357f., 360, 363.
- 50 *Dansk Naturfredning*, 1939–40, s. 84; Mølby [note 12], s. 165f; DFS 1906/23, 195 (1948); Trap [note 24] bd. 2:3, 1960, s. 180.
- 51 Lange [note 19]; *Fynsk Hjemstavn*, 1930, s. 13; *B.T.*, 10/3 1955.
- 52 DS ny rk. 4, s. 459.
- 53 *Naturen og Mennesket* 11, 1894, s. 425f; *Aarborg for Hist. Samf. for Odense og Assens Amter* 11, 1923, s. 263; *Dansk Naturfredning*, 1940–41, s. 81.
- 54 DFS 1906/23, 3117.
- 55 *Vendsysselske Aarbøger* 11, 1935–36, s. 183f.
- 56 *Fra Arkiv og Museum* 4, 1909–11, s. 262, 264, 569; *Dansk veterinærhistorisk Aarborg* 3, 1936, s. 127ff.
- 57 Kjær, Severin, 1888, *Fra Stavnsbaandets Dage*, København, s. 157f.
- 58 Mølby [note 12].
- 59 JA 1, s. 73, sml. note 3.
- 60 DFS 1906/23, 216 (1927).
- 61 *Fra Dansk Folkemindesamling* V, 1933, København, s. 81; Andersen, Lars, 1918, *Folkesagn og Folketro i Ods Herred*, København, s. 81.
- 62 Andersen [note 61], s. 66; DFS 1930/5, 336 (1925).
- 63 Andersen [note 61], s. 33, 81.
- 64 DFS 1930/5, s. 402.
- 65 DS ny rk. 2, s. 467.
- 66 DFS 1906/23, s. 421.
- 67 DFS 1906/23, s. 434 (1933).
- 68 DFS 1906/31d, s. 506 (1922); *Næstved Tidende* 4–5/9 1952.
- 69 DS 1, s. 79, sml. s. 163.
- 70 DFS 1930/5, s. 584.
- 71 DS 5, s. 11.
- 72 *Bornholms Tidende*, 20/10 1932; *Jul på Bornholm*, 1950, s. 40; DFS 1906/23; 681.
- 73 *Fynsk Hjemstavn* 8, 1935, s. 15.

- 74 JA I, s. 81.
- 75 Kamp [note 36], s. 421; Uhrskov, Anders, 1923, *Sagn og Tro*, København, s. 126.
- 76 Hejmdal, 4/12 1942 (Løjt sogn).
- 77 *Fra Holbæk Amt* 46, 1953, s. 103.
- 78 DFS 1906/23: 292.
- 79 DFS 1906/23: 311.
- 80 DFS 1906/31d: 315; *Fra Dansk Folkemindesamling V*, 1933, København, s. 81, sml. s. 86f.
- 81 DFS 1906/31d: 333.
- 82 Andersen [note 61], s. 14, 33.
- 83 Andersen, Lars, 1922, *Folkeliv i Skippinge og Tude Herreder*, Kolding, s. 6.
- 84 DFS 1906/31d: 379.
- 85 DFS 1906/23: 432 (1935).
- 86 DFS 1906/23: 455.
- 87 Trap [note 24] 53, 1954, s. 940, sml. DFS 1930/5: 484 (optegn. 1923: på mark øst for Fodby, ejeren fældede træet, siden ville intet gro på stedet).
- 88 DFS 1906/23: 645; *Bornholmske Samlinger* 33, 1950, s. 86.
- 89 DFS 1906/23: 763 (1935).
- 90 Kamp [note 36], s. 305; *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog* 24, 1936, s. 143.
- 91 DS 2, s. 499.
- 92 *Fynsk Hjemstavn* 12, 1939, s. 47.
- 93 Andersen [note 18], s. 18f; *Danmark i Skildringer og Billeder* 1, 1887, København, s. 130.
- 94 Resen, Peder Hansen, ÅR, *Atlas Danicus VI*, delvis udg. v. Johs. Kruse, ORT, s. 8, 114.
- 95 *Randers Amtsavis*, 28/7 1933; egen optegnelse 1949.
- 96 DS 3, s. 378f.
- 97 DFS 1906/31d: 2153 (1927).
- 98 DFS 1906/23: 3345 (1944).
- 99 Negative svar på forespørgsler i Sverige: arkivarie Sten-Bertil Vide, Landsmålsarkivet i Lund, og provinsialläkare Bengt Lundström, Vänersborg; i Norge: prof., dr. philos. Ove Arbo Høeg; i Tyskland: dr. Heinrich Marzell, Gunzenhausen.
- 100 Simonsen [note 7].
- 101 Thiele [note 23], s. 54; Grundtvig, Svend, 1854, *Gamle danske Minder i Folkemunde* 1, København, s. 159; *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi* 1, 1866, Ålborg, s. 203f.
- 102 DFS 1906/23: 2219.
- 103 Grundtvig [note 101], s. 148; Ries [note 6], s. 15.
- 104 DFS 1906/23: 1289.
- 105 DS 1, s. 159, 165f.
- 106 DFS 1906/31d: 301.
- 107 DS ny rk. 2, s. 32.
- 108 Bl.a. *Østjysk Hjemstavn*, 1954, s. 103.
- 109 Uhrskov, Anders, 1921, *To Nordsjællenderes Erindringer*, København, s. 165.
- 110 DS 6. 2, s. 94, 218.
- 111 Wilde, Speranza Francesca, Lady, 1888, *Ancient Legends, Mystic Charms, and Superstitions of Ireland* 1, London, s. 39 jf. s. 45, 171f.
- 112 *Runa*, 1847, s. 49.
- 113 *Fataburen*, 1929, Stockholm, s. 12ff, St. Quirin blev valgt til skytshelgen for pestramte, fordi han bar stikvåben.
- 114 *Skandinaviska Nordens Urinvånare 2, Bronsåldern*, 1862–64, Stockholm, s. 21; Nicolovius (pseud. för Loven, Nils), 1868, *Folkklivet i Skytts härad i Skåne*, Lund, s. 117 jf. Brand, J., 1901, *Observations on the Popular Antiquities of Great Britain* 3, London, s. 271.
- 115 DFS 1906/23: 506, 546; 1906/38: 522.
- 116 Andersen [note 61], s. 40.
- 117 DFS 1906/31d: 609.
- 118 DS ny rk. 1, s. 115; Uhrskov [note 24], s. 59f.
- 119 Höfler, Max, 1908, *Volksmedizinische Botanik der Germanen*, Wien, s. 86f., sml. Marzell, H., 1943, *Wörterbuch d. deutschen Pflanzennamen* 1, Leipzig, s. 1219ff.; Lange, Johan, 1959, *Ordbog over Danmarks Plantenaavne* 1, København, s. 429f., og 2, s. 367.
- 120 *Sitzungsberichte d. Kaiserl. Akademie d. Wissenschaften, Philosoph.-hist. Classe* 29, 1859, s. 135, 166.
- 121 Lange [note 119] 2, 1960, s. 421; Vide, Sten-Bertil, 1966, *Sydsvenska växtnamn*, Lund, s. 343;

- Handwörterbuch d. deutschen Aberglaubens* 5, 1932–33, s. 504; *Jul paa Bornholm*, 1945, s. 43.
- 122 Liebrecht, Felix, 1879, *Zur Volkskunde*, Heilbronn, s. 270; Buschan, G., 1922, *Illustr. Völkerkunde* 1, Stuttgart, s. 599; Scheftelowitz, Isodor, 1925, *Alt-Palästinensischer Bauernglaube im religionsvergleich. Beleuchtung*, Hannover, s. 69; Höfler [note 119].
- 123 *Zeitschrift d. Vereins für Volkskunde* 13, ÅR, s. 69; *Fataburen*, 1929, Stockholm, 2of.
- 124 Scheftelowitz [note 122]; Mannhardt, W., 1875, *Der Baumkultus der Germanen und ihrer Nachbarstämme*, Berlin, s. 295.
- 125 Krauss, F. S., 1908, *Slavische Volksforschungen*, Leipzig, s. 39f, 72, jf. sm. Forf., 1890, *Volks-glaube und religiöser Brauch der Südslaven*, Münster, s. 67: færgemand værned sig mod "pestfruen" med tornekviste lagt i midten af båden.
- 126 Skeat, W. W., 1900, *Malay magic*, London, s. 334, sml. Sébillot, Paul, 1906, *La Folk-Lore de France* 3, Paris, s. 382, 385, 417, og Rolland, E., 1904, *Flore populaire* 5, Paris, s. 242.
- 127 *DS ny rk.* 5, s. 150.
- 128 DFS 1906/23: 3281.
- 129 Andersen, Lars, 1921, *Folkesagn og Folketro i Skippinge-Tudse og Merløse Herreder*, Kolding, s. 15.
- 130 *DS ny rk.* 5, s. 136; *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarvog* 38, 1950, s. 225.
- 131 *DS ny rk.* 5, s. 438.
- 132 Hofsten, Nils von, 1957, *Eddadikternas djur och växter*, Uppsala, s. 90ff; Höfler [note 119].
- 133 Johnsson, J. W. S., 1917, i *Trollesagn og dunkel tale*, København, s. 50.
- 134 Burne, Ch. S., 1883, *Shropshire Folklore*, London, s. 244; Elworthy, F. Th., 1895, *The evil Eye*, London, s. 95; *Folklore* 20, ÅR, s. 343, og 21, ÅR, s. 224.
- 135 *The Gardener's Chronicle* 2, 1878, jf. Addy, S. O., 1895, *Household Tales*, London, s. 63.
- 136 Jørgensen, Jens K. & Andersen, Knud Hee, 1930, *Blomster ved Alfjarvej*, Aarhus, s. 93.
- 137 Jacobsen, J. P., 1886, *Digte og Udkast*, København.
- 138 Arill, D., 1924, *Tro, sed och sägen*, Göteborg, s. 33.
- 139 Mannhardt, W., 1961, *Letto-preussische Götterlehre* (Språklige Bidrag 4, nr. 16), Lund, s. 49–51.
- 140 Liebrecht [note 122], s. 64.
- 141 *Denkschrift d. Berliner Akademie d. Wissenschaften*, 1850, Berlin, s. 224; Pfannenschmied, Heino, 1869, *Das Weihwasser im heidnischen und christlichen Cultus*, Hannover, s. 52f., jf. s. 66f. og note 48.

Tilføjelse i korrektoren: Ensom pesttjørn med mindsten på Barritskovby Nordmark (2268), hvor tre markskel mødes, blev 1969 fredet på foranledning af Glud Museum. Iflg. sagnet er Barrits pestofre i middelalderen her brændt og begravet; munke fra Horsens lyste forbandelse over stedet og plantede hvidtjørnen. Den blev siden fældet, men en ny groede frem. Under tjørnen er fundet knogler og aske. (*Vejle Amts Folkeblad*, 16/10 1969).

ROELYG TEN

Roelygten er, alt efter de lokale mark- og haveafgrøder, dannet af en kålrabi, runkelroe, sukkerroe eller turnips, sjældnere et græskar, som udhules så kun skallen er tilbage, i denne skæres åbninger, i hulheden anbringes et tændt lys.

At skære roelygter om efteråret er en skik, der i Danmark kan føres tilbage til sidste halvdel af forrige århundrede. Den har været meget populær, og børn praktiserer den stadig i mange egne. – Det foreliggende danske materiale fremlægges her ordnet topografisk (Dansk Folkemindesamlings topografi-numre).

(20) I gamle dage brugte man roelygter til nytårsfester på Tisvildeegnen.¹

(118) Om aftenen løb drenge med deres roelygter gennem smøgerne og gjorde pigerne bange. *Det var ikke sjældent vi listede os ind i haverne og holdt vores lygter foran vinduerne, så hørte vi gerne et vræl fra de små i huset. Men enlige gamle koner kunne også vræle godt op, når de så et sådant spøgelse udenfor vinduet* (Gladsaxe).²

(604) Børn løb efter de vogne, der kom ned sukkerroer til Nakskov Sukkerfabrik, og råbte ”må jeg få en roe?“, eller med et søm i enden af en kæp prøvede de at rive en roe af læsset. Det blev undertiden sat farver glas foran hullerne i roelygten. På plejehjemmet Møllegården har man siden 1972 brugt udskæring af roelygter

som beskæftigelsesterapi for de ældre. Plejehjemmet holdt 14. november 1978 en ”roefest” med udstilling af ca. 25 lygter.³

(705) Et spejderkorps genoptog 1980 en tradition, der vistnok begyndte i 1950’erne: i samarbejde med Saksøbing Sukkerfabrik arrangerede det en konkurrence om den smukkeste, den sjoveste og den mest enkle roelygte. Året efter deltog næsten hundrede børn med roelygter i et optog gennem byen.⁴

(730) Når man om aftenen gik ud med aviser brugte man en roelygte med fire glugger (Kragenæs o. 1935).

Danmarks første ”roelygtefest” holdtes 28.–29. november 1953 på Kragenæs Kro og samlede fuldt hus. Danmarks Radio havde den på programmet. Festens initiator Robert Meinved (”Bob”) skrev en lygteviser til melodi af Johs. Hansen. Præmien for den smukkeste lygte fik en dreng, der forvandlede roen til et dukkehus; den morsomste lygte forestillede en vagabonds hoved, og den mindste var ikke større end en valnød, af en rodspids havde barnet lavet en staldlygte med bevægelig låge.⁵ Indtil o. 1965 blev festen holdt på kroen eller i den nærliggende Reventlow-park, og 1955 udsatte Lolland-Falsters Sukkerroedyrkerforening en vandrepokal. Men konkurrencen fik stadig færre deltagere, 1962 blev kun indleveret 13 roelygter, førstepræmien blev givet for modellen af en sukkerfabrik.

(812) Min far lavede o. 1920 roelygter som legetøj til os børn. En stor udhulet runkelroe med "øjne", "næse" og "mund" og et tændt tællelys holdt og bevægede han i mørket foran stuens vinduer, så vi blev bange for synet. Spøgen kendte han vel fra sit hjem i Barup, Lillebrænde sogn (cand. mag. Chr. Lisse 1984).

(856) *Fyns Tidende* og Assens Sparekasse udskrev 1973 konkurrencen "Årets fynske roelygte". Lygterne måtte ikke dekores med farver, tøj, papir, tændstikker eller nåle. Konkurrencen gjaldt den mest kunstneriske, uhyggeligste og morsomste lygte, førstepræmien var 2.000 kroner og præmiesummen 8.000 kr. I løbet af seks uger indkom flere hundrede lygter, hvoraf 36 deltog i finalen. Som optakt kørte Vor Frue kirkes syngedrenge en aften pr. hestevogn fra Assens til Sandager og gav koncert dér; drengene medførte roelygter skåret til denne lejlighed.

(936) Som lygte udendørs brugte man i Skamby sogn et udhulet græskar med farvet kaffeposepapir foran hullerne.⁶

(1039) Børn brugte roelygter i deres snehuler (Stenstrup sogn, også meddelt fra 1162 Bregninge s. på. Ærø).⁷

(1039) Til nytårsaften blev af en runkelroe lavet en mand med stor hat på hovedet og kæppe som krop, arme og ben. Klædt i et sæt tøj blev manden anbragt i et karlekammers seng. *Der var dengang ikke megen belysning, så den ikke særlig modige kunne nok blive bange når han så den kunstige mand.* Man drillede en tjenestepige på samme måde. *Hos vor nabo blev dukken sat på deres wc en efterårsaften, de ventede nogle unge og ville have lidt skæmt* (Gislev sogn o. 1910).⁸

(1153) Det var o. 1910 meget brugt nytårsaften at sætte roelygter op mod folks vinduer for at forskrække dem (Lindelse sogn, Langeland).⁹

(1186) På lygten blev ansigtet skåret ud som en kineser med skæve øjne eller en indianer med lange næse og bred mund, han skulle gøre folk bange (Elling sogn o. 1910).¹⁰

(1390) I min barndom på Thyland samledes børn og ungdom en stille høstaften ved gadekæret, de medbragte roelygter hang på snore spændt mellem pæle stukket ned omkring kæret, og de mange lys spejlede sig i det sorte vand.¹¹

(1450) *Jeg har været med til at kaste en stafen, en udhulet turnips med et lys indeni og gloende øjne, gennem døren ind til en brægende forsamling af 'hellige'*.¹²

(1571) Steffensdag 28. december satte man en udhulet kålrabi, den største man kunne finde, med et lys indeni på Rishøj i Vester Hornum.¹³ Til samme landsdel hører formentlig denne optegnelse: *Vi skar kærnen ud af en stjålet kålrabi, sneg os langs haver og gærder og satte lygtemanden op mod vinduesruderne. Hans ansigt lignende et døningehoved*.¹⁴

(1603) Drengene stjal markens største roer og hulede dem ud, i skallen skar de øjne, næse og mund, hovedet blev sat på et langt skaft, og når mørket faldt på satte de *roemanden* op foran intetanende folks vinduer. Han så frygtindgydende ud med det spøgelsesagtige lysskær gennem de røde øjne og med den grinende mund. Skaftet kunne foroven være forsynet med en lille tværstang, på hvilken der blev hængt et lagen eller en dug. *Det hele var af dejligt uhyggeligt og skrækindjagende realistisk virkning* (Ranum ved Løgstør o. 1900).¹⁵

(1623) Det sker man til nytårsaften skærer en kålrabi ud som et menneskeansigt og sætter et tændt lys i hovedet; man stiller det på en mødding, og *det ser meget afskrækkende ud med gloende øjne, næse og mund* (Salling 1884).¹⁶

(1653) Der var sat en udhulet kålrabi med lys på marken, og i dagene derefter hørte vi i skolen, at nogen havde set lygtemanden (et overnaturligt væsen) på vor mark (Grinderslev sogn, Salling).¹⁷

(1847) Det øverste af kålrabien blev skåret af og kaldt gatten, et stykke ståltråd tjente som hank; roelygten brugte man i en jordhule, kælder, et telt eller på loftet (Randers o. 1920).¹⁸

(2084) En klog mand pralede overfor en smed med, at han kunne få lygtemanden (sml. nr. 1653) til at forsvinde. Smedens sønner anbragte nu en udhulet kålrabi med lys i et sted på heden, og da manden så lygtemanden blev han bange og flygtede (Rosenlund ved Hadsten).¹⁹

(2578) *Jeg har kun set én roelygte, og den gjorde mig skrækslagen. Vi var alene hjemme da den blev holdt op foran et vindue, og den lignende et dødningshoved* (Strellev sogn, Vestjylland).²⁰

(3000) De fleste børn har en lygte af papir, men den kan også laves af græskar og roer, i skallen med huller for sol og måne eller som øjne, næse og mund. Lygten bæres i en ståltråd eller er hængt på en stang. Roelygter i forbindelse med syngende optog bruges kun i Sønderjylland.²¹

Roernes udtynding var et langvarigt og trek arbejde (tegning 1892).

(3075) Et par drenge hørte nytårsaften knaldene fra fyrværkeri og løb ud i haven. Der fik de øje på et uhyggeligt gespenst, fo'r tilbage til stuen og skjulte sig under en sofa – den ene dreng gispede *æ trolld står derude*. Da faderen hørte, hvad der havde forskrækket dem, gik han ud i haven; han fik også kuldegysninger men opdagede så, at det var en udklædt roelygte (Branderup sogn).²²

(3100) Omkring 1933 eller 1934 kom jeg en mørk efterårsaften med toget til Højer, i byens gader gik en flok syngende børn med udhulede roer med lys i.²³

(3189) En lun augustaften ved syv-otte tiden dukkede den ene laterne efter den anden op, og snart gik et optog af børn med papirlygter og sang:

Laterne – laterne,
sonne, mond und sterne,
brenne aus min licht,
brenne aus mein licht,
nur mein' liebe laterne nicht.
Von Hamburg geht's nach Bremen,
dort braucht man sich nicht zu schämen,
da gehen leute gross und klein
mit ihrer laterne aus und ein.
La wyste, la wyste,
das ganze land ist düste,

appel und bern, mund und stern,
gib mir doch ein pfennig her!

Optoget fortsatte i tavshed, så gentoges sangen. Vi skulle være hjemme igen ved otte-tiden. Det var meget højtideligt (Kolstrup o. 1920).²⁴

(3210) Vi skar huller i skallen, så den lignede et hoved. Det udskrabede af roen smagte vidunderligt, *vi børn kunne sidde i række med en halv roe hver og skrabe og spise* (Rise sogn o. 1920).²⁵

(3233) Det er ikke kun på landet man snitter roelygter. Sønderborgs drenge hentede kålrabi på marker udenfor byen og kappedes om at lave den flotteste lygte (1920'erne).

(3245) Hvert barn skærer sin roe ud til en lygte, og i skumringen lyder et lille vers stadig stærkere gennem gaden. Der kommer optoget, store og små børn, syngende laternevisen mens roelygterne svinges på lange stænger:

Laterner, laterner,
sol og mån' og stjerner
i den mørke by, i den mørke by
lyser min laternes lys.
Snart er som'ren omme,
så skal vinteren komme.
Fidde rum bum bum,
fidde rum bum bum,
fidde rum bum bum bum bum!
(Broager 1953)²⁶

Mørke efterårsaftener går sydslesvigske børn gennem byernes gader, bærende lygter og lamper – et gribende og smukt syn, en uforglemmelig oplevelse at møde disse lygtbærende processioner.²⁷

De meget få belæg fra 1800-tallet tyder på, at roelygten er en relativ ny ”opfindelse”. Ældre end roedyrkningen kan skikken selvsagt ikke være. O. 1800 blev dyrket kålrabi (kålroe) i det nordøstlige Sjælland, o. 1830 var dyrkningen kun almindelig omkring København, og endnu i 1880'erne spillede kålroen en underordnet rolle sammenlignet med turnips og runkelroe, men fra o. 1910 blev arealet hurtigt større. Runkelroen dyrkedes ikke i større stil før o. 1870 og vandt først terræn da der var fremavlet højtydende malkekvæg og oprettet andelsmejerier. Efter århundredskiftet bredte dyrkningen sig på bekostning af turnipsen. Den første danske sukkerfabrik startede 1872 i Nykøbing på Falster, ti år senere begyndte produktionen i Nakskov.²⁸ Med sin kegleform og ofte knudrede facon er sukkerroen egentlig uegnet til roelygter. – Dyrkningen af græskar var fra o. 1800 ret udbredt, men i datidens litteratur og senere omtales ikke lygter af udhulede græskar.

Navnet *roelygte* blev næppe brugt før 1900. Det findes ikke som stikord i Feilbergs jyske ordbog (1886–1914) og *Ordbog over det danske Sprog* (bd. 17, 1937).

SVERIGE

På forespørgsel oplyser arkivarie Sten-Bertil Vide på Dialekt- og Ortsnavnsarkivet i Lund, at seddelsamlingerne kun har ét belæg for *rovelykta* og ét for *betykta*, begge fra det sydøstlige Skåne primo 1900-tallet. Der foreligger desuden en andenhånds meddelelse fra Eslöv-egnen: lygten havde form som et ansigt og blev brugt til at skræmme folk med. Roelygter var i 1920'erne kendt i Falkenberg (Halland), Lund og Gärds herred.²⁹

Bitte Wengert oplyser 1983 fra Skåne, at børn om efteråret laver *betyktoer* af sukkerroer (tidligere af runkelroer), nogle fik glas eller kulørt silkepapir i 'vinduerne', en særlig fin lygte af rødbede gav et smukt rødt skær. Lygten skulle *skapa trivsel och stämning i höstmörkret... den kunde stå på förstukvisten, hänga i ett träd eller bäras omkring i ett bånd av barnen*. Andre lygter blev udskåret som et ondskabsfuldt ansigt; i ly af mørket sneg barnet sig til en vindue og holdt det lysende 'ansigt' frem så familien blev skræmt; det gjorde man ved allehelgenstid (1. nov.) og kaldtes i 1920'erne på Ystad-egnen at 'springa spöken'.³⁰

Roe- eller græskarlygten omtales ikke i materialet på Dialekt- og Folkminnesarkivet i Uppsala og Nordiska museets folkminnesamling i Stockholm.³¹ Det samme gælder Institut for folkeminnevitenskap i Oslo, Etnofolkloristisk institutt i Bergen og Ove Arbo Høegs omfattende etnobotaniske materiale fremalgat i Planter og tradisjon 1974.

TYSKLAND

Om efteråret gik syngende børn i flok fra hus til hus, bærende græskarlygter med fantastiske udskæringer (Hannover 1862).³²

Martinsaften 10. november var i Flandern og Friesland både roe-, græskar- og agurklygter med i optøget, fra o. 1900 blev mest brugt kulørte lygter af papir. I det østlige Flandern

gik kun pigerne med lygter, drengene skramlede med rumlepottes og sang rumlepot-sangen. Lygten blev kaldt *kipp-kapp-kögel* og havde form som en biskopshue (kipp 'letmandshue', kapp 'alm. hue', kögel 'høj kvindehue') med påklæbde "Peterbilder" eller persilleblade, og lyset var anbragt i en udhulet kålstok.³³

Martinsbålet 10. november blev navnlig i byerne afløst af børn med fakler, i Niedersachsen med græskar- eller roelygter;³⁴ i Rossleben (Sachsen) drog børn med lygter gennem gaderne og sang: *Martin war ein frommer mann, steckte tausend lichter an, dass er oben sehen kann, was er unten hat getan*.³⁵

Rübenkopf var en roelygte pyntet med lange brogede bånd, den kunne være det hornede hoved på et fugleskræmsel, som drenge og karle vinteraftener gjorde folk bange med. Roelygten blev i Hessen tidligere altid brugt i forbindelse med Nikolausfiguren og martinsoptog. Anbragt på et kosteskaftholdt man lygtens uhyggelige ansigt mod vinduet og forskrækkede børnene mens Nikolaus var inde i stuen. O. 1890 kom i gaderne ved Waldmichelbach en såkaldt *hörnerwaldin* bærende to roe" hoveder" til børnenes hjem.³⁶

Når det er mørkt bæres *das rummelicht* 'roelyset', en udhulet runkelroe, der ligner en djævlemaske, af drenge fra hus til hus og holdes pludselig foran vinduet til en sparsomt belyst stue, så børnene forskrækkes. Lygten kaldes også *rummels-, frätzen-, teufelsgesicht, rummelsfrätze, -mann, -teufel, glühender teufel* og *hexenkopf*; nu (1974) er den næsten forsvundet og erstattet af papirlampions, som børn martinsaften bærer gennem gaderne, syngende:

Laterne, laterne,
sonne, mond und sterne,
ich geh' mit meiner laterne,

meine laterne ist hübsch und fein,
drum geh' ich mit ihr ganz allein
(Haiger i Hessen)³⁷

På højene og langs Rhinen mellem Köln og Koblenz tændes martinsaften tusinder af bål og lys. Når drenge fra Bonn samler brændsel til bålene er de klædt ud som *martinsmännchen*, andre bærer græskarlygter; på hjemvejen plejer de at sætte dem i hule træer for at skræmme forbikommende. I Barmen og Düsseldorf bærer børnene græskarlygter på stænger gennem gaderne og synger martinssange (1898).³⁸

Der blev til St. Martin 11. nov. lavet roe- eller græskarlygter, mange slags figurer snittet i skallen fik lysene til at træde tydeligt frem (1936); når man i Düsseldorf allehelgensdag (1. nov.) bar tændte kærter til gravene, var de gerne stillet i udhulede røde eller gule runkelroer (1927) (Rheinland-Westfalen).³⁹

Udhulede græskar bliver til *gespensterköpfe* (Bayern 1925).⁴⁰ I landsbyen Muggendorf mellem Nürnberg og Bayreuth holdes en høstakkefest, hvor børnene går i optog med græskarlygter; mange dage forinden har de i skallen snittet ordsprog, landskaber, mønstre og figurer, f.eks. kapløbet mellem haren og kaninen. Festen begynder på højderne ved byen; børnene står omkring et bål med deres kunstfærdigt dekorerede græskarlygter, næste dag bæres eller køres de i pyntede vogne til festpladsen.⁴¹

I Vestpreussen gik drenge rundt med græskarlygter udskåret som spøgelseshoveder og skræmte nattevandrere. Med en nål prikede de bogstaver i unmodne græskar, der kunne ses når frugten var udvokset (o. 1880).⁴²

Nordböhmen: man gik *adventslichergang* med roelygter på stænger, lygterne blev kaldt *fensmännchen*.⁴³

ØSTRIG

I et græskars skal snittes øjne, næse og mund, hullerne dækkes med rødt silkepapir. Lygten

skal forestille et spøgelse og ved et barnekammers vindue forskrække børnene.⁴⁴ Følgende hændte ultimo 1700-tallet i Kärnten:⁴⁵ En husfader opdagede, at unge mænd besøgte hans døtre om natten. For at skræmme dem lavede han tre græskarlygter udskåret som menneskeansigter, tog et hvidt klæde over sig, anbragte den største af lygterne på hovedet og ventede ved indkørslen til landsbyen. Da karlerne kom listede han frem med de to andre lygter i hånden; den ene karl besvimede af skræk, resten flygtede ud over markerne.

SCHWEIZ

I mange skoler og børnehaver snitter børnene roelygter hjulpet af læreren eller anden voksen person. Den ganske tynde skal på de foroven åbne lygter dekorerer med udskæringer og har i kanten huller til bæresnore.⁴⁶ Roelygten med grimasser er en *böblimann* og skal forskrække folk.⁴⁷ Man brugte forhen en roelygte, når man om aftenen gik til købmand eller havde et andet ærinde.⁴⁸

Der arrangeres optog med *räbenlichter* 'roelygter' i navnlig det østlige Schweiz' landsbyer og bykvarterer, det største er *räbechilbi* i Richterswill ved Zürich-See søndagen efter martinsdag. Om aftenen drager skoleklasser og lokale foreninger gennem landsbyen med tusinder af roelygter, som tilsammen danner figurer og scenerier, eksempelvis en svane, spinderok, rytter til hest, et dansede par – man kappes om at vise de smukkeste og mest originale motiver. Gadebelysningen er slukket og næsten alle huse og butikker dekoreret med lygterne. Med festen mindes man, at byens ældste kirke i 1200-tallet blev indviet til St. Martin.⁴⁹

Husenes tag og vægge, vogne og cykler er pyntet med lysende roer, det hele i

gemytlighed med dans og selskabelighed ... og ofte konkurrence om, hvis arbejde der er det mest fantastiske, til slut præmieuddeling og kåring af årets flinkeste roeudskærer. En aften i efteråret mellem tusinder af hule, illuminerede runkelroers festlige glans, et férige af funklende, dansende, levende lygtmænd.⁵⁰

I kanton Thurgau fejrer Weinfelden, Ottoberg o.a. landsbyer torsdagen før jul *die bochseltacht*, vistnok oprindeligt til minde om pesten, men nu skolebørn i optog med *bochseltiere* – lygter af roer eller græskar, der er udskåret til ansigter med frygtindgydende grimasser. Alene i Weinfalden blev o. 1930 ca. 500 *bochseltiere* ført med i optoget. Dekorationerne forestiller (a) sol, måne, stjerner, kometer, (b) kranier, skeletter, døden med leen, ildspyende drager og slanger, inskriptionen ”pest 1610”, og (c) slotte, kirker, byvåben, eventyr- og jagtscener, julemanden St. Nikolaus o.s.v.⁵¹

HOLLAND, BELGIEN

En roelygte formet som et menneske- eller dødningehoved anbringes på en kirkemur, i et hegn eller træ for at skræmme folk. Børn tager en sådan lygte med, når de en vinteraften skal til undervisning. I skallen snittes et fjæs, en stjerne, rose o.a. figurer, undertiden ejerens navn. I mørkningen drager børn med lygterne syngende gennem gaden.⁵²

Den sidste søndag i september blev o. 1930 i Ranst holdt *lichtjerloop* ’lysgang’: børn gik i syngende optog med lampions, men forhen roe- og græskarlygter anbragt på stokke og båret som trøfær forrest i hver gruppe.⁵³

På den fiktive helgen St. Maucrôwe’s aften 15. august blev o. 1900 i Liège båret en spilopmager gennem gaderne. Han sad på en improviseret platform, andre drenge gik foran med ansigtslignende roelygter og sang:

Saint Macrôwe,
grosse tête de bois,
celui qui n’a pas de tête,
n’a pas besoin de cheveux.⁵⁴

Allehelgensdag 1. nov. gik o. 1900 børn i Verriers svingende med roer dannet som røgelses-skåle med virak på glødende trækul og bad forbikommende om almisser til de stakkels sjæle; i wallonske landsbyer stod de på gaden med roe- eller græskarlygter, der lignede dødningehoveder, og tiggede penge.⁵⁵

FRANKRIG

Omkring århundredskiftet var det i landsbyerne en meget brugt spøg, at man nytårsnat stillede en roe- eller græskarlygte med forvrænget ”ansigt”, evt. med omsvøbt lagen, ved mørke veje, på en kirkegård etc. for at skræmme folk, der gik til midnatsmesse.⁵⁶ En græskarlygte anbragt i en drage styrtede en oktobernat 1954 ned ved landsbyen Morny i Pyrenæerne. Bønder bevæbnede med jagtgeværer og høtyve gik til angreb på den ”flyvende tallerken”!

POLEN

Også her går drenge om aftenen med en græskarlygte gennem gaderne eller holder dens hoved hen til vinduerne, så folk bliver forskrækkede.⁵⁷

ENGLAND

En *punkie* (af pumkies < pumkin ’græskar’) er i det sydlige Somerset en runkel- eller turnipslygte med grinende ansigt, men oftest mere kunstfærdigt udskåret end lygterne andets teds til Halloween (sml. nedenfor). I skallen

er snittet fine mønstre, blomster, scener med huse, heste, hunde, skibe etc., og skallen er så tynd og gennemskinnelig, at den i mørket ligesom gløder. Lygten bæres i en snor ført gennem huller i lygtens låg.

Punkie Night – den fjerde torsdag i oktober, 28. eller 29. oktober – går mange børn med roelygter flokkevis gennem landsbyen Hilton St. George og synger eller rettere messer (ingen melodi) for at samle penge til fyrværkeri:

It is Punkie Night tonight,
give us a candle, give us a light,
if you don't you'll get a fright.
It is Punkie Night tonight,
Adam and Eve wouldn't believe
it is Punkie Night tonight.

Der gives præmie for den bedste *punkie*.⁵⁸ Andre steder holdes Punkie Night tidligt i november.

Festen skal have forbindelse med et marked, som (nu en glemt dato) blev holdt i Chiselborough, Lopen eller Chinnock. Nogle mænd fra Hilton fo'r vild i nattetågen, kom ind på en roemark og lavede dér lygter, så de kunne finde hjem. Efter en anden version blev mændene fulde og gik vild, deres koner hulede runkelroer ud til lygter og ledte med dem efter de forsvundne. – En ny og nidkær betjent prøvede at standse optøget, men byen klagede til myndighederne, og skikken fortsatte til vor tid.⁵⁹

Men ellers er det Halloween (allehelgensaften) 31. okt. og Mischief Night fire dage efter, at engelske børn går med *Jack-o-lanterns*: turnips- eller kålroelygter, hvis udskårne ansigter skal holde de onde ånder borte. Roen skæres tværs over i to halvdele og udhules, i den øvre halvdel snittes øjne og næse, i den nedre munden, og der stilles et lys i den, hvorefter roen samles med en snor og bindes på en stang. Man forskrækker forbikommende med lygten, f.eks. ved et gadehjørne, eller

”spøgelset” løftes op foran et sovekammervindue. Nogle steder hæftes lygten på portens stolper som skræmmemiddel for onde ånder. I Castleford (West Riding) sættes skikken i forbindelse med Gay Fawkes Day 5. november, lygtens hoved forestiller manden, der ville sprænge parlamentsbygningen i luften, og når lygterne er båret gennem gaderne kastes de på Gay Fawkes bålet. Den mest almindelige anvendelse er, navnlig i Skotland, at belyse vejen for de drenge og piger, som iført gammelt tøj og med maske eller svartet ansigt går med spøgelseslignende roelygter fra dør til dør og danser, synger eller fremsiger remser.

Amerikanske børn stillede Pope Night 1. nov. en græskarlygte med et fælt ansigt i vinduet for at skræmme spøgelses og hekse.⁶⁰

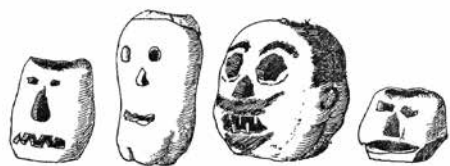
Korea: om efteråret skærer drenge mou-teung ’turnipslygter’ med silkepapir for åbningerne. Japanske drenge laver lygter af vandmeloner når de har spist pulpen.⁶¹

OPRINDELSE OG HENSIGT

Skikken er i vor verdensdel praktiseret i Mellem- og Nordeuropa med Danmark-Skåne som dens nordlige grænse. I hele området har lygten mest karakter af et stykke legetøj. Når børn og ungdom bruger det lysende ”dødningshoved” eller ”spøgelse” til at skræmme folk er det nu kun drilleri eller narreværk:

I mørket om lidt
udfører vi vort høstritual
skræmmer småbørn med ulvehyl
og en roelygtes
stikkende karbidblik
gennem gardinet
(Dagny Grejsen Hansen)⁶²

Nord og syd for den danske grænse er børnenes lanterneoptog og -sange en næppe mere

end halvanden hundrede år gammel skik af tysk herkomst. Oprindelsen og hensigten er dunkel. Et fakkeltog blev måske populariseret af nye lyttesange og efterlignet i andre egne.⁶³ Eller skikken udviklede sig af, at stadig flere kvinder gik med tændte roelyster til kirken – nu går de forrest i optøget (Schweiz).⁶⁴ Den tolkning, at Punkie Night skyldes nogle mænd, der ikke kunne finde hjem fra et marked, har den historiske baggrund, at man i Chiselborough holdt et marked den 29. oktober for heste, kvæg og legetøj (nævnt 1791); på hen- og tilbagevejen kan markedsgæsterne meget vel have båret roelyster. Usandsynlig er dog tilføjelsen, at kvinderne brugte megen tid på at tildanne roerne før de søgte efter mændene.

De nordtyske lygteoptog har rimeligvis ingen forbindelse med mortensaften.⁶⁵ Roelygtens navn er nogle steder i Hessen *schuddenäggelsesicht*, af *schuddenaggel* = Nikolausfigur klædt i ærtehalm, fra først af oprådte han måske med en lysende roe på hovedet. Skimmelrytteren, der ofte agerede sammen med julemanden Knecht Ruprecht, var en forklædt mand med hestehoved på en stang, eller på hovedet bar han en krukke fyldt med gløder, som lyste gennem åbninger der skulle forestille øjne og mund.⁶⁶

I de tysk-schweiziske *klöpfel-* eller *bochselnächte* (bochsel 'banke, rumstere') tre torsdage efter årets korteste dag mente man at kunne høre sælsomme bankelyde fra Wodans vilde jagt eller åndernes tog,⁶⁷ og med lygterne ville man jage mørkets magter, pestens dæmøner etc. på flugt. Lyset (ilden) ydede den bedste beskyttelse mod åndeverdenen, som var særlig

aktiv om efteråret, omkring jul og nytår. *Før i tiden satte man en udhulet roe formet som et menneskehoved med lys i ud på møddingen jule- og nytårsnat, sandsynligvis for at skræmme onde ånder på flugt* (Sønderjylland).⁶⁸

De katolske lande har knyttet døds kult til den 1. og 2. november. Der holdes messer for helgener og sjælene i skærsilden, forhen lagde man føde ud til de afdødes sjæle. Man besøgte familiens gravsteder, stiller tændte lys på dem, og de kan være anbragt i udhulede roer med indskårne navne på de døde (Oberlauda i Baden).⁶⁹ Der blev tændt lys i vinduerne, for at de hjemvendende sjæle kunne finde vejen, i det fri var roelygterne praktiske, deres lys blæste ikke ud. I Derbyshire blev 1. november tændt små bål på markerne, de skulle vejlede sjælene fra skærsilden mod himlen.

Man forestiller sig, at de dødes ånder kommer frem på All Hallows Eve (Halloween) 31. oktober, og i denne hekseriets nat må man bære maske for ikke at blive genkendt af de onde ånder,⁷⁰ de grotesk udskårne lygter skal skræmme dem bort. I Somerset er *Jack-o-lantern* både lygten og et overnaturligt væsen, der om natten ses over moserne og vil lokke folk med sig ud over hængedynd, så de

omkommer. Han kaldes i Somerset også *spunkie* og skal være udøbte børns sjæl, der flakker omkring indtil dommedag. Lygten *punkie* er da dels en personificering af en ond ånd, som skal jages bort, og dels af den dødes ånd, som er undervejs omkring Halloween.⁷¹

KILDEHENVISNINGER OG NOTER

- 1 *Social-Demokraten*, 27/11 1953.
- 2 Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (NEU), besvarelse nr. 23871 på spørgelisten Leg og Legetøj 1969, København.

- 3 Egen optegnelse 1975.
- 4 *Lolland-Falsters Folketidende*, 19/10 1982.
- 5 *Ny Dag* og *Lollands Tidende*, 30/11 1953.
- 6 NEU 32479.
- 7 NEU 28092, 29194.
- 8 NEU 28349; skikken kendt af flg. Medarbejdere på Institut for dansk dialektforskning: Ingelise Petersen (fra Vissenbjerg), Finn Køster (Bogense), Gunhild Nielsen (Marstal).
- 9 NEU 29043.
- 10 NEU 29095, 29470.
- 11 *Ny Dag*, 27/10 1953.
- 12 Jensen, Johannes V., 1914, *Himmerlandshistorier* 3, København, s. 98.
- 13 Tang Kristensen, E., 1891, i *Viborg Stifts Tidende*, nr. 6.
- 14 *Politiken*, 16/10 1983.
- 15 *Det legede vi med. Gammelt legetøj i Danmark*, 1982, red. af Jens Sigsgaard & Ib Harnild, København, s. 17.
- 16 Aakjær, Jeppe, 1966, *Jyske Folkeminder*, (Danmarks Folkeminder, nr. 76), København, s. 87, sml. Aakjær, Jeppe, 1904, *Vredens børn*, Kongerslev: på en høvlebænk ... stod en kæmpetur-nips udhulet som et djævehoved med illu-minerede horn og plads til at anbringe lys i.
- 17 NEU 29882/94.
- 18 NEU 29501/22.
- 19 Tang Kristensen, E., 1905, *Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv* tillægsbd. 6, Kolding, s. 101.
- 20 NEU 29716.
- 21 *Sønderjysk Månedsskrift* 53, 1977, s. 423.
- 22 NEU 28430.
- 23 NEU 30621.
- 24 Michelsen, Anne-Helene, 1979, i *Sønderjysk Månedsskrift* 55, s. 96f., 141.
- 25 NEU 31883.
- 26 Ullman, Ellen, 1953, i *Dansk Børneblad* 26, s. 702 (med noder).
- 27 Jensen, Thøger, 1976, i *Fyns Tidende*, 7/10 1976.

- 28 Brøndegaard, V. J., 1979, *Folk og flora* 2, København, s. 161–63, 234 og 3, 1980, s. 257f.
- 29 Brev 25/1 1979; roelygten kendes på Gotland: pers. medd. fra Herbert Gustavson 1949.
- 30 *Kulturen*, 1983, s. 126f.
- 31 Forespørgsler blev besvaret af henholdsvis forestandere Åsa Nyman 6/4 1979 og forestandere Ebbe Schön 26/3 1979.
- 32 Seeman, B., 1882, *Hannoversche Sitten und Gebräuche in ihrer Beziehung zur Pflanzenwelt*, Leipzig, s. 19.
- 33 *Ostfriesische Monatsblatt für provinzielle Interessen* 8, 1879, s. 20f., jnf. Jürgensen, Wilh., 1909, *Martinslieder*, Breslau, s. 14f., i Waringa, N. J., 1952, *Fryske plantilore*, Ljouwert, s. 16; Dieken, Jan van, 1971, *Pflanzen im ostfriesischen Volksglauben und Brauchtum*, Aurich, s. 65.
- 34 Buschan, Georg, 1914–22, *Die Sitten der Völker* 4, Stuttgart, s. 116; Sartori, Paul, 1922, *Westfälische Volkskunde*, Leipzig, s. 169.
- 35 Kleeman, Selmar, 1922, *Kulturgeschichtliche Bilder aus Quedlinburgs Vergangenheit*, Quedlinburg, s. 366.
- 36 Winter, Heinrich, 1937, i *Volk und Scholle* 15, s. 341–43 (med fotos).
- 37 Löber, Karl, 1974, *Volksleben in und um Haiger*, Haiger, s. 24f., sml. Böhme, F. M., 1897, *Deutsches Kinderlied und Kinderspiel*, Leipzig, s. 359, 432.
- 38 Reinsberg-Düringsfeld, Otto von, 1898, *Das festliche Jahr in Sitten, Gebräuchen, Aberglauben und Festen der germanischen Völker*, Leipzig, s. 405–08.
- 39 Niessen, J., 1937, *Rheinische Volksbotanik* 2, Berlin, s. 136, 158; *Zeitschrift für rheinische und westfälische Volkskunde* 24, 1927, s. 11.
- 40 Marzell, Heinrich, 1925, *Bayerische Volksbotanik*, Nürnberg, s. 86.
- 41 Seeger, Walter, 1931, i *Kosmos*, s. 426f.; *Hör zu*, 1961, nr. 40 (fotos).
- 42 Treichel, A., 1882–83, i *Schriften des Naturforschenden Vereins zu Danzig* Neue Folge 5, s. 143; sm. Forf. i *Altpreussische Monatsschrift* 31, 1894, s. 312, sml. Schulenburg, W. von, 1882, *Wendisches Volkstum in Sage, Brauch und Sitte*, Berlin, s. 136.
- 43 *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* 9, 1941, s. 902f.
- 44 Kampmüller, Otto, 1977, i *Oberösterreichische Heimatblätter* 31, s. 111.
- 45 Adrian, Karl, 1937, i *Heimatland* 6, s. 62f.
- 46 *Hör zu*, 1958, nr. 38 (fotos).
- 47 Brunner, Fritz, 1942, *Spielzeug aus eigener Hand*, Zürich, s. 19; Müller, Gustav, 1942, i *Baselbieter Heimatbuch* 1, s. 144.
- 48 *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 22, 1918–19, s. 86.
- 49 Höhn-Ochsner, Walter, 1972, *Pflanzen in Züricher Mundart und Volksleben*, Zürich, s. 43, sml. Kummer, George, 1954, *Schaffhauser Volksbotanik II. Die Kulturpflanzen* 1, Schaffhausen, s. 72; *Schweizerfamilie*, 7/11 1953 (fotos); *Schweizer Volkskunde* 70, 1980, s. 17–23.
- 50 Rechendorff, H., 1953, i *Berlingske Tidende*, 4/10 1953.
- 51 Seeger [note 41]; Eberli, J., 1904, i *Mitteilungen der Thurgauischen Naturforschenden Gesellschaft* 16, s. 148; Moser-Gossweiler, F., 1940, *Volksbräuche der Schweiz*, Zürich, s. 201.
- 52 Cock, A. de & Teierlinck, Is., 1906, *Kinderspel en kinderlust in Zuid-Nederland* 7. deel XII. *Kind en natur B. Kind en plant*, Gent, s. 204–06.
- 53 *Nederlandsch Tijdschrift voor Volkskunde* 37, 1932, s. 96.
- 54 *Revue des traditions populaires* 19, 1904, Paris, s. 299f.
- 55 *Bulletin de folklore* 3, 1893, s. 24; Peter Bruegels børnelegsbillede 1560 viser bl.a. fire børn i en gadeproceSSION, de to forreste bærer tilsyneladende papirslygter på en stok.
- 56 *Revue des traditions populaires* 13, 1898, Paris, s. 214; Feilberg, H. F., 1904, *Jul* 2, København, s. 279, 377.
- 57 Udziela, Seweryn, 1929, i *Lud serja* 2.28, s. 66.
- 58 Opie, J. og P., 1929, *The lore and language of schoolchildren*, Oxford, s. 267–79.

- 59 Hole, Christina, 1943–44, *English custom and usage*, London, s. 86f.
- 60 Bergen, Fanny D., 1893, i *Journal of American Folk-Lore* 6; samme i *Boston Evening Transcript*, 6/4 1895.
- 61 Culin, Stewart, 1895, *Korean games with notes on the corresponding games of China and Japan*. Philadelphia, s. 30, sml. Bredon, Juliet & Mitrophanow, Igor, 1953, *Das Mondjahr*, Berlin, s. 151f., 394.
- 62 Hansen, Dagny Grejsen, 1963, *Nattevandring*, Bergen, s. 8: "Roelygterne".
- 63 Schmidt-Ebhausen, Friedrich Heine, 1963, *Forschungen zur Volkskunde im deutschen Südwesten*, Stuttgart, s. 18.
- 64 *Schweizerfamilie*, 7/11 1953.
- 65 Grohe, E., 1957, i *Jahrbuch für bremische und niedersächsische Volkskunde*, iflg. *Sønderjysk Månedsskrift* 53, 1977, s. 428, jnf. s. 423–29, og van Dieken [note 33], s. 64.
- 66 Nilsson, N. Martin P., 1914, *Aarets folkelige Fester*, København, s. 44.
- 67 Moser-Gossweiler [note 51].
- 68 Lange, Axel & Seeberg, Chr., 1927, *Nogle sønderjydske Planter, deres Navne og Stilling i Folkloren*, Tønder, s. 10.

Sedan slutet på 1980-talet har den nordamerikanska versionen med Halloween och tillhörande pumpor blivit betydligt mer dominerande över mer lokala nordiska traditioner. Foto: Håkan Tunón.

- 69 Meyer, Elard Hugo, 1900, *Badisches Volksleben im neunzehnten Jahrhundert*, Stuttgart, s. 510.
- 70 Hill, Douglas, 1968, *Magic and superstition*, London, s. 31.
- 71 Palmer, K., 1972, i *Folk-Lore* 83, s. 240–44.

SAGNET OM *SAMBUCUS EBULUS*

Mennesket har altid bestræbt sig på at systematisere og forklare, hvad der findes og sker omkring det. Dyrs og planTERS "gådefulde" former, farver, egenskaber, adfærd o.s.v. fik det medfødt nysgerrige menneske til at stille spørgsmålet "hvorfor?" Således opstod den ætiologiske sagntype med natursagnene som langt den største gruppe. "Forklaringssagnets" udgangspunkt kunne også være et navn, hvis oprindelse og betydning man ikke længere kendte og derfor gættede sig til, idet man lod fantasien arbejde med motivet (folkeetymologi).

Et sådant ætiologisk tolkningsforsøg ligger utvivlsomt bag de navne og traditioner, der blev knyttet til *Sambucus ebulus*. Det mærkværdige er her, at en ellers så rationel naturforsker som Linné bevidst bidrog til forklarings-sagnetS udbredelse ved at kolportere det til Sverige, men uden at røbe, hvor han havde hentet det fra.

Plantens oldengelske navn var *wealhwyrt* > *walwort* 'fremmed urt', jnf. valnød (*Juglans regia*), valbirk (*Acer* sp.), valskært (*Cicer arietinum*) m.fl. Præfikset val(e) 'søvn' optræder kvalitativt i f.eks. valmue og valbjørk (*Rhamnus catharticus*) med relation til giftvirkningen, men en sådan foreligger ikke hos *Sambucus ebulus*; dens folkemedicinske anvendelse som purgativ beror på indholdet af et bitterstof (sml. nedenfor), desuden tyder dens voksested

i England på, at arten er indført, sandsynligvis som lægeplante og før år 1000.

Turner's *Libellus de re herbaria nova* (1538) introducerer navnet *daynewort(e)* > *danewort* 1578ff., *danes wood* 1562ff. (Sufford) sigtende til blomsternes ildelugt (dan, dain 'stinke'), som man kan have associeret med blod og lig. Og her begynder "traditionen" at tage form. John Rous (død 1491) skriver i sin *Historia regum Anglorum* om Knud den Stores erobring af Mercia 1016, at jorddrottens folk blev slået i landsbyerne nær Warwick, *hvor vi faktisk kan se urten ebulus eller walwort gro til overflod af deres blod*. Som en slags etymologisk tolkning føjer han til, at *denne ebulus lader naturen opstå fra ebullition af menneskeblod*. Dette sagnmotiv er, som senere påpeget, meget gammelt og udbredt. Rous lader altså *Sambucus ebulus* vokse frem af engelsk blod. Det må Wm. Campden have læst, men påvirket af navnet *danewort* etc. lader han i sin *Brittania* (6. udg. 1607) *ebulus* opstå af danskernes blod, som flød ved Bartlow Hills i Cambridgeshire; derfor – skriver han – kaldes den *Danes-blood*, og man siger, den ikke forekommer andre steder.

Senere forfattere følger og supplerer Campdens version. Således oplyser John Aubrey i sin *Natural history of Wiltshire* (skrevet 1656–91), at han fandt denne plante ved Slaughterford: *her stod engang et stort slag med danskerne, derfor gav befolkningen den det navn [danewort]*,

og i *Natural history and antiquities of the county of Surrey* (skr. 1673–92): danskerne blev dræbt af kvinderne i Gatton, som bekræftelse på denne tradition peger man på de store mængder af en urt kaldt danewort, der skal være skudt frem af dansk blod, hvilket gentages i John Ray's *Synopsis stirpium Britannicarum* (1696): planten fik navnet *danewort quia e Danorum occisorum sanguine ortum fabulantur*. Anthony à Wood oplyser i *Antiquities of the city of Oxford* (1661–66): *Det er ikke ukendt, at den store mængde daneworth og walwort, som gror ved Seacourt, er vidnedsbyrd om udgydelsen af mænds blod (og særlig danskernes blod), derfor vokser her så mange af dem*. Daniel Defoe fortæller i *A tour through the whole island of Great Britain* (1724–27), at Barrow Hills ved Daventry, hvor danskerne slog lejr, er overgroet med *daneweeds*, som man mener skød op af de danskeres blod, der blev dræbt i kamp, og skærer man en bestemt dag planten over, så bløder den.

Parkinson var dog allerede 1640 (*Theatrum botanicum*) inde på en anden forklaring: *Man mener, den fik navnet danewort for dens kraftigt purgerende virkning, som ofte giver dem, der bruger planten, den udtømmelse, om hvilken vi siger, de lider af the danes*. Det forholdt sig snarere stik modsat: den diarré, man fik af at spise for mange sommerhyldbær, blev opkaldt efter årsagen.

Linné kendte i alt fald Ray's værk, og hvad det meddelte om *Sambucus ebulus* må have sat hans fantasi i bevægelse, thi 1741 skriver han ("Samling af et hundrede växter." I: *Vetenskaps Akademiens handlingar*, 1741), at denne plante forekommer mellem Kalmar by og slot, hvor *enfäldiga folket tror at denne ort upwuxit af de dödas blod, som har uti krig blifwit slagne, dar af de kallat henne mannablod*.

Samme år foretog Linné sin Ölandska resa (publ. 1745), og nu kommer også her danskerne ind i billedet – han noterer (Kalmar 29. maj):

Sommer-Hyld eller sommarfläder (Sambucus ebulus), ur J. Sowerby, English Botany or coloured figures of British plants, 1902.

Mannablod eller *mannaört* är en växt, om vilken mycket talas i Sverige; jag var ock speciellt anmodad av åtskillige riksdagsmän att noga utröna, vad mannablod mände vara för en växt: om vilken sagan går, att den på ingen annor ort i världen skall finnas mer, än endast vid Kalmar slott, därest hon skolat uppsprungit av svenscars och danscars blod, som på detta fält tumlat i forna krig Ty blevom vi så mycket mer flate, då vi henne sågom intet annat vara, än den ordinäre *Ebulus* eller *Sambucus herbacea*.

Senere svenske forfattere godtager for det meste uden videre synonymerne *mannaört*,

-blod og det ætiologiske sagn. Rich. Dybeck tilføjer (*Runa*, bd. 5, 1845): *Säggen är ännu bland allmogen i friskt minne*. J. E. Rietz antyder dog, det kan dreje sig om en indført tradition; han supplerer ganske vist navnene med: *danskablod* Kalmar (*Svenskt dialektlexikon*, 1867), men fortsætter (efter Linné): *Namnet på växten, som på engelska af forno kallas Daneworth, i förening med dess växtställe kring Kalmar slott, har föranledt sagan bland allmogen, att växten skolat uppsprungit af svenskers och danskers blod, som på detta fält tumlat i forna krig* med henvisning til, at *Hypericum* kaldes *mansblod* (1755ff), *mannablodsört* etc. Også Elias Fries nærer tvivl om, at det er en ægte svensk tradition, og peger i sin *Kritisk ordbok öfver svenska växtnamnen*, skr. i 1860'erne (publ. 1880) på, at *alldeles samma sägen finnes i England, der växten kallas Danesblood, vid en by nära Chippenham, hvarest fordom ett fältslag stått med Danskarne*. Sten-Bertil Vide's *Sydsvenska växtnamn* (1966) har fra Småland (Kalmar) *mannablod* (Landsmålsarkivet i Lund) og mener: *Namnet måhända av att m. växer där organiska ämnen förruttnat, bl.a. på gamla slagfält*.

Linné's påfund gav anledning til, at der siden opstod lignende traditioner andetsteds i Sverige. Således skal *Trollius europaeus* være groet frem, hvor danskeres og dalkarles blod blev udgydt i strid, og botanikeren R. Sernander skrev (*Uppland*. Utg. av Upplands nation, 1935):

Man har meddelat mig, att på 1870-talet det var en vanlig sägen i och kring Uppsala, att Kungsängsliljorna växt upp på Fyrisvallarnas slagfält efter den fruktansvärda striden mellan Erik Segersäll och Styrbjörn Starke. For varje stupad dansk kom en rød, för varje svensk en vit blomma. Svenska redde sig som bekant storartat i denna drabbning, därför äro de vita blommorna så sparsamma.

Parkerande besökare som vill titta på kungsängsliljorna på Kungsängen i Uppsala. Foto: Håkan Tunón.

Kungsängsiljan (litt. 1810ff.) er *Fritillaria meleagris*, som gror massevis vildt på Kungsängen mellem Uppsala og nu regnes for Upplands landskabsblomst. Sernander tilføjer, det "troligen" er et vandresagn: *En aldrig folkföreställning låter röda blommor spira upp på de gamla slagfälten; så har mannablodet utanför Kalmar slotts vallar som Linné uttryckt det, "uppsprungit av svenskers och danskers blod, o.s.v."*

Det samme var tilfældet i England: efterhånden som forklaringsagnet om *Sambucus ebulus* blev landskendt, overførte man det og navnene på andre "egnede" vækster. *Campanula glomerata* med røde stængler og mørkeblå ("blodunderløbne") blomster blev i Cambridge kaldt *Danes' blood*, og *Eryngium campestre* *Dan's weed* i Northamptonshire. Nogle store høje eller volde – Devil's og Fleam Dykes – ved Barthlow Hills mellem Cambridge og Suffolk (sml. ovenfor) skal være opkastet af danskerne til minde om slaget 1016 mellem Knud den Store og Edmund Ironside, og på dem gror i massevis de ellers ret sjældne *Campanula glomerata* og *Pulsatilla pratensis*. Sidstnævnte har mørkviolette blosterblade og kaldes *Danes' blood* og *Danes' flower*. Der foreligger den mulighed, at man (også?) har associeret Dykes med Danes, men der kan næppe råde tvivl om, at der er sket en afsmitning fra

ældre sagn om *Sambucus ebulus*. Anne Pratt oplyser i *Flowering plants of Great Britain* (1855), at hun spurgte lokale folk, hvorfor klokkeblomsten hed *Danes' blood*, og man svarede: fordi den sprang frem af danskernes blod. Ganske tilsvarende hedder *Pulsatilla pratensis* et sted på Vestfyn (Danmark) *Bojes blod*, opkaldt efter forbryderen J. H. Boye, som 16. aug. 1856 blev henrettet på ”Bojes bakke” mellem Assens og Middelfart. I Birkshire siges, at *Pulsatilla* kun blomstrer (eller gør det særlig frodigt), hvor angelsaksere og danskere kæmpede, og sammesteds om *Fritillaria imperialis*, at den første plante groede op af en dansk krigers blod. I tysk folkløse er den fremkommet af Gustav Adolfs blod, hvor han faldt ved Lützen 1632.

Fantasien arbejdede videre med motivet. O. Cockayne har (*Leechdoms, wortcunning, and starcraft of early England, 1864–66*) navnet *blood hilder* fra Norfolk, hvor man tror, den er bragt herover af danskerne og plantet på deres landsmands slagmarker og grave. I Wales siges (iflg. *Gardener's Chronicle*, bd. 4, 1875), at sommerhylden kun vil gro i jord vædet med blod fra mord og krig; wallisisk kaldes den derfor *llysaft gwali gwyr* ’plante af mands blod’, og om en stor forekomst nær Lower Wick i Worchestershire fortæller den lokale tradition, at den er et minde om det første blod, som flød under styrkeprøven mellem Karl (Charles) I og parlamentets hær 1644. Geoffrey Grigson forklarer *Dane's blood, daneweeds* etc. derhen (*The Englishman's Flora*, 1955), at buskens furede stængler tillige med bladene og bærestilkene farves røde om efteråret, ligesom bærrerne synes fyldt med sort (levret) blod; en klynge sommerhyld kan minde om forrevne, blødende og hjælpeløse soldater.

Legende- og sagnmotivet ”blomster af blod” kan følges tilbage til antikkens digtning og turde være en fælles menneskelig forestilling (arketype). Planter kommer spontant til syne over grave eller af dræbtes blod – vel smuldrer liget til muld, men af mulden gror nyt liv, på graven eller valpladsen er blomsterne et memento mori til de efterlevende. Blodet tilskrev man desuden magiske og fertiliserende egenskaber.

Burmeserne tror, at *Canna indica* opstod af Buddhas blod, da han havde skåret sig på en klippe, og muhamedanerne, at rosen farvedes rød af profetens blod. I mange katolske legender drypper Jesu blod fra korset på blade og blomster og farver dem røde, roser gror frem af helgeners grav, o.s.v. På Færøerne (Mannafellsdal) er optegnet, at rødt græs gror på gravhøje og skyldes blodet, der randt i borgerkrig. Roser og valmuer symboliserede blødende sår, middelalderens digtere kaldte slagmarken en rosegård. Året efter det store slag ved Waterloo stod valpladsen tæt dækket med valmuer; det samme gjaldt 1. verdenskrigs slagmarker i Galicien, Flandern og Frankrig, hvor befolkningen betragtede det røde flor som en metamorfose af de faldnes blod. Efter slaget ved Sempach 9. juli 1386 skal der, hvor kejser Leopold III fik sit banesår, være fundet blomster med røde pletter; en af dem blev endnu i 1500-tallet opbevaret på slottet Tirol.

Det var et yndet sujet i romantikken og bruges ofte i nyere digtning. Som et eksempel helt fra nutiden kan nævnes, at den russiske forfatter V. J. Bespalikov i novellen *Den lille røde blomst* om en kollektivbonde, som dræbes af kulakkerne, lader blomsten gro frem over graven fra den røde orden på hans bryst.

SANKT HANSURT VI SANKE

A dam Oehlschläger's lille lyrisk-dramatiske Sanct-Hansaften-Spil i hans debutsamling *Digte 1803* (udsendt dec. 1802) var inspireret af den norske romantiker Henrik Steffens og naturfilosoffen H. C. Ørsted. Det beskriver kærligheds- og dødsmotivet i alle nuancer fra det humoristiske og idylliserende til det eksistentielle og religiøse. *Han har i Sankt Hansaftens Spil søgt at anskueliggøre, hvorledes naturen – opfattet som en indre kraft – kommer til udtryk i alt om og i mennesket.*¹

Handlingen er henlagt til Jægersborg Dyrehave, hvor Oehlschläger ofte færdedes som dreng og ungt menneske.² Scenen "Pigerne inde i skoven" har det kendte digt:

I Skyggen vi vanke
blandt lysgrønne Straae.
Sanct Hans Urt vi sanke,
hvor Blomsterne staae.
Pæne lille Urt
staaer saa reent og puurt,
staaer saa frisk og grøn
uformærkt i Lön.

Bag Kjøkkenets Række [tallerkenrækken]
vi hensatte den,
fra Træelistens Sprække
den snoer sig da hen.
Hvis den fæster Rod
bliver vor Skiebne god.
Døer den paa sit Sted,
ak da döe vi med.

St. Hansurten har selvfølgelig relation til spillets titel ligesom omtalen af St. Hansormen. Beskrivelsen i første vers antyder, at Oehlschläger har set planten på voksestedet, men hvorfra kendte han oraklet? Han kan have hørt om det ved eller i hjemmet på Frederiksberg, evt. af faderen, der var fra det sydlige Slesvig, hvor St. Hansurten blev brugt til døds- og kærestevarsler. Hvis han fandt det i 2. bind af C. G. Rafn's flora, der udkom 1800 (sml. neden for), ville han vel i relation til spillets kærlighedsmotiv have indføjet et vers om plantens anvendelse som elskovsvarsel. Det er derfor mest sandsynligt, at Oehlschläger, der tidligt interesserede sig for datidens romantiserede naturmystik, fik det fortalt på Bakkehuset af Kamma Rahbek, hvis søster han var forelsket i, mens digtsamlingen blev skrevet. Kamma Rahbek begyndte o. 1800 at dyrke et usædvanligt stort antal sjældne blomster, stenplanter og buske syd og øst for Bakkehuset.³ Det vides ikke, om St. Hansurten fandtes i haven, men en varietet med røde blomster blev ofte dyrket i gamle haver. Botanisk Museum oplyser på forespørgsel, at man dér ikke har registreret fund af St. Hansurt i Jægersborg Dyrehave, men at arten er angivet fra forskellige andre lokaliteter i området.

Sankt Hansurt (*Sedum telephium*) hører – ligesom husløg – til stenuftfamilien (Crasulaceae) og er en 20–50 cm opret plante med

Sankt Hansurt eller kärleksört (Sedum telephium), ur Otto Thomé, Flora von Deutschland, Österreich und der Schweiz, 1885.

modsatstillede ovale, takkede blade og sidst på sommeren talrige bleg- til grøngule, rødligt anløbne eller purpurrøde blomster i tætte, skærmagtige kvaste. Hos os ret almindelig i kratskove, på gærder og strandmarker. Med de tykke, knoldformet opsvulmede birødder og kødfulde, safrige blade ("sukkulent") kan planten leve nogen tid efter plukning eller afskæring.

En bengalsk legende fortæller: Før en prins rejser til et fjernt land, planter han ved faderens palads et træ og siger til forældrene: *Dette træ er mit liv. Ser I træet stå frisk og grønt, så vid, det går mig godt; visner træet hist og her, er jeg*

*kommet i vanskeligheder, og går hele træet ud, er også jeg død og borte.*⁴

Motivet benyttes i andre indiske fortællinger og sange. Prinsen efterlader en bygplante, den skal man pleje godt, thi hvis den trives, er han i live, men visner den, er der hændt ham en ulykke. Prinsen halshugges, og i det samme knækker bygplanten midt over, dens øre (bladskede) falder til jorden.⁵ En ægtemand forlader sin unge kone kort efter brylluppet, planter i haven en *kewra* og pålægger hende at følge dens vækst, mens han er borte: forbliver den grøn og blomstrer, har han det godt, men visner og dør planten, er der sket ham en ulykke.⁶

Bag varselstroen står den ældgamle tanke, at mennesket er en integrerende del af naturen. Over det meste af Jorden har det været skik at plante et livs- eller skæbnetræ for et nyfødt barn; træets vækst, dets trivsel, visnen og død, er herefter synkroniseret med menneskets livsforløb. I eventyr kan hovedpersonens tilværelse være knyttet til en bestemt plantes; visner den, må vedkommende også dø.⁷ I Bayern plantede man ved et barns fødsel en *bruchkraut* (vor St. Hansurt) som dets sympatetiske livsfælle.⁸

Det ovennævnte indiske sagnmotiv genfindes i europæisk folklore (traditionsvandring?). Et flamsk eventyr beretter: en ung ridder drager til Det hellige Land og plukker til kæresten en buket lyng, sætter den øverst på et Mariabillede og siger: *Så længe den blomstrer, er jeg uskadt, men hvis den visner, er jeg også død.* Buketten stod i blomst vinter, forår og sommer, om efteråret visnede den – og i det fjerne døde ridderen samtidig af sine sår.⁹ Er en slægtning på rejse, og har man i lang tid intet hørt fra ham, anbringes en St. Hansurt under hjemmets tag; er han stadig i live, gror stængelen videre og forbliver grøn et stykke tid, men visner hele urten kort efter, er han død (Tyskland).¹⁰ Bønder i Norfolk hængte undertiden en St. Hansurt op i hytten og dømte efter dens livskraft om en fraværendes helbred.¹¹ Når

franske søfolk var indskibet i Plouër (Côtes-du-Nord) til New Foundland, blev på hjemmets stuebjælke hængt et skud af husløg med roden øverst; blomstrede skuddet, var det et godt tegn, men tørrede det ind og døde, vidste man, at sønnen var omkommet.¹² Har en person forladt hjemmet, plantes et skud af *live-forever* kaldt med den fraværendes navn; er der sket ham en ulykke, visner planten og går ud (Chesterton i Maryland, USA).¹³

I hele Europa blev der knyttet megen skik og tro til sommersolhverv 23–24 juni. Mens solen stod højest på himlen mente man, at kilder, læge- og trylleurter havde deres største magiske kraft mod sygdomme og onde magter. St. Hansaften var (og er) især unge menneskers fest, mange forlovede sig denne aften, orakler spåede om livets længde og kærlighedens veje. – Det foreliggende ikke-danske materiale frem til 1800 om St. Hansurtens og andre (oftest nærtbeslægtede sukkulente) planters anvendelse til orakler anføres her i kronologisk rækkefølge. Det ses heraf, at skæbne- eller dødsvarslet må være ældst, og at de forfattere, som først omtaler planten, tilsyneladende ikke kendte botanomantikken.

Dioskurides og Plinius (1. årh. e.Kr.) nævner en sårlægende plante *τηλεφίου*, utvivlsomt vor *Sedum telephium* = St. Hansurt.¹⁴ Glossariernes synonymer er usikre (kan gælde andre *Sedum*-arter), men i Albertus Magnus' *De Vegetabilibus* (1200-t.) hedder det om en plante kaldet orpinum og crassula: når man plukker den omkring sommersolhverv, forbliver den længe frisk og grøn uden at drage næring fra jorden,¹⁵ hvilket gentages et århundrede senere af Konrad v. Megenberg's *Das Buch der Natur*.¹⁶ Så følger endnu et langt spring i den botaniske litteratur til Hieronymus Bock's urtebog 1539, 108^r:

Unter den kreütern fint man kaum eyns,
das weniger dörft als eben dis kraut, doher

es etlich zu obenthewr auff S. Johannsnacht wie den Beifuss¹⁷ brauchen, sonderlich im Westerwalt und Vesterich. Dann sobald der tag Johannis verschinen, hencken sie das kraut in die kamern, etliche steckens in die wende, über die thüren, do bleibt es alzeit grün, schlegt stets auss dass man es wol wmb Weihe nacht in denselben kamern grün mag finden, verhoffen, solang das kraut grün bleibt, solang mag die person die solch kraut auffgehenckt in keyn dötlich kranckheit fallen.

Dette dødsvarsel er lånt næsten ordret af andre landes urtebogforfattere i 1600- og 1700-tallet, dog tilføjes undertiden lokale oplysninger, således af John Parkinson i *Theatrum botanicum* 1640: Bladene bruges omkring midsommer meget til kranse sammen med blomster af gul okseøj; de trædes på snor og hænges op i husene, på buske og majstænger. Oraklet må på den tid være blevet meget brugt eller misbrugt, thi ved forordning af 18. juli 1668 forbyder ”den store kurfyrste” Friedr. Wilhelm, at man i Mark Brandenburg St Hansdag stikker *Johanniskraut* eller *donnerlauch* i væggene,¹⁸ og i en hekseproces i Thüringen 1689 spørges vidnerne, om der blev stukket eller set *fette hennen* (stenurter) under bjælken.¹⁹ John Aubrey's *Remaines of Gentilisme and Judaisme* 1686–87 har om anvendelsen af St. Hansurt i Wiltshire.²⁰

Jeg husker, at piger (især kokkepiger og mejersker) kunne stikke *midsummer-men* [St Hansurter] op i sprækker i bjælker etc. De anbragte dem parvis således: en for manden og en for pigen, hans kæreste, og ligesom *the orpin* [St. Hansurt] bøjede sig mod eller fra hinanden, viste det kærlighed eller uvilje; hvis den ene visnede, betød det døden.

Den preussiske præst Matthäus Prätorius skrev i slutningen af 1600t:

Husbønderne plejer ved St. Hanstid at sende deres tyende, særlig pigerne, ud på marken for at samle *Johanniskraut* ... Husbonden tager så mange urter som han har personer og stikker dem i væggen eller bjælken for når de blomstrer at give agt på den plante, der ikke blomstrer, om den siger de, han er syg eller endog vil dø.²¹

Under Skånerejsen 1749 noterede Linné om *Sedum acre* (stenurt), at den blev bundet i kranse og hængt op under taget over bordet, hvor den groede videre hele sommeren til høsten som en ophængt aloe, og om St Hansurt: *den ophængtes undertiden af bønderne under taget med så mange stængler som der var folk i huset, dér voksede den som en aloe. Folk havde den overtro, at lige så mange stængler der visnede, så mange skulle dø af de i huset boende.*²²

Efter optegnelserne at dømme er St. Hansurt-oraklet hos os af ret ny dato. Simon Paulli's *Flora danica* 1648 omtaler blot planten som *en gandske varig Vext / dersom mand ickun allene tager Stænglene / oc sætter udi Gjødning da voxer de oc blifue ved.* Han henviser til Bock's urtebog, men nævner ikke oraklet. Men knapt et århundrede senere har Jacob Bircherod i *Continuation af fynske Superstitioner* 1734 om S. Hans urter både døds- og kærestevarslet: *til at see naar nogen skal døe, eller om 2 personer skal have hverandre,*²³ ligeså Erik Pontoppidans *Fejekost* 1736: *Som Redskaber for den tykkeste Overtros Nyfgenhed tjene desforuden Stenurter eller Sanct Hans Urter, naar Nogen ønsker forud at vide hvornaar eller hvordan hans Begravelse eller Bryllup kan finde Sted.*²⁴ Rafn's danske flora 1800 giver mere udførlige oplysninger:

De meget saftfulde, feedbladede Planter besidde den Egenskab, at de ofte blive ved at voxer, naar man før Blomstringstiden skjærer dem fra Roden og sætter dem i en Sprække eller lægger dem andetsteds i Klemme. Dette har givet Anledning til en Overtroe, som har

Stenurt eller gul fetknopp (Sedum acre), ur C. A. M. Lindmans Nordens flora, 1917.

Sted i Provindserne, med denne Plante. Man sætter nemlig for Kierester, Forældre etc. Grene af den mellem Bjelken og Loftet; bliver Planten ved at voxer, da vil den, for hvem den er sat, opnaae sit Ønske. Gaaer den ud, da vil der hendes ham noget ondt, eller han endog skal døe. Planten sættes under Bjelken paa St. Hans Dag, hvoraf den formodentlig har faaet Navnet St. Hansurt.²⁵

Oraklet omtales herefter jævnligt af vore folkemindesamlere. Thiele hævder 1860, at *det er en aldgammel Skik paa Landet omkring St. Hans at plukke denne urt og anbringe den i en loftsbjælke. Pigen sætter en for sig selv og en for kæresten; vokser de sammen, varsler det deres bryllup. Husfaderen sætter St. Hansurter for sine børn og pårørende at han deraf maa kunne see, om disse skulle have et langt Liv eller et stakket, nemlig hvis urten gror mod loftet eller nedad.*²⁶ Fra mange egne meldes – svarende til Oehlenschlägers digt – at den, hvis

stilk først visnede, skulle dø først eller inden årets udgang, mens det var et lykkesvarsel, hvis planten holdt sig frisk i nogen tid.²⁷ Fra barndommen o. 1850 på Klokkergården (Falster) huskede Lars Rasmussen, at St. Hansurterne hang over husstandens faste pladser ved bordet; man *var ikke fri for at se til sin urt med frygt og bæven ... vi gik og kiggede lidt ængstelig op til dem.*²⁸ Der kunne også ”sættes kål” for hele familien; nye skud betød da en snarlig fødsel, men visnen, at et familiemedlem snart skulle dø.²⁹ For et gammelt menneske i anden familie blev anbragt en ”levekål” i loftet for at se, om vedkommende snart skulle dø (Slesvig).³⁰ Alle familiemedlemmer stak samtidig hver sin stilk op under loftsbjælken;³¹ groede urten opad, varslede det sundhed, men nedad sygdom og visnen død.³² Var stænglerne sat for et kærestepar og fulgtes de ad i væksten, skulle det dø samtidig, ellers levede den længst, hvis stængel groede højest.³³

H. C. Andersen fortæller om hjemmet i Odense o. 1815: *St. Hansurter stak vi ind i bjælkesprækkerne, og af disse, eftersom de voksede, kunne vi se, om vi skulle leve længe eller kort.*³⁴ Det må være en erindringsfejl, når han i digtet om barndomshjemmet skrevet 4. marts 1875 henlægger skikken til pinsen:

Hvor var der festligt derinde
naar Pintseklokkerne klang,
smaa hvide Sommergardiner
i Solskin om Vinduet hang.

Sancthansurt blev sat i Bjælken,
og Kakkelovnen fik Glands,
de duftende Birkegrene
stod der med Skovmærkekrands.

St. Hansaften blev der over det meste af Danmark, men navnlig i Jylland, plukket St. Hansurt til kærestevensler. Man pressede stilken ind i en loftsbjælkesprække, vægrevne, vinduesramme, taget osv. eller (som Oehlsenschläger

skrev) bag tallerkenrækken – to og to for kæreste- eller ægtepar med vedhæftede navne, hvorefter man tog varsel af planternes videre vækst: groede de mod hinanden, blev parret forlovet og/eller gift; fra hinanden: ikke gift/skilt; den ene urt til siden fulgt af den anden: kæreste eller ægtefælle ville blive utro, den anden være trofast, eller: den ene part flygtede, den anden fulgte efter.³⁵ Oraklet sladrede således om et ægtepars levevis;³⁶ slyngede de to planter sig ind i hinanden, var det lykkeligt. Vækstretningen viste den unge pige, hvorfor kæresten engang ville komme (Frederiksværk),³⁷ og sideskud, hvor mange børn hun ville få.

For mænd satte man *St. Hansløg* til højre og for kvinder til venstre,³⁸ eller stængel med tre blade gjaldt for mand, med to blade for kvinde (Sydfyn).³⁹ I Nordslesvig listede karlene sig gerne til at sno de kæresteanter sammen, gårdens unge piger havde hængt under loftet.⁴⁰ Løjt sogns karle og piger gik ved mid-sommertid ud til De brune Bjerge efter *St. Hansløg*; over bjælken med urterne var med kridt skrevet kærestefolks navne.⁴¹ En ”Kirsten Giftkniv” i Sale ved Bjerringbro havde 1871 tretten par St. Hansurter med navne under sin loftsbjælke for at se, hvordan det ville gå sognets unge mennesker.⁴²

Slesvigs og Sønderjyllands unge piger kunne St. Hansdag sætte to skud af en St. Hansurt over kors i stråtaget og sige: *Lad mig se i denne nat, hvem der skal være min kæreste her!* – groede urten videre, blev karlen, hun var forelsket i, hendes fæstemand.⁴³ Eller pigen skulle kaste to ved roden sammengroede St. Hansurter op på et mosset stråtags nordside: forblev den grøn eller slog rod, ville hun snart blive gift.⁴⁴

På Nordfyn (Ørritslev) mente nogle, det kunne være farligt at sætte St. Hansurt for andre end en selv, thi groede to planter videre, fik den ene part sit helbred ødelagt.⁴⁵

De danske kombinationer af skik og tro i forbindelse med St. Hansurt er for størstepartens

vedkommende helt analoge med optegnelser i det øvrige Europa (jf. oven for) om denne art, husløg o.a. Crassulaceer.

Lykke/ulykke, sundhed/sygdom, liv/død (i parentes markante afvigelser fra dansk folkløse):

Norge 1773ff.;⁴⁶ Sverige;⁴⁷ Nordtyskland (over dør til nygiftes soveværelse),⁴⁸ Ditmarsken,⁴⁹ Slesvig-Holsten endnu 1894,⁵⁰ Oldenburg,⁵¹ Thüringen (i et glas vand),⁵² (om en patient i huset dør eller bliver helbredt),⁵³ Württemberg,⁵⁴ Schlesien,⁵⁵ Böhmen,⁵⁶ (på begge sider af indstukne stængler sættes små træstykker, hver repræsenterende en nær slægtning),⁵⁷ Østpreussen,⁵⁸ (opsøges St. Hansnat, når første hane galer, dødsfald hvis stænglen visner inden 12.dagen);⁵⁹ Friesland,⁶⁰ Holland;⁶¹ Schweiz,⁶² (under plukningen tænkes på bestemt person);⁶³ Frankrig,⁶⁴ (stænglen føres tre gange gennem St. Hansbålet, Bretagne),⁶⁵ (blomstrende St. Hansurt stilles i vievand, dødsfald inden årets udgang hvis blomsterne visner før Kristi himmelfartsdag, Baygorry i Pyrenæerne);⁶⁶ England,⁶⁷ (plantes St. Hansaften),⁶⁸ (om visner før nytår).⁶⁹

Kæreste- og bryllupsvarsel, undertiden kombineret med dødsvarsel for parret:

Norge;⁷⁰ Sverige;⁷¹ Slesvig-Holsten;⁷² Sachsen (blad lægges i pigens sko, først mødte bliver hendes kæreste);⁷³ Østpreussen (plukkes før eller under første hanegal, er stænglen frisk til 12.dagen, bliver man gift inden nytår);⁷⁴ (plukkes stiltiende, når stilken presses i bjælken siges: *Jeg præsenterer mig og min kæreste*);⁷⁵ Siebenbürgen (hænges på vinstokpæl);⁷⁶ Böhmen;⁷⁷ Schweiz;⁷⁸ England;⁷⁹ (to dele af St. Hansurt plantes), (anbringes i ler, på muslingskal, potteskår etc. eller i dørsprække, vender planten næste morgen mod venstre (hjerter), er kæresten tro);⁸⁰ USA.⁸¹

1801 fremviste en mand i Yorkshire en lille guldring, der havde to St. Hansurter knyttet sammen med en *love knot*.⁸² *Gülden wiederthon* (*Sedum acre*) indgik i trylledrik mod brudt

Sankt Hansurt, ur Janus Kops, Flora Batava, vol. 2, 1807.

ægteskabsløfte forvoldt af ondsindet person;⁸³ St. Hansurter anvendes af ”kloge kvinder” til at genopvække udslukt kærlighed (Sverige).⁸⁴

Et bundt stenurter (*Sedum acre*) blev nytårsnat hængt på bjælkesøm, groede det videre, gik tænkt ønske i opfyldelse (Siebenbürg. Sachsen).⁸⁵

Sedum telephium kaldes over hele Europa ”Sankt Hansurt” o.lign. (Danmark litterært 1601ff.). De beskrevne orakler eller varsler gav anledning til en række folkelige synonymer for denne art og andre Crassulaceer.⁸⁶

da.⁸⁷ *kærestekål* 1878ff.
kærlighedskål 1883
kæresteurt Viborgeggen, Vestlolland

trokabsurt Vendsyssel
spåblomst Thy
levékål vestlige Sønderjylland
lykkeblomst Fyn
kysseblomst Nordfyn

måske: *gildenstikker* > gyldenslikker

Als, til gild = god (kunne varsle noget godt), men også anvendt mod ”gyldenåre” = hæmoroïder, jf. ty. *goldaderkraut*; eller til gilde = forføre, sanselig vellyst⁸⁸

- sv.⁸⁹ *kärleksgräs* 1694–1736
kärleksört 1806ff. (også husløg)
kärleksknop
kärleksblomma Skåne
älskegräs Gotland 1947
- ty.⁹⁰ *prophezeikraut* Thüringen 1878
leben und sterben Ostpreussen 1884, Lüneb. Heide
lebkraut 1897
lebenskraut Württemberg 1913
totenkraut Østpreussen, Schweiz (Zürich)
liebeskraut Siebenbürgen, Nösnerland (ty. sprogø i Ungarn, nu rumænsk Transsilvania)
liebesblume Nösnerland
freier und braut sydl. Ditmarsken
schatzkraut Oberhessen
herhen måske: *Adam und Eva* Rhinl. (også gøgeurt)
soldatenwurz, *-gros* Vestböhmen (orakel for soldats skæbne, men kan også referere til anvendelse som sårlægeplante)
- czekk.⁹¹ *rozchodnijk* 1540ff., nu *rozchodnik*, til *rozchod* = udgå fra hinanden
mužicek ’lille mand’ (også alrune)
- ital.⁹² *herba amoris* 1583
- eng.⁹³ *live-long*, *liblong*, *live-forever*, *live everlasting*
life of man
midsummer men (plur.)
måske: *Salomon's puzzle*
- USA⁹⁴ *live-forever* Maine

life of man Massachusetts, Maine
love entangled Ohio
treasure of love Boston, Massachusetts.

Adskillige andre planter, de fleste saftiggrønne og derfor mere og mindre holdbare efter afplukning, blev benyttet til lignende orakler – enten hvor St. Hansurten var sjælden eller ukendt eller som en senere udvikling af den til St. Hansurt knyttede skik og tro.

I Norge blev langt oftere valgt vejbred (*Plantago lanceolata*, *jonsokgras*) til St. Hansspådom. Et antal vejbredaks stod i vand eller vægsprække fra St. Hansaften til næste morgen, og den af husstanden, hvis aks ikke havde nyudsprungne støvdragere, var *feig* (dødsmærket), ellers skulle man leve året ud; heraf navnet *livgras* (Søndmør 1762). Tre aks blev stukket i vægrevne, to som friere på hver side af pigens; den, som bøjede sig mod hende, skulle blive hendes mand (Telemarken). Stænglerne blev også lagt i vindue, salmebog, hængt op under loftet o.s.v. Et aks med afplukkede støvdragere lægges under hovedpuden, er næste morgen nye groet frem, går tre ønsker i opfyldelse eller man får den, man holder af. Denne skik og tro såvel som vejbrednavne med jonsok (St. Hansdag)-motiv er optegnet på Færøerne og Shetlandsøerne, hvilket Høeg mener må skyldes en traditionsvandring fra Norge før 1468.⁹⁵ – Tilsvarende i Sverige,⁹⁶ Mecklenburg,⁹⁷ Voigtland,⁹⁸ Estland:⁹⁹ blomster (ofte ni slags) plukket St. Hansaften lægges under hovedpuden og man drømmer om den tilkommende, kvaster heraf hænges under loft eller på væg, en for hver af husstanden og den, hvis kvast først visner, skal dø først. Sydslaviske piger samlede St. Hansaften hvide engblomster og anbragte dem i et sold eller bag et tagspær, hver repræsenterende et medlem af husstanden; den, hvis blomst næste morgen stadig var frisk, blev ikke syg resten af året, og vice versa.¹⁰⁰ Ung pige kunne St. Hansaften samle ”to små blå blomster” kaldet *midsummer men*, dial.

messioner men og hænge dem på væg med stilkene mod hinanden; præcis midnat spurgte hun, om hun ville blive gift med en bestemt person – i bekræftende fald bevægede blomsterne sig tæt sammen (Gloucestershire).¹⁰¹

Schullerus beretter 1916 fra Siebenbürg, Sachsen, at man jule- eller nytårsnat lagde lige så mange blade af singrøn (Vinca) eller buksbom i vand, som der var familiemedlemmer; den, hvis blad næste morgen var grønt, forblev sund hele året, et plettet blad betød sygdom og et sort død. To singrøn-blade lagdes på den varme arne, det ene for pigen, det andet for hendes kæreste; søgte bladene sammen, blev de gift. Groede portulak stukket i bjælke videre, blev en patient rask, dens visnen varslede død; pigen tog planten med hjem fra markarbejdet og satte den bag spejl eller billede, forblev den grøn et stykke tid, fik hun sin elskede; samme orakel spæde, om det gik en bortrejst person godt eller ilde.¹⁰²

Vestpreussen: for hver person i huset lagde man en perikonplante med rødder på kakkelovnen, af dens kortvarige friskhed sluttede man sig til vedkommendes levetid.¹⁰³ Østpreussen: unge piger samlede St. Hansdag kongelys (Verbascum) til at hænge over deres seng; den, hvis blomst først visnede, ville dø først (1837),¹⁰⁴ to ikke afplukne bynkestængler blev bøjet udefter og man jagttog, om de nu bevægede sig mod eller fra hinanden, det varslede, om et par ville blive gift;¹⁰⁵ to afskårne lige lange løgstængler repræsenterede lykke og ulykke – den stængel, som næste dag var groet højest, varslede, om pigen det følgende år ville blive gift.¹⁰⁶ Zips (ty. sprogø i Ungarn, nu Czekkoslovakiet): St. Hansaften binder unge piger to afskårne løgstængler sammen og tænker imens på en tilbeder; er de næste dag blevet længere, bliver hun gift. Eller man sætter St. Hansaften et antal margueritter i vinduet svarende til familiens medlemmer og arrangeret efter deres alder; den, hvis blomst er visnet næste morgen, skal dø først.¹⁰⁷

Allehelgensdag 1. november blev i England (Herefordshire) for hvert familiemedlem taget et vedbendblad, som med et mærke, så man kunne kende sit eget, lå i en skål vand natten over; den, der skulle dø først, fandt næste morgen tegningen af en ligkiste på sit blad.¹⁰⁸ Eller man formede af ler en lille høj som over en grav og stak deri baldrian, også kaldet *midsummer men* med navn for hvert familiemedlem; den, hvis plante næste morgen lå slapt ned, skulle dø inden nytår, i øvrigt udlagde man hældningsgraden som en livsfrist på så og så mange år. To planter i ler over dør blev kaldt med mands- og kvindenavn, lænede ”hun” sig næste morgen mod ”ham”, der stod opret eller vendte bort, elskede pigen ham forgæves (Monmouthshire).¹⁰⁹ Det samme orakel blev i Amerika (Nova Scotia) anstillet med *evergreen* hængt på en væg.¹¹⁰

NOTER

- 1 Baumann Larsen, M., 1964, i *Dansklærerforeningens udg.*, s. 92.
- 2 Som dreng og ungt menneske skar Oeh. 1792 til 1802 sit navn med ca. et bogstav hvert år i en bog mellem Kildesøen og Fuglsangsoen; navnet var synligt endnu 1960.
- 3 Kiær, Eigil, 1971, *Kamma Rahbeks blomster og Bakkehusets have*, København, (m. litteraturliste).
- 4 Day, Lal Behari, 1912, *Folk Tales of Bengal*, London, s. 189.
- 5 Steel, F. A. & Temple, R. C., 1884, *Wide-awake Stories*, Bombay, s. 52, 64.
- 6 Broughton, J., 1814, *Selections from the popular Poetry of the Hindoos*, London, s. 107.
- 7 Frazer, J. G., 1913, *The Golden Bough. A study in Magic and Religion* 7. *Balder the Beautiful* 2, London, s. 164ff. (mange eksempler).
- 8 Lammert, G., 1869, *Volksmedizin und medizinische Aberglaube in Bayern*, Würzburg, s. 114.

- 9 Joos, F., 1889–91, *Vertelsels van het Vlaamsche volk* 4, Genz, s. 155f. (også med rose, pebertræ, appelsintræ).
- 10 Zinckes *Oeconom. Lexikon* 2, 1744, I, s. 737; når St. Hansurten anbringes under loftet, skal man tænke på vedkommende: Bartsch, K., 1879–80, *Sagen, Märchen und Gebräuche aus Mecklenburg* 2, Wien, s. 126.
- 11 Sowerby, James, 1804, *English botany* 19, London, s. 1319.
- 12 Sébillot, Paul, 1906, *Le folk-lore de France* 3, Paris, s. 507.
- 13 Bergen, Fanny D., 1899, *Animal and plant lore*, Boston, s. 104.
- 14 Lenz, H. O., 1859, *Botanik der alten Griechen und Römer*, Gotha, s. 603.
- 15 Magnus, Albertus, 1867, *De Vegetabilibus* VI, ed. F. Meyer & C. Jessen, Berlin, s. 402.
- 16 Meigenberg, Konrad von, 1861, *Das Buch der Natur* 5, ed. Fr. Pfeiffer, Stuttgart, s. 57.
- 17 Jf. Brunner, K., 1925, *Ostdeutsche Volkskunde*, Leipzig, s. 234.
- 18 *Zeitschrift für rhein. und westfäl. Volkskunde* 3, ÅR, s. 64.
- 19 Grimm, J. & Grimm, W., 1862, *Deutsches Wörterbuch* 3, Leipzig, s. 1573f.
- 20 Aubrey, John, 1881, *Remaines of Gentilisme and Judaisme*, London, her efter Grigson, Geoffrey, 1955, *The Englishman's Flora*, London, s. 179; Friend, Hilderic, 1884, *Flowers and flower lore* 1, London, s. 260 (Surrey).
- 21 Prätorius, Matthäus, 1871, *Deliciae Prussicae oder Preussische Schaubühne*, Berlin, s. 56 jf. Gottsched, Joh., 1703, *Flora Prussica*, Regiomonte, s. 267: die pro festo D. Johannis vulgus Telephium trabidus hypocausti submittit, ex marcida planta hujus vel illius obitum superstiose hariolans.
- 22 Linné, Carl von, 1751, *Skånska resa*, Stockholm, s. 221, 251f.
- 23 *Folketro og festskik særlig fra Fyn*, 1936, ed. Inger M. Boberg, København, s. 45.
- 24 Pontoppidan, Erik, 1923, *Fejekost*, ed. Jørgen Olrik, København, s. 67.
- 25 Rafn, C. G., 1800, *Danmarks og Holsteens Flora* 2, København, s. 773, jf. Jenssen-Tusch, H., 1867–71, *Nordiske Plantenavne*, København, s. 340.
- 26 Thiele, J. M., 1860, *Danmarks Folkesagn* 3, *Den danske Almues overtroiske Meninger*, København, s. 97f., 150f.; Ries, J. H., 1916, *Sagn, Overtro og gamle Fortællinger fra Løjt Sogn*, Aabenraa, s. 120; *Morgenbladet*, 6/7 1883; *Husvennen*, 1892, nr. 39.
- 27 Dansk Folkemindesamling (DFS) 1906/23: 529, 624, 813, 3246; Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser (NEU), svar på spørgeliste nr. 20, 1955, nr. 12129 (Himmerl.), 17923 (Læsø o. 1900); Christophersen, Marie, 1923, *Fra Hedeboegnen*, København, s. 30; Graves, Karoline, 1921, *Ved Halleby Aa*, København, s. 184; Rønnekilde Nielsen, A., 1943, *Sjællandske Folkeminder*, København, s. 26; Ingvorsen, Ingvor, 1918, *Ingvor Ingvorsens Fortællinger om gammelt sjællandsk Bondeliv*, København, s. 151.
- 28 Grundtvig, Fr. L., 1909, *Livet i Klokkergaarden*, København, s. 134.
- 29 Kamp, Jens, 1943, *Dansk Folketro*, København, s. 45; *Tidsskr. for historisk Botanik* 1, 1918–21, s. 247 (Refsnæs).
- 30 Feilberg, H. F., 1894–1904, *Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmål* 2, København, s. 402.
- 31 Tang Kristensen, E., 1905, *Gamle Folks Fortællinger om det jyske almueliv* tlb. 3, Kolding, s. 201; *Loll.-Falsters hist. Samfunds årb.* 24, 1936, s. 142 (Maribo).
- 32 *Skattegraveren* 8, 1887, Kolding, s. 62f.
- 33 DFS 1906/23: 1220, 3010.
- 34 Andersen, H. C., 1855, *Mit Livs Eventyr*, København, s. 4.
- 35 *Samlinger til Jydsk Hist. og Topografi* 7, 1878–79, s. 6 (nordl. Vendsyssel o. 1875); *Skattegr.* 8, 1887, Kolding, s. 62f.; E. Rostrups notater, Midtjyll. o. 1870; Tang Kristensen, E., 1888, *Jyske folkeminder* 9, København, s. 44, og sm. Forf., E., 1891–93, *Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv* 3, Kolding, s. 174, 201; *Museum* 1, 1892, s. 213 (o. 1825); *Sønderjysk Månedsskrift* 20, 1944, s. 211f.; Ussing, Henrik, 1926, *Det gamle Als*, København, s. 131f.; *Hist. årb. Mors* 9, 1927,

- s. 97f., NEU 12248 og 12356 (Stauning o. 1890); egen optegn. 1949 fra Himmerl.; Reimer, Christine, 1910–19, *Nordfynsk Bondeliv i Mands Minde*, Odense, s. 441; *Hist. Samfund f. Præstø amt* ny rk. 1, 1939–42, s. 42 (Østsjælland).
- 36 *Sønderj. Månedsskr.* 2, 1925–26, s. 109.
- 37 Uhrskov, Anders, 1923, *Sagn og Tro*, København, s. 20.
- 38 Tang Kristensen, E., 1901, *Danske sagn* 6.2., Aarhus, s. 458 (Frørup); Kamp, J., 1877, *Danmarks Folkeminder, Æventyr ...*, Odense, s. 72; *Husvennen*, 1892, nr. 39.
- 39 *Fynsk Hjemstavn*, 1939, s. 44; NEU 12814.
- 40 Feilberg [note 30] 3, 1904–08, s. 162.
- 41 *Sønderj. Månedsskr.* 20, 1944, s. 211f., skikken ophørte o. 1870.
- 42 Rostrups notater o. 1860–70.
- 43 *Fra Dansk Folkemindesamling* VI, 1938, s. 142 (Torsted s.); *Sønderj. Månedsskr.* 8, 1931–32, s. 32 (Sundeved) og 15, 1938–39, s. 141f.
- 44 NEU 16683/44 (St. Vi s. o. 1900).
- 45 *Skattegr.* 8, 1887, Kolding, s. 63.
- 46 Tønning, Henrik, 1773, *Norsk medicinsk og oeconomisk Flora* 1, København, s. 113; Wille, H. J., 1786, *Beskriv. over Sillegjord Præstegjeld*, København, s. 126; Wilse, J. N., 1779, *Beskriv. over Spydeberg Præstegjeld* 1, Christiania, s. 110, 136, jf. Strompdal, Knut, 1929, *Gamalt frå Helgeland* 1, Oslo, s. 95, 111f., Opedal, Halldor O., 1934, *Makter og menneske* 2, Oslo, s. 49, 132 og 3, 1937, s. 91; Schübeler, F. C., 1888, *Norges væxtrige* 2, Christiania, s. 269: *man finder ofte denne plante i form af kranse, kvaste eller enkeltvis på væggene eller under taget hos bønderne ... hermed forbindes ofte en eller anden overtro, hvorom jeg forresten aldrig i Norge har kunnet få nogen sikker oplysning; få linjer derfra skriver S. imidlertid: på enkelte steder, både i Norge og Sverige, bruges smørbuken [St. Hansurt] til at spå dødsfald, man hænger da under taget en plante ...*
- 47 *Runa*, 1845, s. 61 (Skåne); *Skånska Samlingar* 4, 1897, s. 88f.; Retzius, A. J., 1806, *Flora oeconom. Sveciæ* 2, Lund, s. 670: *Allmogon har med denna orten hwarjehanda skrock*. Skikken synes i Sverige ophørt før 1870, i Norge endnu tidligere, kun de dertil knyttede folkelige synonymer levede videre.
- 48 Huntemann, J., 1913, *Die plattdeutschen Namen unserer Kulturgewächse und der wildwachsenden Arten*, Oldenburg, s. 143.
- 49 *Am Urquell* 1, 1890, s. 8.
- 50 Fischer-Benzon, R. von, 1894, *Altdeutsche Gartenflora*, Kiel & Leipzig, s. 80.
- 51 Strackerjan, Ludw., 1867, *Aberglaube und Sagen aus dem Herzogtum Oldenburg* I, Oldenburg, s. 90.
- 52 Busch, Moritz, 1877, *Deutscher Volksglaube*, Leipzig, s. 120, sml. s. 122.
- 53 Witzschel, Aug., 1878, *Kleine Beiträge zur deutschen Mythologie ... aus Thüringen* 2, Wien, s. 291.
- 54 *Württemberg. Jahrbücher für Statistik und Landeskunde*, 1913, s. 309.
- 55 Drechler, Paul, 1903, *Sitte, Brauch und Volks-glaube in Schlesien* 1, Leipzig, s. 144.
- 56 Grohmann, Joseph V., 1864, *Aberglauben und Gebräuche aus Böhmen und Mähren* 1, Prag, s. 94–96; *det er det grundlæggende ved livstræ-ideen, som her har fået en kunstig skabt parallelisme* (*Globus* 88, 1905, s. 347).
- 57 *Mitteil. d. Nordböhm. Exkursions-Klubs* 34, 1911, s. 143.
- 58 Toeppen, M. P., 1867, *Aberglauben aus Masuren* 2, Danzig, s. 71f.
- 59 *Neue Preuss. Provinzial-Blätter*, 1848, s. 229 (Samsland).
- 60 Hall, H. C. van, 1854, *Landhuisboudkundige Flora*, Leeuwarden, s. 83; Dijkstra, Waling, 1896, *Uit Friesland's volksleven* 2, Leeuwarden, s. 235.
- 61 *Ons Volksleven* 12, 1900, s. 161; St. Hansurten kaldes i Kempen *zolderklimmer* 'loftklatrer' (ibid.); *Vlaamsche Zanten* 2, ÅR, s. 68 > Teirlinck, Is., 1926, *Flora magica*, Antwerpen, s. 271 (Waas).
- 62 *Schweiz. Archiv für Volkskunde* 2, 1898, s. 219 (kanton Zürich).
- 63 Ibid. 24, 1923, s. 67 (Emmental).
- 64 *Revue d. trad. populaires* 18, 1903, s. 249f. og 20, 1905, s. 354 (Bretagne); Rolland, E., 1906, *Flore populaire* 6, Paris, s. 103 (Bretagne).

- 65 Le Braz, Anatole, 1902 [1893], *La Légende de la Mort en Basse Bretagne* 2, Paris, s. 114.
- 66 Rolland [note 64], s. 102 (cit. 1856).
- 67 Radford, E. & Radford, M. A., 1961, *Encyclopaedia of Superstitions*, London, s. 256.
- 68 *Ibid.*, 1948, s. 147, 184.
- 69 Grigson [note 20], s. 179.
- 70 Schübeler [note 45], s. 269 (m. litt. henvisn.).
- 71 *Runa*, 1845, s. 61; Wigström, Eva, 1870, *För fyrtio år sedan*, Lund, s. 62f.; mange optegn. registr. i DFS.
- 72 *Jahrbücher für d. Landeskunde d. Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg* 7, 1864, s. 381; også ved gäseslagning med to *unruhfeder*, der kastes på ilden, hvorefter man iagttager, om de søger mod eller fra hinanden (*ibid.*).
- 73 *Jahrbuch d. Ver. f. niederdeutsch. Sprachforschung* 34, 1908, s. 57 (Halberstadt).
- 74 *Neue Preuss. Provinzial-Blätter*, 1848, s. 229 (Samsland); Finder, Ernst, 1922, *Die Vierlande* 2, Hamburg, s. 55.
- 75 Toeppen [note 58], s. 71f.
- 76 *Siebenbürg. Vierteljahrsschr.* 61, 1938, s. 192; i Siebenbürgen blev oftest anv. andre planter.
- 77 Grohmann [note 55], s. 94f., *Květy*, 1846, s. 296f.
- 78 Hoffmann-Krayer, E., 1913, *Feste und Bräuche des Schweizervolkes*, Zürich, s. 163.
- 79 Brand, J., 1870, *Popular antiquities of Great Britain*, London > Prior, R. C. A., 1879, *Popular names of British plants*, London, s. 138; *Folk-Lore* 22, 1911, s. 325; Radford & Radford [note 65].
- 80 Friend [note 20], s. 135f., Radford & Radford [note 65], mod højre: kæresten tro.
- 81 Bergen, Fanny D., 1896, *Current superstitions*, Boston & New York, s. 50.
- 82 Friend [note 20], s. 136.
- 83 Hansen, H. P., 1942, *Kloge Folk* 1, København, s. 33 (Henrik Kokborgs cyprianus).
- 84 Christoffersson, Olof, 1918, *Skytts häråd*, Alstad, s. 36f.; St. Hansurten har i tysk mange navne fælles med gøgeurters (der blev anv. som afrodisiaka): *Sudhoffs Archiv* 55, 1971, s. 24 (litt. henvisn.).
- 85 *Archiv d. Ver. f. Siebenbürg. Landeskunde* 40, 1916, s. 92.
- 86 Navnene *levelkål, lebkraut, live-long* etc. kan også referere til plantens sejlivethed efter plukning.
- 87 Lange, Johan, 1960, *Ordbog over Danmarks Plantenavne* 2, København, s. 575f.; *Morgenbl.*, 6/7 1883.
- 88 *Danske Studier*, 1956, s. 82.
- 89 *Runa*, 1845, s. 60; Fries, E., 1864, i *Botan. Utflygter* 3, s. 242 om kärleksört: *namnet är icke allmännt*; Jenssen-Tusch [note 25], s. 223; Lyttkens, Aug., 1904–15, *Svenska växtnamn* 2, Stockholm, s. 876f.; Vide, Sten-Bertil, 1966, *Sydsvenska växtnamn*, Lund, s. 168; *Onsjöbygden*, 1963, s. 55 (1838); Landsmålsarkivet i Lund, frågelistor 38: 1, 1947, 9.
- 90 Witzschel [note 52]; Lemke, E., 1884, *Volks-tümliches in Ostpreussen* 1, Mohrunge, s. 21, 77; Pieper, Rich., 1897, *Volksbotanik*, Gumbinnen, s. 219; *Württemb. Jahrb. für Statistik und Landeskunde*, 1913, s. 309; *Schlesw. Wörterb.* 2, ÅR, s. 229; Toeppen [note 58]; *Korrespondenzblatt d. Ver. f. Siebenbürg. Landeskunde* 26, 1903, s. 128; Krauss, Friedr., 1943, *Näserländische Pflanzennamen*, Beszterce-Bistritz, s. 529; *Rhein. Wörterbuch* 1, ÅR, s. 55; *Schweiz. Arch. f. Volksk.* 2, 1898, s. 219; Marzell, Heinr., *Wörterb. d. deutschen Pflanzennamen*, manuskrt.
- 91 Wallmén, Olof, *Alte tschechische Pflanzennamen und Rezepte im Botanicon Dorstens* (1540), Stockholm, s. 104, tilsv. navne i polsk, sorbisk, slovensk, russisk: Makowiecki, Stefan, 1936, *Slownik botan. lacinsko-maloruski*, Kraków, s. 339f., Machek, V., 1954, *Česká a slovenská jména rostlin*, Praha, s. 94f.; Grohmann [note 75].
- 92 Cesalpino, A., 1583, *De plantis*, Florentiae > Rolland [note 62], s. 99.
- 93 Prior [note 77]: liblong måske 'love long' (?), s. 154; Grigson, Geoffrey, 1944, *Wild flowers in Britain*, London, s. 8, og Grigson [note 20].
- 94 *Journal of American Folk-Lore* 5, 1892, s. 96; 7, 1893, s. 142; 9, 1896, s. 39, 188.

- 95 Storaker, Joh. Th., 1921, *Tiden i den norske folketro*, Kristiania, s. 208–10; *Kgl. norske Videnskabers Selsk. Forh.* 13, 1941, s. 157–60 (litt. henvisn.).
- 96 Lloyd, L., 1870, *Peasant Life in Sweden*, London, s. 267f.; Norlind, Tobias, 1925, *Svenska allmogens liv*, Stockholm, s. 565.
- 97 Bartsch [note 10], s. 285.
- 98 Köhler, J. A. E., 1867, *Volksbrauch, Aberglauben ... im Voigtlande*, Leipzig, s. 376.
- 99 Wiedemann, A., 1876, *Aus dem inneren und äusseren Leben der Esthen*, St. Petersburg, s. 362f., jf. Frazer [note 7], s. 53f.
- 100 Krauss, F. S., 1890, *Volks Glaube und religiöser Brauch der Südslaven*, Münster, s. 34. Om blomster plukket St. Hansdag blev i Normandiet sagt, at de aldrig visnede: Lecoeur, Jules, 1883–87, *Esquisses du Bocage Normand* 2, Condé-sur-Noireau, 8, s. 244; Bosquet, Amélie, 1845, *La Normandie romanesque et merveilleuse*, Paris, s. 293.
- 101 Jackson, Georgina F., 1883, *Shropshire Folk-Lore*, London, s. 242.
- 102 Schullerus, Pauline, 1916, i *Archiv d. Ver. f. Siebenbürg. Landeskunde* 40, s. 84f., 81f., 89, sml. s. 128 (hassel).
- 103 *Schriften d. Naturforsch. Gesellsch. zu Danzig* neue Folge 5, 1882, s. 12.
- 104 Tettau, W. J. A. von & Temme, J. D. H., 1837, *Volkssagen Ostpreussens, Litthauens und Westpreussens*, Berlin, s. 283.
- 105 Lemke [note 87].
- 106 Toeppen [note 56a]; ligeså i England (Wales): løg opkaldt efter ungarle anbringes i loftet, den, hvis løg først begynder at gro eller knoppes, vil snart fri til hende; forbliver løget uændret, går han ikke i giftetanker (Trevelyan, Marie, 1909, *Folk-lore and folkstories of Wales*, London, s. 235).
- 107 Gréb, Jul., 1943, *Zipser Volkspflanzen*, Kesmark, her efter ms.
- 108 Leather, E. M., 1912, *The folk-lore of Herefordshire*, Hereford, s. 65, jf. s. 257.
- 109 *Folk-Lore* 16, 1905, s. 65.
- 110 *Journal of American Folk-Lore* 6, 1893, s. 38.

”SMØRBLOMSTER”

TRÆK AF MEJERIBRUGETS BOTANISKE KULTURHISTORIE

Blandt de ord, som vor ændrede levevis og specielt mejeribrugets industrialisering har slettet af sproget, hører *smørlykke* til de mest interessante. I vor tid, hvor praktisk taget intet ved mælkens tilvirkning og behandling er underkastet tilfældighederne, véd kun kulturhistorikeren, hvad der forstaas ved *smørlykke*. Men for blot hundrede aar siden og tilbage i tiden var diskussioner om en god eller svigtende *smørlykke*, d.v.s. held eller uheld ved hjemmekærnningen af smør, ganske almindelige blandt landmænd og husmødre. *Bedre er god smørlykke end sur sild*, hedder det i Peder Laales ordsprogssamling 1506.

Om en del af de mange besynderlige forholdsregler, man dengang traf, naar *smørlykken* svigtede – nemlig dem, der har forbindelse med planteverdenen – skal i det følgende kort berettes. Tilsammen giver de et tankevækkende tidsbillede og sætter de siden vundne forbedringer og tekniske fremskridt i velfortjent relief.

Før mejeribruget blev centraliseret og sat i system, var det danske bondesmørs kvaliteten meget ringe, og en forbedring med alle midler – ogsaa de overtroiske – var i høj grad paakrævet. Navnlig det fynske smør havde ved 1800-tallets midte en ilde anseelse baade i danske og udenlandske byer og rangerede nederst paa torvens priskuranter. En hel del dansk smør blev saaledes i England brugt som – vognsmørrelse.

I datiden, da samfundet stort set var selvforsynende fra en hjemmeindustri, havde bondekonen og hendes 3–4 tjenestepiger fuldt op at gøre fra tidlig morgen til sen aften med at brygge, bage, karte, spinde, væve, farve, malke, kærne, lave ost – og en god *smørlykke* var derfor betingelsen for, at tiden og økonomien i det hele taget kunne slaa til. Ofte vidste bondekonen ikke sine levende raad for at faa en genstridig kærne til at makke ret og faa det daglige smørbehov dækket. I Anders Christensens interessante bog om fynske bønders liv i forrige aarhundredes midte (Odense 1908), hedder det bl.a.:

Tit hændte det, at der gik time efter time, uden at der kom smør, og til sidst maatte husmoderen koge det op. Fløden blev hældt op i en stor gryde, der blev sat over ilden, og saa skummede man smørret af, efterhaanden som det kom op, men det smør lignede talg og var usælgeligt; mange troede, det var skarnsfolk, der havde læst over kærne eller kastet onde øjne paa dem, eller at de havde lavet noget pulver af onde urter og strøet paa græsset, som kærne aad. Der var driftige fabrikanter, der fandt paa at fremstille medikamenter, som skulle forebygge uheld med kærningen – og tjente tykt.

I og for sig kan man ikke sige noget til, at folk dengang tyede til magiske midler.

Heksesmør (Fuligo septica). Foto: Börge Pettersson.

Videnskaben kunne jo endnu ikke give en tilfredsstillende forklaring paa det fænomen, at der snart kom rigeligt med smør og snart intet eller daarligt smør. Ogsaa i vore dage tyer patienter med uheldelige sygdomme ofte til de ”kloge” folk, naar end ikke den eksakte lægevidenskab kan hjælpe dem ...

Den svigtende smørlykke kunne vel skyldes mangelfuld syring af fløden, saa der ikke kunne dannes mælkesukker og -syre, at fløden ikke havde den rette temperatur eller at den simpelthen var alt for snavset og fordærvet. Fejlen var, at bønderne lod mælken staa for længe, før den blev skummet, og at de gennem maaske en hel uge maatte samle smaa flødeportioner sammen for at faa nok til een kærning. Pastor L. M. Wedel i Everdrup ved Præstø har i et par af sine mange landøkonomiske skrifter 1794 og 1796 skrevet nogle aabenhjertige ord om aarsagerne til det ringe smør:

Bonden har sine melkekar i stuen, hvor alle uddunstninger gives, hvor senge reedes og

støv i megen overflodighed sætter sig paa den tykke sure fløde, som vel giver smør, men og smør derefter: bittert og utienligt til at hengiemme – Saaledes gaar det med melkens og smørrets behandling hos de fleste kvinder, som have bøtterne staaende i samme stue, hvor der ere senge, folk, børn, lam, høns og al mulig urenhed og uddunstning; deraf reiser det sig, at melken ofte bliver blaa, sliimagtig eller rød, især naar karrene og kiærnen ikke idelig udskoldes i hedt vand, og da anseer almuen dette for hexerie og forgjørelse, ja fatter mistanke til en eller anden naboe-kone, at hun efter talemaaden har kastet ondt for kjørene. Men den sande aarsag er melkens skiødesløse og urene behandling.

Det smør, som prangerne kørte omkring og falbød, var desuden undervejs i ugevis, blot med et hestedækket over, udsat for solvarme og støv inden det endelig blev solgt. Det har selvfølgelig ikke højnet kvaliteten. Først i begyndelsen af 70'erne sendte mange bønder

deres døtre over til herregaardsmejerierne, for at de kunne sætte sig ind i mejeribrugets teknik. Og da døde hovedparten af overtroen.

Hekse og andet troldpak kunne skade gaardens kvæg og mælk paa tre maader: 1. de slog køerne med soter, 2. stjal deres mælk ad magisk vej, eller 3. fordærvede mælken, saa den ikke kunne bruges til at lave smør af – kort sagt: Tyveri af smørlykken.

Den overtroiske almue fik en frygtelig skræk i livet, hvis der viste sig nogle eksemplarer af en livlig gul, flødeagtigt slimet svamp paa møddingen eller frønet træ i stalden. Det var den saakaldte troldsmørsvamp eller ”heksesmør” (*Fuligo septica*), som man mente at folk med onde hensigter og overnaturlige evner havde anbragt der for at stjæle smørlykken. Man finder i de gamle dyrlæge- og urtebøger, bondepractica og cyprianus’er mangfoldige raad at praktisere *om nogen satans lemmer har slaget troldsmør paa dine dørstolper eller vægge*. Bl.a. skulle man tage den lede svamp i fandens navn, strø salt paa og hakke den i stykker med en økse (salt og jern eller staal blev regnet for dæmonfordrivende). Eller man kunde brænde troldsmørret, saa ville den skyldige straks vise sig - og han eller hun blev naturligvis saa omgaaende jaget bort. Adskillige gamle koner kunne derfor risikere at faa en højst uventet fjendtlig modtagelse, naar de ville besøge venner og bekendte! Men saadan var der jo saa meget i de ”gode gamle dage” ...

Sankt Hans aften blev køernes horn smykket med kranser af perikon – den gamle tordengudsblomst – saa kunde de i luften flyvende hekse ikke stjæle mælken. Det blev ogsaa paastaet, at en heks kunde sidde flere mil borte og malke folks køer gennem en syl i loftet eller en mælkebøttestængel. De uhyggelige folkelige plantenaavne *Fandens mælkebøtte, troldkonens kærnestav, troldkvindemælk, djævelskøer* o.fl.a. til ukrudtsblomsterne løvetand og vortemælk skyldes tre momenter: Heksenes ovennævnte mælkeran, de mælkesaftholdige stængler

Bjæran stjal mjölk från en ko, övervakad av djävulen. Medeltida kalkmålning i Söderby Karl kyrka i Uppland, Sverige. Foto: Börge Pettersson.

samt selve blomsterstanden, der minder om en kærnestav.

Videre sagde overtroen, at heksene kunne sidde f.eks. i et tørvehul og med en harvetand i et strømpeskraft kærne folks fløde, saa husmoderen ikke fik noget. Andre stjal smørlykken ved at gnide grøn sæbe paa køernes tøj. Det kunne skade smørlykken, hvis man nægtede at give en fattig kærnemælk, men ellers gav man ikke gerne kærne- eller raamælk bort *for de onde øjnes skyld*.

Var man overbevist om, at en heks havde forgjort køerne eller mælken, stod talrige ”midler” til raadighed for at bryde hendes onde magt. Mælkefadene blev blusset med en tot brændende halm, eller der blev lagt en gloende sten, en hestesko eller et varmt plovskær ned i kærnen. Naar midlet faktisk hjalp i mange tilfælde, var det fordi ilden dræbte skadelige bakterier paa de slet rengjorte mælkefade og fløden fik en til smørudskillelsen passende temperatur.

Kærnestaven skulle ende i det hellige kors, og der skulle helst kærnes torsdag aften (Thor var hedenolds bondegud). Man maatte ikke synge under arbejdet og uvedkommende

maatte ikke kikke ned i kærnen. Kom der ikke smør efter timers anstrengelser, brugte nogle af fyre et skræmmende bøsseskud ned i kærnen (!), andre kom lidt arvesølv (et par afskrabede spaaner fra en sølvske e.lign.) deri eller onde magter vederstyggelige ting som f.eks. et vættelys eller et forstenet søpindsvin (derfor kaldt ”mælke-” eller ”smørsten”), Dyvelsdræk eller Sevenbom (ildelugtende, derfor dømonskræmmende), hørfør, firkløver (korstegnet) ”en fingerknibe”, salt o.m.a. Den norske biskop Gunnerus nævner 1774 som *et fuldkommen bevis for pøbelens overtro og taabelighed*, at mejerskerne for at faa smør kastede sølvpenge og strikkepinde (staa!) i kærnen.

I Østjylland blev lagt en af gøgeurtens yverdannede rødder i sien som værn mod forgørelse af mælken; i Vestsjælland brugte man i stedet en af birketræernes saakaldte ”hekse-” eller ”troldkoste” – sagtens ud fra den gamle regel, at *med ondt skal ondt fordrives*. Sammensteds blev sagt, at det var uheldigt at kærne under en bjælke. Her sporer vi nok den sidste rest af fordums tro paa træets iboende aander – jvf. den endnu gængse talemaade til uheldig kortspiller: *Du har nok siddet under en bjælke!*

For at faa smørlykke lagde man ogsaa 3 rugkærner fra 3 aks i kærnen. Paa spidsen af hver rugkærne er der, siger overtroen, et relief af Vorherres aasyn – og for det maa alt djævelskab flygte. Fra Græsted i Nordsjælland er noteret, at hvis der røres i den genstridige fløde med en ”tjørneklase” og fløden kl. 12 midnat kastes i ilden, vil den skyldige heks ogsaa blive forbrændt, og man kunne saa siden genkende hende i landsbyen. Eller den ”forheksede” fløde blev stillet ind i en ophedet og tæt tillukket bageovn, saa hun kunde blive dræbt. Flere aarhundreder efter de sørgeligt berømte heksebaal var slukket og tæt op mod vor tid er mange formodede hekse ogsaa blevet ”brændt” herhjemme!

Visse planter blev anset for at være særlig ondtafværgende og heksefordrivende og som

Djævelen stjæler smørret. ~500-aarigt kalkmaleri i Tingsted Kirke (Falster). Stavkærner af praktisk taget samme form anvendtes endnu 1870'erne. Foto: Hideko Bondesen.

saadan valgt til forfærdigelsen af de til mælken behandling brugte redskaber. I Tyskland var det navnlig enebærtræ og hyldeved, der valgtes til kærnestav og smørbøtten skulle helst laves af hæggebærtræ. Herhjemme stak man blot pinde af hyldeved ind i kærnen for at faa smørlykke. Engelske husmødre bandt en elmekvist til kærnen.

Navnlig eet træ fik – mente man – heksene til at flygte langt væk. Det var rønningen, specielt flyverønningen, der groede i toppen af gamle pile og altsaa ikke havde rørt den profane og besmittede jord. Hvis man havde malkespande og mælkefade, kærne, kærnestav, ostekar o.s.v. af rønneved, saa kunne mælk og smør ikke forhekses. I nødsfald var det nok, om blot en kile i ”plaskeren” var af røn. I en ældgammel opskrift staar der:

Opsøg en flyverøn, tag et stykke en aften efter solnedgang, naar du ikke kan kjerne smør, saa borer du et lille hul i plasken og sætter et stykke af flyverønnen deri ... Slaa saa fløden stiltiende i kjernen. Tag saa christenjord, hörfrø og humlefrø, ligemeget af hver slags og bland sammen, tag en haandfuld deraf og strø rundt om kjernen, idet du siger: Dette gjør jeg for at faa smør i Gud Faders, sønnens og den helligaands navn (plus tre korstegn).

Som man ser, er kristentro og ramt hedenskab her blandet sammen paa en mærkelig maade ... Gamle Hans Enevald i Yding skov ved Skanderborg lagde en flyverøn under kærnen og bandt et bælte af rønnekviste om sig, naar han kærned; saa mente han at kunne se troldtøjet, der dog holdt sig paa respektfuld afstand af rønnen. *Ja, a sie de nok, do ka gaadt pas de sjell!* o.lign. raab rettede han da til de for andre usynlige væsener. Naar rønnen blev regnet for saa kraftig mod trolddom, skyldtes det, at Jesus ifølge overleveringen blev korsfæstet paa et rønnetræ, der gjorde det helligt.

I *Ugeblad for den danske Bonde* har en gaardmand Sørensen i Skjoldelev 1837 givet dette *probate middel, naar man vanskelig kan faae smør*: Kulsukker-rod renses omhyggeligt, skæres itu og koges med en liter vand, afkoget sies og hældes i fløden. *Man vil da snart faae smør, og dette beholder ingen eftersmag, som sædvanlig er tilfældet med andre midler.*

Dette med mælkens og smørrets ilde smag beskæftigede af naturlige grunde ofte datidens forfattere. Naar en ko holdt op med at malke eller gav daarlig mælk, var årsagen i de fleste tilfælde sygdom eller mangelfuld pasning og fodring – maaske ligefrem sult. Køerne fik jo praktisk taget intet kraftfoder, og mælkemængden og –kvaliteten maatte blive derefter. Det bedste smør var ”ævresmørret”, naar køerne efter høst slap fri paa den nye kløver, og bønderne annullerede hegnene paa bymarken (jnf. talemaaden *at*

opgive ævred). Ævresmørret blev gemt hen til vinterbrug. Men selv paa gaarde paa 70 tdr. land og i god drift kunne man savne smør sidst paa vinteren. Saa urationelt blev kvægbruget og mælken udnyttet.

Aatsagen til intet eller daarligt smør kunne ogsaa ligge hos en enkelt ko. En mand i Topshøj ved Sorø anbefalede at lade en spiseskefuld læsket kalk opløse i 1 l. vand, lade det bundfælde og blande det klare vand med løvstikke- og kalmusrod til en kraftig medicin for koen. Løvstikke er en meget gammel bondehaveplante, der engang brugtes mod de fleste husdyrsygdomme og ikke mindst, naar køernes mælk ikke gav smør.

Naar en ko gav blodig mælk, udlagde folketroen det som tegn paa, at en eller anden i gaarden havde slaaet en mariehøne ihjel. Thi denne smukke og nyttige bille har siden hedenold haft nær forbindelse med højere magter og endnu sender vore børn den jo afsted til Vorherre med bøn om godt vejr.

Kom der ikke smør af fløden, skar man i Nordvestsjælland barken af 9 slags træer og gav køerne et afkog deraf at drikke. Tilsvarende skulle den forheksede mælk i Jylland koges over en ild af 9 slags ved (3×3 er et helligt tal!). Paa Bornholm fik køerne en blanding af 9 slags foder: f.eks. rug, byg, havre, ærte- og vikkehalm, enghø, markhø, kløver samt – det vigtigste – taghalm fra det hus, hvori man mente heksen boede!

Gav man køerne kløverfrø samlet i efteraaret og bagt i brød *paa fastende hjerte* 3 dage i samme uge, kunne mælken ikke tage skade. Det skulle ogsaa være godt at give køerne løg eller et bittert malurtafkog for at faa smør. Naar man paa Lolland har brugt at give køer med daarlig mælk et dekokt af svaleurt, spiller denne plantes megen mælkesaft og smørgule blomster sikkert en overtroisk rolle, – sml. nedenfor under smørblømt.

Paa Bogø gav man køerne masser af hvidkaalsblade julemorgen for at faa megen og

god mælk i det nye aar. Ovre i Letland faar køer med vandet eller blodig mælk nøkkero-serødder at æde; i Slovakiet piskes de med en birkekvist, eller mælken sies gennem en buet brombærgren.

I Jylland mente man i gamle dage, at køerne gav fed mælk, naar de gik i enge med megen kæruld (der er mælkehvide!) eller blev fodret med toplyng. Det vil her føre for vidt at komme nærmere ind paa en omtale af de mange forskellige plantearter, man mente øvede en uheldig indflydelse paa mælk og smør. En lærer Holch i Trondhjem opregner i *Det kgl. Videnskabernes Selskabs skrifter 1774* 11 blomsterplanter og 7 tangarter, der giver fed mælk, godt og gult smør, og 21 planter med den modsatte indvirkning. *Archiv for Pharmaci og teknisk Chemi 1880* bringer, delvis med et tysk fagblad som kilde, en fortegnelse over 18 vilde plantearter, der farver mælken rødlig, gullig eller blaalig, samt 10 planter, der bevirker ilde- eller skarptsmagende mælk.

Af planter, der iflg. nævnte lærer Holch gør mælk og smør *skarp og ubehagelig*, er pengeurt (*Thlaspi arvense*) den mest berygtede, *da den ei alene giver melk, smør og ost, men endog kiødet en meget vidrig smag*. Og biskop Gunnerus skriver 1773: *... visse slags planter foraarsage, naar de ædes af køerne, at man, hvor længe man end arbejder, intet smør faaer, og iblandt disse planter fortienner al slags mynte det første sted*. Holch fortsætter:

Mynten med alle sine arter gjør ikke alene melken afsmagelig, men hindrer og i at faae smør og maa derfor ofte ansees som den eneste aarsag til den saakaldte traakierning, da man kierner uden at faae smør, hvilken aarsag sjelden af den gemeene mand indsees; og da taabelige og overtroiske folk gemeenligen tage sin tilflugt til hexer, trold og spøgelse, naar de skal forklare hendelser, hvis naturlige aarsager ere skjulte for dem, saa begriber man lettelig, hvorfor overtroiske

kiellinger ofte ansee hexerie som den rette aarsag til traakierningen.

Mynten er ogsaa herhjemme blevet udpeget som aarsag til, at mælken ikke vil løbe sammen.

Det er som bekendt bedre at forebygge end at helbrede – og det var man trods alt ogsaa klar over dengang. Mange steder søgte man efter bedste evne at forbedre hygiejnen med ”antiseptiske” og dæmondesinficerende midler, naar man f.eks. skurede bøtter og fade i bøgeaske, der var blandet med afkog af tormentil-rod eller enebærkviste. I Norge er det forøvrigt stadig praksis, at mælkeredskaberne efter om foraaret at være bragt op paa sæteren, vaskes i et afkog af enebær. I de jydske hedeegne blev mælkefade og kærnen gnedet med en visk ulvefod (*Lycopodium*) for at faa smørlykke, eller der blev blandet et afkog af denne plante eller padderokke i fløden i samme hensigt. Paa Fyn skurede man mælkebøtterne kraftigt indeni med grønne hyldeblade mod ”blaapletet mælk”, i Faarevejle anvendte man et bundt af de stærkt krydrede løvstikkeblade. En dansk oekonomisk urtebog 1761 oplyser, at kærnen undertiden vaskes med et perikonafkog.

De samme forholdsregler kendes ogsaa fra udlandet. Tyske bønder vaskede malkespandene i jordrøg (*Fumaria*) eller hældte (i Mecklenburg) fløden gennem en krans af sammenflettede baldrian-planter (ildelugtende, derfor hekseskæmmende!). I Slovakiet mente man, at naar kærnen blev gnedet med nælder, gav den meget smør.

Mon ikke de fleste af læserne som barn har været med til den lille og uskyldige børneleg, hvor en ranunkelblomst holdes op mod en kammerats hage *for at se, om han holder af smør* – hvilket man slutter sig til af et stærkere eller svagere genskær paa huden. Legen er mærkeligt nok kendt i nøjagtig samme form over hele Vesteuropa og det alene synes at vise, at den er meget gammel.

Ranunkel-navnet ”smørurt” nævnes herhjemme første gang litterært 1563; andre og nyere navne er smørblomst, smørlykke, smørkande, smørpotte. o.m.l., der kendes i alle europæiske sprog. Selvfølgelig skyldes navnet først og fremmest ranunkelarternes skinnende gule blomster (hvidt blomstrende medlemmer af ranunkelfamilien som f.eks. anemone og frøpeber, kaldes tilsvarende ”fedturt”; margarinen har derimod ikke sat sig spor i plantevarenavnene), men sekundært har almuens fantasi ogsaa beskæftiget sig meget med dem. Man mente, at enges og markers stærkere og svagere gule skær var et varsel om smørrets farve. Mange steder i landet dikterede overtroen, at de første mælkestraaler, der blev malket efter udbindingen eller af en kælvko, skulde ramme en ”smørblomst” i bunden af spanden – saa ville husmoderen faa megen mælk og godt smør den sommer. Om vinteren kunne man hjælpe sig med en blank genstand af messing.

Den første ”smørblomst” (tusindfryd) husmoderen saa om foraaaret, skulle hun stiltiende spise, saa fik hun god smørlykke. Kunne man plukke ”kapløg” eller ”kobblomme”, kabbeleje, der ogsaa har store gule blomster, skøn valborgsdag den 30. april, ville smørret faa god smag og smuk kulør, og naar kabbelejerne blomstrede, var det tid at malke tre gange daglig. Maj er i hele Skandinavien blevet kaldt ”tremalkemaaned” og kabbelejen ”tremælksblomst”. Til smørfarve har ranunklerne derimod næppe været brugt, og ældre forfatteres oplysning, at mange smørblomster paa markerne giver godt gult smør, kan i hvert fald ikke være ment direkte, thi enhver landmand ved, at kørne omhyggeligt undgaar de skarpt smagende smørblomster.

I jyske landbrug har det ogsaa været overtro, at de første mælkestraaler skulde malkes over kors paa en ”kattehale” (padderokke). Fra Færøerne meddeler pastor Landt 1800, at ...

Lycopodium clavatum, ur Gustaf Lind & Nils de Verdier, *Våra medicinalväxter*, Stockholm, 1917:

... naar der første gang malkes, maa et lidet træekors, en kniv, en hvid musling-skal og en nød eller bønne kaldet qvittnjura (= Vættentyre, en fra tropisk Amerika ilanddrevet bælgfrugt) forud lægges i mælkebøtten. Dog til ære for vor oplyste tider er det mig en fornøjelse at kunne bevidne, at det er kuns saare faae og af de allereenfoldigste iblandt den færøiske almue, som inu fæste nogen troe til slig tant ...

Blandt ”smørblomsterne” maa endelig nævnes dem, der fandt anvendelse som farve og krydderi i smør og ost. Følgende citat af Ths. Aabye's *Samleren for Landboen* 1789 er typisk for datidens forhold og indstilling:

Man kan meget got snyde kiøbstatsmanden med vinterkærnet smør, saa at han skal troe at det er ævresmør, naar man vil presse saften af guleroden og ælte den ind i nykiærnet smør, efterat det er vel rensat fra vullen. Og da der bruges mange maader at farve smør

paa, som ikke ere saa rigtige, saa vil jeg helst raade til, at naar man vil narre kiøberen med smør, at man da farver det paa den maade. Det skader ikke hans helbred eller sundhed, om end hans pung vil komme til at lide derved.

Fattige eller gerrige folk, der ville spare et par skilling til rigtig smørfarve (dengang som nu orlean og forskellige planteolier; orlean af frøene af det tropiske smørfarvetræ (*Bixa orellana*) i Sydamerika), pressede saft af revne gulerødder og opbevarede den i en flaske. Den fynske "appetitos" blev farvet med gulerodssaft. Iøvrigt har navnlig safran, morgenfrue (*Calendula officinalis*) i handelen som "merliten", saflor (*Carthamnus*) og morbær været benyttet til

fremstilling af smør- og ostefarve. Fra gammel tid blev kommen, anis, nellike og stenklover (kumarinholdigt!) samt mesterrod brugt som krydderi i ostene.

En lang række andre træk af mejeribrugets folklore kunne let tilføjes. Naar her især har været tale om "mejeribrugets botanik", skyldes det dels ønsket om en afgrænsning af det store materiale, dels forfatterens særlige indsigt i det folkebotaniske stof.

Til slut vil jeg bede alle, der maatte have viden om andre planters mejeritekniske brug, om ved lejlighed at give mig underretning (brevkort!). Det kunne ogsaa være interessant at faa opklaret, om der ikke stadig indenfor det moderne mejeribrug - som indenfor de fleste erhverv - findes sejglivede rester af fordums overtro.

"Trollpacka kärnar smör med satans hjälp, medan två mjölkharar utspy mjöl i ett träkärl. Målning i Ösmo kyrka i Södermanland. Källa: Carl Grimberg, Svenska folkets underbara öden, 1920(vol. IV): 173.

SPÆDBØRN DOPET MED OPIUM

Af dens saft gøres opium, som man kan indtage for at sove 1, 2, 3 dage og ikke vågne, alt eftersom hvor meget man tager ind, ja man kan tage så meget, at man ikke vågner før Guds basuner vækker én.

(Linné, Örtabok 1725 ed. Stockholm, 1957:13.)

- Por favor! el niño es malo, muy enfermo, faltamos medicina, dineros por favor!

Den opsøgende sigøjnerkvinde med et tilsyneladende sygt spædbarn på armen vækker medynk hos turisterne på Solkysten, i Sevilla og Granada, på Ramblaen i Barcelona. Kigger man nøjere på barnet, virker det faktisk sygt. Armene er slappe, hovedet hænger skævt; selv om hun ryster den lille, forbliver øjnene lukkede.

Turister, som ikke ved, at sigøjnerne lige som andre spaniere har adgang til sygesikringen, giver gerne til det gode formål, så hun kan tjene en pæn dagløn på sit lidt makabre trick. Barnet er måske hendes eget, måske lånt. Før hun gik hjemmefra, blev det dopet med et afkog af opiumvalmuens umodne frøkapsler. Planten gror mange steder forvildet fra dyrkning. Mælkesaften indeholder ca. 15 % morfin, en del ekstraheres under kogningen og er nok til at bedøve barnet.

Den risikable uskik at give småbørn opium som sedativum eller dormitivum kan litterært føres over 400 år tilbage. I Hieronymus Bock's

Kräuterbuch fra 1546 og senere udgaver står der: *Den jungen Kindem mag man diesen samen inn Brey oder Milch eingeben wann sie vnruwig seind vnd nit schlaffen mögen.*

Flora danica, det er Dansk Urtebog af Simon Paulli blev trykt i Christian IV's dødsår 1648. Anatomen, professor Paulli (1603–1680), der siden blev Frederik III's hoflæge, omtaler skikken i djærve vendinger:

Nogle ammers slemme vane bør ingenlunde tilstedes, som imod forældrenes vilje tager frøet af denne valmue eller også den sirup, som tilberedes af dem, og indgiver børnene når de er kede af at våge og ikke kan fordrage at børnene skriger eller skræler – ikke så meget for at de skal blive rolige som for at de selv kan komme til at sove og snorke som vilde heste eller pruste og blæse som de store og fede bagersvin på svinestien.

Børnene kan falde i en så dyb søvn, at *de kvæles af hoste og således bedrøver deres gode og kære forældre.*

Med ”frøene” må være ment umodne frøkapsler, idet modne *semen papaveris* regnes for morfinfri. En stor part af *Flora danica* er afskrifter af de tyske ”patres” urtebøger: Back, Brunfels og Fuchs.

Men Paulli gik undertiden sine egne veje og lod fantasien arbejde med et bestemt emne.

Han havde næppe selv set eller hørt skikken praktiseret i Danmark. Der foreligger i alt fald ingen belæg, hverken ældre eller nyere, for denne anvendelse af valmuekapsler hos os og i det øvrige Skandinavien. Men i vort naboland Tyskland blev børn dopet med opium helt til vor tid. Hvis børn skriger om natten, får de et dekokt af kapslerne eller *sirupus papaveris* (Bayern 1869).¹ *Så mangt et barn er på den måde blevet offer for sine forældres egen bekvemmelighed.*² I Thüringen drev såkaldte laboranter en udbredt handel med opiumsholdige ”Olitäter” og balsam’er til børn (1908).³ ”Grimmenpulver” med opium var et sovemiddel til børn; afkoget blev i Württemberg kaldt ”Kläpperlingtee” og sirupen ”Ruhesaft” (1920).⁴ Om sidstnævnte sagde professor Hugo Schulz i en forelæsning:

Dette præparat er stadig populært blandt de mødre og barnepiger, der mere interesserer sig for deres egen ro og behagelighed end for de børns velfærd, der blev dem betroet. Sovende børn skriger ikke. Man kan let forestille sig følgerne af en sådan påvirkning af børns hjerne. Hvis De finder denne saft i et børneværelse, så kast den ud og barnepigen bagefter.⁵

I min ungdom [slutningen af 1800-tallet] var det almindeligt og en hel selvfølge at give små børn valmuefrø som beroligelses- eller bedøvelsesmiddel, før de kom i seng. Skikken skal endnu [1923] være gængs i mange landsbyer. I omegnen af Rohrbach giver man børnene en te af kapslerne som sovemiddel. (Pfalz)⁶

Urolige børn indgives skefuldvis ”Bollenwasser”, et dekokt af kapslerne; det er *en vidt udbredt uskik, som sekundært indvirker på barnets hjerne og åndelige udvikling* (Baden, 1927).⁷ *Mange steder består den uskik at give småbørn et*

afkog af de umodne kapsler, den såkaldte Schlaftee (1935).⁸ *Børn indgives kogte valmuefrø eller et afkog af frøene for at få dem til at sove* (Hessen, 1972).⁹ *Relativt hyppigt, især på landet, sker forgiftninger af spædbørn og mindreårige, der som sovemiddel får et dekokt af kapslerne eller den med sit alkaloidindhold lige så ukontrollable sirupus papaveris* (1974).¹⁰

Østrig: Afkoget eller sirupen, kaldt *Bockhörndlsaft*, brugte man overalt som børns sovemiddel (Steiermark, 1886),¹¹ man beroligede dem med en te af grønne eller modne kapsler, evt. sødet med honning, eller barnet fik i munden en *Mohnschnüller, -zuzel, -lutschers*: en grøn kapsel lagt i en med snaps vædet linnedklud.¹² Valmueete er i Kärnten et forkasteligt sedativ til børn (1932).¹³ *Zweierteer af kapslerne bruges vel i dag ikke mere takket være mere oplysning fra læger, apotekere og lærere om dette farlige folkemiddel, der som følge af spædbørns store følsomhed over for opium kan virke dræbende eller gøre dem åndssvage* (1941).¹⁴

Schweiz: *Også hos os råder den fordærvelige uskik at give småbørn en te af de umodne kapsler for at få dem til at sove længe og vedvarende* (St. Gallen, 1874);¹⁵ *samvittighedsløst magelige barnepiger gør skrigende børn tavse med en the af valmuekapsler* (Thurgau, 1904).¹⁶ Metoden omtales ikke i nyere litteratur.

Belgien: Kapslerne blandes i småbørns grød og anden føde, eller man giver dem sirupus papaveris, for at de skal sove, mens moderen arbejder uden for hjemmet (Wallonien, 1891).¹⁷

England: I 1823 skrives, at et spirituøst udtræk af opium *is so much used instead of tea by the poorer class of females in Manchester and other manufacturing towns*.¹⁸ At misbruget var stort, fremgår af, at der omkring 1875 per år blev fortoldt ca. 20 000 kg opium (der indførtes 70 000 kg), og at mange materialister solgte over 100 kg årligt; en butik kunne mellem lørdag og søndag have 300–400 kunder til opium. I et distrikt blev det

259. *Papaver somniferum* L. Schlaf oder Saattmohn.

Opiumvalmue eller opievallmo (*Papaver somniferum*), ur Franz Euguen Köhler's Medizinal-Pflanzen in naturgetreuben. Abbildungen mit kurz erläuterendem Texte, 1883-1914.

Then the children, and now
the grandchildren.

Ayer's Cherry Pectoral

*Annonce for amerikansk receptfri hostesaft på
morfinbasis, 1904.*

gennemsnitlige årlige konsum per indbygger beregnet til mindst 0,65 kg. Tre opiumspil-ler kostede en penny og kunne købes i mar-kedsboder og på nærmeste apotek. Desuden dyrkede næsten alle husmødre valmuen i haven. Hele familien ned til den yngste baby tog opium, subsidiært fik den indgivet, fx når børnene var urolige under tandfrembruddet. Mange mødre gav deres børn et opiumspræ-parat (alkoholisk ekstrakt) for at mindske deres sult og få dem til at sove, mens de arbej-dede på fabrikken. Præparaterne var receptfri og havde navne som *Godfrey's Cordial*, *Dalby's Carminative*, *Infants' Preservative* og *Mother's*

Blessing. En undersøgelse i Manchester viste, at femten handlende hver uge solgte 6 gallons (a 4,5 l) sådanne opiumsholdige dormitiva til børn. *Det sker, en mor overlader børnene til en plejer, før hun går på arbejde, og af plejeren får de både moderens og hendes opium. En tilkaldt læge finder da børnene liggende rundt omkring i huset, snorkende eller skelende, alle blege og med indsunke øjne, alle forgiftede* (1909). I Preston døde omkring 1850 årligt 64 ud af 100 børn under fem år, de fleste sandsynligvis af opiumsforgiftning.¹⁹

Italien: *Paparina* er et infus af valmue og indgives teskefuldvis som et sovemiddel (Sicilien, 1896).²⁰ Det er almindeligt at give børn et udtræk af *Papaver argemone* (1948);²¹ der foreligger ingen oplysninger om denne arts indholdsstoffer. Et dekokt af kapsler eller frø af *Papaver rhoeas* indgives som sovemid-del (1961),²² artens mælkesaft indeholder en række alkaloider, ældre litteratur nævner til-fælde, hvor børn blev forgiftede af at spise dens kapsler.²³

Ungarn: Søvnløse børn får en te af kaps-lerne (1900);²⁴ mødre kogte kapslerne i mælk til børnene for at få dem til at sove, mens de arbejdede ude. Det gjorde dem sløve og retar-derede, *de sov jo den tid de skulle udvikle sig*.²⁵

Andre lande: Uroligt sovende børn indgi-ves valmuefrø, et halvårigt barn det halve af kapslens indhold (Letland, 1894).²⁶ Børn, der skriger meget, får et dekokt af kapslerne (Rus-land, 1858).²⁷ Tatarerne giver meget ofte deres spædbørn de første seks måneder, dagligt eller hver anden dag, valmuesaft blandet i moder-mælken og tilsat sukker; hos armenierne sker det sjældent (1880).²⁸ Det er i Orienten en almindelig praksis at bedøve børn med opium, i Persiens kaspiske provinser får børn fra føds-len og hver aften indgivet en ret stor dosis opium, og det hvad enten de er rolige eller uro-lige; det fortsætter som regel til deres 3. eller 4. leveår (1909).²⁹ I Afghanistan, hvor et udtræk af kapslerne er et traditionelt narkotikum,

resulterer doping i mange mindreårige børns død.³⁰

Også i Tunis pacificeres urolige børn med et dekokt af *fructus papaveris*.³¹ I Cyperns landsbyer plejer mødre om aftenen at komme lidt af mælkesaften i mælk eller te til spædbørn, for at de skal sove roligt hele natten.³²

England, Tyskland og USA var de første lande, som fremstillede narkotika industrielt. I 1870–90 kom et stort antal "patentmediciner" med morfin, heroin o.a. narkotika i håndkøb, lovprist som effektive mod næsten alle sygdomme. Dette "boom" nåede også til Australien, hvor britiske og amerikanske firmaer 1890–1920 oprettede filialer og uden moralske skrumpel gjorde reklame for deres produkter. *Truth* var dengang det største ugeblad i New South Wales (250 000 eksemplarer); den 4.1.1920 fyldte annoncerne for disse præparater over en tredjedel af annoncespalterne, fem gange mere end tobaks- og spiritusannoncerne tilsammen. *Mrs. Winslow's Soothing Syrup* var et hurtigt vanedannende præparat på morfinbasis og blev anbefalet som hostesaft til børn, men mest brugt som sedativum og dormitivum; den tarmberoligende morfin modvirkede diarré, kolik og opkastning og dyskede samtidig barnet i søvn. Butikker i Sydney solgte morfinholdige bolsjer som anden slik.

At dope børn med opium eller morfinholdige tinkturer var for et halvt århundrede siden almindeligt i Indien og dog ikke så udbredt som omkring århundredskiftet. Man anslog, at en fjerdedel af al den opium, der blev brugt i Centralprovinsen, indtoges af børn. Kvaksalvere i Bombay solgte børnepiller (*bola golis*) med 0,01–0,02 g opium. I bomuldsdistrikterne, hvor kvinderne måtte arbejde mange timer i træk på markerne, fik ikke færre end 75 % af børnene opium, før moderen gik på arbejdet. Det skete i de laveste kasters, fattige arbejdes og håndværkeres hjem, hos

taxachauffører, når børn skulle med på en togrejse eller for at holde dem varme i koldt vejr.

Moderen puttede en lille kugle rå opium i barnets mund, før hun lagde det til brystet. Eller hun gned brystvorterne med opium. Andre gav spædbarnet opium opløst i vand eller mælk.

To indiske forskere publicerede i 1934 en undersøgelse af børns doping med opium³³ og nævnte forbløffende høje doseringer: Man begynder med dagligt 3–5 mg, når barnet er et par uger gammelt (sjældent fra 3 måneders alderen) og øger i løbet af et halvt til to år gradvis doseringen til 15–30 mg, nogle børn kommer helt op på 0,12 g givet en eller to gange daglig (normalt er 0,01 g opium den letale dosis for børn og 0,5–2 g for voksne). Læger fik ofte indbragt børn i dybt bevidstløs tilstand efter en overdosering. Den narkotiske virkning varede 4–6 timer. Mange dopede spædbørn fik obstruktion, og det regnedes for en ekstra fordel: svøbet eller bleen skulle ikke skiftes så tit. En læge fik om et sådant barn fortalt, at det kun blev skiftet en eller to gange om ugen. Børnene afvænnedes, når de var tre år gamle; hvorledes oplystes ikke.

Heldigvis er der sket sociale fremskridt også i Indien. Mange store virksomheder har nu faciliteter, hvor kvinderne kan anbringe deres børn og få dem passet, mens de er på jobbet. Eller de kan i et bestemt tidsrum forlade arbejdet og tage sig af børnene. Mange mødre giver dog stadig deres børn opium for at pacificere dem under tandfrembruddet. Men en bedre sundhedstjeneste og mere oplysning bidrager meget til at fjerne den sundhedsfarlige uskik.

LITTERATUR

- 1 Lammert, G., 1869, *Volksmedizin und medizinischer Aberglaube in Bayern, Würzburg*, s. 136.

- 2 Hovorka, O. & Kronfeld, A., 1909, *Vergleichende Volksmedizin* II, Stuttgart, s. 646.
- 3 Reissig, C., 1908, *Königseer Olitäten. Med Klin* 3, ORT, s. 456.
- 4 Höhn, H., 1920, *Mitteilungen über volkstümliche Überlieferungen in Württemberg* 8. *Volksheilkunde* I, Stuttgart, s. 136.
- 5 Schulz, H., 1921, *Vorlesungen über Wirkung und Anwendung der deutschen Arzneipflanzen*, Leipzig, s. 147f.
- 6 Wilde, J., 1923, *Die Pflanzennamen im Sprachschatze der Pfälzer*, Neustadt a.d. Haardt, s. 132.
- 7 Zimmermann, W., 1927, *Badische Volksheilkunde*, Karlsruhe, s. 33.
- 8 Marzell, H., 1935, *Das neuzeitliche Kräuterbuch*, Reutringen, s. 231.
- 9 Löber, K., 1972, *Pflanzen des Grenzgebietes von Westerwald und Rothaar*, Göttingen, s. 487.
- 10 Gessner, O., 1974, *Gift- und Arzneipflanzen von Mitteleuropa*, Heidelberg, s. 49.
- 11 Fossel, V., 1886, *Volksmedizin und medizinischer Aberglaube in Steiermark*, Graz, s. 77.
- 12 Eichelter-Sennhauser, I., 1983, *Ethnobotanik des östlichen Österreichs*, Wien, s. 56.
- 13 Bellschan, E., 1932, *Gefährliche Volksbeilmittel aus dem Pflanzenreich. Carinthia* 121–22, Graz, s. 20.
- 14 Kordon, F., 1941, *Bäuerliche Arzneimittel im ostmärkischen Alpengebiet*, Graz, s. 65.
- 15 Wartmann, B., 1874, *Beiträge zur St. Gallischen Volksbotanik*, Wien, s. 53.
- 16 Eberli, J., 1904, *Beitrag zur Thurgauischen Volksbotanik*, Frauenfeld, s. 165.
- 17 Feller, J., 1891, *Flore populaire Wallone* (Bulletin de Folklore I), Bruxelles, s. 208.
- 18 Porter, E., 1969, *Cambridge customs and folklore*, Oxford, s. 85.
- 19 Grønlund, C., 1888, *Opiums-Valmuen*, København, s. 22f.
- 20 Pitré, G., 1896, *Sicilian folk medicine*, Palermo. Genoptrykt 1971, Chicago, s. 275, 282.
- 21 Pazzini, A., 1948, *La medicina popolare in Italia*, Trieste, s. 277.
- 22 Baudini, A., 1961, "Le piante della medicina tradizionale nell'alta Valle di Vara", *Webbia* 16, s. 153.
- 23 Gessner, O., 1974, *Gift- und Arzneipflanzen von Mitteleuropa*, Heidelberg, s. 49, 53f.
- 24 Temesváry, R., 1900, *Volksbräuche und Aberglaube in der Geburtshilfe und der Pflege des Neugeborenen in Ungarn*, Leipzig, s. 106.
- 25 Lunden, M. S., 1948, "Kvinner bygger i ruiner", *Frit Danmark* 9, s. 18.
- 26 Alksnis, J., 1894, *Materialien zur lettischen Volksmedizin*, (Historische Studien aus dem Pharmakologischen Institute der Kaiserlichen Universität Dorpat 4), Halle, s. 235.
- 27 Krebel, R., 1858, *Volksmedizin und Volksmittel verschiedener Völkerstämme Russlands*, Leipzig, s. 139.
- 28 *Globus. Illustrierte Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde* 18, 1880, s. 271.
- 29 Hovorka-Kronfeld [note 2], s. 651.
- 30 Pelt, J. M. et al., 1965, *Plantes medicinales et drogues de l'Afghanistan*, (Bull. Soc. Pharm. 66), Nancy, s. 34.
- 31 Boukef, M. K., 1986, *Les plantes dans la médecine traditionnelle Tunisienne*, Paris, s. 235.
- 32 Georgiades, C. C., 1987, *Flowers of Cyprus. Plants of medicine*, Nicosia, s. 65.
- 33 Chopra, R. N. & Chopra, G. S., 1934, "Administration of opium to infants in India", *Indian Med. Gaz.* 69, s. 489–94.

TRADITIONER OM FYNESKE TRÆER

Store og gamle træer har altid i særlig grad fascineret mennesket, vakt undren og ærefrygt, givet grobund for trosforestillinger af mangfoldig art. Allerede på *Bibels* første sider læser vi om Livets Træ og Kundskabens Træ. Den nordisk-germanske mytologi forestillede sig universet som et gigantisk træ, asken Yggdrasil, og det første menneskepar blev skabt af træer: manden af ask, kvinden af *embla* (elm?); bornholmerne omtaler stadig disse træer som han og hun. Bagenkop'erne på Langeland mente (1849), deres forfædre en varm sommerdag var groet frem af ellestubbe.¹

Alle folks religioner, myter og sagn kender hellige fredlyste træer, der manifesterer en gådefuld realitet: træet som bosted for guddommelige magter. Med ofre og på anden måde påkaldte man deres hjælp mod sygdomme, onde ånder etc.

Træets vækst og organer blev sammenlignet med menneskets: rødderne var dets fødder, stammen kroppen, grenene arme og kvistene fingre, bladene håret og knopperne øjne. Mennesket planter sit skæbnetræ. Vore digtere har ofte givet udtryk for denne samhörighed, således Kai Hoffmann:

Se, vi er træer, der visner og løves,
visner hen og løves bestandig igen,
glædes og grønnes og såre bedrøves
vekslende, som tiden iler skiftende hen.

og Harald Herdal:

Du bliver ældre, og du elsker træer,
du kommer deres ro og stilhed mere nær;
du sidder gerne tit i deres læ
– måske du blunder,
og over dig et træ, et træ, et under.

På Fyn er det navnlig de stynede pile og popler, som mange steder præger landskabet. 1547 hedder det i en kgl. forordning, at hver fynsk bonde årligt skal plante 16–20 pile, i det øvrige land kun 10. Byloven for Rynkeby 1717 påbyder bymændene at plante ti træer. Fra Lolland og Falster bredte plantningen af pil og poppel sig i århundredets slutning til Fyn og de syd-fynske øer.

Fyns første ”gråpile” (kanadisk poppel) skal o. 1810 være plantet i Åsum af den meget forstinteresserede gårdejer Niels Larsen.² Træet blev forsøgsdyrket af generalmajor, overvej-mester Heide, Lavindgård, og ekspanderede i årtierne før 1840 *med en foruroligende hastighed* på Fyn.³ Til Langeland førtes poplen måske af de fæstere, greverne lod hente fra Slesvig til ødegårde efter svenskekrigene medio 1600-tallet, men mest sandsynligt indførtes træet af frugtavlern R. H. Rasmussen, som ved sin gård i Ribbjerg dyrkede poplen og anbefalede at plante den på hegnene ligesom i Holland.⁴ Fynboen K. L. Kristensen digtede:⁵

UR FYNESKE ÅRBØGER 1977, s. 59-83.

Omstående kort viser grundlovsege (fyldte) og andre mindetræer (ofyldte) på Fyn.

rejst i rad langs agerskel og hegn
tegn popler, alvorstungt som pinier,
egnens træk i strenge, sorte linjer.

Olaf Gynt brugte samme sujet:⁶

hør ved min kalkhvide gavl
suset af poplerne, Fynsøens pinier!

Pilen og poplen kom selvsagt til at spille en stor
rolle i landsdelens billedkunst:

Tidligere malere på Fyn såsom C. F. Aagaard og Dankvart Dreyer havde deres meget personlige omgang med popler. For sidstnævntes vedkommende fremgår det bl.a. af Fyns Stifts Kunstmuseums *Udsigt fra Assens mod den sønderjyske kyst*. Senere malede Brendekilde og vennen L. A. Ring pil og poppel på deres måde ... Sybergs omgang med popler kender enhver, der overhovedet kender malerkunst på Fyn. For ham var poplen

Navngivne træer på Fyn.

en staffage i mange lærreder med og uden snesjatter mellem plovfurerne i det fynske land. Johannes Larsen, men især Peter Hansen dyrkede også poppel og pil i deres maleri. Mange andre kunne nævnes; Sophus Paulsen og Jacob Jørgensen er blandt dem. De havde hver for sig deres inderlige forhold til popler. (Ib Paulsen).⁷

I det følgende skal gives en kortfattet skildring af, hvad man kunne kalde "etno-dendrologien" på Fyn og omliggende øer. Men først lidt om de dervoksende "rekordtræer".

"REKORDTRÆER"

Nær Brændegård på Sydfyn stod til o. 1870 resterne af Danmarks "ældste" træ; 22 høstfolk søgte på én gang ly i egens hule stamme for en regnbyge.⁸ Som landets trediestørste eg blev regnet *Den hule Eg* i Morud skov. Cirka

30 personer kunne stå i hulheden; egnens skolebørn samledes efter eksamen til leg ved træet, en ung mand begik selvmord under det. 1863 omtales egen som en ruin – *kun én gren holder liv i den tyve fod høje hule stamme*, og træet visnede 1885. Resterne blev plomberet 1909, men brændte 1957, vel som følge af skovgæsters uforsigtige brug af ild.⁹

Ved Gyldensteen stod 1841 en af Fyns største ege. Den ca. 600-årige *Kammerherrens Eg* i Kohaven på Ravnholt skovdistrikt er opkaldt efter kammerherre Ove Sehestedt Juul og vistnok Fyns største eg; 1892 omtales sammesteds en *Gamle Kammerherrens Eg*.¹⁰ Danmarks ”tykkeste” træ var *Madbøgen*, se nedenfor.

En 1944 fredet, hul og meget bredkronet lind i Søby park faldt for orkanen 17. oktober 1967. Den blev kaldt landets ældste lind og Fyns største træ, og man sagde, at hvis det forsvandt, skulle Søby slot synke i grus, falde i søen eller blive skubbet derud af en lindorm. Den lå under roden; nogle striber og knaster i barken ved et hul tolkedes som uhyrets billede. Stammen var 6 meter i omkreds, syv–otte mand kunne stå oprejst i hulrummet, alderen ansloges til 400 år. Træet blev flere gange solgt ved auktion, men ingen turde fælde det, eller ejeren købte det tilbage.¹¹ Nogle meget store linde stod 1885 ved Langesø.¹²

Et birketræ i Tommerup præstegårdshave betegnes 1926 som Danmarks, måske Nordens største.¹³

Landets ”største” ask på Kværndrup kirkegård blev fældet 18. juli 1944; den skulle stamme helt fra svenskekrigens tid og altså være ca. 300 år.¹⁴ Den store gamle ask på Hårlev kirkegård blev fældet 1914.¹⁵

Danmarks ”største” æbletræ i en have på Slotsalleen nær Valdemarsslot (Tåsinge) styrtede pludselig om en sommerdag 1944 (1945?). Der skal have været ca. 50 støtter under grenene; træet gav årligt ca. 2 000 kg frugt, alderen var skønsmæssigt 175 år;¹⁶ det ”største” gråpæratræ i Langeland Folkeblads gård i Rudkøbing blev plantet 1807.

Fyns største moreltræ skal være et eksemplar i Børge Bagges have i Hesselager;¹⁷ meget store kirsebærtræer omtales 1890 fra godsforvalterboligen til Wedellsborg.¹⁸

Landets ”største” valnødtræ stod på gårdspladsen foran Sellebergs hovedbygning; da det gik ud i den strenge vinter 1943–44, ansloges alderen til 300 år.¹⁹

En af de største ædelgraner gror i Elvedgårds skov ved Veflinge, stammen var 1965 fem meter i omkreds og over 30 meter høj.²⁰ En allé af mindst 400-årige takstræer findes i Bregninge præstegårdshave på Ærø. *Den mest berømte danske taks ... måske det ældste træ i Danmark*²¹ stod til o. 1830 på åben mark ved Elvedgård, men oprindeligt i gårdens have. Den var et stort træ på Frederik III's tid, omtales 1579 som over 10 meter højt og 500 år gammel; iflg. traditionen blev det o. 1586 besat af kongen. Toppen skulle være klippet som rigsvåbnets tre kroner, og en underjordisk gang førte fra hovedbygningen til taksen.²²

Danmarks største kristtorn på Æbelø var allerede o. 1500 et stateligt træ, ved fredningen 1924 14–15 meter højt og med næsten to meter stammeomfang. Det gik ud i vinteren 1942–43, men den frønnede stub står tilbage.²³ Fyns største kristtorn skal være et eksemplar i gården Egelunds have ved Nymark,²⁴ og landets højeste skal vokse i en skov ved Spedsbjerg vest for Odense; den var allerede 1799 meget stor og 1894 ca. 13 meter høj. Da soldaterne 1851 vendte hjem fra krigen, blev talrige grene hugget af til æresporte; også siden hærgedes træet stærkt af plyndring.²⁵

En ægte kastanie (*Castanea sativa*, med spiselige frugter) i Rudkøbing apoteks have menes plantet ved dets oprettelse 1705;²⁶ en allé af hestekastanier, hvoraf nogle træer er plomberet, i Kongens Have i Odense stammer formentlig fra 1725; kastaniealleen ved Brahetrolleborg skal være over 300 år gammel.²⁷

På Majpladsen i Egense har stået en kæmpemæssig poppel,²⁸ ved Rugård flere meget

store eksemplarer. 1885 var der kun et par uanselige tilbage.²⁹

Landets ældste (?) guldregn på hjørnet af Stendams- og Nr. Voldgade i Nyborg (fredet 1951) har en meget tyk stamme sikret med jernbånd. Mens kronprins Frederik (VIII) o. 1860 aftjente sin værnepligt i byen, stod han tit og beundrede træet.³⁰

Der blev i 1800-tallet plantet morbær i adskillige fynske byhaver, vistnok indført fra hertugdømmerne.³¹ Fåborg har været kendt for sine mange meget gamle og store morbærtræer;³² det *måske ældste og største på Fyn* i Hofmangave have omtales 1841, og 1898 fandtes meget gamle eksemplarer i Assens.³³ Et også i udlandet berømt morbærtræ i Ærøskøbing posthus' have, der o. 1900 årligt bar 500 kg. frugt, frøs som så mange morbær ud i de strenge vintre 1939–42.³⁴

Den "største" vedbend (efeu) groede 1897 på en eg ved Hindsgavl;³⁵ en anden meget stor på eg ved Gyldensteen omtales 1885. "Borgran-ken" var historikeren Vedel Simonsens yndlingsplante og dækker hans grav på Veflinge kirkegård.³⁶

MINDETRÆER

Det var nogle steder, således på Nordlangeland, skik at plante et træ efter det første barns fødsel.³⁷ 22. september 1829 fik birkedommer Johan Peter Møller en datter; samme dag såede han en valnød i haven til gården Birkholm ved Gyldensteen; det vældige flerstammede træ bærer usædvanlig store nødder (5 × 3,5 cm).³⁸

En kæmpeeg i Hesselagers Østergade blev plantet til minde om stavnsbåndets løsning 1788. *Bryllupslinden* ved gården Venskabsminde på Sydfyn plantede et brudepar på bryllupsdagen 20. maj 1843,³⁹ og Bogensekredsens folketingsmand H. M. Petersen 1864 en sørgeask i haven til Carlshøj i Brenderup sogn;

han bestemte samtidig, at når Sønderjylland var blevet genforenet med Danmark, skulle træet fældes og erstattes med en flagstang, hvilket skete genforeningsdagen 1920.⁴⁰

Til minde om grundloven af 5. juni 1915, der gav kvinderne valgret, plantedes mange steder – oftest af kvindeforeninger – en såkaldt *Grundlovseg*, *Mindeeg* eller *Kvindernes Eg*, på Fyn bl.a. i Gelsted, Glamsbjerg, Nymark, Flemløse, Frørup, Årslev, Udby ved Nr. Åby, ved Rønninge kirke og Fåborg, på Nyborg Strand og Middelfart fisketorv. I Troense ville *Kvindeegen* ikke trives – der blev sagt, at mændene hver aften tisede på træet.

Efter Nordslesvigs genforening plantede man ved mindsten eller alene en eg, på Fyn bl.a. i Glavendrup, på Bregnebjerg ved Dalby, Strynø, Marstal havneplads, taks i tre hjørner af pladsen omkring genforeningsstenen på Fyns nordligste punkt ved kysten mod Æbelø.

Kongeegen midt i Fangel blev plantet 1940 for Christian X samtidig med genoprettelsen af et bystævne, og ligeså i Skydebjerg ved Vester Åby.⁴¹

Ved mindstenen for Thurøvs overgang til selveje 1810 plantedes 1960 en bøg fra øens skov;⁴² dens tjørne skal være sået af Ellen Marsvin (d. 1611), der i spil tabte øen til Christian IV, men fik lov til at beholde den, indtil en udsæd var høstet, sml. nedenfor.⁴³

NAVNGIVNE TRÆER

Et træ kan få en bestemt benævnelse på grund af imponant vækst, voksestedet, historiske traditioner eller opkald efter personer. Fra hele landet haves underretning om ikke færre end ca. 800 navngivne træer (nulevende og forsvundne), dets beskedne størrelse taget i betragtning en europæisk rekord, og heraf tegner Fyn med øhavet sig for cirka 75. Ud over de allerede nævnte drejer det sig om følgende i alfabetisk orden:

Abrahams Skød, rødgran ved Klingstrup gods; når kunstmaleren Lorenz Frølich o. 1900 besøgte godset, blev han gerne hjulpet op i kronen og udbød da: *åh, nu sidder jeg som i Abrahams skød!* Faldt af ælde o. 1930.

Ambrosiusegen ved Valdemarsslot på Tåsinge, opkaldt efter digteren Ambrosius Stub, der til 1752 var skriver på slottet og ofte skal have siddet og læst eller digtet under træet. Navnet er ret sent hæftet til egen, det var ukendt i 1823.⁴⁴

Baronegen i Horseskov på Tåsinge (1924); efter en barons ønske måtte træet ikke fældes; nu ukendt.⁴⁵

Brænderupvængeegen i skoven af samme navn ved Gudbjerg, ca. 30 meter høj og i brysthøjde næsten 6 meter i omkreds, anslås til ca. 450 år. Blev ved århundredskiftet lysstillet af skovens daværende ejer, greve Moltke Hvidtfeldt, Glorup, og fredet 1948.⁴⁶

De fire Ege foran Hotel Troense ned mod vandet; to af træerne fældet 1965.

De hellige Træer har stået i Lundsskoven, Åsum s.⁴⁷

Den brede Eg på Romsø, rest af kæmpemæssig stub, grenene sidder lavt på en kompakt bul. Englænderne skal 1807 have savet stammen over og brugt den til et krigsskib eller som brændsel.⁴⁸

Den forblaste tjørn på Luseleds Mae, Illumø.

Den gamle Eg ved Brændegård, Brahetrolleborg, var til sidst kun en skal.

Den kønne Bøg i østre Stigehave på Nordlangeland, faldt februar 1967.

Den store Bøg, Hedeskoven ved Dyrehavegård, Sydfyn, meget stor og bredkronet, stammen var hul tre meter oppe; fældet i 1920'erne.

Den 60-stammede eller *60-armede Bøg* i Kræmmerskoven, Bøjden-Nyborg vejen ved Brahetrolleborg, i sin tid (1910) kaldt *Den 53-stammede Bøg*. Fredet 1925; 1955 var der kun 16–18 stammer tilbage, og de blev vindfældet 1962.⁴⁹

Ambrosiusegen, Foto; 1965.

Ellen Marsvins Tjørn, ældgammel højstammet hvidtjørn på Turø rev.⁵⁰

Enlebøgen i Nørreskoven på Tåsinge (1912).⁵¹

Erik Menveds Eg i Øksenrade skov ved Middelfart, hvor kongen i 1200-tallet førte flere politiske forhandlinger.

Esajas, Ezekiel, Jeremias og Daniel, ca. 140-årige elme i Svanninge præstegårdshave, opkaldt efter de fire "store" profeter; 1938 brækkede toppen af "Jeremias".⁵²

Fruens Bøg eller *Kæmpebøgen* i Vornæs skov på Tåsinge, opkaldt efter fru Hedeveg, som 1658–64 ejede Valdemarsslot. Der var skåret mange navne i barken; et vers på en tavle lød:

Ædle frue! kom mig at skue!
Jeg er frue såvel som De.
Kom hver karl og kom hver pige,
jeg vil eder sandhed sige:
Ej min lige findes kan
på det ganske Thorseng land.

Træet blev fældet i 1862 eller 1863; man kunne tælle 318 årringe i stammen.⁵³

Fruens Bøg har stået ved Kongebroen på Hindsgavl slot.⁵⁴

Fru Ides (eller *Idas*) *Bøg* ved Langesø, opkaldt efter Ide Rathlou, som ejede godset fra 1694 til sin død 1700. Fældet 1968 på grund af ælde.

Fru Varbergs Bøg i Dyrehaven ved Glorup, opkaldt efter godsforvalterens kone; forsvundet o. 1938.

Generalens Eg ved Rødby (Skinderløkke Banke) på Langeland, opkaldt efter generalmajor, greve Frederik Ahlefeldt til Tranekær (d. 1832).

Grevens Bøg, Skåstrup Frihed på Nordvestfyn; når der o. 1890 blev holdt efterårsjagt, sad den gamle grev Johan Ernst Bernstorff til Gyldensteen under træet.⁵⁵

Grevindens Bøg, Knagelbjerg skov ved Brahetrolleborg.

Grevindens Bøg i Fjellebro Storskov under Egeskov gods, ryddet 1948.

Grevindens Bøg, meget højt og slankt træ i Tåruplunde skov under Glorup, vel opkaldt efter grevinde Moltke-Huitfeldt; fældet o. 1910 og brugt til skibskøl.

Greve Preben Ahlefeldt Laurvig Billes Bøg i Sønderhave ved Kværndrup under Egeskov, navngivet 1929, sammesteds

Grevinde E. S. Ahlefeldt Laurvig Billes Bøg.

Grev Petersdorffs Eg på Æbelø, opkaldt efter greven til Einsiedelsborg, øens tidligere ejer, som var meget interesseret i dens naturs ejendommeligheder.⁵⁶

Gyldenstiernes Bøg ved Rugårds landevej gennem Morud skov. Rigsråd Knud Henriksen Gyldenstjerne skal i 1400-t. have duelleret under træet. Det væltede 1962 (1964?); kun stubben er tilbage.

Hviletornen, en stor tjørnebusk i Præstemarken, Kværndrup s. Når malkepigerne gik hjem fra vænget, hvilede de på sten under tornen (o.1840).⁵⁷

Højtraet, lind plantet 1880 på høj af jord fra udgravningen til Rødbjerggård i Vejstrup, Sydfyn.

Israelstraet, gammelt æbletræ i tilbagebleven svensk soldats have i Maderup, Særsløv s.⁵⁸

Jeppes Eg i Østrup skov; en mand med det navn ville save grene af træet, men faldt ned og slog sig ihjel; siden spøjte det under det.⁵⁹

Jomfrubøgen, smukt træ i Ubberud s.⁶⁰

Junkerlunden dannet af tre bøgetræer nær Valdemarsslot; en junker blev her dræbt i tvekamp, og træerne må ikke fældes.⁶¹ Nu en mergelgrav omgivet af graner og nogle få gamle bøge, der står som en rest, nærmest en vildtremise.

Jægebøgen i Fjellebro ved Kværndrup, forsvundet 1958–59.

Kammerherrebøgen i Gudbjerg skov under Broholm, opkaldt efter greve, kammerherre Moltke-Huitfeldt til Mullerup. Væltet.⁶² Sammesteds

Kammerherreindens Bøg opkaldt efter kammerherre Hannibal Sehesteds hustru.

Kammerherrens Bøg på Romsø, opkaldt efter kammerherre Hans Rudolph Juel til Hverringe og Juelsberg (d. 1923).

Karen Brahes Eg ved landevejen ved Vittinge. Når Karen Brahe, der oprettede Odense adelige jomfrukloster, rejste fra Steensgård til Odense, holdt hun hvil under træet. Forsvundet o. 1880.

Klingstrupbøgen, højt og rankt træ i Storskoven ved Klingstrup gods, og

Klingstrupegen, smukt fritstående træ på mark ved godset.

Klostervalnødden, gammelt træ ved Sct. Knuds kirke i Odense.⁶³ Der blev i kong Hans' tid (o. 1500) plantet valnød ved klostrene.

Komtesse Amalies Bøg i Møllerløkken ved Kværndrup, forsvundet 1954–55.

Kongebøgen ved Hagenskov, Frederiksgave; Frederik VII havde som kronprins i 1840'erne skåret en krone i stammen. Faldt for orkanen 23. februar 1967.

Kukkertræet eller *Mads Hemslevs Træ*, stor gammel elm i Odense; man siger, at årets først gøg sidder og kukker i træet.⁶⁴

Kuppelbøgen på Høbbet mark ved Fåborg, fredet 1924; navnet efter kronens form.⁶⁵

Kæmpebøgen ved Solhøjen, Gudme, blev iflg. sagnet plantet på en kæmpes eller jættes grav. Unge piger turde ikke gå forbi træet.

Københavnerbøgen ved Langesø kapel, navnets oprindelse ukendt.

Madbøgen eller *Mabøgen*, ældgammel og meget tykstammet træ i Vesterebele skov ved Ørbækklunde. Herregårdens hovbønder skal have spist deres medbragte mad ved træet. Det blev fredet 1954 og alderen beregnet til ca. 325 år. Endnu 1936 var bøgen frisk og frodig; natten mellem 7. og 8. februar 1965 blæste halvdel af kronen ned.⁶⁶

Min Svogers Træ, gråpoppe på Ll. Rise Bakke, Ærø. Når en mand, som boede i nærheden, blev spurgt om det store, enlige træ, plejede han at sige: *Det er forresten min svogers træ*. Blev førhen brugt som sømærke. Faldt 27. februar 1967; der er plantet et andet træ.

Mormors Træ hed et stort pæretræ i Nr. Brobys præstegårdshave (o.1900).⁶⁷

Navnebøgen, Margård ved Sønderød, med mange indskårne navne i barken.

Røgerup Kirkebøg i Røgerup, Rønninge s., nævnt i tingbog 1647.⁶⁸

Saugmanns Bøg, ca. 180-årigt smukt træ i Åsø skov under Tranekær, opkaldt efter godsforvalter.

Skildvagten, bøg i skovbryn ved Kongebro-skoven, Middelfart.

Skovenes Patriark, bøg i Traunsvænge skov ved Egeløkke på Langeland, stormfældet o. 1960.

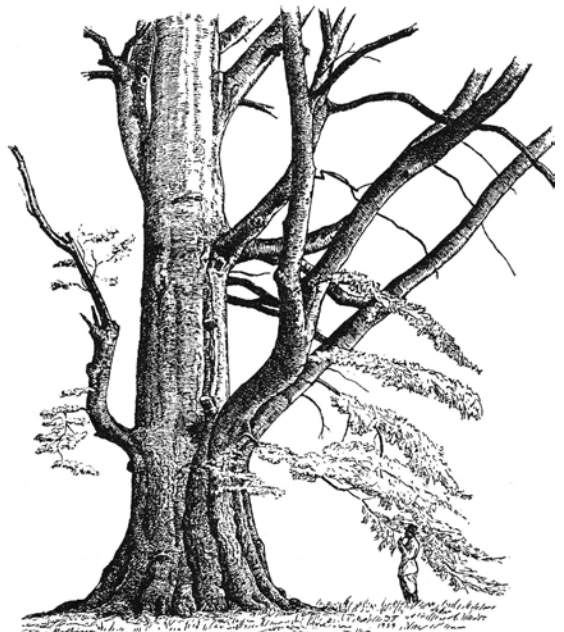
Skovriderbøgen i Fjellebro Storskov, ryddet 1956-57.

Svend Dverre kaldtes en eg, som iflg. en lokal vise stod i Laundrup ved Svindinge.⁶⁹

Tankefuld; en eg med det navn skal have stået ved Svendborg; nu navn til traktørsted.⁷⁰

Troldebøgen, meget gammelt træ mellem Gl. Slot og Gads Klint ved Middelfart.

Ventetornen eller *Vendetornen*, stor spidsklippet hvidtjørn ved Rugård landevej ved herredsgrænsen mellem Odense og Middelfart. Omtalt allerede 1444, da Christoffer af Bayern besøgte Brænderup. Her udvekslede stafetter deres depecher, og her holdt de kongelige herskaber undervejs gennem Fyn rast og fik skiftet vogne og heste. Når kongen nærmede sig Rugård, plejede man at ride ham i møde og vente ved tjørnen. På marken "Venteløkken" nord for vejen samledes de bønder, som skulle "køre ægt" (kongens rejsegods) – sidste gang for Christian IX 1882. Den tætte hvælvede krone dannede et stort "lysthus", som værnede mod vind og vej; her blev ved markedstider stillet borde og bænke og holdt beværtning.⁷¹

Madbøgen ved ørbækklunde, tegnet 1959 af Ingeborg Fredriksen (Dansk dendrologisk årsskrift 1965).

Væverbogen, gammelt træ i Ravndrup skov på Østfyn; en væver blev hængt i det, og man havde set hans genfærd.⁷²

OVERTROENS TRÆER

Om en stor, oprindelig kugleformet tilklippet taks i Juulskov park fortælles:

Etatsråd Fr. Bagger (d. 1797) havde i pengenød forskrevet sig til fanden, men blev hjulpet af en præst, da kontrakten udløb, så den kom til at gælde alle gårdens senere ejere. Dog skulle fanden ingen magt have over dem, så længe der i haven stod et grønt træ, og man plantede en stedsegrøn taks; andre holdtes i reserve, hvis den første visnede. Bliver taksen beskadiget eller ryddet, går forbandelsen i opfyldelse; så længe den gror, skal slottet bestå. Gennem et par huller i havestuens væg kommer fanden undertiden for at se, om træet stadig er grønt, eller han springer fra et vindue ned i kronen der, hvor den altid er visnen.

1862 brændte en fløj af slottet, og to sprøjter blev stillet ved taksen for at redde den. Under genopførelsen stødte man på en rod fra stammen; ejeren forbød at hugge den over; en arbejder gjorde det alligevel, hans ene arm visnede, og otte dage efter var han død. Fløjen blev gjort kortere end på arkitektens tegning for at skåne træet. Om herremanden til Juulskov sagde man også, at han holdt mange friller. For at de ikke skulle blive gravide, fik han fanden til at skaffe sig en sevenbom (gammelt abortivmiddel), der også er stedsegrøn, men når den visnede, måtte fanden hente hans sjæl.⁷³

Trankær-grevens skæbne var knyttet til en nu ukendt eg, *Grevens Livstræ* i en skov ved Bøstrup.⁷⁴ Slægten Rask holdt gennem generationer familieråd under ”værnetræet”, en stor elm i dige ved Egelund, og traf dér store beslutninger.⁷⁵

En overtro – navnlig udbredt i Sønderjylland – gik ud på, at en bygnings eller helbys ”forbrand”, dens beboeres ulykke eller sygdom kunne hensættes (bindes) i et træ og oftest en eg; blev det beskadiget, fældet eller visnede det, brød branden ud, respektive skete ulykken, kom sygdommen (sml. nedenfor: Pesttjørne). Brandtræ-troen kan skyldes den erfaring, at egen hyppigere end f.eks. bøgen rammes af lyn (bekræftet af kgl. skovbetjente i indberetning til Rentekammeret).⁷⁶ Et stort træ nær bygningerne kunne altså virke som en slags lynafleder; af samme grund måtte man i tordenvejr ikke søge ly under et egetræ.

Rødderne på en gammel knudret eg ved Hindsgavl gik ind under avlsgården, som skulle brænde, når træet forsvandt.⁷⁷ Om en hestekastanie ved Hvidkilde gods blev sagt, den værnede avlsbygningerne mod ildebrand. Påsken 1960 blæste det meste af kronen ned, men greven lod resten stå.⁷⁸ Tre bøge ved Frederiksgave må ikke fældes, så brænder gården.⁷⁹

En gammel elm værnede Vandmøllegården i Turup. Man sagde, den var plantet ”over ild”, og led træet overlast, skulle gården brænde. Sommeren 1926 ramtes det af et lyn og blev

Elm ved Egelund, Rask-slægtens værnetræ.

ryddet – året efter brændte gården, men ikke møllen.⁸⁰

Så længe der står en elletrunte i kratskoven Signekær, kan der ikke komme ildebrand i Gummerup.⁸¹ Nogle linde ved Den gamle Kro i Tranderup på Ærø var fredlyst; forsvandt de, brændte en gård.⁸² I Kærum s. begyndte en husmand at save i gammel brandtjørn ved Saltofte skov, men blev advaret om, at tjørnen værnede landsbyens gårde mod brand.⁸³

Fældes træerne ved vejen til Nakkebølle, vil gården blive antændt,⁸⁴ og Årø blive brandhærget, hvis man fældede tre store træer på en mark; under 2. verdenskrig gjorde tyskerne det; få måneder efter brændte ni af øens gårde!⁸⁵

Fire ege nord for Hvidkilde måtte af ukendte årsager ikke fældes (sml. ovenfor).⁸⁶ Der sker en ulykke, hvis man fjerner en eg på en mark i Etterup,⁸⁷ og kirken synker i jorden, hvis man rydder en eg på Tjørnehøjsbanken i Hårby s.⁸⁸ Om en gammel ”søjlepil” (pyramidepoppel) ved Kerte præstegård blev sagt, at når den forsvandt, skete en ulykke med gården. Da træet var ødelagt af storm ogælde, blev det ryddet.

Også *hultra*-troen har været meget befæstet: sygdom kunne overføres til et træ, når patienten passerede gennem en naturgroet åbning eller den flækkede stamme. Groede den sammen igen, blev vedkommende rask, og et sådant træ måtte ikke fældes, så længe han levede; den, der gjorde det, fik sygdommen.⁸⁹

Feberegen i Herringe s. blev søgt af patienter med koldfeber (malaria).⁹⁰ Et egetræ, der o. 1870 stod ved botanikeren Emil Rostrups ”Bakkehuset” i Skårup, havde været et hultræ.⁹¹ En eg i Skytholm ved Åsum var som ung blevet spaltet, et barn med engelsk syge (rakittis) trukket gennem stammen.⁹² Fra skoven Bredemiste ved Svindinge omtales 1885 en eg, der o. 1850 blev flækket, så et uttriveligt barn kunne føres gennem den;⁹³ det samme gjaldt en eg i Nårup⁹⁴ og på Avernakø.⁹⁵ Endnu 1916

levede der i Botofte på Langeland folk, der som barn fik denne kur.⁹⁶ I Brahetrolleborg s. førtes en forhekset mand gennem et flækket asketræ,⁹⁷ ligeså et sygt barn i Flemløse s. Faderen var siden bange for, at nogen skulle fælde træet.⁹⁸ En fynbo bed i en fredet bøg og sagde besværgelser for at slippe sin tandpine, og den forsvandt, men da træet blev fældet, mistede han alle sine tænder.⁹⁹ I Gudme fik en tjenestekarl o. 1860 voldsomme tandsmerter efter at have ryddet en hyld og prøvede at finde den, som havde overført sygdommen, for at levere ”hittegodset” retur;¹⁰⁰ på Sydfyn blev legende børn derfor advaret mod at fjerne pløkke o.a. fra hylde træerne.¹⁰¹

Patienter, som besøgte Snogkilden i Guldbjerg ved Bogense, hængte en pjalt tøj som offer på en tjørn i nærheden.¹⁰²

ANDEN OVERTRO

En forvalter eller ridefoged Markus Kalv på Bramstrup svor mened og var forbandet; efter døden sad han i en stor hul bøg i godsets skov. Genfærdet lignede en kalv og stak hovedet ud af et knasthul. Han blev siden manet i eller under en gammel eg, *Mars Kals Træ*, fra hvis stamme altid flød en ækel sort saft, indtil træet visnede.¹⁰³ En præst manede et spøgelse ned under et træ i Vesterskov o. 1890, Rønninge s.; også her flød en vædske ud af stammen.¹⁰⁴ Man havde set spøgelse ved en stor gammel eg i Hverringe Gartnerhave ved Kerteminde.¹⁰⁵ Enkebaronessen på Skovsbo plantede fire kristtjørne, hvor der var set spøgelse, og det hjalp;¹⁰⁶ to store træer på Herringe kirkegård blev plantet over store huller, hvori alskens ondskab var nedmanet.¹⁰⁷ Fanden brugte om dagen egen *Fandens Krog* ved Klusetgårdene nord for Odense som skjulested; iflg. en anden tradition blev han manet ind i træet.¹⁰⁸

Den, som beskadigede et helligt træ uden blade i Rugård skov, blev straffet, thi her samledes om natten de underjordiske væsener.¹⁰⁹ Om to store bøge ved Langesø hed det, at det lignede fra dem omkring midnat, og man hørte knald som piskesmæld; her holdtes engang birketing, og forbrydere blev pisket under træerne.¹¹⁰ Folk var efter mørkets frembrud bange for at passere *Djævletornen* eller *Fandens Busk*, en ældgammel hvidtjørn på Harritslev mark ved Bogense, hvor skarnsfolk holdt til.¹¹¹ Inden turde røre en bestemt hvidtjørn på Bogense kirkegård, da en trolld lå begravet under den.¹¹²

Når en meget stor lindeallé ved gården Langesø i Vigerslev bliver 100 år, tager en lindorm ophold under den.¹¹³ To linde ved Nielstrup mellem Hvidkilde og Ollerup må ikke fældes; sker det bryder to lindorme frem.¹¹⁴ Det skal være sket fra jorden under en lind ved Herringe præstegård.

En stor ask i Bro, Brenderup s., var – uvist hvorfor – genstand for megen ærbødighed.¹¹⁵ – Om *Kongetjørnen*, en rødtjørn i Stenløse s. ved Odense, sagde man, at blomsterne blev farvet røde af blod fra et slag i nærheden.¹¹⁶

PESTTJØRNE

Det har været en speciel dansk skik at plante hvidtjørn over fællesgrave for pestens ofre. *Man kastede alle de døde i en kule på kirkegården og plantede tjørn derpå, for at folk skulle tage sig i agt og ikke komme for nær, da man troede, at selve uddunstningerne fra graven kunne smitte* (Skamby).¹¹⁷ Tjørnen stod ikke blot som minde; de skarpe torne var *tegn og advarsel, at der på dette sted ikke måtte graves, da sygdommen ellers formedelst de opgravede lig igen kunne fremkomme*.¹¹⁸ Men kirkegårdene var efterhånden ikke store nok til at rumme ofrene –

🪦 pesttjørn ● brandtræ ○ vænetræ
 ✕ ulykkestre

Kortet viser pesttjørne, brandtræer, vænetræer og ulykkestreer på Fyn.

man slæbte dem derfor ud på marken i store dynger for at begrave dem dér ... Endnu 500 år efter står rundt omkring på vore marker nogle mærkværdige gamle hvidtjørn under navn af ”pesttjørn”; de fredes af bønderne, thi de står på vore forfædres grave. Hele det vestlige Fyn er rigt på sådanne enkeltstående gamle hvidtjørn.¹¹⁹

Men tjørnene, der i nyere tid kaldes *pesttjørne*, stammer næppe fra ”den sorte døds” hærgen i middelalderen (1300-t.), med mindre de af storm eller mennesker blev ”sat på roden”, d.v.s. med rodkud fik ny livskraft, eller man flere gange udskiftede tjørnen. Der er snarere tale om tjørne plantet over kuler med pestdøde husdyr under de store veterinære epidemier i 1700-t. – dels for at hindre smitte ved græsning, og dels for at holde nysgerrige og knoglesamlere borte. Men ældre forestillinger om tjørnen som tabutræ levede videre: Det bragte sygdom o.a. ulykke at fælde tjørnen¹²⁰ sml. nedenfor.

Der har stået en pesttjørn på Kappel-smølløgårdens gårdsplads, Bogenseggen og nord for Store Ernebjerg i Ubberud s., et af Fyns højeste punkter; under tjørnen er fundet en lille brønd og benstumper ”fra den sorte døds tid”.¹²¹ En stor hvidtjørn, *Pestbusken*, står (1941) ved en mose i Brændekilde og skal være plantet over pestdøde.¹²² Næsten alle i Tommerup s. døde af pesten; på deres fællesgrav står (1943) en vældig tjørn, ingen tør røre, for så kommer ulykken over ham og hele byen.¹²³ Der stod en pesttjørn i Lundsgårds have.¹²⁴ Tre heste døde, da man på en mark i Norup s. begyndte at fælde en tjørn over pestlig, og derefter blev den fredet.¹²⁵

Den meget store hvidtjørn på pestofrenes fællesgrav i det sydvestlige hjørne af Skamby kirkegård omtales fra 1819;¹²⁶ man plantede den, for at ingen skulle åbne graven og pesten igen bryde ud; på stedet er fundet en mængde knogler. Det var farligt at gå ind under træet; gik man tre gange baglæns rundt om det, faldt man død om; børn skulle spyttede, hvis de af vanvare kom tjørnen for nær, ellers fik de hovedpine. Det fortælles, at den har stået her helt fra Valdemar Atterdags tid, men i biskop Jacob Madsens visitatsbog fra 1590 med ret nøje beskrivelse af kirken nævnes hverken træet eller sagnet. Tjørnen er måske plantet under en pestepidemi i 1600-tallet. Den blev stormfældet 11. oktober 1933 og en ny tjørn plantet samme sted.¹²⁷

For nogle år siden fjernede man flere stammer af en pesttjørn i hegn ved Sebjerggård ved Fåborg. Kværndrup s. har eller havde to pesttjørne. Iflg. lokal overtro bryder pesten ud på ejernes gårde, hvis de fældes.¹²⁸ Den ene står (1933) i Rokkegyden, Trunderup Vestermark,¹²⁹ den anden (1880) på Knubbebjerg i Kværndrup Vænge.¹³⁰ En tjørn i Åstrup blev o. 1750 plantet over pestdøde kreaturer (eller for at standse kvægepesten); gårdejereren savede o. 1925 nogle grene af, og der kom mund- og klovsyge i besætningen.¹³¹ Ved Hostrup og

Jordløse stod 1908 hist og her en enlig fredet hvidtjørn midt i kornmarker og græsninger; man sagde, de var plantet over vender, dræbt som hedninger og derfor ikke begravet i indviet jord; andre mente, de stod over pestlig.¹³²

Tjørnene på Dejvø ved Ærøskøbing skal være pesttjørne sat over store fællesgrave; på grund af smittefaren sejlede man ligene væk fra byen. Øen hed oprindelig Digerø, måske en forvanskning af digerdød, som pesten blev kaldt i 1300-t. Også Drejøs gamle fritstående tjørne skal markere pestgrave.¹³³

I en række andre optegnelser er pest-traditionen ikke nævnt, men der advares mod at rydde visne tjørne eller træer. Blev en eg ved Frederiksgave fældet, kom sygdom i gårdens besætning; 1935 stod kun den barkløse stamme tilbage.¹³⁴ Fjerner man en stor tjørnebusk på mark ved Sulegården i Grimstrup, Assenseggen, vil det gå gården ilde,¹³⁵ og der sker en stor ulykke, hvis man beskadiger en mægtig hvidtjørn på Gl. Stenderup bymark nær Odense-Fåborg landevejen,¹³⁶ eller en stor tjørn fældes i Horne præstegårdsmark.¹³⁷

ANDRE SAGNTRÆER

En stor skramme på en meget gammel bøg i Morud skov skal skyldes sabelhug under tvekamp i svenskekrigen 1657–59. Langs landevejen Nyborg-Ullerslev har nogle store asketræer en ”bul” i toppen; spanske soldater skal 1808 have moret sig med at kappe toppen af de unge træer, når de red forbi.¹³⁸

En gruppe sagn beretter om skeletfund i gamle hule træer. Vedkommende havde under svenskekrigen skjult sig i stammen, men kunne ikke komme op igen ved egen hjælp og omkom. Det gjaldt på Fyn et egetræ i Agernæs skov ved Bogense 1835,¹³⁹ eg i Morud skov¹⁴⁰ og Skåstrup Frihed, ask ved Gerskov vest for Odense fjord,¹⁴¹ hult træ i Rodvælt

skov på Vestfyn¹⁴² og en bøg mellem Nyborg og Vindinge; en forfulgt svensk soldat krøb ind i hul bøg ved Ladegårdsbroen (nu ”Telegrafren”) ved Nyborg; da træet et århundrede senere blev fældet, lå i det hans uniform og sabel.¹⁴³ Om en eg ved Brændegård nær Brahetrolleborg digtede Johannes A. Nielsen:¹⁴⁴

Da træet faldt for øksens hug, var stammens
indre hul,
og – sagnet lyder næsten som en fabel –
ved siden af et blegt skelet man fandt i dette
skjul
en svensk soldats gevær og hjelm og sabel.

Ryslinges beboere flygtede under svenskekri- gen ud i en skov tilhørende Ravnholt; da nogle hule træer mange år efter blev fældet, fandt man mødre med spædbørn siddende i dem, døde af sult.¹⁴⁵

Kværndrup bymænd dræbte de sidste svenske soldater og gravede dem ned under sognets største ege i Albjergmarken.¹⁴⁶

I Napoleonskrigens sidste år (1808) absen- terede en spansk soldat, der var kæreste med kammerjomfruen på Wedellsborg. Han skjulte sig i et hult træ i parkens ”Stine Kusks Alle”, og hun bragte ham mad. Efter nogen tid stillede begge på slottet, hvor han kastede sig for greven og bad om asyl. Gre- ven ansatte ham som tjener til 1819; siden var han tjener og husmand på Billeskov avlsgård til 1828.¹⁴⁷

En bøg i Hestehaven ved Hvidkilde var fredet; en ulykke blev afværget, da et spand løbske heste standsede ved dette træ.¹⁴⁸

På halvøen Helnæs kunne en hyld på Barnehøj ikke ryddes; der groede altid nye grene frem. Et barn var iflg. sagnet dræbt og begravet her.¹⁴⁹

Hvor kirkeklokken faldt i mosen Klokke- maen ved Svendborg, groede en el op.¹⁵⁰

Under et gammelt valnødræ i Wibolts køb- mandsgård i Middelfart skulle i ufredstider

være skjult en skat. Det blev fjernet 1964 uden at man fandt noget.¹⁵¹

Iflg. en spådom (o. 1880) skal tyrken engang binde sin hest til en over hele Nordfyn kendt stor elm ved landevejen på Harritslevgårds mark mellem Odense og Bogense, og blodet skal flyde ned ad Odenses gader.¹⁵² Kort før verdens undergang står der en hyld på holm ved Bellinge bro over Odense å, og en konge binder sin hest til den.¹⁵³

BYSTÆVNETRÆER

Linden var jordfællesskabets træ; under eller om den samledes bymændene og traf beslutninger om fælles anliggender. ”Mødested: under linden” stod der gerne på opslag om f.eks. vinterens skovauktioner.¹⁵⁴ Bedst kendt på Fyn er Davindes smukke tyve meter høje bystævnelind, plantet 1816 af gehejmeråd Joh. Bülow midt i møllesten båret af tre stenpæle. Træet klippes hver første fredag i juli under en festlighed.¹⁵⁵ Søllinges femten linde blev plantet o. 1840 omkring bystævnet; af andre kan nævnes (plantningsåret i paren- tes) tre linde i Ulbølle (1878) i stedet for fældede asketræer, i Birkum (1880), Åsum og Marslev (1893), en elm på bystævne- ladsen i Horne og midt i Kværndrup (fæl- det 1859),¹⁵⁶ hestekastanie i Heden vest for Ringe.¹⁵⁷ På Hjortø blev kaldt til bystævne ”under egen”, øens eneste skovtræ. I Snøde på Langeland var bystævnet en gammel hul pil; drenge morede sig med at dratte ned i stammen og krybe ud af et hul forneden,¹⁵⁸ mange steder på Fyn ask, således tre aske i Ulbølle (fældet 1870’erne) og tre ved Trun- derup gadestævne.¹⁵⁹ 1880 blev i Gamborg stillet kampesten om en ask til et bystævne. Turøs *majtræ* er en gammel hul ask midt på øen.

HERALDISKE TRÆER

Lindetræerne (?) i Ærøskøbings signet og byvåben kan føres tilbage til 1629 og skyldes måske en bevoksning nær byen; de er også tydet som ahorn.¹⁶⁰

Bøgetræet i Assens amtskommunes våben fra 1936 er hentet fra Båg (= Bøg) herreds segl 1536ff.

De (tre) stynede popler i Otterup kommunevåben (1964) er karakteristiske for egnen; fire egeblade i Ejby kommunevåben (1969) hentyder til, at navnet oprindeligt var Eg-by.

Odense Universitets symbol er et æbletræ omringet af ordet FIONIA (Fyn), hvis bogstaver giver universitetets motto: Fructus incrementi opera novo in agro = Frugterne vokser frem i arbejdet på den ny ager.

FORKORTELSER

AxLa = Lange, Axel, 1932, *Fynske Plantenavne og Folkeminder om Planter*, Odense.

DFS = Dansk Folkemindesamling, København, med kapsel- og topografir.

ETK = Tang Kristensen, Evald, 1892–1901, ny rk. 1828–39, *Danske Sagn*, København.

FH = Fynsk Hjemstavn.

FT = Fyns Tidende.

Reimer = Reimer, Christine, 1910–19, *Nordfynsk Bondeliv i Mands Minde*, Odense.

SA = Svendborg Amts Årsskrift, 1908–38.

Trap = Trap, Jens Peter, 5 udg. 1954ff., *Danmark*, København.

Urhskov = Uhrskov, Anders, 1929, *Fynske Sagn*, København.

VS = Simonsen, Vedel, 1843–44, *Bidrag til den fynske Kongeborg Rugaards Historie*, København.

KILDER OG NOTER

- 1 Lütken, Vilh., 1909, *Bidrag til Langelands Historie*, Rudkjøbing, s. 42.
- 2 Udvalg for Folkemål top. 882 (1927).
- 3 Dalgas, C., 1837, *Svendborg Amt*, København, s. 304f.; Hofman, J. A. (Bang), 1843, *Odense Amt*, København, s. 284.
- 4 *Langelands Avis*, 23/10 1936 og 28/1 1957.
- 5 Kristensen, K. L., 1926, *Aarsens Tid*, København, s. 46.
- 6 Gynt, Olaf, 1928, *Drivende Skyer*, København, s. 97, jnf. s. 144, 176, 182.
- 7 *Fyens Stiftstid.*, 24/12 1967.
- 8 Søkilde, N. Rasmussen, 1875, *Holstenshus og Nakkebølle*, Odense, s. 358.
- 9 Vaupell, Chr., 1863, *De danske Skove*, København, s. 140; Reimer, s. 697; *Dansk Børneblad* 9, 1935–36, s. 653–56; *Politiken*, 25/8 1957.
- 10 *Botanisk Tidsskrift* 18, 1892, s. 90; Trap 6.1, 1960, s. 917.
- 11 Thiele, J. M., 1819, *Danmarks Folkesagn* 2, København, s. 290; ETK 2, s. 185; Uhrskov, s. 177; *Nationaltid.*, 24/7 1949; *Illustr. Familie-Journal*, 1954, nr. 14; Nielsen, Johannes A., 1948, *Sydfynske Sagn*, Faaborg, s. 63 (digt); *Slægtsgaarden*, okt. 1967.
- 12 Andersen, Anton, 1885, *Fra Planternes Verden*, København, s. 228f., 277.
- 13 FT, 30/5 1926.
- 14 *Skovbrugstidende* 30, 1944, s. 103.
- 15 Reimer, s. 686f.
- 16 SA, 1926, s. 196; egen optegn. 1968.
- 17 Egen optegn. 1965.
- 18 *Naturen og Mennesket* 4, 1890, s. 319; *Forst-Tidende* 3, 1890, s. 87.
- 19 *Fynske Årbøger* 1, 1939–41, s. 140; *Politiken*, 4/8 1961.
- 20 FT, 11/8 1965.
- 21 *Naturen og Mennesket* 5, 1896, s. 324–28.
- 22 *Naturhist. Tid.* 3, 1840, s. 201; *Aarbøger f. nordisk Oldkyndighed og Historie* 3, ÅR, s. 244–46; VS 2, 1844, s. 37.

- 23 *Botanisk Tidsskrift* 11, 1879, s. 21f., *Fyns Venstreblad*, 24/1 1932; *Berlingske Aftenavis*, 1/7 1953; *Jyllandsposten*, 28/8 1956.
- 24 *Fyens Stiftstid.*, 9/9 1959.
- 25 *Naturen og Mennesket* 11, 1894, s. 421f. Fra en bestemt kristtorn på Sydfyn har Svendborg siden 1936 årlig hentet ca. 50 store grene til juleudsmykningen: *FT*, 19/12 1954.
- 26 *SA*, 1926, s. 178; *Horticultura* 10, 1956, s. 172f.
- 27 *Horticultura* 11, 1957, s. 95, 107–10.
- 28 Schmidt, Aug. F., 1945, *Oldermand og Bystævne*, Aarhus, s. 121.
- 29 Andersen [note 12], s. 35, 86.
- 30 DFS 1906/31d: 1024.
- 31 Petersen, Chr., 1912, *Bidrag til en Fremstilling af Danmarks Havebrug i det 16. og 18. Hundredår*, København, s. 4, 7; *Gartner-Tidende* 74, 1958, s. 239; Reimer, s. 285.
- 32 *Gartner-Tid.* 20, 1904, s. 92f.
- 33 *Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter* 4, 1920, s. 101, 117.
- 34 *Politiken*, 1/7 1967.
- 35 Schovelin, Axel, 1881–91, *Mærkelige gamle danske Træer, navnlig Ege og Bøge*, København, *Aar-bog* [note 30], 1926, s. III.
- 36 Reimer, s. 807.
- 37 DFS 1906/23: 1145.
- 38 Egen optegnelse 1963–68.
- 39 *FT*, 20/6 1955.
- 40 Vejlager, Johs., 1939, *Genforenings-mindesmærkernes Historie*, Kolding, s. 202, 208f., 291.
- 41 Trap 5.1, 1956, s. 220, 482.
- 42 Hansen, Bernhard, 1960, *Thuro før og nu*, Svendborg, s. 135.
- 43 Gravlund, Thorkild, 1919, *Dansk Folkekarakter* 3, København & Kria, s. 212f.; AxLa, s. 132.
- 44 Hansen, Thorvald & Ussing, H., 1934, *Mellem sydfynske Sunde*, København, s. 139f.; Nielsen, Hedvig, 1960, *Draaber i Havet*, Odense, s. 36 (digt).
- 45 DFS 1906/23: 1044 (optegn. 1927).
- 46 Egen optegn. 1965.
- 47 DFS 1906/23: 882.
- 48 ETK ny rk. 4, s. 33.
- 49 *Dansk Naturfredning* (årsskrift), 1925–26, s. 149; *FT*, 2/1 1955; egen optegnelse 1965.
- 50 Gravlund [note 40]; Hansen [note 39], s. 70.
- 51 DFS 1906/23: 1045 (optegn. 1912).
- 52 *Langelands Avis*, 6/1 1958.
- 53 Hansen & Ussing [note 41], s. 162; DFS 1906/43: 1045.
- 54 Schovelin [note 32].
- 55 *FH* 5, 1932, s. 181.
- 56 *Dansk Skovforenings Tidsskrift*, 1924, s. 611.
- 57 *FH* 6, 1932, s. 62; *Kverndrup Sogn*, 1943, red. af H. C. Frydendahl, Krarup, s. 325; iflg. en anden optegnelse var det en mægtig bog: *Aar-bog f. dansk Kulturbist.*, 1896, s. 70.
- 58 *FH* 9, 1936, s. 140.
- 59 DFS 1906/23: 924.
- 60 Trap 5.1, 1956, s. 203.
- 61 DFS 1906/31d: 1044.
- 62 Trap 6.1, 1960, s. 872.
- 63 Egen optegn. 1963.
- 64 *Illustr. Familie-Journal*, 1958, nr. 4.
- 65 *Dansk Naturfredning*, 1924–25, s. 16f., jnf. 1935–36, s. 37.
- 66 *Samlinger til Jysk Historie og Topographie* 6, 1873, s. 214; Friis, Achton, 1936, *Danmarks store Øer* 1, København, s. 186; *Dansk dendrologisk Årsskrift*, 1965, s. 140, 147; *Fyens Stiftstid.*, 9/2 1965.
- 67 *SA*, 1926, s. 184.
- 68 *Åsum herreds tingbog* 3, ed. 1961, København, s. 170.
- 69 Ikke Lakkendrup som anført af AxLa, s. 129.
- 70 Warming, Eug., 1919, *Dansk Plantevækst* 3. *Sko-vene*, København, s. 50.
- 71 Pontoppidan, Erich, 1774, *Den danske Atlas* 6, København, s. 633; VS 1, 1843, s. 54 og 3, 1844, s. 3; Reimer, s. 696f.; *FT*, 11/2 1927; *Slægtsgaarden*, febr. 1957.
- 72 DFS 1930/5: 1093.

- 73 Thiele [note 11] I, 1818, s. 269; ETK 3, s. 375 og 6.1, s. 26f.; Secher, C. E. & Richardt, Ferd., 1867ff., *Danske Kirker, Slotte, Herregaarde og Mindesmærker* 3, København, s. 77f.; Fryden-dahl, H. C., 1945, *Fynske Folkeminder*, Krarup, s. 149f.; *Danske Studier*, 1928, s. 71; Uhrskov, s. 115f.
- 74 DFS 1906/23: 1145; egen optegn.
- 75 *Ill. Familie-Journal*, 1958, nr. 4.
- 76 Hornemann, J. W., 1837, *Forsøg til en dansk oeconomic Planteilære* 2, København, s. 283f.
- 77 ETK 2, s. 550; DFS 1906/31d: 967.
- 78 *Svendborg Avis*, 16/6 1962; egen optegn. 1966.
- 79 DFS 1906/23: 1035.
- 80 *FH* 7, 1934, s. 191; *Fyns Social-Demokrat*, 13/9 1959.
- 81 *FH* 4, 1931, s. 40.
- 82 DFS 1906/31d: 1163.
- 83 *FH* 8, 1935, s. 160.
- 84 DFS 1930/5: 1054.
- 85 DFS 1906/23: 3061.
- 86 DFS 1906/31d: 1035.
- 87 DFS 1906/23: 909, 2571.
- 88 DFS 1906/23: 1009.
- 89 AxLa, s. 128; f.eks. på Lindholm: Søkilde, N. Rasmussen, 1870, *Gamle og nye Minder om Brabatterolleborg og Omegn*, København, s. 58; *FH* 4, 1931, s. 137 og 5, 1932, s. 141.
- 90 DFS 1906/23: 1061 (nu ukendt).
- 91 E. Rostrups etnobot. notater (Landbohøjsko-len).
- 92 Uhrskov, s. 159.
- 93 DFS 1906/23: 1094 (optegn. 1915); *FH* 12, 1939, s. 94f., gl. eg i Langtved Skov havde 1868 dybe furer stammende fra en kløvning: ETK 4, s. 576–78.
- 94 DFS 1930/5: 875.
- 95 *FH* 9, 1936, s. 122 (mand med broksskade), jnf. AxLa, s. 123f. (Espe).
- 96 DFS 1906/23: 1153.
- 97 Søkilde [note 87].
- 98 DFS 1906/23: 1008.
- 99 *FH* 9, 1936, s. 48.
- 100 DFS 1906/23: 1103; *Tidsskr. f. pop. Fremstill. af Naturvidenskaben* 5.2, 1875, s. 167.
- 101 DFS 1906/23: 1103.
- 102 ETK ny rk. 3, s. 148.
- 103 ETK 5, s. 445f.; Friis [note 64], s. 104f.
- 104 ETK 5, s. 601.
- 105 *FH* 3, 1930, s. 110
- 106 Uhrskov, s. 173.
- 107 *FT*, 16/8 1959.
- 108 Andersen, Olaf & Elling, N. M., 1927, *Fyn*, Odense, s. 159, 162; DFS 1906/23: 862.
- 109 VS I, s. 47.
- 110 Andersen [note 12], s. 267.
- 111 *FH* 9, 1936, s. 96.
- 112 VS I, s. 115; Andersen [note 12], s. 16.
- 113 ETK 2, s. 184, 200f.
- 114 DFS 1906/23: 1037.
- 115 *FH* 6, 1933, s. 29.
- 116 DFS 1906/23: 873.
- 117 VS I, s. 115.
- 118 Rasmussen, M., 1855, *100 gamle danske Folkesagn og Fortællinger*, Odense, s. 12.
- 119 *Dansk Landbotidende* 9, 1874, s. 326.
- 120 ETK ny rk. I, s. 73; Møller, Birgitte, 1916, *Træer og Buske i Danmarks Skove*, København, s. 231; Vedel, L. M. & Lange, Johan, 1958, *Træer og buske i skov og hegn*, København, s. 162; *Danske Studier*, 1970, s. 124–42 (samlet fremstill.).
- 121 AxLa, s. 48f.; DFS 1906/23: 867.
- 122 DFS 1906/23: 871.
- 123
- 124 DFS 1906/56B: 882.
- 125 DFS 1906/23: 921.
- 126 Thiele [note 71], s. 39 (det ældste litt. belæg); VS I, s. 144; Rasmussen [note 115], s. 16.
- 127 *Samlinger* [note 64] 4, 1887, s. 253; *Skattegrave-ren* 10, 1888, Kolding, s. 107; *Aarbog* [note 30] 11, 1923, s. 263; *Jac. Madsens visitatsbog*, ed. 1929, Odense; Uhrskov, s. 82; *FH* 12, 1939, s. 27; DFS

- 1930/5: 936; Friis [note 64], s. 39; Trap 5.1, 1956, s. 351.
- 128 *Kværndrup Sogn* [note 54], s. 313; egen optegn. 1946.
- 129 *FH* 6, 1933, s. 62.
- 130 *Aarbof. dansk Kulturhist.*, 1896, s. 70.
- 131 AxLa, s. 49; *FH* 3, 1930, s. 13; *B.T.*, 18/3 1955.
- 132 DFS 1906/23: 1068.
- 133 Kjærboe, Tove, 1950, *Ærø i en Nøddeskal*, Marstal, s. 9; Kjærboe, Tove, 1965, *En lille bitte vittens bit fra Ærø*, Ærøskøbing, s. 45.
- 134 *FH* 8, 1935, s. 15.
- 135 *Fyens Stiftstid.*, 18/6 1961 og 7/9 1966.
- 136 ETK 2, s. 499.
- 137 *FH* 12, 1939, s. 47.
- 138 Müller, Hakon, 1952, *Ullerslev*, Svendborg, s. 84; egen optegn. 1946.
- 139 *FH* 9, 1936, s. 94.
- 140 ETK 4, s. 120.
- 141 VS 2, 1884, s. 48; *FH* 9, 1936, s. 12, 174.
- 142 *Fra Arkiv og Museum* 5, 1912–15, s. 93.
- 143 *SA*, 1926, s. 52; *FH* 5, 1932, s. 188, sml. 2, 1929, s. 42. Chr. Winther fortæller i novellen *Hestprangeren* (1839) om en svensk soldats skelet, uniform og pallask fundet i eg i Vindinge, efter at lynet havde flækket den.
- 144 Nielsen [note 11], s. 72, jnf. ETK ny rk. 4, s. 43.
- 145 Grundtvig, Svend, 1856, *Gamle danske Minder i Folkemunde*, ny saml., København, s. 223.
- 146 *Aarbof.* [note 127], 1896, s. 69.
- 147 Meddelt af Marius Ludvig Lefevre 1965.
- 148 DFS 1906/23: 1035.
- 149 ETK ny rk. 3, s. 276; DFS 1906/23: 1013.
- 150 ETK 3, s. 94.
- 151 *B.T.*, 17/9 1964.
- 152 ETK ny rk. 2, s. 238; Tang Kristensen, E., 1923, *Æresbog*, København, s. 26.
- 153 *FH* 11, 1938, s. 48.
- 154 *FT*, 20/6 1955.
- 155 Reimer, s. 734f.; *FH* 1, 1928, s. 39ff., 2, 1929, s. 121f. og 3, 1930, s. 138; Schmidt [note 26], s. 118; *Illustr. Familie-Journal*, 1975, nr. 27.
- 156 Schmidt [note 26], s. 117; *SA*, 1908, s. 113f.
- 157 *FH* 3, 1930, s. 91.
- 158 Schmidt [note 26], s. 161.
- 159 *SA*, 1908, s. 112–15; *FH*, 1929, s. 121f.
- 160 Thiset, A., 1894, *Om danske By- og Herredsvaaben*, København, s. 23.

TRADITIONER OM TRÆER

Træet har altid i særlig grad tiltrukket sig menneskets opmærksomhed, store og gamle træer vakt undren og ærefrygt, givet grobund for trosforestillinger af mangfoldig art.

Allerede på Bibelens første sider læser vi om Livets Træ og Kundskabens Træ. Den nordisk-germanske mytologi forestillede sig universet som et gigantisk træ, asken Yggdrasil. De første mennesker skabtes af træer: manden af en ask og kvinden af embla (elm?); bornholmerne omtaler stadig disse træer som han og hun. To taks i en have på Rømø var o. 1870 øens eneste træer og af hvert sit køn; man sagde, at hvis den ene blev flyttet eller visnede, skete det samme med den anden.¹

Alle religioner kender hellige, fredlyste træer, der manifesterer en gådefuld realitet: træet som bosted for guddommelige magter. Med offergaver og på anden måde påkaldte man deres hjælp for at gøre folk og få frugtbare, mod uheld, sygdomme, onde ånder etc.

Træets vækst og dets organer blev jævnført med menneskets. Rødderne var dets fødder, stammen kroppen, grenene arme og kvistene fingre, bladene håret og knopperne øjne. Mange mennesker følte deres livsskæbne knyttet til et bestemt træ, som forældrene eller de selv havde plantet. Denne samhørighed har vore digtere ofte givet udtryk for – således Kai Hoffmann:

Se, vi er træer, der visner og løves,
visner hen og løves bestandig igen,
glædes og grønnes og såre bedrøves,
vekslende som tiden iler skiftende hen,

og Harald Herdal:

Du bliver ældre, og du elsker træer,
du kommer deres ro og stilhed mere nær,
du sidder gerne tit i deres læ
– måske du blunder,
og over dig et træ
et træ, et under.

På bakken syd for Rundemølle står en gammel bøg, og man mente, at møllen brændte, hvis træet gik til. ved siden af bøgen skal der have stået en andrn, hvori den nærliggende gård Sillehole var hensat. Dette træ blæste om, og Sillehole brændte. Foto: Jes Holdt, Genner ca. 1934 (Historiske Samlinger).

Hvor stærkt en hel befolkning kan føle sig knyttet til et markant træ, viste en episode i Tønder. Natten mellem den 25. og 26. juli 1951 lod kommunen fælde en over 350-årig lind på torvet. Det vakte megen forargelse, og en kreds borgere satte samme sted et nyt træ. Det fik eller får hvert år på "fødselsdagen" en spand vand tidligt om morgenen – i 1955 gav man det en liter okseblod.²

I det følgende skal gives en kortfattet skildring af, hvad man kunne kalde den syd- og sønderjyske "etno-dendrologi": det materielle og (her navnlig) åndelige samvirke mellem træer og mennesker.

M I N D E T R Æ E R

Den monumentale, længelevende eg er ofte plantet til minde om historiske begivenheder. Efter krigen 1848–50 blev i Slesvig-Holsten plantet "dobbeltege" lænket parvis sammen og symboliserende hertugdømmernes fællesskab med Tyskland.³

Foråret 1851 plantede lægen J. J. Grauer i Åbenrå en eg til minde om oprørets nedkæmpning.⁴ Efter den tyske sejr over Frankrig 1871 plantedes flere steder i Angel "fredsege", således i Brarup skov. En dansksindet mand satte som modtræk et kastanietræ ved sit hus. Nogle år senere sygnede Fredsegen hen, og han fik skyld for at have ødelagt dens rødder. Man sagde, han efter døden gik og vogtede kastanien om natten, for at tyskerne ikke skulle fælde den.⁵

Da et rønnetræ 1917 blev flyttet fra en have til en gårdsplads i Felsted, erklærede en tysk officer, at det skulle være et sejr seller fredstræ, og at det ville gro videre, så sandt som Tyskland vandt verdenskrigen. Danskerne mente på deres side, at rønningen aldrig ville trives.

Næste forår sprang blade og blomster ud, hen på sommeren visnede træet og gik ud.⁶

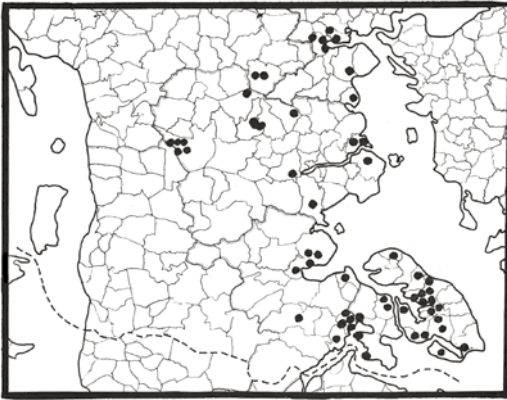
Der står linde på mange af landsdelens kirkegårde – "en frodig lind, det sønderjyske træ, frihedens træ" blev efter genforeningen 1920 plantet talrige steder i det øvrige land til erindring eller ved mindsten.

Nogle kristtjørn i Sønderborg skal være plantet af Christian II under fangenskab på slottet 1532–49,⁷ to helt sammengroede og -slyngede træer (eg og bøg) i Augustenborg park af Struensee og dronning Caroline Mathilde,⁸ sml. s. 327, og en gruppe linde i Gråsten slotshave for hver af den tyske kejsers sønner; 1927 stod kun et træ tilbage.⁹

Ved Skamlingsbankens talerstol repræsenterer en bøg, birk og fyr de nordiske lande Danmark, Sverige og Norge. 1941 blev nær ved talerstolen plantet Agnes Slott-Møllers Lind, malerinden havde drevet træet frem i en urtepotte til sit gravsted.¹⁰

Dronning Margrethe plantede 10. august 1976 en eg ved Hjerpsted kirke i stedet for den bøg, hendes bedstefar Christian X havde plantet 1930 på kirkegården, og som måtte fældes, da den tog for megen plads op.

I Sønder- og Nørreskov på Als vidner "brudgomskoblerne" med "brudebøge" i lige rækker og stor indbyrdes afstand om jagt- og forstforordningen af 1737, hvorefter alle mænd i sønderjyske skovegne før de giftede sig skulle plante og "bringe i tredie blad" 10 unge ege eller 15 bøge, for hvert manglende betale 1 hhv. 2 mark; de præster, der forsømte deres tilsynspligt, skulle betale 4 rigsdaler.¹¹ Ved Bøgehoved plantede nyforlovede hver en bøg.¹² På bryllupsdagen gik parret til skoven Okselbak i Ølsby sogn, Sydslesvig, for hver at plante en "brudebøg"; groede de sammen til én krone, var det et lykkeligt varsel, men den, hvis træ gik ud, skulle snart dø.¹³

De navngivne træer er stort set en østlig foreteelse.

Så tæt står eller stod landsdelens ● brandtræer, x ulykkes- og vænetræer samt o hultræerne.

NAVNGIVNE TRÆER

Et træ kan få en særlig benævnelse på grund af imponant vækst, voksestedet, historiske traditioner, opkald efter personer eller af andre årsager. Fra hele Danmark haves underretning om ikke færre end ca. 860 navngivne træer (nulevende og forsvundne), landets beskedne størrelse taget i betragtning en europæisk rekord, og heraf tegner Syd- og Sønderjylland sig for over et halvt hundrede, hvortil kan føjes ca. 20 i Sydslesvig. De anføres her i alfabetisk orden.

- Agnes Slott-Møllers Lind.
- von Bergens Eg, Gale Andersens Eg i Sønderkov ved Åbenrå. 21. februar 1795 blev skovrider von Bergen skudt af en krybskytte ved træet. Mindeplade (med forkert dato) på stammen.¹⁴
- Bismarcks tre Hår, se De tre Jomfruer.
- Bivuakbøgen i Dyrehaven ved Gråsten; bivuak = lejr under åben himmel.¹⁵
- Brudebøg, se Ellens Bøg.
- De fire (fidele) Brødre, oprindelig fire, nu kun tre meget høje ædelgraner i Augustenborg slotspark.¹⁶
- De tre Jomfruer, siden kaldt Bismarcks tre Hår, høje popler med omtrent samme

afstand på ellers nøgen bakke ved Strandhuse, Kolding, tjente som sømærke.¹⁷

- Dronning Dorotheas Linde, ca. 400-årig gruppe "fra dronningens tid" på Koldinghus slotsbanke, fredet 1929. Træerne måtte 1954 plomberes og afstives med jernstænger. Opkaldt efter enkedronningen, der i 1500-tallets slutning residerede på Koldinghus.¹⁸
- Dyremoseegene, gamle træer i skov under Gråsten skovdistrikt.¹⁹
- Eds-Egene, se Sværgeegene.
- Fruereg i Stollig, Løjt s., gav navn til markstykke nævnt 1704.²⁰
- Gale Andersens Eg, se von Bergens Eg.
- Generalens Eg i skov ved Østerbygård, Vamdrup s., gården ejedes 1793–1809 af general Ernst Fr. von Düring. Fældet i 1930'erne.²¹
- Generalindens Bøg sammesteds.
- Grevindens Ege eller Grevindens Tæppe i Storskoven ved Gram. De tre store træer omgivet af en bøgehæk lod grevinden plante o. 1890.²²
- Griffenfeldtegen i Augustenborg park. Under træet skal tre hertuger have aftalt en sammensværgelse mod kansleren, men træet sættes også i forbindelse med Struensee og hans fald,²³ sml. Sværgeegene.

- Grønnevejsegen, gammelt træ i Rode skov, Gråsten skovdistrikt.²⁴
 - Hagens Eg mellem Kegnæs og Lysabild. Sagnet fortæller om en junker på Kegnæs, at han undervejs til en ung pige på Lysabild slot skar to hjerter i barken. Men faderen afviste ham, og han lod egen fælde, en anden eg skød siden frem på stubben. Forlængst fældet.²⁵
 - H. C. Andersens Lind, Andersens Lind, et af de største træer i Augustenborg slotspark Eventyrdigteren var ofte gæst hos hertug Christian August og skal ved træet have skrevet *Den grimme Ælling* og påbegyndt romanen *De to Baronesser*. Mindeplade på stammen. Ødelagt af storm januar 1956.²⁶
 - Herlesegen i Dyrehaven ved Gråsten (1926), opkaldt efter kammertjeneren Harrler (Harles) på slottet o. 1725, han havde et hus i skoven.²⁷
 - Hertugindebøgen, Krone- eller Kongebøgen i Augustenborg park, måske opkalde efter hertuginde Louise Augusta.²⁸
 - Hesselholmegaen i Rode skov ved Gråsten.²⁹
 - Jomfrubøgen i Vonsbæk præstegårdshave (1928).³⁰
 - Jomfru Ides Lind ved Varnæs kirke. Ifølge sagnet, der også knyttes til en ahorn (løn), bortførte junker Vigge (Viggo) på Vold en isvinter sin kæreste Ide (Ida) fra Helnæs på Fyn. På hjemvejen over isen kom de fra hinanden; hun troede, han var druknet, og gik i kloster. Nogle år efter mødtes de igen; fulgt af en adelsmand kom de til Varnæs kirke og tvang en præst til at vie sig. Men adelsmanden forbød hende at tage med junkeren til Vold og dræbte hende foran alteret. Hun blev begravet øst for kirke og et træ plantet på graven. Viggo strejfede sorgfuld omkring, efter en pilgrimsrejse til Jerusalem opsøgte han som olding hendes grav, sugede et hul i træets stamme, blev næste morgen fundet død på kirkegården og blev jordet ved hendes side.
- I hullet ca. to meter fra træet står altid, også den tørreste sommer, en vædske – det skal være træets saft kaldt ”Vigges vand” eller ”junkerk Vigges tårer”, og den blev tillagt hellig og mirakuløs lægekraft. Mange patienter kom i 1800-tallet langsvejs fra for at vaske sig i ”kilden”. Så ofte to elskende ikke må få hinanden, græder træet, og der står mere vædske i hulningen.
- En version af sagnet siger, at jomfruen en nat blev tvunget til at stå brud, før daggry anræbte hun linden om hjælp og forsvandt ved dens rødder. Mange år senere fandt man dér knogler af en kvinde og mente nu, brudgommen dræbte hende, da hun ikke ville følge ham.³¹
- Kirketornen omtales 1711ff. ved Rinkenæs kirke.³²
 - Kongebøgen nævnt 1666 i Kongens Skovskifte, Bramdrup ved Kolding.³³
 - Kongebøgen i Sønderskov mellem skovridergården og Sdr. Landevej, Ulkebøl s.³⁴
 - Kongebøgen ved Vargårde, Hejls, *en af landets største og smukkeste bøgetræer*, blev stormfældet efteråret 1944, den 17 meter rette stamme blev anvendt til køl på en færøkkutter.³⁵
 - Kongebøgen i lille granskov øst for Røngård på Als med K. C. (Kong Christian) skåret af dansker under krigen 1848–50.³⁶
 - Kongebøgen, se Hertugindebøgen.
 - Konge- og Dronningebøgen eller Kongen og Dronningen, særlig smukke træer i Vonsbæk præstegårdsskov.³⁷
 - Kongeegen plantet 1935 på Jelsgårds mark vest for Haderslev i anledning af en kongerevue.³⁸
 - Kongeegen bag teglværket i Gram skov, fældet 1971.³⁹
 - Kongens Træ (pære) nævnes 1665 i en synsforretning fra den kgl. slotshave ved Koldinghus.⁴⁰

- Kongekastanien i Kegnæs præstegårdshave fra o. 1700, stormfældet 1943,⁴¹ sml. s.334.
- Krageegen i Stollig, Løjt s., gav navn til markstykke nævnt 1704.
- Kronegen i Skodsbølskoven, Egersund; de nederste tyve meter af stammen var helt ret og grenløs. Fældet o. 1970, stammen vejede 13 tons og solgtes for 12.000 kr.⁴²
- Kronegen, gammel kæmpeeg i Pamhule, Haderslev dam.⁴³
- Lenes Eg i Ketting, Als, brugt som stednavn 1666ff.⁴⁴
- Lådne Bøg, Låddenbøg i Nørreskoven på Als, mellem Rønbæk og voldstedet Hellevedgård – vranget træ med talrige småkviste på stammen. En jæger var kæreste med en af komtesserne på Augustenborg slot og skal efter hertugens ordre være henrettet her; i virkeligheden dræbtes han af et vådeskud 1. februar 1731.⁴⁵
- Oldefars Abild i Mintebjerg, Hørup s. på Als, omtalt 1770.⁴⁶
- Provstebøg i Hørup, nævnt 1690–1794 og tolket som Paternosterbøg.
- Præstebøg(ene) nævnt 1589 i kirkeregnskab og 1771 fra Pøl ved Nordborg.
- Præstenseg eller Troldegen, lille træ ved sti i Gram Storskov; en præst skal være ”hensat” i træet.⁴⁷
- Skodsbølegen ved Broager efter lokalt stednavn, var over 30 meter høj og 300–325 år gammel; væltet 27. december 1967.⁴⁸
- Skovrideregen ved skovridergården Egetofte i Sønderskov, Ulkebøl s.⁴⁹
- Slangefyrren i have ved Ladegård på Haderslevengen, efter den krogede vækst.⁵⁰
- Sværgeegene, Eds-Egene, Struensee-Egene – tre store træer i Augustenborg slotspark, under dem skal Griffenfeldts fjender, en hertug af Plön, en greve Ahlefeldt og greve Gyldenløve, have svoret at ville styrte hans regering; eller: her svor tre forsmåede prinsesser kanslerens undergang. Endnu en tradition sætter egne i forbindelse med Struensee og hans fald. Nu (1967) står kun ét stærkt hældende træ tilbage.⁵¹ Sml. Griffenfeldtegen.
- Troldegen i Stollig, Løjt s., nævnt i jordebog 1704, et markstykke opkaldtes efter det gamle træ (trod = fanden).
- Troldegen, stor gammel eg i Gram Storskov.⁵²
- Troldeg, se Præstenseg.
- Tykmave, stor enlig bøg i Gelballe skov ved Kolding med gevækst (kræftsvulst) om stammen en meter oppe, den skal skyldes en kanonkugle, der 1849 under slaget om skoven blev skudt ind i træet.⁵³
- Tyskergranerne i Stursbøl plantage, Oksenvad s., de første graner tyskerne plantede efter 1864.⁵⁴
- Æ hul Ask, meget stort og gammelt træ i Gram Storskov, forsvandt før 1927.⁵⁵

SYD FOR GRÆNSEN

- Adam og Eva, store graner ved kroen i Lindved skov, Flensborg amt.⁵⁶
- Augustabøgen, dobbeltbøg ved Lyksborg slot (1906), opkaldt efter overførsters kone.⁵⁷
- Bedstemoderen, det tykkeste træ blandt gamle bøge ved Neudorf, Kr. Plön (1906).
- Blomsterpotten, meget tykstammet bøg i Pöhl (1906).
- Brudeegen ved Husbygård vest for byen Slesvig. Alle brudepar fra Husby og Skovby skulle undervejs til eller fra St. Michaelis kirke gøre holdt ved træet og drikke et glas vin, ellers blev ægteskabet ikke lykkeligt. Eller: et brudepar blev her dræbt af lynet.⁵⁸
- Bøgedronningen i Rohlstorf, Kr. Segeberg (1906).
- Dronningebøgen ved vejen Rainsdorf-Preetz, Kr. Plön. Da vejen blev anlagt, skulle træet være fjernet, men en forbirejsende dronning ønskede det bevaret.

Trindholmbøgen, Stepping, måtte ikke fældes, da Anderupgård så ville brænde. Den faldt i et stormvejr ca. 1915 og fik da lov at ligge urørt i skogen. Malet da et storketræk havde sat sig til hvile i bøgens top. Trap Danmark. (Dansk Folkemindesamling).

- Ellens Bøg eller Brudebøgen i Siversted s., stort træ med tre stammer et stykke over jorden; pigen Ellen skal have begået selvmord ved træet før brylluppet med en mand hun ikke elskede.⁵⁹
- Galgeegen ved godset Salzau, Kr. Plön, med tyk vandret gren lidt over jorden.
- Girafbøgen ved Pinnsee, Mölln byskov ved Lauenborg (1906), ”benene” var to foroven sammengroede stammer, ”kroppen” en tyk skrå forbindelse og ”halsen” den lange grenløse stamme.
- Harpefyren i Handewitt ved Flensborg, efter det misdannede træs form (1906).
- Klopstockbøgen i Hörnkenbruch, Kr. Lauenborg. Fr. G. Klopstock (1724–1803) skal have skåret F. K. i stammen, da han besøgte greve Bernstorff.
- Klopstockegen i haven til Eckhof, Kr. Eckernförde; K. skal have digtet ved træet, når han var gæst hos von Neergaard.
- Klopstockklinden ved Christianskirken i Ottensen ved Altona, plantet 1758 på digterens første kones grav.
- Kongeegen nær kysten ved Wassersleben, Flensborg amt (1906), Frederik VI eller Christian VIII skal have spist frokost ved træet.
- Kongeegen ved Slotsdammen, Lyksborg (1906).
- Krydsnak, stor eg på Undevadkær i Angel, her stod i landsbyfællesskabets tid en lille skov, hvor man samledes til leg og løjer om denne eg.⁶⁰
- Priorindebøgen nær et kloster i Rönnerholz, Preetz (1909).
- Stiftsegen på fri plads ved den Blome’ske fattigstiftelse, Dänisch-Nienhof (1906).
- Sukkertoppen, rødbøg i Moltrup præstegårdsskov (1906) med meget regelmæssig krone, to sammenvoksede stammer dannede en vindueslignende åbning.
- Søstrene, sammengroet bøg og eg i Slesvig Dyrehave (1906).
- Valdemarsegen, også kaldet Ulveegen, i Husby ved Flensborg; der skal være holdt rettergang ved træet.

ÆBLE- OG PÆRESORTER

De cirka 750 lokale æble- og 150 pæresorter landet over er alle opstået ved spontan mutation, og modertræet blev oftest fundet tilfældigt. Fra Syd- og Sønderjylland foreligger oplysninger om følgende.⁶¹

- Alsingæble, Alsæble skal være kommet fra Als til Lyø.⁶²
- Alsisk Melonæble.
- Alsisk Voksæble fra Kær Hestehave.
- Ballegårdsæble fra gård i Hejls.

- Bodilsæble måske fra Haderslevengen; også kaldt Grønt Høstæble.⁶³
- Bødkeræble; 1) bødker Jens Madsen blev 1864 fordrevet af tyskerne fra Als og tog æblet med til Fjellebro,⁶⁴ 2) en bødker, der 1895 udvistes fra Slesvig, førte podekviste med til Als,⁶⁵ omdøbt til Danaæble.
- Dansk Eksportæble måske fra Viuf.
- Farbror Hanses Æble fra Als, navngivet af pomalogen C. Matthiesen efter bedstefaderens farbror, der tiltrak sorten o. 1800.
- Glibstrup Reinet fra Lunderskovengen.
- Grænseæble måske fra Ribeeengen.⁶⁶
- Gråsten, Gravenstener; sortens oprindelse har flere traditioner: 1) den blev fremelsket i greve Ahlefeldts orangeri på Gråsten slot o. 1700, podekvistene skal være hentet fra Savoien i Frankrig, hvor æblet blev dyrket fra o. 1600;⁶⁷ 2) kom 1698 eller 1699 som podekviste fra Italien til Gråsten og blev indtil 1722 kaldt ”grevens æble”, men da gartner Hans Peter Vothmann havde anlagt en planteskole i Sønderborg, omdøbte han sorten til Gråsten, thi nu fandtes der ikke mere en greve på slottet;⁶⁸ 3) i Gråsten slotshave stod et æbletræ hjembragt før 1736 fra Italien og kaldt Calville blanc; herfra tog man podekviste til formering, og Vothmann gav frugten navnet Gravensteneræble;⁶⁹ 4) på en rejse i Italien fandt greve Carl Ahlefeldt 1698 et usædvanlig godt æble og lod det indpode på stammer i Gråsten Dyrehave, hvorfra stiklinger 1714 kom til Vemmetofte, men sorten blev navnlig udbredt fra Vothmanns planteskole i Sønderborg;⁷⁰ 5) hjemført af greve Carl Ahlefeldt fra Holland;⁷¹ 6) ifølge professor Anton Pedersen drejer det sig om en dansk sort, da den først omtales i Danmark.⁷² Mange senere lokale varianter andre steder i landet. Æblet blev i sin tid eksporteret i hele skibsladninger til Rusland.⁷³
- Hejls Reinet fra Ballegårds have ved Hejls.
- Hoppesgårds Æble fra gård ved Hoppeshuse, station på den nedlagte Kolding Sydbane.
- Jens Thomsens Kærneæble fra Holsted på Ribeeengen o. 1820.
- Jordbæræble fra Kjær Mølle ved Hejlsminde.
- Kanelæble fra Ribeeengen.
- Karen Hansens Æble måske fra Hejsager ved Haderslev.
- Krapæble måske fra egnen syd for Kolding.
- Langæble fra Sundeved 1800-t.,⁷⁴ vist Nonnetit.
- Maren Nisses Æble fra Haderslevengen.⁷⁵
- Melonæble fremdraget af gartner A. D. Livoni i Sønderborg, antagelig mutant af Nonnetit.
- Mjangæble fra gdr. Jakob Jakobsens have i Mjang på Als, mutant fra Rød Høstkalvil.
- Netas Æble, også kaldt Rødt Sommeræble fra Bobøl, skal stamme fra Rendsborgengen.
- Niels Mortensens Æble fra Koldingengen, opkaldt efter ham, der gjorde opmærksom på sorten.
- P. Nygårds Æble blev fundet i hegn ved hans mark Nyholme ved Glejbjerg, Ribeeengen.
- Rinkenæsæble.⁷⁶
- Saksgårdsæble fra gårdens have i Ulkebøl Nørremark.
- Silles Æble fra Vollerup på Als, opkaldt efter ejerens mor, der var pomalogen Matthiesens barnepige og som vistnok lagde kærnen.
- Stribet Valse, modertræet stod o. 1700 i Nordby Fanø; frugten valseformet og rødtribet.
- Stødageræble fra gården Stødagers have ved Sønderborg.
- Ullerupæble fra byens præstegårdshave i Sundeved.
- Vinsur fra Als, mange gamle træer i Ulkebøl sogn.
- Voldæble fra Haderslevengen.⁷⁷
- Volmers stammer måske fra Ulkebøl.
- Volsk Krigsæble var kendt på Als 1784ff.
- Huholtpære fra landsbyen i Ulkebøl s.

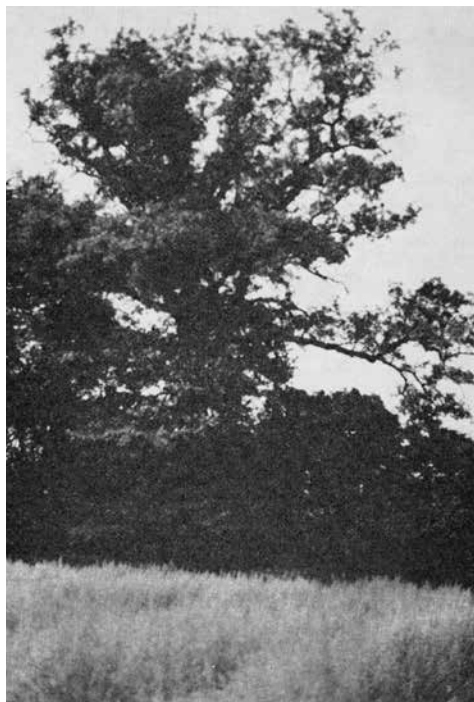
- Indkildes Pære opkaldt efter snedker Indkilde, Ulkebøl, i hvis have der stod et gammelt eksemplar af sorten.
- Jakobspære fra Ribeeegnen, også kaldt Sommerpære.
- Kleffeluner fra Als, navnets oprindelse ukendt.
- Krygers Pære fundet o. 1850 i Gundsømagle (Sjælland) var opkaldt efter H. A. Kryger, Bevtoft, og Ahlmannspære smst. o. 1820 efter den sønderjyske patriot N. Ahlmann.

BRANDTRÆER

I ældre tid skete det ikke sjældent, at man i et syn så en bygning eller hel by brænde, og denne "forbrand" mente man kunne overføres til et træ med besværgelser og/eller en svedet træprop slået ind i boret hul i stammen. Brandfaren var da afværget, så længe træet levede; blev det fældet, brød branden ud, men visnede det på naturlig vis, var ilden "bundet" for alle tider.⁷⁸ Det drejede sig navnlig om eg og ask. Skovridder Poul Lorenzen fortæller (1944):⁷⁹ *En ung mand på Als var for nogle år siden ude at cykle i et forrygende tordenvejr. Lynet slog ned i en gård, og flammer brød ud af taget, da en kvinde kom farende fra et hus i nærheden og råbte: "Jeg sagde det jo nok, de har hugget den store ask!"*

Denne overtro blev af en eller anden grund særlig udbredt i Nordslesvig og Sydslesvig, alene fra Als haves oplysninger om over 50 "brandtræer". Der er – som for pesttjørnens vedkommende – tale om en mærkværdig folkløristisk enklave, thi fra Ejderen sydpå og i det øvrige Europa er brandtrætroen næsten ukendt.

Et egetræ omtalt 1885 som brandtræ for den Aichelberske gård i Nordborg skal være det, der nu (1944) står i en gårdhave. En gammel tjørn ved Gammeldam var plantet i aske fra

Bag den gård, som Hans Duus jun. ejer i Fjelby på Sydals, står et brandtræ, et gammelt egetræ, ved en markvej. Hos Marie og Hans Duus sen., som afstod ejendommen for nogle år siden til sønnen, hænger et maleri fra 19'erne hvor P. Sandkamm-Møller, Augustenborg, har gengivet gården of brandtræet. Foto: Inger Bjørn Svensson 1979.

den Aichelberske gård og ejergårdens ild sat i træet, men gården brændte, længe før det gik ud.⁸⁰ Branden for en ejendom i Holm var hensat i to store linde, som blev fjernet 1925.⁸¹ Gammel eg på langdyssen Klingsten øst for Brandsbøl skov blev 1933 officielt fredet som ejergårdens brandtræ, og en gammel hvidtjørn på mark nord for Lavensby var ejergårdens brandtræ, den faldt o. 1920.⁸²

En gårdbrand i Mjels var hensat i tjørnebusk på marken; gik en tjørn ved stien til Havnbjerg kirke ud, skulle præstegården, møllen eller kirken brænde.⁸³ Stor bøg på toften

Busk og dysse hvor der er sat brand, Asserballe. Forpagter Jakobsen, Verteminde, fortalte fotografen, at det havde været som stendysser, og der stod hyld, på den anden sida endte agren, og de vilde nok have jævnet, men da de havde den første hyld afvejen slog lynet ned og afbrændte stalden, så dik den anden lov at blive stående, og det mærkeligste er at så længe de har kjendt den bliver den ved samme størrelse. Gengivet: H. Ussing »Det gamle Als«, 1926. (Dansk Folkeminde-samling).

”Tolanghøj” i Havnbjerg sogn er en gårds brandtræ.⁸⁴ Ved det første hus i Hundsløv på vejen fra Nyled stod eller står et træ med ”dagsat” ild for huset. En olding havde sat ild for gården Rolst’s brand ind i Als’ største hvidtjørn på mark i Lunden; så længe den stod urørt og gik i arv, ville gården bestå. Samme tjørn skal have været brandtræ for byerne Brandsbøl og Lunden; den havde fem stammer, og hver rummede en gårds brand. Omblæst 12. februar 1894.⁸⁵

Meget stor og gammel ask ved Vindebroen i Hjortspring rummede gårdens brand; man fældede træet 1917, og samme år brændte den store lade.⁸⁶ Et gammelt brandtræ ved og for Bjerggården i Himmark faldt i slutningen af 1800-tallet.⁸⁷

Når det store træ ved Dyndved bygade fældes, brænder alle gadens gårde og huse (1926).⁸⁸ Et stort træ ved gård i Stolbro var dens brandtræ, man fældede det alligevel, og gården brændte ikke.⁸⁹ En elm, brandtræ for gårde eller en del af Elstrup, faldt af ælde og blev ryddet omkring 1920.⁹⁰ Stor poppel ved

indkørslen til gård i Ertebjerg rummer gårdens brand.⁹¹ Guderup præstegårds brandtræ, en meget stor og gammel eg ved indkørslen, blev stormfældet i begyndelsen af 1805, og samme år brændte gården.

Ildebrand, sygdom og anden ulykke blev sat i gammelt pæretre ved gård i Egen; tre gårde lige i nærheden brændte, men denne gård blev ikke antændt, og mange troede, det skyldtes træet. Ilden for flere af sognets ejendomme, ulykke og sygdom var hensat i en række elme eller den eneste eg ved kirken. Under et tordenvejr foråret 1909 splintredes en stor gren på egen, kort efter (pinsedag) brændte en lade og smedie som følge af lynnedslag. Da træet faldt oktober 1948, skabte det i mange hjem bekymring for konsekvenserne – samme dag brændte da også en gård i Ejlstrupskov og lille pige omkom; det var, sagde man, ikke sket, hvis træet havde stået uskadt. Ved opskæringen fandtes flere svedne træpropper i stammen. 1962 måtte en elm fældes, og igen blev man bange for, hvad der kunne ske. Tæt ved byen boede en ”klog” kone, som erklærede, at

Brandtræ ved bygaden i Dyngved, Egen, Peter Christiansen, Dyngved: Når træet i forgrunden bliver fældet brænder gaden. Gengivet: H. Ussing »Det gamle Als«, 1926. (Dansk Folkemindesamling).

træet og hun ville dø samtidig. Den dag træet faldt, døde hun ved et slagtilfælde, godt 90 år gammel.⁹²

Gården Vertemines brand er hensat i stor ask ved landevejen, en hyld ved stendysse på marken "Trekobbel" øst for gården eller et af tre gamle træer; det største faldt for en vinterstorm, og gamle folk sagde, nu ville gården brænde – sommeren efter slog lynet ned og den østre lade brændte. Gammel ask ved gård i Asserballe gik ud o. 1930, og gården brændte.⁹³

Padholm ville brænde, hvis man fældede en stor ask i gårdens aftægtshave. Ild og skade for en gård i Helleved er sat i den store eg Paraplyen mellem Helleved og Hundslev; kappes eller fældes træet, kommer ulykke over ejerens familie, og gården brænder. Omkring 1920 blev nogle grene hugget af, få dage efter dræbtes ejerens datter ved en ulykke.⁹⁴ I Notmark blev en gårds brand primo 1700-tallet sat hen i gammel pil ind mod Fryndesholm; træet faldt 1818, og kort efter brændte gården.

Brandtræet for en del af Sebbelev stod i "Krogshjørnet"; kort efter fældningen o. 1890 brændte det første hus, senere resten af kvarteret ved træet undtagen ét hus.⁹⁵ Marknavnet Brend Eg i Ketting er nævnt 1690 og har vel været et brandtræ. Ryddes en stor eg eller en tjørnebusk ved vejen mellem Ketting- og

Asserballeskov, skal en gård brænde tjørnen væltede ved et jordskred o. 1935. Tre pile i markskel ved Møllevejen mellem Bro og Blæsborg mølle var brandtræ for nogle gårde i Bro. De to træer faldt af ælde, det tredje blev fældet vinteren 1920–21, og 2. november 1921 brændte et hus og to gårde i Bro, det ene sted omkom konen.⁹⁶ En gammel lind på Gammelgårds gårdsplads blev allerede i 1700-tallet udpeget som brandtræet og siden belagt med svære jernbånd omkring stammen. Vinteren 1833 lod en ny forpagter trods advarsler træet fælde, et par uger efter (3. april) brændte laden og stalden med flere hundrede kreaturer. Nu satte man gårdens ild i en gammel eg på voldstedet øst for. I en anden optegnelse henføres beretningen til gården Vertemine.⁹⁷

Et hus ved Augustenborg slot begyndte at brænde, og ilden blev sat hen i et træ ved palæet, hvilket véd ingen længere. Palæets brandtræ, et gammelt kirsebærtræ på plænen foran, blev holdt sammen med jernbånd, det samme gjaldt et vældigt morbærtræ, som var slottets brandtræ.⁹⁸ Hovedgårdens brand blev sat i en eg, hele Augustenborgs i en kæmpemæssig ask i slotsparken, som faldt for orkan 11. december 1891.⁹⁹

Meget stor pil på Rævehøj i Ulkebo sogn tjente som sømærke for skibsfarten på

I Løjt Skovby står på sydsiden af vejen til Høgebjerg en ældgammel eg, vistnok den ældste i sognet. Den ene af de to Tielsgårds brand var hensat i dette træ – den er nu næsten forsvundet; den anden Tielsgård er væk.

Stammen er hul – det har den været i langt over hundrede år – og to-tre mennesker kan få plads derinde. Foto: Jes Holdt, Genner (Historiske Samlinger.)

Augustenborg fjord, men var også brandtræ for et hus. Den blev ryddet 1909, efter at huset var blevet brudt ned.¹⁰⁰ Stengårds brandtræ, en ældgammel hvidtjørn nord for møllen, blev ryddet o. 1905. Ved ejerskifte følger en formaning om at værne gården Bagmoses brandtræ, en gammel eg.

Store sten i rundkreds støttede rødderne af en meget stor tjørn på høj ved Degnegården i Hårup, gårdens (eller skolens) brandtræ. Det faldt af ælde o. 1870, kort efter brændte gården.¹⁰¹ Ved et hus i Hørup stod 1934 en birk, der ikke måtte fældes, for så ville det brænde.¹⁰²

Om en hvidtjørn ved stendysse øst for Tandslet blev sagt, at når den faldt, skulle ejersens gård brænde. Både dysse og træ blev ryddet 1922, men gården står uskadt (1943).¹⁰³

En gammel pil på voldstedet Store Elholm måtte ikke beskadiges, så brændte gården. Foråret 1925 begyndte man at kappe træet, men ejeren kom til og standsede arbejdet.¹⁰⁴ Mellem to gårde i Tandsryd stod en gammel eg, den ene gårds brandtræ. Det blev fældet 1942, og man fandt ved opskæringen flere indsatte røgsværtede træpropper.

En stor tjørn på mark nord for Sarup var ejergårdens brandtræ, aske på dige i Sarup for gård i sognet, eg ved og for Thielsgård i Skovby.¹⁰⁵ Omtrent 1750 blev Skovbys ildebrand sat hen i havetræ ved byen, ifølge en anden meddelel skete det o. 1840.¹⁰⁶ En gammel ask med hensat brand ved gård i Skovballe havde ca. 1920 flere øksehug i stammen,

formentlig opgav man at fælde træet. Det blev 1848–50 brugt som ”skampæl” for de soldater, der havde forset sig og blev bundet til det.¹⁰⁷

Der var boret ildebrand i en lind ved gård i Als sønderherred, en nysgerrig bonde trak træproppen ud, og der fløj en gnist fra hullet, som antændte laden, og hele gården nedbrændte. På Broager var Gammelgabs brandtræ en ask på marken, en ny ejer lod det fælde, og året efter brændte den tidligere ejers nye hus.¹⁰⁸

Ved en gård i Snogbæk stod i 1941 en gammel kristtjørn, der ikke måtte fældes, for så brændte gården. 1936 visnede toppen, og lynild forårsagede en mindre brand i laden; vinteren 1939 gik træet helt ud, og avlsbygningerne brændte. I et stort pæretræ på marken ”Pæretræslykke” nord for Sandbjerg var indsat branden for Sandbjerglykke smedie, et andet gammelt træ rummede Skeldegårds brand og var ved fældningen 1942 forlængst visnet. I den ene af to elme ved indkørslen til Sandbjerggård er stuehusets brand hensat; omtrent 1870 påtænkte man at fælde den, men ingen turde

Kolstruplinden. Lindtræet, der står lige uden for den gamle hovedbygning, som er den sidste rest af Jacob Michelsens gård i Kolstrup, Åbenrå, og hvor søstrene Karen og Anne-Helene Michelsen bor, er et brandtræ.

Træet er med på en akvarel af gården fra 1829 og var allerede da et stort træ.

Søstrenes oldemor havde en speciel fornøjelse af træet, idet hun havde mange bistader stående under brandtræet. Lindeblomsthonningen betød meget for den daglige husholdningsøkonomi.

Foto: Inger Bjørn Svensson, 1979.

slippe ilden løs. Skovfogedgårdens brandtræ er en af to ege på Troldhøj; både høj og træ er fredet under Nationalmuseet.

Dybbøl præstegårds brandtræer er (var) ti asketræer i byen eller to ege i ”Paradis”marken; man begyndte at hugge i det ene træ, men samme dag gik ild i gårdens mødding, og arbejdet blev indstillet. Præstegården brændte 1923, men træerne fik lov at stå.¹⁰⁹ Der var sat

gårdbrand hen i en af de to store kristtjørn på høj ved gården på Dybbøl mark; marts 1864 slog en granat gennem trægruppen og brækkede flere grene, kort efter rantes gården af en brandgranat og nedbrændte. En gammel hyld i en have i Dybbøl blev o. 1975 fredet som brandtræ.¹¹⁰ Dybbøl mølles forbrand var sat hen i ældgammel taks i nærheden, den blev fældet 1936, men møllen brændte allerede 28. maj 1935.

Der har stået et brandtræ ved og for Lindegård i Bådsager, et stort pæretræ ved hus i Sønderborg.

Et gammelt træ ved Sønderborg Ladegårds dam rummede ilden for den østlige længe, det blev fældet, og kort efter (18. august 1895) brændte laderne.¹¹¹ En meget gammel ask ved slottet rummede dets brand, den faldt under stormflodskatastrofen 1872.

Kegnæs præstegårds brand var sat hen i ”Danmarks største kastanietræ” i haven, stammen blev holdt sammen med jernbånd og væltede under storm i begyndelsen af 1943, jnf. Kongekastanien s. 325. Et brandtræ for en gård i Kegnæs faldt 1926, uden at gården brændte.¹¹²

En eg var brandtræ for gården Buskmose i Rinkenæs s.,¹¹³ en sølvpoppe ved og for gård i Hokkerup samt hus i Holbøl, sidstnævnte blev trods naboers advarsel fældet o. 1905, og tre dage senere brændte huset.

1875 ville en ny ejer fælde gammel ask ved Avnsbølgård, men blev gjort opmærksom på overtroen og lod den stå; en anden ejer fældede træet 1910, stuehuset nedbrændte 1917 og man talte om, det nok ikke var sket, hvis træet havde levet.

En gammel og nu ryddet tjørn på Torsløkkehøj øst for gården Torsløkke på Avnbøl mark var gårdens brandtræ og måske identisk med en brandtjørn i og for en gård i Ullerup sogn. En forgældet ejer fældede den for at få gården til at brænde, det lykkedes ikke, men da en ny ejer af en gård i sognet 1909 lod dennes brandtræ fælde, brændte hans gård kort efter.¹¹⁴

I Felsted stod som brandtræ en ca. 700-årig eg, der gav frøplanter til Skamlingsbankens beplantning; nedfaldne grene måtte ikke anvendes som brændsel, de skulle rådne væk.¹¹⁵ En gårds forbrand var sat i gammelt træ i Tingforte, Sdr. Hostrup.¹¹⁶

Da en stor poppel i Løjt sogn faldt for storm, brændte ejerens gård; man mente, det var fordi branden var sat hen i træet. Når en gammel bøg ved Runde Mølle forsvinder, skal møllen brænde; da en anden bøg ved nærliggende gård blæste om, brændte gården. En ondskabsfuld mand satte ild til nogle enlige træer på Nygård mark, fældes et af dem brænder ejerens gård.

Store ege var brandtræer for Skadegård ved Fasbro,¹¹⁷ flere gårdes ild (bl.a. Kjær's) sat hen i nu forsvundet bøgetræ ved vejen vest for Skovby skole, en gårds brand i gammel hul ask i Skebjerg; den blev fældet 1856, og laden brændte. Som brandtræer blev udpeget en hul eg i Løjt Kirkeby og ældgammel eg ved Styr-tom i Barsmark, det fældede træ viste sig at indeholde trænagler i borehuller.

Brand for en gård i Løjt Kirkeby var sat hen i gammel ask, under storm faldt en del af træet, resten brugte man som brændsel – og kort efter brændte gården. Ved Vesterballe var bydelens brand hensat i en ask, hele Nørregades i ask nord for byen; en mand begyndte at hugge i træet og fortalte, der slog "gloende ild" ud af det; gadens beboere betalte ham for at lade det stå og købte det til sidst (1810). Affaldne grene skulle omhyggelig samles og begraves. Træet blev stormfældet 1855, kort efter brændte en gård, og det meste af Nørregade er siden brandhærgen.¹¹⁸

En meget stor poppel stod som brandtræ ved og for Bedsted by, men blev alligevel ryddet (før 1890), og 1893 fjernede man brandtræerne, en række gråpoper, ved og for gård i Helleved sogn.¹¹⁹

Om den eg, læge Grauer 1851 plantede i Åbenrå (se s. 322), blev sagt, at hans hus bygget

Brandtræ ved Trostes gård, Notmark. Træ der også er farligt? Der er så hult, at aftægtsfolkene gemte deres korn i stammen under verdenskrigen. (Dansk Folkemindesamling).

1769–70 ville brænde, hvis træet gik ud eller man fældede det.

Så længe en gammel hylt stod ved gård i Aventoft, kunne gården ikke brænde.¹²⁰ Et brandtræ ved gård i Bajstrup er fældet, og gården brændt, brandtræet for en gård i Stotelund blev omtrent 1890 holdt sammen med jernlænker.¹²¹ Der er sat ild hen i to ege ved huse i Havsted; den ene blev fældet uden at der skete noget, den anden fredes.¹²²

Tre gårdes forbrand var sat i et træ i Søvang, Højst sogn, man lod det stå, da gården blev flyttet ud af byen;¹²³ visnede stor elm ved gård i Søvang, skulle den brænde; træet er forsvundet, men gården er ikke brændt.¹²⁴

En vældig eg var brandtræ for en gård i Abild, en stor ask ved præstegården for byens vestlige del,¹²⁵ Fårgårdens forbrand hensat i

gruppe ege ved mergelgrav syd for gården, Nr. Løgum sogn.¹²⁶ Gammel tjørn var brandtræ for gård i Forballum, Mjolden sogn, og når et brandtræ midt på gårdsplads (eller have) i Mjolden blev ”synet” fra øst, skulle gården brænde.¹²⁷

Et hus i Bønderby brændte, hvis man fældede en hestekastanie ved det, et brandtræ nævnes ved og for Schackenborg.¹²⁸

Gårdbrand i Gånsager var sat hen i stor ask og Roager kros i ukendt træ ved kroen.¹²⁹ Et brandtræ (eg) i Åbølling blev ombygget passet. Den vestlige del af Arnums ”forbrand” sidder i stor elm midt i byen. Så længe en tjørn levede på det gamle voldsted ”Nørrevold” fra borgen Ørnsholm i Arrild sogn, skulle Rugbjerggård ikke kunne brænde. Man gik om sommeren og vandede træet, men 1912 gik det ud, og juni samme år brændte gården.¹³⁰ Sommeren 1935 visnede brandtræet for en gård i Pughøj, Toftlund sogn, og gården er siden brændt efter lynnedslag. Ved gården Musvang skal der have stået et brandtræ, et andet ved Løbækgård er fældet.¹³¹

En tornebusk på Taterkroens mark ved Lunden i Gram sogn måtte ikke ryddes; den som gjorde det, ville komme galt af sted, og kroen brænde. Busken blev alligevel fjernet – og kroen brændte.¹³² To ege vest for Gram er brandtræer for hele byen. Så længe der stod to bøge ved vejen fra Gram til Fole, skulle Gram gård ikke brænde; hegnet blev ryddet, men ikke træerne.¹³³ I Fole var en gårds brand sat hen i et træ; man begyndte at hugge nogle grene af det, og gården brændte.

Lintrup præstegårds brandtræ står (1925) i nærheden.¹³⁴ I Ø. Lindet sogn er Hovgårdens brand sat i en gammel pil på en mark 2–3 km borte,¹³⁵ og der står (1948) et brandtræ i Gabøl,¹³⁶ tjørn på mark ved Simmersted med ild for en af byens gårde, en anden tjørn ved og for gård i Lilholt, Skrydstrup s.¹³⁷ Man begyndte at hugge i stammen på en eg tæt ved Røddinggård, og straks røg det fra

bygningerne; træet faldt o. 1880 og lå til det rådne.¹³⁸

Eg i have i Mølby var brandtræ for en del af byen.¹³⁹ Når en ask ved Sommersted kirke blev fældet, skulle det halve af byen eller den nærliggende herregård Refsø brænde; tilsvarende er overleveret om et træ i Refsø skov.¹⁴⁰ Hvis Kongebøgen eller Trindholmbøgen ved Anderupgård i Stepping sogn blev fældet, brændte gården. Faldt for storm omtrent 1915 og lå længe urørt i skoven.¹⁴¹ Et gammelt brandtræ (eg) stod til omtrent 1915 på gårdsplads i Sillerup; da ejeren havde fældet det, antændtes gården af gnister fra hestesko.¹⁴²

Om Gamle Knuds Træ ved Øsby præstegård blev sagt, at så længe asken levede, kunne gården ikke brænde. ”Gamle Knud” pastor Knud Bramsen (d. 1625) har måske plantet træet, og man mente, han spøjte i præstegården. Træet blev fældet, da en præst tog sin afsked, og det gav anledning til megen uvilje i sognet.¹⁴³ Årø ville blive brandhærget, om man fældede tre store træer midt på en mark. Under 2. verdenskrig gjorde tyskerne det, få måneder efter brændte ni af øens ejendomme.¹⁴⁴

En eg over for sprøjtehuset i Halk var 1934 ejerens brandtræ, et af de store egetræer (uvist hvilket) ved gård i Grarup (1924),¹⁴⁵ Starup præstegårds brand sad i en hvidtjørn.¹⁴⁶ I Hjartbro blev en gård set i forbrand og ilden sat ind i træ i nærheden; det blev ryddet 1840, da ny gård opførtes.¹⁴⁷

Fældes et træ på mark ved Sjulundgård i Vejstrup sogn, skal gården brænde eller slægten Ravn uddø. Hejls præstegårds brandtræ stod (1936) på fortovet, ifølge sagnet satte pastor Bendix Cramer omtrent 1740 gårdens brand ind i træet. Dalhavegård i Åstrup blev brandværget af stort gammelt træ ved gavlen.¹⁴⁸

Et par gamle fyrrer ved Mølholm nord for Vejen var gårdens brandtræer og derfor fredet, skønt de stod meget ubejlignet; ny ejer fældede dem, og kort efter brændte gården.¹⁴⁹ Ved Vejen var gårdbrand sat i ask, og ejeren følte

Fjelbyegen. Ægteparret Andrea og Jørgen Hansen har et brandtræ stående ved alfar vej. Det står i et skel mellem deres marker, træets særlige egenskaber gælder vistnok nærmest hele Fjelby.

For resten tror de ikke selv rigtig på det store egetræs værn mod brand i en ejendom.

Brandtræet står ved Vibøgevejen, og det er Lysabild, der ses i baggrunden. Foto: Inger Bjørn Svensson 1979.

sig så sikker, at han satte brandforsikringen ned.¹⁵⁰

En poppelallé ved Brørupgård må ikke fældes, da gården ellers brænder (1928). Herregården Estrups brand var sat i et træ i nærheden, efter fældningen brændte gården 1909.¹⁵¹

Et træ (uvist hvilket) i haven til Elisabetlyst ved Gelballe er gårdens brandtræ,¹⁵² et andet stod ved og for Nagbølgård, der brændte 1909 uagtet ingen havde skadet træet.¹⁵³ Et brandtræ i Skanderup Nørgårds have blev fældet omtrent 1910, kort efter fængede gnister fra

et lokomobil, og den ene længe nedbrændte. En ny ejer lod Doroteasmindes brandtræ (pil) fælde, få dage efter (2. juli 1913) brændte laden og kostalden.¹⁵⁴

En ask i Egtved bystævne var et brandtræ, ligeså en meget stor ved Stensgård i Højen¹⁵⁵ og Rønhøjgård, da sidstnævnte blev fældet – vistnok 1906 – brændte gården,¹⁵⁶ asketræ mellem to gårde i Hejls faldt i storm foråret 1934, et par måneder senere brændte Hejlsgård.¹⁵⁷ Om en eg ved Ravnsminde hed det, at forsvandt den, skulle også gården forsvinde. 1908–09 faldt nogle store grene ned, og kort efter brændte to længer, man afstivede nu brandtræet med stænger og jernbånd.¹⁵⁸

På de i alt 143 syd- og sønderjyske lokaliteter er de 27 brandtræer ege, 25 ask, 18 ”tjørn”, 7 poppel, 6 bøg, 6 pil, 5 elm, 3 lind, 3 pære, 3 hylde, 2 kristtjørne og 1 kirsebær, morbær, birk, taks og fyr. Andre 36 er ikke botanisk identificeret. Syd for grænsen kendes 36 eksemplarer, heraf 14 tjørne og 12 ege.

Den tætte forekomst viser, at brandtræovertroen må have spillet en stor rolle i en tid, hvor de sidste rester af naturdyrkelse og magi endnu levede, og kun de færreste havde brandforsikret. Til overtroen bidrog sikkert den erfaring, at visse træer (bl.a. eg) oftere rammes af lyn.¹⁷¹ Et stort eller højt træ nær bygningerne virkede altså som en slags lynafleder. I ikke færre end 42 tilfælde (over 30 pct.!) blev overtroen ”bekræftet” for så vidt som gården eller huset faktisk brændte efter at brandtræet var fjernet.

ULYKKES- ELLER VÆRNETRÆER

Medens brandtræet har en præcist formuleret funktion, blev mere generelt ulykke af enhver art knyttet til en anden gruppe fredlyste træers vækst.

SYD FOR GRÆNSEN

<i>Art</i>	<i>Lokalitet</i>	<i>Brandtræ for</i>
Bøg (el. eg) tjørne to træer eg eg fire ege	Sigum, Grumtoft s. Døbestenen ved Helligbækken St. Solt s. ¹⁶¹	gården Freienwill ¹⁵⁹ Popholt og Smedeby ¹⁶⁰
bøg	ml. Svakketorp og Rabøl i kvadrat ved kirkesti ml. Tolk og Grumby	Gammelgård i Tolkskovby ejendommen Rokrog Grumbygård
bøg tjørn eg lind lind	ml. Klapholt og Oksenbæk bakke ved Sankelmark ¹⁶² ved Lyshøj gårdsplads i Nordballe ¹⁶³ Sterup Kirkeby	fældet 1872, derefter gård brand ved lynedslag Klapholt; fældet 1840-t.
tjørn	nord for Brodersbymark	de kun den nøgne stub stod tilbage, brændte to ejendomme da man ville fjerne nogle grene, begyndte det at brænde i byen
eg eg træ el	jordvolden Gammeltoft, Brodersby Ulsnæs kirkes klokketårn ¹⁶⁴	Årup i Strukstrup fældet o. 1880, siden er gården brændt to gange ¹⁶⁵
tjørn	Egebjerg	gl. hus; ejer begyndte at fælde den for at få huset til at brænde, det lykkedes ikke, men året efter brændte hans nye hus gården Bondesbøl, fældet o. 1890 byen Tolk
tjørn tre tjørne tjørn tjørn eg	Havetoft s. nord for Sdr. Farensted eng tilhørende præstegården kæmpehøj i Højentofte høj på Klostermarken, Fysing	fældet o. 1915, mange spejdede da mod Kalleby kirke, som skulle vende sig, idet træet faldt Bjerndrup ¹⁶⁶ gården Kompagni, ryddet o. 1900, kort efter brændte gården gård i Torsballe ¹⁶⁷ Esmark ¹⁶⁸ gården Pøjker, træet blev ofte ramt af lyn Munk Volstrup gård
to tjørne tjørn	jordlodden ”Totorn”, Fjolde s. Markær Vesterskov mark	nabogården ¹⁶⁹ gården Roest hus fjernet 1860–70 Løstrup ¹⁷⁰ Isted skovkro
eg eg eg tjørn tjørn	eng ved vejen mod Jaruplund jordlodden Bundsdam ved Skæggerød ved gård i Havrup	
eg seks popler el. Lind poppel træ tjørn tjørn	Klapskovhede Vedelspang ved Tingholt	

På adskillige kæmpehøje eller åben mark står en enlig hvidtjørn, man var bange for at fælde, thi da ville ske en stor ulykke, og den ramte navnlig husdyrene. Når højen blev sløjfet, skånede man derfor tjørnen (sml. pest-tjørne). Løjt sogn havde flere gamle tjørne, som de gamle nærrede stor respekt for.¹⁷²

En klog kone havde sat uheld for en gård i Nordborg under barken på gammel hyld, og den måtte derfor ikke beskadiges. Der var sat ulykke i et piletræ ved hus i Ketting, ejeren ville engang save nogle grene af, men faldt ned og brækkede et ben. Så ofte man fjernede en gren på et mispeltræ ved Nykirke præstegård, døde en af beboerne.¹⁷³ Ulykkestræet Paraplyen på Als er omtalt.

Et stort gammelt ”værnetræ” med gårdens skæbne står eller stod i Vejstrup syd for Kolding, ved gavl til Lyksgård i Sjølund, ved gård i Vejstrup skov og ved Olufskær.

Der blev flere gange plantet lind, hvor der skete en ulykke ved Møgeltønder, men træet ville ikke gro.

Ved vejen Erfde-Eckel står (1940) tre bøge; der er sat ulykke i hvert træ, da en orkan havde væltet det ene, blev en mand dræbt, ingen tør derfor fælde de to andre.¹⁷⁴ Klog kone manede varslet ulykke ind i Ulykkestræet på mark i Oksager, ryddes det, går varslet i opfyldelse (1939).¹⁷⁵ Den som beskadigede eller ryddede en stor udgået tjørn øst for Isted skovkær og pil på lille kæmpehøj ved Julskov, ville få den ulykke, der var sat ind i træet.¹⁷⁶ I Tesdorf var en gårds skæbne betinget af, om en buksbom levede.

passerede gennem en naturgroet åbning (et hul) i det. Man opsøgte et træ, som fra roden havde to stammer, der længere oppe forenedes, eller på hvilket en gren var bøjet ind imod og groet sammen med stammen. I mangel af et hultræ flækkede man træet; lægtes det efter kuren, blev patienten rask. Et sådant træ måtte ikke fældes, så længe han levede; den, der gjorde det, fik sygdommen.

Hultræerne blev benyttet indtil ca. 1900, navnlig på Sjælland. *Gennem egens symbolske fødselsåbning fødtes den syge til ny sundhed* (Martin A. Hansen).¹⁷⁷

Folk kom langvejs fra til den forlængst ryddede Tvillingbøg i Søgård skov og førte deres rakis-syge børn gennem den tvedelte stamme; kuren varede otte dage.¹⁷⁸ Der var sat gift i en fredet eg i Hostrupskov, og det var farligt at tage den mindste kvist fra træet. Nogle ege i Verst skov blev flækket, børn med brok trukket igennem, hvorefter man bandt en terpentinvædet klud om stammen. Aske fældet i Taps s. 1898–99 havde en sort stribe tværs gennem stammen, man mente fordi børn var trukket gennem de spaltede ungræer. På en eg i Ø. Lindet s. fandt man ofte skjorter og andet tøj fra børn, der for epilepsi var ført gennem det kløvede træ; børn turde ikke komme det for nær.

En af de store popler ved Damholm gadekær blev kaldt Koldentræet, fordi sygdommen (malaria) engang var sat hen i det.¹⁷⁹ En mand fældede 1909 et stort æbletræ på Bistoftmark i St. Solt s. og blev siden meget plaget af gigten, som sad i træet.¹⁸⁰

HULTRÆER

Ikke kun ild og ulykke, også sygdom mente man kunne overføres til et træ, enten direkte med besværgelser eller når patienten nøgen

ANDEN OVERTRO

Det spøjte ved nogle enlige hvidtjørn på marken Tielslyk i Løjt s., o. 1850 gravede man efter en skat ved træet.

Djævlbøgen eler Troldbøgen ("æ trolds bøg") hed et kæmpemæssigt træ i Sottrup Storskov, fældet 1846-47; i nærheden stod bøgen Troldens Oldemor. En spillemand havde forskrevet sig til fanden mod i ti år ikke at nævne hans navn. Han overtrådte aftalen og måtte følge den onde gennem skoven, men begyndte at spille; trolden dansede vildere og vildere ind i et krat, der groede sammen til det knudrede og furede træ.¹⁸¹

Om Troldenes Eg ved gården Troldborg i Ketting hed det, at fanden drev sit spil omkring det store træ. Præsten i Hørup måtte engang skyndsomt forlade kirken og køre til Ketting for at frelse provst R. With, som her sloges med trolden.¹⁸² Ved egen Paraplyen (se s. 332) var set et hovedløst føl.

Man kunne ikke rydde en forhekset tjørn på Nisolageren i Rens, Burkal sogn, kreaturer, som åd bladene, blev syge og døde.¹⁸³

En vanskabt bøg ved Gram slot blev om natten til feltherren Hans Schacks hest, selv var han manet i en anden bøg ved åen, man kunne se hans figur i stammens mos.

Der var set spøgelse til hest, alle med blikket rettet mod en forkrøblet tjørn ved vejen fra Herreslev til Søndermose. Man plantede en eg det sted på Eskris kirkegård, hvor ganganger blev nedmanet, træet levede endnu 1938.¹⁸⁴

Djævelens Eg (æ dywels eg) ved vejen forbi Kolkgårdene i Havestoft sogn skal være plantet af djævelen, man har set ham sidde i træet; der er sket mange færdselsulykker ved det, og de vredne grene synes at gribe efter de vejfarende.¹⁸⁵ Fanden holdt til i et egetræ, som (1942) står ved Kirkevejen fra Damholm mod Havetoft.

På et træ i Bredsted sogn fandtes en knude, der lignede et menneskehoved; man mente det viste, at en myrdet kræmmer lå begravet i nærheden. Af en myrdet hyrdepiges grav på Medelby kirkegård groede en hyld med grene som fingre på et menneske (= morderens). Ryddet omtrent 1930.¹⁸⁶

PESTTJØRNE

Det har været en speciel dansk skik at plante tjørn over fællesgrave for pestofre.

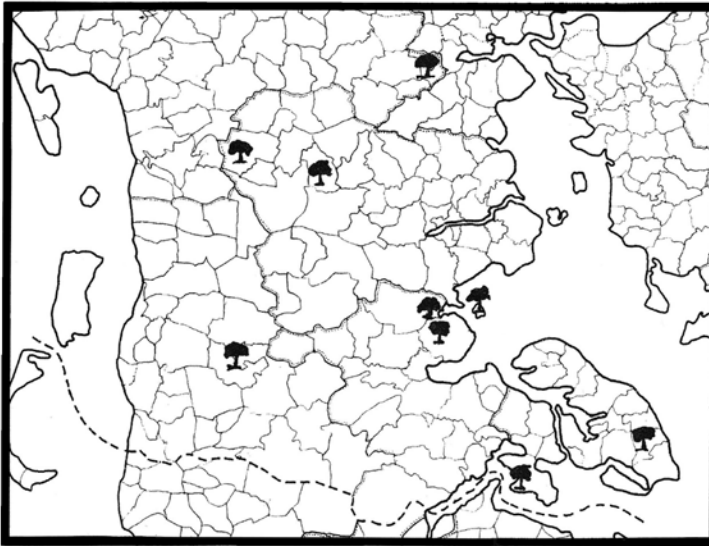
Omkring i sogne som St. og Ll. Solt, Oversø, Havetoft og Siversted (Slesvig) ses hist og her ensomme tjørne vokse ikke alene i et skel, men også inde på marken; disse tjørne ryddes eller fældes ikke. Der fortælles, at hvor den ensomme tjørn vokser, begravdes i sin tid mennesker og dyr, som var døde af pesten. Når jorden var kastet til, plantedes tjørne, som skulle være et værn mod, at ingen dyr rodede, inden mennesker gravede i eller pløjede den jord.¹⁸⁷

Bensamlere har siden gennemsoget de sydjyske pestkuler og eksporteret knoglerne til England, men ikke sjældent greb egnens folk ind og krævede det standset af frygt for smitte.¹⁸⁸

Tjørnene, der i nyere tid kaldes pesttjørn, stammer næppe – som ofte hævdes – fra "den sorte døds" tid (1300-t.). Det er tænkeligt, at de af storm eller mennesker blev "sat på roden", d.v.s. med rodsrud fik ny livskraft, eller at man flere gange har udskiftet tjørnen. Men der er snarere tale om tjørne plantet over kuler med pestdøde kreaturer under de store veterinære epidemier i 1700-tallet. Ældre forestillinger om disse tabutræer levede imidlertid videre: det bragte ulykke og sygdom at fjerne disse tjørne.

Ifølge sagnet dræbte pesten hele Als' befolkning på nær én kone. Hun klatrede hver aften med en lygte op i et højt æbletræ (eller hængte lygten i det) som livstegn, og deraf skal landsbyen Lysabild (1245ff.) have fået sit navn.¹⁸⁹ Det fortælles også, at kun to mennesker var tilbage, en mod nord og en mod syd, sidstnævnte krøb op i en abild og fik øje på et lys nordpå.¹⁹⁰

Pesttjørnen på en høj øst for Ertebjerg på Als – egnens højeste punkt (55 m) – præger landskabet og bruges som sømærke; under

Pesttjørnernes fordeling i Nordslesvig.

den skal pestdøde være jordet. Træet står på en 15 m lang og 4 m bred jordforhøjning med enkelte sten – rester af en langdysse fra yngre stenalder. Overtroen værnedet tjørnen til den blev fredet 1953. I den er sat forbrand for Ertebjerggård.¹⁹¹

Brunsnæstjørnen på højdedraget (på Broager) ud mod Flensborg fjord har også tjent som sømærke og skal ifølge en overlevering være plantet i Erik af Pommers regeringstid (1412–39), efter en anden over pestdøde dyr.¹⁹²

Pestdøde fra et strandet skib blev på Barsø begravet i løkken ”Kragtborn” og tjørne sat omkring stedet. I løkken ”Tretborn” nær Kirkeby skal have stået tre tjørne over en pestgrav; man så lys ved dem før der kom lig til Barsø.

Ved Genner bugts inderste vig står på engen Majhøj en ældgammel hvidtjørn, hvor ofrene for ”den sorte død” skal være begravet. Stammen er spaltet og holdes sammen af jernbånd med navnet J. Bruhn; han lod i 1850’erne tjørnen indhegne og frede. Den står på ”Pestgraven”, en 35 m lang og 2 m høj kampestenssætning.¹⁹³

Der skød tjørne frem, hvor pestdøde kreaturer lå begravet, således en meget stor ved

vejen mellem Løgumkloster og vandmøllen; fældet 1965 i forbindelse med en vejomlægning. *Noget er der om det. Kommer man til Slesvigs østkyst, så har man dér fuldt og fast pointeret, at hvidtjørn stammede fra kvægpestens dage (1937).*¹⁹⁴

Tre tjørne har ved Buskløkke på Ø. Lindet mark stået om en ”Trolldøj”, som man mente var begravelsesplads i pestens tid. Her blev set trolldøj, ingen turde om aftenen gå forbi eller røre ved tjørnene. 1659 døde i Sdr. Hygum sogn 504 mennesker af pest, de blev lagt i store fællesgrave og en hvidtjørn plantet over dem som advarsel om ikke at nærme sig stedet.¹⁹⁵

En kristtjørnlund ved Seest Skov gård på Koldingegnen mener man er plantet over pestdøde husdyr, i virkeligheden er det en gravplads fra yngre jernalder. I nærheden blev fundet menneskeknogler. Fredet 1941, to år efter endnu et par store og smukke eksemplarer i skoven ”Mosen”, Ulkebøl s.¹⁹⁶

Nogle forkrøblede ege på lille bakke ved den gamle oksevej mellem Isted Skovkro og Lyrskovhede skal være plantet over pestdøde, som gik igen.¹⁹⁷

HISTORISKE TRÆER

Landets første præst eller biskop skal ligge begravet under et træ ved Hedeby kirkes kor.¹⁹⁸

Ketting kirkebog har 14. december 1663 et notat om en fattig kvinde, der blev fundet død i et hult træ ved Gammelgård.¹⁹⁹ Hun havde ligesom en ung pige ved Bramdrup skjult sig for de svenske soldater, men kunne ikke ved egen hjælp komme ud af den hule eg og omkom. Under Napoleonskrigen skjulte syv kosakker sig i en hul eg i skov ved Tørning, mens fjenden gennemsøgte skoven.²⁰⁰

En dansk dobbeltpost skal under krigen 1848–50 have skjult geværene ved Brudeegen ved Slesvig og flygtede, da prøjserne nærmede sig, en deling fangne slesvig-holstenske soldater have skudt geværene tomme mod en bøg i Kluesris ved Flensborg efter slaget ved Bov 9. april 1848. Sml. bøgen Tykmave.

Der skal ligge en skat gemt under et træ i Trindhalt skov, en mængde guld være fundet under gammel eg midt i Gram borggård og en skat under lindetræ i Hoptrup præstegårdshave, men ingen af gårdens vinduer kunne holdes lukkede, før den atter var gravet ned.²⁰¹

SPÅDOMME

Når et træ gror frem på Darum enge og er blevet meget stort, kommer den danske konge og binder sin hest til det.²⁰² Om en gammel hylt ved Agerskov kirkegårds nordre side blev sagt, at nåede den op til taget, skulle en dansk konge binde sin hest ved træet, og der kom en stor krig; når den bøjer grenene ind ad vinduerne, visner det, men følges af et rønnetræ, og til det binder soldater deres heste. To gange er hyllden fældet og atter groet frem, tredje gang binder kongen sin hest til den.²⁰³ 1919 var træet blevet så højt – man kan se, det har måttet kæmpe

Gabølegen. Midt i Gabøl står et stort egetræ. Det er et brandtræ, og de »gamle gabeler« trør stadig på træets beskyttende evner. Træet tilhører Svend og Kristine Søbæk Sørensen, som købte det og ejendommen af Ludvig østergaard i 1945. Gården er siden ombygget – det kan man se af et maleri af hus og træ fra 1925 – og egen har også ændret sig. Der var knap hundrede år siden en hulhed i stammen, hvor to børn kunne gemme sig, har en gammel mand fortalt, men siden er træet groet sammen, dog ikke bedre, end at en stor gren faldt ned for fem år siden. Det medførte nu ikke, at noget brændte.

Kristine Søbæk tror ikke rigtig på træets gode egenskaber, og hun ville gerne have egen væk – den tager megen sol fra stuerne, men Svend Søbæk vil ikke være med til at fælde det gamle, smukke træ, og han lytter måske også lidt til de »gamle gabeler«. Og da ægteparret yderligere har kaldt gården »Egegården« bliver resultatet nok, at træet, der pynter meget i gadebilledet, får lov til at blive stående. Foto: Inger Bjørn Svensson,

1979.

sig frem.²⁰⁴ Det blæste om 1935, skød igen frem fra roden og blev 1957 plantet om. Christian X har et par gange været ved hylden, men kom ikke ridende, så man venter stadig på, at spådommen skal gå i opfyldelse.²⁰⁵ Det samme er sagt om hyld ved Sdr. Løgum kirke, Christian IX skulle engang binde sin hest til den, men det skete ikke; grønnen hylden for tredje gang efter en omhugning, kommer kongen eller Holger Danske og et vældigt slag begynder; træet er et sejrstræ.²⁰⁶

Sagnmotivet genfindes syd for grænsen. Om en hyld der (1945) gror ud af kirkemuren i Nortorf og aldrig kan ryddes, skal dronning Margrethe have spået, at der vil udbryde krig og et slag stå nær byen, når træet er så højt, at en hest kan bindes til det. Så hurtigt kommer en hvid konge med sin hær nordfra, at folk, der arbejder på markerne, næppe får tid til at skjule sig bag møgbunkerne. Han binder sin hvide hest til stammen, sejrer i det store slag og bliver herre over hele verden, som i lang tid får fred. Omtrent 1810 var hylden så høj, at den nåede kirkens tag, 1813 kom fjenden virkelig til Nortorf, og man troede, at nu gik spådommen i opfyldelse – især da den danske konge havde hvidt hår. Fjenden huggede træet ned, men det skød atter frem.²⁰⁷

Når en hyld ved Hoddeby kirke er så stor, at en hest kan bindes til den, skal en tysk konge med visse arm her møde den danske konge, og begge binder deres hest til hylden; de slutter fred og Slesvig-Holsten vender hjem til Danmark.²⁰⁸

Magnus og hans mænd kommer engang ridende over Lyrskov hede, og det er trange tider i Danmark, men endnu (1945) gror en gammel hyld ved hær- og oksevejen, og så længe den lever, kan de befri landet af fjendens hånd; under træet sover Magnus og hans mænd, men de vågner til død, når Danmark er i nød.²⁰⁹

På Nr. Brarup kirkegård stod et hyldestræ, engang var det så stort, at en dansk konge, der kom ridende, kunne binde sin hest til det, men

hesten åd bladene og det sygnede hen; træet skal gro videre og hændelsen gentage sig.

En vældig lind ved Süderheistede visnede efter Ditmarskens erobring 1559, men engang skal en skade udruge fem unger i træet, det grønnen igen og Ditmarsken vinder friheden tilbage.

For mange år siden fik en mand det syn, at en tjørn groede op ved Stolker Stejsvej nær Isted sø, og ryttere og soldater kom ud af den; tjørnen skal engang vokse frem, men endnu er det ikke sket. Der bryder en frygtelig krig løs, men i den største nød kommer fra tjørnen en hvidklædt kvinde, på en hvid hest rider hun foran landets hær og driver fjenden bort; eller: engang går der ild i en tjørn ved Isted sø, og den brænder helt ned, der sker dog først, når hele verden hærger af krig og et stort rige går til grunde.²¹⁰

BYTRÆ, HERALDIK

En ask var ting- eller bytræet i Egtved (sml. brandtræ s. 338) og Gesing.²¹¹

Skads herreds segl, kendt fra 1556, havde et grønt lindetræ på gylden bund, 1903 overførtes det i blå felt og med et anker ved roden til Esbjerg købstads våben,²¹² og 1966 til Tjæreborg kommunes våben (træet skal hentyde til et gammelt matros"råd" for søsyge: læg dig under et lindetræ (?: gå i land) og 1968 til Bryndums kommunevåben (to egeblade). Egetræet i Agerskov kommunevåben fra 1959 står for karakteristiske egebevoksninger, tre egetræer i Ulkebøls 1962 hentyder til kommunens "brudgoms kobler" (s. 323).

EFTERSLET

En halv snes gamle skovfyrrer i Gram slotspark (fældet 1937) blev regnet for Danmarks største

og ældste og var rester af en allé vistnok plantet o. 1750.²¹³ En meget stor, over tre meter høj fritstående buksbom i have i Asbo leverede mange brude- og gravkranse (1893);²¹⁴ efter genforeningen blev fra Sundeved sendt store mængder kristtjørn til juleudsmykning i København.²¹⁵ En meget gammel taks omtales 1928 i Sdr. Sejerslev nord for Højer.²¹⁶

Årene 1750–1817 blev løvspringsdatoen skåret i barken på stor gammel bøg i Augustenborg (med tidligste løvspring på Als), siden noteret til 1847; tidligst indtraf det 12. april 1815 og senest 24. maj 1804.²¹⁷

FORKORTELSER

DFS = Dansk Folkemindesamling (med kappel- og topografir.), København.

DS = *Danmarks Stednavne*, København.

ETK = Tang Kristensen, E., 1892–1901, ny række 1928–39, *Danske Sagn*, Aarhus & København.

Heering = Heering, W., 1906, *Bäume und Wälder Schleswig-Holsteins*, Kiel.

Raben = Raben, J., 1923, *Folkesagn fra Als og Sundeved*, Sønderborg.

SM = *Sønderjysk Månedsskrift*.

Trap = Trap, Jens Peter, ÅR, *Danmark*, København.

Ussing = Ussing, Henrik, 1926, *Det gamle Als*, København.

KILDEHENVISNINGER

- 1 E. Rostrups notater 1866–78 (Landbohøjskolen).
- 2 *Flensborg Avis*, 25/7 1958.
- 3 Heering, s. 19, 24, 157, 172; *Flensborg Avis*, 16/4 1909; *Illustr. Familie-Journal*, 1858, nr. 4.

- 4 *Flensborg Avis*, 7/9 1950.
- 5 *SM* 14, 1937–38, s. 120, 127, 127.
- 6 *Dansk Børneblad* 8, 1935, s. 573–76.
- 7 Heering, s. 18, 25.
- 8 *SM* 11, 1934, s. 185.
- 9 *SM* 31, 1951, s. 177.
- 10 *Vejde Amts Folkeblad*, 29/4 1941.
- 11 *SM*, 1972, s. 333.
- 12 *SM* 23, 1947, s. 174; Ussing, s. 139.
- 13 DFS 1906/43: 3336.
- 14 Trap 4.9, 1930, s. 406; Tang Kristensen, E., 1893, *Gamle folkes fortællinger om det jyske Almue* 5, Kolding, nr. 47; Lorenzen, Poul, 1944, *Egen og Ronnen i dansk Folketro*, København, s. 39f.; *Skoven*, 1974, s. 193.
- 15 *DS* 6, s. 493; Trap 10.3, 1967, s. 974.
- 16 Heering, s. 180; Trap 10.3, 1967, s. 1135.
- 17 Egen optegnelse 1972.
- 18 *Vejde Amts Årbøger*, 1927, s. 90; *Nationaltidende*, 26/4 1954; *Dansk Naturfredning*, 1939–40, s. 32.
- 19 Trap 10.3, 1967, s. 957.
- 20 *DS* 6, s. 237, 239, 243.
- 21 *Fra Ribe Amt* 10, 1940–43, s. 341.
- 22 *DS* 4, s. 632 (optegn. 1939).
- 23 *SM* 11, 1934–35, s. 185 og 19, 1943, s. 60.
- 24 Trap 10.3, 1967, s. 957.
- 25 *Fra Als og Sundeved* 4, 1931, s. 44.
- 26 *Die Heimat* 15, 1905, s. 122; *Heimatblätter für den Kreis Sonderburg* 1, 1914, s. 165; *Berlingske Tid.*, 2/10 1950; Trap 10.3, 1967, s. 1135.
- 27 *DS* 6, s. 492, 494; Trap 10.3, 1967, s. 974.
- 28 Trap 4.9, 1930, s. 552; *Heimatblätter* [note 25], s. 166.
- 29 *DS* 6, s. 495; Trap 10.3, 1967, s. 957.
- 30 *DS* 4, s. 172.
- 31 ETK 3, s. 376 og ny rk. 4, s. 80f.; Schmidt, Aug. F., 1926, *Danmarks Helligkilder*, København, s. 157; *Udvalgte sønderj. Folkesagn*, 1919, ved F. Ohrt, København, s. 60f.; *SM* 17, 1941, s. 193–208; *Landet*, 1943, nr. 37.
- 32 *DS* 6, s. 517.

- 33 *Vejle Amts Årbøger*, 1950, s. 74.
- 34 *Fra Als og Sundeved* 15, 1939, s. 6.
- 35 *Skovbrugstidende* 30, 1944, s. 135.
- 36 Heering, s. 22–24, jnf. s. 172.
- 37 Heering, s. 181; Trap 4.
- 38 Egen optegn. (1969).
- 39 *DS* 4, 1939, s. 633; *Berl. Tid.*, 30/6 1971.
- 40 *Gartner-Tidende* 28, 1912, s. 190.
- 41 *Skovbrugstidende* 29, 1943, s. 50.
- 42 *Samvirke*, 1966, nr. 13; *Jyllands-Posten*, 6/9 1972.
- 43 Trap 4.9, 1930, s. 102, 601.
- 44 *DS* 7, s. 213, 269, 426.
- 45 *Fra Als og Sundeved* 6, 1932, s. 64f.; *SM* 9, 1932–33, s. 169f.
- 46 *DS* 7, s. 229; *Sønderjydske Aarbøger*, 1927, s. 196: Oldemors Abild (æblesort).
- 47 *DS* 4, s. 634 (1939).
- 48 *Jyllands-Posten*, 30/7 1976.
- 49 Trap 4.9, 1930, s. 601.
- 50 Heering, s. 99, 177, 181.
- 51 Heering, s. 27; *Heimatblätter* [note 25], s. 166 og 4, ÅR, s. 150; Trap 10.3, 1967, s. 1135.
- 52 Lange, Axel & Seeberg, Chr., 1927, *Nogle sønderjydske Planter, deres Navne og Stilling i Folkeloren*, Tønder, s. 34; DFS 1906/23: 3061.
- 53 *Fra Ribe Amt* 6, 1923, s. 13; Schmidt, Aug. F., 1926–28, *Skanderup Sogn*, København, s. 30f.
- 54 *DS* 4, 1938, s. 373.
- 55 Lange & Seeberg [note 51], s. 29.
- 56 DFS 1906/23: 3275.
- 57 Heering, s. 25–28, 91, 99, 149, 159, 163–66, 169, 181f.
- 58 Vaupell, Chr., 1863, *De danske Skove*, København, s. 144; DFS 1906/23: 3345 (optegn. 1940 og 1944); Heering, s. 50.
- 59 DFS 1906/23: 3284 (1939).
- 60 DFS 1906/46: 3296.
- 61 De fleste data stammer fra Matthiesen, C., 1913 og 1924, *Dansk Frugt* 1 och 3, København.
- 62 Lange, Axel, 1932, *Fynske Plantenavne og Folkeminder om Planter*, Odense, s. 121; *Fyns Tid.*, 11/3 1945.
- 63 *Danmarks Frugtav*, 1925, ved A. Pedersen, København, s. 115, 402f.
- 64 *Ny Dag*, 13/10 1950.
- 65 *Gartner-Tid.* 56, 1940, s. 153.
- 66 Matthiesen [note 60] 3, s. 63; *Danmarks Frugtav* [note 63], s. 375, 401.
- 67 *Heimatblätter* [note 25] 3, 1921, s. 141f.; *SM* 40, 1954, s. 47.
- 68 *Dansk Havetidende* 39, 1887, s. 35f.; Matthiesen [note 60] 1, s. 115–117.
- 69 *Oeconomiske Annaler* 2, 1805, s. 48f.
- 70 *Dansk Børneblad* 15, 1941–42, s. 729f.; *Gartner-Tid.* 76, 1960, s. 258f.
- 71 *Berl. Tid.*, 23/11 1949.
- 72 Pedersen, Anton, 1942 og 1955, *Danmarks Frugtsorter* 1, København, s. 345.
- 73 *Gartner-Tid.* 76, 1960, s. 258f.
- 74 Feilberg, H. F., 1886–1914, *Ordbog over jyske Almuesmål* 2, København, s. 382.
- 75 Matthiesen [note 60] 1, s. 243; *SM* 4, 1927, s. 195.
- 76 *Dansk Frugtav*, 1944, s. 273.
- 77 *Sønderj. Aarbøger*, 1927, s. 195.
- 78 DFS 1906/31d: 2326 (Nørup s.).
- 79 Lorenzen [note 13], s. 47.
- 80 *SM* 20, 1944, s. 33, 35f. og 23, 1947, s. 191.
- 81 *SM* 19, 1943, s. 59ff., 99.
- 82 *SM* 23, 1947, s. 157, 192.
- 83 Heering, s. 18; *Danske Studier*, 1909, s. 162; Ussing, s. 157.
- 84 *SM* 11, 1934–35, s. 25, 28, 35 og 19, 1943, s. 64.
- 85 Heering, s. 18; *Hejmdal*, 22/5 1894 og 3/8 1928; *SM* 8, 1931/32, s. 158 og 19, 1943, s. 64f.
- 86 *SM* 23, 1947, s. 156–58, 191, 193f.
- 87 *Danske Studier*, 1909, s. 66, 161; *SM* 19, 1943, s. 63, 68 og 23, 1947, s. 191.
- 88 Ussing, s. 215, 218.
- 89 Raben, s. 34; *SM* 19, 1943, s. 63.
- 90 *Fra Als og Sundeved* 6, 1932, s. 110; DFS 1906/31d: 3261; *SM* 19, 1943, s. 63 og 23, 1947, s. 157.
- 91 *SM* 8, 1931–32, s. 158 og 19, 1943, s. 66; gl. ask ved gård i Ertebjerg gik ud 1947, men var

- brandtræet og blev ikke ryddet! *SM* 23, 1947, s. 158 og 20, 1944, s. 34.
- 92 Ussing, s. 218; *SM* 19, 1943, s. 63 og 28, 1952, s. 62–64.
- 93 Raben, s. 66; Ussing, s. 220f.; *SM* 19, 1943, s. 61f., 68.
- 94 DFS 1906/24: 3259; *SM* 19, 1943, s. 62.
- 95 *Hejmdal og Flensborg Avis*, 30/7 1912; *SM* 19, 1943, s. 61.
- 96 *Hejmdal*, 3/11 1921; Ussing, s. 217.
- 97 *SM* 8, 1931–32, s. 159, 19, 1943, s. 61 og 23, 1947, s. 69f.; Schmidt, Aug. F., 1951, *Fra Als*, Sønderborg, s. 66.
- 98 *Heimatblätter* [note 25], s. 167f.; Raben, s. 18; *SM*, 19, 1943, s. 60.
- 99 Heering, s. 18; Ussing, s. 216; *SM* 14, 1943, s. 60 og 23, 1947, s. 190; Raben, s. 18.
- 100 *SM* 19, 1943, s. 60 og 20, 1944, s. 33–37.
- 101 Raben, s. 60, 75; Ussing, s. 217; *SM* 19, 1943, s. 66, 68.
- 102 *Heimatblätter* [note 25], s. 37; *SM* 19, 1943, s. 66; Ussing, s. 217.
- 103 Heering, s. 18; Ussing, s. 220; *SM* 19, 1943, s. 67.
- 104 *SM* 8, 1931–32, s. 15 og 19, 1943, s. 67.
- 105 Ries, J. H., 1916, *Sagn, Overtro og gamle Fortællinger fra Løjt Sogn*, Aabenraa, s. 113f.; *SM* 11, 1934–35, s. 25f., 28.
- 106 *Danske Studier*, 1909, s. 162; Ussing, s. 220; *SM* 19, 1943, s. 67.
- 107 *SM* 8, 1931–32, s. 15 og 19, 1943, s. 67f.
- 108 *Skattegraveren* 8, 1885, Kolding, s. 13.
- 109 *SM* 8, 1931–32, s. 158 og 20, 1944, s. 36.
- 110 Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser, svar på spørgeliste nr. 20, 1955, 12130/4.
- 111 *SM* 8, 1931–32, s. 158 og 19, 1943, s. 59; *Fra Als og Sundeved* 10, 1935, s. 86.
- 112 Raben, s. 75; *Danske Studier*, 1909, s. 161; Ussing, s. 220.
- 113 Heering, s. 18, 179.
- 114 *SM* 11, 1934–35, s. 25f., 67, 201 og 20, 1944, s. 37.
- 115 Müllenhof, K. V., 1845, *Sagen, Märchen und Lieder der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg*, Kiel, s. 570; DFS 1906/23: 3224.
- 116 ETK ny rk. 2, s. 231f., 234, 460, 463f. og 4, s. 118, 338.
- 117 ETK ny rk. 2, s. 462f.; *SM* 11, 1934–35, s. 25; Ries [note 102], s. 112f.
- 118 DFS 1906/31d: 3211; *SM* 11, 1934–35, s. 26f.
- 119 DFS 1906/31d: 3201, 3202.
- 120 *SM* 9, 1932–33, s. 64, 94.
- 121 *SM* 14, 1937–38, s. 48.
- 122 *SM* 10, 1933–34, s. 174.
- 123 *SM* 13, 1936–37, s. 132f.
- 124 *SM* 5, 1928, s. 61, 69.
- 125 *SM* 5, 1928, s. 69f. og 12, 1935–36, s. 235.
- 126 DFS 1906/23: 3116 (1947).
- 127 DFS 1906/31d: 3114; *SM* 11, 1935–36, s. 201.
- 128 DFS 1906/31d: 3102.
- 129 DFS 1906/23: 3084.
- 130 ETK ny rk. 2, s. 462; DFS 1906/31d: 3081; *SM* 5, 1928, s. 70.
- 131 *SM* 12, 1935–36, s. 248; DFS 1906/31d: 3071.
- 132 DFS 1906/31d: 3061.
- 133 ETK 2, s. 252 og 4, s. 107, 573, 576–78.
- 134 Pilegaard, H. & Schmidt, Aug. F., 1925, *Fra Lintrup Sogn*, Aabenraa, s. 54.
- 135 *SM* 26, 1950, s. 156.
- 136 Werner, Sigvart, 1948, *Danske Skove og Træer*, København, s. 151.
- 137 Tang Kristensen, E., 1871–97, *Jydske Folkeminder* 8, København, nr. 643, sml. ETK 1, s. 552; *SM* 8, 1931–32, s. 167.
- 138 ETK ny rk. 2, s. 461; Marcussen, A. J., 1912, *Rødding Sogn*, Dannevirke, s. 58f.
- 139 DFS 1932/5: 3042, fældet.
- 140 ETK 2, s. 550–52; *SM* 2, 1926, s. 176.
- 141 DFS 1906/31d: 3037.
- 142 Heering, s. 18, 181.
- 143 *Skattegraveren* 3, 1885, Kolding, s. 222, jnf. *SM* 9, 1932–33, s. 16.
- 144 DFS 1906/23: 3016.
- 145 *Danske Studier*, 1928, s. 60f.

- 146 Ibid.; DFS 1906/23: 3014.
- 147 *Skattegraveren* 2, 1884, Kolding, nr. 468.
- 148 *Vejde Amts Årbøger*, 1936, s. 251–53.
- 149 DFS 1930/5: 2688.
- 150 *Skattegraveren* 2, 1884, Kolding, s. 204f.
- 151 DFS 1906/31d: 2682.
- 152 *Fra Ribe Amt* 6, 1923, s. 14; Schmidt [note 52].
- 153 *Fra Ribe Amt* 6, 1923, s. 25; *Danske Studier*, 1928, s. 61.
- 154 *Kolding Folkeblad*, 10/6 1912; *Fra Ribe Amt* 6, 1923, s. 19; Schmidt [note 52], s. 35f.
- 155 DFS 1906/31d: 2344 og 1930/5: 2341.
- 156 DFS 1906/23: 2398.
- 157 DFS 1906/31d: 2394; *SM* 12 (1935–36), 176.
- 158 *Vejde Amts Årbøger*, 1936, s. 251–53; Petersen, Jens A., 1933, *Fra de otte Sogne. Bidrag til Tyrstrup Herreds Historie*, Kolding, s. 50f.
- 159 *SM* 14, 1937–38, s. 38, 118–23, 129.
- 160 DFS 1906/23: 3284 (1938).
- 161 *SM* 15, 1938–39, s. 79, 124f.
- 162 DFS 1906/ 23: 3281; *SM* 15, 1938–39, s. 79.
- 163 DFS 1906/23: 3296 (1939).
- 164 *SM* 16, 1939–40, s. 67, 101, 107.
- 165 DFS 1906/23: 3338.
- 166 DFS 1906/23: 3371 (1939); *SM* 16, 1939–40, s. 350.
- 167 *SM* 18, 1942, s. 222–24.
- 168 *Die Heimat* 6, ÅR, XV; Heering, s. 18; *SM* 14, 1937–38, s. 123.
- 169 *SM* 17, 1941, s. 218, 231.
- 170 *Die Heimat* 5, ÅR, s. 17; Müllenhof [note 112], s. 540.
- 171 Bekræftet af kgl. skovbetjentes indberetning til Rentekammeret: Hornemann, J. W., 1837, *Forsøg til en dansk oekonomisk Plantelære* 2, København, s. 283f.
- 172 *Hejmdal*, 4/12 1942.
- 173 DFS 1906/23: 3303 (1937); *SM* 14, 1937–38, s. 118f., 124.
- 174 DFS 1906/23: 3363.
- 175 DFS 1906/23: 3297.
- 176 DFS 1906/23: 3281, 3345 (1944).
- 177 Hansen, Martin A., 1952, *Orm og Tyr*, Lund, s. 19f. jnf. *Danske Studier*, 1932, s. 33ff.; Thiele, J. M., 1860, *Danmarks Folkesagn* 3. *Den danske Almues overtroiske Meninger*, København, s. 111.
- 178 *Hejmdal*, 16/10 1929; DFS 1906/ 23: 3222.
- 179 *SM* 14, 1937, s. 124; DFS 1906/23: 3335.
- 180 DFS 1906/23: 3285 (1942).
- 181 ETK 1, s. 379f.; Rasmussen, Hans, 1898, *Sønderjydske Sagn og gamle Fortællinger*, Odense, s. 36–39; *Fyns Tidende*, 5/1 1955.
- 182 Ussing, s. 207; *SM* 21, 1945, s. 87.
- 183 DFS 1906/23: 3135.
- 184 *SM* 16, 1939–40, s. 90, 18, 1942, s. 229 og 21, 1945, s. 199.
- 185 DFS 1906/23: 3335 (1940).
- 186 DFS 1906/23: 3141; *Der Schleswiger*, 18/8 1931.
- 187 DFS 1906/ 28: 3287 (1945).
- 188 *Fra Ribe Amt*, 1938, s. 34f.
- 189 *Heimatblätter* [note 25], s. 171; Ussing, s. 239f.; ETK ny rk. 4, s. 431; forstavelen Lys- hentyder dog snarere til blomsterfarven, bebyggelsen kan være opkaldt efter en gruppe skovabild.
- 190 Raben, s. 71; DFS 1906/24: 3252.
- 191 Heering, s. 180; Ussing, s. 217; Raben, s. 64; *SM* 19, 1943, s. 67; *Jydske Tidende*, 27/11 1949; *Jyllands-Posten*, 6/3 1953.
- 192 *Jyllands-Posten*, 10/8 1976.
- 193 DFS 1906/23: 3111 (1908); *SM* 11, 1934–35, s. 28f.; *Hejmdal*, 4/12 1942; Ries [note 102], s. 16; *Sprogforeningens Almanak*, 1941, s. 66.
- 194 DFS 1906/23: 3117; egen optegn. 1966.
- 195 *Sønderjyden*, 20/7 1955.
- 196 *Naturen og Mennesket* 11, 1894, s. 426; *Dansk Naturfredning*, 1940–41, s. 81, 1941–42, s. 114 og 1943–44, s. 87.
- 197 *SM* 16, 1939–40, s. 90, 18, 1942–43, s. 229 og 21, 1945, s. 199.
- 198 *Jyllands-Posten*, 9/1 1958.
- 199 *Fra Als og Sundeved* 2, 1928, s. 43.
- 200 DFS 1906/23: 3045 (optegn. 1921).

- 201 Grundtvig, Svend, 1861, *Gamle danske Minder i Folkemunde* 3, København, s. 150; ETK ny rk. 4, s. 109f.; DFS 1906/23: 3012 (1941).
- 202 Uhrskov, Anders, 1923, *Sagn og Tro*, København, s. 183.
- 203 ETK 3, s. 375f.
- 204 *Udvalgte* [note 31], s. 86; *Vestlollands Avis*, 12/8 1947.
- 205 *Dannevirke*, 15/10 1959.
- 206 *Sydslesvig* 1, 1933, s. 161.
- 207 Müllenhof [note 112], s. 378–80.
- 208 DFS 1906/23: 3353.
- 209 DFS 1906/23: 3345.
- 210 *SM* 21, 1945, s. 209f.
- 211 Schmidt [note 52], s. 123, 128.
- 212 Petersen, Henry, 1897, *Danske adelige Sigiller*, København, s. 52; Thiset, A., 1894, *Om danske By- og Herredsvaaben*, København, s. 60, sml. *Fra Ribe Amt* 4, 1915–18, s. 44 (før 1400).
- 213 Lange og Seeberg [note 51], s. 31; *Dansk Naturfredning*, 1937–38, s. 59, 61.
- 214 *Flora og Fauna*, 1893, s. 40.
- 215 NEU [note 107] 13408.
- 216 *Havekunst* 9, 1928, s. 13–17.
- 217 *Den oeconomiske Correspondent* 4, 1820, s. 292; Heering, s. 180 (1847); *Sønderjydske Aarbøger*, 1929, s. 107.

TROLDSMØR

MYKOLOGISK

Troldsmørsvampen, *Fuligo septica*, hører til slimsvampene og forekommer på råddent træ og skovbundens mos, den var forhen hyppig på fugtig garverbark i drivbede. Den danner uregelmæssige, flade, lysegule til rødlig, glinsende slimmasser med fløde- eller smøragtig konsistens, der stivner til en hvælvet kage med lysebrun bark indeholdende talrige mørke sporer.

Som *troldsmør* benævnes i folkelig synonymik også bævvresvampen *Tremella mesenterica*, hvis brede og tykke, lyse- til orangegule, geléagtige, uregelmæssigt foldet-bugtede og -lappede frugtlegemer efter regn svulmer meget op, hvorefter de hurtigt svinder

Trollsmör. Foto: Börge Pettersson.

ind og får en hornlignende konsistens, samt skumsvampen, *Mucilago spongiosa*, hvis håndstore, hvide, skumlignende slimmasser findes på våde enge, endvidere *Exidia recina* med i fugtigt vejr bløde, ravgule frugtlegemer og *Exidia glandulosa* med først askegrå, siden sorte, uregelmæssige frugtlegemer, og algen *Nostoc commune*, som på fugtige lokaliteter danner grønlig eller (oftest) brunlige, slimede og geléagtige masser, der efter regn bulner stærkt ud.

DIABOLSK HERKOMST

Den pludselige, uventede tilsynekomst og smørlignende farve og beskaffenhed gav anledning til megen folketro i forbindelse med trolde, hekse og andre diabolske væsener.

Svensksprogede Finland: trolde drev deres spil med kreaturerne og lavede *trollsmör* på fugtige steder i gammelt tømmer, det groede endda i selve stalden;

den luft, som er så fordærvet, at denne svamp kan udvikle sig, er vel nok til at indvirke skadeligt på både mælk og smør, det er derfor ønskeligt, at man forsøger at tilvejebringe mere ventilation og lys i stalden, så ville

*Bjäran diar kon (t.v.)
och spyr sedan upp
mjölken åt häxan och
djävulen (nedan).
Medeltida kalkmålning
i Söderby Karl kyrka i
Uppland. Foto: Börge
Pettersson.*

troldene helt sikkert flygte deres vej, bange for lyset som de er (1889); bjäran er et overnaturligt dyr, de gule slimklatter, *bjärasmör*, dets ekskrementer, opkastning eller spyt¹ er så giftigt, at berører man det vil man langsomt rådne væk.²

Norge: troldkatten stjæler fra naboerne mælk eller fløde til heksen og kan fylde sig så meget, at den på tilbagevejen må brække sig, klatterne ligger om sommeren i græsset og kaldes *trolkattsmør*, *-spy*, *-kling*, *-lort*, *trollkjerringsmør*, *trollsmør*, *tusselort*;³ de små gule kager på gamle stubbe er mælk, som flyvende hekse Sankthansnat har kastet op.⁴

Sverige: *trollsmör* nævnes 1683 i en retsag om troldom i Dalarne; mælkeharen stjæler mælk, ost og smør og undertiden så meget, at den efterlader det som opkastning eller ekskrementer på veje, i køkkenhaver og ved husene, det kaldes *trollsmör, puksår, -dilar, -lort* (puke = djævel, troldvæsen), på svensk-progede øer ved Estland og i sv. Kurland *trulskid, hexspott*.⁵

Estland: puuk er et menneske forvandlet til en hund, kat eller slange, der suger mælk af køerne og siden efterlader en stor bunke hvide, indvendig gule ekskrementer, den udsugede ko giver ikke mere smør.⁶

Danmark: før heksene Sankthansaften red til Bloksbjerg på en ovnrage, gned de den med heksesmør frembragt af en sort hanes kam (sml. nedenfor); de kærnedede smør i Troms kirke, om morgenen fandt man i græs eller toppen af havreneg deres hvidgule, tunge og uspiselige smør, som de tabte på hjemvejen, *det lignede stivnet kalvesuppe* og kunne bruges som modtrolddom, når man ikke fik smør af mælken, sml. nedenfor (Nostoc) (Jylland).⁷

Tyskland: under en hekseproces o. 1670 forklarede et vidne, at ved "sabbaten" på Bloksbjerg fylder heksene sig så meget, at de på hjemvejen må kaste noget af det djævelske måltid op, og dette gullige *hexenbutter* faldt navnlig ned i køkkenhaver.⁸

Holland: slimklatterne er smør, som heksen stjal fra andre folks kærner og tabte eller kastede op.⁹

England: *fairy-butter* laves om natten og spredes rundt omkring af alferne (fairies);¹⁰ en kone, som deltog i et fairy-selskab i Durham, opdagede siden, at en af gæsterne solgte fairy-butter på torvet, hvad vedkommende dog energisk benægtede.¹¹

SKADEVIRKNINGER

Det var en almindelig tro og nævnes allerede i "Heksehammeren" (*Malleus maleficarum*) 1487, at troldkvinde kan malke andre folks køer f.eks. gennem et knivskaft og med djævelens hjælp få smør af en tom kærne. Hekse tilegnede sig kælvekøernes råmælk og kærnedede heraf *trollsmörja*, der blev anbragt, hvor husdyr fædedes, når de trådte på det blev de forheksede (Sverige),¹² omvendt hed det i Norge (Valdres), at kom der *trollkattspy* (skumsvamp) i foderet fik man godt held med sine kreaturer.¹³

Når det regner i solskin kærner heksene eller troldene smør (Ukraine, Polen, Slovakiet, Østtyskland, Sverige, Estland, Irland), så opstår svampene (Rusland, Litauen, Estland, Finland, Italien, Tyrkiet).¹⁴

Den "smørhare" (smørbåra), som hekse sendte til gårdene for at malkekøerne eller stjæle smør, var lavet af et kosteskaft og tre harvetænder eller strikkepinde og et strømpe-skaft; hvor den på hjemvejen havde tabt noget af tyvegodsset, fandt man det slimede *bårasmorr, sådant smør så ud som andet smør, men gjorde man et kors deri, kom der blod i korset* (Bornholm).¹⁵ Vil man undersøge, om en klat smør fundet i stalden er ægte smør, skal man stikke i det, kommer der blod ud og ikke saltlage er det troldsmør, det samme sker hvis man pisker det med hvid- eller korstorn; skærer nogen person deri med en kniv af ångerstål (stumper der gik af kniv o.a. redskab, så det blev ubrugeligt) eller med et sværd, som dræbte i krig, og der kommer blod på, stammer smørret fra mælk hentet af en troldhare (Sverige, Norge).¹⁶ Visse tyske landsbyers smør var berygtet som *hexenbutter*, stak man en kniv med tre korstegn ind i smørret, forvandlede det til kogødning (Pommern, Sachsen).¹⁷

Heksene fo'r påskelørdag til Blåkulla; en heks' mand smurte påskeaften intetanende

Fjällbetessmör tvättas med vatten på en fåbod i Härjedalen i Sverige. Foto: Håkan Tunón.

sin vogn med *trollsmör*, og vognen kørte uden heste tværs over maker og gærder (Sverige).¹⁸

Trolldsmør var af hekse lagt i huset for at hindre, at man fik smør af fløden.¹⁹ Man fandt noget smørtilignende i et hul i en stolpe, og det blev større for hver dag. En heksemester havde sat det dér for at køerne skulle æde det og dø (Jylland).²⁰ En mand fandt på engen nogle gule klumper og beskyldte en gammel kone for at have sendt sine troldkatte derhen i den hensigt at skade ham (Valdres).²¹ Sad der en *trollklusse* 'trolldspytlat' på staldvæggen ville der snart ske en ulykke; fik kreaturer fat i det blev de fordærvede; *der kunne ligge trollkattsmør på træværk, når folk kom op om morgenen, og man var ræd for at lade køerne gå, så de fik det i sig, det ødelagde mælken i yveret* (Norge).²² Man måtte ikke berøre endsiøge ødelægge *mårådsritn* 'troldeekskremitter', så gik det husdyrene ilde (Dalarne).²³ Kommer der *hexenbutter* på træ i stalden er kvæget forhekset, giver mælken ikke smør og man finder denne svamp på brøndtræet, er mælken blevet forhekset, derfor

kaldes den *hexenbutter* (Oldenburg).²⁴ Franske bønder overvåger nøje, at kvæg på marken ikke æder svampe, de menes anbragt af troldfolk, som vil stjæle smørret (Bas-Maine, Illé-et-Vilaine).²⁵

MODMAGI

Sv. Finland: viser der sig *maraskit, mardynja* 'marens ekskrementer' på møddingen eller vægge, kan det overnaturlige væsen ikke være langt borte og har været der for at pådrage én uheld; kommer den geléagtige masse til syne i stalde brændes den under samtidig piskning med rønnekviste (modvirker trolddom), tre eller ni slags ris, som derefter brændes.²⁶ En kone piskede med et birkeris på et hjørne af dagligstuen. "Hvad har den krog gjort?" spurgte en forbikommende kone, førstnævnte svarede lidt forlegent, at der var *trollsmør* på den og der ville ske en ulykke, hvis den ikke blev pisket væk, thi *trollsmør er sådan noget gult djævelskab, der af og til kommer på væggene, og det er bare ondskabsfulde menneskers kunster*.²⁷ Svampen lægges i hult stykke træ og brændes, eller den koges i salt, tjære, svovl etc. (1827).²⁸

Sverige: hvis trolldsmørsvampen kastes i et bål af ni slags træ eller koges i et fingerbøl, kommer den skyldige heks frem; man tror, at skades svampen lider trolden også, i afsides egne er det ikke ualmindeligt at kaste trolldsmør på ilden og slå eller piske omkring flammerne (1845);²⁹ den kløves med en kniv, holdes udspilet i venstre hånd og der hældes menneskeskarn deri, hos den skyldige heks får mælken da denne smag;³⁰ skæres et kors i den, er kreaturerne beskyttet mod puken, som efterlod svampen.³¹

Norge: på gamle trævægge kan i løbet af ganske kort tid vokse en *trollkongkresa* frem, og i et sådant hus risikerer alt at blive

forhekset, derfor skal den straks brændes på ild af syv eller 9 slags træ, og heksen vil røbe sig.³² Heksens kat lavede *trollkattspy*, det lagde hun for andre folks kreaturer så de blev syge, og imens stjal hun deres mælk, kogte man det måtte hun dø hvis hun kom til at lugte dampen. Man skulle lægge noget at troldsmørret i en bøssepibe og gøre den rødglødende, så viste troldkvinden sig som et frygteligt uhyre, og brændte man hende på panden var hun løst fra trolddommen;³³ *en morgen var hele marken dækket med trollkattspy*, det skulle brændes under en korngrøde hos en kone, der aldrig fik smør af mælken.³⁴

Danmark: *Om nogen Satans lemmer har slaget troldsmør på dine dørstolper eller vægge skal man lægge det i en hareskindspose og slå den med en økse i djævelens navn, men slår du med æggen, så mister de livet* (jysk cyprianus 1771).³⁵ Der groede troldsmør på møddingen, og tjenestepigen fik besked om at brænde det i en hidtil ubrugt potte, så ville heksen vise sig. Der kom også en kone og spurgte efter et lam, troldsmørret forsvandt og blev ikke set mere. Nogle mente, der skulle fyres med ni slags kviste under potten (Læsø).³⁶ I Skørping blev en hekse, der arbejdede i mosen, slemt forbrændt da man brændte noget heksefedt fundet i et hus, hvis kvæg hun havde forgjort.³⁷ En heksepige forelskede sig i en karl og fik troldsmør til at komme frem allevegne hos ham. Klog mand rådede ham til at strø salt på "smørret", så kunne han uden skade samle det og bære det hen til ham. Manden stak en kniv med korstegn i det, og der flød blod ud – samtidig fik heksen et sår i låret og blev halt.³⁸ På en herregård i Vester Hanherred gav den forheksede fløde ikke smør. Husholdersken fik en karl til at smøre en vogn med troldsmør, den første han mødte under kørselen ville være den skyldige. Præsten hørte derom, og begge blev 1735 dømt til offentlig skrifte.³⁹ Det bedste middel var at skide på troldsmørret, *men det var jo ikke altid så nemt at komme til det* (Læsø).⁴⁰

Tyskland: *hexenbutter* skal bruges som vognsmørelse, thi så længe noget af det ligger i hjulnavet føler heksen stor smerte (Böhmen, Mähren).⁴¹

NOSTOC COMMUNE

En lang række folkelige synonymer viser, at fremkomsten af algen dels blev tilskrevet diaboliske kræfter, dels forklaret med, at den skinnende masse faldt fra himlen når en stjerne "skød" eller under tordenvejr.

Finland: *pilvi* 'sky' 1759ff., *ukonpilvi*,⁴² tordenguden Ukko lader stumper af skyen falde til jorden; lagt i en flaske blev det brugt til at slukke ildebrand med, og blandet i byg- eller rugmel gav det *pilvikakkara* 'skykage', når man gik omkring på en afbrændt plads holdt man det under armen, det kunne også modvirke malaria.⁴³

Estland: *pilvetükk*, *-täkio*, *-pala* 'sky-stump', *täkikesed* 'små klumper' skal graves ned, thi hund eller menneske, som spiser det, får hundegalskab;⁴⁴ skystumperne falder især ned, når slanger kryber op på gærdestaver, og derfor løsner man noget af barken, så de ikke kan komme derop.⁴⁵

Sverige: *trollspy*, *skyfall* 1755ff.,⁴⁶ *näckspy* (nøkke, åmand).⁴⁷

Norge: *trollspy*, *trollkattspy*, *draugspy* 'havtroldopbræk', *trollkjerringsmør*, *skyfald* 1762ff, *nedfaldssky* 1786ff.;⁴⁸ under stærkt regnvejr falder der stykker af skyen ned og bliver til *trollspy*, at finde det betyder ulykke.⁴⁹

Island: *tunkrepja* 'sneregn', *skyfall* 1783ff., *skyablom*, *himinblom* 'himmelblomst' 1830.

Danmark: *troldsmør* 1767ff., *troldspyt*, *skyfald* 1793ff., *stjernesku*,⁵⁰ *der er noget, de kalder stjernesku, som falder i marken, hvor det kan træffe, især i hostens tid, og det er med det som med lynild, at det trækker efter de højeste toppe, derfor træffer man det tit i toppen af havrenegene*

(1883), sml. ovenfor.⁵¹ Det var i Østjylland o. 1860 den almindelige opfattelse, at de hvide, geléagtige klatter (i virkeligheden ilderens ekskrementer), som man om efteråret ofte fandt i engene, var stjernes kud eller nedfaldne stjerner.⁵²

Tyskland: *hexenkäse*, *-dreck*, *-gespei*, *teufeldreck* alle Kreis Mies (nu Czekkoslovakiet), *drachengespei*, *-scheiss* Egerland, *sterngeschütz* 1500-t., *sternschnuppe* 'stjernes kud' 1721ff., *sternschuss* 1860ff. o.lign. Man skulle brænde det og således hindre diaboliske væsener i at stjæle eller skade mælken, blev det kastet i ild fik heksen brandsår.⁵³

Frankrig: *beurre magique* 'heksesmør', *salive de chien* 'hundespyt', *salive de coucou* 'gøgespyt', *crachats de lune* 'månens spyt-klatter', *merde d'atoile* 'stjerneekskrement', *fille du ciel* 'sky-, himmelpige';⁵⁴ kommer frem på fugtige steder når det er nymåne.⁵⁵

England 1658ff.: *fallen stars*, *spittle of the stars*, *starshot* etc.; *will-of-the-wisp* (natligt spøgelse).⁵⁶

Slægtsnavnet *Nostoc* blev dannet af Paracelsus som en alkymistisk benævnelse for en slags ild og bruges botanisk første gang 1727 til *Tremella*.⁵⁷

NAVNE

Finsk: *pilvi*, *ukunpilvi*, *paranvoi* 'tudsespyt'
estnisk: *pilvatükk*, *-täkio*, *-pala*, *täkikese*
lettisk: 'heksesmør', -mælk, -opkastning, -ekskrementer⁵⁸

svensk: *trollsmör*(ja), *-spy*, *trudskid*, *häxspott*, *puk(e)lort*, *-dilar*, *-sår*, *-sit*, *-rosa*, *maruskit*, *mårådsritin*, *mardynja*, *näckspy*, *bäre-*, *bjärasmör*, *-spilling*, *-skåne*, *???smör*, *nissesmör*, *skyfald*

norsk: *trollsmör*, *trollkjerringsmör*, *-spot*, *-gröt* (slimsvampen rødært, *Lycogala epidendron*), *trollkonesputt*, *trollklusse*,

Mjølken skummas med handen på Pipareval-len i Järvsö, Hälsingland, 1937. Foto: Loqvist/Hälsinglandsmuseum.

trollkongeresa, *trollkattspy*, *-kling*, *-lort*, *-smör*, *trollkling*, *smørkattlort*, *huldrespy*, *draugspy*, *tusselort*, *-ruke*, *skyfald*, *nedfaldssky*

islandsk: *filberasmjör* (filberi 'mælkhare'), *fiberaspaya*, *tunkrepja*, *skyfall*, *skyablom*, *himinblom*

dansk: *trolldsmör*, *-svamp*, *heksesmör*, *-fedt*, *bårasmorr* (Bornholm), *trolldspyt*, *skyfald*, *stjernes kud*

tysk: *hexenbutter*, *-schmalz*, *-käse*, *-dreck*, *-gespei*, *teufeldreck*, *drachengespei*, *-schiess*, *zauberbutter*, *trolbödda*, *sterngeschütz*, *-schnuppe*, *-schuss*

hollandsk: *heksenboter*, *duveltjesboter* (til *Coprinus*)

fransk: *beurre magique, salive de chien, salive de coucou, crachats de la lune, merde d'étoile, fille du ciel*

engelsk: *fairy-butter, witches' butter, menyn tylna teg 'alfesmør', fallen stars, spittle of the stars, starshot, will-of-the-wisp.*

KILDER OG NOTER

- 1 Allardt, Anders, 1889, *Nyländska folkseder och bruk, vidskepelse ...*, Helsingfors; *Finlands svenska folkdiktning VII. Folketro och trolldom 1. Övernaturliga väsen*, 1919, Helsingfors, s. 448f.
- 2 Heurgren, Paul, 1925, *Husdjuren i nordisk folketro*, Örebro, s. 409f (Mimito).
- 3 Storaker, Johan Theodor, 1928, *Naturriggerne i den norske folketro*, Oslo, s. 146; Bang, Anton Christian, 1901–02, *Norske hexeformularer og magiske opskrifter*, Kristiania, s. 344 (Nortland o. 1880); Mo, Ragnvald, 1936, *Dagar og år*, Oslo, s. 149.
- 4 Nergaard, Sigurd, 1925, *Hulder og trolleskap*, Oslo, s. 209.
- 5 Hyltén-Cavallius, G. O., 1864, *Wärend och Wirdarne 1*, Stockholm, s. 115, 233, 225, 440; 2, 1868, tillæg til § 26; Kröningssvärd, C. G., 1845, *Blåkulla-färderne*, Stockholm, ifg. Heurgren [note 2], s. 217.
- 6 Loorits, Oskar, 1949, *Grundzüge des estnischen Volksglaubens 1*, Uppsala, s. 295f., siges også om cikadespyt.
- 7 Tang Kristensen, E., 1883, *Jydske Folkeminder 6*, København, s. 213, 293; sm. Forf., 1899, *Danske Sagn 6*, Aarhus, s. 89f., 155, 243 og 6.2, 1901, s. 88; Feilberg, H. F., 1904–1908, *Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmål 3*, København, s. 855.
- 8 Horst, G. C., 1820, *Zauberbibliothek 1*, Mainz, s. 212f.; iflg. en hekseproces i Logrono 1610 voker svampe op, hvor hekse holdt sabbat: Teirlinck, Is., 1927, *Flora diabolica*, Antwerpen, s. 85; sm. Forf., 1926, *Flora magica*, Antwerpen, s. 36–38.
- 9 Teirlinck, *magica* [note 8], s. 36f.
- 10 Brand, J., 1777, *Popular Antiquities*, London, s. 119; Friend, Hilderic, 1884, *Flowers and flower lore 1*, London, s. 19; en substans dybt i kalkstenshuler kaldes wallisisk meyn tylna teg 'alfesmør': Brand l.c., s. 339.
- 11 Thiselton-Dyer, T. F., 1889, *The folk-lore of plants*, London, s. 87.
- 12 Heurgren [note 2] s. 33.
- 13 *Tidsskr. f. Valdres historielag 4*, 1940, s. 175; Høeg, Ove Arbo, 1974, *Planter og tradisjon*, Oslo, s. 113f.
- 14 Kuusi, Matti, ÅR, i *Folklore Fellow Communications* nr. 171, Helsingfors, s. 155–59, 213f. (litt. henvisn.).
- 15 Dansk Folkemindesamling 1906/23: 682; Tang Kristensen, *Danske* [note 7] 6.2, s. 190; Bøggild, Hansaage, 1976, *Bornholmernes urtebog*, Hørsholm, upag., sml. Boers, Kristen, 1939, *Dansk veterinær Folkemedicin*, Horsens, s. 238–41.
- 16 *Am Urquell 3*, 1892, s. if.; Arill, D., Celander, H. et al., 1923, *Västsvensk fornro och folksed*, Göteborg, s. 225; Heurgren [note 2], s. 227; Storaker, Joh. Th., 1921, *Tiden i den norske folketro*, Kristiania, s. 34; Hyltén-Cavallius [note 5] 2, ÅR, tillæg til § 79; Røstad, Anton, 1931, *Frå gamaltid*, Oslo, s. 52; Hermundstad, Knut, 1936, *Gamle tids talar*, Oslo, s. 164; Flatin, Kjetil A., 1930, *Tusser og trolldom*, Oslo, s. 126; Landstad, M. B., 1926, *Mytiske sagn fra Telemarken*, Oslo, s. 149, sml. Mauland, Torkell, 1931, *Folkeminne fraa Rogaland 2*, Oslo, s. 29.
- 17 Knoop, Otto, 1885, *Volkssagen, Erzählungen ... aus d. östl. Hinterpommern*, Posen, s. 131; Meiche, Alfr., 1903, *Sagenbuch d. Königreichs Sachsen*, Leipzig, s. 404 (1600-t.).
- 18 Arill [note 16], s. 21.
- 19 Kamp, J., 1943, *Dansk Folketro*, Odense, s. 175 (østjysk cyprianus).
- 20 Tang Kristensen, *Danske* [note 7] 6.2, s. 90.
- 21 Høeg [note 13].
- 22 Storaker [note 3], s. 67; sm. Forf., 1923, *Rummet i den norske folketro*, Kristiania, s. 107f.; Røstad [note 16], s. 26; Strompdal, Knut, 1938, *Gamalt frå Helgeland 2*, Oslo, s. 98.

- 23 Heurgren [note 2], s. 199.
- 24 Strackerjan, Ludw., 1909, *Aberglaube und Sagen aus d. Herzogtum Oldenburg* I, Oldenburg, s. 420, jfr. Wuttke, Adolf, 1900, *Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart* 3, Berlin, s. 97.
- 25 Sébillot, Paul, 1906, *Le folk-lore de France* 3, Paris, s. 482 (litt.henviisn.), sml. s. 491.
- 26 *Finlands* [note 2], s. 448f., 497; *Finlands* [note 2] VII. *Folketro och trolldom* 5. *Magisk folkmedicin*, 1927, s. 624, 754.
- 27 Allandt [note 1], s. 137.
- 28 Heurgren [note 2], s. 226f.
- 29 Runa 5, 1845, s. 82.
- 30 Heurgren [note 2], s. 226f.; Feilberg [note 7], s. 855 (litt.henviisn.).
- 31 *Festskrift til H. F. Feilberg*, 1911, København, s. 737.
- 32 Storaker [note 3], s. 67; sm. Forf., 1924, *Elementerne i den norske folketro*, Kristiania, s. 92; Strompdal [note 22] 1, 1929, s. 122.
- 33 Høeg [note 13]; Bang [note 3], s. 343f.
- 34 Strompdal [note 22] 3, 1939, s. 55.
- 35 Kamp, J., 1877, *Danske Folkeminder, Æventyr ...*, Odense, s. 175, sml. Boers [note 15].
- 36 Grüner Nielsen, H., 1924, *Læsøfolk i gamle Dage*, København, s. 221.
- 37 Tang Kristensen, *Danske* [note 7] 6.2, s. 90.
- 38 Tang Kristensen, *Jydske* [note 7] 8, 1886, s. 264f.
- 39 Tang Kristensen, *Danske* [note 7] 4, 1880, s. 213f., sml. Heurgren [note 2], s. 226f.; *Hist. årb. f. Thisted amt*, 1932, s. 227f.
- 40 Espgaard, Arne, 1980, *Liv og sprog på svundne tiders Læsø* 2, Esbjerg, s. 318.
- 41 Grohmann, J. V., 1864, *Aberglauben und Gebräuche aus Böhmen und Mähren* I, Prag, s. 23.
- 42 Suhonen, Pentti, 1936, *Suomalaiset kasvinnimet*, Helsingfors, s. 374.
- 43 Rantasalo, A. V., 1919, *Der Ackerbau* I, Helsingfors, s. 38f.
- 44 Wiedemann, F. J., 1876, *Aus dem innern u. äusseren Leben der Ehsten* I, St. Petersburg, s. 482; Loorits [note 6], s. 437.
- 45 Hurt, J., 1900, *Über estnische Himmelskunde*, St. Petersburg, s. 8f.
- 46 Jenssen-Tusch, H., 1867–71, *Nordiske Plantenavne*, København, s. 244, 345.
- 47 *Botaniska notiser*, 1896, s. 7.
- 48 Jenssen-Tusch [note 46]; Reichborn-Kjennerud, I., 1928, *Vår gamle trolldomsmedisin* 1, Oslo, s. 48.
- 49 Høeg [note 13], s. 138 (Vågsøy).
- 50 Jenssen-Tusch [note 45]; Kamp [note 35].
- 51 Tang Kristensen, *Jydske* [note 7] 6, 1883, s. 293f.
- 52 *Østjysk Hjemstavn* 22, 1957, s. 115.
- 53 Marzell, Heinr., 1977, *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* 3, Leipzig, s. 336f.
- 54 Rolland, E., 1914, *Flore populaire* II, Paris, s. 194.
- 55 Naillet, Germaine, 1956, *Les végétaux dans le folklore et les coutume de mai*, ORT, s. 24.
- 56 Britten, J. & Holland, Rob., 1886, *A dictionary of English plant-names*, London, s. 173, 348, 451f.; Prior, R. C. A., 1879, *On the popular names of British plants*, London, s. 75, 253.
- 57 Marzell [note 53], s. 335.
- 58 *Historische Studien aus dem Pharmakologischen Institute d. Universität Dorpat* 4, 1894, s. 174, sm. s. 274.

ØNSKEKNUDE OG LYKKEKRANS

En liden kålgård på den jyske hede stod den søndag eftermiddag i dejligt sommervejtr tre unge piger og en ung mand ved siden af et blomsterbed. Der var en noget tung, vemodig stemning; man kunne se det på deres ellers så glade ansigter. Samtalen drejede sig om hende, de andre besøgte. Hun havde nylig haft et langt sygeleje, var ikke rask, og der var frygt for, hun ikke kom sig. Under samtalen siger den ene af venterne: *Lad os binde en ønskeknude*. Hun plukkede to lange blade af en dusk båndgræs [”stribegræs”, *Baldingera arundinacea* var. *picta*], lægger dem i hånden, så enderne er fri. Enderne ved hver side af hånden bindes sammen, imens tænkte de alle på ønsket om, at den syge måtte blive rask. Knuderne var bundne og lovede opfyldelse, idet bladene var sammenbundne til en ring – modsat, dersom de var blevet i to ringe. Et par år efter holdt den syge pige og den unge mand bryllup, og om 3–4 måneder kan vi holde guldbryllup.

Dette smukke og meget personlige erindringsbillede blev 1923 optegnet til *Dansk Folkemindesamling* af Ingeborg Nielsen og Karl Hansen, henholdsvis 72 og 77 år, fra Egvad sogn i Vestjylland. Skikken synes at have været kendt over hele landet; dens ”klassiske” udførelse i Jylland beskrives af H. F. Feilberg således:¹

En pige (A.) lader en anden pige oprykke fem lange græsstrå, hun holder om midten af dem og A. binder så forneden fire af stråenes ender sammen, to og to, ligeså foroven; de to fri ender, en foroven og en forneden, bindes sidst sammen. Heldigst er det, hvis alle stråene hænger sammen og danner en ring; to ringe er også et godt tegn; tre enkelte ringe, som hænger sammen, giver ikke synderlig håb, mere dog end om alle ringe er adskilte, så er det håbløst.

Stråene blev holdt i en lukket hånd, alle fri ender ragede frem foroven; resulterede sammenknytningen i en sammenhængende krans, gik et forinden tænkt ønske i opfyldelse.² Det var oftest unge piger, som på denne måde ville udforske et fremtidigt kærlighedsforhold. C. A. Thyregod skrev 1871 fra Viborgegnen til botanikeren E. Rostrup: *af græsser i almindelighed bindes ønskeknuder, hvis betydning vel må anses for bekendt*.³ Man brugte også sivstængler, hørstrå etc., antallet var både lige og ulige (4–7).⁴ På Fyn tog malkepigerne i ledige stunder fem lange strå, bøjede dem sammen på midten og holdt dem i hånden, hvorefter en anden skulle knytte dem sammen to og to – fremkom en lang kæde, fik man et ønske opfyldt.⁵ I Nordsjælland knyttede den orakelspørgende seks seje strå sammen to og to, o.s.v.; blev dannet en ring, ventede lykken i den første kærlighed,

UR *DANSKE STUDIER* 1976, s 76–86.

men fik man to eller tre ringe, så glippede det.⁶ Fra Falster oplyses, at der blev benyttet hjertergræs og vistnok stængler af løvetand; det var heldigt, hvis de "gik op".⁷ En variant fra Vestsjælland: *man tager 6 græsstrå i hånden og binder et syvende om midten, så bindes to og to sammen i begge ender, det midterste fjernes, så viser det sig, om det er lykke, en stor krans.*⁸

Spådomsskikken eller orakellegen er vistnok nu ved at gå i glemsel;⁹ den blev kaldt: *binde ønskeknude, kærlighedsknude, ønskekrans, ønskering, lykkekrans, lykkens krans, glædens krans, lykkering, knytte hjertestrå, lykkestrå* og er et hyppigt sujet i ældre dansk digtning. Den nævnes først af B. S. Ingemann, som i den romantiske tragedie *Ridderløftet* (1819) lader Gisela sige til sin elskede:¹⁰

Men aldrig meer vi der skal sidde sammen
og knytte Hjertestraa i Krands som før
og spørge Himlen, om vort stille Haab
engang opfyldes skal – det er forsvundet

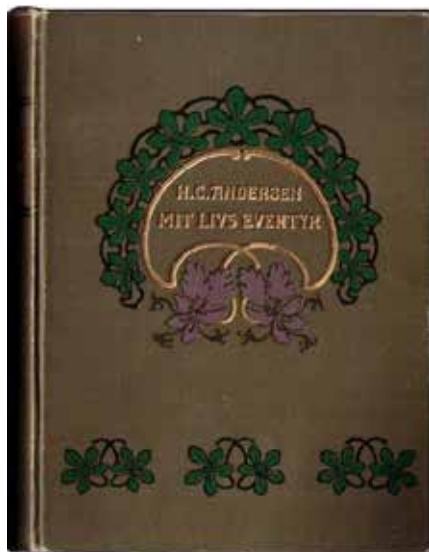
hvortil han svarer:

Kom, hviil dig, stille Skjønne!
Blandt disse Bellis smaa!
Kom sæt dig i det Grønne!
Og lad os knytte Straa!

Kan til en Ring vi binde
de Straa i fremmed Haand,
vi Glædens Krands skal finde
i Haabets grønne Baand.

Og hvad vi drømme stille
og tænke lønligst paa
af Drømmens klare Kilde
skal virkeligt opstaae.

Om to piger ved en herregård hedder det i St. St. Blichers novelle *Baglens*,¹¹ at de *vare i Arbejds med at binde "Ønskeknuder" af Hviinstraæ. "Jeg faaer ham", sagde den Ene. "Nej, jeg faaer ham", sagde den Anden. "Ja, lad os nu see*

ad!" sagde de begge. Og see! Juliane havde knyttet de fejle Ender – Wilhelmines vare heldigt forenede.

H. C. Andersen fortæller i *Mit Livs Eventyr* (1855) om opholdet i Falun/Dalarne 27. juni 1849:¹²

I Haven hos Landshøvdingen i Fahlun sad en Kreds af unge Piger, de toge spøgende fire Græsstraa i Haanden og bandt paa disse Enderne to og to sammen; hvor det da lykkes, at alle fire Straa danne et sammenhængende Heelt, der, efter Folketroen, bliver det oplyst, hvad Den tænkte paa, som bandt dem. Det vilde ikke lykkes for Nogen af dem, og nu vilde de, at jeg skulde forsøge det. "Men jeg lover ikke derpaa!" forsikrede jeg, men tog dog fire Straa og lovede, at jeg i Tilfælde af at have Held med mig, skulde sige mit Ønske derved. Jeg bandt, aabnede Haanden, og mine Straa hang sammen; uvilkaarligt steg Blodet mig op i Kinderne, jeg blev overtroisk, og tvertimod min fornuftige Tanke troede jeg paa det, fordi jeg gerne vilde det; og hvad var Ønsket! spurgte man, jeg sagde det: "at Danmark maa vinde en stor Seir og snart fa ae en hæderlig Fred!"

– ”Gud give det!” udbød de Alle; og Straaenes Propheti den Dag var – tilfældig – en Sandhed – snart lød den til Sverrig: ”Slaget ved Fredericia!” [6. juli 1849].

Hans rejsebog *I Sverige* (Stockh. 1851) omtaler episoden i kapitlet ”Hvad Straaene sagde” (her oversat): fire unge piger plukker hver et græsstrå og knytter dem sammen to og to. ”Nu skal vi se, om de hænger sammen i en firkant”, thi så går et samtidigt gjort ønske i opfyldelse eller der spås om noget. En af pigerne tænker på, om hendes barndomsven kommer tilbage fra krigen – og stråene giver ingen firkant. En fremmed mand [H. C. A.] anmodes om at knytte stråene, og da han åbner hånden, er dannet en firkant; han tænkte imens på, om Danmark skulle vinde en ærefuld fred. ”Jeg vil gemme de fire strå, bundne profetisk for sejr og fred”; i almanakken blev sat et rødt mærke ved den 6. juli, og samtidig kom et rødt mærke i Danmarks historie *af danske soldaters blod i slaget ved Fredericia*.¹³ – Stråene findes nu på H. C. Andersen museum i Odense [illustration på nästa uppslag]; de er klæbet på papir og forsynet med et rødt og et hvidt bånd, på arkets bagside skrev han: *De Græsstræe jeg ved Fahlun bandt prophetisk om Seiren: see I Sverrig*.

Og endnu et eksempel – fra *Ivar Lykkes Historie* af Fr. Paludan-Müller:¹⁴

Kan du binde en Krands af 5 Straa? spurgte hun, idet hun søgte omkring i Græsset. Her plukker jeg 5 Straa. Du må holde fast paa Midten, og saa maa Du ønske Noget; men det maa være noget Vigtigt, for det er en reent Held, om Krandsen lykkes. Saa vil jeg da Ønske – svarede Ivar – at jeg, ligesom den gamle Ivar Lykke, maa kunde gjøre en stor Bedrift. Efter en Pause udbød Filippa: Det skeer! Seer du, Krandsen er bunden? Hun holdt den høit i Veiret ...

I svensk folkløre stamer det ældste litterære belæg fra 2. del af Olof Rudbecks *Atland* 1684, hvor skikken kaldes *spela grönt*: enderne på græsstrå bindes sammen to og to, dannes en hel krans, opfyldes et ønske.¹⁵ Johan J. Törners samling af overtro har i et notat 26. juni 1752 fra Småland: om sommeren bindes strå for at se, om to personer bliver gift med hverandre; en samlet ring er et godt varsel, men endnu bedre en lille ring (suggan) og en større; lagt under en sten kan de knyttede strå aldrig rådne.¹⁶

Nyere optegnelser: én ring betød, de to personer fik hinanden, bedre var en lille ring (*vaggan*) hængende i den større, medens to næsten lige store ringe viste, de ikke holdt af hverandre (Östergötland, 1856);¹⁷ hang ringene ikke sammen, ville spørgeren få et ”uægte” barn (Skåne).¹⁸ Under høstarbejdet kunne en karl nærme sig en pige (eller vice versa) med otte lange strå i hånden, fire med rodenden og fire med toppen vendende opad. Han holdt begge hænder omkring bundtet og sagde: knyt her, så skal vi se, hvordan du og jeg får det med hinanden i kommende dage. Bandt hun alle strå sammen til én ring, blev der intet par af de to, det skete dog sjældent. Dannede 6 strå en stor ring og 2 strå en lille hængende i den store, så det lovende ud; førstnævnte hed *hemmet* og den lille *vaggan*. Dannede 4 strå *hemmet*, var der ingen tvivl, de to små ringe blev da kaldt *vaggan* og *pysen* (vuggen, drengebarnet). Men blev 6 strå til en stor ring og de 2 andre en lille, som ikke hang ved den store, repræsenterede de henholdsvis det tomme hjem og et barn udenfor ægteskab. *Mången tös har vid en dylik misserabel knytning rodnat så hon blivit röd som en pionblomma* (Småland). Man tog nogle græsstrå mellem tommel- og pegefingre, medens en anden person tænkte på, om noget bestemt ville ske i fremtiden (oftest vedrørende et kærlighedsforhold); så knyttedes rod- og top enderne sammen to og to, *det ena gripes nedom fingrarna och det andra*

H. C. Andersens svenska "önskeknode" som finns bevarad på museet i Odense. Foto: Odense bys museer, H. C. Andersen-funktionen.

ovanom; en stor ring af alle strå: det går i opfyldelse (Halland, Väster- og Östergötland).¹⁹ Man slog knude midt på et bundt (6, 10 eller 12) *sälting* (kær-trehage, *Triglochin palustre*) og knyttede enderne sammen på må og få; blev resultatet en ring, var det godt, man fik ikke et barn udenfor ægteskab som når der kom en lille ring på den større (Västerbotten). – Sv. Finland: 6–12 strå eller "siv" (*Juncus*, *Carex*) ombindes med to andre strå, enderne knyttes sammen o.s.v.; én ring betyder lykke med et

eller andet, et tænkt ønske opfyldes, man får en ægtemand inden årets udgang; ingen ring eller flere ringe: ulykke, pigen får samme antal "uægte" børn; lille ring hæftet til en stor: et barn fødes "for tidligt" i ægteskabet. Variationer: man tager et strå for sig selv og et for kæresten, de ombindes med et tredje og enderne knyttes sammen: danner de en kæde, får man sin kæreste. Et lige antal strå knyttes sammen på midten og enderne to og to, er dannet en stor ring, når knuden på midten løses, går et ønske i opfyldelse.²⁰

Skikken blev eller bliver gerne praktiseret midsommeraften og kaldes: *knyt lyckon, knytal binda kärleksband, önskeband, -strå, plocka lyckastrå, gissanstrå* (gissa = gætte), *sannanstrå* (sannas = gå i opfyldelse jnf. sanndröm), man *sannar* – siger før knytningen: *sann, sann, sannanstrå, om ja får den vän ja tänker på*; stråene blev i Småland (Östbo h.) kaldt *önsketårarna*.

Norge: Høeg har i sit store etnobotaniske materiale (indsamlet 1925–73) meddelelser om legen fra 30 herreder over hele landet; den kaldes *knytte lykkering, lykkestrå, kjærleiksband, firstrå*, og der bruges gerne 4 eller 5, sjældnere 6, 8 eller flere strå. Er det et ulige antal, f.eks. 5, vendes to strå med rodenden mod aksene, to knyttes da rod med top, og de to løse ender hen over hånden. Man kan også holde stråene mellem knæene, knytte enderne sammen på den ene side, sno bundtet og knytte de øvrige. Dannes én ring, vil et ønske (eller tre ønsker) gå i opfyldelse, den betyder lykke (navnlig i kærlighed), at man vil få en stor gård, m.m. Flere løse ringe varsler børn uden for ægteskab.²¹ Håndskriftsamlingen på Institut for Folkeminnevitenskap har også adskillige optegnelser om legen, kaldt *knytte strå, elskugs-knude, binde lykkering*. *Hvis én tok 10–12 strå i hånden og knytte 2 og 2 sammen i begge ender, mens en annen holdt over dem, og det da viste seg de dannet én ring, skulde en få den en var glad i. For det meste blev det flere små ringer, det var uheldig* (Nord-Odal).

Dei tok lange skire straa og batt deim ihop i midten. So knytte dei ihop endane. Vart 5 straa ihopbundne, skulde ein faa gard; vart 4 straa knytte ihop, skulde ein faa plass. Vart de tvo straa, skulde ein faa vogga, det likte dei ikkje, kan du vita. Ein annan fortel det soleis: dei tok seks straa inni handi og knytte tvo og tvo endar saman. Det var godt mark naar alle var ihopknytte. Dersom 4 hekk ihop, og dei tvo andre var utifraa, so var det radt gale. Ein tredje fortel: dersom alle straa i vart ihopknytte, so det vart ei ruta, skulde ein faa den ein tenkte paa. Men vart tvo straa for seg sjølve, so vart det ikkje noko av (Balestrand).

Af instituttets personale husker frk. Sigrid Liestøl fra sin barndom i Telemark ca. 1930, at hun bandt *lykkeringer* af fem lige lange strå holdt fast mellem knæene

slik at omlag halve bunten vende opp. Så knytte me saman 2 og 2 strå. Den 5. stråbunten vart så bøyggt på midten, samstundes som me snudde stråbunten med dei andre endane opp. Så knytte me dei og saman 2 og 2. Det vart altså 6 endar denne gongen. Dersom det nå vart ein heil samanhengande ring av dette, kunne ein ynskje seg noko.

Tyskland, Schweiz: et Ønske opfyldes, hvis der er dannet en krans; to krans: ønsket går halvt i opfyldelse, og tre krans: slet ikke.²² Andreasnat, 30. november, bandt Egerlands piger en *liebeskranz* af et bundt med seks lige lange strå klemt fast mellem knæene; en sammenhængende ring varslede held i kærlighed, men det var et ild varsel, hvis der opstod to ringe eller flere kæder.²³ St. Hans aften bandt pigerne i Schlesien en krans af seks strå i bestemte sammenslyngninger og trak dem fra hinanden; der kunne da være dannet en kurv eller dobbeltring, og sidstnævnte spåede lykke;

samtidig sagdes: *Ist die liebe ganz, so gerät der kranz; ist die liebe entzwei, ist ein korb dabei*,²⁴ i Vestböhmen:²⁵

Ich binde einen schmielenkranz,
liebt er mich, so wird er ganz.
Werden aber ihrer zwei,
bleibt er mir nicht treu.
Ist er aber offen,
so darf ich noch hoffen.

Serbien: når høstarbejdet sluttede, tog den mejende karl så mange strå i hånden, som der var piger til stede, og lod dem knytte enderne sammen i den ene side af bundtet; de øvrige karle trak nu i hvert sit strå i bundtets anden ende, mens pigerne holdt i hver sin knude, og de, der viste sig at holde på samme strå, skulle kysse hinanden.²⁶

Andre varianter: *grasjes* (eller *knoopen*) *binden* var forhen i Holland en selskabsleg for giftefærdige piger og karle; hvert par knyttede to græsstrå sammen, og det par, hvis strå vanskeligt eller ikke kunne skilles ad, skulle først giftes. Eller man lagde et grønt græsstrå med knude i hånden, fik varmen den ikke til at gå op, varslede det en trofast kærlighed. *Strooken-trekken* om ens hinsidige tilværelse: tre ulige lange strå holdes i lukket hånd således at enderne stikker frem for oven mellem pege- og tommelfinger; forinden er man blevet enig om, hvilke strå længder der betyder himmel og helvede – og et strå trækkes ud.²⁷ Piger kaster krans af græs i træ; den, hvis krans straks bliver hængende, står brud samme år, men de skal gå lige så mange år ugift som antal kast, før kransen bliver hængende på en gren (Czекkoslovakiet).²⁸ En flok kinesiske drenge griber to og to fat i de udragende stråender; viser det sig, de holder i samme strå, skal de være legpartnere.²⁹ På en bar giver pige et sugerørs ender navn efter to drenge; en anden pige lægger begge pegefingre på rørets midte og trykker det fladt mod enderne – den ende (dreng), hun først når

med det glidende fingertryk, gør spørgeren lykkelig. Eller sugerøret brækkes i to stumper, som gentagne gange lægges over kors; de to piger griber nu hver to af de fire korte ender, gør hemmeligt et ønske og trækker hurtigt til – har de fået hvert sit stykke, opfyldes ønsket, og rørstumperne lægges i en sko (amerikanske skolebørn og unge mennesker).³⁰

Efter det foreliggende materiale var (er) skikken kendt i Danmark, Sverige, Norge, sv. Finland og Tyskland, varianter i Serbien, Tjekkoslaviet (Karlsbad), Holland, Kina (Kanton) og USA. Helt periferisk til ønskeknode og lykkekrans står den engelske ”sivring”: *Det var i England en gammel skik at forlove sig med rush-rings, det blev dog mest praktiseret af kyniske mænd i den hensigt at forføre deres kærester, som kunne være så forelskede at de troede, denne naragtige ceremoni var en rigtig forlovelse.*³¹ Allerede 1217 måtte biskop Richard i Salisbury udstede et edikt mod brugen af *annulum de de junco*.³²

Det er en meget gammel og international forestilling, at man kan ”binde” og ”løse” sundhed, sygdom, fødsel, søvn, vejrlig, lykken, følelser o.s.v. i såvel positiv som negativ hensigt. Knytningen er her det afgørende moment; i selve knuden lægges en bindende, hæmmende, blokerende kraft, og den magiske påvirkning vedvarer, til knuden løses.³³ Lange seje strå var velegnede, næsten altid ved hånden og blev derfor ofte benyttet. F.eks. kunne et strå med syv knuder lagt om issen stille hovedpine, kvinder lidende af leucorroee skulle lægge 24 græsknuder på navlen.³⁴ Endog solens gang forsinkes, idet man binder den med en græsknude givet dens navn (Ny Guinea).³⁵

Samme metode blev brugt i kærlighedsmagien. Vergils elskovssyge jomfruer prøver at drage Dafnis til sig med tre knuder på bånd af forskellig farve. Arabiske piger slår knuder på karlens pisk, evt. rival løser dem op. I

Swaziland (Sydafrika) kan på strå ved vejkan-ten været bundet knuder af kvinde, hvis mand gik hjemmefra; hun har ”bundet vejene” og hindret ham i at undslippe.³⁶

De knuder, som ses i kors og runeindskrifter over hele Europa, havde rimeligvis en religiøs (magisk) betydning. På Vindumhede er fundet sammenbundne hårfletninger fra bronzealderens slutning, måske nedlagt som offer til en frugtbarhedsgudinde. I Norge forstod nogle at binde en *elskovsknude* for en karl og pige, de ville da komme til at elske hverandre.³⁷ Når en norsk sømand interesserede sig for en pige, sendte han hende et silkebånd med halvt strammet *kjærlighedsknop*; ville hun vide af ham, strammede hun den til en uløselig knude og gav ham det tilbage.³⁸ I John Gay's pastoraldigt *The Spell* (ca. 1700) stjæler ung pige en sovende mands strømpebånd og binder det med en elskovsknude sammen med sit eget. *The true lover's knot* symboliserer parternes fælles følelser og bruges hyppigt i brudekjolens dekoration.³⁹

Det var utvivlsomt på denne baggrund, Feilberg betegnede ønskeknoten som *en magisk knude, der varsler, om et ønske opfyldes*. Det magiske element er imidlertid her – om overhovedet – meget svagt repræsenteret. Ønskevarslet er aktiv mantik og forsøget på at se ind i fremtiden ikke en besværgelse, som vil påvirke den ”sympati”, der iflg. magien findes mellem ting og kræfter. Mantikken går ud fra fatalismen. Skæbnen er ufravigeligt fikseret fra eller før fødslen; vi ønsker dette eller hint, men opfyldes kan kun, hvad allerede står i livets ”køreplan”, og varslet giver i et glimt kendskab til det næste ”sporskifte”.

Efter folketroen skal ønsket tænkes eller udtales under visse betingelser, d.v.s. der må først skabes den nødvendige ”magiske” forudsætning for ønskets opfyldelse. Selve situationen er afgørende og skal udnyttes: når man ser et stjernesku, hører gøgen kukke, finder et firkløver eller ”ønskeben”, en hestesko o.s.v.

Situationen indicerer, at man er ”heldig”, og dette held sørger for, at ønsket opfyldes. Opstår tilfældigt en tobaksrøgring, må man med en finger stukket gennem den gøre et ønske.⁴⁰ Finder pigen en ”lykkeknude” på sit strømpebånd, betyder det, hun snart får noget forærende; knude på fiskesnøren: god fangst.⁴¹ Heldet kan yderligere stimuleres med ritualer før eller idet ønsket fremsættes. Bag naturoraklerne ligger vel også den tanke, at en usynlig magt i planter og dyr kan mobiliseres til at afsløre fremtiden.

Den her omtalte skik har mere karakter af behændighedsleg og lodtrækning. Stråene holdes skjult, det må derfor stort set bero på *tilfældet*, om den orakelspørgende vælger de ”rigtige” ender og der ved sammenknytningen dannes en lykkekrans. Man provokerer altså bevidst en situation, som viser, om man er heldig eller uheldig, medens den magiske mantik mest arbejder med det omen eller held, der ligger i en spontant opstået situation.

NOTER

- 1 Feilberg, H. F., 1904–11, *Ordbog over jyske almuesmål* 3, København, s. 1179, sml. Kamp, 1877, *Danske Folkeminder*, Odense, s. 74.
- 2 Tang Kristensen, E., 1900–02, *Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv* tb. 3, Århus, s. 128 (med hvenestrå).
- 3 Rostrups etnobot. notater (Landbohøjskolens bibliotek).
- 4 *Skattegraveren* 8, 1885, Kolding, s. 181; Hansen, H. P., 1941, *Hyrdeliv på heden*, København, s. 121.
- 5 Dansk Folkemindesamling 1906/23:882; Institut for dansk Dialektforskning, besvarelse fra Ørbæk på spørgeliste nr. 6/1958.
- 6 Institut for dansk Dialektforskning, besvarelse fra Toksværd s.
- 7 Ibid., Horbelev og Ønslev s.
- 8 Ibid., Tjæreby s.
- 9 Nævnes f.eks. ikke i Bridenne, Karen, 1971, *Børnefolklore*, København.
- 10 Her cit. efter Ingemann, B. S., 1843, *Saml. Skrifter* I. afd. bd. 5 (Dramatiske Digte), København, s. 32f.; handlingen er henlagt til Rhinen.
- 11 Blicher, Steen Steensen, 1846, *Gamle og nye Noveller* 4, København, s. 117.
- 12 Andersen, H. C., 1876, *Saml. Skrifter* 2. udg. 1, København, s. 465; i H. C. Andersens dagbog mangler siderne for 21.–30. juni 1849.
- 13 Jnf. Heimer, Astri, 1925, *Den danske sagodiktaren i Sverige och bland Svenskar*, Lund, s. 132–34.
- 14 Paludan-Müller, Fr., 1866, *Ivar Lykkes Historie* 1, København, s. 77, fra Kerteminde; sml. Ussing, Thorv., 1854, *Originale Digte og Fortællinger* 1, København, s. 134f.
- 15 Forf. takker Nordiska Museet for stof fra dets ekerptsamling vedr. folkelig og folkedigtning.
- 16 Törner, Johan J., 1946, *Johan J. Törners samling af fidskeppelser*, ed. K. Rob. V. Wikman, Uppsala, s. 127.
- 17 Rääf, Leonh. Fr., 1856, *Samlingar och anteckningar til en beskrifning öfver Ydre Härad i Östergötland*, Linköping, s. 104.
- 18 Kamp, J., 1943, *Dansk folketro*, København, s. 117.
- 19 Kalén, Joh., 1927, *Halländska folkminnen*, Halmstad, s. 290; Olofsson, K., 1931, *Folklied och folkminne i Ås, Vedens och Gäsene härad* 2, Göteborg, s. 293; også optegnet i Medelpad 1935, Jämtland 1930.
- 20 Eneström, F. J., 1910, *Finvedbornas seder och lif*, Halmstad, s. 90; *Hembygden* 6, 1915, s. 87; *Finlands sv. folkediktning* 7.3, 1952, Helsingfors, s. 376f. og 8, 1962, s. 115f.
- 21 Høeg, Ove Arbo, 1974, *Planter og tradisjon*, Oslo, s. 381.
- 22 *Zeitschrift für Deutsche Mythologie* 1, 1853, s. 446f. (Tübingen); Rochholz, E. L., 1857, *Alemann. Kinderlied und Kinderspiel*, Leipzig, s. 173; *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* 10, 1900, s. 228 (Vorpommern); Strackerjan, L.,

- 1867, *Aberglaube und Sagen aus d. Herzogthume Oldenburg* 1, Oldenburg, s. 90, 105; Perger, A. von, 1864, *Deutsche Pflanzensagen*, Stuttgart, s. 97 (m. *Cyperus*-stængler); *Schweiz. Archiv für Volkskunde* 7, 1903, s. 133 (Bern).
- 23 *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* 12, 1902, s. 463.
- 24 Drechsler, Paul, 1906, *Sitte, Brauch und Volksglaube in Schlesien* 1, Leipzig, s. 144.
- 25 John, A., 1905, *Sitte, Brauch und Volksglaube im deutschen Westböhmen*, Prag, s. 229 (Schmielen = tyndstræede græsser, f.eks. *Agrostis* og *Aira*).
- 26 Bücher, Karl, 1919, *Arbeit und Rhythmus* 5, Leipzig, s. 363f.
- 27 Cock, A. de & Teirlinck, Is., 1904, *Kinderspel en kinderlust in Zuid-Nederland* 4, Gent, s. 136f., jnf. Gubernatis, A. de, 1878, *La mythologie des plantes* 1, Paris, s. 203.
- 28 Marzell, Heinrich, 1922, *Die heimische Pflanzenwelt im Volksbrauch und Volksglauben*, Leipsig, s. 42f. (ved Karlsbad).
- 29 Culin, Stewart, 1895, *Korean games*, Philadelphia, s. 52 (Kanton).
- 30 *Die Lupe* nr. 24, 1960, s. 24.
- 31 Brand, J., 1877, *Observations on popular antiquities*, London, s. 359; *rush* = *Juncus* sp.; i Indien ring af *kusagræs* ved bryllup: Crooke, W., 1896, *Popular religion and folk-lore of Northern India* 2, London, s. 44.
- 32 Ellacombe, Henry N., 1896, *Plant-lore and garden-craft of Shakespeare*, London, s. 279; skikken nævnt af Edm. Spencer 1579 (*The Shepherd's Calender*) og af Francis Quarles ca. 1620, William Shakespeare i *Two Noble Kinsmen* og *All's Well*.
- 33 Om magiske knuder: Frazer, James G., 1925, *Den gyllene grenen* 1, Stockholm, s. 285–90; *Handwörterbuch d. deutsch. Abergl.* 5, ÅR, s. 16ff.; Kamp [note 1], s. 311f.; Feilberg, H. F., 1914, *Sjæleetro*, København, s. 184f.
- 34 Perger [note 21], s. 89; Stemplinger, Eduard, 1948, *Antiker Volksglaube*, Stuttgart, s. 171.
- 35 *Zeitschrift für Ethnologie* 65, 1933, s. 287.
- 36 Frazer [note 32], s. 289.
- 37 Storaker, Joh. Th., 1932, *Sygdom og forgjørelse i den norske folketro*, Oslo, s. 122f.
- 38 *Kuml*, 1956, s. 88f. (fra Vestfold).
- 39 Brelsford, Vernon, 1958, *Superstitious survivals*, London, s. 117f.
- 40 Piø, Iørn, 1973, *Den lille overtro*, København, s. 243f.; Liebrecht, D., 1879, *Zur Volkskunde*, Heilbronn, s. 338 (Norge).
- 41 *Handwörterbuch* [note 32], *derved forpligtes åbenbart en demonisk magt*. Løber slyngningerne på en fingerspids sammen, danner de en ”lykkering”: Kamp [note 1], s. 56 (Østjylland).

~:922 :~

VAGN J. BRØNDEGAARD

*VÄXTER TILL
MÄNNISKANS GAGN
OCH FÖRDÄRV*

UKRUDT HOS OS, MEN –

OM INDIANERNES PLANTEKENDSKAB M.M.

Navnet indianer skyldes som bekendt en misforståelse – Columbus troede i 1492, at han havde fundet søvejen til Indien. Også siden har den hvide mands vurdering af ”rødhuderne” været præget af mange vildfarelser. Først meget sent fik han øjnene op for, at Nordamerikas urbefolkning havde skabt en høj kultur.

Da Columbus nåede til den ”ny” verden, havde det nordlige Amerika cirka 800 000 indbyggere. Ved begyndelsen af det 20. århundrede var tallet skrumpet ind til 240 000, og der blev talt og skrevet meget om indianerne som en hastigt uddøende race. Men den var livskraftig, og bedre levevilkår bidrog til, at tallet nu atter går i vejret. Indianerne har af alle folkegrupper det største fødselsoverskud. Ved sidste folketælling (1960) var der 380 000 renblods indianere eller 20 000 flere end i 1950. Henved tre fjerdedele lever i staterne Oklahoma, New Mexico, Arizona og Montana. Indianerne fik fulde borgerrettigheder i 1924, og de har egne forvaltninger og skattefri grundbesiddelser. I øvrigt står det dem frit for, om de vil bo inden eller uden for deres tildelte reservater.

Mange indianerstammer havde allerede for fem hundrede år siden tilegnet sig et forbavsende godt kendskab til

bygningskunst, astronomi og medicin. Deres mytologi er overordentlig levende og rummer en rigdom på symboler, som udtrykker alle følelser og æstetiske værdier. Indianernes force var aldrig billedkunsten, men sangen, dekorativ formgivning og et væld af sagn. De fleste vers af Pawnee-stammens digtcyklus *Hako-Ceremonien* står fuldt på højde med den bedste europæiske poesi.

Genfortælling af sagn og legender har altid hørt til indianerens kæreste fritidsysler. Hver stamme, klan og familie har sine myter så gamle som grækernes og skandinavernes. Hvem må ikke henrykkes under læsningen af Longfellows herlige gendigtning *Hiawatha*? I Menomini-indianernes myte *Mitawin* er heltegudens rejse beskrevet så malerisk fængslende som Odysseus’ i Homers *Odysseen*.

Indianerens tilværelse var stedse præget af indsigt i naturen, trangen til skønhed og længslen efter at leve i harmoni med højere magter. Hver eneste handling overvåges af overnaturlige kræfter – hver form og detalje i værktøj og ritualer har sin symbolske betydning. Men selve tingene blev aldrig tilbedt; indianeren lægger kun hellige begreber i dem.

De mange karakteristiske træk, som de indianske religioner har fælles, levner ikke

Columbus landstigning i Amerika skildrad av John Vanderlyn (1775–1852).

megen tvivl om samme oprindelse. Det grundlæggende er naturdyrkelsen, animismen, der udtrykkes med ceremonier. I sygdomstilfælde prøver medicinmanden at mobilisere overnaturlige magters bistand. Den indianske farmaci tilstræber ikke blot at læge, men nok så meget profylaksen.

Ingen stamme har haft en egentlig præstekaste, og de højeste rangstillinger gik som regel ikke i arv. Medicinmanden (kan også være en kvinde) menes at stå i kontakt med guderne, fra hvilke han i drømme eller ensom meditation modtager sine magiske formularer. Den særlige dragt eller maske bæres kun under udførelsen af visse ritualer.

Men den indianske lægekunst har et forholdsvist begrænset virkefelt. Og det skyldes til dels, at adskillige sygdomme, der er almindelige andre steder i verden, først blev indført med nybyggerne.

Indianerne savnede erfaring i at behandle f.eks. gul feber, kopper, mæslinger og skarlagensfeber – derfor fik disse infektionssygdomme tit et skæbnesvangert forløb. Den indianske medicin kender heller ingen råd mod arteriosklerose, tandcaries, hjertelidelser, sindssygdomme, overvægtighed og andre ”civilisationssygdomme”.

Tuberkulosen hærgede vel Nordamerika også før Columbus. Men det turde efter de seneste antropologiske undersøgelser være højst tvivlsomt, at syfilis kom til vor verdensdel efter spanske søfolks samkvem med indianske kvinder. – I hvert fald var gonorrhé ikke kendt blandt indianerne, før hvid mand kom til Amerika.

Indiansk farmaci omfatter mest plantestoffer (rødder, bark, blade); animalske substanser anvendes sjældnere. Lægemidlerne kan inddeles i tre grupper:

1. sådanne, der ikke har nogen fysiologisk effekt, men udelukkende menes at virke med formidling af højere magter;
2. mediciner, som vælges, fordi plantens organer har form eller farve som sygdommens angrebssted eller symptomer (den såkaldte signaturlære, der i middelalderen var meget befæstet også i europæisk medicin);
3. droger med direkte virkning på patienten.

Den indianske lægekunst er – som andre naturfolks – empirisk; d.v.s. bygger på erfaringer. Under en tilværelse så snævert knyttet til naturen måtte man i sygdomstilfælde ty til dens store apotek, og de gjorte erfaringer gik i arv fra slægt til slægt. Indianeren er en glimrende iagttager og forstår at drage sikre associationer. Lægemidlerne indgives mest i få og store doser som afkog eller udtræk. Pulvere og inhalationer er heller ikke usædvanlige. Først når sygdommen får et kritisk eller mystisk forløb, griber medicinmanden til sine mere komplicerede ritualer.

Alle indianere kender og bruger de almindeligst benyttede lægemidler. Men de mere specielle kendes kun affå indviende og bevares omhyggeligt som hemmeligheder. Når vi alligevel ved så god besked med indiansk farmaci, skyldes det etnologernes dygtige diplomati. Det er navnlig ekspeditionerne bekostet af Smithsonian Institution (Bureau of American Ethnology) og Public Museum i Milwaukee, videnskaben kan takke for kendskabet til indianernes materia medica.

Mange medicinmænd er med hensyn til deres viden om myter, sagn, lægemidler o.s.v. faktisk omvandrende leksika. Ikke alene véd de besked om sygdomme og kure; de er også habile botanikere og skelner sikkert mellem 150–200 forskellige arter, kender deres udseende, blomstrings-tid, voksested, lægekræfter og folkløse.

Hos et naturfolk, der så ofte skærer dræbte dyr op, skulle man forvente et indgående kendskab til disses anatomi, og at medicinmændene derudfra sluttede sig til menneskelegemets indre funktioner. Men det er ikke tilfældet. Hverken jægeren, som fjerner indvoldene, eller kvinderne, der tilbereder dyrets spiselige organer, har gjort sig nogen anatomiske spekulationer. Medicinmandens fysiologiske viden er derfor meget begrænset. Han synes ikke at ane noget om blodets funktioner. Han forestiller sig, at nyre og lever ligger omkring hjertet o.s.v. Af samme årsag finder animalske stoffer sjældent anvendelse; kun spyttet tillægges lægekraft. Men ligesom andre naturfolk hæfter indianerne sig navnlig ved det ejendommelige, abnorme og sjældne, der tilskrives særlig betydning.

En anden mærkværdighed er, at de ellers intelligente medicinmænd arbejder ganske umetodisk. Skønt der kaldes på dem 3–4 gange om ugen, kommer ingen på den tanke at anlægge en lille have med de vigtigste lægeplanter nær bopladsen. Hver gang må de vandre og klatre mil efter mil i bjergene på jagt efter de urter og rødder, som skal bruges til medicinen.

Størsteparten af vildplanterne i indianernes lægemidler findes ikke i den danske flora. Andre er til gengæld nøjagtigt de samme arter som dem, vi plejer at sammenfatte under begrebet ukrudt. Det kan måske interessere at høre, hvad indianerne bruger dem til.

- *Agerkål* (*Brassica campestris*). Knuste frø lægges som omslag på brandsår.
- *Bakkestjerne* (*Erigeron canadense*). Planten bindes på tindingerne mod hovedpine.
- *Berberis* (*Berberis vulgaris*). Et dekokt af roden drikkes mod hoste og maveonder, et udtræk af barken til badning af sår.

- *Brudelys* (*Butomus umbellatus*). Afkog af hele planten samt poppelbark drikkes mod indvoldsorm.
- *Brunelle* (*Brunella vulgaris*). Feberpatienter bades med et dekokt, der desuden drikkes for at øge synsevnen.
- *Burre* (*Arctium minus*). Afkog af rødderne drikkes mod kighoste og gigtlidelser; virker sved- og urindrivende samt blodrensende.
- *Bynke* (*Artemisia vulgaris*). En the af blade og blomsterkurve regnes for nervestyrkende, feberstillende, ormdrivende og mavestyrkende; drikkes for mensesbesvær.
- *Dansk Ingefær* (*Arum maculatum*). Dekokt af rodbarken mod dysenteri (Iroquoisstammen).
- *Dunhammer* (*Typha latifolia*). Den knuste rodstock blandes med frøduene til en salve, der tillægges sårhelende virkning. Unge

Dansk Ingefær eller munkbåtta (*Arum maculatum*), ur Johann Georg Sturm, *Deutschlands Flora in Abbildungen*, 1796.

- blomsteraks spises mod diarré (Nevada), af roden fås en medicin for nyregrus (Delaware).
- *El* (*Alnus incana*). Et afkog af bladene stiller smerter efter hårdt slag. Et udtræk af bladstilkene og af kvikgræsrodder drikkes, "når urinen er tyk". Et roddekokt til børn med blod i afføringen.
- *Enebær* (*Juniperus communis*). Et afkog af de unge grenspidser drikkes i små portioner som blodstyrkende, og frøene spises mod lumbago.
- *Engelsød* (*Polypodium vulgare*). Roden af denne bregne tygges, og saften synkes mod hoste. For mæslinger drikkes et afkog på de knuste rodde med friske fyrrenåle.
- *Fjerbregne* (*Athyrium filix-femina*). En the på roden drikkes som lindring for kropssmerter, af svangre kvinder for at fødslen skal blive lettere.
- *Fuglegræs-fladstjerne* (*Stellaria media*). Bladene tillægges kølende og blødgørende egenskaber.
- *Hvidmelet gåsefod* (*Chenopodium album*). En the deraf mod smertefuld vandladning.
- *Kær-galtetand* (*Stachys palustris*). Urten lægges på sår og spises mod slimdannelse ved hoste. Indgår i en medicin for kønssygdomme.
- *Gederams* (*Chamaenerium angustifolium*). Invalider bades i et afkog af hele planten. Udtræk af roden drikkes mod halsonde og tuberkulose.
- *Gyldenris* (*Solidago virgaurea*). Et dekokt drikkes mod blodig afføring.
- *Hjertespand* (*Leonurus cardiaca*). The af bladene mod visse kvindesygdomme (Delaware).
- *Humle* (*Humulus lupulus*). Duften indåndes mod søvnløshed. Humlethe regnes for stimulerende.
- *Hvidkløver* (*Trifolium repens*), se Hvid okseøje.
- *Hyrdetaske* (*Capsella bursa-pastoris*). Et udtræk drikkes mod dysenteri og diarré.

Hjertespend eller hjärtstilla (Leonurus cardiaca), ur C. A. M. Lindmans Nordiska flora, 1917.

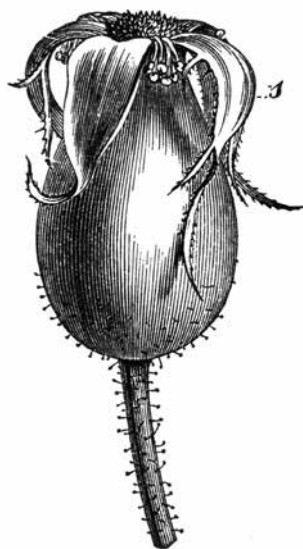
Kabbeleje eller kabbeleka (Caltha palustris), ur Adolf von Post, Sveriges viktigaste ogräsväxter och dess bekämpare, Stockholm. 1891.

Hører til de urindrivende og feberstillende midler.

- *Hør (Linum usitatissimum)*. Dekokt af frøene til indgnidning af feberpatienter. Drikkes også mod lidelser i luftvejene.
- *Jordbær (Fragaria vesca)*. Tyggede blade lægges på brandsår; en the af hele planten drikkes mod diarré.
- *Kabbeleje (Caltha palustris)*. Knuste blade bindes på sår for at modvirke betændelse. Et afkog drikkes mod hoste.
- *Kalmus (Acorus calamus)*. En the af rødderne regnes for mavestyrkende; tilsat et udtræk af åkanderødder stimulerer den blodløbet. Et afkog drikkes mod "gul urin", hoste, tuberkulose, mavekrampe og menorrhagi. Bruges i et omslag på brandsår.
- *Katteurt (Nepeta cataria)*. En the af blade og blomsterstud menes at virke beroligende og mensesdrivende.
- *Liden klokke (Campanula rotundifolia)* indgår i et middel mod lungelidelser.

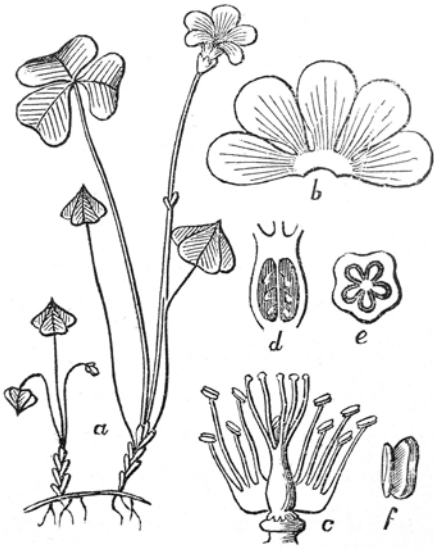
- *Kongebregne (Osmunda regalis)*. Et udtræk mod børnekrampe.
- *Filtbladet kongelys (Verbascum thapsus)*. Bladene oplødes i vand og bindes på struben mod difteritis samt på gigtsmertende lemmer. Et varmt udtræk af roden drikkes mod kropssmerter og som et mildt afføringsmiddel. Potawatomi-indianerne inhalerer røgen af tørrede blade mod astma, eller røgen pustes mod en patient, der har mistet bevidstheden.
- *Stor konval (Polygonatum multiflorum)*. Dekokt af roden bruges i venskabsceremonier som styrkende og afførende drik. Se også: Gåse-potentil.
- *Kransburre (Marrubium vulgare)*. Alle indianerstammer drikker et udtræk af dens blade og blomster mod hoste, ondt i halsen etc.
- *Kvikgræs (Agropyrum repens)*, se El.
- *Lysesiv (Juncus effusus)*. Et udtræk drikkes mod onde drømme.

- *Løvetand, mælkebøtte (Taraxacum vulgare)*. Afkog af blomsterne og af mynte drikkes af kvinder med krampagtig menstruation (Kiowa). Knuste blade røres med vand til en dejg, som bindes på arm- og benbrud (Tewa). Roden giver en mildt afførende drik, der også indtages mod hoste, brystmerter og som galaktagogum.
- *Melbærris (Arctostaphylos uva-ursi)*. Bladene anvendes som antiseptisk middel ved sygdomme i urinvejene.
- *Ager-mynte (Mentha arvensis)*. Et udtræk ordineres som blodrensende, feberstillende og ormdrivende.
- *Kær-mysse (Calla palustris)*. Den knuste rod lægges på bylder.
- *Hvid okseøje (Chrysanthemum leucanthemum)*. Sprukne hænder bades med the af de tørrede stængler og blade, betændte øjne med udtræk af okseøje og hvidkløver.
- *Bleg pileurt (Polygonum lapathifolium)*. Bevidstløse skal indånde røgen fra den brændende rod.
- *Padderok (Equisetum hyemale)*. Udtræk af den tørre urt mod vattersot, nyresygdomme og prostatatilidelser. I følge Potawatomi-stammen er det den bedste the mod lumbago. Kvinder med uregelmæssig menses drikker et udtræk af denne plante og pileblade. Betændte øjne bades med rodsaften i kvindemælk. Toppen af unge planter spises mod diarré; asken af brændte padderokker lægges på brandsår.
- *Hvidpil (Salix alba)*. Udtræk af barken mod feber, halsonde og tuberkulose. Se padderok.
- *Gåse-potentil (Potentilla anserina)*. Børn med mangelfuld vandladning får et udtræk af denne plante og vejpileurt.
- *Rejnfan (Tanacetum vulgare)*. En the af blade og topskud regnes for styrkende; udtrækket regulerer menses, virker sveddrivende og mod blodig diarré – er endvidere et brækmiddel og anvendes til antiseptisk vask af sår.

Hyben eller nypon (Rosa canina), ur Henrik Viktor Rosendahl, Lärobok i farmakognosi, 1897.

- *Roser (Rosa sp.)*. Alle indianerstammer samler og spiser store mængder hyben. Et dekokt på roden drikkes mod halsonde og til badning af betændte øjne. Kvinder får straks efter nedkomsten et afkog af barken.
- *Rødknæ (Rumex acetosella)* spises rå mod tuberkulose, og kroniske bensår bades med et dekokt på stænglerne.
- *Røllike (Achillea millefolium)*. Bylder bades med et udtræk, ligeledes betændte øjne og sprukne hænder. Knuste eller tyggede blade som omslag på sår, insektstik og slangebid. Bladene stikkes i ørene for tandpine. Et udtræk regnes for blodrensende, urindrivende og nyrelægende. Kogte blade bindes på gigtsmertende lemmer. Et dekokt drikkes mod feber, kolik og dyspepsi. Afkog af blomsterne for maveonde, lever- og nyrelidelser, udvortes mod kløe. Roden tygges mod forkølelse.
- *Skovsyre (Oxalis acetosella)*. Den friske saft dryppes i betændte øjne.

Skovsyra eller harsyra (Oxalis acetosella), ur N.J. Andersson, Inledning till botaniken, 1863.

- *Kruset skræppe (Rumex crispus)*. Spises rå mod tb. Kroniske bensår bades med afkog af stænglerne.
- *Slangehoved (Echium vulgare)*. Et dekokt drikkes for "hvid urin".
- *Snebær (Symphoricarpos albus)*. Bladene lægges på snitsår og andre kvæstelser. Har børn "belagt tunge", får de et mildt barkudtræk.
- *Burre-snerre (Galium aparine)*. Afkog mod nyrelidelser, virker urindrivende.
- *Svaleurt (Chelidonium majus)*. Et udtræk af denne plante og gul åkande anses for at virke beroligende.
- *Svinemælk (Sonchus arvensis)*. De mælkesaftholdige blade menes at give mælk til diegivende kvinder. Et dekokt af friske blade drikkes mod brystsmertes.
- *Sæbeurt (Saponaria officinalis)*. En grød af bladene som trækplaster over smertende milt.
- *Tidsel (Cirsium lanceolatum)*. Menes at virke sammentrækkende og urindrivende.

Lummi-stammens kvinder drikker efter nedkomsten et afkog af rødderne i saltvand. Bladene bindes på hæmoroïder, og et koldt udtræk drikkes som brækmiddel.

- *Torskemund (Linaria vulgaris)*. Røgen af den brændende tørre urt inhaleres mod bronkiallidelser.
- *Vejbred (Plantago major)*. Alle indianerstammer lægger bladene på alle slags sår eller bader dem med et udtræk.
- *Læge-ærenpris (Veronica officinalis)*. Svanget kvinder drikker et afkog af roden, før de begiver sig ud på en rejse. Dekoktet regnes for beroligende og smertestillende på feberpatienter.

Hvis de nordamerikanske indianeres medicin skal vurderes, må det ske ud fra

Svaleurt eller skelört (Chelidonium majus), ur J. W. Palmstruch & C. Quensel, Svensk Botanik, Stockholm, 1804.

en sammenligning med andre samfund på samme udviklingstrin. Bortset fra en lille gruppe i det sydvestlige USA lever størsteparten af indianerne endnu i en stenalderkultur med primitivt agerbrug og indsamling og jagt som de væsentligste faktorer. Men deres medicin overgår langt stenalderstadiet; den tåler sammenligning med kaldæernes, assyrernes, hebræernes og grækernes. Indianernes behandling af sår og betændelser er lige så effektiv som hvide lægers i 1700-tallet. Deres store handicap var og er den yderst mangelfulde viden om anatomi og smitsomme sygdomme.

Det står endnu tilbage at undersøge, hvor mange af indianernes lægemidler der fortjener videnskabens blå stempel, men meget er allerede gjort i den retning.

En stor part er vel helt virkningsløs, på den anden side kan hvid mand sikkert drage nytte af de ældgamle erfaringer med et meget stort antal planter. Farmakologer ved

Cleveland-universitetet afprøvede ca. 1100 af indianernes lægeplanter og fandt 23 droger med antibiotisk (kimdræbende) virkning.

Dr. med. Eric Stone skriver i sin bog *Medicine among the American Indians* (1962), at den indianske medicin i overraskende mange tilfælde har vist sig at have et rationelt grundlag, og at vore moderne farmakopeer fik 59 droger derfra. Således har amerikanske forskere med en lang række forsøg kunnet bekræfte vejbrede sårlægende virkning. Af røllike isolerede de et hidtil ukendt alkaloid, der i høj grad fremskynder blodets størknen i et sår. Owyheestammens kvinder (Nevada) har i umindelige tider drukket et udtræk af stenfrø (*Lithospermum ruderales*) som antikonceptionelt middel. En botaniker erfarede, at når udtrækket blev taget dagligt i seks måneder, kunne kvinden ikke blive gravid! Også dette er bekræftet med kliniske forsøg. De store amerikanske medicinalfabrikker interesserer sig mindst lige så meget som etnologerne for indianernes medicinske hemmeligheder.

FANNIKEKNOP OG MANØLYNG

De to typiske kystplanter, som her for første gang skal gøres til genstand for en etnobotanisk monografi, hører til samme plantefamilie (Plumbaginaceae) og er så iøjnefaldende, at de turde være kendt af de fleste læsere, der færdes i den vestjyske natur.

ENGELSKGRÆS,
Armeria maritima

Fra rosetstillede smalle og bleggrønne blade skyder 10–30 cm høje nøgne skafter med øverst et tæt rundt hoved af små rosa til lyst karminrøde blomster, hvis bæger er hindeagtigt foldet og siden danner ”faldskærm” for frugten. Blomstrer juni–august i titusindevis på sandede lokaliteter (overdrev, fællede, bakker) navnlig nær kysten. *Med sine fine lysviolette farver danner den et pragtfuldt syn mod det blændende hvide strandsand og det dyblå hav; det ligner en ædelsten i en skøn indfatning*, skrev Achton Friis.

Kært barn har mange navne, siger et gammelt ord, og det passer godt på vor plante. Få andre arter i den danske vildflora fik så mange folkelige synonymmer – landet over blev optegnet cirka et halvt hundrede! De anføres her (så vidt muligt) i motivgrupper med tilføjede udenlandske parallelnavne; herunder nævnes også plantens forskellige anvendelse.

1. Blade og stængel

Navnene med -græs skyldes de græslignende blade, som danner tætte tuer. Et af de ældste botaniske navne var *gramen marinum* ’strandgræs’, jnf. tysk *meergas* 1594ff. og *seegras* 1613ff. samt *grasblume* 1776ff. Engelskgræs kendes på dansk fra 1793; efterleddet betyder vel her mindre ”græs (voksende) ved havet”, det har som i flere efterfølgende snarere relation til dette ”græs” fremmedartede udseende, jnf. tysk *spanisch gras* (Friesland), tilsvarende i hollandsk, fransk og italiensk, engelsk *French pink* (pink = lyserød). Den kønne, fordringsløse plante blev fra gammel tid anvendt til indfatning af havebæde og på kirkegårde, måste særlig i England; engelskgræs kan da fra først af have betegnet nogle indførte havesorter. Fåregræs Nordsjælland o. 1860; strandløg Falster og Bornholm, jnf. norsk *løgblomst*. Her ud over har tysk: *drahtblume* ’trådblomst’ efter den tynde, seje stængel, *strohblume* ’stråblomst’ vel fordi der sidder indtørrede bladskeder under blomsterhovedet, og *nackte jungfer* ’nøgne jomfruer’, der sigter til den bladløse stilk; spansk *hierba sin nudos* ’urt uden knuder’ (til *A. plataginea*).

2. Blomsterstand, farve, frugtstand

Bladene kan ligesom blomsterstanden ligne nellikens: græsnellike 1647ff., også i finsk og svensk, tysk *grasnelke* 1839ff. og er botanisk knæsat; sønellike 1798ff. og strandnellike 1839ff., samme navn i svensk, norsk, tysk,

engelsk og fransk, tysk har desuden *nelkengras* 1776ff. og *sandnelke*, norsk *tustenellik* (forleddet = små knipper, om bladene). Strandugler på Tåsinge, det afblomstrede hoved er gråt, derfor også kaldt lammehoved Midtjylland og kyllingehoveder Ålborgeggen, jnf. tysk *dickkopf* 'tykhoved' og *teufelskopf* 'djævelshoved'. Til blomsterfarven sigter norsk *makrel-* og *lakseblomst*, tysk *fleischblume* 'kød blomst' og *kranzrose* Friesland, mens *semmelblume* må skyldes en sammenligning mellem blomsterstanden og et rundstykke (semmel). Kongens knapper i Jylland efter formen, måske også brugt i børnelæg, jnf. kongens drenge i Ribeggen; tysk har *kittelknopf*. Blomsterstand plus stilk inspirerede til svensk (Öland) *hattnål*, engelsk *pin cushions* 'nålepuder' 1578ff., ital. *spilli* eller *spillone di dama* 'madonnas nåle, - brystnål'; hestekosøm på Samsø efter frugterne med påsiddende bæger jnf. tysk "lille fjerhans". Blomstringstiden: norsk *jonsokblomme* (forleddet = St. Hans), tysk *pingsterblöme* 'pinseblomst' østl. Friesland og engelsk (Somerset) *midsummer fairmaids* 'skærsommers smukke piger'.

3. Voksested

Slægtsnavnet *Armeria* skal være dannet af keltisk ar = ved og mor = hav. Strandrose Sønderjylland og Strandknap ved Juelsminde svarende til norsk *strandblomst*, -løg, -tustær og *sjøgutter* 'havdrenge', tysk *sandblume* Fehmern; engrose Lolland, stenurt på Christiansø jnf. engelsk *cliff* eller *rock rose*, tysk *heller-*, *quellerblume* Friesl. og *buitendieksgras* Ditmarsken, gror på heller, kwelder, buitendieks = yderdiger, og på mager bund: *hungerkröll* Sild. Næsblostm Sydbyn og revurt Lyø; manødreng Ribeggen, fannikeknop Varde, er meget almindelig på Fanø, endvidere korsøblomme Årø, drejrose Assensegnen, vokser på "Drejet" (eller afledt af "drengrose"?), sylturt Langeland, sylt = saltholdig bund. *Kelmessblume* ved Aachen gælder arten (eller varietet) *A. helleri*, som kun forekommer i det

Engelsk græs eller trift (*Armeria maritima*), ur
C.A.M. Lindmans Nordens flora, 1917.

vestlige Harzen og dér næsten udelukkende på slaggehobene fra bjergværker, der fremdrager zink- ("kelmes"), bly- og kobbererts; plantens aske kan indeholde op til 6 % zink, i friske planter er påvist 0.15 % bly og indtil 0.7 % zink.

Det flamske "pastorgræs" må skyldes en hyppig dyrkning som kantplante i præstegårdshaver. Til voksestedet (græsninger) sigter også lammeblomst og storkeblomst i Sønderjylland, tysk *schafblume*, på Helgoland *kubblume* og *möwenblume* 'køblomst', 'mågeblomst'. Lam nipper gerne til blomsterhovederne, og nogle jyske hyrdebørn mente, at hvis man plukkede dem af, ville lammene dø.

4. Børnelæg

Navnet fåreleger 1796ff., der nu søges indarbejdet som floranavn i stedet for engelskgræs, er

oprindelig et jysk dialektord; endelsen –leger kan skyldes drenges leg med det langstilkede blomsterhoved som slagvåben (leg = ældre dansk for kamp), mens dyrenavnet sikkert skyldes plantens forekomst, hvor får og lam græsser, jnf. fårelilje ved Svendborg, jysk lammeleger 1800ff., huggeleger og drengeroser ved Ribe, krigskarle, kæmper og kæmpeblomst Jylland o. 1820, de to sidste navne også på norsk, sydsvensk (Skåne) *slässkämpe*. Nu gælder navnene mest Vejbred, der har en lignende blomsterstand og blev benyttet til den samme leg. Herhen hører endvidere munkeblomst 1793–1837, munke og strandmunke på øerne i Smålandshavet samt det sydfynske stenpikker; munk har antagelig betydningen ”tung hammer med runde baner” jnf. at munke = prygle, slå, stenhuggere brugte også en pikke (spidshammer).

Børn har suget nektar af de tætstillede blomster: lammepatte Sydjylland, sukkerblomst Himmerland, norsk *sukkertop*, men også spist dem (skønt de ikke er særlig velsmagende) som øllebrød sydvestlige Vendsyssel. Man siger på Drejø, at når man stikker næsen ned i en buket, minder duften om nybagt rugbrød. Det kan være en sekundær forklaring opfundet da man ikke længere huskede, at planten faktisk engang blev brugt som næringsmiddel. Det vides, at man på Island har spist rødderne i en mælkesuppe; noget tilsvarende hos os i gammel tid kan have givet anledning til en række sejlivede benævnelser: dagligbrød optegnet i Jylland fra o. 1800, Vorherres brød o. 1850ff. Als, Ærø, Nordsjælland og Lolland (en næring, Gud lod vokse som en gave til fattigfolk), surbrød ved Kalundborg og Holbæk, rugbrød Ærø 1834, Strynø, Omø, Fejø, Vestlolland, rugbrødsblomst Strynø, brødblomst og rugblomst Drejø, Agersø, Albuen ved Nakskov, brødbakke Ærø, brødurte Birkholm ved Tåsinge, dagligmad Ringkøbingegnen, i denne gruppe vel også fattigbørn Midtjylland svarende til svensk (Skåne) *tiggarpog*.

Engelskræs plukkes i store buketter og er af pigebørn blevet meget brugt til flettearbejder såsom kranse, halskæder, bæltter, diademer: fletteblomst ved Mariager, kranseblomst i Slesvig Vesteregn og norsk, som også har *knaphullsblomst*, endvidere kirkeblomst i Salling, heraf flettes kirkevinduer o.lign. figurer. Blomsterhovederne stikkes i strandsandet og er små haveanlægs ”træer”.

5. Anden anvendelse

Så vidt vides blev vor plante ikke anvendt medicinskt herhjemme, men i tysk folkemedicin indgik de tørrede blomster i et middel for epilepsi; drogen er givet som urindrivende og mod blærelidelser jnf. *pissblume*, for diarré og indre blødninger, som te i Alperne mod svindsot, i Sachsen mod svulster hos mennesker og dyr, bl.a. hævet koyver, jnf. *schwundkraut* og *schwulstblume*, desuden anvendt for brystlidelser (*brustkraut* 1776) og skurv, fnat: *schorfblume* jnf. norsk *gustblomme* til gust = ansigtsudslet. Planten indeholder bl.a. jod, brom og fluor. I Jylland hed det, at spiste man årets først sete *lammeleger*, fik man ikke ”sommersyge” (blegsot?). Det islandske navn *geldingahnappur* (-knapper) peger mod, at man dér tillagde planten visse uheldige virkninger på husdyrene; gelding betyder enten gildet (kastreret) eller mælk fra dyr, der er ved at blive golde og derfor har en dårlig smag.

På Rømø og Fanø blev små kranse af engelskræs hængt op i stuens loftbjælke, så søgte fluerne dem og man undgik deres pletter andre steder. – Når den blomstrede, skulle høslettet begynde (Norge).

Tilbage står nogle navne med uvis eller ukendt betydning: bankerot optegnet 1793–o.1880 bl.a. ved Hjørring, kallemanke på Samsø og vestjysk trold heks. *Jesusstöcklein* ’lille jesustav’ i Posen opstod af en legende: Undervejs til Golgatha brød Jesus sammen under korssets vægt, det skete ved en engelskræs, som

dengang havde en ganske kort stængel og renhvide blomster. Af medlidenhed ville den løfte frelseren, den rakte og strakte sig, så stænglen blev lang og hård, men kunne ikke hjælpe ham. Det skammede blomsten sig så meget over, at den blev rød, og i forvirringen glemte den at trække stænglen ind igen.

HINDEBÆGER, *Limonium* (EL. STATICE)

adskiller sig habituelt temmelig meget fra engelskgræs. De tykke stedsegrønne og elliptiske blade er rodstillede og forsynet med en bråd, på de indtil 35 cm høje bladløse stængler sidder ret store opadvendte blomster med hindeagtigt bæger i rækker på korte grene, der danner en halvskærm. Den danske flora har to arter, som begge blomstrer juli–september: Tætblomstret hindebæger (*L. vulgare*) har smukke blå kroner, hos Lav hindebæger (*L. humilis*) er bægeret rødtribet og de tydeligt adskilte kroner blåviolette. De hører til vore mere sjældne vildplanter, men hvor de forekommer, ofte talrigt, lægger man næstan altid mærke til dem: *Hindebægeren med sin yndige farve, der er så sart og kølig som en vinterhimels blå* (Achton Friis). Førstnævnte art gror på strand-, især syltengbl.a. i Sydvestjylland, mens den anden findes på samme lokaliteter navnlig i Kattegat-området.

De to slægtsnavne er hentet fra græsk; *Limonium* hentyder til voksestedet: leimon = eng. fugtigt sted, mens *Statice* kommer af statike ”den hæmmende, og opdæmmende” (sml. statisk), måske fordi plantens rødder holder på flyvesand. Plinius omtaler som *statike* en

botanisk ikke identificeret vækst med *små rosenagtige hoveder på syv stængler* anvendt som blodstillende lægeplante.

Forekomsten på øer langs Sydvestjyllands vestkyst gav anledning til navnene manølyng på Manø og Ribegnen (planten kan minde om hedelyng) og jordsandsblomme ved Emmersted og Hjerpsted – her vokser den ikke, men hentes i store mængder fra den lille ø Jordsand till tørring og vasepynt. Hindebæger er meget almindelig på de frisiske øer, hvor den kaldes *halligblume*, *-ruus*, tyske badegæster plukker og hjemfører den som ”dronningen af Halligen”. Blomsten og (hos Lav h.) bægeret bevarer farven temmelig længe og gør planten anvendelig til tørrede buketter (”immorteller”) jnf. det sønderjyske evighedsblomst, spansk (Kanariske Øer) *siempre viva* ’evigtblomstrende’ og *flor de papel* ’papirblomst’. På de frisiske øer bruger beboerne den til udsmykning af kirker, skoler og hjem, på Rømø, hvor den også kaldes blåblomst, lejlighedsvis til gravkranse og rejsekronen over nybygget hus.

Ligesom engelskgræs kaldes denne plante ”nellikegræs” og ”strandnellike”, efter blomsterfarven ”strandsyrén” og havlavendel”, det sidste navn bruges også i England, frisk har ”strandviol” og i Sydafrika ”strandrose”. *L. sinuatum* hedder i Spanien *capitana* ’kaptajn’ efter blomsternes uniformsfarve, og vor art Tætblomstret h. *nebulosa* ’stjernetåge’.

Roden er i Rusland blevet brugt til garvning af huder, som havde ligget i egebarklud. Planten indeholder jod, brom og fluor og synes ikke at være blevet anvendt i europæisk folke medicin. En række oversøiske arter benyttes mod bl.a. diarré, kolik o.a. mavelidelser, nyresygdomme, kræftsår, feber, udslæt og til at fremkalde sammentrækninger i livmoderen.

FARVEL TIL EN MARKBLOMST

*R*ugen gnistrer med kornblomst og klinte, blå og rødt i berylgrønt, den smukkeste af alle farvesammensætninger og sommeren selv – *Danmark selv*” skrev Johannes V. Jensen for næsten et århundrede siden (1916). Det syn kan ingen opleve i dag. De moderne jordbrugsmetoder tyndede så voldsomt ud i vor vilde flora, at tre af kornmarkernes smukkeste ukrudtsplanter næsten forsvandt: valmue, kornblomst og klinte.

Endnu 1921 digtede Jørgen Vibe: *Klinten springer af ageren frem og smiler hånligt mod bondens hjem*. Planten var dengang kendt af ethvert landbobarn. Nu trækker unge landmænd på skuldrene når man viser dem et billede af klinten – de kender den ikke. Og botanikeren er lykkelig for at finde blot ét eksemplar.

Jammerskade, at klintens ædelt formede kalk og varme lod nu kun sjældent øjnes i vort korn, klagede 1959 litteraten Christian Elling. Og mange vil give ham ret. Mennesket lever jo ikke af brød alene; de farvemættede vilde vækster lagde lidt poesi ind i kornets bølgende nyttehav.

Men landmanden må betragte ukrudtet fra en anden synsvinkel. ”Fandens røde øjne”, som klinten blev kaldt i Nordsjælland, gav ham bryderier gennem århundreder, stjal kraft fra vintersæden, de giftige frø kom med i brødmelet. Der blev et sted optalt cirka 50

Træsnit i Hortus Sanitatis, 1485.

klinter pr. kvadratmeter; omregnet til hektar satte en halv million ikke færre end 72 millioner frø!

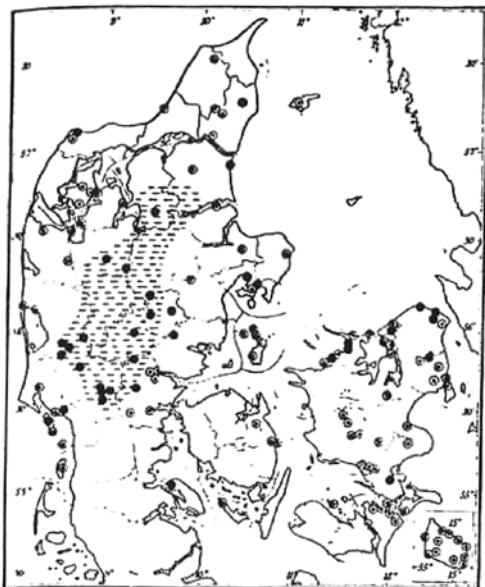
Klinte var ensbetydende med alt kornukrudt, man talte om en ”klinter” ager. Navnet er fællesnordisk, kendes litterært helt fra 1300-tallet og er sproglig beslægtet med klint (skrænt), men gjaldt måske fra først af et slagvåben: børn har i leg sloget med klintens klumpformede frøhuse på lange stive stængler. Et svensk dialektord *klinta* betyder at hamre, slå løs på, germansk *klenta* at klumpe

(sammen); *klint* blev også brugt i betydningen hammer.

Man kender ikke plantens hjemsted, det formodes at være det østlige Middelhavsområde eller Lilleasien, hvorfra den meget tidligt begyndte at "vandre" videnom med urent sædekorn. Fund af klintens let kendelige kapsler og frø viser den har fulgt kornavlens fra dens begyndelse. Man fandt dem blandt kornaffald i de schweiziske pælebygninger fra yngre stenalder og samme periodes Gumelnita-kultur to steder i Bulgarien, ved Lengyel i Ungarn sammen med oldsager fra overgangen mellem sten- og bronzealder – hos os i gravhøje fra romersk jernalder. De er talrigt repræsenteret i jordlag fra Københavns middelalder.

Men klinten kan være blevet genindslået østfra under folkevandringerne. Der er nemlig en påfaldende overensstemmelse mellem dens navn helt fra Ural til England. På russisk hedder vor plante *kunkel* (i Ukraine *kokol*). hos polakkerne *kakol*, i Litauen *kahkali* eller *koku-lei*, på magyarsk *konkoly*, slovensk *kokol*, serbisk *kukolj* – svarende til angelsaksisk *coccel*, nu-engelsk *cockle*, *cokyl* etc. Nygræsk *kokkoli* eller *goggoli* minder om de slaviske navne, til gruppen hører vel også albansk *kenkol*, mens synonymet *gunevjitke*, "sigøjnerkappe", der sammenligner blomsten med en farveprægtig dragt, må være opstået efter kontakten med det vandrende folk; dets første optræden i Europa (på Kreta) dateres til 1322.

Det ensartede navnekompleks i geografisk så vidt adskilte sprog som engelsk og russisk, græsk og litauisk kunne tyde på, at de fra øst indvandrende folkeslag tillagde den iøjnefaldende blomst magiske kræfter eller brugte planten som medicin. Mens angelsakserne boede ved nedre Elben og i det nuværende Mecklenburg fik de kontakt med slaverne, der var i færd med at trænge ind i områderne syd for østersøen. Det vides, at i hvert fald albanerne har benyttet klinten til en ret grønsager kaldt lakruar.

Utbredningskarta över klinte eller klätt (Agrostemma githago). En av artikelns originalillustrationer.

Det er saa vel bekiendt som icke nogen anden oc det heldst aff Bønderne, huilcke fordi at den tager Vexten fra Rugen, som den voxer iblant, holde den ... at være Ukrud oc en skadelig Vext, står der om klinten i urtebogen Flora Danica, som udkom i Christian den Fjerdes dødsår 1648. Den 12. april 1631 skriver kongen til lensmanden på Frederiksborg, at ladefogeden skal sætte drenge og piger i gang med at rykke klinten op og kaste dem i en kurv på armen.

Det var et tilbagevendende og trøls forårsarbejde at luge kornmarkerne for klinte. Da min oldefar omkring 1890 som ældre deltog i høstarbejdet på Vestmøn fjernede han omhyggeligt alle klinten fra negene og brændte dem. Han anså det for en hellig pligt at gøre det og henviste til Jesu lignelse i Matthæus-evangeliet 13. kapitel, hvor grundtekstens græske ord *zizanon* dengang var oversat med klinte. Heraf opstod talemåden "at skille klinten fra hveden" = det onde eller værdiløse fra det

Klinte eller klätt (Agrostemma githago), tidlige oönskat åkerogräs som numera betraktas som en hävdgynnad sällsynthet. Här i naturvårdsodling med en besökande humlebagge.

Foto: Håkan Tunön.

gode og nyttige. Men det ukrudt Jesus nævner havde stor lighed med hveden og ma havde været Giftig Rajgræs (*Lolium tremulentum*). I vers 40 af Jobs bogens 31. kapitel *så gror der tjørn for hvede og ukrudt i stedet for byg* betød det hebræiske ord *coashah* sandsynligvis vor klinte, som var og er ret almindelig i de bibelske landes korn.

Herhjemme kunne bønderne sjældent luge markerne helt rene for klinter, og det var med datidens sold umuligt at sigte alle de temmelig store sorte frø fra kornet. En præst i Sydslesvig sagde fra prædikestolen om tiendepligten (oversat fra plattysk): *Klinte, skjaller og fuglevikke må I ikke sende mig; jeg forkynder jer jo et klart og rent evangelium, så mit brød skal også være rent!*

Efter en gammel høstregel skulle rugmarken mejes når klintens kapsler begyndte at sprække. Som immigranter fra et varmere klima

kunne klinten ikke overvintre i det fri, og frosten ødelagde frøenes spireevne. Generations-skiftet var derfor helt betinget af, at den blev høstet og tærsket sammen med brødkornet. Frøene lå nu i den lune lo og kom næste år med udsæden retur til agrene, hvor korn og klinte spirede samtidig og voksede op i ”skøn” forening. Landbrugets bedre tærskværker og kornfirmaernes effektive rensemaskiner betød en katastrofe for klinten: dens biologiske kredsløb blev afbrudt.

Men selv om den var et ildset ukrudt, tilskrev man frøene en vis værdi og sagde: *hejre og klinte er bedre end inte’; klinte og hejre de kan bondens korn forbejre, men skjaller og køs (kornblomst) gør ham kornløs.*

En svensk landøkonom oplyser 1806, at den skånske bonde ikke gør sig større umage for at bekæmpe klinten

da han gerne æder brød af mel indeholdende klinte og anser en sådan rug for den drøjeste i husholdningen. Klinten giver ganske vist et sort eller blåligt mel, men udgør frøene ikke over en fjerdepart mærkes der ingen afsmag i det stærkt syrnede brød, ej heller har nogen fået mindste ubehag endsiges sygdom af at spise det.

Det sidste var dog næppe rigtigt.

De klintefrø man med sold og kastning fik skilt fra kornet blev sine steder kogt i bryggeskedlen (det stank frygteligt) til et svinefoder – og så var man sikker på, at ingen spiredygtige frø kom med gødningen ud på markerne. Men smågrise og fjerkræ kunne ikke tåle dem. En husmoder fodrede 220 ænder med frøene udrørt i vand – de døde alle.

Hele planten indeholder flere saponiner, frøene indtil 7 procent githagen, som er en udpræget celle(proto-plasma)gift. Den opløser de røde blodlegemer, lammer centralnervesystemet og griber forstyrrende ind i nyrenes funktion. Når unge polakker ville slippe for

Åker med gotlands råg med tillsats av ogräs (klätt, vallmo och blåklint) i syfte att bevara hotade åkerogräs. Foto: Håkan Tunón.

militærtjenesten gned de pulveriserede klintefrø i øjnene og stillede til session med en materiefyldt betændelse.

Saponinerne er sæbestoffer, de knuste frø kunne derfor bruges til vask. Allerede i 1200-tallet hedder det, at *klædeberederne siger dens mel gør uldtøj meget hvidt og vasker det rent*. Uldgarn, strømper og undertøj valket (iblødsat) og vasket i en lud af finmalede

klintefrø blev *blændende hvide*. Kammerråddinde Richter skrev 1809 til et ugeblad: *Når sirts vaskes i klintemel taber det ikke det mindste af kuløren, uldgarn og strømper bliver heller ikke gule eller krymper ind*. På Fyn blev der omkring 1830 endog dyrket klinte til det formål; en skæppe frø kostede 2 rigsdalere. Så sent som 1870 vaskede mange langelandske koner deres tøj i en lud af klintefrø og bøgeaske.

Gulmosaik i en afsalene på Ny Carlsberg Glyptotek med motivet klingen i hveden.

60 procent af frøene er stivelse, og 1761 skrives, at den mest almindelige nytte i husholdningen er, at de giver megen brændevin af sig, når de brændes (destilleres) med andet korn, hvilken brændevin dog er mere blå. Snapsfabrikanterne betalte bedre for klinteblandet rug, der som enhver ved gav en mere berusende drik. I en indberetning 1779 fra Vendsyssel siges, at tidligere da bonden selv måtte brænde, bekymrede han sig kun lidt om at forbedre sin sæd. I nogle russiske egne dyrkede bønderne klinte og høstede mange tons til spiritusfremstilling.

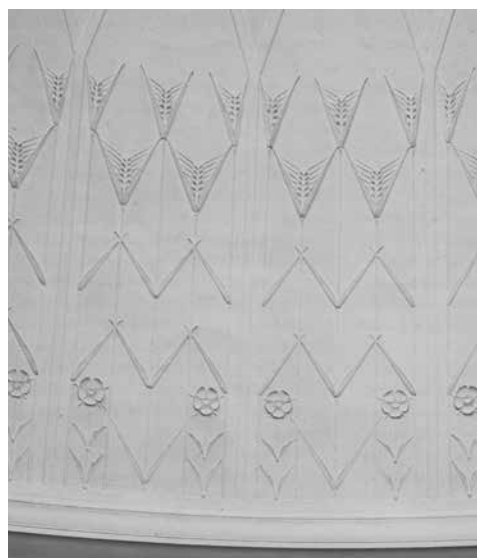
Bibelen omtaler spedalskhed (lepra), som var og stadig er en af de alvorligste kroniske infektionssygdomme. Det nulevende antal leprapatienter skal være 11 millioner. Men selvom sygdommen er smitsom, overføres den langt fra til alle, der dagligt omgås patienterne. Ifølge en tysk forsker Oberdörffer er den normale organisme resistent, men resistensen svækkes efter længere tids konsum af visse saponinholdige næringsmidler, bl.a. tropernes taro – knoldene på en plante af kallafamilien.

Da lepraen hærgede også i Europa var brødet ofte stærkt forurenet med klintens frø, hvis saponiner kan beskadige binyrebarken. Denne

beskadigelse regnes netop for medvirkende til, at kroppen bliver modtagelig for smitstoffet. Efter at man på New Zealand begyndte at avle og spise kartofler i stedet for taro forsvandt sygdommen. Men den indfandt sig på nogle stillehavsøer, hvor japanerne under en hungersnød havde introduceret taroavlen.

Otte århundreder forinden gjorde man den samme erfaring på Island. Der udbrød lepra få år efter at man var begyndt at importere klinteblandet brødmel fra Danmark og Norge, og der blev bygget en behandlingsstation på Langanes. Men sygdommen ophørte da frøene kunne renses fra kornet og således ikke længere kom med i brødet.

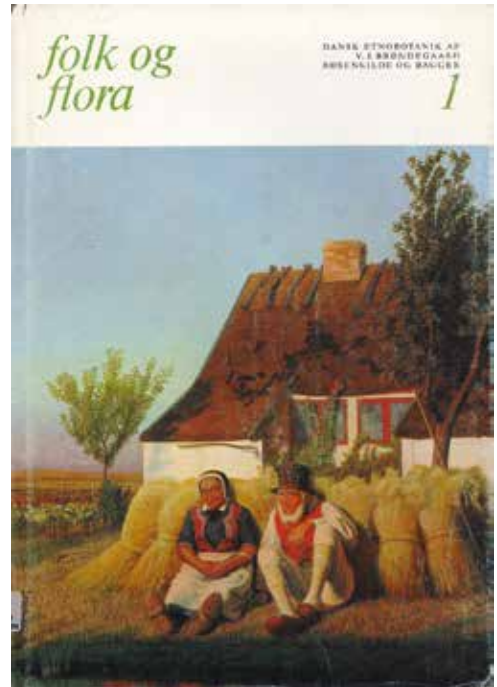
Klinten eksemplificerer her hvad der forstås ved etnobotanik: det åndelige og materielle samspil mellem et lands vegetation og befolkning – eller dens anvendelse af planterne i enhver henseende.

Loftfrisen i salen på Ny Carlsberg Glyptotek har også klingen i hveden som motiv. Både mosaik og frise er tegnet af arkitekt Hack Kampmann og fuldført i 1906.

Gennem mere end tre årtier indsamlede jeg det danske etnobotaniske materiale, som hidtil måtte opsøges i talrige bøger, tidsskrifter, blade, arkiver m.v., og supplerede det med egne optegnelser. Materialet foreligger nu alment tilgængeligt i 4-bindsværket *Folk og Flora*, der med produktionsstøtte fra Carlsbergfondet, Danmarks Nationalbanks Jubilæumsfond af 1968, Dronning Margrethe og Prins Henriks Fond, Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, Bikuben, Sparekassen SDS og Konsul Georg Jorck og Hustru Emma Jorck's Fond er udgivet på Rosenkilde og Bagers forlag.

Værket omhandler over 500 af vore vildtvoksende og dyrkede planters anvendelse gennem tiderne og giver ca. 28 000 kildehenvisninger. Manuskriptet blev videnskabelig gransket af botanikeren professor dr. phil. Johan Lange og folkemindeforskeren arkivar, mag. art. Iørn Piø. Tegneren Ebbe Sunesen stod for tekstens layout, Kirsten Fabricius for udvælgelsen af de ca. 100 illustrationer, størsteparten er reproduktioner af dansk kunst og naturfotografier.

FLORA MILITARIS

Planternes navne er for landbrugere, gartnerne og frugtavlere kun praktiske ”mærkesedler”, men for sprogforskere og historikere et af de mest interessante områder.

Ud over de botanisk knæsatte navne er i Danmark optegnet cirka 25 000 folkelige synonymmer – forholdsvis flere end i noget andet europæisk land. Et mindretal er så gamle, at deres oprindelige betydning er ukendt eller omstridt, andre af helt ny dato. Og der opstår stadig flere ”øgenavne”. De fleste røber et sikkert, fordomsfrit blik for noget karakteristisk ved den pågældende plante eller blomst. Størsteparten blev dannet ud fra sammenligninger med dyrs organer (Rævehale, Hundetunge, Løvemund o.s.v.) eller har et religiøst subs. overtroisk motiv (Paradistræ, Jobståre, Heksetand o.s.v.).

En ret stor gruppe folkelige plantenaavne med militært motiv skyldes jævnføringer mellem plantens udseende og militærpersoner, uniformer eller våben; i enkelte tilfælde har navnet en historisk baggrund.

Blåt og rødt var 1700–1800-tallets dominerende uniformsfarver; sproglige minder herom er nedfældet i en række plantenaavne – til vækster med blå blomster:

Soldaten i det grønne, *Polemonium coeruleum* (Jakobsstige), Tåning Østjylland;¹ *soldatenblume*, *Gentiana verna* (Ensian), Bayer. Schwaben;² *soldados*, *Aquilegia vulgaris*

(Akeleje), Spanien;³ *soldiers*, *Echinosperrnum virginicum* (Pigfrø), Massachusetts USA;⁴ flere eksempler nedenfor – og med røde blomster:

Soldater, *Papaver* (Valmue), Arhusegnen o. 1870, vel sammenlignet med landsoldatens uniform ligesom *røde soldater*, *Stachys silvaticus* (Skovgaltetand), Søllerød o. 1870;⁵ *røde dragoner*, *Chamaenerium angustifolium* (Gederams), Sandbjerg Nordsjælland o. 1870; *soldiers*: *Papaver* (Valmue), England, *because the petals are like the scarlet tunics which soldiers used to wear*;⁶ *Melandrium dioecum* (Dagpragtstjerne), også *red soldier*, *lousy soldier's buttons*; *Geranium robertianum* (Stinkende Storkenæb), Devonshire; *Trifolium incarnatum* (Blodkløver), også *Napoleon Isle of Wight*, sigtende til *den blodige franskmænd*, *Lythrum salicaria* (Kattehale), Norfolk; *Orchis maculata* (Gøgeurt), også *soldiers' jacket*; *Rumex acetosella* (Rødknæ); *Rosa canina* (Hunderose) efter de røde hyben; *Arum maculatum* (Dansk Ingefær), også *soldiers and sailors*, *soldiers and angels*, blomsterkolben purpurrød eller mørkviolet;⁷ *soldier boy*, *Centranthus ruber* (Sporebaldrian), Somerset;⁸ *bloody warrior*, *Castillea coccinea* i USA⁹ og *Cheiranthus cheiri* (Gyldenlak), England;¹⁰ *Fritillaria imperialis* (Kejserkrone), er iflg. sagnet groet frem af bloddråber fra faldne danskere, ligeså (1607ff.) *Sambucus ebulus* (Sommerhyld): *dane's blood*,¹¹ stængler, blade og frugter bliver røde om efteråret,

it has the curious dignity of a ragged regiment, bleeding and forlorn, danes' blood er flere steder i England optegnet til *Pulsatilla pratensis* (Kobjælde); *Indian warrior, Pedicularis densiflora* (Trolldurt), Californien.¹² *Anemone pratensis* (Hvid Anemone) kaldes i Buckinghamshire *soldiers, white soldiers*.¹³

Pulmonaria officinalis, P. obscura (Lungurt): blomsterne er først røde, senere blå eller violette, farveskiftet inspirerede til bl.a. *bayern und franzosen* Holzkirchen s.f. München, Bayerns soldater bar blå, franske røde uniformer, sidstnævnte derfor også kaldt ”rothosen”;¹⁴ hertil svarer *soldiers and sailors* Somersset og Suffolk, *soldiers and his wife* Isle of Wight.¹⁵

Echium vulgare (Slangtunge): dens blomster i en rank valse- eller pyramideformet stand er ligeledes først rødlige og siden smukt blå; plantens danske navne med militært motiv:¹⁶ *svenskere* Sjælland o. 1870ff., Møn; *husarer, blå husarer* Nord- og Midtsjælland o. 1870ff., *Skånske husarer* Nordsjælland 1926ff., *svenske husarer* Holbækegenen, Smørum, Ålborg 1943; *tyskere* Allindemagle Midtsjælland 1937, *prøjserere* Allerslev Midtsjælland 1942; i Sverige:¹⁷ *skånska dragoner* o. 1890, *husaratoppar* Skåne 1891, *soldatra* Skåne 1905, *husar* Skåne; i Tyskland:¹⁸ *preussen* Weimar o. 1860, *husarenkraut* 1875, *blau' preuss'* Mecklenburg 1915 og smst. *blaue dragonen; soldaten* Oberpfalz, *dragonen* og *grenadier* Iglau, *landsknecht* Schlesien; hertil svarer fransk *gendarme*.¹⁹

Den botanisk nærtstående *Anchusa officinalis* (Læge-Oksetunge) på samme lokaliteter og ligeledes med farveskifte: *svenskere* Nord og Midtsjælland o. 1870ff., *blå soldater* Nordsjælland o. 1870, *svenske husarer* Midtsjælland o. 1870, *husarblomst, tysk husar* og *tyskere* Sjælland o. 1940.²⁰

Iflg. traditionen skal de to sidstnævnte planter være kommet til Danmark med de svenske tropper 1658–60.²¹ Men det modsiges af, at begge var almindelige øst for Storebælt allerede medio 1600-tallet (sml. nedenfor),

og at navnene først er optegnet mere end to hundrede år efter vort sidste militære opgør med Sverige. Hos os som hinsides Øresund må man i nyere tid have jævnført blomster med soldaters (husares) lyseblå uniform, og de danske navnes historiske relation er sekundær. Da Tyskland siden blev ”arvefjenden”, kom det til udtryk i planternes øgenavne, nu som foragt for de tyske soldater: et besværligt og anmassende ukrudt.

Salvia pratensis (Eng-Salvie) har aks med store mørkeblå og hjelmformede blomster, derfor i Schweiz kaldt *blaue soldaten*,²² *holländer* og *amerikaner*; schweiziske lejesoldater i hollandsk tjeneste kom på orlov i blå uniformer, nogle fra det fjerne Java (”Amerika”).²³

Til den prægtige *Melampyrum nemorosum* (Blåtippet Kohvede) med livligt gule blomster omgivet af blå dækblade optegnede Linné 1749 på rejsen gennem Skåne navnet *landsknektar* og bemærkede: *ett ganska artigt namn, emedan*

Blåtippet kohvede eller natt och dag (*Melampyrum nemorosum*). Foto: Håkan Tunón.

denna örten bär svenska livrét med rocken eller bladerna som äro högblå och bröstet eller blomorna inunder gula.²⁴ Det kendes litterært til 1880, endvidere *svenska militärer* 1861–80, *landssoldat* 1868.²⁵ – *Landsknecht* i Schweiz 1862ff. til *Cirsium arvense* og *palustre* (tidselarter) skyldes deres grove, ”lurve” udseende,²⁶ *husar* til *Cosmea bipinnata* (Stolte Kavalerer) Nösnerland plantens ranke, flotte vækst med stærke blomsterfarver,²⁷ *husaren* til *Orchis* (Gøgeurt) Saarbrücken den brogede blomstertegning²⁸ jf. *soldiers' jacket*, *husarenkraut* til vandplanten *Ceratophyllum* (Hornblad) Lübeck 1907 vel den buskede stængels lighed med uniformshuens (kalpaks) nedhængende brogede stof,²⁹ mens det sydsvenske *amiralika* til *Pelargonium radula* (Rosengeranie) med røde blomster er dannet af det botaniske slægtsnavn under påvirkning af a(d)miral, som man kendte fra Karlskrona,³⁰ rosengeranie blev hos os omtydet til *rosengeneral* Midtsjælland 1919. Endnu en folkeetymologi: *Galinsoga parviflora* (Kortstråle) ”*gallant soldiers*”, *soldiers of the Queen*, begge optegnet i London, måske ironisk for de menige soldater, Kipling beskrev i sine indiske historier; det lave ukrudt er *the least military of plants, though it scrounges and is content with little comfort*.³¹ Det danske *pigernes Jens* til den populære stueplante *Impatiens sultani* (Flittiglise) Vestjylland og Midtsjælland 1919 er et lån fra benævnelsen Jensen: menigt mandskab, især af infanteriet, der kom i almindeligt sprogbrug efter Treårskrigen; ”*pigernes Jens*” var dog kendt allerede i 1600-tallet om en charmør, plantenavnet kan således være en hentydning til soldatens ry som kvindebedærer – planten skyder mange aflægere!³² I denne forbindelse: *faldskærmsjæger*, *-tropper*, *Bryophyllum daigremontianum* (Nilgud) sigter til de mange ynglekopper langs bladpladens rand.³³

Soldaatsjes ’små soldater’, *Viola tricolor* (Stedmoderblomst) Groningen skyldes, at blomsterne undertiden kan ligne et barsk

Löjtnantshjärta (*Dicentra spectabilis*). Foto: Håkan Tunón.

ansigt under en hjelm.³⁴ *Dicentra formosa* (Småhjerte) er kaldt *korporalshjerte* Haslev 1924, jf. svensk *fänrikshjärta*, *Dicentra spectabilis* med større blomster bl.a. *löjtnantshjerte* 1929ff., sv. *löjtnantshjärta*, tysk (Magdeburg, München) *leutnantsherzen*, jf. finsk *ritarin sydän* ’ridderhjerte’.³⁵ Disse navne blev vel oprindelig givet på grund af plantens elegante udseende og blomsternes livlige farvespil, men folkeviddet har tolket dem på en anden måde: bøjes blomstens to halvdele fra hinanden, indeholder löjtnantens hjerte en nedringet danserinde, et par sporer og en champagneflaske.

Vejbred-navnet *kæmpe(r)* kan i dansk føres tilbage til o. 1450, endnu ældre og rimeligvis af nordisk herkomst er *kemp(s)* i Skotland og Nordengland, jf. svensk *kämpa(r)*, norsk *kjempe*. Det har ligesom *stridsmand* 1806ff., *krigsmand* Østjylland o. 1880, norsk *slåskjempe*, eng. *soldiers*, *soldier's tappie*, *swords and spears*,

fighting cocks m.fl., tysk (Trier, Østpreussen) *soldaten* relation til en forhen i det nordlige Europa udbredt børneleg. Et par drenge slår to af de langstilkede blomsteraks mod hinanden, helst lige under akset, hvor stilken er blødest, og den dreng, hvis "kæmpe" først mister "hovedet", har tabt. Legen kan være en efterligning af en duel eller lanseturnering, som i nyere tid blev aktualiseret: i en egn på grænsen mellem Norge og Sverige hedder legen "slå svenske",³⁶ på Ålandsøerne kaldes planten *ryssar och turkar 'russere og tyrkere'*.³⁷ Et skotsk *Plantago*-navn *Carl-Doddie* må skyldes striden mellem den sidste Stuart-konges sønnesøn og Georg II af huset Hannover; drengene deler sig i to lejre og slås med blomsteraksene for Carl (Charles) og Doddie (Georg). Det engelske navn *French-and-English-soldiers* refererer til de mange krige mellem England og Frankrig.³⁸ Andre langstilkede blomsterstande blev benyttet til legen og kaldt *kæmpe(r)*, således *Armeria maritima* (Engelskgræs), *Phleum pratense* (Eng-Rottehale) og *Capsella bursa-pastoris* (Hyrdetaske).

Cardamine pratense (Engkarse) kaldes i Egerland *soldaten*, fordi de stift oprette skulpefrugter ligner en deling med gevær.³⁹ De lange spidse og skarpkantede blade på Iris (sværdlilje) gav navnene *soldater*, *sivsoldater* Stevns o. 1920ff.,⁴⁰ jf. nedenfor, vandplanten *Stratiotes aloides* (Krebseklo) af samme årsag *soldatplante* 1862, holl. *soldatenkruid*, eng. *water soldier*.⁴¹

Chrysanthemum segetum (Gul Okseøje) omtales fra midten af 1600-tallet som et frygtet sædukrudt, der giver bønderne store tab. Iflg. traditionen skal planten være kommet til landet med polakkernes eller det brandenburgske rytteris hestefoder under Svenskekrigen 1658–59, deraf navnet *brandenborger* 1684ff.,⁴² til Fyn med spanske troppers hestefoder 1808,⁴³ til Sverige med danske tropper⁴⁴ eller det svenske rytteri, der 1660 vendte hjem fra Slesvig over Danmark⁴⁵ – til Tyskland med

franske (napol.) soldater, jf. *franzosenkraut*.⁴⁶ Mest sandsynligt blev planten indslæbt med forurenede sædekorn, men den havde naturligvis særligt gode betingelser for at brede sig under og efter krige. Andre velkendte ukrudtsplanter, som ikke indvandrede i historisk tid, fik lignende navne; agerkålen f.eks. blev i Sydslesvig kaldt *kosaksennep*, den var ikke kendt på Dannevirkeegnen før 1813, da frøene blev ført dertil med uren havre til kosakkernes heste; bønderne hentede gødning ved Gottorp Slot, og således kom planten ud på markerne.⁴⁷ Agerkål nævnes imidlertid allerede af Harpestræng i 1200-tallet. På samme måde med *Allium ursinum* (Ramsløg): den skal være ført til Danmark af de tyske tropper, som under general Wrangel 1848–50 hærgede Jylland, efter en anden overlevering var det spanierne, der dyrkede planten som grønsag, derfor kaldt *spansk løg* 1882ff. Pollen af ramsløg er påvist i kulturlag fra stenalderen.⁴⁸

Af de talrige plantenaevne opstået ved sammenligning mellem (dele af) planten og *uniformer* eller *våben* kan her kun bringes et udvalg. Hvor intet årstal er anført, blev navnet optegnet efter ca. 1920.

Flyverhjelme, *Astrophyllum myriostigma*, efter hele plantens ejendommelige form⁴⁹ jf. *flyverkaktus* om sukulenten *Crassula falcata*, også kaldet *propelkaktus*, *dampskibsskrue*.⁵⁰

Garderbue, *Kochsia scoparia* var. *trichophylla* (Sommercypres) efter plantens form og fine, tætte løv.⁵¹

Grenadérlue (= -hue), *Aconitum napellus* (Stormhat, s.d.) Nordvestjylland o. 1890⁵² efter blomstens form, jf. *grenadiermütze* til en kaktus *Cephalocereus chrysomallus*.⁵³

Hjelmblostm, *Tropeolum majus* (Blomsterkarse); det botaniske slægtsnavn af græsk tropain 'trofæ, sejrstegn', bladene er skjold-, blomsterne hjelmformede, "forgyltde" eller "blodstænkedé"⁵⁴

Husaren, *Eriophorum* (Kæruld) Schwaben, de lange frugthår sammenlignet med fjerbusk

på husarhjelme, i Nordböhmen *ulanen* efter de små faner, ulaner (og husarer) forhen bar på lansens.⁵⁵

Husarenkappe, *Aconitum napellus*, Rhinlandet, også *soldatenkappen*, jf. holl. *huzarenmutsen*, *kurassiersmuts*, fr. *capet de gendarme*.⁵⁶

Husarfer, *Solidago canadensis* (Gyldenris) Gilleleje, de bueformet udsparrede blomsterklaser kan minde om en fjerbusk.⁵⁷

Husarknap, *Spilanthes oleracea* 1843, vel på grund af de livlige blomsterfarver, jf. *husarenknopf*;⁵⁸ sv. *husarknappar* til *Tanacetum vulgare* (Rejnfan), de gule kurvblomster sammenlignet med messingknapper,⁵⁹ i Skåne også om Ranunkelarter med fyldte blomster,⁶⁰ sml. løjtnantsknappar, soldier's buttons.

Husartop, Nordsjælland o. 1890, sv. (Skåne 1829–38) *husartoppar*, *Linaria vulgaris* (Torskemund); hele blomsterstandens eller nektarsporens lighed med hjelmspids.⁶¹

Kokarde, Gaillardia, efter blomsterstandens lighed, oversat fra *kokardenblume* 1912ff., jf. finsk *kokardikukka*, magyar. *kokardavirág*, i tysk også kaldt *republikblume* og *reichbannereblume*: blomsterfarverne er sort-rød-gylden.⁶²

Løjtnantsknappar, *Ranunculus*-arter med fyldte blomster, Skåne, jf. *husarknap*.

Ridderspore, *Delphinium* sp., 1534ff., tilsvarende i sv. (1589ff.), ty. (1300-t.ff.), eng. (kun 1578), holl., fr.; navnet hentyder til den lange nektarspore.⁶³

Soldaterhat, *Convolvulus arvensis* (Ager-snerle) Sønderjylland, blomsten tragtformet, smst. også til *Tropaeolum majus* (se hjelmblomst), jf. også tysk *husarenkapp*. Navnet *soldaterkerlighed* Haderslev sigter måske til blomsterkarsens kortvarige holdbarhed.⁶⁴

Soldatenkwast, *Cirsium dissectum*, Friesland, efter kurvblomstens form.⁶⁵

Soldier's buttons i engelsk til mange arter med gule blomster (messing!), bl.a. *Caltha palustris* (Kabelleje), også *policeman's buttons*, *Ranunculus*, *Nuphar luteum* (Gul Åkande), *Helianthemum chamaecistus*.⁶⁶

Husarenkappe eller trädgårdsstormhatt (*Aconitum napellus*), ur *Otto Wilhelm Thomé, Flora von Deutschland, Österreich und der Schweiz, 1885.*

Soldier's cap, s. *jacket*, *Orchis maculata*, efter blomstens form og farvetegning.⁶⁷

Soldier's plume, *Habenaria psycodes*, USA, efter blomsterstanden.⁶⁸

Stormhat, *Aconitum napellus* 1648ff., øverste blomsterblad er hjelmformet, jf. *eisenhut* 1539ff., *sturmhut* 1774ff.⁶⁹

Mæge o. 1400ff. (af oldnord. mækir = sværd) til *Iris*, *Sværdlilje* 1688ff. (1618: *sværdblad*) er et af vore ældste plantenavne, som *suertula*, *suertil* etc. kendt allerede i oldhøjtytske glos-sarier (1300-t.). De fleste europæiske sprog har tilsvarende *Iris*-navne, bl.a. sv. *sabelgräs*, eng. *daggers*, *Jacob's sword*. Andre planter med lange spidse og skarpkantede blade: *sværdlilje*

o. 1700ff., *sværdblad* 1800, *Gladiolus* (det botaniske slægtsnavn af lat. gladius = sværd), jf. ty. *suertele*, *swertel* etc. (1300-t), sp. *estoque* 'stødkårde', parallelnavn i talrige europæiske sprog; *sabelgræs* Sydjylland o. 1880ff., *Narthe-cium ossifragum* (Benbræk) jf. *säbel* Oldenburg o. 1870, russ. *sabelnik*, kroat. *sabljar* til *Acorus calamus* (Kalmus);⁷⁰ *sabelært* 1806ff., sv. 1722ff., også *svärdsärt* 1904 samt *sværdbønne* 1794ff., *sabelbønne* 1848, sv. *svärdsböna* 1795ff., *sabelböna* 1880 sigter til bælgens form,⁷¹ mens *bajonetkaktus*, *-plante*, *-spids*, sv. *bajonettlilja*, ty. *bajonett*, amer. (Colorado) *Spanish bayonet*, *S. dagger* 1898, endvidere ty. *bajonettstangen* Oldenburg o. 1870 til *Acorus calamus* skyldes de stive blades form.⁷²

Muskedonner 1796ff. til *Typha* (Dunhammer) bruges over store dele af landet; egentlig betegnelse for et ældre skydevåben, som plantenavn refererer muskedonner til de lange runde blomsterkolbers lighed med geværpiber og deres anvendelse som slagvåben i børneleg sammenholdt med lignende *Typha*-navne: *donnemos*, *-mus* etc.⁷³

Stueplanten *Pilea* af nældefamilien kaldes 1882ff. *eksplosionsplante*, fordi de fuldt udviklede støvknapper pludselig rettes op og kaster støvet som en lille røgsky ud i luften. Det lille fænomen gav ideen til *bombardérplante* 1866, jf. *artillery plant*, *plante aux feu d'artifice* 'fyrværkeriplante', endvidere *pistolplante*, *atomplante* og *bikiniplante*.⁷⁴ De modne frugter på *Impatiens nolitangere* (Springbalsamin) springer itu ('eksploderer') ved mindste berøring og frøene slynges langt væk, deraf *kanonadeurt*, jf. ty. *flintenkraut* 1901.⁷⁵

Kanontræ 1854 til *Cecropia peltata*. jf. *kanonenbaum* 1793, skyldes den hule stammes lighed med et kanonrør.⁷⁶ Som *krutläskare* 1747ff., *kanonenputzer* eller *-wischer* benævnes de tykke langstilkede blomsterstande på *Typha* (Dunhammer), *Plantago* (Vejbred), *Phleum pratensis* (Engrottehal) m.fl.⁷⁷ *Kanonkugle* 1769, *kanonkugletræ* 1839–94,

Granatable eller *granatäpple* (*Punica granatum*). Foto: Wikimedia.

kanonenkugelbaum 1911, *cannon-ball-tree*, *Couropita antillana* og *Crescentia cujete*, sigter til de store frugters form,⁷⁸ i børneleg er *kanonkugler* de runde kurvblomster på *Artium* (Burre) brugt som kasteskyts.

Granat (af lat. *granatus* 'kornet', jf. granit) = eksplosiv projektil, er udviklet af frugttrænavnet *Granat*, *granatæble* (i dansk fra begyndelsen af 1500-tallet): den runde frugt springer ved modningen op og de talrige røde, hårde og kantede kærner sendes til alle sider. De første (hånd-) granater var kugleformede og fyldt med krudtkorn.

Om *krutbrännare* 1741ff., *Orchis* (Gøgeurt) skrev Linné på Ölandsreisen 1741: *ett namn, som är makalöst väl gifvet ty axet har röda blommor såsom eld, men på spitsen små outslagna svarta blommor, hvarmed branden aftecknas*.⁷⁹

I plantenavnene er også repræsenteret en *raketblomst* 1878ff., *raketplante* 1917, *torpedoblomst* Nykøbing F., havestauden *Kniphofia*, jf. *raketenblume* – alle efter den stift oprette

Krutbrännare (Neotinea ustulata, tidigare Orchis ustulata), ur ur Johann Georg Sturm, Deutschlands Flora in Abbildungen, 1796.

blomsterstand med øverst lysende røde eller gule, fornedet efterhånden visne blomster.⁸⁰ Som *faldskærm*, *faldskærmsplante* benævnes *Ceropegia* (blomsterformen) og frøfnugene fra *Taraxacum* (Mælkebøtte),⁸¹ jf. *faldskærmsjæger* overfor.

Skærmpflanzen *Caulis lappula* blev kaldt betlerlys 1688 og hønsefod o. 1700; 1793 foreslog E. Viborg navnet *fodangel*, som siden er anvendt i vore floraværker. Delfrugterne er forsynet med kraftige hagekrummede pigge, som let hænger i strømper og benklæder. Militærets fodangler havde fire jernpigge eller kroge og blev anbragt på bunden af vadesteder o.lign. for at hindre fjendtligt kavalleris overgang (også om bøjler af pigtråd o. lign. anvendt i samme hensigt); når hestene trådte på fodanglerne, blev de såret og kunne ikke fortsætte, krogene hagede sig fast i soldaternes fodtøj eller vikled sig om anklerner. Nævnt bl.a. af Niels Slange i *Christian IV's Historie: De mangfoldige Food-Angler, som for dennem laae udi Veyen* (da danskerne belejrede Kalmar).

Fodanglen hed på græsk *tribolos*, latin *tribulus*, navnet overførtes til en planteslægt af helt anden familie. *Tribulus*' frugter er forsynet med lange spidse torne, som borer sig ind i dyrenes fødder, når de træder på dem. *Tribulus terrestris* blev i 1500-tallet på fransk kaldt *chaussetrape* (også om rævesakse) ligesom *Trapa natans* (Hornnød), hvis frugter har

fire kraftige pigge, jf. sv. (Skåne) *fotangel*, ty. *fussangel*; det botaniske navn er dannet af lat. *calcitrape* = fodangel.⁸²

Viola tricolor (Stedmoderblomst) gror ofte på slagmarker fra den amerikanske borgerkrigs tid og er derfor i Virginia kaldt *battlefield flower*.⁸³

FORKORTELSER

Browning = Browning, Gareth H., 1936, *The Book of Wild-Flowers and the Story of their Names*, London & Edinburgh.

Grigson = Grigson, Geoffrey, 1955, *The Englishman's Flora*, London.

Lyttkens = Lyttkens, August, 1904–15, *Svenska växtnamn*, Stockholm.

Marzell = Marzell, Heinrich, 1943ff., *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen*, Leipzig.

ODP = Lange, Johan, 1959–61, *Ordbog over Danmarks Plantenavne*, København.

LITTERATURHENVISNINGER

- 1 *Skattegraveren* 5, 1886, Kolding, s. 75, vel som pendant til *ridderen i det grønne (Adonis)* og *jomfruen i det grønne (Nigella)*: ODP 2, s. 290.
- 2 Marzell II, s. 340.
- 3 Font Quer, P., 1962, *Plantas medicinales*, Barcelona, s. 210, blomsterne har desuden (nektar-) sporer.
- 4 *Journal of American Folk-Lore* 5, 1892, s. 101.
- 5 ODP I, s. 327; 2, s. 182, 647f.
- 6 Browning, s. 206, også *red huntsman*: Grigson, s. 49.
- 7 Browning I, s. 93; II, s. 186, 209; Grigson, s. 49, 83, 105, 134, 160, 194, 235, 283, 425, 430; *soldiers and sailors* til *Iris pseudoacorus* (Gul Sværdlilje) er rimeligvis en videreudvikling af sværd-motivet (bladformen!).

Hornnød eller sjönöt (Trapa natans), ur Otto Wilhelm Thomé, 1885, Flora von Deutschland, Österreich und der Schweiz.

- 8 Grigson, s. 359, smst. også *bloody butcher*.
- 9 *Journal of American Folk-Lore* 7, 1894, s. 95, også *noseblood*.
- 10 Prior, R. C. A., 1879, *Popular Names of British Plants*, London, s. 25.
- 11 Grigson, s. 35, 346, 348, 350f., 402, jf. Brønde-gaard, V. J., 1961, "Blomster af Blod" (kronik), *Fyens Stiftstidende*, 22/7 1961.
- 12 *Journal of American Folk-Lore* 11, 1898, s. 276.
- 13 Browning I, s. 44; Grigson, s. 34.
- 14 *Kosmos*, 1963, s. 120f.
- 15 Grigson, s. 283; i dansk, svensk, tysk kendes ingen plantenavne med marine(r) som præfik.
- 16 *ODPI*, s. 215.
- 17 Lyttkens I, s. 348; Vide, Sten-Bertil, 1966, *Syd-svenska växtnamn*, Lund, s. 118.
- 18 Marzell II, s. 187, 189.
- 19 Rolland, Eug., 1910, *Flore populaire* 8, Paris, s. 78 (Clécy).
- 20 *ODPI*, s. 78.
- 21 Kamp, J., 1943, *Dansk Folketro*, København, s. 46.
- 22 Wartmann, B., 1874, *St. Gallische Volksbotanik*, Wien, s. 69; tilsvarende i fransk *soldat bleau*: Rolland [note 19], s. 182f.
- 23 Egli, Martha, 1930, *Benennungsmotive bei Pflanzen*, Bülach, s. 97.
- 24 Linné, Carl von, 1956 [1751], *Skånska Resa 1749*, Malmö, s. 319, sml. Lyttkens, s. 242f.
- 25 Lyttkens, s. 244f.; Fries, Elias, 1880, *Kritisk ord-bok öfver svenska växtnamnen*, Stockholm, s. 69.
- 26 Marzell I, s. 1011, 1024, navnet er også nedsæt-tende.
- 27 Krauss, Friedr., 1943, *Nösnerländische Pflanzen-namen*, Beszterce-Bistritz, s. 111.
- 28 *Rheinisches Wörterbuch* III, ÅR, s. 1025.
- 29 Schumann, C., 1907, *Der Wortschatz von Lübeck*, Strassburg, s. 63.
- 30 Vide [note 17], s. 13f.
- 31 Grigson, s. 362.
- 32 Bom, Kaj, 1950, *Mere om Slang*, København, s. 124; har også artsnavnet *sultani* spillet ind? Planten blev 1890ff. kaldt sultanbalsamin: *ODPI*, s. 758.
- 33 *ODPI*, s. 228, kaldes også *Royal Air Force*.
- 34 Heukels, H., 1907, *Woordenboek der Neder-landsche Volksnamen van Planten*, Amsterdam, s. 277.
- 35 *ODPI*, s. 486f.; Vide [note 17], s. 183f.; Marzell II, s. 118; Suhonen, Pentti, 1936, *Suomalaiset kasvinnimet*, Helsingfors, s. 131.
- 36 *Kgl. norske Vidensk. Selsk. Forhandl.* 13, 1940, s. 157; jf. Schübeler, F. C., 1885, *Norges væxtrige* I, Christiania, s. 603.
- 37 *Acta Soc. pro Fauna et Flora Fennica* 40, 1915, nr. 4, s. 25.
- 38 Browning I, s. 174ff., jf. Britten, J. & Holland, Rob., 1886, *A dictionary of English plant-names*, London, s. 285. J. Wright daterer legen *striking kemps* tilbage til 1882: *The English Dialect Dic-tionary* III, 1898–1905, s. 417 og V, s. 816; *herba Martis* i middelalderlige glossarier kan hentyde både til vejbrede sårlægende egenskaber og kamplegen: Fischer, Hermann, 1929, *Mittelal-terliche Pflanzenkunde*, München, s. 279.
- 39 Marzell I, s. 808.
- 40 *ODPI*, s. 772.
- 41 Heukels [note 34], s. 247; Grigson, s. 396; det bot. slægtsnavn er græsk og betyder kriger.
- 42 Feilberg, H. F., 1886–93, *Ordbog over jyske almuesmål* I, København, s. 112; *Oeconomisk Journal*, 1758, s. 239f.; *Danmarks og Norges Oeconom. Magazin* 3, 1759, s. 365, *ODPI*, s. 348.
- 43 Egen optegnelse 1946 fra Assenseggen; val-muerne omkring Nyborg sættes også i for-bindelse med spaniernes ophold: Lange, Axel, 1932, *Fynske Plantenavne og Folkeminder om Planter*, Odense, s. 113f.
- 44 Lyttkens III, s. 1611 (1776).
- 45 Lüders, P. E., 1772, *Bedenken über das Unkraut insonderheit über den Koeck und die Wucher-blume*, Flensburg, s. 9.
- 46 Marzell I, s. 979; *Hessische Blätter für Volks-kunde* 49–50, 1958, s. 115, jf. Marzell II, s. 558: *Galinsoga parviflora*, *franzosenkraut*.
- 47 Dansk Folkemindesamling 1906/23: 3342, 3353 (optegnet 1942–44).

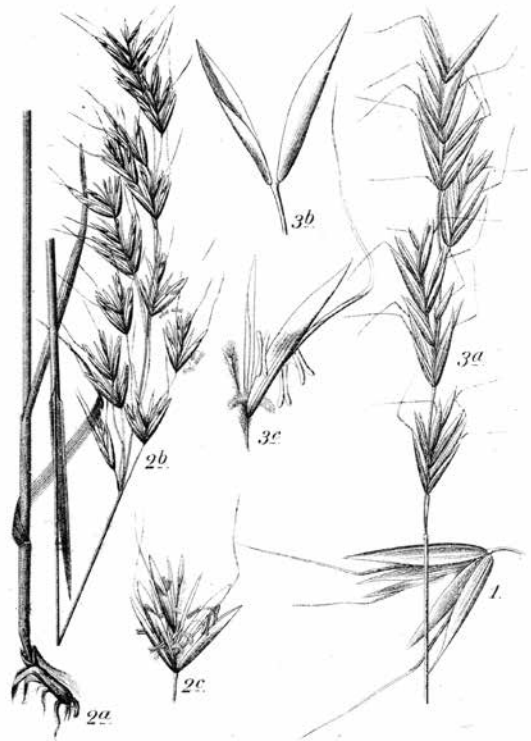
- 48 Om plantevandring under invasioner og krige: Pettersson, Bror, 1944, i *Nordenskiöld-Samfundets tidskrift* 4, s. 19–80.
- 49 *Berlingske Tidende*, 23/12 1928.
- 50 *ODPI*, s. 425.
- 51 *ODPI*, s. 803.
- 52 *Skattegraveren* 12, 1889, Kolding, s. 156.
- 53 Marzell I, s. 893.
- 54 *ODPI* II, s. 744.
- 55 Marzell II, s. 288.
- 56 Marzell I, s. 100; Heukels [note 34], s. 4; Rolland [note 19] I, ÅR, s. 98f.
- 57 *ODPI* II, s. 618.
- 58 *ODPI* II, s. 640, i ty. *husarenknopf* til en lang række andre planter med rund, tætstillet blomsterstand: Marzell, registerbind.
- 59 Lyttkens III, s. 1619.
- 60 Vide [note 17], s. 118, 184.
- 61 *ODPI*, s. 871: *Onsjöbygden*, 1963, Billinge, s. 58; Lyttkens I, s. 210.
- 62 *ODPI*, s. 621; Suhonen [note 35], s. 159; Marzell II, s. 531.
- 63 *ODPI*, s. 434f.; Marzell II, s. 69f.
- 64 *ODPI*, s. 397; II, s. 744, 746.
- 65 Franke, D. & Ploeg, D. T. E. v. d., 1955, *Plantenammen yn Fryslân*, Ljouwert, s. 116.
- 66 Grigson, s. 37, 39, 48, 80, 105.
- 67 Grigson, s. 425.
- 68 *Journal of American Folk-Lore* 7, 1894, s. 100.
- 69 *ODPI*, s. 20; Marzell I, s. 99.
- 70 *ODPI*, s. 658, 767; II, s. 106; Vide [note 17], s. 254, 298; Marzell I, s. 111 og II, s. 691f., 1021f., det bot. slægtsnavn *Iris* måske til gotisk *hairus* = sværd: Fries, Elias, 1953, *Botaniska Utflygter* 2, Stockholm, s. 113.
- 71 *ODPI* II, s. 223, 269; Lyttkens II, s. 655.
- 72 *ODPI* II, s. 535; Marzell I, s. 111; *Journal of American Folk-Lore* 11, 1898, s. 282.
- 73 *ODPI* II, s. 757, sml. s. 754f.
- 74 *ODPI* II, s. 246f.; *Natur*, 1910, s. 364.
- 75 *ODPI*, s. 757.
- 76 *ODPI*, s. 298; Marzell I, s. 869.
- 77 Lyttkens III, s. 1402f.; Marzell, registerbd.
- 78 *ODPI*, s. 423; Marzell II, s. 1216.
- 79 Lyttkens III, s. 1263; Linné, Carl von, 1745, *Öländska och Gothländska resa*, Stockholm, s. 115.
- 80 *ODPI*, s. 802; *raketpoppe* til *Populus generosa* efter dens hurtige vækst: *ODPI* II, s. 315.
- 81 *ODPI*, s. 321f., II, s. 689.
- 82 *ODPI*, s. 297; Lyttkens II, s. 537; Rolland [note 19] 4, ÅR, s. 254 og 6, s. 7.
- 83 *Journal of American Folk-Lore* 6, 1893, s. 138.

FLYVEHAVRENS KULTURHISTORIE

Flyvehavren (*Avena fatua* L.) forekommer som arkæofyt (oldtidsstamform) i hele Europa, Nordafrika, Nordamerika, Australien, det vest-, nord – og østlige Asien. Den oprindelige steppeplantes frugter holder en hvilepause, der afbrydes af forårsfrostene; de kan derfor ikke spire i et mildt vinterklima.¹

Man troede siden klassisk oldtid, at havre, rug og hvede kunne forvandle sig - "udarte" til flyvehavre. Østfrisiske marskbønder mente, at den opstod af overvintrende kulturhavre.²

Nogle påstår, at denne art er forvandlet af byg og går tilbage igen til sin første art. Hvor naturstridig ... denne forvandling end synes, så vover dog de største natur- og agerkyndige ikke at nægte denne mulighed. Det rimeligste synes at være, at denne kornart finder her ligesom sit rette hjem, den vokser derfor villigere og hurtigere end byggen, der da kvæles af samme og synes at være forvandlet. (1782)³

1. Flughafer, *Avena fatua* L.
2. Flaumhafer, *A. pubescens* L.
3. Wiesenhafer, *A. pratensis* L.

Endnu medio 1800-tallet påstod den engelske professor James Buckman, at nogle dyrkede havresorter på mager jord og under dårlig kultur blev forvandlet til flyvehavre, og at denne omvendt ved omhyggelig pasning og selektion

Havre (Avena), ur Johann Georg Sturm, Deutschlands Flora in Abbildungen, 1796.

på velgødet jord i løbet af nogle år gik over i former helt eller næsten identiske med de dyrkede. I et foredrag 1852 i det britiske Videnskabernes Selskab erklærede Buckman, at han eksperimentelt *bekræftede overbevisningen hos farmerne i Gloucestershire, som mener, de ikke kan avle havre, fordi den udarter til flyvehavre.*⁴

Da havren i overvejende grad fremmedbestøves, kom det ofte til krydsninger mellem *Avena sativa* og den deri talrigt repræsenterede *A. fatua*, som havde morfologisk lighed med snart den ene og snart den anden art. Ud fra de fatuoide typer hos hexaploid sædhavre, med lange grove stakke kan man slutte, at kulturtypen opstod via en "hæmningsfaktor" for vildplantens særlige kendetegn. 1883–1921 mente en række forfattere at kunne påvise en ubrudt kæde af overgangsformer mellem *A. sativa* og *A. fatua*. Svenskeren Nilsson-Ehle (Svalöf) fandt blandt 50–60 000 havreplanter fem typer flyvehavre, der måtte være spontane mutationer, og tillagde denne "udartning" en særlig betydning i fremavlen af nye havresorter.⁵ Hans påstand blev 1918 stærkt imødegået af tyskeren August Zade: *Ikke det mindste holdepunkt taler for, at det drejer sig om andet end krydsningsprodukter,*⁶ andre afviste endda muligheden af bastardering mellem de to havrearter.

Tredive år senere fik transmutations-ideen en sidste kortvarig genopblomstring under Lysenko-perioden i USSR. 1949 modtog Lenin-Akademiet (Moskva) fra en sibirisk landmand et havreaks med flyvehavre-kerner fundet mellem ca. 5 000 normale aks. Tidsskriftet *Agrobiologi* kunne snart melde om andre fund. 1952 hævdede den czekiske statspristager A. Kletsha, at både havre, hvede og rug kan udarte til flyvehavre.⁷ Samme år fremstillede planteфизиologen Nowikow på landbrugsinstituttet i Leningrad flyvehavre af lysbehandlet havre, medens M. Kisseljuk opnåede samme resultat med lave temperaturer.⁸ Boris Smirnow fandt 1953 ved Stalingrad

en flyvehavre fremvokset af en hvedekerne,⁹ på Lenin-Akademiet blev fremvist frø af flyvehavre fundet i et hvedeaks ved landbrugsskolen Kurgan.¹⁰ 1956 meldes det samme om kvikgræs.¹¹

HISTORISKE UDREDNINGER

Flyvehavren anses almindeligvis for at være stamformen til sædhavren (begge har 42 kromosomer), men Coffmann påviser (1942), at alle hexaploide havrearter stammer fra *A. sterilis* (gold havre).¹² På de kaspiskkaukasiske stepper eller i Turkestan forekom flyvehavren som ukrudt i emmer og byg og førtes med sædekorn til Mellemeuropa. Man har fundet dens kærner, der måske blev samlet til foder eller føde, i svejtsiske bopladser fra bronzealderen samtidig med bopladser fra bronzealderen, et større depot fra Hallstatt-tiden (700–450 f.Kr.) ved Merseburg og i Ungarn. Den kom formentlig til Danmark i bronzealderen samtidig med den dyrkede havre; det kan dog være sket allerede i yngre stenalder.¹³ Under bronzealderens klimaforværring kunne meget af det dyrkede korn ikke overvintre, og *Avena fatua* ssp. *stiva*, der havde fået en kulturplantes egenskaber, vandt terræn. Der er aftryk af frøene i vore lerkar fra romersk jernalder (0–300 e.Kr.) og folkevandringstiden (300–500); de ældste engelske kærnefund stammer fra tidlig jernalder.

Både *Avena fatua*, *A. sterilis* og *A. sativa* var plagsomt ukrudt i romerriget. Cato (234–149 f.Kr.) skriver: *Kornet skal hakkes og luges to gange for at fjerne havren (De rustica 375);* dens optræden viste en uduelig ager – Cicero (106–43): *Således kan heller ikke en kornmark med dens tætte og fyldte aks være velsignet, når der findes vilde havreplanter i den (De finibus bonorum 5,30,91),* og i Ovis's festkalender fra tiden omkring Kristi fødsel advares: *Lad ingen flyvehavre komme frem i dyrket ager!* Anvendelsen af havre som kvægfoder nævnes først i

Columella's agerbrugslære ca. 60 e.Kr.: *Man sår havre for at fodre med den som grøn eller hø og høste nye kærner.*

Vi skal helt frem til Hieronymus Bock's tyske urtebog 1539 for at finde den ældste trykte omtale af flyvehavren. I et stort kapitel med overskriften *Von Quecken und Dortkrettern* hedder det, at der på adskillige tørre enge, i markskel og på stråtage gror et ukrudt, hvis aks ligner havrens, men ikke indeholder nogen (anvendelige) kærner. *Plinius mener dette græs, når han siger, at havren er det første (værste) ukrudt i kornet, og det kaldes jo også hos os havre, dog ikke kun det, men gauchhaber (gauch - nar) og mäusehaber.* I kapitel 27 om havren skriver Bock, at der findes to slags, en tam og en vild; det vedføjede træsnit viser to planter, hvoraf den ene utvivlsomt er *A. sativa*, det andet strå med to stakke på lange smalle småaks kan være umoden flyvehavre.

FLYVEHAVRENS LOKALNAVNE

De kraftigt behårede frugter føres med af vinden – da de er ret tunge dog sjældent over længere distancer. Alligevel mente man, at dette ukrudt kunne flyve videnom og pludselig optræde massevis i en landsdel, hvor det ikke før var kendt.

Navnet *flyvehavre* er fællesnordisk og bruges i dansk litteratur fra 1622, svensk 1751ff. og norsk endnu senere (plantens oprindelige norske navn er *landhavre*). Sv. *flyg-*, *flughafre* forklares 1849 med, at *den flyver og spreder sig, idet frøgemmerne er tæt besat med hår og således meget bevægelige for vinden*¹⁴ jnf. tysk *windhaffer* 1776ff.¹⁵ Men forleddet *flyve-* kan også være brugt i en overført betydning sigtende til plantens næsten eksplosionsagtigt hurtige spredning. Navnet blev omdannet til *fløjhavre* (Bornholm 1757ff., Sydbyn) og *flovhavre* (Nordvestsjælland, Langeland, Bornholm);

Flyvehavren, (Avena fatua)ur Janus Kops, Flora Batava, 1844.

af *flughavre* opstod *fluhavre* (1688–1796), der atter blev omtydet til *fluehavre* (1796–1877) idet småaksets to lange knæbøjede og spiralsnoede, delvis sorte stakke fra avner omkring en brun, lodden kerne blev sammenlignet med – og hele planten kaldt – *flueben* (1837ff.), flamsk ”myggeben” og hollandsk ”små fugleben”,¹⁶ medens dansk *myggeben* (1793)¹⁷ snarere gælder *A. strigosa* (purhavre), der også kaldes *fluehavre* og *flueben*, i Nordvestjylland *skarnbasseben*.¹⁸

Alt efter luftens fugtighedsgrad bøjer og drejer de hen over jorden, evt. borer sig ned i den. Engelske tryllekunstnere brugte frøene til at spå med; anbragt i en fugtig hånd eller når der var åndet på dem, så byfolk undrende, hvordan de vred og vendte sig, og fik fortalt,

at det var benet af en arabisk edderkop eller en magisk flue.¹⁹ Man sagde i Norge, at kerne-erne om natten søgte ly i de stendynger, som der mange steder lå mange af; de kryber op af ladens tømmervægge og findes ofte i korntørrehusenes tage.²⁰ *Kærnerne kryber selv ud af sked-erne, fra laget (i laden) hen til væggene* (Linné 1748)²¹ – jnf. *krybehavre* 1860ff. fra norsk.

Mange folkelige synonymer til ukrudtsplanter har dyrenavn som nedsættende forstavelse – for flyvehavrens vedkommende gælder det *gåsehavre* (ca. 1700), *svine- og sohavre* (1848), norsk *heste-, svinhavre*,²² sv. *mushavre* (1600-t, vel fra tysk), finsk ”ulvehavre”, tysk ”kattenhavre”, baskisk ”hundeur”.²³ Artsnavnet *fatua* betyder gold, tom, hertil svarer det nutidige *goldhavre*,²⁴ endvidere tysk *gauchhafer* (se ovenfor) og *taubhafer* ”døvhavre” 1561ff., fransk *folle-avoine* (folie - naragtig) og *loquiouk* ”forbandet”,²⁵ spansk *avena loca* ”forrykt havre”, eng. *poor oat* – jnf. finsk talehukkakaura (hukka - fordærv, kaura - havre 1683). *Zigeunerhafer* er ligeledes et nedsættende øgenavn.

Den ”golde” og unyttige vild havre måtte være sået i ageren af et drilagtigt væsen som den nordiske mytologis Loke – man kaldte den derfor *Lok(k)es havre* (ca. 1700–1877), desuden myldrede dette ukrudt frem i den varme årstid, hvor man så luftens flimrende bevægelse ved horisonten: ”det er Lokes havresæd”, ”nu sår Lokki sin havre”.²⁶ Svensk har *lokehavre* og *pukhavre* (puke = djævel, trold), norsk *trollhavre*. Et sagn fra Estland fortæller, at Gud såede en mark og der kom rug op, djævelen efterlignede ham men høstede kun *karu-kaerad* (bjørnehavre).²⁷ I et fransk sagn beder troldkvinden Dinan en ammende kvinde om lidt mælk til sin syge dreng; bedstemoderen er bange for at heksen skal gøre ondt med mælken og giver hende havre- og hvedemel udrørt i vand, Dinan hævner sig ved i markerne at så flyvehavre, som kvæler kornet hvis man ikke trækker den op.²⁸

Andre navne: *vildhavre* (1622ff.), *sorthavre* (1775), *skæghavre* (1793, fra tysk 1566ff.), *svindelhavre* (Bornholm), engelsk (Kent) *longtails* ”langhaler”.

UDBREDELSE

Botanikeren P. Kylling skriver 1688, at vildhavren findes mange steder, især i bygmarker. Ifl. den bornholmske amtmand J. C. Urne forekom den i 1700-tallet så talrigt i havre- og bygmarkerne, at den sine steder næppe blev regnet for ukrudt: *Når sæden står i vækst skulle man ved påsyn tvivle, om byg eller havre egentlig blev udsæet der; den gror også i korn, ærter og vikker, men aldeles ikke i rug eller hvede*,²⁹ hvorimod det fra 1780 oplyses fra Langeland: *Den såkaldte flyvehavre er af ingen betydenhed uden for så vidt den vansirer sædens afgrøde så længe den står på ageren, da den forresten ingen frugt sætter og kommer vist af al for lang vedblivende drift af jorderne*.³⁰ Godt et århundrede senere (1911) optræder flyvehavren *hist og her som ukrudt i vintersæden, hyppigst hvor der jævnlig dyrkes vårsæd flere år i træk, idet den i marken spildte kærne kan ligge spiredygtig i jorden vinteren over*. I sædekorn er frøene hyppigere i toradet byg end i havre, fordi der som følge af byggens tidligere modning kommer flere flyvehavrekærner hjem med denne end med havren.³¹

At dømmen efter datidens omtale blev vildhavren endnu ikke regnet for et særlig ondartet ukrudt. Først fra midten af vort århundrede blev man klar over, at der fandtes flyvehavre over næsten hele landet. Ikke fordi den pludselig havde bredt sig stærkt, men nu hørte og læste man om den store skade, den kunne forvolde, og blev opfordret til at bekæmpe den. Der var store forekomster flere steder på Sjælland og Sydfyn, i Øst- og Midtjylland, navnlig på Langeland og ganske særlig

Lolland-Falster, hvor den fra ca. 1940 bredte sig med foruroligende hast og på Vestlolland hærgede som en hel "pest".³²

Af 28 vestlollandske landmænd, der 1945 blev spurgt, hvornår det første større angreb satte ind, opgav fire fra tiden omkring 1920, otte 1930, fire 1935 og elleve 1940. 38 af 83 ejendomme med flyvehavre fik den først efter 1930. Som årsager til ekspansionen nævnte størs-teparten de tidligere modne bygsorter (sml. ovenfor), indslæbning med udenlandsk foderkorn ca. 1930, spredning fra naboer og andels-tærskværker. Ved eftersynet af et sådant umiddelbart før tærskningen hos en parthaver fandtes 450 vildhavrekærner alene i kanten af skumsoldet.

1947 skrives: *Den som ikke har set flyvehavren kan næppe forestille sig, hvor ondartet et ukrudt den er. På Vestlolland ... er mange landmænd ved at få grå hår i hovedet af den.* Og ikke uden grund. Sommeren 1947 fandt man på nogle ejendomme op til 230 vildhavreplanter pr. kvadratmeter (den normale plantebestand i en kornmark er ca. 300 pr. m²); et sted blev høstudbyttet af byg reduceret til fire fold. Den her almindeligste form (rødbrun, stærkt behåret, meget kraftig stak) kan blive godt to meter høj og sætte 3 000 frø. På stubjorden efter en stærkt angrebet afgrøde lå der 1 000–1 400 kærner pr. m². 1946 undersøgetes et 2 375 ha stort landbrugsareal, hvoraf iflg. marksyn og ejernes oplysninger ca. 1 800 ha eller 76 pct. var mere eller mindre befængt; af 96 besøgte ejendomme havde 54 flyvehavre. Endnu 1954 blev i en kornmark på Vestlolland optalt ca. 4 mill planter pr. ha.³³

Fra 1700-tallets Norge og Sverige meldes ligeledes, at flyvehavren er et meget almindeligt markukrudt.³⁴ Den kunne i Norge tvinge folk fra gården. Da man 1725 udarbejdede en ny matrikel for Elverum, blev det tilrådet at nedsætte grundskylden for mange gårde motiveret af *deres vanartethed mod flyvehavre*. Seljes bønder skal have gjort Gud det løfte,

at hvis de slap fri for *landhavren* ville de aldrig så korn på søndage. Siden blev der langt mindre af flyvehavre, men den holdt sig visse steder (bl.a. Gudbrandsdalen) og vandt i vort århundrede igen terræn, måske som følge af ensidig kornavl, desuden blev folk nu mere opmærksomme på problemet.³⁵

Den svenske landøkonom A. J. Retzius skrev 1806, at flyvehavren er *et ganske ondartet græs, som tager mere og mere overhånd og fordærver ikke alene flere slags vårsæd, jeg har også set den vokse frodigt blandt lucerne, mere sjældent i vintersæd*.³⁶ 1880 hedder det, at flyvehavren er *på mange steder en virkelig landeplage*.³⁷

I Nordamerika havde vildhavren 1885 *de senere år udbredt sig med påfaldende hurtighed*; ved Stillehavskysten var store områder så dækket med flyvehavre som blev den dyrket. Den har været et meget besværligt ukrudt i australske hvedemark; tusinde af acres var så fyldt med det, at de ikke kunne tilsås, i New South Wales mindskede det høsten med ikke færre end to trediedele (1911).³⁸

BEKÆMPELSE

Flyvehavren kunne bekæmpes med renere udsæd, marklugning og andet sædskifte; i de fleste egne indså man dog, at en effektiv bekæmpelse endsiges udryddelse var uigen-nemførlig.³⁹ *En vel erfaren avlingsbruger her på Bornholm beretter at havre for nogle år siden i sædetiden blev blødt ½ td. byg i almindeligt vand for at kunne fraskilte og afskumme den skadelige flyvehavre (1757)*.⁴⁰ Der står i landøkonomen C. G. Rafn's flora 1796, at

mellem alt korn, særlig mellem vintersæden, er dette græs et farligt ukrudt, de hårede frø bortføres let af vinden, udbreder sig i betydelig mængde, udsuger jorden og fortrænger

den nyttigere sæd. Den bedste måde at udrydde det på er at beså jorden med flerårige foderurter; i det første år går flyvehavren med op, men den taber sig efterhånden, så når ageren igen skal pløjes til korn mærkes den ikke mere.⁴¹

Hans samtidige kollega G. Begtrup anbefaler at behandle en meget uren ager som til byg, men i stedet så havre og vikker til kreaturfoder.

Såsnart man ser, at den vilde havre vil skride i røsme (aks), afslås havren og vikkerne at ikke nogen af den vilde flyvehavre og de andre skadelige vækster skal modnes og kaste sin sæd på ageren. Skal ageren, som allerede er uren, besås med byg, må det ske meget sent således at vildhavren, der da er opløbet, kan forstyrres af ploven.⁴²

Landbrugslærere foreslog at vente med forårspløjningen og at så, indtil flyvehavren var spiret, samt renluge et mindre til såsæd bestemt agerstykke.⁴³ Aflugning var helt til hormonpræparaternes fremkomst den eneste virkelige effektive bekæmpelsesmetode, men et stort og ofte uoverkommeligt arbejde. En mand var 22 dage a 10 timer om at luge en hektar og bære aksene ud af marken, alligevel fandtes bagefter gennemsnitlig 14 aksebærende planter pr. m²; på en lollandsk ejendom brugte man sommeren 1948 315 mandstimer til lugning af 6 ha kraftigt angrebet bygmark. Det blev endog forsøgt med flammekaster at afsvide aksene, der ragede op over afgrøden, og afbrænde stubben for at ødelægge kærnerens spireevne.

Da flyvehavren fortsat var/er en alvorlig trusel mod dyrkningen af såsæd og kornavlén i det hele taget, tog landbrugsministeriet og landbrugets faglige organisationer initiativet til loven af 26. april 1956 om plantens bekæmpelse med lugning, sprøjtning og ren udsæd. Den blev revideret og delvis skærpet 21. marts 1959, 7. februar 1962, 1. juli 1971 og 11. april

1975. Statens Plantetilsyn konstaterede 1971, at 51.3 pct. af 1 553 undersøgte ejendomme i 23 fynske sogne havde flyvehavre, 21.8 pct. af 7 061 i 92 jyske sogne. Det har flere gange grebet ind mod salg af importeret julepynt og tørrede blomsterbuketter indeholdende flyvehavre.

Linné så under rejsen 1746 gennem Västergötland vildhavren i alle agre; den gjorde landmanden meget besvær, han bekæmpede den ved at lade marken ligge brak et år med flittig bearbejdning, men *da naboens agre for det meste er besåede, sagdes vildhavren at blæse og flyve ud af hans marker til de brakkede og således smitte dem næste år.*⁴⁴ På sin skånske rejse tre år efter fandt han den også her i kornet. Bønderne troede den bedst kunne udryddes med lavmessrug og den megen gødning, som bruges til den.⁴⁵ I en forelæsning 1770 sagde Linné:

Når den kommer i sæden forøger den sig således, at al anden sæd udtrænges. Man bør ilde på agrene når man har skåret (den), thi da flyver den i ilden, som drager den til sig ... Er der meget af den så er det bedst at skære inden den bliver moden, da den selv kryber ud hen til en side.⁴⁶

I Sverige anstillede Jacob Sjösteen 1743 forsøg med udryddelsen, men kom til det resultat, at den hørte blandt *de håbløse hensigter* idet flyvehavren modner tidligere og straks drysser frøene, som et relativt godt middel tilråder han at så rug – *thjo oftere en ager besås med rug, desto mindre skade lider den af havren.*⁴⁷

Førnævnte Retzius skriver 1806: *Den, som har sine agre for sig selv (uden for fællesdriften) kan vel blive denne fjende kvit hvis han nogle år ophører med al vårsæd undtagen ærter, vikker, bønner og den ægte engelske hvidhavre, men da må jorden vel tilberedes og kornet sås meget tykt.* Man afbrænder i Västergötland stubben, men Retzius mener at mange frø trædes ned under høstarbejdet og således undgår ilden. Det

tager mindst fire år at bekæmpe flyvehavren med ren udsæd og aflugning, men blot nogle får oversete aks gør hele arbejdet spildt.

En norsk sognepræst valgte et andet middel – medio 1700-tallet noterede han i kaldsbogen: *Landhavren ... var her i sådan mængde, at kornet blev halvt blandet dermed, hvilken jeg odelagde således: Jeg lagde mig 4 a 500 duer til, hvilke særdeles gerne ader dette frø ...*

EKSEMPLER PÅ PRAKTISK ANVENDELSE AF FLYVEHAVREN

Medens andre vildgræsser såsom blød hejre, rughejre, kvik og draphavre trods alt havde en vis værdi (*hejre og klinte er bedre end inte*), gjaldt det hos os ikke flyvehavren. Men flere steder i Norge og Sverige (således Dalarne) gav kærnerne et ringe brødmel i misvækst og dyrtid, de skulle samles umodne. Omvandrende dalkarle medførte brød bagt af frøene; *som grøn kan den bruges til fodring, kreaturerne ader den gerne og heste frøene*.⁴⁸

Amerikanske indianere konsumerede store mængder af de hårde, skarpkantede frø. Behåring og stakke blev afsvedet, hvorefter frøene med behændig rystning ristedes i en skål over glødende trækul og knustes i en morter. Melet iblandet salt og asken fra bestemte planter spises tørt.⁴⁹

Endelig en mere kuriøs anvendelse: den hygroskopisk drejende stak (måske snarere af purhavre) viser luftens fugtighedsgrad. *Når man bryder en stak af, befæster dens tykkeste ende lodret på et bræt, afbrækker den øverste spids og fæster en fin nål af horn eller fiskeben i dens sted, beskriver den på brættet en kreds, som man kan inddele efter behag, og man har en meget god vejrpøf.*

KILDEHENVISNINGER

- 1 Bertsch, Karl & Bertsch, Franz, 1947, *Geschichte unserer Kulturpflanzen*, Stuttgart, s. 78ff.
- 2 Dieken, Jan van, 1971, *Pflanzen im ostfries. Volksglauben und Brauchtum*, Aurich, s. 86 (ca. 1820). Om kornarternes transmutation: *Ugeskrift f. Agron.* 23, 1970, s. 476–79, 502–06, 554–57.
- 3 *Dansk Museum* 1, 1782, s. 263.
- 4 Buckman, J., 1858, *The natural history of British meadow and pasture grasses*, London, s. 69f.
- 5 *Sveriges utsädesförenings tidskrift*, 1906, 309–18.
- 6 Zade, A., 1918, *Der Hafer*, Jena, s. 216.
- 7 Cit. efter *Für eine sozialistische Landwirtschaftswissenschaft*, 1952, nr. 2.
- 8 *Agrobiologi* (russ.), 1953, s. 11–25
- 9 *Ibid.*, s. 38–43.
- 10 Fisch, G., 1956, *Macht die Natur Sprünge?*, Berlin, s. 47.
- 11 *Agrobiologi*, 1954, s. 73–82.
- 12 Renfrew, Jane M., 1973, *Palaeoethnobotany*, London, s. 87.
- 13 Jessen Knud & Lind, Jens, 1922–23, *Det danske Markkrufts Historie*, København, s. 18, 100, 190f.
- 14 *Runa*, 1849, s. 8.
- 15 Marzell, H., 1943, *Wörterbuch d. deutschen Pflanzennamen* 1, Leipzig, s. 527f.
- 16 Heukels, H., 1907, *Woordenboek der nederland. volksnamen van Planten*, Amsterdam, s. 34.
- 17 Fleischer, E., 1793, *Forsøg til en alm. Naturhistorie* 6, København, s. 717.
- 18 Lange, Johan, 1959, *Ordbog over Danmarks plantnavne* 1, København, s. 170.
- 19 Friend, Hilderic, 1883, *Flowers and Flower Lore*, London, s. 290f.
- 20 Høeg, Ove Arbo, 1974, *Planter og tradisjon*, Oslo, s. 237.
- 21 Linné, Carl von, 1748, *Flora oeconomica*, Uppsala, s. 12, gentages af Retzius, A. J., 1806,

- Försök til en flora oeconomica Sveciæ I, Lund, s. 95.
- 22 Høeg [note 20].
- 23 Lyttkens, Aug., 1904–15, *Svenska Växtnamn*, Stockholm, s. 1497; Suhonen, P., 1936, *Suomalaiset kasvinnimet*, Helsingfors, s. 58; Bouda, K. & Baumgartl, D., 1955, *Nombres vascos de las plantas*, Salamanca, s. 28.
- 24 Lange [note 18] 3, 1961, s. 820.
- 25 Haillant, N., 1885, *Flore populaire des Vosges*, Paris, s. 187.
- 26 Olrik, Axel, 1909, *Løke i nyere Folkeoverleveling*, København, s. 5f., 14; Løkes græs var i Thy vindaks (*Agrostis spica-vanti*) og enårig rapgræs (*Poa annua*), Løkes havre også gul okseøje (ca. 1700), løkesæd er 1939 på Mors optegnet for Purhavren (*A. strigosa*): Lange [note 18], s. 43, 170, 348; II, 1960, s. 287.
- 27 Loorits, Oskar, 1949, *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* I, Uppsala, s. 458.
- 28 Sébillot, Paul, 1906, *La Folk-Lore de France* 3, Paris, s. 444.
- 29 Urne, J. C., 1964 [1757], *Ager-Dyrkningens Behandling paa Bornholm*, København, s. 15, 50.
- 30 Holmgaard, Jens, 1962, *Indberetning om kornavlens i Danmark 1778 og forslag til den forbedring*, København, s. III.
- 31 Hansen, K., 1904–14, i *Landbrugets Ordbog* 2, s. III.
- 32 Jensen, Erling & Pontoppidan, Niels J. i *Plantevælden i de løll.-falsl. landboforeninger*, 1945, s. 83–92; 1946, 68–74; 1947, 86–94; 1948, 83ff., 94–97.
- 33 *Vestlollands Avis*, 27/1 1955.
- 34 Schübeler, F. C., 1885, *Norges væxtrige* I, Christiania, s. 265f. (m. litt. henvisninger).
- 35 Høeg, Ove Arbo, 1974, *Planter og tradisjon. Floraen i levende tale og tradisjon i Norge 1925–1973*, Oslo, s. 237.
- 36 Retzius [note 22], s. 93.
- 37 Fries, Elias, 1880, *Kritisk ordbok öfver svenska växtnamnen*, Stockholm, s. 28.
- 38 Jessen og Lind [note 13], s. 189.
- 39 *Morgen-Posten* 4, 1789, s. 480–88; *Oeconomiske Annaler* I, 1797, s. 269.
- 40 Urne [note 31], s. 9.
- 41 Rafn, C. G., 1796, *Danmarks og Holsteens Flora* I, København, s. 569f.
- 42 Begtrup, G., 1803, *Agerdyrkningens Tilstand i Sjælland* 2, København, s. 456.
- 43 Nielsen, P., 1879, i *Landbrugs-Ordbog for den praktiske Landmand* 3, s. 50f.
- 44 Linné, Carl von, 1965, *Västgötaresa*, Stockholm, s. 100.
- 45 Linné, Carl von, 1963, *Skånska resa 1749*, Stockholm, s. 150.
- 46 *Bergens Museums Aarbok*, 1910, nr. 1, s. 20 (Martin Vahls referat).
- 47 *Kungl. svenska Vetenskaps-Akad. handlingar*, ty. udg. 1854 ved G. Kaestner, II, s. 194, 96.
- 48 Hornemann, J. W., 1806, *Forsøg til en dansk oeconomisk Plantelære*, København, s. 99; 1821, s. 13.
- 49 Chesnut, V. V., 1902, "Plants used by the Indians of Mendocino county, California", *Contributions from the United States National Herbarium* 7.3, s. 311f.

FYNBOEN OG BOGHVEDEN

Hvor fynboen møder turister eller kommer frem uden for sin fødeø, bliver han som bekendt drillet med navnlig to ting: det syngende tungemål og hans særlige forhold til boghveden. Særlig jyderne har moret sig over vor "livret", uagtet der på Fyn næppe blev avlet og spist mere boghvedegrød end i andre landsdele, og de selv konsumerede store kvanta. Denne kornsort spillede måske endda en større ernæringsmæssig rolle på halvøen. Men nogle af de bedste boghvedegrøn kom fra Fyn, og det kan have været en væsentlig årsag til den sejlivede mening, at vi holder særlig meget af denne grød. Lærer H. M. Henriksens formodning, at vor dialekt *har mindet dem om biernes summen i boghvedens blomster*² holder næppe stik.

Her er et håndplukket udvalg af de gamle "vittigheder":

Når fynboen går forbi en ager med boghvede, rokker han med hagen (1672);²

fynboerne mimrer med munden, når de går forbi en boghvedemark – ved tanken om den herlige grød;³

har fynboen ingen boghvedegrød, er han død inden otte dage;

fynboen holder så meget af boghvedegrød, at han altid går med den i lommen; eller: altid med en krans af grøden om halsen. Når han om morgenen går ud for at finde hestene, ta'r han grøden af fadet, laver et hul midt i, hænger

den over armen og ta'r af og til en bid; møder han en anden mand, siger han: kan du finde mit øj, skal du få en bid af min grøj;⁴

den fynske boghvedegrød er så hård, at man kan slå katteøjne ud med den;⁵

fynboen siger: *røve bowe nøve, gøve løve* (rug, boghvede har vi nok af, Gud være lovet).⁶

Boghvedens kuldkærhed røber en herkomst fra varmere egne. Man formoder, den stammer fra det østlige Asien (Manchuriet, Amur, Mongoliet). Navnet kan hos os litterært følges tilbage til midten af 1500-tallet (stavet boghuedeth, bohuede etc.) og sigter til, at de trekantede, sodbrune frugter ligner bøgens frugt (bog) og smager som hvedekærner. På Sjælland og Falster sagde man *sort hvede, fynsk hvede, fynboernes mimrekorn*;⁷ det sydjyske navn *tadder* (ca. 1650ff.) er måske dannet via tater af tatar, en sydeuropæisk folkestamme.⁸ *Hvede* var den almindelige benævnelse i jyske hedeegne, fordi den *på sandede jorder er en lige så vigtig kulturplante som hin på federe*,⁹ og 1812 kaldes den *sandegnenes manna – ikke med urette, thi denne plante er virkelig bestemt til slige egne lykke*.¹⁰

Boghveden var forårets sidste udsæd, idet kimplanterne ikke tålte frost, og derfor kom man undertiden helt hen i juni!¹¹ De gamle – ikke specielt fynske – landmandsregler understregede, at der skulle sås tyndt:¹² man skulle *løbe og så boghvede* eller sædemanden *ride på et hest*
 UR FYNESKE ÅRBØGER 1974, s. 97-103.

(1682ff.); boghveden sagde: får jeg plads, så kommer jeg. På Sydfyn valgte mange rasmusdag, 3. juni, som den bedste.¹³ Når boghveden hørte de mange hølæs rulle forbi, skyndte den sig at blomstre, og: Marie Magdalene (22. juli) skaber humle på tene og boghvede på grene (1682ff.).¹⁴

Boghveden er en overmåde vanskelig sæd og lykkes sjældent fuldkommen... den eneste rimfrost i boghvedens fagre blomstringstid kan tilintetgøre landmandens håb om en rigelig høst (1818).¹⁵ Man sagde i Sydjylland: boghveden har det ligesom unge piger; den kan tage varig skade på én eneste nat.¹⁶ Afgrøden blev ofte delvis eller helt ødelagt af tørke, kulde og nedbør.

Man anså det for meget uheldigt, hvis det tordnede, når marken blomstrede, for boghveden kunne ikke tåle at se lynene og visnede.¹⁷ H. C. Andersen skrev herom i eventyret *Boghveden* (1841): *Tit og ofte, når man efter et tordennejr går forbi en ager, hvor boghveden gror, ser man, at den er blevet ganske sort afsvedet; det er ligesom en ildslue var gået hen over den, og bondemanden siger da: det har den fået af lynilden!*

Boghveden kom sidst i jorden og blev også sidst høstet. Frøene modnedes ikke samtidig, og høsten måtte derfor begynde, mens en del planter endnu var i blomst og andre havde grønne frugter. Fynboerne lod marken ligge ”på skår” et par uger, til de fleste kærner var blevet brune, hvorefter planterne blev styvet i bikubelignende neg med bånd om ”halsen”. Kærnerne dryssede let af, så man løftede forsigtigt negene op i vognen. På ophøstningsdagen, d.v.s. når boghveden var skårlagt, stillede karlene i køkkenhaven, vættede leerne og truede med at meje også kålen; husmoderen skyndte sig at formilde dem med øl og æbleskiver.¹⁸

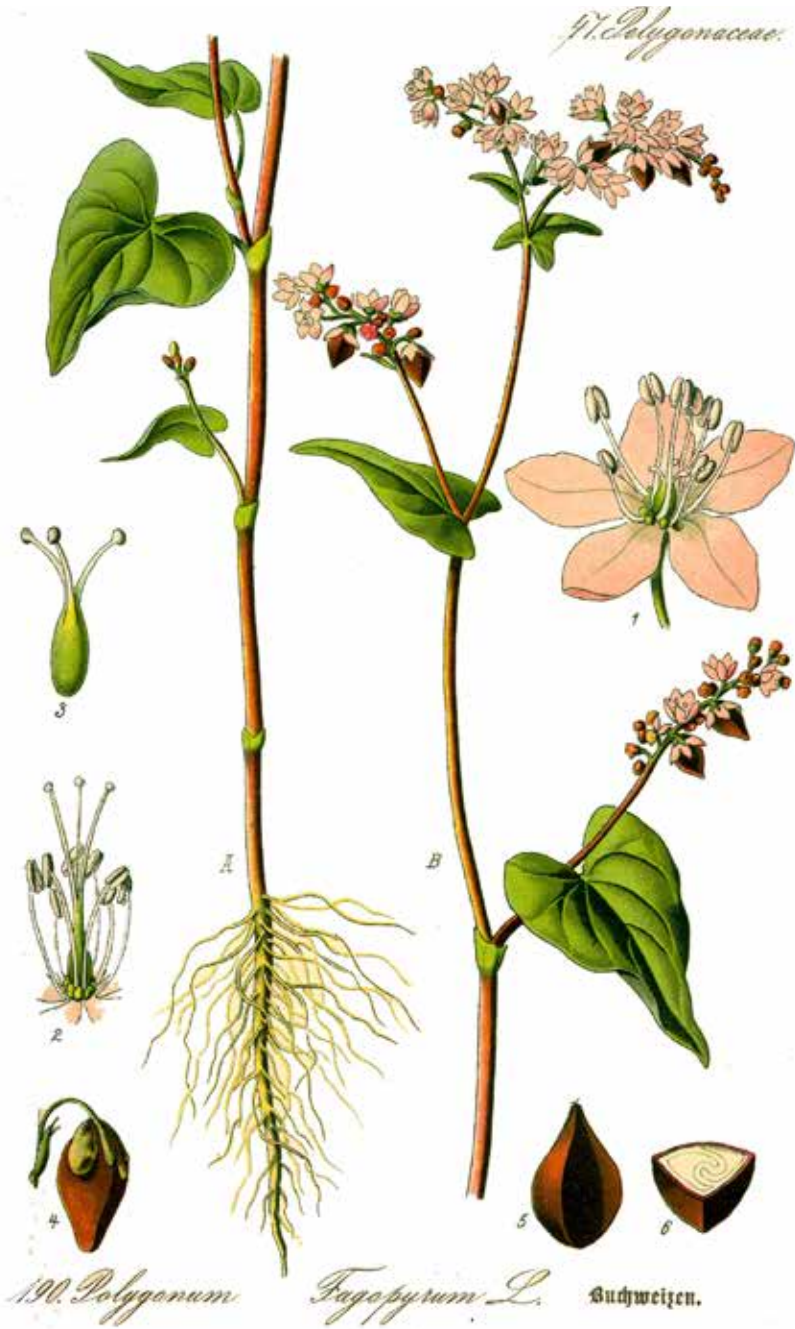
En gammel talemåde (1688ff.) sagde: i boghvedehøsten skal man straks møde med plejlen;¹⁹ det var den første sæd, som blev tærsket. For ikke at knuse kærnerne gik man med sigsko i loen. Avnerne blev skilt fra med gentagne kast med træskovlen mellem loens

ender. Høstudbyttet var altid usikkert; man talte om gode og dårlige boghvedeår²⁰ og sagde: taddersæd er angersæd (1682ff.).²¹ På Fyn avledes 4–5 til 10 tdr. pr. td. land.

Om melet af boghveden hedder det i *Flora danica* 1648, at det er *ganske godt at fordøje og såre bekvemt til at bage kager af*. Og *hvad er mere almindeligt her i landene end at bage pandekager til aftensmåltidet deraf?* Et par årtier senere (1666) skrives, at grynene koges i mælk eller fløde, sjældnere i vand til fattige og syge, og grøden spises med smør,²² 1818: *boghvedens almindeligste anvendelse hos os er til gryn, hvoraf laves den kære nationale føde: grød og vælning*; de kan også bruges til pandekager, men ikke til brød.²³

Kærnerne blev tørret i ovnen efter bagning, så skallerne løsnedes sig, derefter ført gennem et sold og – til gryn – malet på en hånd- eller maltkværn.²⁴ Grynene blev nu drøjtet i et lille trug, idet man med et særligt håndslag førte trugene i en roterende bevægelse, til de sidste skaller havde samlet sig øverst og kunne stryges bort. Det kgl. Landhusholdningsselskab udsatte 1830 en prispogave (200 rigsdalere) for konstruktionen af en håndkværn, der kunne afskalle boghvede til rene *rullegryn*, den fineste sortering; en sådan maskine blev bygget af C. Bang, Nøragergård.²⁵

Da hjemmeindustrien ophørte, fik man høsten malet hos møllerne, hvis der på egnen ikke fandtes en speciel grynmølle. Det blev erhverv eller bierhverv at male boghvede for folk, men man ville helst selv drøjte grynene for at beholde affaldet. Nogle af disse møllere kunne fremstille særlig drøje og fine rullegryn; man regnede med, at der gik en tønde boghvede til hver skæppe gryn. En grynmølle i Allesø var særlig søgt, men dér på egnen gav adskillige andre sig af med denne fabrikation, der solgtes i Odense og omegn. Men der kom også bestillinger fra København og Holsten, 1839 skal endog være sendt flere lispund (à 8 kg) fra Allesø til hoffet.²⁶

Boghvede eller bovete (*Fagopyrum esculentum*), ur Otto Wilhelm Thomé, *Flora von Deutschland, Österreich und der Schweiz*, 1885.

Galette, franska bovetepannkakor, har tillsammans med crêpes blivit populära i Skandinavien under de senaste decennierna. Foto: Håkan Tunón.

Nordfynske hjem opbevarede gerne boghvedegrynene i små tønder, som stod i spisekammeret (ikke på loftet). Grøden kogt med mælk (eller vand, når der skulle spares) var nadverretten; undertiden fik man *ovngrød* bagt af gryd og mælk. Men oprindelig var boghvedegrøden nærmest en søndagsret; til hverdag spiste man bygrød. Det tarvelige boghvedemel kostede kun 6 skilling for et helt fjerdingkar fuldt og blev brugt lejlighedsvis, for at spare, til pandekager og melgrød.²⁷

På Fyn og Sjælland serveredes dog boghvedegrød også ved bryllupper. Når nabokoner kaldtes til barsel, fik de i sengekammeret boghvedegrød med korender, smørhul og sødt øl.²⁸

Om folk i Larum (Slesvig) blev sagt, at de om morgenen skar et stykke af boghvedegrøden

og svøbte det over armen, før de gik ud efter hestene – fynboerne var altså ikke de eneste, man drillede med denne ret.²⁹ Fynbogrøden kunne være så hårdkogt, at man kunne gå med træsko på den, men også meget tynd. Når bondekonen kogte den til de indkvarterede soldater under Treårskrigen 1848–50, sagde de: den grød er en herlig drik!³⁰

Man begyndte ca. 1820 at avle boghvede også til grøntfoder om sommeren og i brakmark til aftøjrings.³¹ Varieteten sølv-boghvede vandt i sidste fjerdedel af 1800-tallet og til århundredskiftet mange steder indpas som grøntfoder.³²

Det varede dog ikke længe, før man opdagede, at grøn boghvede var skadelig for husdyrene. Sorte svin eller svin med sorte ører

blev syge af at æde den i det fri.³³ Man mente først, dyrene var blevet stukket af bier, havde fået hedeslag eller forslugt sig, men forsøg 1819 viste, at forgiftningssymptomerne skyldtes den grønne boghvede, at kun dyr udsat for solskin blev angrebet og det ikke på kroppens lyse pletter. Efterhånden var det blandt bønderne en kendt sag, at dyrene ikke måtte komme i den blomstrende boghvedemark, for så blev de kulrede eller ligesom berusede, fik rødt udslæt, opsvulmet hoved og hævede ører.³⁴ Det skulle kunne hjælpe at skære den yderste spids af ørerne, så blodet randt, og mange fynske får gik derfor med studsede ørelapper.

Sagen blev opklaret af lægen Niels Finsen: i grøn boghvede findes et stof, der gør dyrene allergiske for sollyset.³⁵

I gamle dage gik intet til spilde. På Fyn fik køerne boghvedehalmen blandet med halvt græs eller hø, når de begyndte at ligge på stald om natten,³⁶ og affaldet fra drøjtingen gjorde nytte som grise- og andefoder. En nordfynsk fragtmand holdt strenge frostdage sine fødder varme i en sæk med boghvedeavner; de blev brugt til at fyre med i bageovnen og som fyld i våde steder omkring gården.³⁷ På Syd-fyn mente man, at hvis hønsene fik boghvede i julen, lagde de mange æg det følgende år.³⁸

Nedpløjet boghvede omtales 1805 som en god jordforbedrer, der kunne give over 20 fold,³⁹ og 1818 skrives, at det er den allerbedste anvendelse for boghveden, men ikke meget kendt.⁴⁰ I Svendborg amt gødede man bl.a. humlekulerne med boghvede.⁴¹

I en fynsk børneremse skulle meget hurtigt siges: *god red ren bred bredbladet boveblad, tobaksaske*.⁴² Og til sidst en lille gåde: Sorte Boel gik gennem et stengærde, da hun kom tilbage, var hun hvid (Nordfyn ca. 1835).⁴³ Løsning: de mørke kærners formaling til hvide gryn.

KILDER OG NOTER

- 1 Henriksen, H. M., 1948, *Ringe Sogn*, Ringe, s. 148.
- 2 *Det danske Landbrugs Historie* 2, 1936, s. 187; *Dania* 3, 1892, s. 38.
- 3 *Dansk Ordsprogs-Skat* 1, 1879, København, s. 273; Andersen, H. C., 1836, *O.T.*, København.
- 4 Tang Kristensen, E., 1890, *Danske Ordsprog og Mundheld*, København, s. 487; Feilberg, H. F., 1886–93, *Ordbog over jyske almuemål* 1, København, s. 389.
- 5 Tang Kristensen, E., 1891–94, *Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv* 8, Kolding, s. 94.
- 6 *Skattegraveren* 3, 1885, Kolding, s. 105.
- 7 Lange, Johan, 1959, *Ordbog over Danmarks plantenaevne* 1, København, s. 582–584.
- 8 Jnf. Molbech, C., 1841, *Dansk Dialect-Lexicon*, København, s. 586.
- 9 *Nye Oeconomiske Annaler* 4, 1818, s. 35f.
- 10 *Ibid.* 1, 1812, s. 69.
- 11 Reimer, C., 1910–19, *Nordfynsk Bondeliv i Mands Minde*, Odense, s. 274; på Nordfyn blev sæt op til et par skp. pr. td. land.
- 12 *Ibid.*, s. 412, *Dansk* [note 3], s. 9.
- 13 E. Rostrups notater ca. 1870; *Danske Folkemål* 9, 1936, s. 67.
- 14 Syv, P. Pedersen, 1682–88, *Almindelige Danske Ordsproge og korte Lærdomme* 1, København, s. 9; *Dansk* [note 3], s. 441; Tang Kristensen [note 5] tillægsbd. 1, s. 77.
- 15 *Annaler* [note 9], s. 40.
- 16 Feilberg [note 4], s. 100; Tang Kristensen, E., 1888, *Jyske Folkeminder* 9, København, s. 41.
- 17 Begtrup, G., 1808, *Beskrivelse over Agerdyrknin-gens Tilstand i Danmark* 5, København; Hornemann, J. W., 1821, *Dansk oekonomisk Plante-lære*, København, s. 445; Tang Kristensen [note 16] 4, 1880, s. 405; Kamp, J., 1877, *Danmarks Folkeminder*, Odense, s. 161, og Kamp, J., 1943, *Dansk Folketro*, København, s. 38, 41.
- 18 Reimer [note 11], s. 409f., 414.

- 19 Ibid., s. 412; Syv [note 14] 2, s. 9; Hornemann [note 17], 1806, s. 391; Smidth, J. H., 1840, *Mundheld og Meninger om Landvæsen og Bondehandel*, København, s. 64.
- 20 Feilberg [note 4], s. 100f.
- 21 Syv [note 14], s. 9; Rostrup, E., 1899, *Danmarks Natur*, København, s. 263.
- 22 *Journal for Politik, Natur- og Menneske-Kundskab* 1, 1828, s. 2.
- 23 *Oeconomiske Annaler* 4, 1800, s. 54, 56, jnf. Rafn, C. C., 1800, *Danmarks og Holstens Flora* 2, København, s. 643.
- 24 *Annaler* [note 9], s. 54f.; Reimer [note 11], s. 65, 275, jnf. *Slægtsgaarden*, 1948, nr. 37.
- 25 *Tidsskrift for Landøkonomi* 2, 1883, s. 478–88.
- 26 Reimer [note 11], s. 276.
- 27 Ibid., s. 169f., 194, 274, 276, 412.
- 28 Siggaard, Niels, 1930, *Om den danske Befolknings Fødemidler gennem Tiderne*, København, s. 98; Reimer [note 11], s. 104; *Svendborg Amt*, 1926, s. 131; Møller, J. S., 1940, *Moder og Barn i dansk Folkeoverlevering*, København, s. 298.
- 29 Tang Kristensen [note 4], s. 530. *Når lolliker går forbi en ager med ærter, slikker de sig om munden: Landbrugs* [note 2], s. 193 (1672).
- 30 Reimer [note 11], s. 273.
- 31 Dalgas, C., 1822, *Forsøg til en kort og fattelig Lærebog i Agerbruget*, København, s. 108; Hage, Joh. Phil., 1839, *Københavns Amt*, København, s. 167.
- 32 *Landmands-Blade* 21, 1888, s. 75 og 22, s. 325; *Frø-Tidende* 1, 1889, s. 34; *Landbrugs* [note 2], s. 188.
- 33 *Landøconomiske Tidender* 6, 1817, s. 33f., jnf. s. 36.
- 34 Ibid.; *Annaler* [note 9], s. 48, 52, 54; *Nye Landøecon. Tidender* 2, 1820, s. 276–90 og 7, 1830, s. 341f., jvf. 6, s. 347; Dansk Folkemindesamling 1906/23: 2224; Andersen [note 3], 2. del; *Månedsskrift for Dyrslæger* 4, s. 366f.; Reimer [note 11], s. 274f.
- 35 *Dania* 3, 1895–96, s. 91.
- 36 Reimer [note 11], s. 275, 412.
- 37 Ibid., s. 275.
- 38 *Skattegraveren* 3, 1885, Kolding, s. 122.
- 39 Olufsen, Oluf Chr., 1805, *Lærebog i den danske Landøconomie*, København, s. 61f.
- 40 *Annaler* [note 9], s. 56ff.
- 41 Dalgas, C., 1837, *Svendborg Amt*, København, s. 192f.; *Svendborg Amt*, 1926, s. 166, jnf. *Landmands-Blade*, 1883, s. 261.
- 42 Reimer [note 11], s. 601.
- 43 *Fynsk Hjemstavn* 8, 1935, s. 96.

HVAD BETYDER BRØNDSSEL?

Slægten *Bidens* er med cirka 240 arter repræsenteret i alle verdensdele; den skandinaviske floras mest almindelige er fliget brøndsel (*Bidens tripartita*) og nikkende brøndsel (*B. cernuus*). Begge er velkendte også af ikke-botanisk kyndige på grund af deres grå- til sortbrune frugter, som hos førstnævnte art har to, den anden tre–fire stive børster besat med modhager. Ved let berøring hæfter de sig til dyrs pels og menneskers tøj; i uldent stof sidder de så fast, at man med fingrene må fjerne dem en for en.

Linné (1770) advarede ejere af damme med guldfisk mod brøndsel, hvis frugter kunne sætte sig fast i deres svælg og dræbe dem. Et århundrede senere hedder det tilsvarende fra Vestpreussen, at fiskedambrugere må være på vagt over for denne plante; unge fisk sluger frugterne og får dem siddende i munden, så de ikke kan tage næring til sig (Treichel 1887).

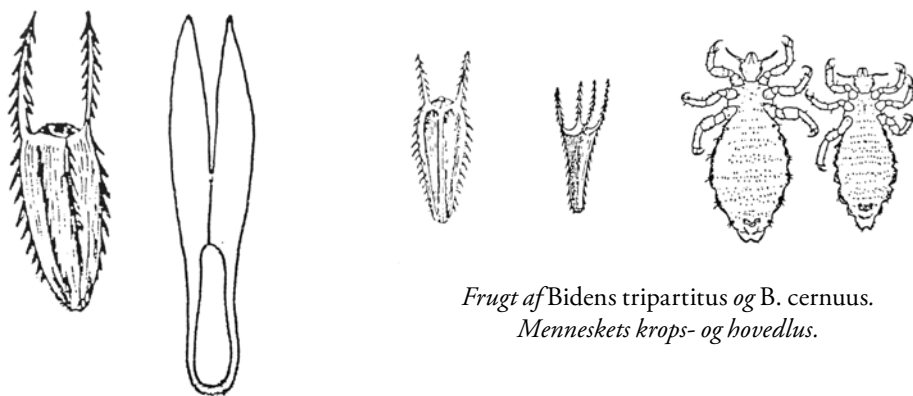
Navnet *brøndsel* kendes litterært fra omkring 1670 og kun i dansk og norsk (brønnsel, brønslé). Dets etymologi er omstridt og stadig uafklaret. *Ordbog over det danske Sprog* (1921, sp. 54) anfører blot: ænyd. brønslé; afledt af brønd. Navnet skulle altså være et verbal-substantiv ligesom brændsel, hængsel, trængsel etc. Men iflg. samme ordbog bruges verbet ”brønde” kun i forbindelse med at sænke huder i kalkvandsbad i dertil indrettede gruber eller brønde. Desuden gror brøndsel på

*Brandskär eller brunskära (Bidens tripartita),
ur C. A. M. Lindmans Nordens flora, 1917.*

de fleste fugtige steder, dog ikke – som f.eks. brøndkarsen – ved og i brønde, d.v.s. rindende vand. Endelig modsiges tolkningen af de ældste belæg: 1670 staves navnet også brensdse, 1686 brentze og o. 1700 brandse (Lange 1959).

UR BLYTTIA 1980 NR 38, s. 67-71.

Frugt af fliget brøndsel og til højre gammel sakstype (Nordhagen 1951).

Frugt af *Bidens tripartitus* og *B. cernuus*.
Menneskets krops- og hovedlus.

Man var åbenbart allerede dengang i vildrede om navnets betydning.

I en længre afhandling henfører Johan Lange (1951) præfikset til brand i betydningen stage, ålelyster, som den flade frugt af *B. tripartitus* med to lange, lidt skråtstillede børster kan minde om, og sammenholder dette med verbet brande = stange (ål) og det slesvigske *Bidens*-synonym *stekers* = gaffelformet redskab til åle- og geddefangst. På et tidspunkt, hvor forelærdets oprindelige betydning var glemt, blev det folke-etymologisk knyttet til brønd og til ældre nydansk bryndsel = ildebrand, fordi man farvede brandgult med planten. Lange mener, at man også kan have sammenlignet frugten med den såkaldte brandsaks af jern brugt til at fange forbrydere med eller føre fanger i, og peger på tre andre navne, der skyldes sammenligninger mellem frugtens form og redskaber: *fork*, *jerntyv*, *støvleknægt* – hvortil kan føjes en række synonymer i andre sprog: ty; *gabelkraut*, *gaffeln*, *messer und gabel*, *hachele* (af hechel = hegle), holl. *vorken*, *boelmansvorke*, fries. *foarkestekker*, *hofoke*, *trifork*, *duvelsforken*, eng. *devil's pitchfork(s)*, fr. *cornuet* (2-grenet hakke), *fourchette* (gaffel) (Marzell 1943, Franke & Ploeg 1955, Waringa

1952, Bergen 1894, Rousseau 1945). Det danske *skrædder* (1793–1821) forklares med, at frugten ligner en gammeldags saks; tysk har *scheren* og italiensk *forbicina* 'lille saks'. Lange inddrager her de svenske *Bidens*-navne *brandskär* 1638ff. og *brunskär* 1659ff., *skär(a)* = segl, krumkniv eller (snarere) verbet for at skære, snitte, klippe, d.v.s. bladene er dybt indskårne og har savtakkede afsnit.

Johs. Brøndum-Nielsen viser i sin kritik (1952) bl.a., at brandsaks-motivet i Langes hypotese beror på en fejllæsning af Moths notater o. 1700. Brøndum-Nielsen konkluderer, at præfikset *brend-*, *brand-*, *brønd-* må høre til verbet *brænde*, og at den oprindelige betydning af *brøndsel* var "plante med (ligesom) brændende egenskaber, med saft der tjener til at farve (brand)gult eller brunt, eventuelt tillige: bærer brandgule, brunlige blomster".

I sin replik må Lange (1964) på væsentlige punkter give ham ret, men sætter til gengæld spørgsmålstejn ved den alternative tolkning. Der er ikke ført evident bevis for associationskæden gulfarvning – (ilde)brand – brand-, *brend-*, *brøndsel*, og planten har hverken brændehår eller ætsende saft.

For egen regning vil jeg tilføje, at brand-, brun- også kan referere til frugternes farve og at stænglerne ofte er rødt anløbne (adj. *skår* = lyse-, rosenrød), et finsk parallelnavn

er *rusokki*, af ruso = rødme (Suhonen 1936), medens *radskära* 1866–73 (præfik = ret, lige) semantisk kunne sidestilles med motivgruppen sydsv. *stupenars(e)* (Vide 1966), ty. *staubers* 1600ff., *staup-*, *stuparsch*, *-barsch* 1714ff. etc., holl. *stoeppeerzen*, måske også da. (Lolland) *stubnasse(r)*. Marzell (1943) tyder disse navne som 'afstudset anus' sigtende til, at frugten foroven er ligesom skåret ret over, jnf. *stupp-schwanz*, *-stert* 'afkortet hale'. Svensk *stupenars* er da sammensat af *stubba* 'afkorte' og *ars* 'røv'. Navnet *kaulbars* (1887) til *Xanthium spinosum*, der også har vedhæftende frugter, forbinder Marzell (1979) derimod med *kaulbarsch*, en fisk med meget pigget rygfinne, hvorfor den kaldes *pfaffenlaus* ligesom planten (1517ff.).

Vi tør regne med, at langt de fleste planteflavne er beskrivende. Et skarpt og fordomsfrit blik så det mest karakteristiske ved planten og nedfældede iagttagelsen i den korteste botaniske diagnose: navnet. Brøndsel er habituel lidet iøjnefaldende; hvad der her rettede opmærksomheden mod den var de stikkende, vedhæftende frugter, som alle der færdedes i naturen ikke undgik at stifte bekendtskab med.

Lange og Brøndum-Nielsen nævner ikke og har måske overset, at Rolf Nordhagen (1951, s. 175f.) gav et forslag til tolkning af brøndsel, der meget vel kan være den mest sandsynlige. Han mener ligesom Brøndum-Nielsen, at præfikset i *brensl*, *brønsl*, *brun-*, *brandskär(a)* hører til verbet *brände* (norsk *brenna*; *brann*, *brunnit*), men her bruges i den overførte betydning 'svie, stikke, smerte': når frugtens hvasse pigge trængte gennem datidens tykke uldne strømper og bukser, kradse de mod huden og forårsagede en stikkende eller sviende, netop "brændende" smerte, jnf. de nordtyske synonyme *hosenbeisser*, dial. *bucksenbiter*, og *smartkars* 'smertekærne'. Brøndum-Nielsen anførte (1952, s. 76ff.) i forbindelse med verbet *brände* den østsvenske kontamination *bränsla*

Skelört (Chelidonium majus), ur Otto Thomé, *Flora von Deutschland, Österreich und der Schweiz*, 1885.

(*bränn* + *nessla*), norsk *brensl* (*Bidens*) hørende til appellativet *brensla* 'brænden, forbrænding, halsbrand' og dansk *brøndsel* som sideform til (evt. identisk med) appellativet *bryndsel* 'brænde, brand' (subst. *brændsel* = brændbart ved) er også brugt i betydningen halsbrand: *Ordbog over det danske Sprog* (1921, sp. 54). Det svenske suffiks *-skär(a)* tolker Nordhagen som saks efter frugtens lighed, og *brandskär* må således oversættes 'sviesaks'. *Dobbeltmotivet er meget subtilt*, slutter Nordhagen, *men overbevisende for den, som kender frugterne og deres virkning*.

Adskilligt mere passer ind i billedet og støtter Nordhagens teori. Suffikset *-sel* kendes helt fra urnordisk, så *brøndsel* kan være meget ældre end de første litterære belæg. Af tilsvarende

gamle nordiske plantenavne har vi jo først og fremmest brændenælde (dansk 1450ff.), endvidere brændeurt (brænyrt, brænne yrt) til *Che-lidonium majus* o. 1300ff., *Euphorbia* o. 1300ff., *Clematis* o. 1450ff. og *Ranunculus* o. 1530ff., oldhøjty. brantkrut, brennichrut efter saften, der ætser og ”brænder” huden eller tungen. Brændeskærm (*Cnidium*) har skarptsmagende frø.

Af vor floras vedhæftende frugter turde brøndsels være de mest generende for den ufrivillige frøspreder, og det var nærliggende at associere hudirritationen med den brændende smerte efter lusebid fordi brøndsel-frugternes form, farve og børster øverst faktisk har temmelig stor lighed med menneskets brunlige, behårede hoved- og kropslus, hvis forlemmer sidder helt foroven på kroppen og har krumme kløer, der griber fat i hår og tøj (fig. 3). Andre af planterigets ”lus” har ingen eller kun fjern lighed med insektet. Suffikset -lus er da også helt dominerende i de folkelige *Bidens*-navne: dansk, norsk og svensk præste-, biskop-, munke-, knægt-, sækkelus, taterløpper, ty. bettler-, zigeuner-, juden-, schneider-, priester- (også læuseprieater), buben-, mädchen-, pracker-, hauer-(vinbonde), hader-(tøj), filz-, wasser-, heu-, hafer-, krautgartenläuse, wanzengesicht (tæge), flöhkraut, gänseflöhe, katzen-, fotzenigel 1515ff. (vulva + pindsvin), eng. beggar lice, beggar tick (blodmide) og harvest lice.

LIT T E R A T U R

- Bergen, Fanny D., 1894, ”Popular American Plant-Names III”, *Journal of American Folk-Lore* 7, s. 89–104.
- Brøndum-Nielsen, Johs., 1952, ”Plantenavnet Brøndsel”, *Festskrift til L. L. Hammerich på tresårsdagen den 31. juli 1952*, København, s. 73–78.
- Franke, D. & Ploeg, D. T. von d., 1955, *Plantenamen yn Frysland*, Ljouwert.
- Høeg, O. A., 1974, *Planter og tradisjon. Floraen i levende tale og tradisjon i Norge 1925–1973*, Oslo, Bergen & Tromsø.
- Lange, J., 1951, ”Brøndsel – Brunsikära”, *Sprog og Kultur* 18, s. 98–108.
- Lange, Johan, 1959, *Ordbog over Danmarks Plante-navne* 1, København. *Acta philologica Scandinavica* 25, 1964, s. 79–82.
- Linné, Carl von, 1910, *Linne’s botaniske ”Prælectiones privatissimæ” paa Hammarby 1770*, (Bergens Museums Aarbok, nr. 1).
- Marzell, H., 1943, *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* 1, Leipzig & Stuttgart.
- Marzell, H., 1979, *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* 4, Stuttgart (Lieferung 37).
- Nordhagen, R., 1951, ”Lushatt og tyrihjelme. De botaniske motiver i nordiske navn på *Aconitum septentrionale*”, *Norveg* 1, s. 78–254.
- Ordbog over det danske Sprog* 3, 1921, København.
- Rousseau, Jacq. & Raymond, M., 1954, *Études ethnobotaniques Québécoises*, Montreal.
- Suhonen, P., 1936, *Suomalaiset kasvinnimet*, Helsingfors.
- Treichel, A., 1887, ”Volksthümliches aus der Pflanzenwelt, besonders für Westpreussen VII”, *Alt-preussische Monatsschrift* 24, s. 513–607.
- Waringa, N. J., 1952, *Fryske plantlore*, Ljouwert.
- Vide, Sten-Bertil, 1966, *Sydsvenska växtnamn*, Lund.

KATTEURTER

NEPETA, TEUCRIUM, VALERIANA, ACTINIDIA

Nepeta cataria

Den første, der omtaler plantens tiltrækning på katte, er Albertus Magnus (1200-t.): *fabulose etiam traditur de ea impraegnantur catta*.¹ Agrippa af Nettesheim skriver o. 1500, at katte holder meget af *nepeta*, man hævder katten befrugtes, når den gnider sig mod planten, der således erstatter en manglende hankat.² Henrik Smids ny *Urtegård* 1577, s. 3: *katte haffue stor tidkørtning oc lyst i denne urt / som mand kand see / naar hun leggis for dem*. Dodonaeus forklarer o. 1580 navnet *kattekruid* med, at *katte har stor fornøjelse ved denne urt, thi ofte ser man dem tiltrækkes af dens liflige lugt, de gnider sig mod og ruller sig over den og æder med stor lyst stykker af bladene*.³

Senere urtebogforfattere kolportererede det *without ascertaining its truth*.⁴ Eksempelvis hedder det i I.P. de Tournefort's *Institutiones Rei Herbariae* 1700 (ed. 1719): *har en kat lugtet (men ikke set) urten, løber den derhen, kysser og kæler for urten, vender gang på gang tilbage, og efter meget længe med mærkelige attituder at have gnedet sig mod den, æder den til sidst planten og ødelægger den totalt*. Ifølge Hornemann's *Dansk oekonomisk Plantelære* 1806, s. 368 *sønderrive kattene den ... især i tørret tilstand, og kunde endog finde den i herbarier mellem andre tørrede planter*.

Foto: Håkan Tunón.

Tiltrækningen på katte omtales helt frem til nutiden. *Kattene har en meget ejendommelig lyst til denne urt, sætter sig oven på den og væder den med deres urin* (1910): *Det er et faktum, at katteurten i Botanisk Have i København må beskyttes med et stærkt ståltrådsnet, fordi kattene ellers om natten boltrer sig lovlig meget i den. Plantens lugt minder meget om den stramme stank, de fleste kender fra rovdyr burene i zoologiske haver* (1919).⁶ *Når planten er tør (eller friske planter brydes itu), gør katte sig enhver anstrengelse for at rulle sig i bladene, og i ekstasen kan de ødelægge planten. Men bliver plantens æteriske olie ikke under plantning eller pasning spredt til*

luften, synes de uinteresserede (1963).⁷ I haver må planten værnes omhyggeligt til efter blomstringen, frøene rører katte som regel ikke – deraf talemåden: *If you set it, the cats will get it; if you sow it, the cats won't know it* (1956).⁸

Botanikeren Font Quer (Barcelona): *I min have, hvor der ikke er mangel på katte, er det umuligt at dyrke denne plante, kattene odelægger den.*⁹ Med en trapper som hjemmelsmand fortæller en kanadisk jæger, at ingen dyr af kattefamilien (Felidae) kan modstå lugten af katteurt-olie; gnides fælden dermed og er lokkemaden råddent kød, går dyrene uvægerligt i den.¹⁰

Den italienske anatom Gabriel Falloppio (1600-t.) oplyser, at planten lægges ved fiske-redskaber for at den med sin stærke lugt skal øge fangsten.¹¹ Som andre stærktlugtende vækster blev *Nepeta cataria* lagt i eller gnedet mod bikuber for at lokke en sværm derind.¹²

Amerikaneren Neil B. Todd blev 1963 dr. phil. på en afhandling om *The Catnip Response* (Harvard University, Cambridge, Mass.) og kan stort set bekræfte de ovennævnte oplysninger. I hans forsøg med huskatte reagerede 69 procent positivt på den tørre droge eller plantens æteriske olie. Reaktionen har fire faser. Når katten får fært af *Nepeta cataria*, snuser den sig frem mod og lokaliserer duftkilden. Det varer sjældent mere end et minut. Derefter begynder katten at slikke på og/eller tygge bladene, imens rystes hovedet ofte til siderne og øjnene har et fraværende udtryk. Denne fase varer op til fem minutter. Under tredje fase gnides dyrets hage og kinder mod planten. I fjerde og sidste fase stiger dyrets ophidselse til ekstase: det lægger sig på siden eller ryggen, gnider hele kroppen mod planten eller lader den rulle frem og tilbage over den. Hele reaktionen varer sjældent mere end 15 minutter.

De to sidste faser svarer i store træk til kattens indledende parringsleg (frieriet), den brunstige hunkats reaktion på hankattes

afsatte urinlugt svarer ofte til den på *Nepeta cataria*. Adfærden er imidlertid omtrent den samme også hos kastrede katte; kønshormoner synes således ikke at spille ind.

Sensibiliteten over for *Nepeta* er tilsyneladende karakteristisk for Felidae. Løver, tigere, leoparder, jaguarer, lossere, pumaer opførte sig ligesom tamkatte, når tørre Nepetablade blev anbragt i deres nærhed. 14 af 16 løver kom i voldsom affekt (de to øvrige var gruppens ældste og yngste dyr). En ung tiger snusede til bladene, gjorde straks et højt spring med samtidig uriner, faldt så ned fladt på ryggen, skrabad med poterne og dunkede hovedet mod burets væg.

Slægten *Nepeta* er hjemmehørende i den gamle verden, og det vides ikke, om alle eller mange af dens arter producerer flygtige substanser, som bevirker en frieri-lignende reaktion hos katte.

Størsteparten af de herhen hørende synonymmer¹³ er utvivlsomt "bog-navne" oversat fra tyske urtebøger. *Katzenkraut* kan i oldhøjtydske glossarier føres tilbage til 1300-t.; før-linnéisk kaldes den bl.a. *mentha cataria*, *mentha felina*, *felina cataria* og *herba felis*.

Kattört 1638ff., *-mynta* 1640ff., *-leka* og *-lusta* 1694ff.; da. *kattemynte* o. 1450ff., *-urt* 1534ff., *-glæde* 1648, o. 1700, *-lyst* (konstrueret) 1793–1821; ty. *katzennagel* 1400-t., *-wadel* 1482, *-wedel* 1515, *-münze* 1532ff., *-balsam* o. 1790ff., *-liebe* 1770– o. 1790, *-nessel* 1777– o. 1790; holl. *kattekruid* 1644ff.; fr. *chataire* 1809, *herbe aux chat*, *mentha de chat*; eng. *catmint* (også dog-mint), *catnip*; it. *gattara*, *erba gatta*, *mente dei gatti*; sp. *hierba gatera*, *mata de gato*; rum. *catusmica*; russ. *koshatsha mnjata*. Indianere i den kanadiske Quebec-provins: *ta-kos as-ti-hen-te* 'katteurt'.

Forekomsten ved gærder omkring huse og landsbyer tyder på, at den er forvildet fra tidligere dyrkning som lægeplante. Urtebøgernes ofte usikre eller fejlagtige oversættelse af tyske kildekrifters plantnavne skaber tvivl om

det botaniske tilhørsforhold. *Nepeta*, *Calamentum* o.s.v. kan også gælde bl.a. *Mentha*, *Marrubium* og *Valeriana*.

Harpestræng-afskrifter o. 1300 hævder, at gravid kvinde aborterer, hvis hun spiser planten eller blot lægger den på underlivet,¹⁴ Henrik Smids ny *Urtegård* 1577, at vindekokt eller dampbad stiller uterusmerter, uddriver menses og placenta. Simon Paulli's *Flora Danica* 1648, s. 193: *Medici bruge denne Urt ofte til Bad / som de skal bade sig udi / som ere wfructsommelige / oc Tiderne icke vel ville flyde for*. Men Paulli føjer til, at man næppe kan få nogen kvinde til at indtage denne ildesmagende drik. Drogen er også benyttet som afrodisiakum: *so ein frau will von ihren mann oder bulen seer lieb gehabt sein, so soll sie ihn zu essen geben katzenkraut* (1700-t.).¹⁵

Tysk folkemedicin har et udtræk af *Nepeta cataria* for sot og hysteri, planten tygges mod tandpine.¹⁶ En te af *catnip* er god for nervøse mennesker (Alabama, Illinois).¹⁷ Det påstås også, at den mest besindige mand bliver vred og stridslysten efter at have tygget roden. H. Gams ventilerer endda den mulighed, at planten ligesom *Amanita muscaria* gav "berserkerang". Dette bekræftes til dels af to amerikanske psykiatere B. Jackson og A. Reed,¹⁸ der i 1968 blev opmærksom på anvendelsen af *Nepeta cataria* som narkotikum.

Europæiske og amerikanske dyreforretninger sælger et ekstrakt på aerosoldåse eller den tørrede herba. Det er blandt kattevenner velkendt, at man hermed kan gøre dyrene glade, tilfredse og ligesom berusede. Dette har rimeligvis ført til, at narkomaner prøvede denne droge som erstatning for Cannabis og LSD. De tørre blade ryges, ekstrakt sprøjtes i pibetobak eller cigaret. Jackson og Reed referer fire sygehistorier. Alle oplyser, at der kræves betydeligt større kvanta *Nepeta* til opnåelse af samme effekt som hash, ekstraktet giver en hurtigere og efter sigende mere intens virkning. En tyveårig student havde røget hash to

gange ugentlig halvandet år og taget LSD fire gange; han røg *Nepeta* fire gange og opnåede en virkning omtrent som med hash, det var dog *slightly less enjoyable*.

Nepeta cataria indeholder en æterisk olie med bl.a. α - og β -citral, geraniol, carvakrol (2-metyl-5-isopropyltenol, forekommer i andre Labiater såsom *Thymus vulgaris*, *Origanum vulgare*, *Satureja hortensis* og skærmplanten (*Levisticum officinale*), endvidere nerol, spor af thymol og pulegol samt lakton, nepetol og nepetalakton; sidstnævnte er iflg. Neil B. Todd den substans, som udløser reaktionen hos katte.¹⁹

Teucrium marum

Labiater hjemmehørende i det vestlige Middelhavsområde; dens særprægede lugt (omtrent som amylnitrit eller mastiks) tiltrækker katte.

Plantens synonyme²⁰ blev sandsynligvis lånt fra *Nepeta cataria*: da. *katteurt* 1640–1840, *-glæde* 1820, *-plante* 1916; ty. *katzenliebe* 1770, 1833, *-kraut* 1781ff., *-gamander* 1898; holl. *katte(n)kruid*; ital. *morella del gatto*, (dial.) *arba da gatti*; sp. (katal.) *herba dels gats*; rum. *catushnica*.

Kalzenliebe

weil ihr geruch den katzen sehr angenehm ist, so dass sie allerhand wunderlich geberden dabey machen; sie gehen auch deswegen der pflanze sehr nach, und Miller in seinem *Gartenlexicon* macht die anmerkung, dass, wo nur wenige pflanzen an einem orte stehen, solche von den katzen, wenn sie dazu kommen können, verderbt werden, wo aber mehrere derselben beysammen stehen, so rühren sie dieselbe nicht leicht an (1781).²¹

Man nødes til i haver at omgive den med et jerngitter på grund af dens lugt, der lokker katte fra

Teucrium marum, ur Woodville, W., Hooker, W. J. & Spratt, G., *Medical Botany*, 3:e udgave, 1832.

alle sider, gør dem ligesom tossede og brændende af gejrheds ild, så de bider i planten, ruller sig over den, befrugter den med meget salt (urin), ja endda med deres sæd (1769).²² – Så meget holder katte af den, at den i haver kun kan dyrkes under trådnet (1955).²³ Det gælder bl.a. i Københavns botaniske have; her finder man om morgenen ofte tegn på, at katte prøvede at trænge ind til planten.²⁴

Teucrium marum indgik i et rævelokke-middel,²⁵ dens gennemtrængende lugt blev

benyttet som ”fært” for bl.a. måre (Martes) jf. *marderkraut* 1770, *-witterung* 1889²⁶ og skulle også kunne holde myrer borte: *ameisenstöckl* (Oberlausitz).²⁷

Planten har haft en lang række medicinske applikationer, bl.a. som diuretikum, emmenagogum og afrodisiakum.²⁸

Valeriana

Om denne *katteleka* 1670ff. hedder det allerede 1485 i *Hortus sanitatis: die katzen ryben sich an diss krut und werffen dar widder yren samen, und darumb sal diss verwahret werden vor katzen dass zu artzney gebraucht sal werden*.

Hertil refererer mange synonymmer:²⁹ da. *katteurt* 1533–1789, *-rod* 1600-t., 1820, *-glæde* 1820; ty. *katzenkraut* 1400-t. og flg., *-wurzel* 1500ff., *-schreck* Emsland, *-schlaf* Baden, *-geil*, *-baldrian*, *-blume*, *-nagel* (*V. celtica*), *geil* Altkirch (skal lugte som brunstig kat); eng. *cat's love*, *-trail* (trail = drage, tiltrække); fr. *herbe aux chats*; russ. *koshats'ij koren* 'katterod'; sp. *hierba de los gatos* 'kattenes urt'; port. *erva-dos-gatos*, *raiz del gato* 'katterod'; arab. *hasiset el-hurr* 'katteurt'.

Den tyske botaniks tre ”fædre” Brunfels, Fuchs og Bock (1500-t.) påstår, at katte styrker deres syn med roden *und werffen daran iren samen und verunreynigen es*. Wm. Turner's *Herball* 1568:³⁰ vil man prøve rodens virkning på en kat, skal roden tørres, til lugten kommer frem; den er ikke behagelig, minder om ny læder eller endog dyvelsdræk, men elskes af katte så meget, at de leger med roden. Simon Paulli i *Flora danica* 1648, s. 143: det er højligt at forundre sig over, hvor meget katte forlyster sig med baldrians lugt.

Linné har intet herom i sin *Örtabok* 1725, men på ekskursioner ved Uppsala 1747 sagde han:³¹ *kattor älska den såsom Marum och Nepeta rätt mycket, så at när den fånges up i rum der de*

äro inne, intagas de såsom af en särdeles rörelse samt smeka sig kring om stället der denna är uphängd ... af roten bli kattor förtjusta – og 1748: katterna äro ganska begärliga på roten af denna.³²

Iflg. C. G. Rafn 1796³³ springer katte til vejs efter et glas med baldrianolie, og Horne-mann 1806 mener, plantens lugt kan *opvække en slags galskab hos dem*, thi de river planten itu og kan finde den endog blandt andre tørrede urter i herbarier.³⁴ Rich. Dybeck forklarede katteleka med, at *kattor troddes, serdeles mot oväder, gerna upphålla sig vid örten*,³⁵ hvilket fik F. C. Schübeler til at skrive denne kommentar: *Man har troet, at katte når et uvejr nærmer sig gerne vil opholde sig ved denne plante. Uagtet jeg, oprigtig tilstået, holder af kattene, har jeg aldrig mærket dette, men derimod mange gange set, at katte med tilsyneladende velbehag gnider sig mod roden og af og til tygger på den*.³⁶

Man kunne med *Valeriana* hindre, at en kat søgte bort fra huset (Colmar).³⁷ Hvor planten dyrkes til medicin, må helst ikke være katte; de ville forstyrre folks nattesøvn.³⁸ En gammel schwabisk talemåde lyder: *Du streichst dich wie die Katz um den Baldrian*.³⁹ Kattens ”kærlighed” til baldrian er det afslørende motiv i Poul Moos’ kriminalhørespil *Weekend-Mordet* (1949).

Blomsternes stærke duft minder om *Sambucus nigra*, rodens lugt har man sammenlignet med stanken fra sure tæer (fodsved), kattens ekskrementer og lugten fra hunkattens genitalia, hvilket kunne forklare en afrodisiakisk virkning på hankatte: den tørre droge eller baldriandråber gør dem marsgalna.⁴⁰ Professor Aug. Mentz fortæller, at han som apotekerlærling tilberedte en medicin af roden og duften fra dekoktet lokkede snesevis af katte til apotekets gård.⁴¹ Man har iagttaget, at kattens pupiller udvider sig, når den mærker lugten.⁴² Forstfolk, gartnere o.a. brugte i lange tider *Valeriana* som lokkemiddel for katte, der gjorde skade. I fælder med baldrianrod fanges

Vänderot, *Valeriana officinalis*, ur Charlotte von Schéele, *Apoteksväxter*, 1906.

sjældent hankatte, kastrederede føler sig slet ikke tiltrukket af lugten.⁴³

Alexandre Dumas fortæller i *Les Mohicains de Paris*, at professionelle kattefængere brugte roden til fælder på hustagene. Man har plantet *Valeriana* ved skovfogedboliger for at lokke vilde katte til fælder.⁴⁴ Men også rottefængere skal have benyttet roden som lokkemad – rotter flygter for lugten af *Nepeta* – og baldrianrødder i lommen var måske Hamelnrottefængerens hemmelighed.⁴⁵ Roden blev lagt i ilderfælder for at lokke dem derind, og bundet til fiskeketchere og -garn;⁴⁶ den skulle virke tiltrækkende på foreller og bruges som et hemmeligt middel til at øge fangsten, idet

regnorm (maddingen) gnides med roden (Kärnten).⁴⁷ Jægere blandt Ramah Navaho indianerne i New Mexico gnider kroppen med *Valeriana acutiloba* for at lugten skal drage vildt til dem,⁴⁸ hos Thompson indianerne i British Columbia drikker jægerne et dekokt af *V. silvatica* eller *V. sitchensis* og bader kroppen dermed, lugten skal gøre dyrene tamme, så man lettere kan komme dem på skudhold.⁴⁹

Den æteriske olie og alkaloider i radix valerianae har som bekendt en beroligende indflydelse på både dyrs og menneskers centralnervesystem. Det kunne forklare en folkemedicinsk anvendelse som "afrodisiakum": Vil du gøre godt venskab mellem mand og kvinde, så tag *Valeriana*, stød det til pulver og giv det at drikke i vin (1400-t.),⁵⁰ men står i modstrid med en oplysning af alkymisten og botanikeren Thurneysser 1693: tygger man lidt af roden, bliver man skrækkelig vred; i middelalderen skal en bøddel, der ellers var en venlig mand, have tygget baldrianrod for at få mod til at udføre henrettelser.⁵¹

Actinidia

Actinidia polygama kaldes i Japan "kattemedicin". Uagtet planten ikke har nogen særpræget lugt eller smag, virker den på Felidae stærkere end *Nepeta* og *Valeriana*. Det hævdes endog, at hvor kulsviere brænder grene, hvorom denne plante slyngede sig, samles katte langvejs fra omkring milen, triller sig på jorden og er ligesom berusede. Om en gartner i Boston berettes, at to eksemplarer indført som prydblade blev bidt itu af kate; året efter satte han over hundrede *Actinidia* i et koldhus, de tiltrak alle nabolagets katte og blev helt ødelagt, kun to eksemplarer kunne reddes og måtte beskyttes under trådnæt.⁵² Japanske forskere har identificeret de substanser, der virker tiltrækkende på katte, som actinidin og matatabilakton.⁵³

Katteleke eller vänderot (Valeriana officinalis), ur Christian Egenolff, Herbarum, arbum, fruticum, frumentorum ac leguminem, Frankfurt, 1546.

KILDEHENVISNINGER

- 1 Magnus, Albertus, 1867, *De vegetabilibus* VI, ed. E. Meyer & C. Jessen, Berlin, s. 397.
- 2 Nettesheim, Agrippa af, 1533, *De occulta philosophica*, Coloniae, cap. 17, cit. efter Linné, Carl von, 1957, *Örtabok 1725*, Stockholm, s. 166.

- 3 Dodonaeus, Rembert, 1583, *Stirpium historiae* I. 4, Antwerpen, s. 14, jf. Dodonaeus, Rembert, 1644, *Cruidtboek 1608*, Antwerpen, s. 135f.
- 4 Prior, R. C. A., ³1879, *Popular names of British plants*, London, s. 40.
- 5 Beauquier, C., 1910, *Faune et flore pop. de la Franche-Comté* 2, Paris, s. 226.
- 6 Heide, Fr., 1919, *Midtsjælland i de gode gamle Dage*, København, s. 221. Digteren Otto Gelsted tilskriver Malva en afrodisiakisk virkning på katte (*Strå op og tænd lys*, 1948, København, s. 74), hvilket må skyldes en forveksling med Nepeta.
- 7 Coon, Nelson, 1963, *Using plants for healing*, New York, s. 164.
- 8 Coats, Alice M., 1956, *Flowers and their histories*, London, s. 182.
- 9 Quer, P. Font, 1962, *Plantas medicinales*, Barcelona, s. 665.
- 10 Verrill, A. Hyatt, 1939, *Wonder plants and plant wonders*, New York & London, s. 196.
- 11 Cit. af Linné [note 2], s. 166.
- 12 Pieper, Rich., 1897, *Volksbotanik*, Gumbinnen, s. 270; Krauss, Fr., 1943, *Nösnerländische Pflanzennamen*, Beszterce-Bistritz, s. 285.
- 13 Bauhin, K., 1671, *Pinax theatri botanica*, Basel, s. 228; *Runa*, 1845, s. 49; Lyttkens, Aug., 1904–15, *Svenska växtnamn*, Stockholm, s. 298; Lange, Johan, 1960, *Ordbog over Danmarks Plantenavne* 2, København, s. 109f.; Marzell, H., 1913, *Die Tiere in deutschen Pflanzennamen*, Heidelberg, s. 98, Marzell, H., 1972, *Wörterbuch d. deutschen Pflanzennamen* 2, Leipzig, s. 309f.; Fischer, Herm., 1929, *Mittelalterliche Pflanzenkunde*, München, s. 276; Grigson, Geoffrey, 1955, *The Englishman's Flora*, London, s. 327; Rousseau, Jacq. & Raymond, Marcel, 1945, *Études ethnobotaniques Québécoises*, Montréal, s. 58.
- 14 Harpestræng, 1908–20, *Gamle danske urtebooger ...*, ed. Marius Kristensen, København, s. 72f., 154.
- 15 Pieper [note 12], s. 271.
- 16 Marzell, H., ³1935, *Neues illustriertes Kräuterbuch*, Reutlingen, s. 333.
- 17 Browne, Ray B., 1958, *Popular beliefs and practices from Alabama*, Berkeley, s. 82.
- 18 *Journ. Amer. Med. Ass.* 207, 1969, s. 1349f.
- 19 *Ibid.*; Müller-Dietz, Heinz, Kraus, Eva-Maria & Rintelen, Kurt, 1968, *Arzneipflanzen in der Sowjetunion* 4, Berlin, s. 70; *Journ. Amer. Chem. Soc.* 63.6, 1941, s. 1558–1563, 64.8, 1942, s. 1828–1831 og 77, 1955, s. 1599–1605.
- 20 Lange [note 13], s. 699f.; Marzell [note 13]; Roland, E., 1910, *Flore populaire* 8, Paris, s. 172; Penzig, O., 1924, *Flora popolare Italiana* 1, Genova, s. 487; Font Quer [note 9], s. 647.
- 21 Linné, Carl von, 1781, *Vollständiges Pflanzensystem ...* 7, ed. Hottuyn, Nürnberg, s. 395f.
- 22 Bomare, V. de, 1769, *Naturhistorie* 5, ed. H. v. Aphelen, København, s. 251.
- 23 Sterne, C. & Enderes, A. von, 1956, *Unsere Pflanzenwelt*, Berlin, s. 439.
- 24 Meddelt af gartner Hans Andersen; de 25 år, han har arbejdet i haven, måtte *Teucrium marum* altid dækkes med trådnæt.
- 25 Hansen, H. P., 1943, *Kloge Folk* 2, København, s. 114 (Erik Lassens cyprianus); optegn. 1915 af Fr. Heide på Sorøegnen.
- 26 Ernsting, A. C., 1770, *Nucleus totius medicinae quinquepartitus* 2. *Lexikon pharmaceuticum*, Lemgo, s. 774; Schulze, C. F., 1889, *Pharmaceutische Synonyma*, Berlin, s. 85.
- 27 Miltitzer, Max, 1938, *Grüne Lausitz*, Bautzen, s. 56.
- 28 *Mern. del Museu de Ciencies Naturals de Barcelona*, 1924, s. 8.
- 29 Lyttkens [note 13], s. 147f.; *Runa*, 1845, s. 49; Lange [note 13], s. 779f.; Marzell, *Tiere* [note 13], s. 98, og utrykt Marzell til *Wib. dt. Pflanzennamen*; Fischer [note 13], s. 287; Grigson [note 13], s. 358; Beauquier [note 13], s. 327; Font Quer [note 9], s. 758; Martinez, Max., ⁴1959, *Plantas medicinales de Mexico*, Botas, s. 337.
- 30 Cit. efter Grigson [note 13], s. 358.
- 31 Linné, Carl von, 1952, *Herbationes Upsaliensis I. Herbationerna 1747*, Uppsala, s. 24, 42.
- 32 *Botaniska notiser*, 1950, s. 265.
- 33 Rafn, C. G., 1796, *Danmarks og Holsteens Flora* 1, København, s. 439f.

- 34 Hornemann, J. W., 1806, *Dansk oekonomisk Plantelære*, København, s. 34.
- 35 *Runa*, 1845, s. 49.
- 36 Schübeler, F. C., 1885, *Norges vextrige* 1, Christiania, s. 606.
- 37 *Elsäss. Wörterb.* 2, ÅR, s. 861, sml. enquête i *Kosmos*, 1913, hft. 5, XVIII.
- 38 Hewe, Nils, 1952, *Låkevåxter*, Stockholm, s. 180.
- 39 *Schwäb. Wtb.* 1, ÅR, s. 586.
- 40 Hewe, Nils, 1939, *Vålsignade växter*, Stockholm, s. 222; Bergmark, Matts, 1961, *Vallört och vitlök*, Stockholm, s. 220.
- 41 *Berlingske Tidende*, 3/6 1965.
- 42 Nielsen, Harald, 1965, *Lægeplanter og troldomsurter*, København, s. 333.
- 43 *Kosmos* 11, 1914, s. 228, sml. Bolin, Lorentz, 1948, *Blommorna och människan*, Stockholm, s. 213; med Valerianaolie får man hela traktens bankatter i fällen; Browning, Gareth H., 1936, *The book of wild flowers* 2, London, s. 172.
- 44 *Pharm. Tijdschrift voor België* 32, 1955, nr. 10.
- 45 Coon [note 7], s. 218.
- 46 *Nyt Magazin f. Næringsstanden* 1, 1801, s. 84, jf. 8, s. 78; Tang Kristensen, E., 1883, *Jyske Folke-minde* 6, København, s. 370.
- 47 Söhns, Franz, 1907, *Unsere Pflanzen*, Leipzig, s. 124.
- 48 Vestal, Paul A., 1952, *Ethnobotany of the Ramah Navaho*, Cambridge, s. 45.
- 49 Teit, James A., 1930, *Ethnobotany of the Thompson Indians of British Columbia*, (44th ann. rep. Bur. Amer. Ethn.), Washington, s. 506; nogle mener, at er kroppen vasket med dekoktet, kan vildtet ikke få fært af jægeren.
- 50 *Zeitschr. d. Ver. für Volkskunde* 1, 1901, s. 323, sml. Brunfels, 1532, *Contrafayt Kreuterbuch*, Strassburg, s. 117: *macht holdtselig, eyns und fridsam, wo zwey des wassers drincken.*
- 51 *Zeitschrift für deutsche Mythologie* 1, 1853, s. 446.
- 52 *Vor Jord* (tillæg til "Frem"), 1906, s. 700 efter *Science*; Coats, Alice M., 1963, *Garden shrubs and their histories*, London, s. 13f.
- 53 *Bull. Chem. Soc. Japan* 32.4, 1959, s. 315f., 32, 1960, s. 1157 og 33, 1961, s. 712.

KLAMMERURT – ET FALSUM

Gul Snerre (*Galium verum*) er en almindelig vildplante med indtil 40 cm spinkle stængler, smalle blade stillet i kranse og i juni–august tætte toppe af små gule, sødtduftende blomster. Den indeholder ingen sundhedsfarlige stoffer og kunne være uskyldighedens symbol. Men netop denne harmløse vækst blev ifølge Simon Paulli's *Flora danica* 1648 (s. 242 no. 92, E–F) kaldt *klammerurt* fordi

Bønderne her i disse saavel som ocsaa udi andre Lande hafue den vrangne Meening oc Tro om denne Vrt, at om nogen er i nogit Gilde, Giestebud eller Værskab oc denne Vrt blifuer lagt under hannem, saa at hand sidder paa den indtil den blifuer varm, da skal den samme som sidder paa den strax komme i Klammerij. Det samme troe de ocsaa at skee, om mand vil legge den paa en Kackelofn til den blifuer varm oc begynder at ville gifue Røg fra sig, da skulle huer anden aft dennem, som i Stuen er tilstede, endelig komme til at dragis udi Haare oc slais.

Efter den vidtløftige forklaring henviser Paulli til det botaniske slægtsnavn *Galium* og skriver, at for overtroens skyld kunne man med rette kalde den *galurt*, thi den gør folk ligesom gale – *wanseet at vi saare vel vide, at de Grædske Autores for langt anden Aarsags skyld den saaledis hafue kaldet, huilcket nocksom aff hendis*

Gul snerre eller gulmåra (Galium verum), ur
C. A. M. Lindmans *Nordens flora*, 1917.

Kræfter er at see og formercke (γάλιου er i Dioskurides' *Materia medica* en plante, der brugt som løbe får mælk til at koagulere).

Næsten et århundrede frem står hans udsagn helt isoleret. O. 1725 skriver Linné det i sin *Örtabok*⁶ og tilføjer for egen regning, at således *mener de tyske bønder*. Snart har han også et svensk belæg. På den *Öländska Resa* 1741 noterer han under 26. juli:

Galium luteum berättade oss folket vara av somliga brukligt till at strö på golvet i gästbudslag, men hade alltid den olägenheten med sig, att gästerna blevo oense och kommo uti slagsmål. Emellan denna orsaken och påföljden kan jag intet såsom Physicus förklara mig ... Galium strös här aldrig på golvet utan vid gästabad; aldrig något gästabad är här (liksom på andra ställen) utan rus, aldrig rus utan kiv och buller; alltså [?] gör Galium kiv.

Han gentager det i forelæsningerne på Hammarby 1770:² Bønderne strør den i gæstebud på gulvet både som pynt og til god lugt, men de har den indbilding, at gæsterne snart bliver berusede af dens lugt. På *Skånska Resa* 1749 noterede han tilnavnene *klammerris* og *osämjeort* 'uenighedsurt'. J. E. Rietz har i sin *Ordbok öfver Svenska Allmoge-språket* 1862–66 *ovänsgräs* fra Småland og Östergötland. *Klammerurt* anføres i dansk litteratur til og med 1821; *trædeurt* (trædøvt) blev før 1870 optegnet i Himmerland,³ af H. F. Feilberg med spørgsmålstegn henført til jy. træde 'trætte',⁴ og *klammeri* så sent som 1943 på Bornholm.⁵ *Trættegræs* bruges litterært 1769–1821 og oversættelsen *prætiugras* (*G. boreale*) 1832 på Island;⁶ *klammerurt* kom som *klendursurt* til Færøerne og blev dér knyttet til strandsennep (*Cakile maritima*), en helt anden plante.⁷

Paulli hentede meget materiale fra de tyske padres, men deres urtebøger kender intet til den gule snerres ophidsende egenskab; nærmest kommer Bock 1577: et vinafkog drukket *erweckt den lust zur unkeuschheit*. En så

dramatisk, ja næsten mysteriøs virkning af en velkendt plante måtte interessere mange, blive diskuteret og undersøgt. Den var velegnet til de grove løjer, man drev med hinanden under de store gilder, hvor der blev drukket bravt. Men ingen samtidig forfatter beretter om i det mindste én konkret episode.

Dampen eller røgen fra planten indeholdt ingen narkotiserende stoffer, hvorimod den giftige bulmeurt på grund af et lignende misbrug fik navnet *zankkraut* (1794ff.).⁸ Det kan derfor heller ikke være rigtigt, at snerre-blomsterne sat på øl skulle give det *en berusende kraft*,⁹ selvom Henrik Tonning 1773 prøver at forklare det derhen, at *sådant øl vil ... ej være tjenligt for hovedet, men tværtimod forårsage, at alle som drikker deraf bliver hurtigt berusede og derved siden kan komme i klammeri*.¹⁰

Strandsennep eller strandviol (*Cakile maritima*), ur C. A. M. Lindmans *Nordens flora*, 1917.

Klammerurt kunne være et omdannet klamreurt, men Gul Snerre klamrer sig ikke (som *G. aparine*) til andre planter. Navnet hører ifølge Johan Lange snarest til klamme i betydningen 'klemme, klumpe sammen' og skyldes da plantens anvendelse som løbe i smør og ost. *Trættegræs* (sml. ovenfor) er en omtydning af sv. *tättegräs* 1824ff.,¹¹ den slimede tykmælk tæte var ukendt hos os. Navnene sammensat med trætte og klammeri synes at stamme fra Sydsverige og har derfra bredt sig til Danmark (Johan Lange); Paulli havde i så fald sit udsagn om Gul Snerre fra Sverige og ikke fra Tyskland.

I Skåne 1749 optegnede Linné snerravnene *sliefred* (*slägfrid* 1824ff. = frille), og *slägfrö* (til slagga 'hamre, slå') anføres 1867 fra Småland, samme år giver Rietz denne nødforklaring: *Sedan man förlorat minnet af slägfrids betydelse härledde man ordet af slagsmål, hvoraf sägen uppkom, att hon förorsakar slagsmål.*¹²

De eneste (nyere) parallelnavne til klammerurt og trættegræs er østpreussisk *hadderkraut*¹³ (hader 'kiv, strid') svarende til russisk (Ukraine) *dereza* 'stridslysten',¹⁴ slov. *deryzka*, lith. *dedsra*.¹⁵

Det er tydeligt, att denna folketro ar mycket gammel, skriver Nils von Hofsten,¹⁶ men Paulli's postulat danner en uforklarlig enklave – med mindre det er et af hans anekdotiske påfund, som Linné broderede videre på. Elias Fries udelader i sin *Kritisk ordbok öfver svenska växtnamnen* 1880 (skrevet i 1860erne) *osämjeört* og henfører *klammerris* i Småland til post (*Ledum palustre*), der blev sat på øl og har narrotiserende egenskaber. Der er ingen habituel lighed mellem de to planter.

Linné (1707–78) var meget alsidig, han engagerede sig i de fleste videnskaber, var en fremragende topograf og genial systematiker, men ingen større fysiolog. Han troede til sin død, at svalerne overvintre på bunden af moser og søer, og ignorerede et vægtigt

indicium for, at der eksisterer insektædende planter. Et engelsk sagn kendt siden 1400-t. om sommerhyld (*Sambucus ebulus*), at den kom op af faldne danskeres blod, kolporterede han til Kalmar i Sverige og gav planten navnet *mannablod*. Han fik før rejsen til Öland af rigsdagsmænd i opdrag at identificere denne plante, og (29. maj 1741) *blev om vi så mycket mer flate, då vi henne sågom intet annat vara än den ordinära Ebulus eller Sambucus herbacea, som växer vilt över storre delen av Tyskland, vid Växjö och i trädgårdar.* Fries betvivler, at det er en ægte svensk tradition, thi *alldeles samme sägen finnes i England, der växten kallas danesblood vid en by nära Chippenham, hvarest fordom ett fältslag stått med danskarne.*¹⁷

NOTER

- 1 Linné, Carl von, 1957, *Örtabok*, Stockholm, s. 138.
- 2 Linné, Carl von, 1910, *Linnés botaniske "Prælectiones privatissimæ" paa Hammarby 1770*, (Bergens Museums Aarbok, nr. 1), Bergen, s. 22.
- 3 Jenssen-Tusch, H., 1867–71, *Nordiske Plante- navne*, København, s. 305.
- 4 Feilberg, H. F., 1904–08, *Ordbog over jyske Almuesmål* 3, København, s. 871.
- 5 Lange, Johan, 1959, *Ordbog over Danmarks plantenaevne* 1, København, s. 629, 636.
- 6 Steindórsson, Steindórsson, 1979, *Islensk plöntunöfn*, Reykjavik, s. 76.
- 7 Patursson, G., 1908, i *Varðin* 5, s. 87; Rasmusen, R., 1950, *Føroyisk plantunövn*, Tórshavn, s. 93f. Om djævlsbid (*Succisa pratensis*) hedder det i *Chemnitz Rockenphilosophie*, 1759 (cit. i Grimm, Jacob, 1875–78, *Deutsche Mythologie* 4., Berlin, s. 449), at gæsterne trættes og slås hvis planten kastes under bordet.
- 8 Marzell, Heinrich, 1972, *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* 2, Leipzig, s. 930;

- Marzell, H., 1938, *Geschichte und Volkskunde der deutschen Heilpflanzen* 2, Stuttgart, s. 221.
- 9 Rafn, C. G., 1796, *Danmarks og Holsteens Flora* 1, København, s. 628.
- 10 *Norsk medicinsk og oeconomisk Flora* 1, 1773, København, s. 27.
- 11 Lyttkens, Aug., 1904–06, *Svenska växtnamn* 1, Stockholm, s. 174f.
- 12 *Ordbok öfver Svenska Allmoge-språket*, 1806, Lund, s. 629.
- 13 Frischbier, H., 1883, *Preussisches Wörterbuch* 2, Berlin, s. 527.
- 14 Annenkov, N., 1878, *Botaničeskij slovar*, Petersburg, s. 151; Vasmer, Max, 1953, *Russisches etymologisches Wörterbuch* 1, Heidelberg, s. 342.
- 15 Macher, Vaclav, 1954, *Česká a slovenská jména rostlin*, Praha, s. 219.
- 16 Hofsten, Nils von, 1960, *Pors och andra humleersättninggar och ölkryddor i äldre tider*, Uppsala & København, s. 131.
- 17 Fries, Elias, 1880, *Kritisk ordbok öfver svenska växtnamnen*, Stockholm, s. 77.

KORNARTERNES TRANSMUTATION

EN HISTORISK ORIENTERING

Kornforvandlingen, *transmutatio frumentorum*, er et af planteavlens mest ejendommelige biologiske problemer og beskæftigede både lægfolk og lærde fra oldtiden til vore dage. Uagtet ”fænomenet” blev delvis opklaret allerede for 1500 år siden, og det var i modstrid med såvel fornuft som erfaring, dukker det gang på gang op i litteraturen og formuleres endnog o. 1950 til et videnskabeligt og politisk dogme. I hvor høj grad spørgsmålet var genstand for spekulationer, fremgår af litteraturlisten i dr. Mauritz Dittrich’s *Getreideumwandlung und Artsprobleme*: den omfatter ikke færre end 551 bøger og afhandlinger! Forordet begynder med et citat af Ch. Darwin: De indgroede forkerte anskuelsers magt er stor, men videnskabernes historie viser, at denne magt heldigvis ikke varer længe.

Den første, der i den fra oldtiden bevarede litteratur kommer nærmere ind på problemet, således som det dengang blev diskuteret, er Aristoteles’ berømte elev Theofrastos (372–288 f.Kr.). Han skelner mellem tre årsager til ændringer af kulturplanters ”art”:¹

- Menneskets indgriben (dyrkning, forædling)
- ydre påvirkninger (jordbund, klimakatastrofer m.m.)
- indre faktorer (overgang til vildplante eller anden art som følge af ændringer i arveanlæggene).

At hvede, byg og hør i vanrøgtet jord eller efter styrtregn forvandles til Giftig Rajgræs (*Lolium temulentum*), nævner Theofrastos som et rygte. *Men da rajgræs ikke er en forårsplante som andet ukrudt ... er det klart, at det om efteråret straks skylder frem og adskiller sig med flere kendetegn.* Theofrastos synes ikke at gå ind for transmutationen, hvis forklaring volder ham vanskeligheder; årsagen må ligge enten i rødderne eller kimbladene.

Idéen lever videre i senere oldtidsskrifter. Romeren Varro’s *De re rustica* (o. 50 e.Kr.) oplyser bl.a.: *Gamle frø er kun i visse tilfælde brugbare, da de nemlig skal udarte; som man siger, vokser en roe af gammelt kålfør og omvendt kål af roefrø.* Omtrent samtidig nævner Maro i *Georgica* sine landsmænds overtro, at hvede og byg kan udarte til rajgræs og byg til vildhave. Plinius kendte i hjemlandet havren kun som et besværligt ukrudt: *byggen udarter således [til havre], at den som sådan tjener som korn, da Germaniens folk jo sår den og ikke lever af anden grød.* En mindreværdig hvede hed hos romerne siligo, men dens lettere kærner gav godt brød, af Columella betragtes den som en udartning af hveden og bedst egnet til fugtig jord og klima; man behøvede ikke at hente den langvejs fra – i sumpet jord og efter tredie udsæd blev al hvede forvandlet til siligo-hvede.²

Ældre oversættelse af Bibelens lignelse i Matthæus 13, 25–27 nævner klinten som et

Klätt (*Agrostemma githago*) ur J. F. Hallenberg, Herman Funkquist & Karl W. Åderman. *Den praktiske landbrugaren. Stockholm, 1906–07.*

frygtet ukrudt i hveden. Ved ”klinge” forstod man imidlertid alt ukrudt og ikke blot nellikefamilens *Agrostemma githago*. Et af Peder Laales danske ordsprog (nr. 794) lyder: *Ofte vokser klinge efter hvedesæd*. Den græske grundtekst har zizanion, der mest sandsynligt gælder Giftig Rajgræs; det ligner netop hveden undtagen på akset. Planten er måske indslæbt til Danmark allerede i stenalderen og var et med rette frygtet ukrudt, da de giftige (svampefængte) frø let kom i foder- og brødkorn. Forhen troede man på en forvandling af dårlige og ikke helt udviklede hvedekærner til Giftig Rajgræs;³ iflg. israelske bønder er det en slags degenereret eller ”forhekset” hvede fremkommet i en længere frugtperiode.⁴

Det første historisk dokumenterede forsøg til af- eller bekræftelse af hvedens forvandling til rajgræs anstiller (o. 150 e.Kr.) den græske læge Galenos’ far, matematikeren og filosofen Nikon. Herom fortæller sønnen:⁵

Da min far blev ældre, fandt han stort behag i landbruget. Han såede hvede, efter at han først omhyggeligt havde fjernet alle andre frø, for at være sikker på at erfare, om hveden blev forvandlet til rajgræs. Resultatet belærte ham om, at rajgræsset opstår af hvede, thi det groede i mængde frem sammen med denne. Han gjorde et lignende forsøg med byg og fandt, at kun lidt deraf blev til rajgræs, men ganske meget til aegilops.⁶ Til disse forsøg føjede min far andre og fastslog, at linser forvandles til hårde, runde musevikker og kronvikke [*Coronilla securidaca*], ja endda til burrenerre ... Han opdagede også at mange slags andre frø giver planter forskellige fra deres moderplanter.

Oldtidforfatterens udsagn og ikke mindst referatet af Nikons forsøg blev en fast bestanddel af eftertidens botaniske litteratur og kolporteret som regel kritikløst fra værk til værk. Men allerede i det 3. årh. e.Kr. erklærer en række kirkefædre, at de ud fra egne naturiagttagelser og teologisk-filosofiske synspunkter ikke kan anerkende artsforvandlingen: alle arter var og er konstante siden skabelsen. Basilus (o. 330–379) erklærer, at Giftig Rajgræs ikke skyldes en forvandling af hvede, men simpelthen som andet ukrudtsfrø lå i ageren og spirede sammen med kornet.⁷

Middelalderens botanik var først og fremmest praktisk anvendt botanik og kommer derfor også meget ind på spørgsmålet om kulturplanternes forvandling. ”Urtebøgerne”, hvis væsentligste kildstof er hentet fra Hippokrates, Theofrastos og Plinius, beretter om mange tilfælde af transmutation, men det understreges gang på gang, at en afgørende

faktor er tidspunktet for og omstændighederne ved udsæden. Såledesvis nævner Hieronymus Bock 1546⁸ eksempler på linsers forvandling til vikkler, byg til kvik, rug til hvede og hvede til rajgræs. Han tror dog ikke selv på forvandlingen, men betragter den som en sygelig degeneration, thi *ethvert frø udvikler sin egen art*. Om rajgræs skrev P. A. Mattioli 1571:⁹ *Det opstår i agrene af hvedes og bygs fordærvede frø i fugtighed eller når de blev vådet af for megen vinterregn. Det bliver selv fordærvet og forvandler sig til hvede*.

Det følgende århundrede dukker transmutationsidéen op i dansk litteratur, mest som oversættelser. 1656 hedder det, at den nordiske byg i våde år forvandler sig til havre¹⁰ og 1662:¹¹ *Sås hvede i våd ager tre år i træk, bliver den til rug – 1667:¹² Hveden forvandles til rug og sort rug, ja til klinte og gase* [hejre eller giftig rajgræs]. Men 1600-tallet bringer også et vigtigt modargument.

1675 holder den lærde Ole Borch på Københavns universitet sin eneste helt botaniske tale *De experimentis botanicis*,¹³ der navnlig drejer sig om dette gamle stridsproblem. Borch tror ikke, at der under visse omstændigheder af en plantes frø kan udvikle sig en anden art, alle beretninger herom, f.eks. hvedens forvandling til hejre, må skyldes unøjagtige iagttagelser, og nogle få klogt anstillede forsøg kunne løse problemet. Naturens arter er konstante, omend de under dyrkning eller som forvildet kan få et afvigende udseende. Bestemte ukrudtsarter er knyttet til bestemte kornsorter og breder sig, hvor de finder uforstyrret dække eller skygge samt de bedste næringsafters, idet Borch tænker sig, at nogle vædsker måske ikke kan opsuuges af hvedens rødder, men er særlig nyttige for hejrens ernæring.

Fra og med det 18. årh. kommer stadig flere kritiske røster til orde (de fleste er dog anonyme), men samtidig vinder idéen om kornforvandlingen tilsyneladende også mere og mere terræn. Adelige, lærde og praktiske

landmænd kender talrige tilfælde, hvor datidens ukrudtskatastrofer skyldtes pludselige artsforvandlinger. Som årsag nævnes oftest dårlige vækstbetingelser.

Blandt svenske bønder var det en almindelig tro, at hvede sået i mager jord kunne forvandle sig til rug, rug til byg, byg til havre og havre til rughejre, skønt *det er imod både prøver, fornuft og anatomi* (1739).¹⁴ Fra Nykarleby sogn i sv. Finland oplyser Lantmåteristyrelsens arkiv (optegn. 1741): *Sædekornet bliver også i indfaldende frostsår meget skadet ... og det forvandles ofte til havre, hvis såtiden er regnfuld*.¹⁵ Den norske biskop E. Pontoppidan skriver 1753,¹⁶ at byggen i våde år skal kunne forvandle sig til havre og god havre til byg, især på hedejord. – *It is the opinion of some, that where ray-grass grows some years in ground, the same will in time degenerate into wild benmet or twitch-grass* [kvikgræs] (1750).¹⁷ Den tyske botaniker J. G. Gleditsch (1714–86) har en anden mening:¹⁸

Mange hundrede års erfaring bekræfter, at havren er en enårig plante. Hvad den påståede forvandling angår, kan jeg rent ud sige, at det kun er snak; men forlanger nogen, at jeg skal anstille en prøve, som får andre til at tro, at der virkelig sker en forvandling, kan jeg meget let gøre det.

Blandt datidens energiske modstandere af transmutationstanken må først og fremmest nævnes en tysk præst Johann Gottlieb Orth. Han skriver 1749 og 1754,¹⁹ at ud fra hans seksårige undersøgelser af fænomenet må det betegnes som udelukket, at korn kan forvandle sig til hejre og hejre igen til korn – det strider mod naturen, da enhver plante formerer sig inden for sin art. Man skal altså ikke *vente en stor profit, når den* [hejren] *en tør sommer og på tør ager forvandler sig til godt korn ... Et og andet rigtigt og gentaget forsøg kunne let opklare sagen*.

Året 1757 bringer særligt mange indlæg. Svenskeren Joh. Bernh. Wirgin (1705–83) går ikke blot helt ind for havrens transmutation til rug, men anstiller dristige beregninger af den store nationaløkonomiske fordel ved en sådan kontrolleret kornforvandling. *Havren giver ikke alene de skønneste rugaks, men også den berligste hvede*, og det vil sikkert bringe *hele den lærde verden i harnisk*, men *opdagelsen er ikke bare hjernespind, det er Guds store gave*. Med en planmæssig udnyttelse af hans metode kunne landet spare årligt 400 000 tdr. rugudsæd eller 48 tdr. guld!

Hans spekulationer skyldtes meddelelsen fra en bonde, der som følge af fodermangel måtte meje sin havre grøn; han lod marken stå, og næste år høstede han rug på den. Wirgin påstår, at han eksperimentelt har bevist denne forvandling – man skal blot så havren i slutningen af juni (på dårlig jord slutningen af maj), ikke vælge leret jord og ikke så for tykt samt slå havren to–tre gange fra juli til november.²⁰

Wirgins forsøg gentages samme år (1757) af von Sypenstein, præsident for Videnskaberne Selskab i Haarlem. Hans (anonyme) beretning herom offentliggøres to år senere og understreger, at der blev sået absolut ren sæd, men fem havreplanter forvandlede sig til *den skønneste rug*.²¹

Den sensationelle oplysning starter en vældig forsøgskampagne. Ingen vil stå tilbage for Wirgin, thi som en anonym forfatter skriver: *Hvis denne opdagelse ... bekræftes af fornuftige landmænds yderligere erfaringer, så er den vort århundredes største og nyttigste*. Man overvejer også, om byggen egner sig til et agrarøkonomisk artsskifte (til den dyrere rug), eller om der kan høstes hvede efter havre. Men den åbenlyse kontrast mellem ønsketænkning og forsøgsresultater giver også anledning til stadig mere tvivl om transmutationen. Linné's elev Bogislaus Hornburg forelægger 28/9 1757 en afhandling om *Transmutatio frumentorum*,

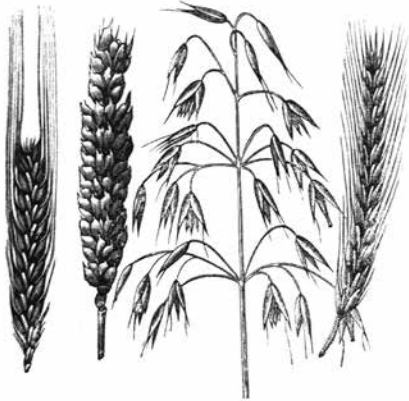
som konkluderer: Havren kan aldrig blive til rug.²²

Amtmand J. C. Urne noterer 1757 i et manuskript:²³

Her på Bornholm er almindeligst troligt, at rugen formedelst væde og vand forandres til garse [rughejre], men måske bliver rugen borte og garsen forfremmes i den våde grund, som er den mest bekvem. Andre vil tilforladelig have befundet rugens forandring ... En bestandig eller ofte gentaget prøve på en og samme ager ville være nødig til at opnå en vis forfarenhed i denne sag ... Dog med vårsædens forandring vides ej slige eksempler. På Møns land skal det være en afgjort bekendt sag, at hvor ren en rug der end sås, så får man ved høsten dog hvedeblandet rug igen, som formenes at ske ved forvandling, man skulle dog hellere tro, at hvede har ligget i jorden fra forrige tider og således tid efter anden uformærkt sår sig selv og giver sin art bestandig fra sig.

De mange anonyme indlæg i landbrugets skrifter vidner om, at det fortsat kræver personligt mod at opponere offentligt mod en så indgroet forestilling. J. F. F. 1760:²⁴ *Forvandlingen af havren til arter, bøtter, vikker, roer etc. ville være et mirakel lige så stort som [Jesu] forvandling af vand til vin, thi det ville være forvandlingen af én art i andre arter*. Den kendte havebrugspioner Christian Reichardt indser klart, at "transmutationen" er indbildning: *Lige så lidt en abe kan blive til et fornuftigt menneske ... så lidt kan hejre forvandle sig til rug*; ukrudtet spirede op af spildte frø (1762).²⁵ Også svenskeren M. Norberg erklærer, at den tilsyneladende forvandling skyldes ukrudtsfrø enten i udsæden eller jorden; gennem tyve år studerede han frøenes spireevne og fandt, at den bevares en årrække (1759).²⁶

Nogle siger, at korn kan depravere og slå sig til svimling [Giftig Rajgræs] og *at svimling*

*De fyra sädesslagen, ur C. F. Nyman,
Botaniken, en allmänfattlig framställning af
Wäxten och Wäxtriket, 1864.*

igen, når den sås i tør og meget fed jord, bliver til korn, hedder det 1759 i *Danmarks og Norges oeconomiske Magazin* (bd. 2, s. 144). På samme tid eksperimenteres i Finland med havrens forvandling til rug, herom beretter lensstyrelsens rapporter for 1758–59. 1758 sås i Österbotten 10 hjerdingkar havre i gl. Roemark, hvor aldrig blev avlet rug, aksene mejes 1. august, anden afskæring foretages i september. Næste forår bliver stråene så tykke som porcellænsrør (!), adskillige steder er de 8 alen lange og aksene over et kvarter. Det år (1759) skal efter 10 hjerdingkar udsæd være høstet 16 fj. god og stiv rug. Men det samme forsøg mislykkes i Óstra Rasborg, her giver hvede- og rugmarker året efter kun ukrudt, *hvilket af vedkommende betragtes som et fatalt tab for en fattig landmand, der spilder sin jord på slige flygtige spekulationer*. Resultatet må have virket afskrækkende, i hvert fald nævnes ikke flere forsøg.²⁷ Men i Sverige var den tro, at rughejren under gunstige forhold kunne blive til rug, så befæstet, at en bonde såede hejre i håb om at høste rug (1762),²⁸ og i Norge (Søndmør) blev forvandlingen af byg til havre eller omvendt af de fleste bønder anset for en given omend uforklarlig sag (1762).²⁹

Fra Danmark melder Joh. Paulli 1761:³⁰ *På mange agre vokser den [hejren] undertiden i sådan mængde, at ikke alene landmanden har grund til at tænke, men også lærde og erfarne mænd selv er kommer på den mening, at sæden bliver ved et vådt vejrlig til hejre og denne igen i et godt år forandres til god sæd*. Forvandlingen gælder også blomsterplanter (sml. neden for): Rølliken omtales som et alm. ukrudt på marker, der lang tid lå med græs, men dyrkes de med korn, forsvinder røllikerne og der kommer kamille i stedet, hvilket får nogle landmænd til at tro, at der er sket en forvandling – men Paulli bemærker, at *dette er lige så vanskeligt at tro som at havren bliver til byg og hejren til rug*.

Samme år tager også den navnkundige Linné stilling til problemet – *da man her fører en så hæftig strid om kornets forvandling, vil jeg også erklære min dom i sagen* (1761). Han véd, at man i Sverige har gjort tusinder af forsøg, og kender de gamle meninger, at hveden forvandles til rug, rugen til byg, byggen til rajgræs, rajgræs til hejre og hejre til havre. Men som nøgtern naturforsker afviser han kategorisk, at noget sådant finder sted. Der råder orden og harmoni i kosmos,

hver skabning frembringer sit lige, ingen fredelig due en stridbar ørn ... Hvem kan da bilde sig ind, at af dette frø opstår en anden plante end den, der forhen var i det, uden samtidig i sin hjerne at tildigte en ny skabning ... Hvem der kan forestille sig, at en buk frembringes af en hare, en hjort af en kamel, kun den tror, at rug opstår af havre eller byg.

De mange landsmænds øjenvidneudsagn forklarer han med, at fugle førte fremmed frø til ageren.

Linné's knusende dom bevirker, at "transmutatio frumentorum" forsvinder fra den videnskabelige botanik i den vestlige verden: *Kort sagt, vi påstår fast, at havren aldrig forvandles til rug, og at der overhovedet aldrig*

Åkerfråken (*Equisetum arvense*), kvickrot (*Elytrigia repens*), dårrepe (*Lolium temulentum*) och blåklint (*Cyanus segetum*, eller tidigare *Centaurea cyanus*), ur Areschoug, F. W. C., 1875: *Naturlära för elementärläroverken. 2. Läran om växterna. Lund*

sker nogen forvandling af kornet. Men som han 1770 siger i en forelæsning:³¹ *Camelina* [sæddodder] er i hørren et så almindeligt ukrudt, at man forgæves siger til bønderne, at hør ikke forandres til *Camelina* og rug til hejre.

Af indberetninger til Rentekammeret 1778 fremgår det, at forestillingen om transmutationer er udbredt også i danske landbo-kredse:³² I en våd ager spirer hveden frem som hejre eller hvene; på Langeland mener greve C.G. Ahlefeldt som så mange andre, at f.eks. rug i våde år kan forvandle sig til hejre, mens han er skeptisk og prøver endog at modbevise, at byg kan blive til havre. Forvalter Iver Bie på Barritskov skriver:

I kornavl har jeg kun mådelig indsigt ... dog tror jeg, at af en vinterhvedekærne efter en sid [våd] jords natur kan opgro tre strå, det ene vinterhvede, det andet hvad vi på jysk kalder hvene, det tredie hejre, altsammen af ren vinterhvedesæd. Rug tror man også kan tildels give klinte på grund af vejrligets beskaffenhed. Og ligesom rug af naturen menes at kunne forvandle sig til klinte, er det også prøvet, at havre kan sås og i andet år blive til rug.

Om flyvehavren skrives 1782:³³

Nogle påstår, at denne art er forvandlet af byg og går tilbage igen til sin første art. Hvor naturstridig ... denne forvandling end synes, så vover dog de største natur- og agerkyndige ikke at nægte denne mulighed. Det rimeligste synes at være, at denne kornart finder her ligesom sit rette hjem, den vokser derfor villigere og hurtigere end byggen, der da kvæles af samme og synes at være forvandlet.

Mod århundredets slutning giver de fleste landøkonomer udtryk for skepsis; de referer almuens påstande, men ofte i ironiske vendinger.

Byggens forvandling til havre i våde år tror man stadig, og denne urimelige indbildning gør, at der kun er meget få, som sår blandsæd (Norge 1786).³⁴

Her i landet [Danmark] er den tro blandt flere end bønder almindelig, at rugen udarter til hejre, da mange påstår at så hin ren og dog i et eller andet år kan høste meget

af denne. Men hertil kan man let opgive årsagerne: Det er i plantevidenskaben en unægtelig sandhed, at ikke alt frø kommer lige hastigt op ... og meget, hvor iblandt især frøet af hejre, kan ligge mange år i jorden og beholde sin fulde vegeterende kraft.

Forvandlingen af havre til byg og omvendt er lige så umulig, *thi af alt det, man ... kender til naturens adferd og foranstaltning i denne henseende, måtte man lige så snart kunne slutte, at der af en hund blev en kat, eller at denne kunne avles til en løve, tiger eller panter* (1793).³⁵ Landøkonomen C. G. Rafn 1796:³⁶ *At rug skulle kunne forvandle sig til hejre, som den mindre oplyste landmand har troet, er falsk og strider såvel mod naturens gang som de i denne henseende anstillede forsøg.*

G. Begtrup nøjes 1803ff. med at referere, hvad han har hørt på sine rejser gennem Danmark. Mange bønder påstår, at rug kan forvandles til hejre, og de underbygger deres mening med, at de såede ren rug og alligevel høstede mest hejre. *I bøndernes rug findes, især i visse år, en skadelig mængde hejre. Bonden tror, at han ikke kan afvende det onde, da manglen ligger ikke altid i uren sæd. Grunden dertil er, at et vådt efterår bringer skiden sæd, om endog såkornet har været aldrig så rent.*³⁷

Spørgsmålet er den følgende tid genstand for mange artikler og læserbreve i vore landbrugsfaglige skrifter. Professor Christian Olufsen ved det Classenske Agerdyknings-Institut skriver 1809:³⁸ *Bonden (og mange med ham) er overbevist om, at rug under visse omstændigheder kan forvandles til hejre, at rødkløver efter nogle år kan blive til hvidkløver, at hør kan gå over til dodder.* Olufsen vil ikke bestride, at der sker visse ændringer i kulturplanternes særpræg, men de skyldes altid *den forhåndenværende kim, og at rug skulle forvandle sig til hejre og rødkløver til hvidkløver har ... lige så lidt medhold afsand naturbetragtning og erfaring som at der skulle kunne blive en due af en hest, en karudse af en oldenborre.* Han

påpeger, at jorden altid indeholder *en umådelig mængde skjulte frø*, og at de dybtliggende efter ny bearbejdning af jorden spirer frem. Det ene år trives rugen usædvanlig godt og ukrudtet kvæles, det næste efterår er måske ugunstigt, forsommeren kold og fugtig, så rugen mislykkes og hejren får overtaget.

Under ”berberisfejden” omtaler J. W. Hornemann den gamle overtro, at hejre kan forvandle sig til rug.

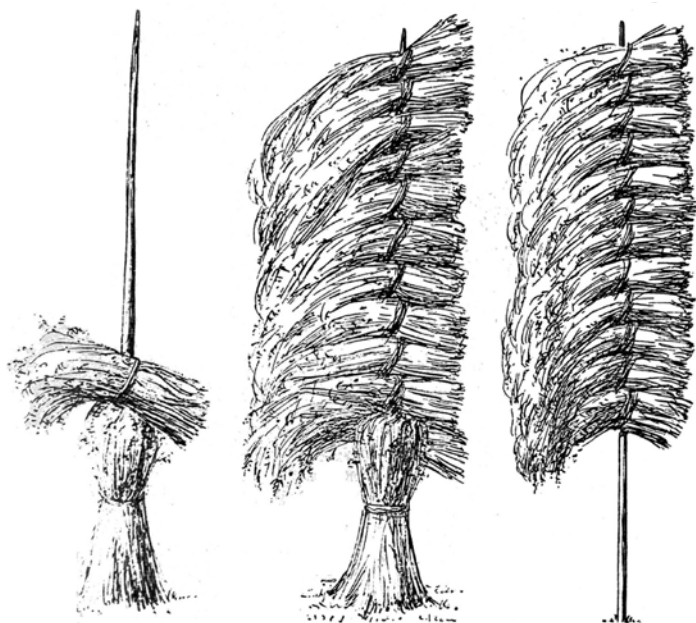
Sagnet om berberisernes skadelighed for kornarterne er, hvor uligt det end synes, grundet på samme forvandlingsprincip – det er også lige så paradoksalt – så man kunne fristes til at affærdige det med det svar, som Linné gav, da sagen om, at hejren kunne blive til rug, forelagdes ham: ”Kan man vel plukke vindruer på torne eller figen på tislær?”³⁹

Den kendte landøkonom J. C. Drewsen imødegår 1822 på ti sider i *Nye Landøkonomiske Tidender*,⁴⁰ at rug kan forvandles til hejre. *Ja, mange antager endog gerne denne rugens forvandling, da de deri finder en undskyldning for den mængde hejre, der findes i deres rugafgrøder, og et skjul for deres ligegyldighed med rent sædekorn.* Drewsen spørger:

Hvem har opdaget dette? Har vi nogen sinde set, at af egens frø er fremkommet en bøg, af blommestenen et kirsebærtræ eller af æblekærnen et pæretræ? Giver frøet af gulerod os måske en rødbede, eller høster vi byg, når vi sår havre, hvede når vi sår rug? Alle disse spørgsmål må besvares med nej.

Og han fortsætter:

Hvorfor siger man ikke, at rugen forvandles til klinte? Denne ses lige så ofte som hejren i rugen, og den ene forvandling er vel ikke

*Snesning. Uppsætning av säd på stänger, s.k. krakar.
Nils Keyland, Svenske allmogens liv, Stockholm, 1919.*

sandsynligere end den anden. Men årsagen er, at klintefrø så let kan skelnes mellem rugen; ... bonden venter altså klinten på sin ager, mens hejren ligesom stjæler sig derind. I det ene tilfælde må han give sig selv skyld for sin arme säd, idet andet vælter han den på naturen.

Videre påpeger Drewsen, at hejrens frø har nogen lighed med rugens kærner, i udsæden findes derfor ofte mere ukrudt end bonden er klar over. Hejren trives bedst i fugtig jord, er mere hårdfør mod frost og giver flere fold, i jorden ligger således masser af uspirede frø eller de føres på ageren med gødning. En "helt ren" udsäd kan derfor give tæt opvækst af hejre, når den får særlig gunstige vilkår.

L. C. Brinck-Seidelin vil heller ikke godtage transmutationen: *Højst urimelig er den*

påstand, at en plante kan forvandles til en anden af forskellig slægt eller opvokse af en anden slægts frøkorn, da den hverken er støttet på fornuft eller erfaring (1828).⁴¹ – Fra Estland meddeles 1823:⁴² Det sidste år har man her talt om, at havren, hvis man ikke lader den sætte aks, men stadig mejer skuddene af, det følgende år skal forvandle sig til rug – men forfatteren tilføjer: Mon dette sagn lader sig bekræfte?

Ikke desto mindre tages i 1800-tallets lærebøger også parti for kornforvandlingen, ligesom adskillige jordbrugere fortsat melder om deres iagttagelser. Godsejeren Ernst von Berg eksperimenterer i Neuenkirchen (Mecklenburg) fra 1825 og beretter om mærkværdige forvandlinger: vinterraps blev til pengeurt og pengeurt til hørdodder eller hyrdetaske! De væsentligste årsager må iflg. Berg være varme, fugtighed, luftens beskaffenhed, gødskning og jordbund. Han udvikler metoder, der skal

gøre det muligt at forvandle linsler til ærter eller vikker, rug eller hvede til hejre og hejre til rug, havre til rajgræs og jordbærkløver til hvidkløver.⁴³

Af økonomiske grunde var man naturligvis mest interesseret i at forvandle havre til rug eller hvede, og herom melder en række landmænd 1837–52.⁴⁴ *Have-Tidende* og *Tidskrift for Landoeconomie*⁴⁵ gengiver 1838–39 fra årsberetningen fra foreningen af havedyrkere og agerbrugere i Coburg *bekræftelser på dette mærkværdige, hidtil bestandig betvivlede naturfænomen*, nemlig havrens forvandling til rug. Fra flere medlemmer fik foreningen oplyst, at en stor part af den havre, der blev slået meget sent og to gange kort før akksætningen slået til grøntfoder, ikke gik ud, men overvintrede og næste forår skød frem som rug.

Dette højst mærkværdige fænomen [har] ikke blot påny bekræftet sig, men man har endogså foranstaltet en ny udsæd for i foråret 1838 på forlangende at kunne forevise og forsende havrestubbe med vedhængende rodklump ... hvis nye strå frembringer det skønneste vinterkorn.

Kun de modstandere kunne have krav på at høres, som ikke blot tvivler, bestrider og forkaster, men også overvinder sig selv til at prøve grundigt – og da først dømmer ... Når der blandt dem, som betvivler ovennævnte erfaringssag, gives selvkloge personer, som vil mene, at det allerede er at beklage, når nogen overhovedet vil tro på havrens forvandling til rug, må man også beklage de systematikere, der i et halvt århundrede har hørt om dette så højst vigtige fænomen uden nogen sinde at undersøge det grundigt, og det lave stade, planteanatomiens må befinde sig på, siden den ikke kan se forskel på havrens døde stubbe og tørre blade fra næste års friske rugstrå.⁴⁶

Referenten udtrykker sin glæde over, at foreningen gennem flere år har kæmpet for transmutationens almindelige anerkendelse – *thi naturen følger vel sine bestemte love, men menneskenes indskrænkede systemer kan ikke tjene den som rettesnor.*

Alt dette får S. Drejer, den senere botaniklærer på Landbohøjskolen, til at fremsætte en meget ironisk kommentar.⁴⁷

Efter at det [fænomenet] er blevet fremsat med en så stor suffisance og som en så afgjort kendsgerning, at det endog måtte være en latterlighed at nære den mindste tvivl derom, og efter at dette tyske anatema over alle tvivlere er blevet optaget i Havetidende og i nærværende tidsskrift, så er det rimeligt, at det vil finde tiltro hos mange, der er vant til med ærefrygt at opfange enhver vind fra Tyskland, og som gerne vil høste, hvad de ikke har slået.

Iflg. Drejers og andre botanikeres ”inderste overbevisning” er forvandlingen af havre til rug *en ligefrem umulighed, og ... enhver, der for alvor kan bekende sig til en sådan lære, må være aldeles ubekendt med naturen og de love, den følger.* Vildfarelsen kan vel ikke gøre nogen egentlig skade, men den er *en latterlig fordom, en skranke mere for oplysningens og en fornuftig agerdyrknings udbredelse.*

Lige så lidt nogen vil se ærter fremvokse, når han har slået sin kløver, var det end ti gange, lige så lidt vil han nogen sinde se denne forvandling foregå. Der kan ikke tænkes det mindste blot nogenlunde fornuftige, som kan tale for den ... Det er langt fra nok, at han siger han selv har set det, eller at han skyder sig ind under tomme deklamationer over den menneskelige ufuldkommenhed og naturens uransagelighed. Naturen er aldrig ufornuftig, og enhver naturbegivenhed har sin almenfornuftige grund.

Et anonymt indlæg i *Landoeconomisk Tidende* 1839, s. 63f. går også hårdt i rette med meddelelserne fra Coburg:

Man kan med fornøjelse overlade rugbrød bagt af den forvandlede havre til dem, der vil spise det i troen, men de fleste mener dog, at det ikke geråder vor tidsalder til synderlig ære at tro på slige urimeligheder og tage dem i forsvar. Man forlanger undere på undere af landvæsenet og glemmer, at det er en naturlig erhvervsgren, hvor alt går meget naturligt til. Endelig skal den hele fabel allerede for over 100 år siden have været retslig forhandlet i Halle, og mange slutter heraf, at det hele er et opkogt eventyr og tilråder dem, som vil forsøge sig, ikke at anvende for megen jord til forsøget.

Samme år nævner St. Blicher i sin beskrivelse af Viborg amt *den latterlige fordom, at rug kan blive til hejre*; den vil forsvinde, så snart man kommer efter ved vandgrøfter og vandrender at holde sin rugmark fri for skadelig væde. 1878 skriver opretteren af Markfrøkontoret, Chr. P. Jacobsen, at *troen på forvandlingen* [af rug til hejre] *lever stadig og ikke blot blandt jordbrugere med de tarveligste kundskaber, men blandt folk, der gør krav på at være oplyste landmænd*⁴⁸ – derom vidner også folkloristiske optegnelser. Omkr. 1870 noterer E. Rostrup fra sin fødeø Lolland: Bliver man ved med at så blød hejre af egen avl, forvandles den efterhånden til rajgræs; fra Viborgeggen: Havre kan under uheldige forhold blive til hejre, og sås havre om efteråret, bliver den til rug, *dette siges dog mest skæmtevis*.⁴⁹ På Fyn mente man, at *græsserne udarter og bliver til hejre*.⁵⁰ På Thyholm og i Thy har det været gammel tro, at om rugen sås i våd jord, vil en del af den forvandles til hejre (o. 1880).⁵¹

I den folkloristiske litteratur gælder forvandlingen også højere fanerogamer. Blev roefrø sået i et måneskifte, groede de op

som kål eller sennep (Østpreussen).⁵² H. C. Andersen skrev i *Kun en Spillemand* o. 1830: *Den ædleste, den mest blændende hvide Papaver* [valmue] *forandrer år efter år sin farve, når den står mellem de brogede. Omgivelsen hedder den usynlige hånd, der omformer grundstoffet i dets udvikling*⁵³ – en betragtning, der nøje svarer til Mitsjurins teori et århundrede senere. Fingerbøl-planten kan undertiden ikke sætte blomster og forvandles da til kongelys (Irland 1887);⁵⁴ hundeviolen opstår af den vellugtende martsviol, for *sidstnævnte blomst lugter ikke efter den første torden* (Erzgebirge 1898);⁵⁵ i løbet af 7 år bliver nælder til torne (Palæstina 1907).⁵⁶ Sine steder på Fyn tror man endnu (1946), at mælkebøtterne om efteråret kommer frem igen som cikorier.⁵⁷ Ligger en kartoffel vinteren over på marken, bliver den til en ulvefis (støvbøld) (Vendsyssel o. 1900).⁵⁸

Sidste gang transmutationen omtales i vor landbrugslitteratur er 1907. En Thybo spørger redaktionen af *Dansk Landbrug* (bd. 3, s. s. 57): *Hvordan kan det være, at der i rugmarker, selv om man sår praktisk taget ren rug, på enkelte våde pletter kun kommer hejre, der kan stå næsten lige så tæt som den såede rug?* og: *Kan rug under nogen omstændigheder omdannes til hejre, f.eks. ved fejl befrugtning eller lignende?*

Herpå svarer forsøgsleder K. Hansen på forsøgsstationen i Lyngby bl.a.: Man [kan] som regel gå ud fra, at den er udsået sammen med rugen. Hejrefrøet ligger nemlig sjældent eller aldrig spiredygtigt i jorden fra det ene år til det andet. Men rugen kan godt indeholde adskillige procent hejrefrø, uden at man lægger mærke dertil, hvis man da ikke ser særdeles nøje efter. Frøene har jo en ikke ringe lighed med rugkærnerne. Om foråret er rugen ofte tynd, sent på færde eller gået næsten helt ud, og da hejren bedre tåler fugtighed og ugunstig vejr, får den overtaget. Sås rug på samme ager to år i træk, spirer en del spildte hejrefrø, og *selv om der nu sås fuldstændig ren rug, vil man altså under disse forhold kunne få hejre i den.*

K. Hansen slutter: *Det må anses for aldeles givet, at rug under ingen som helst omstændigheder kan forvandles til hejre, lige så lidt som f.eks. en ko eller dens afkom skulle kunne forvandles til en hest eller omvendt. Den slags planteforvandlinger er absolut udelukket.*

Men også i det 20. århundrede bliver transmutationen taget alvorligt. Således råder blandt mange ældre landmænd i Schleswig-Holstein den tro, at rugkærner spaltet ved tærskningen spirer op som hejre (1927);⁵⁹ i Schwaben mener man, at agersennep fremkommer, hvor havren blev sået i frossen jord (1911).⁶⁰ Og langfredag, mens kirkeklokken lyder første gang og man går omkring rugmarken og stænker den med vievand, siges en magisk formel: "Klinter [ukrudit], lav dig om til rug, jeg hører allerede påskekloden!" (Kärnten 1952).⁶¹

Fra sv. Finland haves særligt mange nutidige optegnelser. Byg kan forvandle sig til rug, hvis man lader den pløjede ager ligge til næste forår; den rug er særlig rodfast og anvendes gerne til udsæd (Helsingø).⁶² Hos almuen i Närpes er det en alm. tro, at kornarterne kan forvandle sig til andre. Således mener man, at byg kan forvandles til rug eller havre og havre til rug. Under høstarbejdet spildes altid nogle kærner, og med denne spildsæd skal i vinterens løb ske en mærkelig forvandling; når havrekærnerne begynder at gro, spirer ikke havre, men rug. I Pärtom siges, at vil bonden skaffe sig en ny og bedre rugsort, skal han samle kærner af den rug, som skyldes havrens forvandling.⁶³ – Følgende er optegnet så sent som 1953: Sås byg mange år i træk på samme ager, kan den overgå til en anden kornsort; har man ikke sædekorn nok til rugmarken, kan man blande det med byg, der da gror op som rug; byg kan forvandles til havre og rug til vildrug, som kun musene æder; havre, der spirer om efteråret, bliver om vinteren forvandlet til rug; – o.s.v.⁶⁴

Mirakeltroen får endda tilhængere blandt ellers oplyste landmænd. Julius Hüggele Meyer,

Den sovjetiske agrarbiologen Trofim Denisovitch Lysenko, 1938. Foto: Soufoto.

den kendte fremavler af vinterhavre, skriver 1920:⁶⁵ *Da aksdannelsen for nogle uger siden begyndte på min godt overvintrede havremark, kom havreaks på den ene halvdel, men størsteparten er en art græs, der har forbandet lighed med hejre, og som jeg ellers ikke kender på min jord. Jeg står over for en gåde.* På de østrig-ungarnske planteavlere kongres i Diör 1924 fortæller den ungarnske botaniker Geza Havasy at han allerede 1911 med ændringer i vækstbetingelserne frembragte rødkløver af humle-lucerne og kunne forvandle hvede til fransk rajgræs, alm. kvik til en sort sommerhvede. Det tjener de øvrige kongresdeltagere til ære, at de ikke tog ham alvorligt.⁶⁶

Fra o. 1940 lever diskussionen om kornforvandlingen op med fornyet styrke og giver anledning til tragikomiske aspekter.

I Sovjet-Unionen videreudvikler agrarbiologen T. D. Lysenko den "klassiske darwinisme" til "nyskabende darwinisme". Sanktioneret af det kommunistiske partis centralkomité erklærer han 31. juli 1948 på Lenin-Akademiets kongres i Moskva, at der i

arterne kan ske pludselige forandringer eller "spring".⁶⁷

Hans udgangspunkt er iagttagelser gjort siden 1935 af W. K. Karapetjan o.a. sovjetiske forskere, hvor hård hvede (*Triticum durum*, 28 kromosomer) som følge af opsummerede omverdensfaktorer og uden påviselige overgangsformer i løbet af nogle generationer forvandlede sig til *Triticum vulgare* (42 kromosomer). Forsøgsresultater 1944ff. på Institutet for Genetik ved USSR's Videnskabernes Akademi er iflg. Lysenko overbevisende: *Forvandlingen af en art til en anden sker altså som et spring.*

Lysenko-skolen vil i overensstemmelse med Mitsjurins teori om erhvervede egenskabers arvelighed dirigere kulturplanters artsforvandling, og den ældgamle, længst modbeviste transmutationsidé oplever nu en vældig renaissance. De nærmest følgende år kommer en næsten uoverskuelig mængde rapporter om pludselige artsforvandlinger. Kulturplanter er blevet til andre kulturplanter, kulturplanter til ukrudt og ukrudsarter til andet ukrudt. Alle fund og forsøgsresultater tolkes ud fra teorien, at talrige kulturplanter ikke nedstammer fra vildtvoksende arter, men mere og mindre spontant er frembragt af andre kulturplanter.

1949 beviser en række sovjetiske forskere *med absolut pålidelighed*, at vinterhvede kan forvandles til rug.⁶⁸ Talrige steder finder man rugkærner i hvedeaks – til efteråret 1949 er tallet på sådanne fund i Grusenien, Armenien og Aserbeidshan steget til over 200!⁶⁹ Lysenko skriver:

Disse kendsgerninger beviser uden tvivl, at der i hvedeplanter under visse livsbetingelser foregår umærkelige, skjulte, efterhånden kvalitative ændringer, som resulterer i hurtige, pludselige, åbne forvandlinger af enkelte celler, i dette tilfælde en hvedeplantes ægceller ... I stedet for en hvedecelle opstår en rugcelle.

Han understreger, at dette intet har at gøre med forurenede udsæd, fugles transport af frø eller hybridisation – *disse rugkærner frembringes af hvedeplanter og har udviklet sig i hvedeaks.*⁷⁰

Lysenko beskæftiger sig ikke blot teoretisk med problemet, men vil udnytte den øgede viden om lovmæssigheder i vekselvirkningerne mellem organisme og omverden til at skabe nye og nyttige planter til den landbrugsfaglige praksis samt undgå, at der opstår ukrudsarter skadelige for den landbrugsfaglige praksis.⁷¹ Det indsamlede materiale er for ham fuldgyldige beviser for, at *plantearter opstår under indflydelse af omverdensvilkår, og at også i nutiden en art kan frembringes af en anden* (1953).⁷²

Hans elever vil naturligvis ikke stå tilbage, men helst overgå læremesteren, og Sovjet-Unionens agrarbiologiske tidsskrifter publicerer stadig flere sælsomme fund af rugkærner i hvedeaks (ofte gengivet i fotos).

Under en kongres i Lenin-Akademiet 13. dec. 1954 erklærer Lysenko påny, at hvede kan forvandles til rug: *Jeg giver den, som tvivler, det råd at køre ud til bjergene i vinterhvedens modningstid. Her på kolchosemarkerne vil han sandsynligvis, når han opmærksomt undersøger en, to eller tre hvedeakke for aks, selv opdage en eller måske flere rugkærner i hvedeaksene.*

Genetik-professoren Fainbronowa, Timirjasew-Akademiet for Landbrug i Moskva, har på Lysenkos forslag anstillet forsøg og konstateret rugplanter i den udsæede vinterhvede. De videre eksperimenter (Awakjan) giver samme resultat, og Lysenko understreger sin teori: *Enhver hvede frembringer for eller senere rug under nævnte betingelser*, samt konkluderer, at de to planter *åbenbart er nærstående, beslægtede arter*; de blev meget længe avlet under praktisk taget samme omverdensforhold, men når disse ændres, kan den ene art frembringe en anden, der er tilpasset de nye vækstvilkår.⁷³

Lysenkos idéer kommer med i Sovjet-Unionens lærebøger og den store sovjetiske

encyklopædi. Hans indflydelse er så stor, at påstandene indgår i statsuniversiteternes obligatoriske pensum. Og der offentliggøres flere og flere ”beviser”.

Og som var det ikke tilstrækkeligt: Awotin-Pawlow kan endog berette om et fyrretræs forvandling til gran,⁷⁴ S. K. Karapetjan og G. S. Jessajan om hasselnød af avnbøg,⁷⁵ S. T. Artjushenko om en birk med gren af el!⁷⁶

Fra 1948 til 1952 blev Lysenkos påstande stort set akcepteret af den sovjetiske forskning. Først da Lysenko 1952 offentliggør et arbejde om hvedes forvandling til rug, sætter kritikken ind ... dog ikke i USSR, men Østtyskland (DDR), hvor W. Rothmaler og H. Stubbe allerede året før ud fra forskellige synspunkter havde erkendt Lysenko-teoriernes uholdbarhed (men ingen tidsskrifter ville dengang optage deres arbejde!):

Uden tvivl kan nyt opstå, og det sker stadig, men ikke pludseligt igen af noget gammelt, intet, der allerede eksisterede og hvis eksistens skyldes en bestemt udviklingsproces, en lang enestående og ensrettet udviklingshistorie ... Efter min (R.) mening kan hvede ikke opstå hverken af rug eller byg, for det er arter, som på grundlag af en fylogeni, en uafvendelig udviklingshistorie i løbet af forgangne tider blev udviklet af andre vildgræsser under skabende menneskers medvirken.⁷⁷

Efter en studierejse gennem Sovjet-Unionen beretter Stubbe på et møde i SED-partiets centralkomité 25.–26. maj 1951 i Berlin om samtaler med Lysenko, der særlig gjaldt kornforvandlingen:⁷⁸

Det var et for os meget vigtigt problem ... På mit spørgsmål, hvorfor der af hvede altid opstod rug, havre eller byg, altså velkendte græsser, og ikke noget helt nyt, hidtil ukendt, svarede han, at der kun kan opstå, hvad bedst er tilpasset de givne omverdensvilkår.

Vor anmodning om at se et hvedeaks indeholdende rug-, havre eller bygekærner blev desværre ikke imødekommet, således at vi desværre ikke fik set overbevisende dokumentation for denne vigtige kendsgerning. I stedet viste Lysenko os en fuldvoksen bygplante, der skulle være fremkommet af en kærne *Triticum turgidum*.

Om den spontane forvandling siger Stubbe: *Jeg må derfor anse forvandlingen af hvede til rug, havre eller byg som ikke mulig.*

Nu bliver også sovjetiske skeptikere mere dristige. Medens N. W. Turbin endnu 1950 mente, at kornforvandlingen var bevist, har han to år efter den stik modsatte opfattelse.

I en artikel i det russiske *Botanisk Tidsskrift*⁷⁹ erklærer han (sammendrag):

1. Man kender ikke ét eneste tilfælde, hvor en ny art faktisk opstod af en allerede eksisterende;
2. udviklingen går ikke i kredsløb, men er progressiv;
3. de forelagte eksempler på transmutation giver ingen videnskabelig forklaring på den faktiske artsomdannelsesproces;
4. enkeltiagttagelser er ikke grundlag for et totalt omsving i den biologiske tænkning;
5. en almengyldig biologisk teori kræver belæg fra både plante- og dyreriget;
6. nydannet og altså fremmed æggehvite må i den gamle organisme udløse en modreaktion. Som mulig forklaring på de habituelt afvigende kærner i enkelte aks nævner Turbin fremmedbestøvning eller en utilsigtet krydsning.

1954 kritiseres Lysenko ud fra et plantegeografisk synspunkt af N. S. Kamyshev. Påstanden, at de fleste ukrudsarter ikke findes i den ”uberørte natur”, strider mod den kendsgerning, at man den dag i dag såvel i steppezoner som på dyrket jord kan finde de samme ukrudsarter; hvor rughejre eller flyvehavre opstod mellem kulturplanter, må det føres

Veteax och blåklint. Foto: Håkan Tunón.

tilbage til *andre årsager*.⁸⁰ – Blandt opponenterne er fra 1955 også cytologer.

Lysenko blev tre gange dekoreret med Stalinprisen og fem gange med Stalinordenen. Efter diktatorens død trådte han 10. april 1956 efter eget ønske tilbage som præsident for Lenin-Akademiet for Agrarvidenskaberne, men fortsatte som leder af instituttet for genetik i Moskva. Kritikken af hans forskning blev så voldsom, at Chrustjiew 1957 måtte gå i brechen for ham og fremhæve hans fremragende indsats på andre områder.⁸¹

J. Segal, der så sent som 1954 havde publiceret ”beviser”, erklærede 1956:

I vort institut er der selvfølgelig ingen, der for alvor tror på muligheden af et spring fra hvede til rug. Et spring fra én højt kultiveret kulturplante til en anden lige så kultiveret art er absolut usandsynlig, akkurat som det er umuligt, at hvede bliver til byg eller rug til kornblomst, hvilket også lejlighedsvis blev påstået.⁸²

Alligevel udkom samme år et nyt oplag af bogen *Den mitsjurinske genetiks grundproblemer*, der uanfægtet fastholder Lysenkos synspunkter. Fem anmeldere giver bogen en meget hård kritik og udtrykker undren over, at et sådant værk kan fremlægges, når man dog nu véd, hvordan det forholder sig med disse ”fakta”.⁸³ M. Belgowski kalder endog bogen *en forfalskning af videnskaben under den mitsjurinske læres flag*.⁸⁴

Men tilsyneladende uanfægtet af kritikken fortsatte Lysenko sin ”revolutionerende” forskning. En svensk journalist Karl Staf har 1958 et interview med ham:⁸⁵

”Er rug af hvede en biologisk urimelighed eller et videnskabeligt faktum?”

Et genkendende smil farer over Lysenkos vejrbitte ansigt, da vi stiller ham spørgsmålet. ”Vi bygger på kendsgerninger og holder os alene til dem. Det er et faktum, at rug regelmæssigt optræder som ukrudt i

hvedemarker i Kaukasus' forbjerger, i Centralasien og også i europæiske områder ... For at værges sig herimod plejede bønderne at sortere hvedeaksene for at beholde dem til udsæd, som de troede var ren hvede. Men alligevel kom der af dette såkorn komme rug ved siden af hveden. I begyndelsen kun nogle brøkdeler, så man næppe mærker det, men allerede året efter oftere, og i de følgende år breder rugen sig og kan sluttelig få overtaget. Bønderne gentager proceduren, men med samme resultat.

Ved forsøg har vi gjort den samme erfaring som bønderne. I hveden fandt vi korn, som ubestrideligt var rug. Når de blev sået, fik vi almindelige rugplanter. Et særligt træk, der forrådte hvedeoprindelsen, kunne dog mærkes: mens alm. rug som oftest krydsbefrugtede, var disse planter selvbefrugtende.

Vi førte tilsyneladende rent såkorn fra disse områder i Kaukasus og gentog eksperimentet på en fuldstændig ren forsøgsmark i nærheden af Moskva. Men også her fandt vi rugaks i hveden. Forsøgene gentoges i omvendt orden. Ren hvede fra områder, hvor en sådan udartning ikke forekommer, blev sået i bjergområderne. Nogle år efter begyndte der at vokse rug op, og fænomenet gentog sig.

I videnskaben må man gå yderst forsigtigt til værks og tage alle faktorer i betragtning, f.eks. mekanisk overførsel af rug fra andre marker, krydsninger etc. Kendsgerningen står imidlertid tilbage, at disse korn, som i det ydre var hvede, indeholdt spiren til rug.

Rug af hvede er imidlertid en urimelighed, siger vore modstandere. Vel, men så må de forklare, hvorfor hvedemarker forurenes med rug i visse områder, mens andre altid går fri for den slags forureninger."

Efter Ivan Mitsjurins teori kan erhvervede egenskaber nedarves; ændringer i livsvilkår og miljø er de væsentligste faktorer for ændringer af kromosomerne eller særlige molekyler i arveanlæggene. Dette strider ganske mod en

grundlov i den øvrige verdens biologi og har i intet tilfælde kunnet stå for en streng og fordomsfri videnskabelig kritik. Et individ giver kun sådanne arveanlæg videre, som det selv har i sine kromosomer – og ikke egenskaber erhvervet i løbet af tilværelsen, f.eks. immunitet mod infektionssygdomme.

Det må også tilføjes, at Lysenko ikke var akademiker, men autodidakt; sine teoretiske kundskaber hentede han fra et ved århundredets begyndelse udkommet amerikansk leksikon. Hans elever skal endog med blodtransfusioner have ændret fjerfarven hos høns ... svarende til, at en gravid hvid kvinde vægrede sig ved at modtage blod fra en neger at frygte for at få et mulatbarn! – Lysenko opnåede visse resultater med hybridisering – med de også i Vesten gængse fremavlsmetoder, der øger og forstærker ønskede arveanlæg, idet man krydser rene racer eller stammer. Her er ingeniørlunde tale om nedarvede erhvervede egenskaber, men om en systematisk anvendelse af de mendelske love – dem Lysenko så hårdnakket benægtede.

Hele postyret har unægteligt kastet et ejendommeligt lys over en væsentlig del af forskningen i Sovjet-Unionen, der på vestlige jagttagere må virke nærmest anakronistisk. Det havde dog også en positiv virkning. De kromosomer og gener, der hidtil var belastet med nedsættende partiideologiske begreber som "metafysik" og "idealisme", anerkendes nu atter som objektive realiteter. Men ikke få sovjetiske biologer går stadig ind for Lysenkos postulater.

Man kunne næsten kalde det skæbnens ironi, at Mitsjurin (d. 1935) selv gav en rammende karakteristik af forskeren, der straks drager alt for vidtrækkende slutninger af formodede opdagelser:

Så snart mennesker finder et eller andet lille hul i det forhæng, hvormed naturen skjuler

sine hemmeligheder, og gennem åbningen har set en ringe del af gåden, er de tilbøjelige til storpralende at tale om naturens besejring – nøjagtigt som fluen i den krylowske fabel sidder på oksens horn og bilder sig ind, at det er den, som pløjer marken.

KILDEHENVISNINGER

- 1 Theophrastos, 1822, *Historia plantarum*, Kurt Sprengels oversættelse, ORT, I, 3, 5; II, 4, 1; 2, 11; VIII, 4, 7; 7, 1; 8, 3 – m.fl., sml. Capelle, W., 1949, i *Museum helveticum* 6.2, s. 57–84.
- 2 Fischer-Benzon, R. von, 1894, *Altdeutsche Gartenflora*, Kiel & Leipzig, s. 163, 169; siligo anv. siden som benævnelse for rug; Albertus Magnus (1200-t.) oplyser flere steder, at siligo kan forvandle sig til hvede.
- 3 E. Rostrups notater o. 1870 (Landbohøjskolen).
- 4 Dalman, C., 1928, *Arbeit und Sitte in Palästina* 2, Gütersloh, s. 306.
- 5 Galenos, Klaudios, 1837, *De alimentorum facultibus* I, ed. C.G. Kühn, ORT, s. 37.
- 6 En hvede af emmer-gruppen og et vildgræs af slægten Aegilops regnes for kulturhvedens stamformer.
- 7 Basilius, ÅR, *Hexaameron* 5, ed. Font. Duc, ORT, s. 59.
- 8 Bock, Hieronymus, 1546, *Kreuterbuch*, Strassburg, 255.
- 9 Mattioli, P. A., 1571, *Compendium de plantis omnibus*, Venetiis, s. 176.
- 10 Berntsen, Arent, 1650–56, *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed*, København, s. 247, 294.
- 11 Aalborg, Niels Mikkelsen, 1662, *Ny Huuszholdnings Calender*, København, s. 36.
- 12 Comenius, J. A., *Opladne Dør til Tungemaalene* (da. udg.), iflg. Jessen, Knud & Lind, Jens, 1922–23, *Det danske Markkrudts Historie*, København, s. 330.
- 13 Trykt i *Dissertationum academicarum* I, 1714, s. 6–62, jf. Christensen, Carl, 1924–26, *Den danske Botaniks Historie*, København, s. 45f.
- 14 *Kungl. Svenska Acad. Handl.* I, 1739, s. 10.
- 15 *Hembygden* 2, 1911, s. 50.
- 16 Pontoppidan, E., 1753, *Norges Naturlige Historie* I, København, s. 109, delvis efter Berntsen [note 10].
- 17 Ellis, William, 1744–47, *The Modern Husbandman*, London, s. 201, 96.
- 18 Gleditsch, J. G., 1789, *Vermischte physicalisch-botanisch oeconomische Abhandlungen* 2, Berlin, s. 388.
- 19 Orth, Johann Gottlieb, 1749 og 1754, i *Oeconomische Nachrichten* I, s. 336 og VI, s. 70.
- 20 Wirgin, Johan Bernhard, 1757, *Rön och försök om en underbar sädearternes förvandling ifrån sämre til bättre slag*, Stockholm (afhandl. hører blandt de oftest citerede i denne forbindelse); sm. Forf., 1761, i *Oeconomische Nachrichten* XIII, s. 24.
- 21 *Staats- und Gelehrten-Zeitung der Hamburger unpart. Corresp.*, 1757, no. 65 og 1759, no. 84.
- 22 Trykt i *Caroli Linnaei Amonnitates academ.* ... 5, 1760, s. 106–19, jf. 8, 1764, s. 80.
- 23 Urne, Johan Christian, 1964, *Ager-Dyrkningens Behandling paa Bornholm*, København, s. 10f.
- 24 *Schreibers Sammlung versch. Schriften* 5, 1760, s. 136, jf. 1761, s. 457–472.
- 25 Reichardt, Christian, 1762, *Gemischte Schriften*, Erfurt, s. 181.
- 26 Norberg, M., 1759, i *Kungliga Svenska Vetenskaps-Akademiens Handlingar*, s. 19, 56.
- 27 *Statistisk tidskrift*, 1908, suppl. s. 110; *Aftonbladet*, 21/7 1909.
- 28 Rothof, L.W., 1762, *Hushålls-Magasin* I, Skara, s. 395.
- 29 Strøm, H., 1762, *Physisk og oekonomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndermør* I, Sorøe, s. 342.
- 30 Paulli, Johan, 1761, *Dansk Oekonomisk Urte-Bog*, København, s. 11, 115f.
- 31 Linné, Carl von, 1910, *Linnés botaniske "Praelectiones privatissimae" paa Hammarby 1770*,

- (Bergens Museums Aarbok, no. 1), Bergen, s. 45f.
- 32 Holmgaard, Jens, 1962, *Indberetninger om kornavlens i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring*, København, s. 102f., 110.
- 33 *Dansk Museum* L, 1782, s. 263.
- 34 Wille, H. J., 1786, *Beskrivelse over Sillejords Præstegield*, København, s. 183, jf. Storaker, Johan Theodor, 1938, *Mennesket og Arbejdet i den norske Folketro*, Oslo, s. 167f. (hvede til rug).
- 35 Fleischer, Esaias, 1793, *Forsøg til en almindelig Naturhistorie* 6, København, s. 596–98.
- 36 Rafn, C. G., 1796, *Danmarks og Holsteens Flora* I, København, s. 555.
- 37 Begtrup, Gregers, 1803, *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand* 2, København, s. 112, 451, jf. 4, 1806, s. 820 (Falster).
- 38 Olufsen, Christian, 1809, i *Oeconomiske Annaler* 11, s. 298f., 301, 306–08.
- 39 Hornemann, J. W., 1816, i *Nye oeconomiske Annaler* 2, s. 241ff.
- 40 Drewsen, J. C., 1822, i *Nye Landoeconomiske Tidender* bd. 4, s. 163–73.
- 41 Brinck-Seidelin, L. C., 1828, *Hjørring Amt*, København, s. 165.
- 42 Luce, Wilh. Ludw. von, 1823, *Topograph. Nachrichten von der Insel Oesel*, Riga, s. 20f.
- 43 Berg, Ernst von, 1840, *Flora* I, ORT, s. 225–40 og 1848 I, s. 69; *Prakt. Wochenschrift etc. Neubrandenburg und Neustrelitz*, 1839, no. 11–12; *Wochenbl. für Landwirtschaft* ..., 1843, s. 8f.
- 44 Dittrich [note 1], s. 92ff. (m. litt.henvisn.).
- 45 *Have-Tidende* 4, 1838, s. 476; *Tidsskrift for Landoeconomie* 7, 1839, s. 510f. efter Möglin'sche *Jahrbücher der Landwirtschaft* bd. 3, jf. *Freimütiges Abendbl.* 19, 1837, no. 980, s. 839f.
- 46 Drejer bemærker, at der her er en modsigelse: først nævnes overvintrede havreplanter forvandlet til rug, siden havrens døde stubbe og tørre blade – *men det var også et ubilligt forlangende, at fremstillingen af en urimelighed skulle være uden urimeligheder* (*Tidsskrift for Landoecomi* ny rk. 1, 1839, s. 177).
- 47 Drejer, S., 1839, i *Tidsskrift for Landoecomi* ny rk. 1, s. 175f.
- 48 Jacobsen, Christian P., 1878, i *Landmands-Blade*, s. 686–88.
- 49 E. Rostrups notater o. 1860–70 (Landbohøjskolen).
- 50 Lange, Axel, 1932, *Fynske Plantenavne og Folke-minder om Planter*, Odense, s. 31 (medd. 1929).
- 51 Kamp, Jens, 1943, *Dansk Folketro*, København, s. 47.
- 52 Wuttke, Adolf, 1900, *Der deutsche Volksaberglaube d. Gegenwart*, Berlin, s. 418.
- 53 Andersen, H. C., 1944, *Kun en Spillemand*, København, s. 39.
- 54 *Folk-Lore Journal* 5, 1887, s. 12.
- 55 *Erzgebirgszeitung* 19, 1898, s. 248.
- 56 Hanauer, J. E., 1907, *Folk-lore of the Holy Land, Moslem, Christian and Jewish*, London, s. 317.
- 57 Egen optegnelse.
- 58 Feilberg, H. F., 1904–11, *Bidrag til en Ordbog over jyske almuesmål* 3, København, s. 972.
- 59 Mensing, O., 1927, *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch* 1, Neumünster, s. 875.
- 60 Fischer, Herman, 1911, *Schwäbisches Wörterbuch* 3, Tübingen, s. 992.
- 61 Moro, Oswin, 1952, *Volkskundliches aus dem Kärntner Nockgebiet*, Klagenfurt, s. 144.
- 62 Laurén, Åke, 1931, *Bondens liv i det gamle Helsingø*, Helsingfors, s. 69.
- 63 *Hembygden* 2, 1911, s. 50.
- 64 *Finlands svenska Folkdiktning* VII. *Folketro och trolldom* 2. *Växtlighetsriter*, 1925, Helsingfors, s. 65; sm. skriftrække 4. *Folketro om naturen*, 1955, Helsingfors, s. 230f.
- 65 Hügelmeyer, Julius, 1920, i *Deutsche Landwirtschaftliche Presse* 47, s. 428f.
- 66 *Mitteil. d. Sektion Agrarwissenschaften d. Ung. Akad. d. Wissenschaften* 3, ÅR, no. 1–2.
- 67 Her efter Lysenko, T. D., 1948, *Der Stand der Biologie*, Berlin (oversat af dr. agro. M. Gordienko).
- 68 *Agrobiologie*, 1951, s. 632f.

- 69 Fisch, G., 1956, *Macht die Natur Sprünge?*, Berlin, s. 26.
- 70 Lysenko, T. D., 1951, i *Urania* 14, s. 1-6.
- 71 Lysenko, T. D., 1952, i *Sowjetwissenschaft*, s. 25, 135, 320.
- 72 Lysenko, T. D., 1953, i *Die Presse der Sowjetunion*, s. 487.
- 73 Ibid., 1956, no. 136 (tillæg).
- 74 *Agrobiologi*, 1952, s. 30-35 (russ.).
- 75 Ibid. 23, 1954, s. 87-97 og 150-56 (russ.), jf. *Botanisk Tidsskrift* (russ.) 38, 1953, s. 696-707, 885-91.
- 76 *Botanisk Tidsskrift* (russ.), 1953, s. 14.
- 77 *Wissensch. Zeitschr. d. Martin-Luther-Universität Halle* 2, 1952-53, math.-nat. Rk. 197-202.
- 78 *Agrarwissenschaft und unsere Landwirtschaft*, 1952, s. 108f.
- 79 Her efter *Sowjetwissenschaft*, 1953, s. 398-418.
- 80 Ibid., 1955, s. 79-88.
- 81 *Pravda*, 1/4, 5/4 og 10/4 1957.
- 82 Segal, J., 1956, i *Die Presse der Sowjetunion*, no. 81.
- 83 *Sowjetwissenschaft*, 1957, s. 946.
- 84 Ibid., 1955, s. 1221ff.
- 85 Her efter *Land og Folk*, 10/7 1958.

NORDISK BOMULD

OM FORSØGENE MED INDENLANDSKE PLANTERS FRØHÅR SOM TEXTILMATERIALE

Produktion og forarbejdning af spindfibre har gennem alle tider og lande hørt til de vigtigste teknologiske opgaver. Uld og sillke har gennem årtusinder spillet en stor rolle, men planteriget leverer nu som før de mest anvendte tekstiler af råprodukterne bomuld, hør, hamp og jute. Imidlertid savnes det vigtigste vegetabiliske råmateriale – bomulden – netop i de tempererede egne, hvor behovet for påklædning er størst. Disse egne var altid henvist til at importere, og i nødsperioder indtraf meget hurtigt en følelig mangel, hvorfor man søgte efter indenlandske materialer, som helt eller delvis kunne erstatte bomuldsimporten.

Bomuld er de meget lange hår (pappus) på frøene af *Gossypium*. Men mange andre botaniske slægter og arter har tilsvarende frøhår, hvis biologiske opgave er at sprede frugterne med vindens hjælp. De produceres ofte i kolossale mængder på kæruld, pil, poppel og dunhammer. Når de hvide kæruldstotter dækker engene, pile- og poppeltræer står med grenene fulde af ”bomuld” og dunhammer-aksene ”eksploderer” i en gråhvid tåge af frødund, tumler lægfolk den dag i dag med tanker om en praktisk anvendelse af disse frøhår som erstatning for ægte bomuld. At ideen er gammel, og at man til tider har bedømt den ”nordiske bomulds” brugbarhed meget optimistisk, vil fremgå af det følgende.

Bomuld eller bomull (Gossypium), ur Christian Egenolff, Herbarum, arbum, fruticum, frumentorum ac leguminem, Frankfurt, 1546.

KÆRULD (*ERIOPHORUM*)

Kæruldens lokalt massevisse optræden og dens lette, bløde og silkeglinsende frøuld måtte uvægerligt få fattigfolk til at interessere sig stærkt for denne mosevækst, landøkonomer til at eksperimentere med uldens anvendelse

Foto: Håkan Tunón.

som textilmateriale. Slægtsnavnet blev givet af Linné 1737 efter græsk erion + phoros (uld-bærende); før-linnéiske navne var bl.a. *linum pratense* (enghør) (1539), *linagrostis* (hørhvene) (1588).

Tvilsom eller i hvert fald stærkt overdrevet er Plinius' omtale (*Historia naturalis* IX, 11; XVIII, s. 7) af kæruld som tekstilplante allerede i romersk oldtid: *in litoribus nascitur, lanamque sub primis tunicis habet, ex qua togae et aliae vestes conficiuntur* (gror på strandbredder, har foroven en tunika-uld, hvoraf laves togaer og andre beklædningsgenstande).

Bortset herfra haves indtil 1700-tallet praktisk taget ingen litterære vidnesbyrd om, at kæruld fandt praktisk anvendelse som tekstilplante. Hvad eventyr og folkeviser beretter herom synes at bero på ønsketænkning. Man så, hvordan vinden førte de dunede frø afsted videnom, og det skabte overtroen, at den, som var iført en ”lykkekappe” eller

”ønskeskjorte” vævet af de sølvhvide dun, kunne ønske sig alle vegne hen.¹ I eventyret *Den stumme Dronning* er en ung pige spærret inde hos bjergmanden sammen med sine tolv brødre; hun kan frelse sig selv og brødrene, hvis hun hver dag i 12 år samler kæruld og af fruggene spinder og væver garn til 12 skjorter.² *De tolv Vildænder* beretter om en prinsesse, at hun kan redde sine tolv brødre fra troldkællingen, om hun af kæruld karter, spinder, klipper og syer 12 huer, 12 skjorter og 12 klude. *Og prinserne tog hende med sig hen på en stor eng, hvor der stod fuldt af myrdun og nikkede i blæsten og glinsede i solen, at det skinnede som sne langt væk ... og hun gav sig straks til at plukke og sanke det bedste og længste hun kunne finde.*³ – Chr. Richardt digtede om nisserne:⁴

Og huset fylder jeg med sul
af lækre pindsvintryner;
fem kander porse-øl til jul
og fire kæruldsdyner!

Blakken er en ældgammel, over hele Norden kendt folkevis, som siden 1500-tallet kendes i afskrifter og talrige Varianter: *Ridderen i Fugleham*, *Kongens Søn af England* o.s.v. Her citeres nogle vers:

Rorett aff det røde guld,
seglett aff det agger-uld ...⁵

og tilsvarende i en færøisk vise:

seglini vóru av silkibondum,
togini (tovene) av akurull.⁶
De fem (vogne) var læsset med aggeruld,
de fem var læsset med rødeste guld.⁷

Bordet war aff det røde guld;
dugen war aff agger-wuld.⁸

Derimod er kæruldens frøfnug sikkert fra gammel tid af almuen blevet samlet og stoppet som fyld i puder, dyner etc. i stedet for de dyre fjer. Før i tiden var det intet særsyn, at fattige folk eller deres børn gik i moserne for at samle kæruld til fyld i deres puder og dyner,⁹ og Johs. Boolsen digtede:¹⁰

Du ranke vækst med hvide dun behåret,
når nøden banked på i ufredsåret
for fjer man stopped dig i dynevåret.

Linné har omtalt denne praksis fra Lapland 1737¹¹ og Sverige 1747:¹² I juli måned, når frøene modnes med deres uld, samles de af fattige og fyldes i sengeklæder i stedet for dun. Den første måned er det meget blødt, men derefter falder ulden sammen i klumper. Den samme erfaring nævnes af Joh. Paulli 1761:¹³ den falder tæt sammen og efter nogen brug bliver det *til bar smul*. Samstemmende erklærer Retzius 1806,¹⁴ at kærulden ikke duer til dynefyld, fordi den gerne klumper sammen, når der hviles på den; derimod mener han, at den er ganske brugbar til sengetæpper. Norske bønder bruger den, blandet med hareuld, til at stoppe i vuggepuder.

Anvendelsen som dynefyld nævnes fra Sverige 1845,¹⁵ Svejts 1861,¹⁶ England ca. 1880,¹⁷ Frankrig 1910¹⁸ (i madrasser), Tyskland 1935¹⁹ og Danmark (Sydfyn) under sidste verdenskrig.²⁰ Endnu 1924 hedder det, at frøulden benyttes enkelte steder, hvor den forekommer i stor mængde, som polstermateriale, hvartil den dog på grund af sin inge elasticitet dårligt egner sig.²¹

Når vi undtager de Svenskes Pileart (*Salix pentandra*) ... så vide vi endnu ikke, at Naturen har forsynet disse kolde Lande med anden indenlandsk Bomuld end nærværende Græs-Art, hvis hvide Hoved, som bestaaer af fineste Uld-Tauer, beklæde sum-pige Steder og Moradsrer paa Engene

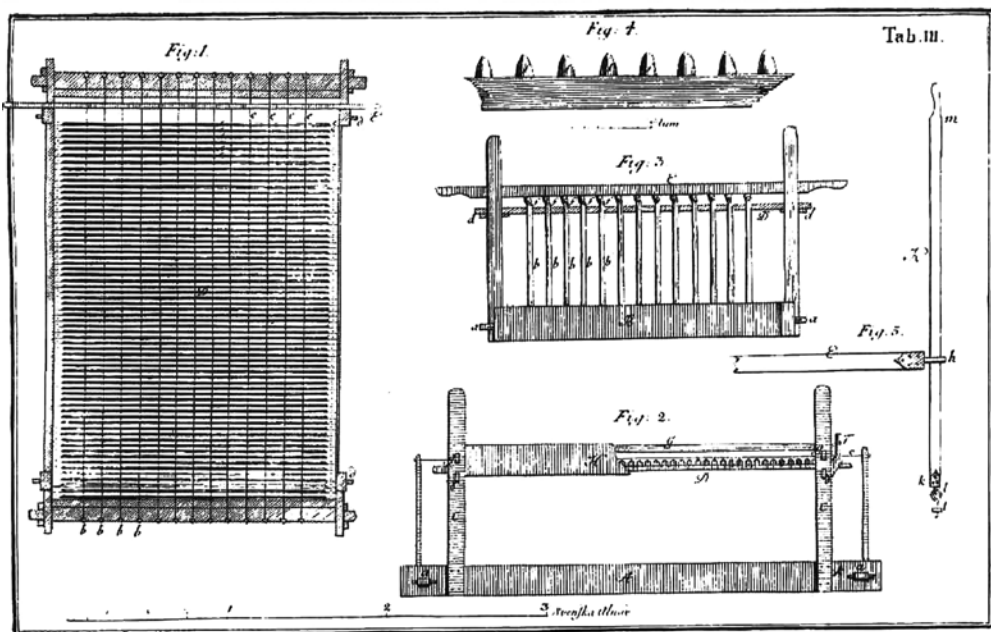
skriver C. G. Rafn 1761. Han gentager en oplysning hos Simon Paulli 1639,²² at islændingene spinder eller snor lampevæger af kærulddun i stedet for bomuld og dypper dem i smeltet talg; *deslige Lys brænde klarere end almindelige Tølge-Lys*.

Den første, som anstillede eksakte forsøg, var tyskeren Gleditsch 1765;²³ han blev snart klar over, at denne frøuld er for kort til at kunne spindes, hvorfor den måtte blandes med animalsk uld, f.eks. bæverhår. Det garn, han fremstillede og beskriver som *sehr dauerhaft und licht*, kunne der strikkes særlig tætte strømper af. Gleditsch lavede også et vat af kæruld, som blandet i grov landuld gjorde den finere. Vattet lod sig indfarve. Presset stof af kæruld fik en smuk glans. Han slutter: *Bei allen diesen guten Eigenschaften ist doch der Gebrauch davon in den Werkstätten nicht eingeführet worden*.

Rafn vurderer kærulden meget positivt (1796): Når den blandes med fåreuld, bæverhår eller silke, kan den forarbejdes til adskiltigt klæde, men særskilt er den for kort till at spindes. Men i blanding lader den sig *udspinde til de skønneste Traade*. Af tre dele kæruld og en del bomuld *erholdes endog et meget fint Garn*. *Ved dets Forarbejdning seer man, at det lader sig overmaade godt haandtere, saavel paa Stolen som i Valken*. *Efter Pressen antager det en fin Glans*.²⁴

Videre oplyser Rafn, at hattemagere kan udnytte kærulden: *Udfaldet af Forsøg, man har anstillet, viste, at Hattene bleve skjønnere og lette, men varede ikke længe*. I Norge blander pigerne kæruld med anden uld og strikker vanter deraf til deres kæreste. Rafn svinger sig op til at skrive: *Når vore Manufakturister engang fik Smag paa at benytte vore indenlandske Produkter, skulle ogsaa Børn, som nu fylde ørene med Tiggersang, fortjene deres Underholdning (føde) ved at indsamle og rense saadanne Produkter*.²⁵

I Tilskueren for Landvæsenet 1798 spørger en læser (måske foranlediget af Rafn's omtale), om ikke Det kgl. Landhusholdningsselskab

»Directeuren Liungqvists påfund til den Svenska Bomullens Riinsning och redande«, 1745.

burde udsætte præmier for undersøgelser af kæruldens nytte som spindplante – f.eks. hvordan de skøre fnug kunne gøres mere stabile. I Tyskland mente man at have konstateret, at sprødheden blev reduceret, når frøhårene behandlede med et dekokt på rødderne af planten læge-kulsukker (*Symphytum officinale*).²⁶

Den i det hele mere nøgterne Retzius giver 1806 følgende omtale²⁷: Ulden er både fin, hvid, glinsende og blød, men skør. Alligevel er den nyttig til mange formål. Men den almindelige skæbne, at når noget nyt findes, skal det være nyttigt til alting, og når flere finder fejl i visse dele af oplysningerne, falder det hele bort, gælder også engulden. Særskilt lader engulden sig vel ikke bearbejde, men blandet med uld eller bomuld kan den både kartes og spindes, væves, syes o.s.v., og den tilvirkede vare får en hvidhed, blødhed og glans, som uld eller bomuld ikke har. Men til formål, hvor det kommer an på styrken,

duer den ikke. At trække engulden gennem et afkog af kulsukker-rod (jvf. ovenfor) kan vel give den en smidighed, som gør den mere holdbar under kartning, spinding og vævning, men når varen vaskes, forsvinder rodens virkning. Alligevel har man flere steder forsøgt at blande engulden med uld, også af hare, kanin o.a. slags gode hår, og resultatet blev både smukt og let, men ikke stærkt. Engulden kan være god til hatte for fruentimmere, som bærer dem hele tiden, ikke udsætter dem for regnvejr og ikke håndterer dem ved hver hilsen, men til mandfolkehatte er den ubrugelig. I Dalsland skal det være skik hos almuen, at fæstemøen giver sin kæreste et par Vanter af enguld og fåreuld.

Samme år (1806) hævder den danske botaniker J. W. Hornemann,²⁸ at denne frøuld med fordel kan anvendes til adskilligt, f.eks. udstopning af hynder og dyner, til hattefilt, papir og lampevæger. Skal den spindes, må den blandes med anden uld, da den er for kort

og skør. Ulden af *Eriophorum alpinum* anser han for finere og mindre sprød.

Ifølge et dansk ugeblad 1809²⁹ har

en særdeles virksom og kyndig Hædersmand i Fyen gjort Forsøg med at lade karte 2 Dele Kjøruld og 1 Del Faareuld sammen, efter at det iforvejen var blandet imellem hinanden, dernæst ladet det spinde og binde [strikke] og har derved faaet et Strykke bundet Tøi, sam i Godhed fuldkommen kan sættes ved Siden af om ei over det af Faareuld allene. Paa nærværende Tid, da Faareulden er i saa høj Priis, vilde det vist lønne Umagen at gjøre lignende Forsøg med flere af vore uldbærende Planter, især adskillige Tidselarter, som voxe saa hyppigen og frembringe samme i Mængde.

Lægen P. J. Estrup synes (1820), at *uldaks* (kæruld) fortjener *ligesaa megen Opmærksomhed hos os som i andre Lande, hvor den indsamles af Uformuende*, idet denne uld, blandet med fåreuld og silke, kan spindes og væves eller bruges til hatte og udstopning.³⁰ I *Skaberens Værk* 1838, s. 138, kaldes kærulden endog ”nordisk bomuld” – *fordi den gemmer en meget fin Frøuld, der gjør stor Gavn, endskjønt den just ikke er saa god som den Trøuld [bomuld], der hidføres fra Asien og andre Steder; imidlertid kan den dog ved Vindskibelighed gjøres anvendelig til dynefyld, stolesæder, slåbrokke, ligesom den blandet med hareuld giver skønne Vanter.*

Som man ser, skriver den ene forfatter troligt af fra den anden; deres ofte meget rosende omtale er stort set baseret på udenlandske publikationer, og den enkelte skribent interesserer sig sjældent for at få opklaret, om ulden virkelig er brugbar som anført.

Medio 1800-tallet anstillede Hampus v. Post, professor ved Ultana Lantbruksinstitut, en række forsøg med at forarbejde indenlandske frøhår til garner og tekstiler. I hans pjece *Om användning av Växtidun till Väfnaden,*

som han udsendte 1866, hedder det om kæruld bl.a.: *Til måtter har jeg med indblanding af lidt bomuld forarbejdet også dette slags dun, og til grove tekstiler og emballage (packdukar) skulle det, ligesom flere andre nævnte [tidsel og dunhammer] kunne anvendes ganske godt og med fordel.* Også hans vurdering var alt for optimistisk.

Omkring 1870 noterede E. Rostrup, at kærulden på landet anvendes til hattefilt, og 1935 oplyses fra Tyskland, at ulden tjener til fremstilling af vat.³¹ Folkemedicinen har brugt kæruld til sårforbinding i stedet for gaze.³²

Næsten alle folkelige *Eriophorum*-navne skyldes de iøjnefaldende frøhår, der snart sammenlignes med dun eller fjer, snart med dyrs bløde pels; nogle navne hentyder til deres lighed med hør eller blå og mere direkte til anvendelsen som spindstof. Præfikset understreger gerne det mindreværdige ved ”ulden”, der kun er brugbar for fattigfolk.³³

Ældst hos os er *ageruld* fra ca. 1450, *mattehør* 1640 og *hørgæs* 1667. Siden 1700 er optegnet: *agerdun, kær-, enguld, enghør, uldaks, kærdund*; andre nyere navne: *skov-, maj-, fattigmands-, moseuld, mosebomuld, uld-, bomulds-, dungræs, edderdun, vatblomst, hare-, lammeuld, falsk fåreuld.*

Norge:³⁴ *hør-, jas-, svelt-, myr-, enguld, kjer-ringrok, hvidlok.*

Sverige:³⁵ *sump-, äng-, myrull, hardun, kær-siden ’engsilke’, fattigkvinnas örnegott ’fattigkones hovedpude’ (1694).*

Finland:³⁶ *hukanvilla ’vild uld’, niittuvilla ’enguld’, villabeinii ’uldgræs’, -pää ’uldhoved’ etc., pumpuliheinii ’bomuldsgræs’.*

Island:³⁷ *akurull.*

England:³⁸ *cotton rush, - sedge, wild cotton* (Skotland), *moor-silk, line ’hør’.*

Tyskland:³⁹ *flachsgras og wiesenflachs* (1588ff.), *wollgras, moor-, binsenseide, kattunbinse, zigeunerwolle, baumwollegras, wilde baumwolle, deutsche baumwolle, wattenkraut, binsenwatte.*

Svejs:⁴⁰ *wattebüsili, gaiszöggali* (til zöckle 'hamp efter hegling').

Holland:⁴¹ *kattoenkruid, -gras, judenveer, -pluim* 'jodefjer, -dun'; *zijdebies* 'silkesiv', *wolvlevas* 'uldhør'; *kapokje* (Friesl.).

Frankrig :⁴² *cotton, foin-à-coton, herbe à coton, linaigrette, lin des marais*.

Spanien :⁴³ *cotonera*.

Rumænien :⁴⁴ *bumbacarita* – til *bumbac* 'bomuld'; *bumbac-de-câmp* 'markbomuld', *lânarica* 'uldgræs', *puf-vegetal* 'plantedun'.

Rætoromansk: *barschun de seida* 'silkebørste'.

Bulgarien: *pamuk* 'bomuld', *div len* 'vildhør'.

Polen: *welnianka* 'uldgræs'.

Slovenien: *predivnata trava* 'høruft'.

Litauen: *pukai* 'dunfjer', *velnio paduska* 'djævelens hovedpude'.

Rusland: *bolotnyj len, zajacbi len* 'sump-, harehør'.

En nordamerikansk indianerstamme kalder kæruld "dun på frugt" og "fjerplante".⁴⁵ Endelig gav uldtotterne associationer med tøj og dyner: *jomfru Marias særk, – ærmer, – sengehalm*; ty. *mutter Gottes bettstroh*, rætorom. *flur nossa-dunna*.

PIL (*SALIX*) OG POPPEL (*POPULUS*)

En af de mest energiske pionérer på dette felt var den svenske provst Gustaf Westbeck. Hans store interesse for sagen skyldes rimeligvis faderen, provst Zacharias Westbeck, en kendt landøkonom på Linné's tid og bl.a. medlem af Vetenskapsakademien. Om forarbejdningen af piletræers og gederams' frøudun udgav Gustaf Westbeck to små skrifter: *Underättelse om en påfunnen dobbel slags Bomull, som ymnigt växer öfwer hele Riket* (1744, 39 s. 8°) og *Ytterliga Underrättelse om*

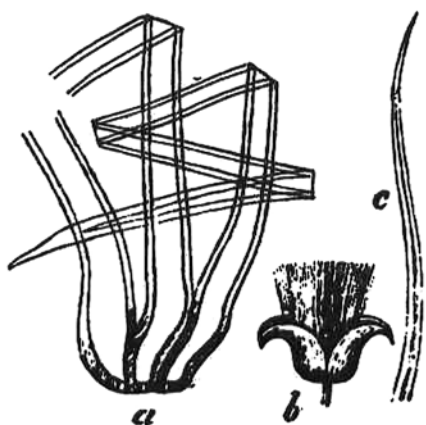
en påfunnen twånne slags Bomull etc. (1745, 44 s. 4°).⁴⁶

Han anbefaler at plante *Salix pentandra* langs alle veje, ved bøndergårde o.s.v., for at der kan indsamles størst mulige portioner frøuld. Denne anbefaler han på det varmeste som velegnet til lampe- og lysevæger, lunter, vat, udstopning af dyner, sengetæpper m.v. Westbeck forsikrer, at et enkelt huntræ kan give et lispund (8 kg) frøuld, og at der alene i et sogn i Uppland gror så mange af disse træer, at de kunne forsyne hele Stockholm med "bomuld".

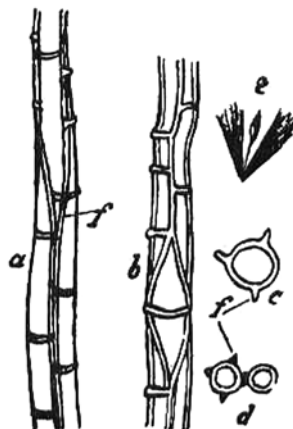
Opmuntret af en rosende omtale i Vetenskapsakademien startede han 1745 en fabrik i hovedstaden; den skulle fremstille et vat af 1/3 bomuld og 2/3 pileuld. Så indtaget var Westbeck i sin idé, at han erklærede: Den, som på nogen måde søger at modarbejde fabrikantens planer, er en fjende af folkets vel og vil med vold knuse dets fremgang.

Joh. Paullis urtebog 1761⁴⁷ skriver om de lodne frø, at *de synes at være det samme i Lidet, som Bomulds-Træets Frugt er i Stort*, men kommer ellers ikke nærmere ind på deres anvendelse som textilmateriale. Et blad i Leipzig giver 1769 en omtale af pileulds indsamling, maskinelle rensning og forarbejdning til vat, filt o.s.v. i blanding med bomuldsaffald eller dyrehår.⁴⁸ *Avis för Bønder* 1780, sp. 32, mener (efter at have anvist, hvordan ulden af pil og poppel samles), at den *kan bruges til Blegning og Stopning paa Underforet og imellem Silketøy, Cattun og andet. Man kan og spinde Lysegarn og snoe Væger, der ere lige saa gode som de af Bomuld. Ligeledes kan man blande denne Uld med Duun og bruge den til adskillige Udstopninger og Udfyldninger*.

1788 lod professor Herzer (München) fremstille sengetæpper, vat, strømper og handsker af pils og poppels frøuld blandet med bomuld. Han prøvede også at tilvirke en brugbar filt til hattemagerne ved at blande poppeluld med harehår eller fåreuld i forholdet

Pil (Salix oetadra): a frø hår, o kapsel Gede-rams (Epilobium angustifolium): c frøhår. (Efter Kungl. Lantbruks-Akad.'s Handl. och Tidskr. 1920).

Dunhammer (Typha latifolia): a, b frøhår, d tværsnit, e frugt, flister og fremspring. (Efter Kungl. Lantbruks-Akad.'s Handl. och Tidskr. 1920).

8:4. Kollegaen G. R. Böhmer (Wittenberg) nævner 1794 i ramme alvor disse forsøg som vigtige bidrag til Tysklands selvforsyning med råstoffer.⁴⁹

Rafn 1796–1800⁵⁰ refererer de tyske forsøg og skriver om filhattene: *Erfaring har lært de er brugbare. Et fuldvoksnet hundtræ af Populus alba skulle give 20 kg frøhår; de indsamles på et lagen, efter at man har rystet træet, og renses siden med en speciel maskine (jvf. nedenfor). Om Salix pentandra hedder det, at frøknugget er langt og fint og bruges derfor meget [sic], blandet med Bomuld, til Huer, Strømper og desl., men især til Udstopning. 3 til 4 Træer give 24 til 30 Pund. Og om Salix caprea: Denne indenlandske Bomuld er lettere og finere end den persiske og cypriske Bomuld og næsten lige saa lang. Ved Blegning bliver det lige saa hvidt og kan modtage en gul, blaa, sort eller grøn Farve. – Det bedste Arbejde faaes heraf ved at blande det med Halvdelen af levantisk eller cyprisk Bomuld. I øvrigt mener forfatteren, at frøulden er nyttig alene fordi et overflødig, men forhen ubrugt Naturprodukt, nu bliver fordeelt anvendt.*

Handels- og Industrie-Tidende anfører 1805, s. 136, ”Om Indsamlingen af den saakaldte indenlandske Bomuld”: *Det er bekjent, at man ved Blanding heraf med Bomuld har forfærdiget Strømper, Vanter etc. og med Harehaar brugt den til Hatte, ligesom den for sig giver ypperlige Lysvæger, tjene til Vatte og alle Slags Udstopninger.*

I artiklen beskrives og anbefales et af tyskeren Buschendorf opfundet redskab, en stor dyb ramme med net af sejlgarn eller tråd. Mens en mand ryster træet, opfanger den anden ”ulden”. *Hvor man i en Egn har mange af disse Træer, vilde denne Indretning sikkerligen betale sig godt. – Forresten har denne indenlandske Planteuld det Fortrin for den cypriske eller fremmede Bomuld, at dens Tilberedning er forbunden med megen mindre Umage (ulden løses lettere fra frøene).*

Retzius 1806⁵¹ giver en mere kritisk vurdering af brugbarheden. Man har forsøgt at spinde poppeluld blandet med bomuld, men tråden blev skrøbelig, og blanding med dyrehår til hatte giver heller ingen stærk vare. Man har foreslået at benytte dunene til udstopning,

Fröhår på vide (*Salix* sp.). Foto: Håkan Tunón.

strømper, vanter, men da der hos os hverken er i mængde deraf eller ledige hænder nok til at indsamle det, og ulden desuden er for kort og sprød, mener han ikke, det tjener noget formål at beskæftige sig videre med sagen.

I omtalen af *Salix pentandra*, som kaldes ”Svenska Bomulls trädet”, er han mere optimistisk.⁵² Efter at have givet en nøje beskrivelse af frødunenes indsamling, oplyser han (med tyske kilder), at flere fabrikker i Tyskland arbejder med denne uld, som dér kaldes schlesisk, märkisk eller thüringsk bomuld – *hos os derimod synes den at være glemt, til mærkbart tab for landet.*

Professor Hampus v. Post skrev om *Salix*-dunene bl.a., at *til mange slags vævninger turde den kunne være fuldt så anvendelig og efter min overbevisning virkelig for en stor del erstatte den kostbare udenlandske bomuld.* Når v. Post påpeger, at piledunet har samme mikroskopiske bygning som uld, er det kun delvis rigtigt (jvf. figur) og beviser i øvrigt intet vedrørende dets kvalitet og egenskaber.

Ifølge v. Post giver et stort træ frø af 25–30 kapsler, og 45 kapsler beregner han til ca. 1 kg dun. Han beskriver indgående dunenes tørring, kartning, spinding, farvning o.s.v. og giver en priskalkulation for tilvirkning af pileuld-textiler iblandet bomuld: 62 øre pr.

alen farvet og 52 øre pr. alen ufarvet. Hans anstrengelser og propaganda førte dog ikke til noget, hverken i hjemme- eller fabriksindustrien, og det skyldtes ikke mindst den besværlige indsamling.

I *Skaberens Værk* 1837, s. 43f., anbefaler R. Philipp, at man ryster de afklippede pilegrene og derefter med en fjervinge fejer dunene til værelsets hjørner for at samle dem dér.

Man har meget anprist denne Laad, ja endogsaa sat den ved Siden af den fineste Bomuld og er den især ypperlig som Vat til stukne Sager saasom Sengetæpper, Mellemfoer og deslige ... Den har Lighed med Edderdun og kan, blandet med sidste, bruges til at udstoppe Dynevaar, og blandet med den i Handelen bekjente Bomuld skal der af samme kunne forarbejdes pene Stoffer.

Endnu 1885 skrives, at piledun bruges alene eller blandet med andet materiale til fyld i navnlig børnesengetæpper, og *til dette øjemed skal de have vist sig ret hensigtsmæssig*⁵³. Pileuldens anvendelse i Jylland til lampevæger har et sprogligt minde i plantenavnet *væger, vægger* etc. (1796ff.) til hundræer af *Salix*-arter; i svensk kan det tilsvarende *veker, vekarepil* o.l. føres tilbage til 1642.⁵⁴

Frøulden af *Salix pentandra*, kaldet *baumwollweide*,⁵⁵ anbefales 1873 som spindfiber, men det tilføjes, at forsøgene ikke faldt heldigt ud.⁵⁶ Så sent som 1917 går en tysker ind for at fremstille en bomulderstatning af poppels frøuld,⁵⁷ og 1920 mener en svensk forfatter, at frødun af *Salix* (især *S. pentandra*) og *Populus tremula* til garn og tekstiler *lämner et ... fullt användbart dun*.⁵⁸

DUNHAMMER (TYPHA)

Allerede 1747 mente Linné, at denne moseplantens fröhår burde anbefales som bomulderstatning.⁵⁹ På efterårsmessen i Leipzig 1789 kunne man se huer og hatte af en filt, som for en trediedels

vedkommende bestod af dunhammers frøhår og resten af hareuld.⁶⁰ Georg R. Böhmer skriver 1794,⁶¹ at når ulden af *Typha* blandes med en god portion dyrehår o.a. uld, får man en god og drøj filt. Videre oplyser han, at hattemageren Weichhan i Nedre Lausitz 1789 sendte en hat af 1/3 dunhammerhår og 2/3 harehår til det økonomiske selskab i Leipzig (jvf. ovenfor).

Lignende hatte omtales fra Sverige 1804 som *lätta och vackra, men mindre varaktige* [holdbare] *an de af ull ensamt*. Det nationale husholdningsselskab i Holland udlovede en medalje til den, som kunne opfinde eller med forsøg bevise den bedste måde at nyttiggøre denne vækst.⁶² To år senere skriver en anden svensk forfatter:⁶³ Man har forsøgt af en blanding med bomuld at anvende dunene til spinning, og det lader sig vel gøre, hvis man tager mindst den dobbelte portion bomuld – i modsat fald bliver klædet ikke slidstærkt. Man har også prøvet at lave filt af *Typha*-uld plus fåreuld.

En læser sendte 1868 til et dansk landboblade en redogørelse for, hvordan disse frø-dun efter hans mening kunne udnyttes, bl.a. som forbindstof, dynefyld, vat og som tekstilmateriale.⁶⁴ I Spanien o.a. middelhavslande skal kystbefolkningen have anvendt frøhår af *Typha angustifolia* til spinning og vævning.⁶⁵

Under 1. verdenskrig blev der både i Frankrig og Tyskland eksperimenteret med dunhammers frøhår som bomuldserstatning. Kemikeren Eug. Collin mente, at en anvendelse til puder og filt måske kunne komme på tale, endvidere måtte "ulden" egne sig til cellulose i sprængstoffabrikationen. Forsøgene førte dog ikke til praktiske resultater.⁶⁶ Tyskerne var mere optimistiske eller gik i hvert fald mere metodisk til værks. I Berlin-Charlottenburg blev stiftet et "Deutsche *Typha*-Verwertungsgesellschaft", hvor frøulden bl.a. tjente som polstringsmateriale og vaterstatning⁶⁷, og Deutsche Forschungsinstitut für Textilindustrie i Dresden omtalte dunhammerfilt som et overordentlig velegnet råmateriale for

textilindustrien. Der blev udtaget flere patenter, og navnlig fremstillede man vat. I 1917 blev frøhårene, kaldet Yata- eller Jatawolle, brugt til bl.a. gaze og andre forbindstoffer på lazaretter; indsamlerne fik 20 mark pr. 100 kg.⁶⁸

Endnu i 20'erne og 30'erne hedder det, at Typhafnug blandet med dyrehår giver en god filt anvendelig ved hattefabrikation.⁶⁹ Under sidste verdenskrig blev der herhjemme (Skanderborg) oparbejdet betydelige mængder som erstatning for kapok; årsproduktionen var i 1942 oppe på 20 000 kg eller næsten halvdelen af landets daværende import. Der betaltes ca. 50 øre pr. kg til samlerne. Ved forarbejdningen svandt råvaren ind med ca. 70 %. Prisen en detail var ca. 3,50 kr/kg.⁷⁰

Dunhammers fnuger er også i USA forsøgsvis blevet brugt til fyld i dukker, redningskranske og til isolering af tanks og fly.⁷¹

Fattigfolks anvendelse af dunene som dyne- og pudefyld nævnes fra Tyskland allerede 1543⁷² og siden 1700-tallet fra hele Skandinavien.⁷³ I Rusland blandede man frødunene med vagtelfjer,⁷⁴ også nordamerikanske indianere udnytter dem som fyld i madrasser og soveposer. Fnuggene kaldes "uld", "fjer" eller "fnug for spædbørnsseng": børn født om vinteren holdes varme i poser foret med dem, ligesom dunene tjener som "talkum". Med *Typha*-dun vatterede tæpper syet sammen til soveposer skal være bløde og varme selv i det koldeste vejr.⁷⁵

På Island har man for 150 år siden spundet disse frøhår til lampe- og lysevæger *lige så gode eller bedre end bomuldsvæger*. Endelig blev aksene i Danmark (Ærø), Sverige, Norge og Holland brugt til at børste fløjlm.⁷⁶

GEDERAMS (*CHAMAENERION*) OG DUEURT (*EPILOBIUM*)

De lange, silkeglinsende frøhår af disse nært beslægtede vildplanter blev i ældre tid

forsøgsvis brugt til klæde, væger og grovere garner, men nogen praktisk rolle kom de aldrig til at spille.⁷⁷ Fra Norge oplyses 1766, at man der af gederams-fnug lavede små snore til børneleg.⁷⁸ Førnævnte provst Westbeck anbefalede 1744–45 at blande frøhårene med bomuld til garn og trøjer, med bæverhår til filthatte – ja, han tilrådede endog at dyrke planten.⁷⁹ Året efter havde hans landsmand Ljungquist opfundet en maskine til at rense frøulden.⁸⁰ Holmberger anbefaler 1774⁸¹ frøulden af gederams til væger m.v.: *Den lader sig alene [særskilt] spinde, men holder ikke godt sammen; tilblandet udenlandsk bomuld kan den erstatte alle slags bomuldstøjer.*

Herhjemme omtales materialet af gederams og dueurt som indenlandsk bomuld af Rafn 1800,⁸² der skriver: *Frøhaarene eller den Uld, som i betydelig Mængde findes ved Frøet, lader sig i Forening med Bomuld ypperligen[!] spinde* og kan anvendes til lampevæger, strømper o.s.v.; blandet med harehår giver den gode hatte. Fnuggene skiller fra de fuldmodne frø ved at bearbejde ”ulden” med en stok (jvf. pil og poppel). Den kan kartes med hånden eller maskine, og Rafn oplyser, at en fabrik i Prag er beskæftiget med *mange Slags Arbejder af denne Uld.*

Også Hornemann og Retzius 1806 går ind for, at frøulden blandet med bomuld kan forarbejdes til huer, strømper etc., og at det bør undersøges, om ikke gederams kunne dyrkes. *Denne uld synes ikke blot nyttig til alt, som ægte bomuld bruges til: spinding, hans vævning og strikning ... blandet med hare- eller kaninuld er den ganske god til fine hatte.*⁸³ På Island og flere andre steder blev frøulden snoet til lampevæger.⁸⁴

De fleste Puget Sound indianere (USA), som væver tæpper af bjerggedens uld, strækker den med ”bomulden” af gederams. Andre indianerstammer blander frøulden med andefjer til pudefyld.⁸⁵

Nogle folkelige gederams-navne hentyder til frøulden og dens anvendelse:⁸⁶ ty. *wollblume, seidenblume, roter flachs, herrgotsflachs*;

Frøhåren från gederams eller mjölkört (Chamaenerion angustifolia). Foto: Börge Pettersson.

sv. *bomullsgräs* (kun 1746, Bohuslän); it. *linagra*; rætorom. *flur pingula* ’uldblomst’; finsk *pellavaää* ’hørhoved’; russ. *dikij lin* ’vild hør’.

TEXTILTEKNISK VÆRDI

Af alle tekstilplanter med frøhår har alene bomuld fået storindustriell anvendelse. Man kender ingen frøuld, der blot tilnærmelsesvis er så teknisk brugbar; al anden frøuld savner en eller flere af bomuldens egenskaber. Denne dominerende plads blandt de vegetabiliske tekstilråstoffer skyldes frøhårenes mængde på hver plante, deres forholdsvis billige høst og forarbejdning, overlegne styrke og elasticitet. Til teknisk anvendelige tekstilplanter må stilles følgende fem principielle krav:

1. Materialet skal kunne indsamles uden større besvær og i tilstrækkeligt store kvanta;
2. Planten må ikke kunne tjene andre vigtigere formål (f.eks. ernæringen);
3. Fibrene må være mindst 5 mm lange og have en sådan konsistens, at de kan oparbejdes fabriksmæssigt og rentabelt;

4. Forarbejdningen må kunne ske med den samme (eller kun lidt ændrede) teknik som tekstilindustrien allerede råder over;
5. Fiberindholdet må udgøre mindst 10–12 % af tørvægten.

Vildplanternes frøuld honorerer ingen af de principielle fordringer, som stilles til et spindbart materiale, og egner sig i normale tider derfor kun som stoppemateriale, højst som erstatning for kapok.

Hvorned adskiller de ovennævnte frøhår sig fra bomuld?

For det første er de meget kortere, i hvert fald hos pil og poppel, medens bomuld i nogenlunde brugbar kvamelt må måle mindst 2 cm for at kunne spindes.

Endvidere består vor vilde floras "uld" ikke af ren cellulose, men indeholder (for) megen lignin; den er derfor sprød og tåler ikke mekanisk behandling. I blanding med bomuld falder disse frøhår let ud og/eller knuses. Endelig er det på grund af hårenes korthed overordentlig vanskeligt at fjerne frø, frugtrester etc. fra fnuggene.

I ældre tid kunne man sætte sig ud over mange af disse ulemper. Man stillede ikke store krav til råmaterialets renhed, garnets og klædets finhed. Forsøgene blev desuden anstillet i det små og med langt større omhyggelighed end det lod sig gøre på en fabrik, hvor der også må tages hensyn til rentabiliteten. Arbejdsløningerne var dengang væsentligt lavere end nu.

Hos *kæruld* kan frøhårene ganske vist blive flere centimeter lange; de er luftfyldte og altså isolerende. Men alle forsøg på praktisk anvendelse faldt negativt ud, fordi fibrene indeholder for meget lignin, er for glatte, skøre og uelastiske (omend mere bøjelige end f.eks. dunhammers) til at kunne spindes maskinelt. Disse ulemper lykkedes det aldrig at overvinde.

Det enkelte frøhår består af sædvanligvis to rækker tyndvæggede, runde celler med tværvægge; hårets maksimale længde er 40 mm, styrken 2–2,5 km/mm².⁸⁷ Blandet med

bomuld eller animalsk uld falder kærulden let ud ved forædlingen eller i vask. De fleste nyere forfattere indser da også, at kæruld under normale forhold er uld og bomuld håbløst underlegen og kun kan komme på tale som surrogat i mangeltider.⁸⁸

Huntræer af *pil* og *poppel* kan producere frøuld i meget store portioner, og det var nærliggende at eksperimentere også med dette materiale. Men vanskelighederne var ligeledes mange og store. Det største problem lå i at samle et rent og homogent materiale fra de høje træer (popler) og på vanskeligt tilgængelige steder (pile). Dunene måtte samles, mens de endnu hang på træet, da frøene ellers blev filtret ind i pappus – et uoverkommeligt arbejde. De lette fnug føres hurtigt bort med vinden, hvorfor man fristes til at samle fnug fra umodne kapsler. Det viste sig så godt som umuligt at samle ren frøuld; der blev altid indblandet dele af kapsler, knopskæl o.s.v., der bagefter måtte fjernes. Det var vanskeligt at skille pappus fra frøet, og endelig har den glatte, hårde og sprøde frøuld ikke tilstrækkelig tryk- og trækstyrke til at blive spundet; den klumpede derfor sammen og presseses til støv.

Pilens pappus er encellet, cylindrisk, tyndvægget med tykkere vægge ved basis; største længde 5–6 mm, styrken opgives til ca. 2 kg/mm² eller omtrent som kæruld.⁸⁹

Også for *gederams'* vedkommende er det meget svært at fremskaffe et rent materiale, og pappus er for glat og sprød til at kunne spindes; alle nyere forsøg herpå gav et utilfredsstillende resultat.

Dunhammers cylinderaks kan rumme op til 7 000 frø, hvis hår i modsætning til *gederams'* består af flere celler. Deres opdrift i vand er ret stor, de lader sig ikke væde, og kan lokalt samles i store mængder. Hvert frøhår dannes af en række langstrakte, tyndvæggede celler og er meget svagt og sprødt; maksimallængden 10 mm, bredde 0.016 mm, styrken kun 0,4–0,5 kg/cm².⁹⁰

De tekstiler, der opgives at være spundet og vævet heraf i Tyskland, må mere betragtes som teknologiske kuriositeter end som praktisk anvendelige fabrikata. Derimod viste *Typha's* blad fibre sig under 1. verdenskrig at være ganske velegnet som jute-erstatning og brugbar som strækmiddel for hør og hamp. Det oven nævnte selskab i Berlin-Charlottenburg bragte efter langvarige forsøg en "Typhafaser" i handelen, og 1919 regnede man med at skulle producere flere tusinde tons.⁹¹ Optimister mente, at frøulden kunne bruges i stedet for bomuld, og at man også efter krigen ville fortsætte med at udnytte dette indenlandske materiale. Det slog som bekendt ikke til.

Med den nyere tids stadig lettere adgang til importerede tekstilråstoffer måtte vildfloraens produkter efterhånden gå helt i glemmebogen. Under de to verdenskriges importstop for bomuld, jute, sisal o.s.v. kunne den lokale flora vel give nogenlunde brugbare erstatninger. Men om en rentabel udnyttelse i industriel målestok under normale forhold blev der aldrig tale. Datidens forsøgsresultater har nu alene historisk interesse.

FORKORTELSER

Hornemann = Hornemann, J. W., ¹1806, ³1821–37, *Forsøg til en dansk oekonomisk Plantelære*, København.

Rafn = Rafn, C. G., 1796–1800, *Danmarks og Holsteens Flora* I–II, København.

Retzius = Retzius, A. J., 1806, *Flora Oeconomica Sveciae* I–II, Lund.

Tobler = Tobler, Friedr., 1938, *Deutsche Faserpflanzen und Pflanzenfasern*, München & Berlin.

LITTERATURHENVISNINGER

- 1 Pieper, Rich., 1897, *Volksbotanik*, Gumbinnen, s. 516; Sterne, Carus & Enderes, A. von, 1956, *Unsere Pflanzenwelt*, Berlin, s. 280.
- 2 Tang Kristensen, E., 1897, *Æventyr fra Jylland*, Aarhus, s. 13f.
- 3 Asbjørnsen, P. Chr. & Moe, Jørgen, ¹1868, *Norske Folke-Eventyr*, Christiania, s. 153f., sml. H. C. Andersens eventyr *De vilde Svaner*: panserskjorte af nælde-taver.
- 4 Richardt, Chr., 1895, *Samlede Digte* II, København, s. 160.
- 5 Grundtvig, Sv., 1856, *Danmarks gamle Folkeviser* II, København, s. 234, III, 1858, s. 232, IV, 1869, s. 234, 400; *Danske Folkeviser i Udvalg* II, 1909, København, nr. 15, s. 54.
- 6 Rasmussen, R., 1950, *Føroysk plantunøvn*, Tórshavn, s. 18.
- 7 Tang Kristensen, E., 1876, *Gamle jyske Folkeviser*, København, s. 229.
- 8 Grundtvig [note 5] II, 1856, s. 307.
- 9 Lange, Axel & Seeberg, Chr., 1927, *Nogle Sønderjyske Planter, deres Navne og Stilling i Folkloren*, Tønder, s. 60; Feilberg, H. F., 1889, *Dansk Bondeliv*, København, s. 59; *Hedebogen*, 1909, Odense, s. 42; Hansen, H. P., 1941, *Hyrdeliv paa Heden*, København, s. 118; *Flora og Fauna*, 1894, s. 124f.
- 10 Boolsen, Joh., 1942, *Stille Verdner*, København, s. 32; "man hviler godt på kæruld", sagde man i Viborgeggen: C. A. Thyregod medd. til E. Rostrup 1871.
- 11 Linné, Carl von, 1737, *Flora Lapponica*, Amsterdam, s. 18.
- 12 Linné, Carl von, 1952 [1747], *Herbationes Upsalienses* I, Uppsala, s. 16; Hylytén-Cavallius, G. O., 1868, *Wärend och Wirdarne* II, Lund, s. 123.
- 13 Paulli, Johan, 1761, *Dansk Oekonomisk Urtebog* I, København, s. 177f.
- 14 Retzius, A. J., 1806, *Flora oeconomica Sveciae* I, Lund, s. 239.
- 15 *Runa*, 1845, s. 50.

- 16 Wartmann, B., 1861, *St. Gallische Volksbotanik*, (Plant Systematics and Evolution II, nr. 10), Wien, s. 16.
- 17 Smith, John, 1882, *Dictionary of popular names of economic plants*, London, s. 135.
- 18 Beauquier, Ch., 1910, *Faune et Flore populaires* II, Paris, s. 240.
- 19 Marzell, Heinrich, ³1935, *Neues illustriertes Kräuterbuch*, Reutlingen, s. 399.
- 20 Egen optegnelse 1946; som fyld i børns dukkepuder: *Sprog og Kultur* 22, 1962, s. 24, 57.
- 21 Meyer, K., ⁴1924, *Meyers Vareleksikon*, København, s. 511.
- 22 Paulli, Simon, 1667, *Quadripartitum botanicum*, Strassburg, s. 325; Landt, J., 1800, *Forsøgt til en Beskrivelse af Færøerne*, København, s. 177.
- 23 Gleditsch, J. G., 1765, *Vermischte physicalisch-botanisch oeconomische Abhandlungen* I, Berlin, s. 233–58.
- 24 Rafn I, s. 502.
- 25 Rafn I, s. 500.
- 26 *Hannoverisches Magazin*, 1790, s. 1215; Rafn I, s. 501.
- 27 Retzius I, s. 239f.
- 28 Hornemann, 1806, s. 47f.
- 29 *Søndag-Aftens-Læsning*, 1809, s. 130f.
- 30 Estrup, P. J., 1820, *Oekonomisk Plantelære til Brug for Skoler*, København, s. 55.
- 31 Marzell [note 19], s. 399.
- 32 Hegi, Gust., 1939, *Illustr. Flora von Mittel-Europa* II, Berlin, 2, s. 16 (Frankenwald).
- 33 Lange, Johan, 1959, *Ordbog over Danmarks Plantenavne* I, København, s. 549ff.; Marzell, Heinr., 1951, *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* II, Leipzig, s. 283ff.
- 34 Hornemann, 1806, s. 46f., 1821–37, s. 59.
- 35 Retzius II, s. 238f.; Lyttkens, Aug., 1912–15, *Svenska växtnamn* III, Stockholm, s. 1359ff.
- 36 Suhonen, Pentti, 1936, *Suomalaiset kasvinimet*, Helsingfors, s. 145ff.
- 37 Rasmussen [note 6].
- 38 Smith [note 17]; Britten, J. & Holland, Rob., 1886, *A Dictionary of English Plant-Names*, London, s. 119.
- 39 Marzell, *Wörterbuch* [note 33], sm. Forf., *Kräuterbuch* [note 19]; Niessen, J., 1936, *Rheinische Volksbotanik* I, Berlin, s. 268.
- 40 Kummer, Georg, 1952, *Schaffhauser Volksbotanik* I, Schaffhausen, s. 43f.
- 41 Heukels, H., 1907, *Woordenboek der Nederlandse Volksnamen van Planten*, Amsterdam, s. 94f.; Teirlinck, Is., 1924, *Flora diabolica*, Antwerpen, s. 177; Franke, D. & Ploeg, D. T. E. v. d., 1955, *Plantennamen yn Fryslân*, Ljouwert, s. 134.
- 42 Joret, C., 1887, *Flore populaire de la Normandie*, Caen, s. 205; Beauquier [note 18], s. 240.
- 43 Masclans, Fr., 1954, *Els noms vulgars de les plantes a les Terres Catalanes*, Barcelona, s. 68.
- 44 Marzell, *Wörterbuch* [note 33] (for de efterfølgende navne).
- 45 Smith, Huron H., 1932, *Ethnobotany of the Ojibwe Indians*, Milwaukee, s. 368.
- 46 Oversat til dansk, Kbh. 1746; jvf. *Vetenskaps-Academiens Handl.* 6, 1745, s. 56.
- 47 Paulli [note 13], s. 328.
- 48 *Leipziger Intelligenzblatt*, 1769, s. 248.
- 49 Tobler, s. 124.
- 50 Rafn I, s. 406, 417f., II, s. 600, 612f.
- 51 Retzius II, s. 544, jvf. s. 546; s. 631, 640f.
- 52 Allerede 1759 omtales denne frøuld som *Westbäckska bomull*: Lyttkens [note 35] III, s. 1236.
- 53 Schübeler, F. C., 1885, *Norges vextrige* I, Christiania, s. 556.
- 54 *Tidsskr. for pop. Fremstill. af Naturvidenskaberne* 5, 1875, rk. bd. II, s. 472; Feilberg, H. F., 1904–11, *Bidrag til en Ordbog over jysk almuesmål* III, København, s. 1108; Lange [note 33] II, 1960, s. 519, 521; Lyttkens [note 35] III, s. 1235.
- 55 Jvf. *Bomuldspoppel* til *Populus lasiocarpa* (Jyll.); Lange [note 33] II, 1960, s. 315, og *cottonwood* til *P. balsamifera* o.a. i USA.
- 56 Diels, L., 1918, *Ersatzstoffe aus dem Pflanzenreich*, Stuttgart, s. 349; Beckmann, 1873, *Vorbereitung zur Warenkunde*, Göttingen.

- 57 *Die Umschau* XI, 1917, s. 126f.
- 58 Sellergren, Gustav, 1920, i *Lantbruks-Akad.s Handlingar och Tidskrift*, s. 256; frøhårene kan forarbejdes til vat: Marzell, *Kräuterbuch* [note 19], s. 570.
- 59 Linné, *Herbationes* [note 12], s. 31.
- 60 Diels [note 56], s. 336.
- 61 Böhmer, Georg R., 1794, *Technische Geschichte d. Pflanzen* I, Leipzig, s. 58ff.
- 62 Palmstruch, J. W. & Quensel, C., 1804, *Svensk Botanik* III, Stockholm, nr. 180.
- 63 Retzius II, s. 744, jvf. Hornemann, 1806, s. 807, 1821, s. 914.
- 64 *Dansk Landbotidende* III, 1868, s. 284–88.
- 65 Muspratt, Sheridan, 1870, *Muspratt's theoretische, praktische und analytische Chemie* V, Braunschweig, s. 132.
- 66 *Naturens Verden*, 1918, s. 42; hentet fra *Revue scientifique*.
- 67 Marzell, *Kräuterbuch* [note 19], s. 570.
- 68 Diels [note 56], s. 336, jvf. Gistel, Rud. & Nostitz, von, 1932, *Handelspflanzen Deutschlands, Oesterreichs und der Schweiz*, Stuttgart, s. 272f.
- 69 Wiesner, Jul. v., 1921, *Die Rohstoffe des Pflanzenreiches*, Leipzig, s. 28; *Pflanzenbau* II, 1934–35, s. 291.
- 70 *Politiken*, 25/1 1943.
- 71 Coon, Nelson, 1957, *Using Wayside Plants*, New York, s. 219.
- 72 Fuchs, Leonh., 1543, *Neu Kreüterbuch*, Basell, sp. 319.
- 73 Rafn I, s. 452 (blev også lagt i fodtøj); Hornemann, 1806, s. 807; 1821, s. 914; Schübeler [note 53] I, s. 356 (m. litteraturhenvisn.); Lange, Ax., 1932, *Fynske Plantenavne og Folkeminder om Planter*, Odense, s. 128; egen optegn. 1946.
- 74 Böhmer [note 61].
- 75 Smith, *Ojibwe* [note 45], s. 423; sm. Forf., 1928, *Ethnobotany of the Meskwaki Indians*, Milwaukee, s. 248, 270; sm. For., 1933, *Ethnobotany of the Forest Potawatomi Indians*, Milwaukee, s. 115, 134; 33. *annual rep. Bureau of Amer. Ethnology*, 1919, s. 64f.; Teit, James A. & Steedman, Elsie V., 1930, *Ethnobotany of the Thompson Indians of British Columbia* I, Washington; 45. *ann. rep. Bur. Amer. Ethnol.*, 1930, s. 498; Rousseau, Jacq. & Raymond, Marcel, 1945, *Études ethnobotaniques Québécoises*, Montréal, s. 107, 132.
- 76 Retzius II, s. 744; Hornemann, 1806, s. 807, 1821, s. 914.
- 77 Tobler, s. 125.
- 78 Gunnerus, J. E., 1766, *Flora norvegica* I, Nidrosiae, s. 32.
- 79 Mos fra træer anbefaler han til vattering af tøj.
- 80 Afbildet i *Kgl. Sv. Vetenskaps Acad.s Handl.* 7, 1745.
- 81 Böhmer [note 61], s. 580.
- 82 Rafn II, s. 555ff.
- 83 Retzius I, s. 228ff.
- 84 Hornemann, 1806, s. 368ff., 1821, s. 420ff.
- 85 Gunther, Erna, 1945, *Ethnobotany of Western Washington*, Seattle, s. 22, 41.
- 86 Marzell, *Wörterbuch* [note 33], s. 215f.
- 87 Mikroskopi: Höhnel, F. von, 1905, i *Mikroskopie d. techn. verwendeten Faserstoffe*, s. 128ff., og *Der Textilmeister*, 1915.
- 88 Om forsøg med "tørvefiber" eller "fiberuld" (hovedsagelig bastfibre af kærulds bladske-der): Hannover, H. I., 1924, *Tekstilindustri* I, København, s. 138; Gistel, Rud., 1938, *Naturgeschichte pflanzlicher Rohstoffe*, Berlin, s. 28–30; Regel, C. von, 1944, *Pflanzen in Europa liefern Rohstoffe*, Stuttgart, s. 76; Tobler, s. 102f.
- 89 Mikroskopi: Höhnel [note 87], s. 39.
- 90 Ibid.
- 91 *Naturens Verden*, 1918, 332f. (m. litteraturhenvisn.); *Kosmos*, 1919, s. 175f.

NYTTEPLANTEN MAREHALM

Marehalmen, *Elymus arenarius*, er et af vor vildfloras største og smukkeste græsser. Dens blågrønne farve, der blandt kystens planter ellers kun ses hos strandkål og mandstro, skyldes en tynd voksbelægning, som på det udsatte voksested værner mod for kraftig fordampning. Forleddet i navnet, som litterært kendes fra 1558, er oldnordisk marr = hav.

SANDDÆMPNING

Man var tidligt klar over, at marehalmens (og hjælmens) meterlangt omkringsøgende ”rødder” (rhizomer) med talrige trævler binder det løse klitsand i stormvejr, hvorfor de naturlige bevoksninger måtte værnes mod kystboernes mejning og oprykning til tækkemateriale, foder m.m. Efterleddet i navnet *klittag* 1588ff. blev tolket ud fra stråenes anvendelse til tækning,¹ men det kan også betyde ”klittens tag (-bedækning)” eller henføres til verbet tage i betydningen ”gribe fat” (i sandet). Som *klittetog* kom det danske navn helt over til Vestpreussen.²

Den første fredningslov med trussel om straf for at oprykke og ødelægge visse klitplanter giver Christian III i Kolding 15/1 1539. Det forbydes bønderne langs den jyske vestkyst *at drage* [trække] *og slå halm og tag, så at sandet derudover drives på landet og fordærver megen jord, ager og eng*. Bestemmelsen gentages og

indskærpes 1543, 1548, 1558, den er med i Frederik I's forordning af 20/10 1569 for bønderne i Vedersø, Nissum, Husby og Staby sogne.³

1683 forbyder Danske Lov (6 – 17 – 29) under hård straf at oprykke og på anden måde ødelægge marehalm, hvideris (pil), sener (kvik eller sandstar), hjælme, sli (hjælmerødder) og torne (sandtorn) på klitterne ud mod Vesterhavet. Loven indskærpes af en forordning 25/11 1720. En indberetning fra Malt herred ultimo 1600-tallet oplyser, at bønderne i Lindknud sogn besår sandflugttruede marker med marehalm og hjælme.⁴

Det kgl. Videnskabernes Selskab udsatte en prisopgave om råd til sandflugtens bekæmpelse med bestemte planter, og præmien blev 1789 tildelt E. Viborg for afhandlingen Efterretning om Sandvæksternesog deres Anvendelse til at dæmpe Sandflugten paa Vesterkanten af Jylland (trykt 1788, 71 s.).

I slutningen af 1700-t. sørgede Ulfborgs klitfogeder og opsynsmænd for, at truede klitter om efteråret blev besået med vipper (aks) af hjælme og marehalm og derefter dækket med lyng. Nogle steder plantede man to rækker i pløjede render. 1795–96 blev sået ca. 35 tdr. vipper plukket i nærheden, omkring 80 mand arbejdede hermed to–tre dage, og man fortsatte de følgende år indtil 1833.⁵

1809 (tilfældigt valgt år) var i otte vestjyske herreder (Nr. Horne, Bølling, Hind,

Vandfuld, Ulfborg, Skodborg og Hjerem-Ginding) 3852 lokale folk med 60 vogne beskæftiget mindst en dag med at tilså klitterne. Der blev brugt 34 tdr. og 5 skp. marehalmfrø, slået 72 læs hjælme til at dække med, oprykket 588 læs ”rødder” til udplantning, gravet og nedlagt 2818 læs fladtørv – i alt behandlet 113 tdr. land.⁶ Atten kirkesogne blev mobiliseret til at plante marehalm på Silkeborg hede.⁷

Den mand, som på Fanø førte opsyn med marehalmens plantning og fredning, hed halmkongen. Den jyske vestkyst er nu delt op i distrikter hvert med en klitfoged, der sørger for beplantning med marehalm på flyvesandsskifter; efter licitation overtages arbejdet af egnens husmænd. Frøene er endog en eksportvare – således fik klitdirektoratet 1956 fra Sydamerika forespørgsel om køb af danske marehalmfrø, og ved vestkysten indsamles betydelige mængder modne aks, der tærskes som korn.⁸

BRØDKORN

Marehalmen var (er) også i andre henseender en nytteplante. Dens indtil 30 cm lange aks ligner hvedens og rugens (men ikke havrens, i nedenstående synonymymer må ”havre” være et kollektiv for korn) og indeholder store stivelsesrige kærner, som i mangelår og af fattigfolk blev brugt til brød og gryn. Det var ikke ubetydelige kvanta som blev høstet i landene ved Nord- og Østersøen. Så tidligt som 1343 oplyses, at en ejendom i skat til et kloster skal levere 120 skålpund = 60 kilogram strandrugmel.⁹ Underretning om anvendelsen som brødkorn foreligger fra Jylland 1500-t. og Sjælland ultimo 1700-t.¹⁰ *Frøet anvendes i Dyrtid til Brød, og Planten er saaledes dobbelt nyttig for dem, der boe ved Klitterne ... Marehalmen [giver] de meelrigeste og største korn, som heller ikke saa let falde af [som på hjælme] (1796).*¹¹

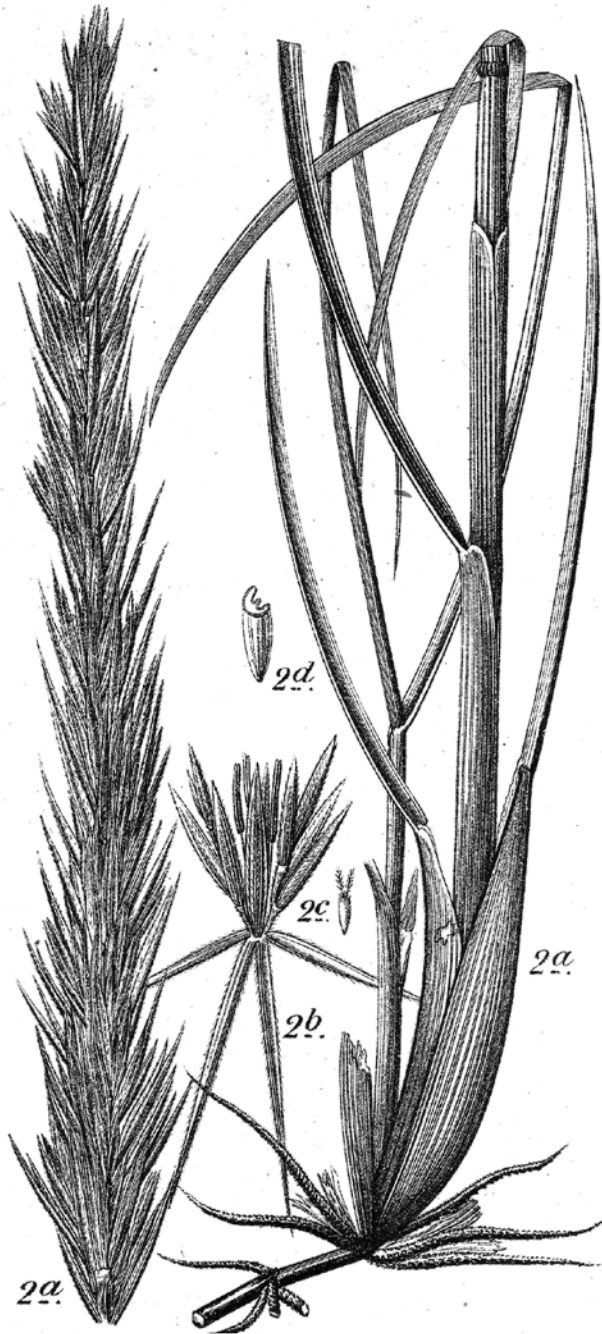
Til ligheden, vel mindre frøenes anvendelse sigter *hvedegræs* (litterært 1688–o. 1880),

strandhavre 1757–o.1870), *sandhavre* (1769–1865), *strandrug* (1775ff.), *vild rug* (1788–1837), *vild hvede* (1788–1865), *spansk havre* (Nordsjælland 1788–1821).¹²

Navnlig på Island har frøene af *melr*, *melur*, *melgras* tjent som brødkorn. Der fortælles i *Björn Hitdølakappe's saga* fra begyndelsen af 11. årh. om en ø ved det vestlige Island, at *her vokser både græs og korn*, og man drager derover for at høste det.¹³ Olufsen og Povelsen oplyser 1772, at frøene under hungersnød blev brugt til brød; aksene tørres på en jernplade over ild, og kærnerne bankes ud. Man skulle være tilfreds med at høste en tønne korn af den marehalm 40 heste bar hjem fra stranden.¹⁴ Retzius meddeler 1806 supplerende fra Island: man rejser i august til de steder, hvor der gror flest marehalm, skærer strå og blade af ved roden og binder dem i neg, der hænges på hestene, tre på hver side. Hjemme tærskes aksene, og stråene bruges til tækning, af frøene males mel. En god høst er en td. mel af 40 hestelaster eller 240 neg. Også på Færøerne blev bagt brød af melet.¹⁵

Fra Sverige foreligger ingen efterretninger om denne anvendelse. I sin skildring af rejsen til Lapland 1732 fortæller Linné,¹⁶ at han i Österbotten pillede nogle frø ud af marehalmens aks – *de var store som rug, og jeg kom til at tænke på, om dette ikke kunne blive en sæd at så på sandede steder, når man først havde lært dyrkningen, som dog ikke skulle blive så vanskeligt*. Femten år efter sagde han under en ekskursion om *strandrug*, at *dens rod [sic] kan i dyrtid anvendes til føde, hvilket skaberens forstod at give til kende, da han gav dette lille frø en stor rod, helt modsat den almindelige rug*.¹⁷ – Heller ikke i Norge, hvor planten gror langs hele vestkysten, synes den at have fundet praktisk anvendelse i nævneværdig grad.¹⁸

Til slægten *Elymus* hører ca. 45 arter, de fleste i den nordlige tempererede zone (nogle få i Sydamerika). På Østasiens stepper vokser den i alle dele meget større *Elymus giganteus* – sine

Marehalm eller strandråg (Leymus arenarius, tidigare Elymus arenarius), ur Johann Georg Sturm, Deutschlands Flora in Abbildungen, 1796..

steder så tæt som sæden på vore marker. Siden slutningen af forrige århundrede berettes, at mongolerne i august kommer langvejs fra med kameler til sådanne områder for at høste græsset, hvorefter kærnerne slås ud af aksene.¹⁹

Gosiute-indianerne i Utah (USA) samlede forhen store mængder frø af *E. canadensis* til føde,²⁰ det samme gjald Klamath-stammen i Oregon, hvis leverandør var det indtil to meter høje *E. condensatus*.²¹ Indianere i Californien tørrer frøene af *E. glaucus* i en kurv over varme trækul og maler dem til mel, der blandet med vand spises som en pasta.²² Hos indianerne i Mendocino er anvendelsen af frøene af *E. triticoides* så velkendt til *pinole* (egentlig dej eller grød af majsmel og sukker), at planten kaldes *squaw-grass* 'indianerkonens græs'.²¹

DYRKNING

Andre end Linné (se ovenfor) spekulerede på, om marehalm har en fremtid som kulturplante. Landøkonomen E. Viborg gik 1788 ind for, at den ikke alene skulle plantes mod sandflugt, men også burde dyrkes.²³ Den amerikanske etnobotaniker Frederick V. Coville skrev om *E. condensatus*: *Frøenes størrelse og det forhold, at græsset, hvis kernefyldte aks er et af de mest nærrende vinterfoder for heste, dækker utallige acres langs præriens vandløb, lader formode det måske er værd at eksperimenter med som et dyrket korn i området.*

Mens et veludviklet aks på vor marehalm indeholder maksimalt ca. 100 9 mm lange og 2 mm tykke frø, når tallet hos *E. giganteus* op på 700–800 (hvedeaks kun 30–50 kærner). Begge arter leverer på deres naturlige voksesteder mere korn og grønmasse end andre planter, som kan gro dér. En krydsning mellem *Elymus* og Rug eller hvede skulle således kunne blive en nøjsom og rigtgydende bastard. Den sovjetiske agrarbiolog Zizin krydsede *E. giganteus* med byg og *E. arenarius* med hvede men hybriderne var sterile. Lykkes det at gøre dem

fertile, kan fremavles nye brødkornsorter, der har 200–300 eller flere kærner pr. aks.²⁴

FODER

Bladene blev iflg. de islandske sagaer, således *Njals saga* kap. 152, brugt som hestefoder og anset for at være meget nærrende. *Fårene bliver meget fede og køerne malke godt efter dette kraftige græs* (1779);²⁵ de unge ikke seje blade ædes gerne af husdyrene, far foretrækker dem for andre planter (1796),²⁶ når bladene høstes tidligt kan de anvendes som vinterfoder (hakkelse) til heste og får (1806). Marehalmen spillede på Anholt en vigtig rolle som kreaturfoder, når høsten slog fejl; om vinteren fik dyrene da kun rug- og marehalm, men om foråret kunne de være så afkræftede, at man måtte bære dem ud af stalden. Husmænd uden jord tøjrede deres eneste ko på marehalm og slog af den til vinterbrug. Marehalmstetterne var (1800-t.) delt op i *fald* mellem beboerne og høstes i fællesskab i september. Der var streng straf for at slå marehalm før den var moden.²⁷ På Læsø fik køerne udskåret marehalm.²⁸ De tørre strå indeholder fhv. meget sukker, og planten blev derfor sine steder i England kaldt *sugar cane of Britain*; man benyttede dem som hakkelse blandet med høg og korn. På Grønland er bladene mindre kiselholdige og blødere, velbjærget ædes de begærligt af får, køer og heste.²⁹

FLETTEARBEJDER

Af stænglerne kunne snos tykke reb (*tagl*) til at hale ålefiskernes pulsvåd ind med (Salling).³⁰ De lange tykke rødder (*oveder*) blev i Vendsyssel brugt til flettede kurve og bikuber;³¹ men opgravningen foranledigede 1726 en skarp advarsel fra amtsmanden; hyrdepiger flækkede rødderne, skræbde dem og gned dem gule og blanke som rav, heraf flettede

de smukke kurve og æsker til knapper o.a. småting.³² I Norge (Søndmør) blev stråene brugt til koste, på Island flettede man af rød-derne måtter og puder til kløvsadler;³³ også på Færøerne (især Nolsø) er af marehalm flettet mel- og kornkurve.³⁴

Ved Amerikas nordvestlige Stillehavskyst bruger indianerne *E. mollis* til kurve og hatte, fiskesnører og pakkesnøre; sejl garnstrævler blandet med græsset giver stærkere fiskenet.³⁵ Alaskas eskimoer anvender samme art til måtter og kurve.³⁶

TÆKNING, BRÆNDELSE M. M.

I klitegnene blev marehalm fra gammel tid meget benyttet til tækning, ofte sammen med et lag lyng i stråenes tynde ende; et sådant tag kunne holde mange flere år end rugtaget.³⁷ Fra Bornholm foreligger 1625 en oplysning om, at man efter ansøgning og bevilget tilladelse kunne skære marehalm til tækning.³⁸ Stråene havde samme anvendelse på Island.

Jyske fattigfolk rykkede talrige marehalmplanter op og brugte dem som brændsel.

Hos Saanish indianerne på Vancouver Island kalder jægere på vildt ved at fløjte gennem et blad af *E. mollis*; et bundt af rød-derne anvendes som redekam (Oregon Paiutes indianerne)³⁹ og til at gnide kroppen med efter bad.⁴⁰

En te af "klitrødder" (marehalm eller hjælme) blev i Jylland drukket mod kirtel-syge.⁴¹ Kanten på et tørt blad af *E. condensatus* bruges af indianere i Oregon til at fjerne små bylder ("bygkorn") fra øjenlåg.

NOTER

- 1 Lange, Johan, 1959, *Ordbog over Danmarks Plantenavne* 1, København, s. 70, 522; de ældste belæg gælder hjælme.
- 2 *Altpreussische Monatsschrift* 24, 1887, s. 517.
- 3 Pontoppidan, Erich, 1769, *Den danske Atlas eller Kongeriget Danmark* 5, København, s. 198; *Samlinger til jysk Historie og Topografie* 2, 1868–69, s. 306; *Historisk Aarvog for Thistad Amt* 3, 1919, s. 23, 146.
- 4 *Fra Ribe Amt* 3, 1911–14, s. 697 og 5, 1919, s. 122.
- 5 Kaae, Alfred, 1952, *Ulfborg I. Kronhede*, Ulfborg, s. 20f.
- 6 *Skivebogen* 32, 1940, s. 37.
- 7 Tang Kristensen, E., 1893, *Gamle Folks Fortællinger om det jyske Almueliv* 5, Kolding, s. 303.
- 8 *Langelands Avis*, 27/9 1956.
- 9 Bolin, Lorenz, 1965, *Blommorna och människan*, Stockholm, s. 248.
- 10 Viborg, Erik, 1795, *Botanisk Bestemmelse af ... Sandvexter samt Efterretning om Sandflugtens Dæmpning*, ORT, s. 21; *Bornholmske Samlinger* 32, 1949, s. 89.
- 11 Rafn, C. G., 1796, *Danmarks og Holsteens Flora* 1, København, s. 585.
- 12 Jenssen-Tusch, H., 1867–71, *Nordiske Plantenavne*, København, s. 75, 298; Lyttkens, August, 1904–15, *Svenska växtnamn*, Stockholm, s. 1435f.; Suhonen, P., 1936, *Suomalaiset kasvinnimet*, Helsingfors, s. 135; Marzell, H., 1972, *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* 2, Leipzig, s. 201f.
- 13 Schübeler, C. F., 1886, *Norges vextrige* 1, Christiania, s. 292.
- 14 Olaffsen, Eggert og Povelsen, Biarne, *Reise igennem Island* 2, Sorøe, s. 773, 892; rejsen foretoges 1752–57. Rafn [note 11]: *Den er Islændernes Melur, som i ældre Tider skal have været dyrket der*.
- 15 Retzius, A. J., 1806, *Försök til en flora oeconomica Sveciæ* 1, Lund, s. 225.
- 16 Linné, Carl von, 1957, *Lapplandsresa år 1732*, Stockholm, s. 137.
- 17 Linné, Carl von, 1952, *Herbationes upsalienses I: Herbationerna 1747*, Uppsala, s. 48f., jnf. Linné, Carl von, 1748, *Flora oeconomica*, Uppsala, s. 13.
- 18 Høeg, Ove Arbo, 1974, *Planter og tradisjon*, Oslo, s. 334.

- 19 Bolin [note 9]; Maurizio, A., 1916, *Die Getreide-Nahrung im Wandel der Zeiten*, Zürich, s. 5f., 171; Schwantz, Franz, 1957, *Die Entstehung der Kulturpflanzen*, Berlin, s. 9.
- 20 *Mems. of American Anthropological Association* n.s. 2 pt. 5, 1911, s. 368.
- 21 *Contributions from the United States National Herbarium* 5, 1897–1901, s. 91 og 7.3, 1902, s. 312.
- 22 *Anthropological Records* 13.6, 1952, s. 380.
- 23 Viborg, E., 1788, *Efterretning om Sandvexterne og deres Anv. til at dæmpe Sandflugten*, København, s. 13, 49.
- 24 *Der Züchter* 25, 1955, s. 163; *Übersicht* 9, 1958, s. 37.
- 25 Jonge, Nicolay, 1779, *Chorigraphisk Beskrivelse over Kongeriget Norge samt Færø, Island og Grønland*, København, 563.
- 26 Rafn [note 11].
- 27 Kristensen, E. Tang, 1891, *Øen Anholt i sagn og sæd*, København; Linde, Peter, 1948, *Anholt*, København, s. 12f.; Hobolt, E. A., 1946, *Anholt i Fortid og Nutid*, København, s. 46: marehalmen lugtede som høg og blev stakket på samme måde; tørret var den hvidlig og blev begærlig ædt af kreaturerne.
- 28 *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1952, København, s. 36.
- 29 *Grønland*, 1955, ORT, s. 152.
- 30 Feilberg, H. F., 1904–08, *Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmål* 3, København, s. 660.
- 31 *Sprog og Kultur* 4, 1936, s. 65; *Vendsysselske Aarbøger* 10, 1933–34, s. 334.
- 32 *Landet*, nr. 30, 1950 (m. to fotos), fortalt af meddelerens oldemor; jnf. Feilberg, H. F., 1894–1904, *Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmål* 2, København, s. 761 (Holmsland).
- 33 Hornemann, J. W., 1821, *Forsøg til en dansk oekonomisk Plantelære* 1, København, s. 137.
- 34 *Sprog og Kultur* 6, 1938, s. 5 (men oftest blev brugt star, *Carex*).
- 35 *Economic Botany* 25, 1971, s. 74 og 27; 1973, s. 275, sml. s. 272 (Brit. Columbia); *45th ann. rep. Bur. Amer. Ethnology*, 1930, s. 499 (E. triticooides).
- 36 *Amer. Philosoph. Soc. Transact.* n.s. 35 pt. 3, ÅR, s. 178 (halvøen Nuvinak).
- 37 Mejborg, R., 1892, *Nordiske Bøndergaarde i det 16., 17. og 18 Aarh.* 1, 1892, København, s. 78 (Helgoland 1600-t.); Urne, J. C., 1964 [1757], *Ager-Dyrkningens Behandling paa Bornholm*, København, s. 30; Linde [note 27]; *Hist. Aarvog for Thisted Amt* 12, 1950–52, s. 73.
- 38 Bøggild, Hansaage, 1976, *Bornholmernes Urtebog*, Hørsholm, upag.
- 39 Mahar, James M., 1953 (diss.), *Ethnobotany of the Oregon Paiutes*, Portland, s. 51f.
- 40 Gunther, Erna, 1945, *Ethnobotany of Western Washington*, Seattle, s. 21.
- 41 Tang Kristensen, E., 1896, *Danske Sagn* 4, Aarhus, s. 614.

ONDE URTER

TRADITIONER OM GUL OKSEØJE
(*CHRYSANTHEMUM SEGETUM*)

Naar man overhovedet betragter alle slags Ukrud, da ere de vel alle Frugter af en forbandet Jord formedelst Syndefaldet, hvis Udryddelse udpresser Landmandens Sved, og gjør hans Arbejde ofte forgiæves, dog ere de ikke alle lige vanartige ..., skrev Johan Paulli for over 200 aar siden i sin *Dansk Oeconomisk Urte-Bog* (1761, s. 143). Men en ukrudtsplante frygtede man dengang og senere mere end nogen anden: gul okseøje (*Chrysanthemum segetum*) – hvad man i *Dannemark og andre fleere Lande har... desværre i mange Tider erfaret, og endnu hvert Aar med Græmmelse maa fornemme dens udbredende Egenskab* (Paulli l.c.).

Chrysanthemum segetum (artsnavnet af lat. *seges* 'sæd') er en 1-aarig plante med grove, tandede eller fligede, blaa-grønne blade og store orangegule kurvblomster. Den optræder kun paa dyrket jord, i vaarsæd og rodfrugter, og formerer sig udelukkende ved frø; en plante af gennemsnitsstørrelse producerer ca. 5 000, kraftige eksemplarer indtil 50 000 frø. Spireevnen bevares i flere aar. Frøene modnes samtidig med afgrøden, og denne biologiske synkronisering bidrog forhen ogsaa til udbredelsen (med urent sædekorn). Plantens spontane, ret skarpt afgrænsede forekomster tyder paa, at frøspild paa grostedet nu spiller den største rolle for spredningen og vedligeholdelsen. Hvor den faar fred til at sætte og kaste frø, optræder den hurtigt i store mængder og kan

Gul okseøje eller gullkrage (*Chrysanthemum segetum*) ur Simon Paullis *Flora Danica* från 1648.

farve hele marken gul, kvælende kulturværksterne med sin frodighed.

At gul okseøje blev datidens bondeplage nummer et skyldes, at den fandt de bedste vækstbetingelser paa de ofte misrøgtede, udrænedede, kalktrængende, ikke-brakbehandlede jorder. Bøndernes primitive redskaber kunne ikke tage kampen op mod dette anmassende ukrudt, som derfor gav dem store høsttab paa korn, ærter, boghvede og roer. Det hedder herom 1759,¹ at gul okseøje *er uden Tvivl den allerskadeligste Ukrudt, som en Korn-Mark kand blive befængt med: Thi den udsuer Jordens Kraft, at Kornet voxer tynd og svang, den gjør ogsaa Foeret stinkende, at Creaturene ikke uden Hungers Tvang, eller aftvungen Tilvennelse, vil tære det.* Hoveripligten og fællesdriften gjorde sit til, at den gule okseøje saa temmelig uforstyrret kunne brede sig i markerne.

Som en udpræget nomadevækst dukkede ”de onde urter” op snart her og snart der for atter at forsvinde og komme til syne i en anden egn. Uden kendskab til plantens formeringsbiologi maatte bønderne faa det indtryk, at der var noget diabolisk ved dette ukrudt. Lokale masseforekomster blev ofte tydet som plantens første tilholdssted, hvorfra den maatte være ført til andre landsdele – derfor de mange stednavne i de folkelige benævnelser.²

Gul okseøje har nu en næsten kosmopolitisk udbredelse, men dens store følsomhed over for frost paa nordlige breddegrader røber en sydligere herkomst. Botanikerne mener, at planten enten er hjemmehørende i det sydøstlige Europa eller i oldtiden kom til Europa fra Vestasien.³ Frø er fundet i 3–4000 aarige soltørrede teglsten fra Dashur-pyramiden, og planten var rimeligvis et ukrudt allerede i det gamle Ægypten.⁴ Arkæologen Comes mener at kunne genkende den paa pompejanske vægmalerier (ca. 70 e.Kr.)⁵ Dioskurides, som levede omtrent samtidig, synes i sin *De Materia Medica* III, 156 at skelne mellem to *Chrysanthemum*-arter, hvoraf den ene kan være *C.*

segetum.⁶ – Som kulturledsager, archæofyt, naaede gul okseøje meget tidligt til Vesteuropa, hvor frø er fundet i skotske stenalderlevninger⁷ og i England i grave fra romersk jernalder.⁸ Om hjemlige moseundersøgelser oplyser dr. phil. J. Troels-Smith, at kurvblomsternes pollen er meget vanskelige at adskille; indtil videre kan kun siges, at gul okseøje pollenanalytisk hører til gruppen med bl. a. *Tanacetum* (rejnfan) og *Achillea* (røllike). Meget tyder imidlertid paa, at dette ukrudt meget sent er dukket op i Mellemog Nordeuropa ... vistnok først i 1500-tallet indslæbt med sædekorn.⁹ For nyere indvandring taler saaledes, at gul okseøje praktisk taget ingen rolle spiller i folkemedicinen, og at den ikke, som tilfældet er med talrige andre ondartede ukrudtsplanter, gav anledning til egentlige natursagn. Blandt ca. 90 000 frø af 160 arter, som H. N. Rosenkjær fandt i københavnske udgravninger, var der kun 12 af *Chrysanthemum segetum*, og de stammede rimeligvis fra renæssancelag.¹⁰

Om gul okseøjens første optræden i Danmark vides intet med sikkerhed. Urtebogforfatteren Henrik Smids nævn af (gul) okseøje 1546¹¹ kan være en oversættelse fra tyske kilder; P. A. Matthioli skriver 1563 i sin *New Kreuterbuch*, at den findes paa marker og ved byer, en anden forfatter 1570, at den er almindelig i kornet i Nordtyskland¹². Jessen og Lind regner det for mest sandsynligt, at planten blev ført fra Holsten til Danmark i begyndelsen af 1600-tallet, og af litteraturen ses, at den inden aarhundredets slutning fandtes i store mængder mange steder. Den blev samlet til herbarium 1630 og 1656 ved Nykøbing F, 1673 ved København.¹³ Simon Paulli skriver 1648 i *Flora Danica*, det er dansk Urtebog, s. 201f.:

Denne Vrt veed Bonden langt bedre / huor den voxer / end nogen anden som Vrte-Hafuer elske oc dyrcke; thi w-anseet at den ofte udi Hafverne iblant madurter findis /

Frontespisen på Simon Paullis *Flora Danica* från 1648.

saa blifver den dog aldrig saa ofte aff Vrtegaardsmændene næfnt / som aff Bonden / huis Korn den paa Marcken gjør stor Skade / i det den sig mangfoldigen formeerer / oc tager Vexten fra Kornet; Oc derfor icke uden synderlig aarsag hafue endeel aff Bønderne gifuet denne Vrt disse foreskrefne Danske Nafne / huilcke noget eftertænckte lettelig kan forstaaes: Den onde Vrt / Fattig Mands Trusel / Aagger-vrt ...

At Paulli paa det tidspunkt kan anføre tre folkelige øgenavne maa tages som bevis for, at planten allerede da var velkendt og frygtet og havde været det temmelig længe.

Faa aar efter hedder det i Arennt Berntsen's *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed* (1656, I, s. 96), at der ...

findis en anden Vrt med it gult Blomster oe langactige mange smaa blade hvor aff naar

der ickun begynder at voxe it [ét] Blomster / den da saaledis tager offverhaand / at gantske Agre oc store Dele aff Bymarckerne dermed gantske begrois oc Sæden qvellis ... Men eftersom samme Vrts skadelige Natur er nu fornummet / vide Indbyggerne den skade i tide at forekomme / i det saa snart den ringiste deraf i en Ager eller paa en gantske Bymarck fornemmis / de den da strax med Rod oprycke oc forbrende.

Peder Kylling's *Viridarium Danicum* 1688 nævner planten som *alt for ofverflødigt iblant Kornet*. Om tilstandene i Jylland skriver Hans Mossin 1773:¹⁴ *Der er intet Ukrud, som jo ved et Middel lader sig fordrive, uden allene et Slags, som kaldes Brandenborger, ikke ulige vore Morgenfruer [Calendula]; Bønderne kalde dem onde Urter, et Navn, de ret fortjene; De lade sig ved intet Middel udrydde...* Efter en omtale af plantens sejlivethed og spredning med gødning, fortsætter han: *Bonden indbefatter derfor denne Urt iblandt det Onde, som han beder GUD at befri ham for, saa ofte han læser sit Fadervor*. Peder Rhode oplyser 1776 i *Samlinger til de danske øers Laalands og Falsters Historie: I en Snes Aar omtrent ere vi af de Onde gule Urter i vort Korn plagede. Man mener, de med fremmed Sædekorn ere hertil forplantede*.

1790 betegnes den stadig som *vulgatissimum inter frumenta in Dania*.¹⁵ 1802 kendte Thyland den ikke undtagen ved Vestervig.¹⁶ Af G. Begtrup's *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark*¹⁷ primo 1800-tallet fremgaar det, at den er *det værste Ukrud baade i vaade og tørre Aaringer* (Hjørring amt). Særlig slemt florede de onde urter i Tistrup by under Høgholm gods samt i Vejle amt, medens f.eks. Ribe amts vesteregn gik fri. De bredte sig stærkt paa Holstebro mark og Begtrup mener, frøene blev indført med gødningen fra fremmed kvæg, der blev bragt til markedet.

Morsom og interessant er Ths. Aabye's omtale i *Samleren for Landboen* I, 1789 s. 12f.:

Hvor nødvendig det er for Bonden at see sin Eng og Sæd befriet for disse næsvisse Giester, behøver man ikke at gjøre nogen vidtløftig Snak om. Det er kuns den dovne Bonde, som ikke kiender disse Snyltegiester, og ikke har gjort sig Umage for at faae dem til Dørs. Den Flittige og Stræbsomme derimod har ikke holdt op at trækkes med dem, førend han har faaet dem alle under Bænken. For, imidlertid, som let kan hende sig, att disse Herremænd med deres bræmmede Klæder ikke skulle snige sig til Sæde ved Høibordet, maa man see at tage Masken af dem. Jeg vil derfor i Korthed, og saa got som jeg kan, fortælle hvordan de see ud, hvad Klæder de prunke i, hvad de helst gider tæret, og endelig hvordan man skal handle dem, for at faae dem til at pakke sig og blive reent borte ...

Længere fremme fortsætter han:

Paa de fleste Steder i Fyen veed jeg at man alt for længe siden har faaet Magten med dem. Paa Bøndernes Marker seer man næsten ingen mere. Undertiden prunke Herregaards-Markerne med dem; men det er sielden paa andre Steder end der, hvor Herremanden er for magelig til at see selv efter sine Ting, og gider hellere kiørt paa Stads til Hovedstaden end age ud paa Marken. Og da der er nok af saadanne Herremænd, saa er det heller ikke saa rart [sjældent] at finde Herregaards-Markerne overalt vel forsynede med Ukrud.

Aabye fortæller, hvordan ubetænksomme folk kan bidrage til de onde urters udbredelse:

En Kone paa Drejøe kom een Gang for nogle Aar siden til Schierninballe Bye i Fyen. Der fik hun at see disse Urter; hun syntes vel om dem, thi det vare paa den Tid, da de havde taget deres bedste Klæder paa, hun plukkede sig en Urtekost af dem, og førte dem med hjem med sig for at fornøie sine Børn.

Børnene, kan man sagte tænke, kastede dem rundt omkring, og ingen Mennesker tænkte paa at det havde noget i sig, men hvad skeede? Sommeren derpaa saae næsten hele Drejøe Bye ud som den lysteligste Hauge; og i Stedet for Byg og Havre fik de saa mange af disse rare Blomster. Men hvordan de arme Øeboere herved bleve tilmode, og hvad Ulykke de siden har maattet døie for at faae dem jagede bort, kan vel enhver let tænke sig til.

*De onde Urter indfinde sig... i Byg, som saaes efter Rug, hvilket erfares paa Møen (1759).*¹⁸ *Lavsurt* (gul okseøje) hørte 1777 til det mest almindelige ukrudt paa Bornholm,¹⁹ og man har her fra gammel tid kendt remsen:²⁰

Pilsurt og pengsur
og skidt og lort og lavsurt.

Sagnagtig og helt usandsynlig er en meddelelse til *Skattegraveren* 1889 (XII, s. 41): Man siger, at den blev dyrket i gamle dage, som der nu dyrkes kløver, men den blev ødelagt af mergelen, og derfor ses den ikke mere saa almindelig.

Ifølge Jens Kamp sagde man i Vestjylland, at heksene brugte denne urt til at gøre fortræd med.²¹ Hørfro strøet om ageren værnede denne mod baade onde urter og troldtøj (Odsherred).²² Et sted i Nordsjælland blev afbrændt røgelse over agrene mod bl.a. dette ukrudt.²³ Om en ond frue til Halsted Kloster paa Vestlolland hedder det, at hun om natten saaede disse urter paa fæstebøndernes agre, saa de fik endnu mere slid og ærgrelse. Det lykkedes dog tilsidst at faa dem udryddet.²⁴ Tilsvarende oplyser E. Rostrup fra Jylland, at en kone skal være blevet straffet ved Lysgaard-Hids herredsret, fordi hun om natten havde saaet frøene i naboernes marker.²⁵

Det er ogsaa usikkert, hvornaar gul okseøje naaede til Sverige. En tradition siger, at den skal være ført med det svenske rytteri, da det

fra Slesvig over Danmark vendte hjem 1660.²⁶ Men planten er snarere kommet direkte til Skaane, Halland eller Blekinge med dansk sædekorn. Linné nævner den fra Småland 1741, Skåne 1745;²⁷ i sin *Öländska och Gothländska resa* 1745 fortæller han, hvordan den lyser op i agrene og glæder vandreren med sine blomster (var altsaa endnu ikke egentligt ukrudt), og af hans *Skånska Resa* 1751 fremgaar det, at planten var almindelig i det sydlige og vestlige Skåne samt i det sydlige Halland. 1784 kaldes den *et ogräs bland kornet i Skåne, kommen med säd från Danmark*,²⁸ og A. J. Retzius omtaler den 1806 som *en prydelig växt, men et fordärfweligt ogräs*.²⁹

Af litteraturen at dømme kom *Chrysanthemum segetum* først til Halland; det nævnes allerede 1756,³⁰ men indvandringshistorien har iøvrigt flere versioner. Linné mener, at den var ukendt i Sverige lige til 1690, da en bonde i Halland købte jysk sædekorn: *Disse prægtig lysende Blomster kom op i blant Sæden, saa herlige i Agrene at alle Bønder admirere [beundrede] dem. Nu er den det verste Ugräs blant Vaar Sæden*.³¹ En anden samtidig forfatter skriver, at planten siges at være kommet til Sverige under sidste krig med danskerne, men selv holder han det for mere sandsynligt, at den blev indslæbt med dansk korn, thi – i Danmark har dette ukrudt forud odelaget en stor del af landet³². Retzius 1806 regner med, at den kom fra Brandenburg via Jylland til Halland, hvorfra den paa mindre end 50 aar spredtes til størs-teparten af Skaane. Endelig henlægges helt præcist indvandringssaaret til 1624 (eller 1625). Efter misvæksten det aar lod den navnkundige Holger Rosencrantz indføre udenlandsk havre (nogle siger fra Holsten, andre fra Danmark) til sit gods Skottorp i Skummeslöf sogn, Halland. Men skibet strandede ved Hålabäck i Steninge sogn, hvor bymændene straks plyndrede lasten og brugte kornet til udsæd – *hvilket [ukrudt] saaledes for sædrenes misgerninger blev en straf paa børnebørnene*.³³ Gul okseøje har nu

kun betydning som ukrudt i Halland, hvor den stadig kaldes *holabäcker*, i Bohuslän samt dele af Dalsland og Västergötland, i Skåne og Blekinge. For 100 aar siden nævnes den som besværligt ukrudt saa højt mod nord som omkring Umeå.³⁴

Til Norge er gul okseøje rimeligvis ogsaa kommet med korn fra Danmark³⁴. Første literære nævn er fra 1704 – i en fortegnelse over planter navnlig fra Trondheims omegn: *Bellis lutea* [Bauhin's navn] *folliis profunde incisis major. Danica: Onde Urter, Fattig-Mands Trusler, Aager-Urt. – Inter segetes crescit*.³⁵ 1715 tages planten med i Jonas Ramus' *Træer og Buske, som voxer af sig selv i Norrige* (s. 262), sikkert fundet nær forfatterens bopæl i Ringen. F. C. Schübeler's angivelse,³⁶ at den medio 1700-tallet fandtes helt op til Slidre i Valdres, er forkert; han citerer *Danmarks og Norges oekonomiske Magazin* III (1759), 149ff., men pastor Herm. Ruge skriver her udtrykkelig, at den ham bekendt ikke vokser i Norge. Pastor Hans Strøm fortæller, at *de saa kaldte Onde Urter i Dannemark har jeg seet paa en Ekre [ager], hvor den nok var kommen ved Dansk Sæde-Korn, som her bruges af mange*.³⁷ I første halvdel af 1800-tallet vandt den gule okseøje almindelig udbredelse i det sydlige Norge. *For 30–40 Aar siden* [ca. 1850] *var den her, fornemlig ved den sydvestlige Kyst, meget hyppigere end nu*. M. Blytt skriver i ms. til *Norges Flora* (før 1862), at den i Kristiansands stift er meget almindelig.³⁸ I 1841 blev *Chrysanthemum segetum* fundet paa det hidtil nordligste voksested i verden: 70° n.br. Nu kendes den kun langs Oslo-fjorden og sporadisk i nogle faa sydvestlige egne.

Da bønderne saa sig ude af stand til at bekæmpe de onde urter effektivt, tog de saavel herhjemme som i udlandet "hævn" ved at opfinde en mængde nedsættende tilnavne. Disse synonymer vidner om, hvor ofte og meget landmændene maatte beskæftige sig

Gullkrage ur C.A.M. Lindmans Nordens flora (1917).

med denne vækst, hvor den optraadte meteorisk og i massevis. Øgenavnene kan efter motiv deles i tre grupper:

I. Den nationalitet, person eller by, som fik skyld for først at have kolporteret frøene subs. ladet de gule urter brede sig;

II. ødelæggende følger paa afgrøderne;

III. andre navne.

Chrysanthemum segetum skal være indkommet med polakkerne under svenskekrigen³⁹ eller ført til Fyn med spaniernes hestefoder 1808.⁴⁰ Det meget udbredte navn *brandenborger(e)* (1758ff.)⁴¹ gaar tilbage paa

den tradition, at disse ukrudtsplanter *ere først komne ind i Landet, da de Brandenburgske Ryttere vare udi Jylland [1658–59], eftersom deres Heste-Foder dermed skal have været besmittet; og fik da disse Urter magt paa de jydskes Agre, da de Brandenburgske Rytteres Gødskning derpaa blev udspredet* (1759).⁴² At baade dette og andet ukrudtsfrø blev indslæbt ved den lejlighed, er højst sandsynligt. Men da allerede Simon Paulli 1648 omtaler gul okseøje som et slemt ukrudt, maa det være naaet til Danmark længe før de nordtyske lejetropper. Det var man klar over ogsaa for 200 aar siden: *At disse Urter have været i Dannemark førend de Brandenburgske Ryttere kom herind, kunde jeg let bevise, dersom jeg her skulde afhandle denne Urts Historie, men jeg har og temmelig sikker Grund til at troe, at de før den Tid fandtes paa Agrene iblandt Kornet.*⁴³

Med navnet *brandenborger* forholder det sig snarere saadan, at saasæd fra Brandenburg indeholdt frø af gul okseøje. Paa Mors fortælles, at Saltrup præst skrev til Brandenburg efter græsfrø. Han kritiserede dets spireevne og fik saa tilsendt en ny portion frø med besked om, at naar han saeed dem, ville afgrøden aldrig forsvinde – den var nemlig stærkt forurenet med gul okseøje.⁴⁴ Noget andet er, at denne plante fik særlig gunstige betingelser for at brede sig under og efter krige (og misvækstaar). Men den omstændighed, at ogsaa andre velkendte ukrudtsplanter, der givetvis ikke er indvandret i historisk tid, blev tillagt lignende navne – agerkaal (*Brassica campestris*) *kosaksennep*, slangehoved (*Echium vulgare*) *svenskere* eller *skaanske husarer*, skvalderkaal (*Aegopodium podagraria*) *tysk hylld*, tidsel *tyske roser*, m.fl. – peger i retning af, at *brandenborger* er ment som en satire, en karikatur af de foragtede fremmede soldater.⁴⁵

Berntsen 1656 er den første, som anfører et navn af motivgruppen I indeholdende et stednavn: denne urt er *ickun for faa Aar siden først begynt at groe her i Landet / oc det ved Svendborg, hvor, efterdi den udi stor Mengde hafver*

taget ofverhaand / har den oe affsamme Kiøbsted fanget Nafn / saa den kaldis Svendborgs eller den ”Onde Urt”. Baade dette navn og *Køgeurt* (1796ff.)⁴⁶ har den utvivlsomt erholdt, fordi den er bleven bragt til Sjælland og Fyen ved Skibe fra Kjøge og Svendborg, formodentlig ved indført Sædekorn.⁴⁷ Men ogsaa paa Sjælland kan det tænkes, at planten først viste sig eller tog overhaand ved Køge, hvor det endnu siges, at man de første 3–4 dage efter at en ko købt paa byens marked var bragt hjem omhyggeligt samlede gødningen; denne blev enten brændt eller gravet dybt i jorden, saa evt. frø destrueredes.⁴⁸ Om oprindelsen til *Tirstrupurt* i Djursland⁴⁹ skriver E. G. Begtrup (*Ny kgl. Saml.* 750), at Tirstrup blev meget hjemsøgt af de gule urter: *Byen avler kun maadelig hø og har ringe Opdræt af Kvæg. Det er blevet til et Ordsprog om denne By, at de hænger gerne deres Plejle op ved Kyn-delmisse [2 febr.] og taaer ej længer den Bulder.*⁵⁰ Endvidere er optegnet: *Holmboleger* og *Stadilboleger* (Ringkøbing amt),⁵¹ *Hækkebølleblomst* og *Lundeskovs roser* (Fyn).⁵²

I Sverige resulterede det ovennævnte indvandringssagn i plantenaavnene *Hålabækker*, *Hålabäcka* (Halland 1755ff.), *Skummeslöfsört* (1806ff.), *Holgersårter* (Halland 1858ff.) > *Holgersörter*.⁵³

Ogsaa i andre lande er *Chrysanthemum segetum* blevet tillagt en række navne af første motivgruppe:

ty.⁵⁴ *Franzosenkraut*, *-blume* (alm.); skal være ført til Tyskland med franske (napol.) hære

Gellersche Blume (Münsterland, Westfal.); skal være kommet fra Geldernland

Schörmarsche Blume (Lippe); anrettede særlig stor skade i Schötmar amt

Boffzer Blume (Braunschweig); efter Weserdorf Boffzen

Spessarterblume (Eiffel 1865); i aaret 1832 var planten helt udryddet ved Kempenich, men ikke i nabobyen Spessart – herfra bredte den

sig atter over K.s agre, hvis beboere da døbte den saadan til hines spot

Samlandpest (Ostpreussen 1939)

Sachsenblume

Vekderblome; efter St. Vith ved Aachen

Pfälzerblume (faldseblumme)

Pfalzdorfer Blume

Kranefeldse Blume

Berkerblume; egl. *Wegbergerblume* efter landsbyen Wegberg

Granenburgerblume (kranenburscheblume)

Lingerblume; efter landsbyen Lingerhahn

Auricher Blume (auerker blöme) (Ostfri-esl.); optraadte i stor mængde ved Aurich

Hobleborner Hochmut (Thüringen); særlig hyppig i Hohleborn – til forklaring siger man, at *die Hohleborner sind hochmütig geworden, sie haben aufihren Äckern lauter Blumen*

Wällerschblimme ‘Westerwaldernes blomst’ (Dilltal); skal være kommet fra Westerwald fr.⁵⁵ *fleur de Jalhay*; efter byen J. ved Liege *fleur du Saint-Vi*; fra byen St. Vith ved Aachen

it.⁵⁶ *franceschigni* (Bardinetto)

gæl.⁵⁷ *bileach choigreach* ‘den fremmede’

USA (Vermont)⁵⁸ *Rhode Island clover*, *Kellup weed* til *Chrys. leucanthemum* (hvid okseøj).

Det er dog især øgenavnene i anden motivgruppe, som røber landbrugernes magtesløshed, harme og dybe foragt for dette anmassende ukrudt. *Onde urter* (1648ff.) bruges stadig over det meste af landet⁵⁹ – i Sønderjylland og Nordslesvig *den onde blom*, *böse blume*;⁶⁰ det samme gælder *fattigmænds trussel* (1648ff.);⁶¹ dette ukrudt kunne true fattige folks marker, der som regel blev vanrøgtet; tvivlsom er C. Molbech’s forklaring (*Dansk Ordbog* [2] 1859, s. 477): *fordi Stodderne have truet med, at dette Ukrudt skulde komme i Bondens Sød*. Det lige saa gamle *aagerurt* (Paulli 1648 *Aagger-Vrt*) og senere *aagerblomst*⁶² er rimeligvis oversat fra tysk *Wucherblume*. Moth’s utrykte ordbog ca. 1700 omtyder det

til agerurt og anfører desuden *Lokes havre*.⁶³ Thott 4° (1755), 1507 har *bondeplage* (Sydsjæll.?) og fra Bornholm *lavsurt* 'luseurt'.⁶⁴ Endvidere:

troldkierling (Vendsyssel 1787, Jyll. 1943 troldkælling⁶⁵)

goldurt (1793)⁶⁶

skaburt (Sjæll.)⁶⁷

kokasse (Sorøegnen; m. hentydning til frøspredningen med ekskrementerne?)

landmandens skræk (NVFyn).

Analoge benævnelser i andre lande:

sv.⁶⁸ *etterört* 'edder-, gifturt' (Skaane 1751ff.)

fattigmanstryssel (Skaane 1751ff., fra dansk)⁶⁹ ty.⁷⁰ *Wucherblume* (1769ff., alm.) 'aager' + 'brede sig'; ogsaa om *Chrys. leucanth.*

böse Blume (Delmenhorst, Nassau m.fl.)

Hungerkraut (1793), *-blume* (Harzen 1808ff.)

Kummerblume (1798) - vel fra fr. *souci des champs*

Hundeblume (hunneblume) (Göttingen 1858ff.); præfix nedsættende

Raum-, *Ra(h)m*land, *Landraum*, *-r(h)am* (Westerwald 1862ff.); etymologi omstridt: 1. det gule blomsterhav ligger som fløde (rahm) over ageren, 2. ukrudtet stjæler "fløden": det bedste af jorden, 3. planten rømmer (raumt) marken for kulturvækster, 4. af mhty. ran, rom 'snavs, skidt'

Bankrottblume (Ostpreussen 1882)

Landverzehrer (landvertêrer) (Vestpreuss. 1883)

Teufelsblume (düwelsblume) (Windsheim-Minden 1927)

Allesvertreiber (allverdriev) (Rhinl.) jnf.

flamsk (Limburg)⁷¹ *allverdreef* - gror i saa stor mængde paa agrene ved L., Kempen, at alle andre vilde planter fordrives, holl.⁷² *paar-deblom* 'hestblomst'; præfix nedsættende

fr.⁵⁴ *maliné* (1844) - af malin, -igne 'drilsk, ond, skadelig'

mâle fleur

souci

souci des champs, s.d. blés, s. *sauvage*

USA (indiansk)⁷³ *ko-hen-tuk'wus* 'det tager din mark bort' (ogsaa om andet ukrudt)

Af danske navne i motivgruppe III kan nævnes:⁷⁴ *kornurt* (Moth ca. 1700, Thott 4° 734 28), *korn-okseøje* (1793ff., jnf. ty. Saat-Wucherblume), *gule urter* (1798ff., paa øerne); *mergel-rose* (SVJyll.) er enten ment ironisk eller hentyder til at gul okseøje - en kalktrangsplante - kunne udryddes med mergling; *morgenfrue* (1759ff., ret alm.) anvendes hyppigst om den lignende kurvblomst *Calendula officinalis* (en haveblomst). Den fynske gaardejer Kristen Beck synes at blande de to planter sammen i digtet *Morgenfrue*;⁷⁵ andet vers lyder:

Morgenfrue, skønt du lægges øde
af den grumme Vinters Frost og Sne,
staar du dog hver Vaar op fra de døde,
spottende selv Bondens skarpe Le.
Morgenfrue, hvisk det til mig, kære,
hvordan du Modgang saa let kan bære.

I Sverige⁷⁶ er noteret bl.a. *kornros*, *-blomma*, i Tyskland (Rhinl.)⁷⁷ *Feldhuhnblume* 'agerhøneblomst', *Haferblume*. *Golds* nævnes i et engelsk værk 1523, men er meget ældre, idet det nævnes i lovruller fra 1300-tallet og i angelsaksiske stednavne: Goldhanger (Essex), Golding (Shripshire), Goldor (Oxfordshire) Goltho (Lincolnshire), Gowdall (West Riding)⁷⁸.

I Holland skal man ikke have kendt gul okseøje indtil ca. 1700, da den blev indslæbt med urent korn fra Jylland.⁷⁹ Tabernaemontanus, en af "botanikens fædre", skriver i sin *Neuw Kreuterbuch* 1588, s. 366f., at han hele sit liv ikke havde set denne blomst, før han i Westerwald mellem Limburg og Hackenburg fandt havremarkerne saa fulde af den, som var de saaet med vilje *oder als wann sie mit geelen Tüchern bedeckt wären*. En masseforekomst iagttoges sammesteds 150 aar senere af den kendte naturforsker og læge Joh. Chr.

Senckenberg⁸⁰; i Nassau-Dillenberg hedder planten endnu *Haferblume*.⁸¹ Ifølge en forfatter 1825 skal den omkr. 1770 være ført af en søfarende fra Altona til øen Föhr med urent sædekorn;⁸² 1866 betegnes den som *ein lastiges Unkraut* i Holsten,⁸³ og endnu 1913 kaldtes den en landeplage i Franken, Thüringen og Harzen.⁸⁴

Til Angel skal *die böse Blume* være indslæbt af en gaardmand Prediger,⁸⁵ en anden tradition siger imidlertid, at plantens tilstedeværelse dér skyldes præsten i Grundhof (Sydslesvig). Herom skriver pastor Ordorff ca. 1750, at der til blomstens herkomst knytter sig følgende sagn: En præst i den papistiske tid opdagede, at der blev stjålet af kornet paa hans loft og mistænkte husholdersken for hemmeligt at sælge af det. Men af mangel paa bevis kunne han ikke sige noget. I stedet lod han fra Danzig komme en tønde ”Wuchersamen”. Nu sendte han husholdersken til Flensborg og blandede ukrudtsfrøet i sæddyngen. Hun fortsatte intetanende med at sælge af kornet og kunderne brugte det bl. a. til udsæd. Næste sommer inspicerede præsten landsbyens marker og fandt paa den maade frem til hælterne. Men siden den tid bredte urten sig i sognet. *So viel ist gewiss, dass selbige nur in einigen wenigen Gemeinden und nicht überall in Angeln zu finden sei, in den andere benachbarte durch einen Sechling Strafe für jede Blume, so bei ihnen gefunden wird, sich noch bis Dato davor verwehret und von sich abgehalten.*⁸⁶

Med saasæd er *Chrysanthemum segetum* efterhaanden blevet ført til Nordamerika, Kaplandet, Azorerne, Algier, Kina, Australien, Ny Zealand o.a. st.

Det var som nævnt ikke meget, datidens bønder kunne stille op mod de onde urter. Frøene blev med sædekornet ført fra egn til egn, aflugning var et saa godt som haabløst arbejde og brak hørte til sjældenhederne. Dog havde man allerede i 1700-tallet opdaget, at mergling (kalktilførsel) var et godt

middel. En borger i Stege paa Møn opfandt en maskine til at rense kornet med,⁸⁷ men den vandt saa vidt vides ingen udbredelse. De fleste bønder resignerede som Knud Lange i *Danmarks og Norges Oeconomiske Magaziin* III (1759), s. 358:

Jeg holder for, at det gaar med de onde Urter ... som fordem med Cananiterne, de gamle Indbyggere i det Forjættede Land, der aldrig fuldkomelig af Israeliterne kunde udryddes, især paa visse Steder i Landet, at der jo altid nogle bleve tilbage af deres Afkom, jeg meener hermed nemlig, at noget deraf altid ligger hemmelig bevart i Jordens Skiød, i hvor meget den ved Ploven tumles og arbejdes, som en skiult Fiende, der vel er betagen sin Overmagt, dog ikke gandske uddød og udryddet, men bier efter Leylighed til at reyse Hovedet igien, om det kand lykkes, allerhelst i frugtbar Jord ...

Helt passivt kunne man dog ikke se til, mens afgrøderne kvaltes, og saa tidligt som 4. august 1616 vedtog menige bønder i Kolding, at naar *markmændene bliver tilsagt, at løse [afluge] de onde urter af deris korn, och di derudi bliver forsømmelig och icke ville samme onde urter afløse, da skal samme markmand, udi hves korn di findes, hafve forbrut en half daler, som hand strax skal udlegge eller panttes derfor.*⁸⁸ Halvandet hundrede aar senere erfarer vi om den samme praksis: *Paa nogle Steder, hvor den Urt befrygtes, men ikke endnu har taget Overhaand, holde Bye-Mændene om St. Hans-Dags Tiid nye Besigtigelse og sette den Mand i Brøde for nogle Skillinger, som lader disse onde Urter gjøre mindste Begyndelse med at indsniige sig.*⁸⁹ De mellemslesvigske bylove (Flensborg amt) idømte straf for hver blomst,⁹⁰ enkelte steder pas Sydfyn var bøden 1 skilling pr. plante, der fandtes paa en bymands jord.⁹¹ Thomas Aabye skriver herom i Samleren for Landboen 1789:

Forunderligt er det, at Herregaardens Marker, hvortil disse Byer [Svanninge og Horne] gjøre Høveri, ere stikfulde af dette Ukrud. I Sielland har man ikke saadan god Skik som i Fyen, og ikke den rigeste Herre vilde være formuende til med een Skilling for hver tre at betale de Urter, som findes i hans Bønders Vaarsæd.

Videre fortæller han, at samme byers landmænd var meget ængstelige for, at *deres Bester, naar de ere til Hove, skulle faae noget at æde af Høet eller Foret paa Gaarden.*

Af G. Begtrup's undersøgelser ca. 1800 af landbruget i de fleste danske amter⁹² fremgaar det, at man paa Als (se nedenfor), Fyn og i marsken besigtigede hinandens agre ved middommertid; de respektive ejere maatte betale 2 skilling for hver morgenfrue. Dér nedgravede man desuden al gødning fra fremmed kvæg. Om Skottrup by i Vendsyssel hedder det:

Byen har indgaaet den Forening i ældre Tider, at deres Mark synes hver Sommer, og hos hvem en Morgenfrue findes, betaler 24 skl. i Straf. To Agre i Byen vare ved fremmed Sædekorn befængte, og Bonden var forpligtet til at sælge Sæden paa Marken til en fremmed By, at Byens Mark ei skulde blive befængt.

Om markernes sanering for gul okseøje paa Als skrives 1759:

At de er mueligt at udrødde disse onde Urter og holde Sæden reen derfor, det seer man af de Landmænds Exempler paa adskillige Steder, paa hvis Agre man siælden finder de onde Urter iblandt Sæden. Paa Øen Als, hvor Landet er frugtbar og Jorden gemeenligen bliver vel dyrket, er især et Sogn, hvor Bønderne skal have gjort den Vedtægt imellem hverandre indbyrdes, at der for hver Morgen-Frue eller ond Urt, som findes paa en Mands Ager, skal, naar de samtlige Byemænd paa en vis Tid om

Sommeren gaae omkring og eftersee Agrene, betales af Eyeren to Skilling, hvorudover man ikke giærne seer dette Ukrud paa dette Sogns Marker.

Navnet *okseurt* skal skyldes en kgl. forordning, hvorefter bønder, paa hvis jorder der groede særlig mange af disse planter, kunne idømmes en okse i bøde.⁹³ Der er dog snarere tale om et forklarings-sagn til plantenavnet.

De gamle landsbyloves bestemmelser var en dyd af nødvendigheden, men kunne sikkert kun løse problemet, naar og saa længe der var tale om forholdsvis faa planter. Hvor gul okseøje for alvor invaderede agrene, maatte enhver udryddelse med haanden blive uigen-nemførlig. Alligevel kommer en landmand med et saadant forslag:

Der er i hver Landsbye altid en heel Hob smaa Børn, som ikke have Aar og Kræfter nok til at tage Tieneste hos Bonden, og desværre forsømme Skolen den meeste Tid om Sommeren for at anvende hele Dagen enten paa at gjøre ondt eller slet intet. Og tør jeg vedde, at jeg ved saadannes Hielp, med en saare ringe Bekostning, skulle faae alle de onde Urter afplukkede, som findes paa en heel Byes Felled, naar jeg først havde lært Børnene at kiende dem, ogsaa vilde love dem for hver Kurv fuld, de bragte mig hiem, en Skilling eller to, eller tillade dem at fouragere et Øyeblik iblant mine Sukker-Erter, eller opsette anden deslige Belønninger, hvorved saadanne smaa lettelig lade sig hyre til det, som gamle Folk finde alt for kiedsommeligt for sig at forrette.

Paa Alrø i Horsens fjord lød bestemmelsen, at alle *morgenfruer* eller *frueblomster* skulle være afluget inden Sankt Hans dag. Naar oldermanden sendte bud (ingen bestemt dato), havde alle bymænd at stille til hest paa hans bopæl. Efter en frokost red de ud to og to over øen og inspicerede hver gaards tilliggende for frueblomster. Fandtes der saadanne, maatte ejeren bøde med øl og brændevin, der blev drukket paa stedet. Efter et hvil fra kl. 12 til

ca. 2 (14) samledes alle gifte folk til "fruegildet", medbringende fortæring. Gildet gik paa omgang i gaardene, og det fortsatte næste dag kl. 2, da alle tjenestefolk mødte til legestue hos oldermanden, fik kaffe og bagværk, siden mellemad og dansede til midnat. Det var deres eneste aarlige fridag. Oldermanden havde pligt til at holde de to første dages gilde; trediedagens var derimod frivilligt; man betalte selv for musik og fortæring. – Fra ca. 1890, da frueblomsten forlængst var trængt i defensiven, enedes man om, at gildet kun skulle vare en dag og være et omganggilde. Skikken bevaredes som den sidste fra fælleskabets tid lige til rationeringen i 1917.⁹⁴

Syd for grænsen maatte myndighederne gribe ind med strenge lovbestemmelser for at faa bønderne til at tage kampen op mod ukrudtet. Forordninger herom blev givet i bl.a. Hannover, Rheinland, Lübeck, Brandenburg;⁹⁵ de anføres her i kronologisk orden.

En "landesherrliche Verordnung" af 3. februar 1688 byder: *Ein jeder soll auf dem Seinigen die gelben Wucherblumen ausziehen, so wie auch im Dillerburgischen geschiehet, bey 1 Pfenn. Buse für jede, welche sich demnachst finden wird.*⁹⁶

Siden blev bøderne større og større. Fra 11. juli 1707 stammer en "Verordnung wegen der Wucherblume".⁹⁷

Auf derer zur Besichtigung der Ländereyen, welche mit denen sogennanten Schötmarshen bösen Blumen inficiret, committirten Leute abgestatteten mündlichen Bericht ... wird Namens gnädigster Landesherrschaft, Bürgermeister und Rath hiesiger Residenzstadt Detmold injungiret, ihren Bürger ... hierauf so bald und zwar einen jeden bei Strafe von 5 Goldfl. anzubefehlen, dass sie ihre Länderei von solchen vergifteten Blumen innerhalb 14 Tagen säubern und dieselbe ausräuten, oder nach Ablauf solcher Zeit gewärtigen sollen, dass für jede Blume

4 ½ Groschen bezahlet und darauf exequiret werden solle.

En bøde paa først 5 gylden, hvis man havde glemt eller udeladt lugningen, og dernæst 4 ½ groschen pr. siden fundet blomst var mange penge dengang. Men landsregeringerne havde næppe kun bøndernes vel i tankerne; de nærrede sikkert bekymring for, at de "forgiftede" marker skulle decimere tiendeindtægten. Derfor fik sognepræsten i Lemgo 1714 paabud om fra prædikestolen at gøre opmærksom paa straffen.

Et af de saakaldte Willkürsbriefe eller Dorfsbeliebungen fra landsbyen Steinberg (Sydslesvig) 1733 paabyder, at hver bonde er forpligtet til to gange hver sommer at rense sine kornagre for Wucherblumen; forsøgte han denne pligt, maatte han betale 3 pf. i bøde for hver blomst, der fandtes ved besigtigelsen. Hertil bemærker lærer O. C. Nerong 1900: gul okseøjes sjældenhed i sognene Steinberg og Bredegatt maa ganske givet tilskrives denne bestemmelse.⁹⁸

Cirka 1750 skulle der i hele Corveyer land ved Sankt Hans oplæses en forordning fra prædikestolene, at enhver havde pligt til at fjerne den onde *Boffzer Blume* paa sin jord – i modsat fald var bøden mindst 6 groschen pr. plante ved eftersynet.⁹⁹

Dog synes hverken love eller bøder at have nyttet ret meget. Bønderne brød sig ikke om, at øvrigheden blandede sig i deres anliggende. Desuden havde de faaet den opfattelse, at denne plageaand simpelthen ikke lod sig udrydde – alle anstrengelser i den retning var paa forhaand haabløse, derfor søgte de fleste at unddrage sig. Endelig gik bestemmelserne vel efterhaanden i glemmebogen.¹⁰⁰

Hvor foruroligende de onde urter maa have bredt sig, fremgaar af en forordning 1759 for Detmold:

Efter at de saakaldte *Wucher-* eller *Schütmarshen Blumen* i den herværende by

Feldmarks jorder gennem aarene har taget i den grad overhaand, at mange agre mistede deres sande værdi, høsten forringedes og tien-deafgifterne ogsaa gik ned ... saa forordnes herved og gøres alle bekendt, at enhver ind-bygger hver uge skal besigtige sine tilsaede agre, saa snart okseøjerne skyder op og begyn-der at blomstre, de deri værende skud vil være at optrække med roden og maa ikke kastes til siden eller i furer og veje, men skal brændes –

so lieb einem jeden ist, die nachbeord-nete Strafe zu vermeiden, allermassen dem Herrschaftlichen Richter hier in der Stadt Detmold hiemit befohlen wird, alle Jahre auf Margrethen Tag [13 juni] ... mit Bür-germeister und Rath zu Detmold die Stadt Feldmark in Augenschein zu nehmen, die Ländereien genau zu besehen, ob und wie-viel Wucherblumen in jedem Stück Landes befunden seyn, accurat zu annotiren und solches bei nächstem Gericht zur gehörigen Bestrafung in die Wrüge zu bringen ... die beiden ersten Jahre überhaupt davor eine Geldbusse dictiret, im dritten Jahre aber vor jedwege gefundene Blume 4 pf. im vierten 6 pf., im fünften 8 pf. zur Strafe und so fortan in den folgenden Jahren ohne Ausnahme ...

Heller ikke det hjalp, og myndighederne maatte bruge endnu strengere midler. Forord-ningen af 14. november 1779 sagde bl.a:

Wo sich in einer Gegend noch Wucher-Blu-men finden, hat der Beamte von Zeit zu Zeit dieselbe zu besichtigen ... bey 1 fl. Strafe zu befehlen, dass sie, ehe die Blumen in Samen gehen, alle Gemeindsleute bei 5 Albus Gemeindsbuse auf ihre Aecker befehligen, die Wucher-Blumen sammt der Wurzel auszuziehen, auf einen Haufen werfen und verbrennen lassen, auch so lang die Früchte [kornet] solcher noch leiden, nach 14 Tagen wiederholen.

Nu var mere erfarne folk imidlertid kommet paa sporet af plantens udbredelsesmaade, thi det hedder sammesteds: Der gøres opmærk-som paa, at der kun maa bruges ren udsæd; saaledes og med hyppigt sædskifte, avl af kløver, kartofler og kaal vil ethvert ukrudt efterhaanden blive udryddet. En instruks af 24. april 1777 giver sognepræsterne ordre til at kundgøre, at alt sædekorn skal renses for *Wuchersamen* med en særlig sigte; der maatte ikke sælges korn, straa eller gødning fra lands-byer med dette ukrudt, og befængte agre skulle oftere brakkes og tilsaas med hør; ende-lig skulle kontrollen gennemføres af uvildige mænd fra en anden landsby.

Som de foregaaende bestemmelser gav hel-ler ikke denne det tilsigtede resultat, thi alle-rede aaret efter hedder det i en regeringskri-velse: Efter hvad vi har bragt i erfaring, skal forordningen af 24 april ... være blevet meget daarligt fulgt hist og her i landet.

I Hannover, hvor *Chrysanthemum segetum* blev en hel landeplage, dikterede en lov af 31. maj 1817, at alle korn- og brakmarker skulle synes visse dage i juli og forsømmelige bønder idømmes 2 dalere; de slap dog med den halve bøde, hvis planterne fandtes i sommersæden, der var sværere at holde helt ren. Mange ste-der blev skolebørnene efter endt undervisning kommanderet ud paa markerne for at luge onde urter.¹⁰¹ Ogsaa i Mecklenburg, Niedersachsen og Schleswig-Holstein lugede landsbyernes indbyggere i fællesskab markerne. Det var en kærkommen lejlighed til at holde et afslut-tende gilde: *Wucherblumenhöst* med dans eller et *Hackeball*.¹⁰² I Mecklenburg skulle ejerne af agre, hvori der ved kontrollen fandtes Wuch-erblumen, betale en dreiling (halvanden pfen-nig) pr. eksemplar. De indkomne bøder blev samme dags aften drukket op paa kroen, mens man drillede hinanden.¹⁰³ I Weidelbach (Hes-sen) var bøden 2 heller til 1 kreuzer. Og her lyk-kedes det virkelig at komme ukrudtet til livs. Havre til udsæd fra denne by fandt rivende

afsætning og dette ry er bevaret til vore dage.¹⁰⁴ En bestemt dag hvert aar omkring 1910, som i forvejen blev meddelt markejerne i Esingen ved Pinneberg, foregik det saakaldte ”Wucherblumenschau”. Beskikkede mænd undersøgte agre og haver og for hver gul okseøje vankede der en bøde paa 5 pf. Pengene gik til et gilde – *wokerblomenköst* – med dans for hele byens befolkning. Traditionen skal gaa 3–400 aar tilbage, da egnen blev hjem søgt af ukrudtet med hungersnød til følge; derfor kaldes planten endnu *Hungerblume*. I Lippe var Bestemmelsen om bødestraf i kraft til 1910; en særlig kommission foretog eftersynet – bøden var da 25 pf. for hver blomst.

Udryddelsepligten er stadig gældende i Schleswig-Holstein, hvor gul okseøje optræder massevis i flere egne.¹⁰⁵ Den gav ogsaa anledning til nogle øgenavne:¹⁰⁶ *Batzenkraut* (Rhinl. 1862ff.), *Dreigroschenblume* (dreegrotenblome – Niedersachsen 1877), *Zwölfroschenblume* (twölfgrotenblome – Bremen, not. 1919), *Hellerblume* (Birkenfeld 1920); *brækblome* (NVTyskl., til brüche ’straf, bod’), jnf. holl. *pandblom*.¹⁰⁷

Engelske lovruller fra 1300-tallet kræver, at fæstebønderne oprykker *en vis urt kaldet gold* (quandam herbarn vocatam gold). Ogsaa i Skotland var det strafbart ikke at udrydde the *gools* eller *golds*. Synsmænd, kaldet *gool-riders*, blev udpeget til paa en bestemt (hemmeligholdt) dato at inspicere markerne. De red tværs over dem, og bønder, som havde gul okseøje paa deres jord, maatte bøde med 3 sh 4 d eller et vædderfaar (!) for hver plante i kornet. Henry VI:s vicekansler (1400-tallet) nævnes som den første, der indførte denne *gool-riding*. Kontrollen fortsatte lige til 1877, dog efterhaanden under mildere former med bøden sat saa lavt som til en penny.¹⁰⁸ Navnet *sheriff pink* til hvid okseøje, optegnet i USA (Virginia) kan skyldes skotske nybyggeres minder om udryddelsen af den nærtbeslægtede plante i hjemlandet.

Gullkrage ur J. F. Hallenberg, Herman Funkquist & Karl W. Åderman. *Den praktiske landtbrukaren. Stockholm, 1906–07*

Herhjemme greb regeringen ogsaa ind for at komme de betrængte bønder til hjælp, men paa en anden maade. I 1758 udsatte kongen følgende prisopgave (12 dukater):¹⁰⁹

Veed nogen at gjøre Anviisning paa et vist Middel til at fordrive og udrødde af Agerne det Slags gule Blomster, som af nogle kaldes Morgen-Fruer, men ellers med et almindeligt Navn onde Urter, fordi de frem for alt andet Ukrud meget hindre og dæmpe Kornets Væxt. Item: Hvad Forslag kand der gøres til at skaffe Land-Manden reent og got Sæde-Korn?

Prisopgaven blev besvaret 1759 af fire navngivne mænd, nemlig:

Gul Okseøje, Chrysanthemum segetum. (Efter A. & S. Soldin, Den danske Flora eller naturlige Afbildninger af danske Planter, 1807, s. 6.)

Søren Abildgaard, ”Anviisning paa beste Maade at udrydde af Agerne Morgenfruer, Ager-Kaal, Klinte og Heyre ...” (*Danmarks og Norges Oeconomiske Magaziin* III, s. 157–66);

K. Lange, ”Forslag grundet paa Forfarenhed til onde Urter, saavelsom andet Ukrud at fordrive, samt Sæde-Kornet at forbedre” (*Danmarks og Norges Oeconomiske Magaziin* III, s. 355–63);

Herm. Ruge, ”Forslag hvorledes man sikkerst kand udrydde al Ukrud af Agerne i særdeleshed De onde Urter eller Morgenfruer” (*Danmarks og Norges Oeconomiske Magaziin* III, s. 147–56);

N. R. With, ”Ringe Forslag til at fordrive af Sæden De guule Blomster, som gemeenligen kaldes Morgen-Fruer eller Onde Urter” (*Danmarks og Norges Oeconomiske Magaziin* III, s. 263–74) – endvidere anonymt:

”Forsøg til en Resolution paa det ... Oeconomiske Problemata ... angaaende Onde Urter at udrødde af Agerne” (*Danmarks og Norges Oeconomiske Magaziin* III, s. 281–86); ”Enfoldig Efterretning om Maaden at udrydde det slags gule Urter, som gemeenligen kaldes Morgenfruer, eller onde Urter (*Chrysanthemum*) af Agrene” (*Danmarks og Norges Oeconomiske Magaziin* III, s. 364–67); Forsøg til en Opløsning af det Problema, som er fremsat ... (*Danmarks og Norges Oeconomiske Magaziin* III, s. 368–78).

Tre aar senere afgav pastor Otto Didrik Lütken en ”Kort Betænkning om de saa kaldede onde Urter eller Morgenfruer”.¹¹⁰ – Forslagene gik ud paa brakbehandling af inficerede jorder, mergling, andet sædskifte (vintersæd), destruering af inficeret gødning, rensning af udsæden eller køb af denne fra ikke befængte egne, oplugning. Selv om besvarelsene var mere vidtløftige end praktiske, gav de dog anvisninger til en mere effektiv bekæmpelse end hidtil.

Hos os som i udlandet er de onde urters udbredelse aftaget i takt med landbrugets rationalisering. Fra midten af 1800-tallet var det engang saa berygtede ukrudt næsten fjernet de fleste steder, og 1880 kunne P. Nielsen erklære i et foredrag:¹¹¹ *Nu er gul okseøje en uønsket ukrudtsplante og i mange egne saa sjælden, at man paa hele bymarker leder forgæves efter et enkelt eksemplar.* – Alligevel blev der endnu 1896 fundet 440 frø pr. kg byg til udsæd fra Nordøstsjælland.¹¹²

Som egentlig ukrudtsplante har *Chrysanthemum segetum* i dag snart kun historisk interesse. Den er temmelig almindelig paa Bornholm og Langeland, Sydfyn, SV Jylland og Sydsjælland samt i visse nordsjællandske egne, andre steder stærkt paa retur.¹¹³ Naar den trods alt har kunnet hævde sig skyldes det bl.a. mindre konkurrence: de moderne hormonmidler dræber andre ukrudtsplanter, den mere sejli-vede gule okseøje faar derved mere plads og lys.¹¹⁴

KILDER OG TILFØJELSER

- 1 *Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin* III, 1759, s. 368.
- 2 Forekommer ogsaa i et stednavn "Den onde Urte Maal" (Kværndrup s., Fyn 1682: Lange, Johan, 1959, *Ordbog over Danmarks Plante-navne* I, København, s. 347).
- 3 Candolle, A. de, 1855, *Géographie botanique raisonnée*, Paris, s. 670.
- 4 Pickering, Chr., 1879, *Chronological History of Plants*, Boston, s. 90.
- 5 Jessen, Knud & Lind, Jens, 1922–23, *Det danske Markkruuds Historie*, København, s. 249.
- 6 Billerbeck, Julius, 1824, *Flora classica*, Leipzig, s. 219.
- 7 Reid, Clement, 1899, *The Origin of the British Flora*, London, s. 128.
- 8 Godwin, H., 1956, *The History of the British Flora*, Cambridge > *Botanisk Tidsskrift* 57, 1961, s. 119.
- 9 Om plantevandring, der skyldes mennesket, kan henvises til: Thellung, A., 1917, "Stratiobotanik", *Vierteljahrsschrift der Naturforschenden Gesellschaft in Zürich*, Pettersson, Bror, 1941, i *Nordenskiöldsamfundets tidsskrift* I, s. 40–48, II, 1942, s. 72–108, III, 1943, s. 33–84, IV, 1944, s. 19–81; *Ymer* 30, 1910, s. 65ff., spec. s. 75f.
- 10 Rosenkjær, H. N., 1906, *Fra det underjordiske København*, København, s. 41, 131, 142.
- 11 Smid, Henrik, 1546, *Een skøn loestig ny urtegaardt*, Malmö, s. 34' m.fl.
- 12 Jessen & Lind [note 5], s. 249, 252.
- 13 Lange, M. T., 1859, *Om Forandringen af Danmarks Plantevæxt i de sidste to Aarhundreder*, København, s. 60.
- 14 Mossin, Lars, 1773, *Beretning om Agerdyrknings-Maaden i Jylland, Holsteen og Lolland*, Bergen, s. 8f.
- 15 Vahl, M., 1792, *Flora Danica* VI, Hafniae, fasc. 17, 7.
- 16 Aagaard, Knud, 1802, *Physisk, oekonomisk og topografisk Beskrivelse over Thy*, Viborg, s. 75, 255.
- 17 Begtrup, G., 1803, *Beskrivelse over Agerdyrknin-gens Tilstand i Danmark* II, København, s. 42; V, 1808, s. 79; VII, 1812, s. 78.
- 18 *Danmarks* [note 1], s. 161, jnf. s. 362.
- 19 Prahl, Jacob Peter, 1970, *Agerdyrknings Katekismus* 19, Rønne.
- 20 Medd. bot. gartner Axel Lange ca. 1940.
- 21 Kamp, Jens, 1877, *Danske Folkeminder, Æventyr ...*, Odense, s. 169.
- 22 Andersen, Lars, 1918, *Folkesagn og Folketro i Ods herred*, København, s. 60.
- 23 Uhrskov, Anders, 1923, *Sagn og Tro*, København, s. 66f.
- 24 Medd. af Peter Hansen, Tillitse, f. 1869.
- 25 *Landmands-Blade*, 1873, s. 447.
- 26 Lüders, P. E., 1772, *Bedenken über das Unkraut insonderheit über den Koeck und die Wucherblume*, Flensburg, s. 9.
- 27 *Svenska Vet. Akad. Handl.*, 1741, s. 207; Linné, Carl von, 1745, *Flora Suecica* I, Stockholm, s. 251.
- 28 Hoffberg, Carl Fr., 1784, *Anvisning til växtri-kets kännedom*, Stockholm, s. 191.
- 29 Retzius, A. J., 1806, *Flora oeconomica Sueciae* I, Lund, s. 166.
- 30 Tidström, Anders, 1891, *Anders Tidström's resa i Halland, Skåne och Blekinge år 1756*, Lund, s. 15.
- 31 Linné, Carl von, 1910, *Linné's botaniske "Præ-lectiones privatissimæ" paa Hammarby 1770* (Martin Vahl's haandskrift), (Bergen Muse-ums Aarbok, nr. 1), Bergen, s. 55.
- 32 Osbeck, Peter, 1776, i *Physiogr. sällsk.s handl.* > Lyttkens, Aug., 1912–15, *Svenska växtnamn* III, Stockholm, s. 1611.
- 33 Barchaeus, A. G., 1924 [1773], *Underrättelser angående landthushållningen i Halland*, Lund, s. 102; *Runa*, 1845, s. 73; Bolin, Lorentz, 1931, *Ur djurens och växternas liv*, Gävle, s. 6f.; Jenssen-Tusch, H., 1867–71, *Nordiske Plantenavne*, København, s. 292: det urene korn kom med et skib fra Pommern til Sverige. – En bestemt havresort skal ifg. sagnet være ført til Thy med et strandet skib: Schade, C., 1811, *Beskrivelse over Øen Mors*, Aalborg, s. 285.

- 34 Holmboe, J., 1900, "Nogle Ugræsplanter Indvandring i Norge", *Nyt Magazin for Naturvidenskaberne* 38, s. 145; *Lantmannen* 64, 1953, s. 970.
- 35 Irgens, Joachim & Dahl, Ove, 1892-93, *En gammel trondhjemsflora*, Christiania & København, s. 384.
- 36 Schübeler, F. C., 1888, *Norges Væxtrige* II, Christiania, s. 26.
- 37 Strøm, Hans, 1784, *Physisk-oeconomisk Beskrivelse over Eger Præstegæld*, København, s. 85.
- 38 Mere om den hist. udbred. i Norge: Holmboe, J., 1900, i *Nytt Mag. f. Naturvid.* 38, s. 146ff.
- 39 Feilberg, H. F., 1886-93, *Bidrag til en Ordbog over jyske almuesmål* I, København, s. 112; jnf. *polsk vikke, polakker* (1778ff.) om det engang ildsete kornkrudt musevikke (*Vicia cracca*): Lange [note 2] II, 1960, s. 803, 805.
- 40 Medd. af propr. J. Storm, Barløse v. Assens 1946; de blodrøde valmuer omkring Nyborg sættes ogsaa i forbindelse med spaniernes ophold: Lange, Axel, 1932, *Fynske Plantenavne og Folkeminder om Planter*, Odense, s. 113f.
- 41 *Oeconomisk Journal*, 1758, s. 239f.; Olavius, O., 1787, *Oekonom.-physisk Beskrivelse over Schagens Kiøbstæd og Sogn*, København, s. 109; Hübertz, J. R., 1834, *Beskriv. over Ærø*, København, s. 244; Jenssen-Tusch [note 33], s. 59, 293 (Vendsyssel, Thy, Ringkøb., Fyn, Loll.); Skyum, A. C., 1948, *Morsingmålets Ordforråd*, Aarhus, s. 108.
- 42 *Danmarks* [note 1], s. 365; Thiele, J. M., 1843, *Danmarks Folkesagn* I, København, s. 104f.; Tang Kristensen, E., 1896, *Danske Sagn* IV, Aarhus, s. 73, 76; Feilberg [note 39] II, 1894-1904, s. 748; Kamp, J., 1943, *Dansk Folketro*, København, s. 40 (fejlagtigt om brandbæger, Senecio).
- 43 "Georgicus", 1759, i *Danmarks* [note 1], s. 365.
- 44 Medd. af Halfdan Lange 1950.
- 45 Hornemann, J. W., 1837, *Dansk Oeconomisk Plantelære* II, København, s. 252. - Ramsløget i Riis skov ved Aarhus siges at være ført dertil af spanierne 1808 eller af tyskerne 1848-50; imidlertid nævnes planten der allerede 1768: *Danske Folkemaal*, 1929, s. 128, *Flora og Fauna* 66, 1960, s. 9-12.
- 46 Hornemann, J. W., 1796, *Forsøg til en dansk oeconom. Plantelære*, København, s. 768; *Flora og Fauna*, 1893-94, s. 125 (Horns h.).
- 47 Hornemann, J. W., 1840-41, i *Naturhist. Tidskr.*, s. 182.
- 48 *Østsjællands Folkeblad*, 1/9 1933.
- 49 E. Rostrup's noter ca. 1870; *Andelsbladet*, 1928, s. 1119, "Den slemme Urt fra Tirstrup", jnf. Begtrup [note 17] VI, 1810, s. 104: *Morgenfruer udbrede sig slemt langs med Callø Vig*; Jessen & Lind [note 5], s. 248 har *Tistrupurt*.
- 50 Jnf. Tang Kristensen, E., 1900, *Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv* tlb. I, Aarhus, s. 26.
- 51 Jenssen-Tusch [note 33], s. 59, 293.
- 52 Lange [note 40], s. 87f. (not. 1928); meddelt til Udvalg for Folkemaal 1943. Vestfyn er en af de egne, hvor gul okseøje endnu sine steder er et ondartet ukrudt.
- 53 Linné [note 27]; Retzius [note 29], 166; Lyttkens [note 32] I, 1904-06, 5; Vide, Sten-Bertil, 1956, i *Skånes hembygd Förbunds årsbok*, s. 89f.: Denne indvandringstradition lever endnu i Skaane; det samme gælder *hålabäcka* > *gula-bäcka* og *skummeslöfsört*, mens de to sidstnævnte navne synes helt forsvundet.
- 54 Marzell, Heinrich, 1943, *Wörterbuch des deutschen Pflanzennamen* I, Leipzig, s. 979 (*Franzosenkraut* ogsaa om andre ukrudtsplanter, se reg.); *Irmischia*, 1881, s. 26; Niessen, J., 1936, *Rheinische Volksbotanik* I, Berlin, s. 268f.; *Hessische Blätter für Volkskunde* 49-50, 1958, s. 115.
- 55 Rolland, Eug., 1908, *Flore populaire* VII, Paris, s. 56; Bastin, J., 1939, *Les plantes dans le parler, l'histoire et les usages de Wallonie malmédienne*, Liège, s. 188.
- 56 Penzig, O., 1924, *Flora popolare italiana* I, Genova, s. 117.
- 57 Cameron, John, 1883, *Gaelic Names of Plants*, Edinburgh & London, s. 42.
- 58 *Journal of American Folklore* VII, 1894, s. 91.
- 59 Jenssen-Tusch [note 51], s. 59, 292; Lange [note 2], s. 347-49 (ogsaa om andet ukrudt, se reg.).

- 60 Udvalg f. Folkemaal top. saml. 3272: Handved s., indgaaet 1936–37; *Die Heimat* XVII, 1907, s. 176.
- 61 Lange [note 2], ved Aalborg og paa Fyn not. 1943.
- 62 Ekkard, Fr., 1795, *Haandbog over almeennyttig Naturkundskab*, København, s. 233.
- 63 Ogsaa om flyvehavre (*Avena fatua*).
- 64 Navnet kendes ogsaa senere fra Bornh.: Jensen-Tusch [note 51], s. 59; Espersen, J. C. S., 1908, *Bornholmsk Ordbog*, København, s. 202.
- 65 Olavius [note 41].
- 66 Viborg, E., 1793, *Forsøg til systematiske danske Navne af indenlandske Planter*, København, s. 169: *gaalurt*.
- 67 E. Rostrup's noter ca. 1870.
- 68 Lyttkens [note 53].
- 69 Fries, Elias, "etymologiserer" suffixet: bemærkelsesværdigt ved sin afledning af isl. *tros*, *trys* 'unyttigt affald, skidt': *Kritisk ordbok öfver svenska växtnamnen*, 1880, Stockholm, s. 25.
- 70 Marzell [note 54], s. 977, og sm. Forf., 1925, *Die Pflanzen im deutschen Volksleben*, Jena, s. 75; Niessen [note 54], s. 269; *Hessische* [note 54], s. 116.
- 71 Paque, E., 1896, *De vlaamsche volksnamen der planten*, Namen, s. 21.
- 72 *Ibid.*, s. 275.
- 73 *Journ. of American Folklore* XV, 1902, s. 96 (Onondaga).
- 74 Feilberg [note 39] II, 1894–1904, s. 581; Jenssen-Tusch [note 51], s. 360; Lange [note 2], s. 347ff.
- 75 Beck, Kristen, 1936, *Muld*, Odense, s. 41f., vistnok eneste nævn i dansk poesi.
- 76 Lyttkens [note 53].
- 77 Niessen [note 54], s. 269.
- 78 Grigson, Geoffrey, 1955, *The Englishman's Flora*, London, s. 379.
- 79 Paulli, Joh., 1761, *Dansk oconom. Urte-Bog*, København, s. 143.
- 80 Ifg. *Decheniana Bonn* 94, 1937, s. 178, 193.
- 81 *Hessische* [note 54], s. 114.
- 82 Hegi, Gust., 1929, *Illustr. Flora von Mittel-Europa* VI, München, 2, s. 603.
- 83 Laban, F. C., 1866, *Flora des Herzogthums Holstein*, Hamburg, s. 135.
- 84 Klein, L., 1913, *Unsere Unkräuter*, Heidelberg, s. 14.
- 85 *Die Heimat* XVII, 1907, s. 175f.
- 86 Nerong, O. C., 1900, *Willkürsbriefe ... aus dem Kreise Flensburg*, Dollerup, s. 142.
- 87 *Danmarks* [note 1], s. 165f.
- 88 Bjerger, Poul & Søegaard, Thyge J., 1908–10, *Danske Vider og Vedtægter* II, København, s. 423.
- 89 *Danmarks* [note 1], s. 166, jnf. s. 268 (Als), 269 (Fyn), 365, 369.
- 90 Feilberg [note 39] tlb. XXXIII, 1910–14.
- 91 Dalgas, D., 1837, *Svendborg Amt*, København, s. 209.
- 92 Begtrup [note 17], s. 453f., VI, 1810, s. 466.
- 93 Dansk Folkemindesamling 1906/23: 287: Solbjergs., Holbæk amt, indsendt 1935.
- 94 Schmidt, Aug. F., 1940, *Landsbygilder*, København, s. 14–16; Gejlager, A. J., 1946, *Nord for Horsens Fjord*, (Danmarks Folkeminder, nr. 55), København, s. 114, jnf. Feilberg [note 39], s. 375f., II, 1894–1904, s. 610.
- 95 *Niedersachsen* 15, 1909–10, s. 316.
- 96 *Weisthum der Gesetze, Ordnungen und Vorschriften* III, 1803, s. 229.
- 97 *Niedersachsen* 15, 1909–10, s. 353.
- 98 Nerong [note 86], s. 11.
- 99 *Niedersachsen* 21, 1916, s. 382.
- 100 En dr. Frobenius prøvede at løse problemet paa den maade, at han anstillede forsøg med udvinding af potaske af gul okseøje, saaledes at ukrudtet fik en vis salgsværdi. Det førte dog ikke til noget (*Jahrb. d. Nassauischen Verein f. Naturkunde* XI, 1873, s. 211).
- 101 Begtrup [note 17], s. 453f.; *Landmands-Blade*, 1873, s. 447f.
- 102 *Jahrbücher für die Landeskunde d. Herzogthümer Schleswig-Holstein und Lauenburg* 4, 1861, s. 185; *Niedersachsen* 15, 1909–10, s. 210.

- 103 Pieper, Rich., 1897, *Volksbotanik*, Gumbinnen, s. 356f.
- 104 Becker, D., 1841, *Landwirtsch. Beschreibung d. Amtes Dillenburg*, ORT, s. 242f.
- 105 Forordning af 18/5 1943; Christiansen, Willi, 1953, *Neue kritische Flora v. Schleswig-Holstein*, Rendsburg, s. 454. Om tilsv. forordn. til udryddelse af *kosaksennep* (agerkaal) i det vestlige Slesvig; *Niedersachsen* 15, 1909–10, s. 316.
- 106 Niessen [note 54]; Marzell [note 54], s. 978.
- 107 Heukels, H., 1907, *Woordenboek der Nederlandse Volksnamen van Planten*, Amsterdam, s. 65.
- 108 Savage, F. G., 1923, *The Flora and Folk Lore of Shakespeare*, London, s. 105.
- 109 *Kiøbenhavnse nye Tidender om lærde og curieuse Sager*, 1758, nr. XXV, dat. 22/6. Prisen kom til udbetaling paa kongens fødselsdag 31/3 1759.
- 110 *Undersøgelser angaaende Statens almindelige Oeconomie ...* 2, 1762, s. 270–86.
- 111 Trykt i *Tidsskr. f. Landøkonomi* IV, 14, 1880, s. 603–41.
- 112 *Tidsskr. for Landbrugets Planteavl* 2, 1896, s. 106.
- 113 *Botanisk Tidsskr.* 57, 1961, s. 120, m. kort over udbredelsen i Danmark s. 274.
- 114 *Tolvmandsbladet* 33, 1961, s. 388f.

PORNOGRAFISKE PLANTENAVNE

Botanikens ”latinske” navne indgår i et fikseret system og har international gyldighed, mens planternes regionale folkelige benævnelser er produkter og bestanddele af noget i sig selv levende: sproget. De blev ”opfundet” af hyrder, bønder, gartnere, legende børn o.s.v. og retter sig ikke efter, ja går gerne på tværs af den botaniske nomenklatur, er hver *et stykke natur set gennem et primitivt temperament* (Rolf Nordhagen).¹

Vi kender ikke nogle af de ældste plantens oprindelige betydning, men tør gå ud fra de ikke var abstrakte; de havde et konkret og dengang selvfølgelig indhold – gav en kort og træffende diagnose. Den tværvidenskabelige disciplin etnobotanik forsøger at samle og tolke disse små stumper sprog- og kulturhistorie, som giver mange værdifulde oplysninger, der måske ikke kan indhentes ad anden vej.

Der blev siden midten af forrige århundrede indsamlet hundredtusinder plantens navne. Men ingen plantensnavneordbog kan blive komplet. Dels opstår hele tiden nye navne, og dels er adskillige gået tabt fordi man vægrede sig ved at optegne eller på tryk viderebringe de ”utugtige” synonymymer, som var *upassende at fremføre til læsning for enhver stand og alder* (1838).² J. Britten og Rob. Holland skrev i forordet til deres ordbog over Englands plantensnavne (1886): *We have ... purposely excluded a few names which, though*

graphic in their construction and meaning, interesting from their antiquity, and even yet in use in certain counties, are scarcely suited for publication in a work intended for general readers. Det gjaldt også anden folklore: *En hel del af folketroen egner sig ikke til offentliggørelse, og meget er her af den grund udeladt* (Jens Kamp 1877).³

Det var en stor og uoprettelig fejl, idet ikke mindst de gamle ”pornografiske” plantensnavne i dag ville have været af både filologisk, kulturhistorisk og folkepsykologisk interesse. Kompilatorerne så dog heldigvis forskelligt på sagen. Således anfører Simon Paulli i sin *Flora danica* 1648 en række obkskone plantensnavne, hvorimod der blandt Christiern Pedersens talrige danske plantensnavne skrevet som randnoter i et eksemplar af *Hortus sanitatis* (1517) kun findes ét (stathart til *Orchis*),⁴ og ingen andre i lægebogen 1533. Sammenlignet med det fyldige danske pornografiske navnestof til *Orchis* og *Typha* er publiceret meget få herhen hørende seksualnavne i Sverige og Norge⁵ uagtet mindst lige så mange må have været kendt og brugt også dér.

Fantasiens har altid i særlig grad beskæftiget sig med kønsorganerne og fandt verden over ligheder mellem dem og planternes organer. *Convolvulus argenteus* blev i Indien kaldt *chagāndi* ’bukketestikler’ efter frugternes form, af samme grund hedder et træ hos

Togo-negrene ”testis under vædder” og en urt med tyk rod ”krum penis”.⁶

En skildring som den efterfølgende fra omkring sidste århundredskifte giver os en forestilling om, hvor sprogligt opfindsom den jævne danske befolkning har været i så henseende:⁷

Min faster og farbroder på en afsides hede-gård havde taget et fattigt barn i pleje. Hun var nu blevet 18 år, og jeg var 8 år. Nu havde plejedatteren så fået en lille dreng med en tjenestekarl på gården (han blev jaget væk). På en nabogård var der voksne døtre, de syntes jo det var grueligt som plejedatteren var kommet afsted ... de grinte og kom med de grimme hentydninger til denne pige, ja de blev så frække, at de ikke skammede sig ved at sige til sådant et barn som mig, om jeg ikke havde set noget til, hvorledes det var gået for sig. Kort sagt, de gejlede sig selv voldsomt op alene ved tanken om pigen og karlen, idet de forestillede sig hver nuance i samleget – hvordan karlen havde sat træskoene neden for alkovesengen og var kravlet op til pigen, o.s.v. Tjenestekarle og piger gejlede sig voldsomt op med deres sexualsnak, med frække hentydninger og et ordforråd så utroligt, og det over alt i mark og hjemme. Når f.eks. pigen skulle kalde karlene ind til middag, rabte hun: I ska ind å ha nøj mel a bien! Hvad karlenes svar var skal ikke fortælles men kan tænkes. Det vil forstås, at pigerne var ude af sig selv af skræk for at stå i forhold til eller give sig i lag med en karl, de blev ved med at skjule deres yndigheder, deres fristende kurver i tykke vadmelklæder, så karlene blev kun fristet af ordforrådet. Omkring på min farbroders gårdporte og lugelemme skrev tjenestekarle og tjenestedrenge med en tollekniv de frækkede og mest uhumske ord, og de ord fik lov til at forblive; husbond tog ingen notits deraf. – [Karlene drev ofte sodomi.] Da kvindfolkene ikke kunne få naturlig tilfredsstillelse hos karlene, søgte de udløsning gennem et liderligt ordforråd dage og aftener igennem.

I folkfantasin har många blomdetaljer liknats vid människors eller djurs könsdelar. Här en Phalaenopsis med fantasieggande former. Foto: Håkan Tunón.

Det foreliggende danske navnestof med homologe skandinaviske (og enkelte andre) synonymer anføres her grupperet efter kroppsdele og -funktioner; årstallene gælder de litterære belæg.⁸

PENIS

Acorus calamus (kalmus): *drengepik* Himmerland, omtydning af pæk 1808ff., Sønderjylland, mht. pæk = lanse (bladformen), på grund af blomsterkolbens form og skrå (erigerede) placering, jf. ty. *nunneficker*.

Ajuga reptans (læbeløs): *præstepintel* Sønderj., mht. pint = penis, lånt fra *Orchis* (s.d.) med lignende blomsterstand.

Artemisia abrotanum (ambra): *statart* < ty. standhart 'membrum virile' Bornholm o. 1870, Roskildeegnen o. 1910, anvendt som afrodisiakum, sml. *Orchis* og *Eryngium*.

Arum maculatum (dansk ingefær): *præstekok* 1768 (kok = penis), *præstepit* o. 1700, *-pintel* Sønderj., *munkesvans* 1648–1900, suffiks vel her penis jf. sv. *munksvans* 1638–84, *-tygh* 1683–1880, *-pes* 1659–1880, *munkekijl* 1648.

Borago officinalis (hjulkrone): *præstepik* o. 1700, måske overført fra *Echium* (s.d.) i samme botaniske familie med lang valseformet blomsterstand.

Digitalis purpurea (fingerbøl): *bullen munkepil* (= -penis) Midtjyll., vel fordi den rørformede blomst foroven er ligesom opsvulmet og indvendig har pletter, der kan ligne filpenser o.a. betændelse.

Equisetum (padderok): *præstepintel* Salling o. 1870, *-pil* Hjørringegnen, *-pik* Nord- og Midtsjælland, *hundepik* ved Roskilde, *røvepik* Århuseggen; efter sporehusets form øverst på en stiv stængel, jf. no. *finnkukk*, *-peis*, *revpeis*, sydsv. *tjurpitt*.

Eryngium maritimum (mandstro): *standhart* 1648–1774, *stendel* 1648–o. 1700, fra tysk til *Orchis*, der også blev anvendt som afrodisiakum, jf. *mandstro* 1596ff., *mandshjælp* 1619–1821.

Geranium (storkenæb): *præstepintel* Sønderj., sigtende til den lange tilspidsede frugt.

Gladiolus communis: *præstepik* 1829, efter blomsterstanden.

Lathraea squamaria (skælrod): *præstepik* Sydsjælland o. 1890; planten har en tyk underjordisk stængel.

Linaria vulgaris (torskemund): *hundepes* Jylland o. 1890; blomstens spidse nektarspore.

Mentha aquatica, *M. spicata* (mynte): *statåt* Bornholm o. 1870ff., vel af stathart etc. (se *Orchis*), blomsterstanden er spids og stiv.

Ononis (krageklo): *pik* Jylland 1821, 1829, Mols o. 1870 *pek*; *pigurt* 1764, 1810. Navnene skyldes de piggede (tornede) stængler, men der kan også foreligge en omtydning – no. har *hundekukk* 'hundepenis' sigtende til de bleg-røde blomsters krumme "køl".

Orchis (gøgeurt): *præstepik*, *-pintel*, *-pit-tel* Jylland o. 1870ff., eufemistisk *præstepyntel*, *-prik*, *-pige*, *-pinsler* o.a., *præstekok* Fyn; tilsvarende i andre europæiske sprog. *Stendel* 1561 fra tysk *ständel*, *stendelkrutt* (1485) ligesom *standhart* og *stathart* 'membrum virile'

Præstepintel, *hundepik*, *røvepik*, *finnkukk* eller *tjurpitt* är några namn för padderok eller åkerfräken (*Equisetum arvense*), ur *Archoug*, F. W. C., 1875: *Naturlära för elementärläroverken*. 2. Lära om växterna. Lund

1533–1715. Nogle arters testesdannede rodpar affødte allerede i Hellas navnet *orkis* 'testikel', over jorden står blomsterstanden som en konstant erigeret penis. En dreng blev på Ribeeegnen af faderen lokket til at tage en kurvfuld "præstepik" med til kirkens pinsudsmykning – netop den suspekte blomst degnen udtrykkeligt havde forbudt børnene at plukke.⁹

Petasites hybridus (tordenskræppe): *præstepik* Sjælland; må være fra *Orchis* med lignende blomsterstand.

Phallus impudicus (stinksvamp): *præstepik* N. Jylland, N. Sjælland, jf. tysk *pintchen* 1654, 1834, *stert-*, *rutenmorchel* 1760ff., *hundepitten*, eng. *devil's horn* (horn = membrum virile), ital. *fungo cazzilo* 'æselpenis', rum. *pula-calului* 'hestpenis'. Frugtlegemet har en meget iøjnefaldende lighed jf. slægtsnavnet *Phallus* 1564ff.

Raphanus sativus var. *acanthiformis* (kina-radise): *hestepik* V.Sjælland; indtil 12 m. tyk, pølserund, hvid rodfrugt.

Scilla italica (hyacint): *præstepik*, *-kok(ker)* Fyn, euf. *præstebukser*, *-munke* smst. Blomsterstandens form.

Tropaeolum majus (tallerkensmækker, blomsterkarse): *kropik* Jylland o. 1925, euf. *kromand* (-mænd) Ø.Jylland 1912–43; hentyder til den lange lidt krumme nektarspore.

Typha (dunhammer): *præstepit*, *-pik* 1829ff., *-pintel* N.Jylland o. 1870, *-kok* øer i Smålandshavet (brugt af kvinder i stedet for præstepik), euf. *præstekæp* og *præst* Sønderj., Slesvig; *fløjspik* o. 1870 Jylland, Sjæll., Bornholm, *-kok* Himmerland o. 1870 jf. no. *fløyelskukk*; *honingpik* Syd- og Sønderj., *nonnepik* Ø.Sjælland jf. *jomfrutrøst* Kbh. og *selvfornøjer* Midtsjælland; *kong nosseløs* og *Kristian koldpik* M.Sjæll. 1950;¹⁰ *rævepit* Thy o. 1870. Den store valseformede brune blomsterkolbe sidder på en tyk opret stængel; nonner o.a. ugifte kvinder siges at have benyttet den til onani. Min far (f. 1883) fortalte, at han sammen med andre drenge morede sig med at plukke dunhammer og spørge bedstefaderen, hvad den hed – han svarede hver gang uanfægtet: den dér hedder præstepik. – En malermester dekorerede dørene i en præstegård med bl.a. 3 dunhammer; det gav anledning til latter i sognet, og da pastoren var blevet gjort opmærksom på det lod han dørene male om.¹¹

Verbascum (kongelys): *præste-*, *provstepik* N.Sjælland; efter blomsterstanden.

TESTES, SCROTUM

Convolvulus arvensis (snerle): *kodde* 'scrotum' ved Løgstør o. 1870 ('kojer'); frugtens form.

Erica tetralix (klokkelyng): *katterædder* ('katrejer') Thy, Mors, Salling o. 1900. Blomstens form.

Dunhammer eller kaveldun (*Typha latifolia*), ur C.A.M. Lindmans *Nordens flora*, 1917.

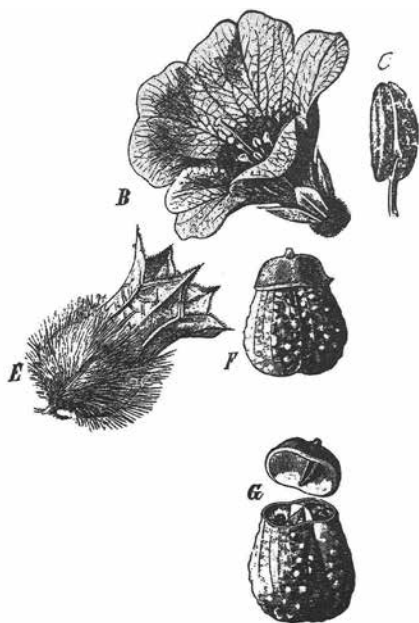
Euphorbia (vortemælk): *katterædder* 1820ff., Jylland den scrotumlignende frugt indeholder to–tre ret store frø.

Hyoscyamus niger (bulmeurt): *fandens nosser*, *-pung* 1648–1802; frugtens form.

Melandrium rubrum (dag-pragtstjerne): *fandens koddersten* Samsø jf. Sydsv. *smällkodd*; sigter til den store ovale frugtknude eller blomsterbægerets form, sml. *Silene*.

Mespilus germanica (mispel): *blommenosse(r)* Ærø; den runde frugt indeholder store sten; se *Anus*.

Orchis (gøgeurt) og *Platanthera* (gøgelilje): *hundenosse(r)* 1688ff., *revenosse(r)* 1688ff.; V.Jylland, begge i andre europæiske sprog; *bukkenosse(r)*,¹² *hestekodde* Samsø o. 188? *nosseurt* 1787, N.Jylland o. 1870, M.Sjælland,

Bulmeurt eller bolmört (*Hyoscyamus niger*),
ur Henrik Viktor Rosendahl, *Lärobok i farma-*
kognosi, 1897.

fandens sten o. 1870, – *nosse(r)* Samsø o. 1870,
– *røddersten* Rønæs jf. sv. *nosserot* 1806ff., fi.
mulkkujuuri 'testikelurt'. Nogle arter har par-
vise runde rodknolde, sml. Penis.

Raphanus raphanistrum (kiddike): *kodde(r)*
Thy, Mors 1802ff. om to sammenhængende led
af skulpen; også navn til lille ærtebælg (Jyll.);
frugtæggen slutter stramt om frøene.

Rosa (rose): *koddeber* Jylland til hyben, der
er ovale og indeholder stenfrugter; o. 1900
"hivkår".

Silene, oftest *S. cucubalus* (blæresmælde):
smaldekotte Bornholm o. 1870ff., *fandens pung*
o. 1870 jf. sv. *smällkodd*, *har-*, *gumse-*, *bag-*
pung (to sidste 'vædderscrotum' sammenlign-
ning med blomstens oppustede bæger.

Thymus serpyllum (timian): *lammekodde* o.
1530; det lyserøde efterhånden brunlige bloms-
terhoved i enden af grenen.

Sv. har til *Rubus saxatilis* (fruebær) *kodden*
1745ff., *koddon* 1880'erne, *koddeber*, stenfrug-
terne sidder ofte parvis *Iris germanica*: *hæstkodd*
efter frugtens form; *Filipendula hexapetala*
(mjøddurt): *galtkoddar* – de ægformede rod-
knolde, der desuden oprodes og ædes af svin;
Geum rivale (engnellikerod): *kalv-*, *kattkodd*,
-ballar (1745ff.), *får-* og *gumsepungar* 1638ff.,
baggpunga 1745ff., skyldes de runde hængende
blomster; *Sedum* (stenurt): *katt-*, *harkodd*,
gubb- og *kalekodd* 'gammelmands scrotum',
koddkål – sigter til de opsvulmede birødder og/
eller korte tykke blade jf. fr. *teste de souris* 'muse-
testikel', allerede 1548 omtydet til *tette de sou-*
ris 'musepatte'; *Polygonatum odoratum* (kantet
konval): *bocka-*, *bagga-*, *vårapungar* Småland
1780, efter de hængende blomster; *Ajuga pyra-*
midalis (læbeløs): *oxmurre* 'tyretestikel', bloms-
terakset er firkantet og tæt behåret.

VULVA, PUBES

Chenopodium vulvaria (stinkende gåsefod):
kusseurt 1697–o. 1870 jf. tysk *stinkende hure*
1667–1776, *fozzenkraut* 1769ff., holl. *kutten-*
kruid, fr. dial. *herbe du conô* 'cunnusurt'.

Cirsium palustre (kærtidsel): *klog kudder*
Himmerland o. 1870 må være det omdannede
klåkutte, se *Dipsacus*; planten er tætornet – jf.
sydsv. *pockers rårhår* 'den ondes penishår' til
C. vulgare.

Crocus blev gennem plur. *krokusser* til *kro-*
koner og *hotelpiger*.

Dipsacus silvestris (kartebolle): *klåkusse*
1648, 1769, klå = kradse, klø; navnet sigter
enten til plantens (svage) ildelugt eller pubes:
den tætstillede, stikkende blomsterstand – jf.
ty. (Westfalen) *kuttenkrätzer*.

Echium vulgare (slangehoved): *klåkunta*
Bornholm, af skånsk *klåkunta* 1751ff., i sv. også
blåkunta 1792ff., suffiks = cunnus; den tragt-
formede blå blomst på en stivhåret plante, jf.

ty. *quäckerkutt*, *weiberfrusch* 'kvindeletfærdighed' og *pferdefitz* (dial. *pfafitz*) 'hoppevulva', sml. *Galeopsis*.

Equisetum (padderok): *kuttegræs* Sønderj. ("kotgræs"), de sterile skud er *stive som kothår*.

Galeopsis speciosa (hampagtig hanekro): *kläkotta* Bornholm o. 1870ff.; frugtstanden har stive og kradsende bægerflige, jf. sydsv. *kläkunta*, sml. *Echium*.

Linaria vulgaris (alm. torskemund): *hundefitte*, *-kutte* V. Jylland o. 1900 ("hunkoter"); nektarsporen er tragtformet og spids, jf. sv. *kossegräs* 1638ff.

Lonicera periclymenum (gedeblad): *kløkusse* Horns h., suffiks måske efter inderbarkens ramme lugt; klø af klyve = klatre?

Mespilus germanica (mispel): *fissepære* Fredensborg, jf. mlat. *vaginella*;¹³ præfiks = vulva: frugten har foroven en nedsænket rund skive omgivet af de blivende bægerblade. Fis = i det østlige Danmark de indtørrede blomster over lille grube øverst på æble og pære, her vel også en sammenligning med *cunnius*; *frugten ... hafuer en vijd og bred Fijs eller Reff* [røv], som den paa Danske gemeenligen kaldis: Simon Paulli 1648, s. 294, jf. o. 1700ff. *kragefis*, *-ars*, *-røv*. Det sidste neg blev i det nordøstlige Sønderjylland kaldt *fisseneget* (med tidsler i toppen, *fissemand*), euf. *pigeneget*, svarende til *hvedefitte* Næstvedegnen, måske fordi det engang blev forsynet med en vulva-atrap.

Prunus padus (hæg): *kællingekussetræ* Sjælland, over kus-, kostræ omdannet til *kællingekost* Sydsjælland; inderbarken har en ram lugt, det samme gælder

Rhamnus frangula (tørst): *gammelkællingekussetræ* Sjælland. Loll.

Salvia sclarea: *grækusse* 1648–1772; efter den ildelugtende, gråligt behårede plante.

Sedum acre (bidende stenurt): *pillefrue* Vendsyssel o. 1900, måske af *pikfrue* < *frue*-, *kvindepik* = *clitoris* og da fordi bladene er korte og tykke; Simon Paulli 1648, 258: *foruden*

disse ... Danske Nafne, som denne Vrt hafuer, blifuer den ocsaa med it Ofvermaade w-tuctigt Nafn næfnet, med huileket den ikke burde at næfnis" – jf. *herba amoris* 1583 (til *S. maximum*) og *tripmadam* 1817ff., Als o. 1870 fra fr. *trique* -> *tripemadame* 1546ff., eng. *prick-madam* (*prick* = *penis*, 1688 *prick-my-dame*) af uvis oprindelse, tydet som 'fruepenis'.¹⁴

Stachys palustris (kærgaltetand): *kløkusse* Loll.-Falster; som andre læbeblomster med stive bægerblade og stram lugt.

Sydsv. har *fårfitta* til *Saxifraga granulata* (kornet stenbræk) og *Viola palustris* (engviol): blomsten blev sammenlignet med dyrets ydre kønsdele.

COITUS, HYMEN

Arum maculatum (dansk ingefær): *munkefans* 1577–1841 jf. førlinnéisk *Genitale monachorum*; suffiks til *fanse* = berøre (kvinde) på utugtig måde.

Equisetum (padderok): *kneppegræs* 1820, *-strå* S. Slesvig, Jylland o. 1870ff.; relationen til *coitus* usikker: *kneppe* = give en knækkende lyd (som når man trykker på eller river den leddelte stængel over), men også have samleje (vulg. *knalde*), her måske beslægtet med *knipse*, let slag, i videre betydning behandle hårdt, oldn. *kneppa* = trykke, klemme; no. har *kneppegræs* og *kvellkneppe* til *Oxalis acetosella* (skovsyre), hvis blade "knepper sig i hop" om aftenen; jf. ovenfor *kuttegræs* og under *Stellaria*.

Hesperis matronalis (aftenstjerne): *pigernes mødom* (plante med hvide blomster) og *karlenes mødom* (røde blomster) Østmøn, *pigernes fornøjelse* Sjælland; vel oprindelig til *Cardamine pratensis* (engkarse): ved fuldmodningen springer frugtens to klapper pludselig op, og frøene slynges bort.

Impatiens noli-tangere (springbalsamin): *mødomsurt* 1648–1826, også i sv.; sigter til

den urørlige (eller uberørte) ”eksploderende” kapselfrugt.

Nicotiana rustica (tobak): *bondepul* Falster o. 1870 om tarvelig tobak, suffiks af uvis oprindelse (vulg. for samleje).

Orchis (gøgeurt) og *Platanthera* (gøgelilje): *giljeurt* 1594ff., Jylland og Fyn 1800 (”gilleurt”), til gilje = forføre, bejle jf. færø, *nålgagras* (orkideen *Hammarbya paludosa*, hjertelæbe), nålg = stærk lyst til samleje.¹⁵

Stellaria holostea (fladstjerne): *knepperose* S.Fyn o. 1870 (”knæprose”); blomstens oppustede bæger knepper (knalder) når det slås itu; sml. *Equisetum* og

Thalictrum flavum (frøstjerne): *knep-i-panden* 1648–1820 (”kneb i pande”); Simon Paulli 1648, s. 365: *nogen aff den gemeene Mand ... skiemte med den* – man har måske slået hinande i panden med den bløde blomsterstand.

Tropaeolum majus (tallerkensmækker): *pigernes mødom* N.Fyn o. 1920–30, jf. tysk *kuttenblume*; planten har skøre stængler, i den store røde tragtformede blomst er adgangen ligesom blokeret af frynser og støvbærere.

ANUS

Mespilus germanica (mispel): *åbenars* 1692ff., Syd- og Sønderjylland, S.Slesvig, *åbenrøv* 1694ff., Als o. 1870 (”åbenrev, -ast”), S.Fyn, NV.Sjælland, Falster (”ovvenrøvver”), *åbenrøvtræ* Langeland 1886; præfiks omtydet til *aberøv* 1648–1715, *-ars* o. 1700, kan også sigte til nogle abers nøgne bagdel (*aberøv* er slang for misdannet tomat); *præsterøv* Fyn (Holmstrup), *røvpisser* Langeland 1925 og o. 1940; i Angel og Sønderj. over dial. *åf(f)enås*, *åfenøs* udviklet til *åf*, *of*, *offenosses* (Ærø) sml. *blommenosse(r)*. Den gråbrune, fladt pæreformede og dunhårede frugt indeholder ret store sten og har øverst en rund indsænkning omgivet og delvis dækket af de lange smalle bægerflige.

Springbalsamin eller *springkorn* (*Impatiens noli-tangere*), ur *Otto Thomé, Flora von Deutschland, Österreich und der Schweiz, 1885.*

”Åbenrøv” hører til de ældste kendte vestgermanske (angelsaksiske) plantenavne – første belæg som *openers* i et engelsk glossarium fra 900-tallet;¹⁶ Chaucer (1340–1400) bruger formen *openers*, siden stavet *openarse*, *openass*, eufemistisk *open-tai*; i Skotland *how-doup* ’hul podex’ og *hose-doup*.¹⁷ Navnet genfindes (tildels forvansket) i Nordtyskland (Oldenburg-Mecklenburg): *åpenårseken* (1667ff.), *-eers*, *-ersken*, *-ihrssen* etc.¹⁸ og *apendors* (nt. apen ’åben’ henført til ap ’åbe’), *openars* etc., i Rhinl., Pfalz og Luxemburg *hundsarsch*, *-fotze* ’vulva canina’ – jf. fr. *cul d’singe* ’åberøv’ (Cote d’Or), *cul d’ané* ’æselrøv’.

Orchis (gøgeurt): *fruens hånd* og *fandens røv* Mors 1925, hentyder til den lyse og mørke rod-knold, jf. fi. *perseheinä* ’røvuurt’.

FÆKALIER

Achillea millefolium (røllike): *røvsnerpe* Bornholm, anvendt mod diarré, sml. *Rumex*.

Actaea spicata (druemunke): *fårelort* 1648–1802, efter de sorte bærs lighed.

Empetrum nigrum (revling): *rævelort(e)* Vendsyssel, ”bærrene” ædes af ræve og de runde stenfrugter findes i dens ekskrementer.

Galium verum (gul snerre): *børnelort(e)* N.Sjælland, *barneskidt* Sjælland o. 1870, Nord- og Østjylland, N.Sjælland; den tætte gule blomsterstand, jf. sydsv. *barnlorter*, *-skit(a)*, *-fes*, *brudgummefes* som modsætning til *bondfes* til *G. boreale* med hvide blomster.

Hioscyamus niger (bulmeurt): *bullenlort* Midtsjæll. 1919, fordrejet og omtydet af bulmeurt, også *pigelort* Sjæll.

Rumex (skræppe): *tæprawa* ’lukke + røv’ Bornholm, frøene anvendt mod diarré jf. *røv-skræppe* NV.Sjælland og sydsv. *tåppeskita*.

Silene cucubalus (blæresmælde): *pisseblomst* Sjælland o. 1870, vel efter tilskrevet urindrivende egenskaber.

Sv. har *fårlort* til *Polygala vulgaris* (mælkeurt) efter de mørke blomsters form; *Ononis hircina* (krageklo): *märrpiss* ’hoppepis’ og *skams fes* ’fandens fis’ på grund af ildelugten – i no. *lensmannlort* til *Pedicularis palustris* (engtroldurt) efter blomsterfarven; *Chenopodium album* (gåsefod): *lortstokk*, *-stamp* (lort er fællesnavn til ukrudt); *Potentilla barnskitblomst* (de gule blomster) og *skitlugtgras* til den stinkende *Stachys silvatica* (skov-galtetand).

SKJULTE SEXUALNAVNE

Tusindfryd til kurvblomsten *Bellis perennis* kendes litterært fra 1622, ”forbedret” 1688ff. til *tusinddyd(er)*. Plural-navnet *tusindpitter* 1648ff. blev optegnet på Samsø som *tusindbetter* endnu o. 1860; omtydning i jysk til *tusindpig(ge)* > *tusindpiger* 1774ff. brugt især i det sydlige Danmark. Sidste led i *tusindpitter* er beslægtet med æda. pint, pintel penis, det oprindelige navn var formentlig

tusindpik(ker) med relation til de talrige randkroners form, mens *tusindfytte* Midtsjælland 1943 gælder de rørformede kroner. Kurvplanten *Achillea millefolium* (røllike) med lignende blomster kaldes *tusindpitterurt*. I *nøgne piger* til *Equisetum* (padderok) fra Sundeved o. 1870 foreligger måske også den dial. pluralform pikker, jf. isl. *goibeytill* (suffiks = penis) og andre nordiske navne.

Bingelurt (*Mercurialis*) 1648ff. blev indlånt fra tysk *bingelkraut* (1485ff.). Betydningen er omstridt, præfiks er blevet henført til bingeln, binkeln ’urinere’ (anvendt som diuretikum) og mht. büngel, oht. bungil ’knold’, men sigter snarere til den todelte behårede spaltefrugts lighed med scrotum (hvorfor hunplanten tidligere blev betragtet som hannen, man skel-nede förlinnéisk mellem *Mercurialis testiculata* og *M. foemina*).

(Mose-)bølle (*Vaccinium uliginosum*) 1688ff. (i stednavne 1610ff.) er beslægtet med nt. navne, der har bulle ’tyr’ som forled, jf. *muni-beeren* (Schweiz, muni = avlstyr) og sv. *hund-bollar*, *-kodde*, no. *bikkjekodder* ’hundetestes’, idet de ofte parvise frugter blev sammenlignet med dyrets testikler og efter signaturlæren anvendt som veterinært afrodisiakum.¹⁹

Korbær (*Rubus caesius*) 1662ff. (ældste belæg til *R. saxatilis*, fruebær). De som regel få (2–4) små frugter, som danner ”bærret”, indeholder hver en temmelig stor sten og blev i sv., tysk, fr. og ital. associeret med scrotum eller testikel. Navnet må være dannet af koddebær, som i jysk gælder rosenhyben, også kaldt *hivkår* ’hybenkodder’.²⁰

Bærnavnet ribs skal stamme fra arabisk ribås (en art rabarber) eller være beslægtet med tysk rebe = vinranke. Udtrykket ”et surt ribs” gælder oftest en kvinde, ”ribs, trilleribs” er slang for den unge kønne og charmerende – jf. en Blæksprutte-parodi 1928 på Ludvig Holsteins ”moderne” sagaoversættelse: Helga hed ribset, og det var en morderlig god pakke.²¹ Det nu næppe brugte rippe kan sammenstilles

med sv. dial. og færø. rippa = letfærdig kvinde; rippe har også på dansk nedsættende betydning: surmulende, tvær, rapmundet kvinde. I æda. var rippe at strejfe om eller (om dyr) at parre sig – heraf rippeged, -tæve o.a. dyrenavne til løsagtig kvinde; ripperi = utugt, rippesyge = løsagtighed, gejlhed etc. Det er påfaldende, at ordet næsten udelukkende bruges om kvinder og hundyr. Verbet ribbe og ribbe, subst. ribbe kunne sammenholdes med eng. reps (rips), holl. rips = stof med ophøjede striber (sml. maritimt revle), i eng. måske af a rib = en ribbe eller et ribbén jf. ty. rippe, gerippe og ribbe om tremme i gymnastikredskab. Fælles- og grundbetydningen var åbenbart noget smalt og langt; i de gamle benævnelser for kvinder og hundyr kunne rip således være penis.²²

Andre tilslørede seksualnavne til planter er *venushår* (bregnen *Adiantum capillus-veneris*), der som artsnavnet viser egentlig betegner gudindens pubes, og *vanille* < sp. vainilla 'bælgfrugt', dannet af dim. til vaina = skede (vagina) sigtende til kapselrugtens form.

MOTIVANALYSE

Det her fremlagte danske materiale omfatter i alt 74 navne (varianter og eufemismer ikke medtaget) fordelt på 60 botaniske slægter – i de seks motivgrupper således:

penis	22 slægter
vulva, pubes	17
testes, scrotum	14
coitus, hymen	9
fækalier	7
anus	2

De fem med flest pornografiske navne: *Orchis* + *Platanthera* 12, *Typha* 10, *Mespilus* 7, *Equisetum* 6 og *Arum* 4.

"Penis sacerdotis" er i Syd- og Sønderjylland det helt dominerende navn – til 13 af

Adiantum capillus-veneris, ur J. Sowerby's
English Botany, 1887 (1886).

gruppens 22 slægter, "Testes-Scrotum" mest udbredt i det øvrige Jylland og på øerne. Førstnævnte blev affødt af nysgerrigheden vedrørende gejstlighedens seksualvaner før reformationen, da den levede i cølibat og efter en almindelig opfattelse alligevel gjorde flittigt brug af kønsorganerne. Til spekulationerne bidrog siden den ofte store børneflokk i præstegårdene samt almuens drille- og skæmtelyst, der gjorde præsten (og degnen) til hovedpersoner i talrige erotiske fortællinger. Man bemærker, at præst og provst, men ikke degn, biskop og pave er repræsenteret i navnene – tysk har en lang række obscøne plantenaavne med *pfaffen* som præfiks. I Sverige blev optegnet særlig mange scrotum-, meget få penis- og ingen coitus-navne; omvendt fik *Geum rivale* og *Sedum* adskillige svenske seksualnavne, men ingen hos os. Det er endvidere bemærkelsesværdigt, at uagtet der bruges talrige slangudtryk for menses, sigter intet plantenaavn direkte hertil.

Bortset fra "åbenrøv" er anus-motivet meget svagt udviklet og synes at have sin nordgrænse i Danmark. Der foreligger således kun to danske 'røvlukke' (anvendt mod diarré), – *stopparsch*, *-loch* er i Tyskland knyttet til ikke færre end ca. 20 botaniske slægter.²³ Vi har ikke hæftet os ved den gule åkandes frugtform, som i tysk inspirerede til "gåserøv", polsk "hønsrøv"; det samme gælder vore havers almindelige *Colchicum* (tidløs), der fik meget udbredte tyske anus-navne (kapselrugtens "sømme" foroven sammenlignet med rima ani); sydfra indlånt kun *nøgen hore* 1648ff. afsvækket til *nøgen jomfru* 1772ff.

KILDER OG TILFØJELSER

- 1 *Bergens Museums Årbok*, 1945, Naturvid. række, nr. 10, s. 8.
- 2 Philipp, R., 1838, *Skaberens Verk*, ORT, s. 201.
- 3 Kamp, Jens, 1877, *Danske Folkeminder*, Odense; sml. hans forord til *Danske Folkegælder*, 1914, Vejle, s. 6f.
- 4 Tilander, Gunnar, 1934, *Danska växtnamn. Egenhändiga anteckningar av Christiern Pedersen*, København.
- 5 Således har hverken Jenssen-Tusch, Lyttkens eller Vide [se note 8] svenske og norske sexualnavne til *Typha*.
- 6 Gubernatis, A. de, 1878, *La mythologie des plantes* 1, Paris, s. 91; *Globus* 95, 1909, s. 282.
- 7 Meddelt 1960 af Kirstine Nielsen, Ejsing pr. Vinderup.
- 8 Størsteparten af navnestoffet er hentet fra: Jenssen-Tusch, H., 1867–71, *Nordiske Platenavne*, København; Lange, Johan, 1959–61, *Ordbog over Danmarks Platenavne* 1–3, København, og sm. Forf., 1966, *Primitive plantenavne*, København; Lyttkens, Aug., 1904–15, *Svenska växtnamn*, Stockholm; Vide, Sten-Bertil, 1966, *Sydsvenska växtnamn*, Lund; Høeg, Ove Arbo, 1974, *Planter og tradisjon*, Oslo; Suhonen, Pentti, 1936, *Suomalaiset kasvinnimet*, Helsingfors; Marzell, Heinr., 1943ff., *Wörterbuch d. deutschen Pflanzennamen* 1–4 + registerbd., Leipzig.
- 9 *Skattegraveren* 1, 1884, Kolding, s. 96; om gøgeurter som afrodisiaka: Brøndegaaard, V. J., 1956, i *Danske Studier*, s. 55–101 (også *Sudhoffs Archiv* 55, 1971, s. 22–57); svensk har til orkidéen *Platanthera standört* 1578ff., *-pers* 1638ff.
- 10 Bom, Kaj, 1950, *Mere om slang*, København, s. 59.
- 11 Meddelt botan. gartner Axel Lange o. 1940.
- 12 Falk, Hj. og Torp, Alf, 1903, *Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog* 1, Kristiania, s. 17.
- 13 *Codex monacenses germanicus* 729, iflg. Fischer, Herm., 1929, *Mittelalterliche Pflanzenkunde*, München, s. 275.
- 14 Littré, E., 1863–77, *Dictionnaire de la langue française*, Paris, iflg. Lange, *Ordbog* [note 8] 2, 1960, s. 571, 573.
- 15 Gram, Kai og Jessen, Knud, 1940, *Vilde Planter i Norden* 1, København, s. 276.
- 16 Earle, John, 1880, *English plant-names from the tenth to the fifteenth century*, Oxford, s. 18, jf. s. 53: *opynharstre* til *Sorbus domestica* (1400-t.).
- 17 *Wright's Dictionary of obsolete and provincial English*, 1869, iflg. Britten, J. & Holland, Rob., 1886, *A dictionary of English plant-names*, London, s. 360; Grigson, Geoffrey, 1955, *The Englishman's Flora*, London, s. 172.
- 18 Hoops, Johs., 1905, *Waldbäume und Kulturpflanzen im germanischen Altertum*, Strassburg, s. 577f.
- 19 Nordhagen, Rolf, 1945, *Studier over gamle plantenavn I. Motiver i nordiske navn på skinntryter og blåbær*, Bergen.
- 20 Jf. *Sprog og Kultur* 28, 1976, s. 66.
- 21 Bom, Kaj, 1948, *Slang*, København, s. 105f., og sm. Forf., 1950, *Mere om Slang*, København, s. 177.
- 22 *Spectator* 5, 1948, s. 16f.
- 23 Marzell [note 8], registerbd. s. 550, sml. s. 19: sammensætn. med *arsch*.

PRIMITIV LØBE

Til udfældning af mælkens ostestof anvendes som bekendt mælkesyre eller enzymet løbe: mælken koagulerer, (løber sammem), og ostestoffet skilles fra vallen.

Enzymet findes i visse pattedyrs mave, når de dier moderen. Det fremstilles nu især af slimhinden i spædekalves fjerde såkaldte løbemave. Løbe fra unge hjorte, lam, harer og svin omtales o. 50 e.Kr. af den romerske læge Scribonius Largus.¹ Fremskaffelsen skildres således i J. F. Bergsøe's *Huus- og Kunstbog* 1804:

Man vasker en kalvemave, samler de deri værende klumper af sammenløbet mælk, piller hårene fra og vasker det sammenløbne temmelig rent ud. Derpå bliver maven indsaltet, og man lader den ligge tre dage i salt. Herefter blandes fem–seks hårdkogte æg med de førnævnte mælkeklumper, det hele fyldes i den saltede mave, der skal hænge tre uger i røg og siden, som røget kød, i luft for ikke at komme til at stinke. Når man vil bruge løben, skæres et lille stykke af, man kommer det i en skefuld mælk og hælder denne i anden mælk, som man vil skille ad.

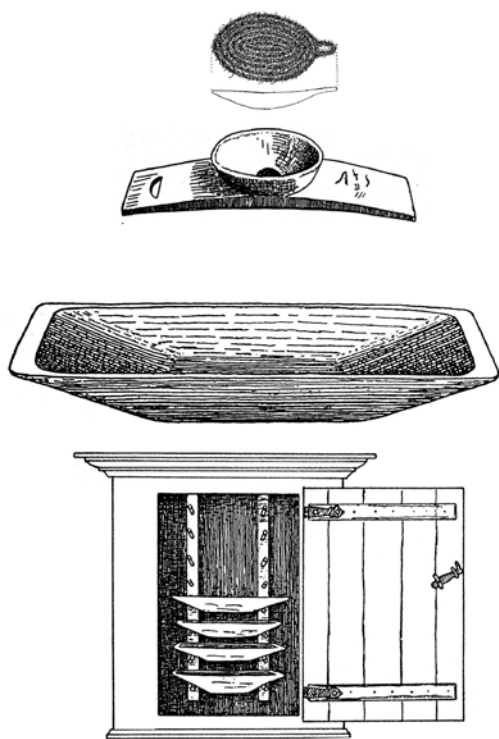
Tilsvarende virkning har andre æggehvide- nedbrydende enzymer som pepsin, trypsin og papain. Planterigetets løbefermenter fik ingen betydning som råstof for industrielt fremstillet osteløbe, men spillede til langt frem mod nutiden en rolle som primitiv ”løbe”. På en mejeriudstilling i Berlin 1879 var fremlagt tørrede

eksemplarer af følgende planter anvendt for at få mælk til at løbe sammen:²

- *Aspidosperma quebmocho-blanco*, frugtens mælkesaft (Argentina)
- *Carica papaya*, umodne frugters mælkesaft (også anvendt som kødmørner)
- *Cirsium arvense*, marktidse
- *Cynara cardunculus*, kurvblomsterne (Spanien, Italien)
- *Ficus carica*, figen (Sydeuropa siden oldtiden)
- *Oxalis acetosella*, skovsyre
- *Piper nigrum*, sort peber
- Egens galæbler
- *Rumex* sp., syre (Sverige, Finland).

Endvidere er som primitiv ”løbe” brugt navnlig tre andre vækster: *Gul Snerre* (*Galium verum*, sv. gulmåra), *Vibefedt* (*Pinguicula vulgaris*, sv. tatört) og *Soldug* (*Drosera*, sv. siles-hår). De to sidstnævnte omtales 1725ff. som benyttet i det nordlige Skandinavien (især Sverige og Finland) til fremstilling af et surmælksprodukt, der efter konsistensen fik navnene *tät-*, *lång-*, *seg-*, *tjockmjölk*, no. *tettemelk*, i øvrigt sv. *sätmjölk*, *skör* eller *skyr*.

Iflg. den norske bakteriolog Olsen-Sopp er *tette* sej, tyk, undertiden trådtrækkende, har syrligfrisk lugt og smag, men er ikke egentlig koaguleret.³ Den væsentlige forskel mellem

Siltapp, silträ, mjölktråg och mjölkstige, ur
Lars Levander, *Övre Dalarnes bondkultur
under 1800-talets förra hälft*. 3. *Hem och hem-
arbete* 1947::

selsyrt mælk og tåtmjålk består i, at den første er et naturprodukt og sidstnævnte en sødmælk, som podes; med for høj temperatur under tilvirkningen kan den forvandle sig til alm. selsyrt mælk, og slimdannelsen skal blive størst ved lave temperaturer.⁴ Karakteristisk for den homogene hvide, noget skum-lignende masse er ostestoffets meget fine og ensartede fordeling; hældes den ud eller en ske dyppes deri, ses mere og mindre udtalt tråddannelse. Det drejer sig altså ikke om en "sammenløbet" mælk, og de planter, der blev anvendt, skulle netop hindre, at mælken koagulerede og vallen skilte sig fra. Sker det, er kasein-partiklerne omgivet af slimhinder, som

dog ved alm. stuetemperatur forsvinder i løbet af et par døgn, og ostestoffet frigøres.

Tåt- eller længmjålk blev "opfundet", fordi man på denne måde kunne konservere mælk til konsum om vinteren, når der ofte var sparsomt med foder til malkedyrene. Hver dags mælk blev yvervarm eller kogt hældt i en stor tønde (eller et kar), som *tåte* brugte man Vibefedt- eller Soldugblade, men oftest simpelthen lidt gammel tåtmjålk gnedet på beholderens sider og bund. Dette *tåtamne* opbevarede i både flydende og tørret tilstand. Et par svenske forfattere oplyser o. 1750, at der også blev anvendt animalsk osteløbe.⁵ Se videre under Vibefedt og sidste afsnit.

GUL SNERRE, (*gulmåra*)

Dioskurides (1. årh. e.Kr.) omtaler i *De materia medica* (4. cap. s. 95, 97) en plante *γαλιον galion* – måske Gul Snerre – med den egen-skab at kunne bruges som løbe til at koagulere mælk (*gala*), idet man siede gennem den finstænglede og -bladede vækst. I det botaniske system hedder planten (Linné 1737) *Galium verum*, 'den ægte mælkeurt'. Den danske professor E. Viborg foreslog 1793 navnet *mælkløbe*, der dog aldrig blev anerkendt, men en lang række navne i andre sprog vidner om den tilskrevne egenskab eller anvendelsen som løbe:

- Sv.⁶ *mjålkysta* 1685ff., *tåten*, *tåmgrås* 1716ff., *ystrgrås* 1764ff., *løpegrås* 1806, Öland 1880, anvendes til mælks ostning, *byttagrås* 'bøt-tegrås' 1845;
- fi.⁷ *jamakkanor* 'heinä' 'surmælksgrås', *emäntäkukka* 'husmoderblomst' (o. 1860);
- ty.⁸ *labkraut* 1549ff. 'løbeurt', også om andre *Galium*-arter, in der Hauptsache ein Büchername, *käslabkraut* 'osteløbeurt', *kälbermagen* 'kalvemave', *kworkblume* 'kvarg-blomst', *gjelrensel* 'gul-løbe'. Af schweiz.

mege(n), mage(n) om osteløben brugt på sæteren måske: *megerkraut* 1539–42, *megerlabkraut* 1685, *magerkraut* 1741;

- fr.⁹ *caille-lait* 1779ff., til cailler ‘få til at koagulere’ jf. *caillé* ‘tykmælk’; *fraise de lait, herbe à cailler, lait repandu*, dial. co = *caille* *lette de veau* ‘kalvemave’;
- eng.¹⁰ *rennet, runnet* ‘løbe’, *cheese-renning* 1597, – *running, from its supposed power of curdling milk, keeslip* = *cheeselip* (Skotland), angelsaks. *cys-gerum* af *cys* ‘ost’ og et ord beslægtet med *ty. (ge)rinnen*; gælisk (højskotsk) *lus an leasaich* ‘løbeplante’;
- sp.¹¹ *cuajaleche* ‘løbe + mælk’, *hierba cuajadere* ‘løbeurt’, katal. *quallallet* af fr. *caille-lait*;
- portug. *erva coalheira* ‘løbeurt’, *erva-do-coalho, coalha-leite* ‘mækeløbe’;
- it.¹² *presam* ‘løbe’ jf. *presuola; erba qualeisa*, – *quacc* ‘koaguleringsurt’, *quagghiu latti* ‘mækeløbe’, *kaluka* (Sardinien) til lat. *coagulum*; *caglio*, kontamination af *coagulua* + *galium*;
- russ.¹³ *syvorotemb* til *syvorotka* ‘valle’, *syčuznik* til *syčug* ‘løbemave’; i mange slav. sprog: *sydriščo, syriste, sydrišicca* – alle ‘løbe’;
- slov. *mlekosedra* af *mleko* ‘mælk’ og *sedati* ‘sætte sig’.

Om anvendelsen i Sverige oplyser Linné 1725,¹⁴ at planten kaldes *mjölkysta*, *ty om hon lägges i miölck löpnar hon, som deruti woro löpe*, men også *kernegräs* – uden tvivl fordi den lagt i kærnen bevirker, at fløden desto hurtigere bliver til smør. I samme værk citerer han på latin fra Georg Franke von Frankenaus *Flora Francica* 1672, s. 109: *frisk Galium luteum blomster lagt i kogende mælk får den til at løbe på grund af deres flygtige sure bestanddele*. 1747 forklarer Linné slægtsnavnet *Galium: emedan mjölcken löpnar af thetta. Ost blir ock af åtskilliga löpen, ty annan egenskap får vår ost, som löpnar af 3:dje magen i kalfvarne*.¹⁵ – Også i Finland er arter af *Galium* anvendt til *tåtmælk*.¹⁶

Svenskeren Conrad Quensel hævder 1804,¹⁷ at *køer, som æder noget af urten, giver mælk, der oster eller løber lettere end når den sædvanligt løber [sammen]*, hvorfor man navnlig i Irland bruger at lægge den i mælken for at oste den. Samstemmende meldes fra Island 1772,¹⁸ at hvis køer æder planten, kan mælken ikke holde sig, men skilles i ost og valle; det har man ofte erfaret. – I nogle tyske egne blev mælken siet gennem et bundt *Burre-Snerre (Galium aparine)*.¹⁹

J. Gerarde fortæller i sin *Herball* (urtebog) 1597 om Gul Snerre, at *the herbe ... is used for rennet [løbe] to make cheese*, om bønder i Italien (Toscana) hedder det, at de bruger den til at skille mælken for at osten, de laver af fårs og geders mælk, skal blive sødere og mere behagelig i smag og desuden mere holdbar. Folk i Cheshire, navnlig omkring Nantwich, hvor den bedste ost laves, bruger den også i deres løbe, og værdsætter denne ost meget højere end sådan lavet uden.

Dette gentages af flere senere forfattere. Linné erklærede i sine forelæsninger på Hammarby 1770:²⁰ *dens particula siges at koagulere mælken ... de [englænderne] har den sammen med løben, når de skal gøre den bedste engelske ost*, og 1774 skriver den norske biskop J. E. Gunnerus:²¹ *Englænderne bruger meget ofte til løbe saften af ... Gul Klammerurt, Maries Sengehalm, hvorfor den også på engelsk hedder cheese-renning, på fransk caille-lait og på tysk labkraut*; John Lightfoot's *Flora Scotia* (I, 1777, s. 116): *The rennet is made ... with decoction of this herb. The Highlanders commonly added the leaves of the Urtica dioeca [nælde] ... with little salt*. Mælken skilles ved hjælp af Gul Snerre, det sker navnlig i Frankrig og det engelske grevskab Chester (1794);²² i Gloucestershire og andre egne af England har man brugt denne art, enten alene eller blandet med saften af nælde, for at få mælk til at løbe sammen (1862).²³ Endnu 1897 skrives,²⁴ at planten finder stadig praktisk anvendelse (som løbe) i

det vestlige England, i grevskaberne Somersetshire og Herefordshire, og 1955:²⁵ *throughout Europe for centuries it has curled milk for making cheese.*

Men næsten lige så længe og ofte er plantens egenskab betvivlet. *Det er et gammelt sagn, at den kogt med mælk skal bringe den til at løbe sammen* (C. G. Rafn 1796);²⁶ *at den kogt med mælk skulde bringe den til at løbe sammen, som man fordem har paastaaet, og som har givet anledning til det af Viborg og Rafn brugte slægtsnavn melkløbe* [en oversættelse af det franske *caille-lait*], *nægtes af adskillige nyere forfattere* (J. W. Hornemann 1821).²⁷ I Sverige forekommer Gul Snerre desuden så sparsomt, at den næppe kan have spillet nogen rolle som løbe.²⁸

Den svenske landøkonom A. J. Retzius har 1806 i sin *Flora Oeconomica Sveciae* (I, s. 280) flg. forklaring:

Det er en så almindelig tanke, at blomsterne oster mælk og kan benyttes som løbe til ostning, at urten heraf fik navn både på fransk *caillelait* og tysk *labkraut*; men denne påstand er ikke desto mindre ubegrundet. Allerede år 1768 anstillede jeg ... mange forsøg på flere måder, men de mislykkedes. Således er det gået også Parmentier og Rafn. Det er bekendt, at i Chester i England laves gul ost, der nu farves med anotto eller orleana, men forhen har man dertil efter Ray's beretning [1670] brugt blomsterne af Gul Snerre blandet med løbe, og dette har formentlig givet anledning til denne urigtige tradition, som den ene [forfatter] efter den anden troligt anfører.

Retzius' "tolkning" har dog den alvorlige brist, at plantens egenskab nævnes allerede af Dioskurides, d.v.s. længe før man farvede ost i England.

Parmentier og Deyeux fodrede køer ti dage med daglig 30 pd. *Rumex* (syre) og Snerre, men iagttag ingen ændring af mælken (1800).²⁹ 1888

omtales fra Norge et andet fodringsforsøg med 40 kg frisk, blomstrende Snerre blandet i grønne vikker. Mælken blev tynd og blålig, den og fløden fik en ubehagelig smag, som sur var mælken osteagtig, men ikke sammenhængende. 24 timer efter at mælken var bortsat, kunne man bstryge fløden med den flade hånd, uden at denne hæftede ved.³⁰

Schweizeren Hohl fandt 1906³¹ på Alm. Snerre (*Galium mollugo*) en *Bact. synxanthum* var. *galli mollugini*, som under gulfarvning af mælken gjorde denne meget slimet. Dermed blev den tre år forinden af tyskeren C. Peter³² fremsatte formodning, at plantens gamle navn *labkraut* 'løbeurt' har en eksakt baggrund, tilsyneladende bekræftet. Man har for øvrigt (1929) i Gul Snerre påvist en ubetydelighed løbeferment (1–1.7 mg pr. 100 g plantemasse).³³ Senere forfattere peger på, at der ikke sker nogen egentlig løbeoagulering, men at plantens indhold af syre- og garvestof bevirker en sammenløben, delagtig er rimeligvis også de i mælk normalt tilstedeværende mælkesyrebakterier og plantens vedhæftede syredannende mikrober.³⁴

VIBEFEDT, (*tätört*)

Vibefedt og Soldug afsondrer et slimet bladsekret, hvormed insekter o.a. smådyr fastholdes og "fordøjes" (kødædende planter). Mærkeligt nok nævnes de ikke af antikens og middelalderens forfattere. Først fra midten af 1500-tallet dukker de op i litteraturen, på grund af bladsekreternes lighed, fælles voksested og måske også samme anvendelse ofte botanisk-systematisk blandet sammen. Navnlig Soldug med de altid "dug"-skinnende blade tillægges mystiske navne og mirakuløse lægekræfter. I slutningen af 1700-tallet bliver man klar over, at de fanger insekter for at opsuge deres næringsstoffer.

Vibefedt eller tätört (*Pinguicula vulgaris*), ur Charlotte von Schéele, *Apoteksvæxter*, 1906.

Ad empirisk vej opdagede man endvidere, at bladene lagt i mælk fik den til at ændre konsistens. Herom vidner en lang række folkelige navne – til Vibefedt:

- Sv.³⁵ *tätgräs* 1734ff., -ört 1749ff., tät betyder både 'tæt, tyk' og 'løbe'; *sätgräs*, -ört 1734ff., sät er karret, hvori mælken "sættes", *tätmjölksgräs* 1762, *tätmjölksblad*, *ympgräs* 'podegræs', *skyrgräs* (Dalarne), *skörblad*, -*blomma*, *löpegräs*;
- no.³⁶ *tette*, *tetteblomst*, -*gräs* 1766ff., *kjæsegræs* 1786, *tjukkmølkgräs*;
- isl.³⁷ *lyfjagräs* 1772ff. 'løbegræs', *hleypisgräs* 1830ff. 'løbegræs', *hleypa* 'få mælk til at oste'; *kæsis*-, *kæsigräs* 1830ff. 'ostegræs';
- færø.³⁸ *undidogugras* o. 1780ff., undirløga = oste-løbe, dermed koaguleret mælk er "underlagt";
- fi.³⁹ *maitoruohu* 1755 'mælkegræs', *piimäruohu* 1850–66, piima = tykmælk af skummet sødmælk; *venytysruohu*, til venytan 'forlænge, trække ud' (om den trådtrækkende surmælk);

- engl.⁴⁰ *earning-grass*, præfiks af *curdling* 'få mælk til at løbe sammen, oste' jf. *yirningirse*, *ekkel-girse* (Orkney- og Shetlandsøerne); *thickening-grass* (Skotl.), *steep weed*, *-grass*, *-wort* (Nordirland), *steep* 'dyppe i'; gælisk (høj skotsk) *lus a bhainne* 'mælkeurt';
- fr.⁴¹ dial. *câya-lach* = caille-lait, sml. Snerre s. 77;
- ty.⁴² *schmantblätchen* (Zips, forhen Ungarn, nu Tjsekoslovakiet), til *schmant* 'sur fløde'; forf. nævner i denne forbindelse *schmantblätter* = hasselurt (*Asarum europaeum*), hvis friske blade blev lagt i nymalket mælk for at få mere *schmant* af den.

Et par andre navne skyldes bladrossettens lighed med kærnestavens (oprindelig korsformede) "plasker": no. *melkekors*, dial.

mjølkekross, *kjennekross*,⁴³ gælisk *badan measgan* 'smørmixer' (egentlig *badan* 'lille dusk' + *measgan* 'lille smørfad', eller til *measg* 'blande, røre [om] i'.⁴⁴ Endnu en række gamle og temmelig enslydende navne med smør- og fedt- som præfiks sigter til den glinsende bladslim (jf. slægtsnavnet *Pinguicula* 1561ff., af lat. *pinguis* 'fedtet').

Et sagn optegnet i Østrig beretter, at Vibe-fedt fra først af var et ypperligt kvægfoder og gav så rigelig mælk, at hyrderne ikke kunne overkomme at behandle fløden; de forbandede den derfor, og mælkerigeligheden ophørte.⁴⁵ Et irsk navn *wachdar* 'overflade, fløde' skyldes den mening, at mælk fra køer, som æder planten, sætter tykkere fløde, og schweiz. *ankenblümlü, änkeli* (til anke 'smør'), at smørret bliver smukt gult (1885).⁴⁶

I Holland mente man (1777), at når køer åd Vibefedt, blev mælken "lang" (slimet),⁴⁷ det samme meddeles af Linné 1737⁴⁸ fra Lapland. Denne mælkefejl kunne have ført til, at man begyndte at anvende planten som "løbe",⁴⁹ men Linné's første oplysninger (1725) tyder på, at man benyttede bladene mod fejl ved mælken: *Nar miölken will löpne för hastigt och blifwer mycken siäring [adskilt] skall man lägga bladen på sitelen, och när man henne siler [sier], sila der igenom*⁵⁰ (sml. nedenfor 1770); *lagt i silen gör [den] at miölken sätter intet serum då hon löpnar ... Denne har samma egenskap som gäst [gær] at des kraft går in infinitum* (ved Uppsala 1748).⁵¹

Uagtet Linné ofte omtaler plantens rolle ved fremstillingen af tæt- eller sätmjolk, synes han ikke at have virkelig kendskab til sagen, men refererer andres udsagn. På Laplandsrejsen 1732 noterer han:⁵² *I dag [13/6] fik jag på ett par ställe Sätmjolk, dett andra kalla tätmjolk. Äfwen wistes mig tätgraset s. Pinguicula ...*, og videre: *Då engång man fått henne [podemælken], brukas hon hela åhret, ja torkas såsom gäst om wintren till wären*. Fra Dalarne (1734) og Norrland (1737) oplyser han, at *bladen upplockas, lägges i filtra då mjölken silas, hvarefter*

Vibefedt eller tätört (*Pinguicula vulgaris*).

Foto: Håkan Tunón.

*hon blifver mycket fast och kallas sätt- eller tätmjölk;*⁵³ 1737 i *Flora Lapponica*: Nogle blade plukket kort forinden lægges over et filter og herpå hældes nymalket, yvervarm mælk, den stilles til hvile for at syrne, på denne bedre end andre måder får mælken en langt større sejhed, holdbarhed og fasthed, og der udfældes ingen valle, som det ellers sker. *Då sådan mjölk en gång blifvit beredd, behöfver man ej, för att erhålla mera sådan, använda nya blad, utan man blandar endast en half matsked af den förra med ny. Denne får därigenom liknande beskaffenhet samt förmåga att, liksom en jäst förvandla ytterligare annan mjölk.*⁵⁴ I forelæsningerne på Hammarby 1770 sagde Linné iflg. Martin Vahl's referat:⁵⁵ I hele Norrland oven for Gävle bruger de den til tætmælk. Man ser om sommeren, når mælken sættes til at løbe, at næsten halvdelen bliver valle med bobler under fløden, der får en ubehagelig smag. De siger, at mælken syrner for hurtigt, mod dette er *Pinguicula* suveræn, thi mælken bliver fastere, får en mere behagelig smag og næsten ingen valle. Der tages kun 30 blade, der lægges på sien, så slår man varm mælk derpå, og herefter bliver den tætmælk, hvilket man kun gør en gang om sommeren.

Samtidige og senere forfattere, der omtaler tilberedningen af tætmjolk, har tilsyneladende hentet størsteparten af deres viden fra Linné's skrifter.

1749 fortæller svenskeren Nils Gisler:⁵⁶ Af denne rod plukker man [i Medelpad] store håndfulde friske blade og lægger dem i bunden af en si, derefter sier man varm gedemælk gennem dem, lader mælken stå stille fire–fem dage alt efter varme og årstid, så er den færdig. Nogle gnider først hele siens bund med de friske blade, andre malker direkte på bladene i et stenkrus. Har tykmælken først fået den rigtige kvalitet, kan man let meddele egenskaben til anden mælk, idet man blot tager nogle skefulde og gnider på siens bund.

A. J. Retzius 1806:⁵⁷ Vibefedts vigtigste anvendelse er til tætmjolk i Lapmarken, Norrland, Norge og Island. Man lægger nogle nyplukkede blade i sien og sier yvervarm mælk igennem. Når mælken er løbet, giver den vel mindre fløde, men bliver fastere og uden valle, denne viser sig først, når man lader mælken stå flere døgn. Når man siden tager af den med tåtört løbne mælk, en halv eller hel spiseskefuld, og fordeler i en anden beholder og sier mælk på, bliver deraf igen tætmjolk ... Man beretter, at den bliver fastere af allerede færdig tætmjolk end af selve urten.

E. von Greyerz, der var inspektør på et svensk gods, kan i en afhandling publiceret 1874 oplyse flg.:⁵⁸ Norrlændingen tager et bundt tåtgræs, stikker denne i mælkebøtten og får i løbet af et par døgn ”lang mælk”. Eller han giver koen lidt tåtgræs at æde, og se, nu malker den i dagevis derefter ”lang mælk”. Han føjer til, at Vibefedt er ham ubekendt og skal være sjælden, hvorfor kloge husmødre altid om vinteren opbevarer tætmjolk til første podning næste forår.

Iflg. en anonym beretning i Berlins *Molkereizeitung* 1903⁵⁹ sker tilvirkningen af længmjolk efter en hr. Berkow's erfaring således: En træbøtte til 1–2 liter mælk gnides indvendig med Vibefedt, i bøtten hældes ca. 1 liter frisk, yvervarm mælk, ved alm. stuetemperatur har den i løbet af 24 timer fået den ønskede seje konsistens. Som gæringsvækker hældes denne mælk over i et større træfad og blandes med frisk sødmælk. – Anvendelsen af Vibefedt som ”løbe” i Sverige er meddelt Else Emrich så sent som o. 1930.⁶⁰

F. C. Schübeler omtaler 1888 plantens anvendelse til tetmelk i Norge, men kommer ikke nærmere ind på dens konsistens eller podning. *I Norge har man ... vidst besked herom i begyndelsen af det 18. århundrede.*⁶¹ Fra Færøerne meddeler J. C. Svabo o. 1780:⁶² Når den kommer mælken nær, skal den gøre, at den løber sammen, *men man driver det vel for vidt, når det påstås, at*

mælken løber, når kun botten sættes over den på marken. Et århundrede senere bliver Vibefedt vistnok ikke længere anvendt på denne måde.⁶³ Også på Island må planten være blevet brugt som kalveløbe, men oplysningerne herom er meget sparsomme og usikre.⁶⁴

Virker som løbe på komælk ... Man tror, at den giver tæthed (consistence) til mælk ved at si den gennem bladene (Skotland); koagulerer mælken og forhindrer, at den skiller i valle og fløde (Frankrig).⁶⁵ – Helt isoleret står en meddelelse 1918 i et tysk værk om erstatningsstoffer fra planteriget:⁶⁶ Til at mørne friskslagtet eller sejt kød anvendes hist og her fettkraut, *Pinguicula vulgaris*, bladene afsondrer en saft indeholdende løbeferment, som sat til vand, hvori ligger kød, har opblødende virkning på det (sml. nedenfor).

Som det fremgår af citaterne råder nogen usikkerhed mht. den faktiske rolle, Vibefedt har spillet i mælkeholdningen. Planten er ret alm. i Danmark (undtagen Bornholm), i det øvrige Norden kun langs Norges vestkyst, på Gotland og enkelte steder i Skåne og i Uppland.⁶⁷ Også floristisk har meddelelserne om anvendelsen således et svagt grundlag. Desuden undgås den slimede plante af græssende dyr.

Kemikeren K. W. Scheele, der opdagede talrige organiske og uorganiske stoffer (bl.a. klor, glycerin, blå- og mælkesyre), mente 1793,⁶⁸ at et udtræk af astringerende (samentrækkende) vækster, således Vibefedt, indeholdt fri syrer, som forårsagede mælkens koagulering. Mange senere forfattere bekræfter (?), at foder indeholdende Snerre, Vibefedt, Soldug, Syre o.a. sump- og engplanter lejlighedsvis giver ”slimet mælk”.⁶⁹ L. Wittmack lagde 1878 ituskårne Vibefedtblade i glas med nymalket mælk og stillede dem kl. 19 i et køligt rum, næste morgen var mælken trådtrækkende, men ikke sej som den svenske tätmjolk; den løb fra skeen omtrent som tynd sirup. I kontrolglas uden Vibefedt skete ingen ændring af mælken.

Bladsekretet tilsat vand kunne opløse deri liggende kød.⁷⁰

Iflg. K. G. Dernby 1916–17 består den dialyserede pressesafts proteolytiske enzymer af Pinguicula-tryptase (ikke med pepsin og erepsin), mens Soldug-enzymene er pepsinlignende uden erepsin og trypsin.⁷¹ Bladene indeholder løbeenzym, udskiller et surt, peptoniserende sekret og et antiseptisk virkende stof, benzoesyre (1947).⁷² Senere undersøgelser peger mod, at de kødædende planters enzymer må regnes til fytropapainaserne, hvis pH-optimum svinger efter substratet og oftest falder sammen med dets isoelektriske punkt. Det kunne forklare de ret varierende forsøgsresultater. Pressesaft af Vibefedts blade tilsat antiseptisk stof starter en tydelig enzymatisk aktivitet ved svagt basisk (aldrig sur) reaktion, men får næppe mælk til at løbe sammen, da kaseinet ikke koagulerer, blot spaltes i enklere forbindelser, hvilket dog resulterer i et tyktflydende mælkeprodukt.⁷³

SOLDUG, (*silesår*)

Til tæt- eller længmjolk blev oftest benyttet Vibefedt, men også Soldug. Gisler meddeler 1749, at han i Ångermanland og Gästrikland (Finland) så *Drosera* anvendt. 1755 nævner Linné kort, at Soldug har samme virkning på mælk som Vibefedt⁷⁴ (ikke gentaget på Hammarby 1770); også denne plante modvirker mælkefejl – *curera miölken om somrnaren, då hon är förtrollad* [fordi køerne har ædt svampe]. – Schübeler oplyser 1888: *Det er ikke mig bekendt, at denne urt i Norge bruges til noget som helst øjemed*, men i Sverige og navnlig landets nordlige del bruges bladene til at fremstille tettemelk.⁷⁵ Nogle steder i Sverige har almuen troet, at planten fik denne egenskab, fordi jomfru Marie brugte bladene som siklud.⁷⁶

Om *Drosera peltata* skrives i et indisk værk om lægeplanter: Bladene anbragt i mælk får

1. Rundblättriger Sonnentau, *Drosera rotundifolia*.
 2. Niedriger Sonnentau. *D. media*.

Soldug eller silesår, ur Johann Georg Sturm, Deutschlands Flora in Abbildungen, 1796.

Soldug eller silesbår. Foto: Håkan Tunón.

den hurtigt til at løbe sammen, men et koldt udtræk af planten har ikke denne virkning.⁷⁷

Nogle få herhen hørende navne (1729ff.): *tätgräs*, *-ört*, *tätmjölksgräs* er antagelig lån fra Vibefedt,⁷⁸ det gælder måske også fi. *maitoheinä* 'mælkegræs'.⁷⁹ Det da. *løbeurt* o. 1700⁸⁰ har rimeligvis en helt anden oprindelse, det svarer til holl. *loopigkruid* 1616ff. og skyldes plantens anvendelse som veterinært afrodisiakum (brunstmiddel).⁸¹

Soldug blev siden 1600-tallet anvendt mod talrige sygdomme, men af planten var til ind i 1930'erne kun isoleret nogle få karakteristiske indholdsstoffer. W. R. Witanowski påviste 1934 i bladene en flygtig forbindelse $C_{11}H_{18}O_3$, som han kaldte droseron, men siden viste sig at være identisk med plumbagin (af *Plumbago europaea*) og antibiotisk over for bl.a. streptokokker.⁸² Dernby havde o. 1917 i bladslimen konstateret et acidalbumin spaltende enzym af pepsin-typen, og han udelukkede tilstedeværelsen af trypsin og erepsin.⁸³ Iflg. senere delvis modstridende

analyser indeholder Soldug bl.a. garve-, myre-, eddike-, benzoe-, propion-, æble-, citron-, smørsyre, tannin, et rødt farvestof,⁸⁴ i blade, kirtelhår og sekret findes proteinaser, der spalter ægggehvide-stoffer ved sur reaktion (pH 3.2–4.3),⁸⁵ et proteinopløsende ferment og organiske syrer, der som dyrs mavesaft nedbryder især proteiner.⁸⁶

KEMI OG BAKTERIOLOGI

I alle tre planter er påvist løbeenzym. Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at mange forfattere, der ellers udførligt omtaler tät- eller långmjölk, ikke nævner dem eller endog benægter, at de nogen sinde blev benyttet til dette surmælksprodukt. Her imod står en lang række oplysninger, der med selvfølgelighed nævner deres rolle i datidens mælkehusholdning. Faktisk forholder det sig sådan, at disse vækster slet ikke var nødvendige: normalt havde man til podning altid lidt gammel tätmjölk eller kunne låne den hos naboerne.

Det tilsyneladende paradoks kan have flere årsager:

1. Anvendelsen skyldtes lighedsmagi; bladslimen lignede surmælksproduktets trådtrækende konsistens (også snegle skal være brugt som primitiv løbe!) og man ville direkte overføre denne egenskab til mælken;

2. med tätört (især Vibefedt) kunne blot fremstilles en mindreværdig slimet mælkekonserves; anvendelsen har sandsynligvis været meget lokal, og efter at man fik et bedre podeemne (jf. 3), opgav man denne praksis;

3. mælkesyrebakterier, der tilfældigt fandtes på planternes slimede, jordnære blade, bevirkede tykmælksdannelsen, siden brugte man næsten udelukkende gammel tätmjölk til podning. *At tätta med tätört kunne let mislykkes og var altid besværligt, derfor benyttede man hellere allerede tätad mælk.*⁸⁷

*Soldug eller silesphår, ur C.A.M. Lindmans
Nordens flora, 1917.*

Fordringsforsøg o. 1840 med Vibefedt og Soldug gav "slimet mælk".⁸⁸ Fra Mellemsverige oplyser Greyerz 1874, at Vibefedt i fodret bevirkede "lang mælk" og flere døgn efter forsøgets ophør; ostestoffet var udfældet mere og mindre findelt og dannede efterhånden en emulsion med den øvrige mælk.⁸⁹ Svenskeren Jönsson⁹⁰ fandt på Vibefedt regelmæssigt mikrober (kokker), der rendyrket og podet på mælk gav den typiske længmjølk. På mejeriforsøgsstationen Pilsen rendyrkede Rosam 1898⁹¹ Vibefedtmikrober hentet fra Sverige og Norge, dermed kunne fremstilles længmjølk, men efter ca. en uge indtraf serumfraskillelse uden at ostestoffet på sædvanlig måde var koaguleret, måske på grund af høj opbevarings-temperatur. Samme år betvivler Fleischmann⁹² ud fra egne forsøg, at Vibefedt er anvendelig, dog tilføjer han: *Skulle det alligevel lykkes, må man antage, at de bakterier, som således ændrer*

mælken, finder et gunstigt næringssubstrat på Vibefedt og der er hyppigt forekommende. Også den norskfødte Gerda Troili-Petersson sætter 1898⁹³ spørgsmålstegn ved, at man med Vibefedt og Soldug har kunnet lave tætmjolk; hun anstillede talrige forsøg og kun meget få lykkedes. Bladene gav nok mælken en høj viskositet, men denne egenskab lod sig som regel ikke overføre til frisk, kogt mælk. Mælkeprøver kogt med Vibefedtblade blev slimet, og heller ikke denne klæbrighed var det muligt at inducere på anden mælk.

Ved meget nøje undersøgelse af Soldugs kirtelhårshoveder fandt hun imidlertid en *Bact. droserae*, som gjorde mælk "lang" og gav typisk tykmælk; senere identificerede hun mikroben som *Bact. lactis longi*, der giver "lang mælk", og gjorde den interessante opdagelse, at den streptokok, som blev isoleret fra længmjølk, var nært beslægtet med *Bact. lactis acidi*, der normalt forårsager mælkens spontane sammenløben. Begge startede i steril mælk en mælkesyregæring, hvorved blev dannet en højredrejende form af mælkesyre, og begge bevarede under tilstedeværelse af *oidium lactis* udviklingsevnen betydeligt længere end i renkultur. I længmjølk findes sædvanligvis begge former, men de er i kulturer vanskelige at adskille. Dermed kunne også forklares, at podningen med længmælkskultur gav snart ægte længmjølk og snart mislykkedes.

Den norske bakteriolog Olsen-Sopp referer 1912⁹⁴ forsøg med Vibefedt. Resultatet blev en fordærvet, stinkende mælk, der efter tredie døgn var meget sej, men jo oftere steril mælk blev podet dermed, desto mindre sej var konsistensen, og efter tre uger forsvandt sejheden helt. Et vandekstrakt af plantens blade gav nogen sejhed, men trods talrige dyrkningsforsøg kunne han ikke isolere slim- eller tåtedannende mikrober fra produktet. De positive resultater blev udelukkende opnået med helt unge, netop fremskudte forårsblade. Iflg. Olsen-Sopp må den egentlige årsag til

slimdannelsen snarere være plantens stofskifteprodukter og enzymer.

Professor Støren afprøvede 30 forskellige steder i Norge Vibefedt og Soldug på mælk uden at få ægte tåtmjolk. Mælken blev vel undertiden noget slimet, men havde en ubehagelig rådden smag og var efter kort tid helt uspiselig.⁹⁵

Uanset de mange uoverensstemmelser mellem ældre litteratur og nyere forskningsresultater turde dette næringsmiddel skyldes specielle slimdannende mikrober (der ikke danner mælkesyre) mere end planternes løbefermenter. *Streptococcus lactis longi* må fra først af være indkommet spontant, fra luften eller via planternes blade, når man siede frisk mælk gennem dem (for at modvirke mælkefejl?), og siden bevarede man bakteriekulturen i mælkerester til senere brug. Det lokale klima, temperatur og jordbundsforhold, voksestedet m.m. kan spille en væsentlig rolle for tilstedeværelsen af den specifikke mikroepifytflora netop i det nordlige Skandinavien. For langmælkdannelsens bakterielle årsag taler også, at egenskaben kan overføres, og at fremstillingen kræver et vist tidsrum ved bestemte temperaturer.⁹⁶

NOTER

- 1 *Historische Studien aus d. Pharmakolog. Inst. d. Kaiserl. Univ. Dorpat* 5, 1896, s. 89f.
- 2 *Archiv f. Pharmacie og tech. Chemie* 34, 1880, s. 287f.
- 3 *Zentralbl. für Bakteriologie* II, 1912, s. 33; *Deutsche Molkereizeitung* 22, 1912, s. 402.
- 4 Ränk, Gustav, i *Folk-Liv*, 1960/61, s. 67f. (m. lit.henvisn.).
- 5 *Ibid.*, s. 68f.
- 6 Lyttkens, Aug., 1905–15, *Svenska växtnamn*, Stockholm, s. 170, 174, 176; Fries, Elias, 1880, *Kritisk ord-bok öfver svenska växtnamn*, Stockholm, s. 76.
- 7 Suhonen, Pentti, 1936, *Suomalaiset kasvinnimet*, Helsingfors, s. 162, 164.

- 8 Marzell, Heinrich, 1954, *Wörterbuch d. deutschen Pflanzennamen* 2, Leipzig, s. 591ff. (m. lit.henvisn.).
- 9 Rolland, E., 1906, *Flore populaire* 6, Paris, s. 248f.
- 10 Britten, J. & Holland, Rob., 1886, *A dictionary of English plant-names*, London, s. 284, 401, 413, 499; Cameron, John, 1883, *Gaelic names of plants*, Edinburgh & London, s. 35; Prior, R. C. A., 1879, *Popular names of British plants*, London, s. 43; Grigson, Geoffrey, 1955, *The Englishman's Flora*, London, s. 343f.
- 11 Wartburg, W. von, 1922ff., *Französ. etymol. Wörterbuch*, 2, Basel, s. 818, 2; Font Quer, P., 1962, *Plantas medicinales*, Barcelona, s. 749; Masclans, F., 1954, *Els noms vulgars de les plantes a les terres Catalanes*, Barcelona, s. 183 (1795).
- 12 Penzig, O., 1924, *Flora popolare italiana* 1, Genova, s. 208; Pedrotti, G. & Bertoldi, V., 1930, *Nomi dial. delle piante*, Trento, s. 173; Meyer-Lübke, W., 1935, *Roman. etym. Wörterbuch*, Heidelberg, s. 2006.
- 13 Annenkov, N., 1878, *Botaničeskij slovarb*, Sankt Petersburg, s. 152.
- 14 Linné, Carl von, 1957 [1725], *Örtabok*, Stockholm, s. 138; sm. Forf., *Flora Lapponica*, 1737, Amsterdam, s. 45.
- 15 Linné, Carl von, 1952 [1747], *Herbationes Upsalienses I. Herbationerna*, Uppsala, s. 46.
- 16 Ränk [note 4], s. 66 (m. lit.henvisn.).
- 17 Her efter Bergmark, Matts, 1961, *Vallört och vitlök*, Stockholm, s. 137.

- 18 Olafsens, Eggert & Povelsens, Bjarne, 1772, *Eggert Olafsens og Bjarne Povelsens Rejse igien-nem Island 2*, København, s. 675.
- 19 *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* 24, 1914, s. 19.
- 20 Linné, Carl von, 1910, *Linné's botaniske "Prælectiones privatissimæ" paa Hammarby 1770*, (Bergens Museums Aarbok, nr. 1), Bergen, s. 22.
- 21 *Kgl. norske Vid. Selsk. Skr.* 5, ÅR, s. 80, jf. *Trondh. Selsk. Skr.* 5 D, 1769.
- 22 *Det kgl. Landhusholdningselskabs Skrifter* 4, 1794, s. 27.
- 23 Piermont Johnson, C., 1862, *The useful plants of Great Britain*, London, s. 136.
- 24 Pieper, Rich., 1897, *Volksbotanik*, Gumbinnen, s. 329.
- 25 Grigson [note 10], s. 343f.
- 26 Rafn, C. G., 1796, *Danmarks og Holsteens Flora* 1, København, s. 627f.
- 27 Hornemann, J. W., 1821, *Dansk oekonomisk Planterelære*, København, s. 159.
- 28 Ränk [note 4], s. 65, jf. Linné, *Lapponica* [note 14], s. 45. Se Hultén, E., 1950, *Atlas över växternas utbredning i Norden*, Stockholm, karta 1634; allmän i S. och Mell. Sverige. S. Nordland.
- 29 Ref. efter Parmentier, A. A., 1800, *Neueste Untersuchungen über die verschiedenen Arten der Milch*, 1800, Jena, s. 136.
- 30 Schübeler, F. C., 1888, *Norges væxtrige* 2, Christiania, s. 61.
- 31 *Landwirtsch. Jahrb. d. Schweiz* 20, 1906, s. 437.
- 32 *Deutsche Molkereizeitung* 13, 1903, s. 194.
- 33 Gessner, Otto, 1953, *Die Gift- und Arzneipflanzen von Mitteleuropa*, Heidelberg, s. 182; Font Quer [note 11], s. 749.
- 34 Kroeber, Ludw., 1948, *Das neuzeitliche Kräuterbuch* 1, Stuttgart, s. 235.
- 35 Linné, Carl von, 1749, *Flora oeconomica*, Stockholm, s. 7; Lyttkens [note 6], s. 194f., 1651; Lange, Johan, 1960, *Ordbog over Danmarks Plantenavne* 2, København, s. 253.
- 36 Oekonomisk Afhandling om alle de Maader hvorpaa Melken nyttes i Norge, i *Trh. Selsk. Skr.* 5 D, 1769; Jenssen-Tusch, H., 1867–71, *Nordiske Plantenavne*, København, s. 166f.; Ränk [note 4], s. 65; Lange [note 35], 2, 1960, s. 253.
- 37 Jenssen-Tusch [note 36], s. 166f.
- 38 Svabo, J. C. & Djurhuus, Napoleon, 1959, *Indberetninger fra en Reise i Færøe 1781 og 1782*, København, s. 156; Landt, J., 1800, *Forsøg til en beskrivelse over Færøerne*, København, s. 176 (*dens navn ... betyder løbe som sættes på mælk*); Rasmussen, R., 1950, *Føroyks plantunøvn*, Tórshavn, s. 186f.
- 39 Suhonen [note 7], s. 264f.; Ränk [note 4], s. 66 (m. lit.henvisn.).
- 40 Grigson [note 10], s. 312f.; Cameron [note 10], s. 56.
- 41 Rolland [note 9] 9, 1912, s. 53f.
- 42 Gréb, Julius, 1943, *Zipser Volkspflanzen*, Kesmark, her efter ms.
- 43 Lange [note 35] 2, s. 253 (o. 1760).
- 44 Cameron [note 10], s. 56.
- 45 *Tiroler Heimatblätter*, 1925, s. 25 (Gnadenwald).
- 46 *Schweizer Idiotikon*, 1885, Frauenfeld, s. 259.
- 47 Lightfoot, John, 1777, *Flora Scotica* 2, London, s. 1131 (om *Pinguicula villosa*); et fodringsforsøg med Vibefedt i Norge (o. 1885) måtte opgives, da man ikke kunne fremskaffe tillstrækkeligt mange eksemplarer: Schübeler [note 2], s. 185.
- 48 Linné, *Lapponica* [note 14], s. 27 (P. vulg., P. alpina).
- 49 Anv. af syre (Rumex) til surmælksproduktet synes i Nordskandinavien at være ældre end brugen af Vibefedt og Soldug; Norlind, T., 1925, *Svenska allmogens liv*, Stockholm, s. 345.
- 50 Linné, *Örtabok* [note 14], s. 130.
- 51 *Botaniska notiser*, 1950, s. 26, 270 (1748).
- 52 Linné, Carl von, 1957, *Iter lapponicum*, Stockholm, s. 82, sm. Forf., 1889, *Carl von Linnés Ungdomsskrifter* 2. ser., Stockholm, s. 60.
- 53 Lyttkens [note 6], s. 194.
- 54 Linné, Carl von, 1905, *Skrifter af Carl von Linné* 1. *Flora Lapponica*, Uppsala, s. 26, jf. Linné, *Herbationes* [note 15], s. 45.
- 55 Linné [note 20], s. 13.
- 56 *Kungl. sv. Vetenskapsakad. Handl.*, 1749, s. 11.

- 57 Retzius, A. J., 1806, *Flora oeconomica Svecia* 2, Lund, s. 502f.
- 58 *Alpwirtsch. Monatsblatt d. Schweiz* 8, 1874, s. 71; *Milchzeitung* 3, 1874, s. 1013.
- 59 *Deutsche Molkereizeitung* 13, 1903, s. 205.
- 60 *Historisch-kritische Studie über die Entstehung "schleimiger Milch"*, 1932 (diss.), München, s. 77f. jf. s. 81.
- 61 Schübeler [note 30] 2, s. 185, m. henvisn. til Strøm, Hans, 1762, *Physisk og oekonomisk beskrivelse over Fogderiet Søndmør* 1, Sorøe, s. III, Ramus, Jonas, 1735, *Norriges Beskrivelse*, København, s. 275 (skrevet før 1715) m.fl.
- 62 Svabo [note 38], s. 156.
- 63 Rafn [note 26], s. 176.
- 64 Olsson, Alfa, i *RIG*, 1961, s. 117.
- 65 Beauquier, Ch., 1910, *Faune et flore populaires de la Franche-Comté 2: Flore*, Paris, s. 221.
- 66 Diels, L., 1918, *Ersatzstoffe aus d. Pflanzenreich*, Stuttgart, s. 271f.
- 67 Se Hultén [note 28], karta 1605.
- 68 Scheele, K. W., 1793, *Sämmtliche physische und chemische Werke ...*, Berlin, s. 249, 261.
- 69 Emrich [note 60], s. 15f., 80f. (m. lit.henvisn.)
- 70 *Verhandl. d. Bot. Ver. d. Prov. Brandenburg* 20, 1878, s. 27ff. (en dr. Bolle fortalte W., at forsøget var lykkedes ham for mange år siden).
- 71 *Biochem. Zeitung* 78, 1916, s. 147 og 80, 1917, s. 152; *Chem. Zentralblatt* I, 1917, s. 416., efter Kroeber [note 34] 2, 1947, s. 81, sml. I, s. 347.
- 72 Fischer, Georg, 1947, *Heilkräuter und Arzneipflanzen*, Berlin, s. 63, jf. Gessner [note 33], s. 660.
- 73 Vincents Nissen, T., 1949, i *Naturens Verden* 33, s. 49f., 59.
- 74 Linné, Carl von, 1745, *Flora Suecica* 8, Stockholm, s. 100f., sml. Lindholm, P. A., 1884, *Hos Lappbønder*, Stockholm, s. 35 (til at oste mælk).
- 75 Schübeler [note 30] 2, s. 348.
- 76 *Runa*, 1845, s. 57 og 1850, s. 17; kaldt *silbår, jungfru Maria silesbår* 1683ff: Lyttkens [note 6], s. 887f.
- 77 Nadkarni, K. M., 1954, *Indian materia medica* 2, Bombay, s. 465.
- 78 Lyttkens [note 6], s. 888.
- 79 Suhonen [note 7], s. 134.
- 80 Moth's håndskr. konversationsleksikon, cit. af Kalkar, O., 1886, *Ordbog til det ældre danske Sprog* 2, København, s. 826 (iflg. Lange, Johan, *Ordbog over Danmarks Plantenaavne*).
- 81 Lange [note 35] I, s. 504, jf. 3, s. 821; Marzell [note 8] 2, s. 170f.
- 82 *Wiadomości farmaceutyczne* 61, 1934, s. 420ff. og 62, 1935, s. 1ff., ref. i *Chem. Zentralblatt* I, 1935, s. 1069, 1882 og II, 1936, s. 330.
- 83 *Chem. Zentralbl.* I, 1917, s. 416.
- 84 Winkelmann, W., 1951, *Die Wirkstoffe unserer Heilpflanzen*, Freiburg, s. 187; Gessner [note 33], s. 658f.
- 85 *Naturens Verden* 33, 1949, s. 45f.
- 86 Auster, Fritz & Schäfer, Johanna, 1957, *Arzneipflanzen* 10. Lieferung, Leipzig, s. 12ff., jf. *Archiv f. Pharmazie* 287/59, 1954, s. 392-404; *Arzneimittel-forschung* 5, 1955, s. 20-25; Müller-Dietz, Heinz & Rintelen, Kurt, 1962, *Arzneipflanzen in d. Sowjetunion* 2, III, Berlin.
- 87 Norlind [note 49], s. 346.
- 88 Emrich [note 60], s. 27 (m. lit.henvisn.)
- 89 Se note 58.
- 90 Nævnt af Adametz, 1891, i *Landwirtsch. Jahrbücher* 20, s. 185, 201, *Zentralbl. f. Bakteriologie* 1, 1891, 9, s. 698 (ref.).
- 91 *Deutsche Molkereizeitung* 8, 1898, s. 77, 271; *Österreich. Molkereizeitung* 4, 1898, s. 239.
- 92 Fleischmann, W., 1898, *Lehrbuch d. Milchwirtschaft*, Bremen, s. 77.
- 93 *Zeitschrift für Hygiene* 32, 1899, s. 366, *Schweizerische Milchzeitung* 28, 1899, s. 438 m.fl., original-afh. i *Nordisk Mejeri-Tidning*, 1899, s. 229.
- 94 *Zentralbl. f. Bakteriologie* II, 1912, 33, s. 1ff.; *Chem.-techn. Rep.* 36, 1912, s. 378 (ref.).
- 95 *Medizinische Klinik* 10, 1914, I, s. 548, jf. Ränk [note 4], s. 66f.
- 96 Emrich [note 60], s. 91f.; Auster & Schäfer [note 86].

PUKTÖRNE – RESTHARROW – WEIBERKRIEG

PEJORATIVE *ONONIS*-NAVNE

Til den botaniske slægt *Ononis* af familien Papilionaceae hører cirka 70 arter, de fleste hjemmehørende omkring Middelhavet. Den skandinaviske floras mest almindelige arter er: *Ononis spinosa* (sv. busktörne), en lav halvbusk i krat og på høje enge med talrige tornede grene og rosenrøde blomster; *O. repens* (sv. puktörne), ved gærder, veje, på marker og overdrev (let sand- og kalkjord) og den i det hele større, klæbrig-lådne *O. arvensis* (*O. hircina*) (sv. stallört), på lerede marker og overdrev. *O. repens* kan være tornløs, mens *O. arvensis* mangler torne.

Theofrastos omtaler en tornet bælgfrugt-plante *ovovivis* (*O. antiquorum?*) i leret, fed jord, navnlig på dyrkede marker — hadet af landmændene og vanskelig at udrydde thi *så snart den har fået rodfæste på et stykke jord, sender den rødderne meget dybt og skyder hvert år nye skud til siderne ... man skal derfor trække den helt op, hvilket gøres, når jorden er blevet fugtig, så er den lettere at ødelegge.*¹

Et par årtusinder senere (1648) skriver Simon Paulli om *Anonis*, at den

... voxer saare gemeenligen, nu paa Volde, nu paa Tuer, nu paa Agrene, som Bonden gaar oc skal dyrcke oc pløye sin Jord; oc fordi at den hafuer saa lange oc seye Rødder, er den Bonden icke alleniste til stor Forhindring, men end oc hans Quæg megit skadelig, eftersom

den holder Plowen oc bryder Øxene, huilcke der maa bie oc staa stille, som hendis Danske Nafn nocksom gifuer tilkiende.²

Hornemann oplyser 1821, at *O. arvensis* er ret almindelig på hvilende marker og høje enge;³ endnu o. 1920 optrådte den som et besværligt udkrudt i leret jord ved Bovbjerg (Vestjylland), og *O. repens* var forhen almindelig på Lollands vidstrakte overdrev ("heder"); nu regnes *Ononis* næppe blandt landbrugets ukrudtsplanter.⁴

Hvor der groede *kragetæer*, mente man, der fandtes mergel i undergrunden (Østjylland).⁵ Til voksestedet refererer eng. (Somerset) *poverty*: på sandet eller brakliggende jord,⁶ sp. *labrado*: pløjet (bearbejdet) mark,⁷ ty. (Steiermark) *oadwurzn*: på ødemarker,⁸ sv. *ljungpin-nar* 1744ff., *ljungpiggar* Skåne 1823ff.: på heder blandt lyng⁹ samt en lang række navne til ty. (ge-)weisch 'stub, stubmark' og ukrudt derpå: *weischt*, *wigsche*, *wigste*, *weichte*, *weischdorn*, *weischeldorn*, *gweischwurz*, *queste* osv., indgår i schwabiske marknavne (Weistenwiesen, Weischgenacker); herhen måske ohty. *wiskehe* om tornet plante, men ikke *wiesca*, der er en forvanskning af *wiccha* = *wicke* (*Vicia*).¹⁰

Et andet navnekompleks udtrykker frygt og foragt for dette ondartede ukrudt: da. (lang) *fjenderod* 1648–1877,¹¹ ty. (Pfalz) *deiwelsderner* (plur.) og holl. (Exaarde, Saffelare) *duiwelsdorn*, *-beedstroo*, måske også ty. *judenhechel*;¹²

Puktörne (*Ononis repens*), ur C.A.M. Lindmans *Nordens flora*, 1917.

præfiks i sv. *puktörne* 1745ff. (knæsat for *O. repens*) er puke, puge, eufemistisk navn til djævelen, tidligere endog anvendt som botanisk slægtsnavn: *puke*, *tagg-*, *åkerpuke*.¹³

Trådte man med nøgne fødder på *krage-tjørn*, fik man ”krageøjne”, små runde sår med forskelligfarvede ringe (Lolland o. 1860).¹⁴ Også husdyr, især får, fik tornene op i klovene og smertefulde betændelser; de piggede grene stak, når man høstede hø og korn, og hæftede til tøjet og afgrøden. Britiske farmere bekæmpede planten også fordi den fik skyld for at fordærve mælk, smør og ost; *cammocky-butter* (c. = *Ononis*) var en gene for dem i Sussex,

Hampshire og på øen Wight.¹⁵ Leen blev hurtigt stump, når man mejede en afgrøde befængt med *Ononis*, og måtte ofte hvæsses, deraf *wetzsteinkraut* 1549ff., *schandmähler* Oberbayern, sv. *lievarg* 1685ff.¹⁶ Similibus curantur gned man i Schwaben og Schweiz (kanton Fribourg) leen med plantens blomsterknopper for at skærpe den eller lagde dem i hylsteret til hvæssesten.¹⁷

Det anbefales 1788 at plante *Ononis* på jyske klitter for at dæmpe sandflugten,¹⁸ i nutiden blev *O. angustissima* plantet som stabilisator på sandbanker i Nordafrika.¹⁹ De tykke, træagtige, stærkt forgrenede, overordentlig seje, i jorden dybt og langt omkring søgende *järnrötter* 1745ff. (jf. *järngräs* Västerbotten 1772, 1867, no. *benurt* (knæsat), ty. *eisenkraut*, -*gras*, oeng. *ysenherde*, irsk (gælisk) *sreang bogha* ’buestreng’)²⁰ gjorde opgravningen af lyngtørv til et meget anstrengende arbejde,²¹ greb fat i plovskar og harvetænder og standsede redskabet med et ryk.

Denne urt kiende bønderne best, thi hun dem stor hinder gjør, naar de pløye deris jord, skrev Henrik Smid 1546²² sml. Simon Paulli 1648 og Henry Lyte’s engelske udgave 1578 af *Dodonaeus’ urtebog* [1563]: *The root ... hinder and stay both the plough and oxen in toyling the ground ... the share and coulter of the plough cannot easily divide and cut them asunder.*

De lange seje rødder har sprængt mange skagler og hamler, når jorden efter langvarigt græsleje skulle brydes op. Selv med fire heste for ploven kunne den pludselig køre fast; gang på gang blev råbt til kuskene: holdt, tøvlid! – og så brugte man øksen, der altid hang på ploven,²³ jf. marknavnet Bielstorns agre (biel = økse) Tilst sogn Østjylland.²⁴

Under Gotland-rejsen 1741 noterede Linné:²⁵ *Järnrott kallades här Ononis, som växte i åkrarna, förtretlig för åkermannen, emedan hon mycket seg, håller tillbaka ploven*; på rejsen i Skåne 1749:²⁶ *Ljungpinnar*²⁷ *hava de segaste rötter, så att ploven med alla sina dragare måste*

ofta stanna, och bonden nödgar fram med yxan att hugga dem av, rödderne kunne binda sig så tillsamman, att alla bondens dragare och spann för plojen ofta måste stanna för en enda rot – og i forelæsningerne på Hammarby 1770:²⁸ er det besværiligste ugräs paa agrene i Skaane, som ey kan temmes uden med Plov. Rödderne krybe under jorden og ere de seygeste, og endskiønt at Bonden har ofte 8 Par paa Ploven, maae han dog ofte hielpe til med Øxen, hvorføre de Gamle har kaldet henne resta bovis (Martin Vahl's referat).

Tilsvarende meldes fra Danmark 1798:²⁹ de stive, sammenviklede rødder standser ploven endog med det stærkeste forspand; man maa altsaa enten hæve Ploven tilbage og lade den gaa over samme Rødder, eller ogsaa have en Spade ved Haanden for med denne at overhugge Rødderne. Men dette Arbejde indtræffer saa ofte, at Landmanden i Almindelighed lader Roden henligge, hvorfor det anbefales at forsyne ploven med krumt langjern pålagt tynd æg af hærde stål.

De fleste herhen hørende Ononis-navne må skyldes erfaringer i praksis og således være ægte folkelige: mlat. *remora aratri*;³⁰ sv. *ploghinder* 1640, *-häfta* 1741ff., *horsagräs* 1826–80 og *rast* 1880; da. *hestegildning* 1546–1796, til gilde = kastrere: pløjning af Ononis-befængte agre sled hestene ned og gjorde dem sterile, *hesteplage* 1793 (konstr.)–1877 jf. J. H. Smidth 1823: *Ikke, Hesteplager! maa stolt dig stille hos Landets zirende Buske! din Braad gjør dig kun mere forhad*;³¹ *helmsleger* Mors o. 1870, *helmis* = gammel udslidt hest, og ty. *pflugsterz* 1673–1794, *-störz*, Suffiks = plovens styrende håndtag, som man måtte holde kraftigt fast på, men vel også med relation til stürzen: *weil die starken Wurzeln beim Pflügen den Plug brechen oder stürzen* (1867),³² *pflugsteert* Mecklenburg 1793, 1860: de lange rødder vikled sig om plovskæret og slæbte efter i furen som en steert (hale), *pflugsperr* 1858, *kuhschweiss* (kausweet) Mecklenb. 1876 og *pferdeschweiss*

(ross-, färtsschwësst) Nösnerland, ty. sproget tidl. Ungarn, nu rumænsk Transsylvanien – oversættelselån fra rum. *asudul calului, asudoarea calului* etc.;³³ eng.³⁴ *restharrow* (knæsat), også *harrow-rest* Lincolnshire, *stay plough* Somerset, *sitfast* Morayshire (Skotl.), *horse's breath* Somerset, Worchestershire, wallisisk *tagadr* 'stopper ploven';³⁵ fr.³⁶ *arrête-charrue* (Haut-Saône); sp.: i en romance fra 10. årh. (prov. Toledo) kaldes planten *franne firrino* 'slider på, ødelægger ploven',³⁷ baskisk *galdar-rona* til galdea 'æsel', arrotu 'jord bearbejdet til dyrkning' og ona 'god': til at løfte ploven.³⁸

Mlat. (*ar*-)*resta bovis* 'oksestandser'³⁹ svarer til ty. (nu næppe brugt) *oxsenbrech* 1539ff., af Fuchs' urtebog 1543 forklaret: *darumb daß seine würtzel ein pflug etwan dörrffen halten unnd die oxsen oder die pferd daran am gange verhindern*. Ochsenbrech blev omdannet eller mistydet til *oxsenbruch* 1794, *oxsenborche* 1726, *-burre* 1769ff., *-hure(!)* 1781, 1808, *-hur*e 1858, *hossebrecher* Pfalz. Hoffmann von Fallersleben giver 1874 denne tolkning af *oxsenburre*: bringer okserne til stilstand, når de ikke kan trække ploven gennem rødderne, som råbtes til dem burr! [stands].⁴⁰

I de fleste tilfælde vel som rene oversættelselån går motivet *resta bovis* igen i talrige andre Ononis-navne:

sv. *oxabreckia* 1640;⁴¹ da. *oksebi(e)* 1648–o. 1700, *bi(e)okse* 1648–1721, *oksehold* o. 1700, *oksestandser* 1769; holl.⁴² *ossenbreke* 1593; eng.⁴³ *rastylbow* 1440, nu *rust-burn* < rest bourn; fr.⁴⁴ *arreste-bœuf* 1544ff., nu *arrête-bœuf*, *-arrête-cheval*, *estanco-biou*, *arunso byou*, *tin-ben* 'retient le bœuf', *lacho-bièou* 'lasse de bœuf', *sarrelâche*, *charre-lâche* (= serre une javelle, la lâche quand il recontre un arrête-bœuf), *ner de bièou* 'nerf de bœuf', *epine de beu*, *flou de beau*, *pied de bœuf*, *gendarme* "il vous arrête"; it.⁴⁵ *arresta*, *arrestabue*, *resta bue*, *stancabue*, *fermabue*, *ligabò* etc.; sp.⁴⁶ *detiene buey* 'standser oxsen', *hierba toro* 'tyreur', *quebraarados* til quibrar 'bryde, brække', katal. *afrente-cavadors* <

deshonra-cavadors 'skænder den gravende'; port. *resta-*, *rilha-boi*.

Navnet *weiberkrieg* 1574ff. forekommer allerede o. 1100 i Codex Vidob. nr. 10 som *wrowrenrick* til *resta bovis*, andre ohty. former: *wibis crick* 13. årh., *wibe crick* og *frawentrit*, 14. årh.; dets høje alder ses af en latinsk oversættelse *lis mulierum* 1456;⁴⁷ mange nyere former: *weiberzorn* ved Wien 1858,⁴⁸ *frauen-*, *mäde-*, *made-*, *mägdekrieg* Böhmen, Erzgeb., Dupau – og omtydninger efter at det semantiske indhold var glemt: *witwerkrieg* 1852, endog *weiberklatsch* 'kvindesladder', Planten gjorde markarbejdende kvinder vrede, det var dem, der oftest høstede hø og bandt kornneg, med kortere ærmer var de mere end mændene udsat for at blive stukket, desuden greb tornene fat i kjolerne, og endvidere satte man gerne det tornede og stikkende i relation til kvindekønnet; den vredladne kone er i Rhinl. en *häkelteef* = puktørne,⁴⁹ som *weiber-*, *frauenkrieg*, *weiberzorn*, *-zank* etc. benævnes andre tornede eller ruhårede vækster, der vanskeligt kan udryddes, således *Echium vulgare*, *Calluna vulgaris*, *Genista germanica*, *Sarothamnus scoparius*;⁵⁰ dansk har 1596 *wyffue-krighe* o. lign. til *Marrubium vulgare*.⁵¹

Om tyske floraværkers knæsatte *hauhechel* 1543ff. (med talrige dialektformer) forklarer Leonh. Fuchs' urtebog 1543, s. 18: *hawhechel ... darumb das es so tieff einwurtzelt, daß manns mit hawen [hakke] muß aussreüten*; Fuchs er dog i tvivl om tolkningen og tilføjer en anden: *von wegen seiner dörn ... die einer hechel so man zu dem flachß gebraucht gleich seind*.⁵² Man har også villet aflede præfiks af *hauen* 'hugge' (med økse), og det blev omtydet til 'heide' (uopdyrket jord) og 'hart' (de hårde stængler og seje rødder) jf. *järnrot* s. 62, holl. *beethekels*, *heetegaal*.⁵³ Ældre navneformer som *heckelkraut* 1500, 1539, *heuw-*, *hew-*, *heuhechel* 1537ff. samt *Ononis*' og lignende planters nyere associationer med (hør-)hegle o.lign. redskaber viser imidlertid, at præfiks må være *heu* (hø),

ohty. *houwe*, endnu i 1500-tallet *hau*, *hauw*. *Hauchel* er altså = 'høhegle': den tornede halvbusk "heglede" høet, det blev hængende i grenene – jf. *wilder hanf* Pfalz,⁵⁴ *böhäckla* 1638–85, tornene blev sammenlignet med en rives tænder: *herkelkraut* Mecklenburg 1791ff., *heuberkel* Rhinl., til *harke* 'lille rive', da. *rede-kam*, sp. *peine de asno* 'æselkam' jf. *hechelkamm* til *Scandix pecten-veneris* med kamformet frugtstand.

Da. *krageklo* kendes litterært fra 1796, ældre er *kragetorn* (siden slutningen af 1400-t., indgår i sydjyske marknavne 1683ff.), *kragerod*, *-rødder* 1715ff., *kragetrin*, *-fod* o. 1700, nyere *kragekløver* o. 1820, *kragetå*, *-taer* Østjylland o. 1885, Lolland o. 1870, Fyn, Strynø, Langeland og *kragetjørn* Glænø, Lolland, Falster, i Nord-sjælland omtydet til *krøgtjørn*.

Johan Lange mener, navnet *krageklo* måske er overført fra en anden ærteblomstrende plante kællingetand (*Lotus corniculatus*), og at *krage-* kan være et ældre ord *krake* med grundbetydningen 'lille, forkroblet vækst' jf. jysk *krak* (nu *krikke*) om lille udslidt hest, norsk *krake* 'lille kroget træ' og *Ononis*-navnet *helmisleger* (s. 62). *Kragetjørn* og *-torn* er på Møn optegnet for ene (*Juniperus communis*), lav ene kaldes 1764 *krak*, på Bornholm er o. 1870 noteret *krak* om underskov eller krat af eg,⁵⁵ men hverken *Ononis* eller *Juniperus* har nogen særlig tilknytning til kragen. Begge er imidlertid stikkende, de sammenfiltrede grene og tornene var det karakteristiske ved *Ononis*' overjordiske habitus, en direkte sammenligning med fuglens kløer kan ikke udelukkes. *Kragetorn* er o. 1700 belagt for den tornede *Rhamnus catharticus*, *kragetå* Mors 1925 om den tæt piggede *Genista anglica*, Kylling 1688 har *kragetæer med piggede frøhuse* til *Ranunculus arvensis*⁵⁶ jf. *kragerede* om filtret hår og "heksekost" på træ, *kragetæer* = ulæselig skrift. *Ononis* er også kaldt *katteklo* (Horns herred), der semantisk kan jævnføres med ty. *katzendorn* Rhinl., *katzenspeer* 1549ff., holl.

(knæsat) *kattendoorn*, eng. (Yorksh.) *cat whin*, fr. dial. *inlb' de cha' ongles de chat*, sp. (knæsat) *gatuña*, katal. *ungla de gat*, baskisk *katu-sarpa* 'katte-klo' og tilsvarende i portugisisk.⁵⁷

LITTERATURHENVISNINGER

- 1 Theofrastos, ÅR, *Historia plantarum* VI, ORT, 5, s. 3–4.
- 2 Paulli, Simon, 1648, *Flora Danica*, København, s. 166, nr. 16, D.
- 3 Hornemann, J. W., 1821, *Dansk Oeconomisk Plantelære*, København, s. 758.
- 4 Jessen, Knud & Lind, Jens, 1922–23, *Det danske Markkruddts Historie*, København, s. 352–54.
- 5 Udvalg for Folkemål top. reg. 2055 (R. P. Randløv, indgået 1929).
- 6 Grigson, Geoffrey, 1955, *The Englishman's Flora*, London, s. 130; eller fordi ejeren er eller snart bliver fattig?
- 7 Caballero, Arturo, 1940, *Flora Analitica de España*, Madrid, s. 589.
- 8 *Blätter für Heimatkunde* 5, 1927, s. 31.
- 9 Lyttkens, Aug., 1904–15, *Svenska växtnamn*, Stockholm, s. 732–34; Vide, Sten-Bertil, 1966, *Sydsvenska växtnamn*, Lund, s. 178.
- 10 Marzell, Heinrich, 1969, *Wörterbuch d. deutschen Pflanzennamen* 3 (Lieferung 3), Leipzig, s. 386–405 (m. kildehenvisninger!).
- 11 Lange, Johan, 1960, *Ordbog over Danmarks Plantenavne* 2, København, s. 136–39.
- 12 Wilde, Julius, 1947, *Kulturgeschichte d. Sträucher und Stauden*, Speyer, s. 142; Paque, E., 1896, *De vlaamsche volksnamen der planten*, Namen, s. 96 (også til Ulex europ.), Heukels, H., 1907, *Woordenboek d. Nederlandsche volksnamen van planten*, Amsterdam, s. 167; Teierlinck, Is., 1924, *Flora diabolica*, Antwerpen, s. 86, 170.
- 13 Lyttkens [note 9], s. 732f.
- 14 E. Rostrups notater; jf. *oculus porci(nus)* 'svineøjel': Fischer, Hermann, 1929, *Mittelalterliche Pflanzenkunde*, München, s. 276 og Rostafiński, Józef, 1900, *Symbola ad historiam naturalem medii aevi* I, Cracoviae, s. 208.
- 15 Grigson [note 6].
- 16 Marzell [note 10], s. 404f.; Lyttkens [note 9], s. 732, *lievarg* også til *Pedicularis palustris* og *Salix repens*.
- 17 Fischer, Hermann, 1904–36, *Schwäbisches Wörterbuch* 4, Tübingen, s. 487, 1774; Savoy, Hubert P. C., 1900, *Essai de flore Romande*, Fribourg, s. 41.
- 18 Viborg, Erik, 1788, *Efterretning om Sandvexterne ...*, København, s. 113.
- 19 Faulks, P. J., 1958, *An Introduction to Ethnobotany*, London, s. 5.
- 20 Lyttkens [note 9]; Jenssen-Tusch, H., 1867–71, *Nordiske Plantenavne*, København, s. 155; Marzell [note 10], s. 397; Cameron, John, 1883, *Gaelic names of plants*, Edinburgh & London, s. 14, sml. s. 109.
- 21 Grüner-Nielsen, H., 1924, *Læsøfolk i gamle Dage*, København, s. 153 (beretning fra 1858).
- 22 Smid, Henrik, 1577, *En skøn loestig ny urtegarardt*, København, s. 164b, 103b.
- 23 Tang Kristensen, Evald, 1891, *Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv* 1, Kolding, s. 59; Christensen, Jens, 1958, *Træk af nordfynsk Landsbyliv*, København, s. 80 (o. 1850); Reimer, Christine, 1910–19, *Nordfynsk Bondeliv i Mands Minde*, Odense, s. 252f., 725.
- 24 Schmidt, Aug. F., 1926–28, *Skanderup Sogn*, Lunderskov, s. 37.
- 25 Linné, Carl von, 1957, *Gotländska Resa 1741*, ed. Bertil Molde, Stockholm, s. 124, jf. s. 129f.
- 26 Linné, Carl von, 1963, *Skånska Resa*, ed. Knut Hagberg, Stockholm, s. 165, 183.
- 27 *Ljungpinnar* er skånsk kollektiv til vækster med seje rødder, der standser ploven.
- 28 Linné, Carl von, 1910, *Linnés botaniske "Prælectiones privatissimae" paa Hammarby 1770*, (Bergens Museums Aarbok, nr. 1), Bergen, s. 50.
- 29 *Magazin for Neringstanden* 2, 1798, s. 376f., jf. Hornemann [note 3], 1806, s. 658.

- 30 Billerbeck, Jul., 1824, *Flora classica*, Leipzig, s. 182.
- 31 Smidth, J. H., 1823, *Danske Haver*, København, s. 195.
- 32 19. *Bericht d. Naturhist. Vereins in Augsburg*, 1867, s. 29.
- 33 Krauss, Friedr., 1943, *Nösnerländische Pflanzennamen*, Beszterce-Bistritz, s. 290f.; Borza, Al., 1968, *Dicționar etnobotanic*, București, s. 119.
- 34 Prior, R. C. A., 1879, *Popular names of British plants*, London, s. 197, 227; Britten, J. & Holland, Rob., 1886, *A Dictionary of English Plant-names*, London, s. 242, 401, 452; Grigson [note 6].
- 35 Cameron [note 20], s. 14.
- 36 Beauquier, Ch., 1910, *Faune et flore populaires de La Franche-Comté* 2, Paris, s. 127.
- 37 Palacios, Asin, 1943, *Glosario de voces romances*, Madrid, s. 127.
- 38 Font Quer, P., 1962, *Plantas medicinales*, Barcelona, s. 364f., jf. det bot. slægtsnavn *Ononis* til gr. onos 'æsel'.
- 39 Diefenbach, Laur., 1857, *Glossarium Latino-Germanicum mediae et infirmae aetatis*, Francofurti ad Moenim, s. 84b, 495a.
- 40 *Archiv für Geschichte d. Deutschen Sprache und Dichtung* 1, ÅR, s. 267.
- 41 Finsk har 1866 *härkäorakko* 'oksetorn': Suhonen, Pentti, 1936, *Suomalaiset kasvinnimet*, Helsingfors, s. 245.
- 42 Heukels [note 12], s. 167.
- 43 Britten & Holland [note 33], s. 398, 410.
- 44 Rolland, E., 1903, *Flore populaire*, Paris, s. 111ff. (talrige dialektformer!); Ségué, Jean, 1953, *Les noms populaires des plantes dans les Pyrénées Centrales*, Barcelona, s. 43; *arrête-bauf* er skældsord for gl. sløvt menneske; i Belgien analoge navne til den tornede *Genista: Pays de Saint Remacle*, 1963, Malmédy, s. 55f. (m. litt. henvisn.).
- 45 Penzig, O., 1924, *Flora popolare italiana* 1, Genova, s. 320.
- 46 Caballero [note 7]; Masclans, Francesc, 1954, *Els noms vulgars de les plantes a les terres Catalanes*, Barcelona, s. 37; Font Quer [note 36], s. 363.
- 47 Fischer [note 14].
- 48 Höfer, Fr. & Kronfeld, M., 1889, *Die Volksnamen der niederösterreichischen Pflanzen*, Wien, s. 160, som spørger: er de sammenfiltrede grene symbol for kvindehadere?
- 49 Niessen, J., 1936, *Rheinische Volksbotanik* 1, Berlin, s. 133; Söhns, Franz, 1907, *Unsere Pflanzen*, Leipzig, s. 77f.
- 50 Marzell [note 10], registerbd., s. 610f.
- 51 Lange [note 11], s. 28.
- 52 Næsten ordret gentaget af Camerarius, Joach., 1588, *Hortus medicus et philosophicus*, Francofurti ad Moenum.
- 53 Heukels [note 12], s. 167, sml. Uittien, H., 1947, *De volksnamen van onze planten*, Zutphen, s. 83.
- 54 Wilde [note 12].
- 55 Lange [note 11] 1, 1959, s. 794, og 2, s. 396, jf. *Ordbog over det danske Sprog* 11, 1929, København, s. 260.
- 56 Lange [note 11] 1, 1959, s. 639, og 2, s. 407, 422.
- 57 Marzell [note 10], s. 393f.; Font Quer [note 36], s. 363; Caballero [note 7]; Bouda, K. & Baumgartl, D., 1955, *Nombres vascos de las plantas*, Madrid, s. 54. – Lange har i sin disputats *Primitive Plantennavne* (1966) rubriceret *krageklo* under "Sammenligning med legemsdel af et dyr".

STINKSVAMPEN

IKKE FOR SARTE NÆSER OG ØJNE

En gennemtrængende ådsel- eller rovdyrstank, der lugtes i op til tyve meters afstand, gør det næsten altid let at finde stinksvampen. Nær beboede steder har den ofte givet anledning til falsk alarm – man troede, der var gået hul på en kloakledning, eller at et dødt dyr lå og rådne. Det fortælles f.eks., at en engelsk familie, der var flyttet ind i et nyopført hus, følte sig meget generet af stank. Hele kloaksystemet blev undersøgt, uden at man fandt årsagen. Stanken blev tilsidst så uudholdelig, at familien måtte bo andets- teds i en månedstid. Så sent som i 1865 blev det i *The Times* diskuteret, om stinksvampen kunne forårsage kolera eller andre epidemiske sygdomme. Under en ”hekseproces” i Frankrig i 1926 stod to mænd og ti kvinder anklaget for at have overfaldet og mishandlet en abbed. De anklagede tilhørte sekten ”Notre-Dame de Pleurs”, og de beskyldte abbeden for at forfølge sektens grundlægger med trolddom ved at lade fugle flyve hen over hans hus; af deres ekskrementer udsprang der svampe med obskøn form og så hæsli en lugt, at alle, som indåndede den, blev meget syge.¹

Navnet ”stinksvamp” anføres i Hornemanns *Dansk oekonomisk Plantelære*, 2. del, 1837; men navnet må være ældre. Tysk har Stinkschwamm 1760 og 1781, svarende til norsk Stinksopp og hollandsk Stinkzwam; efter ligheden med Morkler (*Morchella*) er

den blevet kaldt Hundsmorchel omkring 1740, Stinkender Morchelschwamm 1833, Stinkmorchling 1898ff. og Stinkmorchel, Aasmorchel (svensk 1806 Asmurkla ”Ådselmorchel”). Af nyere navne kan nævnes: Stinkhoot ”Stinkhue”, Stinkert, Stinkender Heinrich, Laichepilz (laich = uren, ækel) og Pffurzglocke (pffurz = flatus). Engelsk: Stinkhorn, Stinkpot, Devil’s Stinkpot, Pow-Cat, Carrion Flower. Fransk: Punaise (puer = stinke), Pisso-Chin ”hundepis”. Italiensk: Corogna ”ådsel”, Pisciaccane ”hundepis” og Fongo de Biscia.

Stanken, som skyldes den slimede sporemasse, er også blevet beskrevet som sødlig! Den britiske entomolog John Curtis skrev i 1833, at han fandt en *Phallus*, som på afstand, og medens den endnu var frisk, havde en duft omtrent som violer, men som stank fælt, da den blev tør. Ud fra denne diagnose gav M. J. Berkeley den nye art navnet *Phallus iosmus* (violduftende). Imidlertid havde andre ikke bemærket denne lugt fra en fuldt udviklet stinksvamp, og som C. D. Badham skrev til Berkeley: *Hvis De selv havde snuset til den, ville De have benævnt den anderledes.*² Dog fremgår det af et læserbrev i *Kosmos*, at der er gjort lignende observationer:

Jeg havde gemt et ”hekseæg” i en tom cigaræske og ladet det ligge natten over

Den oblyga stinksvampen (*Phallus impudicus*).

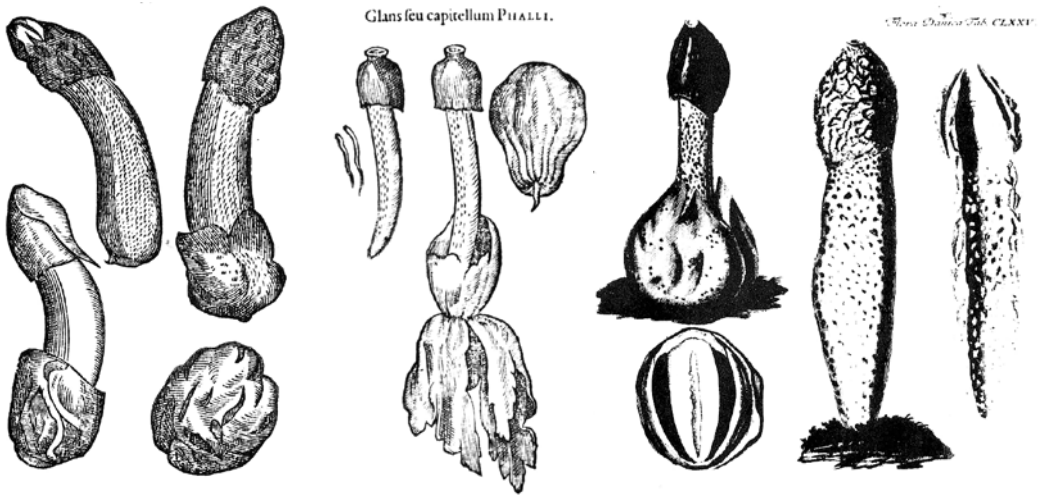
Foto: Håkan Tunón.

på mit skrivebord. Næste morgen slog en stærk veltugt mig imøde ... Den lille, smudsiggrønne hætte var glat og næsten tør, herfra udgik den violagtige duft, som havde overrasket mig. Højkoncentreret violparfume udsender som bekendt en ækel muselugt, men i stærk fortynding forvandles den til blomsterduft. På lignende måde synes stinksvampens ådsellugtstof en kort tid at være så fortyndet, at den virker veltugtende. Efter et kvarterstid måtte jeg lægge svampen under en glasklokke for ikke at forpuste hele huset.³

Medens stinksvampen endnu er udfoldet, minder den både i form, størrelse og vægt om et hønse- eller gåsæg – *de mærkelige hekseæg, tunge og bløde gråhvide kugler, som med en hvid navlestreng er forbundet med deres underjordiske moder* (Ingeborg Raunkiær).⁴ Fænomenet måtte naturligvis give anledning til overtro: Hekse eller djævle havde efterladt disse pseudo-æg for at demonstrere deres sataniske kunst; af ægget lod de ydermere fremkomme noget, der skamløst lignede mandens avlelem. Den flamske mediciner Dodonaeus kalder det i sin urtebog 1563 *manium sive daemonium ova* (= spøgelsers eller djævlens æg) og Lobel 1576 *manium, cacodaemonium ova* (= æg af spøgelsers eller folk, der er besatte af onde ånder). I 1644-udgaven af ”Dodonaeus” følger J. van Ravelingen til, at fluer og katte af stanken lokkes til svampen og æder den.⁵

Litterært kan hekseæg hos os kun føres tilbage til 1870; svensk har Trolläg 1806ff., tysk Hexenei 1760ff. (også om Støvbolde – *Lycoperdon*), Teufelsei 1760 og 1834 og Schelmeinei 1760. Hollandsk: Wexeneijer, Duivelsei. Fransk: *Æuf du Diable* 1836. Engelsk: Ghost's Egg, Devil's Egg. Katalansk: *Ou del Diabio*.⁶ Væsentlig ældre navne har relation til snog (onk, unk), som man mente holdt til ved træers og urters rødder, f.eks. hollandsk: Unghers Eyeren 1599, Ungersei, Oniersei, Onkeei.⁷

Intet ligner mere en penis end denne, erklærede Linné på en ekskursion 1747,⁸ og dr. Siegmar

t.v.: Clusius' værk fra 1601 finder man en af de ældste afbildninger af Stinksvamp (*Phallus impudicus*). mitten: Sand-Stinksvamp (*Phallus hadriani*) også fra Clusius 1601. Den forekommer i klitter og lugter ikke såstramt som Alm. Stinksvamp. t.h.: »Flora Danica« fra 1765. Bemærk at tegneren har vendt hekseægget på hovedet.

Schultze skrev 1908, at frugtleget demonstrerer ligheden på en nærmest grov, ja burlesk måde ... [det] er i sidste stadium formet nøjagtigt som en erigeret penis med overtrukket forhud.⁹ Citeres kan også Hans Hartvig Seedorff:

Obskøn og vederstyggelig synes man, den er; men også den har et nyttigt, ja ophøjet hverv at udføre ... Det kan ikke være tilfældigt, at naturen har formet den som en lingam, Sivahs hellige frugtbarhedstegn. Som han, nedbryder den det frønnede og bedærvede og uddrager af dødens muldne rester de værdier, som livet har brug for i sit evige kredsløb.¹⁰

Digteren havde tidligere brugt *Phallus impudicus* som erotisk motiv i *Pigens møde med Pan*:¹¹

Da segned pigen
betyngt og rød
og trykket dybt mod sit jomfruskød

en knejsende svamp
med skørvævet hat,
der stod som en phallos i skovenes nat.

Ramsbottom beretter om en tildragelse i Bedford, hvor et nygift par og følget fandt en stinksvamp, som var skudt frem af et mørnet trægulv i soveværelset; det gav naturligvis anledning til nogle drøje vittigheder.¹²

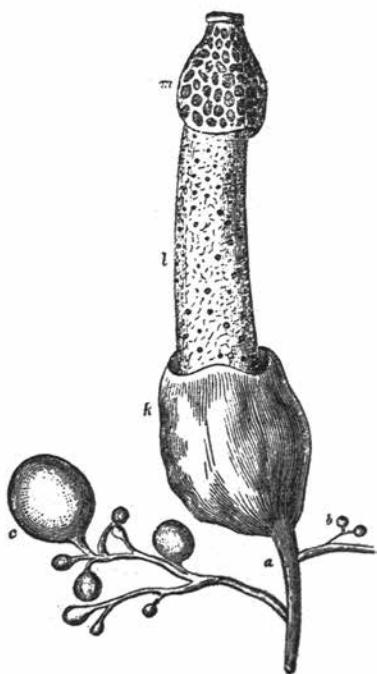
Phallus impudicus kaldes i Lobels urtebog 1581 *campernoelie gbelijckende de mannelickhejdt* (= svamp, lignende det mandlige køn). Før-linnéiske benævnelser var *fungus foetidus penis imagenem referens* (= stinkende svamp, som ligner en penis) og *fungus virilis penis arrecti facie* (svamp af udseende som en erigeret mandspenis), frugtlegetets øverste del *glans seu capitellum phalli* (= glans, eller det lille hoved på phallus). Slægtsnavnet *Phallus* bruges første gang 1564 i afhandlingen *Descriptio phalli ex fungarum genere* af hollænderen Aadrrian de Jonghe (Hadrianus Junius)¹³ og 1753 knæsættes *Phallus impudicus* (skamløs ukysk) af Linné.

En så iøjnefaldende lighed måtte inspirere til folkelige synonymer som Præstepet, Præstepik, Provstindens Trøst; Pintchen 1654, 1834, Stertmorchel 1760, 1781 (forled = penis), Rutenmorchel 1833ff., Eichelpilz (forled = testikel eller glans), Hundepitten; Stinkhorn (Ray 1724: *this is known to all our people by the name of Stinkhorn*), Devil's Horn (horn = penis). Italiensk: Satirion, Fungo cazzilo "æselpenis". Fransk (Schweiz): Satyre fétide. Rumænsk: Pula-calului "hestepenis".¹⁴

Svampens frugtlegeme er penis, tilhørende en helt dræbt i krig og nu en ånd (Borneo).¹⁵ Viste den sig på kirkegårde, troede man, at det var et ligs rådnende fingre, som groede op af graven. Når det skete, betød det, at den døde havde begået en usonet synd og på denne måde advarede andre mod at lide samme skæbne.¹⁶ Det varslede dødsfald i familien, når en "death-baby" kom frem ved huset; *jeg kender intelligente folk, som skrækslagne styrtede ud i haven for at ødelægge en koloni af denne svamp, så snart den viste sig* (Salem, Massachusetts 1892).¹⁷ Stokkens form og lugten foranledigede navne som det svenske Liksvamp¹⁸ eller det tyske Leichenfinger og Totenpilz.

Siden oldtiden blev testeslignende rødder, knolde og svampe, såsom Trøfler (*Tuber*) og Hjortetrøfler (*Elaphomyces*), tilskrevet afrodisiakiske (= kønsfremmende) kræfter. Tyrkernes og arabernes i så henseende meget værdsatte terfas er en art trøffel.¹⁹ Japanerne, der ofte og gerne spiser rodfrugter og svampe, regnes for erotisk disponerede.²⁰ Efter signaturlæren måtte *Phallus impudicus* være et afrodisiakum par excellence og omtales som sådant allerede i Wolfram von Eschenbachs epos *Parzival*, der blev skrevet omkring år 1200. Hr. Gavan har hårdt brug for en sexuel stimulans (XIII, vers 508), og

er vant die rehten hirzwurz,
diu im half daz er genas
sô daz im arges niht enwas,
diu wurz was bi den blanken brûn ...

Stinksvamp, ur Henrik Viktor Rosendahl, *Lärobok i botanik*, 1903.

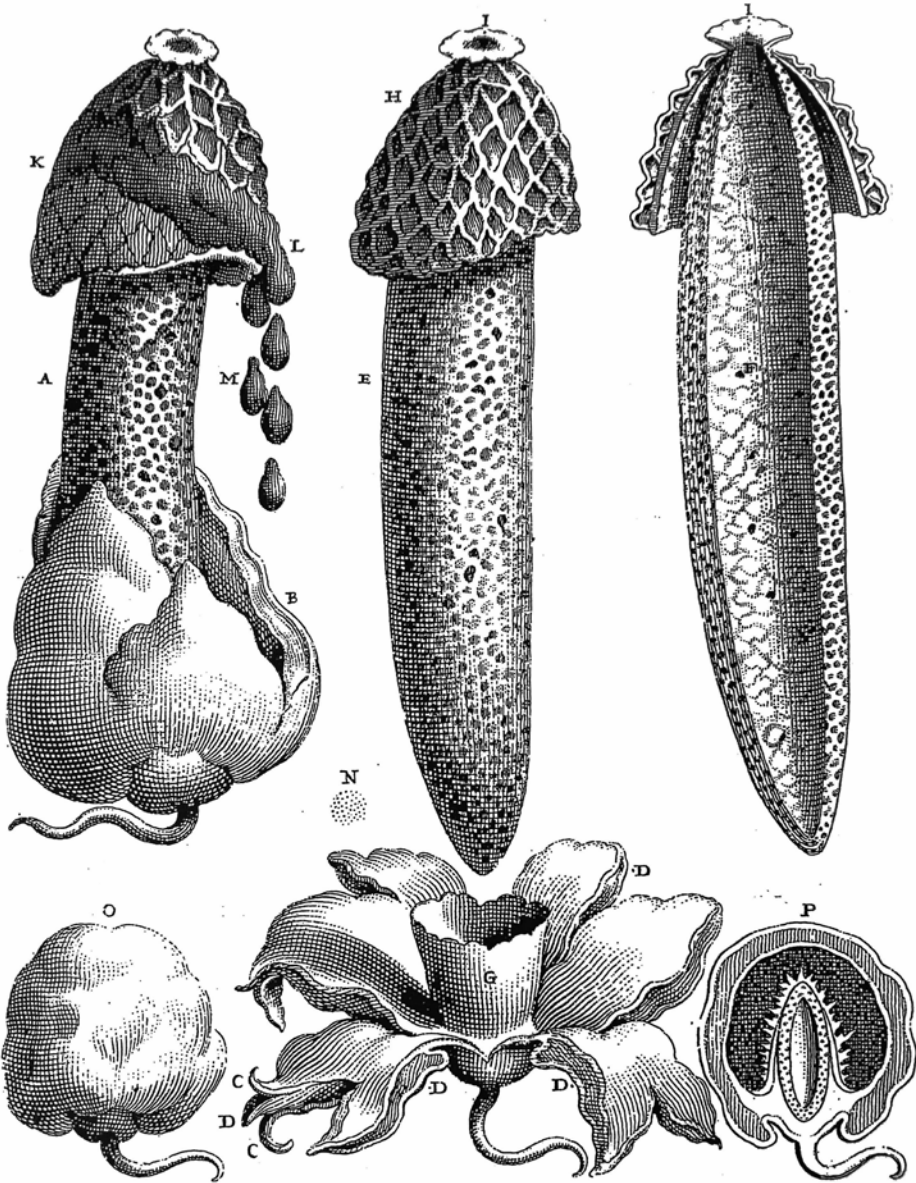
i Chr. Fledelius' og Sophus Michaëlis' oversættelse (1917, 2, s. 217):

han fandt den rette lægeurt,
den hjalp ham så, at karsk han blev,
alt ondt den ham af kroppen drev,
den urt var brun på hvidlig grund.²¹

Med "hirzwurz" må være ment stinksvampen, da *Elaphomyces cervinus* i samtidige litterære belæg kaldes Hirzswamm.²²

Godt tre århundreder senere hævder Matthiolum's urtebog (1563, udg. 1598, side 145): *er hat eine kraft, damit er die unkeuschen Glieder und Venushandel stärkt, so man des Pulvers ein halb Lot, ein Quentel langen Pfeffer dazu gemischt trinkt ... Die circeischen Weiber treiben auch einen Handel damit, gebens in Liebestränken.*

Phallus

Ausp. Crescentij Vasellij Senen. Serenifs VIOL. M. Pr. Etrur Medici

Stinksvamp fra det pragtfuldt illustrerede værk af Micheli fra 1729.

Pier Antonio Michelis bok Nova plantarum genera iuxta Tournefortii methodum disposita skildrar bland annat bortåt 900 svampar och kom att revolutionera vetandet om denna organismgrupp.

Bøhmiske og østrigske jægere troede, at Hjortetrøfler opstod af hjortes spildte sæd og skelnede mellem "Hirschbrunst unter der Erde" (*Elaphomyces cervinus*) og "Hirschbrunst über der Erde" (*Phallus impudicus*); på grund af ligheden med et erigeret lem havde sidstnævnte den kraftigste virkning og blev indsamlet til apoteker.²³ Stinksvampen har synonymerne Hjortebrunst 1763, Hirschbrunst 1760 og Hirschschwamm 1793ff. fælles med Hjortetrøfler.

Der foreligger, så vidt vides, ingen fysiologisk begrundelse for anvendelsen af Stinksvampen som afrodisiakum,²⁴ men hekseæg eller det tørrede og pulveriserede frugtlegeme er helt op til nutiden blevet blandet i husdyrenes foder for at gøre dem brunstige.²⁵

Hekseæggene indeholder en lugtløs, geléagtig masse og er ikke, som antaget i ældre angivelser, giftige. De spises flere steder i Europa og samles til salg på sydtyske torve, hvor adskillige kunder regner dem for en delikatesse. Frugtlegemet skal være giftigt og

antages at kunne forvolde abort og gøre får så "tossede", at de angriber mennesker.²⁶

Navnet "schabb" (kløe) i Ditmarsken forklares med, at man pådrager sig kløe ved at berøre svampen.²⁷ Navnet Gichtmorchel 1607ff. skyldes en folkemedicinsk tradition i Mellem- og Østeuropa, ifølge hvilken svampen, der var tilsat salver og pudder eller var opløst i brændevin, blev anvendt mod gigt og rheumatisme.²⁸ Stinksvampen blev endvidere brugt mod epilepsi, blødninger, hundegalskab og nyrelidelser.²⁹

SVAMPENE I LITTERATUREN

Fra Fritz Holm har vi modtaget et uddrag af Günther Grass' roman *Flynderen*, som er oversat af Per Øhrgaard og udgivet på Gyldendals forlag 1978:

1813. Et svampeår. Ligesom Sophie kendte også hendes kusine alle spiselige, ildesmagende og giftige svampe. Hun vidste, hvor de stod på mos eller nålegrund, i lysninger eller i underskoven, enkeltvis eller i hekseringe. Som børn var vi ofte, med Sophie i spidsen, gået på svampejagt. Dengang levede bedstemor Amanda Woyke endnu. Under verandataget lærte hun Sophie og Lovise at opremse alle svampe.

Det er den dystre store trompetsvamp. Den vokser under bøgetræer og smager godt. Det er den bredrandede skællede kødpigsvamp, som når den skoldes mister sin bitterhed og er sund. Det er den spiselige mælkehat. Den foranderlige skælhat vokser tæt ved elle- og poppelstammer og krydrer supperne. Det er den spiselige rørhat, også kaldet Karl Johan og herrehat. Står ensomt for sig selv. Og lykkelig er den, som ser den. (Den røde fluesvamp viser vej til den). Det er den tynde agerchampignon, som bedstemor lagde i eddikelage til herr domæneinspektøren. Velsmagende mælkehat er her. Står under unge fyrretræer på skrøbelig rørstok og smager som kødet fra

Stinksvampens "æg" i genomskrning. Foto: mudman@UBC Botanical Garden Forums

unge kalve. Det er den prægtige parasol. Den kender alle. Under dens skærm foregår eventyrene. Den beskytter mod onde øjne. Rå smager den af nødder. Her gruppesvampen honningsvamp. Kommer sammen med den almindelige netbladhat først i det sene efterår og bekommer ikke enhver mave godt. Blækhatte (velsmagende) skyder frem af sten og grus, langs med klostermuren. Ægte ridderhatte, sandede, skal man vaske godt. Og her så også keglemorkler, som vi trækker på snor eller spidder på tjørnegrene, så de kan tørre og om vinteren sætte smag på vore supper. Og det her er de politiske svampe. De hedder: almindelig trævlhat, panterfluesvamp, bleg tragthat og grøn fluesvamp.

Efteråret tretten. Ganske vist vidste hun, at tiden var inde, ganske vist havde hun nu allerede i årevis i sin aftenbøn fremsagt hævn for sin indespærrede Fritz, før hun sagde amen, alligevel kunne Sophie i lang tid ikke afgøre med sig selv, med hvilken tilsætning hun skulle gøre sit svampefyldte kalvehoved virksomt. Panterfluesvampen ødelægger nervesystemet, ofte med dødelig udgang. Den almindelige trævlhat indeholder giften muscarin ligesom den hvide fluesvamp, men i større doser. Blodlegemerne ødelægges, dog først fireogtyve timer senere, efter at den for længst burde være fordøjet, af den grønne, svagt sødligt lugtende, gerne under egetræer stående grønne fluesvamp.

Sophie bestemte sig for dem allesammen. Fra skovfogedhuset sendte hendes kusine Lovise hende, foruden en kurv med prægtige, næsten helt midfrie Karl Johan'er, de ønskede sorter i et tilbundet tørklæde. Selv to unge, endnu knoldehovede røde fluesvampe lagde hun ved, for den stimulerende virknings skyld.

KILDER OG NOTER

- 1 Ramsbottom, John, 1953, *Mushrooms and Toadstools*, London, s. 181–183.
- 2 Jenssen-Tusch, H., 1867–71, *Nordiske Plante-navne*, København, s. 164, 324; Marzell, Heinrich, 1977, *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* 3, Stuttgart, s. 659–662 (m. litteraturhenvi.); Britten, James & Holland, Rob., 1886, *Dictionary of English plant names*, London, s. 149f., 453, 562; Rolland, E., 1914, *Flore populaire* II, Paris, s. 174.
- 3 *Kosmos*, 1950, s. 46.
- 4 Raunkiær, Ingeborg, 1911, i *Danmark*, 1911, s. 102f.
- 5 Fluer og katte blev regnet for heksedyr, omskabte hekse.
- 6 Note 2; Font Quer, P., 1962, *Plantas medicinales*, Barcelona, s. XXX.
- 7 Marzell [note 2]; Teirlinck, Is., 1924, *Flora diabolica*, Antwerpen, s. 216.
- 8 Linné, Carl von, 1952, *Herbationes Upsalienses I. Herbationerna 1747*, Uppsala, s. 68.
- 9 Aigremont (pseudonym), 1908–09, *Volkserotik und Pflanzenwelt* I, Berlin, s. 156.
- 10 Seedorff, Hans H., 1962, *Forelsket i Aaret*, København, s. 115.
- 11 Seedorff, Hans H., 1919, *Mod fremmede Stjerner*, København, s. 15.
- 12 Bauhin, Kaspar, 1671, *Pinax theatri botanici*, Basel, s. 374.
- 13 Han omtaler den på sandklitter voksende art (?), som M.J. Berkeley 1833 gav navnet *Phallus iosmus*.
- 14 Note 2; Niessen, J., 1936, *Rheinische Volksbotanik* I, Berlin, s. 210; Lehmann, Friedr., 1955, *Kulturgeschichte und Rezepte der Liebesmittel*, Heidenheim, s. 159; Penzig, O., 1924, *Flora popolare italiana* I, Genova, s. 344; Durheim, Carl Jakob, 1856, *Schweizerisches Pflanzen-Idiotikon*, Bern, s. 59; Pantu, Zach. C., 1929, *Plantele cunoscute de poporul român*, Bucuresti, s. 34.
- 15 Ruiters, Coomans de, 1933, i *De tropisch natuur* 22, s. 195.
- 16 *Palatina* (Speyer), 1932, s. 156.
- 17 Bergen, Fanny D., 1892, i *Journal of American Folk-Lore* 5, s. 105.
- 18 Mundtl. meddelt 1975.

- 19 Lehmann [note 14].
- 20 Hovorka, O. von & Kronfeld, A., 1909, *Vergleichende Volksmedizin* 2, Stuttgart, s. 179; sml. Reichborn-Kjennerud, I., 1933, *Vår gamle trolldomsmedisin* 2, Oslo, s. 23.
- 21 I noterne (s. 393) oversættes hirzwurz med både hjorte- og stinksvamp som man tilskrev visse hemmelige kræfter.
- 22 Marzell [note 2] 2, 1972, sp. 196, sml. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* 1, 1927, s. 531.
- 23 Loewe, Rich., 1913, *Germanische Pflanzennamen*, Heidelberg, s. 62f., sml. Popowitsch, Joh. S. V., 1780, *Versuch einer Vereinigung der Mundarten von Teutschland*, Wien, s. 155f.
- 24 Ramsbottom [note 1], s. 181: *Det ville være interessant at erfare, om der til frugtlegerne blev knyttet riter og ceremonier i forbindelse med naturdyrkelse. Miss L. S. Gibbs giver måske et vink i den retning; hun oplyser, at de indfødte på Ny Guinea "synes at lægge særlig mærke til Dicotyophora (Phallus) indusiata"; hvor den gror i kolonier med det kniplinglignende skørt belyst af solen "ligner den en miniature-ballet".*
- 25 Font Quer [note 6].
- 26 Gessner, Otto, 1974, *Gift- und Arzneipflanzen von Mitteleuropa*, Heidelberg, s. 497.
- 27 Mensing, Otto, 1927–35, *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch* 4, Neumünster, s. 281.
- 28 Marzell [note 2].
- 29 Dragendorff, Georg, 1898, *Die Heilpflanzen der verschiedenen Völker und Zeiten*, Stuttgart, s. 44; Treichel, A., 1887, i *Altpreussische Monatschrift* 24, s. 554.

TANDBØRSTEPLANTER

ET KAPITEL AF DEN PRIMITIVE TANDHYGIEJNE

Guds rige lignes ved et sennepskorn, sagde Jesus ifølge Lukas 13, 19ff. Et menneske lagde det i sin have, det spirede og blev til et træ, hvori himlens fugle byggede rede.

Mange bibellæsere har sikkert studset, da de fandt denne sammenligning, idet de – ligesom mange teologer – tænkte på den almindelige sorte eller hvide senneps frø. Men vor krydderurt bliver næppe over en meter høj.

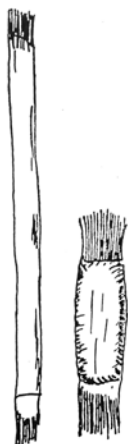
Der er da i bibelen også tale om noget helt andet, nemlig en med benved beslægtet, buskagtig steppenvækst *Salvadora persica*, som er en landskabskarakteristisk vildplante fra Sydafrika over Forindien til Ostindien. Indfødte i disse egne har i umindelige tider skåret små

kviststumper af denne busk og brugt deres optrævlede ender som en slags primitiv tandbørste, hvorfor den også kaldes ”Tandbørstebusken”. Barken har desuden en karselignende smag.

På lignende måde forstår mennesket at skaffe sig tandhygiejniske remedier fra den omgivende natur også andre steder. Togonegrene putter en tynd gren af træet *yira* i munden og tygger så længe på den, til enderne flosser op og kan tjene som tand-”børste”. På Haiti anvendes en dér almindelig lian *Goa-ria domingensis* til tændernes pudsnings, og på markeder i Kingston (Jamaica) kan man købe stængler og pulver af denne plante for nogle få cents. Virkningen beror utvivlsomt på et saponinindhold, idet stænglerne, der snittes i ca. 10 cm lange stykker og tørres, skummer som quillajabark, når de gnides i vand. De indfødte fugter et sådant stængelstykke og gnider det i en ret vinkel og temmelig hårdt mod tænderne. Derved opspaltes det og danner nogle stive børster, som bidrager til tændernes rensning.

I det sydlige Arabien og Ægypten gnides tænderne med små stykker ved af *Leptadenia pyrotechnica*, der i hver ende er kløvet til en pensel af talrige korte trævler og fortræffeligt når ind i alle gebissets fuger. Brahminerne i Hindustan gnider hver morgen deres tænder ca. en time med grene af et frugt bærende

Tandbørster fra Sydarabien.

figentræ. Metoden nævnes allerede i brahminernes ældste religionsbøger og lovskrifter – de har da også fået ry som bærere af de smukkeste tænder i verden.

Primitive tandbørster kendes også fra vort kontinent. Czekkisk almue renser tænderne med en slags børste, der fremstilles af en splint af et lynramt træ. Som tandpulver bruges gerne pulveriseret trækul af lind og salvie. *Salvia officinalis* anvendes hyppigt til tandrensning af landbefolkningen i mange vesttyske egne (bl.a. Rheingau og Westerwald). Planten er velegnet ikke blot på grund af dens ru behåring, men også fordi dens bittersøde smag efterlader en herlig friskhed i mundhulen. Mødrene opfordrer deres børn til at pudse tænderne med frisk salvie, idet planten tillige har ry for lægende indvirkning på tandkødet. I Spanien opblødes 10–15 cm lange rodstykker af lucerne eller lakrids i den ene ende og anvendes som tandbørste. I Tyrol har man gnedet gebisset med opspaltede rodstykker eller blade af peberrod for at få det smukt hvidt. I denne forbindelse kan også nævnes en navnlig i Sverige og Norge ret gængs praksis: at tygge graners harpiks for at få rene, hvide og stærke tænder. Harpiksen mastiks tygges i samme

hensigt over store dele af Asien og Afrika. Og som bekendt nævnes den tandrensende funktion også i reklamen for fabriksfremstillet tyggegummi. I Sudan tygges barken af *Chorisia crispiflora* for at holde tænderne hvide og beskytte dem mod caries.

Blandt profeten Muhameds mangfoldige instruktioner til de troende er også en udførlig anvisning i brugen af *miswak* – en tandbørste, som først skal benyttes mod tændernes yderside og derefter føres ind i deres mellemrum. Til slut skal også tungen børstes. Enhver muslim medfører stadig denne børste på pilgrimsrejser til Mekka; et muhamedansk ordsprog siger, at *en bøn og en miswak er mere værd end 70 bønner uden (brugen af) en miswak*.

Talemåden at *vaske tænder* er meget gammel; den findes i de ældste babylonske tekster, i klassisk litteratur og senmiddelalderlige lægebøger. Ovid omtaler nødvendigheden af, at man renser sine tænder hver morgen og ikke lader tandsten blive siddende på dem. Tandstikken er sikkert det allerældste redskab til tændernes renholdelse. Troligt nok har man i stenalderstadiet *stanget tænder* med den første den bedste træsplint eller et strå. Herhjemme er fundet et komplet "toiletbestik" fra ca. 500 f.Kr., indeholdende tandstikker, øreske, pinacet (til skæghårs udrivning) og neglrenser. Plinius nævner, at man dengang efter hvert måltid rensede tænderne med tandstikkere af vellugtende mastiks-træ; samtidig tyggede man på veddet, således at dets særlige aroma blev frigjort.

Ordet tandbørste dukker første gang op i litteraturen 1702, nemlig i et fransk leksikon *Le Livre Universel*, og fire år senere i det tyske *Curieuser und nützlichen Fraunzimmer Apothecken*, ingen af stederne dog nærmere beskrevet. Det sker først i 1794, hvor *Krünitz Konversationslexikon* oplyser: *Tandbørste – af bukkehår, hvormed man plejer at fjerne slimen mellem tænderne*. Tandbørsterne blev tildannet af ben i hele

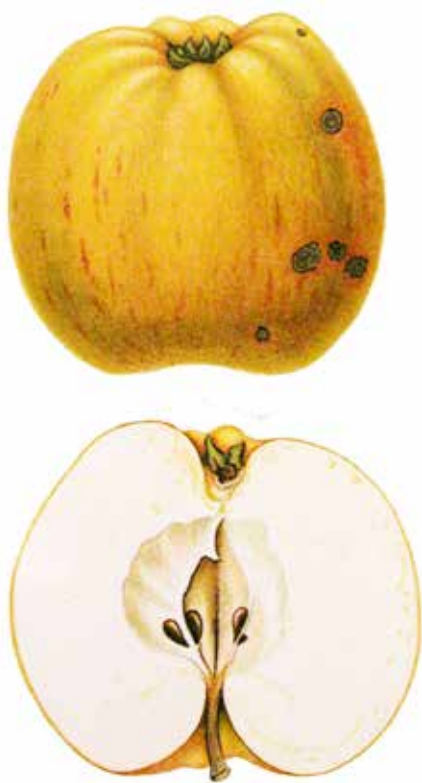
Mastix (*Pistacia lentiscus*), ur Franz Euguen Köhler's *Medizinal-Pflanzen in naturgetreuben. Abbildungen mit kurz erläuterendem Texte*, 1883–1914.

1800-tallet, men fra 1904 begyndte celluloidbørsterne at vinde frem, og de blev hurtigt så billige, at enhver kunne anskaffe sig en virkelig effektiv tandbørste. Alligevel blev tandbørsten først efter 1. verdenskrig en almindelig brugsgenstand.

Der er som bekendt ikke ret meget nyt under solen. Tandcreme og -pasta kendte man allerede i det gamle Ægypten. Papyrus Ebers nævner pulveriseret flint (!) udrørt i mælk og så giftige blandinger som blyglans plus honning og eddike med olibanum. Perserne brugte en højst ejendommeligt tandpasta, nemlig – museekskrementer! Kejser Augustus' søster Olivia gned tænderne med en linnedpose indeholdende kornmel, eddike, honning, bordsalt, nardusolie og pulveriseret blæksprutteskjold. En oldgræsk tandpasta af tørrede mumier, aloe, myrra og balsam tilsat lidt asfalt anbefales endnu i 1600-tallet. Et tandpulver af pulveriserede hjortegevirer eller deres aske blev benyttet i Sydeuropa ca. et århundrede efter vor tidsregnings begyndelse. Også arabiske tandpulvere har indeholdt brændt hjortehorn foruden ingredienser som stensalt, mastiks, tamarinde, pyrethrum, pebermynte, galæbler, vejbred, sumak, kanel, myrra, safran, nardus, citronskal, amonum og vellugtende aloe.

Til "tandbørsteplanterne" må vel på sin vis også henregnes pebermynte, der har været dyrket i Japan i mindst 200 år og i dag leverer mere end halvdelen af verdens pebermynteolie og mentol.

Og endelig er der jo i den seneste tid gjort propaganda for nydelsen af æbler – *naturens egen tandbørste*. Ifølge resultaterne af en amerikansk forsøgsrække skal æbler være et tandrensingsmiddel af første rang. Nydelsen af et enkelt æble fjernede 96,7 procent af de mundbakterier, der havde lejet sig på tænderne.

Gravensteiner, av Henriette Sjöberg, i Svenska fruktsorter, 1912.

Som næstbedste middel fulgte tygning af appelsinskiver tilsat paraffin. På universitetet i Michigan spiste 1000 studenter hver dag et stort æble, mens andre 1000 studenter forpligtede sig til i et år ikke at nyde æbler. Forinden var begge grupper blevet opdelt i undergrupper efter alder, sundhedstilstand og præstationer. Skønt materialets vurdering endnu ikke er afsluttet, viser de efterfølgende lægeundersøgelser, eksamensresultater og mindre antal sygedage en klar overlegenhed hos æblespiserne.

UKRUDT SOM NYTTEPLANTER

EVENTYRET OM ASKEPOT – OVERFØRT TIL PLANTEVERDENEN

Af selvsyn og bitter erfaring kender enhver, der færdes i naturen og dyrker jorden, hvor sejg en livsvilje og hvor stor en tilpasningsevne det såkaldte ukrudt har (navnet ”ukrudt” er en fæl germanisme, som vel desværre ikke kan luges ud af vort sprog!). Gennem utalte generationer har landmænd og gartnere ført en forbitret kamp mod alle disse selvbudne pensionærer i agre og haver.

Men til trods for, at videnskaben nu mere end nogensinde er en allieret i den permanente krig mod ukrudtet, formår de vilde planter at holde fronten i stort set samme omfang. Ukrudt forgår ikke så let, siger et gammelt ord – og fra sagkyndig side hævdes det, at ukrudtet årligt forringer Danmarks høstudbytte med ca. 10 procent eller hen ved 260 millioner kroner.

I grunden er der noget tankevækkende i dette forhold. Vore kulturvækster må til stadighed hjælpes på alle måder for at kunne stå sig i tilværelseskampen mod landets oprindelige planter, altså ukrudtet. Der må luges om dem, de skal have kunstgødning, et godt vejrlig o.s.v. De vilde planter derimod er, når de optræder på dyrket jord, forhadte og fredløse – de skæres over forneden og brændes med kemiske væsker foroven. Alligevel blomstrer og sætter de frø år efter år som en synlig hån mod alle udryddelsesforsøg. Hvilken ubændig kraft er der ikke fra naturens side lagt i disse ”simple proletarer” i planteriget!

Men i den nyere tid, hvor så mange gamle erfaringer stilles i forskningens projektørlys, er også bedømmelsen af ukrudtet undergået en vis omvurdering. Planteforædlerne er begyndt at interessere sig for visse af de vilde planter, hvoraf ikke så få allerede er hentet fra mark og grøftekant over til de dyrkede agre.

Over store dele af verden må man desuden slås med endnu et stort problem: Erosionen. Som følge af vind, skovrydning, voldsomme regnskyl m.v. nedbrydes stadig større arealer værdifuld agerjord, og i USA omtales erosionen allerede i ramme alvor som ”statens fjende nr. 1”. Også Australien, Rusland, Sverige og mange mellemeuropæiske lande lider under tiltagende udtørring og muldnedbrydning. Store arealer ligger allerede øde hen – hvilket vil sige, at de dækkes af en yppig ukrudtsflora.

For at få besvaret det nærliggende spørgsmål: Trænger vor kulturplantebestand til fornyelse via inddragelse af sundere og mere hårdføre arter fra den vilde flora? begyndte planteforædlerne at undersøge disse arealers vegetation nærmere. Hvor kulturplanterne bukkede under, trivedes visse planter tilsyneladende i bedste velgående. Skulle der mon blandt dem være enkelte arter, der forener tilstrækkelig mange nyttige egenskaber til at kunne betinge en planmæssig dyrkning – ikke alene på hidtil uudnyttede områder, men inden for landbruget på bred basis?

Langt de fleste af vore kulturplanter er jo også for årtusinder siden hentet fra den vilde flora; gennem først næsten ubevidst udvælgelse og kombineren, siden planmæssig moderne fremavl af de mest ydedygtige sorter er de stadig blevet forbedret.

I USA har det store forsøgsinstitut Bellsville (4800 ha) siden 1948 udsendt ialt fem botaniske ekspeditioner, som fra Argentina, Brasilien, Guatemala, Indien, Mexico, Tyrkiet og Uruguay har hjembragt cirka 12 000 vilde plantearter. Efter afprøvelsen viste det sig, at adskillige af dem var udmærkede industriplanter, der leverede efterspurgte stoffer, og amerikanske farmere skal nu vænnes til at dyrke det oversete eller foragtete ukrudt.

Også i Sovjet havde man længe kendt denne praksis. Under en sådan forskningsrejse på udkig efter nye nytteplanter fandt den russiske botaniker Rodin i 1931 en bestemt gummiholdig mælkebøtteart (*Taraxacum koksaghyz*) i Kazakstans bjerge i Sydvestasien. Rodin blev ledt på sporet af en notits i et ældgammelt skrift om, at kosakkerne i denne egn brugte en bestemt planterod som tyggegummi eller skrå.

Behovet for gummi var stort i Sovjet – ikke alene til de millioner af par galocher, som næsten er russernes nationale fodtøj, men nok så meget til oprustningen. Efter at en kemisk undersøgelse i det landøkonomiske institut i Moskva havde godtgjort, at den ”nye” plantes rod indeholdt helt op til 30 pct. gummi, blev en dyrkning i største målestok besluttet for at frigøre landet fra indførsel af udenlandsk (især engelsk) gummi.

Skønt denne gummi-mælkebøtteavl efterhånden antog formidable dimensioner (i 1940 allerede 50 000 ha), anede man ikke noget om sagen i Vesteuropa. Da de tyske tropper i sommeren og efteråret 1941 væltede ind i Ukraine på vej mod den store Don-bue, fandt de derfor til deres store overraskelse titusinder og atter titusinder af hektar beplantet med ”kok-saghyz”, og forladte ødelagte fabriksanlæg viste,

at russerne her havde haft en ikke ubetydelig gummiindustri.

Russerne regnede med et gennemsnitligt udbytte af ca. 150–200 kg rågummi pr. hektar. Det er ikke meget sammenlignet med tropiske gummiplanter, og når man i Sovjet alligevel indlod sig på så omfattende kulturer, skyldes det vel dels nødssituationen, dels de vældige, tildels uopdyrkede stepper – samt den rigelige arbejdskraft.

At også vore hjemlige mælkebøtter indeholder gummi, kan man let overbevise sig om ved at lade deres hvide saft tørre til en klæbrig masse på fingrene. Gummiprocenten er dog så ringe, at den ikke kan udnyttes industrielt, men mod slutningen af og efter sidste verdenskrig er der i Vesteuropa, bl.a. også Danmark, foretaget dyrkningsforsøg med den russiske gummimælkebøtte. Fra Sverige meddeltes fornylig, at de første cykle- og bildæk var fremstillet af dette produkt. Svenske eksperter regnede med et udbytte, der svarer til ca. 30 bildæk pr. hektar.

Det er endnu for tidligt at spå noget om denne mælkebøttes eventuelle fremtid som industriplante, men gennem tålmodigt forædlingsarbejde kan gummiprocenten sikkert sættes ganske betydeligt i vejret. Et skoleeksempel på, hvad der kan opnås ad den vej, giver vor kendte sukkerroe. I løbet af en forholdsvis kort årrække lykkedes det at øge rodens sukkerholdighed fra ca. 5 til over 20 procent! En amerikansk kautschukbusk, *Guayule*, blev i løbet af kun 27 år forvandlet fra en overset vild plante til en af den nye verdens bedste kautschukleverandører. Hvert år blev af millioner Guayule-buske kun udvalgt de allerbedste 10 af de bedste til videre fremavl.

Her i Vesteuropa har landbrugets botanikere i de seneste år navnlig beskæftiget sig med ukrudtsplanter, nemlig *burre* og *brodfrø*, der begge hører til den store kurvplantefamilie.

I Sydtykland og særlig i Donauebækkenet er der siden 1951 foretaget tildels meget store

forsøgsdyrkninger med burre (et sted således på 400 ha). Frøene til udsæden fik man fat i gennem en indsamling foretaget af skolebørn over hele Tyskland. De resultater og erfaringer, der er opnået, er særdeles lovende. Udbyttet af gennemsnitsplanter på 2 m's højde og med en stængeldiameter på 2,9 cm ved roden gav i en bestand med seks planter pr. kvadratmeter 12 000 kg stængelmasse (tørvægt) og 4 668 kg frø pr. hektar.

De store burrefrø indeholder 15,6 pct. af en olie, der har vist sig velegnet til smøring af finmekanik og til fernis, ligesom den indeholder en for læderindustrien vigtig garvesubstans. De kæmpemæssige stængler forarbejdes til pap og hårdfiberplader, hvoraf allerede flere huse i Bayern er bygget. Da stænglerne er fattige på *lignin*, kan de uden videre sønderdeles mellem valser under dampindvirkning, og det er så heldigt, at frøolien egner sig fortrinligt til hærkning af fiberpladerne. Endelig indeholder roden store mængder *inulin*, der kan omdannes til *fruktose* (frugtsukker). Der går altså ikke noget til spilde – alt udnyttes.

Forædlingsarbejdet med burren er endnu kun lige påbegyndt, men talrige eksemplarer i forsøgsmarkerne har givet betydeligt større udbytte end de førnævnte gennemsnitstal. Det gælder også om at nå frem til "rystefaste" sorter, idet frøkurverne drysser frøene ud ved mindste bevægelse af hånd eller vind – et forhold, som for øvrigt også først måtte overvindes, da man i sin tid begyndte at dyrke opiumsvalmuer i Europa.

Det kan interessere at få oplyst, hvor store krav burreplanten stiller til jorden. Da den udvikler en kolossal bladfylde, er behovet for kali stort, men denne vender praktisk taget uden tab tilbage til jorden under forrådningsen. Kvælstofforbruget er heller ikke stort; de meget dybtgående rødder sikrer en god høst selv i tørre somre, og da de efter plantens visnen svinder ind til det halve volumen, bevirker de desuden en gavnlig udluftning og løsningen af

Brodfrø (*Xanthium spinosum*), ur F. W. van Eeden, *Flora Batava of Afbeelding en Beschrijving van Nederlandsche Gewassen*, XVII. Deel., 1885.

de øvre jordlag, som ploven ikke kan nå, ligesom myriader af gavnlige mikroorganismer ad disse kanaler kan trænge ned i undergrunden. Endelig hjælper de 2–4 m høje burreplanter i træfattige egne med til at standse vinderosion. Den tætte bladmængde vedligeholder fugtigheden en og dræber alt ukrudt.

Medens burre er 2-årig, lever den anden plante – brodfrø (*Xanthium spinosum*) – kun eet år og når kun en højde af 30–60 cm. Som navnet antyder, er frøene besat med stive, hagekrummede hår, der står i frøspredningens tjeneste.

Brodfrø kom som blind passager fra Sydamerika over Atlanten til Italien, indfiltreret i bomuldsballer. Fra Italien bredte planten sig hurtigt som en myldrende invasionshær over

hele Mellemeuropa, hvor den nu er et frygtet mark- og haveukrudt. Også i Danmark er brodfrø i de senere år truffet talrige steder, indslæbt på forskellig måde.

I Østtyskland er brodfrø meget almindelig på øde steder omkring byer og langs floderne. Ved Elben, Havel og Saale er således mindst 400 ha bevokset med dette ukrudt. I DDR blev man opmærksom på, at frøene har et usædvanligt stort olie- og proteinindhold – og i efteråret og vinteren dirigerede et ”folkesolidaritets-udvalg” en storstilet indsamling af vilde brodfrø, der gav mange tons tilsammen.

Planten har adskilte han- og hunblomster og er vindbestøvende. Hver frugt er ved en længdevæg adskilt i to kamre, der hver rummer et lancetdannet frø omtrent så stort som en solsikkekerne (ca. 1,3×0,4×0,15 cm). Olieindholdet er gennemsnitlig 35–37 pct., af æggehvite har de 42–44 pct. Hvad angår forholdet olie:protein overgår brodfrø altså både raps, sennep og oliehør.

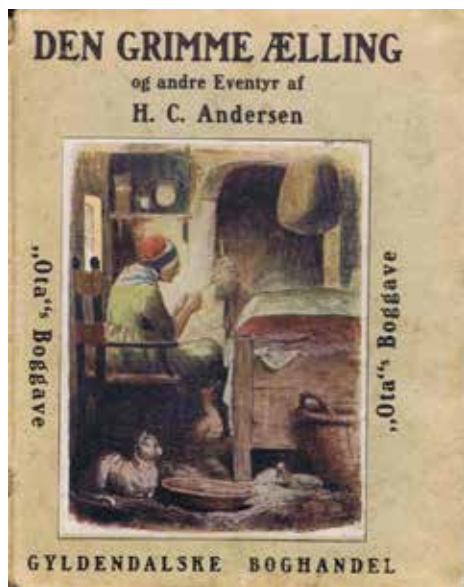
Hvor planterne voksede vildt, høstede man 1938–49 gennemsnitligt 10–20 dobbeltcenter frø pr. hektar, men på forsøgsmarkerne ved Bad Lauchstadt er der opnået langt større resultater – helt op til 30 dbc. kærner pr. ha. Til sammenligning kan tjene, at raps ”kun” giver 18–20 dbc. pr. ha – og det opnås endda kun efter betydelig gødskning, hvorimod brodfrø giver godt udbytte på fosfor- og kalifattig undergrund. Dertil kommer, at man i de dyrkede arealer har fundet eksemplarer, der rendyrkede ville præstere ikke færre end 54 dhc, frø/ha, indeholdende 39 pct. fedt og 47 pct. æggehvite.

Ligesom burre modnes frøene så sent på året, at høsten kan ske i en periode, der normalt ikke lægger større heslag på arbejdskraften. Begge planters frø kan desuden uden vanskelighed sås, høstes og tærskes med de kendte landbrugsmaskiner, men fjernelsen af brodfrøskroghår kræver en særlig maskine, der er konstrueret i Østtyskland.

Den ledende kraft indenfor brodfrødyrkingen er prof. H. Hårdtl i Magdeburg, som oplyser, at der i 1949–50 blev udlagt brodfrø-kulturer i alle egne af DDR, for at man kunne studere og jævnføre plantens ernæringsmæssige og fysiologiske krav.

Dr. Hårdtl anser brodfrø for at være den bedste af alle olieplanter i de tempererede zone. Frøolien er brunliggul og har en mild nøddeagtig lugt og smag; den er halvtørrende, bliver ikke harsk selv efter længere tids opbevaring og lader sig let raffinere og hærde og kan således umiddelbart bruges i margarineindustrien og til sæber, spiseolie, kosmelik m.v. ligesom den indeholder fedtalkoholer, der er uundværlige i tekstilindustrien. I frugtskallen har kemikerne opdaget en hidtil ukendt olie. Presseresterne indeholder ca. 38 pct. råprotein samt aminosyrer og er således et udmærket kreaturfoder, der står fuldt på højde med andre oliekgær. Ydermere kan der af stængelmassen fremstilles isoleringsplader.

Med en lille omskrivning af en kendt passus i H. C. Andersens *Den grimme ælling* kan man sige, at det ikke gør noget, at man er født

på en grøftekant, når bare man forstår at indrette sig efter tidens tekniske krav. En hel del af de stoffer, som industrien hidtil har måttet importere for ”hård” valuta, kan sikkert avles her i landet.

Ingen vil benægte, at planteforædlerne er nået meget vidt i retning af at øge kulturplanternes høstudbytte. Men under alle bestræbelserne for at forbedre sorterne er det samtidig gået tilbage med disses modstandskraft overfor skadedyr og sygdomme. Selv de bedste kartoffelsorter hærges af sygdomme, der ikke sjældent forvolder katastrofale tab for landbruget.

I de senere år er man imidlertid begyndt at nyttiggøre de vilde stammers resistens, idet man simpelthen krydser dem med kultursorterne og dermed opnår en kombination af de bedste egenskaber. Kartoffler har man på den måde krydset med vilde kartoffelarter fra hjemlandet Peru, og resultatet er blevet nye sorter, der besidder stor modstandskraft overfor både kartoffelbrok, skimmel, mosaiksyge og coloradobille. Fagfolkene skønner forsigtigt, at disse nye sorter vil øge det europæiske kartoffeludbytte med mellem 30 og 50 pct.!

De processer, der sker sjældent og spontant ude i naturen, udfører botanikerne nu systematisk i forsøgshaverne, og resultatet er blevet fremavl af nye kultursorter, der er mere vinterfaste, giver større udbytte og er næsten resistente mod svampe- og virussygdomme. Krydsninger mellem dyrkede stikkelsbær og småfrugtede vilde arter har løst problemet meldugs-resistens for denne populære bærfrugts vedkommende, og i Illinois (USA) er det lykkedes via gentagne krydsninger mellem æblehybrider og vilde æbler at nå frem til en handelssort, der er så godt som skurvfri.

Coloradobille eller coloradoskalbagge (Leptinotarsa decemlineata), ett fruktat skadedyr på potatis. Foto: Håkan Tunón.

ARTIKLARN A I DETTA BOKVERK INORDNADE I
BRÖNDEGAARDS BIBLIOGRAFISKA SYSTEM

ETNOBOTANIK I
ALMINDELIGHED

Vad är Etnobiologi?, 1, 235–239
Tunón, Håkan & Dahlström, Anna (red.),
*Nycklar till kunskap. Om människans bruk av
naturen* (2010), 11–15
Nr 14

ETNOBOTANIK,
MONOGRAFIER

Benved. En etnobotanisk monografi,
1, 343–352
Manus 13s.
Nr 62

Fannikeknop og Manølyng, 2, 931–934
Manus 7s.
Nr 151

Farvel til en markblomst, 2, 935–940
Aarhus Stiftstidene (1978), 23/9
Nr 153

**Onde urter. Traditioner om gul okseøje
(*Chrysanthemum segetum*),** 2, 1019–1036
Svenska Landsmål och Svenskt Folkliv (1963),
86, 103–123
Nr 430

**Stinksvampen - ikke for sarte næser og
øjne,** 2, 1067–1074
Svampe (1983), 8, 85–90
Nr 536

EUROPÆISKE NYTTEPLANTER

Fynboen og boghveden, 2, 959–964
Fyens Stiftstidende (1960), 30/7
Nr 621

LÆGEPLANTER OG
FOLKEMEDICIN

Brunstbefordrende midler i ældre tid,
1, 527–530
Dansk veterinarhistorisk Årbog (1950), 16,
65–69
Sønderjydske månedsskrift (1955) 42–45
Nr 663

Dansk ukrudt som indianske nytteplanter,
2, 923–938
Farmaceuten (1955), 18, 131–134
Farmaceutisk Tidende 74 (1964) (1535)7,
Ukrudt hos os, men -; *Vor Viden* (1964)-65
679–86 3 fig.
Nr 665

Spædbørn dopet med opium, 2, 857–862
Bibliotek for læger (1991), 183, 296–303
Nr 695

Vegetabiliske hårvækstmidler, 1, 637–645
Norsk Farmaceutisk Tidsskrift (1970), 78,
699–710

Wegetabilische Haarwuchsmittel;
Österreichische Apotheker-Zeitung 27 (1973)
906–910
Nr 700

Vegetabiliske kontrceptiva, 1, 629–636
Svensk farmaceutisk tidskrift (1969), 73,
1041–1049

Folkmedicinsk antikonception; *Farmaceutisk
Tidende* 81 (1971), **Vegetabilisch Kontrazep-
tiva**; *Naturwissenschaftliche Rundschau* 24 (1971)
Nr 701

LÆGEPLANTER OG
FOLKEMEDICIN,
MONOGRAFIER

Artemisia i gynækologisk folkemedicin, 2,
515–526
Svensk farmaceutisk tidskrift (1965), 69,
669–679

**Artemisia in der gynäkologischen Volks-
medizin**; *Ethnomedizin* 2 (1972) 13–16 2 fig.
Nr 703

**Citrus-safternes anvendelse i skole- og
folkemedicinen**, 2, 531–536
Manus 9s.
Nr 706

Equisetaceerne [Padderok], 1, 353–362
Svensk farmaceutisk tidskrift (1972), 76,
129–135
Nr 712

Farmakognosiens orkidéer, 2, 537–544
Svensk farmaceutisk tidskrift (1965), 69,
938–944
Nr 716

Gær som lægemiddel, 2, 545–544
Manus 12s.
Nr 717

Ginseng, 1, 253–256
19 artikler om planter m.m. (1986)
Manus 4s.
Nr 718

Græskar (kærner), 1, 249–252
19 artikler om planter m.m. (1986)
Manus 5s.
Nr 719

Guldblomme, 1, 241–248
19 artikler om planter m.m. (1986)
Manus 10s.
Nr 720

Gøgeurter som afrodisiaka, 2, 553–588
Danske studier (1956), 55–101
Orchideen als Aphrodisiaca; *Sudhofs Archiv*
55 (1971) 22–57
Nr 722

Harpiks som lægemiddel, 2, 589–596
Svensk farmaceutisk tidskrift (1973), 77,
556–560

Harz als Heilmittel; *Österr. Apotheker-Zei-
tung* 33 (1979) 956–959
Nr 723

Herba euphrasiae – ögontröst, eyebright,
briselunettes, 1, 363–374
Svensk farmaceutisk tidskrift (1974), 78,
383–389
Nr 724

~: 1086 :~

Hjortespring, 1, 375–378

Farmaceuten (1965), 28, 143–146

Hjortsprång; *Svensk farmaceutisk tidskrift* 73 (1969) 539–543 I fig.,

Die Hirschtrüffel; *Ethnomediczin* 3 (1974), 75
169–176

Nr 725

Hvidløg, 1, 257–264

19 artikler om planter m.m. (1986)

Manus 11s.

Nr 726

Hvidtjørn, 1, 265–268

19 artikler om planter m.m. (1986)

Manus 4s.

Nr 727

Hydrocotyle [Vandnavle], 1, 379–382

Svensk farmaceutisk tidskrift (1970), 74,
790–794.

Nr 728

Klorofyl, 1, 269–270

19 artikler om planter m.m. (1986)

Manus 3s.

Nr 729

Lavendel, 1, 271–272

19 artikler om planter m.m. (1986)

Manus 3s.

Nr 733

Linnaea i folkemedicinen, 1, 383–392

Svenska Linné-Sällskapets Årsskrift (1959), 42,
89–98

Efterskrift af A.H. Ugglas 99100, **Medicinal-
växten Linnaea**; *Svensk farmaceutisk tidskrift*

80 (1976) 207–211 I fig.

Nr 734

**Lycopodiaceerne [Ulvefod] i folke- og
skolemedicinen**, 1, 393–404

Svensk farmaceutisk tidskrift (1970), 74,
943–952

943–952

Nr 735

Løvetand, 1, 273–278

19 artikler om planter m.m. (1986)

Manus 7s.

Nr 736

Løvtikken, 2, 597–602

Dansk veterinærhistorisk Årbog (1955/1956),

19, 83–88

Nr 737

Mesterrod som Veterinærplante, 1, 405–412

Dansk veterinærhistorisk Årbog (1961/1962), 22,
122–132

Nr 739

Nælde, 1, 279–284

19 artikler om planter m.m. (1986)

Manus 7s.

Nr 740

**Nymphaeaceerne [Nøkkerose] i folke-
medicinen**, 1, 413–432

Farmaceutisk Tidende (1962), 72, 198–203,
229–233, 249–255

Nr 741

Parnassia palustris [Leverurt], 1, 433–436

Svensk farmaceutisk tidskrift (1974), 78, 950–951

Nr 744

Pebermynte, 1, 285–288

19 artikler om planter m.m. (1986)

Manus 5s.

Nr 745

Pebermynten som lægeplante, 1, 437–444

*Harly Foged, Obbekjær – manden, peber-
mynteolien, naturmedicinen* (1978), 60–72,
106–110 I fig.

Nr 746

Pollen, 1, 289–290

19 artikler om planter m.m. (1986)

Manus 3s.

Nr 748

Pors og finnmarkspost som lægeplanter, 1,

445–456

Manus 15s.

Nr 749

Rosmarin, 1, 291–296

19 artikler om planter m.m. (1986)

Manus 8s.

Nr 750

Rødkløver, 1, 297–298

19 artikler om planter m.m. (1986)

Manus 3s.

Nr 752

Røllike, 1, 299–312

19 artikler om planter m.m. (1986)

Manus 19s.

Nr 753

Rølliken i nordisk folkemedicin,

1, 457–466

Sprog og Kultur (1956), 20, 42–52

Nr 754

Saffor, 1, 313–314

19 artikler om planter m.m. (1986)

Manus 3s.

Nr 756

Salvie, 1, 315–320

19 artikler om planter m.m. (1986)

Manus 6s.

Nr 757

Schizandra, 1, 321–322

19 artikler om planter m.m. (1986)

Manus 2s.

Nr 758

Sevenbom som abortivum, 1, 467–487

Danske studier (1959), 5–31

Farmaceutisk Tidende 73 (1963) 89–94,

105–112, 121–125 1 fig.,

Der Sadebaum als abortivum; *Sudhoffs*

Archiv 48 (1964) 331–351.

Nr 759

Silphion - den forsvundne lægeplante,

2, 603–606

Naturens Verden (1964), 307–310

Silphion -- oldtidens forsvundne læge-

plante; *Farmaceutisk Tidende* 71 (1963)

685–89 4 fig., *Svensk farmaceutisk tidskrift* 67

(1963) 340–341, *Naturens Värld* (1965) 247–50,

Silphion, Silphion, die verschollene Heil-

pflanze; *NOI International (Klagenfurt)*

(1977), 38, 68–72

Nr 760

Spansk peber, 1, 323–328

19 artikler om planter m.m. (1986)

Manus 6s.

Nr 761

Støvbøld - blindsopp - blodstilla, 2,

607–620

Archiv for Pharmaci og Chemi (1968), 68,

1279–1293

Lycoperdon und Bovista in der

Volksmmedizin; *Pharmaceutische Zeitung* 16

(1971), 30, 1065–70

Nr 762

Timian, 1, 329–332

19 artikler om planter m.m. (1986)

Manus 5s.

Nr 764

Træk af hundegalskabens historie,

2, 621–628

Dansk veterinærhistorisk Årbog (1953/1954), 34,

34–42

Nr 765

~: 1088 :~

Vejbred som sårmiddel, 1, 489–506
Farmaceutisk Tidende (1962), 72, 505–513,
537–543

**Wegerich als Wundheilmittel in der Volks-
und Schulmedizin**; *Sudhoffs Archiv* 47 (1963)
129–151
Nr 766

Vibefedt i folkemedicinen, 1, 507–513
Farmaceutisk Tidende (1961), 71, 957–962
Nr 767

MEJERIBRUG

Primitiv løbe, 2, 1047–1060
Mælkertidende (1970), 83, 105–113, 137–139
Svenska Landsmål och Svenskt Folkliiv (1971) 75–90
3 fig.,

**Historisch-Sprachliche Betrachtungen
über primitive Hilfsmittel zur Beein-
flussung der Milchgerinnung**. *Deutsche
Molkerei-Zeitung* 92, 1971, s. 1575, 1578, 1678,
1680, 1710–1713
Nr 789

**Smørblomster. Træk af mejeribrugets
botaniske kulturhistorie**, 2, 849–856
Mælkertidende (1956), 69, 624–628, 644–648
Nr 792

PLANTENAVNE

Klammerurt - et falsum?, 2, 977–980
Danske studier (1991), 199–201
Nr 823

Pornografiske plantnavne, 2, 1037–1048
Manus 13s.
Nr 829

PLANTENAVNE, BOTANISKE SLÆGTER OG ARTER

Hvad betyder brøndsel, 2, 965–968
Blyttia (1980), 38, 67–71
Nr 841

**Puktörne, restharrow, weiberkrieg.
Pejorative Ononis-navne**, 2, 1061–1066
Svenska Landsmål och Svenskt Folkliiv (1974),
59–66
Nr 869

PLANTENAVNE, MOTIVER

Flora militaris, 2, 941–950
Krigshistorisk Tidsskrift (1971), 7, 49–58
Nr 882

NYTTEPLANTER FRA VILDFLORAEN OG NYE KULTURPLANTER

Nytteplanten marehalm, 2, 1013–1018
Manus 7s.
Nr 915

Ukrudt som nytteplanter, 2, 1079–1083
Vor Viden (1954), 753–759
Nr 920

HISTORISK BOTANIK

**Botanikeren Emil Rostrup i Skårup
(1858–83)**, 2, 671–700
Fynske Årbøger (1964), 337–384
Nr 992

HISTORISKE NYTTEPLANTER

“Nordisk bomuld”. Om forsøgene med inlandske planters frøhår som tekstilmateriale, 2, 999–1012

Tidsskrift for Textilteknik (1963), 121–128
Nr 997

LANDBRUGSHISTORIE

Flyvehavrens kulturhistorie, 2, 951–958

Tidsskrift for Landøkonomi (1982), 169,
217–223
Nr 1029

Kornarternes transmutation. En historisk orientering, 2, 981–998

Ugeskrift for Agronomer (1970), 23, 476–479,
502–506, 554–557
Nr 1034

NAVNGIVNE TRÆER

Traditioner om fynske træer, 2, 863–878

Fynske Årbøger (1977), 59–83
Nr 1070

Traditioner om træer, 2, 879–904

Sønderjysk Månedsskrift (1979), 321–348
Nr 1071

KRYPTO GAMER

Gudernes svampe, 2, 791–794

Farmaceutisk Tidende (1964), 74, 737–741
Ringkjøbing Amts Dagblad 19/11 (1964),
Fredriksborg Amts Avis 7/11 (1964),
Indianernes hellige svampe; *Fyens Stiftstidende* 27/2 (1965)

Nr 1090

SAGN

Fanden i brombærrene, 2, 785–790

Sprog og Kultur (1975), 28, 44–49
Nr 1098

Sagnet om Sambucus Ebulus, 2, 833–836

Svenska Linné-Sällskapetets Årsskrift 157–161
Nr 1100

S K I K

Pesttjørne, 2, 805–820

Danske studier (1970), 124–142
Nr 1140

Roelygten, 2, 821–832

Manus 14s. + ill.
Nr 1141

S K I K, ÅRSTIDSBETINGET

Nordens palmer, 2, 795–803

Sprog og Kultur (1971), 27, 13–22
Nr 1159

T R O

Alfedans og heksering, 2, 647–666

Friesia (1966), 7, 314–343
Manuskript in pleno: **Elfentanz und Hexenring;** *Rheinisches Jahrbuch f. Volkskunde* 19 (1968) 162–210 6 fig.
Nr 1166

Troldsmør, 2, 905–912

Manus 10s.
Nr 1195

~: 1090 :~

Ønskeknode og lykkekrans, 2, 913–920

Danske studier (1976), 76–86

Nr 1199

TRO, ORAKLER OG VARSLER

Sankt Hansurt vi sanke, 2, 837–848

Danske studier (1973), 5–19

Nr 1204

ANDEN ANVENDELSE

Birken som "visdommens træ", 2, 667–670

Dansk Pædagogisk Tidsskrift (1980), 28, 71–73

Tradisjon 13 (1983) 93–99 4 fig.

Nr 1206

Tandbørsteplanter, 2, 1075–1078

Ugeskrift for Læger (1956), 118, 413–414

Medicinsk Forum 15 (1962) 50–53 3 fig.

Nr 1216

ANDEN ANVENDELSE,
BØRNELEGSPLANTER

**Danske børnelege med blomster og andre
plantedele**, 2, 701–780

Sprog og Kultur (1960), 22, 11–76

Nr 1222

**Planter som legetøj - i Norge og andre
steder**, 2, 781–784

Blyttia (1977), 35, 135–138

Nr 1228

DIVERSE

Katteurter, 2, 969–976

Svensk farmaceutisk tidsskrift (1973), 77,

230–234

Nr 1250

FÖRFATTARE

Vagn Jørgensen Brøndegaard, 1919–2014, föddes i ett lantbrukarhem på Møn i Danmark. Brøndegaard var privatelev åt den tyske etnobotanikern Heinrich Marzell (1885–1970), vilket blev grunden för en livslång vänskap. Han studerade då såväl botanik som germansk filologi och folkloristik. Därefter inledde han ett långt livs hängiven forskning av etnobotanik som till största delen bekostades genom ett omfattande författande av artiklar för dags- och veckopressen. Som fristående forskare fördjupade sig Brøndegaard främst i den danska etnobotaniken och skrev uppsatser om ett stort antal väsensskilda ämnen, såsom barns användning av växter vid lek och nöje, men han studerade också förhållandet till växter i andra delar av världen. Han var under nästan fyrtio år bosatt i södra Spanien och studerade naturligtvis också där lokala sedvänjor kopplade till växter. Brøndegaard har vid sidan av ett mycket stort antal artiklar och uppsatser även skrivit följande böcker:

1978–1980: *Folk og flora* I–IV. København. 1443 s.

1985: *Ethnobotanik: Pflanzen im Brauchtum, in der Geschichte und Volksmedizin*. Berlin, 309 s.

1985–1986: *Folk og fauna* I–III. København, 1047 s.

1992: *Folk og fa*. København, 453 s.

Søren Espersen, födt 1951. Kultursociolog, Mag. Art., fra Københavns Universitet 1992 med speciale i konflikten mellem landbruget og naturfrednings- og miljøbevægelsen. 1994–2000 ansat i Skov- og Naturstyrelsen, Kulturhistorisk Kontor, med internationale opgaver inden for kulturlandskab og kultur, herunder bæredygtig bevaring og udvikling af kulturmiljøet i Vadehavet, bevaring af de Vesteuropæiske kystheder samt bidrag til div. Nordiske konferencer om kulturlandskab og kulturmiljø. Nationale opgaver inden for bl.a. integrering af kulturmiljø og kulturlandskab i EU's landbrugsstøtteordninger, naturgenopretningsprojekter, skovrejsning mv. I flere af disse opgaver indgik udvikling af lokale højværdiprodukter inden for fødevarer og turisme gennem nyudvikling af gammel viden omkring råvarer, herunder især planter, og produktionsformer.

2000–2004 ansat i Vordingborg Kommune på projekt "Østersøcenter", bl.a. med opgaver inden for miljø, kulturmiljø og udvikling af lokale fødevarerproduktion.

Siden 2004 tilknyttet udviklingen af et Nyt Nordisk Køkken gennem opgaver for Claus Meyerkoncernen, Arla, Carlsberg, Vin & Sprit Bolaget, Knuthenlund m.fl. samt for en række regionale fødevarer-netværk. Siden 2008 selvstændig med konsulentfirmaet Kulturlandskab.dk.

Bidrag til en række publikationer om bæredygtig vedligeholdelse af levende kulturlandskaber samt til Nordisk KulturlandskabsForbunds skriftserier "Lommen" og "Nordisk Bygd". Desuden en lang række undervisningsopgaver, workshops og konferencer vedr. lokal fødevarerproduktion og turismeudvikling.

2010: Bidrag til kogebogen *Almanak* af Claus Meyer. København.

2014: Hovedforfatter til *Naturalmanak* sammen med Claus Meyer. København.

Bengt af Klintberg, född 1938. Fil. kand. 1962, anställd vid Nordiska museet 1962–64 och 1973–74, lärare i folkloristik vid Stockholms universitet 1967–87, fri författare sedan 1987. Ledde tillsammans med Christina Mattsson radioprogrammet *Folkminnen* 1990–2004. Fil. dr h.c. vid Stockholms universitet 2000, professors namn 2006.

~: 1092 :~

Böcker i urval:

- 1965: *Svenska trollförmler*. Stockholm. 139 s.
1972: *Svenska folksägnen*. Stockholm. 361 s.
1978: *Harens klagan och andra uppsatser om folklig diktning*. Stockholm. 204 s.
1986: *Råttan i pizzan. Folksägnen i vår tid*. Stockholm. 269 s.
1998: *Kuttrasju. Folkloristiska och kulturhistoriska essäer*. Stockholm. 238 s.
2007: *Folkminnen*. Stockholm. 368 s.
2010: *The Types of the Swedish Folk Legend*. Helsinki. 501 s.

Henning Knudsen, födt 1948, er uddannet mykolog og kurator for svampeherbariet på Statens Naturhistoriske Museum (Københavns Universitet) og for arkivet og biblioteket. Han har været redaktør og forfatter til *Funga Nordica* (2008 og 2012) og *Nordic Macromycetes* 1–3 (1992, 1997, 2000), foruden en række artikler og formidlende svampebøger. Han har arbejdet med fokus på nordiske og arktiske svampe, som nu er hovedfokus. I perioder har han været bestyrer af Botanisk Museum i København, samlingschef for Statens Naturhistoriske Museum og sagkyndig i Artsdatabankens museumsstøttegruppe og artsprojektgrupper. Forfatter til bog om *Flora Danica* (2014) og medforfatter (2015) til en artikel om Elias Fries mykologiske arv.

Sigrid Ljunggren, född 1986. Läkarexamen från Karolinska Institutet 2012. Under hösten 2014 avslutades allmäntjänstgöring vid Nyköpings Lasarett. Arbetade under studietiden extra som timanställd biblioteksassistent vid KSLA:s bibliotek 2002–2010. Den senare delen av denna tid ägnades åt arbete kopplat till Vagn J. Brøndegaards samlingar, bl.a. sammanställning av en bibliografi över Brøndegaards etnobiologiska produktion. En preliminär version presenterades vid författarens 90-årsfirande 2009.

Gorm Rasmussen, födt 1945. Forfatter, filmdokumentarist, oversætter, journalist. Mine bøger (primært prosa) tager ofte udgangspunkt i menneskets forhold til naturen, eksempler er bl.a. romanerne *Skovmanden*, 1984 (om en slags dansk Kasper-Hauser), *Skyggers levetid* 1994 (om islandske, danske og holstenske forskeres tragiske forsøg på at løse Runamo-gåden), *Natbarber*, 2003 (om indskrænkningen af livsmulighederne i ”Udkantsdanmark”). En serie af små bøger med essays og fortællinger, under fællestitlen *Utyske* havde i Noi, 2014 et langt portræt af Vagn Brøndegaard.

Filmene bevæger sig i lignende terræn. Nogle eksempler: Deltog som researcher i den i Danmark boende svenske dokumentarist, Dan Sälls film om samernes situation efter Tjernobyl, *Tjernobyl – efterår blandt samerne*, 1987. Skrev manus og var assisterende instruktør på *Homo Lalandiense*, 1996, ditto på ”Af den fædrene Jord”, 2004, ditto på *Livet i følge Anton*, 2015.

Oversætter fra spansk til dansk. Har som journalist arbejdet meget som reporter 3. Verden, især Latinamerika.

Lisa Sennerby Forsse, född 1948, är rektor vid SLU, Sveriges Lantbruksuniversitet sedan 2006. Hon är Fil.dr i strukturell botanik vid Stockholms universitet och docent i lövträdsodling vid SLU. Under 1994–2000 var hon forskningschef på Skogforsk (Skognärings forskningsinstitut) och samtidigt adjungerad professor vid SLU. Därefter var hon chef för avdelningen för

naturresurser på Naturvårdsverket och under tiden 2001–2006 var hon huvudsekreterare på Forskningsrådet för miljö, areella näringar och samhällsbyggande (Formas).

Dr. Sennerby Forsse har varit och är aktiv i flera internationella och nationella kommittéer och styrelser med fokus på klimat, livsmedelsproduktion och skogsfrågor. Hon är hedersdoktor vid fakulteten för Science vid Köpenhamns universitet och vid Universitetet i British Columbia (UBC). År 2010 mottog hon H.M. Konungens medalj i guld, 12 storleken, i serafimerordens band för förnämliga insatser i lantbruksforskningens tjänst. Dr. Sennerby Forsse är ledamot av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.

Håkan Tunón, född 1965. Farm.dr i farmakognosi från Farmaceutiska fakulteten, Uppsala universitet och numera forskningsledare inom etnobiologi och traditionell ekologisk kunskap vid Centrum för biologisk mångfald, Sveriges lantbruksuniversitet & Uppsala universitet, Uppsala. Var en av de som stod bakom förslaget att göra Vagn J. Brøndegaard till hedersdoktor vid Sveriges lantbruksuniversitet. Avhandlingen handlade om kemi, farmakologi och farmacihistoria rörande svenska medicinalväxter. Forskar idag främst på olika aspekter runt traditionell ekologisk kunskap runt nutida och historisk naturresursanvändning samt Sveriges genomförande av FN:s Konvention om biologisk mångfald. Dr. Tunón är ledamot av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.

Böcker i urval (författare och redaktör):

1996: "Djuren i medicinen", i *Det stora djuret: en 1500-talskrift om älgen / Apollonius Menabenus*, Stockholm, s. 155–162.

1999: *Nötter: Etnobiologisk läsebok*, Lund, 120 s.

2000: *Samisk etnobiologi. Människor, djur och växter i norr*, Nora, 334 s.

2001: *Människan och naturen: etnobiologi i Sverige 1*, Stockholm, 512 s.

2005: *Människan och florán: etnobiologi i Sverige 2*, Stockholm, 540 s.

2007: *Människan och faunan: etnobiologi i Sverige 3*, Stockholm, 544 s.

2009: *Ju förr desto bättre: kulturarvet som resurs för en hållbar framtid*, Uppsala & Stockholm, 160 s.

2010: *Nycklar till kunskap. Om människans bruk av naturen*, Uppsala & Stockholm, 372 s.

Utgivare och projektledare för böckerna (urval):

Åsa Nordin-Jonsson (red.), 2011. *Árbediehtu. Samiskt kulturarv och traditionell kunskap*, Kiruna & Uppsala, 148 s.

Lars Walkeapää, 2012. *Lainiovuoma-samernas gamla renflyttningar till Norge: om sommarbosättningar i Troms fylke på 1900-talet*. Uppsala, 200 s.

Bengt Ehnström & Martin Holmer, 2012. *Asp. Darrar min asp, myllrar min värld*. Uppsala, 108 s.

Bengt Ehnström & Martin Holmer, 2015. *Björk. Svart på vitt om myllrande mångfald*. Uppsala, 102 s.

Rolf Kjellström 2012–2015. *Nybyggarliv i Vilhelmina*, 1–5. Uppsala, 172 s. (vol. 1), 194 s. (vol. 2), 234 s. (vol. 3), 176 s. (vol. 4) och 188 s. (vol. 5) (en sjätte volym planerad till 2016).

~:1094 :~

ENHETEN FÖR DE AREELLA NÄRINGARNAS HISTORIA (ANH)

Verksamheten är inriktad på historiska projekt, rådgivning och bokutgivning inom skogs- och lantbrukshistoria. Till enheten hör även Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens bibliotek (KSLAB) och arkiv. Biblioteket är specialiserat på skogs- och lantbrukshistorisk litteratur i vid, tvärvetenskaplig mening. Det riktar sig främst till forskare i skogs- och lantbrukshistoria på alla nivåer. På hemsidan www.kslab.ksla.se presenteras biblioteket tillsammans med Akademiens arkiv.

Enheten för de areella näringarnas historia, ANH, utger dels bokserien *Skogs- och lantbruks-historiska meddelanden* (SOLMED), dels skriftserien *Miscellanea* som består av personbibliografier, litteraturförteckningar och mindre skrifter. En översikt över den historiska skriftutgivningen finns tillgänglig på hemsidan www.ksla.se/anh/publikationer/. Böcker och skrifter kan beställas från ANH, Box 6806, 113 86 Stockholm, tfn 08-54 54 77 20, e-post kslab@ksla.se samt från internetbokhandeln, t.ex. www.adlibris.com och www.bokus.com.

Nedan följer en förteckning på böckerna i SOLMED-serien och övriga skrifter i urval.

SKOGS- OCH LANTBRUKSHISTORISKA MEDDELANDEN (SOLMED)

SOLMED, utges av ANH. Redaktörer: Lars Ljunggren och Per Thunström.

Utgivna:

Nr 70 SÅGAD SKOG FÖR VÄLSTÅND. Den svenska sågverksindustrin historia 1850–2010.

Redaktör *Ronny Petterson*. 2015. Inbunden, 592 s., ill. delvis i färg. Pris: 400 kr.

Nr 69 FÖR DEN VÄRLÄNDSKA LANTHUSHÅLLNINGENS VÄL. Landshövdingar, akademiker och hushållningssällskap i arbete för agrar modernisering 1790–1820 skildrat i samtida och nyskrivna texter

Redaktör *Olof Kährström*. 2015. Inbunden, 224 s., ill. i färg. Pris: 250 kr.

Nr 68 KUNGL. SKOGS- OCH LANTBRUKSAKADEMIEN 1812–2012. DEL A. HÄNDELSE OCH LEDAMÖTER UNDER 200 ÅR

Redaktör *Jimmy Lyhagen*. 2014. Digital publikation på www.ksla.se/anh, 143 s. ill. delvis i färg.

Nr 67 KUNGL. SKOGS- OCH LANTBRUKSAKADEMIEN 1812–2012. DEL B. LEDAMOTSMATRIKEL

Redaktör *Jimmy Lyhagen*. 2014. Digital publikation på www.ksla.se/anh, 284 s.

~: 1096 :~

Nr 66 **MOT ETT MODERNT LIVSMEDELSSYSTEM. LIVSMEDELSHYGIEN OCH LIVSMEDELSKONTROLL I SVERIGE OCH NORDEN 1850–1950**

Redaktör *Per Eriksson*. 2015. Inbunden, 480 s., ill. delvis i färg. Pris: 300 kr.

Nr 65 **TAL OM LÄCKERHETER AV BENGT BERGIUS. Oavkortad illustrerad utgåva av en mathistorisk klassiker med appendix för excerpter ur gamla reseskildringar (1780).**

Redaktör *Jakob Christensson*. 2015. Inbunden, 580 s., ill. delvis i färg. Pris: 500 kr.

Nr 64 (denna volym) **ETNOBOTANIK. PLANTER I SKIK OG BRUG, I HISTORIEN OG I FOLKEMEDICINEN. Vagn J. Brøndegaards biografi, bibliografi og artikler på dansk i udvalg. Volym 1 och 2.**

[Utges gemensamt med Centrum för biologisk mångfald i CBM:s skriftserie nr 79.]

Redaktör *Håkan Tunón*. 2014. Inbunden, 1 108 s., ill. delvis i färg. Pris: 700 kr.

Nr 63 **MARCUS PORCIUS CATO: OM JORDBRUKET, MARCUS TERE-NTIUS VARRO: SAMTAL OM LANTBRUKET. Översatta från latinets av *Sten Hedberg*. Liv, lantbruk och livsmedel i Catos och Varros värld. Tolv artiklar av nutida svenska forskare.**

Redaktör *Örjan Wikander* och *Sten Hedberg*. 2015. Inbunden, 584 s., ill. i färg. Pris: 400 kr.

Nr 62 **DEN SVENSKA LANTBRUKSLITTERATUREN FRÅN ÄLDSTA TID TILL 1850** AV **P.M. HEBBE**

Faksimilutgåva med korrigeringar, kompletteringar och tillägg av *Olof Kåhrström*. 2014. Inbunden, 848 s., ill. delvis i färg. Pris: 500 kr.

Nr 61 **ATT BRUKA MEN INTE ÄGA. Arrenden och annan nyttjanderätt till mark i svenskt jordbruk från medeltid till idag**

Redaktör *Anders Wästfelt*. 2014. Inbunden, 320 s., ill. delvis i färg. Pris: 350 kr.

Nr 60 **VID FJÄLLETS FOT. A.W. Bergsten och hans Enaforsholm i Västjämmland – från jaktvilla till fjällgård**

Redaktör *Hans Antonson*. 2012. Inbunden, 376 s., ill. i färg. Pris: 200 kr.

Nr 59 **ÖMSE SIDOR OM VÄGEN. Allén och landskapet i Skåne 1700–1900**

Av *Patrik Olsson*. 2012. Inbunden, 307 s., ill. i färg. Pris: 350 kr.

Nr 58 **NÄR LANDET KOM TILL STADEN. Lantbruksmöten och lantbruksutställningar som arenor för agrara moderniseringssträvanden i Sverige och Finland 1844–1970**

Redaktör *Olof Kåhrström*. 2013. Inbunden, 416 s., ill. delvis i färg. Pris: 350 kr.

Nr 57 **UPPLYSNING, ARBETE, SAMARBETE. Lantbruksveckan 1911–2007**

Av *Tore Johansson* och *Ronny Pettersson*. 2013. Inbunden, 264 s., ill. delvis i färg. Pris: 150 kr.

Nr 56 **TRAKTORER, MJÖLKMASKINER, HÄSTRÄFSOR, MOTORSÅGAR OCH STATENS MASKINPROVNINGAR. Maskin- och redskapsprovningarnas betydelse för Sveriges jordbruks- och skogsbrukstekniska utveckling 1896–1996**

Av *Jan-Olov Jansson* och *Per Thunström*. 2012. Inbunden, 464 s., ill., delvis i färg. Pris: 200 kr.

Nr 55 **MITT EMELLAN VIRKESINTRESSEN. Virkesmätningens historia i Sverige**

Av *Ronny Pettersson*. 2011. Inbunden, 656 s., ill., delvis i färg. Pris: 200 kr.

Nr 54 **AGRICULTURE AND FORESTRY IN SWEDEN SINCE 1900. Geographical and historical studies (parallellutgåva på engelska av SOLMED nr 53)**

Redaktörer *Hans Antonson* och *Ulf Jansson*. 2011. Inbunden, 512 s., ill. i färg. Pris: 200 kr. Knuten till denna antologi är atlasen *Agriculture and Forestry in Sweden since 1900*. Utgiven av National Atlas of Sweden. Temareaktör *Ulf Jansson*. Temavärd KSLA. 2011. Inbunden, 232 s., ill. i färg. Pris: 250 kr.

Nr 53 **JORDBRUK OCH SKOGSBRUK I SVERIGE SEDAN ÅR 1900. Studier av de areella näringarnas geografi och historia.**

Redaktörer *Hans Antonson* och *Ulf Jansson*. 2011. Inbunden, 512 s., ill. i färg. Pris: 200 kr.

Knuten till denna antologi är atlasen *Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900*, utgiven av Sveriges Nationalatlas. Temareaktör *Ulf Jansson*. Temavärd KSLA. 2011. Inbunden, 232 s., ill. i färg. Pris: 250 kr.

Nr 52 **DE AREELLA NÄRINGARNAS VÄLGÖRARE. Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens donatorer och välgörare under 200 år**

Av *Nils Edling*. Inbunden, 734 s., ill. Pris: 250 kr.

Nr 51 **BÖRJE HANSSEN. ÅTER TILL ÖSTERLEN – EN TIDIG MIKROHISTORIA**

Agrar- och socialhistoriska texter i urval med en inledande biografi av *Anders Perlinge*. 2010. Inbunden, 368 s., ill., delvis i färg. Pris: 200 kr.

Nr 50 **SVENSKT SKOGSLEXIKON**

Uppställt af *Axel Cnattingius* (omtryck av 1894 års upplaga). Redaktör och artikelförfattare *Per Eriksson*, samt artikel om tre skogslexikon av *Bengt Ek*. 2010. Inbunden, 224 s. ill. delvis i färg. Pris: 150 kr.

Nr 49 **FÖRSÖK TIL ET SWENSKT SKOGS- OCH JAGTLEXICON**

Af *Magnus Henric Brummer* (omtryck av 1789 års upplaga). Med inledande artikel av *Kerstin Ekman* och med bakgrundsartikel av *Roger Bergström* och *Kjell Danell*. 2010. Inbunden, 160 s., ill. Delvis i färg. Pris 150 kr.

Nr 48 **NYCKLAR TILL KUNSKAP. Om människans bruk av naturen**

[Utges gemensamt med Centrum för biologisk mångfald i CBM:s skriftserie nr 34.]

Redaktörer *Håkan Tunón* och *Anna Dahlström*. 2010. Inbunden, 372 s., ill. i färg. Pris: 200 kr.

~: 1098 :~

Nr 47 **AGRARHISTORIA PÅ MÅNGA SÄTT. 28 studier kring människan och jorden.**
Redaktör *Britt Liljewall*. 2009. Inbunden, 552 s. ill., delvis i färg. Pris: 350 kr.

Nr 45 **MILLEFOLIUM, RÖLIKA OCH NÄSEGRÄS. Medeltidens lärda svenska växtvärld.**

Av *Inger Larsson*. 2009. Inbunden, 256 s., ill. i färg. Pris: 250 kr.

Nr 44 **DEN SVENSKA FÅRSKÖTSELNS ÄLDRE HISTORIA – några kapitel ur *Ull och ylle*.**

Av *Sven T. Kjellberg* (Omtryck ur 1943 års upplaga.). Redaktör och artikelförfattare: *Carin Martiin*. 2009. Inbunden, 143 s., ill. Pris: 175 kr.

Nr 43 **Lucius Junius Moderatus Columella. TOLV BÖCKER OM LANTBRUK. En tvåtusenårig lantbrukslära från romarriket.**

Översättning från latinet av *Sten Hedberg*. Samt *Liv, lantbruk och livsmedel i Columellas värld. Tolv artiklar av nutida svenska forskare.*

2009. Inbunden, 680 s. ill. delvis i färg. Pris: 350 kr.

Nr 42 **EKONOMISKA SKILDNINGAR UR SVERIGES HISTORIA. Landshövdingeberättelser, läromedel, tävlingsskrifter, reseberättelser och andra skrifter i Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens arkiv, samt plansch- och kartmaterial i Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens bibliotek.**

Av *Olof Kährström*. 2009. Inbunden, 192 s., ill. delvis i färg. Pris: 250 kr.

Nr 41 **SVENSK MOSSKULTUR. Odling, torvanvändning och landskapets förändring 1750–2000.**

Redaktör *Leif Runefelt*. 2008. Inbunden, ill., 528 s., delvis i färg. Pris: 300 kr.

(Slutsåld. Ny upplaga under arbete. Anmäl gärna intresse!)

Nr 40 **KARTLAGT LAND. Kartor som källa till de areella näringarnas geografi och historia.**

Redaktör *Ulf Jansson*. 2007. Inbunden, 228 s., ill. i färg. Pris: 250 kr.

Nr 39 **FRÅN PIER DE' CRESCENZI TILL ALBRECHT THAER. Om några märkvärdigheter i Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens biblioteks äldre samling.**

Av *Olof Kährström*. 2007. Inbunden, 280 s., ill. i färg. Pris: 300 kr.

Nr 38 **VETERINÄRINRÄTTNINGEN I STOCKHOLM 1821–1880.**

Av *Hans Blomqvist*. 2006. Inbunden, 302 s., ill. Pris: 300 kr.

Nr 37 **BONDESAMHÄLLET OMBANDLING I NORDVÄSTSKÅNE. Bjärehalvöns agrara utveckling under 1700- och 1800-talet.**

Av *Mats Gustafsson*. 2006. Inbunden, 200 s., ill. Pris: 200 kr.

Nr 36 **A.W. BERGSTEN – om personen, stiftelsen och fjällegendomen Enaforsholm.**
Av *Hans Antonson, Nils Edling och Kjell Lundquist*. 2005. Inbunden, 200 s., ill. i färg. Pris: 200 kr.

(Slutsåld. Ny upplaga under arbete. Anmäl gärna intresse!)

Nr 35 **LANTBRUKARNAS ORGANISATIONER. Agrart och kooperativt 1830–1930.**
Av *Olof Brandesten*. 2005. Inbunden, 485 s., ill. Pris: 300 kr.

Nr 34 **SKOG I FÖRÄNDRING. Vägen mot ett rationellt och uthålligt skogsbruk i Norrland ca 1940–1990.**

Av *Stig Hagner*. 2005. Inbunden, 394 s., ill. i färg. Pris: 300 kr.

Nr 33 **BRUKA, ODLA, HÄVDA. Odlingssystem och uthålligt jordbruk under 400 år.**
Redaktörer *Ulf Jansson och Erland Mårald*. 2005. Inbunden, 323 s., ill., delvis i färg. Pris: 250 kr.

Nr 32 **JORDBRUKARNAS KOOPERATIVA FÖRENINGAR och intresseorganisationer i ett historiskt perspektiv.**

Redaktör *Reine Rydén*. 2004. Inbunden, 352 s., ill. Pris: 250 kr.

Nr 31 **HÄGNADERNAS ROLL FÖR JORDBRUKET OCH BYALAGET 1640–1900.**

Av *Örjan Kardell*. 2004. Inbunden, 277 s., ill., delvis i färg. Pris: 250 kr.

Nr 30 **FRÅN BYATJUR TILL GENTEKNIK. Milstolpar i svensk husdjursgenetik och husdjursavel under 1900-talet.**

Av *Jan Rendel*. 2003. Inbunden, 315 s., ill., delvis i färg. Pris: 250 kr.

Nr 29 **FÖR MODERNÄRINGENS MODERNISERING. Två studier av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens tillkomst och tidiga historia.**

Av *Nils Edling*. 2003. Inbunden, 248 s., ill. Pris: 175 kr.

Nr 28 **GROVEDA. Om en bondgårds ekonomiska historia 1786–1950.**

Av *Karl-Henrik Pettersson*. 2002. Inbunden, 255 s., ill., delvis i färg. Pris: 175 kr.

Nr 27 **ETT REFORMVERK UNDER OMPRÖVNING. Skifteslagstiftningens förändringar under första hälften av 1800-talet.**

Av *Ronny Pettersson*. 2003. Inbunden, 309 s., ill. Pris: 175 kr.

Nr 26 **REGIONALA FRÄMJARE AV DE AREELLA NÄRINGARNA UNDER 200 ÅR. Hushållningssällskapens historiker, periodiska skrifter och arkiv.**

Av *Olof Kährström*. 2002. Inbunden, 316 s., ill. Pris: 175 kr.

Nr 24 **C.L. OBBARIUS. En nydanare i Bergslagens skogar vid 1800-talets mitt.**

Av *Bengt Brynte*. 2002. Inbunden, 240 s., ill., delvis i färg. Pris: 175 kr.

~: 1100 :~

Nr 23 **EXPERIMENTALFÄLTET. Kungl. Lantbruksakademiens experiment- och försöksverksamhet på Norra Djurgården i Stockholm 1816–1907.**

Av *Ulrich Lange*. 2000. Inbunden, 408 s., ill., delvis i färg. Pris: 175 kr.

Nr 21 **I MÖTET MELLAN JORDBRUK OCH KEMI. Agrikulturkemins framväxt på Lantbruksakademiens Experimentalfält 1850–1907.**

Av *Erland Mårald*. 1998. Inbunden, 200 s., ill. Pris: 150 kr.

Nr 19 **BERGSLAGET OCH SKOGEN. En skogschefs hågkomster från Stora Kopparbergs Bergslags AB åren 1940–1970.**

Av *Carl Gustaf Sundberg*. Inledning av *Ulrich Lange*. 1997. Inbunden, 96 s., ill. Pris: 75 kr.

Nr 18 **GUD BEVARE UTSÄDET! Produktionen på en västsvensk ensädesgård: Djäknebol i Hallands skogsbygd 1760–1865.**

Av *Lennart Andersson Palm*. 1997. Inbunden, 224 s., ill. Pris: 75 kr.

Nr 17 **LÖVTÄKT OCH STUBBSKOTTBRUK. Människans förändring av landskapet – boskapsskötsel och åkerbruk med hjälp av skog.**

Redaktörer *Håkan Slotte* och *Hans Göransson*.

Del I. 1996. Hft., 210 s., ill. Pris: 100 kr.

Del II. 1996. Hft. (del I och II: 464 s.), ill. Pris: 100 kr.

Nr 14 **SVENSK POTATISODLING. Utveckling under 1900-talet.**

POTATISEN I FORSKNING OCH UNDERVISNING. Institutionen för växtodlingslära i Ultuna 1957–1991.

Av *Birger Svensson*. 1996. Hft., 105 s., ill. Pris: 75 kr.

Nr 6 **FÄLLNÄS GÅRD. Några nedslag i ett Södertörns-gods agrara historia.**

Av *Göran Samuelsson* och *Magnus Toll*. 1994. Hft., 190 s., ill. Pris: 100 kr.

MISCELLANEA

PERSONBIBLIOGRAFIER

Nr 3 **SVEN L. JANSSON**

Förteckning, upprättad av *Eva Tullgren*, över professorn i växtnäringslära *Sven L. Janssons* (1919–2000) skrifter, artiklar m.m. 2001. Hft., 60 s. Pris: 25 kr.

LITTERATURFÖRTECKNINGAR

Nr 1 **LITTERATUR OM VIRKESMÄTNING som behandlar Sverige och några andra länder – källliteratur och historiker.**

Sammanställning gjord av *Eva Tullgren*. 2001. Hft., 60 s. Pris: 25 kr.

SMÅSKRIFTER

Nr 9 **Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens minnesord över ledamöter avlidna 2007–2008.**

2009. Hft, 81 s. ill. Pris: 50 kr.

Nr 8 **Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens minnesord över ledamöter avlidna 2005–2006.**

2008. Hft, 60 s. ill. Pris: 50 kr.

Nr 7 **Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens minnesord över ledamöter avlidna 2003–2004.**

2008. Hft, 70 s. ill. Pris: 50 kr.

Nr 6 **TRAKTORERNAS TIDEVARV – Den tekniska utvecklingen och den svenska traktoriseringen.**

Av *Per Thunström*. 2007. Hft., 26 s., ill., delvis i färg. Pris: 45 kr.

Nr 5 **ATLAS 1900 –Handledning till en digital atlas över jordbruket kring år 1900.**

Av *Ulf Jansson*. 2004. Hft., 37 s., ill., helt i färg. Gratis.

Nr 4 **KUNGL. SKOGS- OCH LANTBRUKSAKADEMIENS HUS – Akademiens byggnader i Stockholm från 1813 till idag.**

Av *Ulrich Lange*. 2003. Hft., 32 s., ill., delvis i färg. Pris: 50 kr.

Nr 3 **DE OSKÄLIGA KREATUREN! Något om synen på lantbrukets djur de senaste 200 åren.**

Redaktör *Niklas Cserhalmi*. 2002. Hft., 86 s., ill. Pris: 75 kr.

Nr 2 **VÄGVISARE TILL DET FORNA EXPERIMENTALFÄLTET I FRESCATI, STOCKHOLMS UNIVERSITET – för dig som vill veta mer om Djurgårdens och universitetsområdets historia.**

Av *Ulrich Lange*. 2001. Hft., 24 s., ill., delvis i färg. Pris: 25 kr.

Nr 1 **TILL HERRAR MOTORPLOGÄGARE! Svenska Motokulturföreningen och den tidiga traktoriseringen i Sverige (1908–1926). Skriften innehåller även en förteckning från 1921 över traktorer och motorplogar i Sverige.**

Av *Per Thunström*. 2001. Hft., 78 s., ill. Pris: 50 kr.

~: 1102 :~

PUBLIKATIONER FRÅN CENTRUM FÖR BIOLOGISK MÅNGFALD

TIDSKRIFT

Biodiverse. CBM:s tidskrift om biologisk mångfald, naturvård och hållbart nyttjande. Fyra nummer per år. Gratis prenumeration inom Sverige

CBM:S SKRIFTSERIE

1. **Livskraftiga rovdjursstammar.** CBM:s Rovdjursseminarium 12 oktober 1998. *Torbjörn Ebenhard & Mats Höggren (red.).* 1999.
2. **Mångfaldskonferensen 1998: Restaurering av biotoper.** *Åsa Berggren & Anna Burman (red.).* 1999.
3. **MSc-theses 1999. Studies in Biodiversity I.** *Thomas Elmqvist & Jonas Förare (red.).* 2001.
4. **Mångfaldskonferensen 2000: Biodiversitet i odlingslandskapet.** *Anna Blomberg & Anna Burman (red.).* 2001.
5. **Mångfaldskonferensen 1999: Biodiversitet i städer.** *Anna Blomberg & Anna Burman (red.).* 2001.
6. **Sveriges lantraser: kulturarv och genresurs.** *Susanne Gustafsson & Peter Thorén.* 2002.
7. **Populationsförändringar hos skogslevande arter i relation till landskapets utveckling.** *Johnny de Jong.* 2002.
8. ***Pelargonium x hortorum* L. H. Bailey: Sortiment i Sverige före 1950.** *Karin Martinsson & Mats Hjertson.* 2003.
9. **Breeding of the North Swedish Horse: past, present, and future.** *Ulrika Tjälldén.* 2003.
10. **Traditionell kunskap och lokalsamhällen: artikel 8j i Sverige.** *Håkan Tunón.* 2004.
11. **Hur behandlas biologisk mångfald i MKB?** *Johnny de Jong, Antoinette Oscarsson & Gabriella Lundmark.* 2004.
12. **Naturbetesmarker i landskapsperspektiv** *Regina Lindborg m. fl.* 2006.
13. **Betesmarker, djurantal och betestryck 1620–1850. Naturvårdsaspekter på historisk beteshävd i Syd- och Mellansverige.** *Anna Dahlström.* 2007.
14. **Faunan och florán på Krusenbergl i Uppland.** *Ingemar Ahlén (red.).* 2007.
15. **Att inventera rosor – en handledning.** *Rolf Engström.* 2007.
16. **Här bevaras våra svenska fruktsorter.** *Inger Hjalmarsson (red.).* 2007.
17. **Om ärter. En etnobotanisk skrift om seder och bruk kring ärter.** *Lena Nygårds.* 2007.
18. **Traditionell kunskap och sedvänjor inom den samiska kulturen.** *Per Mikael Utsi.* 2007. Beställes via Sametinget, Adolf Hedinsv. 58, 981 33 Kiruna. Tel: 0980–78030, fax: 0980 780 31, www.sametinget.se.
19. **Trädgårdshistoria för inventerare.** *Anna Andréasson.* 2007.
20. **Narcisser – folkkära lökar.** *Karin Persson & Eva Jansson.* 2008. Beställes via bl a. AdLibris och Bokus.
21. **Att inventera perenner - en handledning.** *Linnea Oskarsson.* 2008. Beställes via bl a. AdLibris och Bokus.
22. **Landskapets utmarker - hur värdera och sköta?** *Kelvin Ekeland (red.).* 2008.
23. **Bönder, myndigheter och naturbetesmarker.** *Ulrich Nitsch.* 2009.

~: 1104 :~

24. **Träd och buskar i jordbrukslandskapet. Värden och hot – en litteraturgenomgång.** *Veronika Linkowski & Roger Svensson.* 2009.
25. **Träd- och buskuproppet.** *Anna Andréasson.* 2009.
26. **Ju förr desto bättre. Kulturarvet som resurs för en hållbar framtid.** *Anna Westman & Håkan Tunón (red.).* 2009.
27. **Rapport från seminariet Sandmarker 28-30 maj 2008 i Åhus.** *Ulf Lundwall och Anders Hallengren (red.).* 2009.
28. **Mittbarriärer – en kunskapsöversikt.** *Mattias Olsson.* 2009.
29. **Rapport från Mångfaldskonferensen 2008: Vägar till mångfald. Om en transportinfrastruktur i harmoni med landskapet.** *CBM* 2009.
30. **Include – forskning för en transportinfrastruktur i harmoni med landskapet. Slutrapport från forskningsprogrammet Include 2006–2008.** *CBM* 2009.
31. **Infrastrukturens biotoper – en refug för biologisk mångfald.** *Tommy Lennartsson & Sofia Gylje.* 2009.
32. **Kunskap–föreställningar–naturesyn–hållbar utveckling.** *Håkan Tunón (red.).* 2009.
33. **Sälg – livets viktigaste frukost.** *Bengt Ehnström & Martin Holmer.* 2009 (andra uppl. 2011).
34. **Nycklar till kunskap.** *Håkan Tunón & Anna Dahlström (red.).* 2010.
35. **Traditionell skinngrävning – seminarierapport.** *Håkan Tunón (red.).* 2010.
36. **Att inventera lök- och knölväxter.** *Karin Persson.* 2010.
37. **Det urbana landskapet.** *Ebba Lisberg Jensen (red.).* 2010.
38. **Gäller vanligt folkvett också akademiker?** *Gustav Bockgård & Håkan Tunón (red.).* 2010.
39. **Utredning av status och trender rörande lokal och traditionell kunskap i Sverige.** *Håkan Tunón, Marie Byström, Anna Dahlström, Mattias Iwarsson & Charlotta Warmark.* 2010.
40. **Utmarksbete, främst skogsbete, och dess effekt på biologisk mångfald.** *Weronika Axelsson Linkowski.* 2010.
41. **Bruka och bevara ädellövsbogen – en guide för målklassning och skötsel för kombinerade mål.** *Anna Andréasson, Jörg Brunet, Johnny de Jong & Magnus Löf.* 2010.
42. **Vägar och järnvägar – barriärer i landskapet.** *J.-O. Helldin, Andreas Seiler & Mattias Olsson.* 2010.
43. **Árbediehtu – samiskt kulturarv och traditionell kunskap.** *Åsa Nordin-Jonsson (red.).* 2010.
44. **Natur, kultur och folklig kunskap i lärandet för hållbar utveckling – så kan skola och natur- och kulturorganisationer arbeta tillsammans.** *Charlotta Warmark (red.).* 2011.
45. **Dagfjärilar i naturbetesmarker, kraftledningsgator, på hyggen och skogsbilvägar – betydelse för miljöövervakning.** *Karin Ahrné, Åke Berg, Roger Svensson & Bo Söderström.* 2011.
46. **Liten bönbok.** *Lena Nygårds.* 2011.
47. **Liten bok om gräart & bondeböna.** *Lena Nygårds.* 2011.
48. **Naturvårdskedjan – för en effektivare naturvård.** *Malin Almstedt Jansson, Torbjörn Ebenhard & Johnny de Jong (red.).* 2011.
49. **Fäbodskogen som biologiskt kulturarv.** *Tomas Ljung.* 2011.
50. **Akwé: Kon – frivilliga riktlinjer. Översättning till svenska.** 2011.
51. **De svenska hagmarkerna – en juvel i det europeiska landskapet? IALE-konferens 2010 i Linköping.** *Isabelle Eriksson (red.).* 2011.

52. **Lainiovuoma-samernas gamla renflyttningar till Norge – om sommarbosättningar i Troms fylke på 1900-talet.** *Lars J. Walkeapää.* 2012.
53. **Tkarihwaiéri – Etisk uppförandekod för att säkerställa respekt för urfolks- och lokala samhällens kulturella och immateriella arv. Översättning till svenska.** 2011.
54. **Reflektioner om en svensk tillämpning av *Akwé: Kon-riktlinjerna*.** *Håkan Tunón* (red.). 2011.
55. **Uppsala mitt i Sápmi. Rapport från ett symposium arrangerat av Föreningen för samisk-relaterad forskning i Uppsala. Upplandsmuséet 4–5 maj 2011.** *Håkan Tunón, Märjit Frändén, Carl-Gösta Ojala & May-Britt Öhman* (red.). 2012.
56. **Ecomapping i Kustringen. Kunskap är makt – lokal kunskap och lokalt inflytande.** *Peder Nilsson & Anders Tivell.* 2009.
57. **Fågelfaunan i kraftledningsgator – effekt av skötsel och omgivande landskap.** Åke Berg & Roger Svensson. 2011.
58. **Prydnadsträd och prydnadsbuskar hos två svenska plantskolor 1836 till 1946. Lantbruksakademiens Experimentalfält (1836–1900) och Vassbo trädskola i Dalarna (1895–1946).** *Anna Andréasson.* 2011.
59. **Lokal och traditionell kunskap. Goda exempel på tillämpning.** *Håkan Tunón* (red.). 2012.
60. **Aktiv dokumentation. Projekt rapport från ett arbete rörande dokumentation av lokal och traditionell kunskap på landsbygden i Småland.** *Anne Harrysson,* 2012.
61. **Värdefulla träd längs vägar och järnvägar.** *Niina Sallmén.* 2012.
62. **Trafikbuller i värdefulla naturmiljöer. En metod att identifiera konfliktpunkter.** *Per Collinder, J.-O. Helldin, Daniel Bengtsson, Åsa Karlberg, Anna Jangius & John Askling.* 2012.
63. **Vegetation och flora i vägkanter. Effekter av olika metoder för skötsel och underhåll.** *Karin Runesson.* 2012.
64. **Konventionen om biologisk mångfald. Betydelse och implikationer för Sveriges transportsektor.** *Torbjörn Ebenhard.* 2012.
65. **Nybyggarliv i Vilhelmina. 1. Träd och växter som resurs.** *Rolf Kjellström.* 2012.
66. **Nya vägar till artrikedom.** *Mats Ottosson, Tommy Lennartsson & Roger Svensson.* 2012.
67. **Asp – darrar min asp, myllrar min värld.** *Bengt Ehnström & Martin Holmer.* 2012.
68. **Åjddo – reflektioner kring biologisk mångfald i renarnas spår.** *Håkan Tunón & Brita Stina Sjaggo.* 2012.
69. **Nybyggarliv i Vilhelmina. 2. Åkerbruk och boskapsskötsel.** *Rolf Kjellström.* 2012.
70. **Omgivningens potential för biologisk mångfald vid nyanläggning av vägar – ett exempel från väg 73.** *Roger Svensson, Tommy Lennartsson, Lisel Hamring & Cecilia Rätz.* 2012.
71. **Dagfjärilar och blommande växter i kraftledningsgator och naturbetesmarker.** *Roger Svensson, Åke Berg & Karin Ahrné.* 2012.
72. **Webbaserad kunskapsportal för traditionell kunskap relaterad till biologisk mångfald – en förstudie.** *Anna Dahlström & Håkan Tunón.* 2012.
73. **Utsättning av arter – en del i naturvårdsarbetet. Erfarenheter från utsättningsförsök av några växtarter i Bråbygden, Kalmar län.** *Roger Svensson & Märten Aronsson.* 2013.
74. **Trafikbuller i värdefulla naturmiljöer II – slutrapport.** *J-O Helldin.* 2013.
75. **Nybyggarliv i Vilhelmina. 3. Åkerbruk och boskapsskötsel.** *Rolf Kjellström.* 2013.
76. **Från väggkant till ängsväggkant – är det möjligt?** *Brita M. Svensson.* 2013.

~: 1106 :~

77. **Påkörda djur – trafikdödlighet ett växande naturvårdsproblem?** *J-O Helldin*. 2013.
78. **Nybyggarliv i Vilhelmina. 4. Hus, hem och handel.** *Rolf Kjellström*. 2014.
79. **Etnobotanik. Planter i skik og brug, i historien og i folkemedicinen. Vagn J. Brøndegaards biografi, bibliografi og artikler på dansk i udvalg.** *Håkan Tunón (red.)*. 2014.
80. **Samarbete – vägen till lyckade infrastrukturprojekt.** *Mats Ottosson*. 2014.
81. **Lågskogsbruk – biobränsleproduktion i samklang med miljömål.** *Torbjörn Ebenhard et al.* 2013.
82. **Slutrapport: Utmarksbete – ett biologiskt kulturarv som resurs för en hållbar framtid.** *Håkan Tunón et al.* 2014.
83. **Hur bör Sverige genomföra artiklarna 8j och 10c i syfte att uppnå Aichi-mål 18 i FN:s Konvention om biologisk mångfald?** *Håkan Tunón et al.* 2014.
84. **Översättningar: Arbetsprogrammet för nationellt genomförande av artikel 8j inom FN:s Konvention om biologisk mångfald samt relevanta beslut från partsmötena 2010 och 2014.** *Håkan Tunón (red.)*. 2014.
85. **Samverkansprojekt för biologisk mångfald i vatten.** 2014. *Ursula Zinko, Martin Olgemar, Tommy Lennartsson, Malin Delvenne & Ida Schönfeldt*.
86. **Väddnätfjärilens ekologiska historia i Norduppland.** 2015. *Tommy Lennartsson & Pär Eriksson*.
87. **Lövtäkt i nordliga skogslandskap - en studie i borealt resursutnyttjande.** 2015. *Tomas Ljung*.
88. **Analys av infrastrukturens permeabilitet för klövdjur - en metodrapport.** 2015. *Andreas Seiler, Mattias Olsson & Mats Lindqvist*.
89. **Björk – svart på vitt om myllrande mångfald.** 2015. *Bengt Ehnström & Martin Holmer*.
90. **Nybyggarliv i Vilhelmina. 5. Från vaggan till graven.** 2015. *Rolf Kjellström*.
91. **Traditionell kunskap i modernt lantbruk.** 2015. *Peter Einarsson*.
92. **Myrens betydelse för renen och renskötseln – Biologisk mångfald på myrar i renskötselland.** 2015. *Blind, Ann-Catrin, Kuoljok, Kajsa, Axelsson Linkowski, Weronika & Håkan Tunón (red.)*.

FRISTÅENDE PUBLIKATIONER

- Summaries from the sooner the better. Cultural heritage as a resource for a sustainable future.** *Lena Bergils, Anna Westman & Håkan Tunón (red.)*. 2009.
- Mångfaldsmarker. Naturbetesmarker – en värdefull resurs.** *Roger Olsson (red.)*. 2008.
- Närnaturboken. 300 idéer för bättre biologisk mångfald i tätorten.** *Ulf Lundwall & Isak Isaksson*. 2006. CBM & SNF. Beställes via Naturskyddsföreningen.
- Gå en mil i mina skor... på väg mot samförvaltning.** *Karin Eksvärd m. fl.* Working paper no. 8. Institutionen för stad och land, SLU och CBM. 2006.
- Vi odlade till husbehov.** *Lena Nygårds*. 2005.
- Grönare Städer. Biomångfald och grönstruktur.** *Per Isaksson & Anna Blomberg (red.)*. 1999.

STUDIA ETHNOBIOLOGICA

1. **Tanning with Tormentil (*Potentilla erecta*): Ethnobiological and Ecological Perspectives.** *Osva Olsen & Ingvar Svanberg*. 1998. Swedish Science Press, Uppsala.
2. **Människor och växter: svensk folklig botanik från ag till örtbad.** *Ingvar Svanberg*. 1998. Arena Bokförlag, Stockholm.

3. **Fågelnamn och fågelliv i Älvdalen med omnejd.** *Lars Steensland*. 2000. Swedish Science Press, Uppsala.
4. **Nötter. Etnobiologisk läsebok.** *Börge Pettersson, Ingvar Svanberg & Håkan Tunón*. 1999. Studentlitteratur, Lund.
5. **Människorna, djuren och växterna: etnologi i Sverige. Kort projektpresentation och författarvägledning.** *Börge Pettersson, Ingvar Svanberg & Håkan Tunón*. 1999.
6. **Havsråttor, kuttluckor och rabboxar. Folklig kunskap om fiskar i Norden.** *Ingvar Svanberg*. 1999. Arena Bokförlag, Stockholm.
7. **Människan och ohyran — bekämpningsmedel i Sverige förr och nu.** *Wallborg Thorsell & Håkan Tunón*: 2001. CBM, Uppsala.
8. **Människan och husdjuren: rapport från etnologiskt symposium på Skansen 11–13 juni 2002** *Bengt Rosén & Anita Carlquist (red.)*. 2003. Stockholm: Stiftelsen Skansen.
9. **Ecological Knowledge in the North – Studies in Ethnobiology** *Ingvar Svanberg & Håkan Tunón (red.)*. 2000. Swedish Science Press, Uppsala.
10. **Samisk etnologi — människor, växter och djur i norr.** *Ingvar Svanberg & Håkan Tunón (red.)*. 2000. Nya Doxa, Nora.
11. **Siskeburar och guldfiskskålar. Ur sällskapsdjurens kulturhistoria.** *Ingvar Svanberg*. 2001. Arena Bokförlag, Stockholm.
12. **Gökblomster, ryssgubbe och vandrande jude: Svenskt växtnamn ABC.** *Ingvar Svanberg*. 2002. Arena Bokförlag, Stockholm.
13. **Jordbrukets grödor i människans tjänst: etnologi ur agrar synvinkel.** *Julia Sigurdson & Håkan Tunón (red.)*. 2002. Sveriges Lantbruksmuseum, Julita.
14. **Norra Hälsingland: Etnologi och lokalbefolkningars kunskapsskatt.** *Kelvin Ekeland (red.)*. 2002. Nordiska kulturlandskapsförbundet & CBM, Hudiksvall & Uppsala.

ETNOBIOLOGI I SVERIGE

1. **Människan och naturen: etnologi i Sverige 1.** *Börge Pettersson, Ingvar Svanberg & Håkan Tunón (red.)*. 2001. Wahlström & Widstrand, Stockholm.
2. **Människan och floran: etnologi i Sverige 2.** *Håkan Tunón, Börge Pettersson & Mattias Iwarsson (red.)*. 2005. Wahlström & Widstrand, Stockholm.
3. **Människan och faunan: etnologi i Sverige 3.** *Håkan Tunón, Mattias Iwarsson & Stephen Manktelow (red.)*. 2007. Wahlström & Widstrand, Stockholm.

ETNOBOTANIK – PLANTER I SKIK OG BRUG, i historien og i folkemedicinen. Vagn J. Brøndegaards biografi, bibliografi og artikler på dansk i udvalgte kombineret biografi, bibliografi og antologi som skildrer og exemplificerer den danske etnobiolog Brøndegaards omfattende livsværk inden for emnet etnobotanik i to bind. Brøndegaard er velkendt i hele Norden for sine enestående og unikke etnobiologiske værker *Folk og flora*, *Folk og fauna* og *Folk og fe*, sammenlagt ni bind.

Hovedparten af foreliggende etnobotaniske bogværk indeholder femogfirs artikler fra Brøndegaards produktion med fokus på de mere videnskabelige danske arbejder i etnobotanik, hvoraf omtrent en tredjedel nu publiceres for første gang. Artiklerne giver et godt indblik i bredden af emnet etnobotanik, og omfatter både artikler om enkelte lægeplanter og tematiske artikler om alle hånd emner. Artiklerne er grupperede i fire afsnit, 1. *Lægeplanter*, 2. *Folkemedicin og afrodisiaka*, 3. *Vækster i skik og brug* och 4. *Vækster til gavn og skade for mennesker*. Bogværket bør interessere alle de, både forskere og folk i almindelighed i Danmark og i det øvrige Norden, som har interesse for botanik, folkloristik og koblingen mellem mennesket og dets mangefacetterede oplevelser af og anvendelse af planteverdenen, ikke mindst i et bæredygtigt perspektiv.

Dette andet bind indeholder afsnittene 2. og videre. Her genfindes halvtreds af Brøndegaards artikler, f.eks. *Danske børnelege med blomster og andre plantedele*, *Roelygten*, *Traditioner om træer*, *Alfedans og heksering*, *Nordisk bomuld*, *Flora Militaris*, *Gøgeurter som afrodisiaka* og den aldrig tidligere publicerede *Por-nografiske plantena-vne* for at nævne nogle.

Første bind indledes med en generel introduktion til emnet etnobiologi af Håkan Tunón, fulgt af Bengt af Klintbergs skildring af Brøndegaards liv og verk og Sigrid Ljunggrens artikel om Brøndegaards publicering og hendes etnobiologiske bibliografi over hans omfattende produktion. Tre artikler behandler Brøndegaard fra en dansk synsvinkel; af forfatteren Gorm Rasmussen (om personen), af kurator Henning Knudsen på Statens Naturhistoriske Museum (om etnobotanikeren) og af kultursociologen Søren Espersen (om anvendt etnobotanik). Derefter følger afsnittet *Lægeplanter* omfattende femogtredive artikler af Brøndegaard.

Læs, lær og nyd!

KUNGL. SKOGS- OCH
LANTBRUKSAKADEMIEN
Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden 64
Supplement till kungl. skogs- och lantbruksakademiens tidskrift

CBM Centrum för
biologisk mångfald

CENTRUM FÖR
BIOLOGISK MÅNGFALD
CBM:s skriftserie 79